

ΑΝΩΤΑΤΗ ΣΧΟΛΗ ΟΙΚΟΝΟΜΙΚΩΝ & ΕΜΠΟΡΙΚΩΝ ΕΠΙΣΤΗΜΩΝ

ΜΕΛΕΤΑΙ ΠΡΟΣ ΤΙΜΗΝ
ΣΤΡΑΤΗ Γ. ΑΝΔΡΕΑΔΗ

ΤΟΜΟΣ ΤΡΙΤΟΣ
ΚΟΙΝΩΝΙΚΑΙ ΕΠΙΣΤΗΜΑΙ • ΦΥΣΙΚΑΙ ΕΠΙΣΤΗΜΑΙ

ΕΛΕΓΧΟΣ

ΓΕΝ. ΒΙΒΛΙΟΘΗΚΗ
Α.Β.Σ.Π.
Α/Α ΕΙΣΑΓ. 18634

ΑΝΩΤΑΤΗ ΣΧΟΛΗ ΟΙΚΟΝΟΜΙΚΩΝ & ΕΜΠΟΡΙΚΩΝ ΕΠΙΣΤΗΜΩΝ

ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΑΚΟ ΠΕΙΡΑΙΩΣ
ΑΡ. ΕΙΣ. 18634
ΟΦΛ. 15781
ΤΑΤ. 330.4 ΜΕ
ΒΙΒΛΙΟΘΗΚΗ

ΜΕΛΕΤΑΙ ΠΡΟΣ ΤΙΜΗΝ ΣΤΡΑΤΗ Γ. ΑΝΔΡΕΑΔΗ

ΕΠΙ ΤΗ, ΣΥΜΠΛΗΡΩΣΕΙ ΤΡΙΑΚΟΝΤΑΕΤΟΥΣ
ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΑΚΗΣ ΔΙΔΑΣΚΑΛΙΑΣ

ΤΟΜΟΣ ΤΡΙΤΟΣ
ΚΟΙΝΩΝΙΚΑΙ ΕΠΙΣΤΗΜΑΙ • ΦΥΣΙΚΑΙ ΕΠΙΣΤΗΜΑΙ
ΑΘΗΝΑΙ 1974

ΑΝΩΤΑΤΗ ΣΧΟΛΗ ΟΙΚΟΝΟΜΙΚΩΝ & ΕΜΠΟΡΙΚΩΝ ΕΠΙΣΤΗΜΩΝ

STUDIA IN HONOREM
STRATIS G. ANDREADIS

ANNORUM TRIGINTA MUNERE PROFESSORIS
CONFECTO

VOLUMEN TERTIUM
SCIENTIAE SOCIALES • SCIENTIAE NATURALES
ATHENIS MCMLXXIV

ΠΙΝΑΞ ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΩΝ

Α' ΚΟΙΝΩΝΙΚΑΙ ΕΠΙΣΤΗΜΑΙ I. ΟΙΚΟΝΟΜΙΑ - ΟΙΚΟΝΟΜΙΚΗ ΓΕΩΓΡΑΦΙΑ

GUY BURGEL

Agrégé de l' Université
Chargé de Recherche au Centre National
de la Recherche Scientifique (France)

ESQUISSE D'UNE ÉTUDE GÉOGRAPHIQUE DE LA CIRCULATION BANCAIRE EN GRÈCE

Σελ. 5

ANDRÉ DE LATTRE

Sous - Gouverneur de la Banque de France

ASPECTS NOUVEAUX DU RÔLE DE LA BANQUE CENTRALE DANS LA CONDUITE DE LA POLITIQUE MONÉTAIRE

Σελ. 25

ΑΧΙΛΛΕΩΣ Γ. ΠΑΝΕΤΣΟΥ

Καθηγητού της Κτηνιατρικής Σχολής του Πανεπιστημίου Θεσσαλονίκης

ΣΠΥΡΟΥ Α. ΓΕΩΡΓΑΚΗ

Έντεταλμένου Υφηγητού της Κτηνιατρικής Σχολής του Πανεπιστημίου Θεσσαλονίκης

ΔΙΕΡΕΥΝΗΣΙΣ ΤΟΥ ΚΟΣΤΟΥΣ ΣΥΣΚΕΥΑΣΙΑΣ ΤΟΥ ΓΑΛΑΚΤΟΣ ΕΝ ΕΛΛΑΔΙ

Σελ. 35

ΕΥΑΓΓΕΛΟΥ Ν. ΧΑΤΖΙΚΟΥ

Οικονομολόγου

Η ΟΙΚΟΝΟΜΙΚΗ ΖΩΗ ΤΩΝ ΕΛΛΗΝΩΝ ΚΑΤΑ ΤΗΝ ΕΠΑΝΑΣΤΑΣΙΝ ΜΕΧΡΙ ΤΟΥ ΚΑΠΟΔΙΣΤΡΙΟΥ

Σελ. 63

II. ΦΙΛΟΛΟΓΙΑ - ΙΣΤΟΡΙΑ - ΠΟΛΙΤΙΚΑΙ ΕΠΙΣΤΗΜΑΙ - ΦΙΛΟΣΟΦΙΑ - ΔΙΑΦΟΡΑ

ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΥ Ι. ΒΟΥΡΒΕΡΗ

Όμοτίμου Καθηγητοῦ τοῦ Πανεπιστημίου Ἀθηνῶν
 Προέδρου τῆς Ἑλληνικῆς Ἀνθρωπιστικῆς Ἑταιρείας
 καὶ τοῦ Διεθοῦς Κέντρου Ἀνθρωπιστικῶν Κλασσικῶν Ἐρευνῶν

ΔΥΝΑΜΙΣ ΚΑΙ ΠΝΕΥΜΑ

ΠΡΟΣΤΑΣΙΑ ΠΝΕΥΜΑΤΙΚΩΝ ΑΝΘΡΩΠΩΝ ΥΠΟ ΙΣΧΥΡΩΝ

Σελ. 111

ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΥ Α. ΓΚΑΝΙΑΤΣΑ

Όμοτίμου Καθηγητοῦ τοῦ Πανεπιστημίου Θεσσαλονίκης

ΦΥΣΙΣ, ΦΥΣΙΚΟΝ ΠΕΡΙΒΑΛΛΟΝ,
 ΖΩΗ ΚΑΙ ΤΕΧΝΟΛΟΓΙΚΟΣ ΠΟΛΙΤΙΣΜΟΣ

Σελ. 123

ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΥ Ν. ΠΑΙΟΠΟΥΛΟΥ

Τάκτικού Καθηγητοῦ τοῦ Πανεπιστημίου Ἀθηνῶν

ΑΙ ΠΕΡΙ ΕΡΓΑΣΙΑΣ ΩΣ ΟΙΚΟΝΟΜΙΚΟΥ ΠΑΡΑΓΟΝΤΟΣ
 ΑΝΤΙΑΛΨΕΙΣ ΤΟΥ ΚΙΚΕΡΩΝΟΣ

Σελ. 139

ΧΑΡΙΤΩΝΟΣ ΚΟΡΙΖΗ

Καθηγητοῦ Πολιτικῆς Ἐπιστήμης καὶ Πολιτικῶν Θεωριῶν
 τῆς Νομικῆς Σχολῆς τοῦ Πανεπιστημίου ἈθηνῶνΜΕΘΟΔΟΛΟΓΙΚΑ ΠΡΟΒΛΗΜΑΤΑ
 ΤΗΣ ΙΣΤΟΡΙΑΣ ΤΩΝ ΠΟΛΙΤΙΚΩΝ ΘΕΩΡΙΩΝ

Σελ. 181

ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΥ ΙΩ. ΜΕΡΕΝΤΙΤΟΥ

Όμοτίμου Καθηγητοῦ τῆς Ἀρχαίας Ἑλληνικῆς Φιλολογίας
 ἐν τῷ Πανεπιστημίῳ Ἀθηνῶν

ΕΙΚΟΝΕΣ ΑΡΟΣΕΩΣ ΚΑΙ ΣΠΟΡΑΣ ΠΑΡ' ΗΣΙΟΔΟΥ

Σελ. 201

Τ. Κ. ΠΑΠΑΤΖΩΝΗ

Ἀκαδημαϊκοῦ

ΛΙΣΘΗΤΙΚΗ ΤΟΠΟΘΕΤΗΣΙΣ ΤΩΝ ΕΡΓΩΝ ΤΟΥ ΑΒΒΑ DUBOS

Σελ. 227

ΣΤΥΛΙΑΝΟΥ Κ. ΠΟΥΛΟΠΟΥΛΟΥ

Καθηγητοῦ τοῦ Πανεπιστημίου Θεσσαλονίκης

ΤΑ ΧΡΟΝΙΚΑ ΠΡΩΤΕΙΑ ΤΟΥ ΕΛΛΗΝΙΚΟΥ ΠΟΛΙΤΙΣΜΟΥ ΚΑΙ
ΟΙ ΣΥΓΚΕΚΡΙΜΕΝΕΣ ΥΠΕΡΙΣΤΟΡΙΚΕΣ ΑΞΙΕΣ ΤΟΥ

Σελ. 231

Δρος Γ. Κ. ΠΟΥΡΝΑΡΟΠΟΥΛΟΥ

Τῆς ἐν Ρώμῃ Ἀκαδημίας τῆς Ἱστορίας
Ἰφηγητοῦ τοῦ Πανεπιστημίου ἈθηνῶνJOHANN WOLFGANG GOETHE
Ο ΑΡΙΣΤΟΤΕΛΗΣ ΤΗΣ ΓΕΡΜΑΝΙΑΣ

Σελ. 257

ΜΙΧΑΗΛ Ε. ΡΩΞΑΝΑ

Φορολογικοῦ Δικαστοῦ

ΙΔΙΩΤΙΚΗ ΠΡΩΤΟΒΟΥΛΙΑ
ΚΑΙ ΚΑΤΑΝΟΜΗ ΤΟΥ ΕΘΝΙΚΟΥ ΕΙΣΟΔΗΜΑΤΟΣ

Σελ. 277

ΝΙΚΟΛΑΟΥ Β. ΤΩΜΑΔΑΚΗ, Δ. Φ.

Ὁμοτίμου Καθηγητοῦ τοῦ Πανεπιστημίου Ἀθηνῶν

ΑΥΤΟΥΡΓΙΟΝ - ΠΑΡΟΙΚΙΑ
ΑΓΡΟΙΚΙΚΗ - ΕΓΧΩΡΙΟΣ

(Βυζαντινὴ ὁρολογία γαιοκτησίας)

Σελ. 283

ΠΕΤΡΟΥ ΧΑΡΗ

Ἀκαδημαϊκοῦ

Η ΘΑΛΑΣΣΑ, ΟΙ ΑΝΕΜΟΙ, Η ΒΡΟΧΗ, Η ΕΛΕΥΘΕΡΙΑ

Σελ. 289

ΠΑΝΑΓΙΩΤΟΥ Κ. ΧΡΗΣΤΟΥ

Καθηγητοῦ τοῦ Πανεπιστημίου Θεσσαλονίκης

ΟΙΚΟΝΟΜΟΙ ΘΕΟΥ

Ἀξιολόγησις τοῦ πλοῦτου ὑπὸ τοῦ Μεγάλου Βασιλείου

Σελ. 291

Β' ΦΥΣΙΚΑΙ ΕΠΙΣΤΗΜΑΙ

I. ΦΑΡΜΑΚΟΛΟΓΙΑ - ΑΣΤΡΟΦΥΣΙΚΗ - ΓΕΩΛΟΓΙΑ - ΨΥΧΟΛΟΓΙΑ

ΓΕΩΡΓΙΟΥ ΙΩΑΚΕΙΜΟΓΛΟΥ

Μέλουσ τῆσ Ἀκαδημίασ Ἀθηνῶν καὶ τῆσ Ποντιρικῆσ Ἀκαδημίασ Ἐπιστημῶν

Ὀμοτίμου Καθηγητοῦ τοῦ Πανεπιστημίου Ἀθηνῶν

τ. Προέδρου τοῦ Ὀργάνου Ἐλέγγου Ναρκωτικῶν τοῦ Ο.Π.Ε. καὶ τῆσ

Ἐπιτροπῆσ Ἐμπειρογνομῶνων διὰ τὰ Φάρμακα τὰ προκαλοῦντα

Τοξικομανίαν τῆσ Παγκοσμίου Ὀργανώσεωσ Ὑγείασ

Η ΣΗΜΑΣΙΑ ΤΩΝ ΔΙΕΘΝΩΝ ΣΥΜΒΑΣΕΩΝ
ΔΙΑ ΤΗΝ ΚΑΤΑΠΟΛΕΜΗΣΙΝ ΤΗΣ ΤΟΞΙΚΟΜΑΝΙΑΣ

Σελ. 303

ΙΩΑΝΝΟΥ Ν. ΞΑΝΘΑΚΗ

Ἀκαδημαϊκοῦ

ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΥ Ι. ΜΑΚΡΗ

Διευθυντοῦ τοῦ Κέντρου Ἐρευνῶν Ἀστρονομίασ καὶ
Ἐφηρμοσμένων Μαθηματικῶν τῆσ Ἀκαδημίασ Ἀθηνῶν

ΑΙ ΗΛΙΑΚΑΙ ΕΡΕΥΝΑΙ ΕΝ ΕΛΛΑΔΙ

Σελ. 315

J. TRIKKALINOS

Athener - Universitätsprofessor
Mitglied der Akademie von AthenÜBER DIE MESOZOISCHEN SCHICHTEN
DES GEBIETES VON ATHEN

Σελ. 333

ΛΑΜΠΡΟΥ Β. ΧΟΥΣΙΑΔΑ

Τακτικού Καθηγητοῦ τῆς Ψυχολογίας
τοῦ Πανεπιστημίου Θεσσαλονίκης

ΠΡΟΧΩΡΗΜΕΝΗ ΗΛΙΚΙΑ ΚΑΙ ΑΠΟΔΟΣΙΣ ΕΙΣ ΤΗΝ ΕΡΓΑΣΙΑΝ

Σελ. 339

II. ΙΑΤΡΙΚΗ

ΧΡΙΣΤΟΥ Ι. ΑΡΑΒΑΝΗ

Καθηγητοῦ Πανεπιστημίου

Η ΙΣΧΑΙΜΙΚΗ ΝΟΣΟΣ ΤΗΣ ΚΑΡΔΙΑΣ
ΚΑΙ Η ΣΗΜΑΣΙΑ ΤΗΣ ΠΡΟΛΗΨΕΩΣ
(Δεδομένα ἐξ ἐπιδημιολογικῶν ἐρευνῶν ἐν Ἑλλάδι)

Σελ. 355

ΕΥΓΥΧΙΟΥ ΒΟΡΙΔΗ

Ἐπικ. Καθηγητοῦ, Διευθυντοῦ τῆς Καρδιολογικῆς Κλινικῆς
τοῦ Γενικοῦ Κρατικοῦ Νοσοκομείου Ἀθηνῶν «Βασιλεὺς Παῦλος»

Η ΕΚ ΤΗΣ ΑΘΗΡΟΣΚΛΗΡΩΣΕΩΣ ΠΡΟΦΥΛΑΞΙΣ

Σελ. 369

Κ. Δ. ΓΑΡΔΙΚΑ

Καθηγητοῦ τῆς Β' Προπαιδευτικῆς Παθολογικῆς Κλινικῆς
τοῦ Πανεπιστημίου ἈθηνῶνΣΚΕΨΕΙΣ ΤΙΝΕΣ
ΕΠΙ ΤΗΣ ΙΑΤΡΙΚΗΣ ΠΡΟΠΤΥΧΙΑΚΗΣ ΕΚΠΑΙΔΕΥΣΕΩΣ

Σελ. 379

ΠΑΝΑΓΙΩΤΟΥ ΔΗΜ. ΓΕΩΡΓΑΚΟΠΟΥΛΟΥ

Ἐφηγητοῦ
Διευθυντοῦ - Ἱατροῦ τοῦ Θεραπευτηρίου «Ὁ Εὐαγγελισμὸς»

«ΠΡΟΛΗΨΙΣ» ΚΑΡΚΙΝΟΥ

Σελ. 391

ΝΙΚΟΛΑΟΥ Ι. ΓΕΩΡΓΙΑΔΗ

Ἐφηγητοῦ τῆς Χειρουργικῆς
Διευθυντοῦ τῆς Γ' Χειρουργικῆς
Κλινικῆς τοῦ Θεραπευτηρίου «Ὁ Εὐαγγελισμὸς»

Η ΔΙΑΒΙΩΣΙΣ ΤΩΝ ΕΙΛΕΟΣΤΟΜΙΤΩΝ ΚΑΙ ΚΟΛΟΣΤΟΜΙΤΩΝ

Σελ. 413

ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΥ Α. ΔΗΜΟΠΟΥΛΟΥ

Ἐφηγητοῦ, Διευθυντοῦ τῆς Οὐρολογικῆς Κλινικῆς
τοῦ Γενικοῦ Κρατικοῦ Νοσοκομείου Ἀθηνῶν

Η ΙΑΤΡΙΚΗ ΕΠΙΣΤΗΜΗ ΕΙΣ ΤΟΝ ΑΙΩΝΑ ΤΗΣ ΜΗΧΑΝΗΣ

Σελ. 424

ΝΙΚΟΛΑΟΥ ΣΠ. ΔΟΝΤΑ

Ἐφηγητοῦ τοῦ Πανεπιστημίου Ἀθηνῶν
Διευθυντοῦ τῆς Κλινικῆς Χειρουργικῆς Θώρακος
τοῦ Ἑλληνικοῦ Ἀντικαρκινικοῦ Ἰνστιτούτου

ΤΑ ΝΕΟΠΛΑΣΜΑΤΑ ΩΣ ΣΥΓΧΡΟΝΟΣ ΚΟΙΝΩΝΙΚΗ ΝΟΣΟΣ

Σελ. 425

ΝΙΚΟΛΑΟΥ ΚΑΒΑΖΑΡΑΚΗ

Ὁμοτίμου Καθηγητοῦ τοῦ Πανεπιστημίου, τ. Πρυτάνεως

Η ΚΑΡΔΙΟΧΕΙΡΟΥΡΓΙΚΗ
ΚΑΙ ΑΙ ΜΕΤΑΜΟΣΧΕΥΣΕΙΣ ΤΗΣ ΚΑΡΔΙΑΣ

Σελ. 433

ΙΩΑΝΝΟΥ ΚΑΠΕΤΑΝΑΚΗ

Τακτικοῦ Καθηγητοῦ τῆς Δερματολογίας τοῦ Πανεπιστημίου Ἀθηνῶν

ΑΝΤΩΝΙΟΥ ΒΑΡΕΛΤΖΙΔΗ

Ἐφηγητοῦ τῆς Δερματολογίας τοῦ Πανεπιστημίου Ἀθηνῶν

Η ΕΞ ΕΠΑΦΗΣ ΔΕΡΜΑΤΙΤΙΣ ΩΣ ΚΑΘΗΜΕΡΙΝΟΝ ΠΡΟΒΛΗΜΑ

Σελ. 449

ΔΗΜΗΤΡΙΟΥ ΚΑΤΣΙΜΑΝΤΗ

Ἐφηγητοῦ τῆς Παθολογίας τοῦ Πανεπιστημίου Ἀθηνῶν

ΑΙ ΕΚ ΤΟΥ ΕΠΑΓΓΕΛΜΑΤΟΣ ΕΠΙΠΤΩΣΕΙΣ
ΕΠΙ ΤΗΣ ΥΓΕΙΑΣ ΤΩΝ ΝΑΥΤΙΛΛΟΜΕΝΩΝ

Σελ. 455

ΒΑΣΙΛΕΙΟΥ ΚΟΥΤΗΦΑΡΗ

Ἐφηγητοῦ, Διευθυντοῦ τῆς Χειρουργικῆς Γυναικολογικῆς Κλινικῆς
τοῦ Θεραπευτηρίου «Ὁ Εὐαγγελισμὸς»

ΙΑΤΡΙΚΑΙ ΟΔΗΓΙΑΙ ΔΙΑ ΤΗΝ ΓΥΝΑΙΚΑ

Σελ. 463

Δ. ΜΠΑΚΑΛΟΥ

Διευθυντοῦ τῆς Γ' Παθολογικῆς Κλινικῆς τοῦ Θεραπευτηρίου «Ὁ Εὐαγγελισμὸς»

Η ΙΑΤΡΙΚΗ ΕΚΠΑΙΔΕΥΣΙΣ
ΕΙΣ ΤΑΣ ΗΝΩΜΕΝΑΣ ΠΟΛΙΤΕΙΑΣ ΤΗΣ ΑΜΕΡΙΚΗΣ

Σελ. 467

ΠΑΝΑΓΙΩΤΟΥ ΜΠΑΛΑ

Καθηγητοῦ τῆς Χειρουργικῆς τοῦ Πανεπιστημίου Ἀθηνῶν

ΑΙ ΣΗΜΕΡΙΝΑΙ ΧΕΙΡΟΥΡΓΙΚΑΙ ΔΥΝΑΤΟΤΗΤΕΣ
ΕΠΙ ΤΗΣ ΑΡΘΗΡΙΟΣΚΛΗΡΥΝΣΕΩΣ

Σελ. 477

ΓΕΩΡΓΙΟΥ ΜΠΕΧΡΑΚΗ

Ἐφηγητοῦ, Διευθυντοῦ τῆς Δ' Κλινικῆς τοῦ Νοσοκομείου Παίδων Ἀ' Ἀγγαῖα Κυριακοῦ

ΑΙΚΑΤΕΡΙΝΗΣ ΚΟΝΙΑΒΙΤΟΥ - ΧΑΤΖΗΓΙΑΝΝΑΚΗ

Research Fellow τοῦ Department of Immunology
τοῦ Πανεπιστημίου τοῦ Cambridge

ΑΙ ΣΥΓΧΡΟΝΟΙ ΑΝΤΙΑΨΕΙΣ ΕΠΙ ΤΗΣ ΠΑΘΟΓΕΝΕΙΑΣ,
ΕΡΓΑΣΤΗΡΙΑΚΗΣ ΔΙΑΓΝΩΣΕΩΣ ΚΑΙ ΘΕΡΑΠΕΙΑΣ
ΤΟΥ ΑΓΓΕΙΟΝΕΥΡΩΤΙΚΟΥ ΟΙΔΗΜΑΤΟΣ

Σελ. 481

ΣΠΥΡΙΔΩΝΟΣ Ν. ΟΙΚΟΝΟΜΟΥ

Καθηγητοῦ τῆς Ἱατρικῆς Σχολῆς τοῦ Ἐθνικοῦ καὶ Καποδιστριακοῦ Πανεπιστημίου

ΠΕΡΙ ΤΗΣ ΕΚΚΡΙΤΙΚΗΣ ΛΕΪΑΣ ΤΟΥ ΝΕΦΡΙΚΟΥ
ΠΑΡΕΓΧΥΜΑΤΟΣ ΕΙΣ ΤΑΣ ΜΕΓΑΛΑΣ ΠΥΟΝΕΦΡΩΣΕΙΣ

Ἡ προσαρμοστικὴ λειτουργία τοῦ νεφροῦ - Διαχείμανσις (χειμερία νάρκη)
τοῦ νεφροῦ - Νεφρικὸν παρέγχυμα ἐν ἐφεδρεία

Σελ. 495

† ΕΥΘΥΜΙΟΥ ΠΑΝΑΓΙΩΤΟΠΟΥΛΟΥ

Ἄομοτίμου Καθηγητοῦ τοῦ Ἀριστοτελείου Πανεπιστημίου Θεσσαλονίκης

ΜΙΧΑΗΛ ΧΟΛΕΒΑ

Ἐφηγητοῦ τοῦ Ἀριστοτελείου Πανεπιστημίου Θεσσαλονίκης

ΠΕΤΡΟΥ ΙΜΠΡΙΑΛΟΥ

Ἐσωτερικοῦ Βοηθοῦ τῆς Β' Παθολογικῆς Κλινικῆς
τοῦ Ἀριστοτελείου Πανεπιστημίου Θεσσαλονίκης

Η ΟΞΕΙΔΟΑΝΑΓΩΓΙΚΗ ΚΑΤΑΣΤΑΣΙΣ ΤΟΥ ΕΓΚΕΦΑΛΟΥ
ΕΠΙ ΟΞΕΩΝ ΕΠΕΙΣΟΔΙΩΝ ΑΥΤΟΥ

Σελ. 503

ΙΩΑΝΝΟΥ Θ. ΠΑΠΑΒΑΣΙΛΕΙΟΥ

Τακτικού Καθηγητοῦ τῆς Μικροβιολογίας τοῦ Πανεπιστημίου Ἀθηνῶν

ΘΕΩΡΗΤΙΚΑΙ ΑΠΟΦΕΙΣ
ΕΠΙ ΤΗΣ ΕΦΑΡΜΟΓΗΣ ΤΩΝ ΠΡΟΦΥΛΑΚΤΙΚΩΝ ΕΜΒΟΛΙΑΣΜΩΝ

Σελ. 523

ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΥ ΤΖΑΚΟΥ

Ἑφημερίστου

Η ΤΕΧΝΙΚΗ ΤΟΥ EL GRECO ΟΦΕΙΛΕΤΑΙ ΕΙΣ ΑΣΤΙΓΜΑΤΙΣΜΟΝ;

Σελ. 531

ΚΟΙΝΩΝΙΚΑΙ ΕΠΙΣΤΗΜΑΙ

(Πρόσθετοι Μελέται)

III. ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΑ

ΑΘΗΝΑΣ Γ. ΚΑΛΟΓΕΡΟΠΟΥΛΟΥ

Ἀρχαιολόγου - Ἱστορικοῦ

Η ΠΕΡΙ ΤΑ ΑΡΧΑΙΑ ΔΡΑΣΤΗΡΙΟΤΗΣ ΥΠΟΠΡΟΞΕΝΟΥ
ΤΗΣ ΒΡΕΤΑΝΝΙΑΣ ΣΤΗ ΜΥΚΟΝΟ (1821 - 1841)

Σελ. 539

IV. ΠΟΛΙΤΙΚΗ ΙΣΤΟΡΙΑ

ΔΗΜΗΤΡΙΟΥ ΓΡ. ΤΣΑΚΩΝΑ

Τακτικού Καθηγητοῦ τῆς Παντείου Ἀνωτάτης Σχολῆς Πολιτικῶν Ἐπιστημῶν

ΚΟΙΝΩΝΙΚΟ - ΠΟΛΙΤΙΚΗ ΕΞΕΛΙΞΙΣ
ΤΗΣ ΝΕΩΤΕΡΑΣ ΕΛΛΑΔΟΣ (1828 - 1922)

Σελ. 573

ΕΡΓΑ ΚΑΙ ΣΤΑΔΙΟΔΡΟΜΙΑ ΣΤΡΑΤΗ Γ. ΑΝΔΡΕΑΔΗ

Σελ. 593

THE CAREER OF STRATIS G. ANDREADIS

Σελ. 619

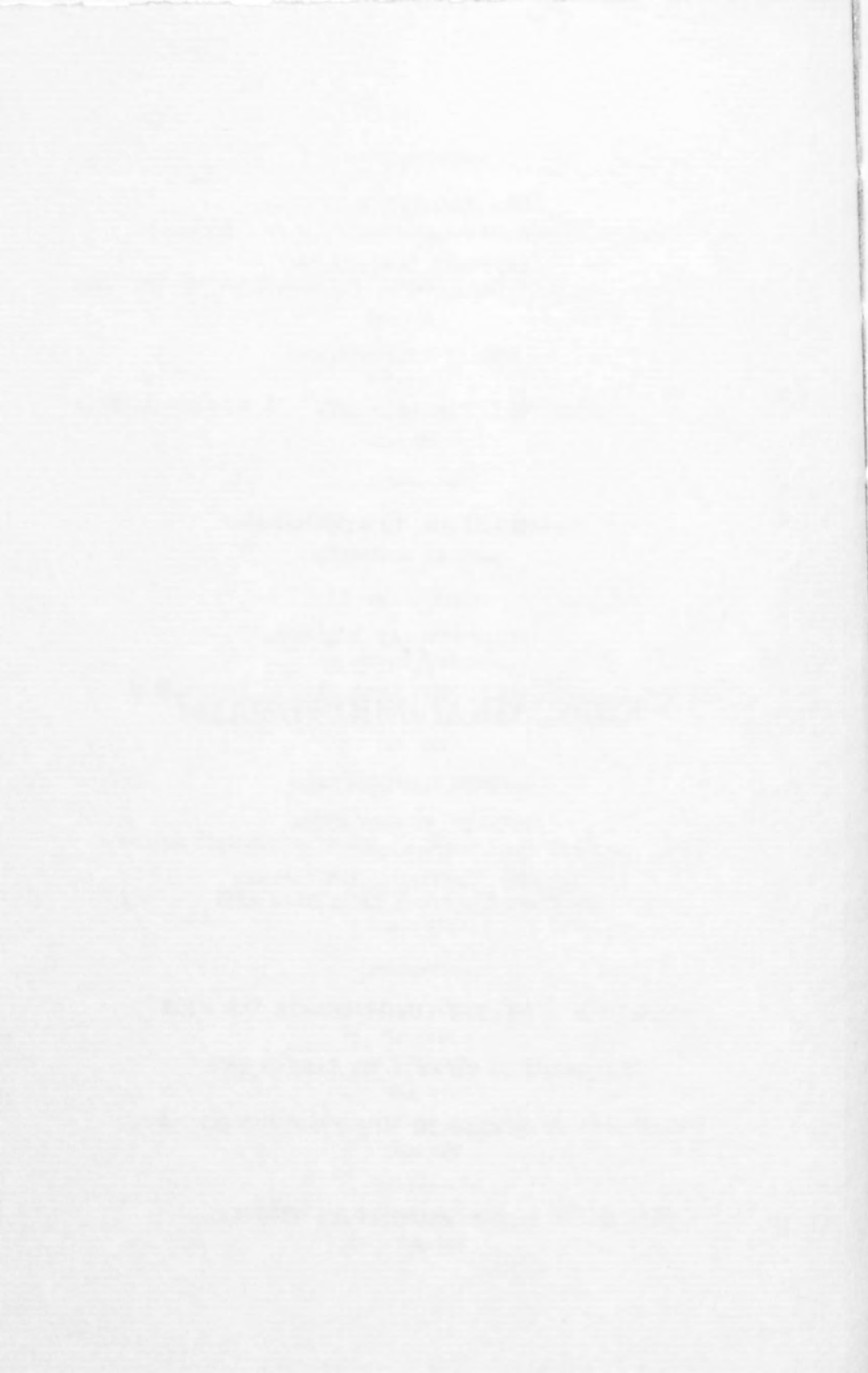
NOTICE BIOGRAPHIQUE DE STRATIS G. ANDRÉADIS

Σελ. 643

ΓΕΝΙΚΟΝ ΕΥΡΕΤΗΡΙΟΝ - INDEX GENERALIS

Σελ. 667

Α'
ΚΟΙΝΩΝΙΚΑΙ ΕΠΙΣΤΗΜΑΙ

I
ΟΙΚΟΝΟΜΙΑ
ΟΙΚΟΝΟΜΙΚΗ ΓΕΩΓΡΑΦΙΑ

GUY BURGEL
Agrégé de l'Université
Chargé de Recherche au Centre National
de la Recherche Scientifique (France)

ESQUISSE D'UNE ÉTUDE GÉOGRAPHIQUE DE LA CIRCULATION BANCAIRE EN GRÈCE

L'étude géographique de la circulation des capitaux revêt en Grèce une double importance. Si les hommes sont au centre de toute recherche géographique, il est bien difficile le plus souvent de les suivre dans leurs actions et leurs déplacements, car ils ne sont que rarement comptabilisés. Les capitaux, au contraire, sont tout aussi mobiles, mais le moindre de leurs mouvements laisse immédiatement une trace écrite. Il y a donc tentation permanente de passer des hommes aux capitaux, puisque dans nos sociétés, ils apparaissent comme la trace inévitable de toute action humaine. Comme toute tentation, elle est semée d'embûches. L'accès aux écritures, fussent-elles bancaires, demande toujours une initiation, aux deux sens du terme. Il faut pénétrer dans les cercles fermés, qui les approchent normalement, mais le rite initiatoire comporte souvent un engagement de secret. Il faut surtout tenter de comprendre la signification géographique de mouvements, qui échappent en général à la formation du géographe et à la compétence professionnelle du banquier.

A côté de cet aspect méthodologique général, la connaissance de la circulation des capitaux est primordiale pour comprendre la phase de «décollage» économique, que connaît la Grèce depuis une dizaine d'années. La mise en circulation et l'investissement productif de ressources jusque là thésaurisées sont un des facteurs essentiels de ce décollage. Le drainage des capitaux provinciaux par les organismes financiers de la capitale permet aussi de comprendre que le phénomène n'est pas uniformément réparti sur toute la surface du territoire, mais se concentre dans une large mesure à Athènes. Il n'est pas question, dans le cadre de cette communication, de dresser un tableau exhaustif de la circulation des capitaux en Grèce. Nous limiterons notre propos à l'examen du rôle joué par les plus grandes banques du pays, banques commerciales, comme la Banque Nationale et la Banque Commerciale, banques d'État, comme la Banque de Grèce, la Banque Agricole et la

Banque de Développement Industriel (1). Ce faisant, nous négligeons les fonds drainés par la Caisse d'Épargne postale, les investissements étrangers dans le pays et l'afflux d'autres ressources invisibles (tourisme, revenus de la flotte, mandats des émigrés), dont l'importance est fondamentale pour la compréhension globale du décollage. La circulation bancaire intérieure en est pourtant sans doute le facteur essentiel, tant par la masse des capitaux concernés, que par les flux géographiques qu'ils révèlent.

1. L'extension des réseaux bancaires.

Les étapes de la constitution des réseaux bancaires centralisés constituent un premier critère de choix. Le drainage des capitaux provinciaux vers Athènes, les services rendus par les banques à l'économie régionale et surtout l'essor économique de la capitale ne datent pas des dernières années. À côté des possibilités offertes à la clientèle privée de constituer des dépôts sûrs et garantis, les banques grecques jouent depuis longtemps par le crédit et leurs investissements un rôle moteur dans l'économie. Leur implantation permet de localiser cette action. À cet égard, trois exemples seront présentés, la Banque Nationale, la Banque Commerciale et la Banque Agricole, qui permettent de mettre en lumière des influences différentes dans la conquête de la province par les organismes financiers athéniens.

Plus vieille banque de Grèce, puisqu'elle fut créée en 1841, banque d'émission jusqu'en 1928, la Banque Nationale a subi dans l'extension de son réseau le poids déterminant des structures administratives: elle a constitué les mailles de ses succursales en même temps que se formait le territoire national. Dès avant 1881, date du traité de Berlin, qui marqua l'annexion de la Thessalie et d'Arta, le Péloponnèse, la Grèce Centrale et les Iles Egéennes sont très solidement tenus. Dans ces régions, les créations postérieures à cette date pourtant ancienne sont nettement minoritaires: 11 sur 28 dans le Péloponnèse, 10 sur 21 en Grèce Centrale et en Eubée, 2 sur 4 dans les Cyclades. Encore ces créations plus tardives ne correspondent-elles en général qu'à des centres d'intérêt secondaire: Hydra, Némée, Léonidion ou Cythère dans

---

1. Nous tenons à remercier chaleureusement les directions de toutes ces banques de nous avoir fourni une documentation de première main et donné accès à des éléments souvent confidentiels.

le Péloponnèse, Aitolikon ou Erythrai en Grèce Centrale, Alivéri ou Kymi en Eubée, Mykonos dans les Cyclades. Seules échappent à la règle les Iles Ioniennes, annexées à la Grèce en 1864, où la seule création de la Banque Nationale avant 1881 est Corfou, en raison du privilège d'émission maintenu alors à la Banque Ionienne.

Après 1881 et jusqu'en 1908, avant le déclenchement des guerres balkaniques, la même conquête systématique des territoires récemment annexés s'observe: Volos, Karditsa, Larissa, Trikala (1898), Arta (1900), Almyros (1905); la seule création ultérieure dans la région concerne Pharsala (1929). La Crète elle-même, dont l'autonomie a été reconnue en 1898, est immédiatement occupée: création simultanée en 1899 des succursales de Réthymnon, Iraklion et Khandia. Après le bouleversement des guerres balkaniques la conquête bancaire est rapide dans les régions nouvellement acquises: Iannina (1913), Prévéza (1917) en Epire, Thessalonique (1913), Kavala (1914), Kozani, Serrès (1918), Drama, Edessa, Kastoria (1919) en Macédoine, Komotini, Xanthi, Soufli, Alexandroupolis (1920) en Thrace, Samos, Mytilène, Khios (1919) pour les îles de l'Égée orientale.

Les créations qui se succèdent à partir de 1924 et jusqu'à la seconde guerre mondiale n'ont pour effet que d'étoffer un réseau qui est déjà constitué pour près des deux tiers. Après 1945, mises à part les créations du Dodécanèse (Rhodes, 1947, Kalymnos, 1948, Kos, 1949), qui relèvent de la politique traditionnelle de la Banque de suivre les étapes de la croissance du territoire national, les agences sont ouvertes soit dans des centres d'intérêt mineur, soit dans les quartiers athéniens; ce dernier mouvement consacre d'ailleurs la croissance démographique et économique de la capitale: sur 66 ouvertures de succursales de 1945 à 1966, 26 sont faites dans la seule agglomération athénienne.

Pour la Banque Commerciale, plus tardivement créée (1905) et qui n'avait pas à supporter les conséquences du privilège d'émission, les préoccupations économiques l'ont toujours emporté sur le facteur proprement administratif. Jusqu'en 1910, l'implantation de la Banque resta limitée à la Grèce du Sud: la seule succursale existant au nord du Golfe de Corinthe (Corfou 1909) était située dans les Iles Ioniennes. Dans une certaine mesure, cette localisation traduisait des conditions politiques (sur le continent, les frontières n'englobaient encore que la Grèce Centrale et la Thessalie), en même temps qu'elle reflétait les déséquilibres et les dynamismes de l'époque. Ni la Grèce Centrale, ni la Thessalie ne sont touchées, qui comptaient pourtant des centres déjà importants (Agrinion et ses tabacs, Thèbes et l'assèchement du lac

Kopaïs, Volos et son port). A cette époque, les succursales apparaissent concentrées dans le Péloponnèse et les Iles. Et partout, les ports se distinguent: ceux du Péloponnèse (dans l'ordre de création: Patras, Nauplie, Aigion, Kalamata), qui connaissent une grande animation avec l'exportation des huiles d'olive et du raisin de Corinthe, certains centres insulaires importants: Syra, où le port d'Ermoupolis avec ses industries textiles (coton) rivalise avec le centre industriel du Pirée, Corfou, où la présence anglaise a assuré un niveau général de développement supérieur au reste du pays. Bref, dans les premières années, la Banque n'est intéressée que par les villes, où les formes d'activité et les ouvertures d'esprit lui assurent une rentabilité certaine: grand commerce avec l'étranger, industrie moderne.

Après les guerres balkaniques et la «Catastrophe» d'Asie Mineure, s'effectue la prise de possession de la Thessalie et des principaux centres occupés en Grèce du Nord. Il s'agit pour la Banque de prendre pied rapidement dans les capitales régionales. Cet aspect «politique» n'enlève pas de son importance au facteur économique: en Thessalie, Volos (1917), qui redistribue les marchandises dans toute l'Egée du Nord et dont l'industrie métallurgique est déjà florissante, est occupée avant Larissa (1920). En 1919, la Banque s'installe à Thessalonique, ancienne plaque tournante de la finance juive en Méditerranée Orientale, dont le retrait, par la faillite ou par l'exil, a souvent suivi le départ des Turcs. C'est l'époque aussi de la mise en circuit de la Crète (Iraklion 1916, Kania 1921).

Entre les deux guerres, quoique, en fait, la création de succursales ait cessé à partir de 1931, la prise de possession se fait plus en profondeur dans les régions de la Vieille Grèce: Péloponnèse, Iles Ioniennes et Egéennes, Grèce Centrale. Les seules créations importantes en Grèce du Nord correspondent à des centres locaux très actifs: Kavala (1927), capitale du tabac, où l'installation des réfugiés d'Asie Mineure apporte une intense animation, Drama (1930), pour les mêmes raisons, Iannina (1930), qui contrôle toutes les activités de l'Épire. Seule la création d'agences à Prévéza (1927) et à Florina (1927) échapperait à cette règle. Mais avant la guerre, le seul réseau véritablement dense est celui du Péloponnèse et des Iles Ioniennes. Moins qu'une prééminence économique de ces régions, qui commence d'ailleurs à être sérieusement contestée, il faut sans doute y voir les conséquences psycho-économiques d'attitudes, qui témoignent d'un degré de développement supérieur; dans sa pauvreté naturelle, le Péloponnèse reste la région qui a le plus conscience de sa grandeur passée: rôle joué dans la guerre

d'Indépendance, supériorité culturelle de ses enfants (c'est dans le Péloponnèse que l'on rencontre la plus grande densité d'établissements d'enseignement secondaire); c'est aussi la région qui doit être la plus ouverte aux pratiques de circulation bancaire. Au contraire, la Grèce du Nord ne présentait pas encore pendant l'entre-deux-guerres de sérieuses possibilités pour une banque commerciale: agriculture encore retardée, grands travaux d'assainissement et d'installation des réfugiés, qui réclamaient surtout des investissements d'État, Grecs «indigènes» (autochtones) misérables, réfugiés industriels, mais ruinés, que leurs multiples pérégrinations incitaient plus à la thésaurisation privée qu'aux dépôts bancaires.

Depuis les années 50, avec le retour de la paix, la situation a beaucoup changé. Le réseau est devenu plus dense en Macédoine, s'étendant en Thrace auparavant ignorée. Dans les régions les plus anciennement rattachés au réseau, Péloponnèse en particulier, des agences ont été créées dans des centres d'importance tout à fait secondaire: Corinthe (1954), Némée, Filiatra (1960), Mélégalia et Molaï (1963). Après plus de cinquante ans d'efforts, fondés sur la reconnaissance des besoins et des intérêts économiques régionaux, une banque athénienne a conquis l'ensemble du territoire national.

La Banque Agricole de Grèce, fondée en 1930, fournit un troisième mode de développement du même phénomène. Pour la première fois, un organisme financier de la capitale n'a pas pour résultat de drainer les capitaux provinciaux vers Athènes, mais d'irriguer les campagnes par des fonds publics. Cette action a une conséquence originale et durable sur le plan politique: alors que la Banque Nationale, par exemple, est toujours liée au financement de l'État et à la grande politique grecque, la Banque Agricole apparaît dès l'origine un instrument de politique régionale, donc un appât de choix pour ministres et députés, qui veulent valoriser leurs circonscriptions.

Cette double originalité explique le développement singulier du réseau de la Banque Agricole. Pour la première fois dans l'histoire bancaire grecque, ce n'est ni le Péloponnèse, ni les Iles de l'Égée, qui sont touchés d'abord. Sur 9 agences créées en 1930, 5 se regroupent en Crète (Khania, Vamos, Rethymnon, Iraklion, Aghios Nikolaos), dont 2 concernent des centres d'intérêt très mineur (Vamos, Aghios Nikolaos). Les quatre autres créations intéressent de grandes villes (Patras, Iannina, Thessalonique, Mytilène), dont trois sont situées dans la Nouvelle Grèce. Ces regroupements géographiques expriment la volonté évidente de s'implanter dans des régions traditionnellement dés-

héritées sur le plan bancaire et de dispenser le crédit dans des campagnes, où l'installation des réfugiés d'Asie Mineure et l'assainissement des plaines réclament une aide importante. Mais ils traduisent aussi, à n'en pas douter pour la Crète, la volonté personnelle du chef politique de l'époque: Vénizélos.

Le mouvement de créations ultérieur confirme ces tendances. En 1933, 4 agences sont créées, toutes dans la Grèce du Nord-Est, une en Thrace (Alexandroupolis), deux en Macédoine (Drama, Kavala), une à Larissa (Thessalie). En 1934, le Péloponnèse n'est toujours pas touché, sauf Patras, tandis que le réseau s'étend en Grèce du Nord (Xanthi, Serrès, Karditsa) et pousse une pointe timide en Grèce Centrale (Agrinion). En 1935, les créations s'intensifient en Grèce du Nord dans des centres importants jusque là ignorés (Kozani en Macédoine, Komotini en Thrace, Volos et Trikala en Thessalie) mais aussi dans des bourgades de Macédoine comme Axioupolis, Néa Moudania, Néa Zichni ou Nikiphoros. Dans le même temps, la Grèce Centrale est à peine effleurée (Lamia, Missolonghi), le Péloponnèse peu pénétré (Mégalo-polis, Xylokastro et Argos) et la première île touchée (Corfou). Au total, en 1935, la Banque Agricole couvre d'un réseau dense la Macédoine orientale, la Thrace et la Crète, les grands centres de Macédoine occidentale et de Thessalie. Ce n'est qu'entre 1936 et 1939 que le Péloponnèse est véritablement conquis, tandis que se renforce le réseau en Macédoine Occidentale, en Epire, en Thessalie et en Grèce Centrale, et qu'une timide offensive est lancée en direction des îles Ioniennes notamment (Leucade, Céphalonie, Zante). En fait, il faut attendre l'immédiat après-guerre pour que cette conquête des îles soit consommée et que la Banque Agricole possède le réseau le plus dense et le plus régulièrement réparti de Grèce.

A travers ces modalités de constitution différentes, les réseaux bancaires grecs possèdent pourtant un principe commun de très forte centralité. Nés d'initiatives athéniennes, fortement tenus par leur administration centrale (aucune hiérarchie n'est distinguée entre les agences, qui entretiennent chacune une comptabilité directe avec le siège), ces réseaux bancaires jouissent d'un monopole de fait et constituent pour la capitale un signe évident de mainmise économique sur l'ensemble du territoire national. Il faut donc s'attendre à trouver dans tous les rouages de la circulation financière intérieure l'influx athénien, encore faut-il déterminer le sens et l'importance des mouvements de capitaux qu'il fait naître dans le pays.

II. *Le drainage des capitaux provinciaux par les banques commerciales.*

A cet égard, une nette distinction doit être introduite entre les banques commerciales —Banque Nationale de Grèce et Banque Commerciale dans la présente étude—, qui exercent une remarquable action de drainage des capitaux provinciaux vers la capitale et les banques, sous contrôle de l'État, dont le rôle corrige dans une certaine mesure ces mouvements centripètes.

Grâce aux méthodes de comptabilités centralisées et à la compréhension des différentes directions, que nous tenons une fois encore à remercier, la démarche suivie a consisté à utiliser les bilans de fin de semaine ou de fin de mois que chaque succursale adresse au siège. En éliminant l'effet relativement négligeable de l'encaisse et du papier en circulation, ces bilans reflètent assez bien le résultat des flux financiers entre la province et Athènes: ils sont positifs, quand les dépôts locaux l'emportent sur les prêts locaux, ils sont négatifs dans le cas contraire. Établis sur les moyennes de deux années consécutives, afin d'éliminer les variations saisonnières, ils permettent de juger valablement des tendances de la circulation bancaire. Pour la Banque Nationale et la Banque Commerciale, nous avons choisi trois séries d'années repères: 1934 - 1935 pour l'avant-guerre, les plus gros effets de la crise mondiale passés, 1954 - 1955 pour la fin de la reconstruction économique, 1963 - 1964 pour la période actuelle. En dépit des variations de la législation monétaire —notamment obligation faite aux banques commerciales de confier à la Banque Centrale une partie de leurs dépôts— et des changements dans la politique suivie par chacune des banques commerciales, ces comparaisons sont légitimes, dans la mesure où chaque fois le point de vue relatif est retenu.

La situation d'avant-guerre (1934 - 1935) est caractérisée par un appel encore modéré des capitaux dans l'agglomération athénienne, qui est d'ailleurs compensé par des courants centrifuges vers certaines villes de province. Pour la Banque Nationale, Athènes (agences d'Athènes et du Pirée additionnées) concentre près de 53 % du total des soldes négatifs (prêts supérieurs aux dépôts) (2). Le résultat n'est guère inférieur pour la Banque Commerciale, 48 % des soldes négatifs et

---

2. Dans ces séries comparatives, nous avons préféré raisonner sur des pourcentages, en raison des fortes différences de valeur de la monnaie entre 1934 et 1964.

seulement 22 % du total des soldes positifs (dépôts supérieurs aux prêts). Dès cette époque, la capitale consomme donc plus de capitaux qu'elle n'en peut fournir: les dépôts locaux ne suffisent pas à alimenter les prêts consentis par les banques.

Toutefois, des succursales provinciales sont dans le même cas et on les retrouve facilement d'une banque à l'autre. Elles sont toutes dans des centres économiques actifs, que la centralisation athénienne n'a pas encore étouffés complètement: Thessalonique (10 % des soldes négatifs de la Banque Nationale, 5 % de ceux de la Banque Commerciale), grand port aux industries diversifiées; Velos (11 % des soldes négatifs de la Banque Commerciale, 10 % de la Banque Nationale), avec ses usines métallurgiques et de construction de machines agricoles (Glavanis); Kalamata (10 % des soldes négatifs de la Banque Nationale, 2 % de la Banque Commerciale), avec ses industries agricoles (fruits secs et tabac); Corfou (15 % des soldes négatifs de la Banque Commerciale, 3 % de la Banque Nationale), avec son monopole de l'impression bancaire, des cartes à jouer et du papier timbré (entreprise Aspiotis-Elka); Iraklion, enfin (7 % des soldes négatifs de la Banque Commerciale, 6 % de la Banque Nationale), avec son port et ses industries agricoles.

Certaines divergences apparaissent certes, qui témoignent des intérêts souvent rivaux des deux plus grandes banques commerciales et de leur implantation locale différente. Patras, qui fournit des capitaux à la Banque Nationale (2 % des soldes positifs), en demande à la Banque Commerciale (1,5 % des soldes négatifs). Inversement, Kavala a un solde créditeur à la Banque Commerciale (3 % des soldes positifs), débiteur à la Banque Nationale (3 % aussi, mais cette fois des soldes négatifs). Pourtant, de manière globale, l'image fournie est cohérente. Tout le monde insulaire, aux exceptions déjà signalées de Corfou et d'Iraklion, toute la Grèce continentale et montagneuse de Florina et Iannina au Nord, à Tripolis, au centre du Péloponnèse, apparaissent déjà en dépression économique et sont dès cette époque des zones de drainage privilégié de capitaux pour les banques commerciales athéniennes. On ne peut manquer de remarquer que simultanément, toutes ces régions sont déjà en crise démographique précoce et fournissent pour la plupart de gros contingents de migrants à la capitale. Au contraire, certaines zones bénéficient des capitaux drainés par les banques athéniennes. Leur localisation différente témoigne simplement pour les deux banques étudiées de l'inégale extension du réseau à la période considérée. Il s'agit de la Macédoine orientale (Thessaloni-

que, Drama, Kavala) et de la Thrace (Xanthi, Komotini) pour la Banque Nationale, de la Thessalie (Volos, Larissa, Pharsala, Karditsa) et de la côte occidentale du Péloponnèse, de Patras à Kalamata, en passant par Pyrgos, pour la Banque Commerciale. Au total, si la suprématie athénienne est déjà incontestable, elle n'est pas encore le monstre tentaculaire que nous connaissons.

Vingt ans après (1954 - 1955), les dernières séquelles économiques de la guerre mondiale, puis de la guerre civile s'éliminent et la Grèce, son potentiel retrouvé, est au seuil d'une phase d'essor. La carte des comptabilités régionales des banques commerciales se ressent largement de cette atmosphère de transition. Des résultats apparemment contradictoires se font jour pour la Banque Nationale et la Banque Commerciale: pour la première, Athènes continue à se tailler la part du lion dans le total des soldes négatifs (56 %), qui sont pourtant talonnés de bien près, cette fois-ci, par les soldes positifs (44 % pour l'ensemble de l'agglomération); les pourcentages sont inversés pour la Banque Commerciale (43 % des soldes négatifs, 65 % des soldes positifs). Au delà de ces divergences, soulignons le fait exceptionnel qu'à la Banque Commerciale, Athènes fournit des capitaux à la province et qu'à la Banque Nationale, l'afflux des capitaux de province vers la capitale est très faible.

Au contraire, certains centres industriels provinciaux continuent d'attirer des capitaux: Kavala (17 % des soldes négatifs de la Banque Commerciale, 4 % pour la Banque Nationale), Volos (8 % des soldes négatifs de la Banque Nationale, 3 % de la Banque Commerciale), Iraklion (8 % des soldes négatifs de la Banque Commerciale, 4 % de la Banque Nationale). D'autres foyers de vie économique régionale ont des comportements différents selon les banques: Thessalonique attire des capitaux de la Banque Nationale (21 % des soldes négatifs) et en fournit à la Banque Commerciale (3,5 % des soldes positifs), de même que Kalamata et Agrinion. Inversement, Corfou, Patras continuent à avoir un solde débiteur à la Banque Commerciale, créateur à la Banque Nationale. Mais, ce qui frappe l'observateur, c'est la grande dispersion des succursales, qui demandent des capitaux, dont la masse globale, pour rester limitée, témoigne d'une situation originale: Orestias, Soufli, Xanthi en Thrace, Drama, Langada, Kilkis, Iannitsa, Verria en Macédoine, Karditsa, Pharsala en Thessalie, Aitolikon, Itéa, Lévidia, Khalkis en Grèce Centrale, Argos, Nauplie, Kiato, Kalavryta dans le Péloponnèse, Zante dans les Iles Ioniennes, Chios, Karlovasi dans l'Egée, Iérapétra en Crète, sollicitent ainsi pour leurs prêts locaux

Paide du siège central de la Banque Nationale pour des sommes limitées: aucune de ses agences, sauf Xanthi et Zante (0,6 %), ne dépasse 0,5 % du total des soldes négatifs. Le même phénomène est observable à la Banque Commerciale (Alexandroupolis, Serrès, Amphissa, Nauplie, Karlovasi, Aghios Nikolaos, entre autres).

Cette situation incertaine paraît ressortir de l'inachèvement de la reconstruction économique. Athènes joue alors le rôle de pompe re-
foulante pour une province encore exangue, dont les besoins sont multiples, de l'agriculture à l'artisanat et au commerce locaux. C'est l'époque où la confiance renaît, cristallisant en partie sous forme de dépôts bancaires l'énorme concentration de capitaux et d'or thésaurisés qui s'était faite dans la capitale pendant et après les hostilités. Tous ces dépôts ne trouvent pas encore leur emploi dans la spéculation foncière et l'expansion industrielle et commerciale de la capitale, qui en sont à leurs débuts. Ils servent sous forme de prêts à court terme au redémarrage de l'économie régionale. Pourtant, certaines régions restent les piliers de la politique de drainage traditionnelle des banques commerciales: toute la Macédoine intérieure occidentale (Florina, Kastoria, Kozani), l'Épire (Iannina, Arta, Prévéza), tout le Péloponnèse central (Tripolis, Sparte). Comme ces régions sont parmi les plus pauvres et n'ont pas été particulièrement épargnées par les épreuves de la guerre, on mesure toute l'ampleur de l'appauvrissement que représente cette fuite de capitaux continue pendant la période de reconstruction.

La situation actuelle (1963 - 1964) est éclatante dans sa simplicité et sa brutalité: à l'exception évidemment d'Athènes, seules les agences de Thessalonique, Kavala, Volos, Patras et Naoussa ont besoin de capitaux extérieurs. Toutes les autres succursales⁽³⁾ fournissent des capitaux au siège central. Si l'on excepte Naoussa, où la reconversion de l'économie locale par le passage de l'industrie lainière à la monoculture arbustive (pêcheurs et pommiers) et aux industries agricoles dérivées (conserveries) peut justifier un appel de capitaux, on a fait ainsi le tour rapide des centres vitaux du pays. Encore n'a-t-on pas pris conscience du fait majeur, qui est l'énorme prépondérance que

3. Pour être complet, il faudrait citer les cas, qui ne peuvent ressortir que de conditions locales ou conjoncturelles, de Philiatès (Épire), de Zante et d'Itéa pour la Banque Nationale, d'Amphissa, Zante, Aigion, Kalamata, Aghios Nikolaos et Karlovasi pour la Banque Commerciale. De toute façon, sur des réseaux qui dépassent chacun 100 agences, ces exceptions sont rares et d'importance négligeable (moins de 2 à 3 % des soldes négatifs totaux).

L'agglomération athénienne a acquise dans toutes les opérations des banques commerciales: 59 % des bilans positifs, 85 % des bilans négatifs à la Banque Commerciale, 26 % des bilans positifs, 76 % des bilans négatifs à la Banque Nationale. Autrement dit, Athènes concentre la majorité des dépôts, mais ces dépôts ne suffisent pas et de loin à une demande largement supérieure et croissante. La capitale joue donc de plus en plus un rôle de plaque tournante dans la vie financière du pays: riche, elle accumule les richesses de ses habitants les plus fortunés, sûre, elle attire les ressources provinciales, pour les investir chez elle ou les faire fructifier en province, mais à son profit.

À côté de cette masse athénienne, les quelques centres attractifs provinciaux cités apparaissent dérisoires: Patras (1 % des soldes négatifs de la Banque Nationale, 3 % de la Banque Commerciale), Volos (0,5 % à la Banque Commerciale, 1,5 % à la Banque Nationale). Seules émergent un peu de cette médiocrité Kavala (4 % des soldes négatifs à la Banque Commerciale, 6 % à la Banque Nationale) et surtout Thessalonique (3 % à la Banque Commerciale, mais 14 % à la Banque Nationale). Encore, ces deux derniers cas illustrent des situations fort différentes: l'effort des banques commerciales pour essayer de pallier la crise économique à Kavala (transfert du marché du tabac à Athènes et surtout à Thessalonique), leur contribution à l'expansion récente de la capitale de la Grèce du Nord; celle-ci doit d'ailleurs beaucoup plus encore à l'effort d'autofinancement d'entreprises athéniennes et aux investissements étrangers (complexe chimique Esso-Pappas).

La prépondérance athénienne, l'écrasement des centres régionaux, joints à la multiplication des agences des banques commerciales entraînent l'émiettement des circuits bancaires en province. En général, les agences ont un solde positif très faible: l'indigence des dépôts locaux n'a de comparable que l'indigence de la demande en capitaux, plus médiocre encore. Pourtant certaines places fournissent des ressources non négligeables aux banques: ainsi dépassent 1 % des bilans positifs dans les deux plus grandes banques commerciales, Tripolis, Corinthe, Pyrgos dans le Péloponnèse, Iannina en Epire, Kastoria, Kozani en Macédoine, Larissa en Thessalie, Mytilène, Chios, Samos et Rhodes dans les îles. Si quelques uns de ces centres ont une économie justifiant cette accumulation de capitaux (industrie de la fourrure à Kastoria, expansion agricole à Larissa et Pyrgos, essor touristique à Rhodes), il reste que faute d'initiatives locales, ces capitaux accumulés quittent la province. Encore dans la plupart d'entre eux, comme d'ailleurs dans la quasi totalité des agences provinciales, cette accumulation de dé-

pôts ne correspond pas à un enrichissement que l'on va faire fructifier ailleurs, mais à un réel appauvrissement. Paradoxalement, ce sont les pauvres qui prêtent aux riches.

Si l'on passe de cette image relative à quelques chiffres absolus, les écarts apparaissent dans toute leur ampleur. Sur quelque 14 853 millions de drachmes que la Banque Nationale avait en moyenne en dépôt en 1963 - 64 (4), 8.300 étaient faits dans des agences de l'agglomération athénienne, Thessalonique suivait très loin derrière avec moins de 1.000 millions. Aucune agence, y compris les plus importantes pour les dépôts, Iannina, Patras, Tripolis, Mytilène et Rhodes, ne dépassait les 100 millions de drachmes. Les disparités sont encore plus accentuées au niveau des prêts. Sur un montant moyen accordé de 15.327 millions de drachmes, 10.700 étaient attribués par des agences athéniennes, Thessalonique atteignait 1.500 millions et Kavala était très loin avec environ 400 millions de prêts. Pour la Banque Commerciale, nous ne possédons pas le montant régional des prêts et dépôts, mais seulement leur balance. On peut estimer à quelque 600 millions le transfert apparent de capitaux de la province vers Athènes, à travers les circuits de la Banque Commerciale en 1964, contre 2.400 pour la Banque Nationale. Les deux estimations paraissent cohérentes et convergentes, compte tenu des différences de volume entre les deux banques: 21 milliards de dépôts et 18 milliards environ de prêts au 31 décembre 1964 pour la Banque Nationale, 6 et 5 milliards respectivement pour la Banque Commerciale. Ce qui veut dire que chaque année, les deux seules Banques Nationale et Commerciale sont responsables d'un transfert apparent de capitaux vers Athènes de l'ordre de 3 milliards de drachmes. Rappelons à titre de comparaison qu'en 1964 le produit national brut du total des activités grecques n'était que de 135 milliards.

En fait, l'ampleur du drainage des capitaux provinciaux effectué par les banques commerciales peut être corrigé par trois phénomènes. L'un est statistique et apparaît difficilement quantifiable en l'état de la documentation: il s'agit des prêts attribués par les agences athéniennes soit à des clients provinciaux, qui préfèrent solliciter pour un gros

4. Ces chiffres moyens peuvent différer sensiblement de ceux publiés dans les rapports annuels des banques, en raison du mode de calcul étendu, rappelons le, sur les moyennes, mensuelles en général, de deux années consécutives, et de la nature des documents à nous communiqués.

crédit les autorités centrales de la Banque (5), soit, et plus certainement, de prêts accordés à des sociétés athéniennes pour des établissements provinciaux. Les deux faits gonflent donc quelque peu le total des prêts destinés réellement à l'économie directe de la capitale. Le deuxième facteur sera étudié plus loin: c'est la redistribution possible au bénéfice de la province d'une partie des capitaux confiés par les banques commerciales à la Banque de Grèce. Enfin, le dernier correctif est la politique d'investissements propres des banques commerciales. Cette pratique des banques commerciales grecques — prise de participation dans des sociétés industrielles ou commerciales, ou créations personnelles — est traditionnelle, dans la mesure où jusqu'à ces dernières années, il n'existait pas de banque d'investissement spécialisée.

Au 31 décembre 1964, notre point de référence, l'ensemble des investissements productifs (6), inscrits au bilan de la Banque Nationale était d'environ 450 millions de drachmes. Sans qu'il soit possible dans le cadre de cette étude de se livrer à une répartition géographique exhaustive du portefeuille de la Banque, on peut estimer qu'au maximum, moins d'un tiers de ces investissements était localisé dans la province grecque. Les principaux d'entre eux étaient à Thessalonique (Compagnie d'Industrie Chimique de la Grèce du Nord, 36 millions de drachmes, Siemens, 18 millions), à Patras (Pirelli, 21 millions, Compagnie Cottonnière Grecque, 9 millions), à Ptolémaïs, en Macédoine occidentale, dans les mines de lignite et les industries chimiques dérivées (17 millions), à Volos (une partie des 28 millions de drachmes engagés dans la Compagnie Générale de Ciments, dont les investissements les plus importants sont d'ailleurs concentrés dans son usine d'Athènes); enfin, ces investissements provinciaux de la Banque Nationale étaient répartis dans les principaux sites touristiques de Grèce (Kaména Vourla, près des Thermopyles, Corfou, Rhodes, notamment) par la chaîne des hôtels Astir (28 millions au total), dont le plus important se trouve d'ailleurs dans l'agglomération athénienne (Vouliagmeni). Cette estimation

5. On nous a affirmé que le cas n'était théoriquement pas possible, un même client ne pouvant avoir deux comptes ouverts, l'un dans sa résidence provinciale, l'autre à Athènes.

6. Nous n'avons comptabilisé sous cette rubrique que les participations aux entreprises, à l'exclusion des obligations d'État, des actions ou des obligations des banques et compagnies d'assurances, et des valeurs immobilières.

maximale (140 millions de drachmes) est sans commune mesure avec les 2.400 millions de capitaux drainés de la province, auxquels nous faisons allusion précédemment.

Le même phénomène est observable à la Banque Commerciale. Les participations aux entreprises s'élevaient ici au 31 décembre 1964 à 237 millions de drachmes. Sur ce total, les principaux investissements de la Banque en dehors de l'agglomération athénienne étaient à l'époque à Néa Karvali (Kavala), dans la Société Anonyme d'Engrais Phosphoriques (120 millions) et à Patras dans la société de pneumatiques Pirelli (21 millions). Si la proportion de capitaux réinvestis en province paraît plus importante à la Banque Commerciale qu'à la Banque Nationale, sa masse reste toutefois minime par rapport aux 600 millions de drachmes qu'en année moyenne (1963 - 64), la Banque Commerciale retire en capitaux disponibles de son activité en province. Au total, les banques commerciales grecques apparaissent comme un formidable moyen d'action de la capitale pour drainer vers elle des capitaux provinciaux. Le rôle des banques sous contrôle de l'État corrige-t-il réellement ces effets?

III. L'action des banques sous contrôle de l'État.

Sous ce titre, nous nous limiterons à examiner les conséquences géographiques de l'activité menée par la Banque de Grèce, la Banque Agricole et la Banque de Développement Industriel. Créée en 1928, la Banque de Grèce peut exercer à côté du rôle traditionnellement dévolu à une banque d'État (émission de la monnaie, caisse de compensation, trésorerie publique) une action économique plus régionale, en se faisant l'instrument de la politique du gouvernement. A cet égard, l'application aux chiffres fournis par la Banque de Grèce de la méthode des bilans comptables par agence révèle des tendances intéressantes. Pour les années 1948 - 1949, au tout début de la reconstruction économique du pays, il faut d'abord noter l'énorme disparité entre les dépôts avoués par la Banque et les prêts qu'elle accorde. Ce déséquilibre se traduit par un total de soldes négatifs (prêts supérieurs aux dépôts) de 1.495 milliards de drachmes de l'époque contre seulement 7 milliards aux soldes positifs (dépôts supérieurs aux prêts). Une telle situation suppose évidemment une injection importante de ressources extérieures, aide américaine notamment. La quasi-totalité des régions bénéficie de la manne, avec pourtant une nette priorité pour l'agglomération athé-

nienne, qui absorbe à elle seule 73 % des soldes négatifs, suivie de très loin par Thessalonique (9 %), Kavala (7 %), Patras (4 %). Très rares sont les succursales de la Banque de Grèce qui accusent des dépôts supérieurs aux prêts accordés: Larissa, Lamia, Argostoli (Céphalonie), Pyrgos, Tripolis et Khania.

Dix ans plus tard (1957 - 1958), la situation s'est inversée, doublement. Les soldes négatifs sont très inférieurs aux soldes positifs (389 millions de drachmes réévaluées, contre 3.520 millions aux soldes positifs). La Banque de Grèce, par cette supériorité des dépôts sur les prêts, reconstitue les réserves du pays. D'autre part, Athènes représente maintenant la quasi-totalité des soldes positifs (96 %) et par définition, la province la quasi-totalité des soldes négatifs: dès cette époque, la Banque de Grèce assure effectivement une redistribution des capitaux par son réseau d'agences régionales. Profitent essentiellement de cette politique de crédit décentralisé Patras (54 % des soldes négatifs), Kavala (29 %) et Volos (5 %). En 1967 - 68, ces deux tendances originales se maintiennent. L'écart s'est creusé entre les dépôts et les prêts: 8.906 millions de drachmes aux soldes positifs, 896 seulement aux soldes négatifs. Athènes continue à monopoliser la totalité ou presque des soldes positifs (94 %) et donc à fournir de l'argent à la province, essentiellement à Patras, qui renforce sa position relative (66 % des soldes négatifs), à Kavala (22 %), qui la maintient et à Thessalonique (8 %).

Contrairement aux banques commerciales, la Banque de Grèce entraîne donc incontestablement par sa politique de prêts un mouvement de capitaux centrifuge. En fait, en masse absolue, il reste très limité. Au 31 décembre 1964, les dépôts à la Banque de Grèce, autres que ceux des banques et du trésor public, s'élevaient à quelque 9.558 millions de drachmes. Comme nous l'avons vu, c'est le siège central athénien qui comptabilisait sur cette somme la très grosse majorité des dépôts (près de 8.000 millions), suivi de très loin par Thessalonique (326 millions). Tout le reste est insignifiant. En sens inverse, le total des prêts de la Banque de Grèce, destinés à l'artisanat, à l'industrie et au commerce, ne s'élevait, tel qu'il nous a été fourni, qu'à moins de 3.000 millions (2.973). Athènes en accaparait à elle seule 1.700, Patras, qui arrivait en seconde place, 456, Thessalonique 371, et Kavala 156. Au total, la Banque de Grèce pouvait inscrire à son actif au 31 décembre 1964 quelques 1.300 millions de drachmes de prêts répartis dans toute la province grecque. Comme il convient de noter qu'à la même date, toutes les agences provinciales réunies totalisaient pour

les dépôts, tels que nous les avons définis précédemment, plus de 1.500 millions de drachmes, force est de conclure une fois encore que le bilan final est défavorable à la province, qui participe, faiblement certes, à la constitution des réserves de la Banque de Grèce. Ainsi, malgré une originalité incontestable, la politique propre de la Banque de Grèce renforce encore l'accumulation de capitaux dans l'agglomération athénienne. Et cette constatation n'est fondée, répétons-le, que sur les dépôts autres que ceux des banques et du trésor public. C'est dire que sur les 2.205 millions de drachmes que les banques commerciales avaient en dépôt à la Banque de Grèce au 31 décembre 1964, et dont près de la moitié était obligatoire, rien n'était, directement tout au moins, redistribué en province par la Banque de Grèce. Il s'agissait par ce biais beaucoup plus de mesures destinées à freiner les tendances inflationnistes, en diminuant les énormes disponibilités accumulées et concentrées par les Banques commerciales, que de mieux répartir le crédit.

Avec la Banque de Développement Industriel, on a à faire à une politique nettement plus décentralisatrice. Il convient à cet égard de distinguer nettement les investissements de la Banque, qui sont des participations majoritaires ou non à des entreprises industrielles et commerciales, et les prêts accordés par cet organisme. Au 31 décembre 1969, la Banque participait à 32 entreprises: 9 lui appartenaient, elle avait la majorité dans 2 autres et était en minorité dans les 21 dernières. A la même date, l'ensemble des participations de la Banque s'élevait à quelque 2.086 millions de drachmes, dont la quasi totalité s'est faite entre 1964 et 1969 (1.904 millions). La majeure partie de ces investissements est située en province; il s'agit notamment de la prise de possession en 1965 de la totalité du capital (1.400 millions de drachmes) du complexe chimique de production d'engrais azotés de Ptolémaïs (Macédoine). Les autres investissements sont beaucoup moins importants: une centaine de millions de drachmes à l'Aluminium de Grèce, qui exploite et transforme les bauxites du Parnasse sous le contrôle de Péchiney, 75 millions de drachmes à la manufacture de cigarettes Matsangos, implantée à Volos, entre autres.

Le même souci de décentralisation est notable au niveau des prêts accordés par la Banque. Sur 145 prêts approuvés en 1969, 81 concernaient des établissements industriels situés en dehors de l'agglomération athénienne. Toutefois, en valeur, le résultat était un peu moins favorable à la province (plus de 60 % des prêts): sur un total de 1.920 millions de drachmes de prêts approuvés en 1969, Athènes en prenait

717 millions, le reste de la Grèce Centrale (7) 374, la Macédoine et la Thrace 318, et le Péloponnèse 218. En 1965, première année à notre disposition, le total des prêts était nettement moindre (361 millions de drachmes) et la répartition plus défavorable à l'agglomération athénienne, qui ne s'attribuait que 103 millions.

Devant ces mouvements de capitaux nettement décentralisés, il convient de s'interroger d'abord sur leur origine. Au bilan de la Banque de Développement Industriel, la rubrique du passif, qui évolue le plus entre 1965 et 1968, à l'exception évidemment des obligations des emprunteurs, dont la croissance suit le volume des prêts, est représentée par les dettes à long terme contractées auprès de la Banque de Grèce, qui passent de 172 millions de drachmes à 1.361 millions. Il faut noter dans le même temps que les dépôts consolidés des banques commerciales à la Banque de Grèce passent de 2.179 millions de drachmes à 4.229. On peut donc raisonnablement avancer qu'une partie des capitaux drainés en province par les banques commerciales et retirés de la circulation apparente par le jeu des dépôts obligatoires à la Banque de Grèce, est redistribuée par la Banque de Développement Industriel, sous forme d'investissements et de prêts. En fait, les deux mouvements ne s'équilibrent, ni dans leur masse, ni dans leur durée, ni dans leur signification géographique. L'augmentation des dépôts des banques commerciales à la Banque de Grèce est nettement plus importante que les prêts consentis par la Banque de Grèce à la Banque de Développement Industriel. Le drainage de capitaux effectué par les banques commerciales est un mouvement continu et lent, qui dure depuis des dizaines d'années, même s'il s'intensifie au cours de la dernière décennie. Les investissements de la Banque de Développement Industriel sont récents et relèvent essentiellement d'actions ponctuelles et localisées. Les réseaux denses des banques commerciales, renforcés par les bureaux de caisse d'épargne postale, assurent un drainage ramifié et diffus de l'épargne privée. Les investissements publics au contraire sont massifs, leur répartition géographique souvent différente et leurs conséquences socio-économiques d'une toute autre nature. Ainsi, les paysans de Béotie contribuent par leurs économies, très faibles en valeur absolue, à renforcer sous forme de dépôts aux guichets des banques et des postes les courants de capitaux de la province vers Athènes. La prise de parti-

---

7. En raison du desserrement industriel athénien, une partie de cette somme profite en fait à la grande agglomération athénienne.

icipation de 12 % de la Banque de Développement Industriel au capital de l'Aluminium de Grèce (soit 100 millions de drachmes) équivaut certainement statistiquement à des dizaines d'années de drainage de l'épargne béotienne par les organismes financiers de la capitale. On se rend bien compte pourtant que les deux phénomènes, qui ont même localisation n'intéressent — au sens littéral du terme — ni les mêmes hommes ni paradoxalement la même « région ».

Ces considérations ont beaucoup moins de valeur pour la Banque Agricole, dont le rôle est depuis l'origine de dispenser — sinon de dispenser — le crédit dans les campagnes grecques. D'après le bilan de la Banque au 31 décembre 1964, que nous choisissons toujours dans un souci de référence uniforme, les dépôts propres faits à la Banque étaient limités, quelque 3.400 millions de drachmes (2.800 en 1963) sur un passif total de 17.500 millions. Les dettes aux banques et au trésor, près de 10 milliards, représentaient la source essentielle de financement pour la Banque Agricole. A la même date, les prêts accordés par la Banque s'élevaient à environ 10.600 millions de drachmes, dont une large partie était à moyen ou long terme (4.600 millions), sans compter plus de 1.400 millions de drachmes de prêts en cours de règlement. Un tel déséquilibre — structurel — entre les dépôts et les prêts ne peut évidemment qu'entraîner une instabilité financière constante pour la Banque et surtout inciter le monde paysan — enjeu politique d'importance — à réclamer et obtenir des remises périodiques de ses dettes à la Banque Agricole.

Sur le plan régional, toutes les succursales de la Banque Agricole bénéficient de ce crédit à bon marché et libéralement accordé, puisque deux agences seulement (Athènes et Le Pirée) accusent en 1963 - 1964 un solde positif (dépôts supérieurs aux prêts) de 986 millions de drachmes. Toute la province réunie est débitrice, sans exception, avec un solde négatif (prêts supérieurs aux dépôts) de 10.400 millions de drachmes. Ce solde est d'ailleurs très inégalement réparti. La Macédoine, la Thessalie et la Thrace en absorbent à elles seules près de la moitié, respectivement 28 %, 11 % et 5 %. Au contraire, l'Épire (5 %), les Îles de l'Égée (4,5 %), la Crète (7 %), les Îles Ioniennes (2 %) paraissent particulièrement défavorisées. Le Péloponnèse l'est un peu moins, qui se partage 17 % du total des soldes négatifs.

Là encore, il semble difficile, en raisonnant sur les seuls mouvements bancaires, d'établir des conclusions d'ensemble. Comparés au drainage de 3 milliards de drachmes dont nous créditons en 1963 - 64 les banques commerciales — montant certainement très sous-évalué, ne

serait-ce que parce que nous ne considérons que la Banque Nationale et la Banque Commerciale— les 10 milliards de drachmes engagés de façon très diluée dans la province grecque par la Banque Agricole paraîtraient montrer que la capitale donnerait plus qu'elle ne recevrait. Cette assertion paraît fort douteuse. D'une part, sur les 10 milliards de la Banque Agricole, une forte partie, nous l'avons vu, est constituée par des dépôts à moyen et long terme, dont l'engagement s'étend donc sur plusieurs exercices. Le montant du drainage attribué aux deux banques commerciales les plus importantes ne correspond qu'à un exercice annuel moyen. D'autre part, même si la redistribution globale de la capitale vers la province équilibrerait le drainage — ce qui est fort douteux compte tenu notamment des dépôts à la caisse d'épargne postale (8)—, les régions de départ ne sont en tout cas pas les régions d'arrivée. Grossièrement, on pourrait dire que les régions économiquement déprimées —Epire, Grèce Centrale occidentale, Péloponnèse sur le continent, tout le monde insulaire— contribuent à financer l'essor économique de la Grèce du Nord, Thessalie et Macédoine surtout. Enfin, la Banque Agricole, dont on peut affirmer qu'elle est la principale source de redistribution individuelle régionale du capital en Grèce, fait intervenir dans ses ressources beaucoup plus le financement de l'État que l'épargne privée. Comme telle, son action est inséparable d'un examen d'ensemble des finances publiques grecques (ressources invisibles, aide extérieure, notamment) dont l'étude échappe au cadre de cet article.

Au total, les banques commerciales, toutes situées à Athènes, assurent et depuis fort longtemps en raison de l'ancienneté de leur réseau, un drainage continu de l'épargne privée vers et au profit de la capitale. Ce drainage sert l'expansion économique de l'agglomération athénienne, en contribuant à y fixer les investissements productifs et en lui assurant la mainmise sur les initiatives et les intérêts provinciaux. Depuis une dizaine d'années, un mouvement certain de décentralisation des investissements et du crédit s'intensifie, qui appuie en cela la politique beaucoup plus ancienne mise en pratique dans les campagnes par la Banque Agricole. Mais les deux mouvements restent concomitants, de valeur inégale, et s'effectuent surtout dans des circuits relativement séparés. Leurs conséquences économiques et sociales, et partant géographiques et humaines, sont incomparables.

8. 1 milliard de drachmes de dépôts ajoutés pour la seule année 1964 (nouveaux dépôts moins retraits), dont 45 millions seulement à l'actif de l'agglomération athénienne.

ANDRÉ DE LATTRE
Sous-Gouverneur de la Banque de France

ASPECTS NOUVEAUX DU RÔLE DE LA BANQUE CENTRALE DANS LA CONDUITE DE LA POLITIQUE MONÉTAIRE

La personnalité de celui que le présent volume se propose d'honorer est si diverse qu'elle autorise ceux qui participent à sa rédaction à traiter des aspects les plus variés de la politique économique et monétaire, à laquelle, comme théoricien et comme praticien, le Professeur Stratis G. Andréadis a consacré toute sa carrière.

Il est donc permis à un représentant d'un Institut d'émission, désireux d'apporter à l'oeuvre commune sa modeste contribution, d'évoquer dans celle-ci les caractéristiques, à bien des égards assez nouvelles, que présente depuis quelques années dans la plupart des pays de l'occident le rôle des banques centrales dans la conduite de la politique monétaire.

Etroitement associée à l'action multiforme que les gouvernements doivent mener pour assurer la maîtrise de la conjoncture et faire évoluer les structures de leur économie, la politique monétaire s'inspire certes des enseignements que lui apportent les travaux des théoriciens; au cours des dernières années, marquées notamment par les progrès de la théorie néo-quantitativiste, ces progrès ont été féconds. L'action des banques centrales garde cependant un caractère largement empirique; elle s'enrichit de l'expérience passée, des réussites et des échecs de chacun.

Ainsi, le sens de la liaison entre les réalités monétaires d'une part, et la production et les prix d'autre part, n'a jamais été nettement identifié; on n'en admet pas moins généralement aujourd'hui que la création monétaire, si elle peut être source de déséquilibres, est indispensable à l'expansion. La nature de ces relations et l'intensité des interactions sont difficiles à définir, de même qu'il est impossible d'analyser séparément les rapports entre la monnaie et l'inflation et entre la monnaie et la croissance.

L'insuffisance de nos connaissances des comportements monétaires des utilisateurs de monnaie ne signifie pas qu'il n'y ait aucune rela-

tion réciproque entre la masse monétaire et le volume des transactions. La quasi-unanimité de la doctrine monétaire moderne confirme, au contraire, l'existence de ces liaisons. L'Institut d'émission doit donc contrôler le développement de la masse monétaire; mais l'on s'interroge toujours sur ce que doivent être les critères d'une croissance ordonnée, et les objectifs que l'on se fixe sont malaisés à atteindre. Peut-être le contrôle monétaire sera-t-il plus efficace s'il est élargi aux actifs financiers, conformément à une orientation que l'on perçoit nettement dans les décisions récentes de nombreuses banques centrales.

I. Les critères d'une croissance ordonnée de la masse monétaire.

Pour engager une action de politique économique il faut bien mesurer les réalités sur lesquelles on se propose d'intervenir; or, nous restons mal informés des comportements monétaires. L'école monétariste de Chicago, qui a beaucoup aidé à mieux prendre conscience de l'importance des mesures monétaires comme moyen d'action sur l'évolution économique, l'a nettement souligné, et l'on peut être d'accord avec ses représentants sur ce point. L'incidence des interventions de politique monétaire se manifeste en effet avec des intensités ou dans des délais variables, voire à contretemps. Dès lors, il arrive que les mesures prises accentuent l'ampleur du cycle au lieu de l'atténuer. Mais les néo-monétaristes tirent de ces observations la conclusion que les autorités monétaires doivent s'abstenir de changer périodiquement l'orientation de leur politique. Ils rejettent ainsi l'action anticyclique et invitent les banques centrales à s'en tenir à des automatismes, à maintenir la progression de la masse monétaire sur une pente régulière, calculée en fonction de l'expansion des revenus réels sur une longue période.

Ces propositions ont l'avantage d'être simples; elles fournissent un critère précis de croissance ordonnée de la masse monétaire; mais elles sont difficiles à mettre en pratique. Une banque centrale ne peut s'engager à les appliquer durablement. Elle doit en effet assurer le bon fonctionnement des marchés de l'argent, veiller au déroulement normal et régulier des transactions monétaires et financières dans une société où l'épargne est généralement insuffisante pour couvrir des besoins de financement de plus en plus diversifiés. Aussi doit-elle empêcher que soit entamé le capital de confiance dont jouit l'organisation

bancaire en prévenant l'apparition de situations critiques. Or, l'attitude du public à l'égard de la monnaie ou de certains actifs financiers peut subir de brutales mutations. La banque centrale a le devoir d'assurer les compensations nécessaires, au risque de provoquer un gonflement momentané des disponibilités monétaires.

On peut douter au demeurant qu'il soit possible de définir a priori un taux de croissance idéal de la masse monétaire, si l'on en juge d'après l'écart profond qui sépare les hypothèses que l'on avance généralement. Certains estiment que la demande de monnaie doit augmenter plus rapidement que les revenus, le niveau relatif des encaisses dérivées s'élevant au fur et à mesure de l'enrichissement. D'autres recommandent à l'inverse un taux de croissance de la masse monétaire inférieur à celui des revenus, le besoin de monnaie tendant à décroître dans la mesure où le public est de mieux en mieux informé des possibilités d'emploi productif de ses encaisses. Les ménages, aussi bien que les entreprises, augmentent la fraction placée de leur épargne.

Mais la conjoncture peut justifier un taux de croissance de la masse monétaire inférieur ou supérieur à celui de l'expansion des revenus. En période d'inflation, la fuite devant la monnaie accélère sa vitesse de circulation et la masse monétaire progresse moins vite que les revenus. La situation inverse est observée dans la phase d'ajustement, les encaisses tendant à retrouver graduellement leur niveau normal. Ainsi, la demande de monnaie est affectée par le degré de confiance du public dans la stabilité des prix. Elle est commandée également par la structure et le niveau des taux d'intérêt. La difficulté de trouver un critère satisfaisant de croissance ordonnée de la masse monétaire tient à l'ambiguïté de la monnaie, qui est à la fois moyen de paiement et instrument d'épargne.

Dans la pratique, les banques centrales s'accordent, semble-t-il, pour éviter le plus possible des distorsions trop accusées entre la masse monétaire et la production, c'est-à-dire des changements brusques dans la liquidité de l'économie. Ce n'est pas une tâche aisée, dans le contexte des économies modernes.

II. La difficulté du contrôle de la masse monétaire.

Traditionnellement, la banque centrale tient ses pouvoirs monétaires de son privilège d'émission. Elle est en effet pratiquement seule à émettre la monnaie légale. Or, l'un des traits marquants de l'évolution des

25 dernières années a été la diminution de la place relative des billets et monnaies dans l'ensemble des moyens de paiement. C'est une tendance profonde que l'on observe dans la plupart des pays. La part de la circulation fiduciaire dans l'ensemble du stock monétaire tend à fléchir d'autant plus fortement que la proportion des billets et monnaies est plus élevée au départ. Ainsi, en France, ce rapport, qui atteignait 57 % en 1945, était tombé à 22 % à la fin de 1970. La monnaie créée par les banques, sans être elle-même une monnaie légale, sert désormais en fait à l'exécution d'une très grande part des règlements. Bien plus, son niveau commande en pratique celui de la circulation fiduciaire.

Ce changement profond dans le comportement du public touche l'emploi du billet aussi bien comme moyen de paiement que comme instrument d'épargne. Certes, la thésaurisation de billets est quelque peu primitive; elle ne pouvait manquer de perdre l'importance qu'elle a eu naguère. Mais l'usage du billet dans les règlements s'est aussi très sensiblement réduit. Les pouvoirs publics ont d'ailleurs favorisé la monnaie scripturale à son détriment, notamment par diverses prescriptions rendant obligatoire l'emploi du chèque ou du virement. Les transformations que l'on constate n'en ont pas moins eu un caractère largement spontané. La progression des revenus conduit en effet au développement de la monnaie scripturale. Au-delà d'un certain volume de dépenses, le règlement par écritures s'impose naturellement. Les dépôts dans les banques ont été également appelés à se développer du fait de modifications des réglementations ou des habitudes; on citera, du côté des recettes des ménages, l'influence de la mensualisation des salaires, et du côté des dépenses, l'extension des ventes à tempérament et la multiplication des procédés de prélèvements en compte des factures de gaz, de téléphone, etc. De surcroît, les banques n'ont pas ménagé leurs efforts pour réduire le domaine du billet en étendant leur clientèle à des couches de plus en plus larges de la population.

Cette évolution n'est pas sans importance du point de vue de la politique monétaire, dans la mesure où elle accroît l'autonomie des banques à l'égard de la banque centrale. Cette incidence est d'autant plus ressentie qu'elle s'ajoute aux effets analogues de certains changements intervenus dans les structures bancaires. C'est le cas notamment de la concentration bancaire. Plus un établissement est de vaste dimension, plus il contient aisément les dépôts de sa clientèle dans son circuit intérieur de règlements. L'extension des réseaux de succursales, la plus grande liberté institutionnelle laissée aux banques commerciales

et le développement corrélatif de banques de type universel produisent des résultats similaires.

L'autonomie accrue du système bancaire ne facilite certes pas l'exercice du contrôle de la masse monétaire ou de sa contrepartie essentielle, le crédit aux particuliers et aux entreprises.

Pour faibles que soient relativement les besoins des banques en monnaie banque centrale, ils offrent néanmoins, en temps normal, aux autorités monétaires un moyen d'agir sur la politique de crédit des banques. On peut d'ailleurs les accroître en imposant aux banques l'obligation de constituer des réserves à l'Institut d'émission. Tenus ainsi par la contrainte réglementaire de se procurer un montant accru de monnaie banque centrale, les établissements de crédit doivent traiter avec l'Institut d'émission qui n'accorde son concours qu'aux conditions de son choix, définies dans le cadre des politiques classiques de l'escompte, des avances ou de l'open market. Deux effets conjoints sont recherchés. Le premier est une action sur les taux d'intérêt; la banque centrale fait payer ses concours plus ou moins cher pour inciter les banques à renchérir ou au contraire à réduire leurs propres conditions de crédit. Le second tend à rendre la monnaie banque centrale plus ou moins rare de manière à faire craindre aux banques des difficultés de trésorerie dans le cas où elles s'engageraient dans des politiques de crédit trop libérales. C'est moins d'ailleurs le coût du crédit de la banque centrale qui compte que sa disponibilité.

L'action sur le loyer de l'argent est en effet d'un emploi malaisé dans le contexte actuel d'une érosion monétaire souvent accusée. Il faudrait imposer des taux très élevés pour dissuader la demande de crédit. Or, une politique d'argent cher est difficilement tolérée en ce qu'elle affecte plus spécialement les activités qui ont de gros besoins d'investissement. Elle peut être contre-indiquée sur le plan social. La pratique des taux privilégiés permet d'écarter certaines de ces objections, mais c'est un terrain glissant qui peut conduire à une fragmentation excessive du marché du crédit et à une structure de taux trop rigide.

Au demeurant, les banques ne répercutent pas automatiquement sur leurs emprunteurs les décisions de la banque centrale. Les modifications du taux de l'escompte gardent toutefois leur valeur dans la mesure où elles constituent une indication formelle de l'orientation que les autorités monétaires entendent donner à leur politique.

La relation entre moyens de trésorerie et volume des crédits, que la réglementation officielle ou simplement les principes d'une saine

gestion imposent aux banques, représente un frein — théoriquement puissant, mais d'un maniement délicat — à l'expansion des concours à l'économie. Dans la pratique, son efficacité est plus aléatoire. L'octroi de crédit précède en effet l'apparition du besoin de liquidité chez les banques. Il faut donc que le ratio soit strictement respecté au moment même où les concours sont accordés, sinon l'Institut d'émission risque d'être mis devant le fait accompli d'une demande de concours excessive qu'il ne pourra véritablement sanctionner sans menacer l'existence de l'établissement en cause. Cette limite aux sanctions possibles peut conduire les banques à un certain laxisme dans leur politique de crédit.

Ainsi, le contrôle indirect exercé par la banque centrale sur le développement des crédits par le réglage de la liquidité bancaire n'a-t-il pas toujours toute l'efficacité souhaitable. C'est le cas notamment en période d'emballlement conjoncturel. Il faut alors penser à d'autres instruments.

Ceux-ci agissent plus directement sur le volume de crédit. Ce furent au lendemain de la seconde guerre mondiale les contrôles sélectifs. Dans leur forme la plus extrême, l'octroi de crédit est subordonné à l'autorisation de la banque centrale. Ces contrôles ont eu leur mérites, notamment lorsque la pénurie dans tous les domaines exigeait une répartition administrative des ressources. Mais actuellement, il est admis que les prêts sont effectués par les banques elles-mêmes sous leur propre responsabilité. La banque centrale se réserve les actions de caractère global.

C'est le cas notamment de l'ensemble de normes, connues généralement sous le nom d'encadrement du crédit, que les autorités monétaires de très nombreux pays imposent, dans certaines circonstances, à la progression des encours de crédit. Cette limitation autoritaire a prouvé son efficacité à maintes reprises. Son incidence sur la création monétaire est immédiate. Mais l'on n'a pas manqué d'en souligner les multiples inconvénients. Il rend difficile le financement des entreprises nouvelles, fige les situations relatives à l'intérieur du système bancaire, favorise les puissants au détriment des plus faibles. Au surplus, ses conséquences sur le développement de la demande ne sont pas aussi rapides que ses effets sur la création monétaire. L'économie réagit à ce genre d'action par une utilisation plus intense des moyens de paiement. La vitesse de circulation de la monnaie augmente assez vivement. En définitive, l'encadrement du crédit pour être efficace doit être appliqué pendant un temps suffisamment long, mais en raison de ses inconvénients, il n'est recommandé que dans les périodes d'exception.

Toutes les actions évoquées précédemment visent au contrôle du crédit, domaine privilégié des banques centrales. Mais le crédit à l'économie n'est pas la seule contrepartie de la création monétaire. L'acquisition de créances sur l'Etat et l'achat de devises par le système bancaire constituent autant d'actes générateurs de monnaie qui doivent être contenus dans les limites conciliables avec l'expansion du crédit à l'économie.

La banque centrale peut difficilement modifier les besoins de financement monétaire du Trésor qui le plus souvent s'imposent à elle comme une donnée dont elle doit tenir compte dans la conduite de sa politique. Certes, elle peut appuyer l'action de l'Etat pour faciliter par des interventions appropriées un aménagement de la dette publique plus conforme à une saine gestion monétaire. Mais, en définitive, elle devra financer elle-même le déficit résiduel, directement ou indirectement. Ne serait-ce que par ce biais, politique budgétaire et politique monétaire forment un tout difficilement dissociable.

L'expérience a démontré d'autre part que la politique monétaire pouvait être fortement contrariée par les flux internationaux de capitaux. En effet, par le canal des opérations en monnaies étrangères plus encore qu'au niveau des transactions sur biens et services, les influences déflationnistes ou plus souvent inflationnistes se transmettent d'un pays à l'autre. C'est le prix de l'intégration croissante de nos économies occidentales. Pour faciliter leurs relations financières et commerciales, les états membres du F.M.I. et, dans un cadre plus étroit, ceux de la C.E.E., ont renoncé, en principe, à certains instruments de politique économique. Ainsi, en se ralliant aux règles de la convertibilité et en respectant jusqu'à une époque récente le régime des parités fixes, ils ont limité leurs possibilités d'action sur le marché des changes pour protéger l'espace monétaire national des influences extérieures. Certes, la banque centrale peut à cet effet appliquer les moyens de sa politique, notamment le maniement des taux, mais elle doit alors très souvent transiger avec ses objectifs internes. Aussi a-t-on multiplié, ces dernières années, les mesures de sauvegarde à incidence spécifique. Des dispositions ont été prévues pour décourager les importations de capitaux des non-résidents ou des résidents, neutraliser la contrepartie en monnaie nationale de l'afflux de devises et inciter les banques à réexporter les fonds reçus de l'étranger. Mais il est certain que dans les périodes de profonds déséquilibres extérieurs comme celle que nous connaissons, le contrôle des changes ou un régime de changes flottants, dans la mesure où l'on en accepte les conséquences

éventuelles sur les mouvements de marchandises, isolent le marché intérieur de l'argent plus efficacement. La France a, depuis le 20 août 1974, combiné ces diverses techniques en mettant en place un double marché des changes, accompagné de dispositions invitant les banques à ne pas déteriorer leur position nette à l'égard de l'étranger.

III. Contrôle des actifs financiers.

La notion de masse monétaire a été évoquée dans les développements précédents, sans que ses contours en soient précisés. En France, elle recouvre les disponibilités monétaires au sens étroit, billets, monnaies et dépôts à vue et la quasi-monnaie, dépôts à terme et d'épargne dans les banques qui sont aisément convertibles en monnaie. D'autres actifs financiers, tels que les dépôts dans les caisses d'épargne, les bons du Trésor, etc., offrent également la particularité d'être facilement monétisables. Dans la conduite de la politique monétaire, ils sont aussi importants que les actifs très liquides, au même titre d'ailleurs que la quasi-monnaie.

Les banques voient leurs activités évoluer d'année en année. Leur rôle d'organisme créateur de monnaie s'accompagne toujours davantage de celui de collecteur d'épargne; dans l'évolution des bilans bancaires, on relève ainsi une tendance profonde au développement rapide des composantes de la quasi-monnaie, dépôts à terme et d'épargne, au détriment des dépôts à vue. Au surplus, la frontière est difficile à établir entre le monétaire et le financier, à l'actif comme au passif. On le constate dans les réactions des banques aux réglementations nouvelles ou à une concurrence accrue d'autres institutions financières; aux Pays-Bas, les concours bancaires à moyen et long terme se sont fortement développés en 1968 lorsque la progression des crédits à court terme a été sévèrement limitée. Un bilan se laisse malaisément découper en tranches horizontales.

Le problème n'est pas différent lorsque la loi impose une spécialisation entre banques et établissements financiers. Les liens organiques ou le marché de l'argent assurent les connections souhaitées et, en définitive, l'ensemble du système financier forme un tout. On le ressent très nettement au contact des faits. Aussi, les banques comprennent-elles mal qu'elles soient souvent seules à subir les contraintes de la politique monétaire.

Certes, le crédit accordé par un organisme collecteur d'épargne n'entraîne pas dans l'immédiat une création de moyens de paiement.

Il a, cependant, dans un premier temps, pour effet d'accélérer la vitesse de circulation de la monnaie. Par la suite, il peut déboucher sur une opération de caractère monétaire, dans la mesure où les banques sont appelées à dénouer les engagements pris par ces institutions, notamment lorsque l'épargne gérée par ces dernières se contracte fortuitement.

Ces considérations suffisent à justifier, semble-t-il, l'extension du contrôle monétaire à un éventail plus ouvert d'actifs financiers. Les autorités monétaires ont pris d'ailleurs, au cours des dernières années, des décisions qui marquent une tendance à orienter leur action dans cette voie nouvelle. Les mesures de limitation des encours de crédit, par exemple, ont été, dans la plupart des pays, étendues à des établissements non bancaires.

Le problème peut même se poser d'élargir le contrôle au-delà des institutions financières, notamment lorsqu'une politique monétaire restrictive se prolonge ou est renforcée. L'Allemagne a connu à diverses reprises ces dernières années des «clearings industriels» organisés pour compenser les excédents et les déficits de financement des sociétés. En France, les banques ont pratiqué des opérations dites de «face à face», dans lesquelles un déposant est mis directement en relation avec un emprunteur. Le développement exceptionnel pris en 1969 et en 1970 par les «commercial paper» aux Etats-Unis offre un autre exemple des possibilités de circuits courts entre prêteurs et emprunteurs.

* * *

Ainsi, au cours des dernières années, les faits ont montré combien les comportements monétaires étaient instables et combien il était difficile pour les banques centrales de maîtriser leur incidence sur l'économie. L'insuffisance des résultats obtenus a conduit à remettre fréquemment en cause les méthodes et les instruments de la politique monétaire. Leur arsenal s'est singulièrement étoffé, au point que, dans nombre de pays, leur complexité apparaît parfois excessive. De nouvelles réglementations viennent se superposer aux anciennes sans que celles-ci disparaissent pour autant.

Les actions de caractère global restent les plus efficaces et recueillent la faveur de la plupart des instituts d'émission. Elles visent soit à orienter la liquidité de l'économie à travers le réglage de la liquidité bancaire, —notamment par l'emploi des réserves obligatoires—, soit à restreindre, le cas échéant, par une voie plus directe, —par le recours à l'encadre-

ment du crédit—, le pouvoir de création monétaire des banques au moment où il s'exerce.

Dans le même temps nombre de banques centrales ont conservé un attachement à des méthodes plus sélectives, dont l'emploi est souvent justifié par la structure du système bancaire national ou les besoins de l'économie. Par l'octroi d'exemptions particulières, de taux préférentiels de refinancement, de coefficients d'emploi obligatoires, on souhaite encourager certaines formes de crédit, comme le crédit à l'exportation ou le crédit à moyen terme à l'équipement, et, le cas échéant, en décourager d'autres, comme le crédit à la consommation.

L'action des banques centrales restera sans nul doute guidée par ces deux préoccupations; et l'on peut seulement souhaiter que les réglemmentations qu'elles inspirent n'aboutissent pas de ce fait à présenter un caractère trop complexe.

Mais on peut penser, —et les pages qui précèdent ont tenté de le faire mieux comprendre—, que le contrôle des actifs financiers aisément monétisables revêtira dans l'avenir une importance croissante.

ΑΧΙΛΛΕΩΣ Γ. ΠΑΝΕΤΣΟΥ

Καθηγητοῦ

ΣΠΥΡΟΥ Α. ΓΕΩΡΓΑΚΗ

Ἐντεταλμένου Ὑφηγητοῦ

Κτηνιατρικῆς Σχολῆς

Ἀριστοτελείου Πανεπιστημίου Θεσσαλονίκης

ΔΙΕΡΕΥΝΗΣΙΣ ΤΟΥ ΚΟΣΤΟΥΣ ΣΥΣΚΕΥΑΣΙΑΣ ΤΟΥ ΓΑΛΑΚΤΟΣ ΕΝ ΕΛΛΑΔΙ

1. Εἰσαγωγή.

Ἡ κατανάλωσις γάλακτος ἐν Ἑλλάδι ὑπολείπεται σοβαρῶς τῆς τῶν ἐτέρων εὐρωπαϊκῶν χωρῶν. Εἰς τοῦτο, ἐκτὸς τῶν ἄλλων, συντελεῖ ἐν πολλοῖς, εἰσέτι, καὶ ἡ χρῆσις τῆς παλαιᾶς καὶ πλήρους μειονεκτημάτων ὑαλίνης φιάλης.

Ἡ ἀντικατάστασις τῆς συσκευασίας αὐτῆς, ἥτις λέγεται πολλαπλῆς χρήσεως, ὑπὸ μὴ ἐπιστρεφομένης τοιαύτης, κατὰ τὴν προσωπικὴν πείραν ἡμῶν, ὅπου ἐν Ἑλλάδι ἐφηρμόσθη, ἐπέφερον ἀμέσως σημαντικὴν αὐξήσιν τῆς διαθέσεως τοῦ γάλακτος (ἕως 10 % περίπου κ.μ.δ.).

Κατὰ γενικόν, ὅμως, κανόνα ἢ μὴ ἐπιστρεφομένη συσκευασία συνεπάγεται ποιάν τινα ἐπιβάρυνσιν τοῦ κοστολογίου. Τὸ γεγονός τοῦτο, ὑπὸ τὰς ἑλληνικὰς συνθήκας, εἶναι λίαν οὐσιῶδες τόσον διὰ τὴν οἰκονομίαν τοῦ καταναλωτοῦ, ὅσον καὶ τοῦ ἐργοστασίου ἢ, κατ' οὐσίαν, τοῦ παραγωγοῦ. Ἐτι περαιτέρω, τὸ θέμα τῆς ἐπιβαρύνσεως τοῦ κοστολογίου παραγωγῆς, ὑπὸ τῆς μὴ ἐπιστρεφομένης συσκευασίας, ἐνδιαφέρει καὶ τὴν ἐθνικὴν οἰκονομίαν, διότι, ἐκτὸς τῶν ἀνωτέρω ἀναφερομένων ἐπιπτώσεων καὶ κυρίως τῶν πρὸς τὴν πλευρὰν τοῦ παραγωγοῦ, ἡ προμήθεια τῶν πολυμερῶν ὑλῶν, ἐκ τῶν ὁποίων κατασκευάζονται αἱ νέαι μορφαὶ μὴ ἐπιστρεφομένης συσκευασίας, συνεπάγεται ἐξαγωγὴν ὑπολογισίμου ποσοῦ συναλλάγματος.

Εἰς τὴν παρούσαν μελέτην σιοποῦμεν νὰ διερευνήσωμεν τὸ κόστος τῆς χαρτίνης καὶ πλαστικῆς φιάλης συσκευασίας τοῦ γάλακτος καὶ νὰ ἐξαγάγωμεν συμπεράσματα περὶ τῆς ἐπιβαρύνσεως τοῦ κόστους παραγωγῆς τοῦ γάλακτος καὶ ἐκείνης τῆς ἐθνικῆς οἰκονομίας ἐκ τοῦ ἐξαγομένου συναλλάγματος διὰ τὴν προμήθειαν τῶν πρώτων ὑλῶν κατασκευῆς τῶν φιαλῶν (ἢ περιεκτῶν).

2. Παραγωγή, εἰσαγωγὰ καὶ καταναλώσεις γάλακτος ἐν Ἑλλάδι καὶ εἰς ἐτέρας χώρας.

Ἐν Ἑλλάδι, κατὰ τὰ τελευταῖα ἔτη, παρατηρεῖται αὐξήσις τῆς γαλακτοπαραγωγῆς. Ἐξαιρετικῶς εὐόλων σημεῖον ἀποτελεῖ ὁ ταχύτατος ρυθμὸς αὐξή-

σεως του παστεριωμένου γάλακτος. Αποτελεί επίσης γεγονός, ότι εκτός των ποσοτήτων παστεριωθέντος γάλακτος και έτεροι ποσότητες, και κυρίως το μέγιστον μέρος του προς τυροκόμησιν προοριζομένου γάλακτος, παστεριοϋται. Έν τούτοις, άπολύτως έπιθυμητόν είναι, όπως παστεριοϋται το σύνολον τουλάχιστον της προοριζομένης δι' άνθρωπίνην χρῆσιν ποσότητας γάλακτος.

Είς τούς πίνακας 1 έως 5 παρουσιάζεται ή σήμερα κρατούσα κατάσταση παρ' ήμιν και είς τās χώρας της Ε.Ο.Κ. εξ έπόψεως παραγωγής και καταναλώσεως γάλακτος (παραγωγή, εισαγωγή, καταναλώσεις).

Έκ του πίνακος 1 καταφαίνεται ή ταχεία αύξησης της γαλακτοπαραγωγής είς την χώραν μας και εκ του πίνακος 2 ή πορεία της παραγωγής γάλακτος είς τās χώρας της Ε.Ο.Κ.

Είς τον πίνακα 3 αναπαρίστανται τὰ ποσά των εισαχθέντων προϊόντων εκ γάλακτος κατά τὰ τελευταία 6 έτη και ή αξία αυτών είς δραχμάς. Έξ αυτού έμφαίνεται, ότι ή ποσότης του εισαγομένου συμπετυκνωμένου γάλακτος, μετά και άνευ σακχάρους, ηύξήθη καταπληκτικώς από το 1965 και έντεϋθεν, με έτήσιον ρυθμόν αύξήσεως ποικίλλοντα από 13% έως 18%. Αί εισαγόμεναι ποσότητες κόνεως γάλακτος και τυρών ποικίλλουν όμοίως. Την ποσότητα αυτών επηρεάζουν, κατά κύριον λόγον, αί έσωτερικαι άνακατατάξεις, αί άναφερόμεναι είς την άπαγόρευσιν προσθήκης κόνεως είς είδη τινά τροφίμων και, προκειμένου περί τυρών, ή πορεία της έσωτερικης παραγωγής. Διά το βούτυρον, παρουσιάζεται, γενικώς, τάσις μειώσεως της εισαγομένης ποσότητος, και τούτο όφείλεται άφ' ενός μόν εις την αύξησιν της έγχωρίου παραγωγής, άφ' έτέρου δέ είς την παρατηρουμένην γενικώς τάσιν μειώσεως της καταναλώσεως λιπαρών όλών.

Προκειμένου να υπολογίση τις την καταναλωθείσαν ποσότητα γάλακτος, δέον όπως λάβη υπ' όψιν του και τās ποσότητας, αί όπουται πρέερχονται εκ των εισαγωγών. Ούτως, αί εισαχθείσαι ποσότητες συμπετυκνωμένου γάλακτος και κόνεως γάλακτος μετατρέπονται είς ίσοδύναμα νωπού γάλακτος.

Έκ του πίνακος 4 καταφαίνεται, ότι ή κατανάλωσις ίσοδυνάμων είς νωπόν γάλα μεταξύ των έτών 1965 και 1969 ηύξήθη σημαντικώς και από 15,76 χγμ. ανήλθεν είς 22,66 χγμ. κατ' άτομον έτησίως.

Το στοιχείον, όμως, το όποιον ενδιαφέρει περισσότερο οιοδῆποτε έτέρου διά την ανά χειρας μελέτην, είναι ή καταναλωθείσα ποσότης νωπού γάλακτος εξ έγχωρίου παραγωγής και τούτο διότι, κατά τεκμήριον, το γάλα τούτο μόνον θα συσκευασθῆ είς τὰ έλληνικά εργοστάσια επεξεργασίας και συνεπώς επ' αυτού θα διαμορφωθῆ τελικώς το κόστος παραγωγής και εξ αυτού ή τιμή την όποιαν θα άπολαύσῃ ο παραγωγός.

Ο πίναξ 5, είς τον όποιον, προς σύγκρισιν δι' εξαγωγήν συμπερασμάτων, παρατίθενται και δεδομένα των χωρών της Ε.Ο.Κ., περιλαμβάνει την

κατανάλωσιν γάλακτος έγχωρίου παραγωγής, τόσον τήν συνολικήν, όσον και τήν κατ' άτομον εις χγμ. έτησίως. Παρατηρείται έξ αυτού, ότι ή ποσότης του νωπού γάλακτος, ή όποία καταναλίσκεται παρ' ήμιν, έχει αύξηθῆ ούσιωδώς κατά τὰ τελευταία τέσσαρα έτη. Έν τούτοις αύτη ύπολείπεται σημαντικώς του μέσου όρου καταναλώσεως τών χωρών τῆς Ε.Ο.Κ. Η διαφορά αύτη καθίσταται πλέον μεγάλη, εάν τις συγκρίνη τούς επί μέρους έταίρους τῆς Ε.Ο.Κ. μετά τῆς χώρας ήμιν. Μοναδικήν εξαίρεσιν άποτελεῖ ή 'Ιταλία, εις τήν όποίαν ή μέση έτησία κατ' άτομον κατανάλωσις νωπού γάλακτος φαίνεται ότι ύπολείπεται τῆς ιδικής μας.

Ός πιθανώτερα αίτια τῆς παρατηρουμένης σήμεραν χαμηλῆς καταναλώσεως νωπού γάλακτος παρ' ήμιν, και παρὰ τήν έλλειψιν ειδικῆς διερευνήσεως του θέματος, πιστεύομεν ότι δύνανται νά θεωρηθοῦν :

(α) 'Η οὐχί καλή ποιότης του γάλακτος (μέγα μικροβιακόν φορτίον, κακή συντήρησις, κακή διακίνησις, ύψηλή δξύτης).

(β) 'Η έλλειψις παραδόσεως περί τήν κατανάλωσιν νωπού-παστεριωμένου γάλακτος.

(γ) 'Η έλλειψις καταλλήλου ένημερώσεως του καταναλωτικού κοινου περί τήν όφελιμότητα τῆς καταναλώσεως ηὔξημένης ποσότητος γάλακτος.

(δ) 'Η έλλειψις τῆς έμπιστοσύνης του καταναλωτικού κοινου ως πρός τήν ποιότητα και ύγιεινότητα του προσφερομένου παστεριωμένου γάλακτος.

(ε) 'Η παντελής άπουσία ενός όργανωμένου επί συγχρόνου βάσεως συστήματος έμπορίας και διακινήσεως του γάλακτος.

(στ) 'Η έλλειψις τῆς έκσυγχρονισμένης και πλέον καταλλήλου μορφῆς συσκευασίας του γάλακτος.

(ζ) Τό ύψηλόν κόστος του παστεριωμένου γάλακτος.

Έν τούτοις, ή κατανάλωσις νωπού γάλακτος φρονούμεν, ότι θά αύξηθῆ εισέτι και θά φθάση τό όριον τών 95 έως 105 χγμ. κατ' άτομον έτησίως, ένθα και θά σταθεροποιηθῆ. Αντιθέτως, αύξάνεται συνεχώς και σημαντικώς ή κατανάλωσις του συμπεπυκνωμένου γάλακτος, οὐχί όμως και ή κατανάλωσις τῆς κόνεως (έκτός βιομηχανικῶν χρήσεων). Είς τήν αύξησιν αύτην θά συμβάλῃ και ή μέλλουσα νά ιδρυθῆ εις τήν Βόρειον Έλλάδα μονάς παραγωγῆς συμπεπυκνωμένου γάλακτος.

Η άξιοσημείωτος αύξησις τῆς καταναλώσεως γάλακτος υπό συμπεπυκνωμένην μορφήν και παρ' ήμιν άποτελεῖ ένδειξιν, ότι και ήμεῖς, ως χώρα, θά ακολουθήσωμεν τήν τάσιν τῆς έποχῆς, δηλαδή τήν αύξησιν τῆς καταναλώσεως τροφίμων χορηγούμενων υπό πλέον συμπεπυκνωμένην μορφήν (έν προκειμένω, συμπεπυκνωμένου γάλακτος).

3. Σύγχρονα συστήματα συσκευασίας του γάλακτος και μελλοντικά τάσεις εξαπλώσεως αὐτῶν.

Ἡ ταχυνάτη ἐξέλιξις τῆς τεχνολογίας, κατὰ τὰ τελευταῖα ἔτη, ἐπηρέασε σημαντικῶς καὶ τὸν τομέα αὐτὸν τῆς ἐπιστήμης καὶ τῆς ζωῆς, μὲ ἀποτέλεσμα τὴν ἐπινόησιν καὶ ἐφαρμογὴν σημαντικοῦ ἀριθμοῦ συστημάτων συσκευασίας τοῦ γάλακτος.

Τὰ ὑπάρχοντα συστήματα δυνάμεθα νὰ διακρίνωμεν, ἀναλόγως τῆς χωρητικότητος τῶν περιεκτῶν αὐτῶν, τῆς χρησιμοποιουμένης πρώτης ὕλης, τῆς ἐνδείξεως χρησιμοποίησέως των καὶ τῆς ἐφ' ἅπαξ ἢ πολλαπλῆς χρήσεώς των, ὡς κάτωθι :

1. Ἀναλόγως τῆς χωρητικότητος, εἰς :

(α) Δοχεῖα μεγάλης χωρητικότητος (8 ἕως 40 λίτρων).

(β) Περιέκτας (δοχεῖα μικρᾶς χωρητικότητος) συσκευασίας τοῦ γάλακτος (χωρητικότητος 0,2 ἕως 2 λίτρων).

Τὰ δοχεῖα χρησιμοποιοῦνται κυρίως διὰ τὴν διακίνησιν γάλακτος πρὸς καταστήματα, παιδικοὺς σταθμοὺς, νοσοκομεῖα κ.λπ., παρ' ὅλον ὅτι καὶ ἐκ τούτων τὰ μέσης χωρητικότητος (4 - 8 λίτρων) χρησιμοποιοῦνται εὐρέως δι' οἰκιακὴν χρῆσιν (Η.Π.Α.).

Οἱ περιέκται χρησιμοποιοῦνται ἀποκλειστικῶς δι' οἰκιακὴν ἢ ἀτομικὴν χρῆσιν, ὅποτε εἰς τὴν δευτέραν περίπτωσιν διατίθενται καὶ ὑπὸ ἐιδικῶν καταστημάτων, ὡς ζαχαροπλαστείων, γαλακτοπωλείων, ἐστιατορίων κ.λπ.

2. Ἀναλόγως τῆς χρησιμοποιουμένης πρώτης ὕλης, εἰς :

(α) Ὑάλιναι φιάλας, χωρητικότητος ἀπὸ 0,25 ἕως 1 λίτρον συνήθως, (φιάλαι χωρητικότητος μεγαλυτέρας τοῦ 1 λίτρον, ὡς π.χ. 2 λίτρων, ἐλάχιστα μόνον ἐχρησιμοποιήθησαν). Γενικῶς αἱ ὑάλιναι φιάλαι, ἐξαιρέσει τῆς Ἀγγλίας, τοῦ Βελγίου καὶ τῆς Ρωσίας, ἐλάχιστα μόνον χρησιμοποιοῦνται. Προσπάθειαι κατεβλήθησαν κατὰ τὴν τελευταίαν πενταετίαν διὰ τὴν κατασκευὴν φιάλης ἐξ ἐλαφρᾶς ὕλου, ἐφ' ἅπαξ μόνον χρησιμοποιουμένης. Ἡ μορφή αὐτῆ δὲν ἠδυνήθη ὁμως νὰ ἐξαπλωθῇ, διότι φέρει μεθ' ἑαυτῆς ἅπαντα τὰ λοιπὰ κλασσικὰ μειονεκτήματα τῆς ὕλου.

(β) Περιέκτας ἐκ χάρτου ἐπικεκαλυμμένου δι' ἐιδικῆς συνθέσεως παραφίνης. Εἶναι σύστημα συσκευασίας ἐλάχιστα χρησιμοποιούμενον σήμερον.

(γ) Περιέκτας ἐκ χάρτου ἐπενδεδυμένου ἐσωτερικῶς καὶ ἐξωτερικῶς διὰ πολυαιθυλενίων. Ὁ χρησιμοποιούμενος χάρτης εἶναι ἐιδικῆς συνθέσεως, ὥστε νὰ πληροῖ τὰς ἠδυνήμενας ἀπαιτήσεις τῆς περιπτώσεως αὐτῆς. Οὗτος παράγεται ἐγχωρίως ἢ εἰσάγεται ἐκ τοῦ ἐξωτερικοῦ ὑπὸ μορφήν χαρτομάζης καὶ ἐν συνεχείᾳ ἐπέξεργάζεται ἐγχωρίως, ἐπικαλύπτεται δι' ἐιδικοῦ μίγματος πολυ-

αιθυλενίου κατά τὰς δύο αὐτοῦ ἐπιφανείας εἰς ποσοτικὰς σχέσεις μεταξύ τῶν ἐπιφανειῶν ἕως 2 : 0,9 (ἐσωτερική : ἐξωτερική ἐπιφάνεια).

Ὁ ἔτοιμος νὰ χρησιμοποιηθῆ χάρτης καὶ ὑπὸ μορφὴν ταινίας περιειληγμένης περὶ ἑαυτὴν (κουλούρα), καταλλήλως συσκευαζόμενος, μεταφέρεται εἰς τὰ παρὰ τὰ ἐργοστάσια ἐπεξεργασίας γάλακτος ὑπάρχοντα συγκροτήματα, εἰς τὰ ὅποια μορφοποιεῖται εἰς κιβωτίδια διαφόρου μεγέθους (0,2 ἕως 2 λίτρων χωρητικότητος) καὶ σχήματος (τετράεδρα, ὀρθογώνια, παραλληλόγραμμα κ.λπ.), ἅτινα πληροῦνται διὰ γάλακτος καὶ σφραγίζονται, εἰς μίαν ἢ δύο, ὅμως μὴ διακοπτομένης μεταξύ των, φάσεις ἐργασίας. Ἄξιον σημειώσεως εἶναι τὸ γεγονός, καθ' ὃ πολλάκις χρησιμοποιοῦνται χαρτοκιβωτίδια ἡμι-προκατασκευασθέντα.

Εἰς ὅ,τι ἀφορᾷ εἰς τὸ χρησιμοποιούμενον πολυαιθυλένιον, τινίζεται ἐνταῦθα, ὅτι δέον νὰ εἶναι ποιοτικῶς τὸ ἀπολύτως ἐνδεικνυόμενον, δηλαδὴ νὰ μὴ ἐπηρεάζῃ ἢ ἐπηρεάζεται ὑπὸ τοῦ γάλακτος.

(δ) Σακκίδια ἐκ πολυμεροῦς ὕλης. Εἶναι μορφὴ συσκευασίας εἰσαχθεῖσα πρὸ ὀλίγων ἐτῶν εἰς τὴν διεθνῆ ἀγορὰν, ἥτις, παρὰ τὸ ἐξαιρετικῶς χαμηλὸν κόστος αὐτῆς, δὲν ἐξηπλώθη ὅσον ἀνεμένετο. Τοῦτο ὀφείλεται κυρίως :

- (i) εἰς τὴν μὴ δυνατότητα διατηρήσεως, ὑπὸ τοῦ σακκιδίου, ἰδίου καὶ σταθεροῦ σχήματος (μορφῆς),
- (ii) εἰς τὸν δύσχρηστον καὶ ἐν πολλοῖς ἐπικίνδυνον χειρισμὸν του (κίνδυνος ρυπάνσεως τῶν ἐνδυμάτων), καὶ
- (iii) εἰς τὸ ὅτι τοποθετούμενον ἐντὸς τοῦ ψυγείου καταλαμβάνει μέγαν σχετικῶς χῶρον.

(ε) Φιάλας ἐκ πολυμερῶν ὑλῶν (πλαστικαὶ φιάλαι). Καὶ τὸ σύστημα τοῦτο τῆς συσκευασίας εἶναι σχετικῶς νέον εἰς τὴν ἀγορὰν καὶ δὲν ἔτυχεν εὐμενοῦς ὑποδοχῆς, οὐδὲ ἐξαπλώσεως—πλὴν εἰς τὴν ἑλληνικὴν ἀγορὰν—, τόσον διότι εἶναι σχετικῶς ἀκριβόν, ὅσον, καὶ κυρίως, διότι παρουσιάζει πληθώραν ἄλλων μειονεκτημάτων. Ἐπίσης, ἐν σχέσει πρὸς τὴν χαρτίνην συσκευασίαν—ἐκτὸς τῆς τετραέδρου τοιαύτης—εἶναι δύσχρηστος ὑπὸ τοῦ καταναλωτοῦ καὶ ὡς κενὴ φιάλη ἀκόμη θεωρουμένη, διότι καταλαμβάνει ἰκανὸν χῶρον εἰς τὸ δοχεῖον τῶν ἀπορριμμάτων.

3. Ἀναλόγως τῆς ἐνδείξεως χρησιμοποίησεώς των, εἰς :

(α) Συστήματα συσκευασίας διὰ γάλα παστεριωμένον, ἥτοι γάλα θερμανθὲν εἰς 73 °C ἢ εἰς 85 °C. Ἐνταῦθα τὸ γάλα συσκευάζεται, ἀφοῦ προηγουμένως παστεριωθῆ.

(β) Συστήματα συσκευασίας διὰ γάλα παστεριωθὲν εἰς χαμηλὴν παστερίωσιν, ἥτοι θερμανθὲν εἰς 63 - 65 °C. Εἰς τὸ σύστημα τοῦτο, ὅπερ προκείμενον περὶ γάλακτος προοριζομένου νὰ καταναλωθῆ ὡς νοπὸν ἔχει παγκοσμίως ἐγκαταλειφθῆ (ἐκτὸς τοῦ Ἀγροκτήματος τοῦ Πανεπιστημίου Θεσ-

σαλονίκης, τὸ ὁποῖον διευθύνεται ὑπὸ τῆς Γεωπονικῆς Σχολῆς καὶ τὸ ὁποῖον μελλοντικῶς θὰ τὸ ἀντικαταστήσῃ), τὸ γάλα τίθεται ἐντὸς τῶν φιαλῶν καὶ ἐν συνεχείᾳ παστεριοῦται.

(γ) Συστήματα συσκευασίας γάλακτος ἀποστειρωθέντος εἰς περίπου 114 °C. Εἰς τὰ συστήματα αὐτὰ τὸ γάλα τίθεται ἐντὸς τῶν εἰδικῶν περιεκτῶν (συνήθως ὑαλίνων φιαλῶν), ἀφοῦ ὑποστῇ τὴν πρώτην θέρμανσιν (ὑψηλὴ θέρμανσις) καὶ ἐν συνεχείᾳ ἀποστεριοῦται ὑπὸ πίεσιν συνήθως 1,0 - 1,2 atμ.

(δ) Συστήματα ἀσήπτου συσκευασίας τοῦ γάλακτος. Εἰς τοὺς περιέκτας τοῦ συστήματος αὐτοῦ, τὸ γάλα, ἀφοῦ θερμανθῇ εἰς 145 °C περίπου, τίθεται ὑπὸ τελείως ἀσήπτου συνθήκας.

4. Ἀναλόγως τῆς χρήσεώς των, εἰς :

(α) Συστήματα περιεκτῶν ἐφ' ἅπαξ χρησιμοποιουμένων. Οἱ περιέκται, φιάλαι κ.λπ. χρησιμοποιοῦνται μίαν μόνον φοράν, ἀπαγορευομένης — καὶ ἐν πολλοῖς μὴ οὕσης δυνατῆς — τῆς ἐπαναχρησιμοποίησός των. Ἐπίσης, ἀπαγορεύεται ἀπολύτως ἡ χρῆσις τοῦ περιέκτου, ἐὰν οὗτος διεμορφώθῃ καὶ δὲν ἐπληρώθῃ ἀμέσως διὰ γάλακτος, λόγῳ τῆς ἐν τῷ μεταξὺ μολύνσεώς του ὑπὸ βακτηρίων.

(β) Συστήματα πολλαπλῶν χρήσεων. Ἐνταῦθα ὑπάγονται αἱ ὑάλιναι φιάλαι καὶ τὰ γαλακτοδοχεῖα. Μεθ' ἑκάστην χρῆσιν δέον νὰ καθαρίζωνται σχολαστικῶς καὶ νὰ ἀποστεριοῦνται διὰ θερμοῦ ὕδατος καὶ χημικῶν οὐσιῶν. Ἰδιαιτέρως τὰ μεταλλικὰ γαλακτοδοχεῖα ἀποστεριοῦνται δι' ἀτμοῦ.

Τὰ μειονεκτήματα καὶ τὰ πλεονεκτήματα ἑκάστου συστήματος, παρ' ὅτι ἐκ πλευρᾶς τεχνολογίας καὶ ὑγιεινῆς σπουδαιότατα, δὲν θὰ ἐξετασθῶν ἐνταῦθα. Ἐν τούτοις, δὲν εἶναι δυνατόν νὰ μὴ σημειωθῇ, ὡς πρὸς τὰς χρησιμοποιουμένας πολυμερεῖς ὕλας, ἰδίως τὰς προοριζόμενας διὰ τὴν παραγωγὴν τῶν πλαστικῶν φιαλῶν, ὅτι παρουσιάζουν διάφορον συμπεριφορὰν ἐναντι τῶν ὑψηλῶν θερμοκρασιῶν τῶν χρησιμοποιουμένων κατὰ τὴν μορφοποίησιν τῆς φιάλης καὶ τὴν τῆξιν τοῦ πολυαιθυλενίου (ὅταν πρόκειται περὶ πολυαιθυλενίου), καὶ συνεπείᾳ αὐτῆς διάφορον δρᾶσιν ἐναντι τοῦ συσκευαζομένου ὑλικοῦ. Δεδομένης τῆς προσελύσεως τῶν πολυμερῶν ὑλῶν καὶ τῶν ἀγνώστων εἰσέτι ἐπακριβῶς ἐπισυμβαινουσῶν μεταβολῶν κατὰ τὰ διάφορα στάδια ἐπεξεργασίας αὐτῶν, θεωρεῖται σκόπιμον, ὅπως μετὰ μεγίστης προσοχῆς καὶ πλήρους ὑπευθυνότητος χρησιμοποιῶνται αἱ πλαστικαὶ φιάλαι. Ὁμοίως, ἡ διαπερατότης τῆς πλαστικῆς φιάλης ὑπὸ τῆς ἡλιακῆς ἀκτινοβολίας κέκτηται, ὑπὸ τὰς ἑλληνικὰς συνθήκας διακινήσεως τοῦ γάλακτος καὶ τῆς μεγάλης ἡλιοφανεῖας τῆς χώρας μας, ἰδιαιτέραν σπουδαιότητα.

Ἡ σύγκρισις τῶν μειονεκτημάτων καὶ πλεονεκτημάτων τῶν διαφόρων συστημάτων συσκευασίας, μὲ γνώμονα πάντοτε τὸ ἐπιδιωκόμενον ἀποτέλεσμα ὑπὸ τοῦ ἐργοστασίου ἐπεξεργασίας γάλακτος καὶ κυρίως τὴν ἐκ τῆς συσκευασίας γενικῶς ἐπερχομένην ἐπιβάρυνσιν τοῦ κόστους παραγωγῆς, κάμνει

ώστε αἱ ἐπιχειρήσεις νὰ ἐπιλέγουν καὶ χρησιμοποιοῦν τὸ ἐν ἢ τὸ ἕτερον σύστημα. Εἰς τὸν πίνακα 6 ἐμφαίνονται τὰ χρησιμοποιηθέντα συστήματα συσκευασίας τοῦ γάλακτος ἐν Δυτικῇ Γερμανίᾳ κατὰ τὰ ἔτη 1968 καὶ 1969. Σημειωτέον, ὅτι ἡ Δυτικὴ Γερμανία θεωρεῖται ὡς ἰδεώδης τόπος ἐξαγωγῆς συμπερασμάτων καὶ στατιστικῶν δεδομένων, τουλάχιστον ἐπὶ τοῦ τομέως αὐτοῦ, διότι ἡ εἰς ὑψηλὸν βαθμὸν ἐκπροσώπησις τῶν βιομηχανιῶν παραγωγῆς ἢ κατασκευῆς τῶν διαφόρων συγκροτημάτων συσκευασίας τοῦ γάλακτος εἶναι ἀδιαφιλονίκητος, ὅπως ἐπίσης δὲν δύναται νὰ ἀμφισβητηθῇ τὸ ὑπάρχον σήμερον ὑψηλὸν βιοτικὸν ἐπίπεδον, τὸ ὁποῖον ἐπιτρέπει μεγαλυτέραν δαπάνην διὰ τὴν ἀγορὰν μιᾶς συσκευασίας κατὰ τι ἀκριβοτέρας. Ἐν τούτοις, ἐκ τοῦ πίνακος 6 προκύπτει, ὅτι ἡ ὑαλινὴ συσκευασία τοῦ γάλακτος ὑποχωρεῖ ταχέως, ἀντικαθιστάμενη ὑπὸ τῆς χαρτίνης γενικῶς συσκευασίας, ἢ ὅποια μόνη καλύπτει τὸ 48 % περίπου τῆς γερμανικῆς ἀγορᾶς. Βεβαίως, μεταξὺ τῶν συστημάτων τῆς χαρτίνης συσκευασίας παρατηροῦνται διαφοροποιήσεις, ὡς π.χ. σοβαρὴ τάση μείωσις τῆς Tetrapack (ἀπὸ 10,7 εἰς 6,2% ἐντὸς τοῦ ἔτους) καὶ αὐξήσις τῆς Purepack (ἀπὸ 0,9 εἰς 2,1%) καὶ τῆς Blockpack (ἀπὸ 12,9 εἰς 18,5%) κ.λπ.

Εἰς ὅ,τι ἀφορᾷ εἰς τὰς συσκευασίας, τὰς παραγομένας ἐκ πολυμερῶν ὑλῶν, παρατηρεῖται, ὅτι ἡ μὲν πλαστικὴ φιάλη ἐσημείωσε κάμψιν (ἀπὸ 3,8 % εἰς 3,3 %) τὸ δὲ πλαστικὸν σακκίδιον σοβαρὰν αὐξήσιν (ἀπὸ 19,3 % εἰς 27,5 %). Τοῦτο ὀφείλεται ἀποκλειστικῶς εἰς τὸ χαμηλὸν κόστος τοῦ σακκιδίου καὶ εἰς τὰ μετ' αὐτοῦ συνδεδεμένα εἰδικὰ πλεονεκτήματα (κρατικὴ ἐπιχορήγησις δι' ἐφαρμογὴν προγράμματος διανομῆς γάλακτος εἰς μαθητὰς κ.λπ.). Ἀντιθέτως, ἡ χρῆσις τῆς πλαστικῆς φιάλης (πολυμερεῖς ὕλαι καὶ ἐνταῦθα) ἐσημείωσε κάμψιν, διότι τὸ κοστολόγιον αὐτῆς εἶναι ὑψηλότερον καὶ κυρίως διότι ὑπάρχουν εἰδικὰ μειονεκτήματα, ἀναφερόμενα, ἐκτὸς τοῦ παράγοντος κόστους, καὶ εἰς μεταβολὰς τῶν ὀργανοληπτικῶν ἰδιοτήτων τοῦ γάλακτος. Τοῦτο καθίσταται ἀφ' ἑαυτοῦ φανερόν, ἐὰν ληφθῇ ὑπ' ὄψιν, ὅτι ἡ ποιότης τῶν πολυμερῶν ὑλῶν, τῶν προοριζομένων εἰς τὴν χρησιμοποίησίν των ὡς ὑλικῶν συσκευασίας τοῦ γάλακτος, ἔχει ἄμεσον ἐπίπτωσιν ἐπὶ τῆς τιμῆς προμηθείας αὐτῶν (π.χ. διαφορὰ τιμῆς μεταξύ πολυαιθυλενίων χαμηλῆς καὶ ὑψηλῆς πυκνότητος). Ἐπίσης, ὑπεισέρχεται τὸ βῆρος τῆς παραγομένης πλαστικῆς φιάλης, τὸ ὁποῖον ἀνέρχεται εἰς 20 ἕως 28 γρμ. περίπου διὰ χωρητικότητας 500 ἢ 640 κ.έκ.

Ἐξαιρετικὸν ἐνδιαφέρον παρουσιάζει ἐπίσης καὶ ὁ πίναξ 7, ἐκ τοῦ ὁποίου καταφαίνονται αἱ κρατήσασαι κατὰ τὸ ἔτος 1969, ἐν Δυτικῇ Γερμανίᾳ, σχέσεις μεταξύ τῶν διαφόρων συστημάτων συσκευασίας τοῦ γάλακτος καὶ τῆς χωρητικότητος τῶν χρησιμοποιηθέντων περιεκτῶν. Οὕτως, ἀμέσως καθίσταται ἀντιληπτόν, ὅτι τὰ σακκίδια ἐχρησιμοποιήθησαν ἀποκλειστικῶς διὰ συσκευασίαν γάλακτος χωρητικότητος 1.000 κ.έκ. Τοῦτ' αὐτὸ παρατηρεῖται καὶ προκειμένου περὶ τῶν πλαστικῶν φιαλῶν, γεγονόςς ὅπερ καταμαρτυρεῖ

τήν προσπάθειαν, ἡ ὁποία καταβάλλεται ὑπὸ τῶν ἐργοστασίων διὰ τὴν μείωσιν τοῦ κόστους παραγωγῆς. Λί ὑάλινοι φιάλαι ἐχρησιμοποιήθησαν κατὰ τὸ αὐτὸ ποσοστὸν διὰ τὰς χωρητικότητας τοῦ 1 καὶ τοῦ $1/2$ λίτρου. Προκειμένου περὶ τῶν χαρτίνων συσκευασιῶν παρατηρεῖται μία κατανομή μεταξύ τῶν διαφόρων μεγεθῶν, μὲ σαφῆ τὴν τάσιν, ὅμως, πρὸς τὰ μεγαλύτερα μεγέθη καὶ κυρίως πρὸς τὸ τοῦ ἑνὸς λίτρου.

Εἰς ὅ,τι ἀφορᾷ εἰς τὰς μελλοντικὰς τάσεις χρήσεως καὶ ἐφαρμογῆς τῶν συστημάτων συσκευασίας τοῦ γάλακτος, τονίζεται, ὅτι αὐταὶ θὰ ἐπηρεασθοῦν μεγάλως ἐκ τῶν κάτωθι παραγόντων :

(α) Ἐκ τοῦ χρησιμοποιηθησομένου συστήματος καὶ τῆς μεθόδου παστεριώσεως ἢ ἀποστεριώσεως τοῦ γάλακτος. Οὕτως, ἐφ' ὅσον ἡ χαμηλὴ παστερίωσις τοῦ γάλακτος διανύει τὰ τελευταῖα βήματα πρὸ τῆς ὀριστικῆς ἐγκαταλείψεώς της, ὅπως ἐπίσης τὰ τελευταῖα βήματά της διανύει καὶ ἡ ἀποστερίωσις τοῦ γάλακτος εἰς 114°C ἐπὶ 8' (σύστημα Sturza κ.λπ.), δὲν εἶναι δυνατόν νὰ ἀναμένῃ τις ἐξάπλωσιν ἢ βελτίωσιν τῶν συστημάτων συσκευασίας, τῶν συνδεδεμένων μὲ τὰς μορφὰς αὐτὰς τῆς ἐπεξεργασίας τοῦ γάλακτος. Ἀντιθέτως, καὶ δεδομένης τῆς ταχυτάτης ἐξάπλώσεως τοῦ συστήματος ὑπερ-παστεριώσεως τοῦ γάλακτος (θέρμανσις εἰς 135°C - 145°C ἐπὶ 0,75'') θὰ πρέπει νὰ ἀποβλέπη καὶ νὰ ἀναμένῃ τις συνεχῆ βελτίωσιν τῶν συστημάτων τῶν χρησιμοποιουμένων εἰς τὴν περίπτωσιν αὐτήν. Ἴσως μάλιστα εἶναι ἀπολύτως δικαιολογημένη καὶ ἡ προσδοκία ἐξευρέσεως νέων συστημάτων ἢ οὐσιωδῶν τροποποιήσεων τῶν ὑπαρχόντων σήμερον. Κλασσικὸν παράδειγμα εἶναι ἡ διόδος ἐκ τῆς λίαν δυσχρήστου καὶ τρόπον τινὰ οὐχὶ συγχρόνου μορφῆς τετραέδρου πυραμίδος συστήματος ἀσήπτου συσκευασίας τοῦ γάλακτος (Tetrapack) εἰς τὴν ὀρθογώνιον τοιαύτην (Tetrabrik) τῆς ἰδίας ἐταιρείας.

(β) Ἐκ τοῦ εὐχρήστου τῆς συσκευασίας, τόσον ὑπὸ τοῦ τελικοῦ καταναλωτοῦ ὅσον καὶ ὑπὸ τῶν ἐνδιαμέσων πωλητῶν (πρατηριούχων).

(γ) Ἐκ τῆς δυνατότητος ὑγιεινῆς συντηρήσεως τοῦ περιεχομένου γάλακτος καὶ τῆς καλύτερας προστασίας αὐτοῦ ἐξ οἰασθήποτε ἐξωγενοῦς ἐπιδράσεως (ἡλιακὸν φῶς π.χ.).

(δ) Ἐκ τῆς μὴ ἐπιδράσεως τοῦ ὕλικου ἢ τῶν ὕλικῶν, ἐκ τῶν ὁποίων εἶναι κατασκευασμένος ὁ περιέκτης, ἐπὶ τοῦ περιεχομένου γάλακτος. Ἡ δρᾶσις αὕτη δύναται νὰ ἀναφέρεται εἴτε εἰς τὴν μεταβολὴν τῶν ὀργανοληπτικῶν ἰδιοτήτων τοῦ γάλακτος ὡς συνόλου εἴτε εἰς μεταβολὴν ἑνὸς ἢ περισσοτέρων συστατικῶν αὐτοῦ, ἔστω καὶ ἄνευ ἐμφανῶν ὀργανοληπτικῶν μεταβολῶν.

(ε) Ἐκ τῆς εὐκόλου καὶ εὐθηνῆς ἐν τῷ ἐργοστασίῳ κατασκευῆς τῶν περιεκτῶν καὶ τῆς ἄνευ προβλημάτων πληρώσεως καὶ συγκλείσεως αὐτῶν.

(στ) Ἐκ τοῦ εὐκόλου τρόπου διανομῆς, τοῦ μικροῦ βάρους, τῶν κατὰ τὸ

δυνατόν περιωρισμένων απαιτήσεων εις χώρον ἐντός τοῦ ψυγείου ἢ τοῦ μεταφορικοῦ μέσου.

(ζ) Ἐκ τῆς καλυτέρας δυνατότητος ἀποστειρώσεως τοῦ ὕλικου συσκευασίας, ἀλλὰ καὶ τοῦ ἐτοίμου περιέκτου.

Ἐκ τῶν προηγουμένως ἐκτεθέντων προκύπτει, ὅτι ἡ πρόβλεψις διὰ τὰς μελλοντικὰς ἐξελίξεις τῶν συστημάτων συσκευασίας τοῦ γάλακτος εἶναι πράγματι δύσκολος. Αὕτη καθίσταται ἐτι πλέον προβληματική, δεδομένης τῆς ταχυτάτης ἐξελίξεως τῆς συγχρόνου τεχνολογίας εἰς ὅλους τοὺς τομείς τῆς ἐπιστήμης. Ἐν τούτοις, θεωροῦμεν ὡς ἐξαιρετικῶς ἐνδιαφέροντα τὸν πίνακα 8, δημοσιευθέντα περὶ τὰ μέσα τοῦ τρέχοντος ἔτους. Οὗτος συνετάγη ἐπὶ τῇ βάσει τῶν δεδομένων τοῦ παρελθόντος, τῶν προηγουμένως ἀναφερθέντων παραγόντων ἐπηρεασμοῦ τῆς ἐξελίξεως καὶ τῆς καθιερώσεως τῶν συστημάτων συσκευασίας γάλακτος καὶ τῶν πιθανωτέρων προβολῶν καὶ τάσεων τῶν προσεχῶν 4 ἐτῶν. Εἰς τὴν στήλην τῶν πολυμερῶν ὕλων περιλαμβάνονται τόσοσὺν τὰ σακκίδια, ὅσων καὶ αἱ πλαστικὰ φιάλα.

Ἐὰν ἐξαίρεθῶν χώραι τινές, θεωροῦμεν ὡς καθυστερημένοι εἰς τὸν τομέα τοῦτον (Ἀγγλία, Ρωσία, Βέλγιον), τότε εἰς ὅλας σχεδὸν τὰς ὑπολοίπους προβλέπεται τελεία ἀπομάκρυνσις ἢ, ἐν πάσῃ περιπτώσει, σοβαροτάτη μείωσις τῆς κυκλοφορίας τῆς ὑαλίνης φιάλης καὶ ἀντικατάστασις αὐτῆς ὑπὸ τῆς μὴ ἐπιστρεφομένης συσκευασίας γενικῶς. Εἰς ὅ,τι ἀφορᾷ εἰς τὰς σχέσεις χαρτίνης συσκευασίας πρὸς τιαυτήν ἐκ πολυμερῶν ὕλων, παρατηρεῖται, διὰ τὸ 1975, ἐκτός τῆς Φιλλανδίας—μοναδικῆ ἐξαίρεσις—ὅτι θὰ ὑπάρξῃ σχετικὴ (σχέσεις 40 % πρὸς 35 %) ἕως ἀπόλυτος (σχέσεις 99 % πρὸς 0 %) ὑπεροχὴ τῆς χαρτίνης συσκευασίας ἔναντι τῆς ἐκ πολυμερῶν ὕλων τιαυτῆς (πλαστικὴ φιάλη καὶ σακκίδια).

Τὴν τάσιν αὐτὴν τῆς συγχρόνου προτιμήσεως πρὸς τὸ ἐν ἕτερον σύστημα συσκευασίας τοῦ γάλακτος καὶ τῶν πιθανῶν μελλοντικῶν ἐξελίξεων μαρτυρεῖ καὶ ἡ περίπτωσις τῆς πώλεως τοῦ Δυτικοῦ Βερολίνου. Ἐνταῦθα, μεταξὺ τῶν ἐτῶν 1967 καὶ 1970, ἡ διακίνησις τοῦ γάλακτος ἐντὸς ὑαλίνων φιαλῶν ἀπὸ 55,4 % (1967) κατῆλθεν εἰς 0,7 % (1970), ἐνῶ κατὰ τὸ αὐτὸ χρονικὸν διάστημα ἡ διακίνησις τοῦ γάλακτος ἐντὸς χαρτίνης συσκευασίας καὶ κατὰ μικρὸν ποσοστὸν μόνον ἐντὸς σακκιδίων ἐκ πολυμερῶν ὕλων ἀνῆλθεν ἀπὸ 28,6 εἰς 89,8 % (ἡ ὑπόλοιπος ποσότης, ἐξ 9,5 %, διεκινήθη ἐντὸς γαλακτοδοχείων). Χαρακτηριστικὸν εἰς τὴν περίπτωσιν αὐτὴν εἶναι, ὅτι ἐνῶ κατεβλήθη προσπάθεια ἐκ μέρους τῶν ἐπιχειρήσεων προβολῆς εἰς τὴν ἀγορὰν τῆς συσκευασίας τοῦ 1/2 λίτρου σακκιδίου, διὰ σημαντικῆς μειώσεως τῆς τιμῆς, αὕτη ἀπέτυχεν (Hofenrecht, G., 1971).

4. Χρησιμοποιούμενα συστήματα συσκευασίας του γάλακτος ἐν Ἑλλάδι.

Παρ' ἡμῶν, δὲν ὑφίσταται ἡ πληθώρα τῶν συστημάτων συσκευασίας τοῦ γάλακτος, ἡ ὁποία ὑπάρχει εἰς ἑτέρας χώρας καὶ κυρίως ἡ τοιαύτη ἡ ἀναφερομένη εἰς τὴν χαρτίνη συσκευασίαν.

Τὰ σήμερον χρησιμοποιούμενα συστήματα παρ' ἡμῶν εἶναι τὰ κάτωθι:

(α) Σύστημα ὑαλίνης φιάλης. Τοῦτο, τόσον εἰς Ἀθήνας ὅσον καὶ εἰς Θεσσαλονίκην, ἀντικατεστάθη σχεδὸν κατὰ 99 % ὑπὸ τοῦ τῆς ἀπορριπτομένης συσκευασίας. Εἰς ἐπαρχιακὰς πόλεις (Ξάνθην, Δράμην, Σέρρες, Λάρισαν, Ἰωάννινα, Κέρκυραν, Τρίκαλα, Λαμίαν, Σύρον, Ρόδον, Χίον, Γαστοῦνην καὶ Ἄργος) χρησιμοποιεῖται εἰσέτι ἡ ὑαλίνη φιάλη. Ἐν τούτοις καὶ ἐνταῦθα ἐντονωτάτη εἶναι ἡ τάσις τῆς ἀντικαταστάσεως αὐτῆς ὑπὸ τῶν ἐφ' ἀπαξ χρησιμοποιουμένων περιεκτῶν. Παρὰ τὰς ὑπαρχούσας ἐγγενεῖς δυσχερείας, εἶναι προφανές, ὅτι ταχέως θὰ ἀντικατασταθοῦν αἱ ὑαλιναὶ φιάλαι ὑπὸ ἐτέρου εἶδους περιεκτῶν.

Τὰ χρησιμοποιηθέντα ἢ εἰσέτι χρησιμοποιούμενα μεγέθη, εἶναι χωρητικότητος 0,25 0,50 0,64 καὶ 1 λίτρου. Κυρίως ὁμοῦ τῶν 500 καὶ τῶν 640 κ.έκ., ὡς ἐμφαίνεται ἐκ τοῦ πίνακος τῆς ἐναντι σελίδος.

(β) Σύστημα χαρτίνης συσκευασίας. Ἐχρησιμοποιήθησαν καὶ χρησιμοποιοῦνται εἰς Ἀθήνας καὶ εἰς Θεσσαλονίκην τὰ κάτωθι συστήματα:

— *Tetrapack*. Εἰσήχθη διὰ πρώτην φοράν τὸ 1957 ὑπὸ τοῦ ἐργοστασίου ΑΣΠΡΟ εἰς Ἀθήνας, ἀλλὰ ἀπέτυχεν ὅπως ἐπικρατήσῃ εἰς τὴν ἀγοράν. Μάλιστα ἐγκατέλειψε καὶ σημαντικὰς ζημίας εἰς τὴν ἐπιχειρήσιν (7). Δευτέρα ἀπόπειρα ἐγκαταστάσεως τοῦ τετραέδρου συστήματος τῆς *Tetrapack* ἐγένετο ὑπὸ τοῦ Ἐργοστασίου ΑΣΤΥ, κατὰ τὴν ἀνοιξιν τοῦ 1968. Παρ' ὅλον ὅτι καὶ σήμερον τὸ σύστημα τοῦτο χρησιμοποιεῖται, δὲν δύναται νὰ θεωρηθῇ παρὰ ὡς ἀποτυχόν, ἐφ' ὅσον ἡ ἡμερησία παραγωγή δὲν ὑπερβαίνει τὰ 3.000 τεμάχια, ὅπερ ὑποδηλοῖ, ὅτι τὸ συγκρότημα δὲν ἐργάζεται οὐδὲ μίαν ὥραν ἡμερησίως (3.600 τεμάχια ὠριαία παραγωγή).

Αἱ δύο αὐτὰ περιπτώσεις τῆς ἀποτυχίας ἐφαρμογῆς τοῦ τετραέδρου συστήματος εἰς τὴν ἀγοράν τῶν Ἀθηνῶν, παρὰ τὰς πρὸς τοῦτο καταβληθείσας προσπάθειας, ὑποδηλοῦν σαφῶς, ὅτι τὸ κοινόν, ἀκολουθοῦν τὴν διεθνῆ τάσιν (παγκόσμιος μείωσις τῆς χρήσεως τοῦ τετραέδρου συστήματος), ἀναζητεῖ ἑτέρας μορφάς, πλέον εὐχρηστούς, προσηρμοσμένας περισσότερον πρὸς τὸ πνεῦμα τῆς ἐποχῆς.

Εἰς ἀμφοτέρας τὰς περιπτώσεις, ἡ χωρητικότης τοῦ χρησιμοποιηθέντος συστήματος ἦτο τῶν 500 κ.έκ.

— *Zurack*. Εἰσήχθη διὰ πρώτην φοράν ἐν Ἑλλάδι τὴν ἀνοιξιν τοῦ 1968 εἰς τὴν ἀγοράν τῆς Θεσσαλονίκης. Ὡς μορφή συσκευασίας, παρὰ τὰ

γενικά και ειδικά μειονεκτήματα (ὡς ἐκ τῆς μὴ ὀρθῆς χρήσεως τοῦ ἀγορασθέντος συγκροτήματος), ἐγνώρισε καταπληκτικὴν ἐπιτυχίαν, συντελοῦσας καὶ τῆς ἐπιθυμίας πρὸς ἀλλαγὴν τοῦ καταναλωτικοῦ κοινοῦ τῆς Θεσσαλονίκης.

Τοῦτο καθίσταται φανερὸν ἐκ τοῦ γεγονότος, ὅτι ἀφ' ἑνὸς μὲν ἠδύζηθη ἀμέσως σημαντικῶς ἢ ὑπὸ τῆς ἐπιχειρήσεως διατιθεμένη ποσότης γάλακτος, ἀφ' ἑτέρου δὲ πρὸς κάλυψιν τῶν συνεχῶς καὶ φορτικῶς ἀύξανόμενων ζητήσεων ἢ ἐπιχειρήσεως ἠναγκάσθη ὅπως χρησιμοποιήσῃ τὸ ἐν λόγῳ συγκροτήμα κατὰ τρόπον λίαν ἐξαντλητικὸν (ἐπὶ 20 - 24 ὥρου βάσεως), γεγονόςς τὸ ὅποσον, συντελούντων καὶ ἐτέρων λόγων, τελικῶς ὠδήγησεν εἰς οὐχὶ ἀπολύτως εὐχάριστα ἀποτελέσματα. Οὕτως, αἱ σήμερον χρησιμοποιούμεναι χάρτινα συσκευασίαι ἀριθμητικῶς ἀνέρχονται εἰς Ἀθῆνας (τετράεδρον σχῆμα *Tetrapack* τοῦ $1/2$ λίτρου) εἰς 3.000 τεμάχια ἡμερησίως, εἰς Θεσσαλονίκην (ὀρθογώνιον σχῆμα *Zurack* τοῦ $1/2$ λίτρου) εἰς 48.000 τεμάχια ἡμερησίως. Τὰ δὲ ἀπασχολούμενα συγκροτήματα ἀνέρχονται εἰς 1 δι' Ἀθῆνας καὶ εἰς 2 διὰ Θεσσαλονίκην. Σημειωτέον, ὅτι ἀναφορικῶς μὲ τὸ σύστημα *Zurack* εἰς Θεσσαλονίκην, ὑφίσταται δυνατότης χρησιμοποίησεως περιεκτῶν χωρητικότητος 0,250, 0,500 (ἢ χρησιμοποιομένη) καὶ 1 λίτρου. Προκειμένου περὶ περιεκτῶν 1 λίτρου θὰ ἐπέληθη σοβαρὰ μείωσις τοῦ ὑπάρχοντος κοστολογίου.

(γ) Σύστημα φιάλης ἐκ πολυμερῶν ὑλῶν (πλαστικὴ φιάλη). Ἐχρησιμοποιοῦνται ἀρχικῶς πρὸ 10ετίας περίπου εἰς Ἀθῆνας ὑπὸ μιᾶς βιομηχανίας καὶ

Πόλεις	Ἀριθμὸς ἐργοστασίων	Ἀριθμὸς φιαλῶν χωρητικότητος	
		640 κ.έκ.	500 κ.έκ.
Ἀθῆναι	1	12.500	—
Θεσσαλονίκη	2	1.500	—
Βόλος	1	15.000	—
Λαμία	1	5.500	5.500
Εἰκόνη	1	—	10.000
Σέρραι	1	—	5.000
Λάρισα	1	—	20.000
Γαλιππὸν	1	—	12.000
Κέρκυρα	1	—	8.000
Τρίκαλα	1	—	11.000
Σῦρος	1	—	3.000
Ρόδος	1	—	8.000
Χίος	1	—	10.000
Γαστούνη	1	—	4.500
Ἄργος	1	—	1.500

ἐν συνεχείᾳ βραδέως ἐπεξετάθη καὶ εἰς τὰς ἐτέρας βιομηχανίας. Ἐσχάτως χρησιμοποιεῖται καὶ εἰς Θεσσαλονίκην, προβλέπεται δὲ ὅτι θὰ χρησιμοποιηθῇ καὶ εἰς ἐτέρας πόλεις τῆς Χώρας. Εἰς τοῦτο συντελεῖ κυρίως ἡ εὐχέρεια προμηθείας μηχανῶν πληρώσεως τῶν φιαλῶν καὶ ἡ ἀπλότης αὐτῶν. Ἐν τούτοις, οὐδέποτε ἠρευνήθη ἡ καταλληλότης τῶν χρησιμοποιουμένων συγκροτημάτων, δι' ἃν σκοπὸν ταῦτα χρησιμοποιοῦνται.

Ἡ συνήθης χωρητικότης τῶν πλαστικῶν φιαλῶν εἶναι 0,250, 0,500, 0,640 (ἢ $1\frac{1}{2}$ δκιᾶς) καὶ εἰς ἐλαχίστας μόνον περιπτώσεις 1 λίτρου. Τὸ γεγονός τῆς μὴ χρήσεως, κατὰ τὸ δυνατόν, μεγαλυτέρας χωρητικότητος φιαλῶν εὐρίσκεται εἰς σαφῆ ἀντίθεσιν μετὰ τῶν διεθνῶν τάσεων καὶ ἐξελίξεων τῶν ἀπὸ πλευρᾶς προσπάθειάς αὐξήσεως τῆς καταναλώσεως, ὅσον καὶ κυρίως μετὰ τῆς κατὰ τὸ δυνατόν μειώσεως τοῦ κόστους παραγωγῆς καὶ τῆς οἰκονομίας συναλλάγματος.

Ἐνδεικτικῶς ἀναφέρομεν τὸν ἀριθμὸν τῶν κυκλοφορουσῶν πλαστικῶν φιαλῶν εἰς τὴν χώραν μας (7), ἀναλόγως τῆς χωρητικότητος αὐτῶν καὶ τὸν ἀριθμὸν τῶν χρησιμοποιουμένων συστημάτων πληρώσεώς των.

Πόλεις	Ἀριθμὸς ἐργοστασίων	Ἀριθμὸς φιαλῶν ἡμερησίως 640 κ.έκ.	500 κ.έκ.	Διακινουμένη ποσότης γάλακτος εἰς λίτρα	Ἀπασχολούμενα συγκροτήματα
Ἀθήναι	6	315.000	—	201.600	6
Θεσσαλονίκη	2	—	60.000	30.000	5
Δράμα	1	—	20.000	10.000	1
Πάτραι	1	—	20.000	10.000	1

(8) Σύστημα σακκιδίων ἐκ πολυμερῶν ὕλων (πλαστικὰ σακκίδια). Δὲν ἐτέθησαν εἰσέτι ἐν χρήσει, θεωρεῖται ὅμως μᾶλλον βέβαιον, ὅτι θὰ χρησιμοποιηθοῦν, ἵνα ἐξυπηρετήσουν τὸ προβλεπόμενον νὰ ἀναπτυχθῇ πρόγραμμα χορηγήσεως γάλακτος εἰς τὰ Σχολεῖα καὶ εἰς τὸ Στράτευμα. Τοῦτο ἀσφαλῶς θὰ ἀποτελέσῃ πρόοδον καὶ, δεδομένης τῆς οἰκονομικότητος τοῦ συστήματος, πιστευόμενον, ὅτι θὰ εἶναι τὸ πλεόν κατάλληλον διὰ τὸν σκοπὸν αὐτόν. Ἀντιθέτως, ὅμως, πιστευόμενον, ὅτι λίαν δυσκόλως —ἐὰν δὲν ἀποτύχη τελείως— θὰ ἀποδώσῃ ὡς σύστημα συσκευασίας νεοποῦ παστεριωμένου γάλακτος εἰς τὴν ἐλευθέραν ἀγορὰν τῆς Χώρας.

5. Διαμόρφωσις τοῦ κόστους συσκευασίας τοῦ γάλακτος ἐν Ἑλλάδι.

Ἴνα διαπιστωθῇ τὸ ὕψος τοῦ κόστους τῆς συσκευασίας τοῦ γάλακτος, δεόν νὰ ληφθοῦν ὑπ' ἕψιν οἱ κάτωθι παράγοντες, οἱ ὅποιοι ὑπαισέρχονται ἐντὸς αὐτοῦ, ἦτοι :

- 'Αξία πρώτης ύλης.
- 'Απαιτούμενα έξοδα δι' ήμερομίσθια (εργατικά).
- 'Απαιτούμενη ενέργεια (ηλεκτρικόν ρεύμα, ύδωρ, ατμός).
- 'Επισκευαί, ανταλλακτικά.
- 'Απόβλεια.

—Τόκοι άπασχολούμενου κεφαλαίου, απόσβεςις αυτού.

Παρ' ήμίν, ώς ήδη εξετέθη, χρησιμοποιούνται σήμεραν τρία συστήματα συσκευασίας του γάλακτος, ήτοι τὸ τῆς υάλινης φιάλης, τὸ τῆς πλαστικῆς φιάλης καὶ τὸ του ἐκ του χάρτου περιέκτου. Δεδομένου ὅτι ἡ υάλινη φιάλη ἔχει ἐκλείψει σχεδὸν παντελῶς ἐκ τῶν μεγάλων καταναλωτικῶν κέντρων τῆς Χώρας (τείνει δὲ νὰ ἐκλείψῃ καὶ ἐκ τῶν μικροτέρων πόλεων), καθίσταται φανερόν, ὅτι ἐνδιαφέρον παρουσιάζει ἡ διερεύνησις τοῦ κόστους τῶν ἐτέρων δύο μορφῶν συσκευασίας. "Αλλωστε, εἰς προγενεστέραν μελέτην ἡμῶν διερευνήθη τὸ κόστος τῆς συσκευασίας τοῦ γάλακτος ἐντὸς τῆς υάλινης φιάλης, ἐν σχέσει πρὸς τὴν τοιαύτην ἐκ χαρτίνων περιεκτῶν (11). 'Ενδεικτικῶς δὲ ἀναφέρομεν, ὅτι αὕτη εἶναι τῆς τάξεως τῶν 0,202 δρχ. περίπου ἀνά διακινουμένην φιάλην χωρητικότητος 500 κ.ἐκ.

(α) Φιάλη ἐκ πολυμερῶν ὑλῶν (πλαστικῆ). Αὐτὴ κατασκευάζεται ἐκ πολυαιθυλενίων χαμηλῆς καὶ ὑψηλῆς πυκνότητος εἰς ἀναλογία 10 : 26 μέρη.

Διὰ κατασκευὴν φιαλῶν ὑπὸ ἐτέρων ἐπιχειρήσεων καὶ παράδοσιν αὐτῶν ἐτοιμῶν εἰς τὰ ἐργοστάσια ἐπεξεργασίας γάλακτος, ὑπολογίζεται κόστος κυμαινόμενον μεταξὺ 0,390 καὶ 0,418 δρχ. ἀνά φιάλην χωρητικότητος 640 κ.ἐ., ἐνῶ διὰ φιάλας χωρητικότητος 500 κ.ἐκ. τὸ κόστος ποικίλλει μεταξὺ 0,370 καὶ 0,415 δρχ. ἀνά τεμάχιον (χρέωσις ἐργοστασίων).

'Εκ τῶν στοιχείων αὐτῶν, παρατηρεῖται ὅτι ὑφίσταται μεγίστη ἀνομοιομορφία τιμῶν μεταξὺ τῶν διαφόρων προμηθευτῶν πλαστικῶν φιαλῶν εἰς τὰ ἐργοστάσια γάλακτος. Κατ' ἐπέκτασιν, εὐλόγως προκύπτει διὰ πάντα τρίτον τὸ ἐρώτημα, μήπως ἡ διαφορὰ αὐτῆ τῆς τιμῆς ὀφείλεται καὶ εἰς διάφορον ποιότητα τῶν χρησιμοποιουμένων πρώτων ὑλῶν. Τότε ὅμως δημιουργοῦνται καὶ θέματα δημοσίας υγείας, χρῆζοντα διερευνήσεως καὶ ἀμέσου ἐπεμβάσεως (ἐφ' ἕσπον συντρέχουν λόγοι) τῶν ἀρμοδίων κρατικῶν φορέων, δεδομένου ὅτι ἑκατοντάδες χιλιάδων ἄτομα ἡμερησίως χρησιμοποιοῦν τὴν συσκευασίαν αὐτήν.

"Ἰνα, ὅμως, ἀχθῶμεν εἰς πλέον σαφὲς συμπέρασμα, εἰς ὅ,τι ἀφορᾷ εἰς τὴν διαμόρφωσιν τοῦ κόστους, λαμβάνομεν ὡς μέσην τιμὴν τὴν τῶν 0,375 δρχ. ἀνά φιάλην παραδοτέαν εἰς τὸ ἐργοστάσιον.

Τὰ χρησιμοποιούμενα συγκροτήματα διὰ τὴν πλήρωσιν τῶν φιαλῶν εἶναι δυναμικότητος 3.000 - 4.000 φιαλῶν ἀνά ὥραν καὶ ἀπαιτοῦν διὰ τὴν ἐξυπηρέτησιν τῶν 4-5 ἄτομα εἰς ἐκάστην φυλακὴν (βάρδιαν). 'Εὰν ὡς πρότυπον ληφθῇ ὑπ' ὄψιν ἐν ἐργοστάσιον, ἐτήσιας παραγωγῆς 22.000.000 τεμαχίων καὶ

ἐφ' ὅσον αἱ μηχαναὶ χρησιμοποιοῦνται ἐπὶ 16 ὥρων ἡμερησίως, τότε προκύπτει, ὅτι διὰ τὴν κάλυψιν τῶν ἀναγκῶν τῆς ἀγορᾶς εἶναι ἀπαραίτητον ὅπως ἐργάζεται ἐν συγκρότημα. Διὰ τὴν ἐξυπηρέτησιν τοῦ συγκροτήματος ἀπαιτεῖται ὅπως ἀσχοληθοῦν 8 ἐργάται καὶ εἰς ἐπιβλέπων μηχανικός, δηλαδὴ ἐν συνόλῳ 9 ἄτομα. Ὑπολογιζομένου τοῦ ἡμερομισθίου τοῦ μὲν ἐργάτου εἰς 170 δρχ., τοῦ δὲ μηχανικοῦ εἰς 210 δρχ. μεθ' ὅλων τῶν ἐπιβαρύνσεων τοῦ ἐργοδότη (ΙΚΑ κ.λπ), τότε προκύπτει, ὅτι ἡ ἐπιχείρησις διὰ τὴν παραγωγὴν τῶν 22.000.000 φιαλῶν θὰ δαπανήσῃ συνολικῶς ποσὸν ἀνερχόμενον εἰς 660.000 δρχ. Εἰς ὅ,τι ἀφορᾷ εἰς τὴν ἀπαιτουμένην ἠλεκτρικὴν ἐνέργειαν, ποιεῖται μνηεῖα, ὅτι ἐκάστη μηχανὴ καταναλίσκει περίπου 4-5 kWh ἀνὰ ὥραν ἐργασίας. Συνεπῶς, ἡ ἐτησίαι δαπάνη ἐκ τοῦ λόγου αὐτοῦ, συνυπολογιζομένου καὶ τοῦ ὕδατος καθαριότητος, ὡς καὶ τῶν ἀπορρυπαντικῶν, ἅτινα θὰ χρησιμοποιηθοῦν, θὰ ἀνέλθῃ εἰς τὸ ποσὸν τῶν 30.000 δρχ. περίπου. Αἱ ἀπαιτούμεναι ἐπισκευαὶ δέον νὰ ὑπολογισθοῦν εἰς 5%, κατ' ἐλάχιστον, ἐτησίως, ἐπὶ τῆς ἀξίας τοῦ συγκροτήματος, καὶ, συνεπῶς, ὑπολογιζομένης τῆς ἀξίας ἐκάστου ἐξ αὐτῶν εἰς 300.000 δρχ. περίπου (μετὰ τῶν βοηθητικῶν ἐγκαταστάσεων των), ὑπολογίζεται ἐτησίαι δαπάνη ἀνερχομένη εἰς 15.000 δρχ. Εἰς τὸ ποσὸν αὐτὸ συμπεριλαμβάνονται καὶ τὰ ἀπαιτηθησόμενα ἀνταλλακτικά. Οἱ τόκοι τοῦ ἀπαχολομένου κεφαλαίου ὑπολογίζονται εἰς 6% ἐτησίως, ἡ δὲ ἀπόσβεσις ἐντὸς 10ετίας. Συνεπῶς, ἡ ἐκ τοῦ λόγου αὐτοῦ ἐτησίαι δαπάνη θὰ ἀνέλθῃ εἰς 41.000 δραχμῶν περίπου.

Τὰ ἀνωτέρω ποσὰ συναθροιζόμενα μαρτυροῦν, ὅτι ἡ ἐτησίαι δαπάνη τῆς ἐπιχειρήσεως θὰ ἀνέλθῃ εἰς τὸ ποσὸν τῶν 746.000 δρχ., ἥτοι ἡ ἀνὰ φιάλην δαπάνη ἀνέρχεται εἰς 0,0339 δρχ. περίπου. Εἰς τὸ ποσὸν αὐτὸ, δέον νὰ προστεθῇ καὶ ἡ ἀξία τῆς ἀγοραζομένης ἐτοιμῆς φιάλης, τὴν ὁποίαν ἐνταῦθα ὑπολογίζομεν πρὸς 0,375 δραχμᾶς ἀνὰ τεμάχιον κ.μ.β. Οὕτως, ἡ δαπάνη συνολικῶς ἀνέρχεται εἰς 0,4089 δρχ. Ἐπίσης, ἐνταῦθα δέον νὰ προστεθῇ ἡ ἀξία τοῦ ἀλουμινοφύλλου, ὑπερ χρησιμοποιεῖται ὡς πῶμα διὰ τὴν σύγκλεισιν τῶν φιαλῶν, ἀνερχομένη εἰς 0,03 δρχ. ἀνὰ φιάλην, ἀναβιβαζομένου οὕτω τοῦ κόστους εἰς 0,4389 δρχ. Πέραν αὐτῶν, αἱ παρατηρούμεναι ἀπώλειαι γενικῶς εἰς τὸ σύστημα τοῦτο ὑπὸ τὰς ἐλληνικὰς συνθήκας ποικίλλουν ἀπὸ 2% ἕως 4%. Ἐνταῦθα ὑπολογίζεται μέσος ὅρος ἀπωλειῶν 3%, ὑπερ ὑποδηλοῦ, ὅτι τὸ ἀνωτέρω ποσὸν τῶν 0,4389 δρχ. δέον νὰ ἀυξηθῇ κατὰ 3%, ἥτοι κατὰ 0,0131 δρχ., ὅποτε ἀγόμεθα εἰς τελικὸν κόστος παραγωγῆς ἐκάστης φιάλης ἐκ πολυμερῶν ὑλῶν (πλαστικῆς) κυμαινόμενον περίξ τῶν 0,452 δρχ. ἀνὰ τεμάχιον.

Εἶναι, βεβαίως, δυνατόν νὰ μειωθῇ κατὰ τι τὸ ἀνωτέρω κόστος καὶ κυρίως ἐάν τὰ ἐργοστάσια ἐπεξεργασίας γάλακτος ἐτοποθέτουν γραμμὴν παραγωγῆς φιαλῶν ἐντὸς τοῦ χώρου των. Τοῦτο ὅμως συνεπάγεται δαπάνην 3.500.000 ἕως 7.000.000 δρχ. δι' ἐκάστην περίπτωσιν (ἀναλόγως τῆς δυναμικότητος τῶν ἐργοστασίων), ἥτις ἐν πολλοῖς θὰ εἶναι δυσβάστακτος.

(β) Περιέχεται ἐκ χάρτου. Ἐξεταστέον ἐνταῦθα εἶναι τὸ

σύστημα Zuraack, δεδομένου ότι το σύστημα tetrapak εις Ἀθήνας κυκλοφορεῖ μόνον εις 3.000 τεμάχια ἡμερησίως, πρακτικῶς συνεπῶς οὐδὲν ἐνδιαφέρον παρουσιάζει.

Τὸ κόστος ὕλικου ἀνὰ τεμάχιον περιέχτου τῶν 500 κ.έκ. ὑπολογίζεται εις 0,320 δρχ. κατ' ἀνώτατον ὄριον, παραδοτέον εις τὸ ἐργοστάσιον.

Καὶ ἐνταῦθα ὡς πρότυπον πρὸς μελέτην τοῦ κόστους λαμβάνεται ἐπιχειρήσις ἐτησίας παραγωγῆς 21.000.000 τεμαχίων. Ἡ παραγωγή αὕτη καλύπτεται ὑπὸ ἐνὸς συγκροτήματος, ἐργαζομένου ἐπὶ 16ωρον ἡμερησίως καὶ ἀπασχολοῦντος 2 ἐργάτας. Τὸ κόστος τοῦ συγκροτήματος ὑπολογίζεται εις 1.200.000 δρχ. περίπου, ὁ τόκος τοῦ ἀπασχολομένου κεφαλαίου εις 6% ἐτησίως, ἡ δὲ ἀπόσβεςις εις 10 ἔτη. Συνεπῶς, ἐκ τοῦ λόγου αὐτοῦ, ἡ ἐπιχειρήσις θὰ ἐπιβαρυνθῇ μὲ 163.000 δρχ. περίπου ἐτησίως.

Τὸ συγκρότημα ἐξυπηρετεῖται ὑπὸ ἐνὸς μόνου ἐργάτου ἀνὰ 8ωρον ἐργασίας καὶ ὑπολογίζεται ὑποαπασχόλησις ἐνὸς ἐπιβλέποντος μηχανικοῦ. Δεδομένου ὅτι τὸ ὕψος τοῦ ἐργατικοῦ ἡμερομισθοῦ ἀνέρχεται εις 170 δρχ., τὸ δὲ τοιοῦτον τοῦ μηχανικοῦ εις 210 δρχ., εὐρίσκεται, ὅτι ἡ ἐτησία δαπάνη ἐκ τοῦ λόγου αὐτοῦ θὰ ἀνέλθῃ εις 231.000 δρχ.

Ἡ καταναλισκομένη ἠλεκτρικὴ ἐνέργεια ὑπολογίζεται εις 10 kWh ὠριαίως, συνεπῶς ἡ ἐτησία δαπάνη θὰ ἀνέλθῃ εις τὸ ποσὸν τῶν 65.000 δρχ., συμπεριλαμβανομένων ἐνταῦθα καὶ τῶν ἐξόδων ὕδατος, ἀπορρυπαντικῶν κ.λπ.

Τὰ ἔξοδα συντηρήσεως, ὑπολογιζόμενα πρὸς 5% ἐπὶ τοῦ ἀρχικοῦ κεφαλαίου ἐτησίως, τῶν χρησιμοποιηθησομένων ἀνταλλακτικῶν κ.λπ ἀνέρχονται εις 60.000 δρχ. Τελικῶς, ἡ ἐτησία δαπάνη, ἐκ τῶν ἀνωτέρω ἀναφερομένων κεφαλαίων ἐτησίως, συμποσοῦται εις 519.000 δρχ. καί, κατὰ συνέπειαν, ἡ ἀνὰ παραγόμενον τεμάχιον ἐπιβαρύνσις ἀνέρχεται εις 0,0246 δρχ.

Εἰς τὸ ποσὸν αὐτὸ προστίθεται ἡ ἀξία τῆς πρώτης ὕλης, δηλαδὴ αἰ 0,320 δρχ., ὅποτε ἡ δαπάνη ἀναβιβάζεται εις 0,3442 δρχ. Τέλος, εις τὸ ποσὸν τοῦτο, δεόν νὰ προστεθοῦν καὶ αἰ ἀπώλειαι, αἵτινες δὲν πρέπει νὰ ὑπερβαίνου, κατὰ τὴν προσωπικὴν γνώμην ἡμῶν, ἐπὶ κανονικῶς ἐργαζομένων συγκροτημάτων, τὸ 0,8%. Ἐν τούτοις, ὑπολογίζεται ἐνταῦθα ποσοστὸν ἀπωλειῶν ἀνερχόμενον εις 1%, ὅποτε προστίθενται εἰσέτι καὶ 0,0034 δρχ. καὶ τὸ τελικὸν κόστος ἀνέρχεται εις 0,3476 δρχ. ἀνὰ χάρτινον περιέκτην τῶν 500 κ.έκ.

6. Ἐπιπτώσεις τοῦ ἐφαρμοζομένου συστήματος συσκευασίας γάλακτος ἐπὶ τοῦ κόστους παραγωγῆς αὐτοῦ καὶ ἐπὶ τῆς ἐθνικῆς οἰκονομίας γενικώτερον.

Ἐκ τῶν προηγουμένως ἀναφερθέντων, προκύπτει, ὅτι περίπου 307 τόννοι γάλακτος ἡμερησίως καταναλίσκονται συσκευαζόμενοι ἐντὸς διαφόρων συστημάτων περιεκτῶν καὶ χρησιμοποιοῦνται πρὸς τοῦτο περίπου 130.000 ὄβλινα

φιάλαι, 51.000 χάρτινοι περιέκται και έτεραι 425.000 φιάλαι εκ πολυμερών ύλων (πλαστικά). Συνεπώς, ήμερησίως δαπανώνται διά τήν συσκευασίαν του γάλακτος εν 'Ελλάδι:

(α) διά τους χαρτίλους περιέκτας περίπου 17.554 δρχ.,

(β) διά τας πλαστικάς φιάλας περίπου 192.100 δρχ. και

(γ) διά τας ύάλινας φιάλας 26.260 δρχ., ήτοι εν συνόλω, περίπου, δαπανώνται ήμερησίως 235.914 δρχ. και έτησίως 86.535.000 δρχ.

Η έτησίως διακινουμένη, μέσω των συσκευασιών αυτών, ποσότης γάλακτος άνέρχεται εις 112.055.000 χγμ. περίπου. Συνεπώς, ή μέση έτησία έπιβάρυνσις τής παραγωγής του γάλακτος εκ τής χρησιμοποιουμένης συσκευασίας κυμαίνεται περίξ των 0,746 δρχ./χγμ. Το ποσόν τουτο συγκρινόμενον πρόξ τήν μέσην έτησίαν τιμήν εκκαθαρίσεως του γάλακτος πρόξ τους παραγωγούς, ήτις δέν είναι άνωτέρα τής 2,90 δρχ./χγμ. είναι ύπερβολικόν, διότι τά έξοδα συσκευασίας ίσούνται πρόξ ποσόν ίσον πρόξ τό 25,7% τής τιμής εκκαθαρίσεως του γάλακτος εκ των έργοστασιών πρόξ τους παραγωγούς.

Έκτός όμως των παραγωγών, ως άμέσως ενδιαφερομένων, ή έπιβάρυνσις αυτη ενδιαφέρει και τήν έθνικήν οικονομίαν από πλευράς έξαγωγής συναλλάγματος, διότι τά ύλικά συσκευασίας εισάγονται εκ του έξωτερικου.

Έπ' αυτου, όπερ θεωρούμεν έξαιρετικώς ενδιαφέρον, παρατηρούμεν τά κάτωθι:

(α) **Υάλιναι φιάλαι.** Αυται παράγονται έγχωρίως (Έταιρεία Λιπασμάτων κυρίως), συνεπώς ουδεμία άμεσος έξαγωγή συναλλάγματος παρατηρείται. Άλλωστε, ως ήδη έτονίσθη επανειλημμένως, τό σύστημα τουτο τείνει — και επιβάλλεται — νά εκλειψή συνεπώς, δέν παρουσιάζει ενδιαφέρον.

(β) **Πλαστικά φιάλαι** (εκ πολυμερών ύλων). Αυται, ως γνωστόν, κατασκευάζονται υπό μίγματος πολυαιθυλενίων, ήτοι εκ τοιούτων χαμηλής και ύψηλής πυκνότητος εις αναλογίας 10 πρόξ 26 μερών, ή δέ σημερινή τιμή τούτων άνέρχεται άντιστοιχώς εις 268 και 250 δολλάρια άνευ δασμίων ανά τόννον προϊόντος. Συνεπώς, διά τήν παραγωγήν ενός τόννου πολυαιθυλενίου, καταλλήλου διά τόν σκοπόν αυτόν, δαπανάται συναλλάγμα άνερχόμενον εις 258 δολλάρια, ήτοι 7.998 δραχμών.

Τό βάρος εκάστης φιάλης, αναλόγως τής χωρητικότητος και τής χρησιμοποιουμένης πρώτης ύλης, ποικίλλει από 18 έως 26 γρμ. Έάν λάβωμεν ως μέσον όρον βάρους τά 22 γρμ./φιάλην και προσθέσωμεν επ' αυτου και ποσοστόν 3% συνεπειά άπωλειών, προκύπτει ως τελικόν βάρος φιάλης 22,66 γρμ. Τουτο ύποδηλοῖ, ότι εξ εκάστου τόννου πρώτης ύλης θά παραχθοῦν τελικώς 44.130 φιάλαι. Λαμβανομένου ύπ' όψιν ότι σήμεραν διατίθενται 425.000 φιάλαι ήμερησίως, και έτησίως 155.125.000 φιάλαι, προκύπτει ότι καταναλίσκονται περίπου 10 τόννοι πολυαιθυλενίου ήμερησίως και 3.650 τόννοι έτησίως, συνολικώς αξίας 29.192.000 δρχ. Το ποσόν τουτο έξάγεται ως συναλλάγμα.

Μελλοντικῶς, προβλέπεται ὅτι ἐκ τῶν 130.000 τεμαχίων ὑαλίνων φιαλῶν, αἱ ὁποῖαι χρησιμοποιοῦνται σήμερον, ποσοστὸν τοιῶνάριστον 95% θὰ ἀντικατασταθῇ ὑπὸ πλαστικῶν φιαλῶν. Τοῦτο ὑποδηλοῖ, ὅτι λίαν προσεχῶς τὸ συνολικὸν ποσὸν τοῦ ἐξαγομένου συναλλάγματος διὰ τὴν προμήθειαν πολυαιθυλενίου θὰ ἀνέλθῃ εἰς 38.000.000 δρχ. περίπου ἑτησίως. Ἀλλὰ καὶ τὸ ἀλουμιनीφυλλον, τὸ ὁποῖον χρησιμοποιεῖται ὡς κάλυμμα τῶν πλαστικῶν φιαλῶν, εἰσάγεται ἐκ τοῦ ἐξωτερικοῦ, ἡ δὲ τιμὴ αὐτοῦ εἶναι ἀρκούντως σημαντικὴ (ὕπολογίζονται 0,03 δρχ. ἀνὰ φιάλην ἀνεξαρτήτως χωρητικότητος). Λαμβανομένου ὑπ' ὄψιν ὅτι ἑτησίως θὰ παραχθοῦν 202.575.000 φιάλαι (115.125.000 παράγονται σήμερον καὶ ἕτεροι 47.450.000 θὰ παραχθοῦν ὡς ἐκ τῆς ἀντικαταστάσεως τῶν ὑαλίνων φιαλῶν), συνάγεται, ὅτι ἡ ἑτησία δαπάνη διὰ τὸ ἀλουμιनीφυλλον θὰ ἀνέλθῃ εἰς τὸ ποσὸν τῶν 6.077.250 δρχ. Ἦτοι, συνολικῶς, συνεπεῖα τῆς χρήσεως τῆς πλαστικῆς φιάλης ὡς μέσου συσκευασίας τοῦ γάλακτος, σήμερον μὲν ἐξάγεται συνάλλαγμα, ἀνερχόμενον εἰς τὸ ποσὸν τῶν 33.845.750 δρχ., ταχέως δὲ τοῦτο θὰ ἀνέλθῃ εἰς τὸ ποσὸν τῶν 44.077.000 δρχ. περίπου ἑτησίως.

(γ) Π ε ρ ι ἔ κ τ α ι ἔ κ χ ἄ ρ τ ο υ . Ὁ χάρτης, ὡς γνωστὸν, ἐπικαλύπτεται ἐσωτερικῶς καὶ ἐξωτερικῶς διὰ πολυαιθυλενίου εἰς σχέσεις μεταξὺ τῶν στρωμάτων τῶν δύο ἐπιφανειῶν ὡς 2: 0,9 περίπου. Οὕτως, ἡ ἐσωτερικὴ ἐπικάλυψις διὰ τὸ σύστημα Zupack καὶ διὰ περιέκτας χωρητικότητος 500 κ.ἐκ. ὑπελογίσθη ὅτι ἀνέρχεται εἰς 37 γρμ. περίπου, ἀνὰ τ.μ. χάρτου, τῆς δὲ ἐξωτερικῆς τοιαύτης εἰς 16 γρμ. περίπου. Ἡ τιμὴ τοῦ πολυαιθυλενίου ὑπολογίζεται καὶ ἐνταῦθα πρὸς 250 δολ. ἀνὰ τόννον. Ὁ χάρτης, ὁ χρησιμοποιούμενος εἰς τὸ καὶ ἐνταῦθα πρὸς 250 δολ. ἀνὰ τόννον. Ὁ χάρτης, ὁ χρησιμοποιούμενος εἰς τὸ σύστημα αὐτὸ τῆς συσκευασίας, εἶναι εἰδικῆς κατασκευῆς, δύναται ὁμοῦς νὰ παραχθῇ ἐγγχωρίως ὑπὸ τῶν ἐξειδικευμένων βιομηχανικῶν τῆς Χώρας. Ἐν τούτοις, εἰσάγεται ἐκ τοῦ ἐξωτερικοῦ. Ἡ τιμὴ αὐτοῦ ὑπολογίζεται εἰς 7 δρχ. ἀνὰ γρμ. περίπου εἰς Ἀθήνας, ἄνευ δασμῶν.

Τὸ βάρος τοῦ χρησιμοποιουμένου χάρτου ἀνὰ τετραγωνικὸν μέτρον ἀνέρχεται εἰς 145 γρμ., περίπου, κ.μ.δ. διὰ περιέκτας χωρητικότητος 500 κ.ἐκ. Ἡ ἐπιφάνεια, τὴν ὁποίαν καλύπτει ἕκαστος περιέκτης μετὰ τῶν ἀχρήστων ὑλῶν αὐτοῦ, ἀνέρχεται εἰς 530 τετραγωνικὰ χιλιοστόμετρα περίπου, ὅπερ ὑποδηλοῖ ὅτι ἐξ ἑκάστου τ.μ. χάρτου παράγονται περίπου 19 περιέκται. Τὸ βάρος τοῦ χρησιμοποιουμένου πολυαιθυλενίου ἀνὰ τ.μ. χάρτου ἐσωτερικῶς (37 γρμ.) καὶ ἐξωτερικῶς (16 γρμ.) ἀνέρχεται εἰς 53 γρμ. Ἦτοι, τὸ συνολικὸν βάρος τοῦ χάρτου ἀνὰ τ.μ. ἀνέρχεται εἰς 198 γρμ. περίπου καὶ τὸ βάρος ἑκάστου ἐτοίμου περιέκτου κεῖται περίξ τῶν 10,2 γρμ.

Ἐκ τῶν ἀνωτέρω δεδομένων προκύπτει, ὅτι, ἵνα παραχθοῦν αἱ 48.000 περιεκτικῶν τοῦ συστήματος Zupack, ἀπαιτοῦνται 2.526,3 τ.μ. χάρτου, βάρους 366,3 γρμ. Ἐτησίως, συνεπῶς, ἀπαιτοῦνται 133,7 τόννοι χάρτου, ἀξίας 935.893 δρχ. Ἀφ' ἐτέρου, τὸ ἀπαιτούμενον πολυαιθυλενίου διὰ τὴν ἐπικάλυψιν τοῦ

χάρτου αυτού ανέρχεται εις 133,9 χγμ. ήμερησίως και έτησίως εις 47.304 χγμ., ή δέ αξία αυτού (υπολογιζόμενη πρὸς 250 δολ. ανά τόννον) εις 364.240 δρχ. Έν ανακεφαλαιώσει, συνεπῶς, προκύπτει, ὅτι διὰ τὴν παραγωγὴν έτησίως 17.250.000 περιεκτῶν (ήμερησίως 48.000) ἀπαιτεῖται έξαγωγή συναλλάγματος, ανερχομένη εις 1.300.133 δρχ.

Εἶναι προφανές, ὅθεν, ὅτι ή συσκευασία ἐκ χάρτου εἶναι σαφῶς οἰκονομικώτερα τῆς τοιαύτης ἐκ πλαστικῆς φιάλης. Τοῦτο ἔχει σημασίαν καὶ ἀπὸ πλευρᾶς οἰκονομίας συναλλάγματος. Έάν ἀντὶ πλαστικῆς φιάλης ἐχρησιμοποιεῖτο χαρτίνη συσκευασία, ἐκτὸς τῶν πλεονεκτημάτων τῶν αναφερομένων εις ἑτέρους τομεῖς τῆς τεχνολογίας τοῦ γάλακτος (ἀπουσία ἀέρος ἐκ τῆς συσκευασίας, καλύτερα προστασία τοῦ προϊόντος), διὰ τὸ σύνολον τῆς διακινουμένης ποσότητος, θά προέκυπτον τὰ ἐξῆς δεδομένα :

- Έτησίως διακινούμενος ἀριθμὸς περιεκτῶν: 202.575.000 τεμάχια.
- Ἀπαιτούμενη ποσότης χάρτου: 1.545,5 τόν., αξίας 10.818.900 δρχ.
- Ἀπαιτούμενη ποσότης πολυαιθυλενίου: 546,9 τόν., αξίας 4.211.534 δρχ.
- Συνολικὴ δαπάνη: 15.030.524 δρχ.

Τὸ ποσὸν ὅμως αὐτό, δεόν νά αὐξηθῆ κατὰ 2% περίπου, δηλαδὴ κατὰ τὰς ἐκτιμωμένας ὀλικὰς ἀπωλείας τοῦ συστήματος, τὰς παρατηρουμένας κατὰ τὰς φάσεις παραγωγῆς καὶ μορφοποιήσεως τοῦ χάρτου ὡς καὶ πληρώσεως τῶν κιβωτιδίων διὰ γάλακτος, ὅποτε ή συνολικὴ δαπάνη ανέρχεται εις 15.331.135 δρχ. Έάν, συνεπῶς, συγκρίνωμεν τὸ κόστος προμηθείας τῶν χαρτίνων περιεκτῶν (15.331.135 δρχ.) πρὸς ἐκεῖνο τῶν πλαστικῶν φιαλῶν, θά ἴδωμεν, ὅτι προκύπτει ὄφελος εις έξαγόμενον συναλλάγμα, ὑπολογιζόμενον εις δρχ. 18.514.000 έτησίως.

Εἰς τὰ ανωτέρω ποσὰ δὲν συμπεριλαμβάνονται οἱ δασμοί, οἱ ὅποιοι, βεβαίως, δὲν ἀποτελοῦν έξαγωγὴν συναλλάγματος.

Εἰς ὅ,τι ἀφορᾷ εις τὸ κόστος προμηθείας συγκροτημάτων μορφοποιήσεως πληρώσεως κ.λπ. τῶν περιεκτῶν, ποιεῖται μνεία, ὅτι συγκριτικῶς εἶναι μικρότερον τοῦ τῶν συγκροτημάτων παραγωγῆς φιαλῶν, συνεπῶς, καὶ ἐκ τοῦ λόγου αὐτοῦ, θά προκύψῃ οἰκονομία συναλλάγματος.

7. Συμπεράσματα.

Ἡ ἀντικατάστασις τῶν ὑαλίνων φιαλῶν διακινήσεως τοῦ παστεριωμένου γάλακτος τείνει νά γενικευθῆ εις τὴν χώραν μας. Τοῦτο ἀποτελεῖ βῆμα πρόδου καὶ δεόν νά καταβληθοῦν ἅπασαι αἱ δυνατὰ προσπάθειαι πρὸς ταχυτέραν πραγματοποίησιν αὐτοῦ.

Θέμα προκύπτει διὰ τὸ ποῖον σύστημα θά χρησιμοποιηθῆ εις τὸ μέλλον παρ' ἡμῖν. Διεθνῶς παρατηρεῖται ἀπόλυτος ὑπεροχὴ τῆς χαρτίνης συσκευασίας,

γενικῶς, ἔναντι τῆς ἐκ πολυμερῶν ὑλῶν, ἦτοι τῆς πλαστικῆς φιάλης καὶ τοῦ σακκιδίου. Ἀντιθέτως, σήμερον, παρ' ἡμῖν, ἡ πλαστικὴ φιάλη ἀριθμητικῶς ὑπερτερεῖ μεγάλως ἐν σχέσει πρὸς τὴν χαρτίνην συσκευασίαν, παρὰ τὰ σοβαρὰ μειονεκτήματα τῆς πρώτης εἰς ὅ,τι ἀφορᾷ εἰς ἐτέρους τομεῖς, ἀναφερομένους εἰς τὴν ὑγιεινὴν κυρίως τοῦ γάλακτος.

Ἐξ ἀπόψεως οἰκονομίας ἐξεταζόμενον, τὸ θέμα παρουσιάζει τὴν ἐξῆς μορφήν: Ἡ ἐκ τῆς χρήσεως τῆς μὴ ἐπιστρεφόμενης συσκευασίας τοῦ γάλακτος ἐπιβάρυνσις τῆς τιμῆς αὐτοῦ εἶναι —συγκριτικῶς πρὸς αὐτὴν ταύτην τὴν τιμὴν ἐκκαθαρίσεως τοῦ γάλακτος— ἀδικαιολογητῶς ὑψηλή.

Ἴσως θὰ ἠδύνατό τις, βασιζόμενος ἐπὶ τοῦ δυσαναλόγου τῶν δύο αὐτῶν μεγεθῶν (ἀξία συσκευασίας πλαστικῆς φιάλης ἴση περίπου πρὸς 25% τιμῆς ἐκκαθαρίσεως τοῦ γάλακτος), νὰ τὴν χαρακτηρίσῃ ὡς κυριολεκτικῶς δυσβάστακτον. Ἐξ αὐτοῦ τοῦ λόγου, ἡ ἀντικατάστασις τῆς σημερινῆς συσκευασίας τοῦ παστεριωμένου γάλακτος θὰ ἦτο δυνατόν νὰ ἀποτραπῆ, γεγονός ὅπερ, ὅμως, οὐδέποτε δεόν νὰ συμβῆ. Ἀντιθέτως, πιστεύομεν, ὅτι εἶναι ἀπολύτως ἀπαραίτητος ἡ ἀλλαγὴ συσκευασίας, ἀρκεῖ ὅμως αὕτη νὰ συνοδευθῆ ὑπὸ μέτρων τινῶν οἰκονομικῆς φύσεως, ὥστε τελικῶς νὰ καταστῆ σύμφωνος πρὸς τὴν τιμὴν τοῦ γάλακτος. Ἡ σύγκρισις μεταξὺ τῶν δύο συστημάτων συσκευασίας τοῦ γάλακτος τῶν χρησιμοποιοιμένων ἐν Ἑλλάδι, ἦτοι τῆς πλαστικῆς φιάλης ἀφ' ἑνὸς καὶ τῆς χαρτίνης συσκευασίας ἀφ' ἑτέρου, ἀπὸ οἰκονομικῆς πλευρᾶς θεωρουμένη, κλίνει σαφῶς ὑπὲρ τῆς δευτέρας.

Ἐτερος παράγων, χρήζων ἰδιαιτέρας προσοχῆς, εἶναι ἡ ἀπαιτούμενη δαπάνη εἰς συνάλλαγμα διὰ τὴν ἐκ τοῦ ἐξωτερικοῦ προμήθειαν τῶν πρώτων ὑλῶν διὰ τὴν κατασκευὴν τῶν πλαστικῶν φιαλῶν καὶ τῶν χαρτίνων περιεκτῶν. Ἐκ τῆς ἀναλύσεως τῶν οἰκονομικῶν δεδομένων, ἀναντιρρήτως προκύπτει, ὅτι τὸ ποσόν, τὸ ὁποῖον ἀπαιτεῖται διὰ τὴν δευτέραν περίπτωσιν, εἶναι κατὰ 55% περὶπου μικρότερον ἀπὸ ἐκεῖνον τὸ ὁποῖον ἀπαιτεῖται διὰ τὴν εἰσαγωγὴν πρώτων ὑλῶν πρὸς κατασκευὴν τῶν πλαστικῶν φιαλῶν.

Enquête sur le coût de l'emballage du lait pasteurisé en Grèce

Par les professeurs A.G. Panetsos et S.A. Georgakis

La substitution de la bouteille en verre par un emballage perdu dans le conditionnement du lait pasteurisé tend à se généraliser en Grèce. Mais contrairement à ce qui s'observe dans une échelle internationale, on préfère en Grèce plus l'emballage de matières plastiques que celui en carton, malgré les quelques désavantages du premier, concernant l'hygiène du lait.

Au point de vue économique, l'emballage perdu entraîne une sur-

charge sur la valeur du lait, jugée comme exagérée (prix de l'emballage égal à 25 % du prix du lait), chose qui pourrait empêcher la substitution du flacon en verre.

Autre problème à envisager est l'approvisionnement des matières premières pour la confection de l'emballage perdu. Ces matières sont importées de l'extérieur et le prix d'achat est de 55 % inférieur pour le carton que pour les matières plastiques. L'importation donc de ces matières entraîne une sortie du pays d'une somme importante de monnaie d'échange.

Beitrag zum Verpackungskosten der Milch in Griechenland

Von Prof. Dr. Ac. G. Panetsos und Priv. Doz. Dr. S.A. Georgakis

In der vorliegenden Arbeit wurden die Vor- und Nachteile der Verpackung der Milch in Kunststoffflaschen bzw. in Papierbehältern diskutiert.

Aus wirtschaftlicher Seite ist zu betonen, dass die Kosten für die Kunststoffflaschen erheblich höher liegen, als die für die Papierbehälter. Weiterhin die Kosten für die Kunststoffflaschen, zu vergleichen mit der Milchpreis in Griechenland, sind auch zu hohe, weil sie selbst die ca. 25 % der Milchpreis darstellen.

Ein anderer Faktor der von besonderen Bedeutung für die griechische Milchwirtschaft ist, ist die Gesamtmenge von Geld die man ausgeben soll um die Kunststoffe bzw. das Papier importieren soll, um weiterhin die gebrauchsfertigen Behälter herzustellen. In diesem Fall soll man mit etwa 55 % mehr Geld ausrechnen, wenn mit Kunststoffflaschen arbeiten muss zu vergleichen mit den Behältern aus Papier.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

1. Kiermeier, F., ἐν «Deutsche Molkerei Zeitung», 90, 2197 (1969).
2. Hofenrecht, G., ἐν «Deutsche Molkerei Zeitung», 92, 122 (1971).
3. Anonym, ἐν «Deutsche Molkerei Zeitung», 92, 207 (1971).
4. Παπέτσου, Ἀγ., *Γαλακτοκομία*, Θεσσαλονίκη, 1969.
5. Roeder, G., *Grundzüge der Milchwirtschaft und des Molkereiwesens*, Verl. P. Parey, Berlin, 1954.
6. Lerche, M., *Lehrbuch der Tierärztlichen Milchüberwachung*, Verl. P. Parey, Berlin, 1966.
7. Μάρακκα, Θ., κ.λπ., «Ερευνα συνθηκών συσκευασίας γάλακτος ἐν Ἑλλάδι, Ἀθήνα, 1971., Α.Τ.Ε.

8. Pleeth, M., ἐν «Dairy Industries», 35, 85 (1970).
9. Τζελέπη, Ν., *Αί γαλακτοβιομηχανίαι μετοχικοῦ ἐνδιαφέροντος τῆς Α.Τ.Ε. κατὰ τὸ 1968*, Ἀθήναι, 1969.
10. Neitzke, A., etc., ἐν «Deutsche Molkerei Zeitung», 89, 1835 (1968).
11. Πανέτσου, Ἀχ. καὶ Γεωργιάκη, Σπ., εἰς «Ἐπιστημονικὴν Ἐπετηρίδα τῆς Κτηνιατρικῆς Σχολῆς τοῦ Πανεπιστημίου Θεσσαλονίκης», τόμ. 10ος (1969).

(Δεκέμβριος 1971)

ΠΑΡΑΡΤΗΜΑ ΠΙΝΑΚΩΝ
ΜΕΛΕΤΗΣ: ΑΧ. Γ. ΠΑΝΕΤΣΟΥ - ΣΠ. Α. ΓΕΩΡΓΑΚΗ

ΠΙΝΑΞ 1

Εμφαίνων την συνολικὴν παραγωγὴν γάλακτος, ὡς καὶ ἐκείνην τοῦ παστεριωθέντος γάλακτος τῆς Χώρας κατὰ τὰ ἔτη 1950-1970, εἰς τόννους.

Ἔτη	Παραχθεῖσαι συνολικαὶ ποσότητες	Παστεριωθεῖσαι ποσότητες	
		Τόννοι	% τοῦ συνόλου
1950	584.977	—	—
1955	799.902	—	—
1960	920.378	41.960	4
1961	951.138	48.994	5
1962	1.035.128	52.272	5
1963	1.054.452	74.901	7
1964	1.070.135	68.537	6
1965	1.109.620	93.030	8
1966	1.189.879	110.668	9
1967	1.265.090	136.140	10
1968	1.224.028	179.070	14
1969	1.267.125	234.000 *	18
1970	1.265.439	270.000 *	21

Παρατηρήσεις: * Δεδομένα καθ' ὑπολογισμόν.

Πηγή: Ε.Σ.Υ.Ε.

ΠΙΝΑΞ 2

Εμφαίνων τὴν συνολικὴν παραγωγὴν γάλακτος εἰς χώρας τῆς Ε.Ο.Κ.

(Ποσότητες εἰς χιλιάδας τόννων)

Ἔτη	Δυτικὴ Γερμανία	Γαλλία	Ἰταλία	Ὁλλανδία	Βέλγιον	Λουξεμβούργον	Ε.Ο.Κ. (σύνολον)
1967	21.717	29.355	9.800	7.535	3.861	208	72.476
1968	22.121	30.444	9.464	7.710	3.902	215	73.856
1969	22.262	31.061	10.417	7.975	3.908	211	75.834
1970	21.852	—	—	—	—	—	—

Πηγή: Deutsche Molkerei Zeitung, 92, 830 (1971).

ΠΙΝΑΞ 3

Εμφανίων τας εισαγωγάς γάλακτος και γαλακτοκομικῶν προϊόντων καὶ τὴν ἀξίαν αὐτῶν.
(Ποσότητες εἰς τόνους - Ἀξία εἰς χιλιάδας δραχμῶν)

Εισαχθέντα προϊόντα γάλακτος	1965		1966		1967		1968		1969		1970	
	Τόννοι	Ἀξία	Τόννοι	Ἀξία	Τόννοι	Ἀξία	Τόννοι	Ἀξία	Τόννοι	Ἀξία	Τόννοι	Ἀξία
Συμπυκνωμένον γάλα :	20.215	244.589	22.853	269.049	27.059	325.293	32.357	372.786	31.818	366.654	25.607	293.896
Πλήρες μετὰ σακχάρους	8.721	66.358	11.095	85.285	17.792	134.345	16.369	125.289	21.736	165.601	22.084	166.466
Πλήρες ἄνευ σακχάρους	287	6.327	317	8.575	379	9.975	777	15.895	923	20.000	996	19.155
Κόνις ἐκ γάλακτος μετὰ σακχάρους	5.073	72.079	6.786	94.263	5.932	89.555	6.078	73.709	5.528	68.981	5.978	64.499
Κόνις ἐκ γάλακτος ἄνευ σακχάρους	1.908	50.646	1.631	31.773	1.543	24.210	1.419	16.687	1.169	15.052	965	13.067 (1)
Βούτυρον	10.591	242.722	6.356	136.665	2.932	65.050	2.714	54.047	3.141	59.781	3.221	65.822 (1)
Τυροὶ διάφοροι	682.712		625.610		648.428		662.413		696.042		751.360 (2)	
Συνολικὴ ἀξία εισαγωγῶν												

Πηγή: Ε.Σ.Υ.Ε.

Παρατήρησης: 1. Δι' ὀλόκληρον τὸ ἔτος 1970.

2. Συνολικὴ ἀξία εισαχθέντος γάλακτος (ἐκτός τυρῶν καὶ βουτύρου) κατὰ τὸ 1970, δραχ. 672.471.000.

*Εμφάνισή τας εισαγωγάς και τας καταναλώσεις κατ' άτομον τού συμμετεκτινωμένου γάλακτος
και τού γάλακτος εις κόριν, ως και τὰ Ισοδύναμα αὐτῶν εις κωπὸν γάλα ἀγελᾶδος.*

	1965	1966	1967	1968	1969	1970 (1.1 ἕως 30.10.1970)
Πληθυσμὸς Χώρας (Ἄτομα)	8.550.333	8.613.651	8.617.790	8.802.860	8.834.858	8.865.000 *
1) Συνπεπωρωμένον γάλα:						
α) Σακχαροῦχον (τόνοι):	21.295	22.854	27.010	32.357	31.818	25.607
Εισαγωγὰ συμμετεκτινωμένου γάλακτος	63.885	68.562	81.030	97.071	95.454	76.821
Ἴσοδύναμον εἰς κωπὸν γάλα.....						
Μέση κατ' άτομον κατανάλωσις εἰς ΧΓΜ.	7,421	7,959	9,402	11,028	10,804	
Ισοδυνάμου κωποῦ γάλακτος.....						
β) Ἄνευ σακχαρώος (τόνοι):	10.056	11.095	17.792	16.369	21.736	22.084
Εισαγωγὰ συμμετεκτινωμένου γάλακτος	20.112	22.190	35.584	32.738	43.472	44.168
Ἴσοδύναμον εἰς κωπὸν γάλα.....						
Μέση κατ' άτομον κατανάλωσις εἰς ΧΓΜ.	2,352	2,576	4,129	3,719	4,920	
Ισοδυνάμου κωποῦ γάλακτος						
2) Κόνης γάλακτος γενικῶς (τόνοι):	5.360	7.093	6.311	6.855	6.451	6.974
Εισαγωγὰ κόνης.....	51.200	67.383	59.954	65.122	61.284	66.250
Ἴσοδύναμον εἰς κωπὸν γάλα.....						
Μέση κατ' άτομον κατανάλωσις	5,988	7,823	6,957	7,398	6,937	
εἰς ΧΓΜ. Ισοδυνάμου κωποῦ γάλακτος....						
Σύνολον Ισοδυνάμου κωποῦ γάλακτος...	135.197	158.135	176.568	194.931	200.210	187.239
Γάλακτος ἀγελάδος (τόνοι):						
Μέση κατ' άτομον κατανάλωσις εἰς ΧΓΜ.	15,76	18,35	20,48	22,14	22,66	
Ισοδυνάμου κωποῦ γάλακτος						

Πηγή: Ε.Σ.Υ.Ε.
 Παρατηρήσεις: Τὸ Ισοδύναμον εἰς κωπὸν γάλα τῆς κόνης γάλακτος ὑπολογίζεται ἐνταῦθα γενικῶς κ.μ.δ. εἰς 9,5 (Ισοδύναμον ἐκ πλήρους γάλακτος 8, ἐξ ἀπέρχου γάλακτος 11).

(*) Κατ' ἐκτίμησιν.

Π Ι Ν Α Ξ 5

Έμφαίρων τήν καταναλωθεΐσαν ποσότητα νοποϋ γάλακτος
εις χώρας τής Ε.Ο.Κ. και έν Έλλάδι.

	Συνολικῶς εις χιλ. τόν. έτησίως				Κατ' άτομον εις χιλ. έτησίως			
	1967	1968	1969	1970	1967	1968	1969	1970
Δυτική Γερμανία	3.830	4.001	4.379	4.587	114,3	114,8	117,4	108,1
Γαλλία.....		2.328	2.422		116,3	122,8	120,1	
Ίταλία.....		3.025	2.990		66,2	65,7	63,9	
Όλλανδία.....		583	591		101,2	99,6	103,0	
Λουξεμβούργον.....		44	44		158,8	155,9	155,9	
Ε.Ο.Κ.		11.370	11.841		101,9	105,7	106,0	
Ε Λ Λ Α Σ								
Έξ έγχωρίου παραγωγής :								
Παστεριωθέν	136	179	234	270	15,6	20,3	26,5	
Λοιπών (40 % συν.).....	506	496	508	506	58,7	56,3	57,5	
Σύνολον έγχωρίου παραγωγής....	642	675	742	776	74,3	76,6	84,0	
Έξ εισαγωγών (ισοδύναμα νοποϋ γάλακτος).....	—	—	—	—	20,5	22,1	22,6	

Π η γ α ί : Ε.Σ.Υ.Ε.

Deutsche Molkerei Zeitung, 91, 819 (1970).

Deutsche Molkerei Zeitung, 92, 831 (1971).

ΠΙΝΑΞ 6

*Εμφαίνον τὰ χρησιμοποιούμενα συστήματα συσκευασίας γάλακτος
ἐν Δυτικῇ Γερμανίᾳ
(κατ' εἶδος %)*

Εἶδη συσκευασίας	1968 (εἰς 47 ἐργοστάσια)	1969 (εἰς 91 ἐργοστάσια)	1969 (εἰς 91 ἐργοστάσια)
1. Σακκίδιον ἐκ πολυμερῶν ὀλῶν....	19,3	27,0	27,5
2. Ὑαλίνη φιάλη	31,1	20,9	19,9
3. Blockpack	12,9	16,8	18,5
4. Brikpack	6,1	9,5	7,8
5. Zupack	8,4	8,1	8,8
6. Tetrapack	10,7	5,9	6,2
7. Perga.....	6,5	5,0	5,6
8. Πλαστικὴ φιάλη (φιάλαι ἐκ πολυμερῶν ὀλῶν)	3,8	4,0	3,3
9. Purepack	0,9	2,5	2,1
10. Ἄλλα εἶδη συσκευασίας	0,3	0,3	0,3
Σύνολον	100,0	100,0	100,0

Πηγαί: *Deutsche Molkerei Zeitung* 91, 2369 (1970).
Deutsche Molkerei Zeitung 92, 834 (1971).

ΠΙΝΑΞ 7

Εμφαίνων τὰ χρησιμοποιούμενα συστήματα συσκευασίας γάλακτος
κατὰ τὸ ἔτος 1969 εἰς 91 ἐργοστάσια τῆς Δυτικῆς Γερμανίας.
(κατ' εἶδος% καὶ χωρητικότητα περιέκτου εἰς λίτρα)

Εἶδη συσκευασίας	Χωρητικότης	Ποσοστὸν %	Σύνολον %
Γαλίνη φιάλη.....	1/1	9,7	19,9
	1/2	9,6	
	1/4	0,6	
Σακκίδια ἐκ πολυμερῶν ὑλῶν.....	2/1	0,1	27,5
	1/1	26,8	
	1/2	0,6	
	1/4	0,0	
Πλαστικαὶ φιάλαι.....	1/1	2,8	3,3
	1/2	0,5	
	1/4	—	
Zupack	1/1	5,5	8,9
	1/2	3,3	
	1/4	0,1	
Blockpack.....	2/1	0,1	18,5
	1/1	9,3	
	1/2	8,9	
	1/4	0,2	
Perga.....	1/1	1,4	5,6
	1/2	4,0	
	1/4	0,2	
Brikpack	1/1	7,2	7,8
	1/2	0,6	
	1/4	—	
Tetrapack	1/1	0,6	6,2
	1/2	5,2	
	1/4	0,4	
Pure - pack.....	2/1	0,8	2,1
	1/1	0,9	
	1/2	0,4	
	1/4	0,0	
Ἄτερα εἶδη συσκευασίας	2/1	0,1	0,2
	1/1	—	
	1/2	0,0	
	1/4	0,1	
Σύνολον.....			100,0

Πηγή: Deutsche Molkerei Zeitung, 91, 2405 (1970).

ΠΙΝΑΞ 8

Εμφαίνων τὴν πρόβλεψιν χρησιμοποίησεως διαφόρων συστημάτων συσκευασίας τοῦ γάλακτος εἰς χώρας τινάς.

Χώρα:	Ἔτη	Γαλινὴ φιάλη %	Μὴ ἐπιστρεφομένη συσκευασία	
			Χαρτίνη συσκευασία %	Συσκευασία ἐκ πολυμερῶν ὀλῶν (σκακίδια, πλαστικαὶ φιάλαι κ.λπ.)
Δυτ. Γερμανία	1969	21	48	31
	1975	0	55	45
Γαλλία	1969	48	31	21
	1975	2	50	48
Βέλγιον	1969	94	2	4
	1975	25	40	35
Λουξεμβούργον	1969	0	65	35
	1975	0	55	45
Ὀλλανδία	1969	79	10	11
	1975	51	25	24
Μεγ. Βρετανία	1969	93	7	0
	1975	75	15	10
Ἑλβετία	1969	0	94	4
	1975	0	85	15
Νορβηγία	1969	3	85	3
	1975	0	90	0
Σουηδία	1969	1	99	0
	1975	0	90	10
Φιλανδία	1969	4	21	75
	1975	0	40	60
Ρωσία	1969	80	20	0
	1975	65	35	0
Η.Π.Α.	1969	12	77	10
	1975	7	47	46

Πηγή: *Deutsche Molkerei Zeitung*, 92, 91088 (1971).

ΕΥΑΓΓΕΛΟΥ Ν. ΧΑΤΖΙΚΟΥ
Οικονομολόγου

Η ΟΙΚΟΝΟΜΙΚΗ ΖΩΗ ΤΩΝ ΕΛΛΗΝΩΝ ΚΑΤΑ ΤΗΝ ΕΠΑΝΑΣΤΑΣΙΝ ΜΕΧΡΙ ΤΟΥ ΚΑΠΟΔΙΣΤΡΙΟΥ

Εισαγωγή.

Ἡ πρώτη προβολή ἐνὸς λαοῦ δίδεται συνήθως ὑπὸ τῆς ἐθνικῆς του ἱστορίας. Ἡ οικονομικὴ του ἱστορία ἀφορᾷ κυρίως τοὺς εἰδικούς, καὶ ἔχει διὰ τοῦτο περιορισμένον ἐνδιαφέρον.

Εἰς τὴν περίπτωσιν, ἐν τούτοις, τῆς Ἑλληνικῆς Ἐπαναστάσεως τοῦ 1821, ἡ οικονομικὴ ζωὴ τῶν Ἑλλήνων δὲν ἀποτελεῖ παρασκηνακὸν γεγονός δευτερευούσης σημασίας, ἀλλὰ ἀντιπροσωπεύει τὴν δευτέραν ὄψιν τῆς Ἐπαναστάσεως, καὶ περικλείει τὴν διεξαγωγὴν ἐνὸς ἀφανοῦς καὶ σκληροῦ ἀγῶνος, ἐὰν ληφθῇ ὑπ' ὄψιν, ὅτι ἡ οικονομικὴ κατάστασις τῶν Ἑλλήνων ἦτο δυσχερεστάτη καὶ ἐν τούτοις αὐτοὶ ἐπωμίσθησαν τὴν οικονομικὴν ἐνίσχυσιν τοῦ ἀγῶνος καὶ τὴν ἐνοπλον ἐπικράτησίν του.

Πράγματι, εἶναι ἀξία προσοχῆς ἡ παρακολούθησις τῆς οικονομικῆς δραστηριότητος ἐνὸς λαοῦ, ὁ ὁποῖος πρὸ ὀλίγου κυριολεκτικῶς συνεθλίβετο καὶ ἠσφυκτία κάτω ἀπὸ τὴν φοβερὰν οικονομικὴν ἐκμετάλλευσιν τοῦ κατακτητοῦ, καὶ τώρα, μόλις μετὰ τὰς πρώτας νικηφόρους μάχας, ἤρχισε νὰ παλαίῃ ἐναντίον μυρίων ἀντιξοσότητων διὰ νὰ ἐλευθερωθῇ καὶ νὰ ἐπιζήσῃ.

Τὴν ἐξιστόρησιν τῆς οικονομικῆς ζωῆς τῶν Ἑλλήνων κατὰ τὴν ἐπαναστατικὴν περίοδον, ἡ ὁποία δὲν ἠρευνήθη καὶ δὲν προεβλήθη ἐπαρκῶς, ἔθεσεν ὡς σκοπὸν τῆς ἡ παρούσα ἐργασία.

Ἡ γνῶσις τοῦ οικονομικοῦ βίου τῆς χώρας μας ἔχει ἰδιαιτέραν σημασίαν, διότι, ὡς γνωστόν, εἰς τὸν ἀνθρώπινον καὶ οικονομικὸν βίον ἡ δημιουργία τοῦ μέλλοντος στηρίζεται κατὰ βάσιν εἰς τὴν δραστηριότητα τοῦ ἀνθρώπου κατὰ τὸ παρελθόν.

Ὅ,τι ἔχομεν σήμερον, ὀφείλει τὴν γένεσίν του εἰς τὸ χθές. Διὰ τοῦτο, αἱ μελλοντικαὶ προοπτικαὶ πρέπει νὰ βασιζῶνται εἰς τὴν γνῶσιν, τὰ πορίσματα καὶ τὰ διδάγματα τοῦ παρελθόντος.

Ἐξ ἄλλου, μία ἱστορικὴ ἀναδρομὴ καὶ ἀνάλυσις τῆς οικονομικῆς καταστάσεως ἐν Ἑλλάδι κατὰ τὴν ἱστορουμένην ἐποχὴν, ἀφ' ἐνὸς μὲν ἐνέχει ἰδιαιτέρον ἐνδιαφέρον διὰ τοὺς διαβιούντας σήμερον εἰς μίαν σύγχρονον καὶ εἰς ἀνάπτουξιν εὐρισκομένην ἑλληνικὴν οικονομίαν, ἐφ' ὅσον διαστέλλει, μορφοποιεῖ

και υπογραμμίζει την δυσμενή μετά τὸ τέλος τῆς Τουρκοκρατίας οικονομικήν ἀφετηρίαν τῆς ἐπαναστατικῆς Ἑλλάδος, ἀφ' ἑτέρου δὲ ἀποτελεῖ και στοιχείον συγκρίσεως τῆς ἐπιτελεσθείσης προόδου τῆς Πατρίδος μας ἔναντι τῶν ἄλλων οικονομικῶς προηγμένων χωρῶν, κατὰ τὸ διαρρεῦσαν ἀπὸ τὴν ἀπελευθέρωσιν τῆς διάστημα τῶν 150 ἐτῶν.

Πρέπει νὰ σημειωθῇ ὅτι, εἰς μίαν εὐνομούμενην και εἰρηνικῶς διάγουσαν χώραν, ἡ ἐξιστόρησις τῆς οικονομικῆς τῆς ζωῆς βασίζεται ἀποκλειστικῶς εἰς τὴν συλλογὴν και ἀνάπτυξιν τῶν καταλλήλων οικονομικῶν δεδομένων.

Εἰς μίαν οικονομίαν, ἐν ταῦταις, ὡς ἡ ἑλληνική, κατὰ τὴν διάρκειαν τοῦ ἐνεσπετοῦς ἀπελευθερωτικοῦ τῆς ἀγῶνος, ὁ οικονομικὸς βίος ἐνεπλάκη εἰς τὴν ἐπίδρασιν τὴν ὅποιαν ὑπέστη ἡ οἰκονομία ἀπὸ τὰ μεσολαβήσαντα πολεμικὰ γεγονότα και τὴν ἐσωτερικὴν ἀνόμαλον πολιτικὴν κατάστασιν.

Διότι, ἀναμφιβόλως, ἡ οικονομικὴ ζωὴ κατὰ τὴν Ἐπανάστασιν ὑπέστη τὰς διακυμάνσεις τῆς δράσεως, τῶν ἐπιτυχιῶν ἡ καταστροφῶν τὰς ὅποιαις ἐδημιούργησε διὰ τοὺς Ἑλληνας ὁ πόλεμος. Αὐτὰς τὰς διακυμάνσεις κατεβλήθη προσπάθεια ὅπως συνδέσωμεν και ἐνοποιήσωμεν με τὸν οικονομικὸν βίον τῶν Ἑλλήνων — ἐκεῖ ὅπου ἦτο ἐκ τῶν πραγμάτων ἀναγκαῖον — κατὰ τὴν ἱστορουμένην ἐποχὴν.

Θὰ ἦτο ἀσαφὴς και κενὴ πραγματικότητος ἡ παράθεσις μόνον οικονομικῶν στοιχείων και ἀριθμῶν ὁμιλούντων διὰ μίαν περίοδον, ὅπου ἡ ἀγωνία τῶν Ἑλλήνων διὰ τὴν εὐρεσιν χρημάτων διεδέχετο τὴν ἀγωνίαν διὰ τὴν ἐκδίωξιν τοῦ κατακτητοῦ. Ἐπρεπε λοιπὸν νὰ γίνῃ συσχέτισις τῶν πολεμικῶν ἐπιχειρήσεων με τὰ δημιουργηθέντα οικονομικὰ προβλήματα.

Ἐπίσης, εἶναι ἀξίον παρατηρήσεως, ὅτι κατὰ τὴν ἀναζητήσιν τῶν στοιχείων τῆς παρούσης ἐρεύνης εὐρέθημεν πολλάκις ἐνώπιον ἱστορικῶν κειμένων, τῶν ὁποίων οἱ συγγραφεῖς εἶχον διάφορον γνώμην ἐπὶ τοῦ αὐτοῦ θέματος, και ἀπέπτυσσον με ἰδιαιτέραν ἐμφασιν τὰς ἰδίας ἑκάστου ἀπόψεις. Διὰ τὸν λόγον αὐτόν, καθοδηγητικὴ σκέψις ἦτο ὅπως ἡ παράθεσις τῶν ἱστορικῶν γεγονότων και στοιχείων γίνῃ κατὰ τρόπον ἀμερόληπτων, ὡτως ὥστε νὰ εὐρίσκωνται πλησιέστερον πρὸς τὴν ἀντικειμενικὴν ἀλήθειαν.

Συναφῶς, πρέπει νὰ λεχθῇ, ὅτι κατὰ τὴν ἀνάπτυξιν τῆς παρούσης ἐργασίας ἐχρησιμοποίηθησαν αὐτοῦσια τὰ ἀποσπάσματα ὠρισμένων κειμένων. Τοῦτο ἐγένετο, διότι πιστεύομεν ὅτι ἡ ἐπικοινωνία τοῦ ἀναγνώστου με τὴν ἑκφρασιν τοῦ ἱστορικοῦ συγγραφέως, ἰδιαιτέρως εἰς τὰ ἀπομνημονεύματα, ἀποδίδει πλέον ἀνάγλυφον τὴν εἰκόνα τοῦ ἱστορικοῦ γεγονότος και μεταφέρει αὐτὸν πλησιέστερον πρὸς τὴν ἀναζητουμένην πραγματικότητα.

Ὅσον ἀφορᾷ εἰς τὴν ἱστορουμένην ἐνταῦθα περίοδον ἀπὸ τοῦ 1821 ἕως τοῦ 1828, δὲν περιλαμβάνει τὴν διάρκειαν ὁλοκλήρου τοῦ ἀπελευθερωτικοῦ ἀγῶνος, ὁ ὅποιος οὐσιαστικῶς ἐπερατώθη περὶ τὰ τέλη τοῦ 1829. Ἡ ἔλευσις τοῦ Καποδιστρίου, τὸν Ἰανουάριον τοῦ 1828, και τὸ μετέπειτα ἔργον του εἶχον

τοιαύτην αναμορφωτικὴν ἐπίδρασιν ἐπὶ τῆς ἑλληνικῆς οἰκονομίας τῆς ἐποχῆς ἐκείνης, ὥστε ἔχει ἤδη ἀποτελέσει ἀντικείμενον πολλῶν μελετῶν.

Εἰς τὸ πλαισίον, τέλος, τῆς μικρᾶς ταύτης ἐργασίας, ἐστράφημεν κυρίως εἰς δύο ἐπιδιώξεις: Ἄφ' ἑνὸς μὲν εἰς τὴν σύνοψιν τῶν οἰκονομικῶν θεμάτων καὶ γεγονότων τῆς Ἑλληνικῆς Ἐπαναστάσεως καὶ ἀφ' ἑτέρου εἰς τὴν ὅσον τὸ δυνατὸν σαφεστέραν παρουσίαςιν αὐτῶν, ὑπὸ τὴν ἐπίδρασιν τοῦ ψυχολογικοῦ καὶ κοινωνικοῦ κλίματος τῶν Ἑλλήνων, οἱ ὅποιοι ὑπέστησαν τὰς δοκιμασίας ἑνὸς πολυετοῦς ἐνόπλου ἀγῶνος, διὰ τὰ ἴδουν ὑλοποιούμενον τὸ δράμα τῆς ἐλευθερίας των.

1. Ἡ οἰκονομικὴ κατάστασις τῶν Ἑλλήνων πρὸ τῆς Ἐπαναστάσεως.

Ἡ ἐκμετάλλευσις τῶν γαιῶν.

Ἡ οἰκονομικὴ ζωὴ τῶν Ἑλλήνων, κατοίκων μιᾶς χώρας κατ' ἐξοχὴν γεωργικῆς, εἶναι συνδεδεμένη κυρίως μὲ τὸ ἔδαφός της. Διὰ τοῦτο προτάσσεται εἰς τὴν παροῦσαν ἔρευναν ἡ ἐξιστόρησις τῆς κατοχῆς τῶν γαιῶν ἐπὶ Τουρκοκρατίας. Τὸ σύστημα τῆς κατοχῆς τῶν γαιῶν, ὁμοῦ μὲ τὴν ἐπικρατήσασαν φορολογίαν καὶ τοὺς ἐν συνεχείᾳ ἀναπτυσσομένους κλάδους τῆς οἰκονομίας, ἀποδίδουν τὰ βασικὰ στοιχεῖα τῆς οἰκονομικῆς ζωῆς τῆς περιόδου ταύτης.

Ἡ ἀναδρομὴ, ἐν τούτοις, εἰς θέματα ἀναγόμενα εἰς τὴν πρὸ τῆς Ἐπαναστάσεως περίοδον, θεωρεῖται σκόπιμος ἐνταῦθα, διὰ τὰ δύνανται νὰ κατανοηθοῦν αἱ ἐξελίξεις τῆς οἰκονομικῆς ζωῆς τῶν Ἑλλήνων κατὰ τὴν διάρκειαν τῆς Ἐπαναστάσεως τοῦ 1821.

Τὸ οἰκονομικὸν καθεστὸς τῆς κατεχομένης Ἑλλάδος ἔχει ἄμεσον σχέσιν μὲ τὴν μετέπειτα οἰκονομικὴν ζωὴν τῶν Ἑλλήνων, διότι, ἀφ' ἑνὸς μὲν τὴν ἐπηρέασεν εἰς τὸν τομέα τῆς ἐγγείου ἰδιοκτησίας καὶ τῆς εἰσοδηματικῆς κατανομῆς τῶν κατοίκων, ὡς θὰ ἴδωμεν, ἀφ' ἑτέρου δὲ ἀπετέλεσε μίαν τῶν αἰτιῶν αἱ ὅποια συναθροίζονται ἐδημιούργησαν τὸ ἐπαναστατικὸν βίωμα τοῦ ἀπελευθερωτικοῦ ἀγῶνος.

Ἐξ ἄλλου, διὰ τὰ γίνῃ ἀντιληπτὸν ὑπὸ ποίας ψυχολογικᾶς συνθήκας ἔξων οἱ Ἕλληνες κατὰ τὸν ὑπόδουλον βίον των, πρέπει νὰ γίνῃ γνωστὴ τουλάχιστον εἰς δύο σημεῖα — τῆς κατοχῆς τῶν γαιῶν καὶ τῶν φόρων — ἡ οἰκονομικὴ καταπίεσις τὴν ὅποιαν ὑφίσταντο.

Ἴσως διὰ τοῦ τρόπου αὐτοῦ εἶναι δυνατὸν νὰ δοθῇ ἀπάντησις εἰς πολλὰ ἐρωτήματα καὶ κυρίως εἰς δύο: (α) πῶς οἱ Ἕλληνες διεσώθησαν, ὡς φυλὴ, διὰ μέσου τεσσάρων αἰώνων, καὶ (β) πόθεν ἤντησαν τὰς δυνάμεις διὰ τὰ ἀποτινάξουν τὸν ζυγὸν τῆς δουλείας των.

Ἡ κατοχή καὶ ἐκμετάλλευσίς τῶν γαιῶν ἐπὶ Τουρκοκρατίας διήλθε διάφορα στάδια, ἕως οὗ φθάσῃ εἰς τὴν μορφήν αὐτῆς κατὰ τὴν ἐποχὴν τῆς Ἐπαναστάσεως.

Μετὰ τὴν κατάκτησιν τῆς Ἑλλάδος, αἱ καλλιεργούμεναι γαῖαι διεμορφώθησαν, ὅσον ἀφορᾷ εἰς τὴν κατανομήν τῆς ἰδιοκτησίας τῶν, εἰς τὰς ἐξῆς κατηγορίας (1):

(α) Εἰς τὰς γαῖας τοῦ Κράτους. Αἱ γαῖαι αὗται προερχόμεναι ἐκ τῆς κατακτήσεως, κληροδοτημάτων, δωρεῶν πρὸς τὸν Σουλτάνον, ἐκ δημεύσεων ἢ ἐκ τῶν ἀνευ κληρονόμων ἀποθησακίωντων, ἐδίδοντο εἰς τοὺς φεουδάρχας (σπαχήδες).

(β) Εἰς τὰς γαῖας ὀρθοσκευτικῶν ἰδρυμάτων ἢ ἔργων κοινῆς ὠφελείας (βακούφια). Εἶχον προέλθει ἀπὸ παραχώρησιν τοῦ Σουλτάνου ἢ ἄλλων ἀρχόντων, καὶ ὑπὸ ἐλευθέρων καλλιεργητῶν, κατόπιν συμφωνίας πρὸς τὰ ἰδρύματα, διὰ νὰ ἀποφύγουν τὰς φορολογικὰς ἢ δικαιοδικὰς καταπιέσεις.

(γ) Εἰς τὰς ἰδιωτικὰς γαῖας, αἱ ὁποῖαι διεκρίνοντο εἰς φαρτὰς (μούλκια) καὶ ἀνήκον ἀποκλειστικῶς εἰς τὴν ἰδιοκτησίαν μουσουλμάνων, καὶ τὰς ἀφάρτους (ἐράζι μοριᾶ) περιορισμένης ἰδιοκτησίας, διότι οἱ ἐκμεταλλεούμενοι ταύτας δὲν εἶχον ἐπ' αὐτῶν κυριότητα ἀλλὰ μόνον τὴν νομήν.

Καὶ εἰς τὰς τρεῖς αὐτὰς κατηγορίας τῶν γαιῶν ἡ γεωργικὴ ἐργασία διεξήγετο ὀλοκληρωτικῶς σχεδὸν διὰ τῶν ἐλληνικῶν χειρῶν. Ὁ κυρίαρχος τουρκικὸς πληθυσμὸς ἤρκειτο εἰς τὴν κάρπωσιν τῶν ἐκ τῶν συνολικῶν προϊόντων εἰσοδημάτων. Ἄς ἐλθωμεν, ὁμῶς, πλησιέστερον πρὸς τὰς σχέσεις μεταξὺ Ἑλλήνων καλλιεργητῶν καὶ Τούρκων ἰδιοκτητῶν. Οἱ ἐργαζόμενοι Ἑλληγες ἀγρόται εἰς τὰ μνημονευθέντα φέουδα ἢ τιμάρια, ὕφισταντο, ἐκτὸς ἀπὸ τὴν ἐπιβάρυνσιν τῶν φόρων καὶ τοῦ μεριδίου ποῦ ἐλάμβανεν ἐκ τῶν εἰσοδημάτων ὁ ἰδιοκτήτης, καὶ ἄλλας καταπιέσεις. Ὁ φεουδάρχης, ὁ ὁποῖος ὠνομάζετο σπαχής, εἶχε τὴν ὑποχρέωσιν νὰ παρέχῃ ὠρισμένον ἀριθμὸν ἀνδρῶν καὶ μάλιστὰ ἐνόπλιων ἱππέων. Τὰ ἐξοδα συντηρήσεως τῶν βοηθητικῶν τούτων στρατευμάτων ἐπερρίπτοντο εἰς βᾶρος τῶν ἀγροτῶν, οἱ ὁποῖοι ἦσαν οἱ ἄλλοτε ἰδιοκτῆται καὶ τώρα ἀπλοὶ καλλιεργηταί.

Κατὰ κανόνα οἱ Ἑλληγες ἀγρόται εἰργάζοντο ὡς κολλῆγοι εἰς ξένα κτήματα καί, ἀφοῦ ἐπλήρωνον βαρυτάτους φόρους ἀνερχομένους μέχρι τοῦ 30 % τοῦ ἀκαθαρίστου προϊόντος, ἐδίδον εἰς τοὺς ἰδιοκτῆτας τῆς γῆς ἐκ τοῦ καθαροῦ προϊόντος τὸ $\frac{1}{3}$ ἢ καὶ περισσώτερον. Τὰ ποσοστὰ τῆς διανομῆς ἐπὶ τοῦ καθαροῦ προϊόντος προκαθορίζοντο διὰ συμφωνίας μεταξὺ γαιοκτῆμονος καὶ καλλιεργητοῦ.

Μεταξὺ τῶν ρεαλιστικῶν περιγραφῶν τὰς ὁποίας ἔχομεν διὰ τὰς συνθή-

1. Α. Χουμανίδη, *Μαθήματα Ἱστορίας Οἰκονομικοῦ βίου*, Ἀθήναι, 1969, σελ. 410.

κας διαβιώσεως τοῦ ἑλληνικοῦ ἀγροτικοῦ πληθυσμοῦ, ἀνήκει καὶ ἡ διδομένη ὑπὸ τοῦ Beaujour : «Οἱ παραγωγοὶ δὲν εἶναι εὐτυχεῖς, οὔτε κἂν αὐτάρκεις. Χιλιάδες ἐργάζονται ἀποκλειστικῶς ἵνα ἱκανοποιοῦν ἐλάχιστον ἀριθμὸν ἀτόμων. Διάφοροι τυραννίσκοι συγκεντρώνουν τὸ προὔτν τῆς ἐργασίας ὀλοκλήρων περιφερειῶν διὰ νὰ τὸ καταφάγουν μόνοι των, εἰς τοὺς δυστυχεῖς δὲ παραγωγούς δὲν ἀφήνουν παρὰ ὅ,τι χρειάζεται διὰ τὰς στοιχειωδεστέρας ἀνάγκας, ἐνῶ αὐτοὶ πωλοῦν ὅ,τι δὲν δύνανται νὰ φάγουν, διὰ νὰ ἱκανοποιήσουν τὴν φαντασίαν των. Εἰς τὴν Μακεδονίαν οἱ ἀγρόται ἀποθνήσκουν τῆς πείνης, ἐνῶ οἱ αὐθένται των πλημμυροῦν ἀπὸ χρυσόν» (²).

Περιγραφή τῶν βιοτικῶν συνθηκῶν τῶν Ἑλλήνων ἀγροτῶν δίδεται, ἐπίσης, ὑπὸ τοῦ Θεορίου (³). Ἀναφέρεται ὅτι ἡ συνήθης κατοικία τοῦ ἀγρότου περιελάμβανε τρία διαμερίσματα (δωμάτια). Τὸ ἐν ἐχρησίμειε δι' ἑλᾶς τὰς ἀνάγκας τῆς οἰκογενείας, τὸ δεύτερον διὰ τοὺς βόας καὶ τὸ τρίτον διὰ τὰς ἄνθρωπινας καὶ τὰ ἄχυρα. Οἱ χοῖροι ἐλάμβανον θέσιν ἔπου τοὺς ἤρσεν. Ὡς ἐξαιρέσεις ἀναφέρει ἀγροτικὰς κατοικίας μὲ δύο ὀρόφους καὶ μὲ σχετικὰ ἐφόδια ἀνέτου ζωῆς.

Συναφὲς πρὸς τὴν καταπίεσιν τῶν Ἑλλήνων, ὅσον καὶ ἀξιοσημείωτον, εἶναι τὸ σύστημα ἀμοιβῆς τῶν ὑπαλλήλων. Οἱ Τοῦρκοι ὑπάλληλοι δὲν ἐπληρώνοντο ἀπὸ τὸ δημόσιον, ἀλλ' ἀντιθέτως ἦσαν ὑποχρεωμένοι νὰ πληρώνουν διὰ τὴν θέσιν των αὐτῆν. Ἀποτέλεσμα τούτου ἦτο κατὰ τὴν ἄσκησιν τῶν καθόντων των νὰ προσπαθοῦν νὰ ἐπανακτῆσουν ἐπηρεξημένα τὰ δαπανηθέντα ἀδῆς (⁴) «τὸ προσωπικὸν τοῦτο, τὸ μὴ πληρωνόμενον, τὸ ὑποχρεωμένον νὰ ἐξαγοράζῃ ἀντὶ χρυσοῦ τοὺς προστάτας του, τὸ ζῶν μὲ ἀνήκουστον πολυτέλειαν, τὸ στρατολογούμενον μεταξὺ ἀνθρώπων ἀμαθῶν καὶ ἡλικιωμένων — διότι, καὶ ἦτο τοῦτο νέα κακία τοῦ συστήματος, ἡ νεότης, ἔστω καὶ σχετικῆ, ἐκρίνετο διὰ τὰς ὑψηλὰς θέσεις ὡς ἀπαγορευτικὸν κάλυμα — ὅποιαν χρῆσιν τῆς ἐξουσίας: βαλῆς, βοεβόδας, καθῆς, ἀξιωματικὸς, ἀγᾶς, σπαχῆς, ἐν μόνον εἶχε κατὰ νοῦν: πῶς ν' ἀργυρολογῇ ἀπὸ τὸν χριστιανόν».

«Ὅσον ἀφορᾷ εἰς τὴν ἐξέλιξιν τῆς ἐγγείου ἰδιοκτησίας, εἶναι πράγματι

2. F. Beaujour, Πίναξ τοῦ ἐμπορίου τῆς Ἑλλάδος, Παρίσιοι, 1800, τόμος Δ', σελ. 130 - 132.

3. Φ. Θεορίου, Περὶ τῆς παρουσίας καταστάσεως τῆς Ἑλλάδος, τόμος Α', σελίς 300.

4. Ἄ. Ἀνδρεάδου, Διάλειξις περὶ τῆς Διοικήσεως τῆς Ἑλλάδος ἐπὶ Τουρκοκρατίας, «Παναθήναια», 1909, σελ. 11.

αξιοσημείωτος ο τρόπος δια του οποίου ώρισμένοι έλληνικοί οικογένειαι απέκτησαν τὰ μεγάλα κτήματα, γνωστά υπό τὸ ὄνομα *τσιφλίκια*.

Ἀπὸ τὰ τέλη τοῦ 17ου αἰῶνος ὁ τιμαριωτισμὸς ἤρχισε νὰ ὑποχωρῇ⁽⁵⁾. Τὰ τεράστια φέουδα, τὰ ὁποῖα, ὡς ἐσημειώθη, ἐδίδοντο εἰς τοὺς σπαχήδες, ὑπέκειντο εἰς θρυμματισμὸν καὶ ἀντικαθίσταντο ὑπὸ μεγάλων κτημάτων (τσιφλικίων).

Τὰ τσιφλίκια, ἀντὶ τῶν φεουδαρχῶν σπαχήδων, κατεῖχον πλέον οἱ μεγαλοκτηματῖαι μπέηδες, σὺν τῷ χρόνῳ ὅμως, περιήρχοντο εἰς χεῖρας τῶν Ἑλλήνων, οἱ ὅποιοι ἐκ τῶν κερδῶν τοῦ ἐμπορίου καὶ τῶν βιοτεχνικῶν ἔργων ἀπέκτησαν κτήματα τῶν Τούρκων. Τοιοῦτοτρόπως, κατὰ τὸν 18ον αἰῶνα οικογένειαι Ἑλλήνων, ἰδιαιτέρως εἰς τὴν Πελοπόννησον (Νοταράδες, Ρέντηδες, Περρούκηδες, Βάσηδες, Φωτῆτες, Λόντοι, Καλογεράδες κ. ἄ.), οἱ κοσσιμπάσηδες ὡς ἐκαλοῦντο, ἀπέκτησαν μεγάλην οἰκονομικὴν ἰσχύν.

Ἐκ τῶν τσιφλικίων, ἐπίσης, τὰ ὁποῖα ἀνῆκον εἰς τοὺς ὑποδουλωθέντας, τεράστια ἦσαν τὰ μοναστηριακὰ καὶ ἐκκλησιαστικὰ κτήματα, τὰ ὁποῖα ἀνεγνώρισαν οἱ Τούρκοι, παραχωρήσαντες εἰς τὴν Ἐκκλησίαν, διὰ λόγους πολιτικῆς, καὶ μεγάλα προνόμια.

Αὕτη ἦτο, ἐν πάσῃ δυνατῇ συντομίᾳ, ἡ κατάστασις τῆς ἐγγείου ἰδιοκτησίας κατὰ τὰς παραμονὰς τῆς Ἐπαναστάσεως.

Τὸ φορολογικὸν σύστημα.

Μετὰ τὴν ἐκμετάλλευσιν τῶν γαιῶν, τὸ φορολογικὸν σύστημα ἀπετέλει τὴν χαρακτηριστικὴν μορφήν τῆς οἰκονομικῆς καταπίεσεως τὴν ὁποίαν ὑφίσταντο οἱ ὑπόδουλοι Ἕλληνες. Σκιαγραφοῦμεν, ἐν συνεχείᾳ, τὸ φορολογικὸν τοῦτο σύστημα.

Πάντες οἱ φόροι εἰς τὴν κατεχομένην Ἑλλάδα διηροῦντο εἰς δύο κατηγορίας: (α) τοὺς νομίμους φόρους (καθορίζοντο ὑπὸ τοῦ Κορανίου καὶ τῶν νόμων τοῦ Ἰσλαμισμοῦ), (β) τοὺς ἀθαιρέτους φόρους ἐθεσπίζοντο διὰ τῶν κοινῶν νόμων καὶ ὀνομάζοντο διὰ τὸν λόγον αὐτὸν *φόροι τοῦ Διβανίου*. Ἐπίσης ὑπῆρχε καὶ μία ἄλλη κατηγορία φόρων, μὴ καθοριζομένων ὑπὸ τοῦ Κορανίου καὶ τῶν κοινῶν νόμων, γνωστῶν ὑπὸ τὴν ὀνομασίαν *ἀβανία*⁽⁶⁾.

Οἱ νόμιμοι φόροι περιελάμβανον τὸν κτηματικὸν φόρον καὶ τὸν κεφαλικόν. Πολλοὶ φόροι, μεταξὺ τῶν ὁποίων ἡ δεκάτη, εἰσεπράττοντο εἰς εἶδος: οἱ λοιποὶ, καὶ ἰδιαιτέρως ὁ κεφαλικὸς, εἰσεπράττοντο εἰς χρῆμα.

Ὁ κυριώτερος κτηματικὸς φόρος, ἡ δεκάτη, εἰσεπράττετο εἰς ποσοστὸν ἀνάλογον μὲ τὰ δικαιώματα τὰ ὁποῖα εἶχεν ὁ νεμόμενος τὴν γῆν. Καὶ ἀναλυτι-

5. Α. Χουμανίδη, *ἐνθ' ἀν.*, σελ. 412.

6. Ἄ. Ἀνδρεάδου, *ἐνθ' ἀν.*, σελ. 6.

κώτερον: (α) Αί γαῖαι καθαρῶς ἰδιοκτησίας αἱ ἀνήκουσαι εἰς τοὺς μουσουλμάνους ἐπλήρων ἀπλῆν δεκάτην 10 %. (β) Αἱ γαῖαι τῶν ὁποίων εἶχον μόνον τὴν νομὴν οἱ μουσουλμᾶνοι (διότι δὲν εἶχον τὴν κυριότητα) ἐπλήρων πλὴν τῆς δεκάτης καὶ χαράτζι (ἔρζι χαράτζ). Τὸ ποσοστὸν τοῦ φόρου αὐτοῦ ἐκυμαίνεται ἀπὸ 20 % ἕως 50 %, ἀναλόγως τῆς γονιμότητος τῆς γῆς. (γ) Αἱ γαῖαι τοῦ Κράτους αἱ παραχωρηθεῖσαι εἰς τοὺς τιμαριούχους, ὡς ἐμνημονεύθη, ἀπηλλάσσοντο πάσης φορολογίας. Ἄλλὰ οἱ τιμαριούχοι εἰσέπραττον παρὰ τῶν Ἑλλήνων καλλιεργητῶν ὄχι μόνον τὴν δεκάτην, ἀλλὰ καὶ ἄλλους φόρους.

Ὁ κεφαλικὸς φόρος, ὁ γενικῶς γνωστὸς ὑπὸ τὸ ὄνομα χαράτζι, ἦτο φόρος ὑποτελείας. Οἱ φορολογούμενοι διηροῦντο εἰς τρεῖς κλάσεις. Ἀναλόγως τῆς κλάσεως διέφερε τὸ ποσὸν τοῦ φόρου, ἐδίδοτο δὲ ὑπὸ τοῦ εἰσπρακτορὸς ἀποδείξεις εἰς διάφορον χρῶμα. Αἱ ἀποδείξεις ἦσαν λευκαί, ἐρυθραὶ καὶ κίτριναί. «Ὡφείλε δὲ ὁ φορολογούμενος ἀείποτε, ἐξερχόμενος τοῦ οἴκου του, νὰ φέρῃ μεθ' ἑαυτοῦ τὸ ἀποδεικτικὸν τῆς πληρωμῆς, ἀλλ' ἡ τοιαύτη προφύλαξις δὲν ἐξήρκει πάντοτε ὅπως τὸν ἀπαλλάξῃ τῶν ὀνύχων ἄρπαγῆς τινος φοροσυλλέκτου· τὸ ἀποδεικτικὸν τοῦτο ἢ χαράτζιχαρτίον διελάμβανε ρητῶς ὅτι, ἀντὶ τοῦ εἰσπραχθέντος χαράτζιου, ἐπετρέπετο εἰς τὸν πληρώσαντα νὰ φέρῃ ἐπὶ ἕν ἔτος τὴν κεφαλὴν ἐπὶ τῶν ὤμων» (7).

Ἔχει ὑποστηριχθῆ, ὅτι οἱ Ἕλληνες διεσώθησαν ὡς φυλὴ διὰ μέσου τῆς δουλείας τεσσάρων αἰώνων λόγῳ τῆς ἐργατικότητός των, δεδομένου ὅτι οἱ κατακτηταὶ τοὺς εἶχον ἀνάγκην διὰ τὴν καλλιέργειαν τῶν κτημάτων, καὶ λόγῳ τῆς φορολογικῆς ἀφαιμάξεως. Καὶ εἰς τὰ δύο αὐτὰ σημεῖα ὑπάρχει ἀλήθεια, ἢ ὅποια ἐπιβεβαιοῦται ὑπὸ διαφόρων ἱστορικῶν πηγῶν. Χαρακτηριστικῶς ὁ Ἄ. Ἀνδρεάδης γράφει ἐπὶ τοῦ ζητήματος τούτου τὰ ἐξῆς: «... ἡ ἱστορία ἀναφέρει ὅτι πλειστάκις (ἰδίως κατὰ τὸ 1646 καὶ κατὰ τὸ 1769) οἱ χριστιανοὶ διέφυγον τὸν κίνδυνον τῆς ἐξοντώσεως, μόνον καὶ μόνον διότι οἱ Τούρκοι ἐσκέφθησαν ὅτι μετ' αὐτῶν θὰ ἐξηφανίζετο καὶ τὸ χαράτζι» (8).

Ἦτο τόσοσὺν μεγάλη ἡ σπουδαιότης τὴν ὁποίαν ἔδιδον οἱ Τούρκοι εἰς τὸ χαράτζι, ὥστε ἡ διάκρισις εἰς τὴν ἐνδυμασίαν μεταξὺ χριστιανῶν καὶ μουσουλμάνων ἀποδίδεται εἰς τὸν φόρον αὐτόν.

Πῶς ἐξηγεῖται ἐν τούτοις ἡ ἀποδομένη σημασία εἰς τὸ χαράτζι, δεδομένου ὅτι ὑπῆρχον καὶ ἄλλοι φόροι; Ἄν καὶ ὁ κεφαλικὸς φόρος δὲν ἦτο βαρὺς (κατὰ τὰς παραμονὰς τῆς Ἑλληνικῆς Ἐπαναστάσεως ἦτο 12, 8 καὶ 4 γροσίων) εἶχε δύο πλεονεκτήματα: πρῶτον, ἀπηυθύνετο εἰς μέγαλον ἀριθμὸν χριστιανῶν (ἐξεδίδοντο 1.600.000 ἀποδείξεις δι' ὅλην τὴν αὐτοκρατορίαν) καί, δεύτερον, ἀπετέλει πάγιον ἔσοδον, διότι ὁ ἀριθμὸς τῶν γραμματίων ἦτο

7. «Παρνασσός», τόμος Η', τεῦχος Β', σελ. 105.

8. Ἄ. Ἀνδρεάδου, ἐνθ' ἂν., σελ. 7.

προκαθορισμένους, και εάν ο πληθυσμός ήλαττούτο εις μίαν περιοχὴν, τὸ βάρος τῶν περισσεύοντων γραμματίων ἐπιπτεν εἰς τοὺς ἀπομένοντας κατοίκους.

Πρέπει νὰ σημειώσωμεν καὶ τὰς ἐξαιρέσεις τῆς φορολογίας ταύτης. Ἐκ τοῦ χαρακτοῦ ἐξήρουντο αἱ γυναῖκες, οἱ ἀνάπηροι, οἱ ἀνίκανοι πρὸς ἐργασίαν γέροντες (9) καὶ τὰ παιδιὰ κάτω τῶν 7 ἐτῶν.

Καὶ τῶν φόρων ἡ ποικιλία δὲν σταματᾷ εἰς τὸ σημεῖον αὐτό. Τὰ ποιμίνα, αἱ βοσκαί, τὰ κατοικίδια ζῶα, οἱ μελισσῶνες κ. ἄ., ὑπέκειντο ἐπίσης εἰς φορολογίαν, ἡ ὁποία καθορίζετο διὰ τῶν κοινῶν νόμων. Αἱ προμηθηθεῖσαι ἐπίσης ἀβανία (παρεισπράξεις) προήρχοντο ἀπὸ ἀπειροπληθεῖς καὶ ποικιλομόρφους εἰσφορὰς καὶ ἀγγαρείας πρὸς τὰς διαφόρους ἀρχάς.

ὑπὸ τὰς συνθήκας αὐτὰς τῆς φορολογικῆς ἀφαιμάξεως ἀσφαλῶς δὲν ὑπῆρχον περιθώρια, ἀκόμη καὶ διὰ τοὺς κεφαλαιούχους Ἑλληνας τῆς ἐποχῆς, νὰ τοποθετήσουν τὰ κεφάλαιά των εἰς ἐπικερδεῖς ἐπιχειρήσεις. Τοῦτο ἐπέβη βαιούτο ἀπὸ τὴν χαρακτηριστικὴν, ὅσον καὶ ἀντικειμενικὴν εἰκόνα, τὴν ὁποίαν μᾶς δίδει ὁ D'Ohsson : «Κανείς δὲν τολμᾷ νὰ ἐπιδειξῇ τὸν πλοῦτόν του, ἐκ φόβου μήπως ἐπισύρῃ τὴν προσοχὴν τῆς κυβερνήσεως. Δὲν ἤξεύρουσιν οἱ ἄνθρωποι πῶς νὰ διαθέσουν ἐπικερδῶς τὰ κεφάλαιά των. Ἄν θελήσουν νὰ τὰ χρησιμοποιήσουν εἰς ἐπιωφελεῖς ἐπιχειρήσεις, ἔξω τῆς πρωτευούσης, αἰονδῆ ποτε κατάστημα διατρέχει πλείστους ὅσους κινδύνους, ὅστινες γεννῶνται ἐκ τῆς ἐλλείψεως ἀστυνομίας καὶ ἐκ τῶν καταχρήσεων τῆς αὐθαιρεσίας. Ἐν πλήρει εἰρήνῃ εἶναι ἐκτεθειμένοι εἰς ἐπιθέσεις ἐκ μέρους τῶν ληστῶν, ἐν ὥρᾳ πολέμου ὁ στρατιώτης δὲν φείδεται περισσότερον τῆς περιουσίας τῶν συμπολιτῶν του παρ' ὅσον φείδεται τῶν ἀγαθῶν τοῦ ἐχθροῦ, εἰς πάντα δὲ καιρὸν ὁ ἰδιώτης κρέματα ἀπὸ τὸ ἔλεος τῶν ὀργάνων τῆς ἐξουσίας» (10).

Ἡ εἰσπραξίς τοῦ κεφαλικοῦ φόρου καὶ τῶν λοιπῶν ἀμέσων φόρων — τῶν καθοριζομένων διὰ τῶν κοινῶν νόμων — διενηργεῖτο διὰ τοῦ διανεμητικοῦ συστήματος. Ὁρίζετο ἐν ποσὸν δι' ἐκάστην περιοχὴν, τὸ ὅποιον διενέμετο μεταξύ τῶν κατοίκων ὑπὸ τῶν ἀρχηγῶν τῶν κοινοτήτων (προεστῶν), διὰ τὴν περαιτέρω πληρωμὴν των.

Ἡ δεκάτη καὶ οἱ λοιποὶ φόροι εἰσπράττοντο ὑπὸ τῶν ἐκμισθωτῶν τῶν φόρων, τοὺς ὁποίους ἀπετέλουν οἱ βοεβόδοι κ. ἄ.

Ὡς συνάγεται ἐκ τῶν ἀνωτέρω, ἡ κοινότης ἦτο ἐν ἐκ τῶν ὀργάνων τοῦ συστήματος οἰκονομικῆς διοικήσεως τῶν Ὀθωμανῶν. Ἡ ἀνάπτυξις ἐν τοῦτοις τοῦ θεσμοῦ τῶν κοινοτήτων κατὰ τὴν διάρκειαν τῆς Τουρκοκρατίας, κατὰ γενικὴν παραδοχὴν συνετέλεσεν εἰς τὴν διατήρησιν τοῦ ἐθνικοῦ φρονήματος τῶν Ἑλλήνων καὶ εἰς τὴν ἐξέγερσιν αὐτῶν.

9. Α. Χουμανίδη, ἐνθ' ἀν., σελ. 387.

10. Ἄ. Ἀνδρεάδου, ἐνθ' ἀν., σελ. 12.

Οἱ κλάδοι τῆς οἰκονομίας.

Ἐρευνῶντες τὸ οἰκονομικὸν περιβάλλον τῶν Ἑλλήνων, τὰς πηγὰς τῶν προσόδων των, θὰ παραθέσωμεν τοὺς παραγωγικοὺς κλάδους τῆς οἰκονομίας, ὡς εἶχον κατὰ τὴν προεπαναστατικὴν περίοδον, ἐν συσχετίσει μὲ τὴν ἐπίδρασιν τὴν ὁποίαν ὑπέστη ἕκαστος κλάδος, ἀναλόγως τῆς ἰδιομορφίας του, ἀπὸ τὸν ἐπακολοθήσαντα ἐπαναστατικὸν ἀγῶνα.

Ὁ πρῶτος κλάδος τῆς ἐλληνικῆς οἰκονομίας ἦτο ἡ γεωργία. Τὰ κυριώτερα γεωργικὰ προϊόντα, τὰ παραγόμενα εἰς ὁλόκληρον τὴν Ἑλλάδα ἀνεξαρτήτως τῆς περιοχῆς παραγωγῆς των, ἦσαν τὰ ἑξῆς: Ὁ σίτος, ὁ καπνός, ἡ ἐλαία, ἡ σταφίς, ὁ βάμβαξ, τὰ ὕσπρια, αἱ ὀπώραι, τὰ λαχανικὰ κ.λπ. Ἄξιαι ἰδιαιτέρας μνείας εἶναι ἡ παραγωγή οἴνου, ἐλαίου καὶ σύκων.

Ἀναλυτικώτερον, ἡ κορινθιακὴ σταφίς ἀπετέλει ἐν ἐκ τῶν πλέον ἀποδοτικῶν ἐξαγωγικῶν προϊόντων διὰ τὴν οἰκονομίαν. Ἡ εἰς σταφίδα παραγωγή τῆς Πελοποννήσου ἐφορτῶντο κατὰ τὸ πλεῖστον ἐκ τοῦ λιμένος τῶν Πατρῶν. Ὑπολογίζεται ὅτι ἐφθανε τὰ 3.500 - 4.000 χιλιόλιτρα ἐτησίως. Ἐπωλεῖτο δὲ σχεδὸν ἀποκλειστικῶς εἰς τὴν Ἀγγλίαν καὶ κατηναίσκετο εἰς τὴν κατασκευὴν γλυκισμάτων.

Οἱ καλύπτοντες ὁλόκληρον τὴν Ἀττικὴν ἐλαιῶνες περιελάμβανον πλέον τῶν 500.000 δένδρων. Δεδομένου δὲ ὅτι, κατὰ τὸν Θείρισον ⁽¹¹⁾, τὸ 1829 ὑπελογίσθησαν 99.773 ρίζαι ἐλαιῶν εἰς Μέγαρα καὶ 85.500 εἰς Ἀττικὴν, ἐπιμαρτυρεῖται οὕτως ὅτι κατὰ τὴν διάρκειαν τῆς Ἐπαναστάσεως κατεστράφησαν τὰ δύο τρίτα τῶν ἐλαιοδένδρων.

Ὁμοίως ἄξιον προσοχῆς εἶναι, ὅτι εἰς τὴν Μακεδονίαν μεγάλη πηγὴ προσόδου διὰ τοὺς κατοίκους ἦσαν τὰ ἐκλεκτὰ καπνά. Ἡ ἐσοδεία ὑπολογίζεται εἰς 112.000 δέματα ἢ 11.200.000 ὀκάδες ἐτησίως. Οἱ ἔμποροι, οἱ ὁποῖοι ἠγόραζον τὰ καπνά, τὰ ἀπέστελλον εἰς τὴν Αἴγυπτον, τὴν Βαρβαρίαν, τὴν Ἰταλίαν καὶ τὴν Γερμανίαν, καθὼς ἐπίσης εἰς τὸ ἐσωτερικὸν τῆς Εὐρωπαϊκῆς Τουρκίας ⁽¹²⁾.

Ἡ καλλιέργεια τῶν ἀγρῶν ἐγίνετο κατὰ πρωτόγονον τρόπον. Βασικὸν ἐργαλεῖον καλλιεργείας ἦτο τὸ ἄροτρον, τὸ ὁποῖον ἐσύρετο συνήθως ὑπὸ ζεύγους βοῶν. Μὲ τὴν ἐπελθοῦσαν ὅμως καταστροφὴν ἐκ τῆς Ἐπαναστάσεως, οἱ Ἕλληνες χωρικοὶ προσεπάθουν δι' ἀξινῶν νὰ καλλιεργήσουν τὴν γῆν των.

Σχετικῶς μὲ τὸν τρόπον καλλιεργείας ὁ Thiersch γράφει τὰ ἑξῆς: «Τὸ σχῆμα τοῦ ἀρότρου ἀνταποκρίνεται ἀκόμη σήμερον ἀκριβῶς πρὸς τὴν περιγραφὴν ποῦ κάμνει ὁ Ἡσίοδος. Ἀπὸ 3 χιλιάδων ἐτῶν τίποτε δὲν μετεβλή-

11. Φ. Θείρισου, ἐνθ' ἀν., τόμος Α', σελ. 297.

12. Π. Ραπτάρχη, Ἱστορία τῆς οἰκονομικῆς ζωῆς τῆς Ἑλλάδος, Ἀθήναι, 1934, τόμος Α', σελ. 19.

θη: είναι τὸ σιδερένιο δόντι τὸ ὁποῖον ζώνει τὴν ἐπιφάνειαν τῆς γῆς, εἰς βάθος μόλις τριῶν δακτύλων». Καὶ συνεχίζει: «Γενικῶς δὲν λιπαίνουν τὴν γῆν καὶ δὲν γνωρίζουν ἄλλο μέσον νὰ ἀναλάβῃ αὐτὴ τὰς δυνάμεις τῆς παρὰ διὰ τῆς ἐπὶ 2 ἢ 3 ἔτη ἀγροαπαύσεως μετὰ τὴν συγκομιδὴν» (13). Ἀποτέλεσμα αὐτοῦ φυσικὰ ἦτο νὰ περιορίζεται ἡ παραγωγὴ εἰς τὸ τρίτον.

Κατὰ τὸν ἀλωνισμόν προηγεῖτο ἡ συγκέντρωσις τοῦ σίτου εἰς τὸ ἀλώνι, ἐπηκολούθει ἡ σύζευξις 4 - 6 ἵππων, οἱ ὅποιοι ὀδηγούμενοι ὑπὸ ἐνὸς ἐργάτου ἔτρεχον περὶ τὸ ἀλώνιον, μέχρις οὗτο ὁ καρπὸς ἀποχωρισθῆ ἀπὸ τοὺς στάχεις.

Αἱ ἐλαῖαι συνελέγοντο διὰ ραβδίσματος, συνελθόντο δὲ μετὰξὺ μεγάλων στρογγυλῶν λίθων. Ἡ οἰνοποιία ἠκολούθει τὴν μέθοδον τοῦ πατήματος τῶν σταφυλῶν διὰ τῶν ποδῶν.

Ὁ Beaujour (14) μᾶς δίδει πολυτίμους πληροφορίες διὰ τὴν ἀμοιβὴν τοῦ ἐργάτου τῆς γῆς. Ὑποστηρίζει ὅτι τὰ ἡμερομίσθια ἦσαν 20 - 25 παράδες διὰ τὸν ἐργάτην τοῦ ἀγροῦ, ἔναντι 30 - 40 παράδων τοὺς ὁποίους ἐλάμβανον οἱ τεχνῖται. Περαιτέρω δίδει στοιχεῖα ἀξιολογήσεως τῆς ἀγοραστικῆς ἀξίας τοῦ ἐργατικοῦ μισθοῦ. Προσθέτει, ὅτι τὸ βοδινὸν ἐστοίχιζεν 6 παράδες ἢ ὀκτὰ, τὸ ἀρνὶ 12 παράδες καὶ ὁ ἄρτος 4 παράδες. Καὶ ὑπολογίζει ὅτι μὲ ἐργασίαν 36 - 40 ἡμερῶν ὁ Ἕλλην ἀγρότης ἐκέρδιζε τὸν ἄρτον ὀλοκλήρου τοῦ ἔτους.

Ἐκ τῶν στοιχείων αὐτῶν συνάγεται, ὅτι ὁ ἄρτος, ἐν συγκρίσει μὲ τὸ κρέας, εὕρισκετο εἰς δυσαναλόγως ὑψηλὴν τιμὴν. Ἐπίσης ἐπιμαρτυρεῖται ἡ ἀκμὴ τῆς κτηνοτροφίας κατὰ τὴν ἐποχὴν ἐκείνην.

Συναφῶς πρέπει νὰ σημειωθῆ, ὅτι ἡ εὐρυτάτη διάδοσις τῆς κτηνοτροφίας ὑποστηρίζεται γενικῶς. Καὶ ἐκ τῶν διαφόρων στοιχείων τῶν διδομένων κατὰ τὴν Ἐπανάστασιν συνάγεται, ὅτι ὁ ἀριθμὸς τῶν ζώων ἦτο μέγας. Κατὰ τὸν Rouqueville (15) ἡ παραγωγὴ τῶν γαλακτοκομικῶν προϊόντων ἦτο ἄφθονος. Ἐκτὸς ἀπὸ τὴν κάλυψιν τῶν ἀναγκῶν τῆς ἐγχωρίου καταναλώσεως, ἐξήγγετο τυρὸς εἰς Νεάπολιν, Τεργέστην καὶ Βενετίαν. Ἡ παραγωγὴ ὁμοίως ἐρίων ἦτο σπουδαιότατη.

Ἀξιομνημόνευτον εἶναι ὅτι τὰ δάση, ἀποτελούμενα ἐκ πεύκων, ἐλάτων καὶ δρυῶν, ἐδίδον πλουσίαν ξυλείαν διὰ τὴν ναυπήγησιν πλοίων καὶ οἰκοδόμησιν οἰκιῶν.

Ἄλλη πηγὴ εἰσοδημάτων διὰ τὴν Ἑλλάδα ἦτο ἡ μελισσοκομία, ἡ ὁποία ἤσκειτο εἰς τὴν Χαλκιδικήν, τὴν Θάσον καὶ ἰδίως τὴν Ἀττικὴν.

Ἀξιόλογον προϊόν ἐπίσης τῶν ἐλληνικῶν ἐπαρχιῶν ἦτο ἡ μέταξα.

13. F. Thiersch, *Περὶ τῆς συγχρόνου καταστάσεως τῆς Ἑλλάδος καὶ περὶ τῶν μέσων ἀναγεννήσεως αὐτῆς*, 1833, τόμος Α', σελ. 293 - 294.

14. F. Beaujour, *ἔσθ' ἀν.*, τόμος Β', σελ. 168 - 178.

15. E. Rouqueville, *Ταξείδιον εἰς Ἑλλάδα*, Παρίσιον, 1931, τόμος ΣΤ', σελ. 252-254.

Λόγω τοῦ εὐνοϊκοῦ κλίματος, αἱ μωρέαι ἐφύοντο σχεδὸν παντοῦ, ἰδίως εἰς τὴν Πελοπόννησον, ἐξ οὗ καὶ ἔλαβε τὸ ὄνομα *Μωρέας*.

Ἡ βιομηχανία τῆς ἐποχῆς εὕρισκετο εἰς ἐμβρυώδη κατάστασιν καὶ διήνυε τὸ στάδιον τῆς οἰκιακῆς οἰκονομίας. Ἐκτὸς τῶν ἀγροτῶν, οἱ περισσότερον μορφωμένοι Ἕλληγες, λόγῳ τῶν ἐπικρατουσῶν συνθηκῶν ἀβεβαίωτος, αἱ ὁποῖαι, ὡς ἐσημειώθη, ἐπέδρων ἐπὶ τῆς ἐπιχειρηματικῆς δραστηριότητος, ἐστρέφοντο πρὸς τὸ ἐμπόριον καὶ τὴν ναυτιλίαν.

Μεταξὺ τῶν βιοτεχνικῶν κλάδων, εἰς τοὺς ὁποίους ἐπεδίδοντο οἱ Ἕλληγες, ἦσαν ἡ νηματοουργία καὶ ἡ ὑφαντουργία. Τὰ βαμβάκια καὶ τὰ μαλλιά ἐκλώθοντο ὑπὸ τῶν γεωργῶν, ἔταν δὲν εἰργάζοντο εἰς τοὺς ἀγρούς, καὶ ὑπὸ τῶν μελῶν τῆς οἰκογενείας των. Μεγάλη ἦτο ἡ ποικιλία τῶν μεταξωτῶν ὑφασμάτων, τὰ ὁποῖα παρήγοντο εἰς ὅλην τὴν Ἑλλάδα. Τὰ μανδύλια καὶ αἱ σάρπαι τῆς Καλαμάτας ἐθεωροῦντο ἀνάλογα πρὸς αὐτὰ τῆς Τουρ τῆς Γαλλίας (16).

Ἄλλοι βιοτεχνικοὶ κλάδοι ἦσαν ἡ ταπητουργία καὶ βυρσοδεψία. Ἡ βυρσοδεψία ἦτο διαδεδομένη εἰς ὀλόκληρον σχεδὸν τὴν Ἑλλάδα καὶ ἰδιαιτέρως εἰς Καλαμάταν, Λάρισαν, Θεσσαλονίκην καὶ Ἰωάννινα.

Μετὰ τὴν γεωργίαν, οἱ κυριώτεροι διὰ τὴν οἰκονομίαν κλάδοι, εἰς τοὺς ὁποίους καὶ διεκρίνοντο περισσότερον οἱ Ἕλληγες, ἦσαν τὸ ἐμπόριον καὶ ἡ ναυτιλία. Οἱ δύο αὐτοὶ κλάδοι ἦσαν συνδεδεμένοι καὶ ὁ εἰς ἐπήρεασε τὸν ἄλλον. Εἰς τὴν ἀνάπτυξιν τοῦ ἐμπορίου συνέβαλεν ἡ ἀνάπτυξις τῆς ναυτιλίας, λόγῳ τῶν εὐνοϊκῶν συνθηκῶν, ὡς ἐμνημονεύθη, ὑπὸ τὰς ὁποίας ἔζων οἱ νησιῶται ἐν σχέσει πρὸς τὰς ἄλλας περιοχὰς τῆς Ἑλλάδος.

Ἡ διὰ ξηρᾶς μεταφορὰ τῶν ἐμπορευμάτων ἐγίνετο δι' ὑπόζυγιον καὶ ἄμαξῶν. Τὸ ὀδικὸν δίκτυον ἦτο σχεδὸν ἀνύπαρκτον. Οἱ δρόμοι ἦσαν πλακόστρωτοι, κατεσκευασμένοι ὑπὸ τῶν Τούρκων διὰ τὰς στρατιωτικὰς τῶν ἀνάγκας καὶ διὰ τοὺς ταχυδρόμους. Διὰ τὸν λόγον αὐτὸν ἡ διαδρομὴ ἦτο ἐπίπονος καὶ δαπανηρά. Χαρακτηριστικῶς ἀναφέρεται ὅτι ἡ μεταφορὰ διὰ τῶν ἡμίονων καὶ ὄνων ἐστοίχιζε τόσον πολὺ, ὥστε εἰς τὸ Ναύπλιον ἦτο συμφερότερον νὰ φέρῃ κανεὶς σῖτον ἀπὸ τὴν Ὀδησσὸν παρὰ ἀπὸ τὴν Τριπολιτσάν (17). Πρόσθετος λοιπὸν λόγος, ὁ ὁποῖος συνετέλεσεν εἰς τὴν διὰ τῆς θαλάσσης διεξαγωγὴν τοῦ ἐμπορίου, ἦτο αἱ δυσχέρειαι τῶν μεταφορῶν εἰς τὸ ἐσωτερικὸν τῆς Χώρας.

Τὸ ἐμπόριον διεξήγετο ὡς ἐπὶ τὸ πλεῖστον μέσῳ τῶν ἐμποροπανηγύρεων, ὅπου ἐπεκράτει τὸ σύστημα τῆς ἀνταλλαγῆς. Ἐκτὸς τοῦ ἐμπορίου μὲ τὴν ἀλλοδαπήν, ζωηρὸν ἐμπόριον διεξήγετο μεταξὺ τῶν διαφόρων ἐπαρχιῶν τῆς

16. E. Pouqueville, ἐνθ' ἀν., τόμος ΣΤ', σελ. 259.

17. Ἄ. Βερναρδάκη, *Αἱ τροχιασταὶ ὁδοὶ παρὰ τοῖς ἀρχαίοις*, «Οἰκονομικὴ Ἐπιθεώρησις», 1876 - 1877, τεύχος 46 - 47.

Τουρκίας. Τὰ κυριώτερα ἐμπορικὰ κέντρα ἦσαν ἡ Θεσσαλονίκη, αἱ Πάτραι, ἡ Κωνσταντινούπολις καὶ ἡ Σμύρνη.

Ἡ ναυτιλία ἀπέκτησε μεγάλην σημασίαν ὡς συγκοινωνιακὸν-ἐμπορικὸν μέσον. Οἱ Ἕλληνες κατὰ γενικὴν παραδοχὴν διέπρεψαν εἰς τὸν κλάδον αὐτόν. Σημειωτέον ὅτι ὑπῆρχον ναυπηγεῖα εἰς ὅλας σχεδὸν τὰς νήσους καὶ τοὺς λιμένας τῆς Ἑλλάδος. Ὁ Beaujour (18) ἀναφέρει, ὅτι τὸ ἕμισυ τοῦ ὅλου ἐμπορίου διεξήγετο διὰ θαλάσσης. Συναρᾶς πρὸς τὴν διὰ θαλάσσης ἐμπορικὴν κίνησιν εἶναι, ὅτι εἰς τοὺς ἑλληνικοὺς λιμένας κατέπλεον πλοῖα πάσης σημαίας: αὐστριακά, νεαπολιτικά, σουηδικά, ὀλλανδικά καὶ οὐγγρικά, μεταφέροντα πάσης φύσεως ἐμπορεύματα (19).

Ἡ ναυτιλία συνέβαλε τὰ μέγιστα εἰς τὴν Ἐπανάστασιν, δεδομένου ὅτι ἐκτὸς τῶν πλοίων τῶν χρησιμοποιουμένων διὰ τὸ ἐμπόριον καὶ τὸν ἐπισιτισμόν, τὰ ὑπόλοιπα ἐμπορικὰ πλοῖα μετετρέπησαν, ἐξοπλισθέντα, εἰς πολεμικά. Εἰς τὴν συμβολὴν αὐτὴν συνετέλεσεν ὁ συγκεντρωθεὶς πλοῦτος τῶν οἰκουραίων τῶν νήσων Ὑδρας, Σπετσῶν καὶ Ψαρρῶν. Αἱ τρεῖς αὐταὶ νῆσοι πρωτηγωνίσθησαν εἰς τὸν ἀγῶνα.

Αἱ πληροφορίες τῶν ἱστορικῶν διὰ τὸν ἀριθμὸν τῶν ἑλληνικῶν πλοίων πρὸ τῆς Ἐπανάστασεως δίστανται. Κατὰ τὸν Παπαρρηγόπουλον (20), κατὰ τὸ 1821 οἱ λιμένες τῆς Στερεᾶς Ἑλλάδος, τῆς Πελοποννήσου καὶ τῶν νήσων τοῦ Αἰγαίου διέθετον στόλον 61.449 τόνων, ἐκ τῶν ὁποίων 27.492 τόννοι ἀνήκον εἰς Ὑδραν καὶ 15.797 τόννοι εἰς τὰς Σπέτσας.

Ὅσον ἀφορᾷ εἰς τὸν ἀριθμὸν τῶν πλοίων τῶν συμμετασχόντων εἰς τὸν ἀγῶνα, ἐκ τῶν συγκεντρωμένων πληροφοριῶν προκύπτει ὅτι ἐκ τῶν τριῶν νήσων — Ὑδρας, Σπετσῶν καὶ Ψαρρῶν — συνεκεντρώθη στόλος ἀποτελούμενος ἐξ 112 σκαφῶν, ὁ ὁποῖος διὰ τῆς συμβολῆς καὶ τῶν ἄλλων νήσων ἔφθασε περίπου τὰ 150 σκάφη. Τὰ ἐν λόγῳ πλοῖα ἦταν μὲν μικρά, ἀλλὰ ἱκανά, ὡς ἀπεδείχθη, διὰ νὰ ἀντιμετωπίσουν τὴν τουρκικὴν ἀρμάδα καὶ νὰ ἐξασφαλίσουν τὰς συγκοινωνίας, διὰ τῶν ὁποίων ἐπραγματοποιεῖτο ὁ ἐφοδιασμός τῶν ἐπαναστατῶν εἰς πολεμικὸν ὕλικόν καὶ τρόφιμα (21).

II. Τὰ οἰκονομικὰ προβλήματα τῆς ἐπαναστατικῆς περιόδου.

Ἡ ἐκποίησης τῶν ἐθνικῶν γαιῶν.

Ἀπὸ τοῦ πρώτου ἔτους τῆς Ἐπανάστασεως τὸ ζήτημα τῆς κυριότητος καὶ ἐκποιήσεως τῶν γαιῶν ἀπετέλεσεν ἓν ἐκ τῶν βασικῶν οἰκονομικῶν προβλη-

18. F. Beaujour, *ἔνθ' ἀν.*, τόμος Β', σελ. 165.

19. Κ. Σάθρα, «Οἰκονομικὴ Ἐπιθεώρησις», ἔτος βον (1879), φυλ. 74.

20. Κ. Παπαρρηγόπουλον, *Ἱστορία τοῦ Ἑλληνικοῦ Ἔθνους*, ἐκδοσις 5ῃ. Ἀθήναι, 1925, τόμος Ε', σελ. 151.

21. G. Herzberg, *Ἱστορία τῆς Ἑλληνικῆς Ἐπανάστασεως*, τόμος Α', σελ. 79 - 81.

μάτων τῆς Διοικήσεως. Τὸ πρόβλημα τοῦτο, καθὼς ἐπίσης καὶ τὸ δημιουργηθὲν ἐν συνεχείᾳ ἀπὸ τὴν συναψιν τῶν δύο δανείων κατὰ τὸ 1824 καὶ 1825 —γνωστῶν ὡς *Δανείων τῆς Ἀνεξαρτησίας*— ἐπέδρασαν αἰσθητῶς ἐπὶ τοῦ κοινωνικοῦ καὶ δημοσιονομικοῦ βίου κατὰ τὴν περίοδον τῆς Ἑλληνικῆς Ἐπαναστάσεως.

Ἦτο ἐπόμενο, μετὰ τὴν ἀπελευθέρωσιν τοῦ ἑλληνικοῦ ἐδάφους, οἱ κατὰ τὴν ἐποχὴν τῆς Τουρκοκρατίας ἀγρόται-καλλιεργηταὶ νὰ ἐπιθυμοῦν νὰ ἀποκτήσουν ἰδίαν περιουσίαν ἐπὶ τῆς γῆς. Τὸ ἐθεώρουν ἀποτέλεσμα τῆς ἐλευθερίας τῶν ἀμοιβῆν τοῦ ἀγῶνός των. Ἐν ἰδικόν των κτῆμα, τὸ ὁποῖον θὰ προήρχετο ἀπὸ τὴν ὑπὸ τοῦ Κράτους δικαίαν διανομὴν τῆς γῆς εἰς ὅλους τοὺς πολίτας. Ἡ ἀποψις αὐτὴ εὐρίσκεται διάχυτος εἰς πολλὰ κείμενα ἱστορικῶν.

Ἡ νεοσύστατος Κυβέρνησις, ἐξ ἄλλου, ἐκπροσωπούμενη ὑπὸ τοῦ Βουλευτικοῦ καὶ τοῦ Ἐκτελεστικοῦ, ὡς μόνην σταθερὰν οἰκονομικὴν βάσιν, διὰ νὰ ἀντιμετωπίσῃ τὰς πολλαπλᾶς ἀνάγκας τοῦ νέου κράτους καὶ τοῦ συνεχιζομένου ἀγῶνος, εἶχε τὴν ἔγγειον περιουσίαν τῆς ἀπελευθερωθείσης ἑλληνικῆς γῆς. Ἐδέχθη λοιπὸν τὴν ἑλληνικὴν κυριότητα τῶν κτημάτων ἢ ὅποια προὔπῆρχεν, ὡς ἐμνημονεῖσθαι, ἐπὶ Τουρκοκρατίας (ἰδιοκτησίαι μεγαλογαϊοκτημόνων καὶ ὀρησκευτικῶν ἰδρυμάτων) καὶ τῆς ὑπολοίπου γῆς τὴν κυριότητα ἔλαβε τὸ Κράτος, ὀνομάσασα τὰ κτήματα ταῦτα *ἔθνικα*.

Εἶναι χαρακτηριστικὴ καὶ ἄκρως ἀποδεικτικὴ τοῦ προβληματισμοῦ τῶν ἰθυόντων ἢ ἀκολουθοῦσα ἐγκύκλιος⁽²²⁾, σχετικὴ μὲ τὸ ζήτημα τῆς ἰδιοκτησίας ἐπὶ τῶν ἑλληνικῶν γαιῶν, ἐκδοθεῖσα τὴν 26 Μαΐου 1822 ἀπὸ τὸ Μινιστήριον τῶν Ἐσωτερικῶν: «Ἡ ἐπικράτεια ἢ ὅποια δὲν ἔχει βάσιμα εἰσοδήματα... ἦτις καὶ πολλῶν περισσοτέρας καὶ μεγάλας ἔχει χρείας διὰ τὰς κατὰ τῶν ἀσεβῶν τυράννων συνεχεῖς καὶ κατεπειγούσας ἐκστρατείας τῆς... ἢ ὑπερτάτῃ Διοίκησιν προνοήσασα διὰ θεσπίσματος διατάξατο, καθὼς καὶ τὸ δίκαιον ἀπαιτεῖ, διὰ τοῦ ὁποίου ὅλα τὰ εἰς ἐλευθέραν Ἑλληνικὴν γῆν Τουρκικὰ κτήματα νὰ λογίζωνται Ἐθνικά, καὶ νὰ δουλεύωνται παρ' ἐκείνων οἵτινες ἕως τῶρα τὰ ἐδούλευον. αἱ δὲ πρόσοδοι αὐτῶν νὰ ἐμβαίνωσιν εἰς τὸ Ἐθνικὸν Ταμεῖον, καθὼς ὁ ἀπὸ 26 π. Ἀπριλίου ὑπ' ἀρ. 10 ἐκδοθεὶς νόμος διατάττει».

Κατ' αὐτὸν τὸν τρόπον ἡ Πολιτεία ἐρρῦθμισε κατ' ἀρχὴν τὸ ζήτημα τῆς ἐγγείου ἰδιοκτησίας. Παρέμεινεν ἐν τούτοις ἀνοικτὸν τὸ ζήτημα τῆς ἐκποίσεως τῶν ἔθνικῶν κτημάτων.

Ὁ Σπηλιάδης⁽²³⁾, σχολιάζων τὸ αἶσθημα τῆς κοινῆς γνώμης διὰ τὸ

22. «Ἀρχεῖα Ἑλληνικῆς Παλιγγενεσίας», τόμος Α', σελ. 408 - 9.

23. Ν. Σπηλιάδης, Ἀπομνημονεύματα περὶ τῆς Ἑλληνικῆς Ἐπαναστάσεως, τόμος Β', σελ. 506.

ζήτημα τῶν γαιῶν, ἐν συναρτήσει μὲ τὴν στάσιν τῆς Κυβερνήσεως, γράφει: «Ἄλλ' εἶθε ἐπέτρεπον αἱ περιστάσεις εἰς ὅλα τὰ μέρη τῆς Ἑλλάδος εἰς ἅπαντας τοὺς Ἕλληνας ν' ἀγοράσασιν ὅλην τὴν ἐθνικὴν γῆν, ὅλα τὰ ἐθνικὰ κτήματα, τὰ ὅποια εἶναι ἰδιοκτησία των καὶ ὡς πατρικὴ τὸν κληρονομία, καὶ ὡς λάφυρα πολέμου θεωρούμενα».

Ἡ Κυβέρνησις, ἐξ ἄλλου, δὲν ἀπεράσισε τὴν ἐκποίησιν τῶν ἐθνικῶν κτημάτων, διότι ἦτο ἡ μόνη δυνατὴ ἐγγύησις τὴν ὅποιαν ἠδύνατο νὰ δώσῃ διὰ τὴν λήψιν ἐξωτερικοῦ δανείου. Ὁ Herzberg⁽²⁴⁾ ἀποδίδει σαφῶς τὴν κρίσιν τοῦ ὅλου προβλήματος ἀπὸ πλευρᾶς Κυβερνήσεως γράφων κατὰ τὸ 1825 τὰ ἑξῆς: «Ἡ Κυβέρνησις, ἐν τῇ δεινῇ χρηματικῇ ἀπορίᾳ ὅφ' ἧς κατείχετο τότε, ἤθελε νὰ προβῇ εἰς τὴν ἐκποίησιν τῶν ἐθνικῶν κτημάτων. Ἄλλ' ἐπειδὴ εἰς μίαν τοιαύτην ἐνέργειαν τῆς Κυβερνήσεως ἀντέβαινε διάταξις τῆς ἐν Ἀστρεί Συνελεύσεως, καὶ τὰ Ἀγγλικὰ δάνεια εἶχον συνομολογηθῆ ἐπὶ ὑποθήκῃ τῶν κτημάτων τούτων, ἡ Βουλὴ ἤντηθη νὰ συναίνεσῃ εἰς τὸ διάβημα τοῦτου».

Τὰ δύο προηγούμενα σχόλια συνοφίζουσι τὸ πρόβλημα τῆς ἐκποιήσεως τῶν ἐθνικῶν κτημάτων καὶ τὰς ἐπιπτώσεις τὰς ὁποίας εἶχε.

Καθὼς ἀπεδείχθη, ἐὰν ἠκολούθει ἡ Κυβέρνησις διάφορον πολιτικὴν ἐπὶ τοῦ θέματος τῆς ἐκποιήσεως τῶν ἐθνικῶν γαιῶν, δὲν θὰ εἶχε τὴν δυνατὴν νὰ χρησιμοποίησῃ ὡς ἐγγύησιν τὰ ἐθνικὰ κτήματα, διὰ τὴν λήψιν τῶν ἀγγλικῶν δανείων, μὴ ἐξεταζομένης ἐνταῦθα φυσικὰ τῆς οἰκονομικῆς ἀποδόσεως τὴν ὅποιαν εἶχον τὰ ἐν λόγῳ δάνεια. Ἀπὸ τὴν ἄλλην πλευράν, οἱ ἰδιῶται ἀργότερον ἐγίναν μάρτυρες τῆς κακῆς διαχειρίσεως ὀρισμένων κυβερνώντων καὶ τῶν πολιτικῶν διενέξεων.

Ἄς ἐλθωμεν, ἐν τούτοις, εἰς τὰ γεγονότα, τὰ ὅποια ὀμιλοῦν εὐγλωττότερον διὰ τὴν ἐξέλιξιν τὴν ὅποιαν ἔλαβε κατὰ τὴν διάρκειαν τῆς Ἐπαναστάσεως καὶ μέχρι τοῦ Καποδιστρίου τὸ κοινωνικοοικονομικὸν αὐτὸ ζήτημα τῆς ἐκποιήσεως τῶν ἐθνικῶν κτημάτων.

ὑπὸ τῆς Α' ἐν Ἐπιδαύρῳ Ἐθνικῆς Συνελεύσεως, συνελθούσης τὸν Ἰανουάριον τοῦ 1822, ἀπεφασίσθη τὸ δικαίωμα ἐκποιήσεως μέρους τῶν ἐθνικῶν κτημάτων ὑπὸ τοῦ Ἐκτελεστικοῦ, ἀναλόγως τῶν χρηματικῶν ἀναγκῶν καὶ πάντοτε διὰ τῆς συγκαταθέσεως τοῦ Βουλευτικοῦ⁽²⁵⁾. Καὶ πάλιν ὁμοίως ἡ δοθεῖσα λύσις δὲν ἀνταπεκρίνετο εἰς τὰς περιστάσεις καὶ ἀπησχόλησε τὴν πολιτικὴν ἐξουσίαν, ἡ ὅποια ἔλαβεν ἄλλην ἀπόφασιν.

Τὴν 15ην Ἀπριλίου 1823 ἡ ἐν Ἀστρεί Ἐθνικὴ Συνέλευσις ἀποφασίζει νὰ δανεισθῇ ἡ Διοίκησις χρήματα ἐπὶ ὑποθήκῃ ἐθνικῶν κτημάτων, ἀλλὰ ὑπὸ

24. G. Herzberg, *ἐνθ' ἀν.*, τόμος Γ', σελ. 45 - 46.

25. Ν. Σπηλιόδη, *ἐνθ' ἀν.*, τόμος Α', σελ. 273.

περιορισμούς, ὅποτε διὰ τοῦ ΛΒ΄ ψηφίσματος καταργεῖται πᾶσα προηγουμένη ἀπόφασις δι' ἐκποίησην τῆς ἐθνικῆς γῆς.

Τὸ ψήφισμα τοῦτο εἶχε μεγάλην σημασίαν. Περί αὐτὸ ἐστράφησαν αἱ ἐνέργειαι τῆς Διοικήσεως κατὰ τὴν ἐπαναστατικὴν περίοδον. Διὰ τοῦ ψηφίσματος διεκδόθησαν αἱ ἐκποιήσεις τῆς ἐθνικῆς γῆς καὶ περιορίσθησαν αἱ πωλήσεις εἰς τὰ «φθαρτὰ κτήματα» (ἐργαστήρια, σπίτια, μύλους, χάνια, φούρνους, ἐλαιοτριβεῖα κ.λπ.), τὰ ὅποια κατὰ περιόδους περιήρχοντο εἰς τὴν ἰδιωτικὴν κυριότητα.

Ἐπικολούθησε περίοδος ἀντιθέσεων μεταξὺ τῆς πολιτικῆς ἐξουσίας καὶ τῶν διεκδικούντων τὸ δικαίωμα τῆς ἰδιοκτησίας Ἑλλήνων. Χαρακτηριστικῶς γράφει ὁ Σπηλιάδης (26): «... ἤλπιζον οἱ Ἕλληνες, καταστραφέντες εἰς τὸν πόλεμον, ν' ἀνταμειφθῶσιν ἀπὸ τὰ ἐθνικὰ κτήματα, ἀλλὰ θὰ ψευθῶσιν τῶν ἐλπίδων των».

Τὸ Ἐκτελεστικόν, ἐξ ἄλλου, ἀπευθυνόμενον πρὸς τὸ Βουλευτικόν, κατὰ τὸν Ὀκτώβριον τοῦ 1823, ἀποφαίνεται: «Ἡ Ἑλλάς δὲν σώζεται ἀλλοτρώπως, εἰμὴ μὲ τὴν ἐκποίησην ἐθνικῶν κτημάτων» (27). Ἀλλὰ τὸ Βουλευτικόν ἀντιτίθεται εἰς τὴν πρότασιν τοῦ Ἐκτελεστικοῦ, ἐμποδίζον πᾶσαν ἐκποίησην ἐθνικῶν κτημάτων.

Ἦτο ἡ περίοδος τῶν διαφορῶν μεταξὺ τῶν ἐκπροσώπων τῆς Νομοθετικῆς καὶ τῆς Ἐκτελεστικῆς ἐξουσίας. Ἀποτέλεσμα ἦτο νὰ δημιουργηταὶ ἀκυβερνησία τῆς Χώρας μὲ ἐμφανῆ τὴν ἀδυναμίαν καθορισμοῦ ἀποφασιστικῶν μέτρων διὰ τὰ ἐπίκαιρα οἰκονομικὰ προβλήματα.

Ἡ ὅλη κρατικὴ ἀνωμαλία ἐπετείνετο λόγῳ τῆς ὑπάρξεως τῶν τοπικῶν ἐξουσιῶν, αἱ ὅποια ἐπέδρων εἰς τὸ ἔργον τῆς Κεντρικῆς Κυβερνήσεως καὶ ἐπὶ πλέον ἡ ὑπαρξίς τοῦ Ἀρείου Πάγου, τὰ Μινιστέρια, αἱ Ἐπιτροπαί, αἱ ἐπὶ πλέον ἡ ὑπαρξίς τοῦ Ἀρείου Πάγου, τὰ Μινιστέρια, αἱ Ἐπιτροπαί, αἱ Γερουσίαι ἦσαν παράγοντες μᾶλλον ἀνωμαλίας παρά θετικῆς προόδου (28).

Τὴν 6ην Φεβρουαρίου τοῦ 1826 ἐσημειώθη ἡ τελευταία φάσις τοῦ ζητήματος τῆς ἐκποιήσεως τῶν ἐθνικῶν κτημάτων. Τὸ Βουλευτικόν, κατὰ παράβασιν τοῦ προμνησθέντος ψηφίσματος ΛΒ΄ τῆς ἐν Ἄστρει Ἐθνοσυνελεύσεως, ἀπαγορεύοντος ρητῶς τὴν ἐκποίησην ἐθνικῶν κτημάτων, ἐξαιρουμένων τῶν θεωρουμένων ὡς φ θ α ρ τ ῶ ν, ἐξέδωσε τὸν ΝΓ΄ νόμον *Περὶ ἐκποιήσεως ἐθνικῶν κτημάτων ἀπὸ 800.000 ἰσπανικῶν ταλλήρων*. Ὁ νόμος αὐτός, ἐκτὸς ἀπὸ τὴν οἰκονομικὴν του σημασίαν, περικλείει τὴν ἀγωνίαν τοῦ Ἔθνους διὰ τὴν ἐξέυρεσιν χρημάτων, διὰ τοῦτο καὶ τὸν παραθέτομεν: «Ἐπειδὴ ὁ ἐχθρὸς συνεκέντρωσεν ἕλας σχεδὸν τὰς δυνάμεις του εἰς τὴν πολιορκίαν τοῦ Μεσολογίου, τὸ ὅποιον διὰ ν' ἀντισταθῆ μὲ τὴν αὐτὴν γενναιότητα εἶναι ἀνάγκη νὰ

26. Ν. Σπηλιάδης, *ἐνθ' ἀν.*, τόμος Α', σελ. 505.

27. α' Ἀρχεὶα Ἑλληνικῆς Παλιγγενεσίας, τόμος Β', σελ. 185.

28. Ε. Κυριακίδου, *Ἱστορία τοῦ Σπυριδίου Ἑλληνισμοῦ*, τόμος Α', σελ. 137.

εφοδιασθή με όλα τὰ ἀναγκαῖα. Ἐπειδὴ διὰ τὴν πρόβλεψιν τροφῶν, πολεμοφοδίων κ.τ.λ. ἀπαιτεῖται πόρος ἱκανὸς καὶ πρόχειρος. Ἐπειδὴ ὁ προχειρότερος εἶναι διὰ τῆς ἐκποίησης μέρους τῶν ἐθνικῶν κτημάτων. . . . Τὸ Βουλευτικὸν ἐθεσπίσατο: Α) Νὰ γίνῃ ἐκποίησης μέρους ἐθνικῶν κτημάτων, δηλαδὴ γῆς καλλιεργημένης ἢ μὴ. . . δι' ὑκτακασίας χιλιάδας ἰσπανικὰ τάλληρα»²⁹).

Τὸ τί ἐπηκολούθησε μετὰ τὴν ἐκδοσιν τοῦ προηγηθέντος νόμου, καθὼς καὶ τὸ τί ἐμεσολάβησε σχετικῶς μετὰ τὸ ἱστορούμενον ζήτημα τῶν ἐθνικῶν κτημάτων, ἀποδίδει κατὰ τρόπον διεισδυτικὸν ὁ Κολυβάς³⁰), γράφων τὰ ἑξῆς: «Ἡ ἐκποίησης ἐθνικῶν κτημάτων ὑπῆρξεν ἐστία ποικίλων καταχρήσεων. Ἡ ἔλλειψις ὀργανωμένης ὑπηρεσίας πρὸς ἐνέργειαν τῶν ἐκποίησης, καὶ ἡ ἀνάθεσις αὐτῶν εἰς ὑποειτροπὰς ἀποτελουμένας, ὡς ἐπὶ τὸ πολὺ, ἐκ προσώπων εἰς οὐδὲνα δίδόντων λόγον, ἢ μὴ σταθερότης δ' ἐξ ἄλλου τῶν κυβερνήσεων συνετέλεσαν εἰς τὴν ἐπαύξησιν τοῦ κακοῦ. Ἄλλ' ὅ,τι κυρίως ἤγειρε θύελλαν διαμαρτυριῶν, ὡς ἐκ τῶν ἐπακολούθησασῶν καταχρήσεων, ἦτο ἡ ἐκδοσις τοῦ ΝΓ' Νόμου τῆς 6ης Φεβρουαρίου 1826, ὅστις ἐπέτρεψε παρὰ τὸ ψήφισμα ΑΒ' τὴν ἐκποίησιν καὶ τῆς Ἐθνικῆς γῆς. Διὰ τοῦ νόμου τούτου μεγάλαι ἐκτάσεις ἀντὶ ἐλαχίστου ἢ οὐδενὸς τιμήματος, περιῆλθον εἰς τὰς χεῖρας ἰδιωτῶν, ἐπὶ προφανεῖ καταβολῆσει τοῦ νόμου καὶ ἐπὶ μεγίστη ζημίᾳ τοῦ δημοσίου ταμείου. Ἐνεκα τούτου ἀπεφασίσθη ἡ ἐκδοσις ψηφίσματος ἀκυροῦντος πάσας τὰς κατὰ τὸν νόμον τοῦτον γενομένας πωλήσεις ὡς παρανόμους».

Ἡ Γ' ἐν Ἐπιδαύρῳ Ἐθνικῆ Συνέλευσις ἠχώρωσε, τὴν 26ην Ἀπριλίου 1826, τὴν ἰσχὴν τοῦ προμηθεύοντος Νόμου ΝΓ' τῆς 6ης Φεβρουαρίου 1826, καθὼς ἐπίσης καὶ τὰς δυνάμει τοῦ αὐτοῦ νόμου γενομένας πωλήσεις, καὶ τὰ ἐκποιηθέντα κτήματα ἔμειναν καὶ πάλιν ἐθνικά. Κατόπιν ὅμως αὐτοῦ ἀνέλαβεν ἡ Διοίκησις τὴν ὑποχρέωσιν ἀποζημιώσεως τῶν ἀγοραστῶν «μετὰ τὸ ὁμοειδὲς ἀντάλλαγμα τῆς δοθείσης τιμῆς»³¹) καὶ ἔκτοτε ἐπετρέπετο ἡ ἐκποίησης μόνον τῶν φθαρτῶν κτημάτων.

Ἡ διαμόρφωσις τῆς ἀπασχολήσεως καὶ ὁ πληθυσμός.

Τὰ ἐπαγγέλματα τῶν Ἑλλήνων κατὰ τὴν ἐποχὴν τῆς Ἐπαναστάσεως εἶχον, ὡς εἰκόσ, διαμορφωθῆ κυρίως ἐκ τοῦ τόπου διαμονῆς τῶν ἐργαζομένων καὶ ἐκ τῶν ἐκάστοτε ἐπικρατουσῶν οικονομικῶν συνθηκῶν τοῦ περιβάλλοντος.

Μὲ ἄλλους λόγους, οἱ μὲν κατοικοῦντες εἰς ὄρεινὰς περιοχὰς ἦσαν ποι-

29. «Γενικὴ Ἐφημερὶς τῆς Ἑλλάδος», τόμος Α', σελ. 146. Ν. Σπηλιᾶδῃ, ἐνθ' ἀν. τόμος Β', σελ. 479.

30. Κολυβάς, *Περὶ ἀκυρώσεως τῶν ἀπαλλοτριώσεων*, σελ. 44 - 50.

31. «Γενικὴ Ἐφημερὶς τῆς Ἑλλάδος», τόμος Α', σελ. 229.

μένες και πολεμισταί, δεδομένου ὅτι πολλοὶ τῶν κατοίκων τῆς Ἑλλάδος οὐδέποτε ὑπετάγησαν εἰς τοὺς Τούρκους, καὶ περιεφέροντο εἰς τὰ ὄρη ὡς κλέφται, οἱ διαμένοντες εἰς τὰς πεδινὰς περιοχὰς ἡσχολοῦντο μὲ τὴν γεωργίαν, καὶ εἰς τὰς παραλιακὰς περιοχὰς καὶ τὰς νήσους εὐρίσκομεν ναυτικούς καὶ ἐμπόρους.

Ἐὰν ληφθῆ δὲ ὑπ' ὄψιν ὅτι λόγῳ τῆς διαμορφώσεως τοῦ ἐδάφους ὀρισμένας περιοχὰς συνδυάζουν τὸ ὄρεινόν μὲ τὸ πεδινόν καὶ τὸ παραλιακόν στοιχεῖον, συνάγεται τὸ συμπέρασμα, ὅτι τὰ προαναφερθέντα ἐπαγγέλματα εὐρίσκοντο εἰς κάποιαν ἀνάμειξιν: «... ὅθεν καὶ πολλάκις ἀπαντήσαμεν ἐν τῷ αὐτῷ διατμήματι καὶ ποιμένας καὶ γεωργούς καὶ ναυτικούς, σχεδὸν ἰσαλλήλους τὸν ἀριθμὸν» ἀναφέρει ἀπόσπασμα τῶν *ρηματικῶν δηλώσεων* τοῦ Καποδιστρίου τῆς 18ης Ὀκτωβρίου 1828 πρὸς τοὺς ἀντιπροσώπους τῶν συμμάχων αὐτῶν (32).

Εἶναι ἀξιὸν προσοχῆς, ἐπίσης, ὅτι λόγῳ τῶν ἐπικρατουσῶν πολεμικῶν συνθηκῶν κατὰ τὴν Ἐπανάστασιν, οἱ γεωργοὶ ἔζων μεταξὺ ἀ ρ ὀ τ ρ ο υ καὶ ὀ π λ ο υ. Μόλις τὸ ἐπέβαλλεν ἡ ἐξέλιξις τῶν πολεμικῶν ἐπιχειρήσεων, κατέφευγον εἰς τὰ ὄρη διὰ νὰ προσφέρουν εἰς τὰς τάξεις τῶν πολεμιστῶν τὰς ὑπηρεσίας των. «Πολεμοῦντες», κηρύσσει ὁ Κολοκοτρώνης, «ὕπερ τῶν δικαίων σας, δὲν πολεμεῖτε ἐπὶ μισθῷ καὶ τὸν στρατιωτικὸν σας ἄρτον ἐλάβετε πάντοτε ἀπὸ τῶν κόπων σας διὰ τῆς γεωργίας. Σεῖς διευθύνετε τὸ ἄροτρον φέροντες τὰ ὄπλα καὶ ἔταν ἡ Πατὴρ σας προσκαλῆ εἰς βοήθειάν της, ἀφήνετε τὸ ἄροτρον καὶ τρέχετε εἰς τὸν πόλεμον» (33).

Ἀναφορικῶς μὲ τὸν ὑπολογισμὸν τοῦ ἑλληνικοῦ πληθυσμοῦ καὶ τὴν ἔκτασιν τοῦ ἐδάφους κατὰ τοὺς ἐπαναστατικούς χρόνους, τὰ ὑπάρχοντα στοιχεῖα ἐμφανίζουν οὐσιώδεις διαφορὰς. Προέβημεν, ἐν τούτοις, εἰς τὴν ἐπιλογὴν ἐκείνων, τὰ ὁποῖα ἀποδίδουν, κατὰ κάποιον τρόπον, τὸν μέσον ὄρον ὅλων τῶν ἄλλων, καὶ παραθέτομεν ἐν συνεχείᾳ ταῦτα.

Ὁ Julien de la Gravière γράφει: «Τρία περίπου ἑκατομμύρια Ἑλλήνων ὑπελογίζοντο ἐν ἔτει 1821 καθ' ἑλλην τὴν ἔκτασιν τοῦ Ὀθωμανικοῦ Κράτους, ὧν δύο ἑκατομμύρια ἐν ταῖς εὐρωπαϊκαῖς ἐπαρχίαις, ἐμπεριλαμβανομένου τοῦ πληθυσμοῦ τῆς Κρήτης καὶ τῶν Κυκλάδων. Ἡ Πελοπόννησος καὶ ἡ Στερεὰ Ἑλλάς περιεῖχε μόλις ἑκατομμύριον κατοίκων. Μεθ' ὅλα ταῦτα τὸ μικρὸν τοῦτο τμήμα ἐβάστασεν ὅλο τὸ βῆρος τοῦ ἀγῶνος» (34).

Ἐξ ἄλλου ὁ Καποδιστριας, γράφων τὴν 6ην Ὀκτωβρίου 1830 εἰς τὸν Κροῦδον εἰς Γενεύην, δίδει τὰς ἐξῆς πληροφορίας: «Ἀθρόως λογαριάζων

32. Ἐπιστολαὶ Καποδιστρίου, τόμος Δ', σελ. 349.

33. Ν. Σπηλιάδης, *ἐνθ' ἀν.*, τόμος Γ', σελ. 329.

34. Julien de la Gravière, *Ἱστορία τοῦ ὑπερ Ἀνεξαρτησίας τῶν Ἑλλήνων ἀγῶνος*, κυρίως τοῦ ναυτικοῦ, μετάφρ. Κ. Ράδου, Ἀθήναι, 1894, σελ. 60 - 63.

σα έχει ή επικράτειά μας, εύρισκω 10.000.000 έργάσιμα στρέμματα γῆς, τῶν ὁποίων ἕκαστον ἰσοδυναμεῖ σχεδὸν μὲ 44 τετραγωνικά μέτρα. Οἱ κάτοικοι ὅλοι δὲν ἀριθμοῦνται ἐπέκεινα τῶν 700.000 ἢ 800.000 ψυχῶν» (35).

Ἄξια ἐπίσης νὰ μνημονευθοῦν εἶναι τὰ στοιχεῖα τὰ συναγόμενα ἐκ τῆς γεωγραφίας τοῦ Ἀ. Βάλβι τοῦ 1838. Κατὰ τὸν Βάλβιν ἡ ἔκτασις τῆς ἀπελευθερουμένης Ἑλλάδος ὑπολογίζεται εἰς 48.593.000 στρέμματα, ἦτοι: Πελοπόννησος 22.200.000, Στερεὰ καὶ Εὐβοία 24.078.000 καὶ Κυκλάδες 2.315.000. Ἐπὶ τῆς ἔκτασεως δὲ ταύτης, ἀρχομένης τῆς Ἐπαναστάσεως, ἔζων 882.350 Ἕλληνες καὶ 68.615 Τούρκοι (36). Τοιοῦτοτρόπως, ἡ ἀναλογία μεταξὺ τοῦ τουρκικοῦ καὶ ἑλληνικοῦ στοιχείου πρὸ τῆς Ἐπαναστάσεως ἦτο 1 πρὸς 13 περίπου, ἐπιβεβαιοῦται δὲ τοῦτο καὶ ἐξ ἄλλων πηγῶν. Ἐκ τῶν προηγηθέντων στοιχείων συνάγεται ὅτι ὁ χριστιανικὸς πληθυσμὸς τῆς Ἑλλάδος κατὰ τὸ 1821 ἐκυμαίνετο περίξ τῶν 800.000 κατοίκων.

Ἡ εἰσοδηματικὴ διάθροσις τῶν κατοίκων.

Τὸ κύριον χαρακτηριστικὸν τῆς συνθέσεως τοῦ ἑλληνικοῦ πληθυσμοῦ κατὰ τὴν ἰστορουμένην περίοδον, ἀποτελεῖ ἀσφαλῶς τὸ μεγάλο ποσοστὸν τῶν ἀγροτῶν, ἀνερχόμενον κατὰ τὰς ὑπαρχούσας πληροφορίας εἰς τὰ $\frac{2}{3}$ τοῦ συνόλου.

Ἐπὶ τοῦ θέματος αὐτοῦ, ἀξιοσημείωτος εἶναι ἡ μαρτυρία τοῦ Thiersch, ὁ ὁποῖος ὑποστηρίζει ὅτι: «Εἰς τὴν Ἑλλάδα εὕρισκονται περίπου 200 χιλιάδες οἰκογενειῶν, ἐξ ὧν 120 χιλιάδες γεωργικαὶ καὶ ἐκ τούτων 100 χιλιάδες ἄνευ ἀγροτικῆς ἰδιοκτησίας» (37).

Δεύτερον χαρακτηριστικὸν τοῦ κοινωνικοῦ διαφορισμοῦ τῆς ἐποχῆς ἐκείνης εἶναι ἡ ἤδη δημιουργηθεῖσα κατὰ τὴν ἐποχὴν τῆς Τουρκοκρατίας, ὡς ἐμνημονεύθη, τάξις τῶν μεγαλοκτηματιῶν. Ἡ τάξις αὕτη ὑπῆρχεν εἰς ὅλην τὴν Ἑλλάδα. Ἀπετέλει μάλιστα ἐν εἶδος εὐγενείας, ἀναγνωριζομένης ἀπὸ τὰ ἐγχώρια ἔθιμα, ἀφοῦ ὁ τίτλος αὐτὸς ἀπενέμετο εἰς ὅλους ἐκείνους οἱ ὅποιοι ἔζων ἀπὸ τὰ εἰσοδήματα τῶν ὑπὸ τῶν κολλήγων καλλιεργουμένων κτημάτων.

Οἱ μεγαλογαιοκτήμονες ἀπετέλεσαν ἀντικείμενον διαφόρων κρίσεων ὑπὸ τῶν ἱστορικῶν συγγραφέων, διότι τρόπον τινὰ ἀντεπροσώπευον μίαν μερικὴν συνέχισιν τοῦ ἐπὶ Τουρκοκρατίας ἰσχύσαντος συστήματος ἰδιοκτησίας καὶ ἐπέδρασαν αἰσθητῶς ἐπὶ τῆς ζωῆς τῆς ἀπελευθερωθείσης Ἑλλάδος.

Ἐπ' αὐτοῦ ὁ Thiersch γράφει: «Ἡ τάξις αὕτη θὰ ἔχη μεγάλην σπουδαιότητα, διότι θὰ σκορπίση φῶτα καὶ θὰ ἀναπτύξῃ τὰς πολιτικὰς ἰδέας τῆς

35. Ἐπιστολαὶ Καποδιστριαίου, τόμος Δ', σελ. 112.

36. Δ. Ζωγράφου, Ἱστορία τῆς Ἑλληνικῆς γεωργίας, Ἀθήναι, 1921, τόμος Α', σελ. 128 - 129.

37. F. Thiersch, ἐνθ' ἀν., τόμος Β', σελ. 5.

(α) τὴν κατηγορίαν τῶν πλουσίων γαιοκτημόνων, τῶν πλοιοκτητῶν καὶ τῶν λοιπῶν κεφαλαιούχων ναυτικῶν καὶ ἐμπόρων, καὶ

(β) τὴν κατηγορίαν τῶν ἀγροτῶν, τῶν μικροεπαγγελματιῶν καὶ γενικῶς τῶν ὑπὸ ἡμερομίσθιον ἐργαζομένων. Ἡ μεσαία τάξις τῶν κατοίκων ἦτο σχεδὸν ἀνύπαρκτος. Καὶ προήλθε, σὺν τῷ χρόνῳ, ἐκ τῆς ἀναπτύξεως τοῦ κρατικοῦ μηχανισμοῦ εἰς τὰς πόλεις καὶ τὴν διάδοσιν τῆς παιδείας.

Ποιοὶ ἔφερον τὰ βάρη τῆς Ἐπαναστάσεως.

Μετὰ τὴν προηγηθεῖσαν ἀνάlysιν τῆς εἰσοδηματικῆς καταστάσεως τῶν Ἑλλήνων, καὶ δεδομένου ὅτι τὸ νεοσύστατον Κράτος εἶχεν οικονομικὴν δυσχέρειαν, ἦτο ἀνοργάνωτον, ἐπλήττετο ὑπὸ ἐσωτερικῶν ἀνωμαλιῶν καὶ κατέβαλλεν ἔντονον προσπάθειαν πρὸς ἐνίσχυσιν τοῦ ἀγῶνος διὰ παντὸς δυνατοῦ οικονομικοῦ τρόπου χωρὶς ἐν τούτοις οὐσιαστικὸν ἀποτέλεσμα, ὡς θὰ ἴδωμεν, γενᾶται τὸ ἐρώτημα: Ποιοὶ ἔφερον τὰ οικονομικὰ βάρη τῆς Ἐπαναστάσεως;

Εἶναι γνωστὸν, ὅτι προϋπόθεσις ἐπιτυχίας ἐνὸς πολέμου εἶναι ἡ ἐξασφάλις τῶν πολεμοφοδίων καὶ ἡ ρύθμισις τῆς διατροφῆς τοῦ στρατοῦ. Ἀποτελεῖ λοιπὸν ὑπὸ τὰς προαναφερθεῖσας συνθήκας ἀντικείμενον ἰδιαιτέρου ἐνδιαφέροντος ὁ τρόπος, διὰ τοῦ ὁποῦ ὁ στρατὸς τῆς Ἐπαναστάσεως ἐλάμβανε πολεμοφοδία καὶ ἐσιτίζετο διὰ νὰ ἀντεπεξέλθῃ εἰς τὰς ἀνάγκας τοῦ πολεμικοῦ του ἀγῶνος.

Ὅσον ἀφορᾷ εἰς τὸ ζήτημα τῶν πολεμοφοδίων καὶ ὄπλων κατὰ τὰς παραμονὰς τῆς Ἐπαναστάσεως εἶχε καταβληθῆ μέριμνα διὰ τὴν ἐξασφάλισιν τῆς πυρίτιδος. Κατὰ τὸν Φιλήμονα: αἱ ἀδελφοὶ Σπηλιωτόπουλοι εἶχον λάθρα κατασκευάσει δύο πυριτιδομύλους, ἀυξήθεντας εἰς δέκα τέσσαρας, ἅμα τῇ κηρύξει τῆς Ἐπαναστάσεως, καὶ παρήγον 300 ὀκάδας πυρίτιδος ἀνὰ τὸ ἡμεροτύκτιον⁽⁴¹⁾.

Ἐπίσης ὁ ἀρχιμανδρίτης Δικαῖος (Παπαφλέσσας) εἰσήγαγεν εἰς τὴν Πελοπόννησον ἰκανὰς ποσότητας ὄπλων καὶ πυρίτιδος⁽⁴²⁾, καὶ σημαντικὴ ὁμοίως ὑπῆρξεν ἡ συμβολὴ εἰς πυρίτιδα καὶ πολεμοφοδία τῶν Ἰονίων νήσων, Λιβόρνου, Μάλτας καὶ γενικῶς τῆς Εὐρώπης.

Ἡ συντήρησις καὶ αἱ ὑλικαὶ ἀνάγκαι τοῦ στρατοῦ ἐκαλύπτοντο, κυρίως, ἀπὸ τὰς συνεισφορὰς ὄλων τῶν Ἑλλήνων. Τοῦτο ἐπιβεβαιοῦται ἀπὸ τὰ ἀπομνημονεύματα ἀνδρῶν τῆς ἐποχῆς ἐκείνης, καθὼς καὶ ἀπὸ μαρτυρίας ξένων συγγραφέων. Ἀξίον παρατηρήσεως ἐπὶ τοῦ προκειμένου εἶναι ὅτι οἱ ἄνδρες τῆς Ἐπαναστάσεως, προερχόμενοι κυρίως ἀπὸ τὰς γεωργικὰς τάξεις, ἦσαν συνηθισμένοι νὰ ζοῦν ὑπὸ συνθήκας λιτότητος. «Οἱ στρατιῶται τοῦ Κολοκο-

41. Ἰ. Φιλήμονος, *Δοκίμιον Ἱστορικόν*, τόμος Γ', σελ. προλόγου 11'.

42. Κ. Παπαρηγοπούλου, *ἐκθ' ἀν.*, τόμος ΣΤ', σελ. 30.

τρόνῃ», γράφει ὁ Φιλῆμων, «οἱ συντοπιῖται του οἱ ἐκ Γόρτυνος καταγόμενοι ἦσαν βλαχοποιμένες, τὰ μάλα καρτερικοὶ εἰς τὰς κακουχίας καὶ ἡσχημένοι εἰς τὰ ὅπλα» (43). Ἐπίσης συναφὲς εἶναι, ὅτι οἱ πολεμισταὶ πολλάκις συνετηροῦντο ἐκ τῆς ἰδίας αὐτῶν παραγωγῆς καὶ ἐκ τῶν λαφύρων (44).

Ἐνδεικτικὰς λεπτομερείας διὰ τὴν ἐξασφάλισιν τῆς διατροφῆς τοῦ στρατοῦ εὐρίσκομεν εἰς τὰ ἀπομνημονεύματα τοῦ Κολοκοτρώνη. οὗτος μεταξὺ ἄλλων διηγεῖται καὶ τὰ ἐξῆς: «Ὁ Κανέλλος Δεληγιάννης ἐφρόντιζε διὰ τὰς ζωοτροφίας καὶ ἐγὼ διὰ τὸν πόλεμον. Τόσον ἐνθουσιασμὸν ἄρχισαν νὰ ἔχουν οἱ Ἕλληνες ὅπου μόνου των ἄλεθαν. . . Ἡ τροφὴ ὄλου τοῦ στρατεύματος ἤρχετο ἀπὸ τὴν Γαστούνη· τόσον τακτικὴ ἦτο ἡ ζωοτροφία, 4.000 σφαχτά, 80 κεφάλια γελάδια, ψωμί ἀπὸ τὴν Γαστούνη. Ἡ Γαστούνη ἦταν μελίσις ἀτρυγο καὶ μᾶς τὰ ἔστειλεν ὅλα ὁ Σισίνης» (45).

Ἐξ ἄλλου ὁ Φιλῆμων ἐπὶ τοῦ ἰδίου θέματος ὑποστηρίζει ὅτι οἱ δημογριακοὶ καρποὶ παντὸς εἶδους καὶ τὰ ποίμνια καὶ αἱ ἀγέλαι καὶ τὰ ἄλλα προϊόντα τῶν πρώην τουρκικῶν ἰδιοκτησιῶν ἔμενον εἰς τὴν διάθεσιν τῶν Ἑλλήνων. Τὰ χωρία καὶ αἱ μοναὶ καὶ οἱ ποιμένες ἐχορήγουν τροφὰς ἐξ ἰδίων, ἢ λόγῳ ὀφειλομένων ἐγγείων καὶ ἐπικρατείας φόρων. Καὶ συμπεραίνει ὅτι: «Τὰ βάρη τοῦ κατὰ γῆν πολέμου ἔφερον ἅπαντες συγχρόνως καὶ στρατευόμενοι καὶ μὴ στρατευόμενοι καὶ ἀρχηγοὶ καὶ κληρὸς καὶ ἰδιοκτησίαι Τούρκων» (46).

Πρέπει νὰ σημειωθῇ ὅτι ἦτο τόσον διαδεδομένον μεταξὺ τῶν Ἑλλήνων τὸ αἶσθημα τῆς συνεισφορᾶς ὑπὲρ τοῦ ἀγῶνος, ὥστε ὅλαι αἱ παρόμοιαι ἐνεργεῖαι συνοδεύοντο ἀπὸ τὴν φράσιν «διὰ τὸ Γένος», ἢ ὅποια καὶ κατέστη παροιμιώδης.

Ἐχει σημασίαν ὁ συγκριτικὸς ἀριθμὸς τοῦ ἑλληνικοῦ στρατοῦ κατὰ τὴν Ἐπανάστασιν, τόσον ὡς πρὸς τὸ σύνολον τοῦ ἑλληνικοῦ πληθυσμοῦ, ὅσον καὶ πρὸς τὸν ἐχθρικὸν στρατὸν, ὁ ὁποῖος ἐχρησιμοποιήθη διὰ τὴν καταστολὴν τοῦ ἑλληνικοῦ κινήματος. Ὅσον ἀφορᾷ εἰς τὴν ἐν ἐνεργείᾳ στρατιωτικὴν δύναμιν τῶν Ἑλλήνων, κατὰ τὰ πρῶτα ἔτη τῆς Ἐπαναστάσεως, ὑποστηρίζεται ὅτι ἡ ὅλη δύναμις ἀνήρχετο εἰς 35.000, ἐκ τῶν ὁποίων οἱ 3.500 ἀνῆκον εἰς τὸν τακτικὸν στρατὸν καὶ οἱ ὑπόλοιποι ἐστρατολογοῦντο ἀτάκτως (47).

Κατόπιν αὐτοῦ γίνεται ἀντιληπτὴ ἡ ἐπικρατοῦσα ἑλλειψὶς ὀργανώσεως

43. Ἰ. Φιλῆμονος, *ἐνθ' ἀν.*, τόμος Γ', σελ. 149.

44. «Ὁ ἴδιος ὁμοῦς Καρατσάκης κατὰ τὴν νικηφόρον μάχην τῆς Βελίτσας κατὰ Δεκέμβριον τοῦ 1826 ἐπῆρεν ἀπὸ τοὺς ἐχθροὺς 1.000 ζῶα φορτωμένα τροφᾶς καὶ ἄλλα λάφυρα πρὸς ὑπερπελοῦσιαν οἱ στρατιῶται του». «Γενικὴ Ἐφημερὶς τῆς Ἑλλάδος», ἔτος Β', σελ. 45.

45. Θ. Κολοκοτρώνη, *Ἀπομνημονεύματα*, σελ. 70, 94.

46. Ἰ. Φιλῆμονος, *ἐνθ' ἀν.*, τόμος Γ', σελ. 289.

47. Ἀ. Βυζαντιοῦ, *Ἱστορία τοῦ τακτικοῦ στρατοῦ*, σελ. 28. «Ἀρχεῖα Ἑλληνικῆς Παλιγγενεσίας», τόμος Β', σελ. 261.

εις τὰς τάξεις τῶν ἐπαναστατῶν. Σημειωτέον ὅτι, παρ' ὅλον ὅτι εἶχε καθορισθῆ καὶ σιτηρέσιον καὶ μισθὸς διὰ τὸν στρατὸν, ταῦτα δὲν ἐτηροῦντο, καὶ οἱ μὲν στρατιῶται ἐσιτίζοντο ὅπως ἐπέτρεπαν αἱ περιστάσεις, τοὺς δὲ μισθοὺς διεχειρίζοντο οἱ καπετανεῖοι, ἀυθαίρετως εἰσπράττοντες, εἴτε ἀπὸ τῶν δημόσιων ταμείων εἴτε ἀπὸ τὰς κοινότητας, ὅσα ἠδύναντο περισσότερα (48).

Ἀναμφιβόλως, ἡ σπουδαιότερα δαπάνη τῆς Ἐπαναστάσεως ὑπῆρξεν ἡ συντήρησις τοῦ στόλου. Τὰ σημαντικὰ ποσὰ κινήσεως τῶν πλοίων κατεβλήθησαν ὑπὸ διαφόρων πηγῶν κατὰ τὴν διάρκειαν τοῦ ἀγῶνος. Κατὰ τὸν Φιλήθημονα (49), ὁ Ὑψηλάντης ὀργάνωσε δι' ἐφοριῶν τὰς νήσους τοῦ Αἰγαίου Πελάγους. Αἱ μερικαὶ ἐφορίαι ὑπῆγοντο εἰς τὰς γενικάς τῆς Ὑδρας, Σπετσῶν καὶ Ψαρῶν καὶ ἔργον αὐτῶν ἦτο ἡ εἰσπραξις τῶν προσόδων διὰ τὴν ἀντιμετώπισιν τῶν δαπανῶν τοῦ στόλου.

Σημαντικὸν ἐπίσης μέρος τῶν ἐξόδων τοῦ στόλου κατεβλήθη, κατὰ τὰ πρῶτα ἔτη τοῦ ἀγῶνος, ὑπὸ τῶν προεστῶν τῶν νήσων, οἱ ὁποῖοι, ὅχι μόνον διέθετον τὰ πλοῖα των διὰ τὸν ἀγῶνα, ἀλλὰ ἐπλήρωνον καὶ εἰς τοὺς ναύτας μισθὸν ἐκ 10 ταλλήρων μηνιαίως καὶ ἐδίδον προσέτι ἀνά 50 τάλληρα εἰς τὰς οικογενεῖας αὐτῶν (50).

Εἰς τὸν πολυδάπανον αὐτὸν τομέα τῆς Ἐπαναστάσεως συνέβαλε καὶ ἡ Διοίκησις, ὡς θὰ ἴδωμεν περαιτέρω, διὰ τῶν λαβόντων χώραν ἐράνων, εἰσπράξεων ἐκ τῶν συνεισφορῶν (51) καὶ τῶν συναφθέντων δανείων.

Εἰς τὰς τάξεις ἐκείνων οἱ ὁποῖοι συνεισέφερον εἰς τὴν ἐνίσχυσιν τῶν ἀνεπαρκῶν πόρων τοῦ Κράτους πρέπει νὰ προσθέσωμεν τοὺς πλουσίους φιλοπάτριδας Ἑλληνας, οἱ ὁποῖοι διὰ δωρεῶν ἐνίσχυσον τὸν ἀγῶνα, τοὺς ὁμογενεῖς τοῦ ἐξωτερικοῦ, τοὺς ξένους φιλέλληνας, ὡς καὶ τὰ μέλη τῆς Φιλικῆς Ἐταιρείας, τὰ ὅποια ἐνίσχυσαν οἰκονομικῶς τὰ πρῶτα βήματα τοῦ ἀγῶνος.

Ἀποτελεῖ μίαν ἀπὸ τὰς ὠραιότατας σελίδας τῆς Ἑλληνικῆς Ἐπαναστάσεως ἡ ἐν γένει δράσις καὶ ἡ προσφορά, ὕλική καὶ ἠθική, τῶν φιλελλήνων εἰς τὸν ἀγῶνα.

Φιλελληνικοὶ σύλλογοι εἶχον συσταθῆ τὸ πρῶτον εἰς τὴν Γερμανίαν καὶ κατόπιν εἰς τὴν Ἑλβετίαν, καὶ ἔστειλλον ὅπλα, πολεμοφόδια καὶ ὑγειονομικὸν ὕλικόν. Κατὰ τὸ 1823 ἡ φιλελληνικὴ κίνησις ἔλαβεν ἰδιαιτέραν ὄθησιν εἰς τὴν Ἀγγλίαν, ὅπου ἰδρύθη φιλελληνικὸν Κομιτᾶτον ὑπὸ τὸν Λόρδον Ἐρσκιν, τὸν Ροβέρτον Λόγγ, τὸν Ἰωσήφ Χιούμς καὶ τὸν Ἰωάννην Βόουριγκ (52). Ὁμοίως

48. Ἄ. Βυζαντίου, *ἐνθ' ἀν.*, σελ. 318.

49. Ἰ. Φιλήμονος, *ἐνθ' ἀν.*, τόμος Γ', σελ. 396.

50. Ἄ. Ὀρλάνδου, *Ναυτικὴ Ἱστορία τῶν κατὰ τὸν ὑπὲρ Ἀνεξαρτησίας τῆς Ἑλλάδος πεπραγμένων κ.λπ.*, Ἀθήναι, 1869, τόμος Α', σελ. 139.

51. Ἄ. Ἀναργύρου, *Τὰ Σπετσιώτικα*, Ἀθήναι, 1861, σελ. 509.

52. G. Herzberg, *ἐνθ' ἀν.*, τόμος Β', σελ. 138 - 143.

σύλλογοι ιδρύθησαν εἰς τὴν Ἀμερικὴν καὶ ἐπραγματοποίησαν ἐράνους, τῶν ὁποίων τὰ χρήματα ἐκ λιρῶν 6.600 ἐστάλησαν κατὰ τὸν Ἀπρίλιον τοῦ 1824 εἰς τὸ Κομιτάτον τοῦ Λονδίνου (53).

Μεταξὺ τῶν πρωταγωνιστῶν τῆς φιλελληνικῆς δράσεως τῶν ξένων ἰδιαιτέραν θέσιν κατέχει, ἀσφαλῶς, ὁ Λόρδος Βύρων. Μέρος τῆς συμμετοχῆς του εἰς τὸν ἀγῶνα ἀποτελεῖ καὶ ἡ συνεισφορά του διὰ τὴν ἄμυναν τοῦ Μεσολογγίου, διὰ πληρωμῆς 2.000 δολλαρίων ἐβδομαδιαίως διὰ τρῶφιμα, καθὼς καὶ τῶν μισθῶν τῶν ὑπὸ τὸν Μᾶρκον Μπότσαρη 500 Σουλιωτῶν (54).

Ἡ περίοδος ἐν τούτοις, κατὰ τὴν ὁποίαν ὁ φιλελληνισμὸς ἐπαιξεν ἀποφασιστικὸν ρόλον εἰς τὴν ἐξέλιξιν τῆς Ἐπαναστάσεως, εἶναι ἡ μεταξὺ τοῦ 1825 καὶ τοῦ 1827.

Μετὰ τὴν πτώσιν τοῦ Μεσολογγίου ἡ θέσις τῆς Ἑλλάδος ἦτο δυσχερестаτή. Ἡ ἔλλειψις χρημάτων, αἱ πολιτικαὶ διαμάχαι μεταξὺ τῶν τριῶν κομμάτων, αἱ τοπικαὶ διενέξεις μεταξὺ τῶν προεστῶν, μαζὶ μὲ τὴν ἐκστρατείαν τοῦ Ἰμπραήμ, ἔδιδον εἰκόνα ἀπογνώσεως. Εἰς τὴν δύσκολον αὐτὴν καμπὴν τοῦ ἀγῶνος μεγίστη ὑπῆρξεν ἡ βοήθεια τοῦ Γ. Ἐυνάρδου. «Ὁ ἄριστος οὗτος πολίτης τῆς Γενεύης», γράφει ἡ «Γενικὴ Ἐφημερὶς τῆς Ἑλλάδος» κατὰ τὸν Ἰούλιον τοῦ 1826, «μᾶς ἐπρομήθευσε καὶ μᾶς προμηθεύει ἀδιακόπως μὲ ζωοτροφίας καὶ μὲ ἄλλα εἰς τὸν πόλεμον ἀναγκαῖα».

Κατὰ τὸν Σεπτέμβριον τοῦ 1826, ἀπειθυνόμενοι πρὸς αὐτὸν ὁ Μαυρομιχάλης, ὁ Νικήτας, ὁ Καραϊσκάκης, ὁ Κολοκοτρώνης καὶ ἄλλοι ἀρχηγοὶ τοῦ γράφουν: «Δὲν φοβούμεθα τοὺς Αἰγυπτίους· ἔχομεν ἀνάγκην τροφῶν διὰ τὰς γυναῖκας, τὰ παιδιὰ, τοὺς γέροντας ποὺ καταφεύγουν εἰς τὰ ὄρη καὶ τρέφονται ὡς ἐπὶ τὸ πλεῖστον ἀπὸ βαλάνους».

Καὶ ὁ Ἐυνάρδος μετὰ ταῦτα ἀποστέλλει πρὸς ἐνίσχυσιν ὀλόκληρον πλοῖον μὲ τροφὰς διὰ τοὺς κατοίκους τοὺς περὶ τὸ Ναυπλίου (55).

Εἶναι ἀξιοσημείωτον, ὅτι τὴν ἐποχὴν ἐκείνην πλέον τῶν δώδεκα Κομιτάτων εἶχον ἰδρυθῆ εἰς τὰς κυριωτέρας εὐρωπαϊκὰς πόλεις, καὶ συνηγωνίζοντο εἰς τὴν διενέργειαν ἐράνων καὶ τὴν ἀποστολὴν τροφῶν καὶ πολεμφοδίων εἰς τὴν Ἑλλάδα. Τὰ βοηθήματα αὐτὰ τῶν ξένων φιλελλήνων ὑπῆρξαν πράγματι σωτήρια διὰ τὸ ἔθνος. Ὁ Φραντζῆς ὑποστηρίζει, ὅτι ἐκ τῆς συνδρομῆς ταύτης τῶν ξένων διεσώθησαν ἐκ τῆς πείνης πλέον τῶν 200.000 ἀνθρώποι (56).

53. Σ. Λάσκαρι, Ὁ φιλελληνισμὸς ἐν Ἀμερικῇ κατὰ τὴν Ἑλληνικὴν Ἐπαναστάσιν, Ἀθῆναι, 1926, σελ. 38.

54. «Ἀρχεῖα Ἑλληνικῆς Παλιγγενεσίας», τόμος Β', σελ. 239.

55. «Γενικὴ Ἐφημερὶς τῆς Ἑλλάδος», ἔτος Β', σελ. 157.

56. Ἄ. Φραντζῆ, Ἐπιτομὴ τῆς Ἑλληνικῆς Ἐπαναστάσεως, τόμος Β', σελίς

Δέν είναι πλήρως εξηκριβωμένον τὸ σύνολον τῆς σταλείσης ὑπὸ τοῦ ἐξωτερικοῦ βοήθειας κατὰ τὴν ἱστορουμένην περίοδον. Ἐνδεικτικῶς ἐπ' αὐτοῦ γράφει ὁ Herzberg: «Κατὰ τὸ 1825 ὁ φιλελληνισμὸς γιγαντούμενος κατέβαλεν ἐπὶ ἓν ἔτος ἀπάσας σχεδὸν τὰς δαπάνας τοῦ Ἑλληνικοῦ πολέμου. Κατὰ τὸ 1826 ἡ Εὐρώπη κατέβαλεν εἰς τὴν Ἑλλάδα 2 1/2 ἑκατομμύρια περίπου φράγκων. Εὐρώπη καὶ Ἀμερικὴ ἠμιλλῶντο εἰς πολλαπλὴν βοήθειαν καὶ κατὰ τὸ 1827 ἐξηκολούθει ἡ ἴδια ὑπὲρ τῆς Ἑλλάδος ἐργασία καὶ προθυμία» (57).

Ἡ διατροφή τῶν Ἑλλήνων καὶ αἱ πολεμικαὶ ἐπιχειρήσεις.

Κατὰ τὴν διάρκειαν τοῦ ἀγῶνος τῆς ἀνεξαρτησίας ἡ Ἑλλάς ἐγένετο θέατρον πολέμου καὶ μεγάλων εἰς ἑκτασιν καταστροφῶν. Αἱ θέσεις τῶν ἀντιπάλων δὲν ἦσαν πάντοτε προκαθορισμέναι. Ὁ ἐχθρὸς, λόγῳ τῶν ἐπιδρομῶν, μετέβαλλε πεδῖον δράσεως. Καὶ οἱ Ἕλληνες ἀντεμετώπισαν τὴν κατάστασιν πότε ἐπιτιθέμενοι καὶ πότε ἀμυνόμενοι, πότε ἐργαζόμενοι καὶ πότε στρατεύμενοι, καὶ ἄλλοτε μὲν εὐρισκόμενοι εἰς τὰς πόλεις, ἄλλοτε δὲ εἰς τὰ ὄρη.

Εἰς ὅλην αὐτὴν τὴν πολεμικὴν περιπέτειαν ὁ ἀγὼν διὰ τὴν διατροφήν τῶν Ἑλλήνων —πολεμιστῶν καὶ ἀμάχων—, ἐπηρεασθεὶς ἀπὸ τὰς ἐσωτερικὰς ἀνωμαλίας καὶ τὰς πολεμικὰς ἐπιχειρήσεις, ἀποτελεῖ μίαν ἄλλην, καὶ ἄγνωστον ἐν πολλοῖς, εἰκόνα τῆς Ἐπαναστάσεως, ἡ ὁποία παρουσιάζει τὰς καταστροφὰς τῆς γεωργίας καὶ τὸ δραματικὸν κορύφωμα τῆς ἐλλείψεως τροφίμων, τὸ ὁποῖον ἐξῆσεν ὁ χριστιανικὸς πληθυσμὸς τῆς Ἑλλάδος τὴν ἐποχὴν ἐκείνην.

Κρίνεται διὰ τοῦτο σκόπιμον ὅπως σημειωθοῦν μερικὰ ἐκ τῶν διαδραματισθέντων ὑπὸ αὐτὰς τὰς συνθήκας γεγονότων, τὰ ὁποῖα πολλάκις ἔκριναν τὴν τύχην πολλῶν μαχῶν καὶ ἐπέδρασαν αἰσθητῶς εἰς τὴν ἐξέλιξιν τοῦ ἀγῶνος.

Κατὰ τὸ πρῶτον ἔτος τῆς Ἐπαναστάσεως πρόβλημα διατροφῆς τοῦ λαοῦ δὲν ὑπῆρχε διότι, κατὰ γενικὴν παραδοχὴν, ἡ Χώρα εὐρίσκετο εἰς πλήρη οικονομικὴν καὶ γεωργικὴν ἀκμὴν. Κατὰ τοὺς ἱστορικοὺς, αὐτὴ ἡ παραγωγικὴ εὐρωστία τῆς κατεχομένης Ἑλλάδος, πρὶν ἀπὸ τὴν ἔναρξιν τοῦ ἀγῶνος, συνέτελεσεν εἰς τὴν πραγματοποιήσιν καὶ ἐπιτυχίαν τῆς Ἐπαναστάσεως. Τὸ ἀρχικὸν ἀπόθεμα τῶν τροφίμων, ἡ ἀκμάζουσα κτηνοτροφία καὶ ἡ γεωργικὴ παραγωγή ὑπῆρξαν αἱ πηγαὶ συντηρήσεως τοῦ ἑλληνικοῦ λαοῦ.

Εἰς τὸ σημεῖον αὐτὸ πρέπει νὰ σημειωθῇ, ὅτι ἡ βασικὴ τροφή τοῦ λιτοδιαίτου ἑλληνικοῦ λαοῦ συνίστατο κυρίως ἀπὸ τὸν ἄρτον, τὰς ἐλαίας, τὰ ὕσπρια, καθὼς καὶ τὰ γαλακτοκομικὰ προϊόντα, κυρίως τὸν τυρὸν καὶ τὸ γιαούρτι. Τὸ κρέας ἐθεωρεῖτο πολυτελεῆς διατροφή καὶ κατηναλίσκετο ὡς ἐπὶ τὸ πλεῖστον κατὰ τὰς ἐορτάς.

Τὴν ἐποχὴν ἐν τούτοις τῆς Ἐπαναστάσεως ἡ διατροφή τοῦ λαοῦ προσηρόμοσθη μὲ τὴν ἐπικρατήσασαν κατάστασιν. «Ὁ ἀγρότης μετεβλήθη εἰς ἀκατάβλητον ἀγωνιστὴν», γράφει ὁ Δ. Ζωγράφος· «ἐγνώριζεν ὅτι εἶχεν ἐξησφαλισμένον τὸν ἄρτον του καὶ τὸ κρέας του. Ἡ Ἑλληνικὴ Γῆ, ἀστειρευτος πηγῆ τῶν πρώτων ἀπαραιτήτων ἐφοδίων, ἦτο ὁ πολυτιμότερος συμπαρασάτης του» (58).

Οἱ Τοῦρκοι, μετὰ τὴν ἐναρξίν τῆς Ἐπαναστάσεως (59), συνεκέντρωσαν μεγάλας ποσότητας τροφίμων διὰ τῆς ἀρπαγῆς καὶ περιωρίσθησαν εἰς τὰ φρουριά των: «Ἐξήρχοντο εἰς τὴν ὑπαιθρον πρὸς λεηλασίαν καὶ ἐκπλήττεται κανεῖς ἐκ τοῦ ἀριθμοῦ τῶν ζώων τὰ ὅποια διήρπαζον καὶ ἐκ τῆς φθορᾶς τῶν προϊόντων τὴν ὅποιαν ἐπέφερον εἰς τοὺς ἀγρούς» (60).

Ἦδη ἀπὸ τοὺς πρώτους μῆνας τοῦ ἀγῶνος, τόσον οἱ Ἕλληνες, ὅσον καὶ οἱ Τοῦρκοι εἶχον στρέψει τὴν προσοχὴν των εἰς τὴν ἐξασφάλισιν τῶν τροφίμων. Κατὰ τὴν πολιορκίαν τῆς Κορίνθου οἱ Ἕλληνες κατέλαβον τὰς τουρκικὰς ἀποθήκας τοῦ σίτου, τῆς κριθῆς καὶ τοῦ ἀραβοσίτου καὶ τὰς ἐσφράγισαν μὲ τὴν προοπτικὴν νὰ χρησιμοποιοῦσιν τὸ περιεχόμενόν των διὰ τὴν διατροφήν τοῦ στρατοῦ.

Ἐξ ἄλλου, ἀρχὰς Ἀπριλίου τοῦ 1821, οἱ Ὀθωμανοί, ὀρμώμενοι ἐκ Τριπόλεως, ἐπυρπόλησαν τὰς οἰκίας τῆς Ἀλωνισταίνης καὶ ἀφοῦ συνήθρυσαν «αἰγὸν πρόβατα» καὶ ἄλλα ζῶα ἐπέστρεψαν αὐθημερὸν εἰς Τρίπολιν (61).

Τὰ τρόφιμα εἶχον γίνει τὸ ἀντικείμενον πολλῶν ἐπιχειρήσεων. Καὶ πολλὰς φορὰς ἡ πολιορκία τῶν φρουρίων ἐκρίνετο ἀπὸ τὴν ἐπάρκειαν ἢ ἔλλειψιν τροφῶν. Χαρακτηριστικῶς ἀναφέρεται, ὅτι εἰς τὸ Ἄργος ὁ Τσόκρης ἐπυρπόλησε τὴν οἰκίαν τοῦ Ἀλῆ - Μπέη, ἡ ὅποια εἶχεν ἐναποταμιευμένας μεγάλας ποσότητας τροφίμων. Ἐπίσης, ὅτι δι' ἔλλειψιν τροφῶν παρεδόθησαν τὰ φρούρια τῆς Μονεμβασίας καὶ τοῦ Ναυαρίνου (62).

Μεταξὺ τῶν πλέον σημαντικῶν πολεμικῶν γεγονότων τῆς Ἐπαναστάσεως καταχωρίζεται ἀσφαλῶς καὶ ἡ ἐπιδρομὴ τοῦ Δράμαλη. Λόγω ἔλλειψεως τροφῶν, μετὰ τὴν εἰσβολὴν του εἰς Ἀργολίδα, ὁ Δράμαλης ἠναγκάσθη νὰ ὑποχωρήσῃ εἰς Κόρινθον, διότι «ἀπερισκέπτως προελάνων δὲν ἐφρόντισε καὶ διὰ τὴν ἀποταμίευσιν τροφῶν. Εὕρισκόμενος εἰς Ἀργολίδα δὲν ἠδύνατο νὰ ἀναπληρώσῃ τὴν ἔλλειψιν αὐτὴν, διότι ἡ συγκομιδὴ τοῦ ἔτους ἐκείνου ἀπέβη

58. Δ. Ζωγράφου, ἐνθ' ἂν., τόμος Α', Εἰσαγωγή, σελ. κα'.

59. «Ἐντὸς τριῶν μηνῶν οἱ χριστιανοὶ ἐγένοντο κύριοι ἀπάσης τῆς πρὸς νότον τῶν Θερμοπυλῶν καὶ τῆς Ἀκτύου Ἑλλάδος, ἐξαιρέσει τῶν πολιορκουμένων φρουρίων», Julien de la Gravière, ἐνθ' ἂν., σελ. 83.

60. Δ. Ζωγράφου, ἐνθ' ἂν., τόμος Α', σελ. 156.

61. Ἄ. Φραντζῆ, Δοκίμιον ἱστοριῶν, τόμος Β', σελ. 5.

62. Ἄ. Φραντζῆ, ἐνθ' ἂν., τόμος Β', σελ. 214.

έλλιπής, τὰ δὲ ὑπάρχοντα ὀλίγα σιτηρὰ καὶ κρέατα ἀπῆχθησαν ὑπὸ τῶν Ἑλλήνων (63). Τότε, τὴν 25ην Ἰουλίου 1822, κατὰ τὴν ἐπιστροφήν τῶν στρατευμάτων τοῦ Δράμαλη εἰς Κόρινθον, ἔλαβε χώραν εἰς τὰ στενὰ τῶν Δερβενακίων ἢ ὑπὸ τοῦ Κολοκοτρώνη ὑποδειχθεῖσα εἰς τὸ συμβούλιον τῶν ὀπλαρχηγῶν ἐνέδρα καὶ συμπλοκὴ τῶν τμημάτων τοῦ Κολοκοτρώνη μὲ τὰ ὑποχωροῦντα στρατεύματα τοῦ Δράμαλη, ἢ ὅποια ἐν συνεχείᾳ ἐξειλίχθη εἰς ἐξολοθρευτικὴν διὰ τοὺς Ὀθωμανοὺς μάχην.

Ἡ πρώτη εἰκὼν ἀπογνώσεως διὰ τὴν διατροφήν τῶν Ἑλλήνων μᾶς δίδεται κατὰ τὸ 1824. Εἶχον προηγηθῆ αἱ καταστροφαὶ τῶν ἀγροτικῶν περιοχῶν τῆς Πελοποννήσου ἐκ τῶν ἐμφυλίων πολέμων (64) καὶ εἶχον ἐλαττωθῆ αἱ γεωργήσιμοι ἐκτάσεις (65). Εἰς τὸ Ναύπλιον εἶχε συγκεντρωθῆ πλῆθος προσφυγικῶν κόσμου καὶ αἱ συνθήκαι τῆς ζωῆς ἦσαν δυσμενέστατοι. «Καθ' ἕλας τὰς ὁδοὺς», γράφει ὁ Γερβίνος, «συνωθοῦντο ἄνθρωποι πεινῶντες, οἴτινες καὶ ἂν ἀπέφευγον τὸν ἔχθρον εἶχον πρὸ ὀφθαλμῶν τύχην τρομερωτέραν, τὴν σιτοδείαν, διότι κατὰ τὸ ἐνεστώσ ἐτος οὔτε λόγος ὑπῆρχε περὶ καλλιέργειας γαιῶν τῆς Πελοποννήσου καὶ τῆς Δυτικῆς Ἑλλάδος, ὡς καταστραφεῖσθαι διὰ μᾶς πάσης τῆς ἀναπτύξεως τῆς χερσονήσου» (66).

Τὸ πρόβλημα ἐν τούτοις τῆς διατροφῆς τοῦ ἀμάχου ἑλληνικοῦ πληθυσμοῦ ἔλαβε δραματικὴν ἐξέλιξιν ἀπὸ τῶν ἀρχῶν τοῦ 1825. Κατὰ τὸν Φεβρουάριον τοῦ ἔτους τούτου, ὁ Ἰμπραὴμ ἀπεβιβάσθη εἰς Μεθώνην καὶ ἐν συνεχείᾳ προέβη εἰς ἀλλεπαλλήλους ἐπιχειρήσεις εἰς Πελοπόννησον, λεηλατῶν, πυρπολῶν καὶ καταστρέφον πόλεις, χωρία καὶ ὀλοκλήρους ἐπαρχίας, μεταξὺ τῶν ὁποίων τὴν Μεσσηνίαν, τὴν Κυπαρισσίαν, τὴν Γαστούνην, τὴν Κορώνην κ.ἄ.

Παραλλήλως, τὸν Ἀπρίλιον τοῦ 1825, ὁ στρατὸς τοῦ Ρεσίτ - Πασᾶ κατακλύζει τὴν Αἰτωλίαν, τὴν Φωκίδα καὶ τὰ Σάλωνα. Ἡ Ἀκαρνανία καὶ ἡ λοιπὴ Δυτικὴ Ἑλλὰς ἐρημοῦνται. Πρὸ τοῦ Μεσολογγίου οἱ ἐπιδρομεῖς τοῦ Ρεσίτ καταστρέφουν τοὺς ἐλαιῶνας καὶ χρησιμοποιοῦν δέματα κλάδων διὰ τὰ ὀχυρωματικὰ ἔργα πρὸ τῆς πόλεως.

Τὸ ἀποτέλεσμα τῶν πολεμικῶν ἐπιχειρήσεων εἰς τὴν περιοχὴν ταύτην

63. Κ. Παπαρηγοπούλου, *ἐπ' ἀν.*, τόμος Ε', σελ. 773.

64. Ὁ Ἄρ. Οἰκονόμου, ἀναφερόμενος εἰς τὰς ἐμφυλίους διενέξεις, σημειώνει τὰ ἑξῆς: «Ἐν ᾧ χρόνῳ ὁ ἐξηντηλέμενος ἔχθρος πρὸς κατάσβεσιν τῆς Ἑλληνικῆς ἐλευθερίας κατέφενεν εἰς τὸν ὑποτελῆ αὐτοῦ ἡγεμόνα τῆς Αἰγύπτου καὶ ὑπέσχετο αὐτῷ τὴν Κρήτην καὶ τὴν Πελοπόννησον, οἱ πολιτικοὶ καὶ στρατιωτικοὶ τῆς Ἑλλάδος ἀρχηγοὶ συνέτριβον τὰς ἐθνικὰς δυνάμεις εἰς ἐνόπλους διαπληκτισμούς, εἰς τοὺς ὁποίους ἡ ἱστορία ἔδωκε τὸν τίτλον ἐμφυλίου πολέμου», Ἄρ. Οἰκονόμου, «Οἰκονομ. ἐπιθεώρησις», τόμος Β', σελ. 173.

65. Ἄρ. τῶν ἐμφυλίων πολέμων τὸ 1824 ὑπέστησαν καταστροφὰς οἱ ἀγροτικοὶ πληθυσμοὶ τῆς Πελοποννήσου, G. Herzberg, *ἐπ' ἀν.*, τόμος Β', σελ. 194.

66. Γ. Γερβίνου, *Ἱστορία τοῦ 18ῷ Ἀἰῶνος ἀπὸ τῶν συνθηκῶν τῆς Βιέννης μέχρι τοῦ 1830*, τόμος Β', σελ. 107.

αναφάνεται σαφώς εις τὴν ἐπιστολὴν τὴν ὁποίαν ἀπέστειλον οἱ Μεσολογγῖται πρὸς τὸν τοποτηρητὴν τῆς Κυβερνήσεως κατὰ τὸ 1829, ἐπιστρέφοντες εἰς τὸ Μεσολόγγιον μετὰ τὴν ἀπελευθέρωσιν του: «Δενδροκοπημένη ἡ Γῆ ἀπὸ τὰ πλήθη τῶν ἀπανθρώπων τυράννων, ἐχερσσωμένη καὶ ἄγριος προξενεὶ φρίκην καὶ τρόμον καὶ γίνεται σχεδὸν ἀγνώριστος καὶ εἰς ἡμᾶς τοὺς ἰδίους» (67).

Ἐν τῷ μεταξὺ, ὁ χριστιανικὸς πληθυσμὸς τῆς Πελοποννήσου λόγῳ τῆς ἐπιδρομῆς τοῦ Ἰμπραήμ κατέφυγεν εἰς τὰ σπήλαια καὶ τὰ ὄρη. Αἱ πεδινὰ καὶ παραλιακὰ γαῖαι ἔμειναν ἀκαλλιέργητοι. «Ὅπου δὲ ὑπῆρχε καλλιέργεια, καὶ αὐτὸ εἰς ὄρεινὰς ἰδίως περιοχάς, οἱ γεωργοὶ ἐχρησιμοποιοῦν σκοπιάς διὰ νὰ ἀποφύγουν τὴν ἐμφάνισιν τῶν Ἀράβων τοῦ Ἰμπραήμ (68).

Χαρακτηριστικὴν εἰκόνα τῆς δημιουργηθείσης καταστάσεως δίδει ὁ Φραντζῆς: «Ἄλλ' εἴτε γαῖας ἐκαλλιέργουν εἴτε ἐθέριζον τοὺς δημητριακοὺς καρπούς, εἴτε τὰς ἀμπέλους τῶν ἐτρύγουν, εἰδοποιοῦντο καὶ κατέφυγον εἰς τὰ ὄρεινὰ καὶ ὄχυρά. Εἰς τὰ σπήλαια καὶ τὰς τρύπας εἶχον τὰς οἰκογενείας τῶν ποῦ εἶναι φρίκη μόνον νὰ τὰ θεωρῇ τις σήμερον, τὰ μὲν διὰ τὸ ὕψος, τὰ δὲ διὰ τὸ βάθος» (69).

Ὅπως ἦτο ἐπόμενον ἡ ἐλάττωσις τῆς γεωργικῆς παραγωγῆς ἐπέφερε σπάνιν καὶ αὐξήσιν τῆς τιμῆς τῶν προϊόντων. Ὅλοκλήρους ὥρας ἤναγκάζοντο οἱ κάτοικοι διαφόρων ἐπαρχιῶν νὰ ὀδεοῦν διὰ νὰ ἀγοράσουν ἄρτον. «Καὶ σὲ ποῖαν τιμὴν; Καὶ μὲ τί χρήματα;» γράφει ὁ Φραντζῆς: «ἐπωλοῦσαν τὰ ἐπιπλά των, τὰ ἐνδύματά των καὶ τὰ πολύτιμα μέταλλα διὰ τὸ ἀντίτιμον τοῦ ἀγοραζομένου ἀραβοσίτου, καλαμβοκίου, ὀσπρίων κ.λπ. Ἐκεῖνοι οἱ ὁποῖοι διέμενον εἰς τὰς ὄρεινὰς θέσεις, εἰς τὰ σπήλαια, εἰς τὰς τρώγλας τῆς γῆς καὶ εἰς τὰ δάση, ἄλεθαν βελανίδια, γκροτζάχλαδα καὶ φλοιούς τῶν δένδρων διὰ χειρομύλων καὶ τὰ ἤνωναν μὲ ὀλίγον ἀραβοσιτάλευρον ἢ κριθαράλευρον καὶ τὰ ἔψηναν» (70).

Κατὰ τὸ 1827, τελευταῖον ἔτος τῆς παραμονῆς του εἰς τὴν Ἑλλάδα, ὁ Ἰμπραήμ εἶχεν ἐξαγριωθῆ. Διατάσσει, τὴν 20ὴν Σεπτεμβρίου 1827, τὸν ὑπ' αὐτὸν Κεχαγιάμπεη νὰ μεταβῇ εἰς τὴν Μεσσηνίαν διὰ νὰ καταστρέψῃ τὰ καρποφόρα δένδρα τῶν ἐλληνικῶν ἰδιοκτησιῶν.

Ὁ Κεχαγιάμπεης, στρατοπεδεύσας μεταξὺ Καλαμῶν καὶ Νησίου ἐπὶ κεφαλῆς 10.000 στρατοῦ, ἀποστέλλει τὴν ἀκόλουθον διαταγὴν ἀπὸ τὸ Νησίον, τὴν 22αν Σεπτεμβρίου 1827, εἰς τοὺς προεστοὺς τῆς περιοχῆς:

«Κύριοι Προεστοὶ τοῦ Ἰμλακίου καὶ Κιουτσουκ Μάνης, Νησίου καὶ Κα-

67. «Γενικὴ Ἐφημερὶς τῆς Ἑλλάδος», ἔτος Δ', σελ. 182.

68. Θ. Κολοκοτρώνη, Ἀπομνημονεύματα, τόμος Β', σελ. 16.

69. Ἄ. Φραντζῆ, Ἐπιτομή... τόμος Β', σελ. 478.

70. Ἄ. Φραντζῆ, ἔθ' ἀν., σελ. 479.

λαμάτας. Κατόπιν έντολής τής 'Υψηλότητος του Αιθέντου μας ήλθα εις τὰ έν-
ταῦθα διὰ νὰ κατακόψω, κατακαύσω καί σχεδόν ν' άφανίσω όλα τὰ δένδρα
σας όσα είναι χρήσιμα καί άναγκαία, λυπούμενος τόν πτωχόν λαόν, σας
συμβουλεύω ... νά προσκυνήσετε».

'Η άπάντησις τών προεστών έχει τό άνάλογον ύφος τών 'Ελλήνων, οι
όποιοι εύρέθησαν κατά καιρούς εις παρομοίαν θέσιν:

«'Ελάβαμε τό γράμμα σου, εις τό όποιον λέγεις ότι είσαι διωρισμένος
άπό τόν αύθέντην σου νά κατακόψης τὰ δενδρικά μας καί σου άποκρινόμεθα...
Κοντά στις τόσες άλλες παρανομίες μπορείτε νά μεταχειρισθήτε τό αύτό καί
εις τὰ άψυχα δένδρα...» (71).

'Οργισθείς ό Κεχαγιάμπεης διέταξε καί κατέστρεψαν έντός δύο ήμερών
ύπέρ τας 60.000 δένδρων συκών, ύπέρ τας 26.000 δένδρων ελαιών καί άλλας
μωρέας. 'Εν τώ μεταξύ, κατόπιν έπεμβάσεως τών κυβερνητών τών πολεμικών
πλοίων τών τριών μεγάλων δυνάμεων, έπαυσεν ή καταστροφή.

III. 'Η οικονομική πολιτική τών επαναστατικών Διοικήσεων.

Τά ληφθέντα οικονομικά μέτρα.

'Η μέχρι τούδε παρουσίασις τής οικονομικής ζωής τών 'Ελλήνων κατά τήν
επαναστατικήν περίοδον άπεροσφίθη άπό τήν άνάπτυξιν τών κυριωτέρων οίκο-
νομικών προβλημάτων τής έποχής εκείνης. 'Ητοι: τής έκποιήσεως τών έθνι-
κών γαιών, τής άπασχολήσεως καί τής εισοδηματικής διαθρώσεως τών κα-
τοίκων, τών έξόδων τής 'Επανάστασεως καί του άγώνος διά τήν διατροφήν
τών 'Ελλήνων.

'Εν συνεχεία θά παρακολουθήσωμεν τήν οικονομικήν πορείαν του άγώ-
νος, άπό τής έναρξεώς του μέχρι τής έλευσεως του Καποδιστρίου (1821 - 1828),
διά μέσου τής οικονομικής δραστηριότητος τών επαναστατικών Διοικήσεων.

'Από του Μαρτίου μέχρι του Μαΐου του 1821 ή 'Επανάστασις έστερεώτο
γενικής άρχηγίας καί διεξήγετο ως κλεφτοπόλεμος. Τήν πρωτοβουλίαν διά
τήν συντήρησιν του στρατού, διά τήν συγκέντρωσιν τών έσοδειών, διά τήν
έίσπραξιν τών έράνων προς ενίσχυσιν του άγώνος κ.λπ. είχαν αναλάβει κατ'
άρχάς οι Προεστοί καί οι καπετανέοι, καί έν συνεχεία τό έργον αύτό άντετέθη εις
διοργανωθείσας τοπικάς άρχάς, ήτοι τας 'Εφορίας καί Δημογεροντίας.

Μετά τήν νικηφόρον μάχην του Βαλτετσίου, τήν άποκληθείσαν πρώτην
μάχην του ύπέρ τής έλευθερίας άγώνος, κατέστη άναγκαία ή ίδρυσις μιās
κεντρικής Διοικήσεως, διαχειριζομένης τόν άγώνα. Τοιουτοτρόπως τήν 26ην

71. «Γενική 'Εφημερίς τής 'Ελλάδος», έτος Β', σελ. 271· Θ. Κολοκοτρώνη, 'Απο-
μνημονεύματα, τόμος Β', σελ. 30.

Μαΐου 1821 συνήλθεν εις τὴν Μοῆν τῶν Καλτετζῶν ἡ πρώτη Συνέλευσις τῶν Προσπτῶν ὅλης τῆς Πελοποννήσου καὶ ἱδρυσεν τὴν Γερουσίαν τοῦ Καλτετζίου.

Τὴν 30ὴν Μαΐου 1821 ἡ ἐν λόγῳ Γερουσία ἀπέστειλε τὴν Ἐγκυκλίον τῆς Στενωίτισης (72) πρὸς τοὺς «Φιλογενεστάτους Ἐφόρους, Γεναιοτάτους Στρατηγούς καὶ λοιποὺς ἀπαξάπαντας κατοίκους τῶν Ἐπαρχιῶν τῆς Πελοποννήσου». Διὰ τῆς ἐγκυκλίου ταύτης ἐδίδοντο ὁδηγίαι διὰ τὴν φορολογίαν τῆς δεκάτης (δεδομένου ὅτι διετηρήθη τὸ ἐπὶ Τουρκοκρατίας ἐπιβαλλόμενον, ὡς ἐμνημονεύθη, ποσοστὸν τοῦ κτηματικοῦ φόρου ἀνερχόμενον εἰς 10 %), διὰ τὴν συγκομιδὴν τῶν ἐσοδειῶν τῶν τουρκικῶν κτημάτων καὶ καταγραφὴν τῶν τουρκικῶν κινήτων πραγμάτων, ἀπηγορεύετο ἡ ἐμπορία καὶ ἡ ἐξαγωγή τροφίμων, ἐτίθεντο ποινικαὶ διατάξεις διὰ τὴν κλοπὴν καὶ ἐλαμβάνετο πρόνοια διὰ τὴν συντήρησιν τῶν χηρῶν καὶ ὄρφανῶν πολέμου.

Αἱ ἐπιτακτικαί, ἐν τούτοις, ἀνάγκαι τοῦ πολέμου καὶ αἱ ἐχθρικαὶ παρενόχλησεις ἐχαλάρωσαν τὸ ἔργον τῆς Γερουσίας. Σχολιάζων τὴν ἀτονήσασαν δραστηριότητα τῆς Γερουσίας τοῦ Καλτετζίου ὁ Φιλήμων γράφει: «Ἄλλ' ἀδύνατον ἦν τὸ μὴ προσκόψαι καὶ ταύτην, ὡς καὶ πᾶσαν ἐν ἐπαναστατικῇ ἐποχῇ οἰοῦδηποτε τόπου ἀρτισύστατον διοίκησιν, ὡς φέρουσαν μάλιστα τὸ πρόγραμμα τῆς προσωρινότητος ἐπὶ τῷ μετώπῳ» (73).

Παραλλήλως, τὸν Νοέμβριον τοῦ 1821, συνήλθεν εἰς τὰ Σάλωνα τῆς Φωκίδος συνέλευσις τῶν προσπτῶν τῆς Ἀνατολικῆς Χέρσου Ἑλλάδος καὶ ἐψήφισεν τὸν Ὄργανισμὸν τοῦ Ἀρείου Πάγου, ὁ ὁποῖος καὶ ἔλαβε μέτρα διὰ τὴν ἐνίσχυσιν τῆς γεωργίας καὶ τὴν διοργάνωσιν τῶν οικονομικῶν ὑπηρεσιῶν. Ἀνάλογα μέτρα ἐθεσπίσθησαν καὶ ὑπὸ ἄλλων τοπικῶν διοικήσεων.

Παρατηρεῖται, λοιπόν, κατὰ τὸ πρῶτον ἔτος τῆς Ἐπαναστάσεως, ἡ ἱδρυσίς διαφόρων ἐπαναστατικῶν ὀργανώσεων, καὶ γίνεται ἐμφανὴς ἡ ἔλλειψις ἐνιαίας διοικήσεως, ἡ ὁποία θὰ συντονίσῃ τὸ ἐπιδιωκόμενον οἰκονομικὸν ἔργον.

Μετὰ ταῦτα, κατόπιν κοινῆς ἀποφάσεως, τὴν 1ην Ἰανουαρίου 1822, συνήλθον οἱ ἐκπρόσωποι ἑλοῦ τοῦ ἔθνους εἰς τὴν Πιάδαν καὶ ἐψήφισαν τὸ Σύνταγμα τὸ ὀνομασθὲν Ὄργανικὸς Νόμος τῆς Ἐπιδάουρου.

Κρίνεται σκόπιμος μία παρέκκλισις ἀπὸ τὰ ἀναπτυσσόμενα, διὰ νὰ παραθέσωμεν τὴν περιγραφὴν τῆς πρώτης αὐτῆς ἱστορικῆς Συνελεύσεως τῶν Ἑλλήνων, τὴν ὁποίαν δίδει ὁ Ν. Δραγοῦμης:

«Οἱ νεώτεροι, οἱ εὐτυχήσαντες ν' ἀνοιξῶσι τοὺς ὀφθαλμοὺς πρὸς ἥλιον μὴ σκοτιζόμενον ὑπὸ νεφῶν δουλείας, νὰ πατήσωσι γῆν ἐλευθέραν, ν' ἀναπνεύσω-

72. Δι' ὀλόκληρον τὸ κείμενον τῆς ἐγκυκλίου βλ. Ἄ. Φραντζῆ, Ἐπιτομή... τόμος Β', σελ. 244-248.

73. Ἰ. Φιλήμωνος, ἐνθ' ἀν., τόμος Γ', σελ. 297.

σιν άερα ελεύθερον, αυτοί οι κληρονομήσαντες τό άνεκτίμητον δικαίωμα του συνέρχεσθαι και συνδιαλέγεσθαι και συζητείν, άδυνατοΰσιν να φαντασθώσι τον εξαλλαν ένθουσιασμόν του Έθνους, δε μετá τυραννίαν τετρακοσίων σχεδόν έτων συνήρχετο δι' άντιπροσώπων ένα βουλευθή κυριαρχικώς περι των οικείων συμφερόντων. Οι δε επίζησαντες διηγούνται, ότι δάκρυα έρρεον από τους όφθαλμούς πάντων και ως έν τη ήμέρα της Άναστάσεως άνταπεδίδοντο άσπασμοί» (74).

Συμφώνως προς τό ψηφισθέν εις την Συνελεύσειν Σύνταγμα, τά συνιστώντα την έξουσίαν σώματα ήσαν δύο: Τό Βουλευτικόν και τό Έκτελεστικόν. Έπίθεντο, επίσης, αι άρχαι της οικονομικής διακίσεως (75), αι όποιαι συνοψιζόμεναι έχουν ως εξής: (α) Προεβλέπετο ή δημιουργία έθνικού νομισματος, (β) έξουσιοδοτεΐτο τό Έκτελεστικόν δια την σύναψιν δανείων και την ύποθήκευσιν και εκποίησην των έθνικων κτημάτων, (γ) ύπεχρεούτο τό Έκτελεστικόν να ύποβάλλη εις τό Βουλευτικόν σώμα τον προϋπολογισμόν εκάστου έτους, (δ) καθοριζετο ή δικαία κατανομή των φορολογικων ύποχρεώσεων, και (ε) έλαμβάνετο μέριμνα δια την περίθαλψιν των θυμάτων πολέμου.

Η προκύψασα εκ της Συνελεύσεως της Έπιδιόρου Διοικήσεως (Έκτελεστικόν Σώμα) με Πρόεδρον τον Άλέξανδρον Μαυροκορδάτον άνέθεσε την άντιμετώπισιν των οικονομικων εις τον Πανοΰτσον Νοταράν, ό όποιος διωρίσθη γραμματεΰς ή μινίστρος της Οικονομίας.

Η πρώτη πανελληνιος Διοικήσις εύρέθη την εποχήν εκείνην ύπό την δυσχέρειαν ενός δευτάτου οικονομικού προβλήματος. Ηδη από του πρώτου έτους της Έπαναστάσεως ή Χώρα ειχε δηωθή εις εύρυτάτην κλίμακα. Ούδεμία ύπήρχεν όργάνωσις. Οι καπετανέοι εισέπραττον φόρους και έράνουσι, ως έμνημονεύθη, ή προέβαινον εις επιτάξεις δια να καλύψουν τας ανάγκας του στρατου. Τά λάφυρα διενέμοντο μεταξύ των στρατιωτων, και γενικώς ή Χώρα εύρίσκετο έν αναρχία.

Έξ άλλου, τό εμπόριον ειχεν άτονίσει. Οι Τουρκοι ήμπόδιζον την μεταφοράν σιτηρών εκ Ρωσίας. Και ή οικονομική κίνησις περιωριζετο εις την εξαγωγήν σταφίδος προς την Άδριατικήν, από όπου έκομίζοντο ζωοτροφία και πολεμεφόδια. Η καλλιέργεια επίσης των γαιων περιωρισθη (76) και άμεισος προέβαλλεν ή ανάγκη συντηρήσεως του στόλου, δεδομένου ότι οι πρόκριτοι των νήσων άντέδρων εις τό να φέρουν μονομερώς τά βάρη του κατά θάλασσαν πολέμου.

74. Ν. Δραγοΰμη, *Ιστορικαι άναμνήσεις, τόμος Α'*, σελ. 10.

75. Α. Μάμουκα, *Τά κατά την Άναγέννησιν της Ελλάδος*, Αθήναι, 1852, τόμ. Β', σελ. 17 έπ.

76. α' Αρχεία *Έλληνικης Παλιγγενεσίας*, τόμος Α', σελ. 364.

Α'. θέλει γενή γενική συνεισφορά εκ μέρους όλων τῶν κατοίκων τῆς Ἑλλάδος...»⁽⁸⁰⁾.

Ἐν συνεχείᾳ, διὰ τῆς Πελοποννησιακῆς Γερουσίας ἐπεβλήθη καὶ ἄλλη συνεισφορά πρὸς τοὺς εὐπορωτέρους τῶν κατοίκων διὰ τοῦ θεσπίσματος τῆς 22ας Ἰουλίου 1822, δοθείσης ὑποσχέσεως ὅτι θὰ ἀποδοθοῦν τὰ συλλεγένητα χρήματα μετὰ τὴν ἀποκατάστασιν τοῦ Ἔθνους. Κατὰ τὸν Φωτάκον, τὸ συλλεγὲν ποσὸν ἐκ τῶν συνεισφορῶν αὐτῶν ἀνῆλθεν εἰς 1.066.000 γρόσια⁽⁸¹⁾.

Τὴν πλεόν, ἐν τούτοις, χαρακτηριστικὴν ἀπόδειξιν τῆς ἐλλείψεως κρατικῶν πόρων, κατὰ τὴν ἱστορουμένην ἐποχὴν, ἀποτελεῖ ἀσφαλῶς ἡ ἐπιβληθεῖσα διὰ τοῦ νόμου τῆς 5ης Ἀπριλίου 1822 (ἀριθμὸς 9 τοῦ Κώδικος τῶν Νόμων) ἀναγκαστικὴ συνεισφορά τῶν χρυσῶν καὶ ἀργυρῶν σκευῶν τῶν Ἐκκλησιῶν καὶ τῶν Μοναστηρίων.

Αἱ τρεῖς πρῶται διατάξεις τοῦ ἐν λόγῳ νόμου ἔχουν ὡς ἐξῆς: (α) Ὅλα τὰ χρυσᾶ καὶ ἀργυρᾶ σκεύη τῶν Μοναστηρίων καὶ Ἐκκλησιῶν, τῶν κατὰ πᾶσαν τὴν Ἑλληνικὴν Ἐπικράτειαν, νὰ δοθῶσιν εἰς τὸ ἐθνικὸν ταμεῖον, (β) τὰ αὐτὰ σκεύη ἢ τὸ ἀντίτιμον αὐτῶν ἐξ ἐθνικῶν κτημάτων ν' ἀφιερωθῶσιν πάλιν εἰς τὰ Μοναστήρια καὶ Ἐκκλησίας, ἀφ' ὧν ἐλήφθησαν, μετὰ τὴν ἀποκατάστασιν τῶν πραγμάτων τῆς πατρίδος, (γ) ἐξαιροῦνται ἀπὸ τὸν ἀριθμὸν τῶν εἰρημένων σκευῶν αἱ εἰκόνες, τὰ ἱερὰ δισκοπότηρα καὶ αἱ λαβίδες»⁽⁸²⁾.

Ἀποτέλεσμα αὐτῆς τῆς συλλογῆς ἦτο, νὰ συγκεντρωθῇ εἰς τὸ Ἄργος ἄργυρος 800 ὀκάδων, ὁ ὅποιος προωρίζετο διὰ τὴν κοπὴν νομίσματος. Λόγῳ, ἐν τούτοις, τῆς εἰσβολῆς τοῦ Δράμαλη, ἡ Κυβέρνησις μετέφερε τὸν ἄργυρον εἰς τὰ πλοῖα τῶν Σπετσῶν⁽⁸³⁾ καὶ διετέθη πιθανῶς διὰ τὰς δαπάνας τοῦ στόλου.

Σχετικῶς μὲ τὴν ρύθμισιν τοῦ φορολογικοῦ συστήματος, ἡ πρώτη Διοίκησις τῆς Χώρας τὸν φόρον τῆς δεκάτης, τὸν θεσπισθέντα ὑπὸ τῆς ἐγκυκλίου τῆς Στεμνίτσας, ὡς ἐσημειώθη, ἐρύθμισε διὰ νόμου καὶ καθιέρωσεν ἰδιαιτερον ποσοστὸν δι' ἕκαστον εἶδος καλλιέργειας, μὲ βᾶσιν 10% ἐπὶ τῶν εἰσοδημάτων τῶν ἰδιωτικῶν κτημάτων καὶ 30% ἐπὶ τῶν εἰσοδημάτων τῶν προερχομένων ἐκ τῆς γεωργικῆς ἐκμεταλλεύσεως τῶν ἐθνικῶν γαιῶν.

Ὅσον ἀφορᾷ τοὺς δασμοὺς ἐξεδόθη τὴν 22αν Ἀπριλίου 1822 προκήρυξις, διὰ τῆς ὁποίας καθορίζετο ὡς ἰσχύον τὸ τουρκικὸν δασμολόγιον, τὸ ὅποιον καὶ διετηρήθη μέχρι τῆς ἐκδόσεως νέου, τὸν Ἰούλιον τοῦ 1823. Βάσει τοῦ δασμολογίου τούτου εἰσπραττέτο ποσοστὸν 12% ἐπὶ τῆς ἀξίας παντὸς ἐξαγομένου

80. Ἄρχεϊα Ἑλληνικῆς Παλιγγενεσίας, τόμος Α', σελ. 148.

81. Φ. Φωτάκου, *ἐνθ' ἀν.*, τόμ. Α', σελ. 328.

82. Ἄρχεϊα Ἑλληνικῆς Παλιγγενεσίας, τόμος Α', σελ. 157.

83. Ἄ. Ὀρλάνδου, *ἐνθ' ἀν.*, τόμος Α', σελ. 220.

προϊόντος, καθώς επίσης και ἐπὶ τῶν μεταφερομένων ἐμπορευμάτων ἀπὸ τῆς μιᾶς ἐπαρχίας εἰς ἄλλην.

Διὰ τὴν εἰσπραξίν τῶν φόρων ἡ Κυβέρνησις ὤρισεν εἰς τὰς ἐπαρχίας ἐπιστάτας τῶν προσόδων καὶ τῶν ἐξόδων, οἱ ὅποιοι εἰσέπραττον τοὺς φόρους καὶ ἀπέδιδον λογαριασμὸν κατὰ δίμηνον εἰς τὸ Ὑπουργεῖον τῆς Οἰκονομίας ⁽⁸⁴⁾.

Τοιαύτη, ἐν ὀλίγοις, ὑπῆρξεν ἡ οἰκονομικὴ δραστηριότης τῆς πρώτης Πανελληνίου Ἐπαναστατικῆς Διοικήσεως. Εἰς τὸ διάστημα ἐνὸς ἔτους (1822) ἀπεδύθη κυριολεκτικῶς εἰς μίαν ἀπεγνωσμένην προσπάθειαν εὐρέσεως χρημάτων, τῆς ὁποίας τὸ ἔσχατον μέτρον, ἀσφαλῶς, ἀποτελεῖ ἡ ἀναγκαστικὴ εἰσφορά τῶν ἐκκλησιαστικῶν σκευῶν. Ἦδη ἤρχισε νὰ συνειδητοποιῆται εἰς τοὺς διοικοῦντας, ὅτι ὁ πόλεμος μεταξὺ τῶν Ἐπαναστατῶν καὶ τῶν Τούρκων θὰ ἦτο μακρὸς καὶ πολυδάπανος, ὅτι αἱ οἰκονομικαὶ δυνάμεις τῆς Χώρας ἦσαν περιορισμέναι καὶ ὅτι ἔπρεπε νὰ προσανατολισθοῦν πρὸς τὴν ἐξωτερικὴν βοήθειαν.

Ἡ πρώτη προϋπολογισμός.

Παρ' ὅλα τὰ ληφθέντα οἰκονομικὰ μέτρα ὑπὸ τῆς Κυβερνήσεως κατὰ τὸ δεῦτερον ἔτος τῆς Ἐπαναστάσεως, τὰ δημόσια ἔσοδα ἦσαν τελείως ἀνεπαρκῆ διὰ τὴν κάλυψιν τῶν ἀναγκῶν τοῦ ἄγωνος. Σαφεστάτην ἔνδειξιν αὐτοῦ ἀποτελεῖ τὸ γεγονός ὅτι, κατὰ τὸ φθινόπωρον τοῦ 1822, τὰ πλοῖα ἔμειναν ἀκίνητοῦντα, παρὰ τὰς ἐκκλήσεις τῆς Κυβερνήσεως καὶ τῶν προεστῶν τῆς Πελοποννήσου ⁽⁸⁵⁾. Τὰ κεφάλαια τῶν νησιωτῶν πλοιοκτητῶν εἶχον ἐξαντληθῆ καὶ καθίστατο προβληματικὴ ἡ διὰ τοῦ στόλου ἄμυνα κατὰ τοῦ ἐχθροῦ. Τὸ ἐμπόριον εἶχεν ἐπίσης ὑποστῆ κρίσιν λόγῳ τοῦ πολέμου καὶ ἡ γεωργία εἶχε παραμεληθῆ. Καὶ ὡς ὀλιβερά ἐπικουρία ὄλων αὐτῶν προσετίθεντο αἱ παρατηρηθεῖσαι καταχρήσεις ⁽⁸⁶⁾ ὑπὸ ὄρισμένων ἀρχηγῶν, καθὼς καὶ αἱ ἐγωιστικαὶ διενέξεις μεταξὺ τῶν διοικούντων.

Ἐπ' αὐτὰς τὰς συνθήκας διαστάσεων καὶ κομματισμοῦ, ἡ Κυβέρνησις ἔλαβε τὴν ἀπόφασιν συγκλίσεως νέας Ἐθνικῆς Συνελεύσεως εἰς Ἄστρος. Ὁ Φραντζῆς, μνημονεύων τὰ τῆς συγκεντρώσεως τῶν ἐκπροσώπων τοῦ λαοῦ, διηγείται: «Ἐδέησεν ὥστε νὰ ἐκλεγῶσι δύο εἶδη πληρεξουσίων ἐφ' ὅλης σχεδὸν τῆς Ἐπαρχίας τῆς Πελοποννήσου, ἐκ δύο δηλαδὴ πατριῶν ἀντιφασκουσῶν

84. Ἄν. Μάμουκα, *ἔθ' ἀν.*, τόμος Γ', σελ. 65 - 66.

85. Ἄ. Ἀναργύρου, *ἔθ' ἀν.*, σελ. 286.

86. «Ὁ Κωνσταντῖνος Μεταξᾶς, σταλείς ὡς γενικὸς φροντιστὴς διὰ τὴν πολιορκίαν Παλαιῶν Πατρῶν μὲ 500.000 γρόσια ἐδαπάνησε τὸ ποσὸν τοῦτο ἐπὶ ματαίῳ ὡς καὶ 200.000 γρόσια ἐκ τῶν εἰσοδημάτων τῆς ἐπαρχίας, χωρὶς νὰ γίνῃ τακτικὴ πολιορκία», Ἄ. Φραντζῆ, *Ἐπιτομή...*, τόμος Β', σελ. 195 - 196.

αλλήλαις... Καί οί μὲν, ὄντες ἐκ τοῦ κόμματος τῶν προυχόντων Πελοποννησίων, τῶν Ναυτικῶν καὶ τῶν τοῦ Αἰγαίου πελάγους Νήσων καὶ τῶν Στερεοελλαδιτῶν, συνήρχοντο εἰς τὴν θέσιν τὴν καλουμένην Καλύβια Ἀγναντίτικα, οἱ δὲ τοῦ ἄλλου κόμματος μετὰ τῶν Ὀπλαρχηγῶν Θ. Κολοκοτρώνη, Ὀδυσσεύς Ἀνδρούτσου, Νικηταρᾶ, Πλαπούτα καὶ ἄλλων διαφόρων πολιτικῶν καὶ στρατιωτικῶν συνηθροίζοντο εἰς τὴν ἄπέναντι θέσιν...» (87).

Ὅπως γίνεται ἀντιληπτόν, κατὰ τὴν Β' Ἐθνικὴν Συνέλευσιν τὸ ἐπικρατήσαν ἀκλίμα συνεργασίας μετὰ τῶν πληρεξουσίων τοῦ λαοῦ ἦτο διάφορον ἀπὸ τὸ τῆς Α' Ἐθνοσυνελεύσεως.

Παρ' ὅλα ταῦτα, κατόπιν πολλῶν ἀντεγκλήσεων καὶ διαφορῶν, ἡ συνέλευσα κατὰ τὰ τέλη Μαρτίου 1823 Β' Ἐθνικὴ Συνέλευσις ἠσχολήθη διὰ μακρῶν μὲ τὰ οἰκονομικὰ προβλήματα. Εἰς τὰς διατάξεις τοῦ ψηφισθέντος νέου Συντάγματος περιλαμβάνοντο μέτρα διὰ τὴν δικαίαν κατανομήν τῶν φόρων, διὰ τὴν σύναψιν δανείων, διὰ τὴν ρύθμισιν καὶ τὸν ἔλεγχον τῶν προσόδων καὶ ἐξόδων, διὰ τὴν ἐκποίησην τῶν ἔθνικῶν κτημάτων, διὰ τὸ νομισματικὸν σύστημα, τὴν ἀεμψύχωσιν τοῦ ἐμπορίου καὶ τῆς γεωργίας ὑπὸ τῆς Διοικήσεως» (88).

Ἐκ τῶν φροντίδων τῆς Ἐθνικῆς Συνελεύσεως ἦτο νὰ προβῆ εἰς τὸν ἔλεγχον καὶ τὴν ρύθμισιν τῶν οἰκονομικῶν. Κατήρτισε διὰ τοῦτο δωδεκαμελῆ ἐπιτροπὴν διὰ τὸν ἔλεγχον τῶν λογαριασμῶν τῆς Α' περιόδου (1821 - 1822). Ἄλλην δὲ ἐπιτροπὴν, ὑπὸ τὸν Γ. Σινίνην, διὰ νὰ συντάξῃ τὸν προϋπολογισμόν τοῦ ἐπομένου ἔτους.

Τὸ ἔργον τῆς πρώτης ἐπιτροπῆς δὲν ἀπέδωσε, λόγῳ τῶν δυσχερειῶν τὰς ὁποίας ἀντεμετώπισεν. Ἡ δευτέρα ὁμοῦς ἐπιτροπὴ κατόρθωσε νὰ ὑποβάλῃ τὴν 12ην Ἀπριλίου 1823 πρόχειρον προϋπολογισμόν μὲ ἀξιοθαύμαστον πρᾶγματι ταχύτητα.

Ἡ ἐπιτροπὴ, εἰς τὴν ἐκθεσὶν τῆς, κατ' ἀρχὴν ἀναφέρει τὰς δυσκολίας τὰς ὁποίας ἀντεμετώπισε: «Διὰ μὲν τὰ ἐξοδα στοχαζόμεθα ὅτι πλησιάζομεν εἰς τὴν ἀλήθειαν, διὰ δὲ τὰ ἔσοδα ὑπεχρεώθημεν νὰ λάβωμεν γνώσεις παρὰ τῶν προυχόντων, παραστατῶν καὶ πληρεξουσίων τῆς ἐκάστης τῶν Ἐπαρχιῶν τῆς Ἐπικρατείας, καὶ ν' ἀπεράσωμεν τόσα ὅσα αὐτοὶ ἐπρόβαλαν».

Ἐν συνεχείᾳ ἐκθέτει τὰς ἀποκομισθείσας ἐντυπώσεις ἀπὸ τὸ ἔργον τῆς: «Ἄν οἱ διορισθησόμενοι εἰς τὰς ἐπαρχίας Ἐπαρχοὶ μεταχειρισθῶσιν εἰς τὸ ὑπόρρημά των πᾶσαν τὴν ἀπαιτουμένην προσοχὴν, δραστηριότητα καὶ ἐπιμέλειαν, δύνανται ν' αὐξήσωσι τὰ ἔσοδα...».

Εἰς τὸ τέλος σχολιάζει τὸ κολοσσαῖον ἔλλειμμα τοῦ προϋπολογισμοῦ:

87. Ἀ. Φραντζῆ, Ἐπιτομή... τόμος Β', σελ. 265 ἐπ.

88. Ἀν. Μάμουκα, ἐνθ' ἀν., τόμος Β', σελ. 145.

«Ἡ Σεβαστὴ Ἐθνικὴ Συνέλευσις θέλει παρατηρήσει ὅτι τὰ ἔσοδα ὡς πρὸς τὰ ἔξοδα εἶναι τὸ οὐδὲν» (89).

Ἐλλόγως συνάγεται ἐκ τῶν ἀνωτέρω, ὅτι ἡ ἐν λόγῳ ἔκθεσις ἐπισημαίνει μίαν ἄλλην ἀδυναμίαν τῶν ἑλληνικῶν πραγμάτων. Ἐκτὸς ἀπὸ τὴν ὑπάρχουσαν οικονομικὴν δυσχέρειαν, παρουσιάζει ἐμμέσως τὴν ἔλλειψιν ἐμπιστοσύνης πρὸς τὰ ὄργανα τοῦ Κράτους, ἐκ τῶν ὁποίων ἐξηρτᾶτο ἡ αὐξήσις τῶν ἐσόδων. Καὶ δημιουργεῖται τελικῶς ἡ πρώτη ἐντύπωσις καταχρήσεων.

Ἄς ἔλθωμεν, ἐν τούτοις, εἰς τὸν προϋπολογισμόν, ὁ ὁποῖος μᾶς δίδει πολυτίμους οικονομικὰς πληροφορίας καὶ δεικνύει καταφανῶς τὸ οικονομικὸν πρόβλημα τῆς Κυβερνήσεως διὰ τὴν ἀντιμετώπισιν τοῦ ἀγῶνος.

Πρέπει νὰ σημειωθῇ, ὅτι ὁ ὑπολογισμὸς τῶν ἐσόδων ἀπετέλεσε προφανῶς τὸ δυσκολώτερον μέρος συντάξεως τοῦ προϋπολογισμοῦ (90). Διότι, ἀφ' ἐνός μὲν δὲν ὑπῆρχε στοιχεῖόν τι σχετικὸν ἐπ' αὐτῶν, ἀφ' ἑτέρου δὲ διότι οἱ φόροι ἐπληρώοντο εἰς εἶδος. Διὰ τοῦτο ἡ ἐπιτροπὴ εἰς τὸν ὑπολογισμόν τῶν ἐσόδων ἐβασίσθη, ὡς ἐλέγχθη, εἰς τὰς παρασχεθείσας πληροφορίας ὑπὸ τῶν παραστατῶν καὶ πληρεξουσίων τῶν ἐπαρχιῶν.

Ὅσον ἀφορᾷ εἰς τὸν ὑπολογισμόν τῶν ἐξόδων, οὗτος ἐγένετο ἐπὶ τῇ βάσει ὑποθέσεων, αἱ ὁποῖαι δὲν ἐπραγματοποιήθησαν. Δηλαδή, ἐλήφθη ὡς βᾶσις ὅτι τὸ ἐξάμηνον ἀπὸ 1ης Μαΐου μέχρι 1ης Νοεμβρίου θὰ εὐρίσκοντο ἐν κινήσει 60 πλοῖα καὶ 51.000 στρατιῶται, συντηρούμενοι καὶ μισθοδοτούμενοι ἀπὸ τὸ ταμεῖον. Κατὰ τοὺς λοιποὺς μῆνας, αἱ δυνάμεις αὐταὶ θὰ περιορίζοντο εἰς τὸ ἥμισυ.

Παραθέτομεν ἐν συνεχείᾳ περιληπτικῶς τὸν συνταχθέντα ὑπὸ τὰς μνημονευθείσας προϋποθέσεις μοναδικὸν προϋπολογισμόν τῆς Ἐπαναστάσεως.

Προϋπολογισμὸς ἐσόδων.

Τὰ ἐτήσια ἔσοδα ὑπολογισθέντα κατὰ περιφερείας ἔχουν ὡς ἐξῆς:

	γρόσια	7.383.620
Ἄπὸ τὴν νῆσον τῆς Κρήτης	»	446.700
Ἄπὸ τὴν νῆσον τοῦ Εὐρίπου	»	972.400
Ἄπὸ ὅλας τὰς ἐλευθέρως νήσους τοῦ Αἰγαίου	»	708.200
Ἄπὸ τὰς Ἐπαρχίας τῆς Ἀνατολικῆς Ἑλλάδος	»	729.500
Ἄπὸ τὰς Ἐπαρχίας τῆς Δυτικῆς Ἑλλάδος	»	2.605.800
Τὰ εἰσοδήματα τῶν Ἐπαρχιῶν τῆς Πελοποννήσου	»	12.846.220
Σύνολον ἐσόδων τοῦ ἔτους		

89. Ἄν. Μάμουκα, ἐνθ' ἀν., τόμος Γ', σελ. 24.

90. Πλήρη καὶ λεπτομερῆ ἀνάλυσιν τῶν προϋπολογισθέντων ἐσόδων καὶ ἐξόδων βλ.

Ἄν. Μάμουκαν, ἐνθ' ἀν., τόμος Γ', σελ. 25 ἐπ.

Προϋπολογισμὸς δαπανῶν.

Συμπετυσσόμενα τὰ μηνιαῖα ἔξοδα ἔχουν ἐν συνόλῳ:

Στρατιωτικὰ ἔξοδα μηνιαῖα	γρόσια	2.444.000
Ναυτικὰ " "	"	1.180.000
Διοικητικὰ " "	"	500.000
ἦτοι ἐν ὅλῳ	"	4.124.000
Τὰ ἔξοδα διὰ τοὺς 6 θερινούς μῆνας ἀνέρχονται εἰς	"	24.744.000
Προσέτι δὲ καὶ μενζήλια (καταλύματα)	"	1.000.000
Διὰ τοὺς λοιπούς 6 μῆνας ἡ ἐπιτροπὴ ὑπαλογίζει τὸ	"	12.872.000
$\frac{1}{2}$ τῶν ἔξόδων τούτων, ἦτοι	"	6.436.000
Σύνολον ἔξόδων τοῦ ἔτους	"	38.616.000

Ἄξιον παρατηρήσεως ἐπὶ τοῦ προηγηθέντος προϋπολογισμοῦ εἶναι, ὅτι τὰ τακτικὰ ἔσοδα μόλις ἀνῆρχοντο εἰς τὸ ἐν τρίτον τῶν ἀναγκαζίων ἔξόδων. Τὸ πλεῖστον ἐπίσης τῶν ἐσόδων προήρχετο ἐκ τῆς Κρήτης. Χαρακτηριστικὸν δὲ τῶν ἐκ τῆς νήσου ταύτης προσκομιζομένων ἐσόδων εἶναι ὅτι 5.950.000 γρόσια ἀπεδίδοντο ὑπὸ ἐνὸς μόνου προϊόντος, τοῦ ἐλαίου.

Μετὰ τὴν ὑποβολὴν τοῦ προϋπολογισμοῦ εἰς τὴν Συνέλευσιν, ἐγένεν ἐμφανὲς εἰς τὰς ἀρχὰς τῆς Ἐπαναστάσεως ὅτι ἔπρεπε νὰ στραφοῦν πρὸς τὴν πηγὴν τῶν ἐκτάκτων προσόδων διὰ τὴν ἀντιμετώπισιν τῶν προβλεπομένων δαπανῶν. Διὰ τὸν λόγον αὐτόν, ἐξ ἄλλου, τῆς ἐλλείψεως κρατικῶν φόρων, ὁ στρατὸς διετρίφετο ὑπὸ τῶν κατοίκων, οἱ μισθοὶ ἐχρεωστοῦντο καὶ τὰ πλοῖα κατὰ τοὺς πλείστους μῆνας εἶχον ἀκίνητοποιηθῆ.

Τοιοτοτρόπως ἐπροτάθη ὑπὸ τῆς Ἐθνικῆς Συνελεύσεως, τὴν 18ην Ἀπριλίου 1823, ἡ ἐπιβολὴ ἀναγκαστικοῦ ἐράνου, ἡ πρότασις δὲ αὕτη ἐγένε νόμος τοῦ Κράτους (ΚΣΤ' τῆς 2ας Ἰουνίου 1823) ⁽⁹¹⁾. Διὰ τοῦ νόμου αὐτοῦ καθωρίζετο ἐκ τῶν προτέρων τὸ ποσὸν τὸ ὅποιον ἔπρεπε νὰ πληρώσῃ κάθε ἐπαρχία καὶ ἐν συνεχείᾳ ἐρρυθμιζέτο ἡ διανομὴ μεταξὺ τῶν κατοίκων ὑπὸ τῶν τοπικῶν ἀρχῶν.

Ἐκ παραλλήλου καθιερώθη καὶ ἡ ἐπιβολὴ δασμῶν ἐπὶ τῶν εἰσαγομένων καὶ ἐξαγομένων εἰδῶν. Σημειωτέον ὅτι οἱ δασμοὶ ἐβάρυνον καὶ τὰ ἐν τῷ ἐσωτερικῷ μεταφερόμενα ἐμπορεύματα. Διὰ τὰ ἐξαγομένα εἶδη ὁ δασμὸς ἐπληρώνετο ὑπὸ τοῦ ἀγοραστοῦ, διὰ δὲ τὰ εἰσαγομένα ὑπὸ τοῦ πωλητοῦ.

Ἄξιοσημείωτος εἶναι ὁ παρατιθέμενος ἐν συνεχείᾳ πίναξ τῶν ἐξαγομένων εἰδῶν, ὁ ὁποῖος ἀποτελεῖ τμῆμα προβουλευμάτος ὑπὸ ἡμερομηνίαν 18 Ἰουλίου 1823 καὶ περιλαμβάνει τὴν δασμολογικὴν κλίμακα τῆς ἐποχῆς ἐκείνης:

91. Ἄν. Μάμουκα, ἐνθ' ἀν., τόμος Β', σελ. 63.

«Μετάξι ψιλόν ἢ ὀκὰ γρόσια 2,20 — Ὅμοιον χονδρὸν ἢ ὀκὰ γρόσια 2 — Πιρνοκόκι ἢ ὀκὰ γρ. 2 — Ἀγιοκέρι ἢ ὀκὰ παράδ. 20 — Τετράγαθον ἢ ὀκὰ παράδ. 10 — Τυρὶ ἢ ὀκὰ παράδες 5 — Μέλι ἢ ὀκὰ παράδες 2 — Κικίδι ἢ ὀκὰ παράδ. 3 — Μαλλί ἢ ὀκὰ παράδ. 2 — Ὅραντσέρι ἢ ὀκὰ παράδ. 1 — Λινάρι σπόριο ἢ ὀκὰ παράδ. 1 — Σαρδέλλες ἢ ὀκὰ παράδ. 4 — Λινοκόκι εἰς τὴν ὀκὰν παράδ. 10 — Λάδι ἢ βαρέλλα γρ. 5 — Ρακί σπέρτον ἢ βαρέλλα γρ. 5 — Κρασί ἢ βαρέλλα (48 ὀκάδες ἢ βαρέλλα) παράδ. 30 — Τραγομάλλον κουρευτικὸν εἰς τὸ καντάρι γρ. 3 — Ριζάρι τὸ καντάρι γρ. 2 — Ἀρνοτόμαρα καὶ προβιαῖς τὸ κομμάτι παράδ. 1 — Τραγοτόμαρα τὸ κομμάτι παράδ. 2 — Λαγοτόμαρα τὸ κομμάτι παράδ. 2 — Ἀλουποτόμαρα τὸ κομμάτι παράδ. 20 — Κουναβοτόμαρα τὸ κομμάτι παράδ. 10 — Βώδια καὶ γελάδια τὸ ἓν γρ. 10 — Μοσχάρια τὸ ἓν γρ. 5 — Χοῖροι εἰς τὸν ἓνα γρ. 4 — Γιδοπρόβατα εἰς τὸ ἓν γρ. 1 — Μουλάρια εἰς τὸ ἓν γρ. 20 — Ἄλογα εἰς τὸ ἓν γρ. 15 — Γαϊδούρια εἰς τὸ ἓν γρ. 8 — Βελανίδι χαμάδα ἢ χιλιάς γρ. 10 — Σταφίδα (λίτραι) ἢ χιλιάς γρ. 25 — Δοῦγες σταφιδιάρικες ἀκέραιαι ἢ χιλιάς γρ. 15 — Δοῦγες βουτσάρικες ἢ χιλιάς γρ. 20 — Σῦκα ἐνὸς βελονίου αἱ χίλιαι τσαπέλες γρ. 12 — ἕτερα σῦκα πητῆ αἱ χίλιαι τσαπέλες γρ. 10» (92).

Εἰς τὸν ἀνωτέρω πίνακα περιλαμβάνονται σαφῶς προϊόντα ὀρισμένων τομέων τῆς οἰκονομίας (γεωργία, κτηνοτροφία), εἰς τὰ ὅποια ἀναφέρεται ἡ κατὰ τὴν ἱστορουμένην ἐποχὴν ἐξαγωγικὴ δραστηριότης. Εἶναι εὐνόητον, ὅτι τὰ εἰς τὸν πίνακα διαλαμβανόμενα ἐξαγωγικὰ εἶδη δὲν ἀντεπροσώπευον τὰ ἐξαγωγικὰ προϊόντα ὀλοκλήρου τῆς Ἑλλάδος, ἀλλὰ μόνον τὰ προϊόντα τῆς ἐν προκειμένῳ κατηγορίας, τὰ παραγόμενα εἰς τὸ κατὰ τὴν ἐποχὴν ἐκείνην ἀπελευθερωθὲν ἐλληνικὸν ἔδαφος.

Διὰ τῶν ἀναγκαστικῶν ἐράνων καὶ τῶν προσόδων ἐκ τῶν δασμῶν προσεπάθει ἡ Κυβέρνησις νὰ συγκεντρώσῃ χρήματα διὰ νὰ ἀντιμετωπίσῃ τὴν ἄμεσον ἀνάγκην ἐκπλεούσεως τοῦ στόλου, τοῦ ὁποίου ἡ ἀκίνητοποίησις εἶχε μεγάλην ἐπίδρασιν εἰς τὴν ἐξέλιξιν τοῦ ἀγῶνος. Ἐπ' αὐτοῦ ὑπάρχουν πολλαὶ μαρτυρίαι. Χαρακτηριστικῶς ὁ Ἄ. Οἰκονόμου γράφει: «... ἔνεκεν ἐλλείψεως ἐφοδίων ὁ Ἑλληνικὸς στόλος ἀφῆκεν εἰς καταστροφὴν τὴν Κάσον καὶ τὰ ἥρωικὰ Ψαρά» (93).

Εἰς τὴν δύσκολον αὐτὴν καμπὴν τοῦ ἀγῶνος, σημαντικὴ ὑπῆρξεν ἡ οἰκονομικὴ βοήθεια τῶν φιλελλήνων, περὶ τῶν ὁποίων ἔχομεν ἤδη ὀμυλήσει.

92. Ἄρχεια Ἑλληνικῆς Παλιγγενεσίας», τόμος Β', σελ. 136.

93. Ἄρ. Οἰκονόμου, ἐνθ' ἀν., τόμος Β', σελ. 174.

Τὰ δάνεια τῆς ἀνεξαρτησίας 1824-1825.

ὑπὸ τὰς ἐπικρατούσας οικονομικὰς συνθήκας ἡ Κυβέρνησις δὲν εἶχεν ἄλλην διέξοδον ἀπὸ τὴν σύναψιν ἐξωτερικοῦ δανείου. Ἡδὴ πρὸς τὴν κατεύθυνσιν ταύτην εἶχον ἀναπτυχθῆ διάφοροι ἐνέργειαι ἀπὸ τοῦ τέλους τοῦ 1821. Διὰ νὰ πραγματοποιηθῆ, ἐν τούτοις, ἐξωτερικὸς δανεισμὸς ἔπρεπε νὰ προηγηθοῦν εὐνοϊκαὶ συνθήκαι φερεγγυότητος τῆς Ἑλλάδος εἰς τὸ ἐξωτερικόν, διὰ τῆς ἐλευθερώσεως ἰκανοῦ τμήματος ἐδάφους τῆς Χώρας, καὶ ἐκπροσωπήσεως τῆς Ἑλλάδος ὑπὸ καταλλήλου Κυβερνήσεως.

Κατὰ τὸν Μάρτιον τοῦ 1823 ἐπέστρεψεν ἐκ Λονδίνου ὁ Ἄνδρέας Λουριώτης καὶ ἀνεκοίνωσεν εἰς τὴν Κυβέρνησιν ὅτι ἡ ἀγγλικὴ ἀγορὰ ἦτο ὄρμιος διὰ τὴν σύναψιν δανείου.

Ἐπικολούθησαν συζητήσεις καὶ ἐψηφίσθη ὁ νόμος ΚΔ' τῆς 12ης Μαΐου 1823, διὰ τοῦ ὁποίου ἐνεκρίθη ἡ λήψις δανείου 4 ἑκατομμυρίων ἰσπανικῶν ταλινῶν. Κατόπιν διορίσθη ἐπιτροπὴ ἀποτελουμένη ἐκ τῶν Ἀ. Λουριώτη, Ἰ. Ὀρλάνδου καὶ Ἰ. Ζαΐμη διὰ νὰ μεταβῆ εἰς τὸ Λονδίνον διὰ τὰς σχετικὰς διαπραγματεύσεις.

Ἀναφερόμενος εἰς τὸ ταξίδιον τῆς ἐπιτροπῆς, ὁ Ἄ. Ἀνδρέαδης δίδει χαρακτηριστικὴν εἰκόνα τῆς ἐπικρατούσης οικονομικῆς καταστάσεως: «... ἡ χρηματικὴ ἀπορία τῆς Κυβερνήσεως εἶχεν ἐπιδεινωθῆ εἰς τοιοῦτον σημεῖον, ὥστε δὲν ἠδύνατο νὰ εὕρῃ τὰ ἀναγκαῖα χρήματα, ὅπως ἀποστείλῃ τοὺς ἀντιπροσώπους αὐτῆς εἰς Λονδίνον. Καὶ οἱ τρεῖς ἀντιπρόσωποι τῆς Ἑλλάδος εἶχον μὲν ἐφοδιασθῆ δι' ἔθνικῶν ὁμολογιῶν ἀξίας 100.000 γροσιῶν, ἐξαργυρωτέων εἰς τὰς Ἰονίους νήσους, ἀλλ' ἀφικόμενοι ἐκεῖ οὐδένα εὕρισκον πρόθυμον ἐξαργυρωτήν. Ἐδέησε δὲ νὰ ἐπέμβῃ ὁ Βύρων, παρέχων εἰς τὴν Ἑλληνικὴν Κυβέρνησιν δάνειον 4.000 λιρῶν, ὅπως δυνηθῶσιν νὰ φθάσωσι εἰς Λονδίνον»⁽⁹⁴⁾.

Ἡ ἐπιτροπὴ ἐφθασεν εἰς Λονδίνον τὴν 14ην Ἰανουαρίου 1824. Κατόπιν πολλῶν δυσκολιῶν, δεδομένου ὅτι εἶχον φθάσει φῆμαι περὶ ἐμφυλίου πολέμου, κατόρθωσε νὰ ἐπιτύχῃ δάνειον, ἐκδοθὲν διὰ τῶν τραπεζιτῶν Loughman, O' Brien, Ellice, & Co, ὀνομαστικοῦ κεφαλαίου 800.000 λιρῶν στερλινῶν, ἐπὶ τόκῳ 5% πληρωτέον καθ' ἑξαμηνίαν ἀπὸ 1ης Ἰανουαρίου 1824. Ὡς ἐγγύσεις παρείχοντο τὰ ἐθνικὰ κτήματα, τὰ εἰσοδήματα τῶν τελωνείων καὶ τὰ προϊόντα τῶν ἀλυκῶν καὶ τῶν ἰχθυοτροφείων⁽⁹⁵⁾.

Ὡς καθαρὸν προϊόν, ἐν τούτοις, τοῦ δανείου ἐξεκαθαρίσθησαν 358.800 λίραι, ἐστάλησαν δὲ εἰς τὴν Ἑλλάδα μόνον 308.000 λίραι εἰς μετρητὰ καὶ 11.900 λίραι εἰς πολεμοφόδια⁽⁹⁶⁾.

94. Ἄ. Ἀνδρέαδου, Ἱστορία τῶν ἐθνικῶν δανείων, σελ. 14.

95. Π. Ραπτάρχη, ἐνθ' ἀν., τόμος Α', σελ. 117.

96. Ἄ. Ἀνδρέαδου, ἐνθ' ἀν., σελ. 19.

Ἐκ τοῦ ποσοῦ τούτου σημαντικὸν μέρος διετέθη διὰ τὸν στόλον, ὁ ὁποῖος ἔπρεπε νὰ ἐνισχυθῇ κατόπιν τῆς καταστροφῆς τῶν Ψαρῶν ὑπὸ τῶν Τούρκων. Κατὰ τὸν Ἄ. Ἀναργύρου⁹⁷) τὸν Ἰούλιον τοῦ 1824 ἐδόθησαν εἰς τὰς τρεῖς νήσους διὰ 94 πλοῖα 94.000 τάλληρα (= 940.000 γρόσια) καὶ τὸν Αὐγουστον ἐπίσης 600.000 γρόσια. Τὸν Ὀκτώβριον ἐδόθησαν μόνον εἰς τὰς Σπέτσας 431.579 γρόσια διὰ 31 πλοῖα. Ἐξ ἄλλου, σχετικῶς μετὰ τὴν ἐνίσχυσιν τοῦ στόλου ὁ Ἄ. Οἰκονόμου γράφει: «... Αἱ ἀγγλικαὶ τοῦ δανείου λίραι συν-εκέντρωσαν ἐκ νέου τοὺς θαλασσίους προμάχους τῆς Ἑλληνικῆς ἐλευθερίας, αἱ ναυτικάι νίκαι πάλιν ἐπανῆλθον εἰς τὴν ἡμετέραν σημαίαν»⁹⁸).

Μετὰ τὴν ἔκδοσιν τοῦ πρώτου δανείου, ἡ ἐν Λονδίῳ ἐπιτροπὴ ἔγραψεν εἰς τὴν Κυβέρνησιν ὅτι ἦτο δυνατὴ ἡ ἔκδοσις καὶ δευτέρου δανείου. Ἡ Κυβέρνησις, ἐν ὄψει τῆς φημιλογουμένης ἐκστρατείας τῶν Αἰγυπτίων εἰς τὴν Ἑλλάδα τὸν Αὐγουστον τοῦ 1824, ἐψήφισε τὸν νόμον ΛΕ' διὰ τοῦ ὁποῖου ἐπετρέπετο ἡ σύναψις δανείου 15 ἑκατομμυρίων τάλληρων καὶ ἔδωκεν ἐντολὴν διὰ τοῦτο εἰς τὴν ἐπιτροπὴν.

Τὸν Φεβρουάριον τοῦ 1825 κατέστη δυνατὴ ἡ ἔκδοσις δευτέρου δανείου 2 ἑκατομμυρίων λιρῶν. Ἀλλὰ συμφωνήθη πρὸς 55 1/2 τοῖς ἑκατὸν τοῦ ὀνομαστικοῦ κεφαλαίου καὶ μετὰ τόκον 5%. Τὴν ἔκδοσιν ἀνέλαβον οἱ ἀδελφοὶ Riccardo. Ἐκ τοῦ προϊόντος τοῦ δανείου τούτου, ἀνελθόντος εἰς 1.110.000 λίρας, ἐκρατήθησαν 200.000 λίραι διὰ τόκους 2 ἐτῶν καὶ 20.000 λίραι διὰ χρεωλύσιον ἐνὸς ἐτους, προσέτι δὲ 60.000 λίραι διὰ προμήθειαν 3% ἐπὶ τοῦ κεφαλαίου καὶ 4.000 λίραι διὰ προμήθειαν 2% ἐπὶ τῶν τόκων, ἧτοι ἔμειναν καθα-ραὶ 826.000 λίραι⁹⁹).

Ἀναμφιβόλως, ἐὰν τὸ σημαντικὸν τοῦτο ποσὸν τοῦ δανείου διετίθετο ἐξ ὀλοκλήρου διὰ τὰς ἀνάγκας τῆς Ἐπαναστάσεως, ἡ ἀντιμετώπισις γενικῶς καὶ τῆς ἐπιδρομῆς τοῦ Ἰμπραήμ καὶ τοῦ ἀγῶνος θὰ ἦτο διάφορος.

Ἐκ τοῦ καθαροῦ ἐν τούτοις προϊόντος τοῦ ἐν λόγῳ δανείου μεγάλο μέρος ἐκρατήθη καὶ διεσπαθίσθη εἰς Λονδίνον. Μόλις 232.558 λίραι ἐστάλησαν εἰς τὴν Ἑλλάδα καὶ ποσὸν ἐκ 392.500 λιρῶν διετέθη εἰς στρατιωτικὸς καὶ ναυτικὸς ἐξοπλισμοὺς κατὰ τρόπον πλημμελεῖ, οὕτως ὥστε ἐλάχιστα ἐξυπηρετήθη ὁ ἀγὼν¹⁰⁰).

Συρροὴ ἐπιχρίσεων παρατηρεῖται ἐκ μέρους τῶν ἱστορικῶν διὰ τὴν διαχείρισιν τῶν δανείων ἐκ μέρους τῶν κυβερνήτων. Συναντᾶται, βεβαίως, μία κάποια ἀναγνώρισις ὅτι ἡ ἐποχὴ ἦτο δύσκολος, ὁ λαὸς ἦτο καταπονημένος, ὑπῆρχον ὑπερβολικαὶ ἀπαιτήσεις, ἀν καὶ κατὰ τὸ πλεῖστον δίκαιαι, τὸ ἔργον

97. Ἄ. Ἀναργύρου, ἐνθ' ἀν., σελ. 770, 802, 827.

98. Ἄρ. Οἰκονόμου, ἐνθ' ἀν., σελ. 174.

99. Ἄ. Ἀνδρεάδου, ἐνθ' ἀν., σελ. 23.

100. Π. Ραπτάρχη, ἐνθ' ἀν., τόμος Α', σελ. 122.

της Κυβερνήσεως ἦτο τεράστιον, ἀλλ' ὡς ἐπὶ τὸ πλεῖστον αἱ γνώμαι διὰ τὴν διαχειρίσιν τῶν χρημάτων τῶν δανείων συμπέπτουν.

Ὁ Ἄ. Ἀνδρεάδης ὑποστηρίζει ὅτι ἦτο ἐγωιστικὴ ἡ χρῆσις τῶν ἀγγλικῶν χρημάτων, τὰ ὅποια ἐκκαθαρισθέντα καὶ μεταβιβασθέντα εἰς τὴν Ἑλλάδα ἐχρησίμευσαν ἀμόνον ὅπως περατωθῶσιν οἱ ἐμφύλιοι πόλεμοι, οὗς αὐτὰ ταῦτα τὰ δάνεια κατὰ μέγα μέρος ἐπροκάλεσαν». Χαρακτηρίζει, ἐν τούτοις, ὡς ἀτιμωτέραν τὴν διαγωγὴν τῶν τραπεζιτῶν τοῦ Λονδίνου, οἱ ὅποιοι κατεχράσθησαν τὸ μεγαλύτερον μέρος τοῦ Β' Δανείου κατὰ τρόπον αὐτόχρημα ἐγγληματικόν (101). Τῆς αὐτῆς περίπτου γνώμης εἶναι καὶ ὁ Γερβίνος.

Διὰ τὴν ἐπίδρασιν, πάντως, τὴν ὅποιαν εἶχεν ὁ ἐξωτερικὸς δανεισμὸς εἰς τὴν ἑλληνικὴν πραγματικότητά τῆς ἐποχῆς ἐκείνης, ἀξιοσημειώτως εἶναι ἡ τοποθέτησις τοῦ Παπαρρηγοπούλου, ὁ ὅποιος, σχολιάζων τὰς ἐπιπτώσεις τῆς συνάψεως τοῦ πρώτου δανείου, γράφει: «Διὰ τοὺς χρόνους ἐκείνους τὸ ποσὸν ἦτο ὑπέρογκον. Καὶ δὲν εἶναι παράξενον, ὅτι ἡ ἀναγγελία τῆς ἀφίξεως τῶν δόσεων τοῦ δανείου, τῆς μιᾶς κατόπιν τῆς ἄλλης, ἠύξησε τὸν πόθον περὶ τῆς κατοχῆς τῆς ἔξουσας. Ὁ πόθος αὐτός, βοηθούμενος καὶ ἀπὸ τὰς ἄλλας ἀφορμὰς δυσσαρκείας αἱ ὅποια ἐπικρατοῦσαν εἰς τὴν Πελοπόννησον, κατέληξεν βαθμηδὸν εἰς ἐμφύλιον πόλεμον» (102).

Ἐξ ἄλλου ὁ Herzberg ἐπὶ τοῦ ἰδίου θέματος σημειώνει: «Τὸ πρῶτον Ἀγγλικὸν δάνειον μεγάλως πάντως ὑπὲρ τῆς Ἑλλάδος εἶχε στρατιωτικὴν καὶ πολιτικὴν σπουδαιότητα... Ἀλλὰ πρὸ πάντων τὸ ἀγγλικὸν χρυσίον ἐγένετο ἡ πηγὴ πολλῶν κακῶν. Τὸ χρυσίον τοῦτο, ἀφ' οὗ χρόνου ἦλθεν εἰς τὴν Ἑλλάδα, ἀφύπνισε πανταχοῦ τὴν πλεονεξίαν καὶ τὸν σφοδρὸν φθόνον, οἱ πλεῖστοι ἐκινούντο νῦν χάριν χρημάτων εἴτε εὐθὺς εἰς αὐτοὺς μετρούμενων εἴτε ἐπιζομένων. Πᾶς ἀνὴρ ἐν στρατείᾳ διατελῶν, ὅστις μέχρι νῦν ἠρκεῖτο τὸ πολὺ εἰς 20 γρόσια μηνιαίου μισθοῦ, ἔπρεπε νῦν νὰ λαμβάνῃ 50» (103).

Ἀνεξαρτήτως ἀπὸ τὴν διαχειριστικὴν τύχην τῶν δύο δανείων, ταῦτα εἶχον, κατὰ γενικὴν παραδοχὴν, σημαντικὰς πολιτικὰς ἐπιπτώσεις, διότι εἰς τὴν πρᾶξιν ἀπετέλεσαν ἀναγνώρισιν τοῦ Ἑλληνικοῦ Κράτους.

Ἡ οικονομικὴ ἐξέλιξις μέχρι τοῦ Καποδιστρίου.

Περὶ τὰ τέλη τοῦ 1825, μετὰ τὴν ἐξάντλησιν τῶν χρημάτων τῶν ἀγγλικῶν δανείων καὶ ἀφοῦ ἔληξαν αἱ ἐμφύλιοι ρήξεις, ἡ ἰδιωτικὴ οἰκονομία εἶχεν ἄκρωσ ἐπιδεινωθῆ ἔκ τῆς εἰσβολῆς τοῦ Ἰμπραήμ. Αἱ ἐθνικαὶ πρόσδοδι διαρκῶς ἐμει-

101. Ἄ. Ἀνδρεάδου, *ἐνθ' ἀν.*, σελ. 19 - 21.

102. Κ. Παπαρρηγοπούλου, *Ἐπίτομος Ἱστορία τοῦ Ἑλληνικοῦ Ἔθνους*, Ἀθῆναι, 1952, τόμος Α', σελ. 710.

103. G. Herzberg, *ἐνθ' ἀν.*, τόμος Β', σελ. 184 - 185.

οὔντο καὶ ἡ Κρήτη, ἡ συμβάλλουσα κατὰ τὸ πλεῖστον εἰς τὰς ἐθνικὰς προσόδους, εἶχε σχεδὸν κατακτηθῆ ἔξ ὀλοκλήρου.

Οἱ διοικοῦντες, πρὸ τῆς τοιαύτης καταστάσεως, ἀπεφάσισαν νὰ συγκεντρώσουν πᾶσαν ἀπομένουσαν εἰς τὸ Ἔθνος οἰκονομικὴν δύναμιν. Ἡ προσωρινὴ Διοίκησις ἀπεφάσισε διὰ τοῦ νόμου ΝΑ' τῆς 24ης Δεκεμβρίου 1825 τὴν λήψιν ἐσωτερικοῦ δανείου μέχρις 1 ἑκατομμυρίου ταλλήρων πρὸς 8% δι' 6 ἔτη ἐπὶ ὑποθήκῃ ἐθνικῶν κτημάτων εἰδικῶς καθοριζομένων διὰ κάθε δανειστὴν (104). Τὸ ἐν λόγῳ δάνειον ὅμως, λόγῳ τῆς ἐπικρατοῦσης στενότητος χρήσεως, ἀπέτυχε. Διὰ τοῦτο ἡ Κυβέρνησις ἠναγκάσθη νὰ προσφύγῃ εἰς τὴν ἐκποίησιν τῶν ἐθνικῶν κτημάτων, ψήφισασα τὸν μνημονευθέντα ἀπὸ 6ης Φεβρουαρίου 1826 ΝΓ' νόμον.

Τὸ προϊόν τοῦ δανείου τούτου, καθὼς καὶ αἱ ἐθνικαὶ πρόσοδοι τοῦ ἔτους 1825, ἀνερχόμεναι, κατὰ τὸν Μάμουκαν, εἰς 5.589.510 γρόσια (105), εἶχον δαπανηθῆ, ὅταν ἤλθεν εἰς τὴν ἀρχὴν ἡ νέα Κυβέρνησις ὑπὸ τὸν Ζαΐμην κατὰ τὸ τέλος Ἀπριλίου 1826 καὶ εὔρε κεφάλαιον εἰς τὸ ταμεῖον 16 γρόσια (106).

Ἐν τῷ μεταξύ, κατόπιν διακηρύξεως τοῦ Ἐκτελεστικοῦ, συνήλθεν εἰς Ἐπίδαυρον Ἐθνικὴ Συνέλευσις καὶ ἤρχισε τὰς ἐργασίας τῆς ἀπὸ τῆς 6ης Ἀπριλίου 1826.

Ἐκ τῶν πρώτων ἐνεργειῶν τῆς Συνελεύσεως ταύτης ἦτο νὰ ἀναθέσῃ, τὴν 7ην Ἀπριλίου 1826, εἰς τοὺς ἐν Ζακύνθῳ Δ. Ρώμαν, Π. Στεφάνου καὶ Δ. Δραγώναν, τὴν συλλογὴν διὰ δανείου ἀπὸ τὰς Ἰονίους νήσους 100.000 ἰσπανικῶν ταλλήρων. Παρὰ τὴν ὑποστήριξιν, τῆς ὁποίας ἔτυχον οἱ ἐν λόγῳ πληρεξούσιοι ὑπὸ τοῦ Λόρδου Γκυλφόρδου καὶ τοῦ Καποδιστρίου, ἐλάχιστα ποσὰ συνελέγησαν καὶ τὸ δάνειον ἀπέτυχε (107).

Κατὰ τὴν συνεδρίασιν τῆς 13ης Ἀπριλίου τοῦ 1826 ἀπεφασίσθη διὰ τοῦ ΙΒ' ψήφισματος ἡ ἀπεξεργασία τῶν ἐθνικῶν λογαριασμῶν ἀπ' ἀρχῆς τῆς Α' περιόδου παρὰ τῆς ἐπιτροπῆς τῆς Συνελεύσεως.

Τὸ ψήφισμα τοῦτο ὁμολογουμένως δεικνύει μίαν ὑγιᾶ ἀντίδρασιν διὰ τὴν βελτίωσιν τῆς δημοσίας οἰκονομίας καὶ τὴν ἀνάγκην ἐξυγιάνσεως τοῦ ὑποτυπωδῶς, ἄλλωστε, λειτουργοῦντος κρατικοῦ μηχανισμοῦ. Ἀπετέλεσε σταθμὸν διὰ τὴν οἰκονομικὴν ἱστορίαν τῆς ἐποχῆς ἐκείνης, διότι ἡ ἐπιτροπὴ, κατόπιν εὐσυνειδήτου καὶ κοπιώδους ἐργασίας, ἡ ὁποία διήρκεσεν ἐπὶ ἓν ἔτος, ἔφερεν εἰς φῶς τὰς διοικητικὰς καὶ οἰκονομικὰς ἀτασθαλίαις τῆς περιόδου ταύτης.

Μετὰ τὰ ληφθέντα μέτρα διαχειριστικοῦ ἐλέγχου ὑπὸ τῆς Συνελεύσεως, ἡ διαμορφουμένη πολεμικὴ κατάστασις ἀνέτρεψε τὰς περαιτέρω ἐνεργείας τῆς.

104. Ἄ. Ἀνδρεάδου, ἐνθ' ἂν., σελ. 50, 51.

105. Ἄν. Μάμουκα, ἐνθ' ἂν., τόμος ΙΑ', σελ. 307.

106. E. Rouqueville, Ἱστορία τῆς Ἑλληνικῆς Ἐπαναστάσεως, σελ. 1049.

107. Ἄ. Ἀνδρεάδου, ἐνθ' ἂν., σελ. 51.

«Προβάλλει ὁ ἔσχατος τοῦ Μεσολογγίου κίνδυνος», γράφει ὁ Μάμουκας, «μήτε δυνατόν ἦτον, μήτε συμφέρον νὰ ἐνασχοληθῆ ἡ Συνέλευσις εἰς ἀντικείμενα, τὰ ὁποῖα καὶ ἡσυχίαν νοῦς ἀπαιτοῦσι, καὶ μακρᾶς καὶ βαθείας σκέψεις χρειάζονται· ἡ ἀσφάλεια τῶν Ἑλληνικῶν λαῶν, ἡ βάσις τῆς πολιτικῆς τῶν ὑπάρξεως ἔπρεπε νὰ ἐλκύσῃ καὶ εἰλυκεν ὅλην τὴν προσοχὴν τῆς Ἑθνικῆς Συνελεύσεως» (108), ἡ ὁποία ἔλαβε τὴν ἀπόφασιν διακοπῆς τῶν ἐργασιῶν τῆς ἕως τὸν ἐρχόμενον Σεπτέμβριον.

Διαρκοῦντος τοῦ 1826, ἡ οἰκονομικὴ κατάστασις ἀπέβη ἀπελπιστικῆ. Λόγω τῶν καταστροφῶν τοῦ Ἰμπραῆμ καὶ τῆς ἐγκαταλείψεως, κατὰ τὸ πλεῖστον, τῶν καλλιεργειῶν αἱ δημόσιοι πρόσοδοι ἠλαττώθησαν ἀπὸ γρόσια 5.589.510 κατὰ τὸ 1825, ὡς ἐσημειώθη, εἰς γρόσια 1.650.492 κατὰ τὸ 1826 (109).

Ἀπὸ τῆς 2ας Αὐγούστου ἡ Κυβέρνησις καλεῖ τοὺς πληρεξουσίους διὰ τὴν συνέμισιν τῶν ἐργασιῶν τῆς Συνελεύσεως. Τοιοῦτοτρόπως, μετὰ τὴν μεσολάβησιν καὶ ἄλλων ἀκέρπων προσκλήσεων, λόγῳ τῶν ἐμφανισθεισῶν ἤδη κομματικῶν διαφορῶν, ἐπραγματοποιήθη τελικῶς ἡ σύγκλησις τῆς Γ' Ἑθνικῆς Συνελεύσεως εἰς Τροιζῆνα, τὴν 16ην Μαρτίου 1827.

Αἱ σημαντικώτεραι ἀποφάσεις, αἱ ὁποῖαι ἐλήφθησαν κατὰ τὴν διάρκειαν τῶν ἐργασιῶν τῆς ἐν λόγῳ Συνελεύσεως, εἶναι αἱ ἀκόλουθοι:

(α) Τὴν 27ην Μαρτίου 1827 ἐγένε δεκτὴ ὁμοφώνως ἡ πρότασις τῆς ἐκλογῆς τοῦ Ἰωάννου Καποδιστρίου ὡς Κυβερνήτου τῆς Ἑλλάδος.

(β) Τὴν 2αν Ἀπριλίου ὑπεβλήθη πρότασις περὶ ἐκλογῆς Ἀντικυβερνητικῆς Ἐπιτροπῆς, ἡ ὁποία θὰ διοικῆ τὸ Κράτος μέχρι ἀφίξεως τοῦ Καποδιστρίου.

(γ) Τὴν 11ην Ἀπριλίου ἡ προμνησθεῖσα ἐπὶ τῶν ἐθνικῶν λογαριασμῶν ἐπιτροπὴ ὑπέβαλε τὴν ἐκθεσὶν τῆς.

Εἰς τὸ σημεῖον αὐτὸ σκόπιμον εἶναι νὰ ἀναφερθῶμεν καὶ πάλιν εἰς τὴν ἐν λόγῳ ἐκθεσιν, λόγῳ τοῦ ἐνδιαφέροντος τὸ ὁποῖον παρουσιάζει, καὶ διότι δεικνύει τὴν δυσκολίαν τῆς διαχειρίσεως τῶν οἰκονομικῶν πραγμάτων τὴν ἐποχὴν ἐκείνην.

Ἐκτενῆ περιγραφὴν τῆς ἐκθέσεως ταύτης δίδει ὁ Μάμουκας (110). Κατ' ἀρχὴν, ἡ ἐπιτροπὴ ἐκφράζει τὴν γνώμην τῆς διὰ τὸν οἰκονομικὸν ἔλεγχον: «εἶναι τὸ θεμέλιον τῆς ὑπάρξεως παντὸς Κράτους». Ἐν συνεχείᾳ ἐφιστᾷ τὴν προσοχὴν τῆς Ἑθνικῆς Συνελεύσεως, ἡ ὁποία ὀφείλει ἀνὰ γνωρίση τοὺς τρόπους διὰ τῶν ὁποίων τὸ Ἔθνος πρέπει εἰς τὸ ἐξῆς νὰ ἐμπιστευεταὶ τὰ δημόσια πρά-

108. Ἄν. Μάμουκα, *ἐνθ' ἀν.*, τόμος Δ', σελ. 78 ἐπ.

109. Ἄν. Μάμουκα, *ἐνθ' ἀν.*, τόμος ΙΑ', σελ. 307.

110. Ἄν. Μάμουκα, *ἐνθ' ἀν.*, τόμος Η', σελ. 151 ἐπ.

γματα». Κατόπιν ὀμιλεῖ διὰ τὰς καταχρήσεις αἱ ὁποῖαι ἐγίναν «εἰς βάρος τῶν ἐθνικῶν ὁμολογιῶν, τῶν ἐθνικῶν προσόδων, τῶν ἐθνικῶν γαιῶν καὶ τῶν ἐθνικῶν κτημάτων». Καὶ τελικῶς ἡ ἔκθεσις διαπιστώνει ὡς συνολικὰς καταχρήσεις δημοσίου χρήματος τουλάχιστον 7.292.856 γρόσια, μὴ ὑπολογισθεισῶν τῶν ὁμολογιῶν λόγῳ ἀκαταστασίας τῶν βιβλίων. Ἀναβιβάζει ἐπίσης τὸ σύνολον τῶν ἐξόδων κατὰ τὰς τρεῖς περιόδους τῆς Ἐπαναστάσεως εἰς τὰ ἐξῆς ποσά :

α΄	περίοδου	γρόσια	2.138.824
β΄	»	»	14.933.069
γ΄	»	»	53.044.895
	Σύνολον	»	70.116.788

Σημειωτέον ὅτι ἡ ἐπιτροπὴ δὲν ἠδυνήθη νὰ συγκεντρώσῃ λογαριασμοὺς περὶ τῶν δημοσίων ἐσόδων, δεδομένου ὅτι ὁ ὑπολογισμὸς ἦτο δυσχερέστατος, διότι, ὡς ἔχει λεχθῆ, αἱ πλεῖστοι τῶν προσόδων εἰσεπράττοντο εἰς εἶδος.

Ἡ περαιτέρω δραστηριότης τῆς Συνελεύσεως ἐστράφη εἰς ὠρισμένας φορολογικὰς τροποποιήσεις καὶ εἰς τὴν προσπάθειαν διευρύνσεως τῶν δημοσίων ἐσόδων μέσῳ νέων δασμολογικῶν ἐπιβαρύνσεων.

Τὴν 5ην Μαΐου 1827 ἡ Γ' Ἐθνικὴ Συνέλευσις διὰ διακηρύξεώς της ἀνήγγειλε τὴν διάλυσίν της. Ἡ κυριαρχία τοῦ Ἔθνους ἀντεπροσωπεύετο ὑπὸ τριῶν ἐξουσιῶν: τῆς Νομοθετικῆς (Βουλῆ), τῆς Νομοτελεστικῆς (Κυβέρνησις) καὶ τῆς Δικαστικῆς.

Κατὰ τὸ μεσολαβῆσαν μέχρι τῆς ἀφίξεως τοῦ Καποδιστρίου διάστημα ἡ ἐπικρατοῦσα κατάστασις εἰς τὴν χώραν ἦτο δυσχερεστάτη. Αἱ πολιτικαὶ μερίδες διέκριντο ἐθνικῶς. Ἐπεκράτει ἀναρχία καὶ αὐθαιρέσια. Ἡ Χώρα ἦτο κατεστραμμένη. Τὰ ταμεῖα τοῦ Κράτους κενά. Ἡ γεωργία ἐγκαταλελειμμένη. Καὶ ἡ εἰσπραξίς τῶν προσόδων εἶχε παραμεληθῆ.

Συνοπτικὴν εἰκόνα τῆς καταστάσεως δίδουν σχετικὰ ἀποσπάσματα τῶν ἐκθέσεων τῶν κρατικῶν ὑπηρεσιῶν πρὸς τὸν Καποδίστριαν.

Οἱ προϊστάμενοι τῶν διοικητικῶν ὑπηρεσιῶν τοῦ ὑπέβαλον ἐκθέσεις, αἱ ὁποῖα «κατεστήμαινον τὸ κενὸν τῶν δημοσίων κιβωτίων, τὸ ἀνεισόδευτον τῶν φόρων, τὴν ἐσχάτην ἀκαταστασίαν τοῦ πεζικοῦ καὶ ναυτικοῦ στρατοῦ, τὴν παντελῆ διπλωματικὴν ἀσχέσιαν...» (111).

Ὡς γραμματεὺς τῆς ἐπικρατείας ὁ Ἄ. Λόντος τὴν 14ην Ἰανουαρίου 1828 ἀνέφερε πρὸς τὸν Κυβερνήτην: «Μηδαμινὴ ἡ γεωργία, διότι οἱ χωρικοὶ δὲν

111. Μενδελῶνος - Βλάχου, Ἱστορία τῆς Ἑλληνικῆς Ἐπαναστάσεως, τόμος Β', σελ. 23.

σπείρουν πλέον, μη έχοντας τοῦ θρησμοῦ τὴν ἀσφάλειαν καὶ ἂν δὲ θερίσωσι μὴ ὄντες βέβαιοι νὰ σώσωσι τὸ συγκομισθέν (112).

Ἐνδεικτικῆ, ἐξ ἄλλου, τῆς ἐπικρατοῦσης καταστάσεως εἶναι ἡ ἐπιστολὴ τὴν ὁποίαν ἔγραψε πρὸς τὸν ναύαρχον Κοδριγκτώνα τὴν 28ην Ἰανουαρίου 1828, ὀλίγας ἡμέρας μετὰ τὴν ἀφίξιν του, ὁ Καποδίστριας: «Ἐπταετῆς πόλεμος ἐξολοθρευτικὸς καὶ ἐσωτερικὴ ἀταξία ἀφίνουσι τὴν Ἑλλάδα εἰς χεῖρας 20 ἢ 30.000 στρατιωτῶν καὶ 15 ἢ 20.000 ἀπεργούντων ναυτῶν. Ἡ πολιτεία δὲν ἔχει οἰκονομίαν. Ἡ μὲν Στερεὰ καὶ ἡ Πελοπόννησος δὲν φέρουσιν οὐδεμίαν πρόσδεον· τὰ δὲ εἰσοδήματα τοῦ Αἰγαίου τὸ πλεῖστον προεξοδεύθησαν εἰς κατεπιγούσαν ἀνάγκην (113).

Συμπερασματικαὶ ἀπόψεις.

Οἱ Ἕλληνες, παρ' ὅλην τὴν οἰκονομικὴν καταπίεσιν καὶ τὸν λιτοδαιον βίον των, ἔζων ὑπὸ τὴν ἐπίδρασιν τῶν ἀναμνήσεων ἑνὸς ἐνδόξου καὶ ἐλευθέρου παρελθόντος. Καὶ αὐτὴ ἡ καταγωγὴ τοὺς διεχώριζεν ἀπὸ τὸ ἕτερογενὲς πλῆθος τῶν Τούρκων. Τοὺς διεχώριζεν ἐπίσης ἡ θρησκεία, ἡ γλῶσσα καὶ ἡ παράδοσις. Καὶ διὰ μέσου τοῦ χρόνου, ἡ δουλεία καὶ αἱ ταπεινώσεις δὲν ἐπηρέασαν τὴν ψυχολογικὴν των δομὴν. Δὲν ἠλλοίωσαν τὸν ἄνθρωπον.

Τοιοιουτρόπως τὰ κίνητρα τῆς Ἑλληνικῆς Ἐπαναστάσεως ἐπηγγάζουν ἀπὸ τὴν ἐθνικὴν συνειδησιν τῶν Ἑλλήνων καὶ ἀπὸ τὴν ἐσωτερικὴν καὶ ἀδιαφιλονίκητον ἔλξιν διὰ τὴν ἐλευθερίαν.

Θὰ ἦτο ἀνεδαφικόν, ἐν τούτοις, εἰς ὑποστηρικθῆ ὅτι τὸ οἰκονομικόν καθυστάς δὲν ἐπέδρασεν. Ἡ ψυχὴ τῶν Ἑλλήνων ἐσφυρηλατήθη ἀπὸ τὸ μῖσος πρὸς τὸν κατακτητὴν διὰ τὰς οἰκονομικὰς καταπίεσεις καὶ τὴν βάρβαρον συμπεριφορὰν. Καὶ ἀπέκτησεν ἐκεῖνο τὸ ἀγωνιστικὸν πάθος, τὸ ὁποῖον ἐθαυμάσθη παγκοσμίως.

Χαρακτηριστικὴ ἀπόδειξις, ἐπιμαρτυροῦσα τὴν ἀπήχησιν τὴν ὁποίαν εἶχεν εἰς τὴν ἐθνικὴν συνειδησιν τῶν Ἑλλήνων ἡ Ἐπανάστασις, εἶναι ἡ ἐπισημότης ἡ ὁποία τῆς ἐδόθη ὀλίγον μετὰ τὴν ἐναρξίν της. Οἱ ἐπὶ κεφαλῆς τοῦ κινήματος καὶ οἱ πρόκριτοι συνέρχονται εἰς Συνέλευσιν εἰς τὴν μονὴν τῶν Καλτετζῶν. Ἐπιθυμοῦν νὰ δημιουργήσουν κράτος. Προσπαθοῦν ν' ἀποκτήσουν πανελλήνιον Ἑλληνικὴν Διοίκησιν, διὰ νὰ ἀποδείξουν εἰς τὸν κόσμον, ὁ ὁποῖος τοὺς παρακολουθεῖ, ὅτι διακατέχονται ἀπὸ ἐθνικὴν ἀξιοπρέπειαν καὶ δὲν ἀποτελοῦν ὄχλον πεινῶντα καὶ διεκδικοῦντα μόνον τὸ παρακρατηθὲν ὕλικόν συμφέρον ἀπὸ τὴν γῆν του.

Εἶχον ἀποδοθῆ οἱ Ἕλληνες εἰς πόλεμον. Καὶ ἐγνώριζον νὰ πολεμοῦν.

112, 113. Ἐπιστολαὶ Καποδιστρίου, τόμος Α', σελ. 393, 289.

Παρ' όλας όμως τὰς ἀγαθὰς προθέσεις, τὸ ἀναμενόμενον ἀποτέλεσμα ἐκ τῶν πραγμάτων ἦτο ἀδύνατον νὰ ἐπιτευχθῆ.

Τὸ καθεστὼς ἦτο ἐπαναστατικόν. Ἐπεκράτει ἀναρχία· ἡ χαλαρότης τῶν νόμων ἐπέτρεπεν ἀθρόα τὰς ἀδικοπραξίας. Ὑπῆρχεν ἀστάθεια καὶ ἀγωνία. Καὶ ἐντὸς αὐτοῦ τοῦ πλαισίου ἐκαλεῖτο ἡ ἐκάστοτε Διοίκησις νὰ δώσῃ τὴν μάχην διὰ τὴν εὐρεσιν χρημάτων.

Παρακολουθοῦντες τὴν οικονομικὴν πολιτικὴν τῶν τότε Διοικήσεων, συνάγομεν εἰκόνα διαρκοῦς προσπάθειάς διὰ τὴν εὐρεσιν χρημάτων. Δι' ὧν τῶν μέσων: ἀπὸ τὴν φορολογίαν, τὰ ἐσωτερικὰ δάνεια, τὰ ἀναγκαστικὰ δάνεια, τοὺς ἐράνουσ, τὰ ἐξωτερικὰ δάνεια καὶ ἀπὸ αὐτὴν ἀκόμη τὴν ἀναγκαστικὴν συνεισφοράν τῶν ἐκκλησιαστικῶν σκευῶν εἰς τὸ ταμεῖον τοῦ Κράτους, διὰ τῆς ὁποίας καθίσταται σαφές τὸ κυριαρχοῦν οἰκονομικὸν ἄγχος.

Ὅπισθεν τῶν νόμων τῆς ἐποχῆς ἐκείνης, οἱ ὅποιοι ἀναζητοῦν λύσεις τοῦ χρηματικοῦ ἀδιεξόδου, ὑπάρχει μία ἐπίκλησις. Ἐν ἀνθρώπινον μῆνυμα, τὸ ὁποῖον καλεῖ ὄλους τοὺς Ἕλληνας εἰς μίαν ψυχικὴν καὶ ὕλικὴν συνδρομὴν διὰ τὸν ὑπὲρ ὧν ἀγῶνα.

Καὶ πράγματι, εἰς τὸ μῆνυμα αὐτὸ ἀπήντησαν κατὰ πλειοψηφίαν οἱ Ἕλληνας. Ὁ ἥρωισμὸς, αἱ στερήσεις, ἡ αὐτοθυσία, ἡ ἐξ ἰδίων ὕλική συμμετοχὴ εἰς τὸν ἀγῶνα, ὑπῆρξαν αἱ γόνιμοι πράξεις τῶν Ἐπαναστατῶν εἰς τὴν μεγάλην αὐτὴν προσπάθειαν διὰ τὴν ἀναγέννησιν τῆς Ἑλλάδος.

Ἄλλ' ἡ φιλοδοξία καὶ ὁ κομματισμὸς ὀλίγων διοικούντων εἰς τὴν πολιτικὴν καὶ στρατιωτικὴν τάξιν καὶ ἐν συνεχείᾳ ἡ φιλοχρηματία, ἡ προκληθεῖσα κυρίως ἀπὸ τὰ ἐξωτερικὰ δάνεια, ἐδημιούργησαν τὰς ἐσωτερικὰς ἀνωμαλίας.

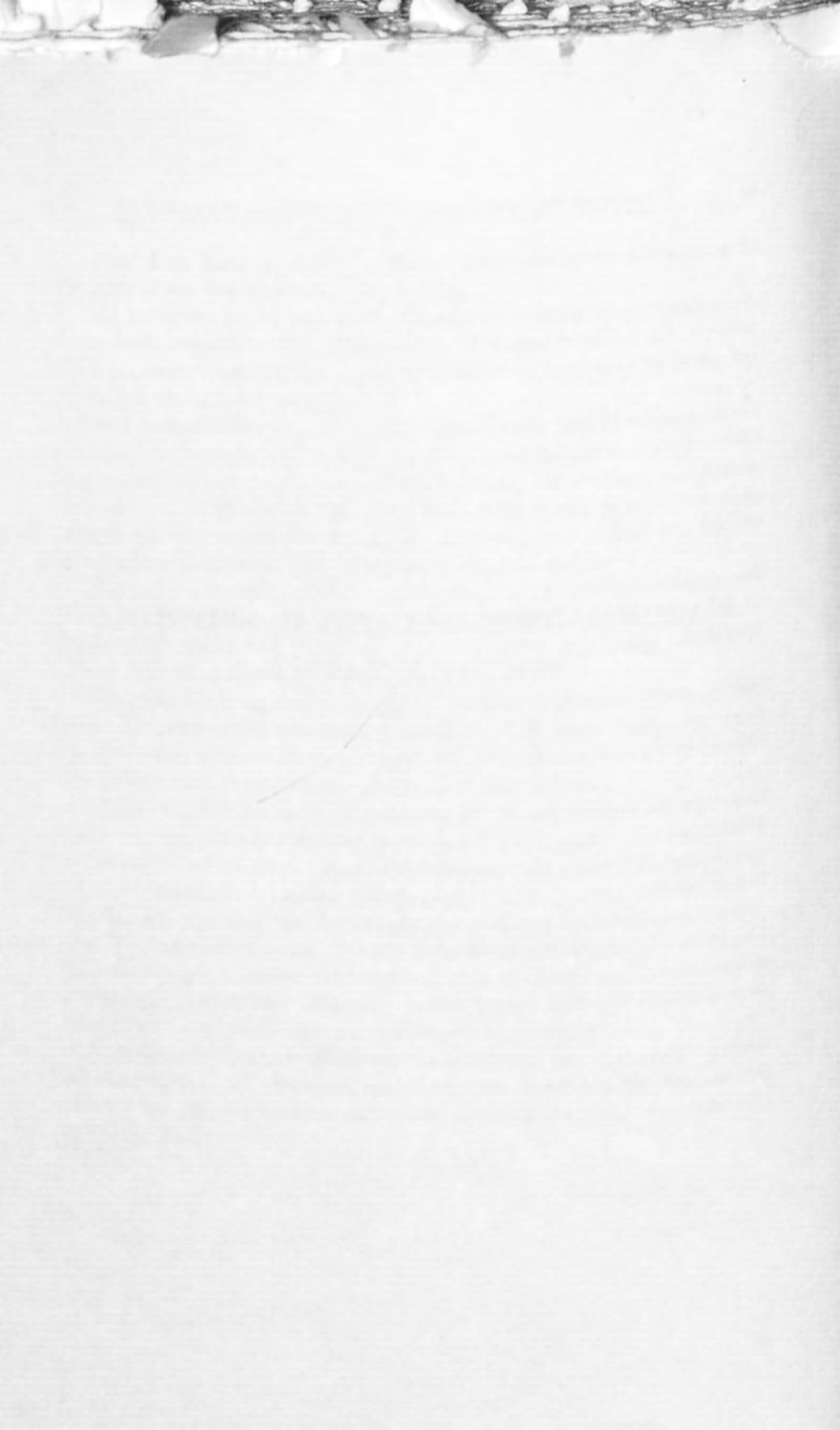
Εἰς τὴν δρᾶσιν, ἐν τούτοις, καὶ τὴν φήμην τῆς Ἑλληνικῆς Ἐπαναστάσεως τὸ μεγαλεῖον τῶν πράξεων τῶν πολλῶν ἐξουδετέρωσε τὰς ἀδυναμίας τῶν ὀλίγων. Τοῦτο γίνεται ἐμφανές ἀπὸ τὴν συμπάθειαν καὶ τὴν ὕλικὴν συνδρομὴν τῆς φιλελληνικῆς Εὐρώπης καὶ Ἀμερικῆς πρὸς τὸν ἄνισον καὶ δυσχερέστατον οικονομικῶς ἀγῶνα τῶν Ἑλλήνων, καθὼς ἐπίσης ἀπὸ τὴν συμφιλιοτικὴν μεσολάβησιν τῶν φιλελλήνων εἰς τὰς ἐσωτερικὰς διαμάχας.

Ἀναμφισβητήτως, ἡ Ἑλληνικὴ Ἐπαναστάσις, ὑπὸ τὴν διπλῆν μορφήν τοῦ ἀγῶνός της, τοῦ πολεμικοῦ καὶ οικονομικοῦ, ἐσφράγισε τὴν ὑπαρξίν τοῦ Ἔθνους μὲ τὴν γησιωτέραν καὶ πλέον ἀντιπροσωπευτικὴν σφραγίδα τῆς ἑλληνικῆς φυλῆς.

(Νοέμβριος 1971)

II

ΦΙΛΟΛΟΓΙΑ - ΙΣΤΟΡΙΑ - ΠΟΛΙΤΙΚΑΙ ΕΠΙΣΤΗΜΑΙ
ΦΙΛΟΣΟΦΙΑ - ΔΙΑΦΟΡΑ

ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΥ Ι. ΒΟΥΡΒΕΡΗ

Όμοτίμου Καθηγητοῦ τοῦ Πανεπιστημίου Ἀθηνῶν
Προέδρου τῆς Ἑλληνικῆς Ἀνθρωπιστικῆς Ἑταιρείας
καὶ τοῦ Διεθνoῦς Κέντρου Ἀνθρωπιστικῶν Κλασσικῶν Ἑρευνῶν

ΔΥΝΑΜΙΣ ΚΑΙ ΠΝΕΥΜΑ ΠΡΟΣΤΑΣΙΑ ΠΝΕΥΜΑΤΙΚΩΝ ΑΝΘΡΩΠΩΝ ΥΠΟ ΙΣΧΥΡΩΝ

Μα ι κ η ν α ἰ σ μ ὶ ς (1) (γερμανιστὶ Maezenatentum) εἶναι ὄρος ἐκφράζων ἕν χαρακτηριστικὸν καθεστῶς καὶ γνώρισμα τῶν χρόνων τοῦ Αὐγούστου. Ὡς ἱστορικὸν φαινόμενον ἐμφανίζεται ὑπὸ μίαν ἰδιότυπον ρωμαϊκὴν μετακόσμησιν τοῦ σωκρατικοῦ καὶ ἑλληνικοῦ σπινεῖναι. Τὸ ἱστορικὸν τοῦτο φαινόμενον ἔλαβε τὸ ὄνομά του ἀπὸ τὸν πρῶτον ἐν Ρώμῃ φορέα τοῦ συνδέσμου τῆς δυνάμεως μετὰ τὸ πνεῦμα ἢ ἀκριβέστερον τῆς προστασίας τοῦ πνεύματος ὑπὸ τῆς δυνάμεως ἐπὶ Αὐγούστου, ἤτοι ἀπὸ τὸν σύμβουλον καὶ φίλον τοῦ ἡγεμόνος Μαικήναν.

Ἐπειδὴ δὲ παραπλήσια πρὸς τὸ Maezenatentum καὶ πρόδρομα αὐτοῦ φαινόμενα σημειοῦνται κατὰ τὸν ἱστορικὸν βίον τῶν Ρωμαίων καὶ πρὸ τοῦ Αὐγούστου, προσέτι δὲ καὶ εἰς τὴν ζωὴν τῆς Ἑλληνικῆς Ἀρχαιότητος, ἀλλὰ καὶ ἐπιβιώσεις τοῦ φαινομένου τῆς προστασίας πνευματικῶν ἀνθρώπων ὑπὸ φορέων πολιτικῆς ἢ ἄλλης ἰσχύος δὲν εἶναι ἀσυνήθεις, κρίνομεν σκόπιμον ὅπως ἐρευνήσωμεν, παρὰ τὴν ἱστορικὴν, τὴν ὑπερῆστορικὴν οὐσίαν τοῦ ἔθους ἢ θεσμοῦ τῆς εἰρημένης κηδεμονίας ὡς φαινομένου τοῦ ἀνθρωπίνου βίου καθόλου.

Θὰ περιορισθῶμεν πρῶτον εἰς τὰ κυριώτερα καὶ χαρακτηριστικώτερα ἱστορικὰ σημεῖα τοῦ θέματος. Ὁ σύνδεσμος δυναμικῶν καὶ πνευματικῶν ἀνθρώπων (γραμματικῶν, λογίων, ποιητῶν) ἐπαρουσίασεν ἐπὶ Αὐγούστου, πέραν τῆς γνωστῆς ἀπὸ τὴν Ἑλληνικὴν Ἀρχαιότητα φιλικῆς δυαδικῆς μορφῆς τυράνων καὶ βασιλέων μετὰ ποιητὰς καὶ λόγιους, τὸν χαρακτῆρα ομάδων ἢ κύκλων ἀνθρώπων τοῦ πνεύματος ἐκάστοτε συνόντων μετὰ μίαν ἰσχυρὰν προσωπικότητα, εἴτε διαθέτουσαν ἰδίαν δύναμιν εἴτε σχετιζομένην μετὰ ἡγέτας, στρατιωτικούς ἢ πολιτικούς, συγκεντρωτικῆς κατὰ κανόνα ἐξουσίας.

Ἡ σχέσις δηλαδὴ πνευματικῶν ἀνθρώπων μετὰ δυναμικὰς προσωπικότητας προσέλαβεν εἰς τὸν βίον τῶν Ρωμαίων τὴν μορφήν συνδέσμων προστατευτικῶν ἢ ομάδων προστασίας ἢ ἐνώσεων ἢ κύκλων, οἵτινες εἶχον ἐμφανισθῆ εἰς τὸν

1. Τὸν ἑλληνικὸν ὄρον Μα ι κ η ν α ἰ σ μ ὶ ς, παρὰ τὸ Μαικήνας, χρησιμοποιοῦμεν ἐνταῦθα μόνον, διὰ νὰ ἀποφύγωμεν παρετυμολογίαν αὐτοῦ ἀπὸ τὴν πασίγνωστον λέξιν Μυκήνας καὶ τὸ ἐπίθετον Μυκηναϊκός. Ἀντὶ τούτου μεταχειρίζομεθα ἐν τῇ παρούσῃ ἐργασίᾳ τὸν γερμανικὸν ὄρον Maezenatentum.

ιστορικών βίων τῶν Ρωμαίων καὶ πρὸ τοῦ Αὐγούστου ὑπὸ παραπλησίαν μορφήν. Μνημονεύομεν σχετικῶς τὸ Collegium scribarum et histrionum καὶ τοὺς πνευματικοὺς καὶ κοινωνικοὺς κύκλους ἀριστοκρατικῶν οἰκῶν τῆς Ρώμης, ὡς ὁ τῶν Σκιπιώνων (2) καὶ ἄλλοι.

Πρόδρομος τοῦ Μαικήνα θεωρεῖται ὁ Appius Claudius Caecus, προσωπικότης πολιτικῆ καὶ πνευματικῆ. Εἰς τοιοῦτους οἴκους καὶ κύκλους κατέφευγον εὐρίσκοντες ζητούμενην ἢ προσφερομένην προστασίαν καὶ λόγοι «Ἐλληγες ἢ καὶ ἀπελευθεροὶ ἢ δοῦλοι, θεράποντες τῶν γραμμάτων ἢ τῶν καλῶν τεχνῶν. Θὰ ἤμεθα ἀκριβέστεροι, ἂν ἐλέγομεν, ὅτι τῶν προστατευτικῶν ἐνώσεων δυναμικῶν καὶ θεωρητικῶν ἀνδρῶν ἐπὶ Αὐγούστου, ἀλλὰ καὶ πρὸ αὐτοῦ, κατὰ τοὺς χρόνους τῶν Σκιπιώνων, ἱστορικὴ προϋπόθεσις ἦτο ἡ πνευματικὴ καὶ πολιτιστικὴ συνάντησις τῶν δύο συγχρόνων ἱστορικῶν μεγεθῶν, ἦτοι τῆς νικητρίας Ρώμης, ὡς ἐκφράσεως τοῦ μεγέθους τῆς δυνάμεως ἀφ' ἑνός, καὶ τῆς κατακτηθείσης Ἑλλάδος, ὡς φορέως τῆς πνευματικότητος ἀφ' ἑτέρου.

Οὐσιαστικὰ τὸ Maezenatentum καὶ τὰ πρόδρομα αὐτοῦ ρωμαϊκὰ φαινόμενα ἱστορικὰ ἐλατήρια εἶχον τὴν γοητείαν καὶ ἔλξιν, τὴν ὁποίαν ἡ «Graecia capta» ἤσκησεν ἐπὶ τὸν κατακτητὴν τῆς, τὸν «ferocem victorem» Ρωμαίων.

Ἄλλὰ τὴν συγκεκριμένην καὶ ἐμπρακτον μορφήν ἔλαβεν ἡ εἰρημένη γοητεία καὶ ἔλξις εἰς τὰς πρώτας προσωπικὰς πνευματικὰς συζυγίας καὶ ἐνώσεις Ρωμαίων μετὰ Ἑλλήνων, οἵτι εἶναι λ.χ. τὰ ζεύγη Σκιπιῶνος τοῦ νεωτέρου μετὰ τὸν Πολύβιον, Σκιπιῶνος καὶ Παναιτίου, ἀλλὰ καὶ πλείστοι ἄλλαι σχέσεις ἀπελευθερῶν Ἑλλήνων καὶ δούλων μετὰ ἐπιφανεῖς Ρωμαίους.

Οἱ προσωπικοὶ οὗτοι πνευματικοὶ σύνδεσμοι ἦσαν αἱ πρώται μορφαὶ τοῦ Ἑλληνορωμαϊκοῦ Ἀνθρωπισμοῦ.

Ἡ ἀνθρωπιστικὴ αὕτη παράδοσις φιλίας πνευματικῶν ἀνθρώπων μετὰ δυναμικοὺς εὔρεν εἰς τὴν προστατευτικὴν τῶν γραμμάτων καὶ τεχνῶν φιλομουσίαν τοῦ Αὐγούστου καὶ τὴν μετὰ τοὺς ἐμφυλίους πολέμους ἀποκατασταθεῖσαν ἡρεμίαν καὶ γαλήνην (Pax Augusta) (3), τὸ κλίμα τῆς εὐφορίας καὶ τὴν ὑγιᾶ ἀτμόσφαιραν, ἐντὸς τῶν ὁποίων ἐγεννήθησαν ὁ Μαικήνας, ὁ Βαλέριος Μεσσάλας, ὁ Ἀσίνιος Πολλίων καὶ ὁ Ἀγρίππας, οἱ ἐπιφανέστεροι προστάται τῶν ποιητῶν καὶ λογίων ἐπὶ Αὐγούστου.

Οἱ κύκλοι οὗτοι ἔδρας εἶχον τὰς οἰκίας τῶν προστατῶν, τὰ ἀρχοντικὰ σπίτια των. Οὐχὶ σπανίως ὁμοῦ οἱ προστάται ἐδωροῦντο ἐπαύσεις εἰς τοὺς

2. Βλ. Cic. *De or.* 2, 154 καὶ *Vel. Pat.* 1, 13, 3.

Ἄλλοι Σκιπιῶν ὁ νεώτερος ἦτο προσωπικότης, συνδυάζουσα εἰς τὸν βίον του τὸ «otium» μετὰ τὸ «negotium». Βλ. E. Burck, *Otium. Römische Wertbegriffe. Wege der Forschung* XXXIV. Wissenschaftliche Buchgesellschaft, Darmstadt 1967.

3. Πρβλ. *Mart.* XII, 4: *Otia tuta dedisti... Caesar.*

φίλους των λογίους ὡς ἡρέμους ἐστίας τῆς πνευματικῆς δημιουργίας των. Καὶ μὲ ἄλλας δὲ παροχὰς ὑλικῆς φύσεως, ἀλλὰ καὶ ἠθικῆς καὶ πολιτικῆς, ἡμεῖς βοντο οἱ θεράποντες τῶν Μουσῶν λόγιοι, οἵτινες καὶ ἐξεδήλουν τὴν εὐγνωμοσύνην των διὰ ἀφιερώσεως ποιημάτων των εἰς τοὺς προστάτας (πρβλ. τὰς ἀφιερώσεις, προσφωνήσεις καὶ ἐγκώμια τοῦ Βεργιλίου πρὸς τὸν Αὐγούστου, τοῦ Ὁρατίου πρὸς Μαικήναν κ.λπ.).

Στρατηγοὶ προσελάμβανον μεθ' ἑαυτῶν εἰς τὰς ἐκστρατείας των ⁽⁴⁾ λογίους, ἵνα ἔχουν αὐτοὺς μάρτυρας καὶ θαυμαστάς τῶν ἱστορικῶν ἄθλων των καὶ ὑμνητὰς αὐτῶν, εἴτε διὰ ἱστορικῶν ἀφηγήσεων εἴτε διὰ ποιητικῶν ἐγκωμίων. Γνωστοὶ διὰ τὴν συνοδείαν στρατηγῶν φιλομούσων (docti) εἶναι ὁ Plotius καὶ ὁ Ennius, ἀκολουθήσαντες ὁ μὲν τὸν Μάριον ⁽⁵⁾ ὁ δὲ τὸν Nobilior (Cic., *Tusc.* 1, 3, II). Ὡσαύτως συνοδοὶ τοῦ Σκιπίωνος εἰς Ἀφρικὴν ἦσαν ὁ Παναίτιος καὶ ὁ Πολύβιος.

Ἡ φιλομουσία τοῦ Αὐγούστου, τοῦ Μαικήνα καὶ ἄλλων δυναμικῶν ἀνδρῶν τῆς ἐποχῆς ταύτης ἐξαίρεται ὑπὸ τῶν ἱστορικῶν τῆς ἐποχῆς, ἀποτελεῖ δὲ συνέχισιν τῆς κατωτέρω ἐκτιθεμένης συναφοῦς παραδόσεως τῆς Ἑλληνικῆς Ἀρχαιότητος. Τῆς παραδόσεως ταύτης παραθέτομεν ἐναυῦθα προδρόμους ἐν μόνον ἀξιολογημένον ἱστορικὸν παράδειγμα, μαρτυρούμενον ὑπὸ τοῦ Πλουτάρχου (*Ἀλεξ.* VIII). Κατὰ τὸν Χαιρωνέα βιογράφου: (*Ἀλέξανδρος*) ἦν καὶ φύσει φιλόλογος καὶ φιλαγαγνῶστης καὶ τὴν μὲν Ἰλιάδα τῆς πολεμικῆς ἀρετῆς ἐφόδιον καὶ νομίζων καὶ ὀνομάζων, ἔλαβε μὲν Ἀριστοτέλους διορθώσαντος ἦν ἐκ τοῦ νάρθηκος καλοῦσι, εἶχε δὲ αἰετὰ μετὰ τοῦ ἐγχειριδίου κειμένην ὑπὸ τὸ προσκεφάλαιον, ὡς Ὀνησίκριτος ἱστόρηκε, τῶν δὲ ἄλλων βιβλίων οὐκ εὐπορῶν ἐν τοῖς αἰῶσι τόποις Ἄρπαλον ἐκέλευσε πέμψαι.

Αἱ περὶ τοῦ βίου τοῦ Μαικήνα πηγὰὶ ὀμιλοῦν μὲν περὶ τῆς φιλομουσίας καὶ λογιότητος αὐτοῦ, ἀλλ' ἐμφανίζουσι αὐτὴν κατωτέραν τῆς τῶν Ἀσινίου Παλλίωνος, Βαλερίου Μεσσάλα καὶ Ἀγρίππα. Διεκρίνετο ὁ Μαικήνας διὰ τὴν μετὰ μεγάλῃς στοργῆς παρακολούθησιν τῆς ποιητικῆς δημιουργίας τῶν λογίων τοῦ κύκλου του. Τὰς πληροφορίας ταύτας ἀρούμεθα ἐκ τῶν ποιητικῶν ἔργων τῶν μετεχόντων τοῦ κύκλου τοῦ Μαικήνα: ὡς γνωστόν, αἱ λε-

4. Νεώτερα παραδείγματα λογίων καὶ φιλαρχαίων ἐπιστημῶν παρακολουθούντων ἐκστρατείας εἶναι: ὁ Ciriaco de Pizziccolli (Cyriacus ἐξ Ἀγκῶνος) εἰς τὸ στρατόπεδον τοῦ Μωάμεθ Β' καὶ μέλος τῆς ἀκολουθίας του κατὰ τὴν πολιορκίαν καὶ τὴν ἄλωσιν τῆς Κωνσταντινουπόλεως τῷ 1453. Οὗτος μὲ τυχοδιωκτικὸν πνεῦμα καὶ εὐκίνησιν εὐρινοῦς ἰσχυροῦ κυνός, μὲ χρήματα τῶν Μεδίκων καὶ τὴν βοήθειαν τῶν Τούρκων ἐσύλησε βιβλιοθήκας καὶ ἀρχαιότητας τῆς Κωνσταντινουπόλεως καὶ τῆς Ἀνατολῆς, μετέφερε δὲ εἰς Ἰταλίαν πλῆθος πολυτίμων χειρογράφων. Ἐτερον νεώτερον παράδειγμα ὁ ἀρχαιολόγος Champollion, συνοδὸς τοῦ Ναπολέοντος κατὰ τὴν εἰς Αἴγυπτον ἐκστρατείαν του.

5. Cic., *Pr. Arch.*, 20.

πτομέρειαι τοῦ βίου τῶν προστατῶν ἦσαν προσφιλεῖς ἀντικείμενον τοῦ διαφέροντος τῶν προστατευομένων.

Αἱ σχέσεις τῶν λογίων καὶ ποιητῶν ἐκάστου κύκλου πρὸς ἀλλήλους ἦσαν σχέσεις οἰκειότητος καὶ φιλίας, χωρὶς νὰ ἑλλείπουν εἰς αὐτὰς καὶ φαινόμενα ἀντιγνωμιῶν καὶ διαφορῶν, αἱ δὲ σχέσεις προστατευομένων μὲ τοὺς προστάτας, ὡς λ.χ. αἱ διαφορῶν οἰκειότητος σχέσεις τοῦ Βεργιλίου μὲ τὸν Αὐγούστου καὶ τοῦ Ὀρατίου μὲ τὸν Μαικήνα, δὲν εἶχον ὡς ἐλατήρια καλακικὴν διάθεσιν ἢ ἐπιδίωξιν ἀνταλλαγμάτων, οὐδὲ ἦσαν σχέσεις ὑποτελείας τῶν λογίων, ἀλλ' ἐκινουῦντο ἀπὸ πραγματικὴν ἀναγνώρισιν τοῦ κύρους τῆς προσωπικότητος τοῦ Αὐγούστου, τῆς ἀξίας τῆς πολιτικῆς ἡγεσίας καὶ αὐθεντίας του καὶ τῆς γνησίας προθέσεώς του νὰ ὑψώσῃ, ἐξυγιάνῃ καὶ ἀνεκνώσῃ τὸν ρωμαϊκὸν πολιτισμὸν διὰ τῆς προστασίας τῆς πνευματικῆς δημιουργίας καθόλου. Εἰς ἀπολύτως δὲ φιλικὰ καὶ ἀνυστερόβουλα διαφέροντα ὠφείλετο καὶ ἡ φιλία καὶ ἀφοσίωσις τῶν ἀνδρῶν τοῦ κύκλου τοῦ Μαικήνα πρὸς τὸν προστάτην των.

Ἡ ἐπαφὴ αὕτη καὶ οἰκειώσεις τῶν ποιητῶν καὶ λογίων μὲ τὰ ὑψηλότερα στρώματα τῆς ρωμαϊκῆς κοινωνίας εἶναι, ἐπίσης, ἐν ἀπὸ τὰ κύρια χαρακτηριστικὰ τῶν προστατευτικῶν τοῦ πνεύματος ἐνώσεων κατὰ τοὺς χρόνους τοῦ Αὐγούστου. Σὺν τῷ χρόνῳ εἰσέδυσαν εἰς τοὺς ἀριστοκρατικούς τούτους κύκλους καὶ ξένοι λόγιοι, λ.χ. Ἕλληνες καὶ δοῦλοι ἀποκτῶντες τὴν ἐλευθερίαν των διὰ τὴν ὑπὸ τῶν προστατῶν ἀναγνώρισιν τῆς μορφώσεως καὶ τῆς πνευματικῆς προσφορᾶς των.

Αὐστηρότης ἦθῶν ἐχαρακτήριζε τὴν ὀλην πολιτικὴν, κοινωνικὴν καὶ πνευματικὴν ἀτμόσφαιραν τοῦ αἰῶνος τοῦ Αὐγούστου. Τὸ παράδειγμα τῆς ἐξορίας τοῦ Ὀβιδίου, οὐτινος ἔργα τινὰ ἐκρίθησαν ἀντίθετα πρὸς τὰς ἠθικὰς ἀπαιτήσεις τῆς ἐποχῆς καὶ τῆς πνευματικῆς προστασίας, μαρτυρεῖ, ὅτι τότε οἱ μόνον ὑπάρχοντες περιορισμοὶ ἦσαν οἱ φραγμοὶ οἱ ἐμποδίζοντες τὴν ἐκτροπὴν τῆς λογοτεχνικῆς δημιουργίας ἀπὸ τὰς ὑψηλὰς ἠθικὰς παραδόσεις τῆς ἀρχαίας Ρώμης.

Ἐν τούτοις παλαιότερον παρετηροῦντο καὶ διαφοραὶ μεταξὺ πολιτικῶν καὶ πνευματικῶν ἀνθρώπων (λογίων καὶ ποιητῶν) ἐπὶ πολιτικῶν θεμάτων, ὡς λ.χ. ἡ τῶν Μετέλλων πρὸς τὸν Ναίβιον.

Ἡ στοργὴ τοῦ Μαικήνα πρὸς τὰ γράμματα καὶ ἡ δρασὶς του ὡς ἐμφυχωτοῦ τῶν δημιουργῶν πνευματικῶν πλαστοουργημάτων καθιέρωσε μίαν παράδοσιν προστασίας τοῦ πνεύματος, ἥτις, ἐπιβληθεῖσα ἀπὸ τῆς ἐποχῆς του καὶ εἰς μεταγενεστέρως ἐποχὰς καὶ σύρουσα καὶ ἄλλους μιμητάς, προσέδωκεν εἰς τὸ κύριον ὄνομα «Μαικήνας» μεταφορικὴν χρῆσιν αὐτοῦ ὡς ὀνόματος εἵδους.

* * *

Τὸ συγκεκριμένον φαινόμενον τῆς προστασίας λογίων καὶ ποιητῶν ἐπὶ Αὐγούστου ἐξητάσαμεν εἰς τὰ προηγούμενα ὑπὸ τὴν ἱστορικὴν μορφήν του, ὡς κατ'

έξοχὴν χαρακτηριστικὸν γνώρισμα τοῦ βίου τῆς Ρώμης κατὰ τὴν εἰρημένην ἐποχὴν ὡς ἱστορικὴν ἀφετηρίαν τοῦ Maezenatentum.

Τὴν ἱστορικότητα τοῦ θεσμοῦ τῆς προστασίας ἀνθρώπων τῶν γραμμάτων ὑπὸ τῶν ἰσχυρῶν Ρωμαίων καὶ δὴ καὶ ὑπὸ τοῦ Αὐγούστου διαφωτίζει περισσότερο μία γοργὴ ἀναδρομὴ εἰς τὴν ἑλληνικὴν παράδοσιν τοῦ φαινομένου τούτου.

Αἱ ρίζαι τῆς παραδόσεως αὐτῆς βυθίζονται εἰς τὸν ἀυλικὸν βίον τῶν ὀμηρικῶν βασιλέων. Εἰς τὰ παλάτια τῶν οἱ αἰοῖδοι καὶ οἱ ῥαψωδοί, οἱ ψάλται οὗτοι τῶν ἥρωικῶν ἄθλων, ἦδον εἰς τὸν κύκλον τῶν βασιλέων, ὅσα ἡ Κλειῶ καὶ ἡ Μνημοσύνη ὑπηγόρευον καὶ ὑπέβαλλον εἰς τὴν τέχνην τοῦ μουσικοῦ λόγου τῶν. Τοὺς αἰδοὺς τούτους τῶν βασιλικῶν οἰκῶν ἐκίνει εἰς ἀσκήσιν τοῦ ἐπαγωγέματός τῶν ἡ κ λ ἦ σ ι ε τ οῦ ταλάντου τῶν καὶ τὸ πάθος διὰ τὴν τέχνην τῶν, ἐνίοτε ἕμως καὶ καταναγκασμὸς ὑπὸ τὰς ἐντολάς τῶν δυνατῶν προστατῶν τῶν (Φῆμιος, *Ὀμήρ.* α, 153-154) ἢ πενία δι' ἀπόλειαν περιουσίας τῶν ἢ ὑπερορίαν. Εἰς ἀκολουθίας βασιλέων καὶ δυνατῶν ἐν γένει εὐρίσκονται καὶ μάντιες, οἱ κατὰ Πλάτωνα θεομάντιες καὶ χρησμοφοί καὶ οἱ πρῶτοι ποιηταί, οἱ ὅποιοι, κατὰ τὴν γνώμην τοῦ Πλάτωνος (*Μέν.*, 99c κ.έ.), ἐνθουσιῶντες λέγουσιν μὲν ἀληθῆ καὶ πολλά, ἴσασι δὲ οὐδὲν ὧν λέγουσι καὶ ἐπομένως στεροῦνται οὐσιαστικῆς σοφίας καὶ ἐπιστήμης.

Καὶ τῶν ἀγούστειων χρόνων οἱ ποιηταί ὡς μάντιες καὶ προφήται τοῦ μεγαλείου τῆς Ρώμης ἐθεωροῦντο καὶ ἐπεκαλοῦντο *vates*. Ἡ ἐπιβάλλουσα καὶ καταξιώνουσα (6) τοὺς ποιητὰς θεία προέλευσις, κλησίς καὶ προφητικὴ οὐσία τῆς ποιητικῆς τέχνης τῶν, ἤρχισε νὰ ἀσκή εὐλογον γοητεία ἐπὶ τοὺς πολιτικῶς ἢ κοινωνικῶς ἰσχυροὺς τῆς Ἑλληνικῆς Ἀρχαιότητος βασιλεῖς, τυράννους καὶ ἀριστοκρατικὰ κυρίαρχα γένη.

Ἀπὸ τοῦ 7ου π.χ. αἰῶνος ὅλως ἰδίαν θέσιν καταλαμβάνουν οἱ ποιηταί ὡς φίλοι καὶ ἀκόλουθοι τῶν τυράννων, πολλοὶ ἐκ τῶν ὁποίων διεκρίνοντο διὰ τὴν φιλομουσίαν καὶ σοφίαν τῶν. Ὁ Εὐριπίδης παρατηρεῖ, ὅτι οἱ τύραννοι ἦσαν σοφοὶ τῶν σοφῶν σινουσία.

Δὲν ἦτο ἀσυνήθης καὶ ἡ σύμπτωσις δυνάμεως καὶ σοφίας εἰς τὸ αὐτὸ πρόσωπον, ὡς δεικνύει τὸ παράδειγμα τῶν Ἑπτὰ Σοφῶν, ἀλλὰ καὶ πολιτικῶν, φίλων τῶν γραμμάτων καὶ τεχνῶν, ὡς λ.χ. ὁ Θεμιστοκλῆς (7) καὶ ἰδίᾳ ὁ Περικλῆς. Τὴν συνάντησιν σοφίας καὶ δυνάμεως εἰς τὸ πρόσωπον τοῦ τυ-

6. Πρβλ. Α. Kambylis, *Die Dichterweihe und ihre Symbolik*, Heidelberg, 1965 καὶ Α. D. Skiadas, *Homer im griechischen Epigramm* (Δημοσιεύματα τῆς Ἑλληνικῆς Ἀνθρωπιστικῆς Ἑταιρείας, Σειρὰ Δευτέρα, «Μελέται καὶ Ἐρευναι», ἀριθ. 4), Ἀθήναι, 1965, σ. 63 κ.έ.

7. Βλέπε τὴν ὠραίαν μονογραφίαν τοῦ Ἰω. Παπασταύρου, *Θεμιστοκλῆς Φρεσάρσιος*, Ἀθήναι, 1970.

ράννου απέδιδε τὸ ἐπίθετον *ἰσόθεος*, κοσμητικὸν τοῦ τυράννου κατὰ πολλοὺς ποιητὰς (*).

Εἶναι γνωστὴ ἡ σχέσις τυράννων ὡς ὁ Πεισίστρατος, οἱ τύραννοι τῆς Σικελίας κ.ἄ. (πρβλ. κατωτέρω τὸ ἀπόσπασμα Πλάτ.* *Ἐπιστ. Β'* 310 κ.ἔ.) μὲ ποιητὰς καὶ λογίους. Ἰδίᾳ ἀξία μνείας εἶναι ἡ ὑπὸ τῶν τυράννων τῶν Συρακουσῶν Διονυσίου τοῦ Πρεσβυτέρου καὶ Διονυσίου τοῦ Νεωτέρου πρόσκλησις τοῦ Πλάτωνος εἰς Σικελίαν καὶ τὰ ταξίδια τοῦ φιλοσόφου εἰς τὴν Μεγάλην Ἑλλάδα καὶ τὰς Συρακούσας, τῶν ὁποίων τὰς τύχας καὶ τὰς περιπετείας γνωρίζομεν ἀπὸ τὴν Ζ' *Ἐπιστολῆν* τοῦ Πλάτωνος.

Ὁὰ ἡδυνάμεθα νὰ μνημονεύσωμεν καὶ ἄλλους συνδέσμους δυναστικῶν γενῶν καὶ βασιλείων ὡς οἱ Ἀλευάδαι τῆς Θεσσαλίας καὶ οἱ βασιλεῖς τῆς Μακεδονίας, οἱ ὁποῖοι συνεκέντρωνον εἰς τὴν αὐλὴν τῶν ἐπιφανεῖς ποιητὰς καὶ ἄλλους σπουδαίους ἀνδρας, οἵτινες ἐγίνοντο μάρτυρες καὶ κήρυκες τῆς δόξης καὶ τῆς μεγαλοπρεπειᾶς τῶν προστατῶν.

Προστασία τῶν γραμμάτων καὶ τῶν καλῶν τεχνῶν ἀποδίδεται εἰς πολλοὺς τυράννους (**), λ.χ. τὸν Πεισίστρατον, τὸν Ἰππάρχον (Πλάτ.* *Ἰππάρχ.* 228 b κ.ἔ.) (**), τὸν Πολυκράτην (**), τὸν Ἰέρωνα κ.ἄ. ἔτι δὲ καὶ φιλομουσία, φιλανθρωπία καὶ δημοτικότης.

Ἀξιοσημειώτοι εἶναι αἱ σχέσεις τοῦ τυράννου τῆς Σάμου Πολυκράτους μὲ ποιητὰς ὡς ὁ Ἀνακρέων ὁ Τῆμιος καὶ Ἴβυκος ὁ Ρηγίτινος, τοῦ τυράννου τῶν Συρακουσῶν Ἰέρωνα μὲ τὸν τραγικὸν Αἰσχύλον καὶ τοῦ βασιλέως τῆς Μακεδονίας Ἀρχελάου μὲ τοὺς τραγικοὺς Εὐριπίδην καὶ Ἀγάθωνα καὶ τὸν διθυραμβοποιὸν Τιμόθεον.

Ὡσαύτως ὁ βασιλεὺς τῆς Μακεδονίας Ἀντίγονος ὁ Γονατᾶς ἔσχεν εἰς τὴν αὐλὴν τοῦ λογίου, ἐν οἷς Ἀλέξανδρος ὁ Αἰτωλός, ὁ Ἄρατος καὶ ὁ φιλόσοφος Βίων ὁ Βορισθενίτης, ὁ ἰδρυτὴς τοῦ ἡδονικοῦ κινήματός.

Λίαν γνωστὸς εἶναι καὶ ὁ σύνδεσμος τοῦ Πινδάρου μὲ τοὺς Ἀλκμεωνίδας τῶν Ἀθηνῶν καὶ τοὺς τυράννους Θήρωνα τοῦ Ἀκράγατος καὶ Ἰέρωνα τῶν

8. Εὐρ. *Τρωάδ.* 1169. Πρβλ. *Αἰσχ. Πέρσ.* 80 *ἰσόθεος φῶς* περὶ μονάρχου.

9. Συνδυασμὸν δυνάμεως καὶ ἐπιστήμης διὰ τοὺς ἀρχοντας ἐν γένει καὶ δὴ καὶ τὸν τύραννον ὑποδεικνύει ὁ Πλάτων εἰς τὸν *Πολιτικόν* του, λ.χ. 258 κ.ἔ., 294 κ.ἔ., 301 b κ.ἔ. Πρβλ. καὶ ὅσα περὶ τῆς φύσεως τοῦ τυράννου λέγονται ἐν *Νόμ.* Δ 709 κ.ἔ.: *τύραννος δ' ἴστω νέος καὶ μνήμων καὶ εὐμαθὴς καὶ ἀνδρείος καὶ μεγαλοπρεπὴς φύσει.*

10. Ἐρμηνείαν τούτου βλέπε ἐν Κωνστ. Ι. Βουρβέρη, *Πλάτων καὶ Ἀθῆναι* (Δημοσιεύματα τῆς Ἑλληνικῆς Ἀνθρωπιστικῆς Ἑταιρείας, Σειρὰ Δευτέρα, ἀριθ. 11), Ἀθῆναι, 1966³, σελ. 62, 177 κ.ἔ.

11. Τὴν φιλομουσίαν τοῦ Πολυκράτους μαρτυρεῖ καὶ ἡ μέριμνα διὰ τὴν σύνταξιν καταλόγου συλλεκτῶν βιβλίων, ἔργον ὅπερ εἶχεν ἤδη ἀρχίσει ὁ Πεισίστρατος καὶ ἤγαγεν εἰς πέρας ὁ Πτολεμαῖος Β'.

Συρακουσῶν, ἔτι δὲ καὶ ἡ παραμονὴ τῶν ποιητῶν Βακχυλίδου καὶ Σιμωνίδου εἰς τὴν αὐτὴν τυράννων τῆς Σικελίας.

Ἄρμεσοι πρόδρομοι ὀργανωμένης κρατικῆς προστασίας τῶν γραμμάτων παρὰ Ῥωμαίους καὶ πρότυπα αὐτῶν εἶναι οἱ Πτολεμαῖοι τῆς Ἀλεξανδρείας, βασιλεῖς φιλόμουσοι συγκεντρῶσαντες λογίους εἰς τὴν Ἀλεξανδρείαν, τὸ πνευματικόν, βιβλιοεμπορικόν καὶ ἐπιστημονικόν κέντρον τῆς οἰκουμένης. Εἰς τὴν αὐτὴν ἰδίᾳ τοῦ Πτολεμαίου Β' τοῦ Φιλαδέλφου, βασιλέως φιλολογωτάτου, ὁ Δημήτριος ὁ Φαληρεὺς καὶ ἄλλοι ἐλλόγιμοι ἄνδρες ἐγένοντο οἱ σύμβουλοι τοῦ βασιλέως πρὸς συλλογὴν χειρογράφων διὰ γενναίας βασιλικῆς χορηγίας καὶ ἰδρυσιν τῶν δύο βιβλιοθηκῶν καὶ τοῦ Μουσείου, ἰνστιτούτου ἐπιστημονικῆς ἐρεύνης.

Ἄρκευόμεθα εἰς τὰ ὀλίγα ταῦτα στοιχεῖα τῆς ἑλληνικῆς παραδόσεως, τὴν ὅποιαν ἐσυνέχισε μὲ Ῥωμαϊκὴν ἰδιοτυπίαν ἢ ἐπὶ Αὐγούστου καὶ Μαικήνα προστασία τῶν λογίων καὶ ποιητῶν καὶ ὁ σχηματισμὸς προστατευτικῶν ἐνώσεων τῶν πνευματικῶν ἀνθρώπων ὑπὸ τὴν αἰγίδα τοῦ κράτους ἢ μεμονωμένων φορέων ἰσχύος πολιτικῆς, οικονομικῆς καὶ κοινωνικῆς.

* * *

Προκειμένου νῦν νὰ θεωρήσωμεν τὴν ὑπερῆστορικὴν οὐσίαν τοῦ φαινομένου τῆς προστασίας πνευματικῶν ἀνθρώπων ὑπὸ φορέων πολιτικῆς ἢ ἄλλης δυνάμεως, εἶναι σκόπιμον νὰ ἐντάξωμεν τὸ φαινόμενον τοῦτο εἰς τὸ πλαίσιον τοῦ εὐρύτερου θέματος τῆς σχέσεως τῆς δυνάμεως μὲ τὸ πνεῦμα.

Εἰς τὴν ἐρμηνεῖαν δὲ τῆς σχέσεως ταύτης ἀφορμώμεθα ἀπὸ ἐν ἀπόσπασμα τῆς* Β' Ἐπιστολῆς τοῦ Πλάτωνος, ἣτις καὶ ὑπὸ τῶν ἀμφισβητούντων τὴν γνησιότητα αὐτῆς ἀποδίδεται εἰς συγγραφέα τοῦ κύκλου τῆς Πλατωνικῆς Ἀκαδημίας: Πέφυκε συνιέναι εἰς ταυτὸν¹² φρόνησις τε καὶ δύναμις μεγάλη, καὶ ταῦτ' ἄλληλα ἀεὶ διώκει καὶ ζητεῖ καὶ συγγίγνεται· ἔπειτα καὶ οἱ ἄνθρωποι χαίρουσι περὶ τούτων αὐτοὶ τε διαλεγόμενοι καὶ ἄλλων ἀκούοντες ἔν τε ἰδίαις συνουσίαις καὶ ἐν ταῖς ποιήσεσιν, οἷον καὶ περὶ Ἰέρωνος ὅταν διαλέγωνται ἄνθρωποι καὶ Πανσανίου τοῦ Λακεδαιμονίου, χαίρουσι τὴν Σιμωνίδου συνουσίαν παραφέροντες, ἃ τε ἔπραξεν καὶ εἶπεν πρὸς αὐτούς· καὶ Περικλῆα καὶ Ἀναξαγόραν, καὶ Κροῖσον αὐτὸν καὶ Σόλωνα ὡς σοφοὺς καὶ Κῦρον ὡς δυνάστην. Καὶ δὴ ταῦτα μιμούμενοι οἱ ποιηταὶ Κρέοντα μὲν καὶ Τειρεσίαν συνάγουσαν, Πολύειδον δὲ καὶ Μίνω, Ἀγαμέμνονα δὲ καὶ Νέστορα καὶ Ὀδυσσεά καὶ Παλαμήδην — ὡς δ' ἐμοὶ δοκεῖ καὶ Προμηθεά Διὶ ταύτῃ

12. Πρβλ. Νόμ. Δ 711 ε κ.ε.: "Ὅταν εἰς ταυτὸν τῷ φρονεῖν τε καὶ σωφρονεῖν ἡ μέγιστη δύναμις ἐν ἀνθρώπῳ συμπέσῃ, τότε πολιτείας τῆς ἀρίστης καὶ νόμων τῶν τοιούτων φύεταί γένεσις, ἄλλως δὲ οὐ μὴ ποτε γένηται.

πῃ συνήγον οἱ πρῶτοι ἄνθρωποι— τοῦτων δέ, τοὺς μὲν εἰς διαφοράν, τοὺς δ' εἰς φιλίαν ἀλλήλοις ἴοντας, τοὺς δὲ τότε μὲν εἰς φιλίαν, τότε δ' εἰς διαφοράν, καὶ τὰ μὲν ὁμοιοῦστας, τὰ δὲ διαφορομένους ἄδουσαν (Πλάτ. *Ἐπιστ. Β' 310 e - 311 b).

Τὸ ἀνωτέρω πλατωνικὸν ἀπόσπασμα μᾶς παρέχει ἐρμηνεῖαν τῆς ὑπερ-ιστορικῆς οὐσίας τοῦ φαινομένου τῆς σχέσεως φρονήσεως καὶ δυνάμεως ἢ σχέσεως σοφίας καὶ πνεύματος μετὰ τὴν δύναμιν. Τὴν σχέσιν αὐτὴν χαρακτηρίζει ὁ γράψας τὴν Ἐπιστολὴν ὡς σχέσιν κατὰ φύσιν. Ἡ συσχέτισις γίνεται μετὰ τὴν φρονήσεως ἢ σοφίας ὡς κυρίας οὐσίας τοῦ πνεύματος ἀφ' ἑνὸς καὶ δυνάμεως ἀφ' ἑτέρου, τὰ δὲ παρατιθέμενα παραδείγματα ἀναφέρονται εἰς φορεῖς πολιτικῆς δυνάμεως, εἰς δυνάστας. Τονίζεται, ὅτι τὸ πνεῦμα καὶ ἡ δύναμις ἐπιδιώκουν πάντοτε καὶ ἐπιζητοῦν τὴν ἀμοιβαίαν ἐπικοινωνίαν καὶ ἐπαφήν. Τοῦτο γίνεται κατὰ φύσιν, πέφυκα. Περὶ τῶν σχέσεων δυναστῶν καὶ λογιῶν ἀκούοντες οἱ ἄνθρωποι χαίρουσι. Παραδείγματα δὲ τοιούτων *συνασσιῶν* ἰσχυρῶν ἀρχόντων καὶ σοφῶν, ἀρχικῶν¹³ καὶ θεωρητικῶν ἀνδρῶν, ὑπάρχουν πλεῖστα: ὁ σύνδεσμος τοῦ Ἰέρωνος μετὰ τοῦ ποιητοῦ Σιμωνίδου τοῦ Κεῖου, τοῦ Πανσανίου τοῦ Λακεδαιμονίου μετὰ τὸν ἴδιον ποιητὴν, τοῦ Περιάνδρου μετὰ τὸν Θαλῆν, τοῦ Περικλέους μετὰ τὸν Ἀναξαγόραν, τοῦ Κροίσου μετὰ τὸν Σόλωνα καὶ τοῦ Κύρου μετὰ τὸν Κροῖσον¹⁴.

Ἐπὶ πλέον οἱ ποιηταί, συνεχίζει τὸ ἀπόσπασμα, μᾶς ὁμιλοῦν περὶ σχέσεων φιλίας ἢ διαφορᾶς τοῦ Μίνω μετὰ τὸν Πολύειδον, τοῦ Κρέοντος μετὰ τὸν Τειρεσίαν, τοῦ Ἀγαμέμνονος μετὰ τὸν Νέστορα καὶ τοῦ Ὀδυσσεύος μετὰ τὸν Παλαμῆδην. Κατὰ τὸν αὐτὸν τρόπον οἱ πρῶτοι ἄνθρωποι ἠρμήνευον τὴν ἐπικοινωνίαν τοῦ Προμηθέως μετὰ τὸν Δία¹⁵.

Ἡ κατὰ τὸ ἀνωτέρω ἀπόσπασμα ἐρμηνεία τοῦ φαινομένου τῆς προστασίας πνευματικῶν ἀνθρώπων ὑπὸ ἰσχυρῶν ἢ γενικώτερον τοῦ φαινομένου τῆς σχέσεως πνεύματος καὶ δυνάμεως περιορίζεται εἰς φορεῖς τῆς πολιτικῆς μόνον ἰσχύος. Εἰς τὴν ἱστορικὴν πραγματικότητα ὁμοίως φορεῖς τῆς δυνάμεως δὲν εἶναι μόνον πολιτικοὶ ἡγέται καὶ δυνάσται, ἀλλὰ καὶ ἄνδρες διαθέτοντες οἰκονομικὴν εὐρωστίαν, κοινωνικὴν ἰσχὴν καὶ κύρος. Ἐπειδὴ δὲ πᾶν ἱστορικὸν φαινόμε-

13. Βλ. Ξενοφ. Ἀπομν. 1, 16.

14. Πάντα τὰ ἀνωτέρω ζεύγη δυναστῶν καὶ λογιῶν μνημονεύονται ὑπὸ τῆς παραδόσεως. Πρβλ. Πλάτ. Ἀλκιβ. 118 b κ.έ., Φαῖδρ. 270 a, Πλουτ. Περικλ. 4, 2, Ἰσοκρ. Περὶ ἀντιδ. 235, Ἡροδ. 1, 29 κ.έ., 88 κ.έ., Ξενοφ. Κύρ. Παιδ. VII, 2, 9 κ.έ. Βλ. Κωνστ. Ἰ. Βουρβέρη, Πλάτων καὶ Βάρβαροι (Δημοσιεύματα τῆς Ἑλληνικῆς Ἀνθρωπιστικῆς Ἐταιρείας, Σειρὰ δευτέρα, ἀριθμὸς 10). Ἀθήναι 1966³, σελ. 149, ἐνθα διασφρατίζεται, ὅτι ὁ Κροῖσος εἰς μὲν τὸ πρῶτον ζεύγος εἶναι ὁ δυνάστης, εἰς δὲ τὸ δεύτερον ὁ σοφός.

15. Ρόλον σοφοῦ ἀποδίδει τὸ ἀνωτέρω πλατωνικὸν ἀπόσπασμα εἰς τὸν Τειρεσίαν, τὸν Θαλῆν, τὸν Πολύειδον, τὸν Νέστορα καὶ τὸν Προμηθέα.

νον, ὡς εἶναι καὶ τὸ ἀπασχολοῦν ἡμᾶς Maezenatentum, κατανοεῖται καὶ ἐρμηνεύεται ἐκ τῆς διερευνήσεως τῶν αἰτίων, ἅτινα προσέκαλεσαν αὐτό, εἴμεθα ὑποχρεωμένοι νὰ ἀνιχνεύσωμεν εἰς τὰς ἱστορικὰς ἐκδηλώσεις τοῦ φαινομένου τὰ αἷτια τῆς γενέσεώς του καὶ τὰ παντοῖα ἐπακολουθήματα τῶν ἐκδηλώσεων τούτων.

Κατὰ ταῦτα τὸ βασικὸν ἐρώτημά μας ἐν προκειμένῳ εἶναι: τίνα εἶναι τὰ ἐλατήρια, διὰ τῶν ὁποίων τὸ πνεῦμα ἔλκει τὴν δύναμιν καὶ ἀντιστρόφως ἡ δύναμις καλεῖ πρὸς ἑαυτὴν τὸ πνεῦμα, καὶ διατὶ τὴν ἔλξιν ταύτην ἡ πλατωνικὴ Ἐπιστολὴ θεωρεῖ φυσικὴν, καταλήγουσαν εἰς συνάντησιν ἢ σύμπτωσιν ἀμφοτέρων ἐπὶ τὸ αὐτό;

Ἡ σοφία, ἡ φρόνησις, ἡ σωφροσύνη, ἡ ρώμη τῶν φρενῶν εἶναι πνευματικαὶ δυνάμεις, τῶν ὁποίων δημιουργήματα εἶναι τὰ ἔργα τῆς ἐπιστήμης, τῆς λογιότητος, τῆς ποιήσεως καὶ τῆς τέχνης. Τὰ πνευματικὰ καὶ καλλιτεχνικὰ ταῦτα πλαστοουργήματα ἀσκοῦν φύσει διὰ τῆς χάριτος καὶ τοῦ κάλλους τῶν κοινωνικῆς δυνάμεως ὀρθοῦται ἡ δύναμις τοῦ λόγου καὶ τῆς τέχνης. Ἡ οὐσία τῆς πρώτης δυνάμεως διαφέρει ἀπὸ τὴν οὐσίαν τῆς δευτέρας. Εἶναι δύο ἀμοιβαίως ἐλκόμενα ἑτερόνυμα. Ἐκεῖνο ποῦ λείπει ἀπὸ τὴν πρώτην συμπληρώνει ἡ δευτέρα. Ἐντεῦθεν ἡ ἔλξις ἐκατέρας δυνάμεως ὑπὸ τῆς ἑτέρας, ἔλξις, ἢ ὅποια κατ' οὐσίαν εἶναι ἀναγκαστικὴ κοινὴ ἀμοιβαιότης καὶ ὀλκή, θὰ ἐλέγγομεν, ἐρωτικῆς φύσεως, ὡς ἡ ὀλκή τοῦ ἔρωτος, τὴν ὁποίαν ἐρμηνεύει τὸ πλατωνικὸν Σύμπτωσιον.

Γνωρίσματα τῆς ὀλκῆς ταύτης εἶναι ἡ φιλία καὶ ἡ διαφορὰ τῶν δύο αὐτῶν δυνάμεων πρὸς ἀλλήλας. Καὶ τούτων παραδείγματα εἶδομεν εἰς τὴν προηγηθεῖσαν ἱστορικὴν ἐκθεσιν τοῦ Maezenatentum καὶ τῆς σχετικῆς πρὸς αὐτὸ παραδόσεως ἀπὸ τὴν Ἑλληνικὴν Ἀρχαιότητα.

Τὴν περαιτέρω ἐρμηνείαν τῶν ἐλατηρίων τοῦ συνδέσμου πνεύματος καὶ δυνάμεως διευκολύνει ἡ ἐξέτασις τῶν διαφόρων μορφῶν καὶ ἐκδηλώσεων τῆς ἰσχύος.

Τριττὴ εἶναι ἡ ἰσχύς: πολιτικὴ, οικονομικὴ, κοινωνικὴ. Ἡ πρώτη, ἡ πολιτικὴ ἰσχύς, εἶναι προϋπόθεσις διὰ τὴν ἐξασφάλισιν πολιτικῆς προστασίας. Ποιηταὶ καὶ λόγιοι ἔχοντες ἀνάγκην τοιαύτης προστασίας φυσικῶν εἶναι νὰ τὴν ἐπιζητοῦν προσεγγίζοντες τοὺς πολιτικῶς ἰσχυροὺς. Ἐκτὸς τῶν ἄλλων, παράδειγμα εὐεργεσίας δυνάμεως πρὸς τὸ πνεῦμα εἶναι ἡ ἀπελευθέρωσις πολλῶν λογίων ἢ γραμματικῶν ἢ ποιητῶν δούλων (16).

Ἡ οικονομικὴ ἰσχύς εἶναι, ἐπίσης, ἐλατήριον κινῶν τοὺς λίαν ἐνδεεῖς λογίους πρὸς τοὺς οικονομικῶς δυνατοὺς, παρέχοντας οικονομικὴν προστασίαν

16. Πρβλ. τὸν προσδιορισμὸν τὸν συνοδευόντα ὀνόματα ἀπελευθερωμένων δούλων: Augusti libertus. Ἡ γενικὴ ἐδήλου τὸ ὄνομα τοῦ δωρουμένου τὴν ἀπελευθέρωσιν.

ἢ ἄλλα ὄντικα ὠφελήματα. Ἄλλ' ἀντιθέτως ἡ πολιτικὴ ἢ οἰκονομικὴ ἢ κοινωνικὴ ἰσχύς ἦτο φυσικὸν νὰ ὑπολογίζη εἰς μίαν ἐκδήλωσιν εὐγνωμοσύνης τῶν προστατευομένων ἀνθρώπων τοῦ πνεύματος ὑπὸ τῶν φορέων τῆς ἰσχύος. Διότι καὶ τὰ ἐγκώμια τῶν νικητῶν εἰς ἀθλητικούς καὶ πολεμικούς ἀγῶνας καὶ οἱ ἔπαινοι τῶν πολιτικῶν ἐπιτευγμάτων καὶ ἡ ἐξόμνησις τῆς σώφρονος καὶ φιλοπόρου ἡγεσίας δὲν εἶναι ἀσυνήθεις ἐκδηλώσεις εὐγνωμοσύνης τῶν προστατευομένων πρὸς τοὺς προστάτας των.

Ὅτι ἐκδηλώσεις ἐγκωμιαστικαὶ ἢ ὕμνητικαὶ δυνατῶν ἀνδρῶν, εἴτε πολιτικῶν εἴτε πλουσιῶν, εἴτε κοινωνικῶς ἐξεχόντων ὑπὸ λαγίων ἢ ποιητῶν, εἶναι δυνατὸν νὰ ἐρμηνευθοῦν καὶ ὡς γεννήματα κολακείας τῶν ἰσχυρῶν ἢ αὐτοαπεινώσεως τῶν ἀνευ ἰσχύος πνευματικῶν ἀνθρώπων, δὲν ὑπάρχει ἀμφιβολία. Πάντως αἱ περιπτώσεις ὑποτελείας τοῦ πνεύματος εἰς τὴν δύναμιν εἶναι, πιστεύομεν, πολὺ ὀλίγα. Ἴσως πενία ἀφόρητος ἢ κατὰστασις δουλείας ἢ δεινὰ τῆς ὑπερορίας ἠνάγκασαν ἐνίοτε τὸ πνεῦμα νὰ κατέλθῃ εἰς θέσιν ὑποποδίου τῆς δυνάμεως.

Εἶναι πολὺ περισσότεραι καὶ συνηθέστεραι αἱ περιπτώσεις προσκλήσεων καὶ παρακλήσεων φορέων ἰσχύος πρὸς πνευματικούς ἀνθρώπους, δεήσεων προκαλουμένων ἀπὸ τὴν ἀγάπην τῶν ἰσχυρῶν πρὸς τὰ γράμματα καὶ τὰς τέχνας, ἀπὸ τὴν φιλομουσίαν των καὶ ἀπὸ τὴν συνείδησιν τῆς ἀνάγκης, ἕπως συμπληρῶνουν τὰ κενὰ τῆς προσωπικότητός των μὲ ἐνέσεις πνευματικῆς καὶ καλλιτεχνικῆς οὐσίας. Διὰ τὴν ὁλοκλήρωσιν δυνατῶν προσωπικοτήτων τῶν σοφῶν συνουσίᾳ προϋποθέσεις ἦσαν συνεργατικὴ διάθεσις καὶ οὐχὶ σπανίως ταυτότης πολιτικῶν ἢ ἠθικῶν ἀντιλήψεων, ταυτότης λόγου καὶ βίου δυναστῶν καὶ λογίων.

Τὸ πνεῦμα γεννᾷ, δημιουργεῖ, καὶ διὰ τοῦ λόγου ἢ τῆς τέχνης συνήθως προβάλλει ἰδανικά. Ἄν τὰ ἰδανικά ταῦτα κεντρίζουν ἡγετικάς φιλοδοξίας τῶν δυνατῶν ἢ ἐνισχύουν καὶ ἀναζωπυροῦν σχέδια πρὸς μεγαλύτεραν πολιτικὴν ἐπιβολὴν των ἢ ἐθνικὴν μεγαλοουργίαν ἢ περαιτέρω πρὸς παγκόσμιον κυριαρχίαν τοῦ ἔθνους των, τὸν ρόλον τῆς πραγματοποιήσεως τῶν ἰδανικῶν τούτων τοῦ πνεύματος προθύμως ἀναλαμβάνει ἡ δύναμις. Ἄνδρες δυναμικοί, φορεῖς πολιτικῆς ἐξουσίας χρειάζονται καὶ ἀναζητοῦν οὐχὶ σπανίως ἱκανοὺς ἐρμηνευτάς, κρυπτοερμηνευτάς ἢ καὶ κραυγαλέους διαφωτιστάς τοῦ πολιτικοῦ μόχθου των καὶ τῶν μεγαλοφυῶν πολιτικῶν ὀνείρων των. Ἐνίοτε ὁ ἐναγκαλισμὸς τοῦ πνεύματος ὑπὸ τῆς δυνάμεως καθίσταται λιαν ὀχληρὰ περίπτωσις, ζητητικὴ λυτρώσεως. Τὸν χρυσοῦν κανόνα τῆς σχέσεως πνεύματος καὶ δυνάμεως παρέχουν πολλαὶ ἱστορικαὶ περιπτώσεις, μεταξύ ὧν τῶν ἀρίστων κοσμεῖ τὴν ἱστορίαν τῆς Ἀρχαιότητος ὁ αἰὼν τοῦ Λύγουστου.

* * *

Ἡ σχέση τῆς δυνάμεως μὲ τὸ πνεῦμα εἶναι τὸ βασικὸν πρόβλημα τῆς πολιτικῆς σκέψεως καὶ φιλοσοφίας τοῦ Πλάτωνος, ἡ ὁποία ἐξεφράσθη κατὰ

ποικίλους τρόπους εἰς ὅλα σχεδὸν τὰ ἔργα του καθ' ἕνας τὰς φάσεις τῆς ζωῆς του με δύο ἐπιτακτικὰ αἰτήματα : Πρῶτον, χωρισμὸς τῆς δυνάμεως ἀπὸ τὸ πνεῦμα ἀπεργάζεται μορφὰς πολιτικοῦ, κοινωνικοῦ καὶ ἀτομικοῦ βίου. Καὶ δεύτερον, τὸ καὶ σπουδαιότερον, ἔνωσις τῆς δυνάμεως με τὸ πνεῦμα, ταύτισις τῆς πολιτικῆς με τὴν φιλοσοφίαν, εἶναι ἡ βασικὴ προϋπόθεσις ὀμαλοῦ καὶ ὑγιоῦς πολιτικοῦ βίου. Εἰς τὸν φιλόσοφον βασιλέα ἢ φιλόσοφον τύραννον, τὸν ἐνσαρκουῦντα ἐν ἑαυτῷ πνεῦμα καὶ δύναμιν, ἀποκορυφουῦται τὸ μεγαλεπήβολον πολιτικὸν ἰδεῶδες τοῦ φιλοσόφου.

Ἐκ τῆς προβολῆς τοῦ ἰδεῶδους τούτου ὑπὸ τοῦ Πλάτωνος, ἡ πολιτικὴ φιλοσοφικὴ σκέψις τῶν μετέπειτα διηρωτήθη ἂν ἢ εἰς τὸ αὐτὸ πρόσωπον συνυπαρξίς καὶ ταύτισις δυνάμεως καὶ πνεύματος εἶναι δυνατὴ εἰς τὴν πραγματικότητα. Ὁμίλησαν περὶ πολιτικῆς οὐτοπίας τοῦ φιλοσόφου καὶ τὴν συγγραφὴν τῶν *Νόμων* τοῦ Πλάτωνος, ἡ ὁποία καθιερώνει τὴν γραπτὴν νομοθεσίαν, ἀντὶ τῆς ἄνευ νόμων πολιτείας τοῦ φιλοσόφου ἄρχοντος, ἡρμήνευσαν ὡς προσγειώσιν τοῦ Πλάτωνος ἀπὸ τοῦ ὕψους, εἰς τὸ ὁποῖον ἐπτέρωσε τὴν σκέψιν του ὁ πόθος πρὸς ἡμέρωσιν τοῦ ἀνθρώπου, εἰς τὴν ὁμῶς ἀνθρωπίνην καὶ πολιτικὴν πραγματικότητα.

Εἰς τὸ ζεῦγος τυράννου καὶ νομοθέτου ὁ τύραννος εἶναι ὁ ἐκπρόσωπος τῆς δυνάμεως, ὁ νομοθέτης εἶναι ὁ ἐρμηνευτὴς καὶ ὑποφῆτης τοῦ πνεύματος. Καὶ ἡ μεγαλοφυῆς τυπολογία τῆς ἀτομικότητος τοῦ Ed. Spranger εἰς τὸ ἔργον του *Lebensformen* διακρίνει τὸν θεωρητικὸν τύπον ἀνθρώπου ἀπὸ τὸν ἀρχικὸν ἀνθρώπου, τὸν φιλόσοφον ἀπὸ τὸν πολιτικόν, ὅσον καὶ ἂν εἰς τὴν πραγματικότητα οἱ τύποι αὐτοὶ δὲν εἶναι ἀπόλυτοι, ἀλλὰ παρουσιάζουν ἀμοιβαίαις διασταυρώσεις καὶ ἐπιδράσεις.

Ἡ τραγικότης τοῦ ἀνθρώπου καὶ τῶν πολιτικῶν κοινοτήτων του καὶ ἰδίως ἡ τραγικότης τῆς συγχρόνου ἐποχῆς ἐγκρατεῖται εἰς τὴν ἀναζήτησιν λύσεως λυτρωτικῆς τοῦ προβλήματος τῆς σχέσεως τοῦ πνεύματος με τὴν δύναμιν. Εἶναι ἀμείλικτος ἐπιταγὴ τῶν συγχρόνων καιρῶν οἱ φορεῖς ὅλων τῶν τομέων τοῦ πνευματικοῦ-ἠθικοῦ ἀπ' ἐνὸς καὶ τοῦ ὕλικοῦ-τεχνικοῦ πολιτισμοῦ ἀπ' ἐτέρου νὰ συνεργασθοῦν με ὅλας τῶν τὰς δυνάμεις εἰς μίαν ἄρρηκτον συζυγίαν τῆς δυνάμεως με τὸ πνεῦμα.

Ἡ ἐποχὴ μας χρειάζεται νέους Μακρήνας ὄχι μόνον ἀπὸ τοῦ ἐλευθέρου πεδίου τοῦ πνεύματος, ἀλλὰ καὶ ἀπὸ τῶν ὀχυρῶν τῆς δυνάμεως.

ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΥ Α. ΓΚΑΝΙΑΤΣΑ

Όμοτίμου Καθηγητού του Πανεπιστημίου Θεσσαλονίκης

ΦΥΣΙΣ, ΦΥΣΙΚΟΝ ΠΕΡΙΒΑΛΛΟΝ, ΖΩΗ ΚΑΙ ΤΕΧΝΟΛΟΓΙΚΟΣ ΠΟΛΙΤΙΣΜΟΣ

Ο άνθρωπος είναι στενότερα συνδεδεμένος με το περιβάλλον και γενικώτερον με την Φύσιν και την πολυσχιδή εις αυτήν εκτυλισσομένην ζωήν, από την όποιαν και εξαρτάται, διότι άντλεί τό ζωογόνον όξυγόνον, τό ψυχικόν βάλαμον, προμηθεύεται πλείστα όσα ύλικά άγαθά διά την ζωήν του και διδάσκειται άκόμη. Κατά τόν "Αγγλον μάλιστα φυσιοδίφην του παρελθόντος αιώνος Τζέφρυ, αί καλά ιδέαι και αί ώραϊαι έννοιαι δέν εύρίσκονται μόνον εις τά βιβλία, αλλά και παντού εις την Φύσιν, την όποιαν ό άνθρωπος πρέπει νά μαθαίνη νά παρατηρήη και νά αγαπή, νά βλέπη την ωραιότητά της, τά θαύματά της και νά καρπούται την σοφίαν της. Ο άνθρωπος, όταν επικοινωνή με την Φύσιν, διδάσκειται παρ' αυτής και ύφίσταται κατευναστικήν επίδρασιν, διότι ή Φύσις με την ήρεμίαν της κατενάζει την τρικυμισμένην ψυχήν και με την άταραξίαν της γαληνεύει τόν ταραχμένον νούν. Φύσις με ώραιον περιβάλλον (ώραία βλάστησις, καθαρά νερά, ώραϊα τοπία) εμπνέει ώραιότητα και δημιουργεί αίσθημα έλπίδος, ένώ κατεστραμμένη Φύσις με θλιβερόν περιβάλλον (γυμνοί βράχοι, άναμικη βλάστησις, μολυσμένα νερά) επιδρά επί του χαρακτήρος του ανθρώπου, τόν όποιον αποθαρρύνει, τόν κάμνει άθυμον και ράθυμον, τόν κάμνει νά αντιμετωπίζη παθητικά τās άντιξοότητας. Τό θλιβερόν φαινόμενον της συγχρόνου νεολαιας, ή όποία έχει χάσει την βεβαιότητα και ήρεμίαν της, άκόμη δέ και τό λογικόν της, άποδίδεται ύπό πολλών επιστημόνων και εις τό γεγονός ότι αυτή απέκόπη από την Φύσιν, διότι ό περισσότερος χρόνος αυτής διαρρέει μέσα εις κλειστούς χώρους και την άσφαλτον.

Εις την Φύσιν ύπάρχουν άπειράριθμοι ζωντανοί οργανισμοί, οι όποιοι διά τόν πολύν και μορφωμένον άκόμη κόσμον δέν έχουν καμμίαν άξίαν και είναι χωρίς ένδιαφέρον. Η άποψις αυτή είναι βασικώς έσφαλμένη, διότι οι ζωντανοί αυτοί οργανισμοί, έκτός του ρόλου που παίζουν διά την ίσορροπίαν της Φύσεως, έχουν και επιστημονικόν ένδιαφέρον, διότι χρησιμεύουν εις τούς ειδικούς επιστήμονας διά την έρευναν των λειτουργικών διεργασιών της Φύσεως, την άποκάλυψιν μυστικών ζωικών διεργασιών και πλείστων άλλων που ένδιαφέρουν αυτήν ταύτην την ζωήν. Εις την Φύσιν ύπάρχουν έξ άλλου και ζωντανοί οργανισμοί, οι όποιοι διά τόν κοινόν άνθρωπον είναι άχρηστοι, ένθ' διά

τόν ειδικόν επιστήμωνα χρήσιμοι, διότι ἀποτελοῦν εὐχρηστον ὄλικόν διὰ τὴν δημιουργίαν εὐγενῶν ποικιλιῶν μὲ ἀφελμιστικὴν ἀξίαν, ὅπως εἶναι ἐπὶ παραδείγματι πολλὰ ἔργια φυτά.

Ἡ Φύσις, ἡ ἵποια κατὰ τὸν Ἀριστοτέλη δὲν εἶναι νεκρά, ἀλλὰ μία αἰωνία πηγὴ κινήσεως καὶ ζωῆς, εἶναι ἓνας μεγάλος λαβύρινθος ἀπὸ θαύματα καὶ μυστικά, τῶν ἵποίων ἢ ἀποκάλυψις εἶναι ἀπὸ τὰ πλέον ἐλκυστικὰ καὶ γοητευτικὰ προβλήματα τῆς Βιολογίας.

Ἡ Βιολογία, ὡς ἐπιστῆμη τῆς ζωῆς, μᾶς ἀπεκάλυψεν ὅτι οἱ διάφοροι ζωντανοὶ ὄργανισμοὶ ποῦ ζοῦν εἰς τὴν βιόσφαιραν, ἦτοι τὸν ἐπεκτεινόμενον χῶρον ἀπὸ τῶν ὠκεανίων βαθῶν μέχρι τοῦ σημείου ἐκείνου τῆς ἀτμοσφαιρας ὅπου ὑπάρχει ὀξυγόνον, ἔχουν κοινὴν καταγωγὴν καὶ εἶναι ὡς ἐκ τούτου ὑπὸ τὴν εὐρύτεραν ἔννοϊαν συγγενεῖς μεταξὺ τῶν, ἀποτελοῦντες οὕτω μίαν μεγάλην βιοκοινωνίαν καὶ διεπόμενοι, βιολογικῶς, ἀπὸ μίαν κανονικότητα. Διὰ τὸν λόγον ἀκριβῶς αὐτὸν οἱ ζωντανοὶ ὄργανισμοὶ (φυτά, ζῶα, ἄνθρωπος, μικροὶ ὄργανισμοὶ) ἀποτελοῦν μὲ τὸ περιβάλλον των μίαν ἀδιάσπαστον ἐνότητα, δι' ἣ καὶ ὁ διαχωρισμὸς τῆς μεγάλης βιοκοινωνίας ἀπὸ τὸ περιβάλλον ἀρ' ἐνὸς καὶ ἀρ' ἑτέρου τῆς μιᾶς βιοκοινωνίας ἀπὸ τὴν ἄλλην δὲν εἶναι βιολογικῶς ὀρθή, διότι αὗται συνδέονται στενῶς μεταξὺ των καὶ ἀλληλεξαρτῶνται. Ἀκόμη καὶ ἡ διάσπασις καὶ καταστροφὴ μελῶν μιᾶς βιοκοινωνίας διαταράσσει τὴν ἰσορροπίαν τοῦ συστήματος, ἡ δὲ καταστροφὴ τῶν μὲν ἐπιφέρει τὴν καταστροφὴν τῶν δέ. Ἡ Φύσις πρέπει νὰ προστατεύεται ἐν τῷ συνόλῳ ὡς μία ἀδιάσπαστος ἐνότης (περιβάλλον, φυτά, ζῶα, ἄνθρωπος, μικροὶ ὄργανισμοὶ).

Τὶ ἐνοοῦμεν λέγοντες προστασίαν τῆς Φύσεως;

Ὡς προστασία τῆς Φύσεως νοεῖται μία δυνατὴ συνεργασία καὶ συναδέλφωσις μεταξὺ ἀνθρώπου καὶ Φύσεως, πρᾶγμα ποῦ σημαίνει δηλαδὴ σέβας πρὸς ὅλα τὰ ἀγαθὰ τῆς Φύσεως (τοπίον, ἔδαφος, νερό, φυτά, ζῶα). Ὅλων αὐτῶν τῶν ἀγαθῶν πρέπει νὰ γίνεταί συντηρὴ καὶ μελοποιεμένη χρῆσις, διαρκῆς ἀνάθεωσις καὶ συντήρησις, ὥστε νὰ ἱκανοποιῶνται καὶ διασφαλίζονται, ὅχι μόνον αἱ οἰκονομικαί, αἰσθητικαὶ καὶ κοινωνικαὶ ἀνάγκαι τοῦ ἀνθρώπου, ἀλλὰ καὶ ἡ ὑγίης διαβίωσις αὐτοῦ.

Ἐν τούτοις, ὅμως, αὐτὴν τὴν Φύσιν ποῦ μᾶς φροντίζει μὲ μητρικὴν στοργικότητα, ποῦ μᾶς ζωογονεῖ, μᾶς γαληνεύει καὶ μᾶς προμηθεύει ἀναρίθμητα ἀγαθὰ διὰ τὴν συντήρησιν καὶ ὑπαρξίν μας, τὴν μεταχειρίζομεθα μὲ βάρβαρον βαναυσότητα ὡς μητροκτόνοι, χωρὶς νὰ συναισθανόμεθα ὅτι μὲ τὰς ἐγκληματικὰς μας πράξεις θέτομεν οἱ ἴδιοι τὰ θεμέλια τῆς αὐτοκαταστροφῆς μας. Κατὰ τὸν Γκαῖτε ἡ Φύσις δὲν δέχεται ἀστειὰ, εἶναι πάντοτε φιλαλήθης, πάντοτε αὐστηρά, ἔχει πάντοτε δίκαιον, ἡ δὲ πλάνη καὶ τὰ σφάλματα ποῦ γίνονται εἰς αὐτὴν προέρχονται πάντοτε ἀπὸ τὸν ἄνθρωπον, καὶ ὅταν ἡ Φύσις κακοποιῆται ἐκδικεῖται.

Ἡ προστασία τῆς Φύσεως, τοῦ περιβάλλοντος τοῦ ἀνθρώπου καὶ πάσης

μορφῆς ζωῆς, εὐρίσκεται σήμερον εἰς ἀδιέξοδον καὶ τὸ πρόβλημα προσέλαβεν ἀνησυχητικὰς διαστάσεις λόγῳ τῆς ἰλιγγιώδους ἐπιστημονοτεχνολογικῆς προόδου καὶ τῶν ἐπιπτώσεων αὐτῆς εἰς ὅλους τοὺς τομεῖς τῆς ἀνθρωπίνης ζωῆς.

Ὁ διάσημος ἱστορικός Τόμπυ, κρούων τὸν κώδωνα τοῦ κινδύνου, γράφει: «Ἐξήφανισαμεν τὸ φυσικὸν μᾶς περιβάλλον, μέσα εἰς τὸ ὅποιον ἐνεφανίσθη τὸ ἀνθρώπινον γένος, καὶ εἰς τὴν θέσιν του ἐγκατεστήσαμεν ἓν πανίσχυρον τεχνολογικὸν περιβάλλον, τὸ ὅποιον μᾶς κτυπεῖ ἀλύπητα, μᾶς τρελλαίνει καὶ μᾶς ἀποβλακώνει. Τώρα ἐμφανίζεται ἓνας νέος κίνδυνος. Πρόκειται, δηλαδὴ, ἀργά, ἀλλὰ σταθερὰ νὰ αὐτομολυνθῶμεν μέσα εἰς τὸν τεχνολογικὸν κόσμον ποῦ ἐδημιουργήσαμεν. Προσκαίρως εἶναι ἐπιωφελὲς καὶ ἐπικερδὲς νὰ πετῶμεν τὰ δηλητηριώδη ἀπορρίμματα εἰς τὰ ποτάμια, τὰς λίμνας, τὴν θάλασσαν, τὸ ὑπαιθρον, ἀλλὰ κινδυνεύομεν μίαν ἡμέραν νὰ ξυπνήσωμεν καὶ νὰ εὐρωμεν ὅτι ἡ Γῆ δὲν εἶναι κατοικήσιμος πλέον διὰ τὸν ἀνθρώπον. Εἶναι τραγικὴ εἰρωνεία νὰ φθάνωμεν εἰς τὴν Σελήνην καὶ ταυτοχρόνως νὰ ἀχρηστεύωμεν τὴν Γῆν».

Ὁ ἀνθρώπος, ὅσον καὶ ἂν ἐξυπηρετῆται εἰς τὰς ἀνάγκας του ἀπὸ τὰ ἐπιτεύγματα τῆς τεχνολογίας, ὅσον καὶ ἂν εὐρίσκεται εἰς τὸ ὑψιστον σημεῖον τοῦ δένδρου τῆς φυλογενετικῆς ἐξελίξεως τῶν ὀργανισμῶν, εἶναι ἐν τούτοις στενωτάτα συνδεδεμένος μὲ τὸ περιβάλλον, μὲ τὴν Φύσιν καὶ τὴν εἰς αὐτὴν πολυσχιδῆ ἐκτυλισσομένην ζωὴν, ἀπὸ τὴν ὁποίαν καὶ ἐξαρτᾶται. Ἡ τεχνολογικὴ πρόοδος συμβάλλει μὲν εἰς τὴν κάλυψιν τῶν ἠδύχητων ἀναγκῶν εἰς ὑλικά ἀγαθὰ τοῦ διαρκῶς αὐξανομένου πληθυσμοῦ τῆς Γῆς μὲ τὰς 200.000 γεννήσεις ἡμερησίως, καθὼς καὶ εἰς τὴν βελτίωσιν τῶν βιοτικῶν συνθηκῶν, ἀλλὰ ἔχει καὶ πολλὰ μελανὰ σημεῖα, διότι ταυτοχρόνως ἀλλοιώνει τὸ φυσικὸν περιβάλλον τοῦ ἀνθρώπου καὶ καταστρέφει τὴν ἰσορροπίαν τῆς Φύσεως.

Μὲ τὴν πρόοδον τῆς τεχνολογικῆς ἐξελίξεως γίνονται, ὁλονὲν καὶ περισσότερο, ἐπεμβάσεις εἰς τὴν Φύσιν καὶ πολλὰ νέα τμήματα αὐτῆς θυσιάζονται, πολλοὶ δὲ ἀνθρώποι δὲν συναισθάνονται ἀπὸ τὴν μυωπίαν των ὅτι μὲ τὰς ἀλογίστους πράξεις των πριονίζουν οἱ ἴδιοι τὸν κλάδον τοῦ δένδρου ὅπου κάθονται.

Ἡ πείνα, ἡ καταστροφή τῆς Φύσεως καὶ τῶν τοπίων τῶν πολιτισμένων χωρῶν, ἡ ὑγιεινὴ, ἡ ἱστορία, ἡ κοινωνιολογία, μᾶς προειδοποιοῦν διὰ τοὺς κινδύνους ποῦ μᾶς ἀπειλοῦν καὶ μᾶς ἀφυπνίζουν ἀπὸ καιροῦ εἰς καιρὸν ἀπὸ τὸν λήθαργον, ἀλλὰ εἰς πρόσφατον χρόνον ἐνεφανίσθη ὑπὸ τῶν ἐπιστημόνων τὸ ὅλον πρόβλημα τῆς οἰκολογίας τοῦ ἀνθρώπου εἰς ὅλην τὴν ἔκτασιν.

Τὰ ἀποτελέσματα τῆς Τεχνικῆς ποῦ εὐρίσκεται εἰς τὴν ὑπηρεσίαν τῆς οὕτω πῶς παγκοσμίου πόλεως τῆς Γῆς, γίνονται ὁλονὲν καὶ περισσότερο αἰσθητά, ὥστε νὰ προκαλοῦν ἀνησυχίαν διὰ τὴν υγείαν καὶ τὴν ζωὴν τοῦ ἀνθρώπου καὶ νὰ διακυβεύουν τὴν ὑπόστασιν τοῦ ἀνθρώπινου μέλλοντος. Δὲν πρόκειται μόνον περὶ τῆς συνεχιζομένης καταστροφῆς τῶν δασῶν μὲ τὰ δυσάρεστα

επακόλουθα, δεν πρόκειται μόνον περί της καταστροφής θελκτικών τοπίων, των ζώων και φυτών, περί της ληστροικής εκμεταλλεύσεως του εδάφους, περί της καταστροφής τοπίων με ιστορικόν και αρχαιολογικόν ενδιαφέρον, περί της αδιακρίτου και κατ' άναρχικόν τρόπον εκτελέσεως τεχνικῶν έργων, οδικῶν δικτύων, βιομηχανικῶν καὶ οίκιστικῶν εγκαταστάσεων δίκτην κοινοβίων διὰ τὸν άγγελιδὸν συνωστισμόν τῶν ἀνθρώπων, ἀλλὰ περί άπειλῆς με καταστροφῆν τῶν θεμελιωδῶν βάσεων τῆς ζωῆς ἀπὸ τῆν αὐξοῦσαν ρύπανσιν καὶ μόλυνσιν ἀπὸ διαφόρους μολυσματικούς παράγοντας. Ἐπειδὴ οἱ μολυσματικοὶ παράγοντες εἶναι περισσότεροι ἀπὸ ὅσους εἶναι εἰς θέσιν νὰ έξουδετερώσῃ ὁ μηχανισμὸς τῆς φύσεως, δηλαδὴ τὰ φυσικὰ φίλτρα, εἶναι αὐτονόητον ὅτι οἱ ζωντανοὶ ὄργανισμοὶ (ζῶα, φυτὰ, ἄνθρωποι, μικροοργανισμοὶ) διατρέχουν κίνδυνον καταστροφῆς. Οἱ σπουδαιότεροι μολυσματικοὶ παράγοντες εἶναι τὰ καυσαέρια, ἡ καπνομίχλη, ἡ κόπρις ἀνθρώκων καὶ τσιμέντου, αἱ διάφοροι χημικαὶ τοξικαὶ οὐσίαι διὰ τὴν καταπολέμησιν τῶν παρασίτων, τὰ λύματα ἔργουστασίων, αἱ καρκινογόνου οὐσίαι, ἡ ραδιενέργεια καὶ ἄλλοι. Οἱ μολυσματικοὶ αὗτοὶ παράγοντες μόλυνουν τὸ ἔδαφος, τὸν ἀέρα, τὸ νερὸ καὶ συνεπῶς καὶ τοὺς ζωντανοὺς ὄργανισμοὺς.

Ἄναφέρομεν μερικὰς περιπτώσεις δυσμενῶν καταστρεπτικῶν ἐπιπτώσεων τῆς τεχνολογικῆς προόδου ἐπὶ τῆς ζωῆς:

Εἰς περιοχὰς τῆς Κεντρικῆς καὶ Δυτικῆς Εὐρώπης, με πυκνὰ βιομηχανικὰ συγκροτήματα, κατεστράφησαν δάση ὀλόκληρα ἀπὸ τὸν μολυσμένον ἀέρα, καὶ εἰς φυτὰ λαχανοκήπων, κατὰ μῆκος αὐτοκινητοδρόμων με μεγάλην κίνησιν, εὐρέθησαν δηλητηριώδεις οὐσίαι ἀπὸ ἔξατμίσεις αὐτοκινήτων καὶ ἰδίως διοξειδίου τοῦ μολύβδου καὶ μάλιστα εἰς ποσοστὸν ἐπικίνδυνον διὰ τὸν ἄνθρωπον. Εἰς διάφορα τρόφιμα (φρούτα, γάλα, τυρὶ, βούτυρον, αὐγά, ψάρια) εὐρέθησαν εἰς ἐπικίνδυνον ποσοστὸν ὑπολείμματα ἢ παραπροϊόντα χημικῶν τοξικῶν οὐσιῶν ποὺ ἔχρησιμοποιήθησαν διὰ τὴν καταπολέμησιν τῶν παρασίτων καὶ τῶν ἀσθενειῶν τῶν φυτῶν (Ντὶ Ντὶ Τὶ, παραθειὸν, ἀλδρίνη, ἐπταχλώριον κ.λπ.). Ἐπειδὴ αἱ ἐν λόγῳ οὐσίαι παραμένουν εἰς τὸ ἔδαφος ἀναλλοίωται ἐπὶ μακρὸν χρόνον μετὰ τὸν ψεκασμόν, παραλαμβάνονται ὑπὸ τῶν φυτῶν καὶ διὰ τῶν φυτικῶν προϊόντων ἀποδίδονται εἰς τὰ ζῶα καὶ τὸν ἄνθρωπον. Τὰ τρόφιμά μας ἐξ ἄλλου βλάπτονται με τὴν τεχνικὴν ἐπεξεργασίαν των καὶ τὴν ἀφαίρεσιν σπουδαίων οὐσιῶν διὰ τὴν ζωὴν καὶ με τὴν προσθήκην νέων τοιούτων.

Πρόσθετον χαρακτηριστικὸν παράδειγμα καταστρεπτικῶν ἐπιπτώσεων τῆς τεχνολογικῆς προόδου ἐπὶ τῶν ζωντανῶν ὄργανισμῶν μᾶς παρέχει ἡ λίμνη Ἡρι τῶν Ἡνωμένων Πολιτειῶν τῆς Βορείου Ἀμερικῆς. Ἡ λίμνη αὐτή, ἡ ὁποία εἶναι μία ἀπὸ τὰς πέντε μεγάλας λίμνας τῆς χώρας (μῆκους 402 χιλιομέτρων καὶ πλάτους 50 - 92), ἦτο πλουσιωτάτη εἰς χλωρίδα καὶ πανίδα, ἀπονεκρωθεῖσα σχεδὸν ἀπὸ κάθε ζῶσαν ὑπαρξιν, συνεπεία μόλυνσεως τῶν

υδάτων της από πληθώραν λυμάτων εργοστασίων, απορριμμάτων, ύπολειμμάτων λιπασμάτων, έντομοκτόνων, τὰ ὅποια μετεφέρθησαν ἐκεῖ μὲ τὰ ὄμβρια ὕδατα μέσω τῶν ποταμῶν. Μόνον κυπρίνοι ἠμπόρεσαν νὰ ἐπιζήσουν. Ὁ βιολόγος καθηγητῆς Κόμμονερ, ὁ ὁποῖος ἐκλήθη νὰ ἐρευνήσῃ τὰ αἷτια τοῦ θανάτου τῆς λίμνης, διεπίστωσε τὸ βάσιμον τῶν θεωριῶν καὶ τῶν προβλέψεων τοῦ ποῦ διετύπωνεν ἐνωρίτερον. Ἡ Ἀμερικανὶς Ραχὴλ Κάρσον ἐδημοσίευσεν τὸ 1962 ἐν βιβλίῳ ὑπὸ τὸν τίτλον Ἡ ἄλαλος ἀνοιξίς, τὸ ὅποῖον εἶχε παγκόσμιον ἀπήχθαι, ὡς πραγματευόμενον μὲ ἀναλυτικὰ στατιστικὰ στοιχεῖα τὰς ἐπιπτώσεις τῆς τεχνολογικῆς προόδου ἐπὶ τῆς Φύσεως, τοῦ φυσικοῦ περιβάλλοντος τοῦ ἀνθρώπου καὶ τοῦ ἴδιου τοῦ ἀνθρώπου. Τὸ βιβλίον τῆς Κάρσον ἐκίνησε τὸ ἰδιαίτερον ἐνδιαφέρον καὶ τοῦ τότε Προέδρου τῶν Ἠνωμένων Πολιτειῶν τῆς Βορείου Ἀμερικῆς Κέννεντυ, ὁ ὁποῖος τὴν 15.5.1963 ἀνέθεσεν εἰς ἐπιτροπὴν ἀπὸ εἰδικούς ἐπιστήμονας διαφόρων κλάδων τὴν ἔρευναν τοῦ ὅλου θέματος. Ἀπὸ τὰς γενομένας λεπτομερεῖς σχετικὰς ἐρεύνας προέκυψεν, ἐκτὸς τῶν ἄλλων, ὅτι τὸ τόσον εὐρέως ὡς έντομοκτόνον χρησιμοποιοῦμενον Ντὶ Ντὶ Τὶ δὲν εἶναι ἀβλαβές, ὅπως ἐνομιζέτο, ἀλλὰ ἐπικίνδυνον διὰ τοὺς ζωντανούς ὄργανισμούς.

Ὁ ἀήρ, τὸ ἔδαφος, τὸ ὕδωρ τῶν βιομηχανικῶν περιοχῶν, τῶν συγχρόνων μεγαλοπόλεων, μολύνονται ἐπικινδύνως. Οὕτω, τὰ βιομηχανικὰ συγκροτήματα χάλυβος Πίτσμπουργκ τῶν Ἠνωμένων Πολιτειῶν τῆς Βορείου Ἀμερικῆς σκορπίζουν ἐτησίως περὶ τὰ 7 ἑκατομμύρια τόννων ἀνθρακοκόνεως καὶ ἄλλων προϊόντων καύσεως, εἰς Μεγάλην Βρετανίαν 1.700.000 τόννων, εἰς τὸ Βερολίνον ἡμερησίως 2.000 τόννων αἰθάλης καὶ τέφρας καὶ εἰς τὸ Ρούρ τῆς Δυτικῆς Γερμανίας πίπτουν μηνιαίως 6 χιλιόγραμμα ἀνθρακοκόνεως εἰς μίαν ἐπιφάνειαν ἐδάφους 100 τετραγωνικῶν μέτρων.

Ὁ ἀτμοσφαιρικὸς ἀήρ τῶν μεγαλοπόλεων μολύνεται ἐπικινδύνως ἀπὸ καυσαέρια, καπνομίχλην, κόνιν καταλοίπων οὐσιῶν κ.λπ., αἱ πλεον δὲ διαδομένα οὐσίαι εἶναι μονοξειδίου καὶ διοξειδίου τοῦ ἀνθρακος, ἀζώτου, θείου καὶ ἡ κόνις, ἐπίσης διάφοροι καρκινογόνοι οὐσίαι κ.λπ. Εἰς τὸν ἀέρα τῶν μεγαλοπόλεων αἰωροῦνται πυρῆνες σωματιδίων κόνεως μὲ καυσαέρια καὶ καρκινογόνους οὐσίας καὶ εἰς ἐν κυβικὸν μέτρον ἀέρος εὐρέθησαν 200.000 πυρῆνες μὲ ἐν ἀπόλυτον μέγιστον 4.000.000, εἰς δὲ τὸ ὑπαίθριον 8.000. Συμφώνως πρὸς ἄλλα πάλιν στατιστικὰ στοιχεῖα, εἰς τὸ κέντρον μιᾶς μεγαλοπόλεως τῆς Κεντρικῆς Εὐρώπης εὐρέθησαν κατὰ κυβικὸν μέτρον 18.000 πυρῆνες καὶ εἰς τὸ πάρχον τῆς ἰδίας πόλεως 1.000 - 3.000. Μὲ τὴν πρόδον τοῦ τεχνολογικοῦ πολιτισμοῦ, συμβαδίζει παραλλήλως καὶ ἡ ἔξαρσις τῶν ἀσθενειῶν τοῦ πολιτισμοῦ (ψυχοφυσιολογικαί, ἀσθένειαι κυκλοφορικοῦ συστήματος, στομαχικαί, νευρατικαί, καρκινικαί κ.λπ.).

Ὁ εἰς ἐπικίνδυνον βαθμὸν ἐμπλουτισμὸς τῶν φυσικῶν καὶ τεχνητῶν βιοτόπων τοῦ ἀνθρώπου εἰς ὄργανικὰς χημικὰς οὐσίας (π.χ. πολυκυκλικούς

άρωματικούς υδρογονάνθρακας, αρωματικές αμίνες, ουρεθάνην), εις άνοργάνους ούσιαι (π.χ. ψευδαργύρου, άρσενικοῦ), εις ύφομοριακάς ούσιαι, εις φυσικά αίτια (άκτινες γ, άκτινες Ραϊντγκεν), εις ιούς (π.χ. λευχαιμία, σαρκώματα όρνίθων) κ.λπ., είναι από τά ούσιώδη αίτια έξάρσεως τών άσθενειών και θανάτων από καρκίνον. Εις τήν Γερμανίαν, επί παραδείγματι, σήμερα κάθε πέμπτος θάνατος όφείλεται εις καρκίνον, ενώ τό 1920 ήτο κάθε 15ος θάνατος. Κατά τόν Γερμανόν καθηγητήν Μπάουερ τό βασικώτερον αίτιον τών άσθενειών έκ καρκίνου είναι ή αύξουσα ρύπανσις και μόλυνσις του περιβάλλοντος. Ούτος προβλέπει ότι θα άποθάνουν από καρκίνον μέχρι του 2.000 μ.Χ. 18 έκατομμύρια άνθρωπων τής Δυτικης Γερμανίας. Εις έν επιστημονικόν περιοδικόν έδημοσιεύθη τό έξής ενδιαφέρον: Εις τήν Νέαν Υόρκην έλήφθη δι' άποξέσεως από στέγην οικοδομών αιθάλη, ή όποία διελύθη έντός ύδατος και με τό διάλυμα αυτό έγιναν ενέσεις εις ποντικούς, οι όποιοι ήσθένησαν όλοι από καρκίνον.

Πρόσθετον παράδειγμα δυσμενών επιπτώσεων τής τεχνολογικής πρόδου επί τής ζωής, επί του ανθρώπου, είναι και ή τυρανία του θορύβου τών συγχρόνων μεγαλοπόλεων. Από τόν συνεχή θόρυβον δέν ύποφέρει μόνον τό άκουστικόν όργανον, αλλά και τό νευρικόν σύστημα και ή ψυχική κατάσταση του ανθρώπου. Ο θόρυβος δυνατός να προκαλέση νευρικήν κατάπτωσην, πτώσιν τής άποδόσεως κατά τήν εργασία, βλάβας τών αδένων, του κυκλοφορικού συστήματος, πεπτικας άνωμαλίας, άκόμη δε και τόν θάνατον. Κατά σχετικούς ύπολογισμούς, μοτοσυκλετιστής, τρέχων τήν νύκτα μέσω μιας πόλεως 40.000 κατοίκων, είναι δυνατός να άνησυχήση τόν ύπνον όχι όλγωτέρων τών 9.000 κατοίκων.

Ο σύγχρονος άνθρωπος ζή εις έν τεχνητόν περιβάλλον που είναι έργον τής δυνάμεώς του, αλλά δέν συναισθάνεται τά βιολογικά, τά ψυχικά και ήθικά όρια τής άντοχής του, άπειλούμενος πολυσχιδώς ο ίδιος από τά ίδια τά έργα του, τά όποια διακυβεύουν τήν ύπόστασιν του ανθρώπινου μέλλοντος. Όσον άφορά τό μέλλον, δέν είμεθα εις θέσιν να προβλέψωμεν πώς θα διαδραματισθ ή θετική εξέλιξις του ανθρώπου, αλλά ήμπορούμεν, περίπου, να ύποθέσωμεν τους παράγοντας εκείνους που θα τήν επηρεάσουν άρνητικώς. Η Σύγκλητος του παγκοσμίου φήμης επιστημονικού ιδρύματος Μάξ Πλάνκ άπεφάσισε τό παρελθόν έτος τήν ίδρυσιν Ίνστιτουτού δια τήν έρευναν τών βιοτικών συνθηκών του επιστημονοτεχνολογικώς προηγμένου κόσμου και τής επιδράσεως τών παραγόντων του περιβάλλοντος επί τής ζωής του ανθρώπου, ώστε επί τή βάσει τών πορισμάτων τών έρευνών να καταστή κατά τό μάλλον ή ήττον δυνατός ο προκαθορισμός τής ανθρώπινης εξέλιξεως.

Εις τό σημείον τουτο θεωρούμεν σκόπιμον να αναφέρωμεν τά έξής σπουδαία λόγια που διετύπωσεν ο φιλόσοφος Κάρλ Γιάσπερς εις έν βιβλίον του: «Εάν ο άνθρωπος έγνωρίζε τό μέλλον του, αυτό θα έσήμαινε τόν ψυχικόν του θάνατον. Δέν γνωρίζομεν τό μέλλον, αλλά γνωρίζομεν τους κινδύνους που

ἀπειλοῦν τὴν ὑπόστασιν τοῦ ἀνθρωπίνου μέλλοντος, ἐὰν τὰ φαινόμενα πού τὸν πιέζουσι λάβουσι χωρὶς ἐπαρκῆ ἀντίδρασιν ἐντονωτέραν μορφήν. Καὶ ὅα προσλάβουσι τὰ φαινόμενα αὐτὰ συντόμως ἐντονωτέραν μορφήν μετὰ τὸν ὑπερπληθυσμόν, τὴν ὑπερτραφικὴν ἀνάπτυξιν τῆς τεχνικῆς μετὰ τὰ δυσάρεστα ἐπακόλουθα.

Εἰς διαφόρους χώρας τοῦ ἐξωτερικοῦ, καὶ μάλιστα τὰς τεχνολογικῶς προηγμένας ταιαύτας, ἐσυνειδητοποιήθη ἤδη ὑπὸ τῶν ἐπιστημόνων ὁ κίνδυνος καταστροφῆς τῆς Φύσεως, τοῦ φυσικοῦ περιβάλλοντος τοῦ ἀνθρώπου καὶ τοῦ ἴδιου τοῦ ἀνθρώπου, καὶ ἔλαβον χώραν τοπικὰ καὶ διεθνή συνέδρια. Εἰς τὰς γενομένας διασκέψεις ἐτέθη τὸ κείμενον πρόβλημα τῆς ἐποχῆς μας, ἡ ἀποτροπὴ καταστροφῆς τῆς Φύσεως καὶ κάθε μορφῆς ζωικῆς καὶ φυτικῆς ζωῆς ἀπὸ τὴν τεχνολογικὴν πρόοδον. Ἐνδιαφέρει νὰ ἀναφέρωμεν τὰ συζητηθέντα θέματα εἰς ἓν ἀπὸ τὰ πολλὰ συνελθόντα διεθνή συνέδρια διὰ νὰ βγάλωμεν τὸ συμπέρασμα μας καὶ νὰ κρίνωμεν αὐτὰ τὰ ελάχιστα πού γίνονται καὶ δὲν γίνονται εἰς τὴν χώραν μας. Εἰς τὸ ἐν Σλάγγενμπατ-Τάουους καὶ Βισμπάντεν τῆς Δυτικῆς Γερμανίας, ἐπὶ παραδείγματι, συνελθὼν διεθνὲς συνέδριον τὸν Ὀκτώβριον τοῦ 1969, ἐγένοντο 140 ἀνακοινώσεις μετὰ κεντρικὸν θέμα *Βιολογία καὶ προστασία τῆς Φύσεως*, αἱ δὲ γενομένηαι ὁμιλίαι καὶ συζητήσεις ἀνεφέροντο εἰς τὰ θέματα: (α) Ἡ Βιολογία ὡς θεμελιώδης βᾶσις τῆς ζωῆς (βιολογικαὶ μελέται διὰ τὴν προστασίαν τῆς ζωῆς), (β) Προστασία ὑγείας, (γ) Προστασία τῆς φύσεως (τοπίον, ζῶα, φυτά), (δ) Διάφορα θέματα (ὀδική κυκλοφορία, νεολαία, σεξουαλικότης, ἠλεκτρονικὴ ἐπεξεργασία στοιχείων διὰ τὴν προστασίαν τῆς Φύσεως) καὶ (ε) Βιοπολιτικὴ. Ἐνδιαφέρει, ἐπίσης, νὰ ἀναφέρωμεν ὅτι ὑπάρχει μία διεθνὴς ὀργάνωσις ἀπὸ ἐπιστήμονας διαφόρων εἰδικότητων, ἡ ὁποία ἔχει ὡς ἀντικείμενον ἀπασχολήσεως τὰ ἐξῆς θέματα: Προστασία τῆς φύσεως καὶ συνετῆ ἐκμετάλλευσις τῶν θησαυρῶν αὐτῆς, προστασία ἀγρίων ζώων καὶ φυτῶν, προστασία ἐδάφους, προστασία ἀέρος καὶ ὕδατος ἀπὸ μόλυνσιν, προστασία ἀνθρώπου ἀπὸ ραδιενέργειαν, θόρυβον, κυκλοφορίαν, κατὰχρησιν φαρμάκων, ὑπερπληθυσμόν, ἀπὸ ἐξασφάλισιν ὑγινοῦς τροφῆς καὶ ὑγιεινῶν συνθηκῶν διαβιώσεως, τόπων ἀναψυχῆς, προστασία νεότητος, σέβας ἀνθρωπίνων δικαιωμάτων κ.λπ.

Ἀπὸ τὰ ὡς ἀνω θέματα, συνάγεται ὅτι τὸ γενικὸν θέμα προστασίας τῆς Φύσεως καὶ τῆς ζωῆς εἶναι πολὺπλευρον καὶ ἀπαιτεῖ τὴν συνεργασίαν ἐπιστημόνων διαφόρων εἰδικότητων (βιολόγων, βοτανικῶν, ζωολόγων, ὑδροβιολόγων, ἰατρῶν, ὑγιεινολόγων, κοινωνιολόγων, ἀρχιτεκτόνων, ὀρυθολόγων, γεωπόνων, δασολόγων, κτηνιάτρων κ.λπ.).

Κατὰ τὸ παρελθὸν ἔτος, τὸ ὁποῖον ἐκηρύχθη ὡς πανευρωπαϊκὸν ἔτος προστασίας τῆς φύσεως, ἐξεδηλώθη πανευρωπαϊκὴ κίνησις καὶ σταυροφορία διὰ

τὴν σωτηρίαν τῆς κινδυνευούσης Φύσεως, ὅπως εἶναι ἡ κινητοποίησις σχολείων, ἀνωτάτων ἐκπαιδευτικῶν ἰδρυμάτων, ἐπιστημονικῶν συνδέσμων, ὀργανώσεων, συλλόγων κ.λπ. διὰ δένδροφυτεύσεις, διὰ κατασκευὴν τεχνικῶν ἔργων διὰ τὴν ρύθμισιν ἀποχετεύσεων λυμάτων ἐργοστασίων, ἀπονέραν, διὰ περιορισμὸν καυσαερίων, διὰ προστασίαν βιοτόπων μὲ σπάνια ζῶα καὶ φυτά, ἱστορικῶν καὶ ἀρχαιολογικῶν τοπιῶν κ.λπ. Τὸ σοβαρὸν τοῦτο θέμα προσέλαβε παγκοσμίους διαστάσεις καὶ ἀπασχολεῖ ἤδη καὶ τὸν Ὀργανισμὸν Ἠνωμένων Ἐθνῶν.

Εἰς τὰς Ἠνωμένας Πολιτείας τῆς Βορείου Ἀμερικῆς, ἡ κίνησις διὰ τὴν προστασίαν καὶ ἀποκατάστασιν τῆς ἀγνότητος τῆς φύσεως καὶ τῶν βιοτόπων τοῦ ἀνθρώπου προσέλαβεν ὅλως ἰδιαιτέρως ἐντονὸν χαρακτήρα, ὅλοι δὲ οἱ ὑπεύθυνοι παράγοντες μὲ ἐπὶ κεφαλῆς τὸν Πρόεδρον Νίξον διεκήρυσαν ὁμοφώνως ὅτι ἡ χώρα καὶ ὁ κόσμος πρέπει νὰ σωθῆ ἀπὸ τὸν κίνδυνον τῆς ἀλογίστου βιομηχανικῆς ἀναπτύξεως μὲ τὰς φρεβὰς καὶ ἀνεπανορθώτους ἐπιπτώσεις τῆς εἰς τὸ ζωτικὸν περιβάλλον τοῦ ἀνθρώπου. Ὁ Πρόεδρος Νίξον διὰ μῆνυματός του πρὸς τὸ Κογκρέσσον τὴν 22.1.1970 διεκήρυσεν ὅτι: «... ἡ πρέπει νὰ συνθηκολογήσωμεν μὲ τὰς συνθήκας τοῦ περιβάλλοντός μας ποῦ ἐδημιουργήσαμεν καὶ νὰ ὑποστώμεν τὰς συνεπείας τῶν ἀλογίστων πράξεών μας, ἢ νὰ συνάψωμεν εἰρήνην μὲ τὴν Φύσιν καὶ νὰ ἀρχίσωμεν τὴν ἀποκατάστασιν τῶν ζημιῶν ποῦ ἐκάμαμεν εἰς τὸν ἀέρα ποῦ ἀναπνέομεν, τὸ νερὸ ποῦ πίνομεν, τὸ ἔδαφος ποῦ μᾶς τρέφει καὶ μᾶς συντηρεῖ». Μὲ ἕτερον μῆνυμα τὸν Ἀπρίλιον 1970 λέγει ὁ Πρόεδρος Νίξον ὅτι «τὰ βιομηχανικὰ κράτη δὲν ἔχουν κανένα ἄλλο κοινὸν ἐπεῖγον πρόβλημα, παρά πῶς νὰ φέρουν τὸν ἄνθρωπον τοῦ αἰῶνος μας εἰς ἀρμονίαν μὲ τὸ περιβάλλον του, νὰ κάμουν τὸν κόσμον κατ'ἄλληλον διὰ τὴν ζωὴν καὶ νὰ μάθουν τὸν ἄνθρωπον πῶς νὰ ζῆ ἄρμονικὰ μὲ τὸν ραγδεῶς μεταβαλλόμενον κόσμον». Εἰς τὰς Ἠνωμένας Πολιτείας τῆς Βορείου Ἀμερικῆς ἐορτάσθη καὶ ἡ «Ἡμέρα τῆς Γῆς», ἡ ὁποία ἔλαβε τὴν μορφήν μιᾶς «οἰκολογικῆς πανηγύρεως», μιᾶς καινοφανοῦς ἐορτῆς ἀνοίξεως. Εἰς τὴν μεγάλην αὐτὴν χώραν, ἡ προστασία τῆς Φύσεως καὶ τοῦ φυσικοῦ περιβάλλοντος τοῦ ἀνθρώπου ἐπιδιώκεται καὶ μὲ ἔνδικα μέσα, τὰ ὁποῖα φαίνεται ὅτι διαδραματίζουν σημαίνοντα ρόλον διὰ τὸν ἐν λόγῳ σκοπόν. Ἐμνηυθῆσαν βιομηχαναὶ καὶ ἐταιρῖαι-κολοσσοὶ μὲ ἀπαίτησιν ἀποζημιώσεως ἑκατομμυρίων δολλαρίων.

Ἄς ἐξετάσωμεν τώρα μὲ πᾶσαν δυνατὴν συντομίαν τὰς συνθήκας τῆς φύσεως καὶ τοῦ ζωτικοῦ περιβάλλοντος τοῦ ἀνθρώπου εἰς τὴν Ἑλλάδα καὶ πῶς συμπεριφέρεται πρὸς αὐτὰ ὁ ἄνθρωπος.

Ἡ Ἑλλάς εἶναι ἀναμφισβητήτως μία ἀπὸ τὰς ὀραιότερας χώρας τοῦ κόσμου ἀπὸ ἀπόψεως φυσικῶν καλλονῶν καὶ κλιματικῶν συνθηκῶν, εἰς τοὺς παράγοντας δὲ αὐτοὺς ἀποδίδεται καὶ ἡ πολυμέρεια καὶ ἡ πληρότης τοῦ θαύματος τῆς ἑλληνικῆς φιλοσοφίας, ἡ αὐτοτέλεια καὶ πρωτοτυπία σκέψεως, αἱ ἐκπληκτικαὶ γνώσεις καὶ διαπιστώσεις τῶν ἀρχαίων Ἑλλήνων εἰς τὰς

Φυσικός Ἐπιστήμης, ἡ ἄκρα τελειότης εἰς τὰς Καλὰς Τέχνας. Τὸ κάλλος τὴν ἀρχαίαν ἐποχὴν εἶχεν ἀνοψωθῆ εἰς θεότητα καὶ οἱ θεοί, κατὰ τὴν φαντασίαν τῶν ἀρχαίων Ἑλλήνων, εἶχον κατέλθει καὶ κατοικήσει εἰς τὴν Γῆν, εἰς τὰ ὄραϊα καὶ ὑψηλὰ ὄρη, εἰς τὰ δάση καὶ τὰς πηγὰς καὶ παντοῦ ἐκεῖ οὐοῦ ὑπῆρχον ὄραϊα τοπία. Ποιηταὶ καὶ συγγραφεῖς ἐξύμνησαν τὰ ἀπαράμιλλα εἰς κάλλον ἡν τοπία, ὅπως ὁ Πίνδαρος τὴν Κασταλίαν πηγὴν ὡς χαλκόφυλον καὶ ὁ Λυσίας εἰς τὸν Ὀλυμπιακὸν λόγον τοῦ ὀνομάζει τὴν τερπνὴν κοιλάδα τῆς Ὀλυμπίας ὁ κάλλιστος τῆς Ἑλλάδος τόπος. Ἡ Ἑλλάς δὲν πρέπει νὰ θαυμάζεται μόνον διὰ τοὺς ἀρχαιολογικοὺς τῆς Θησαυροῦς, ἀλλὰ καὶ διὰ τὴν ὀραϊότητα τῆς Φύσεως, τῆς ὅποιας τὸ διακριτικὸν τῆς αἰσθητικῆς ἀξίας τῶν τοπίων καὶ τῶν ὀριζόντων εἶναι ἐντελῶς ξεχωριστόν ὡς πρὸς τὴν σημασίαν καὶ τὴν ἱστορικὴν ἐπίδρασιν.

Εἰς τὴν ἀρχαίαν Ἑλλάδα ὑπῆρχον βαθύσκια δάση μὲ πλοῦτον ἀγρίων ζώων, τὰ ὅποια ἐξηπλοῦντο ἐπὶ μεγάλων ἐκτάσεων ὡς εἰς καταπράσιнос τάπητες, ὅπως μαρτυροῦν περὶ τούτου ποιηταὶ καὶ συγγραφεῖς (Ὀμηρος, Ἡσίοδος, Ἀριστοτέλης, Ξενοφῶν, Πλούταρχος, Παισανίας). Μὲ τὴν ἐναρξιν τῆς καλλιέργειας τῆς γῆς, τὴν ἀνάπτυξιν τῆς κτηνοτροφίας καὶ τὰς πολεμικὰς ἐνεργείας, τὰ δάση ἤρχισαν νὰ περιορίζωνται, ὅσον δὲ πλησιέστερον τῶν οἰκιστικῶν ἐγκαταστάσεων εὐρίσκοντο τὰ δάση, τόσον μεγαλυτέρα καὶ ἡ καταστροφή αὐτῶν, καὶ ἀντιστρόφως.

Ἡ ἐπίδρασις τῶν ἐξωγενῶν βιοτικῶν παραγόντων (ἀνθρώπων, ζώων) ἐπὶ τῆς βλαστήσεως συνεχίσθη διὰ μέσου τῶν αἰώνων, ὥστε ὁ χαρακτήρ τῆς βλαστήσεως νὰ ὑποστῇ τροποποίησιν, ἀκόμη δὲ καὶ ἐρήμωσιν ἀρκετῶν περιοχῶν. Ἐπειδὴ βλάστησις καὶ ἔδαφος ἀποτελοῦν μίαν ἀδιάσπαστον ἐνότητα καὶ εἶναι στενῶς συνδεδεμένα, ἡ καταστροφή τῆς βλαστήσεως συνεπέφερε καὶ τὴν διάβρωσιν τοῦ ἐδάφους, ἥτοι τὴν καταστροφὴν αὐτοῦ. Διὰ τὸν λόγον ἀκριβῶς αὐτόν, χῶραι μὲ ἀρχαιότατον πολιτισμόν, ὅπως αἱ παρὰ τὴν ἀνατολικὴν ἰδίως παραμεσόγειον λεκάνην, μεταξὺ τῶν ὁποίων καὶ ἡ Ἑλλάς, ἐπλήγησαν βαρύτερα ἀπὸ τὴν διάβρωσιν. Εἰς τὴν θέσιν τῶν ἄλλοτε ὄραϊων καὶ πυκνῶν δασῶν ὑπάρχουν σήμερον ἰσχυρῶς ἐκπληθέντα βραχώδη, καρστικὰ ἐδάφη μὲ πενιχρὰν φρυγανώδη ἢ βραχύβιον ποώδη βλάστησιν, ἀπογυμνούμενα καὶ αὐτὰ ἀπὸ τὸ ὀλίγον χῶμα ποῦ τοὺς ἀπέμεινεν ὀλονέν καὶ περισσότερον ὑπὸ τῶν ὀμβρίων ὑδάτων, διὰ νὰ μεταπέσουν τελικῶς εἰς τὰ κατὰ τὸν Πλάτωνα ὁμοία πρὸς νοσήσαντος σώματος ὀστᾶ γυμνά, φαλακρὰ ὄρη καὶ λόφους.

Μὲ τὴν προΐουσαν αὐξήσιν τοῦ πληθυσμοῦ, καὶ ἰδίως τὴν γεωργικὴν ἐγκατάστασιν ἐνός τεραστίου ἀριθμοῦ προσφύγων καὶ τὴν ἐντατικὴν μηχανικὴν καλλιέργειαν τῆς γῆς, ἐπῆλθε βαθεῖα ἀλλαγὴ τῆς Φύσεως καὶ τῶν τοπίων, εἰς πολλὰς δὲ περιπτώσεις ἐγένετο καὶ ληστρική-ἐργκληματικὴ ἐκμετάλλεσις αὐτῶν (πυρκαϊά, ἀποψίλωσις δασῶν, ἀποθάμνωσις, ἐκχέρσωσις, παραβίασις ποταμῶν, ἀποξήρανσις λιμνῶν, ἀσύνητος κατασκευὴ ὀδικῶν

δικτύων, τεχνικῶν ἔργων, οἰκοδόμησις ἐπὶ θελκτικῶν τοπίων, ἀνόρυξις λατομείων κ.λπ.).

Δεινὸν πλῆγμα κατὰ τῆς ἰσορροπίας καὶ ὠραιότητος τῆς ἑλληνικῆς Φύσεως ἐπέφερε καὶ ὁ Δεύτερος Παγκόσμιος πόλεμος, ἡ ἐχθρική κατοχή καὶ ἐν συνεχείᾳ ὁ συμμοριτοπόλεμος. Πολλὰ εἶδη τῆς ἑλληνικῆς πανίδος ἐξηφράνισθησαν καὶ ἄλλα εὐρίσκονται εἰς τὸ στάδιον τῆς ἐξαφάνισσεως, εἴτε λόγῳ ριζικῆς ἀλλαγῆς τῶν βιοτόπων εἴτε λόγῳ τῆς ἐντατικῆς καὶ ἀσυνειδήτου θήρας καὶ λαθροθηρίας. Ἡ ἑλληνική χλωρίς ἐπίσης, ἡ ὁποία σημειωτέον εἶναι, ἔνεκα γεωιστορικῶν καὶ οἰκολογικῶν αἰτίων, ἡ πλουσιωτέρα ὄλων τῶν χωρῶν τῆς Εὐρώπης, ἐξαιρέσει τῆς Ἰβηρικῆς Χερσονήσου, καὶ περιλαμβάνει πολλὰ σπάνια φυτὰ, ὑπέστη μεγάλην ἀνασάτωσιν καὶ ἀριστὰ εἶδη αὐτῆς ἐξηφράνισθησαν καὶ ἄλλα κινδυνεύουν νὰ ἐξαφανισθοῦν.

Οἱ κίνδυνοι ποῦ ἀπειλοῦν σήμερον μὲ καταστροφὴν τὴν Φύσιν τῆς χώρας μας καὶ τὸ φυσικὸν περιβάλλον τοῦ ἀνθρώπου εἶναι μεγαλύτεροι καὶ περισσότεροι, διότι εἰς τοὺς ἤδη ὑπάρχοντας προσετέθησαν καὶ νέοι. Ἡ ἀρξάμενη ἐκβιομηχανίσις, ἡ προϊοῦσα τεχνολογική πρόοδος, ἡ ἐντατικώτερα ἐκμετάλλευσις τῶν θησαυρῶν τῆς Φύσεως (ἐδάφους, δασῶν, ὕδατος, θελκτικῶν τοπίων κ.λπ.), ὑποδαυλιζόμεναι ἀπὸ τὴν κερδοσκοπίαν καὶ τὸν νεοπλουτισμὸν, ἀπειλοῦν μὲ ἀσυγκράτητον μακίαν καὶ σπουδῆν τὴν ἰσυπέδωσιν τῶν φυσικῶν καλλονῶν καὶ τῶν ὀλίγων μνημείων τῆς Φύσεως ποῦ ἀπέμεινον. Ἡ ἀσύνετος ἐκτέλεσις τεχνικῶν ἔργων, οἰκιστικῶν καὶ βιομηχανικῶν συγκροτημάτων, ἡ εὐκολος καὶ ὀλιγώτερον δαπανηρὰ ἀποχέτευσις λυμάτων καὶ ἀπορριμμάτων τῶν οἰκιστικῶν καὶ βιομηχανικῶν ἐγκαταστάσεων, ἀπειλοῦν μὲ μόλυνσιν καὶ καταστροφὴν τὴν Φύσιν καὶ τὸ φυσικὸν περιβάλλον τοῦ ἀνθρώπου, καὶ ἐπομένως καὶ τὸν ἴδιον τὸν ἄνθρωπον. Ὁ ἄνθρωπος τῶν μεγαλοπόλεων, ὡς διαβιῶν ὑπὸ ὑπερωργανωμένης καὶ ὑπερπροηγμένης ἀνθυγιεινῆς συνθήκας, αἰσθάνεται τὴν ἀνάγκην ἀπὸ ὀξυγόνα, ἀπὸ μικρὰν πνοὴν θαλασσίας αἰθρας, ἀπὸ ἐν ὠραῖον τοπίον, τὸ ὁποῖον κινδυνεύει νὰ μὴ εὐρίσκη πλεόν.

Ἀπὸ τὸ ἄμεσον μας περιβάλλον ἔχομεν πλεῖστα ὅσα παραδείγματα καὶ μελανά σημεῖα τῆς ἀνηθικῆς πλευρᾶς τῆς τεχνολογικῆς προόδου.

Ὁὕτως, ὁ λιμὴν τῆς Θεσσαλονίκης ἤρχισε νὰ μολύνεται ἐπικινδύνως ἀπὸ τὰ λύματα τῶν ἐργοστασίων, τὰ ἀπόνερα, τὰ πετρέλαια καὶ ἄλλους μολυσματικούς παράγοντας, ἔνδειξις δὲ τῆς μολύνσεως εἶναι ἡ ἐπὶ τῶν ὑδάτων ἀνάπτυξις, κατὰ ἀποικίας, κατωτέρων φυτικῶν ὀργανισμῶν (μικροφυκῶν), οἱ ὁποῖοι εἶναι χαρακτηριστικοὶ δεῖκται μολυσμένων βιοτόπων. Ἡ ἀτμόσφαιρα τῆς περιοχῆς τῶν βιομηχανικῶν συγκροτημάτων εἰς τὴν βορείαν ἐξοδὸν τῆς Θεσσαλονίκης ἤρχισε νὰ μολύνεται, ἔνδειξις δὲ τῆς ἀρξάμενης μολύνσεως εἶναι, κατὰ προχείρους παρατηρήσεις μας, ἡ ἀραιότερα καὶ πτωχότερα ἀνάπτυξις λειχίνων, ἡτοῖ ἰδιορρόθμων κατωτέρων φυτικῶν ὀργανισμῶν μὲ μεγάλην εὐπάθειαν εἰς μολυσμένον περιβάλλον. Τὰ νερά τοῦ Πηνειοῦ ποταμοῦ

μολύνονται επικινδύνως από τὰ λύματα τοῦ ἐργοστασίου κυτταρίνης, ὅπως ἐπίσης καὶ τῆς λίμνης Καστοριάς ἀπὸ τὰ ἀπόνερα καὶ τὰ ἀπορρίμματα τῆς πόλεως. Τυγχάνει τέλος γνωστὸν ὅτι ἡ θάλασσα τοῦ Σαρωνικοῦ Κόλπου ἐμολύνθη ἀπὸ πετρέλαια, ἀπὸ λύματα τῶν πέριξ μεγάλων καὶ πυκνῶν βιομηχανικῶν συγκροτημάτων καὶ ἄλλους μολυσματικούς παράγοντας. "Ὅσον ἀφορᾷ τὸν ἀέρα ποῦ ἀναπνέομεν εἰς τὰς μεγάλας πόλεις, οὗτος ἤρχισεν ἤδη νὰ μολύνεται ἀπὸ τὰ καυσαέρια κυρίως καὶ ἰδίως εἰς τὸ κέντρον τῆς πόλεως τῶν Ἀθηνῶν.

Πρόσθετα παραδείγματα βαναύσου κακοποιήσεως τῆς Φύσεως καὶ τοῦ φυσικοῦ περιβάλλοντος τοῦ ἀνθρώπου μᾶς προσφέρουν αἱ δύο μεγαλοπόλεις τῆς χώρας μας.

Εἰς τὰς Ἀθήνας ἐθουσιάσθησαν πρὸ ἐτῶν εἰς τὸν κερδῶν Ἑρμῆν δένδρα τοῦ Ἑθνικοῦ Κήπου διὰ τὴν κατασκευὴν σκηνῆς θεάτρου, οἱ δὲ περιβάλλοντες τὴν πόλιν γραφικαὶ λόφοι, μὲ τὰ ἄφθονα λατομεῖα καὶ ἄλλα τεχνικὰ ἔργα, ἔχουν τὴν ὕψιν «ἐξοικιασμένον» τοπίον. Εἰς τὴν Θεσσαλονίκην, τὸ θαυμάσιον πολεοδομικὸν σχέδιον τοῦ Γάλλου ἀρχιτέκτονος Ἑμπρᾶρ διὰ τὴν ἀνοικοδόμησιν τῆς πόλεως μετὰ τὴν μεγάλην πυρκαϊάν τοῦ 1917 ἐσφαγιάσθη, διότι, ἀντὶ τῶν προβλεπομένων μεγάλων, παραλλήλων, εὐρειῶν καὶ εὐθειῶν, ὁδῶν καὶ μεγάλων πλατειῶν, ἔγιναν σκολιοί, ὄφιοειδεῖς δρόμοι καὶ ἀτραποί, ὥστε εἰς μερικὰς περιπτώσεις νὰ εἶναι δυνατὸν νὰ χαιρετῶνται διὰ χειραψίας οἱ ἔνοικοι τῶν ἑναντι ἀλλήλων κειμένων πολυκατοικιῶν (π.χ. ὁδὸς Κωνσταντίνου Παλαιολόγου, Π. Δαγκλῆ, Νικηφόρου Φωκᾶ). Ἐκτάσεις, προβλεπόμεναι διὰ πάρκα καὶ πλατείας, ἐκαλύφθησαν μὲ πολυκατοικίας. Τὸ ἱστορικόν, ἴσως καὶ τὸ μοναδικόν, μνημεῖον τῆς Θεσσαλονίκης, ἡ Ροτόντα, ἐνεκλωβίσθη μέσα εἰς πολυκατοικίας, ἐκ τῶν ὁποίων ἡ μία μάλιστα ἐκτίσθη παρανόμως, παρὰ τὰς διαμαρτυρίας καὶ τὴν ἀντίδρασιν τοῦ Πανεπιστημίου καὶ τοῦ Δήμου Θεσσαλονίκης.

Ἐν ἰδίῳ μὲν τῷ παρῶν ἔτι γίνεται εἰς τὴν Ἑλλάδα διὰ τὴν προστασίαν τῆς Φύσεως καὶ τοῦ φυσικοῦ περιβάλλοντος τοῦ ἀνθρώπου. Διὰ τὸ ζήτημα τοῦτο, μόνον Ολιβεράς καὶ μελαγχολικὰς διαπιστώσεις ἔχομεν νὰ κάμωμεν.

Ἀπὸ τῆς ἰδρύσεως τοῦ Ἑλληνικοῦ Κράτους οὐδεμία δυστυχῶς προσοχὴ καὶ οὐδὲν ἐνδιαφέρον ἐπεδείχθη μέχρι πρὸ 30 - 35 ἐτῶν διὰ τὴν Φύσιν καὶ τὸ ζωτικὸν περιβάλλον τοῦ ἀνθρώπου, τὰ δὲ ἀγαθὰ τῆς Φύσεως ἀντεμετωπίσθησαν ὡς πλουτοπαραγωγικοὶ παράγοντες (δάση, ὕδωρ, ἔδαφος, κυνήγι, κοιτάσματα ὀρυκτῶν), διὰ τοῦτο καὶ ἀπὸ τὴν μονόπλευρον αὐτὴν ἐκτίμησιν προέκυψε μίᾳ νομοθεσίᾳ ποῦ ἀπέβλεπεν εἰς τὴν ρύθμισιν τῆς οἰκονομικῆς ἐκμεταλλεύσεως τῶν ἀγαθῶν τῆς Φύσεως, ἐνῶ ἡ ἐπιστημονικὴ καὶ αἰσθητικὴ πλευρὰ ἡγνοήθη. Μοναδικὴ ἐξαιρέσις τῆς νομοθεσίας αὐτῆς εἶναι ἡ προστασία ὀρισμένων ζώων, ἀλλὰ καὶ αὐτὴ μὲ φαινομενικὴν ἐφαρμογὴν. Τὸ 1937 ἐψηφίσθη ὁ 856 νόμος *Περὶ ἰδρύσεως ἐθνικῶν δρυμῶν* διὰ τὴν προστασίαν

της Φύσεως, αλλά αι προσπάθειαι έμμεταλλεύθησαν λόγω των πολέμων που έπληκαλούθησαν.

Δυστυχώς, αι ποικιλώνυμοι υπηρεσίαι, τὰ σωματεία και οί οργανισμοί δέν έδειξαν κανένα ενδιαφέρον διά την Φύσιν, μέ μοναδικήν ίσως εξαίρεσιν τόν 'Ελληνικόν 'Ορειβατικόν Σύλλογον, τόν 'Εθνικόν 'Ιδρυμα και την ιδρυθείσαν τόν 1951 'Εταιρίαν Προστασίας της Φύσεως. Είναι λυπηρόν, αλλά και θλιβερόν συνάμα, ότι ή ιδιωτική πρωτοβουλία διά την σωτηρίαν της Φύσεως και την διάσωσιν μερικων μνημείων αυτής, όπως επί παραδείγματι του περιφήμου και μοναδικού μνημείου της Φύσεως Κοτζά 'Ορμάν, όχι μόνον άδιαφορίαν έδρεν, αλλά και αντίδρασιν και από τόν επίσημον άκρόμη Κράτος. Είς τόν τάφον του άλλοτε σπανίου διά την χώραν μας μνημείου αυτού της Φύσεως, μέ πλούτον σπανίας χλωρίδος και πανίδος, έγιναν χωράφια, διά να έγκαταλειφθούν και αυτά υπό των ιδιοκτητών των, είτε ως άγωνα είτε διότι αυτοί μετενάστευσαν εις τόν έξωτερικόν. Πρόσθετον παράδειγμα κακοποιήσεως της Φύσεως και των θησαυρών αυτής είναι και τόν έξής. Τόν Δέλτα του ποταμού 'Εβρου, τόν όποιον είναι διεθνώς άνεγνωρισμένον ως εις των πλέον αξιολόγων βιοτόπων της Εύρώπης διά τόν πετηνολογικόν θησαυρόν και τόν πλούτον ύδροβίων πτηνών μέ έπιστημονικόν ενδιαφέρον, έγινεν άρχάς του παρελθόντος έτους, που ήτο και τόν πανευρωπαϊκόν έτος προστασίας της Φύσεως, τόν επίκεντρον κυνηγετικών έκδηλώσεων. Μας κατέχει μεγάλος σκεπτικισμός, διότι εις την έποχήν μας είναι πολύ δύσκολον, αν μη αδύνατον, να δαμάσωμεν τὰ μεγάλα συμφέροντα που έκμεταλλεύονται έγκληματικώς την Φύσιν.

Εύτυχώς ότι τόν Κράτος ήρχισεν ήδη να ενδιαφέρεται, διότι έλαβε διάφορα μέτρα προστασίας μερικων θησαυρών της Φύσεως, όπως είναι ο νέος περί θήρας νόμος, ή ίδρυσις περιοχών κυνηγίου, συμφώνως προς τὰ πρότυπα άνεπτυγμένων χωρών της Εύρώπης, ή προστασία μερικων ύγροτόπων (π.χ. Πρεσπών), ή μελέτη ιδρύσεως έθνικων δρυμών και μερικά άλλα.

Η παγκόσμιος άνησυχία διά την καταστροφομένην Φύσιν και τούς αύξανόμενους κινδύνους από την μόλυνσιν του ζωτικού χώρου του ανθρώπου, καθώς και ή κινητοποίησης των πάντων προς περιστολήν και άποτροπήν του κακού, είχε και εις την 'Ελλάδα έλαφρόν αντίκτυπον, έκφρασις δέ της άνησυχίας αυτής ήτο ή γενομένη, άρχάς του παρελθόντος έτους, έκδηλώσις εις τόν Τεχνικόν 'Επιμελητήριον 'Ελλάδος από τρία πολιτιστικά σωματεία, την Κοσμητείαν 'Εθνικού Τοπίου, την 'Ελληνικήν 'Εταιρίαν Προστασίας της Φύσεως και τόν 'Ελληνικόν 'Ορειβατικόν Σύλλογον. Τὰ σωματεία ταύτα διά σχετικής κοινής διακηρύξεως, έπ' ευκαιρία του ευρωπαϊκού έτους προστασίας της Φύσεως, έκαμον έκκλησιν και έπρότειναν μέτρα διά την προστασίαν και συντήρησιν της καταστροφομένης Φύσεως και του φυσικού περιβάλλοντος του ανθρώπου.

Τόν επίσημον Κράτος προέβλεψε μερικάς έκδηλώσεις διά τόν παρελθόν

έτος, συγκαλέσαν μάλιστα πρὸς τοῦτο δύο διασκεψεῖς εἰς Ἀθήνας, ὑπὸ τὴν προεδρίαν τοῦ Ἀντιπροέδρου τῆς Κυβερνήσεως, μὲ συμμετοχὴν διαφόρων παραγόντων τῆς πόλεως τῶν Ἀθηναίων, τὴν πρώτην τὸν Ἀπρίλιον τοῦ 1970 καὶ τὴν δευτέραν τὴν 1ην καὶ 2αν Νοεμβρίου 1970. Ἀπὸ τὰ δημοσιευθέντα, ὅμως, σχετικὰ μὲ τὸ θέμα εἰς τὸν ἡμερήσιον τύπον, φοβοῦμαι ὅτι, κατὰ τὰς γενομένας διασκεψεῖς καὶ συζητήσεις, τὸ εὐρύτατον τοῦτο θέμα δὲν ἀντεμετωπίσθη εἰς τὰς πραγματικὰς του διαστάσεις καὶ ἰδίως εἰς ὅ,τι ἀφορᾷ εἰς τὸν βιολογικὸν τομέα, ὁ ὁποῖος εἶναι καὶ ὁ κεντρικὸς βασικὸς ἐπιστημονικὸς κλάδος. Ἐπειδὴ τὸ θέμα εἶναι πολὺπλευρον καὶ πολυσύνθετον, ἀπαιτεῖ τὴν συνεργασίαν ἐπιστημόνων διαφόρων ἐπιστημονικῶν κλάδων (βιολόγων, βοτανολόγων, ζωολόγων, ὑδροβιολόγων, δασολόγων, γεωπόνων, ἐδαφολόγων, ὀρυθολόγων, ὑγιεινολόγων, ἀρχιτεκτόνων, κτηνιάτρων, κοινωνιολόγων, χημικῶν) καὶ τὴν συγκροτήσιν ἐπιτροπῶν εἰδικότητων, πρᾶγμα τὸ ὁποῖον δὲν ἔβρινε, ὡς ἐπληροφορήθημεν, κατὰ τὸ συνελθὸν εἰς Ἀθήνας Ἀ' Ἐθνικὸν Συνέδριον Προστασίας τῆς Φύσεως. Γὰρ συμπεράσματα, πάντως, εἰς τὰ ὁποῖα κατέληξε τὸ ἐν λόγω Συνέδριον εἶναι ἐλπιδοφόρα, ἀρκεῖ μόνον νὰ ὑλοποιηθῶν καὶ νὰ περιληφθῶν τὰ κατάλληλα πρόσωπα καὶ οἱ κατάλληλοι ἐπιστήμονες εἰς τὸν προταθέντα πρὸς σύστασιν Ἐνιαῖον Γνωμοδοτικὸν Φορέα. Ἐν πάσῃ περιπτώσει, εὐχόμεθα καὶ ἐλπίζομεν νὰ προκύψῃ κάτι καλὸν διὰ τὸν τόπον μας, ἀπὸ τὴν ἔστω καὶ ἀναιμικὴν αὐτὴν κίνησιν, καὶ νὰ μὴ πρόκειται, ὡς συνήθως, περὶ θορυβωδῶν διακηρύξεων, περὶ συντάξεως πομπωδῶν προγραμμάτων, περὶ προβολῆς ρητόρων καὶ αὐτοπροβολῆς τῶν ἐπὶ πάσης φύσεως ζητημάτων παικιλονύμων εἰδικῶν.

Τὸ πρόβλημα προστασίας τῆς Φύσεως καὶ τοῦ φυσικοῦ περιβάλλοντος τοῦ ἀνθρώπου, ὡς εὐρύτατον καὶ πολυσύνθετον, προϋποθέτει εὐρείαν γνῶσιν ὄλων τῶν βιοτικῶν διεργασιῶν τῆς Φύσεως καὶ ἀπαιτεῖ εὐρείας ἐκτάσεως προγραμματισμὸν ἐπὶ ἐπιστημονικῶν βάσεων. Διὰ τὴν προστασίαν τῶν θησαυρῶν τῆς Φύσεως ἀπαιτεῖται ἔρευνα καὶ ἀνεφῆς παρακολούθησις αὐτῶν, διάγνωσις τῆς ἀσθενείας καὶ θεραπεία αὐτῆς διὰ τὴν ἀποκατάστασιν καὶ διατήρησιν τῆς ὑγείας, ὑπερ ἐπιδιώκεται δὲ ἐιδικῶν γεωβοτανικῶν, βοτανικῶν, ζωολογικῶν, χημικῶν, βιολογικῶν, ὑδροβιολογικῶν, ἐδαφολογικῶν, ὑγιεινολογικῶν καὶ ἄλλης φύσεως ἐργασιῶν. Προϋπόθεσις, πάντως, ἀπαραίτητος διὰ τὴν εὐόδωσιν τῶν προσπαθειῶν, εἶναι καὶ ἡ συνδρομὴ τοῦ λαοῦ, ὁ ὁποῖος ὅμως ὡς ἀνῶρμος ἀκόμη, ἀδιαπαιδαγώγητος καὶ βιολογικῶς ἀναλφάβητος, μὴδὲ τῶν μορφωμένων καὶ ἐπιστημόνων τῶν μὴ βιολογικῶν κλάδων ἐξαιρουμένων, θὰ βραδύνῃ νὰ συνειδητοποιήσῃ τὸ ὄλον πρόβλημα καὶ νὰ συναισθανθῇ τὸν κίνδυνον αὐτοκαταστροφῆς ποῦ ἀπεργάζεται ὁ ἴδιος. Διὰ τὴν ἐξύψωσιν τοῦ ἐκπολιτιστικοῦ ἐπιπέδου τοῦ λαοῦ μας χρειάζεται μεγάλη προσπάθεια, ὅπως πρωτίστως εἶναι ἡ διαπαιδαγώγησις τῆς νεολαίας εἰς τὰ Σχολεῖα καὶ τὰ Πανεπιστήμια. Σπουδαῖον ρόλον διὰ τὴν διαπαιδαγώγησιν τοῦ λαοῦ μας,

και δι' αὐτοῦ διὰ τὴν προστασίαν τῆς φύσεως, παίξουν καὶ οἱ βοτανικοὶ καὶ ζωολογικοὶ κῆποι, τοὺς ὁποίους δυστυχῶς δὲν ἔχει ἡ χώρα μας, ἡ μόνη ἴσως μὲ τὴν Ἑλλάδα εἰς ὅλον τὸν κόσμον ποὺ στερεῖται τοιούτων μορφωτικῶν ἰδρυμάτων. Ἐνισχυτικὸν χαρακτῆρα προστασίας τῆς Φύσεως καὶ τοῦ φυσικοῦ περιβάλλοντος τοῦ ἀνθρώπου ἔχουν τὰ μουσεῖα μὲ συλλογὰς ζώων, φυτῶν, πετρωμάτων, λαογραφικοῦ ὕλικου. Σπουδαῖον ρόλον διὰ τὸν ἐν λόγῳ σκοπὸν παίξουν καὶ οἱ ἐθνικοὶ ὄρυμοι, τοὺς ὁποίους εἶναι καιρὸς πλεονὶ νὰ ἰδρύσωμεν καὶ ὀργανώσωμεν. Διὰ τοὺς ἐκτεθέντας λόγους καθίσταται καὶ διὰ τὴν χώραν μας ἐπιτακτικὴ ἡ ἀνάγκη προστασίας καὶ διασώσεως τῆς Φύσεως καὶ τοῦ φυσικοῦ περιβάλλοντος τοῦ ἀνθρώπου, διότι διὰ τῆς προστασίας αὐτῶν προστατεύεται καὶ ὁ ἴδιος ὁ ἄνθρωπος. Πρὸς τοῦτο ἀπαιτεῖται σέβας καὶ περιποίησις ὅλων τῶν ἀγαθῶν τῆς Φύσεως, καὶ τὸ σέβας εἶναι ἐν βασικῶν γνώρισμα τοῦ ἀνθρώπου ποὺ τὸν θέτει εἰς ὑψηλοτέραν στάθμην ἀπὸ τὸ ζῶον. Κοινωνία χωρὶς σέβας εἶναι βάρβαρος καὶ ὑπανάπτυκτος.

* * *

Ἐὰν ὁ ἄνθρωπος θέλῃ νὰ ἀπολαμβάνῃ τὰ ποικίλα ἀγαθὰ τῆς Φύσεως καὶ νὰ χαιρέται μίαν ὠραίαν, ὑγιεινὴν καὶ εὐχάριστον ζωὴν, ἐὰν θέλῃ νὰ διασωθῇ, τότε πρέπει νὰ χαλιναγωγῆσῃ τὴν ἀπληστον κερδοσκοπίαν, νὰ δαμάσῃ τὰ μεγάλα συμφέροντα ποὺ ἐκμεταλλεύονται ἐγκληματικῶς τὴν Φύσιν καὶ τὸ φυσικὸν περιβάλλον τοῦ ἀνθρώπου (τοπίον, ἔδαφος, νερό, ἀέρα, φυτὰ, ζῶα). Διὰ νὰ τὸ ἐπιτύχῃ αὐτό, πρέπει νὰ συνειδητοποιήσῃ τοὺς κινδύνους ποὺ τὸν ἀπειλοῦν καὶ τοῦτο θὰ τὸ κατορθώσῃ, ἐὰν διαπαιδαγωγηθῇ καὶ βιολογικῶς. Ὡς διέξοδος τοῦ τεχνολογικῶς ὀργανωμένου κόσμου ἀπὸ τὴν κατάστασιν τῶν δυσμενῶν ἐπιπτώσεων τῆς τεχνολογικῆς προόδου, διαβλέπεται ὑπὸ πολλῶν ἐπιστημόνων μία ἐντατικωτέρα καὶ συγχρονισμένη καλλιέργεια τῆς βιολογικῆς ἐρεῦνης καὶ τῶν βιολογικῶν ἐπιστημῶν, αἱ ὁποῖαι δυστυχῶς παρημελήθησαν ἕνεκα τῆς τεραστίας ἐξελιξέως τῶν θετικῶν ἐπιστημῶν (Φυσικῆς, Χημείας, Μαθηματικῶν). Εὐτυχῶς, ὁμως, ὅτι τὸ δεύτερον ἡμισυ τοῦ αἰῶνος μας, λόγῳ τῶν ἀνακαλύψεων καὶ τῆς ἐξελιξέως τῆς Βιολογίας (Μοριακῆ Βιολογία, Βιοφυσικῆ, Βιοχημεία), χαρακτηρίζεται ὑπὸ τῶν ἐπιστημόνων ὡς ἡ ἐποχὴ τῆς Βιολογίας, ἐνῶ τὸ πρῶτον ἡμισυ τοῦ αἰῶνος ἀνῆκεν εἰς τὴν Φυσικὴν καὶ τὴν Χημείαν.

Διὰ τὴν ζωὴν τῶν ζωντανῶν ὀργανισμῶν ἔχουν καὶ οἱ ἐπιστήμονες τῶν ἄλλων κλάδων, καὶ ἰδίως τῶν τεχνικῶν ἐπιστημονικῶν τοιούτων, σοβαρὰν εὐθύνην, συναίσθησιν τῆς ὁποίας καὶ πρέπει νὰ ἀποκτήσουν, ἐὰν δὲν τὴν ἔχουν. Εἰς σχετικὸν μάλιστα ἄρθρον τοῦ Ἑλνστάιν, δημοσιευθὲν τὴν 22.12.1950 εἰς τὸ ἐπιστημονικὸν περιοδικὸν *Science*, ἀναφέρονται μεταξὺ τῶν ἄλλων καὶ τὰ ἑξῆς: «Ἡ σπουδαιότερα ὑπηρεσία ποὺ ἡμποροῦμεν νὰ προσφέρωμεν εἰς τὴν ἀνθρωπότητα εἶναι ἡ προσπάθεια νὰ διεγείρωμεν καὶ νὰ στερεώσωμεν τὴν

συναίσθησιν τῆς ὑπευθυνότητος τῶν ἀτόμων». Διεθνoῦς κύρους ἐπιστημονικαὶ προσωπικότητες ἐξ ἄλλου, προτείνουν ὅπως οἱ ἐπιστήμονες τῶν τεχνικῶν ἐπιστημονικῶν κλάδων δεσμεύονται διὰ σχεδίου ὄρκου, ἀναλόγου πρὸς ἐκεῖνον τοῦ Ἴπποκράτους.

Διὰ νὰ ζήσωμεν, ἔχομεν ἀνάγκη ἀπὸ τὴν ζωὴν τοῦ μᾶς περιβάλλει, τὴν ὁποίαν καὶ πρέπει νὰ φροντίζωμεν καὶ προστατεύωμεν, ἢ, ὅπως, ἐπιγραμματικῶς εἶπεν ὁ φιλόσοφος καὶ μέγας ἀνθρωπιστὴς Σβάιτσερ: «Εἶμαι ζωὴ τοῦ θεοῦ νὰ ζήσῃ ἐν τῷ μέσῳ τῆς ζωῆς».

BIBΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

- Anton Arland, *Tyrannei der Erde*, Berlin, 1959.
 Bauer - Weinitschke, *Landschaftspflege und Naturschutz*, Jena, 1967.
 Hans Joachim Bogen, *Knaurs Buch der modernen Biologie*, München/Zürich, 1967.
 Rachel Carson, *The silent spring*, New York, 1962.
 W. Goethe, *Werke*, vol. 2, Berlin.
 «Das Leben», 1968, p. 3, 1969, p. 49, 52, 57, 202· 1970, p. 12, 15, 3, 1971, I.
 E. Lehman, *Biologie und Leben der Gegenwart*, München, 1933.
 E. Naek - W. Wagner, *Hellas, Land und Volk der alten Griechen*, Wien, 1955.
 E. Schwabe, *Ehrfurcht vor dem Leben - Schlüsselproblem der Gegenwart*, «Hippokratess», 19, 1965.
 O. Schwab, *Morgen holt dich der Teufel*, Salzburg/Stuttgart, 1968.
 W. B. Turill, *The Plant-life of the Balkan-Peninsula*, Oxford, 1929.
 K. Wolf, *Ethische Naturbetrachtung*, Salzburg, 1967.
 Ἀμερικανικῆς Ὑπηρεσίας Πληροφοριῶν, *Δελτίον*, Φεβρουάριος 1970.
 K. Γκαυιάτσα, *Ἡ γλωσσὴ τῆς Ἑλλάδος*, «Μεγάλῃ Ἑλληνικῇ Ἐγκυκλοπαιδεῖα», τόμος 1 (Ἑλλάς), Ἀθῆναι.
 K. Γκαυιάτσα, *Ἱστορικὴ ἐξέλιξις τῆς Βοτανικῆς ἀπὸ ἀρχαιοτάτων χρόνων μέχρι σήμερον*, Πρυτανικὸς λόγος, Θεσσαλονίκη, 1968.
 K. Γκαυιάτσα, *Ἡ προστασία τῆς Φύσεως καὶ τοῦ φυσικοῦ περιβάλλοντος τοῦ ἀνθρώπου*, «Γεωπονικά», τεύχη 194 - 195, Θεσσαλονίκη, 1970.
 Ἀ. Ἐλευθεροπούλου, *Αἱ ἀκριβεῖς βάσεις τῆς Φιλοσοφίας τῆς Φύσεως*, Θεσσαλονίκη, 1940.
 Ἑλληνικῆς Ἐταιρίας Προστασίας τῆς Φύσεως, *Δελτίον*, Ἀθῆναι, 1970.
 A. Κανέλλη, *Ἡ σημασία τῶν ὑγροτόπων γιὰ τὴ διατήρησι τῶν πουλιῶν*, «Δελτίον Ἑλληνικοῦ Ὄρειβατικοῦ Συνδέσμου», 68, Ἀθῆναι, 1970.
 Π. Κανελλοπούλου, *Οἱ νέοι παράγοντες καὶ τὸ μέλλον τοῦ ἀνθρώπου*, Ἀκαδημαϊκὸς λόγος, Ἀθῆναι, 1959.
 B. Μακάτς, *Σῶστε τὰ πουλιὰ τῆς Ἑλλάδος. Δημιουργήστε Ἐθνικοὺς Δρυμοὺς*, Ἐκδοσις «Ἑλληνικοῦ Ὄρειβατικοῦ Συνδέσμου», Ἀθῆναι, 1964.
 Ἰ. Σαντοριναίου, *Προστασία τῆς Φύσεως*, «Νεώτερον Ἐγκυκλοπαιδικὸν Λεξικόν», τόμος 18.

(Σεπτέμβριος 1971)

ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΥ Ν. ΗΛΙΟΠΟΥΛΟΥ

Τακτικού Καθηγητού

της Λατινικής Φιλολογίας ἐν τῷ Πανεπιστημίῳ Ἀθηνῶν

ΑΙ ΠΕΡΙ ΕΡΓΑΣΙΑΣ ΩΣ ΟΙΚΟΝΟΜΙΚΟΥ ΠΑΡΑΓΟΝΤΟΣ
ΑΝΤΙΑΗΨΕΙΣ ΤΟΥ ΚΙΚΕΡΩΝΟΣ

Ἡ ἀρχαιότης πιθανῶς δὲν ἐγνώρισε μίαν οικονομικὴν ἐπιστήμην παρουσιά-
ζουσαν σύστημα ἰδεῶν καὶ διδασκαλιῶν, ὡς εἶναι ἡ οικονομικὴ ἐπιστήμη, ἣν
ἡμεῖς ἔχομεν σήμερον ἀπὸ τῶν φυσιοκρατῶν. Ἄν ὅμως ἡ ἀρχαιότης δὲν ἐγνώ-
ρισε μίαν οικονομικὴν ἐπιστήμην, ἡ ἱστορία αὐτῆς μαρτυρεῖ τὴν κατ' αὐτὴν
ὑπαρξίν οικονομικῆς σκέψεως. Ὁρθῶς ἐλέχθη ὅτι ἦτο ἀδύνατον ἐν τῇ ἀρ-
χαιότητι οἱ κυβερνῶντες κατὰ τὴν ὑπ' αὐτῶν ἄσκησιν τῆς ἐξουσίας νὰ μὴ
ἐνεπνεύσθησαν ἐκ τινῶν οικονομικῶν ἀξιωμάτων, τοῦλάχιστον ἐξυπακουσμέ-
νων, τὰ ὅποια ὅμως θὰ ἐστεροῦντο γενικῆς τινος συναρμοζούσης θεωρίας,
ἐπιστημονικῆς δικαιολογίας καὶ ἀποδείξεως (1).

Τὸ πλῆθος τῶν οικονομικῶν γεγονότων τῆς ἀρχαιότητος, τὰ ὅποια μᾶς
εἶναι γνωστά, δὲν ἐπιτρέπει νὰ ἀμφιβάλλωμεν ὅτι ἡ ἀρχαιότης ὄχι μόνον
ἐγνώριζεν οικονομικά τινα στοιχεῖα, ἀλλὰ καὶ μετὰ βεβαιότητος νὰ εἴπωμεν
ὅτι αὕτη εἶχε συλλάβει καλῶς σύνολον ἀντιλήψεων κοινωνιολογικῆς οικονομίας.

Ὅπισθεν τῶν γεγονότων δύναται τις νὰ ἀνακαλύψῃ τὰς θεωρίας. Δὲν
εἶναι ὀλιγώτερον ἐνδιαφέρον νὰ ἀκολουθήσωμεν τὴν ἐξέλιξιν τῆς οικονομικῆς
καὶ κοινωνικῆς σκέψεως παρὰ τοῖς λαοῖς τῆς ἀρχαιότητος διὰ μέσου τοῦ πλῆ-
θους τῶν γεγονότων, τὰ ὅποια ἀπέμειναν ὡς τεκμήρια τῶν ἀνησυχιῶν καὶ
μεριμνῶν τῶν. Ἡ ἀρχὴ τῆς σχέσεως τῶν γεγονότων καὶ τῶν θεωριῶν ἐν τῇ
οικονομικῇ ἱστορίᾳ εἶναι ὡς ἡ ἀρχὴ τῆς σχέσεως τῶν ὀργάνων ἐν τῇ ἀνατομίᾳ,
ἐπιτρέπει δὲ συμπεράσματα, τὰ ὅποια ἔρχονται νὰ πληρώσουν κενὰ τῆς σκέ-
ψεως καὶ τῆς παρατηρήσεως, ὡς καὶ τὴν συστηματοποίησιν ἰδεῶν καὶ γεγονό-
των, τὰ ὅποια ἄλλως θὰ ἔμεινον ὡς διεσκορπισμένα μέλη, ἐστερημένα σημασίας
καὶ ζωῆς (2).

Οικονομικὰ γεγονότα ἐσημείωσαν τὴν ἀρχὴν τῆς οικονομικῆς σκέψεως
παρὰ τοῖς λαοῖς, οἱ ὅποιοι συνεκρότουσαν τὴν Ρωμαϊκὴν αὐτοκρατορίαν. Ἐν
Ρώμῃ παρατηρήθησαν σημαντικαὶ ἐκδηλώσεις οικονομικῆς καὶ κοινωνικῆς

1. Βλέπε Rambaud Jos., *Histoire des doctrines économiques*, Paris 1899,
p. 9· πρὸς καὶ Gonnard Ren., *Histoire des doctrines économiques* 2, Paris 1924, p. 3.

2. Πρὸς. Defourny M., *Aristote, théorie économique et politique sociale*,
«Annales de l'Institut Sup. de philosophie», (Louvain), III (1914) 5.

σκέψεως κατὰ τοὺς δι' ἀγροτικά ζητήματα γενομένους ἀγῶνας. Ἡ οικονομικὴ εὐμερσία τῆς Ρώμης, προεβήθη ἐκ μιᾶς ταλμηρῆς πολιτικῆς, ἐπεξετάθη εἰς μίαν ἀπέραντον αὐτοκρατορίαν. Ἡ διὰ τοῦ Ρωμαϊκοῦ δικαίου δὲν ὑπῆρξε μόνον ἔργον σημαντικόν, ἀλλὰ καὶ ἔσχεν ὡς συνέπειαν τὴν ἀνάπτυξιν οικονομικῶν ἰδεῶν, χάρις εἰς μίαν καλυτέραν ἐγγύτησιν καὶ ἀσφάλειαν τῶν σχέσεων μεταξὺ τῶν λαῶν τῆς αὐτοκρατορίας. Ὑπὸ τὴν ἐπίδρασιν τῶν θεσμῶν καὶ τοῦ δικαίου τῆς Ρώμης ἡ νομικὴ καὶ οικονομικὴ ὀργάνωσις τῆς ἰδιοκτησίας καὶ ἡ πρακτικὴ ὀργάνωσις τῆς ἀγροτικῆς καὶ ποιμενικῆς ἐργασίας ἐτελειοποιήθησαν. Αἱ τοπικαὶ διαφοραὶ καὶ ποικιλίαι τῆς ὀργανώσεως ταύτης ἐμειώθησαν. Ἡ ἀρχαία οἰκονομία, προκειμένου περὶ τοῦτου, ἀπέληξε μετὰ μακροῦς αἰῶνας διαφόρων συνηθειῶν εἰς μίαν σχετικὴν ἐνότητα ἐν τῇ ἀντιλήψει καὶ ἐν τῇ ἐφαρμογῇ (3).

Ὅταν ρίψωμεν ἐν βλέμμα ἐπὶ τοῦ ὅλου οικονομικοῦ βίου τοῦ ὀργανωμένου ὑπὸ τῆς ἀρχαίας Ρώμης, θὰ εὐρεθῶμεν πρὸ λίαν γονίμου οικονομικῆς σκέψεως, ἡ ὁποία ἐμπνέει μίαν πολιτικὴν, προσαρμοζομένην εἰς τὰς πολλαπλὰς ἀνάγκας τῶν λαῶν, τοὺς ὁποίους αὐτὴ κυβερνᾷ. Ὅπως ὀρθότατα παρατηρήθη ἤδη, ἐκτὸς τῆς ρωμαϊκῆς εἰρήνης, ἡ Ρώμη προσέφερεν εἰς τὸν κόσμον καὶ δευτέραν συμβολήν. Προσέφερε τὰ οικονομικὰ ὄργανα ὑπὸ διττὴν μορφήν, τὸ μὲν ὑπὸ τὴν μορφήν τῶν προσωπικῶν, τὸ δὲ ὑπὸ τὴν μορφήν τῶν ὕλικῶν ὀργάνων: ἦτοι τὸ μὲν ὑπὸ τὴν μορφήν τοῦ προσωπικοῦ διεσπαστικῆς καὶ ἐκμεταλλεύσεως, τὸ ὁποῖον ἀνήκεν εἰς πάσας τὰς κοινωνικὰς τάξεις (κυβερνῆται καὶ ἀκόλουθοί των, κεφαλαιοῦχοι τῆς ἱππικῆς καὶ τῆς μέσης τάξεως, ὑπάλληλοι ὑποτελεῖς εἰς τὴν ἱππικὴν τάξιν) καὶ ἔφερεν εἰς τὰς τοπικὰς ἐπιχειρήσεις, τὰς ἀνά τὸν κόσμον διεσπαρμένας, τὴν ἐνότητα τῆς ἐνεργείας καὶ τὸ πνεῦμα τῆς μεθόδου, τῆς ἰδιαίτερος προσφιλοῦς εἰς τὸ ρωμαϊκὸν δαιμόνιον, τὸ δὲ ὑπὸ τὴν μορφήν τῶν ὕλικῶν ὀργάνων (κεφάλαια, ὀδικὸν δίκτυον, διώρυγες, λιμένες, ἐνότης γλώσσης, νομοθεσία, νόμισμα) (4).

Οἱ Ρωμαῖοι ὁμοῦ, οἱ ὁποῖοι εἰς τὸ πεδῖον τῆς οικονομικῆς δραστηριότητος ἐπραγματοποίησαν μεγαλειῶδες ἔργον καὶ παρουσίασαν οικονομικὴν καὶ κοινωνικὴν σκέψιν περιλαμβάνουσαν πᾶσαν τὴν ἀνθρωπίνην δραστηριότητα, ὡς ἐφάνη ἐκ τῆς ἐξετάσεως τῶν γεγονότων, δὲν ἔσχον ἐν σύστημα ὁμογενῶν διδασκαλιῶν, διακεκριμένων ἀπὸ τῶν ἠθικῶν θεωριῶν. Αἱ οικονομικαὶ ἰδέαι ἐν τῇ ἀρχαίᾳ Ρώμῃ συνεχόντο συχνότατα πρὸς τὴν ἠθικὴν, πρᾶγμα τὸ ὁποῖον συνέβαινε καὶ ἐν τῇ ἀρχαίᾳ Ἑλλάδι, ἐνθα ἡ πολιτικὴ οἰκονομία δὲν ἐχρωματίσθη ἀπλῶς ἐκ τῆς ἠθικῆς, ἀλλ' αὕτη ὑπῆρξε κατ' ἀλήθειαν ἐν κεφάλαιον τῆς ἠθικῆς (5). Αὕτη δὲ ἀκριβῶς ἡ σύγχυσις οικονομικῶν καὶ κοινωνι-

3. Βλέπε Toutain J., *L'économie antique*, Paris 1927, p. 335.

4. Πρβλ. Homo Léon, *L'Empire romain*, Paris, p. 296.

5. Βλέπε Souchon Aug., *Les théories économiques dans la Grèce antique*, Paris 1898, p. 34.

κῶν ἀντιλήψεων πρὸς τὴν ἠθικὴν, αὐτὴ ἢ ὑπαρξίς οἰκονομικῶν καὶ κοινωνικῶν ἀντιλήψεων ἐν μέσῳ ἠθικῶν, θρησκευτικῶν καὶ πολιτικῶν ἰδεῶν ἐν τῇ ἀρχαίᾳ Ρώμῃ, ὡς καὶ παρ' ἄλλοις λαοῖς τῆς ἀρχαιότητος, ὑπῆρξεν εἰς τῶν λόγων, διὰ τοὺς ὁποίους ἡ οἰκονομικὴ καὶ κοινωνικὴ σκέψις τῆς ἀρχαίας Ρώμης περημελήθη ἢ παρεγνωρίσθη ὑπὸ τῆς κοινωνιολογικῆς ἐπιστήμης.

Εἰς τὸν τομέα τῆς οἰκονομίας, ἡ ὁποία ὡς ἐκ τῆς φύσεώς της εἶναι θεωρητικὴ ἐπιστήμη, οἱ Ρωμαῖοι δὲν ἠδυνήθησαν νὰ παρουσιάσουν μεγίστην πρωτοτυπίαν ἐν σχέσει πρὸς τοὺς Ἕλληνας (6). Εἰς τοῦτο συνέβαλεν ἡ διαφορὰ τοῦ πνεύματος τῶν Ἑλλήνων, οἱ ὅποιοι ἐκέκτηντο φαντασίαν καὶ ἐκπληκτικὴν αισθητικὴν ἱκανότητα καὶ ἦσαν κατὰλληλοι διὰ τὰς εὐγενεῖς ἀναψυχὰς καὶ τὰς ὑψηλὰς ἀνατάσεις τοῦ πνεύματος, ἐν ἀντιθέσει πρὸς τὸ πνεῦμα τῶν Ρωμαίων, τὸ ὁποῖον ἦτο πρακτικὸν καὶ ὠφελιμιστικόν.

Ὁ Ἑλληνικὸς πολιτισμὸς ἐξεφράζετο διὰ τῶν ὑψηλοτέρων κατακτήσεων τῆς σκέψεως πρὸς πᾶσαν κατεύθυνσιν, ἐνῶ ὁ Ρωμαϊκὸς κόσμος ἐπέτυχεν τὴν ἔνωσιν τοῦ τότε γνωστοῦ κόσμου καὶ παρουσίασεν ἐξαιρετικὸν τάσιν ἐκπολιτισσεως τῶν ὑποτασσομένων εἰς αὐτὸν λαῶν πρὸς τὸν σκοπὸν τῆς πραγματοποιήσεως τῆς ἐπὶ αἰῶνας ποθητῆς πολιτικοοικονομικῆς ἐνώσεως τῆς Μεσογείου. Ἡ ἰδιάζουσα συμβολὴ τοῦ Ρωμαϊκοῦ κόσμου εἰς τὸν πρακτικὸν τομέα, διὰ τῆς δημιουργίας Κράτους μεγάλης διαρκείας διὰ τῆς σταθερότητος καὶ συνεχείας τῆς ρωμαϊκῆς κυριαρχίας ἐπὶ αἰῶνας καὶ τῆς ἐπὶ αἰῶνας ἐκπολιτιστικῆς λειτουργίας τῆς Ρώμης, ἐναντι τῆς συμβολῆς τοῦ Ἑλληνικοῦ κόσμου εἰς τὸν θεωρητικὸν τομέα (7), ἐξηγεῖ διατὶ εἰς τὸν τομέα τῆς οἰκονομίας, ἡ ὁποία ὡς ἐκ τῆς φύσεώς της εἶναι θεωρητικὴ ἐπιστήμη, οἱ Ρωμαῖοι ὑπελειφθησάν πως τῶν Ἑλλήνων, τῶν ὁποίων ἱκανὰς ἰδέας εὐρίσκομεν εἰς τοὺς λατίνους συγγραφεῖς.

Παρὰ τὰ ἐκ τῶν Ἑλλήνων δάνεια οἰκονομικὰ διδάγματα, τὰ ὁποία ἀπαντῶμεν εἰς τοὺς λατίνους συγγραφεῖς, καὶ παρὰ τὴν ὑπαρξίν ἀρνητῶν οἰασθήποτε προσφορᾶς τῶν Ρωμαίων εἰς τὴν πολιτικὴν οἰκονομίαν (8), δυνάμεθα νὰ ὁμιλήσωμεν περὶ σημαντικῆς πρωτοτύπου συμβολῆς τοῦ Ρωμαϊσμοῦ εἰς τὴν οἰκονομικὴν σκέψιν. Οὕτως εἰς τὸ Ρωμαϊκὸν δίκαιον ἀπαντῶνται σημαντικὰ διδάγματα ἀναφερόμενα εἰς τὴν ἰδιοκτησίαν, τὴν κληρονομίαν καὶ τὴν οἰκο-

6. Βλέπε Gonnard *Ren.*, ἐνθ' ἀνωτ., σ. 15.

7. Τὴν ἰδιάζουσαν συμβολὴν ἑκατέρου τῶν λαῶν τούτων ἐξέφρασεν ὁ Κικέρων (*De republica* III 4) γράφων: «Tamen hoc in ratione utriusque generis interfuit, quod illi (sc. Graeci) verbis et artibus aluerunt naturae principia, hi (sc. Romani) autem institutis et legibus»: τ. Ἐ. «οἱ Ἕλληνες ἐξέθρεψαν τὴν φύσιν τῶν ἀνθρώπων διὰ τῶν λόγων καὶ τῶν σπουδῶν, οἱ Ρωμαῖοι δὲ διὰ τῶν θεσμῶν καὶ τῶν νόμων».

8. Πρβλ. Sismondo de Sismondi, *Nuovi principii d' economia politica o della ricchezza nei suoi rapporti colla popolazione*, in «Bibliotheca degli Economisti», ser. I, vol. VI, p. 457.

γένειαν. Ἐπίσης ἐπέθεσαν ὑπὸ τῶν Ρωμαίων νομομαθῶν τὰ θεμέλια τῶν οἰκονομικοατομικῶν θεωριῶν (9) καὶ διέγραψαν οὗτοι θεωρίαν περὶ τῆς ἀτομικῆς ἰδιοκτησίας, ἀποτελοῦσαν προτύργιον τοῦ ἀτόμου ἐν τῇ οἰκονομικῇ σφαίρᾳ (10). Ἐξ ἄλλου τὰ ἔργα τῶν συγγραφέων τῆς Ρώμης, τὰ ὁποῖα συνοψίζουν πάσας τὰς περὶ γεωργίας ἰδέας καὶ γνώσεις τῶν Ρωμαίων (Μ. Πόρκιος Κάτων, Μ. Τερέντιος Οὐάρρων Ρεατῖνος, Βεργίλιος, Πλίνιος ὁ πρεσβύτερος, Κολουμέλλας, Παλλάδιος, διὰ τὰ παραλίτω τοὺς δευτερεύοντας τούτων) γέμουν τεχνολογικῶν ἰδεῶν. Σημαντικὰς οἰκονομικὰς ἰδέας εὕρισκομεν εἰς τὴν λατινικὴν ἱστοριογραφίαν (ἰδίᾳ εἰς Τ. Λίβιον καὶ Σουητόνιον) καὶ πρὸ πάντων εἰς τοὺς λατίνους φιλοσόφους Κικέρωνα, Σενέκαν καὶ Μάρκον Αὐρήλιον.

Ἰδίᾳ τὰ ἔργα τοῦ Κικέρωνος περιλαμβάνουν πλεῖστα οἰκονομικὰ διδάγματα (11), τῶν ὁποίων ἡ μελέτη πείθει περὶ τῆς παρὰ τῷ ἀνδρὶ τούτῳ ὑπάρξεως οἰκονομικῆς καὶ κοινωνικῆς σκέψεως, ἣ ὁποία, παρὰ τὸ ὅτι συγγράματα συγγέεται πρὸς τὴν ἠθικὴν, εἶναι μεγίστου ἐνδιαφέροντος. Διότι ὁ Κικέρων ὑπῆρξε πολυσύνθετος καὶ πολυεδρική φυσιογνωμία καὶ μάλιστα τοιαύτη, ὥστε νὰ δώσῃ τὸ ὄνομά της εἰς τὴν ἐποχὴν της. Οὗτος δὲν ἐδέσποζε μόνον τῶν ἀνθρωπίνων μαζῶν διὰ τοῦ λόγου του, ἀλλ' ὑπῆρξεν εἰς τῶν μεγαλυτέρων συγγραφέων ὅλων τῶν ἐποχῶν, εἰς τῶν μεγαλυτέρων δημιουργῶν τῆς φιλοσοφικῆς καὶ αἰσθητικῆς σκέψεως, ὑποβοηθήσας τοὺς ὁμοφύλους του εἰς τὴν προσπέλασίν των εἰς τὰ δυσχερῆ προβλήματα τῆς θεωρίας τῆς γνώσεως, τῆς ἠθικῆς καὶ τῆς αἰσθητικῆς. Ἐπὶ πλέον οὗτος ἐφιλοδόησε νὰ χαρίσῃ εἰς τὴν Ρώμην καὶ πολιτικὴν λογοτεχνίαν, διότι ὑπῆρξεν οὗτος καὶ πολιτικὸς ἀνὴρ (12), ὡς τοιοῦτος δὲ ἐγένετο εἰς τῶν μεγαλυτέρων μαρτύρων τῆς συγκρούσεως μεταξὺ τῆς πολιτικῆς, τοῦ σθένους καὶ τοῦ καθήκοντος. Ἐνα δὲ τοιοῦτον ἄνθρωπον, οἷος ὁ Κικέρων, θὰ ἦτο μάταιον νὰ τὸν χωρίσωμεν ἀπὸ τὸ ἔργον του καὶ τὴν ἐποχὴν του.

Διὰ τὰ ἐνοήσωμεν τὰς περὶ οἰκονομίας καὶ ἰδίᾳ τὰς περὶ ἐργασίας ἀντιλήψεις τοῦ Κικέρωνος, πρέπει νὰ γνωρίσωμεν τὰ γενικὰ χαρακτηριστικὰ

9. Πρβλ. Barbieri G., *Fonti per la storia delle dottrine economiche. Dall' antichità alla prima scolastica*, Milano 1958, p. 72 - 73.

10. Πρβλ. Gonnard R., *Ess' ἀνωτ.*, σ. 20.

11. Βλέπε Masè - Dari E., *M. T. Cicerone e le sue idee sociali ed economiche*, Torino 1901· δυστυχῶς ἐν τῷ βιβλίῳ τούτῳ εἶναι μεγάλη ἡ κατὰ τοῦ Κικέρωνος καὶ τῆς οἰκονομικῆς καὶ κοινωνικῆς σκέψεως αὐτοῦ προκατάληψις.

12. Βλέπε Ronconi A., *Umanità di Cicerone politico*, in «Da Lucrezio a Tacito», Messina 1950· Cowell F. R., *Cicerone and the Roman republic*, Harmondsworth 1956· Pacitti G., *Cicerone uomo politico*, in «Marco Tullio Cicerone scritti di L. Alfonsi - V. Arangio Ruiz - M. Borda... Nel Bimillenario della morte», Firenze 1961, p. 65 - 95· Smith R. E., *Cicero the Statesman*, Cambridge 1966· Stockton D., *Cicero. A political Biography*, Oxford 1971.

τῆς Ρωμαϊκῆς Πολιτείας καὶ κοινωνίας κατὰ τὴν ἐποχὴν αὐτοῦ. Ἡ Ρωμαϊκὴ Πολιτεία θεωρουμένη ἐν τῷ ἐσωτάτῃ φύσει αὐτῆς ἐμφανίζεται οὐ μόνον ὡς μία Πολιτεία, εἰς ἣν πλαισιοῦνται ἀρμονικῶς πᾶσαι αἱ στιγμαὶ καὶ πάντα τὰ οὐσιώδη στοιχεῖα τῆς ὀργανώσεως καὶ τοῦ πολιτικοῦ βίου, ἀλλὰ πρὸ πάντων ἐμφανίζεται ὡς ἡ ἔκφρασις μιᾶς ἠθικοθησκευτικῆς ἀντιλήψεως, εἰς ἣν ἔχουν ὑψωθῆ ὡς σύμβολα πίστεως οἱ οὐσιώδεις λόγοι τῆς ὑπάρξεως καὶ τῆς ἰσχύος τοῦ Κράτους. Ἀπὸ οὐασδήποτε πλευρᾶς καὶ ἂν θεωρήσῃ τις τὴν πραγματικότητα τῆς Ρωμαϊκῆς Πολιτείας βλέπει ὅτι ἐν αὐτῇ εὐρίσκονται ἐν πράξει καὶ ἐνεργείᾳ, ἔστω καὶ ἂν δὲν ἔχουν διατυπωθῆ, πάντα τὰ στοιχεῖα τῆς συγχρόνου θεωρίας περὶ κυριαρχίας τοῦ Κράτους. Ἐν τῇ ἀρχαίᾳ Ρώμῃ ἐταυτίζοντο ἀπολύτως ἡ ἀνθρωπίνη φύσις καὶ ἡ πολιτικὴ δρᾶσις. Οὐδὲν ὑπῆρχε τὸ πλέον ὀλοκληρωτικόν, εἰ μὴ αὐτὴ ἡ Πολιτεία, ἡ ὁποία ἀπῆτει παρὰ τοῦ Ρωμαίου πολίτου ὀλοκληρωτικὴν ἀφοσίωσιν ἐν μὲν τῷ ἐσωτερικῷ εἰς τὸν δημόσιον βίον, ἐν δὲ τῷ ἐξωτερικῷ εἰς τὴν δόξαν τῶν ἔπλων (13).

Ἐξ ἄλλου εἰς τὸν μεσογειακὸν κόσμον ἡ Ρώμη ἦτο πανταχοῦ νικητρία καὶ ἀπερρόφει εἰς τὴν μοῖραν τῆς τὴν μοῖραν τοῦ ἀνθρωπίνου γένους. Οἱ μάλιστα οἱ τῆς ἐσωτερικῆς πολιτικῆς τῆς ἐλάμβανον παγκόσμιον σημασίαν. Κατὰ τὴν ἐποχὴν τοῦ Κικέρωνος ἐσόβει ἐν τῇ Ρωμαϊκῇ αὐτοκρατορίᾳ βαθεῖα κρίσις, κρίσις πολιτικὴ, κοινωνικὴ, οικονομικὴ καὶ ἠθικὴ. Ἡ Ρώμη εὐρίσκετο ἐν πολιτικῇ κρίσει, ἡ ὁποία τὴν ὤθει πρὸς τὴν μοναρχίαν. Διεξήλθοντο ἀγῶνες μεταξὺ τῶν μεγάλων οἰκογενειῶν, ἐμφύλιοι πόλεμοι. Ἡ Πολιτεία ἐκυβερνᾶτο ὑπὸ μιᾶς ὀλιγαρχίας τῶν μεγάλων οἰκογενειῶν. Οἱ εὐγενεῖς ἦσαν ἀφιερωμένοι εἰς τὴν στρατιωτικὴν δόξαν καὶ εἰς τὴν δεσποτείαν ἐπὶ τῶν ἀνθρωπίνων μαζῶν τῶν ἐπαρχιῶν καὶ ἐπὶ τῶν ἐν Ρώμῃ πληθείων (14). Ἐκράτει δὲ διοικητικὴ ἀποργάνωσις καὶ ἠθικὴ διαφθορά. Οἱ εὐγενεῖς μάλιστα πρὸς προάσπισιν τῶν προνομίων τῶν ἀνέπτυξαν ἀριστοκρατικὸν ἰδεῶδες καὶ συνεκρότησαν κόμμα. Ἐξ ἄλλου διεξήγετο ὑπὸ τούτων συστηματικὴ καταπίεσις τῶν κατωτέρων τάξεων (15), δι' ἣν τὸ αἶσθημα τῶν πληθείων ἦτο ἐχθρικὸν κατ' αὐτῶν. Ἡ κοινωνικὴ κρίσις γυνόει τὴν ἐμφάνισιν ἀντιθέτου τάσεως, τοῦ λαϊκοῦ κόμ-

13. Nicolet Cl. - Michel Al., *Cicéron*, Paris («Ecrivains de toujours»), p. 11.

14. Βλέπε σχετικῶς Gelzer M., *Die Nobilität der römischen Republik*, Leipzig 1912· Afzelius A., *Zur Definition der römischen Nobilität in der Zeit Caesars*, «Classica et Mediaevalia» VII (1945) 150 - 200· Popper K. R., *The Open Society and its Enemies*, London 1945· Broughton T. R. S., *The Magistrates of the Roman Republic*, New York 1951 - 1952· Jones A. H. M., *Studies in Roman Government and Law*, Oxford 1960.

15. Ὁ Κικέρων (*Pro Plancio* XIV) θρηνεῖ διὰ τὴν συστηματικὴν καταπίεσιν τῶν κατωτέρων τάξεων ὑπὸ τῶν εὐγενῶν καὶ κηρύττει ὡς ἀναγκασίαν τὴν ἰσότητα δικαιωμάτων διὰ τὴν ὑγείαν τοῦ Κράτους καὶ τὴν ἐλευθερίαν (*De republ.* I 31) ὡς καὶ μίαν, καίτοι ἀνισον, συμμετοχὴν πάντων τῶν πολιτῶν εἰς τὴν διακυβέρνησιν τοῦ Κράτους.

ματος, επιδιώκοντος ανάδασμόν τῆς γῆς, διανομᾶς ἀρωγῆς εἰς σῖτον καὶ ἔλαιον, καὶ ἐξασφάλισιν τῶν περὶ ψήρων νόμων πρὸς ἀπόθησιν τῶν εὐγενῶν ἐκ τῶν ἐκλογικῶν προνομίων καὶ ἐγκαθίδρυσιν κυριαρχίας τοῦ λαοῦ ἐναντι τῆς παντοδυναμίας εὐγενῶν καὶ ἀρχόντων. Οἱ ἀνήκοντες εἰς τὴν ἱππικὴν τάξιν, ἀποτελοῦντες τὴν δευτέραν μεγάλην τάξιν ἐναντι τῶν εὐγενῶν, ἤλεγχον ἐκ τῆς Ρώμης εὐρυτάτας ἐπιχειρήσεις καὶ ἐργολαβίας, ἐπεζήτησαν τὰ ἀξιώματα καὶ ἀπέτελουν ἐν τῇ συγκλήτῳ τὸν τρίτον κόμμα (16).

Ἐπίσης κατὰ τὴν ἐποχὴν τοῦ Κικέρωνος ἐκράτει ἐν Ρώμῃ οἰκονομικὴ κρίσις, ἡ ὁποία ἐσημείωε τὴν πτώσιν τῆς φυσικῆς οἰκονομίας καὶ τὸν θρίαμβον τῆς νομισματικῆς οἰκονομίας. Ἡ ἀριστοκρατία εἶχε καταλάβει αὐθαιρέτως τὸ ἔδαφος τὸ δημευθὲν ὑπὸ τοῦ Κράτους κατὰ τὴν διάρκειαν τῆς κατακτήσεως τῆς Ἰταλίας (*ager publicus*). Οὕτως ἡ μεγάλη ἰδιοκτησία ἠδύνατο ἀπορροφῶσα τὴν μικρὰν ἰδιοκτησίαν, τῆς ὁποίας οἱ κάτοχοι κατέκλυζον τὴν Ρώμην καὶ ἐπέκλυον τὰς μάζας τῶν πληθείων. Ἡ Ρώμη εἶχε καταστῆ ἄβυσσος ἀπορροφῶσα τὰ εἰσοδήματα τῶν ἐπαρχιῶν. Ἡ οἰκονομία ἐστηρίζετο κατὰ πρῶτον λόγον ἐπὶ τῆς κατακτήσεως καὶ τῶν τοκογλυφικῶν δανείων πρὸς τοὺς ἐπαρχιώτας καὶ κατὰ δευτέρον λόγον ἐπὶ τῆς παραγωγῆς. Ἐπίσης ἐσημειοῦτο βλαβερὰ παρουσία μυθώδους πλοῦτος καὶ ἐξἄλλος κατασπατάλησις αὐτοῦ ὑπὸ ἰδιωτῶν. Ἀπὸ τῆς ἐποχῆς τῶν Γράκχων μέχρι τοῦ Καίσαρος παρατηρεῖται σειρά οἰκονομικῶν κρίσεων ἐκδηλουμένων διὰ νομισματικῶν ὑποτιμήσεων καὶ διεκδικήσεων ἢ νομικῶν μέτρων, ἀφορώντων εἰς τὰ χρέη, τοὺς τόκους κ.ά. Ἀπὸ τοῦ 91 μέχρι τοῦ 81 π.Χ. ἡ νομισματοκοπία ἐγνώρισε μεγάλην ἀστάθειαν (17). Τῷ 66 - 61 π.Χ. ἐτέρα κρίσις ἐμάστιζε τὴν Ρώμην (18). Τέλος οἰκονομικὴ κρίσις ἐξέσπασε κατὰ τὸν ἐμφύλιον πόλεμον τῷ 50 - 49 καὶ οἰκονομικὴ κρίσις ἀκολουθηθεῖσα ὑπὸ σάλου ἐν Ρώμῃ τῷ 46 - 45 π.Χ.

Ὁ Κικέρων, ὁ ὁποῖος ἐζησεν ἐντόνως τὴν ἀγωνίαν τῆς ἐποχῆς του καὶ ἦτο ἡ περιλήψις αὐτῆς καὶ ἐξπροσώπει τὴν οὐσίαν αὐτῆς, δὲν ἠδύνατο νὰ μὴ ἴδῃ τὴν σπουδαιότητα τῶν οἰκονομικῶν καὶ κοινωνικῶν ὄρων τῆς ἐποχῆς του, περὶ τῶν ὁποίων πραγματεύεται διὰ μακρῶν ἰδίᾳ ἐν τῷ ἔργῳ του «*De offi-*

16. Βλέπε Münzer F., *Römische Adelparteien und Adelsfamilien*, Stuttgart 1920· Taylor L. R., *Party Politics in the Age of Caesar*, Berkeley 1949.

17. Ὁ Κικέρων (*De officiis* III 20, 80) γράφει σχετικῶς: «*Jactabatur enim temporibus illis nummus sic, ut nemo posset scire quid haberet*». Τῷ 89 π.Χ. ἡ *lex Papiria semiunciaris* ἴσως εἶχε ρυθμίσει τὴν τελευταίαν πτώσιν τῆς ἀξίας τοῦ ἀσπρίου· βλέπε Plinius, *Nat. Hist.* XXXIII 3,46· πρβλ. καὶ Rotondi G., *Leges publicae populi Romani*, Milano 1912, p. 341· Sydenham E. A. - Haines G. C. - Forbes L. Cl., *The coinage of the Roman Republic*, London 1952, p. XXX· Nicolet

18. Περὶ ταύτης μᾶς πληροφοροῦν ὁ Κικέρων (*Pro lege Manilia* XIV - XIX) καὶ ὁ Σαλλούστιος.

ciis» (19). Συλλαμβάνει και αναλύει συγκεκριμένα οικονομικά, κοινωνικά και ήθικα προβλήματα, τα οποία έθετον εις την Ρώμην ή υπ' αὐτῆς διοικήσεως τοῦ κόσμου, αἱ σχέσεις τῆς πρὸς τὰς ἐπαρχίας. Ὁ Κικέρων ἐγνώριζε καλῶς τὰς διεκδικήσεις τῶν λαϊκῶν μαζῶν τῆς ἐποχῆς του, ἦτοι κυρίως τὸν ἀγροτικὸν νόμον, τὸν νόμον περὶ δωρεῶν παροχῶν αἴτου καὶ τὸ πρόβλημα τῆς ἀποσβέσεως τῶν χρεῶν, τρία προβλήματα, τὰ ὅποια εἶχον καταστῆ οὐσιώδη ἐν Ρώμῃ μετὰ τοὺς Γράκχους (20) καὶ τὰ ὅποια ἕμεις πολὺ πρότερον, ἀπὸ τοῦ τέλους τοῦ 4ου π.Χ. αἰῶνος (21), προσδιώριζον τὸ κοινωνικὸν κλίμα ὅλης τῆς Ἑλληνιστικῆς ἐποχῆς.

Ἐν τῶν σφόδρα συζητηθέντων καὶ τῶν λίαν ἐνδιαφερόντων θεμάτων τῆς ἐποχῆς μας εἶναι τὸ ἀναφερόμενον εἰς τὴν οικονομικὴν καὶ νομικὴν ὀργάνωσιν τῆς ἐργασίας. Αἱ πολυπλοκοὶ σχέσεις ἐργάτου καὶ ἐργοδότη ἀπετέλεσαν καὶ ἀποτελοῦν εὐρὺ πεδίον ἐρεύνης διὰ τὸν οικονομολόγον, ἐκίνησαν δὲ καὶ κινοῦν τὸ ἐνδιαφέρον τοῦ κοινωνιολόγου διὰ τῆς ἀκαταμαχῆτου κινήσεως συνεργασίας, ἐκ τῆς ὁποίας ἡ ἐργατικὴ τάξις ἀντλεῖ δύναμιν πρὸς περαιτέρω προόδους καὶ κατακτήσεις.

Θὰ εὐρισκόμεθα ἐκτὸς τῆς ἱστορικῆς πραγματικότητος, ἐὰν ἐλέγομεν ὅτι οἱ Ρωμαῖοι, οἱ ὅποιοι ἡσχολήθησαν περὶ μέγαν ἀριθμὸν προβλημάτων ἐνδιαφερόντων τὴν οικονομικὴν τῶν πολιτικὴν, δὲν ἀνησύχησαν διὰ ζητήματα, τὰ ὅποια ἤγειρεν ὁ παράγων ἐργασία, ὁ ὅποτος διαδραματίζει σημαντικὸν ρόλον εἰς τὴν ὑπαρξίν τοῦ ἀνθρώπου. Τὴν σπουδαιότητα τῆς ἐργασίας ὡς παράγοντος τῆς παραγωγῆς εἶχον διδῆαι οἱ Ρωμαῖοι, ἀλλ' οὗτοι δὲν ἤχθησαν εἰς δικαίαν καὶ ἀκριβῆ ἐκτίμησιν τῆς σημασίας τῆς.

Ἐπανελήφθη πολλάκις ὅτι οἱ βάρβαροι εἰδωλολάτραι, ὡς καὶ οἱ Ἕλληνες καὶ οἱ Ρωμαῖοι, ἡσθάνοντο ἀπέχθειαν καὶ περιφρόνησιν πρὸς τὴν ἐργασίαν καὶ ἰδίᾳ πρὸς τὴν σωματικὴν ἐργασίαν (22). Ὁ εἰδωλολατρικὸς πολιτισμὸς εἶχε, κατὰ τινάς, παραγνωρίσει τὸν νόμον τῆς ἀγροτικῆς, τεχνικῆς καὶ ἐμπορικῆς ἐργασίας (23). Ἐν τῶν χαρακτηριστικῶν τῶν ἀρχαίων πολιτισμῶν,

19. Πρβλ. Fiévez M., *Les étapes de la composition du «de officiis» de Cicéron*, «Latomus» 12 (1952) 261 sqq.

20. Πρβλ. Nicolet Cl., *L'inspiration de Tibérius Gracchus*, «Revue des Études Anciennes» 67 (1965) 148 - 149.

21. Πρβλ. Von Pöhlmann, *Geschichte des Sozialismus* 3, 1925· Passerini A., *Riforme sociali e divisioni dei beni nella Grecia del IV° secolo*, «Athenaeum» 8 (1930) 273· Hadas M., *The Social Revolution in Third century Sparta*, «Classical Weekly» XXVI (1932 - 33) 65· Tarn W., *Hellenistic Civilisation* 3, London 1927, p. 121· Rostovtzev M., *The social and economic history of the hellenistic World*, Oxford, vol. III (1941) 1637, n. 34.

22. Sabatier Abbé Max., *L'Église et le travail manuel*, Paris II (1898) 32.

23. Reynaud P. Stan., *La question sociale et la civilisation païenne*, Paris 1906, p. 80.

λέγει ο Souchon, ἢ το ἢ περιφρόνησις των πρὸς πάσας τὰς μορφὰς τῆς ἀνθρωπίνης δραστηριότητος, πλὴν τῆς πολιτικῆς, τοῦ πολέμου καὶ τῆς γεωργίας (24). Ἡ ὡς πρὸς τὴν ἐργασίαν πλάνη αὕτη τῶν Ρωμαίων, ὡς καὶ τῶν Ἑλλήνων καὶ τῶν λοιπῶν λαῶν τῆς ἀρχαιότητος, δύναται νὰ ἐξηγηθῇ ἐκ τῆς δουλείας, ἢ ὅποια διήρκεσε κατὰ μέγα μέρος τῆς ἀρχαιότητος καὶ ἐδέσποζεν εἰς πολλοὺς λαοὺς. Ἐν τῇ πραγματικότητι ἡ ἐργασία εἰς τὸν ἀρχαῖον κόσμον ἔτυχε σεβασμοῦ καὶ τιμῆς.

Ἀπὸ τῶν ἀπωτάτων χρόνων τῆς ἀρχαιότητος αἱ ἀνθρώπινοι χεῖρες καὶ ἡ ὑπ' αὐτῶν ἐπιτελουμένη ἐργασία ἐπέκτειναν εἰς τοὺς ποιητὰς καὶ φιλοσόφους τῆς Ἑλληνικῆς καὶ Ρωμαϊκῆς ἀρχαιότητος διαφόρους σκέψεις καὶ ἰδέας. Οὕτως ὁ Κικέρων εἰς τὸ ἔργον του *De natura deorum*, ἐν τῷ ὅποιῳ συζητεῖ τὰς γνώμας τῶν φιλοσόφων ἐπὶ τοῦ ζητήματος τῆς φύσεως τῶν θεῶν, ὁμιλεῖ σὰς περὶ τῶν φυτῶν καὶ τῶν ζῴων ὡς ἐκφράσεις τῆς τελειότητος τῆς φύσεως, χωρεῖ εἰς τὸν ἄνθρωπον καὶ προβαίνει εἰς ἐγκώμιον τῆς χειρὸς καὶ τῆς δυναμικῆς μεταμορφωτικῆς δυνάμεως καὶ λειτουργίας τοῦ ἀνθρώπου, καθ' ἣν οὗτος χρησιμοποιεῖ τὴν δεξιότητιαν τῶν χειρῶν του:

«*Quam vero aptas, quamque multarum artium ministras manus natura homini dedit*» (25).

Αἱ χεῖρες διὰ τὸν Κικέρωνα εἶναι ὑπηρεταὶ τῶν τεχνῶν, εἶναι ὑπηρεταί, διάκονοι, ὑπουργοί, ὅπως τὰς ἰσχυρίζονται οἱ Στωικοὶ καὶ οἱ Χριστιανοὶ συγγραφεῖς εἶναι συνεργοί, κατὰ τὸν Δημόκριτον, συνεργάζονται κατὰ τὴν ἐξέλιξιν τῆς παραγωγῆς.

Μετὰ ταῦτα ὁ Κικέρων ἀναφέρει τὰς τέχνας τέρψεως καὶ ψυχαγωγίας (ζωγραφικὴν, πλαστικὴν, γλυπτικὴν, μουσικὴν), ὕστερον δὲ ἀπαραριθμεῖ τὰς ἀναγκαίας τέχνας (γεωργίαν, ἀρχιτεκτονικὴν, ὑφαντουργίαν ἢ ραπτικὴν καὶ μεταλλουργίαν). Χωρῶν περαιτέρω ὁ Κικέρων ὁμιλεῖ γενικῶς περὶ τῶν ἔργων τοῦ ἀνθρώπου, ἐπαναλαμβάνων τὰ ἀποτελέσματα τῆς δυνάμεως αὐτοῦ. Οὕτω παρουσιάζει τὸν ἄνθρωπον διὰ τῆς ἐργασίας του κυριαρχοῦντα τῶν δυνάμεων τῆς φύσεως· ἐν συνεχείᾳ δὲ παρέχει τὸ ἰσχυρότερον ἐγκώμιον τῆς ἀρχαιότητος περὶ τῆς δημιουργικῆς δυνάμεως τοῦ ἀνθρώπου:

«*Nostris denique manibus in rerum natura quasi alteram naturam efficere conamur*» (26).

Ἦτοι: Διὰ τῶν χειρῶν μας προσπαθοῦμεν νὰ δημιουργήσωμεν ἐν τῇ φύσει τῶν πραγμάτων τρόπον τινὰ ἑτέραν φύσιν.

Κατὰ ταῦτα ὁ ἄνθρωπος διὰ τῆς δυναμικῆς ἐνεργητικότητος του ἀνυψώθη εἰς δύναμιν δημιουργικὴν τῆς νέας φύσεως.

24. *Les théories économiques dans la Grèce ancienne*, p. 71.

25. *De nat. deor.* II 60, 150.

26. *Αὐτόθι*, 152.

Ὁ Κικέρων ἀκολουθῶν εἰς τὸν Παναίτιον, Ποσειδώνιον, Ἀριστοτέλη καὶ Δημόκριτον ἀρχίζει τὸ ἐγκώμιόν του διὰ τὸν ἄνθρωπον, τὰς χεῖρας καὶ τὴν ἐργασίαν του διὰ τῆς στοικῆς θεολογίας (27) καὶ διὰ τῶν χειρῶν ὡς διακομισσῶν τῆς εὐφυίας, περατώνει δὲ διὰ τοῦ ἐγκωμίου τῆς δημιουργικῆς δυνάμειος τοῦ ἀνθρώπου, διὰ τῆς ὁποίας οὗτος προκαλεῖ τρόπον τινὰ τοὺς θεοὺς, δημιουργῶν διὰ τῆς εὐφυίας του καὶ διὰ τῆς ἐργασίας του σχεδὸν δευτέραν τινὰ ὕλικήν φύσιν.

Ὁ Κικέρων δὲν ἐξιμνεῖ τὴν δημιουργικὴν δύναμιν τῆς ἐργασίας τοῦ ἀνθρώπου μόνον ἐν τῷ ἔργῳ του *De natura deorum*, ἀλλὰ καὶ εἰς ἕτερα τῶν φιλοσοφικῶν του ἔργων (28). Οὕτως ἐξετάζων ἐν τῷ ἔργῳ του *De officiis* (29) τὸ πρόβλημα τῆς χρησιμότητος τῶν πραγμάτων, τὰ ὅποια ἀφοροῦν εἰς τὴν διατήρησιν τοῦ ἀνθρωπίνου βίου καὶ προέρχονται ἐκ τῆς ἐργασίας τῶν ἀνθρωπίνων χειρῶν, ἀναφέρει περὶ ἀμοιβαίας συνεργασίας τῶν ἀνθρώπων πρὸς ἐπιτευξιν ἡθικῶ βίου. Ἐν ἐτέρῳ χωρίῳ ἀναγνωρίζει ὁ Κικέρων τὴν μεγάλην σημασίαν τῶν ἀνθρωπίνων χειρῶν καὶ τῆς ἐπιτελουμένης ὑπ' αὐτῶν ἐργασίας :

«Pleraque sunt hominum operis effecta, quae nec haberemus, nisi manus et ars accessissent, nec his sine hominum administratione uteremur» (30).

Ἦτοι: Τὰ πλεῖστα ἐπιτεύχθησαν διὰ τῆς ἐργασίας τῶν ἀνθρώπων, τὰ ὅποια οὐδὲ θὰ εἶχομεν, ἂν μὴ ἡ χεὶρ καὶ ἡ τέχνη ἤθελον βοηθήσει, οὔτε θὰ ἐκάμνομεν χρῆσιν αὐτῶν ἄνευ τῆς βοήθειας τῶν ἀνθρώπων.

Περαιτέρω ὁ Κικέρων ἀπαριθμεῖ τὰ ἐπιτεύγματα τοῦ ἀνθρωπίνου μόχθου καὶ τῆς ἀνθρωπίνης χειρὸς, τονίζων ὅτι ἄνευ αὐτῶν θὰ ἔστερούμεθα τῆς ἱατρικῆς, τῆς ναυτιλίας, τῆς γεωργίας, τοῦ ἐμπορίου, τῆς μεταλλουργίας. Συνεχίζων τὴν ἀπαριθμῆσιν τῶν ἐπιτευγμάτων τῆς ἀνθρωπίνης χειρὸς τέλος ἀναφωνεῖ :

«Quid enumerem artium multitudinem, sine quibus vita omnino nulla esse potuisset?» (31).

Ἦτοι: Πρὸς τί νὰ ἀπαριθμῶ τὸ πλῆθος τῶν τεχνῶν, ἄνευ τῶν ὁποίων ὁ βίος παντάπασιν οὐδὲν ἤθελε δυνηθῆ νὰ εἶναι;

Κατὰ ταῦτα ὁ Κικέρων εἶδε τὴν ἐργασίαν ὡς σημαντικὸν στοιχεῖον τῆς κατακλήσεως τῆς φύσεως καὶ τῆς ἐξελίξεως τῆς ἀνθρωπότητος.

27. Βλέπε Bilinski B., *Elogio della mano e la concezione ciceroniana della società*, in «Atti del I Congresso internazionale di Studi Ciceroniani», Roma, vol. I (1961) 201.

28. *De invent.* I 2· *De republ.* I 40. III 4, 22· *De legib.* I 7 - 11· *Disput. Tusc.* I 62· *De offic.* II 3 - 5.

29. *De offic.* II 5.

30. *Αὐτόθι*, II 3.

31. *Αὐτόθι*, II 4, 15.

'Αλλ' ὁ Κικέρων, πλὴν τῆς θεωρητικῆς αὐτῆς κρίσεώς του περὶ τῆς ἐργασίας ὡς οικονομικομορφωτικοῦ παράγοντος, παρέχει εἰς τὰ ἔργα του καὶ μίαν ἄλλην κρίσιν, πάντῃ διάφορον, καθαρῶς πρακτικὴν, μίαν πολιτικο-κοινωνικὴν κρίσιν περὶ τοῦ ἐργάτου ὡς ὄλικου ἐκτελεστοῦ τῆς ἐργασίας⁽³²⁾. Ἐνθὺ ὁ Κικέρων παρουσιάζεται ὡς ἐνθουσιώδης ὁμηγητὴς τῆς ἐργασίας, αὐτὸς οὗτος ἐμφανίζεται ἕλιως διάφορος, ὅταν ὁμιλῇ περὶ τοῦ χειρῶνακτος καὶ περὶ τῶν ἐπ' ἀμοιβῇ ἐργατῶν καθόλου, τῶν ὁποίων παρουσιάζεται περιφρονητῆς. Κατὰ τοῦτον ὁ Κικέρων ἐκφέρει κοινωνικὴν καταδίκην καὶ παρουσιάζεται αἰσθανόμενος ἀπέχθειαν καὶ ἀποστροφὴν πρὸς πᾶσαν ἐπ' ἀμοιβῇ ἐργασίαν, προσανατολιζόμενος προφανῶς πρὸς τὰς ἀριστοκρατικὰς προκαταλήψεις τῶν ἀνωτέρων κοινωνικῶν στρωμάτων τῆς ἐποχῆς του, αἱ ὁποῖαι ἀνῆκον καὶ ἐκρά-
τουν εἰς πᾶσαν τὴν ἀρχαιότητα⁽³³⁾.

Περὶ τῆς κοινωνικῆς καταδίκης τῶν ἐργατῶν καὶ ἰδίᾳ τῶν χειροτεχνῶν ὑπὸ τοῦ Κικέρωνος μαρτυρεῖ τὸ κάτωθι ἐντυπωσιακὸν χωρίον αὐτοῦ :

«Iam de artificibus et quaestibus, qui liberales habendi, qui sordidi sint, haec fere accepimus. Primum improbantur ii quaestus, qui in odia hominum incurrunt, ut portitorum, ut foeneratorum. Illiberales autem et sordidi quaestus mercenariorum, omniumque, quorum operae, non artes emuntur. Est enim in illis ipsa merces auctoramentum servitutis. Sordidi etiam putandi, qui mercantur a mercatoribus, quod statim vendant. Nihil enim proficiunt, nisi admodum mentiantur. Nec

32. Περὶ βλ. καὶ Bilinski B., *ἐνθ' ἀνωτ.*, σ. 212.

33. Βλέπε Humbert, *Les conditions des ouvriers libres chez les Romains*, «Recueil de l'Academie de Toulouse» VII (1868) 386 καὶ passim· Le Saulnier A., *Du travail salarié à Rome*, Paris 1888, p. 9· Cauet, *Die Stellung der arbeitenden Klassen in Hellas und Rom*, «Neue Jahrbücher für das Klassische Altertums» 2 (1899) 693 ff· Burn A. R., *The World of Hesiod. A Study of the Greek Middle Ages c. 900 - 700 B. C.*, New York 1936, passim· Fowler M. W., *Social Life of Rome in the Age of Cicero*, London 1908, p. 43· Lind L. R., *Economic Man in Ancient Athens*, «Classical Journal» 35 (1939) 27 - 38· Vandrik E., *Some Notes on the Works of Hesiod*, «Symbolae Osloenses» XXIV (1945) 154 - 163· Waltz P., *Le travail à Athènes, L'Information historipue*, 1946, p. 65 - 71· Toynbee J. M., *Some notes on artists in the Roman World*, Bruxelles 1951 (Collect. «Latomus»)· Bilinski B., n. 2· τοῦ αὐτοῦ, *Il problema del lavoro nella Roma antica*, p. 49, n. 6· Mondolfo R., *The Greek Attitude to Manual Labour*, «Past and Present» number 6 (1954) 1 - 5· τοῦ αὐτοῦ, *La comprensione del soggetto umano nell' antichità classica*, Roma 1955, p. 585 spp· Tibiletti G., *Il sviluppo del latifundio dall' epoca graecana all' imperio*, «Atti del X Congresso Internazionale di Scienze Storiche», Roma 1955, p. 237 spp· Bianchi Bandinelli R., *L'artista nell' antichità classica*, *Archeologia classica* 9 (1957) 1 - 17· Guarducci M., *Ancora sull' artista nell' antichità*, «Archeologia classica» 10 (1958), p. 138 spp· Calabi L., *Gli artisti a Roma antica*, Padova 1959, passim.

vero quidquam est turpius vanitate. Opificesque omnes in sordida arte versantur. Nec enim quidquam ingenuum potest habere officina. Minimeque artes hae probandae quae ministrae sunt voluptatum, ceteri, lanii, coqui, fartores, piscatores, ut ait Terentius. Adde huc, si placet, unguentarios, saltatores, totumque ludum talarium» (34).

Ἡτοι: Ἡδη περὶ τῶν τεχνῶν καὶ τῶν κερδῶν, τίνες πρέπει νὰ θεωρῶνται ἐλευθέριοι (ἐλευθεροπρεπεῖς), ποῖαι εἶναι ταπειναὶ (ἀνελεύθεροι), ταῦτα σχεδὸν ἀπεδέχθημεν (ἐμάθομεν). Κατὰ πρῶτον ἀποδοκιμᾶνται αὐτὰ τὰ κέρδη, τὰ ὅποια ἐμπέτουν εἰς τὰ μίση τῶν ἀνθρώπων, ὡς τὰ τῶν τελωνῶν, ὡς τὰ τῶν τοκογλύφων. Ἀνελεύθερα (βάναισα) δὲ καὶ εὐτελεῆ κέρδη (εἶναι) τὰ τῶν μισθωτῶν καὶ πάντων (ἐκείνων), τῶν ὁποίων τὰ ἔργα (αἱ ἐργασίαι), οὐχὶ αἱ τέχναι ἀγοράζονται. Ὑπάρχει δῆλον ὅτι ἐν ἐκείνοις αὐτῇ ἢ ἀμοιβῇ, ἢ μισθῷ τῆς δουλείας. Ταπεινοὶ (ἀγενεῖς) πρέπει προσέτι νὰ θεωρῶνται (ἐκεῖνοι), οἱ ὅποιοι ἀγοράζουν παρὰ τῶν ἐμπόρων (ἐμπόρευμα), τὸ ὅποιον παρευθὺς πωλοῦν. Διότι (οὗτοι) οὐδὲν ὠφελοῦνται, ἐὰν δὲν ψευθοῦν ὑπερβαλλόντως. Οὐδὲ τῇ ἀληθείᾳ ὑπάρχει τι αἰσχρότερον τοῦ ψεύδους (τῆς ἀπάτης). Καὶ οἱ χειροτέχνη πάντες ἀσχολοῦνται περὶ τέχνην εὐτελεῆ. Οὐδὲ τῇ ἀληθείᾳ δύνανται τὸ ἐργαστήριον νὰ περιέχη τι τὸ εὐγενές (τὸ ἐλευθέριον). Ἐλάχιστα προσέτι πρέπει νὰ ἐπιδοκιμᾶνται αὐταὶ αἱ τέχναι, αἱ ὅποια ὑπηρετοῦν τὰς ἡδονάς, ἰχθυοπῶλαι, κρεοπῶλαι, μάγειροι, ἀλλαντοποιαί, ἄλιεῖς, ὡς λέγει ὁ Τερέντιος. Πρόσθετε εἰς τούτους, ἂν σοῦ ἀρέσκη, τοὺς μυροπῶλας, τοὺς χορευτὰς καὶ ὄλην τὴν σχολὴν (τὸ γυμναστήριον) τῆς κυβείας.

Ὡς βλέπει τις, ἐν τῷ χωρίῳ τούτῳ ὁ Κικέρων θέτει τὴν ἀρχὴν τῆς ἀξιοπρεπειᾶς τῶν διαφόρων οἰκονομικῶν ἀπασχολήσεων καὶ δραστηριοτήτων καὶ ἀπαριθμεῖ, κατατάσσει καὶ χαρακτηρίζει τὰ ἐπαγγέλματα, τὰς τέχνας, λέγων ποῖαι ἐξ αὐτῶν εἶναι ταπεινωτικαὶ καὶ ποῖαι μὴ. Διακρίνει τὰς τέχνας (artificia) τὸ μὲν εἰς ἐλευθέρους, ἐλευθεροπρεπεῖς (liberales), δηλαδὴ παραδεκτὰς δι' ἐλευθέρους ἀνθρώπους, ἐννοεῖται Ρωμαῖους πολίτας, προσεκτικοὺς εἰς τὴν θέσιν των καὶ ἀφωσιωμένους εἰς τὰ καθήκοντά των ἐν τῇ ρωμαϊκῇ κοινωνίᾳ, τὸ δὲ εἰς ταπεινάς, εὐτελεῖς καὶ ἀνελεύθερους (sordida) τέχνας καὶ δραστηριότητας, μὴ παραδεκτὰς δηλαδὴ δι' ἐλευθέρους ἀνθρώπους, διὰ Ρωμαῖους πολίτας. Εἰς τὴν δευτέραν δὲ αὐτὴν κατηγορίαν τεχνῶν καὶ δραστηριοτήτων, αἱ ὅποια παρουσιάζονται ὡς ἀνάξια τοῦ ἐλευθέρου ἀνθρώπου, ὑπάγονται αἱ δραστηριότητες τῶν τελωνῶν (portitores) καὶ τοκογλύφων (foeneratores), ἔπειτα δὲ αἱ δραστηριότητες τῶν πάσης φύσεως μισθωτῶν, διότι πλὴν τοῦ κέρδους ἀπαιτοῦν διὰ τὸ πρόσωπον, τὸ ὅποιον τὰς ἀσκει, τὸ ψεῦδος. Τὰ χειρωνακτικὰ ἐπαγγέλματα, τὰ ἀποβλέποντα εἰς τὴν ἱκανοποίησιν τῶν τέρψεων τῶν ἀνθρώπων, εἶναι ἐκ τῶν κατ' ἐξοχὴν ταπεινωτικῶν. Εἰς τὴν ἐπαφὴν πρὸς

34. De officiis I 42, 150.

τὰς τοιαύτας δραστηριότητας τὸ προσόν ὅτι εἶναι τις ἐλεύθερος ἄνθρωπος ἐξαρριζέται.

Εὐτελεῖς καὶ ταπεινά εἶναι, κατὰ τὸν Κικέρωνα, αἱ μισθωταὶ δραστηριότητες, αἱ ὁποῖαι φέρουν ἐν ἑαυταῖς βαθμὴν τινα ἀναξιοπρέπειος καὶ ταπεινότητος, ὁ ὁποῖος ἐκτιμᾶται ἐκ τοῦ τρόπου, καθ' ἃν ὁ ἄνθρωπος ἀπασχολεῖ τὴν διάνοιαν καὶ τὰς χεῖράς του, καὶ ἐκ τοῦ κέρδους, τὸ ὁποῖον ἀποκομιζεῖ ἐκ τῆς δραστηριότητός του. Ταπεινά εἶναι τὰ ἐπαγγέλματα ἐκείνων, τῶν ὁποίων πληρώνεται, ἀγοράζεται τὸ ἔργον τῆς χειρὸς καὶ οὐχὶ τοῦ πνεύματος, τῶν ὁποίων ἀγοράζεται ἡ χεὶρ τοῦ ἔργου⁽³⁵⁾. Διὰ τοὺς ἀσκούοντας τὰ ἐπαγγέλματα αὐτὰ ὁ μισθός, ἡ ἀμοιβὴ εἶναι τρόπον τινὰ τιμὴ δουλείας· ἡ ἀμοιβὴ παρουσιάζει ἀφ' ἑαυτῆς ἐν συμβόλαιον δουλείας:

«Est enim in illis ipsa merces auctoramentum servitutis»⁽³⁶⁾.

Ὑπάρχει δηλαδὴ ἐν ἐκείνοις αὐτῇ ἡ ἀμοιβὴ, ὁ μισθός τῆς δουλείας. Ὁ μισθός εἶναι ὁ ταπεινὸν τὸ ἔργον· ἡ ἀμοιβὴ εἶναι τὸ στίγμα τῆς δουλείας. Τὸ ζῆν ἐκ τῆς ἐργασίας ὑποτιμᾶ, κατὰ Κικέρωνα, τὸν ἐλεύθερον ἄνθρωπον, τὸν Ρωμαῖον πολίτην καὶ ἄγει αὐτὸν εἰς τὸ ἐπίπεδον τοῦ δούλου⁽³⁷⁾. Κατὰ τὸν Κικέρωνα, ἡ ἐξίσωσις τοῦ ἐλευθέρου ἐργάτου πρὸς τὸν δούλον πραγματοποιεῖται πλήρως εἰς τὸ ὅτι ἀμφότεροι λαμβάνουν ἀμοιβὴν. Ὁ ἐλεύθερος μισθωτὸς ἐργάτης, τοῦ ὁποῖου τὸ ἔργον ἀμείβεται διὰ μικροῦ μισθοῦ, ἀποβάλλει τὴν αὐτονομίαν καὶ ἀνεξαρτησίαν του· μόνον τὰ χειρωνακτικὰ καὶ τὰ ταπεινά ἔργα δύναται νὰ ἀμείβωνται διὰ μισθοῦ καὶ νὰ κρίνωνται ἐπὶ τῇ βάσει τῶν χρημάτων. Εἰς τὴν στάθμην αὐτὴν εὐρίσκονται τὰ χειρωνακτικὰ ἐπαγγέλματα, κατὰ τὸν Κικέρωνα, διότι τὸ ἐργαστήριον οὐδὲν τὸ εὐγενὲς καὶ ἐλευθέριον δύναται νὰ ἔχη:

«nec enim quidquam ingenuum potest habere officinam».

Εἰς τὴν ἀρχὴν αὐτὴν τῆς ἀξιοπρέπειος τῶν οἰκονομικῶν δραστηριοτήτων καὶ εἰς τὸν χαρακτηρισμὸν αὐτὸν τῶν ἐπαγγελμάτων ὑποχώρησιν τινα κάμνει ὁ Κικέρων προκειμένου περὶ τριῶν ἐπαγγελμάτων, τὰ ὁποῖα ἀπαιτοῦν μεγαλυτέραν εὐφυῖαν καὶ εἶναι περισσότερον χρήσιμα εἰς τὴν κοινωνίαν· αἱ ἐλευθεροπρεπεῖς δραστηριότητες αὗται εἶναι ἡ ἰατρικὴ⁽³⁸⁾, ἡ ἀρχιτεκτο-

35. Ἡ νομικὴ ἀξία αὐτῆς τῆς κρίσεως συνεζητήθη διεξοδικῶς ὑπὸ τῶν νομικῶν S. Solazzi, *Il lavoro libero nel mondo romano*, Macerata 1906, p. 17· F. De Robertis, *La organizzazione e la tecnica produttiva, le forze di lavoro e i salari nel mondo romano*, Bari 1946, p. 32· τοῦ αὐτοῦ, *I rapporti di lavoro nel diritto romano*, Milano 1946, p. 5 - 10, 123 καὶ R. Martini, *Mercennarius, contributo allo studio del rapporto di lavoro in diritto romano*, Milano 1958, p. 54· πρβλ. καὶ Bilinski B., *Elogio della mano e la concezione ciceroniana della società*, p. 206.

36. *De officiis* I 42, 150.

37. *Pro domo sua* XXXIII 89.

38. Ἡ ἰατρικὴ, εἰσαχθεῖσα εἰς τὴν Ρώμην ὑπὸ τῶν Ἑλλήνων καὶ ἐπὶ πολὺ καλλιερ-

νική⁽³⁹⁾ και ἡ διδασκαλία ἐντίμων πραγμάτων⁽⁴⁰⁾:

«Quibus autem partibus aut prudentia maior inest, aut non mediocri utilitas quaeritur, ut medicina, ut architectura, ut doctrina rerum honestarum, hae sunt iis, quorum ordini conveniunt, honestae»⁽⁴¹⁾.

*Ἦτοι: Εἰς ὅσας ὅμως τέχνας ἡ ἀπαιτεῖται (ἐνυπάρχει) μεγαλυτέρα ἐπίστημη (εὐφυΐα) ἢ δὲν ἐπιζητεῖται (ἐξ αὐτῶν) μετρία (μικρὰ) ὠφέλεια, ὡς (εἶναι) ἡ ἰατρικὴ, ὡς ἡ ἀρχιτεκτονικὴ, ὡς ἡ διδασκαλία ἐντίμων πραγμάτων, αὗται περιποιοῦν τιμὴν (εἶναι ἐντιμοί) εἰς αὐτούς, εἰς τὴν (κοινωνικὴν) τάξιν τῶν ὁποίων ἀρμόζουσι.

Ταπεινὴ εἶναι ἡ ἀντίληψις τοῦ Κικέρωνος περὶ τοῦ μικροῦ ἐμπορίου⁽⁴²⁾, τὸ ὁποῖον θεωρεῖ ἀξιοκαταφρόνητον καὶ μὴ ἐλευθεροπρεπὲς ἔργον, ἔνεκα τῆς συνήθους ψευδολογίας τοῦ ἀσχοῦντος τοῦτο. Ἐξ ἀντιθέτου ὁ Κικέρων ἐκφράζεται εὐμενῶς ὑπὲρ τοῦ μεγάλου ἐμπορίου, ὑπὲρ τῶν μεγάλων ἐμπορικῶν ἐπιχειρήσεων καὶ δραστηριοτήτων, τῶν ἀναπτυσσομένων εἰς μεγάλην κλίμακα καὶ ὑπερποντίως (διεθνῆς ἐμπόριον), αἱ ὁποῖαι εἶναι ἀπηλλαγμέναι ψευδολογιῶν καὶ ἐξασφαλίζουν ταχύτατα σημαντικώτατα κέρδη:

«Mercatura autem, si tenuis est, sordida putanda est: sin magna et copiosa, multa undique apportans, multisque sine vanitate impe-

γθεῖσα σχεδὸν ἀποκλειστικῶς ὑπ' αὐτῶν διὰ πεινρῶν μέσων, εἶχε σημαντικὰ ἀποτελέσματα. Ὁ Κικέρων, κατὰ τὸ ὡς ἄνω χωρίον, ἐπίστευεν ὅτι ἡ ἰατρικὴ περιποιοῖ τιμὴν εἰς τὴν κοινωνικὴν τάξιν, ἡ ὁποία τὴν ἴσκει, δηλαδὴ εἰς τὴν τάξιν τῶν δούλων καὶ ἀπελευθέρων. Διὰ τοῦτο αἱ μεγάλαὶ οἰκογενεαὶ τῆς Ρώμης καὶ οἱ αὐτοκράτορες εἶχον ἰδίους ἰατρούς. Ἐπὶ αὐτοκρατορίας αἱ λεγεῶνες καὶ οἱ δῆμοι εἶχον κρατικούς ἰατροὺς μὲ καθωρισμένον μισθόν, ἡ δὲ ἰατρικὴ ἐθεωρεῖτο ἐλευθεροπρεπὲς τέχνη· βλέπε σχετικῶς Bozzoni, *I medici ad il diritto romano*, Napoli 1904.

39. Ἡ ἀρχιτεκτονικὴ, ὅσα πλησιεστέρα εἰς τὸ πρακτικὸν πνεῦμα τῶν Ρωμαίων, πλέον δὲ χρησιμὸς εἰς τοὺς σκοποὺς τοῦ Κράτους καὶ ἐπιτηδειότερα πρὸς ἐκφρασιν δυνάμεως καὶ κυριαρχίας, ἐθεωρεῖτο ὡς ἐλευθέρη τέχνη, ὡς τέχνη ἀξία Ρωμαίου πολίτου.

40. Ἡ διδασκαλία, ὅσα ἑλληνικὴ ὡς πρὸς τὸ περιεχόμενον καὶ τὴν κατεύθυνσιν, φρόνητρον δὲ τῶν συντηρητικῶν καὶ ἐθνικιστῶν Ρωμαίων, ἦτο ἐπὶ μακρὸν ἐπάγγελμα τῶν δούλων καὶ τῶν ἀπελευθέρων, οἱ ὁποῖοι ἢ εἶχον ἴδιαν σχολὴν ἢ ἴσκειν τὸ ἔργον τοῦ οἰκοδιδασκάλου εἰς τὰς μεγάλας οἰκογενεάς, ἀμειβόμενοι κακῶς. Βραδύτερον ὅμως οἱ διδάσκαλοι ἀπῆλθον ἀτελείας καὶ προνομιῶν καὶ ἡμείβοντο δι' ἐξόδων τοῦ Κράτους καὶ τῶν κοινότητων· βλέπε σχετικῶς Marquardt, *L'organisation financière des Romains*, Paris 1888, p. 133 sqq.· Rossi, *L'istruzione pubblica nell'antica Roma*, Siena 1892 Marrou H. I., *Histoire de l'éducation dans l'antiquité*, Paris 1948.

41. *De officiis* I 42, 151.

42. Ὁ Πλάτων (*Νόμοι* IA 915d, 918d, 919d) μὴ δυνάμενος νὰ περιορίσῃ τὸ μικρὸν ἐμπόριον, ὅσως παραδεγμένης τῆς χρησιμότητος αὐτοῦ, ἀπαγορεύει εἰς τοὺς πολίτας νὰ τὸ ἀσχοῦν, ἀναθέτει δὲ τοῦτο εἰς ἰδιαιτέρην τάξιν, ἡ ὁποία, καίτοι διεφθαρμένη ἐκ τοῦ οικονομικοῦ πνεύματος τῶν ἐργατῶν, δὲν φθάνει νὰ ἔχῃ ἐπιπτώσεις ἐπὶ τοῦ ἠθικοῦ ἐπιπέδου τοῦ Κράτους.

tians, non est admodum vituperandas (43).

"Ητοι: Τὸ δὲ ἐμπόριον, ἐάν εἶναι ἰσχνόν (μικρόν), πρέπει νὰ θεωρῆται ὑποτιμητικόν (εὐτελές)· ἐάν δὲ εἶναι μέγα καὶ ἀφθονόν, πολλά (ἐμπορεύματα) πανταχόθεν εἰσάγον (εἰσκομίζον) καὶ καθιστῶν πολλοὺς κοινωνοὺς αὐτῶν ἀνευ ἀπάτης (διὰ τιμίων μέσων), δὲν εἶναι πολὺ ἀξιόμημπτον (44).

Τὴν ταπεινὴν αὐτὴν ἀντίληψιν τοῦ Κικέρωνος περὶ τοῦ μικροῦ ἐμπορίου δὲν δυνάμεθα νὰ ἀποδώσωμεν εἰς μὴ ἀνάπτυξιν καὶ σπουδαιότητα τοῦ τότε ἐμπορίου, οὐδὲ εἰς τὸ ὅτι ὁ Ρωμαϊκὸς λαὸς ὡς γεωργικὸς καὶ ποιμενικὸς δὲν ἐνδιεφέρετο περὶ τούτου, καθ' ὅσον τὸ ἐμπόριον ἐν Ρώμῃ κατὰ τοὺς τελευταίους χρόνους τῆς Ἐλευθέρας Πολιτείας εἶχε σημειώσει μεγάλην ἀνάπτυξιν, ὡς καὶ ἡ βιομηχανία—ἰδίᾳ ἡ βιομηχανία εἰδῶν πολυτελείας— ἡ ὁποία ἀπερρόφησε μεγάλας ποσότητας κεφαλαίων εἰς βάρος τῆς οικονομικῆς ἰσορροπίας τῆς κοινωρίας. Ἰσως ἡ ταπεινὴ ἀντίληψις τοῦ Κικέρωνος περὶ τοῦ μικροῦ ἐμπορίου πρέπει νὰ ἀποδοθῇ εἰς τὸ ὅτι τὸ ἐμπόριον τότε ἦτο εἰσαγωγικόν καὶ οὐχὶ ἐξαγωγικόν. Δὲν διέφυγε βεβαίως τὴν προσοχὴν τοῦ Κικέρωνος ὅτι ἐνεκα τῆς βραδείας ἐξελίξεως, ἡ ὁποία καθωρίσθη κατὰ μέγα μέρος ἐκ τῶν νικηφόρων πολέμων, ἡ Ρώμη κατὰ τὰ τελευταῖα ἔτη τῆς Ἐλευθέρας Πολιτείας ἦτο τὸ κέντρον ἑνὸς εὐρυτάτου διαμετακομιστικοῦ ἐμπορίου μετὰ τῶν πλέον ἀπομακρυσμένων περιοχῶν (45) τοῦ τότε γνωστοῦ καὶ ἐνοποιημένου ὑπὸ τῶν ρωμαϊκῶν λεγεῶνων κόσμου τόσοσιν οικονομικῶς, ὅσον καὶ πολιτικῶς. Αὐτὴ δὲ ἡ κατάστασις συνετέλεσεν εἰς τὸ νὰ μεταμορφώσῃ τὸν ἀγροτικὸν ροῦν τῆς Ἰταλικῆς χερσονήσου, νὰ ὠφελήσῃ τὰς εἰσαγωγὰς σίτου καὶ νὰ πλῆξῃ τὴν ἐγχωρίαν γεωργικὴν παραγωγὴν, ἐνῶ συνεχῶς ἠϋξάνετο ἡ τάξις τῶν ἐμπόρων, ἡ ὁποία πολλάκις ἀπέκρυπτε τὰ κέρδη τῶν πλουσίων καὶ τῶν πολιτικῶν ἀνδρῶν, οἱ ὁποιοὶ μετεῖχον τοῦ διεθνοῦς ἐμπορίου.

"Ἐτι σημαντικὴ εἶναι ἡ συνέχεια τοῦ ἀνωτέρω χωρίου τοῦ Κικέρωνος, καθ' ἣν ὁ ἀσκήν τὸ μέγα ἐμπόριον δέον εἰς δεδομένην στιγμὴν νὰ ἀποσύρταται ἀπὸ τῆς ἀσκήσεως αὐτοῦ καὶ νὰ ἐπενδύῃ τὰ ὑπ' αὐτοῦ ἀποκτηθέντα χρήματα

43. *De officiis* I 42, 151.

44. Τὴν εὐμενῆ αὐτὴν κρίσιν τοῦ Κικέρωνος ὑπὲρ τοῦ μεγάλου ἐμπορίου ὁ B. Bilinski (ἐνθ' ἀνωτ., σ. 206) ἐξαγαγέρησεν ὡς ὑπόκλισιν τοῦ Κικέρωνος πρὸς τὴν ἀσχολουμένην περὶ τὸ μέγα ἐμπόριον ἱππικὴν τάξιν, εἰς ἣν ἀνήκε καὶ οὗτος.

45. Πρβλ. Speck, *Handelsgeschichte des Altertums*, Leipzig, Bd. III (1905) 1 ff. Bonfante, *Lezioni sulla storia del Commercio*, Roma 1925· Warmington E., *The commerce between in the Roman Empire and India*, 1928· Huvelin G., *Étude d'histoire du droit commercial romain*, Paris 1929· Charlesworth M. P., *Les routes et le trafic commercial dans l'Empire romain*, 1939 (traduit de l'anglais par Blomberg-Grimal P.)· Reinaud M., *Relations politiques et commerciales de l'Empire romain avec l'Asie orientale... pendant les cinq premiers siècles de l'ère chrétienne*, Osnabruck 1966.

εις γεωργικὰς ἐπιχειρήσεις καὶ νὰ ἀπολαμβάνῃ τὴν ζωὴν πλέον ὡς ἰδιοκτῆτης γαιῶν:

«Atque etiam, si satiata quaestu, vel contenta potius, ut saepe ex alto in portum, ex ipso portu in agros se possessionesque contulerit, videtur iure optimo posse laudari» (46).

Ἦτοι: Ἐτι δέ, ἐὰν ἐκορέσθῃ ὑπὸ τοῦ κέρδους ἢ μᾶλλον εἶναι ἱκανοποιημένον (ἠὺχαριστημένον) ἔπιως πολλάκις ἐκ τοῦ πελάγους εἰς τὸν λιμένα, ἐξ αὐτοῦ δὲ τοῦ λιμένος εἰς τοὺς ἀγροὺς καὶ εἰς τὰ κτήματα μετήνεγκεν ἑαυτὸ, φαίνεται ὅτι δικαιοτάτα δύναται νὰ ἐπαινῆται (νὰ εἶναι εἰς ἀξιόλογον θέσει).

Τὸ τοιοῦτον παρετηρήθη πράγματι εἰς μέγαν ἀριθμὸν Ρωμαίων, ἀνηκόντων εἰς τὴν ἱππικὴν τάξιν, οἱ ὅποιοι, μὴ περιορίζοντες τὰ ἐνδιαφέροντά των εἰς τὰς ἐμπορικὰς ἐπιχειρήσεις καὶ δραστηριότητας, κατεῖχον καὶ ἀξιολόγους ἐγγείους ἰδιοκτησίας (47). Οὕτως ἡ γῆ ἐμφανίζεται, κατὰ τὸν Κικέρωνα, ὡς μία ἐπένδυσις καταφύγιον, ἀλλὰ καὶ ὡς πηγὴ κύρους.

Ὁ Κικέρων ἔνεκα τοῦ πρακτικοῦ του πνεύματος καὶ τῆς καθόλου πείρας του περὶ τὴν ἐκτίμησιν τῆς συμπεριφορᾶς τῶν συγχρόνων του, τὴν ὅποιαν πεῖραν εἶχεν ἀποκτήσει ἀναστρεφόμενος καθ' ἡμέραν εἰς τὴν Ρωμαϊκὴν ἀγορὰν (forum romanum) πλῆθος ἀνθρώπων τῶν δικαστηρίων καὶ τῶν λοιπῶν ἐπαγγελματικῶν τάξεων, ἀντιμετωπίζει φιλολογικῶς τὸ λεπτὸν πρόβλημα τῶν μεγάλων ἐμπορικῶν κέντρων, ὑπογραμμίζον τοὺς κινδύνους τῆς εὐκόλου διαφθορᾶς τῶν ναυτικῶν πόλεων, τῶν ὁποίων ἡ ἐπαφὴ πρὸς διάφορον κόσμον μετὰ διαφόρων ἡθῶν καὶ ἐθίμων καὶ ἐπιρρεπῆ εἰς τὸ κέρδος ἀποβαίνει ἐπιζημία δι' αὐτάς:

«Est autem maritimis urbibus etiam quaedam corruptela ac demutatio morum: admiscentur enim novis sermonibus ac disciplinis et importantur non merces solum adventiciae, sed etiam mores, ut nihil possit in patriis institutis manere integrum» (48).

Ἦτοι: Ὑπάρχει δὲ προσέτι εἰς τὰς παραθαλασσίας πόλεις διαφθορά τις καὶ μεταβολὴ ἡθῶν: διότι ἀναμειγνύονται μετὰ νέων γλωσσῶν καὶ μαθησῶν καὶ εἰσομιζονται (εἰς αὐτὰ) ὄχι μόνον ξένοι πρόσοδοι, ἀλλὰ προσέτι ἡθῆ, ὥστε εἰς τὰ πατρίωα ἡθῆ (εἰς τοὺς πατρώους θεσμοὺς) οὐδὲν δύναται νὰ ἀπομείνῃ ἀκέραιον.

Χωρῶν περαιτέρω ὁ Κικέρων ἐπάγεται περὶ τῶν ἐπιπτώσεων, τὰς ὁποίας ἔχει ἡ ἐπαφὴ τῶν παραθαλασσίων πόλεων πρὸς τὸν ἔξω κόσμον:

46. *De officiis* I 42, 151.

47. Οὕτω π.χ., ὡς μᾶς πληροφορεῖ ὁ Κικέρων (*Pro Caecina* 11), ὁ Μ. Fulcinus, τραπεζίτης ἐν Ρώμῃ, ἀπεσύρθη τῶν τραπεζιτικῶν δραστηριοτήτων του ἔνεκα τῶν ταραχῶν τῶν ἐμφυλίων πολέμων καὶ ἐπενέδουσε τὰ κεφάλαια αὐτοῦ εἰς ἀγορὰς γαιῶν.

48. *De republica* II 4.

«Multa etiam ad luxuriam invitamenta perniciose civitatibus subpeditantur mari, quae vel capiuntur vel importantur, atque habet etiam amoenitas ipsa vel sumptuosas vel desidiosas inlecebras multas cupiditatum»⁽⁴⁹⁾.

Ἦτοι: Πολλά προσέτι πρὸς ἀσωτίαν θέλγητρα ὀλέθρια παρέχονται εἰς τὰς πόλεις ὑπὸ τῆς θαλάσσης, τὰ ὅποια εἴτε ἀποκτῶνται εἴτε εἰσκομίζονται (εἰς αὐτάς) καὶ ἔχει προσέτι αὐτῇ ἡ τερπνότης (τῆς θέσεως) πολλὰ θέλγητρα ἐπιθυμιῶν εἴτε πολυδάπανα εἴτε προκαλοῦντα ὀνηρίαν.

Εἰς ἐπίρρωσιν τούτων ὁ Κικέρων προσάγει ὡς παράδειγμα τὴν Ἑλλάδα, τῆς ὁποίας αἱ πόλεις, πλὴν ἐλαχίστων ἐξαιρέσεων, περιβαλλόμεναι ὑπὸ τῶν κυμάτων νήχονται (πλέουν) σχεδὸν αὐταὶ συγχρόνως μὲ τὰ ἔθνη (τὰς παραδόσεις) καὶ τὰ ἔθνη τῶν πολιτειῶν :

«Quae (sc. insulae Graeciae) fluctibus cinctae natant paene ipsae simul cum civitatium institutis et moribus»⁽⁵⁰⁾.

Εἰς αὐτάς τὰς αἰτίας ὀφείλονται, ἀποφαίνεται ὁ Κικέρων, ἡ κακοδαμονία καὶ αἱ ἐπαναστάσεις, αἱ ὅποιαὶ προσέκλεσαν τὴν πολιτικὴν πτώσιν τῆς Ἑλλάδος:

«Quae causa perspicua est malorum commutationumque Graeciae propter ea vitia maritimarum urbium...»⁽⁵¹⁾.

Περαιτέρω τονίζει ὁ Κικέρων ὅτι εἰς αὐτὰ τὰ μειονεκτήματα τῶν παραθαλασσιῶν πόλεων ἐνυπάρχει ἐκεῖνο τὸ μέγα πλεονέκτημα, ὅτι δηλαδὴ ὅ,τι παράγεται εἰς πάντα τὰ μέρη τοῦ κόσμου, τοῦτο καὶ εἰς αὐτὴν τὴν πόλιν, τὴν ὁποίαν κατοικεῖς, δύναται νὰ προσκομισθῇ· καὶ πάλιν ὅ,τι θέλουν παραγάγει οἱ ἀγροὶ σου, εἰς οἰασδήποτε χώρας θέλουν, δύνανται νὰ (τὸ) μετακομίσουν καὶ νὰ (τὸ) ἐξαποστείλουν :

«Sed tamen in iis vitiis inest illa magna commoditas, et quod ubique genitum est (ut ad eam urbem, quam incolas, possit adnare) et rursus, ut id quod agri efferant sui, quascumque velint in terras portare possint ac mittere»⁽⁵²⁾.

Διάφορος, κατὰ τὸν Κικέρωνα, ὑπῆρξεν ἡ θέσις καὶ κατάστασις τῆς πόλεως Ρώμης, τὴν ὁποίαν ὁ Ρωμύλος, προμαντεύων ἴσως τὴν αὐτοκρατορικὴν ἀποστολὴν τῆς ἐν τῷ κόσμῳ, ἱδρυσεν ἐπὶ τῆς δυχθῆς ποταμοῦ μὲ εὐρεῖαν ἐκβολὴν, ἐξασφαλίσας οὕτω τὸ μὲν τὴν ἀκεραιότητα καὶ χρηστότητα τῶν ἠθῶν τῶν κατοίκων τῆς, τὸ δὲ τὰ πλεονεκτήματα τοῦ θαλασσιῦ ἐμπορίου τῆς⁽⁵³⁾.

49. *De republica* II 4.

50. *Αὐτόθι*.

51. *Αὐτόθι*.

52. *Αὐτόθι*.

53. *Αὐτόθι*, II 5.

Ἐπανερχόμενοι εἰς τὸ ἀνωτέρω παρατεθὲν χωρίον τοῦ *De officiis* τοῦ Κικέρωνος, εἰς τὸ ὅποιον χωρίον, ἀναφέρων περὶ τῆς ἀξιοπρεπειᾶς τῶν ἐπαγγελματιῶν, παρέχει τὴν γενικὴν κρίσιν ὅτι πάντες οἱ χειρῶνακτες ἀσχολοῦνται περὶ ταπεινὴν τέχνην («omnes in sordida arte versantur») καὶ τὴν ἔτι γενικωτέραν κρίσιν ὅτι τὸ ἐργαστήριον δὲν δύναται νὰ περιέχῃ τι τὸ ἐλευθεροπρεπές («Nec enim quidquam ingenuum potest habere officina»), παρατηροῦμεν ὅτι οὗτος —ἀναμνησκόμενος τῶν ἀρχαίων χρόνων, κατὰ τοὺς ὁποίους δὲν ὑπῆρχον εἰς τοὺς ἀγροὺς δοῦλοι, ἢ ἂν ὑπῆρχον, ὁ ἀριθμὸς τῶν ἤτο ἀρκούντως περιορισμένος, καὶ περὶ τὴν καλλιέργειαν τῶν ἀγρῶν ἤσχολεῖτο ὁ πατήρ μετὰ τῶν υἱῶν του— κάμνει μίαν δῆλωσιν, ἢ ὅποια δεικνύει ὅτι οὗτος καὶ οἱ Ρωμαῖοι γενικῶς εἶχον εἰς μεγίστην ἐκτίμησιν τὴν ἀγροτικὴν ἐργασίαν :

«Omnium autem rerum, ex quibus aliquid acquiritur nihil est agricultura melius, nihil uberius, nihil dulcius, nihil homine libero dignius»⁵⁴).

Ἦτοι : Ἐκ πάντων τῶν πραγμάτων, ἐκ τῶν ὁποίων πορίζεται τίς τι, οὐδὲν εἶναι κάλλιον τῆς γεωργίας, οὐδὲν γονιμώτερον, οὐδὲν γλυκύτερον, οὐδὲν ἀξιώτερον ἐλευθέρου ἀνθρώπου⁵⁵).

Ὡς ἐν τῇ ἀρχαίᾳ Ἑλλάδι⁵⁶), οὕτω καὶ ἐν τῇ ἀρχαίᾳ Ρώμῃ ἡ γεωργία ἤτο ἐν μεγίστῃ τιμῇ, ἰδίᾳ κατὰ τὴν δευτέραν φάσιν τῆς ρωμαϊκῆς οἰκονομίας (ἀπὸ τῶν Ταρκυνίων βασιλείων μέχρι τοῦ τέλους τῆς βασιλείας), ὅποτε ἡ ρωμαϊκὴ οἰκονομία ἐγένετο γεωργικὴ καὶ ποιμενικὴ —κατὰ τὴν πρώτην φάσιν τῆς ἤτο κτηνοτροφικῆς⁵⁷)— καὶ κατὰ τὴν τρίτην φάσιν αὐτῆς, ἀπὸ τῶν πρώτων δηλαδὴ χρόνων τῆς Ἐλευθέρας Πολιτείας (ἀπὸ τοῦ 509 π.Χ.), ὅποτε

54. *De officiis* I 42, 151.

55. Ἦμῶν εἰς τὴν γεωργίαν παρέχει ὁ Κικέρων καὶ εἰς τὸν ἔργον τοῦ *Cato maior sine de senectute* XV - XVII.

56. Τοῦτο δεικνύει τὸ ἔργον τοῦ Ἡσιόδου *Ἔργα καὶ ἡμέρα*. Ἐξ ἄλλου ὁ Ἄριστοτέλης (*Πολιτικ.* Ζ 4, 1318b. Η 8, 1328b-1329a) τονίζει ὅτι ὁ πλέον ἐνάρετος βίος εἶναι ὁ γεωργικὸς καὶ ὅτι μετὰ τῶν μορφῶν τῆς δημοκρατίας ἡ παλαιότερα καὶ καλύτερα εἶναι ἡ τοῦ λαοῦ, τοῦ ὁποίου οἱ περισσότεροι ἄνθρωποι ἔζησαν ἐκ τῆς γεωργίας καὶ τῆς κτηνοτροφίας· πρβλ. καὶ Laurent Jos., *Essais d'histoire sociale*, Paris I (1933), p. 147, 149· Guiraud P., *Études économiques sur l'antiquité*, Paris, vol. I (1905), p. 30.

57. Πολὺ συνεζητήθη τὸ ζήτημα, ἂν ἡ ρωμαϊκὴ οἰκονομία κατ' ἀρχὰς ἤτο γεωργικὴ ἢ κτηνοτροφικὴ. Ὁ Tenney Frank (*An Economic History of Rome*, Baltimore 1927 (chap. IV καὶ XVI) ὑποστηρίζει ὅτι ἡ ρωμαϊκὴ οἰκονομία κατ' ἀρχὰς ἤτο γεωργικὴ. Παρὰ τὸ ὅτι ὁμοίως ἡ θεωρία ὅτι ἡ Ρωμαϊκὴ οἰκονομία κατ' ἀρχὰς ἤτο γεωργικὴ παρουσιάζεται ὑπὸ λογικὰ κριτήρια, ἐν τούτοις δὲν δύναται νὰ ἐκληφθῇ ὡς ἀπόλυτος καὶ ἀκαταμήχρητος ἀλήθεια, ὡς ὑποστήριζεν ὁ L. Clerici (*Economia e finanza dei Romani*, Bologna 1943, p. 65 - 78), παρὰ τῷ ὅποίῳ βλέπει τις καὶ τὴν παλαιότεραν ἐπὶ τοῦ θέματος τούτου βιβλιογραφίαν πρβλ. καὶ Trapenard, *Ager scriptuarius*, Paris 1908· Scalais, *La production agricole dans l'état romain*, Musée Belge 1925, p. 33 sqq· Schilling, *Studien aus der römischen Agrargeschichte*, Riga 1926· *La politica granaria di Roma antica*, Piacenza 1930.

ἐνεφανίσθη ἡ δημιουργήσασα τὴν δύναμιν καὶ τὴν δόξαν τῶν πρώτων αἰῶνων τῆς Ἐλευθέρας Πολιτικῆς μικρὰ ἰδιοκτησία καὶ ἐκράτει ἡ κλειστὴ οἰκογενειακὴ οἰκονομία, καθ' ἣν ἡ Ρωμαϊκὴ οἰκογένεια ἐκαλλιέργει μόνη τῆς τὸν μικρὸν προγονικὸν κληρὸν τῆς, πρῶγμα τὸ ἑποῖον συνετέλεσεν ⁽⁵⁸⁾, ὥστε νὰ βραδύνῃ ἡ ἐμφάνισις τῆς δουλείας εἰς τὴν Ρώμην ⁽⁵⁹⁾.

58. Ciccotti E., *Il tramonto della schiavitù nel mondo antico* ², Torino 1940, passim.

59. Κατὰ τὸν Clerici (*ἐνθ' ἀνωτ.*, σ. 125 - 6) οἱ Ρωμαῖοι ἀπὸ τῶν σπυριτικῶν πολέμων, ἀπὸ τοῦ 340 π.Χ. μετὰ τὴν κατάρτησιν τοῦ Σουλίου, κατὰ Τ. Λίβιον (VII 29), ἤρχισαν νὰ χρησιμοποιοῦν ἐπὶ τῶν κατακτηθεισῶν περιοχῶν, αἰχμαλώτους πολέμου ὡς ἐργάτας εἰς τὴν πολεμικὴν βιομηχανίαν, ἡ ἑποῖα ἀνεπτύχθη τότε. Κατόπιν αἱ μεγαλύτεραι οἰκογένειαι τῆς Ρώμης, αἱ ὁποῖαι εἶχον ἀγροκτῆματα, ἐχρησιμοποίησαν τοὺς αἰχμαλώτους πολέμου διὰ τὰς γεωργικὰς ἐργασίας καὶ οὕτως ἐδημιουργήθη ἡ κατὰστασις τῆς δουλείας. Περὶ τῆς δουλείας βλέπε: Popma T., *De operis servorum*, Amstelodami 1672· Pignorius L., *De servis et eorum apud veteres ministeriis commentarius*, Amstelodami 1674· Humbert, art. «Artifices», in Daremberg - Saglio-Pottier, «Dictionnaire des Antiquités grecques et romaines», Paris I (1875) 446 sq· Micolier, art. «servus», ἀπὸ τοῦ τοῦ αὐτοῦ, art. «Sklaven», in Pauly-Wissowa, *R.E.* 3A.I, colon. 551 - 555 καὶ Supplem. VI, colon. 894 - 1068· Habel, art. «Artifices», in Pauly-Wissowa, *R.E.* II, 2 (1896), colon. 1450 - 1454· Marquardt, *La vie privée des Romains*, Paris, I (1891) 205 - 226· Dureau De La Malle, *L'Economie politique des Romains*, Paris 1841· Bücher, *Die Aufstade der unfreien Arbeit*, Frankfurt a/M. 1874· Vallon M., *Histoire de l'esclavage dans l'antiquité* ², Paris, vol. II - III (1879)· Halkin, *Les esclaves publiques chez les Romains*, Bruxelles 1897· Meyer Ed., *Die Sklaverei im Altertum*, Dresde 1898· Rothke, *De romanorum bellis servilibus capita selecta*, Berlin 1904· Buckland, *The Roman Law of Slavery*, Cambridge 1908· Frank Tenney, *Race mixture in the Roman Empire*, «Amer. Histor. Review» 21 (1916) 1 ff· Mommsen Th., *Römische Geschichte* ¹³ III (1922) 478· Weber M., *Gesammelte Aufsätze z. Sozial u. Wirtschaftsgesch.* (1924) 293, 296· Barrow, *Slavery in the Roman Empire*, London 1928· Lévy Bruhl, *Esquisse d'une théorie sociologique de l'esclavage à Rome*, «Revue générale du droit» 1931, p. 1 - 19, πρβλ καὶ «Revue des études Latines» 8 (1930) 151· Micolier, *Pécule et capacité patrimoniale*, Thèse, Lyon 1932· Benveniste, *Le nom de l'esclave à Rome*, «Revue des études Latines» X (1932) 429 - 440· Westermann W. L., art. «Sklaverei», in Pauly - Wissowa, *R.E.* Supplem. VI (1935), colon. 894 ff., 994 - 1068· Vogt F., *Rassenmischung im römischen Reiche*, in «Vergangen. und Gegenw.» 26 (1936) 31 ff· Mattingly H., *The property qualifications of the Roman classes*, in «Journ. of Roman Studies» 27 (1937) 99 - 107· Ciccotti E., *ἐνθ' ἀνωτ.*· Raymer A.J., *Slavery, The Graeco-Roman Defense, Greece and Rome* X (1940) 17 - 21· Battaglia R., *Schiavitù ed economia. Osservazioni intorno all'origine della schiavitù*, «Annali Triestini» 10 (1940) 26 - 43· Asley W., *The Theory of Natural Slavery according Aristotle and St. Thomas*, Indiana Univ. 1941· Clerici, *ἐνθ' ἀνωτ.*, σελ. 123 - 131 καὶ σημ., σελ. 132 - 135· Tarn, *Hellenistic Civilization* ², 1952, p. 4· Westermann W., *The Slave system of Greek and Roman Antiquity*, 1955· Staermann (ou Shtaerman) F. M., *La crise du régime esclavagiste dans les provinces occidentales de l'Empire romain*, 1957· Michell H., *Economics of Ancient Greece* ², 1957, p. 149· Ehrenberg, *Der Staat der Griechen*, Bd. I (1957) 73 ff· Frankfort Ther.,

Περὶ τοῦ ὅτι ἡ γεωργία κατὰ τοὺς ἀρχαιοτέρους χρόνους ἦτο ἐν μεγίστῃ τιμῇ μαρτυροῦν οἱ λατινοὶ συγγραφεῖς, ἰδίᾳ οἱ περὶ τὰ ἀγρονομικὰ ζητήματα διατρίψαντες κατὰ τοὺς τελευταίους χρόνους τῆς Ἑλευθέρας Πολιτείας καὶ μετ' αὐτήν, οἱ ὅποιοι ὑμνοῦν τὴν γεωργίαν ⁽⁶⁰⁾ καὶ βεβαιοῦν μετ' ἐνθουσιασμοῦ ὅτι κατὰ τὰς ἀρχαίας περιόδους τῆς ρωμαϊκῆς οἰκονομίας ἡ Ρωμαϊκὴ κοινωνία εἶχεν ἐστραμμένον τὸν νοῦν αὐτῆς εἰς τὰ ἀγροτικά ζητήματα καὶ διακατείχετο ὑπὸ τῆς ἰδέας ὅτι αὕτη ἠπειλεῖτο διὰ καταστροφῆς καὶ ἀφανισμοῦ, ἐὰν δὲν κατέβαλλε πᾶσαν προσπάθειαν πρὸς καλλιέργειαν τῶν ἀγρῶν καὶ παραγωγὴν σιτηρῶν, ὡς καὶ διὰ τὴν ἀνάπτυξιν καὶ συντήρησιν τῆς κτηνοτροφίας ⁽⁶¹⁾. Κατὰ τοὺς ἀρχαίους χρόνους αἱ μεγάλαι προσωπικότητες τῆς Ἑλευθέρας Πολιτείας κατόικουν εἰς τοὺς ἀγρούς των καὶ ἦσαν εἰς ἐπαφὴν πρὸς τοὺς ἐργάτας τῶν ἀγρῶν των, καθ' ὅσον ἐνωρὶς ἡ Ρώμη εἶχεν ἐλευθέρους ἐργάτας, οἱ ὅποιοι ἦσαν Ρωμαῖοι πληβεῖοι καὶ εἰργάζοντο εἰς τοὺς ἀγρούς τῶν πλουσίων ἢ εἰς τὰ ἐργαστήριά των διὰ λογαριασμὸν τρίτων ἢ μετέβαινον ἐπὶ ἡμερομισθίῳ

Les classes serviles en Etrurie, «Latomus» 18 (1959) 3 sq. Finley M., *Was Greek civilisation based on Slave Labour?*, «Historia» 8 (1959) 145 ff. τοῦ αὐτοῦ, *Slavery in classical Antiquity. Views and controversies*, Cambridge 1960. Jones A. H. M., *Slavery in the Ancient World*, ἐν τῷ ἀνωτέρῳ βιβλίῳ τοῦ Finley. Lauffer S., *Die Sklaverei in der griechisch-römischen Welt*, in «Rapp. XI Congr. Int. Sc. Hist.», Uppsala 1960, s. 91 ff. τοῦ αὐτοῦ, *Die Sklaverei in der griechisch-römischen Welt*, «Gymnasium» 68 (1961) 370 - 395. Oliva P., *Die Bedeutung der antiken Sklaverei*, in «Acta Ant. Hung.», 1960, s. 309 ff. Hahn J., *Freie Arbeit und Sklavenarbeit in der spätantiken Stadt*, Budapest 1961. Welskopf E. C., *Einige Probleme der Sklaverei in der griechisch-römischen Welt*, in «Acta Ant. Hung.» 1964, s. 311 ff. Boulvert G., *Les esclaves et les affrancis imperiaux sous le Haut-Empire romain*, Diss., Aix-Marseille 1964. Gagó J., *Les classes sociales dans l'Empire romain*, Paris 1965. Vogt J., *Sklaverei und Humanität. Studien zur antiken Sklaverei und ihre Erforschung*, Wiesbaden 1966. Lenemann J. A., *Die Sklaverei in mykänischen und homerischen Griechenland*, Wiesbaden 1966. Fiore L., *La condizione dello schiavo nell'antichità classica*, Teramo 1968. Biezunska-Malovist I., *Les enfants esclaves à la lumière des papyrus*, in «Hommages à M. Renard», II, Bruxelles 1969, p. 91 sqq.

60. Οὕτως ὁ Κάτων ὁ πρεσβύτερος ἐν τῇ εἰσαγωγῇ τοῦ ἔργου του *De agricultura* ἐξημερεῖ τὴν γεωργίαν, διότι δι' αὐτῆς μόνον γεννῶνται οἱ καλύτεροι πολῖται καὶ οἱ γενναϊότεροι στρατιῶται, τὰ δὲ ἐξ αὐτῆς προερχόμενα κέρδη εἶναι ἀσφαλῆ καὶ τίμια. Ἐπίσης τονίζει ὅτι ἡ ἐκμετάλλευσις τῶν ἀγρῶν εἶναι ἡ πλέον προτιμητέα (*De agricult.* 9 καὶ 53). Ἐξ ἄλλου ὁ Μ. Τερέντιος Οὐάρρων ὁ Ρεατίνος (*Rerum rustic. lib. II, praefatio*) καταδικάζει τὴν ἐγκατάλειψιν τῆς γεωργίας χάριν τῆς κτηνοτροφίας ἕνεκα τῆς ἀξήσσεως τῆς ἀστυρλιας καὶ τῆς ὑποτιμήσεως τοῦ ἀγροτικοῦ βίου ἐκ μέρους τῶν ἀγροτοκτηματιῶν. Ἀλλὰ καὶ ὁ Κολουμέλλας (*De re rust. lib. I, praefatio*) θεωρεῖ τὴν γεωργίαν ὡς τὴν τιμιωτέραν καὶ ἀσφαλεστέραν ἀσχολίαν διὰ τοὺς ἀνθρώπους. Οὗτος νομίζει ὅτι μίαν μόνον ἀσχολίαν ὑπάρχει, ἡ ὅποια δύνανται νὰ θεωρηθῇ εὐγενὴς καὶ ἀξία ἐλευθέρου ἀνθρώπου, ἡ καλλιέργεια τῆς γῆς.

61. Πρβλ. Louis P., *Le travail dans le monde romain. Histoire universelle de travail*, Paris 1912, p. 68.

εις τούς ζητούντας εργάτας (62). Ὑπῆρξεν ἐποχή ἐν Ρώμῃ, καθ' ἣν τὸ καλύτερον ἐγκώμιον δι' ἕνα Ρωμαίων ἦτο τὸ νὰ ὀνομάζων αὐτὸν καλὸν γεωργόν (63). Διὰ τῆς καλλιεργείας τῆς γῆς ἡ Ρώμη ἐδημιούργησε τὸν ρωμαλέον ἐκείνον πληθυσμὸν, ἐκ τοῦ ὁποίου προῆλθον οἱ ὑπέροχοι ἐκείνοι μαχηταί, οἱ ὁποῖοι ἐπέτυχον τὴν ρωμαϊκὴν κοσμοκυριαρχίαν.

Ἐφ' ὅσον ὁ θεσμὸς τῆς μικρᾶς ἐγγείου ἰδιοκτησίας ἐκράτει ἐν Ρώμῃ, ἡ ἐργασία καὶ ἰδίᾳ ἡ ἀγροτικὴ ἐργασία ἦτο εἰς μεγίστην ἐκτίμησιν. Ἀλλὰ μετὰ τὴν κατάκτησιν τῆς Μακεδονίας (148 π.Χ.) ὑπὸ τῶν Ρωμαίων ἐπῆλθε βαθεῖα μεταβολὴ εἰς τε τὰ ἔθνη καὶ εἰς τὰς ἀντιλήψεις τῶν Ρωμαίων τὰς σχετικὰς πρὸς τὴν ἐργασίαν. Οἱ ἐπιτυχεῖς πόλεμοι τῆς Ρώμης ἐξησφάλισαν εἰς αὐτὴν ἄφθονον πλοῦτον, ὁ ὁποῖος εἰσερέσας εἰς αὐτὴν περιῆλθεν εἰς τὰς χεῖρας τῆς κυριαρχούσης τάξεως. Τῆς τοιαύτης συσσωρεύσεως πλοῦτου εἰς τινὰς πατρικίους καὶ τοῦ ὑπ' αὐτῶν γενομένου σφετερισμοῦ τῶν δημοσίων κτημάτων τῶν ἐκ τῶν κατακτήσεων προερχομένων (ager publicus) ἀποτέλεσμα ὑπῆρξεν ἡ ἀπορρόφησις καὶ συγκέντρωσις εἰς κεφαλαιοκρατικὰς ἐπιχειρήσεις τῆς μικρᾶς ἐγγείου ἰδιοκτησίας. Εἰς πάντα τὰ τμήματα τῆς Ρωμαϊκῆς αὐτοκρατορίας καὶ μάλιστα ἐν Ἀφρικῇ ὑπῆρχεν ἀρκαούντως σημαντικὴ τάξις, εἰς ὁλόκληρος κόσμος μικρῶν γαιοκτημόνων, πληθειῶν, ἐλευθέρων ἐργατῶν, οἱ ὁποῖοι συνεκρότουσαν τὸ σπουδαιότερον στοιχεῖον τῆς οἰκονομίας, τὴν τάξιν, ἡ ὁποία ἀπετέλει τὸν οἰκονομικὸν καὶ πολιτικὸν πυρῆνα τῆς ὑπαίθρου καὶ τῶν πόλεων (64). Πλούσιοι Ρωμαῖοι ἠγόραζον τὰ κτήματα τῶν μικρῶν ἰδιοκτητῶν, πολλάκις γινόμενοι κύριοι τούτων διὰ τῆς ἀδηφάγου τοκογλυφίας, καὶ ἐδημιούργουν, βοηθούμενοι ὑπὸ φορολογικῆς ἀπαλλαγῆς, μεγάλα τιμάρια (latifundia), εἰς τὰ ὁποῖα ἐγκαθίστων πρὸς καλλιέργειάν των δούλους (65), ὅποτε οἱ ἰδιοκτῆται τῶν μικρῶν καὶ οὕτως ἀπορροφουμένων κτημάτων ἢ παρέμενον εἰς ταῦτα, διὰ νὰ ἐργάζωνται ὡς δούλοι εἰς ἀντιστάθμισιν διὰ τῆς δεξιότητός των τῆς μικρᾶς καὶ ἀμφιβόλου ἀξίας δουλικῆς ἐργασίας (66), ἢ μετηνάστευον εἰς ἀναζήτησιν τύχης εἰς τὴν

62. Βλέπε Solazzi, *Il lavoro libero nel mondo romano*, Macerata 1906, p. 144.

63. Savoy E., *L'agriculture à travers les âges*, Paris, vol. II (1935) 391· πρὸς κ. Clerici Luig., *Economia e finanza dei Romani, dalle origini alla fine delle guerre Sannitiche*, Bologna 1943, p. 79.

64. Salvioli G., *Le capitalisme dans le monde antique*, p. 169.

65. Levy P. - Phil., *L'économie antique*, Paris 1964, p. 83, 85 - 87· Mossé Cl., *Le travail en Grèce et à Rome*², Paris, p. 72 sq., 75.

66. Ὁ Κικέρων ἄπαξ μόνον ἐκκαμε παρατήρησιν τεχνικῆς φύσεως περὶ τῆς ἐργασίας τῶν δούλων. Οὗτος ὅλος παρεμπιπτόντως ὠμίλησε περὶ τῆς κατανομῆς τῆς ἐργασίας, ἡ ὁποία εἶναι μεγάλη οἰκονομικὴ ἀρχή, χωρὶς νὰ ἐμβαθύνῃ δεόντως εἰς τὴν σπουδαιότητα τῶν ἀποτελεσμάτων τῆς ἐφαρμογῆς τῆς οἰκονομικῆς αὐτῆς ἀρχῆς. Ὁμίλησε δὲ περὶ κατανομῆς τῆς ἐργασίας εἰς τὸν λόγον του *in L. Pisonem* (XXVII 67), ἐνθα ἀναγγινώσκουσι: *Servi sordidati ministrant: nonnulli etiam senes: idem coquus, idem atriensis: pistor domi nullus, nulla cella: panis et vinum a propola atque de cupa: Graeci stipati,*

Ρώμην (67) ἢ εἰς τὰς πόλεις τῆς Ἰταλίας, ἔνθα προσετίθεντο εἰς τὰς τάξεις τῶν μισθωτῶν ἐλευθέρων ἐργατῶν, ἀξάνοντες οὕτω τὸ ἐκεῖ προλεταριάτον. Τὸ προλεταριάτον τοῦτο τῶν ἀστικῶν κέντρων καὶ ἰδίᾳ τῆς Ρώμης ἠῤῥξαντο καὶ οἱ ἄλλοτε ἀπόμαχοι πολέμου, οἱ ὁποῖοι εἰς ἐφαρμογὴν βίαιας στρατιωτικῆς ἀποικισέως τῶν, πραγματοποιηθείσης ὑπὸ τοῦ Σύλλα καὶ ἔπειτα ὑπὸ ἄλλων, εἶχον ἀναλάβει τὴν καλλιέργειαν δωρηθέντων εἰς αὐτοὺς κτημάτων γῆς, διὰ τὴν τεθῆ οὕτω τροχοπέδη εἰς τοὺς ὑπὸ τῶν πατρικίων σφετερισμοὺς τῶν δημοσίων κτημάτων. Ἄλλ' οἱ ἀπόμαχοι καὶ ἔποικοι οὗτοι δὲν ἠδυνήθησαν νὰ παρεμποδίσουν τὴν δημιουργίαν τῆς μεγάλης ἰδιοκτησίας, τῶν τιμαρίων, διότι βαρυνθέντες νὰ παραμένουν εἰς τοὺς ἀγροὺς μετώκουν εἰς τὴν Ρώμην, ἔνθα παρεδίδοντο εἰς τὴν ἀπραγμοσύνην καὶ τὴν διαφθοράν.

Τὸ θλιβερόν καὶ ἄτακτον πλῆθος, τὸ ὁποῖον κατέφευγεν εἰς τὴν Ρώμην, ἐζήτει ἐργασίαν εἰς τὰ ἐπαγγέλματα, τὰ ὅποια διὰ τῆς τεχνικῆς προόδου καὶ τῆς ἐξαπλώσεως τῆς πολυτελείας ὑρίσταντο διαφοροποιήσεις. Ἄλλ' ἡ ἀπασχόλησις τῶν ἀξιοβρηνήτων τούτων ἀνθρώπων ὡς ἐλευθέρων ἐργατῶν κατ' ἀρχὰς καθίστατο δυσχερής, ἔπειτα δὲ ἀκατόρθωτος. Διὰ τοῦτο οὗτοι συνεσπειροῦντο εἰς τὰ σωματεῖα τῶν ἐργατῶν (*collegia orificum*) (68) καὶ διὰ τὸν συναγωνισμόν τῆς ἐργασίας τῶν δούλων καὶ διὰ τὰς κρατούσας οἰκονομικὰς συνθήκας εἶχον ὡς πόρον ζωῆς τὴν πώλησιν τῆς ψήφου των εἰς τοὺς κακοποιούς καὶ παραχοποιούς τῶν διαφόρων κομμάτων ἢ ἀπὸ τοῦ Μαρίου τὴν ἄσκησιν τοῦ στρατιωτικοῦ ἐπαγγέλματος ἐπὶ μισθῷ καὶ ἐπὶ τῇ ἐλπίδι λαφύρων (69) ἢ μικρὰ

quini in lectulis, saepe plures; ipse solus, hibiturus, quae eodem de dolio ministrentur...».

67. Ferrero G., *Grandeur et décadence de Rome*, Paris, vol. I (1904) 77.

68. Τούτων ἡ εἰσαγωγή ἀπεδίδοτο εἰς τὸν Νουμῶν. Εἰς τὴν ὀργάνωσιν τούτων ἤγαγεν ὁ σκληρὸς βίος τῶν ἐργατικῶν τάξεων. Οἱ πτωχοὶ τεχνῖται, ἀποκλειόμενοι τῆς λατρείας καὶ τοῦ δημοσίου βίου, ἠσθάνοντο τὴν ἐνστικτώδη παράρησιν, ὅπως ὀργανωθοῦν εἰς ἐλευθέρους συνεταιρισμοὺς, ἔνθα ἦναι ἰσχυρότεροι εἰς τὴν υπεράσπισιν καὶ διεκδίκησιν τῶν κοινῶν συμφερόντων των, πρὸς ἐπίτευξιν κερδῶν, ἀτελείας καὶ μεζῶνος κύρους. Εἰς τὴν ὀργανωμένην τάξιν τῶν ἐλευθέρων ἐργατῶν ἀντετίθετο ἡ δουλικὴ ἐργασία καὶ ἡ δημοσία προκατάληψις. Ἡ Ρωμαϊκὴ Πολιτεία κατὰ καιροὺς καὶ ἰδίᾳ εἰς τοὺς χρόνους τοῦ Κικέρωνος ἐστράφη κατὰ τῶν σωματείων τούτων καὶ ἐπεδίωξε τὴν κατάργησιν ἢ μεταρρυθμίσιν των, διότι ἐθεώρησε ταῦτα ἐπικίνδυνα εἰς τὴν δημοσίαν ἀσφάλειαν. Περὶ τούτων βλέπε Wezel, *De orificio orificibusque apud veteres Romanos*, Berolini 1811· Liebenam, *Zur Geschichte und Organisation der römisch. Vereins-Wesens*, Leipzig 1890· Waltzing, *Étude historique sur les corporations professionnelles chez les Romains*, Louvain 1895· Tamborini, *Vita economica nella Roma degli ultimi re*, in «*Athenaeum*», N.S., 8 (1930) 299 - 328, 452 - 487 passim· De Robertis, *Il diritto associativo romano*, Bari 1938· Clerici, *ἔνθ' ἀνωτ.* σ. 113· Gummerus, art. «*Industrie und Handel*» in Pauly-Wissowa, *R.E.* IX, 2 (1916), ἰδίᾳ colon. 1496 ff.

69. Aulus Gellius, *Noct. Attic.* 16, 10· πρβλ. καὶ Marquardt, *L'organisation militaire des Romains*, Paris 1891, p. 142, n. 3.

μπρός τούτων ἐγένετο κατώτερον προσωπικὸν τῶν δημοσίων ὑπηρεσιῶν.

Διὰ τὴν ἐλάττωσιν αὐτὴν τοῦ πληθυσμοῦ τῆς Ἰταλίας ἐκ τῆς ἐπεκτάσεως τῶν τιμαρίων καὶ τῆς ὑπ' αὐτῶν ἀπορροφήσεως τῆς μικρᾶς ἐγγείου ἰδιοκτησίας καὶ μετατροπῆς αὐτῶν εἰς τόπους νομῆς κτηνῶν καὶ ἀσκήσεως θήρας, διὰ τὸν περιορισμὸν τῶν ἐργατικῶν χειρῶν ἐν τῇ καλλιιεργεῖα δημοτικῶν ἔνεκα τῆς πτώσεως τῶν τιμῶν αὐτῶν, προσερχομένης ἐκ τοῦ συναγωνισμοῦ τῶν ξένων σιτηρῶν, ἡ γεωργία ἀντικατεστάθη ὑπὸ τῆς κτηνοτροφίας. Οὕτως ἡ δουλεία ἐπήνεγκε τὴν πτώσιν καὶ ἀποργάνωσιν τῆς ἀγροτικῆς οἰκονομίας, ἡ ὅποια εἶχεν ἀπεργασθῆ τὸ μεγαλεῖον τῆς Ρώμης. Ἡ ἀγροτικὴ ἐργασία, ἡ ὅποια εἶχε τιμηθῆ λίαν κατὰ τοὺς πρώτους αἰῶνας τῆς Ἐλευθέρου Πολιτείας, αὐτὴ μετὰ τὰς μεγάλας κατακτῆσεις τῆς Ρώμης, ὅποτε ἐπῆλθεν ἡ ἀνάπτυξις τῆς δουλείας, ἔνεκα τῆς συνδρομῆς πολυπληθῶν περιστατικῶν, οἰκονομικῶν καὶ πολιτικῶν, περιῆλθεν εἰς τὰς χεῖρας τῶν δούλων, τῶν ὁποίων ἡ ἐργασία ὑπελείπετο τῆς τῶν ἐλευθέρων ἐργατῶν. Οὕτως ἡ γοητεία, ἡ ὅποια περιέβαλλε τὸν παράγοντα ἀγρότην, ἐμειοῦτο ραγδαίως διὰ μίαν ἀλόκληρον τάξιν τῆς κοινωνίας, ἡ ὅποια διὰ τὴν ἀγροτικὴν ἐργασίαν ἐτιμᾶτο ἄλλοτε λίαν.

Χάρις εἰς αὐτὸν τὸν προσανατολισμὸν τῆς γεωργίας ὁ ἐργάτης ἀπώλεσε τὴν θέσιν, τὴν ὅποιαν κατεῖχεν ἄλλοτε εἰς τὸν κοινωνικὸν βίον. Ἐπειδὴ ἡ ἀξία τῆς ἐργασίας, τῆς ἀσκουμένης ὑπὸ τῶν ἐλευθέρων ἐργατῶν ἐν τῇ Ρωμαϊκῇ κοινωνίᾳ, ἦτο δυσανάλογος πρὸς τὴν ἐργασίαν τῶν δούλων καὶ ἐπειδὴ πλέον τὸ βασικὸν ὄργανον παραγωγῆς κατέστη ὁ δούλος, τοῦ ὁποίου αἱ πηγαὶ ἦσαν ποικίλαι (70), ἡ ἐποχὴ αὐτὴ ἐσημείωσε τὸν μεγαλύτερον ἐξευτελισμὸν τῶν ἐλευθέρων ἐργατῶν. Ἐδημιουργήθη ἀνταγωνισμὸς μετὰξὺ ἐλευθέρου ἐργασίας καὶ ἐργασίας τῶν δούλων, καθ' ὃν ἡ τελευταία κατεπίεζεν, ὑπετίμα καὶ ἐξεμηδένιζε τὴν ἐλευθέρου ἐργασίαν (71).

70. Fowler W., *The social life at Rome in the age of Cicero*, London 1908, P. 136. Ὁ Lévy-Bruhl (*Esquisse d'une théorie sociologique de l'esclavage à Rome*, «Revue génér. du droit» 1931, p. 1 - 17) ἔδειξεν ὅτι ἡ μόνη ἀληθὴς ἀρχικὴ πηγὴ τῆς δουλείας εἶναι ὁ πόλεμος ἢ ἡ πειρατεία· οἱ δούλοι τῶν ἀρχαίων Ρωμαίων δὲν ἠδύνατο νὰ εἶναι εἰ μὴ ἄλλοδαποὶ ἢ ἀπόγονοι ἄλλοδαπῶν. Αἱ δύο ἔθνοια, ἡ τοῦ δούλου καὶ ἡ τοῦ ἄλλοδαποῦ, ἔθνοια δύο ἀνθρώπων ὄντων ἐνευ δικαίου, συγχέονται.

71. Περὶ τῶν ἐργατῶν ἐν τῇ ἀρχαίᾳ Ρώμῃ βλέπε: Drumann W., *Arbeiter und Kommunisten in Griechenland und Rom*, Königsberg 1860, s. 145 ff. Humbert, *Les conditions des ouvriers libres chez les Romains*, «Recueil de l'Académie de Toulouse» VII (1868) 336 sqq. Le Saulnier A., *Du travail salarié à Rome*, Paris 1888. Typaldo A. — Bassia, *Des classes ouvrières à Rome*, Paris 1892. Habel, artik. «Arti- arbeitsenden Klassen in Hellas und Rom», «Neue Jahrbücher f. d. Klass. Altert.», 1899, s. 693 ff. Solazzi, *Il lavoro libero nel mondo romano*, 1906. Louis P., *Le travail dans le monde romain*, Paris 1912. Bux E., *Das Ethos der Arbeit bei Germanen, Griechen und Römern*, in «Die alten Sprachen» 1939, s. 285 - 309. Fuchs H., *Rückschau und*

Ἐξ ἄλλου ἡ δουλεία ἀκαταπαύστως προσέφερεν εἰς τὴν ἀγορὰν μέγαν ἀριθμὸν ἀπελευθέρων, οἱ ὅποιοι διέσειον τὴν παλαιὰν βᾶσιν τοῦ κοινωνικοῦ συστήματος, καθ' ὅσον ἀνυμειγνύοντο μετὰ τῶν ἐλευθέρων Ρωμαίων πολιτῶν εἰς πάντας τοὺς τομεῖς, τοὺς ὁποίους ἡ ἐξέλιξις τοῦ ἐμπορίου, τῆς βιομηχανίας καὶ τῶν τεχνῶν προσέφερεν εἰς τὴν ἀνθρωπίνην δραστηριότητα. Οἱ ἀπελευθεροὶ οὗτοι ἐγίνοντο φροβεροὶ τῶν ἐλευθέρων ἐργατῶν ἀνταγωνισταί, διότι ἡ κατωτέρω τῆς καταγωγῆς των καὶ ἡ ἀνάγκη τοὺς ὤθει εἰς τὸ νὰ ὑπερβαίνουν τὸ ὑποτιμητικὸν στοιχεῖον, τὸ ὅποιον ὁ ἐλεύθερος ἐργάτης ἐβλεπεν εἰς τὴν ἐπ' ἀμοιβῇ ἐργασίαν (72).

Ἐκτοτε ἡ φύσις τῆς ἐλευθέρας ἐργασίας μετεβλήθη εἰς τοὺς ὀφθαλμοὺς τῶν Ρωμαίων· νέαι ἀντιλήψεις εἰσέδυσαν εἰς τὰς λαϊκὰς μάζας, εἰς τὰς ὁποίας ἡ ἐργασία κατέστη ἀντικείμενον ἀντιπαθείας καὶ ἀποστροφῆς, διότι αὕτη ἐπεβλήθη εἰς τοὺς δούλους μετὰ τὰς δυσκολίας καὶ τὰς στενοχωρίας, αἱ ὁποῖαι ἐστέρουσαν αὐτὴν πάσης τῆς ἀξιοπρεπειᾶς τῆς. Ἡ ὑπερέχουσα θέσις τῆς δουλείας εἰς πάντας τοὺς τομεῖς τῆς ἐργασίας ἠμπόδισε τοὺς Ρωμαίους νὰ ἀναγνωρίσουν τὴν σημαντικότητά καὶ ἀξιοπρέπειαν αὐτῆς ὡς παράγοντος παραγωγῆς καὶ ἐγέννησε τὸ ἀκαταμάχητον συναίσθημα ἀπεχθείας πρὸς πᾶσαν ἐπ' ἀμοιβῇ ἐργασίαν.

Τὸ συναίσθημα τοῦτο τῆς περιφρονήσεως καὶ ἀπεχθείας πρὸς τὴν χειρωνακτικὴν καὶ τὴν ἐπ' ἀμοιβῇ ἐργασίαν, τὸ ὅποιον προήρχετο καὶ ἐκ τινος ἀρχιοτέρας κοινωνικῆς δομῆς, εἰς τὴν ὁποίαν ὁ πολίτης οὐδεμίαν εἶχεν ἀνάγκην νὰ ἀνατρέχῃ εἰς τὰς ὑπηρεσίας τοῦ χειρόνακτος ἢ τοῦ μικροῦ ἐμποροῦ, ἀλλ' εὗρισκεν εἰς τὴν ἀγροικίαν του, καλλιεργουμένην ὑπὸ τῆς οἰκογενείας του, τὰς πρώτας ὕλας ἀμφοτέρωθεν καὶ διατροφῆς του (73), ἐνετάθη ἰδίᾳ κατὰ τοὺς χρόνους τοῦ Κικέρωνος. Τοῦτο συνέβη ἔνεκα τῆς κατ' αὐτοὺς δομῆς τοῦ δουλικοῦ καθεστώτος, ἀναλόγου πρὸς τὸ ἐν Ἑλλάδι ἀλλ' ἐξειλιγμένου (74), καὶ τῆς

Ausblick im Arbeitsbereich der lateinischen Philologie, «Museum Helveticum» IV (1947) 163· Toynbee J. M., *Some notes on artists in the Roman World*, Bruxelles 1951 (Collect. «Latomus»)· Bianchi R. - Bandinelli, *L'artista nell'antichità classica*, Milano in «Archeologia Classica» 9 (1957)· Calabi I. - Limentani, *Il lavoro artistico*, Milano 1958· De Robertis Fr. M., *Lavoro e lavoratori nel mondo romano*, Bari 1963.

72. Βλέπε Lemonnier Henr., *Étude historique sur la condition privée des affranchis aux trois premiers siècles de l'empire romain*, Paris 1887, p. 266 sqq.· Duff A. M., *Freedmen in the early Roman Empire*, 1928· Boulvert G., *Les esclaves et les affranchis impériaux sous le Haut-Empire romain*, Diss., Aix-Marseille 1964.

73. Fowler Warde W., *Social life at Rome in the age of Cicero*, London 1908, p. 43.

74. Βλέπε σχετικῶς Neurath O., *Zur Anschauung der Antike über Handel, Gewerbe und Landwirtschaft*, Diss., Berlin 1906, s. 11· Pöschl V., *Römischer Staat und griechisches Staatsdenken bei Cicero*, Berlin 1936, s. 208· Seel O., *Römische Denker und römischer Staat*, Leipzig-Berlin 1937, s. 60· Cary M. - Haarhoff T. J., *Life and Thought in the Greek and Roman World*, London 1940.

ἀφθονίας τῶν δούλων⁷⁵), ἡ ὁποία ἐπέτρεπεν εἰς τοὺς κεφαλαιούχους νὰ παραβλέπουν τὸν χειρῶνακτα ἢ τὸν μικρὸν ἔμπορον, καίτοι ἡ ἐργασία τῶν δούλων τῶν ἐκ τοῦ πολέμου προερχομένων δὲν ἦτο ἐργασία ποσότητος καὶ ποιότητος καὶ δὲν ἠδύνατο νὰ ἀνταποκριθῇ εἰς τὰς ἀνάγκας ἐκλελεπτυσμένου καὶ παρακαμάζοντος πολιτισμοῦ⁷⁶).

Ὁ Κικέρων εὐρεθεὶς πρὸ μιᾶς τοιαύτης πραγματικότητος τῆς ἐν τῇ Ρωμαϊκῇ κοινωνίᾳ οἰκονομίας, στηριζομένης ὡς ἐπὶ τὸ πλεῖστον ἐπὶ τῆς ἐργασίας τῶν δούλων⁷⁷), ἡ ὁποία ἐπέδρα ἀπορασιαστικῶς ἐπὶ τὴν ἐργασίαν καθόλου καὶ ἐπέφερε τὴν μεγαλυτέραν ταπεινώσιν τοῦ ἐλευθέρου ἐργάτου καὶ ἐδημιούργει ἀπέχθειαν πρὸς πᾶσαν ἔμμοισθον ἐργασίαν, παρουσιάζεται εἰς τὸ ἔργον τοῦ *De officiis*, ὡς ἤδη εἶδομεν, περιφρονητῆς τοῦ χειρῶνακτος. Οὕτως ἐξηγεῖται ἡ κοινωνικὴ αὐτῆ καταδικὴ καὶ δυσφήμησις ὑπὸ τοῦ Κικέρωνος τῶν χειροτεχνῶν καὶ πάντα τὰ κηρύγματα αὐτοῦ περὶ τῆς μεγαλυτέρας ἢ μικροτέρας ἀναξιοτήτος καὶ εὐτελείας τῶν τεχνικῶν καὶ ἐπικερδῶν ἐνασχολήσεων καὶ δραστηριοτήτων, ὡς καὶ ἐκεῖνα τὰ κηρύγματα αὐτοῦ, κατὰ τὰ ὅποια αἱ τέχναι αἱ ἀσχοῦμαι ὑπὸ τῶν δούλων, εἶναι ἀνάρμοστοι καὶ ἀκρεπεῖς, ἐξευτελιζοῦσαι πάντα ἐλευθέρου ἀνθρώπου, πάντα Ρωμαίων πολίτην, ὁ ὁποῖος τυχὸν τὰς ἐξασκαί, καὶ ὑποβιάζοσαι αὐτὸν εἰς τὴν κατάστασιν τοῦ δούλου⁷⁸).

75. Ὁ Dureau De La Malle (*Economie politique des Romains*, Paris 1841, p. 230 ἀμφ.) προσπάθησε νὰ καθορίσῃ τὸν σχετικὸν ἀριθμὸν δούλων ἐν Ρώμῃ ἐν σχέσει πρὸς τοὺς ἐλευθέρους πολίτας κατὰ τοὺς χρόνους τῆς Ἐλευθέρας Πολιτείας· πρβλ. καὶ Frank Tenney, *An Economic Survey of Ancient Rome*, Baltimore I (1933) 112 ff.

76. Ὁ Roscher, *Grundlagen der National Oekonomie*, Frankfurt a/M, ὑπελόγησεν ὅτι εἰς τὰ χειρῶνακτικὰ ἔργα οἱ δούλοι τῆς ἀρχαιότητος ἀπέδιδον τὸ τέταρτον ἢ πέμπτον τῆς ἐργασίας τοῦ ἐλευθέρου ἐργάτου. Ὁ Salvioli (*ibid* ἀνωτ., σ. 103) τονίζει ὅτι οἱ ἴδιοι οἱ ἀρχαῖοι δὲν εἶχον αὐταπάτας περὶ τούτου. Διὰ τοῦτο καὶ εἰς τὰς μεγάλας ἰδιοκτησίας ἡ γεωργία παρεχώρησε τὴν θέσιν τῆς εἰς τὴν κτηνοτροφίαν, ἀπαιτοῦσαν ὀλίγας ἐργασιακὰς χεῖρας καὶ μικρὰν ἐπιτήρησιν.

77. Ὁ Th. Mommsen, *Römische Staatsrecht*³, Leipzig, Bd. I (1887) 366-375 (γὰρ μετ. Girard) ὑπεστήριξεν ὅτι ἡ ρωμαϊκὴ οἰκονομία εἰς πᾶσας τὰς ἐποχὰς ἐβασίλειτο κυρίως ἐπὶ τῆς ἐργασίας τῶν δούλων, δευτερευόντα δὲ καὶ πολὺ μικρὸν ὄλον διεδραμάτιζον οἱ ἐλευθέρου μισθωτοὶ ἐργάται. Κατὰ τὸν Halkin (*Les esclaves publics chez les Romains*, Bruxelles 1897) μάλιστα οἱ αἰχμάλωτοι πολέμου ἐχρησιμοποιοῦντο ὑπὸ τοῦ Κράτους ὡς *servi publici*, ἀπαραίτητοι διὰ τὴν δημοσίαν διοίκησιν. Κατὰ τοὺς αυτοκρατορικοὺς ἑμῶς χρόνους ὁ χαρακτὴρ καὶ τὸ ἔργον τῶν *servi publici* μετεβλήθη πολὺ· πρβλ. Barrow, *Slavery in the Roman Empire*, London 1928, p. 130.

78. Βλέπε καὶ *De finibus* III 2, 4: «Atque, ut omnium has artes elegantes et ingenuas, ne opifices quidem tueri sua artificia possent, nisi vocabulis uterentur nobis incognitis, usitatis sibi...», ἔτι καὶ ὁ Κικέρων εἰς τὰς ἀβράς καὶ εὐγενεῖς τέχναις ἀντιτάσσει τοὺς χειρῶνακτας· ἐπίσης βλέπε αὐτόθι V 19, 52: «quia? quod homines infima fortuna, nulla spe rerum gerendarum, opifices denique, delectantur historia?», πρβλ. καὶ αὐτόθι I 1, 3.

Ἡ ἀνωτέρω ὑπεροπτικὴ ἀντίληψις καὶ ἠθικὴ, ἢ ἠθικὴ κατωτερότης τῆς ἐπ' ἀμοιβῇ ἐργασίας, τὴν ὁποίαν ἀντίληψιν καὶ ἠθικὴν ἐξέτρεφον τὰ ἀριστοκρατικὰ ἰδανικὰ τῆς ἐποχῆς ἐκείνης, αἱ παραδόσεις καὶ οἱ νόμοι, παραβλέποντες τὴν ἀρχὴν ἐπι πᾶσα οἰκονομικῶς χρήσιμος ἐργασία εἶναι ἀξία ἀμοιβῆς, ὑπετίμα καὶ ἐξετόπιζε τὴν ἐπ' ἀμοιβῇ ἐργασίαν.

Ταῦτα πάντα, ὡς καὶ τὸ ὅτι ὁ Κικέρων ἀπεκάλεσε τοὺς δούλους «ἀκάθαρτον λύμην» (lues impura), μολύνουσαν τὰ θεῖα (79) καὶ ἀνθρώπινα πράγματα, ἔταν ἄπτεται αὐτῶν, ἐὰν πρόκειται οἱ δούλοι νὰ μετᾶσχουν τῶν sacra publica, τῆς θρησκείας καὶ τῆς ἐπισήμου λατρείας τοῦ Κράτους, δεικνύουν ὅτι ὁ Κικέρων διακατείχετο ὑπὸ τῆς προκαταλήψεως ἐκείνης, ἢ ὅποια ἐκράτησεν εἰς τὴν Ρωμαϊκὴν ἀρχαιότητα, ὅπως καὶ εἰς τὴν Ἑλληνικὴν, καὶ ἐκυριάρχησε τοῦ Πλάτωνος (80) καὶ τοῦ Ἀριστοτέλους, ὁ ὅποιος εἰς τὰ κοινωνικὰ του διδάγματα ἀπεδέχετο τὸν θεσμόν τῆς προσωπικῆς δουλείας, ὡς ἀπολύτως σύμφωνον πρὸς τὸ φυσικὸν δίκαιον (81), ὡς μίαν οἰκονομικὴν καὶ κοινωνικὴν ἀνάγκην, ἐπιβαλλομένην ὑπὸ τῆς φύσεως (82), χωρὶς ὅμως οὗτος νὰ λαμβάνῃ θέσιν ἐναντίον τῶν δούλων, ἀλλ' ἐτόνιζεν ὅτι διὰ τῆς δημιουργίας τῆς αὐτομάτου τεχνικῆς ὁ ἀπρεπὴς ἢ προσωπικῆς δουλεία νὰ παύσῃ ὑφισταμένη.

Κατὰ ταῦτα ὁ Κικέρων ἐφρόνει περὶ τῆς κοινωνικῆς θέσεως τῶν δούλων τὸ μὲν παρὰ τὸ διδάγμα του περὶ ὑπάρξεως φυσικοῦ ἀγράφου δικαίου, ἕπερ εἶναι ἡ φωνὴ τῆς αἰωνίας φύσεως καὶ ἡ ἀναγκαία βᾶσις πάντων τῶν θετικῶν νόμων τῆς κοινωνίας (83), τὸ δὲ παρὰ τὸν ἀναμφισβήτητον ἀνθρωπισμόν, τὸν ὁποῖον εἶχε κατ' ἐπίδρασιν τοῦ στωικισμοῦ. Ὁ στωικισμὸς, ὡς γνωστόν, ὑπῆρξεν ἡ δευτέρα φωνή, ἢ ὅποια μετὰ τὴν τῶν σοφιστῶν διεκλήρυσεν εἰς τὸν εἰδωλοκρατικὸν κόσμον τὴν ἰσότητά τῶν ἀνθρώπων κατὰ τῶν κοινωνικῶν τάξεων τοῦ ἀρχαίου κόσμου καὶ κατεδίκασε τὴν δουλείαν ὡς ἀντίθετον πρὸς τὴν

79. *De harusp. responsis* XII 24 - 25 : «... quibus ludis primum ante populi consensum senatui locum P. Africanus iterum consul ille maior dedit : ut eos ludos haec Lues impura polluerit... nos ex Etruscorum scriptis haruspices, ut a servitio caveremus, monerent».

80. Πρβλ. Morrow G.R., *Plato's Law of Slavery in its Relation to Greek Law*, Urbana 1939· τοῦ αὐτοῦ, *Plato and Greek Slavery*, «*Quart. Review of Psychol. and Philos.*» 48 (1939) 186 ff.

81. Ἡ ἰδέα αὐτῆ κατεπολεμήθη ὑπὸ τῶν Ρωμαίων νομομαθῶν πρβλ. *Instit.* § 2, *de iure person.* I 2 - L. 64. D. *De conduct. indeb.* XII 6. - L. 4. Dig. *De Instit. et jur.* I 4.

82. Πολιτικ. Α2, 1252α 31-β5. Α3, 1253β 1-7. Α4, 1253β 29-1254α 13. Ἡθικ. Νικ. Θ11, 1161β 4-6. Οἰκον. Α5, 1344α 23-β21· πρβλ. καὶ Schlaifer R., *Greek theories of slavery from Homer to Aristotle*, *Harvard Studies in Classical Philology* 47 (1936) 165-204· Barzzi Arno, *Der Freie und der Sklave in «Ethik und Politik des Aristoteles»* *Philosophisches Jahrbuch* 77 (1970) 15-28.

83. *De part. orat.* 130. *De nat. deor.* I 14,36. *De leg.* 16, 19. *De offic.* III 6,30. *De republ.* III 22,33.

φύσιν και επέτρεπεν εις τούς δούλους πάντα τὰ δικαιώματα, ιδίαι ὅσον ἀφορᾷ εις τὴν θεότητα και εις τὴν λατρείαν. Εἶχε δὲ ὁ στοικισμὸς ἐν Ρώμῃ πλείστους ὀπαδοὺς.

Ὁ Κικέρων κατ' ἐπίδρασιν τοῦ στοικισμοῦ εις πολλὰ τῶν ἔργων του⁽⁸⁴⁾ παρουσιάζεται ὡς εἰς τῶν εὐγενεστέρων ἀποστόλων τοῦ ἀνθρωπισμοῦ ἐναντι τῶν δούλων, ὡς και ὁ Μ. Πόρκιος Κάτων, ἀπὸ τῆς ἐποχῆς τοῦ ὁποίου ὁ δούλος ἐν Ρώμῃ κατέστη ἀπαραίτητος συνεργάτης, ὁ ὁποῖος εις ὄφελος τῆς συγκλητικῆς ἀριστοκρατίας ἠύξησε τὴν περιορισμένην ἔργειον ιδιοκτησίαν, ἡ δὲ συνεργασία αὐτῆ τοῦ δούλου ὑπέθετε ποιάν τινα συμμετοχὴν του εις τὰ κέρδη και τὴν πραγματοποίησιν ὑπ' αὐτοῦ οἰκονομιῶν τινων ἐκ τῆς ἐργασίας του⁽⁸⁵⁾.

Ὁ Κικέρων, ὡς και ἄλλοι λατῖνοι συγγραφεῖς⁽⁸⁶⁾, δέχεται ὅτι οἱ δούλοι ἐν Ρώμῃ μετεῖχον τῶν ιδιωτικῶν ἱερῶν τῆς λατρείας τῶν Lares τῶν ρωμαϊκῶν οἰκογενειῶν⁽⁸⁷⁾ και ὅτι εἰς τινας τόπους ἐτέλουν τὰ τῆς λατρείας τοῦ "Αρεως"⁽⁸⁸⁾. Προσθέτει δὲ ὁ Κικέρων ὅτι οἱ δούλοι, ἀποτελοῦντες μέρος τῆς ρωμαϊκῆς οἰκογενείας, πρέπει νὰ τυγχάνουν σεβασμοῦ και καλῆς μεταχειρίσεως χάριν τῶν συμφερόντων τοῦ δεσπότου των και διὰ λόγους δικαιοσύνης⁽⁸⁹⁾. Ἐξ ἄλλου ὁ Κικέρων γράφων εις τὸν ἀδελφόν του Κόιντον τονίζει εις αὐτὸν ὅτι πᾶς δίκαιος ἀνθρωπος δεόν νὰ φροντίζῃ περὶ τῆς καλῆς διαβιώσεως τῶν δούλων του και νὰ συμπεριφέρεται πρὸς αὐτοὺς μετὰ στοργῆς, πραότητος και δικαιοσύνης⁽⁹⁰⁾. Ἐπίσης ὁ Κικέρων, συζητῶν τὸ ζήτημα, ἂν πρέπει νὰ ὑπερισχῆ ἡ ὠφέλεια ἢ ἡ χρηστότης, ἐρωτᾷ, ἂν, προκειμένου, ἐν περιπτώσει τρικυμίας, νὰ γίνῃ ἀπόρριψις φορτίου ἐνὸς πλοίου εις τὴν θάλασσαν, πρέπει νὰ ἀπορριφθῇ εις τὴν θάλασσαν πολύτιμος ἵππος ἢ εὐτελής δούλος. Ἐπὶ τοῦ ζητήματος τούτου, ὅπερ παρουσιάζει δύο ἀντιθέτους ἀπόψεις, τὸ μὲν τὴν οἰκονομικὴν, τὸ δὲ

84. Πρβλ. *De officiis, De legibus, Disputationes Tusculanae, Epistulae*.

85. Πρβλ. Sicard G., *Caton et les fonctions des esclaves*, «Revue historique de droit français et étranger» 35 (1957) 183, 192.

86. Ὁ Κάτων ὁ πρεσβύτερος (*De agricult. LXXXIII*) ἀναφέρει ὅτι οἱ δούλοι ἐν Ρώμῃ ἐτέλουν τὸ θρησκευτικὸν τυπικὸν τοῦ Mars Silvanus περὶ τοῦ θεοῦ τούτου βλέπε Gagé J., *Les classes sociales dans l'empire romain*, Paris 1971, p. 302, 307. Ἐξ ἄλλου ὁ Οὐάρρων (*De ling. latin. VI 24*) ἀναφέρει θυσίας προσεσχευθείας ὑπὸ δούλων diis manibus servilibus.

87. *De legibus* II 11.

88. *Pro Cluentio* 15· πρβλ. και Bömer F., *Untersuchungen über die Religion der Sklaven in Griechenland und Rom I* (1957) passim, ἰδίαι σ. 78 ff., 105 ff., 180 ff. και ἄλλα.

89. *De officiis* III 6, 28: «Qui autem civium rationem dicunt habendam, externorum negant: hi dirimunt communem humani generis societatem: qua sublata, beneficentia, liberalitas, bonitas, iustitia funditus tollitur: quae qui tollunt, etiam adversus deos immortales impii indicandi sunt».

90. *Ad Quintum fratrem* I 4, 8: «Est autem non modo eius qui sociis et civibus,

τὴν ἀνθρωπιστικὴν καὶ ἠθικὴν, λέγει ὁ Κικέρων ὅτι, ἂν ἀποβλέψῃ τις εἰς τὴν ἀξίαν τοῦ ἵππου καὶ τοῦ δούλου, πρέπει νὰ ἀπορρίψῃ εἰς τὴν θάλασσαν τὸν δούλον· ἂν ἕμως ἀποβλέψῃ τις εἰς τὴν εὐσέβειαν καὶ εἰς τὴν δικαιοσύνην, πρέπει νὰ ἀπορρίψῃ τὸν ἵππον. Ἡ ἀντίθεσις μεταξὺ τῶν δύο ἀπόψεων αἴρεται, ἐὰν ἀφεθῇ ἡ εὐθὺνὴ τῆς ἐπιλογῆς εἰς τὰ συναισθήματα τοῦ μέλλοντος νὰ ἀπορρίψῃ τὸ φορτίον⁽⁹¹⁾.

Ἐνῶ λοιπὸν ὁ Κικέρων κατ' ἐπίδρασιν τοῦ στωικισμοῦ ἦτο εἷς τῶν εὐγενεστέρων ἀποστόλων τοῦ ἀνθρωπισμοῦ, ἐν τούτοις οὗτος ἤχθη εἰς τὴν διατύπωσιν γνωμῶν, οἵαι αἱ ἀνωτέρω, περὶ τῆς χειρωνακτικῆς ἐργασίας καὶ τῶν τεχνῶν καθόλου, διότι εὐρέθη πρὸ κρατουσῶν καὶ κινουμένων πρὸ τῶν ὀφθαλμῶν τοῦ ὀδυνηρῶν πραγματικότητων, οἵαι ἦσαν πρῶτον τὸ γεγονός ὅτι τὸ φαινόμενον τῆς δουλείας περιέστελλε τὴν φυσικὴν ἀνάπτυξιν τῶν παραγωγικῶν καὶ ἐμπορικῶν ἐπιχειρήσεων καὶ ἐσημείωνε τὸν μεγαλύτερον ἐξουτελισμὸν τῶν ἐλευθέρων ἐργατῶν. Ἐπειτα τὸ γεγονός ὅτι αἱ συνθῆκαι ἦσαν ἥμισυ εὐνοϊκαὶ διὰ τὰ ἐπαγγέλματα καὶ τὰς τέχνας. Τρίτη ὀδυνηρὰ πραγματικότης ἦτο ἡ μεγάλη ὑποτίμησις, διὰ τῆς ὁποίας ἀπεθάρρυνε τὴν ἐπ' ἀμοιβῆς ἐργασίαν ἢ κοινὴ γνώμη καὶ ἰδίαι αἱ δύο ἀνώτεροι κοινωνικαὶ τάξεις, ἢ τῶν πατρικίων καὶ ἢ ἱππικῆς τάξης, αἱ ὁποῖαι ἐβλεπον ἀρνητικῶς καὶ μετ' ἀπεχθείας τὴν χειρωνακτικὴν ἐργασίαν. Ἐτέρα ὀδυνηρὰ πραγματικότης ἦσαν τὰ τεταραγμένα γεγονότα, τὰ ὁποῖα συνεσωρεύοντο εἰς τὸν ἰδιωτικὸν καὶ εἰς τὸν δημόσιον βίον, καὶ γενικῶς ἡ οἰκονομικὴ, πολιτικὴ καὶ κοινωνικὴ νόσος, ἡ ὁποία ἐκράτει ἐν τῇ Ρωμαϊκῇ αὐτοκρατορίᾳ κατὰ τοὺς χρόνους τοῦ Κικέρωνος⁽⁹²⁾, ὡς συνέπεια τῆς ἐπελθούσης ζημίας εἰς τὴν ἀγροτικὴν οἰκονομίαν.

ἽΩς ἐνδεδειγμένα ἀντιφάρμακα πρὸς θεραπείαν τῆς ἐν Ρώμῃ κρατούσης οἰκονομικῆς, πολιτικῆς καὶ κοινωνικῆς νόσου, τῆς ἐξυηρητοῦσης τὰ σχέδια τῆς ἀναρχίας⁽⁹³⁾ καὶ ἀπεργαζομένης τὸν ὄλεθρον τῆς Ἐλευθέρας Πολιτείας,

sed etiam eius qui servis, qui mulis pecudibus praesit, eorum quibus praesit commodis utilitatique servire».

91. *De officiis* III 23, 89: «... sed tamen ad extremum utilitate officium dirigit magis quam humanitate. Querit, si in mari iactura facienda sit, equine pretiolaris, alio ducit humanitas».

92. Βλέπε σχετικῶς Abbot F. T., *The common People of ancient Rome*, 1912. Church A. J., *Roman life in the days of Cicero*, New York 1914. Park M., *The Plebs in Cicero's days*, Diss., Bryn Mawr. 1919. Gelzer M., *Die römische Gesellschaft zur Zeit Ciceros*, «Neue Jahrbücher f.d. Klass. Altert.» 1920, 1 - 27. Kroll, *Die römische Gesellschaft in der Zeit Ciceros*, «Neue Jahrbücher f.d. Klass. Altert.» 1928, s. 308 - 318. Ciaceri, *Cicerone e i suoi tempi*, Milano, I - II (1926 - 1930). Carcopino Jer., *La vie quotidienne à Rome à l'apogée de l'empire*, Paris 1939. Fowler W. M., «ἔθ' ἀνωτ.», passim, ἰδίαι σελ. 204 - 236.

93. Ἡ ὀλιβερὰ κατὰστασις τῶν δούλων, ἰδίαι τῆς πολεμικῆς βιομηχανίας, ὠδήγησεν εἰς μεγάλας ἐπαναστάσεις, ἰδίαι κατὰ τὸν 2ον π.Χ. αἰῶνα (κατὰ τὰ ἔτη 259, 217, 196,

έθεωρήθησαν κατά πρόωτον λόγον αὶ δωρεάν παροχαὶ σίτου (frumentationes) ὑπὸ τοῦ Κράτους εἰς τοὺς πληθεῖους τῆς Ρώμης καὶ τῶν ἄλλων ἀστικῶν κέντρων τῆς Ἰταλίας, προφανῶς ἐκ φόβου καὶ ὑπολογισμοῦ τοῦ συμφέροντος, διότι οἱ πληθεῖς οὗτοι ἔχοντες δικαίωμα ψήφου ἐπέβλεπον τὰς δημοσίας ἐξουσίας νὰ φροντίσουν ὑπὲρ αὐτῶν. Οὕτως ἐνεκαινιάσθησαν αὶ δωρεάν παροχαὶ αὐταὶ τῆς Πολιτείας εἰς τοὺς πληθεῖους, αἱ ὁποῖαι εἶχον οἰκονομικὰς καὶ πολιτικὰς ἐπιπτώσεις εἰς τὴν καθόλου ρωμαϊκὴν οἰκονομίαν. Αὗται ἱκανοποιοῦν πάντοτε ὀρισμένον ἀριθμὸν ἀτόμων καὶ οὐχὶ ἀναλόγους οἰκονομικὰς ἀνάγκας. Ἐπίσης αὗται ἠνέχον τὴν ὀκνηρίαν καὶ τὴν διαφθορὰν τοῦ προλεταριάτου, ἐπιτρέπουσαι εἰς τοὺς ἔχοντας τὸ προνόμιον νὰ προσφέρουν ἐργασίαν νὰ προσφέρουν αὐτὴν ἀντὶ μισθοῦ, ὁ ὁποῖος ἦτο μικρότερος τοῦ ἐλαχίστου ἀναγκαίου μισθοῦ, ὅτῳ δὲ κατεβίβαζον τὸ γενικὸν ἐπίπεδον τῶν μισθωτῶν. Ἡ ἐλπίς τοῦ νὰ ἔχουν δωρεάν σίτον προσεῖλκυσεν εἰς τὴν Ρώμην τὰς μάζας τῶν δυστυχῶν πληθεῖων, ὅποτε ἐγκαταλειπομένης τῆς γεωργίας αἱ γαῖαι μεταβάλλοντο εἰς τόπους νομῆς κτηνῶν καὶ ἀσκήσεως τῆς θήρας, ὅθι δὲ αὐτοὺς εἰς τὸ νὰ περιφρονοῦν τὴν ἐργασίαν, τοὺς δὲ κυρίους τῶν δούλων ὄθει εἰς τὴν ἀπελευθέρωσιν τῶν δούλων τῶν ὑπὸ τὸν ὄρον αὐτοὶ νὰ προσκομίζουσι τὸν ληφθῆσόμενον δωρεάν σίτον εἰς τοὺς κυρίους τῶν (94).

Ὁ ἠθικολόγος Κικέρων, ἰδὼν ὅτι ἡ ρωμαϊκὴ πολιτικὴ τοῦ δωρεάν ἐπισιτισμοῦ τῶν πληθεῖων ἐν Ρώμῃ συνήθιζεν αὐτοὺς εἰς τὴν ὀκνηρίαν καὶ ἔφερε τὸ δημόσιον ταμεῖον εἰς τὴν καταστροφὴν, ἐτάχθη ἐναντίον αὐτοῦ τοῦ ἀντιοικονομικοῦ συστήματος τῆς πολιτικῆς τῆς Ρωμαϊκῆς Πολιτείας, τὸ ὁποῖον κατέκρινεν. Οὕτω γράφει :

«Frumentariam legem C. Gracchus ferebat. Incunda res plebi Romanae. Victus enim suppeditabatur large sine labore. Repugnabant boni, quod et ab industria plebem ad desidiam avocari putabant et aerarium exhauriri videbatur» (95).

Ἦτοι: Τὸν περὶ παροχῶν σίτου νόμον ἐπρότεινεν ὁ Γάιος Γράκχος. Τὸ πρᾶγμα ἦτο εὐχάριστον εἰς τὸν Ρωμαϊκὸν ὄχλον. Διότι παρείχετο τροφὴν ἀφθόνως ἄνευ μόχθου. Ἀνθίσταντο οἱ εὐγενεῖς, διότι ἐνόμιζον ὅτι τὸ πλῆθος μετακαλεῖτο ἀπὸ τῆς φιλεργίας εἰς τὴν ἀπραγίαν καὶ ἐφαίνετο ὅτι ἐξηγεῖτο τὸ δημόσιον ταμεῖον.

185, 135 - 132, 104 - 100 π.Χ.)· περὶ τῶν ἐπαναστατικῶν τούτων κινήματων βλέπε Bücher, *Die Aufstände der unfrei in Arbeit*, Frankfurt a/Main 1874· Rothke, *De romanorum bellis servilibus capita selecta*, Berlin 1904· Bloch L., *Sociale Kämpfe im alten Rom*, Leipzig - Berlin, Aus «Natur und Geisteswelt» 22 (1920) 1 ff.· Bloch G., *La république romaine. Les conflits politiques et sociaux*, Paris 1922· Mossé G., *Le travail en Grèce et à Rome*, Paris 1971 («Que sais-je?»), p. 74 - 75.

94. Salvioli, *ἔθ' ἀνωτ.*, p. 172.

95. *Pro P. Sextio* 48, 103.

Ἐνῶ ὅμως ὁ Κικέρων εὗρισκε καταστρεπτικὰς διὰ τὸ δημόσιον ταμείον τὰς δωρεὰν παροχὰς σίτου ὑπὸ τοῦ Κράτους εἰς τοὺς πληθβεῖους τῆς Ρώμης, οὗτος ἐπεκρίτει καὶ θεώρει ἀξίας παντὸς ἐπαίνου τὰς ὑπὸ ἰδιωτῶν πατρικίων δωρεὰν παροχὰς εἰς στιγμὰς ἐπιτακτικῆς ἀνάγκης, μὴ λαμβάνων προφανῶς ὑπ' ὄψιν ὅτι ἡ ἰδιωτικὴ ἀγαθοεργία ἠδύνατο νὰ ἐξασφαλίσῃ εἰς τὸν ἀσχοῦντα ταύτην δημοτικότησα, ἡ ὅποια ἠδύνατο νὰ ἀποβῆ ἐπικίνδυνον ὄπλον, τὸ ὁποῖον πιθανῶς νὰ ᾠδήγει τὴν Ἐλευθέραν Πολιτείαν εἰς τὴν ἀναρχίαν. Περὶ τῶν ἰδιωτικῶν αὐτῶν ἀγαθοεργιῶν ὁ Κικέρων γράφει:

«In illo autem altero genere largiendi, quod a liberalitate proficiscitur, non uno modo in disparibus causis affecti esse debemus. Alia causa est eius, qui calamitate premitur, et eius, qui res meliores quaerit, nullis suis rebus adversis. Propensior benignitas esse debet in calamitosos, nisi forte erunt digni calamitate...» (96).

Ἦτοι: Εἰς ἐκεῖνο ὅμως τὸ ἕτερον εἶδος τοῦ μεγαλοδωρεῖν, ὕπερ ὁρμᾶται ἐξ ἐλευθεριότητος, ὑφείλομεν νὰ συγκινώμεθα οὐχὶ καθ' ἓνα τρόπον εἰς ἀνομοίας περιστάσεις. Ἄλλη εἶναι ἡ περίστασις αὐτοῦ, ὁ ὁποῖος πιέζεται ὑπὸ τῆς δυστυχίας, καὶ (ἄλλη εἶναι ἡ περίστασις) αὐτοῦ, ὁ ὁποῖος ζητεῖ καλύτερα πράγματα, ἐνῶ οὐδὲν τῶν πραγμάτων του ἔχει ἐναντίως. Προθυμότερα θὰ ὀφείλῃ νὰ εἶναι ἡ εὐεργεσία πρὸς τοὺς δυστυχεῖς, ἐκτὸς ἐὰν θὰ εἶναι κατὰ τύχην ἄξιοι δυστυχίας...

Ἄλλαχοῦ ἐπίσης ὁ Κικέρων γράφει :

«...eoque erat cuiusque gratior in re publica virtus, quod in rebus privatis diligentissime singulos cives opera, consilio, re tuebantur (97).

Ἦτοι: Καὶ τοσοῦτον ἡ ἀρετὴ ἐκάστου πρὸς τὴν Πολιτείαν ἦτο εὐαρεστοτέρα, καθ' ὅσον εἰς τὰς ἰδιωτικὰς ὑποθέσεις ἐβοήθουν προθυμότερα πάντας τοὺς πολίτας δι' ἔργου, διὰ συμβουλῆς, διὰ χρημάτων.

Ἐτερον ἀντιφάρμακον ἐθεωρήθη ὑπὸ τῆς Ρωμαϊκῆς Πολιτείας ἡ ἀπασχόλησις σχολαζόντων ἐλευθέρων ἐργατῶν εἰς δημόσια ἔργα πρὸς καταπολέμησιν τῆς ἀνεργίας. Οὕτως ὁ Γάιος Γράκχος ἀπησχόλησεν ἐλευθέρους ἐργάτας εἰς ἔργα ὁδοποιίας ἐν τῇ ἐπιθυμίᾳ του νὰ κερδίσῃ τὴν εὐνοίαν αὐτῶν (98). Ἀντιθέτως ὁ Κικέρων ἐνέκρινε καὶ ἐπήγει ἐτέραν χρησιμότητα τῶν δημοσίων ἔργων ἐν σχέσει πρὸς τοὺς πληθβεῖους. Κατ' αὐτὸν τὰ μεγάλα δημόσια ἔργα προκαλοῦν τὸν θαυμασμόν πρὸς τὸ Κράτος διὰ τὴν δυνάμιν του καὶ κάμνουν τοὺς πτωχοὺς νὰ εἶναι εὐχαριστημένοι, διότι ζοῦν ὑπὸ κυβέρνησιν δημιουργοῦσαν κολοσσαῖα ἔργα. Οὕτω τονίζει :

«Atque etiam illae impensae meliores, muri, navalia, portus, quarum

96. *De officiis* II 18, 61.

97. *De republica* II 34.

98. Πλούτ., *Γάιος Γράκχος* 7· Ἀππιαν., *Ρωμαϊκῶν Ἐμφυλίων* Α 23.

ductus, omniaque, quae ad usum reipublicae pertinent. Quamquam, quod praesens tamquam in manum datur, iucundius est, tamen haec in posterum gratiora. . . Tota igitur ratio talium largitionum, genere vitiosa est, temporibus necessaria; et tum ipsa et ad facultates accommodanda, et mediocritate moderanda esto⁹⁹).

"Ἦτοι : Πρὸς τοῦτοις ἐκεῖναι αἱ δαπάναι (εἶναι) κρείττονες (αἱ γενόμεναι διὰ) τὰ τεῖχη, τὰ νεώρια, τοὺς λιμένας, τὰ ὑδραγωγεία καὶ πάντα, ὅσα ἀφοροῦν εἰς τὴν ἀφέλειαν τῆς Πολιτείας. Καίτοι (ἐκεῖνο), ὅπερ εὐθύς, ὡσπερ εἰς τὴν χεῖρα δίδεται, εἶναι εὐχαριστότερον, ὅμως ταῦτα μεταγενεστέρως (εἶναι) εὐχαριστότερα. . . "Ὅλον λοιπὸν τὸ σύστημα τῶν τοιούτων μεγαλοδωριῶν εἶναι πλημμελές, κατὰ καιροὺς (ὅμως εἶναι) ἀναγκαῖον· καὶ τότε αὐτὸ πρέπει νὰ προσαρμόζεται εἰς τὰ μέσα καὶ νὰ κατευθύνεται ὑπὸ μετριοπαθείας.

'Αναμφίβολον φαίνεται ὅτι ἐν Ρώμῃ τὸ θλιβερόν καὶ ταλαίπωρον ἐκεῖνο πλῆθος τῶν ἐλευθέρων ἐργατῶν, ἡ αὖν τῇ ἐκκλησίᾳ τοῦ δήμου συχνάζουσα βδέλλα τοῦ δημοσίου ταμείου, ὁ ταλαίπωρος καὶ νῆστις ταπεινὸς ὄχλος (illa concionalis hirudo aerarii, misera ac ieiuna plebecula), ὡς ἀποκαλεῖ τούτους ὁ Κικέρων¹⁰⁰), ἡσχολεῖτο περὶ τὴν κατασκευὴν μεγάλων δημοσίων ἔργων κατὰ τὰς τελευταίας δεκαετίας τῆς Ἐλευθέρας Πολιτείας, τὰ ὅποια ἀπῆλθον σοβαρὰς δαπάνας, ὡς ἀποπνέοντα τὴν χλιδὴν τῆς Ἀνατολῆς, προσκάλουν ὅμως τὸν θαυμασμὸν ὡς ἀντικατοπτρίζοντα τὴν μεγαλοπρέπειαν καὶ τὴν ἐντυπωσιάζουσαν ἐπιβλητικότητά τῆς ἑλληνικῆς τέχνης καὶ ἐπικυροῦντα διὰ τῆς κατευθύνσεώς των τὸ κύρος καὶ τὴν ἠθικὴν ἡγεμονίαν τῆς Ρώμης ἐπὶ ὅλου τοῦ κατακτηθέντος ὑπ' αὐτῆς κόσμου.

"Ἐπερον τέλος ἀντιφάρμακον πρὸς θεραπείαν τῆς οικονομικῆς, πολιτικῆς καὶ κοινωνικῆς νόσου τῆς Ρώμης κατὰ τοὺς χρόνους τοῦ Κικέρωνος καὶ πρὸ αὐτῶν ἐθεωρήθη ὁ ἀναδασμὸς τῆς γῆς, ἡ διανομὴ τῶν δημοσίων κτημάτων, τὰ ὅποια εἶχον σφετερισθῆ οἱ πατρίκιοι, εἰς τοὺς ἐν Ρώμῃ πληθεῖους, οικονομικὸν μέτρον, δι' οὗ θὰ ἀνεκόπτετο ἡ ἀποργάνωσις καὶ κατάρπτωσις τῆς γεωργίας καὶ θὰ ἐπετυγχάνετο ἡ ἐξυγιάνσις τῆς ἀπόρου κοινωνικῆς τάξεως. Ἐπρεπε νὰ διαλυθῇ τὸ προλεταριάτον τῆς Ρώμης καὶ νὰ σταλῇ εἰς τοὺς ἀγροὺς τὸ μεγαλύτερον μέρος αὐτοῦ, νὰ ἀποκατασταθῇ δὲ οὕτως ἡ ἀξιοπρέπεια τῆς ἐλευθέρας ἐργασίας ἐν τῇ γεωργίᾳ καὶ ὁ θεσμὸς τῆς μικρᾶς ἐγγείου ἰδιοκτησίας¹⁰¹), διότι μόνον οὕτως ἠδύναντο νὰ ἐκλείψουν αἱ φοβεραὶ ἐπιπτώσεις, τὰς ὅποιας εἶχεν ἐπὶ τὴν ζωὴν τοῦ Ρωμαϊκοῦ λαοῦ ἡ κατάρπτωσις τῆς ἐλευθέρας ἀγροτικῆς ἐργασίας.

99. *De officiis* II 17, 60.

100. *Ad Atticum* I 16, 6.

101. Βραδύτερον ὁ Αὐγουστος καὶ ἄλλοι αὐτοκράτορες ἔλαβον μέτρα ὑπὲρ τῆς ἀποκαταστάσεως τῆς μικρᾶς ἐγγείου ἰδιοκτησίας· πρβλ. Salvioli, *ἐνθ' ἀνωτ.*, σ. 162.

Πρὸς διόρθωσιν τῆς οἰκονομικῆς, πολιτικῆς καὶ ἠθικῆς αὐτῆς κακοδαιμονίας προτάθησαν κατὰ καιροὺς διάφοροι ἀγροτικοὶ νόμοι. Αἱ πρῶται τοιαῦται μεταρρυθμιστικαὶ προσπάθειαι ἀναδασμοῦ τῆς γῆς ὑπὲρ τῶν πληθειῶν ἐγένοντο, ὡς γνωστόν, διὰ τῶν ὑπὸ τῶν Γράκχων προταθέντων ἀγροτικῶν νόμων (102), τῶν ὁποίων ἡ σπουδαιότης ὑπῆρξε μεγίστη (103). Τοὺς ἀγροτικούς δὲ τούτους νόμους, ὡς καὶ τοὺς μετέπειτα, κατεπολέμησε ἡ τάξις τῶν πατρικίων καὶ ἡ ἵππικὴ τάξις. Παραδόξως οἱ εὐνοούμενοι ἐκ τῶν ἀγροτικῶν νόμων δὲν ἐδείκνυον ἐνθουσιασμόν δι' αὐτούς, ἀλλ' ἀδιαφορίαν, διότι οὗτοι προὔτιμων ἀντὶ τῆς σκληρᾶς ζωῆς τῶν ἀγρῶν τὰς συνεδρίας τῆς ἐκκλησίας τοῦ δήμου καὶ τοὺς ἐν Ρώμῃ ἀγῶνας. Ὁ ἀγροτικὸς βίος ἤδη ἐφαίνετο εἰς αὐτούς ὡς ἐξορία καὶ ταπεινώσις.

102. Οἱ τοὶ προέβλεπον ὅτι οὐδεὶς Ρωμαῖος πολίτης ἠδύνατο νὰ κατέχη πλέον τῶν πεντακοσίων στρεμμάτων δημοσίων γαιῶν, εἰς τὰς ὁποίας ἠδύνατο νὰ προστεθοῦν διακόσια πενήκοντα στρέμματα δι' ἑκάστον τῶν υἱῶν του.

103. Περὶ τῶν ἀγροτικῶν νόμων τῶν Γράκχων καὶ τῆς σπουδαιότητος αὐτῶν βλέπε Nitzsch G., *Die Gracchen und ihre nächste Vorgänger*, Berlin 1847· Buhl, *Die agrarische Frage im alten Rom*, Heidelberg 1878· De Ruggiero, *Agrariae leges*, «Enc. giurist.» 1, part. 2. 1 (1892) 733 ff. Marquardt J., *L'organisation de l'empire romain*, Paris 1892, p. 1, 140 sqq. Meyer Ed., *Untersuchungen zur Geschichte der Gracchen*, Halle 1894· Soltau W., *Die Aechtheit des Licin. Ackergesetzes*, «Hermes» XXX (1895) 624-629· Maschke, *Zur Theorie und Geschichte der röm. Agrargesetze*, s. 59· Weber, *Storia agraria romana*, p. 560· Cardinali, *Studi Graccani*, Roma 1912, p. 146· Enslin W., *Die Ackergesetzgebung seit Ti. Gracchus im Kampfe der politischen Parteien*, «Neue Jahrbücher f. Klass. Altertum» LIII (1924) 15 - 25· Saumagne C., *Sur la loi agraire de 643/411* «Revue de Philologie» 53 (1927) 50 - 80· Schur W., *Scipio Africanus und die gracchische Reformbewegung*, «Verhandlung der Versammlung deutscher Philologen» LVI (1927) 51 ff. Carcopino J., *Autour de Gracques*, Paris 1928· Scalais R., *La politique agraire de Rome depuis les Guerres Puniques jusqu'aux Gracques*, «Musée Belge» XXXIV (1930 - 32) 195 - 241· τοῦ αὐτοῦ, *L'échec des Gracques et l'avènement de la monarchie militaire*, «Les Études classiques» II (1933) 9 - 28· Frank Ten., *An Economic Survey of Ancient Rome*, Baltimore I (1933) 117 ff. Bozza Fr., *La «possessio» del l'ager publicus*, Milano 1939, p. 19· Clerici L., *Economia e finanza dei Romani*, Bologna 1943, p. 283 - 300, 301 - 309· Campana A., *Storia dei frammenti della lex Acilia repetundarum e della lex agraria*, «Rend. Pont. Accad. Rom. Arch.» XXIII - XXIV (1947 - 49), p. 13· Tibiletti G., *Il possesso dell'ager publicus e le norme de modo agrorum sino ai Gracchi*, «Athenæum» 26 (1948) 173 - 236, 27 (1949) 3 - 41· τοῦ αὐτοῦ, *Ricerche di storia agraria romana*, «Athenæum» 28 (1950) 183 - 266· τοῦ αὐτοῦ, *Le leggi de iudiciis repetundarum fino alla Guerra Sociale*, «Athenæum» 31 (1953) 5 - 100· τοῦ αὐτοῦ, *Il sviluppo del latifundio dall'epoca graccana all'imperio*, «Acta del X^o Congr. intern. di Sc. storiche» (Firenze), vol. 2 (1955), p. 237 - 292· Boren H., *Livius Drusus, tr. pleb. 122 and his anti-gracchan program*, «Class. Journal» 52 (1956) 27 - 36· τοῦ αὐτοῦ, *The urban side of the gracchan economic crisis*, «Amer. Hist. Review» 1957 - 58, p. 890 - 902· τοῦ αὐτοῦ, *Numismatic light on the gracchan crisis*, «Amer. Journal of Philology» 79 (1958) 140 - 145· Frac-

Τὴν ψυχικὴν αὐτὴν κατάστασιν τῶν πληθειῶν ἐναντι τῶν ἀγροτικῶν νόμων εἶχεν ὑπ' ὄψει τοῦ ὁ Κικέρων εἰς τὸν λόγον τοῦ κατὰ τοῦ Rullus, ὁ ὁποῖος εἶχε προτείνει νόμον προβλέποντα ἀναδασμὸν τῶν δημοσίων κτημάτων ὑπὲρ τῶν πληθειῶν. Ὁ Rullus διὰ τοῦ νόμου τούτου ἀπέβλεπεν εἰς τὸ νὰ ἀντιδράσῃ πρὸς τὸ δημοκρατικὸν κόμμα εἰς ὅ,τι ἀφεώρα εἰς τὴν ἰδιοκτησίαν, εἰς τὴν κατοχὴν καὶ ἐκμετάλλευσιν τῆς δημοσίας κυριαρχίας, εἰς ὅ,τι ἀφεώρα τὴν ἐν γένει διοίκησιν τῶν ρωμαϊκῶν ἐπαρχιῶν.

Ἡ ἀγροτοοικονομικὴ πολιτικὴ, ἣ διὰ τῶν ἀγροτικῶν νόμων ἐπιδιωκομένη, ἐνέβαλεν εἰς οἰκονομικὰς καὶ πολιτικὰς ἀνησυχίας τὸν Κικέρωνα, ὁ ὁποῖος ἐβλεπεν αὐτὴν ὡς καταστροφικὴν διὰ τὸ δημοσίον ταμιεῖον. Διὰ τοῦτο ὁ Κικέρων ἐπέσειε διαρκῶς τὸ φάσμα τῆς χρεωκοπίας τῆς δημοσίας οἰκονομίας ἐκ τῆς ἐφαρμογῆς τῶν ἀγροτικῶν νόμων· σχετικῶς γράφει :

«Sic confirmo, Quirites, hac lege agraria, pulchra atque populari, dari vobis nihil condonari certis hominibus omnia : ostentari populo Romano agros, eripi etiam libertatem privatorum pecunias augeri, publicas exhauriri» (104).

Ἡτοι: Οὕτω (σᾶς) διαβεβαιῶ, ὦ Κυριῖται, ὅτι διὰ τούτου τοῦ ἀγροτικοῦ νόμου, τοῦ ὠραίου καὶ χαριζομένου εἰς τὸν δῆμον, οὐδὲν δίδεται εἰς σᾶς, ὅτι τὰ πάντα δωροῦνται εἰς ὠρισμένους ἀνθρώπους· ὅτι προτείνονται ἀγροὶ εἰς τὸν Ρωμαϊκὸν λαόν, ὅτι προσέτι ἀφαιρεῖται ἡ ἐλευθερία· ὅτι τὰ χρήματα τῶν ἰδιωτῶν ἀυξάνονται, τὰ (δὲ) δημόσια ἐξαντλοῦνται.

Ὁ Κικέρων εἰς τὸ ἔργον τοῦ *De officiis* ἐπαναλαμβάνει καὶ ὑπογραμμίζει ἄλλως ἰδιαιτέρως τὴν γενικὴν ἰδέαν ὅτι τὸ ἰδιωτικὸν συμφέρον πρέπει νὰ μὴ ἀντιτάσσεται εἰς τὸ γενικὸν συμφέρον :

«Ergo unum debet esse omnibus propositum ut eadem sit utilitas unius cuiusque et universorum» (105).

Ἡτοι: Ὅθεν ἐν (πρᾶγμα) ὀφείλει νὰ εἶναι εἰς πάντας προτεταγμένον (πρὸ τῶν ὀφθαλμῶν), πῶς δηλαδὴ νὰ ὑπάρχη ἡ αὐτὴ ὠφέλεια εἰς ἕνα ἕκαστον καὶ εἰς σύμπαντας.

Διὰ τὸν Κικέρωνα ἡ πολιτικὴ δὲν δύναται νὰ εἶναι ἡ πραγματοποίησις τῶν συμφερόντων μιᾶς ομάδος, ἀλλὰ πᾶσα πολιτικὴ ὀφείλει νὰ γίνεσθαι ἐν τῷ συμφέροντι τοῦ συνόλου τῆς Πολιτείας καὶ οὐχὶ μόνον ἐν τῷ συμφέροντι τοῦ

caro P., *Studi sul età dei Gracchi*, Pavia, p. 73· Smuts F., *Stoic influences on Tiberius Gracchus*, «Acta Classica» I (195*) 106· Earl D. C., *The Calpurnii Pisones in the second century B. C.*, «Athenæum» 38 (1960) 283· τοῦ αὐτοῦ, *Tiberius Gracchus, a study in politics*, Coll. «Latomus», vol. LXVI (1963) 119 sqq· Nicolet C., *Les idées politiques à Rome sous la République*, Paris 1964, p. 45 sqq· τοῦ αὐτοῦ, *L'inspiration de Tiberius Gracchus*, «Revue des Études anciennes» 67 (1965) 142-158.

104. II de lege agrar. contra Rullum VI 15.

105. De offic. III 6, 26.

ένος ἢ τοῦ ἄλλου κόμματος, τῆς μιᾶς ἢ τῆς ἄλλης κοινωνικῆς τάξεως. Τοῦτο ἐκθέτει εὐκρινῶς ἐν τῷ *De officiis*, ἐνθα τονίζει ὅτι ὁ ἀληθὴς κυβερνήτης τοῦ Κράτους ὑφείλει νὰ φροντίζῃ δι' ἑλους:

«Qui autem parti civium consulunt, partem neglegunt rem perniciosissimam in civitatem inducunt, seditionem atque discordiam, ex quo evenit ut alii populares, alii studiosi optimi cuiusque videbantur, pauci universorum. Hinc apud Athenienses magnae discordiae: in nostra republica non solum seditiones, sed etiam pestifera bella civilia ⁽¹⁰⁶⁾.

Ἡτοι: Ἐκεῖνοι ὁμως, οἱ ὁποῖοι ἀναλαμβάνουν τὰ συμφέροντα μέρους τῶν πολιτῶν, μέρους δὲ ἀμελοῦν, (οὗτοι) εἰσάγουν εἰς τὴν Πολιτείαν ὀλεθριώτατον πρῶγμα, στάσις καὶ διχόνοιαν. Ἐκ τούτου συμβαίνει, ὥστε ἄλλοι (μὲν) δημοφιλεῖς, ἄλλοι (δὲ) περιποιητικοὶ πρὸς πάντα ἀριστοκράτην νὰ φαίνονται, ἄλλοι (δὲνὰ φαίνονται φίλοι) συμπάντων. Ἐντεῦθεν αἱ παρὰ τοῖς Ἀθηναίοις μεγάλαι διχόνοιαι ἐν τῇ ἡμετέρᾳ Πολιτείᾳ (ἠγέρθησαν) μόνον στάσεις, ἀλλὰ προσέτι ὀλέθριοι ἐμφύλιοι πόλεμοι.

Εἰς τῶν οὐσιωδῶν σκοπῶν τῆς κυβερνήσεως εἶναι νὰ διατηρήσῃ αὕτη τὴν ἰδιοκτησίαν :

«Capitalis ratio est ad aequationem honorum pertinens, qua peste quae potest esse maior» ⁽¹⁰⁷⁾.

Ἡτοι: Ὀλέθριος (ἐπικίνδυνος) λόγος εἶναι ὁ ἀφορῶν εἰς τὴν ἐξίσωσιν τῶν περιουσιῶν τούτου τοῦ ὀλεθρίου λόγου (τοῦ ὀλέθρου) τίς δύναται νὰ εἶναι μεγαλύτερος.

Ὁ Κικέρων δράττεται πάσης εὐκαιρίας, διὰ νὰ στιγματίσῃ τοὺς ἀγροτικούς νόμους καὶ τοὺς εἰσηγητάς των ⁽¹⁰⁸⁾. Οὕτω στιγματίζει τὰ μεταρρυθμιστικὰ μέτρα τῶν Γράκχων ⁽¹⁰⁹⁾, ἐπὶ τῶν ὁποίων τὰ ἀγροτικὰ κινήματα, ἕνεκα τῆς ὑπερβαλλούσης ἐντάσεως τῆς ἀπληστίας τῶν κεφαλαιοκρατῶν Ρωμαίων, ἔσχον τὴν πλέον ἐκρηκτικὴν των ἔκφρασιν. Ἄπαξ μόνον, γράφων περὶ τῶν Γράκχων, δὲν στιγματίζει τὴν μνήμην αὐτῶν :

«Venit enim mihi in mentem duos clarissimos, ingeniosissimos, amantissimos plebis Romanae viros, Ti. et C. Gracchos, plebem in agris publicis constituisse, qui agri a privatis antea possidebantur. Non sum autem ego is consul, qui, ut plerique, nefas esse arbitrer, Gracchos laudare, quorum consiliis, sapientia, legibus, multas esse video reipublicae partes constitutas» ⁽¹¹⁰⁾.

106. *De offic.* I 25, 85.

107. *Αὐτόθι*, II 21, 73.

108. *Αὐτόθι*, II 21, 22· *De orat.* I 9· *De legibus* III 10· *De lege agrar. contra Rullum* II 5, 6.

109. *Pro Sextio* XLVIII, 103.

110. *De lege agrar. II contra Rullum* 5, 10.

Ὁ Κικέρων δὲν ἐδίωξε νὰ διασκήψῃ τὴν λύσιν, τὴν ὁποίαν ἐπεθύμει εἰς τὰ κοινωνικά προβλήματα, δι' ἑνὸς παραδείγματος ληφθέντος ἐκ τῆς ἀρχαίας Ἑλληνικῆς Ἱστορίας, διὰ τοῦ παραδείγματος τοῦ Ἀράτου τοῦ Σικυωνίου, τὸν ὁποῖον ἀντιτάσσει εἰς τοὺς ὑπὸ τὸν Κλεομένη τὸν Γ' ἐπαναστάτας τῆς Σπάρτης, εἰς τοὺς ὁποίους κατατάσσει τοὺς Γράκχους. Ὁ Ἀρατος ὁ Σικυώνιος, διὰ τὴν πραγματοποίησιν τῆν ἀγροτικὴν του μεταρρυθμίσιν, ἀνεζήτησε χρήματα εἰς τὸν Πτολεμαῖον τὸν Β' καὶ οὕτως ἠδυνήθη νὰ ἀποζημιώσῃ τοὺς ἀρχαίους γαιοκτήμονας, ἱκανοποιήσας ἀμφοτέρως τὰς ἀντιμαχομένας παρατάξεις (111), νὰ θέσῃ τέρμα εἰς τὰς ἐν Σικυῶνι ἐσωτερικὰς ταραχὰς καὶ νὰ ἀποκαταστήσῃ τὴν ὁμόνοιαν καὶ εὐνομίαν (112). Ὁ Ἀρατος, ὁ ὁποῖος ἀπέβλεψεν εἰς τὸ κοινὸν συμφέρον, ὑπῆρξε διὰ τὸν Κικέρωνα ἰδεώδης ἡγέτης, καίτοι ἡ μέθοδός του νὰ ζητήσῃ χρήματα παρὰ τοῦ Πτολεμαίου διὰ τὸν ὡς ἄνω σκοπὸν δὲν ἦτο ἡ ἐνδεδειγμένη (113). Ἀντιθέτως ὁ Κικέρων δὲν εἶδεν ὡς ἀληθῆ ὁδηγὸν τοῦ Ρωμαικοῦ λαοῦ τὸν Τιβέριον Γράκχον, ἀσχοληθέντα περὶ τὴν Πολιτείαν, ἀλλὰ μᾶλλον εἶδε τοῦτον ὡς δημαγωγόν, ὁ ὁποῖος ἐπέδρα ἀρνητικῶς ἐπὶ τὰς ρωμαϊκὰς μάζας. Δὲν εἶδε τὸν ἀγροτικὸν νόμον τῶν Γράκχων ὡς μεταρρυθμίσιν, ἀλλ' ὡς ἐπανάστασιν, ὅπως ἐπανάστασις ὑπῆρξεν ὁ ἀναδασιμὸς τῆς γῆς καὶ ἡ ἀποκοπὴ τῶν χρεῶν τοῦ Ἁγιδος καὶ Κλεομένου. Διὰ τοῦτο ὁ Κικέρων, πλήττων τοὺς εἰσηγητὰς τῶν ἀγροτικῶν νόμων ἀρχηγούς τοῦ δημοκρατικοῦ κόμματος, βροντοφωνεῖ ὅτι οὗτοι δὲν ἀπέβλεπον εἰς τὴν εὐδαιμονίαν τῶν κατωτέρων τάξεων, ἀλλ' ὅτι οὗτοι εἰσηγούμενοι τοὺς ἀγροτικοὺς νόμους ἤγοντο μόνον καὶ μόνον ἐκ διψῆς διὰ δημοτικότητα. Ἐπὶ πλέον δὲ τονίζει ὅτι ἡ δημοτικότης κερδίζεται διὰ τῆς ἀκεραιότητος καὶ ἀφύλοκερδειας καὶ ὅτι εἶναι ἄδικος καὶ ὀλεθρία ἐνέργεια ἡ πραγματοποίησις τῶν κοινωνικῶν μεταρρυθμίσεων, τῶν προτεινομένων ὑπὸ τῶν ἀρχηγῶν τῶν λαϊκῶν τάξεων ἐπὶ βλάβῃ τῶν πατρικῶν :

«Qui vero populares se esse volunt, obeamque causam aut agrariam rem tentant, ut possessores suis sedibus pellantur, aut pecunias creditas debitoribus condonandas putant, ii labefactant fundamenta reipublicae; concordiam primum, quae esse non potest, cum aliis adimuntur, aliis condonantur pecuniae: deinde aequitatem, quae tollitur omnis, si habere suum cuique non licet. Id enim est proprium, ut supra dixi civitatis atque urbis, ut sit libera et non sollicita suae rei cuiusque custodia... Nam cui res erepta est, est inimicus: cui data, etiam dissimulat se accipere voluisse: ... At vero ille, qui accipit iniuriam, et meminit et prae se fert dolorem suum: nec, si plures sunt ii, quibus improbe datum est,

111. *De officiis* II 23, 82.

112. Πλουτ., Ἀρατος 10, 14.

113. Pohlenz Max, *Antikes Fährertum. Cicero de Officiis und das Lebensideal des Panaitios*, Leipzig und Berlin 1934, s. 118.

quam illi, quibus iniuste ademptum est, idcirco plus etiam valent. Non enim numero haec indicantur, sed pondere. Quam autem habet aequitatem, ut agrum, multis annis aut etiam saeculis ante possessum, qui nullum habuit, habeat, qui autem habuit, amittat?» (114).

Ἦτοι: "Ὅσοι δὲ θέλουν νὰ εἶναι δημοφιλεῖς καὶ δι' αὐτὴν τὴν αἰτίαν ὑποκινουῦν ἢ τὸ ἀγροτικὸν ζήτημα, ἵνα οἱ κάτοχοι ἐκδιωχθοῦν ἐκ τῶν κατοικιῶν των, ἢ νομιζοῦν ὅτι τὰ δανεισθέντα χρήματα πρέπει νὰ χαρισθοῦν εἰς τοὺς ὀφειλέτας, οὗτοι κλονίζουσι τὰ θεμέλια τῆς Πολιτείας: κατὰ πρῶτον (κλονίζουσι) τὴν ὁμόνοιαν, ἣ ὅποια δὲν δύναται νὰ ὑπάρχῃ, ὅταν χρήματα ἀφαιρῶνται παρ' ἄλλων, εἰς ἄλλους (δὲ) χαρίζονται: ἔπειτα (κλονίζουσι) τὴν δικαιοσύνην, ἣ ὅποια καταστρέφεται ὅλη, ἐὰν δὲν ἐπιτρέπεται εἰς ἕκαστον νὰ ἔχῃ τὸ ἑαυτοῦ. Διότι τοῦτο εἶναι ἴδιον, ὡς εἶπον ἀνωτέρω, πολιτείας καὶ πόλεως, τὸ νὰ εἶναι ἐλευθέρη (φόβου) καὶ οὐχὶ διατεταραγμένη ἢ φρουρησις τῆς περιουσίας ἑκάστου... Διότι (ἐκεῖνος), τοῦ ὁποίου ἡ ἰδιοκτησία ἀφῆρέθη, εἶναι ἐχθρὸς, (ἐκεῖνος δέ), εἰς τὸν ὅποιον ἐδόθη, καλύπτει τὸ ὅτι ἠθέλησε νὰ τὴν δεχθῇ... Ἄλλ' ἐκεῖνος βεβαίως, ὁ ὁποῖος λαμβάνει τὴν ἀδικίαν, καὶ ἐνθυμεῖται (αὐτὴν) καὶ φέρει καθ' ἑαυτὸν τὴν μνησικακίαν του: οὐδέ, ἐὰν εἶναι περισσότεροι αὐτοί, εἰς τοὺς ὁποίους ἀδίκως ἐδόθη (τὸ κτῆμα) παρὰ ἐκεῖνοι, ἀπὸ τοὺς ὁποίους ἀδίκως ἀφῆρέθη, διὰ τοῦτο εἶναι περισσότερο ἰσχύουν. Διότι αὐτὰ δὲν κρίνονται ἐπὶ τῇ βάσει τοῦ ἀριθμοῦ, ἀλλ' ἐπὶ τῇ βάσει τῆς ποιότητος (τοῦ βάρους). Ποῖον δὲ ἔχει δικαιοσύνην τὸ νὰ ἀπολέσῃ ἀγρὸν κατεχόμενον ἐπὶ πολλὰ ἔτη, ἢ καὶ ἐπὶ αἰῶνας πρότερον (ἐκεῖνος), ὁ ὁποῖος τὸν ἔσχεν, (ἐκεῖνος δὲ) ὁ ὁποῖος μὴδὲν ἔσχεν, νὰ (τὸν) ἔχῃ;

Ἐν τῷ χωρίῳ τούτῳ κατὰ πρῶτον ὁ Κικέρων τονίζει ὅτι οἱ δημαγωγοὶ καὶ οἱ ἀρχηγοὶ τοῦ δημοκρατικοῦ κόμματος, οἱ ὁποῖοι πρὸς ἀπόκτησιν δημοτικότητος εἰς τὰς λαϊκὰς μάζας ἀνακινουῦν ζητήματα, οἷα τὸ τοῦ ἀναδαμοῦ τῆς γῆς καὶ τὸ τῆς ἀποσβέσεως τῶν χρεῶν, οὗτοι κλονίζουσι διὰ τῶν ἐνεργειῶν των τούτων τὰ θεμέλια τῆς Ρωμαϊκῆς Πολιτείας. Τονίζει δὲ ὁ Κικέρων τὸ ἀμφίβολον τῆς πραγματοποιήσεως τῶν φιλοδόξων σχεδίων τῶν τοιούτων δημαγωγῶν καὶ τῆς ἀποκτήσεως τῆς ἐπιδιωκομένης ὑπ' αὐτῶν δημοτικότητος εἰς τὰς λαϊκὰς μάζας, διότι, ὡς λέγει, ἡ μνησικακία, τὴν ὅποιαν αἰσθάνονται οἱ καταστρεφόμενοι ἐκ τῆς πραγματοποιήσεως τῶν μεταρρυθμιστικῶν μέτρων καὶ σχεδίων τῶν δημαγωγῶν, εἶναι ἰσχυροτέρα τῆς πρὸς αὐτοὺς ἀγάπης τῶν ἐκ τούτων εὐνοηθέντων καὶ ὠφεληθέντων πληθείων. Περαιτέρω ὁ Κικέρων ἐν τῷ χωρίῳ τούτῳ ἀπαριθμῶν τὰς διὰ τὴν Ρωμαϊκὴν Πολιτείαν ἐπιπτώσεις, τὰς ὁποίας θὰ εἶχε τυχὸν πραγματοποιήσεις τῶν μεταρρυθμιστικῶν σχεδίων τῶν δημαγωγῶν, τῶν ἐπιδιωκομένων διὰ τῶν ἀγροτικῶν νόμων, ἀναφέρει ὡς πρώτην

τό ότι οὔτοι κλινίζουσι καὶ ἐξαφανίζουσι τὴν ὁμόνοιαν τῶν κοινωνικῶν τάξεων (concordia ordinum).

Ὁ Κικέρων, ὁ ὁποῖος ἔκαμε τὴν πρώτην προσπάθειαν εἰσαγωγῆς εἰς τὴν Ρώμην μιᾶς πολιτικῆς φιλοσοφίας, βλέπων ὅτι οἱ μεγάλοι ἀνταγωνισμοὶ τῶν ἐν Ρώμῃ πολιτικῶν κομμάτων, τὸ μὲν οἱ ἀνταγωνισμοὶ τῶν πατρικίων (optimales) καὶ πληβείων (populares), τὸ δὲ οἱ ἀνταγωνισμοὶ τῆς ἱππικῆς τάξεως πρὸς τὴν συγκλητικὴν, θὰ κατέληγον εἰς ἐμφύλιον πόλεμον, τῶν ἐκ τοῦ ὁποῦ θανασιμῶν ἐπιπτώσεων ἐπὶ τὸν ὄργανισμὸν τῆς Ρωμαϊκῆς Πολιτείας⁽¹¹⁵⁾ εἶχεν ὁ ρήτωρ σαφῆ συνείδησιν, ἐσκέφθη οὗτος, ὅπως καὶ ἄλλοτε⁽¹¹⁶⁾, νὰ καταπολεμήσῃ τὸν θανάσιμον ἐκ τῆς διχονοίας κίνδυνον καὶ ἐπίστευσεν ὅτι, ἐὰν ἐπρυτάνευε τὸ πνεῦμα τῆς ὁμονοίας (concordia)⁽¹¹⁷⁾, μιᾶς τῶν ἀρχαιοτέρων ρωμαϊκῶν ἀρετῶν, λατρευθείσης ὑπὸ τῶν Ρωμαίων ὡς θεότητος⁽¹¹⁸⁾, καὶ ἐὰν συνετελεῖτο μία συνεννόησις, εἰς συμβιβασμὸς μεταξὺ τῶν ἀνταγωνιζομένων μεριδίων, πατρικίων καὶ πληβείων ἢ συγκλητικῆς καὶ ἱππικῆς τάξεως (concordia ordinum)⁽¹¹⁹⁾, ὁ συμβιβασμὸς οὗτος θὰ ἀπετέλει τὸ δραστικώτερον φάρμακον, ἀνυπολογίστου σημασίας⁽¹²⁰⁾, διὰ τὸν νοσσοῦντα ὄργανισμὸν τῆς Ρωμαϊκῆς Πολιτείας.

115. Ἀρχαία ἀντίληψις, ληφθεῖσα ἐκ τῆς ἑλληνικῆς φιλοσοφίας, παρουσίαζε τὸ Κράτος ὡς ζῶντα ὄργανισμὸν, ὡς σῶμα φαίνεται δὲ ὅτι ἡ ἀντίληψις αὕτη ἐλήφθη ἐπ' εὐκαιρίᾳ τῶν ἐμφυλίων πολέμων ἐν Ρώμῃ καὶ ἔσχε σημαντικὴν ἀνάπτυσιν κατὰ τὸν 1ον μ.Χ. αἰῶνα (πρβλ. Beranger, *Recherche sur l'aspect idéologique du principat*, Bâle 1953, p. 220 sqq). Ὁ Κικέρων παρωμοίαζε τὴν Ρωμαϊκὴν Πολιτείαν πρὸς ἕν σῶμα, τοῦ ὁποῦ πᾶς Ρωμαῖος πολίτης ὄφειλε νὰ ἀποσπᾶσθαι μετὰ προθυμίας ἐν γαγγραινώδεις μέλος (*Philipp. VIII* 6. 15).

116. Ὁ Κικέρων ἐν τῇ ἀρχῇ τῆς συγκρούσεως τοῦ 49 π.Χ. ἐσκέφθη νὰ γράψῃ ἔργον *Περὶ ὁμονοίας* (Cic., *Ad Attic.*, VIII 11, 7· 12, 6· IX 9, 2), τῷ δὲ 44 π.Χ. κατὰ τὴν ἀρχὴν ἐτέρας συγκρούσεως ἔγραψε τὸ ἔργον τοῦ *De amicitia*, ἐν ᾧ κηρύττει τὴν δύναμιν τῆς ὁμονοίας καὶ φιλίας (*De amicitia*, 7, 23), διὰ νὰ καταπολεμήσῃ τὸν κίνδυνον ἐκ τῆς διχονοίας καὶ τῶν ἐμφυλίων πολέμων.

117. Περὶ τῆς σημασιολογικῆς ἐξελιξεως καὶ χρήσεως τοῦ ὄρου concordia βλέπε Christ F., *Die Römische Weltherrschaft in der antiken Dichtung*, Berlin 1938, s. 105 ff. Jal P., *Pax civilis - Concordia*, «Revue des Études Latines» 39 (1961) 210 - 231. Amit M., *Concordia, Idéal politique et instrument de propagande*, «Jura» XIII (1962) 133 - 169.

118. Πρβλ. Mattingly H., *The Roman Virtues*, «Harvard Theolog. Reviews», 30 (1937) 103 - 117. Momigliano A., *Camillus und Concord*, «Classical Quarterly» 36 (1942) 111 - 120. Πρβλ. καὶ Wissowa G., *Religion und Kultus der Römer*, München 1912, s. 334 ff.

119. Ὅταν ὁμιλῇ τις περὶ τῆς concordia ordinum καὶ διδῇ εἰς αὐτὴν τὴν ἐκφρασὴν τὴν ἀκριβῆ τῆς σημασίας, πρόκειται περὶ τῆς concordia μεταξὺ τῆς συγκλητικῆς καὶ τῆς ἱππικῆς τάξεως, ἢ ὁποῖα ἱππικὴ τάξις ἐνεφανίσθη ὡς πολιτικὴ δύναμις διὰ τῶν νόμων τοῦ Γαίου Γράκχου.

120. Βλέπε Strasburger H., *Concordia ordinum, eine Untersuchung zur Po-*

Ἐπὶ φόβου ἀφανισμοῦ τοῦ πνεύματος τῆς ὁμοιοῦς μεταξὺ τῶν τάξεων τῆς Ρωμαϊκῆς κοινωνίας συνεχόμενος ὁ Κικέρων, ἐκφράζεται ἐν τῷ ἀνωτέρω χωρίῳ του κατὰ τοῦ ἀναδασμοῦ τῆς γῆς καὶ τῶν ὑπερμάχων του, τοὺς ὁποίους θεωρεῖ δημαγωγούς, καταστρέφοντας τὰ θεμέλια τῆς Ρωμαϊκῆς Πολιτείας.

Ἐπὶ πλέον ἐν τῷ ἀνωτέρω χωρίῳ ὁ Κικέρων ἐκφράζει καὶ διερμηνεύει τὴν ἀποψιν τῶν πατρικίων, ἡ ὁποία ἦτο ἀντίθετος πρὸς τὸν ἀναδασμὸν τῆς γῆς. Κατὰ τὴν ἀποψιν αὐτὴν οἱ πατρίκιοι, ἀντιτασσόμενοι εἰς τὸν ἀναδασμὸν τῆς γῆς, ἦσαν ἐν δικαίῳ (121), διότι οὗτοι τὰς γαίας, εἰς τὰς ὁποίας διὰ τοῦ ἀναδασμοῦ θὰ ἐγκαθίσταντο πληβεῖοι τῆς Ρώμης καὶ τῶν ἄλλων ἀστικῶν κέντρων τῆς Ἰταλίας, τὰς κατεῖχον κληρονομικῶς δικαίῳ. Τὰς γαίας αὐτὰς ἀπὸ γενεῶν, ἀπὸ αἰῶνων κατεῖχον οἱ πρόγονοί των, ἀποκτήσαντες αὐτὰς εἴτε δι' ἀγοραπωλησίας εἴτε δι' ἄλλου νομικοῦ τρόπου καὶ εἶχον αὐταὶ διὰ τοῦ χρόνου, ὡσπερ δικαίῳ, καταστῆ ἰδιοκτησία των. Αὐτὰς τὰς γαίας οἱ πρόγονοί των εἶχον κληροδοτήσει εἰς αὐτοὺς. Κατὰ συνέπειαν θὰ ἦτο ἄδικος εἰς τὴν προκειμένην περιπτώσει ἡ μὴ ἀναγνώρισις τῆς ἀξίας τῆς παραγραφῆς. Τὰ ὑπὸ τῶν πατρικίων κατεχόμενα κτήματα, τὰ διὰ τοῦ χρόνου καταστάντα ἰδιωτικῆ ἰδιοκτησία, εἶχον δικαίωμα προστασίας. Συνεπῶς ὁ ἀναδασμὸς τῆς γῆς αὐτῆς τῶν πατρικίων ὑπὲρ τῶν πληβείων ἀπετελεῖ ἐπαναστατικὴν πράξιν καὶ ἔθετεν εἰς κίνδυνον τὴν σταθερότητα καὶ ὑπόστασιν τῆς Πολιτείας.

Ἐκ τῆς νομικῆς ἐπόψεως εἶναι παραδεδομένον ὅτι οὐδεμία ἐνέργεια ἡδύνατο νὰ γίνῃ κατὰ τοῦ ἀναδασμοῦ τῆς γῆς, καθ' ὅσον ἡ Ρωμαϊκὴ Πολιτεία ἐξήκολούθει νὰ παραμένῃ ἰδιοκτήτρια τῶν δημοσίων κτημάτων (*ager publicus*)

Utique Cicero, Leipzig 1931· πρβλ. καὶ Istinsky H. V., *Consensus universorum*, «Hermes» LXXV (1940) 264 - 278· Eagle E. D., *Catiline and the concordia ordinum* «Phoenix» III (1949) 15 - 30.

121. Ὁ Lucius Florus (ἀκμάσας περὶ τὸ 120 μ.Χ.), συγγραφεὺς βραχείας ρωμαϊκῆς ἱστορίας κατὰ Λίβιον, ἐν τῇ ἀρχῇ τοῦ δευτέρου βιβλίου τοῦ ἔργου του ἀναφέρειν περὶ τῶν Γράρχων ἐπάγειται ὅτι οἱ τε πληβεῖοι καὶ οἱ πατρίκιοι εἶχον δικαίον εἰς τὸ ζήτημα τοῦ ἀναδασμοῦ τῆς γῆς. Οὕτω περὶ τοῦ δικαίου τῶν πληβείων γράφει: [Epitome de Tito Livio II 1, 1 (III 13)] «Inerat omnibus species aequitatis. Quid tam iustum enim quam recipere plebem sua a patribus, ne populus gentium victor orbisque possessor extorris aris ac focis ageret?». Ἡτοι: Ἐνυπῆρχεν εἰς πάντας εἶδος δικαιοσύνης. Διότι τί ἦτο τόσον δικαίον παρὰ νὰ ἀνακτήσῃ ὁ λαὸς τὰ ἑαυτοῦ παρὰ τῶν πατρικίων, ἵνα μὴ λαὸς νικητῆς ἔθνῶν καὶ κάτοχος τῆς οἰκουμένης διώγῃ ἐκπτώτος ἀπὸ τῶν βωμῶν καὶ ἐστιῶν. Περὶ δὲ τοῦ δικαίου τῶν πατρικίων γράφει: (αὐτόθι: II 1, 7) «...reduci plebs in agros unde poterat sine possidentium eversione, qui ipsi pars populi erant, et tum relictas sibi a maioribus sedes aetate quasi iure possidebant?». Ἡτοι: Τὸ νὰ ἐπαναχθῶν οἱ πληβεῖοι εἰς τοὺς ἀγροὺς πῶς ἦτο δυνατόν ἄνευ καθαιρέσεως τῶν κατεχόντων, οἱ ὁποῖοι ἦσαν μέρος τοῦ λαοῦ καὶ τότε κατεῖχον τὰς ἐγκαταλειφθείσας εἰς αὐτοὺς ὑπὸ τῶν προγόνων ἔδρας ἐπὶ πολὺν χρόνον, ὡσπερ δικαίῳ;

και μετά τὸν ὑπὸ τῶν πατρικίων σφετερισμὸν αὐτῶν, οὐδεμίαν δὲ παραγραφὴν ἔσχυσεν (122).

Ὁ Κικέρων, ὁ ὁποῖος ἀνεμειγνύετο ἐνεργῶς εἰς τὸν δημόσιον βίον τῆς Ρώμης καὶ εὐρίσκατο εἰς ἄμεσον ἐπαρῆν πρὸς τὸν πραγματικὸν βίον τῆς Ρωμαϊκῆς κοινωνίας καὶ ἐγνώριζε τὴν ἰσχύνητα τοῦ τότε οἰκονομικοῦ παράγοντος, εἶχε βεβαίως συλλάβει τὸ βαθύτερον νόημα καὶ τὴν διὰ τὴν οἰκονομίαν τῆς Ρώμης σπουδαιότητα τῶν ἀγροτικῶν νόμων, μελλόντων νὰ θεραπεύσουν σοβαρωτάτας κοινωνικὰς πληγὰς, ἀφοῦ διὰ τοῦ ὑπ' αὐτῶν προτεινομένου ἀναδασμοῦ τῆς γῆς θὰ ἐπικυνοῦτο ὁ πληθυσμὸς τῶν γονιμωτέρων περιοχῶν τῆς Ἰταλίας διὰ πληθειῶν, οἱ ὅποιοι ἐκ Ρώμης καὶ ἐκ τῶν λοιπῶν ἀστικῶν κέντρων τῆς Ἰταλίας, ἐθα ἀπετέλουσαν λόμην διὰ τὸ δημόσιον ταμεῖον, θὰ ἐκινούνητο εἰς τὴν γονιμωτέραν ὑπαίθρον τῆς Ἰταλίας πρὸς καλλιέργειαν αὐτῆς.

Ἄλλὰ εἰς τοὺς ὀφθαλμοὺς τοῦ Κικέρωνος ἡ μεταρρυθμιστικὴ αὕτη κίνησις ἐνεφανίζετο ὡς ἀντικοινωνικὴ καὶ ἀνατρεπτικὴ, ὡς ὑποσκάπτουσα τὰς βάσεις τῆς κοινωνικῆς ὑποδομῆς καὶ ἀπεργαζομένη τὸν ἐλευθρον τῆς Ἐλευθέρας Πολιτείας (123). Τὸν Κικέρωνα ἐφόβιζε πολὺ ἡ πολιτικὴ δημαγωγία, ὁ κίνδυνος τῆς οἰκονομικῆς ἀνατροπῆς, ἡ βαναυσότης τῶν πατριακῶν ὀρδῶν, τὰ εἰς τὴν ψυχὴν τῶν ὁποίων ἀγρυπνοῦντα πάθη, ἐνεκα τῆς διψῆς δι' ὠλικά ἀγαθὰ, ἠρεθίζοντο εὐκόλως πρὸς αἱματηρὰς ἐπαναστάσεις ὑπὸ ποικιλιονόμων φανατιστολήκτων καὶ διεφθαρμένων δημαγωγῶν (124) καὶ παραχοποιῶν τῆς ἀναρχίας, οἱ ὅποιοι δι' ὑποσχέσεων περὶ ἀναδασμοῦ τῆς γῆς καὶ ἀποσβέσεως τῶν χρεῶν προσεδόκων αὐξήσιν τῆς δημοτικότητός των καὶ δῆμεισιν τῶν περιουσιῶν τῶν δύο εὐπορωτέρων κοινωνικῶν τάξεων τῆς Ρώμης ὑπὲρ ἑαυτῶν καὶ τῶν πληθειῶν των.

Οὕτως ὁ Κικέρων ὡς ἀνὴρ συντηρητικὸς, ὡς νομοταγῆς καὶ ἀκαμπτος πολίτης, ὡς φίλος τῆς τάξεως, ὡς ὑπέρμαχος τῶν θεσμῶν καὶ τῶν ἀρχαίων πολιτικῶν ἠθῶν τῆς Ρώμης, ὡς ἀγαπῶν μετὰ πάθους τοὺς τύπους, ὡς διαβλέπων εἰς τὰς προτεινομένας ὡς ἄνω μεταρρυθμίσεις τὴν ἀρχὴν τῆς ἰσοπεδώσεως τῶν περιουσιῶν καὶ κατανοῶν ὅτι τὸ οἰκονομικὸν στοιχεῖον τῆς ἐποχῆς του ὄθει τὸν πειναλέον καὶ θορυβώδη συρφετὸν τῆς Ρώμης καὶ τῶν λοιπῶν ἀστικῶν κέντρων τῆς Ἰταλίας εἰς κοινωνικὴν ἐπανάστασιν — ἐγνώριζε δὲ οὗτος ἐκ τῆς Ἰστορίας τοῦ ὁδηγεῖ ἡ κοινωνικὴ ἐπανάστασις — ἐχώρησε θαρρούντως εἰς σθεναρὰν ἀντίδρασιν κατὰ τῶν ἀγροτικῶν νόμων, οὐχὶ βεβαίως διὰ νὰ εὐνοήσῃ τὰ οἰκονομικὰ καὶ πολιτικὰ συμφέροντα τῶν πατρικίων αὐτός, ὁ ὁποῖος ἀνῆκεν εἰς οἰκογένειαν ἱππέων, οἱ ὅποιοι προήρχοντο ἐκ πληθειῶν, καὶ ἦτο

122. Pohlenz Max., *ἐνθ' ἀνωτ.*, σ. 120.

123. Ἡ συννομοσία τοῦ Κατίλινα ἀπέβλεπε κατὰ τὸν Κικέρωνα εἰς τὴν ἀνατροπὴν τῆς Ρωμαϊκῆς Πολιτείας (*Caill.* III 25).

124. Τούτων ὁ Κικέρων παρέχει ἐξαιρέτους καὶ ἀδράς προσωπογραφίας εἰς τοὺς λόγους του κατὰ *Οσέγγρον*, κατὰ *Κατίλινα*, κατὰ *Πείσωνος* καὶ εἰς τοὺς *Φιλιππικούς*.

δημιούργημα τῶν ἰδίων αὐτοῦ ἀρετῶν (*novus homo*), καὶ ὡς τοιοῦτος κατ' ἀλήθειαν συνεπάθει τὰς λαϊκὰς μάζας, ὡς ὁ ἴδιος μαρτυρεῖ, ἔταν τονίζῃ ὅτι οἱ πραγματικοὶ φίλοι τοῦ λαοῦ δὲν εἶναι οἱ δημαγωγοί, οἱ ἐκμεταλλεῦμενοι τὴν ἀφέλειαν τῶν λαϊκῶν μαζῶν πρὸς ἀπόκτησιν ἰδίας δημοτικότητος, ἀλλ' οἱ πράγματι φροντίζοντες διὰ τὰ συμφέροντα αὐτῶν (125).

Ἄλλὰ δὲν ἦσαν μόνον αἱ ὀδυνηραὶ διαπιστώσεις καὶ πραγματικότητες, αἱ κρατοῦσαι καὶ κινούμεναι πρὸ τῶν ὀφθαλμῶν τοῦ Κικέρωνος, οὐδὲ μόνον τὰ τεταραγμένα γεγονότα, τὰ ὅποια συνεσωρεύοντο εἰς τε τὸν ἰδιωτικὸν καὶ εἰς τὸν δημόσιον βίον, τὰ μόνον αἴτια, τὰ ὅποια ἤγαγον αὐτὸν εἰς ἀποφάνσεις, οἷαι αἱ ἀνωτέρω περὶ τῆς ἐργασίας καὶ ἰδίᾳ περὶ τῆς χειρωνακτικῆς ἐργασίας, καὶ εἰς θέσεις, οἷα ἡ ἀνωτέρω θέσις αὐτοῦ ἐναντι τῶν ἀγροτικῶν νόμων περὶ ἀναδασμοῦ τῆς γῆς, ἀλλὰ αἴτιον ἦτο καὶ τὸ ὅτι ὁ Κικέρων δὲν διέφυγε τὰς περιπτώσεις τῶν φιλοσοφικῶν διδασκαλιῶν. Οὗτος ὑπέστη τὴν ἐπίδρασιν τῆς κοινωνικῆς φιλοσοφίας τοῦ Πλάτωνος, τοῦ Ἀριστοτέλους, τοῦ Ξενοφῶντος καὶ ἰδίᾳ τοῦ Παναίτιου. Ὁ Κικέρων ὡς τέκνον μιᾶς νέας γενεᾶς καὶ διαπεποτισμένος ἐκ τῆς ἐλληνικῆς παιδείας δὲν ἦτο πρακτικὸς, ἀλλ' αἰσθηματικὸς ἀνὴρ, ὁ ὅποιος ἐζήτει νὰ εὕρῃ εἰς τὴν φιλοσοφίαν τὸ στήριγμα τοῦ προσωπικοῦ του βίου. Εὐρίσκόμενος εἰς ἐπαφὴν ὁ Κικέρων πρὸς τὸ στωικὸν δόγμα, συνεσχέτιζε τὸν πραγματικὸν βίον πρὸς τὰς φιλοσοφικὰς διδασκαλίας· ἀνεμείγνυνε ἰδέας καὶ πραγματικότητας, κινούμενας πρὸ τῶν ὀφθαλμῶν του, καὶ συνέχεν ἐνίοτε τὸ οικονομικὸν κριτήριον πρὸς τὸ ἠθικόν.

Ὁ Κικέρων εἰς τὸν πρακτικὸν τομέα συνεφώνει πρὸς τὴν κατὰ τὸν Παναίτιον ἠθικὴν τῆς Στοᾶς. Ἡ φιλοσοφία τοῦ Παναίτιου εἶναι ἡ ἐξελληνισίς τῆς Στοᾶς· τὸ περὶ βίου ἰδεῶδες τοῦ Παναίτιου εἶναι ἐλληνικόν (126), φέρει ὅμως τὴν σφραγίδα τούτου. Ὁ Παναίτιος οὐ μόνον ἐξελληνισεν τὴν στωικὴν ἠθικὴν, ἀλλὰ καὶ κατέστησεν αὐτὴν ἀριστοκρατικὴν (127). Τὴν δὲ κατὰ Παναίτιον ἠθικὴν τῆς Στοᾶς ἠκολούθησεν ὁ Κικέρων εἰς τὸ ἔργον του *De officiis* (128). Ὅπισθεν τῶν ὅσων γράφει καὶ διδάσκει ὁ Κικέρων εἰς τὸ ἔργον του τούτου, εὐρίσκεται ὁ Παναίτιος. Ὁ Παναίτιος υἱοθέτησε (129) τὴν τῶν Ἑλλήνων ὑποτίμησιν τῆς δραστηριότητος καὶ τῆς σωματικῆς ἐργασίας (130).

125. *De lege agrar. contra Rullum* I 23, Π 45.

126. Πρβλ. καὶ How W.W., *Cicero's Ideal in his De Republica*, «Journal of Roman Studies» XX (1930) 25 - 42 passim.

127. Pohlenz Max, *ἔνθ' ἀνωτ.*, σ. 144.

128. Cic., *Ad Att.* XVI 11, 4· *De offic.* III 7.

129. Pohlenz M., *ἔνθ' ἀνωτ.*, σ. 141.

130. Οἱ Ἕλληνες φιλόσοφοι ἐθεώρουν τὴν ἐργασίαν ἐξετελιστικὴν διὰ λόγους ἠθικοῦς· ἐνόμιζον αὐτὴν ὡς προκαλοῦσαν ἐξασθένησιν τοῦ σώματος καὶ ἐξετελισμὸν τῆς ψυχῆς, ἔτι δὲ ὡς ἐμποδίζουσαν τὸν ἄνθρωπον νὰ ἀποβλέπῃ εἰς τὴν ἠθικὴν τελειοσίν του· βλέπε Πλατ., *Πολιτ.* S 490e - 491a· Ἀριστοτ., *Πολιτ.* H 1328b, Θ 1337b· Ξενοφ., *Οἰκονομ.* Δ 2-3.

Οὗτος ἐδίδαξεν ὅτι ἡ παραβίασις τῆς ἰδιωτικῆς ἰδιοκτησίας εἶναι παρά φύσιν καὶ ἀνήθικος πράξις, ἰδιαιτέρα δὲ προτίμησις πρὸς μίαν κοινωνικὴν τάξιν ἀντιβαίνει εἰς τὸ καθήκον τοῦ κυβερνῶντος (131). Κατὰ τὸν Παναίτιον ὁ πολιτικός ἀρχηγός δὲν πρέπει νὰ εἶναι αὐταρχικός οὐδὲ ἐπαναστάτης, ἀλλὰ πιστός εἰς τὰς παλαιὰς ἀρχὰς καὶ εἰς τὰ παλαιὰ πρότυπα καὶ νὰ ἀποβλέπῃ εἰς τὴν διατήρησιν τῆς ὑπαρχούσης τάξεως, εἰς τὴν ἐξασφάλισιν ἀσφαλείας εἰς τὸ δίκαιον καὶ εἰς τὴν ἰδιοκτησίαν, εἰς τὴν περιφρούρησιν τῆς Πολιτείας ἀπὸ ταραχῶν. Γενικῶς ὁ Παναίτιος ἦτο ὑπὲρ μιᾶς συντηρητικῆς πολιτικῆς καὶ ἀντέτασεν εἰς τὸ ἰδιωτικὸν συμφέρον τὸ κοινὸν συμφέρον (132). Κατὰ τὸν Παναίτιον ὑπέρτατον ἀγαθὸν τῆς Πολιτείας εἶναι ἡ ὁμόνοια (133), προέβαλλε δὲ αὐτός ὡς ὑποδειγματικὸν τὸ ἔργον τοῦ Ἀράτου τοῦ Σικυωνίου ὡς ἐξασφαλίζον τὴν ὁμόνοιαν (134), καὶ ἀπέριπτε τὸν ἀναδασμὸν τῆς γῆς ὡς ἀνατρέποντα τὴν ὁμόνοιαν (135).

Ὁ Κικέρων μαρτυρεῖ (136) ὅτι ὁ Παναίτιος ἠκολούθει τὸ παράδειγμα τοῦ Σκιπίωνος, τοῦ ὁποίου ἦτο σύμβουλος τὴν πνευματικὴν δὲ κληρονομίαν τῶν Σκιπίωνων, τὰ ἰδεώδη αὐτῶν καὶ τῆς ἐποχῆς των ἀνέλαβε νὰ ἀποκαταστήσῃ εἰς τὴν θέσιν των ὁ Κικέρων.

Ἐξ ἄλλου ὁ κύκλος τοῦ Σκιπίωνος ἦτο ἀντίθετος πρὸς τὰς μεταρρυθμίσεις τῶν Γράρχων, ἀλλ' οὗτος ἀνεγνώριζεν ὅτι ὁ ἀναδασμὸς τῆς γῆς καὶ ἡ δι' αὐτοῦ ἐπίτευξις ὑγιοῦς ἐπιπέδου ζωῆς διὰ τοὺς ἀγρότας ἦτο ἐπιθυμητὴ ὑπὸ τοῦ λαοῦ (137). Πρὸς τὴν κατεύθυνσιν μάλιστα αὐτὴν εἰργάζετο ὁ ἐκ τοῦ κύκλου τῶν Σκιπίωνων Γάιος Λαίλιος (138).

Ὁ Κικέρων διὰ τοὺς συμπατριώτας του ὑπῆρξεν ὁ ἐκλαϊκευτῆς τῆς πνευματικότητος τῆς Ἑλλάδος καὶ ἰδίᾳ τοῦ Παναίτιου. Κατ' ἐπίδρασιν τοῦ Παναίτιου ὁ Κικέρων, ὅσάκις ἀποφαίνεται περὶ ἐργασίας καὶ γενικῶς ἐπὶ τοῦ πολυπλόκου οικονομικοῦ καὶ κοινωνικοῦ φαινομένου τῆς ἐποχῆς του, παρουσιάζεται δεσποζόμενος ὑπὸ τινος ἀριστοκρατικῆς προκαταλήψεως καὶ ἀνίκανος νὰ ὑπερβῇ τὴν ὑποβλητικὴν δύναμιν αὐτῆς, καίτοι συνεπάθει τὰς λαϊκὰς μάζας

131. Pohlenz Max, *ἐνθ' ἀνωτ.*, σ. 144.

132. *Αὐτόθι*, σ. 143.

133. *Αὐτόθι*, σ. 145.

134. *De offic.* Π 23, 82· Πλουτ., *Ἀρατος* 10, 14.

135. *De offic.* Π 22, 78.

136. *Αὐτόθι*, I 26, 90· Π 22, 75 - 76.

137. Pohlenz Max., *ἐνθ' ἀνωτ.*, σ. 119.

138. Πλουτ., *Τιβ. Γράρχος* Η 5: ... «δι' ὧν ἐγεώργουν οἱ πλοῦστοι τὰ χωρία τοῦς

πολίτας ἐξελάσαντες. Ἐπεχείρησε μὲν οὖν τῇ διορθώσει Γάιος Λαίλιος ὁ Σκιπίωνος ἐταῖρος, ἀντικρουσάντων δὲ τῶν δυνατῶν φοβηθεὶς τὸν θόρυβον καὶ παυσάμενος ἐπεκλήθη σφοδρῶς ἢ φρόνιμος».

και ὁ ἴδιος δὲν ἦτο εὐγενής (139), οὔτε πλούσιος, οὔτε μάλιστα Ρωμαῖος ἐκ Ρώμης. Ἐνίοτε βεβαίως ὁ Κικέρων ἐκφράζεται ὑπὲρ τῆς φιλοδόξου ἱππικῆς τάξεως, εἰς τὴν ὅποιαν ἀνῆκεν, ἀλλὰ καὶ πλήττει συχνὰ αὐτήν, ὡς καὶ τὴν ἀριστοκρατίαν τοῦ αἵματος, ἡ ὅποια εἰς τὴν ἐποχὴν του εἶχε τὴν τάσιν νὰ κλείεται εἰς ἑαυτὴν καὶ νὰ σκληρύνεται.

Ὁ Κικέρων ἀνῆκεν εἰς ἓνα λαόν, ὁ ὅποιος ὑπερβαίνων σειρὰν μεγάλων κρίσεων καὶ ἐμφυλίων πολέμων εὗρε τὸν δρόμον του καὶ τὰ μέσα, διὰ τῶν ὁποίων ἐπέτυχεν νὰ μεταβάλλῃ μικρὰν πολίτην εἰς παγκόσμιον αὐτοκρατορίαν, νὰ πραγματοποιήσῃ δὲ τὸ μέγα ἐπίτευγμα τῆς περισυλλογῆς καὶ συγχωνεύσεως ποικίλων ξένων ἔθνικῶν στοιχείων εἰς ἓν μοναδικὸν ἔθνος, ἀλλὰ καὶ νὰ παραμείνῃ ὁ λαὸς οὗτος καθ' ὅλην τὴν διαδρομὴν αὐτοῦ ἐν τῇ ἱστορίᾳ προσηλωμένος εἰς ὅ,τι ὠνόμαζεν ἔθος τῶν προγόνων καὶ εἰς ἐγγενεῖς τινὰς ἀρετάς, ἐκφραζούσας ποικίλας ἀπόψεις τοῦ διαρκοῦς πολιτικοῦ καὶ ἠθικοῦ ἰδεώδους του.

Ζήσας ὁ Κικέρων εἰς ἐποχὴν ἀναταραχῆς καὶ συγχύσεως τοῦ οικονομικοῦ βίου τῆς Ρώμης ἐκ διαρκῶν κρίσεων, εἰς ἐποχὴν ἐξάψεως τῶν πολιτικῶν παθῶν, βαθείας ἀποργανώσεως καὶ σπασμοῦ τῆς Ρωμαϊκῆς κοινωνίας, ὡς καὶ εἰς ἐποχὴν, καθ' ἣν δὲν εἶχον σαφῆ ἀντίληψιν τῆς σπουδαιότητος τῶν μεγαλυτέρων οικονομικῶν γεγονότων ἕνεκα τῆς μὴ εἰσέτι ἀναπτύξεως τῆς οικονομικῆς ἐπιστήμης, παρουσιάζεται ἐνίοτε ὑστερῶν εἰς εὐρεῖαν ἀτένισιν τῶν ἱστορικῶν γεγονότων καὶ εἰς συνθετικὴν ἀτένισιν τῶν ἱστορικῶν ἀναγκαίων δυνάμεων, αἱ ὅποια ἐπενήργουν κατὰ τὴν ἐποχὴν του.

Τοῦ νοῦ τοῦ Κικέρωνος ἐδέσποζον ἰδέαι καθαρῶς ρωμαϊκαί, τὰς ὁποίας ἐνίοτε δὲν ἠδύνατο νὰ ὑπερникᾷ ἢ νὰ περιστέλλῃ, ὅτε προσεπάθει ἐκ τοῦ στοχασμοῦ νὰ ἀχθῆ εἰς τὰ καθ' ἡμέραν γεγονότα. Δὲν ἠδύνατο οὗτος νὰ ἀρθῆ ἐκ τῆς θεωρήσεως τῶν συνήθων γεγονότων τῆς ζωῆς εἰς μίαν ἀντίληψιν πολιτικῶν καὶ κοινωνικῶν δικαιωμάτων. Εἰς τὸ ἔργον αὐτοῦ ἐμφανίζονται ἐνίοτε κατὰ τρόπον φευγαλέον σημαντικαὶ ἀπόψεις, παρουσιάζουσαι σπουδαιότητά τινα διὰ τὴν περὶ ἐργασίας ἀντίληψιν καὶ διὰ τὴν καθόλου οικονομικὴν θεωρίαν. Αὗται μὴ στερούμεναι ἐπιστημονικῆς οικονομικῆς βάσεως μᾶς βοηθοῦν νὰ σχηματίσωμεν μίαν ἰδέαν περὶ τῶν ἀντιλήψεων αὐτοῦ καὶ τῆς ἐποχῆς του περὶ τῆς ἐργασίας ὡς οικονομικοῦ παράγοντος. Ἐνίοτε μάλιστα ὁ Κικέρων προσεπάθει νὰ συλλάβῃ εἰς τὰ γεγονότα τὰς ἀπομεμακρυσμένας αἰτίας καὶ νὰ ἐξαγάγῃ τὴν πραγματικὴν των οὐσίαν ἢ νὰ ἀχθῆ εἰς ἀφηρημένας ἀρχάς, αἱ ὅποια θὰ ἀπετέλουν σταθεροὺς νόμους.

Θὰ ἤμεθα ὅμως ἐκτὸς πραγματικότητος, ἐὰν ἠγόμεθα εἰς βεβιασμένας κρίσεις καὶ συμπεράσματα ἐπὶ τῶν περὶ ἐργασίας καὶ λοιπῶν οικονομικῶν ζητη-

139. Πρβλ. καὶ Τσάτσου Κωνστ., *Οἱ μεγάλοι ῥήτορες καὶ ἡ ἱστορία τους. Κικέρων*, Ἀθήναι, σ. 17.

μάτων αντιλήψεων τοῦ Κικέρωνος, ὡς καὶ ἐπὶ τῶν οἰκονομικῶν καὶ πολιτικῶν γεγονότων τῆς ἐποχῆς του —οὐχὶ πλήρως γνωστῶν εἰς τὰς εἰδικὰς αὐτῶν μορφάς— ἐπὶ τῇ βάσει ἀντιλήψεων καὶ ἀρχῶν τῆς ἐπιστημονικῆς οἰκονομικῆς τῆς ἐποχῆς μας. Ἐπίσης θὰ ἤμεθα ἐκτὸς πραγματικότητος, ἐὰν ἐμεμφόμεθα τὸν Κικέρωνα διὰ τὴν μὴ ὑπ' αὐτοῦ ἐκ τῆς θεωρήσεως τῶν οἰκονομικῶν καὶ πολιτικῶν γεγονότων τῆς ἐποχῆς του συναγωγήν ἀνωτέρων ἀρχῶν ἐπὶ τοῦ ζητήματος τῆς ἐργασίας διὰ πάσας τὰς ἐποχάς.

Ἡ οἰκονομικὴ καὶ πολιτικὴ σκέψις τοῦ Κικέρωνος ἴσως νὰ μὴ ἐπέτυχε νὰ δημιουργήσῃ διέξοδον πρὸς λύτρωσιν τοῦ Ρωμαϊκοῦ κόσμου τῆς ἐποχῆς του ἐκ τῆς μαστιγούσης αὐτὸν οἰκονομικῆς, πολιτικῆς, κοινωνικῆς καὶ ἠθικῆς κρίσεως (140). Πάντως ὁ Κικέρων δὲν περιωρίσθη νὰ ἀποδεχθῇ τὴν ἐποχὴν του, ἀλλ' ἠγωνίσθη σθεναρῶς νὰ ὑπερβῇ τὰ ἐμπόδια, τὰ ὅποια προέβαλλεν εἰς αὐτὸν ἡ Ρωμαϊκὴ κοινωνία τῆς ἐποχῆς του, μία κοινωνία μετὰ πάθους συγκρουόμενων κοινωνικῶν τάξεων.

140. Ἡλιοπούλου Ν. Κ., *Ἡ πολιτικὴ τῆς Ρώμης εἰς τοὺς λατίνους συγγραφεῖς καὶ ἡ ἔθνικὴ συνείδησις αὐτῶν*, ἐν Ἀθήναις 1973, σ. 56.

ΧΑΡΙΤΩΝΟΣ ΚΟΡΙΖΗ

Καθηγητοῦ Πολιτικῆς Ἐπιστήμης καὶ Πολιτικῶν Θεωριῶν
τῆς Νομικῆς Σχολῆς τοῦ Πανεπιστημίου Ἀθηνῶν

ΜΕΘΟΔΟΛΟΓΙΚΑ ΠΡΟΒΛΗΜΑΤΑ ΤΗΣ ΙΣΤΟΡΙΑΣ ΤΩΝ ΠΟΛΙΤΙΚΩΝ ΘΕΩΡΙΩΝ

Ἡ ἱστορία τῶν ἰδεῶν.

Ἡ ἱστορικὴ ἐξέλιξις κάθε ἐπιστήμης περιλαμβάνει παρουσίασιν τῶν ἐρευνητῶν, τῶν συμπερασμάτων καὶ τῶν θεωριῶν, ὡς πρὸς τὸ ἀντικείμενον αὐτῆς, διὰ μέσου τῆς πορείας τοῦ χρόνου. Ὑφίστανται στάδια, καμπαι καὶ ρυθμοὶ ἐξελίξεων. Εἰς τὴν παροῦσαν περίπτωσιν ἐνδιαφερόμεθα νὰ ἐξετάσωμεν τὴν σημασίαν καὶ τὴν θέσιν τῆς ἱστορίας τῶν ἰδεῶν ἐντὸς τοῦ χώρου τῶν κοινωνικῶν ἐπιστημῶν.

Κατὰ τὸ παρελθόν, συχνάκις, ἡ ἐξέτασις τῆς πολιτικῆς περιορίζετο εἰς τὴν ἀνάλυσιν πολιτικῶν ἰδεῶν (1). Ἡ παρουσίασις φιλοσοφικῶν ἀπόψεων, ἐπὶ τῶν πολιτικῶν πραγμάτων, διανοητῶν παλαιότερων ἐποχῶν ἐθεωρεῖτο πολλάκις ὡς τὸ σημαντικώτερον ἔργον τῆς πολιτικῆς σκέψεως (2). Ἀκόμῃ καὶ κατὰ τὴν ἔρευαν κυβερνητικῶν μορφῶν καὶ καθεστώτων τὰ θέματα ἐξητάζοντο ἐνίοτε ἀπὸ πλευρᾶς ἱστορίας πολιτικῶν θεωριῶν. Ὁρισμένοι ἀνεφέρθησαν εἰς «παιδικὴν ἀσθένειαν» τῆς πολιτικῆς ἐπιστήμης.

Καὶ ἄλλαι ἐπιστῆμαι παρουσίασαν κατὰ καιροὺς παρομοίας τάσεις. Ἀναφέρομεν τὴν οἰκονομικὴν ἐπιστήμην (3) καὶ τὴν παιδαγωγικὴν. Ἡ παιδαγωγικὴ ἀνέπτυξε τὴν ἐπιστημονικὴν αὐτονομίαν τῆς διὰ τῆς ἀπομακρύνσεως ἀπὸ τὴν κυριαρχίαν τῆς ἱστορίας τῶν παιδαγωγικῶν ἰδεῶν. Εἰς τὴν θεολογίαν δικαίως ἡ ἱστορία τῶν δογμάτων κατέχει ἰδιάζουσαν σημασίαν. Ἐπὶ ὠρισμένον χρονικὸν διάστημα ἡ φιλοσοφία ἀπετελεῖτο ἢ ἐκινδύνευε νὰ ἀποτελεσθῇ μόνον ἀπὸ τὴν ἱστορίαν τῶν φιλοσοφικῶν θεωριῶν. Παραλλήλως πρὸς τὴν φιλοσο-

1. Τὸ 1872 τὸ κλασσικὸν ἔργον τοῦ P. Janet περὶ τῶν πολιτικῶν θεωριῶν ἔφερε τὸν τίτλον *Ἱστορία τῆς πολιτικῆς ἐπιστήμης (Histoire de la science politique)*.

2. Ὡς πρὸς τὴν περίοδον παντίσεως τῆς πολιτικῆς φιλοσοφίας εὐρύτερον μετὰ τῆς πολιτικῆς ἐπιστήμης βλ. L. Strauss, *What is Political Philosophy*, New York 1959, σ. 17, 27 ἐπ.

3. Βλ. σχετικὸς προβληματισμὸς A. Montaner, *Über den Erkenntniswert der Geschichte der Volkswirtschaftlichen Lehrmeinungen*. A. Montaner (ἐπιμέλ.), *Geschichte der Volkswirtschaftslehre*, Köln, 1967, σ. 13-24.

ρικήν, τήν νομικήν υφίσταται και ιστορική επιβάρυνσις εἰς τήν ἀνάπτυξιν ὀρισμένων κοινωνικῶν ἐπιστημῶν, ὡς τῆς πολιτικῆς ἐπιστήμης καί τῆς κοινωνιολογίας. Ἡ μονομερῆς ἱστορική θεώρησις ἢ ἡ ἰδιαίτερα ἐντόπισις εἰς τήν ἱστορικήν ἀνάλυσιν τῶν κοινωνικῶν ἐπιστημῶν (βεβαίως πλὴν τῆς ἐπιστήμης τῆς ἱστορίας) ἀποτελοῦν κίνδυνον διὰ τήν ἀνέλιξιν αὐτῶν.

Εἰς τὰς ἐπιστημονικὰς ἐξελιξεις καὶ ἀναζητήσεις ὑπῆρξαν σχετικῶς παλινδρομικαὶ κινήσεις. Ἡ ὑποτίμησις τῶν ἱστορικῶν ριζῶν ἢ τῶν ἱστορικῶν δεδομένων, τὰ ὅποια ἐπιδρῶν ἐπὶ ἐνὸς προβλήματος τῶν κοινωνικῶν ἐπιστημῶν εἶναι ἐπίσης ἐπικίνδυνος. Ἡ ἑλλειψις ἱστορικῶν βάσεων εἶναι ἀδιανόητος τόσον διὰ πολιτικὰς ἀναλύσεις, ὅσον καὶ διὰ κατασκευὰς προτύπων εἰς τὴν οἰκονομίαν. Αἱ ἰδέαι τῶν ἀνθρώπων εἰς τὸν χῶρον τῆς φιλοσοφίας, τῆς φιλολογίας, τῆς τέχνης, τῆς θεολογίας, τῆς παιδαγωγικῆς, τῆς οἰκονομικῆς ἐπιστήμης, τῆς κοινωνιολογίας, τῆς πολιτικῆς ἐπιστήμης ἔχουν μίαν παράλληλον καὶ ἀλληλοεπηρεαζομένην πορείαν (4). Αἱ ἱστορικαὶ πραγματικότητες καὶ τὰ κοινωνικὰ πλαίσια ἐδημιούργησαν ἢ ἐπέδρασαν εἰς τὴν διαμόρφωσιν αὐτῶν τῶν ἰδεῶν, ὅπως καὶ ἰδέαι ὠδήγησαν ἢ συνετέλεσαν εἰς πολιτικὰς ἀνακατατάξεις, κοινωνικὰς ἀναταραχὰς, ἔθνικὰς ἐπαναστάσεις καὶ γενικώτερον ἱστορικὰς ἐξελιξεις (5). Ἡ ἀνθρωπίνη σκέψις, τὰ ἰδεολογικὰ ρεύματα ἔχουν μίαν ἐνότητα καὶ δύνανται νὰ ἐξετασθῶν ὑπ' αὐτὴν τὴν μορφήν. Ἡ ἱστορία τῶν ἰδεῶν — ὡς ἐνιαία ἔκφρασις καὶ θεώρησις — ἀνήκει εἰς τὸν χῶρον τῆς πολιτικῆς ἱστορίας (διανόησις, ἐπιστήμη, τέχνη, μουσικὴ), ἢ ὅποια μετὰ τῆς πολιτικῆς ἱστορίας, τῆς κοινωνικῆς ἱστορίας καὶ τῆς ἱστορίας ὕλικῆς ἀναπτύξεως καὶ τεχνικῶν ἐξελιξεῶν συγκροτεῖ τὴν ἐπιστήμην τῆς ἱστορίας (6).

Κλάδος τῆς πολιτικῆς ἐπιστήμης.

Ποία εἶναι ὁμῶς ἡ θέσις τῆς ἱστορίας τῶν πολιτικῶν θεωριῶν; Ἀνήκει εἰς τὴν πολιτικὴν ἐπιστήμην, εἰς τὴν ἱστορίαν ἢ εἰς τὴν ἔρευναν γενικῶς τῆς σκέψεως, τῶν ἰδεῶν, τοῦ πνευματικοῦ πολιτισμοῦ; Κατὰ καιροὺς ἔχουν ἔκφρασθῆ ἀντιτιθέμενα ἀπόψεις. Παρόμοιος προβληματισμὸς υφίσταται καὶ διὰ

4. «Θεωρῶ ἄχρηστον καὶ μάλιστα ἀντίθετον πρὸς τὴν ἀλήθειαν τὴν χάραξιν ἐρητικῶν συνόρων μεταξὺ οἰκονομικοῦ καὶ πολιτικοῦ δόγματος, ἐκάστην φοράν, ὅτε τὸ ἐν φωτίζει τὸ ἕτερον». F. Ponteil, *La pensée politique depuis Montesquieu*, Paris 1960, σ. V.

5. Ὁ T.A. Sinclair τινίζει τὴν μεγάλην ἐπίδρασιν, τὴν ὅποیان ἀσχεῖ καὶ ἤσκησεν ὁ στοχασμὸς ἐπὶ τῶν κινήτρων τῶν πολιτικῶν πράξεων κατὰ τὴν διαδρομὴν τῆς εὐρωπαϊκῆς ἱστορίας καὶ ὑπογραμμίζει: «Κι ὅταν ἀκόμη δὲν ἔχουν ἄμεσες πρακτικὰς συνέπειαι, οἱ ἰδέαι τῶν φιλοσόφων βρίσκονται συχνὰ πίσω ἀπὸ τίς μεγάλας πολιτικὰς καὶ κοινωνικὰς ἀναστροφάς». *Ἱστορία τῆς ἑλληνικῆς πολιτικῆς σκέψεως*, τ. Α', Ἀθῆναι 1969, σ. 1.

6. Βλ. σχετικῶς Χ. Κοριζῆ, *Πολιτικὴ καὶ ἱστορία. Συστηματικὴ ἀνάλυσις τῶν σχέσεων πολιτικῆς ἐπιστήμης καὶ ἱστορίας*, Ἀθῆναι 1971, σ. 96 ἐπ.

τὴν ἱστορίαν τῶν φιλοσοφικῶν θεωριῶν. Ἄρκει ὁ ἐξοπλισμὸς τοῦ ἱστορικοῦ διὰ τὴν ἀντιμετώπισιν παρομοίων θεμάτων; Ὁ Η. Glockner ἀπαιτεῖ ἀπὸ τὸν ἱστορικὸν τῆς φιλοσοφίας νὰ εἶναι φιλόσοφος (?). Ἡ παρουσίασις τῆς πορείας τῆς φιλοσοφικῆς σκέψεως δὲν εἶναι δυνατὴ ἄνευ πλήρους γνώσεως τῶν φιλοσοφικῶν προβλημάτων.

Μὲ διαφόρους μεθόδους καὶ ἄλλους στόχους θὰ ἀναπτύξῃ θέματα τῆς ἱστορίας τῶν πολιτικῶν ἰδεῶν ὁ ἐρευνητὴς τῆς πολιτικῆς ἱστορίας, μὲ ἄλλας ὁ ἐξετάζων ἀντικείμενα τῆς ἱστορίας τοῦ πολιτισμοῦ ἢ τῆς πορείας γενικῶς τῶν ἰδεῶν καὶ μὲ διαφόρους ὁ πολιτικὸς ἐπιστήμων. Αἱ πολιτικαὶ ἰδέαι ἀποτελοῦν τμήμα τοῦ φαινομένου πολιτικῆς, παραλλήλως πρὸς τὰς διαδικασίας καὶ τοὺς θεσμούς. Ἀπὸ πλευρᾶς ἐπιστημολογικῆς ἐντάξεως εὐρίσκονται εἰς τὸν χώρον τῆς πολιτικῆς ἐπιστήμης. Δὲν εἶναι δυνατὴ ἡ κατανόησις τῶν πολιτικῶν φαινομένων ἄνευ ἐρεύνης τῶν πολιτικῶν ἰδεῶν. Δὲν εἶναι ἐφικτὴ ἡ ἀνάλυσις τῶν πολιτικῶν ἰδεῶν ἄνευ γνώσεως τῶν μορφῶν ἀσκήσεως τῆς πολιτικῆς δυνάμεως, τῆς πολιτικῆς συμπεριφορᾶς καὶ τῆς λειτουργίας τοῦ πολιτικοῦ συστήματος. Συμπερασματικῶς, ὁ ἀσχολούμενος μὲ τὴν ἱστορίαν τῶν πολιτικῶν ἰδεῶν ὀφείλει νὰ εἶναι πολιτικὸς ἐπιστήμων καὶ ἡ ἱστορία τῶν πολιτικῶν ἰδεῶν ἀποτελεῖ κλάδον τῆς πολιτικῆς ἐπιστήμης.

Ἡ ἀνάλυσις εἰς βάθος τῶν πολιτικῶν ἰδεῶν, ἐντὸς τοῦ πλέγματος τῆς πολιτικῆς, τοποθετεῖ αὐτάς εἰς τὴν πολιτικὴν ἐπιστήμην, ἐνῶ ἡ ἐρευνα τῶν ἰδεῶν, ἐν συναρτήσει πρὸς τὰς ὑπολοίπους μορφὰς τῆς ἀνθρωπίνης σκέψεως, μεταθέτουσιν αὐτάς εἰς τὴν πολιτισμικὴν ἱστορίαν. Ἡ ἀνεξάρτητος θεώρησις τῶν πολιτικῶν ἰδεῶν ἀποτελεῖ ἀνάλυσιν ἐκδηλώσεως τῆς πολιτικῆς καὶ ὡς τοιαύτη ὀφείλει νὰ εἶναι ἡ ἐπιστημολογικὴ ἀντιμετώπισίς της.

Αἱ ἰδέαι —εἰς τὴν δυναμικὴν των διακίνησιν— παραλλήλως πρὸς τὴν συμπεριφορὰν, τὴν δύναμιν, τὴν ἐπιρροὴν —εἰς τὴν μὴ ὕλικὴν μορφήν αὐτῶν— εἰς τὸν χώρον τῆς πολιτικῆς ἀποτελοῦν ἐκφράσεις ἀνθρωπίνων σχέσεων. Ἐνῶ τὰ ἀπτὰ στοιχεῖα τῆς πολιτικῆς εἶναι αἱ κοινωνικαὶ συγκροτήσεις (θεσμοὶ κ.λπ.), ἡ δρᾶσις καὶ ἡ πρᾶξις —πάντοτε εἰς τὰ πλαίσια τῆς πολιτικῆς.

Ἀπόρροια τῶν σχέσεων, τοῦ διαλεκτικοῦ στοιχείου τῆς πολιτικῆς ἀποτελοῦν τὰ γεγονότα, ἡ ἀπτή ἐκφρασις. Εἰς τὴν κατανόησιν τοῦ λειτουργικοῦ μηχανισμοῦ τῆς πολιτικῆς αἱ ἰδέαι ἀποτελοῦν οὐσιαστικὸν παράγοντα —ἐξαρτωμένης τῆς σπουδαιότητός του ἀπὸ τὴν εἰδικὴν περίπτωσιν. Ἀσφαλῶς καὶ διὰ τὴν ἐξέτασιν θεμάτων τῆς πολιτικῆς ἱστορίας ἀπαραίτητος εἶναι ἡ παρουσίασις τῶν πολιτικῶν ἰδεῶν ὡς καὶ τῶν κοινωνικῶν πλαισίων τῆς συγκεκριμένης ἐποχῆς. Αὐτὴν τὴν ἐξάρτησιν τῆς ἱστορίας ἀπὸ τὰς ἰδέας ὑπεγράμμει

7. Βλ. σχετικῶς Η. Glockner, *Philosophische Einleitung in die Geschichte der Philosophie*, Suttgart 1949, σ. 69· P. Kristeller, «The Philosophical Significance of the History of Thought», *Journal of the History of Ideas*, (1949) 363.

σεν ιδιαίτέρως ο F. Meinecke (8), ο οποίος έθετε την ιστορίαν τῶν ιδεῶν εἰς τὰ πλαίσια τῆς ιστορίας (9).

Διευκρίνιςις ὄρων καὶ ἐννοιῶν.

Ποία ὅμως εἶναι ἡ ἐννοια τῶν πολιτικῶν θεωριῶν καὶ ποία ἡ σχέσηις των πρὸς τὰς πολιτικὰς ιδέας;

Ἐπάρχουν αἱ διατυπώσεις: Πολιτικὴ σκέψις, πολιτικὸς στοχασμὸς, πολιτικὴ ιδέα, πολιτικὴ θεωρία, πολιτικὸν δόγμα, πολιτικὴ ιδεολογία, κοσμοθεωρία. Αὕτη ἐνδέχεται νὰ εἶναι ἡ σειρά ἐννοιολογικῆς ἐξελίξεως εἰς τὸν σχετικὸν χῶρον. Ἡ πολιτικὴ σκέψις (10) καὶ ὁ πολιτικὸς στοχασμὸς δύνανται νὰ θεωρηθοῦν ὡς ταυτόσημοι ἐννοιαί. Ἡ σκέψις ἀποτελεῖ ἓνα συλλογισμὸν. Ἡ ιδέα εἶναι τὸ ἀποτέλεσμα τῆς σκέψεως, τῆς ἐπεξεργασίας, τῆς ἐμπειρίας, ἓνας ἀποκρυσταλλωμένος συλλογισμὸς, μία ἀντίληψις, μία ἐννοια, μία θέσις. Δόγμα εἶναι μία ἀπόφισ θεωρουμένη ὡς μονοδιάστατος, ἀπόλυτος ἀλήθεια (11).

Εἰς τὸν ὄρον πολιτικὴ θεωρία (12) δύνανται νὰ δοθοῦν δύο ἐρμηνεῖαι: 1) διατύπωσις γενικῶν κανόνων ἐπὶ θεμάτων πολιτικῆς ἐπιστήμης, 2) ἐννοια συγγενῆς πρὸς τὰς πολιτικὰς ιδέας.

Ὡς ἀποτέλεσμα παρατηρήσεων καὶ ἀναλύσεων διατυποῦνται συμπεράσματα, γενικεύσεις, θεωρίαι. Τίθενται καθ' ὁμάδας τὰ γεγονότα καὶ διαπιστοῦται ἡ ὑπαρξίς γενικῶν κανόνων, θεωριῶν. Ἡ ὑπόθεσις μεταβάλλεται εἰς

8. *Die Idee der Staatsräson in der neueren Geschichte*, München 1924, σ. 25.

9. Βλ. σχετικῶς F. Meinecke, *Kausalitäten und Werte in der Geschichte*, 1927, Werke IV, σ. 87 ἐπ. Ὁ E. Hölzle θεωρεῖ ὅτι σήμερον, περισσότερον παρὰ ποτὲ, ἡ πολιτικὴ ιστορία ἄνευ τῆς ιστορίας τῶν πολιτικῶν ιδεῶν ἀποτελεῖ ἀποτυχημένον ἔργον. *Idee und Ideologie*, Bern - München 1969, σ. 20.

10. Κατὰ τὸν P. Hoyle, ἡ πολιτικὴ σκέψις καλύπτει εὐρύτερον πεδῖον ἀπὸ τὴν πολιτικὴν θεωρίαν, καθ' ὅτι περιλαμβάνει τὸ πνευματικὸν ὑπόβαθρον, ὅπως καὶ τὰς θεωρίας, αἱ ὁποῖαι προέρχονται ἀπὸ τὸ ὑπόβαθρον τοῦτον. *A History of Political Thought*, London 1963, σ. 7.

11. Ὁ J. Touchard γράφει: «Τὸ πολιτικὸν δόγμα εἶναι ἓν πλήρες σύστημα σκέψεως, τὸ ὁποῖον στηρίζεται ἐπὶ μιᾶς θεωρητικῆς ἀναλύσεως τῆς πολιτικῆς πράξεως. . . ὁ ὄρος πολιτικὴ ιδέα εἶναι εὐρύτερος. Εἰς τὴν περίπτωσιν ταύτην δὲν πρόκειται μόνον διὰ τὴν ἀνάληψιν τῶν πολιτικῶν συστημάτων, ἐπεξεργασμένων ὑπὸ ὀρισμένων διανοητῶν, ἀλλὰ δι' ἐπαναποθετήσεως αὐτῶν τῶν συστημάτων εἰς ἓν ιστορικὸν πλαίσιον, εἰς ἀνάζητησιν τοῦ τρόπου γενέσεώς των, τί ἀντιπροσωπεύουν διὰ τοὺς ἀνθρώπους, οἱ ὁποῖοι ἔξω ἐκείνην τὴν ἐποχὴν. Ἀκολούθως ὁ συγγραφεὺς ἀναφέρει ὅτι: Ἡ ιστορία τῶν δογμάτων ἀποτελεῖ τμήμα τῆς ιστορίας τῶν ιδεῶν, ἀλλὰ δὲν καλύπτει ὅλκληρον τὴν ιστορίαν τῶν ιδεῶν, καὶ ἴσως δὲν εἶναι τὸ οὐσιαστικὸν τμήμα αὐτῶν. *Histoire des idées politiques*, τ. I, Paris 1963, σ. VI.

12. Ὡς πρὸς τὴν ἐννοια τῆς πολιτικῆς θεωρίας βλ. W. Bluhm, *Theories of the Political System*, Englewood Cliffs N.J. 1965, σ. 1 ἐπ.

θεωρίαν, όταν τὰ ὑφιστάμενα στοιχεῖα ὀδηγοῦν εἰς ἐπαλήθευσίν τῆς, καὶ εἰς νόμον, ὅταν εἶναι ἀπολύτως ἀποδεδειγμένη.

Αἱ πολιτικαὶ θεωρίαι ὑπὸ τὴν δευτέραν ἐρμηνείαν — ὡς συγγενῆς ἔννοια πρὸς τὰς πολιτικὰς ιδέας — εἶναι σύνολον, σύστημα σκέψεων ἐπὶ πολιτικῶν θεμάτων. Αἱ σκέψεις αὗται — ὡς ἐπὶ τὸ πλεῖστον προσωπικαὶ δημιουργίαι — εἶναι ἀπόρροια θεωρητικῶν ἀναλύσεων — χαρακτηρίζονται ἀπὸ τὴν ὀλοκληρωμένην μορφήν των καὶ συνήθως ἀπὸ κάποιαν πρωτοτυπίαν. Ἀποβλέπουν δὲ νὰ διεισδύσουν εἰς τὴν οὐσίαν τῶν πολιτικῶν φαινομένων ἢ νὰ διατυπώσουν πολιτικὰς δεοντολογικὰς θέσεις. Συνήθως εἶναι ἐνότητες συμπερασμάτων, διαμορφωθεῖσαι εἰς τὴν σκέψιν ἢ εἰς τὴν φαντασίαν πολιτικῶν διανοητῶν, βασιζόμεναι ἐπὶ ἠθικῆς ἢ ὀρισμένης ιδεολογικῆς-κοσμοθεωρητικῆς τοποθετήσεως.

Ἐπῆρξαν τάσεις ταυτίσεως τῶν πολιτικῶν ιδεῶν καὶ τῶν πολιτικῶν θεωριῶν. Κατὰ τὴν ἄποψίν μας αἱ πολιτικαὶ θεωρίαι ἀποτελοῦν μίαν προκεχωρημένην, ἐπεξεργασμένην μορφήν ιδεῶν. Ἐπ' αὐτὴν τὴν ἔννοιαν ὑφίσταται στενὴ συνάφεια, ἀλληλοὑπαγωγὴ ἔννοιῶν, ἀλλὰ ὄχι ταύτισις.

Ἡ ιδεολογία δὲν εἶχε πάντοτε τὴν ἴδιαν ἔννοιαν. Ὁ ἕρως πρωτοεμφανίσθη ὑπὸ τῶν Condillac καὶ Destutt de Tracy ὡς θεωρία τῶν ιδεῶν⁽¹³⁾. Ὁ Ναπολέων Α' τὸν ἐχρησιμοποίησε διὰ νὰ ἐξυβρίσῃ τοὺς διανοουμένους τῆς ἐποχῆς του, οἱ ὅποιοι εὗρισκοντο ἐκτὸς πραγματικότητος. Ὁ F. Bacon διετύπωσε μορφήν θεωρίας τῶν ιδεολογιῶν. Ὁ διαφωτισμὸς τοῦ 18ου αἰῶνος ἔδωσε διάφορον περιεχόμενον εἰς τὸν ἕρως. Οἱ Marx καὶ Engels ὑπεβίβασαν κάθε ιδεολογικὴν ἔκφρασιν ὡς ἐπιοικοδόμημα τῆς βάσεως τῶν οἰκονομικῶν παραγόντων. Ὁ K. Mannheim διακρίνει δύο εἶδη ιδεολογιῶν⁽¹⁴⁾. Κατὰ τὴν ἀρχὴν τῆς 10ετίας 1950 ἀνεφέρθησαν εἰς τὸ τέλος τῶν ιδεολογιῶν (D. Bell, O. Brunner, καὶ E. Schils)⁽¹⁵⁾ καὶ ἐν συνεχείᾳ εἰς ἐπάνοδον τῆς ιδεολογίας εἰς τὸν πολιτικόν

13. Βλ. σχετικῶς M. Prélot, *Histoire des idées politiques*, Paris 1970, σ. 439 ἔπ.

14. Ὡς πρὸς K. Mannheim βλ. σχετικῶς μεταξὺ ἄλλων ἐργασίας αὐτοῦ: «*Strukturanalyse der Erkenntnistheorie*», Kantstudien, τ. 27, συμπλ. 57, Berlin 1922. «*Das Problem einer Soziologie des Wissens*», Archiv für Sozialwissenschaft und Sozialpolitik, Tübingen 53 (1925). *Ideologie und Utopie*, Bonn, 1929. «*Wissenssoziologie*», Handwörterbuch der Soziologie, Stuttgart 1931. *Die Gegenwartsaufgaben der Soziologie. Ihre Lehrgestalt*, Tübingen 1932. *Mensch und Gesellschaft im Zeitalter des Umbaus*, Leiden 1935. *Diagnosis of our Time*, London 1943. *Freedom, Power and Democratic Planning*, New York 1950. *Essays on the Sociology of Knowledge*, London 1952. *Essays on Sociology and Social Psychology*, London - New York 1953. *Essays on the Sociology of Culture*, London - New York 1956.

15. O. Brunner, «*Das Zeit der Ideologien: Anfang und Ende*», Neue Rundschau, 65 (1954) 132 ἔπ.· E. Schils, «*The End of Ideology?*», Encounter, 5 (1955)· R. Aron, «*Fin de l'age ideologique?*», Sociologica. Aufsätze M. Horkheimer zum 60.

χώρον, ίσως υπό διάφορον διάρθρωσιν εκείνης τῶν ἰδεολογιῶν τοῦ περασμένου αἰῶνος (16) ἢ δὲν ἐγένετο ἀποδεκτὴ ἡ θεωρία περὶ τέλους τῶν ἰδεολογιῶν (17). Ὡς ἰδεολογίαν εἰς τὴν πολιτικὴν ἐπιστήμην καθορίζομεν σύστημα θεωριῶν, ἰδεῶν καὶ πεποιθήσεων, τὸ ὁποῖον ἐρμηνεύει, ἀπλοποιεῖ τὴν κοινωνικὴν καὶ πολιτικὴν πραγματικότητα, θέτει ἀξίας, ἀποτελεῖ δεοντολογικὸν καὶ ρυθμιστικὸν κανόνα τῆς πορείας τοῦ ἀνθρώπου καὶ τῆς κοινωνίας, διεκδικεῖ τὴν μοναδικότητα καὶ τὸ ἀλάνθαστον τῶν θέσεων καὶ διαμορφώνει ὠρισμένην συμπεριφορὰν τῶν ὁπαδῶν του (18).

Ἡ ἔννοια τῆς ἰδεολογίας δὲν ὑποδηλοῖ τὸ ἀληθές ἢ ἀναληθές τῶν θέσεων, τὸ πραγματοποιήσιμον ἢ μὴ τῶν ὁραματισμῶν. Πρέπει νὰ διευκρινισθῇ ὅτι οὐκ αἱ ἰδεολογίαι δὲν ἀποτελοῦν ἐνιαῖα ἀλληλένδετα συστήματα, ὀρθολογιστικῶς διατυπωμένα, βάσει ἐπεξεργασθεισῶν θεωριῶν. Ἰδεολογίαι, αἱ ὁποῖαι συνήθως ἀποτελοῦν ὄργανον ἀγῶνος πολιτικῶν ὁμάδων, δύναται νὰ χαρακτηρίζονται δι' αὐθαιρέτους συλλογισμοὺς καὶ ἀστήρικτα συμπεράσματα. Ὑφίστανται ἰδεολογίαι, αἱ ὁποῖαι ἐδημιουργήθησαν τεχνικῶς πρὸς συγκρότησιν ἢ δικαιολόγησιν πολιτικῆς δραστηριότητος ἢ πρὸς ἐνίσχυσιν προσπαθειῶν καταλήψεως ἢ διατηρήσεως τῆς ἐξουσίας χάριν προσωπικῶν φιλοδοξιῶν ἢ συμφερόντων. Γενικῶς θεωρεῖται ὅτι εἶναι οὐσιαστικὴ ἡ σύνδεσις τῆς δημιουργίας καὶ τῆς ἐπιδράσεως μιᾶς ἰδεολογίας μετὰ τῆς συγκεκριμένης κοινωνίας ἐντὸς τῆς ὁποίας ἡ ἰδεολογία δρᾷ (19). Αἱ ἰδεολογίαι ἀπετέλεσαν καὶ ἀποτελοῦν βασικοὺς παράγοντας εἰς τὴν πολιτικὴν διαμάχην. Εἴτε ἀποτελοῦν κίνητρα ἢ κάλυμμα τῆς πολιτικῆς κρατῶν, εἴτε μοχλοὺς διὰ τὴν κινητοποιήσιν ἢ ἐκμετάλλευσιν μαζῶν (20).

Geburtstag gewidmet, Frankfurt /M. 1955, 227. D. Bell, *The End of Ideology. On the Exhaustion of Political Ideas in the Fifties*, Glencoe /Ill. 1960. R. Aron, «Sociologie allemande sans ideologie?», Archives Européennes de Sociologie, I (1960) 170 ἐπ. L. Dion, «Les origines sociologiques de la these de la fin des ideologies», II Politico, 27 (1962) 788.

16. K. Lenk, *Leben wir im postideologischen Zeitalter?* L. Romain, G. Schwarz (ἐπιμέλ.), *Abschied von der autoritären Demokratie?*, München 1970, σ. 25.

17. 'Ο E. Hölzle, *ἐνθ' ἀν.*, σ. 180, τονίζει ὅτι διὰ τέλος τῆς ἰδεολογίας δὲν δύναται νὰ γίνῃ λόγος καὶ συνεχίζει: «Ὡς εἶπα τὰ ἱστορικὰ φαινόμενα, αἱ ἰδεολογίαι ὑπόκεινται εἰς χρονικὰς καὶ τοπικὰς ταλαντώσεις».

18. Ὡς πρὸς τὴν ἔννοιαν τῆς ἰδεολογίας βλ. ἐπίσης A. Hacker, *Political Theory: Philosophy, Ideology, Science*, New York, 1964, σ. 5, ὅστις τονίζει ὅτι αὕτη ἀφορᾷ περιγραφὴν, ἐξήγησιν ἢ ρυθμίσεις τῆς πολιτικῆς καὶ κοινωνικῆς πραγματικότητος.

19. «Αἱ ἰδεολογίαι δὲν δημιουργοῦνται τυχαίως καὶ τρόπον τινὰ εἰς κενὸν χῶρον. Αὗται εἶναι προϊόν τῆς περιπλοκῆς ἐπιδράσεως μεταξὺ ἀφ' ἑνὸς τῆς συνειδήσεως ἐμπειρίων, δραστηρίων καὶ ὑποφερόντων ἀνθρώπων καὶ ἀφ' ἑτέρου τῆς κοινωνίας, ἡ ὁποία εἶναι τὸ ἀποτέλεσμα ἀνθρωπίνης δράσεως». K. Lenk, *ἐνθ' ἀν.*, σ. 14.

20. 'Ο H. Zeltner ἀφοῦ τονίζει ὅτι ἀποτελεῖ ἀναμφισβήτητον γεγονός ὁ καθορισμὸς

Εύρύτερα έννοια τῆς ιδεολογίας δύναται νά θεωρηθῆ ἡ κοσμοθεωρία. Ὅφειλομεν νά διευκρινίσωμεν ὅτι ὑφίστανται ιδεολογίαί κοσμοθεωρητικαί καί μή. Κοσμοθεωρία σημαίνει εὐρεῖα ιδεολογική θεώρησις, ἡ ὅποια καλύπτει κάθε ἔκφρασιν τῆς ζωῆς, τοῦ κόσμου. Ἀποτελεῖ δηλαδή μίαν γενικήν, εὐρεῖαν, συνολικήν ιδεολογίαν. Αἱ μεγάλαι ιδεολογίαί — μεγάλαι ὑπὸ τὴν έννοιαν τοῦ περιεχομένου τῶν θεμάτων τὰ ὅποια καλύπτουν καί τῆς ἀσκουμένης ἐπιδράσεως — ἀποτελοῦν συνήθως κοσμοθεωρίας. Ἰσως δύναται νά ἀναφερθῆ ὅτι κί ιδεολογίαί εἶναι περισσότερον συνδεδεμέναι μὲ πολιτικὰ θέματα, ἐνῶ αἱ κοσμοθεωρίαί ἔχουν πλέον ἀνεπτυγμένην βάσιν. Μία θρησκεία ἀποτελεῖ μίαν κοσμοθεωρίαν. Ἐν πολιτικὸν κίνημα πιθανὸν νά ἐκφράζῃ μίαν ιδεολογίαν, χωρὶς αὕτη νά ἐκτείνεται εἰς τὰ πλαίσια μιᾶς κοσμοθεωρίας.

Ἡ πολιτικὴ φιλοσοφία.

Ἀνεφέρθη ἤδη ὅτι ἡ ἱστορία τῶν πολιτικῶν θεωριῶν ἀποτελεῖ κλάδον τῆς πολιτικῆς ἐπιστήμης. Παρὰλλήλως πρὸς τὰς μεθόδους καί τὴν θεωρίαν, τὰ πολιτικὰ συστήματα καί τοὺς πολιτικοὺς θεσμούς, τὴν πολιτικὴν διαδικασίαν καί τὰς διεθνεῖς σχέσεις, ἡ πολιτικὴ φιλοσοφία καί ἡ ἱστορία τῶν πολιτικῶν ιδεῶν ἀποτελοῦν τὸν δεῦτερον κλάδον τῆς ἐσωτερικῆς διαρθρώσεως τῆς πολιτικῆς ἐπιστήμης⁽²¹⁾. Αἱ σχέσεις πολιτικῶν ιδεῶν - πολιτικῶν θεωριῶν διηυκρινίσθησαν. Ποία εἶναι ὅμως ἡ έννοια τῆς πολιτικῆς φιλοσοφίας καί εἰς ποίαν σχέσιν εὐρίσκειται πρὸς τὰς πολιτικὰς θεωρίας;

Ἀντικείμενα τῆς πολιτικῆς φιλοσοφίας εἶναι ἡ ἐκτίμησις καί ἱεράρχησις

ὑπὸ ιδεολογιῶν, ἀμέσως ἢ ἐμμέσως, τῶν πολιτικῶν ἐξελίξεων εἰς τὸν κόσμον μας καί ὀλοκλήρου τῆς ὑπάρξεώς μας, ἀναφέρει ὅτι δὲν συμπαθοῦμε τὰς ιδεολογίας καί αὗται μᾶς δημιουργοῦν δυσαρεσκείας, «ἡ λέξις ιδεολογία ἔχει ἀρνητικὸν καί ὑποτιμητικὸν τόνον καί χαρακτηρίζει ἀληθῶς μίαν ἀντίθετον πρὸς τὴν πραγματικότητα έννοιαν». *Ideologie und Wahrheit*, Stuttgart 1966, σ. 10. Ὁ J. Plamenatz ὑπογραμμίζει: «Ἄν θέλωμε νά κατανοήσωμε τὴν πολιτικὴν συμπεριφορά, καλὸ εἶναι νά μελετήσωμε τίς ιδεολογίας καί τίς χρήσεις στίς ὁποίας αὐτὲς ὑποβάλλονται. Γιατί ἡ μελέτη αὐτῆ μᾶς φέρνει τόσο κοντὰ στὴν πολιτικὴν πραγματικότητα, ὅσο καὶ ἡ μελέτη τῶν ὁμαδικῶν συμπεριόντων καί τῆς ἐπιδιωξῆς τους». *Ἰδεολογία, έννοια καί ἱστορία τοῦ ὅρου*, Ἀθῆνα 1971, σ. 176.

21. X. Κοριζῆ, *Εἰσαγωγή εἰς τὴν πολιτικὴν ἐπιστήμην*, Ἀθῆνα 1971, σ. 58. Ὡς πρὸς τὴν θέσιν τῆς πολιτικῆς φιλοσοφίας μεταξὺ τῆς πολιτικῆς ἐπιστήμης καί τῆς γενικῆς φιλοσοφίας βλ. A. Schwan, «*Die Staatsphilosophie im Verhältnis zur Politik als Wissenschaft*». D. Oberndörfer (ἐπιμέλ.), *Wissenschaftliche Politik. Eine Einführung in Grundfragen ihrer Tradition und Theorie*, Darmstadt 1966, σ. 153 ἐπ. Ὡς πρὸς τὴν σχέσιν φιλοσοφίας καί πολιτικῆς βλ. B. Russell, *Philosophy and Politics*, London 1947.

των αξιών⁽²²⁾ εἰς τὸν χῶρον τῆς πολιτικῆς, τὰ ἠθικά στοιχεῖα τῆς πολιτικῆς⁽²³⁾. Ἡ πολιτικὴ φιλοσοφία δὲν ἀσχολεῖται μὲ τὴν ἱστορικὴν προέλευσιν, δημιουργίαν καὶ ἀνάπτυξιν τῶν πολιτικῶν θεωριῶν, οὔτε μὲ τὴν περιγραφικὴν ἀνάλυσιν αὐτῶν, δὲν ἐξετάζει τὰ αἷτια τῆς ἐξελιξέως καὶ τὰ ἀποτελέσματα τῆς ἐπιδράσεως τῶν ἰδεῶν, ἀλλὰ ἀντιμετωπίζει αὐτάς ὡς ἰδέας μὲ γενικὴν ἐπιρροὴν καὶ εὐρύτεραν σημασίαν⁽²⁴⁾. Ἀπὸ ὀρισμένους μελετητὰς ἡ ἱστορία τῶν ἰδεῶν θεωρεῖται ἀπαραίτητος καὶ σημαντικὴ, ἀλλ' ὄχι ἐπαρκῶς⁽²⁵⁾. Ἡ ἀποψὶς αὕτη ἰσχυρίζεται ὅτι ἡ ἐξέτασις τῶν πολιτικῶν θεωριῶν ὀλοκληροῦται καὶ ἀξιοποιεῖται διὰ τῆς πολιτικῆς φιλοσοφίας. Κατὰ τὸν L. Strauss ἡ πολιτικὴ φιλοσοφία ἔχει ὡς σκοπὸν ν' ἀντιμετωπίσῃ γ ν ὡ μ α ε ἐπὶ τῆς φύσεως τῶν πολιτικῶν συμβάντων διὰ γ ν ὡ σ ε ω ν⁽²⁶⁾. Οὗτος διαχωρίζει τὴν πολιτικὴν φιλοσοφίαν ἀπὸ τὴν πολιτικὴν σκέψιν⁽²⁷⁾.

Ἡ πολιτικὴ φιλοσοφία εἶναι αἱ σκέψεις, αἱ κρίσεις ἐπὶ τῶν πολιτικῶν θεωριῶν καὶ γενικώτερον ἐπὶ τῶν πολιτικῶν ἰδεῶν καὶ ἰδιαιτέρως βάσει ἠθικῶν ἢ μεταφυσικῶν αξιῶν⁽²⁸⁾.

Ἡ πολιτικὴ φιλοσοφία δύναται: 1) ὑπὸ εὐρείαν ἔννοιαν ν' ἀποτελῇ τμῆμα τῆς ἐξετάσεως τῶν πολιτικῶν θεωριῶν, 2) ν' ἀποτελῇ προέκτασιν τῶν πολιτικῶν θεωριῶν ἢ 3) μίαν ἄλλην ἀποψίν τῶν πολιτικῶν θεωριῶν.

Ἡ συνύπαρξις καὶ ἡ συνάρφεια τῶν πολιτικῶν θεωριῶν — ὡς συμπερασματικὴ ἔκφρασις τῶν πολιτικῶν ἰδεῶν — μετὰ τῆς πολιτικῆς φιλοσοφίας, κρίνεται ἀπαραίτητος πρὸς πλήρη διευκρίνισιν αὐτοῦ τοῦ τομέως τῆς πολιτικῆς⁽²⁹⁾.

22. Σχετικῶς πρὸς τὴν σημασίαν τῶν βασικῶν αξιῶν διὰ τὴν φιλοσοφίαν τοῦ κράτους βλ. E.v. Hippel, *Geschichte der Staatsphilosophie*, τ. 1, Meisenheim am Glan 1955, σ. 9.

23. Ὁ E. Weil γράφει: «Τὴν ἐρώτησιν διὰ τὴν ἔννοιαν τῆς πολιτικῆς δύναται νὰ τὴν θέσῃ μόνον ἐκεῖνος, ὁ ὁποῖος ἔχει ἤδη θέσει τὴν ἐρώτησιν διὰ τὴν ἔννοιαν τῆς ἀνθρωπίνης δραστηριότητος, τῆς ἰδίας τῆς ζωῆς. Μὲ ἄλλας λέξεις, ἐκεῖνος, ὁ ὁποῖος ἔχει εὐρίσκειται εἰς τὴν περισχὴν τῆς ἠθικῆς». *Philosophie der Politik*, Neuwied/R - Berlin 1964, σ. 9.

24. Κατὰ τὸν B. Bosanquet: «Φιλοσοφικὴ θεώρησις εἶναι ἡ μελέτη ἐνὸς πράγματος ὡς ἐνὸς συνόλου, χάριν αὐτοῦ τοῦ ἰδίου». *The Philosophical Theory of the State*, London 1951, σ. 1 ἐπ.

25. Βλ. σχετικῶς K.v. Beyme, *Politische Ideengeschichte*, Tübingen 1969, σ. 1.

26. L. Strauss, *ἐπ' ἀν.*, σ. 11.

27. L. Strauss, *ἐπ' ἀν.*, σ. 12.

28. Κατὰ τὸν G. Burdeau, ὁ τελικὸς σκοπὸς τῆς πολιτικῆς φιλοσοφίας εἶναι ἡ ἀνακάλυψις πῶς θὰ ἔπρεπε νὰ ἦσαν αἱ σχέσεις τῶν ἀνθρώπων μεταξὺ των εἰς τὰ πλαίσια τῆς Πόλεως, ὥστε ἡ τάξις, ἡ ὁποία τὰς ἐκφράζει νὰ δύναται νὰ θεωρηθῇ ὡς τὸ ἀγαθόν. Ἡ πολιτικὴ φιλοσοφία διαμορφοῦται μὲ ἀφετηρίαν ὀρισμένην ἀντίληψιν περὶ τοῦ ἀνθρώπου καὶ ὀρισμένους σκοποὺς περὶ τῆς πολιτικῆς ἐξουσίας». *Méthode de la science politique*, Paris 1959, σ. 48.

29. Ὁ H. Kuhn διατυπώνει τὴν ἀποψίν ὅτι οἱ δεσμοὶ τῆς πολιτικῆς ἐπιστήμης μετὰ τῆς πολιτικῆς φιλοσοφίας καὶ τῆς πρακτικῆς φιλοσοφίας προφυλάσσουν τὴν πολιτικὴν ἐπι-

Ἡ χρησιμότης τῶν σπουδῶν.

Αἱ πολιτικαὶ θεωρίαι ἀποτελοῦν ὠλοκληρωμένην μορφήν ἰδεῶν καὶ τὴν βᾶσιν, τὸν σκελετὸν τῶν πολιτικῶν ἰδεολογιῶν (30). Ἡ ἱστορία τῶν πολιτικῶν θεωριῶν παρουσιάζει τὴν πορείαν τῆς συνήθως ἀφρημένης ἐνατενίσεως τοῦ ἀνθρώπου ἐπὶ τῆς πολιτικῆς, τὰ προβλήματα, τὰ ὅποια ἀντιμετωπίζουν κατὰ καιροὺς οἱ θεωρητικοὶ τῆς πολιτικῆς σκέψεως. Παρὰλλήλως μᾶς δίδει ἀναλύσεις, τρόπους σκέψεως, μεθόδους ἐρμηνείας, λύσεις, συμπεράσματα διὰ γεγονότα, διαδικασίας, λειτουργίαν θεσμῶν. Στοιχεῖα τὰ ὅποια βοηθοῦν διὰ: 1) τὴν κατανόησιν τοῦ πολιτικοῦ παρελθόντος, 2) ἐμβάθυνσιν εἰς τὰς πραγματικὰς διαστάσεις τοῦ παρόντος, καὶ 3) ὄραματισμὸν, προβληματισμὸν καὶ σχεδιασμὸν τοῦ μέλλοντος (31).

Ἐκτὸς ἀπὸ τὰς τάσεις ὑπερτιμῆσεως παρετηρήθησαν ἐπίσης καὶ τάσεις ὑποτιμῆσεως τῆς ἱστορίας τῶν πολιτικῶν θεωριῶν. Εἰς τὰς Ἠνωμένας Πολιτείας τῆς Ἀμερικῆς, εἰς συνέδριον ἐρευνητῶν τῆς ἱστορίας τῶν πολιτικῶν ἰδεῶν, ὑπῆρξεν ἡ ἀνάγκη νὰ τονισθῇ ὅτι οὐδεὶς χρειάζεται νὰ δικαιολογῆται, ὅταν εἰσέτι ἀσχολῆται μὲ θέματα ἱστορίας τῶν ἰδεῶν (32). Ὀρισμένοι θεωροῦν τὴν ἀπασχόλησιν μὲ τὴν ἱστορίαν τῶν ἰδεῶν ὡς καθαρὸν «χόμπυ» διανοουμένων, οἱ ὅποιοι ἀνετράφησαν εἰς τὴν Εὐρώπῃν.

Ἡ ἐπεξεργασία θεμάτων τῆς ἱστορίας τῶν πολιτικῶν θεωριῶν δὲν ἀποτελεῖ μόνον μίαν ἀκαδημαϊκὴν, «θεωρητικὴν» ἀντιμετώπισιν συστηματοποιημένων πολιτικῶν ἰδεῶν, ἀλλὰ μᾶς παρουσιάζει τὰς θεμελιακὰς ἀρχάς,

---

στήμην ἀπὸ τοὺς δύο βασικοὺς κινδύνους τῆς, ἀπὸ τὴν παρέκκλισιν τοῦ πρακτικοῦ καὶ τὴν παρέκκλισιν τοῦ θεωρητικοῦ φορμαλισμοῦ. «*Praktische Philosophie und politische Wissenschaft*» H. Schneider (ἐπιμέλ.), *Aufgabe und Selbstverständnis der politischen Wissenschaft*, Darmstadt 1967, σ. 281.

30. O. M. Prétot, *ἔνθ' ἂν.*, σ. 6, γράφει: «Ἐνθὺ τὸ συνταγματικὸν δίκαιον μελετᾷ τὰ καθεστῶτα, δηλαδὴ τὸ σύνολον τῶν θετικῶν κανόνων, συμφῶνως πρὸς τοὺς ὁποίους συνιστᾶται καὶ ὀργανοῦται τὸ κράτος, λειτουργεῖ καὶ μεταβιβάζεται ἡ πολιτικὴ ἐξουσία, ἡ ἱστορία τῶν ἰδεῶν ἐξετάζει τὰς ἰδεολογίας, δηλαδὴ τὰς πνευματικὰς συλλήψεις, συμφῶνως πρὸς τὰς ὁποίας ἐπίσης συνιστᾶται καὶ ὀργανοῦται τὸ κράτος, λειτουργεῖ καὶ μεταβιβάζεται ἡ πολιτικὴ ἐξουσία».

31. Κατὰ τὸν Γ. Βλάχου, αἱ πολιτικαὶ θεωρίαι εἶναι «ἐνσωματωμέναι» εἰς γραπτὰ ἔργα, τὰ ὅποια ἀποτελοῦν ἐξ ἄλλου εἴτε προσπάθειαι βαθύτερης διεισδύσεως εἰς τὸ νόημα τῆς πολιτικῆς πείρας, εἴτε ἀπόπειραι ὀλικῆς ἀνανεώσεως τῆς πείρας σύμφωνα μὲ τὴν ἰδέαν ἐνὸς ὑπερέτερου πολιτικοῦ δέοντος. Ἡ δευτέρα αὐτῆ κατεύθυνσις εἶναι ἄλλωστε καὶ ἡ ἐπικρατέστερη. *Ἱστορία τῆς πολιτικῆς σκέψεως*, τ. Α', *Μεθοδολογία καὶ εἰσαγωγικὰς ἐννοιαι*, Αθήναι 1966, σ. 7.

32. H. Eckstein, «*Political Theory and the Study of Politics. A Report of a Conference*», *The American Political Science Review*, (1956) 476.

τάς αξίας, τὰς ἐννοίας, τὰς ἀντιλήψεις αἱ ὁποῖαι ἐνεφανίσθησαν καὶ ἐκυριάρχησαν κατὰ καιροὺς εἰς τὴν κοινωνίαν μας καὶ ἐδημιούργησαν, συνετέλεσαν ἢ ἐπηρέασαν εἰς τὴν δημιουργίαν τῆς ἐκάστοτε πολιτικῆς πραγματικότητος. Ἀπετέλεσαν συμπεράσματα τῆς ἐμπειρίας, τῆς σκέψεως, ἀλλὰ συνήθως καὶ θέσεις, ὀραματισμοὺς πολιτικοῦ δέοντος (33).

Τὰ ἀντικείμενα.

Τὰ περισσότερα ἔργα τῶν πολιτικῶν θεωριῶν ἀναφέρονται εἰς τὰ εὐρύτερα προβλήματα, τὰ ὁποῖα ἀπασχόλησαν καὶ ἀπασχολοῦν τοὺς ἀνθρώπους εἰς εἰς ὅλας τὰς ἐποχάς: εἰς τὴν δικαιοσύνην, τὴν ἐλευθερίαν (34), τὴν εὐδαιμονίαν, τὴν ἠθικὴν, τὴν ἰσότητά, τὴν τυραννίαν, τὴν ἀσφάλειαν, τὴν ἐξουσίαν, τὴν δύναμιν, τὴν τάξιν, τὴν ἰδιοκτησίαν, τὴν μορφήν διακυβερνήσεως, τὸ ἰδανικὸν πολίτευμα, τὴν εἰρήνην, τοὺς σκοποὺς τῆς πολιτείας. Εἰς τὰ ἔργα αὐτὰ ἀναζητοῦνται αἱ θεμελιώδεις ἀρχαί, αἱ φιλοσοφικαὶ βάσεις τῆς πολιτικῆς. Πρόκειται περὶ ὀραματισμοῦ ἐλπίδων, ἀναζητήσεων, ἐμπειρίας, σχεδιασμοῦ, ἀπολογισμοῦ τῶν πολιτικῶν θεωρητικῶν. Εἰς τὴν ἱστορίαν τῶν πολιτικῶν θεωριῶν ἐξετάζονται αἱ βασικαὶ αξίαι τῶν κοινωνιῶν ἀνὰ τὰς ἐποχάς, καὶ ὅσας ἐπεδίωξαν ἢ ἐσχεδιάσαν οἱ πολιτικοὶ φιλόσοφοι καὶ οἱ πολιτικοὶ διανοηταὶ εἰς τὴν διαδρομὴν τῆς ἱστορίας. Καὶ μόνον ἡ ἐξέτασις τῶν θεμάτων τούτων δύναται νὰ ἀποτελέσῃ ἀφορμὴν διὰ νὰ σκεφθῶμεν, νὰ συγκρίνωμεν, νὰ ἀντιμετωπίσωμεν ὀρισμένα προβλήματα, τὰ ὁποῖα παραμένουν πάντοτε ἐπίκαιρα, διότι ἀφοροῦν τὴν ὁμαδικὴν ζωὴν τῶν ἀνθρώπων εἰς τὸν χώρον τῆς διακυβερνήσεως: εἰς τὴν πολιτικὴν.

Ἡ ἐνταξίς τῆς ἱστορίας τῶν πολιτικῶν θεωριῶν εἰς τὴν πολιτικὴν ἐπιστήμην διευκρινίζει πλήρως τὰ ἀντικείμενα τῆς ἐξετάσεως τῶν θεωριῶν. Κάθε κείμενον πολιτικῆς φιλολογίας δὲν ἀνήκει εἰς τὴν ἱστορίαν τῶν πολιτικῶν ἰδεῶν. Δὲν μᾶς ἐνδιαφέρει τί ἔγραψε ἢ τί ἀνέπτυξε κατὰ καιροὺς οἰοσδῆποτε στοχαστής. Δὲν ἀποβλέπομεν ἀπὸ περιέργειαν ἢ γενικῶς χάριν τῆς ἱστορίας τῶν ἰδεῶν εἰς συγκέντρωσιν τῶν κατὰ καιροὺς ἀνθρωπίνων πνευματικῶν συνθέσεων καὶ θεωρητικῶν ἐκφράσεων. Ὁ μόνιμος παράγων, ὁ ὁποῖος πρέπει νὰ εὐρίσκεται εἰς συνάρτησιν, εἶναι ἡ πολιτικὴ διαδικασία, ἡ πολιτικὴ ὡς πρᾶξις. Αὐτὴ εἶναι ἡ ἀφετηρία, ἡ βᾶσις καὶ ὁ στόχος κάθε πολιτικῆς θεωρίας. Αἱ πολιτικαὶ θεωρίαι δὲν ἐρευνῶνται ἀφρημένως, ἐκτὸς πολιτικοῦ συστήματος,

33. K.v. Beyme, *ἐνθ' ἄν.*, σ. 9.

34. Ὁ M. Cranston γράφει: «Ἐφίσταται μία λίαν διαδεδομένη ἀντιλήψις, ὅτι οἱ μεγάλοι δυτικοὶ πολιτικοὶ φιλόσοφοι δύνανται νὰ διακριθεῖν εἰς ἐκείνους, οἱ ὁποῖοι εὐρίσκονται εἰς τὸ πλεῖρον τῆς ἐλευθερίας καὶ ἐκείνους, οἱ ὁποῖοι εἶναι ἐναντίον αὐτῆς». *Western Political Philosophers*, London 1964, σ. 8.

πολιτικοῦ πολιτισμοῦ, κοινωνικῆς καὶ πολιτικῆς πραγματικότητος, ἀλλὰ ὡς αἵτιον καὶ αἰτιατὸν πολιτικῶν καταστάσεων καὶ ἐξελίξεων.

Ἀντικείμενα τῆς ἱστορίας τῶν πολιτικῶν θεωριῶν δύνανται νὰ εἶναι αἱ θεωρίαι—τὸ σύστημα τῶν πολιτικῶν ἰδεῶν—αἱ ὁποῖαι:

1. Μᾶς διευκολύνουν εἰς τὴν κατανόησιν μιᾶς ἐποχῆς, ἐκυριάρχησαν εἰς μίαν κοινωνίαν, ἀποτελοῦν μαρτυρίαν ἐνὸς πολιτικοῦ καθεστῶτος, ἐκφράσεις μιᾶς ἰδεολογίας, κίνητρα συμπεριφορᾶς λαοῦ.

2. Παρουσιάζουν μίαν ἐξελικτικὴν πορείαν, μίαν συνέχειαν, ἀλληλουχίαν τῶν θέσεων περὶ ὄρισμένων θεσμῶν καὶ προβλημάτων. Ἡ ἀνάλυσις αὐτῆ ὑποδηλοῦ τὴν οὐσίαν μιᾶς ἐννοίας, τὴν δυνατότητα διατυπώσεως γενικῶν συμπερασμάτων, σταθερῶν δεδομένων, διὰ τὴν κατανόησιν τῆς ὅλης ἐξελίξεως. Συνήθως δέ, ἐξετάζονται αἱ ἀρχαί, αἱ ἀξίαι αἱ ὁποῖαι εἰσέτι ἀσχοῦν ἐπιρροήν, αἱ ὁποῖαι ἀναγνωρίζονται ὡς αἱ «ἀλήθειαι».

3. Κρίνονται ὡς ἀντιπροσωπευτικαὶ τῶν θεωρουμένων μεγάλων πολιτικῶν θεωρητικῶν καὶ φιλοσόφων.

Ποῖαι θεωρίαι ἐκφράζουν μίαν ἐποχὴν.

Ὅταν ἀναφέρωμεν ὅτι μία θεωρία ἐκφράζει μίαν ἐποχὴν, σημαίνει ὅτι αὕτη ἀπεικονίζει, ἐκπροσωπεῖ βασικὰ προβλήματα, ρεύματα, κοινωνικά, πολιτικά καὶ πολιτισμικὰ δεδομένα τῆς ἐποχῆς. Προβλήματα—γενικῆς φύσεως—σημαίνει θέματα, τὰ ὁποῖα ἀπαιτοῦν εἰς τὴν συνείδησιν εὐρείας μάζης ἐπίλυσιν, ἀντιμετώπισιν, μεταβολὴν κακῶς ὑφισταμένης καταστάσεως. Μία θεωρία ἀσφαλῶς δὲν δύναται νὰ παρουσιάζῃ ὅλα τὰ προβλήματα μιᾶς ἐποχῆς. Σημασίαν ὅμως ἔχουν ἐκεῖναι αἱ θεωρίαι, αἱ ὁποῖαι εἶναι χαρακτηριστικαὶ διὰ τὴν περίοδον συγχάκις ἀνευ γνώσεως αὐτῶν δὲν δυνάμεθα νὰ κατανοήσωμεν ἐξελίξεις, διαμάχας ἢ πνευματικὰ κινήματα ἐκείνων τῶν χρόνων. Τὰ πνευματικὰ ρεύματα δημιουργοῦν ἢ συντελοῦν εἰς τὴν δημιουργίαν θεωριῶν, ἀλλὰ ἐν συνεχείᾳ αἱ θεωρίαι ἀσχοῦν ἐπίδρασιν ἐπὶ τῆς ἐξελίξεως αὐτῶν τῶν ρευμάτων.

Αἱ πολιτικαὶ θεωρίαι, αἱ ὁποῖαι ἐκφράζουν μίαν ἐποχὴν, αἱ ὁποῖαι ἀποτελοῦν δημιουργήματα καὶ δημιουργοὺς τῆς ἐποχῆς, συνθέτουν θεμελιακὰ σύνολα ἐννοιῶν. Αἱ θεωρίαι θὰ κριθοῦν ἐν σχέσει πρὸς τὴν πραγματικότητα, ἢ ὁποῖα ὑφίστατο ὅτε διετυπώθησαν. Θὰ ἐπιλεγοῦν ὑπὸ τὸ πρῖσμα τῆς προσφορᾶς κατ' ἐκείνην τὴν ἐποχὴν, πρὸς σύνθεσιν τῶν τότε δεδομένων. Τὰ κριτήρια, αἱ μέθοδοι, ἢ νοοτροπία ἐπιλογῆς θὰ εἶναι ὅμως σύγχρονοι. Εἰς συγκεκριμένην ἐποχὴν ὑπῆρξαν θεωρίαι, αἱ ὁποῖαι προσβλήθησαν, αἱ ὁποῖαι ἐθεωρήθησαν σημαντικαί, ὄρισμένοι ἀπὸ αὐτὰς ἐπέρασαν εἰς τὸ περιθώριον τῆς ἱστορίας τῶν ἰδεῶν καὶ τῆς ἱστορικῆς ἀξιολογήσεως. Εἰς τὴν πραγματικότητα εἶχον προκαλέσει θόρυβον, ἀνευ ἀντικρύσματος. Εἰς τὴν οὐσίαν δὲν ἐπέδρασαν εἰς τὴν κοινωνίαν των. Διὰ τοῦτο δὲν πρέπει νὰ συμπεριλαμβάνων-

ται εις τὰς θεωρίας, αἱ ὅποια ἐκφράζουν μίαν ἐποχὴν. Ὑπ' αὐτὴν τὴν ἔννοιαν τινίζεται ἡ ἀξία καὶ ἡ σημασία τῆς συγχρόνου ἀναλύσεως καὶ ἀξιολογήσεως τοῦ ὅλου ὀλικοῦ τῶν θεωριῶν, πραγματοποιεῖται ἡ σύνδεσις τοῦ παρόντος μὲ τὸν θεωρητικὸν προβληματισμὸν τῶν περασμένων γενεῶν.

Ἡ ἐξελικτικὴ πορεία θεωριῶν.

Ὅταν ἐρευνᾶται ἡ μορφή μιᾶς ιδέας, μιᾶς θεωρίας, εἰς διαφορετικὰς ἐποχάς, εἰς διαφορετικὰς κοινωνίας, εἶναι δυνατόν νὰ ἐντοπισθοῦν ὠρισμένα σταθερὰ δεδομένα τοῦ ἐξεταζομένου ἀντικειμένου. Βάσει αὐτῶν τῶν δεδομένων καὶ τῆς ἱστορικῆς ἐξελίξεως ἐνδέχεται: 1) νὰ κατανοηθῇ ἡ μορφή, ἡ οὐσία, τὰ πλαίσια μιᾶς θεωρίας, 2) νὰ εἶναι ἐφικτὴ ἡ διατύπωσις προβλέψεων ἢ δυνατότητος ἐπεξεργασίας θεσμῶν ἢ συστημάτων, τὰ ὅποια στηρίζονται ἐπ' αὐτῶν τῶν θεωριῶν. Αὕτη εἶναι ἡ ἀμεσος πρακτικὴ ὠφέλεια αὐτῆς τῆς ἐξετάσεως. Εἰς τὸ τελευταῖον στάδιον τῆς διαδικασίας τὸ θέμα τοῦτο ἀνήκει, βεβαίως, εἰς τὸ ἔργον τῆς πολιτικῆς ἐπιστήμης.

Ἐν ἐρώτημα τίθεται, ἐὰν δύναται νὰ ἀναφερθῇ κανεὶς εἰς ἐξέλιξιν ἢ καὶ εἰς πρόοδον μιᾶς θεωρίας, μιᾶς ιδέας. Εἶχε διατυπωθῇ παλαιότερον τὸ πρόβλημα ἐὰν ἡ τέχνη προοδεύῃ ἢ ἐὰν ἡ ἔννοια τῆς προόδου εἰς τὸν πνευματικὸν τομέα εἶναι παράλογος. Ἀσφαλῶς αἱ πολιτικαὶ θεωρίαι ὑφίστανται ἐσωτερικὴν ἐξέλιξιν —μετάπλασιν καὶ ἀνάπλασιν— παράλληλον πρὸς τὴν ἀνάπτυξιν τοῦ πολιτισμοῦ, τῶν κοινωνικῶν θεσμῶν καὶ τῶν συνθηκῶν ζωῆς τοῦ ἀνθρώπου. Ὑφίσταται ποιοτικὴ ἐξέλιξις τῶν ιδεῶν; Ἡ ἀνθρωπότης καλυτερεῖ; Εἰς αὐτὴν τὴν περίπτωσιν ἀναφερόμεθα εἰς τὴν ἠθικὴν, πνευματικὴν καὶ ψυχικὴν πλευράν. Ζητήματα εὐρύτερα, πανανθρώπινα, αἰώνια. Συνδεόμενα συνήθως μὲ τὴν κοσμοθεωρητικὴν ἢ ψυχικὴν τοποθέτησιν ἐκάστου ἀτόμου ἢ ἀκόμη ἐξαρτώμενα ἀπὸ τὴν ἐρμηνείαν τῶν στοιχείων τῆς παγκοσμίου ἱστορίας. Ἡ ἀξιολογικὴ σύγκρισις ἐκάστου σταθμοῦ τῆς σκέψεως ἐναντι ἄλλων πραγματοποιεῖται βάσει τῶν ἀξιῶν καὶ τῶν θεωρήσεων τῆς ἱστορικῆς στιγμῆς τῆς συγκρίσεως. Λαμβάνει κανεὶς ὑπ' ὄψιν τὴν «λογικὴν» καὶ τὰ κοινωνικὰ δεδομένα τῶν προηγουμένων ἐποχῶν, ἀλλὰ τότε ἀναρωτᾶται ἐὰν συγκρίνονται ὁμοίως κατηγορίας θέματα ἢ ἐὰν πρέπει νὰ λαμβάνῃ ὑπ' ὄψιν τὴν σχετικότητα τῆς συγκρίσεως. Αἱ θεωρίαι περὶ τῆς ἐλευθερίας καὶ τῆς δικαιοσύνης μεταβάλλονται ἀνά τοὺς αἰῶνας. Εἶναι γενικῶς ὁμοίως κατηγορίας τὰ θέματα, ἀλλὰ ὑφίσταται ρευστότης ὡς πρὸς τὴν μορφήν καὶ τὴν ἔννοιαν, πολλάκις, κατὰ τὰς διαφόρους ἐποχάς, ἢ ὅποια ἐπιβάλλει πολλὰς ἐπιφυλάξεις καὶ μεγάλην προσοχὴν εἰς τὰς συγκρίσεις καὶ εἰς τὴν διατύπωσιν γενικῶν συμπερασμάτων. Ἡ ἐξελικτικὴ πορεία τῶν θεωριῶν γίνεται κατανοητὴ μόνον διὰ παραλλήλων παρουσιάσεων τῶν κοινωνικῶν καὶ πνευματικῶν μεταβολῶν. Ὑπ' αὐτὴν τὴν

έννοιαν καὶ ὑπ' αὐτάς τὰς ἐπιφυλάξεις ὑφίστανται ἐξελίξεις τῶν πολιτικῶν θεωριῶν.

Κριτήρια ἀξιολογήσεως τῶν πολιτικῶν διανοητῶν.

Σχετικῶς πρὸς τὴν παρουσίαν τῶν θεωριῶν τῶν μεγάλων πολιτικῶν διανοητῶν γεννᾶται τὸ ἐρώτημα: ποῖοι ἀπὸ τοὺς πολιτικούς διανοητὰς θεωροῦνται μεγάλοι, ποῖοι ἀντιπροσωπευτικοὶ τῆς παγκοσμίου σκέψεως (35), ποῖα εἶναι τὰ κριτήρια σχετικῶς;

Πρέπει νὰ διασαφηνισθῇ κατ' ἀρχὴν ὅτι ἡ παρουσίασις τῶν πολιτικῶν διανοητῶν γίνεται πέραν ἀξιολογικῆς τοποθετήσεως, ὡς πρὸς τὴν θετικὴν ἢ ἀρνητικὴν προσφορὰν των, ἢ ἀποδοχῆς ἢ μὴ —σήμερον— τῶν θεωριῶν των. Δὲν ἐξετάζει κανεὶς μόνον τὰς «ἠθικὰς», «δημιουργικὰς» ἢ «ἀνθρωπιστικὰς» πνευματικὰς κατασκευὰς, ἀλλὰ ἐκεῖνας αἱ ὁποῖαι ἀπετέλεσαν σχολὰς, ἐπηρέασαν ἐποχὰς καὶ ἐδημιούργησαν γεγονότα.

Ἡ ἀξία ἑνὸς πολιτικοῦ διανοητοῦ ἐξαρτᾶται ἀπὸ τὴν συνάρτησιν τῆς σημασίας, τὴν ὁποίαν εἶχε κατὰ τὴν ἐποχὴν του καὶ τῆς ἀξιολογήσεώς του εἰς τοὺς σημερινοὺς χρόνους.

Ἀναλυτικώτερον, ἡ σχέσις τοῦ πολιτικοῦ θεωρητικοῦ:

1. πρὸς τὴν ἐποχὴν του δὲν ἀφορᾷ μόνον τὴν ἀσκηθεῖσαν ὑπ' αὐτοῦ τότε ἐπίδρασιν, ἀλλὰ καὶ τὴν ἰκανότητά του νὰ συλλάβῃ καὶ νὰ διατυπώσῃ τὰς συγκεκριμέναις ἀπόψεις —αἱ ὁποῖαι πιθανὸν ν' ἀπετέλεσαν πρωτοποριακὰς καὶ «ἀνεδαφικὰς» τότε θέσεις·

2. πρὸς τοὺς συγχρόνους προβληματισμοὺς προσδιορίζεται: α) ἀπὸ τὴν σημασίαν, τὴν ὁποίαν ἔχουν αἱ θεωρίαι του διὰ τὴν κατανόησιν σημερινῶν θεμάτων, β) ἀπὸ τὴν προσφορὰν εἰς τὴν γενικὴν ἐξέλιξιν τοῦ πνευματικοῦ πολιτισμοῦ, γ) ἀπὸ τὴν ἰκανότητά του βαθείας κατανοήσεως καὶ ἀναλύσεως τοῦ προβλήματος, τὸ ὁποῖον χειρίζεται, ἀνεξαρτήτως ἐποχῆς —κρινόμενον ἀπὸ σημερινὴν σκοπιάν.

Ἄ Ο J. J. Chevallier εἰς ἱστορίαν τῶν πολιτικῶν θεωριῶν δὲν θέτει ὡς κέντρον τῆς ἐρευνῆς του τοὺς μεγάλους πολιτικούς διανοητὰς, ἀλλὰ τὰ «μεγάλα» συγγράμματα. Θεωρεῖ δὲ ὡς μεγάλα ἐκεῖνα τὰ πολιτικὰ ἔργα, τὰ ὁποῖα «ἐχάραξαν τὴν σφραγίδα των βαθέως εἰς τὸ πνεῦμα τῶν συγχρόνων των ἢ εἰς τὸ πνεῦμα τῶν μεταγενεστέρων γενεῶν» (36). Ἄ Ο M. Sibley καθορίζει ὡς με-

35. Ἄ R. Mohl τονίζει τὴν προσφορὰν μεμονωμένων σημαντικῶν ἀνδρῶν, οἱ ὁποῖοι διὰ τῆς προσωπικῆς των ἀποδόσεως ὠδήγησαν εἰς μεγάλας προόδους τὴν πολιτικὴν σκέψιν. *Die Geschichte und Literatur der Staatswissenschaften*, Erlangen 1885, σ. 10 ἐπ.

36. J. - J. Chevallier, *Les grandes oeuvres politiques, de Machiavel à nos jours*, Paris 1957, σ. 2.

γαλύτερας πολιτικής ιδέας εκείνας, αί όποιαί ιστορικώς ήσκησαν έπιρροήν και εκείνας τών όποιών ή σπουδαιότης έγκειται εις την αναλυτικήν των δύναμιν (37).

Ο André Siegfried ισχυρίζεται ότι τά άτομα, τά όποια ήσχολήθησαν συγγραφικώς συστηματικώτερον με την πολιτικήν δέν ανήκουν εις τόν κύκλον τών δρώντων, και εάν ανήκουν τότε μόνον δευτερευόντως (38). Η σχέση θεωρίας και πράξεως, θεωρητικού και πρακτικού πολιτικού είναι πολλάκις θέμα ιδιοσυγκρασίας, χαρακτήρος — παραλλήλως προς την πνευματικήν σύστασιν — ενός ατόμου. Συνήθως οι άνθρωποι της δράσεως δέν έχουν την άνεσιν της θεωρητικής ένατενίσεως και οι θεωρητικοί τών δυναμισμών και την προσωπικότητα να εισβάλλουν εις τό προσκήνιον της ιστορίας, ώστε να δημιουργήσουν γεγονότα διά της πολιτικής ένεργείας.

Ίσως ήρθότερα θέσις είναι ότι αί μεγάλαι πολιτικάί θεωρίαί είναι δημιουργήματα πολιτικών θεωρητικών, οι όποιοι — μάλλον σπανίως — ένδέχεται δευτερευόντως να συμμετέχουν εις τό πολιτικόν παιγνίδιον (Machiavelli, Tocqueville κ.λπ.). Οι πολιτικώς δρώντες σπανίως ήσχολήθησαν με την διατύπωσιν πολιτικής θεωρίας ή γενικώτερον με πολιτικά θεωρητικά θέματα και τότε συνήθως αί θεωρίαί των δέν ανήκουν εις τάς θεμελιακάς τοιαύτας. Εις την περίπτωσιν ταύτην τίθεται τό έρώτημα εάν ή θεωρία απέβλεπεν εις ένίσχυσιν της δράσεως ή ή δράσις ώδηγήθη από την θεωρίαν (εάν είναι δυνατός ό διαχωρισμός). Επίσης συχνάκις, όταν ή μεγάλη σημασία της πολιτικής ύφης μιας προσωπικότητας κυριαρχή, τότε ένδέχεται να επικριάζεται ή θεωρητική της επίδοσις. Οι Lenin, Trotsky, Mao Tse-tung ήσαν άναμφισβητήτως πολιτικοί και θεωρητικοί. Πολιτική δράσις και θεωρία εμπλέκονται. Διά τούς Hitler και Mussolini δύναται να λεχθῆ ότι ή πολιτική πράξις ήτο επικρατέστερα έναντι τών αναπτυχθεισών θεωριών των. Τοῦτο δέν σημαίνει ότι δέν πρέπει να εξετάζωνται αί θεωρίαί των, ως άσκήσασαι έπιρροήν.

Κατά την εξέτασιν τών συστημάτων σχέψεως τών πολιτικών θεωρητικών συντελοῦν εις την κατανόησιν αὐτῶν:

1. Τά άντικειμενικά στοιχεῖα τών δεδομένων της έποχής των: πολιτικόν σύστημα, κοινωνικά πλαίσια, πολιτικός πολιτισμός, πνευματική ανάπτυξις, ειδικαί συνθήκαι και προβλήματα.
2. Τά ύποκειμενικά στοιχεῖα, τά όποια συνθέτουν την προσωπικότητα τοῦ συγκεκριμένου διανοητοῦ: έθνική, κοινωνική και πολιτισμική προέλευσις,

37. *Political Ideas and Ideologies. A History of Political Thought*, New York 1970, σ. XI.

38. Εις έπιστολήν τοῦ A. Siegfried, δημοσιευομένην εις τό βιβλίον τοῦ J.J. Chevallier, ένθ' άν., γαλ. έκδ. σ. VII, γερμ. έκδ. *Denker, Planer, Utopisten, Die grossen politischen Ideen*, Frankfurt/M. 1966, σ. 408.

μόρφωσης, κοινωνική και οικονομική κατάσταση, οικογενειακά δεδομένα, επιδράσεις και έμπειρία βίου, πολιτική δραστηριότητα, χαρακτήρ, προσωπικότης, πνευματική στάθμη και ιδεολογική τοποθέτησις.

Τὰ ἀνωτέρω ἀντικειμενικά και ὑποκειμενικά δεδομένα, τὰ ὅποια περιβάλλουν μίαν θεωρίαν, τὰ ὅποια ὠδήγησαν εἰς τὴν δημιουργίαν τῆς θεωρίας, θὰ ἐπιτρέψουν τὴν πλήρη κατανόησιν αὐτῆς και τὴν κρίσιν διὰ τὰ γενικά και σταθερὰ στοιχεῖα — ἅτινα ἐνδέχεται νὰ περιλαμβάνῃ— και τὰ ὅποια θὰ ἐπισημάνουν τὴν ἀξίαν, τὴν διάρκειαν, ἢ «μονιμότητα» τῶν ἀναπτυσσομένων συστηματικῶν ἀπόψεων.

Ἐπίσης πολιτικοὶ διανοηταὶ τυγχάνουν μεταχειρίσεως ὡς ἐν ἦσαν σύγχρονοι. Τὸ γεγονός τοῦτο συνήθως συμβαίνει ὅταν αἱ θεωρίαι των γίνονται ἀντικείμενα πολεμικῆς. Πάντοτε ὅμως πρέπει νὰ λαμβάνεται ὑπ' ὄψιν ἡ ἱστορική ἀπόστασις και νὰ ὑφίσταται διαχωρισμὸς τῆς ἀξιολογήσεως τῆς θεωρίας βάσει τῶν σημερινῶν προβληματισμῶν και βάσει τῆς πραγματικότητος, ἐντὸς τῆς ὁποίας ἐγενήθη ἢ τὴν ὁποίαν ἀπέβλεψε νὰ ἀντιμετωπίσῃ ὁ διανοητής.

Σχέσεις θεωριῶν και πραγματικότητος.

Ὑφίστανται ἀντιτιθέμεναι ἀπόψεις περὶ τῆς ἐξαρτήσεως τῶν πολιτικῶν ἰδεῶν ἀπὸ τὴν πραγματικότητα. Αἱ πολιτικαὶ θεωρίαι βασικῶς ἀπεικονίζουν τὰ προβλήματα και τὰς συνθήκας τῆς πραγματικότητος. Ὑπάρχουν και θεωρίαι ἐκτὸς αὐτῶν τῶν πλαισίων. Θεωρίαι, τὰς ὁποίας δραματίζονται διανοηταὶ προφητεύοντες ἐξελίξεις ἢ αἱ ὁποῖαι ἀποτελοῦν καθαρὰς συλλήψεις τῆς φαντασίας. Αἱ δύο τελευταῖαι περιπτώσεις δύνανται νὰ θεωροῦνται ὡς ἐξαιρέσεις. Αἱ πολιτικαὶ θεωρίαι δὲν εὑρίσκονται ἐκτὸς τόπου και χρόνου, ἐκτὸς συγκεκριμένης κοινωνίας και δεδομένης ἐποχῆς. Ἡ δημιουργία και ἡ μορφή μιᾶς θεωρίας ἔχουν τὰς πηγὰς των, ἔχουν τὰς ρίζας των εἰς μίαν πραγματικότητα, εἰς μίαν δεδομένην κατάσταση. Πολλάκις ἡ πραγματικότης δίδει τὴν ἀφορμὴν, τὴν ὁποίαν ἐπεξεργάζεται, μεταπλάττει και μορφοποιεῖ τὸ ἄτομον. Ἡ ἰδία ἀφορμὴ δύναται νὰ ὠδήγησῃ εἰς διαφορετικὰς διαδικασίας σκέψεως, εἰς ἀντιτιθέμενας θεωρίας. Ἐκεῖ εὑρίσκεται τὸ προσωπικὸν στοιχεῖον, τὸ ὁποῖον ὅμως δὲν δύναται ν' ἀμφισβητήσῃ τουλάχιστον τὴν ὑπαρξίν, τὴν προϋπόθεσιν τῆς κοινωνικῆς ἀφορμῆς. Ποῖα ἰδιαίτερα στοιχεῖα συνετέλεσαν εἰς τὴν ἀνάπτυξιν τῶν διαφόρων τούτων θεωριῶν; Θέματα, τὰ ὅποια δὲν ἐξηγοῦνται μόνον ἀπὸ τὴν ἰδιάζουσαν προσωπικότητα και ἐμπειρίαν ἐκάστου διανοητοῦ.

Τὰ κοινωνικά δεδομένα ἐνδέχεται: 1) νὰ δημιουργήσουν μίαν θεωρίαν, 2) νὰ συντελέσουν εἰς ἀνάπτυξιν μιᾶς θεωρίας, 3) νὰ ὑποβοηθήσουν εἰς αὐτὴν ἢ, τέλος, 4) ν' ἀποτελέσουν ἀπλῶς τὴν ἀφορμὴν δι' αὐτὴν.

Ὁ ἱστορικὸς ὕλισμὸς ἰσχυρίζεται ὅτι τὰ ὑφιστάμενα μέσα παραγωγῆς

δημιουργούν αιτιολογικώς τὸ ιδεολογικὸν ἐπίστρωμα. Ἐνῶ ἀντιθέτως ὁ W. v. Humboldt ἀποδίδει μεταφυσικὴν προέλευσιν εἰς τὰς ἰδέας³⁹. Αἱ ὡς ἄνω θέσεις εἶναι δυνατόν νὰ θεωρηθοῦν ὡς μονομερεῖς. Ἐὰν ἡ σχέση μεταξὺ πολιτικῆς ἰδέας καὶ κοινωνικῆς πραγματικότητος εἶναι αιτιολογική, δεσμευτική ἢ προσδιοριστική ἀποτελεῖ θέμα ἐκάστης δεδομένης περιπτώσεως. Δὲν εἶναι σαφῶς καθωρισμένη αιτιοκρατικὴ σχέση. Ὅταν ἀναφερόμεθα δὲ εἰς κοινωνικὴν πραγματικότητα δὲν περιοριζόμεθα εἰς στοιχεῖον αὐτῆς, ἀλλὰ αὐτὴ ἐκλαμβάνεται ὡς μία ἑνότης, μετὰ τὸν πολυκεντρισμὸν τῶν δεδομένων, τὰ ὅποια τὴν ἀποτελοῦν. Ἐνδέχεται εἰς συγκεκριμένην περίπτωσιν νὰ ἐπικρατῇ ἓν ἐξ αὐτῶν, ἄνευ ὁμῶς τῆς δυνατότητος νὰ μεταβληθῇ ἢ περὶπτωσης εἰς νόμον, ὁ ὅποιος ἰσχύει πάντοτε καὶ ἐξηγεῖ τὰ πάντα.

Κατὰ τὴν διερεύνησιν τῶν πολιτικῶν θεωριῶν πρέπει νὰ ἀναζητηθοῦν ἡ προέλευσις αὐτῶν, αἱ ἀφορμαὶ γενέσεως καὶ διαμορφώσεώς των. Μέχρι τοῦ σημείου αὗται ἐκφράζουν μίαν πραγματικότητα. Καὶ ἡ πραγματικότης σχετικῶς ἔχει τρεῖς διαστάσεις: 1) τὴν ἀντικειμενικὴν πραγματικότητα τῆς κοινωνίας καὶ τῆς ἐποχῆς κατὰ τὴν ὁποίαν ἀνεπτύχθη ἡ θεωρία, ὡς ἡξιολογοῦντο τότε, 2) τὴν πραγματικότητα ἐκείνης τῆς κοινωνίας καὶ τῆς ἐποχῆς ὡς ἀξιολογοῦνται σήμερον, καὶ 3) τὴν ὑποκειμενικὴν πραγματικότητα τοῦ διανοητοῦ — ἢ ὁποία ἀναμφισβητήτως ἐπηρέασθη (εἰς βαθμὸν ἐξαχρῶμενον πάντοτε) ἀπὸ τὸ περιβάλλον.

Δι' αὐτῶν τῶν ἀναλύσεων εἶναι δυνατὴ ἡ κατανόησις τῶν θεωριῶν καὶ ἡ τοποθέτησις των εἰς τὴν ἱστορίαν τῆς ἀνθρωπίνης σκέψεως.

Δὲν τίθεται σχετικῶς τὸ θέμα κρίσεως ὡς «καλῆς» ἢ «κακῆς», «ἠθικῆς» ἢ «ἀνηθικῆς» μιᾶς θεωρίας. Πρέπει νὰ διευκρινισθῇ ὁ λόγος, ἡ αἰτία, ἢ διαδικασία βάσει τῆς ὁποίας ἐδημιουργήθη καὶ ἀνεπτύχθη μία θεωρία. Πολύλακίς οἱ ἐπιγενόμενοι — παραγνωρίζοντες, χρησιμοποιοῦντες, ὑπερασπίζοντες ἢ καταπολεμῶντες — διέστρεψαν ἢ ἔδωσαν ἄλλο πνεῦμα εἰς αὐτήν. Ἡ ἔρευνα τῶν σχέσεων θεωρίας - πραγματικότητος διευκρινίζει καταστάσεις καὶ θέτει ἐμπόδια εἰς παρομοίας παρανοήσεις.

Ἐφ' ὅσον ἐδέχθημεν ὅτι αἱ πολιτικαὶ θεωρίαι εἶναι συνδεδεμέναι μετὰ τῆς κοινωνικῆς πραγματικότητος, τοῦτο σημαίνει ὅτι αὗται δὲν εἶναι αἰώνια καὶ ἀμετάβλητοι. Παρατηροῦμεν ὀνομασίας ἰδεῶν καὶ θεωριῶν ν' ἀσχοῦν ἐπιπλοῦν εἰς διαφορετικοὺς αἰῶνας. Τονίζομεν ὀνομασίας, διότι αἱ ἰδέαι καὶ αἱ θεωρίαι μεταβάλλονται, ἀλλοιοῦνται κατὰ τὰς ἐποχάς, προσαρμολογῶνται — ἐπιτυχῶς ἢ μὴ — πρὸς τὰς κοινωνίας. Ἡ ἐκάστοτε πραγματικότης διαμορφώνει ἢ διαφοροποιεῖ ὀρισμέναις γενικαῖς τάσεις. Αἱ τάσεις αὗται ἐπίσης δὲν δύνανται

39. «Über die Aufgabe des Geschichtschreibers», Abhandlungen der historisch-philosophischen Klasse der Königlichen Akademie der Wissenschaften zu Berlin, 1820/21.

νά χαρακτηρισθοῦν διὰ σταθερότητα. Ἐπηρεάζονται καὶ κυριαρχοῦνται ἀπὸ τὴν ρευστότητα τῆς κοινωνικῆς πραγματικότητος. Μόνον ὑπ' αὐτὴν τὴν ἐννοίαν γίνονται ἀποδεκταί. Ἡ κάθε ἐποχὴ δύναται νὰ θέτῃ διαφόρους ἀξίας τῆς ἀνθρωπίνης ὑπάρξεως τῆς ἠθικῆς καὶ τῆς πολιτικῆς, διαφόρους σκοποὺς τοῦ κράτους καὶ τῶν φορέων τῆς ἐξουσίας, ἄλλας ἐπιδιώξεις τῶν πολιτικῶν δυνάμεων, νὰ θεωρῇ ἄλλως τὴν φύσιν καὶ τὴν μορφήν τῆς κυριαρχίας, τῆς ἐλευθερίας καὶ τῆς δικαιοσύνης, νὰ θέτῃ ἄλλα πλαίσια πολιτικῶν δικαιωμάτων καὶ ὑποχρεώσεων, πολιτικῆς συμμετοχῆς, ὑποταγῆς ἢ ἀποδοχῆς τοῦ κατεστημένου. Τὰ ἀνωτέρω στοιχεῖα ἀποτελοῦν βασικὰ σημεῖα διὰ τὴν διαφοροποίησιν τοῦ περιεχομένου πολιτικῶν τάσεων.

Μέθοδοι ἐρεῦνης τῶν πολιτικῶν θεωριῶν.

Ὁ K. von Beyme ἰσχυρίζεται ὅτι ἡ ἱστορία τῶν πολιτικῶν ἰδεῶν δὲν ἔχει ἐνιαίαν μέθοδον καὶ δύναται νὰ εἶναι νοητὴ μόνον ὡς συνεργασία διαφόρων ἐπιστημονικῶν κλάδων. Διακρίνονται —κατὰ τὸν ἴδιον συγγραφέα— τουλάχιστον πέντε μέθοδοι ἐρεῦνης: 1) τῆς πολιτικῆς φιλοσοφίας, 2) ἡ ἱστορικῆς, 3) ἡ ψυχολογικῆ, 4) ἡ κοινωνιολογικῆ καὶ τῆς κοινωνικῆς ἱστορίας καὶ 5) ἡ φιλολογικῆ καὶ τῆς γλωσσικῆς ἀναλύσεως (40).

Κατὰ T. Ellwein ὑφίστανται δύο μέθοδοι ἀναπτύξεως τοῦ θέματος τῆς ἱστορίας τῶν πολιτικῶν ἰδεῶν: 1) ἡ τῆς τεκμηριώσεως, ἡ ὁποία παρουσιάζει σημαντικὰ ἀποσπάσματα τῶν κειμένων καὶ πρὸ αὐτῶν δίδει μικρὰς εἰσαγωγάς, καὶ 2) ἡ περιγραφικῆ. Ὡς ἐνδιάμεσος ὁδός, γράφει ὁ T. Ellwein, δύναται νὰ θεωρηθῇ ἡ ἀνάλυσις κειμένων καὶ ἡ ταυτόχρονος παρουσιάσις, ἐντὸς τῆς ἀναλύσεως, πολλῶν ἀποσπασμάτων τῶν ἐξεταζομένων ἔργων καὶ ἄλλοτε —ἀναλόγως πρὸς τὸ ἔργον— τὸ βάρος πίπτει εἰς τὴν ἰδίαν ἀνάλυσιν καὶ ἄλλοτε εἰς τὴν πληθώραν τῶν ἀποφθεγμάτων (41). Ὁ G. Sabine ὑπογραμμίζει τὴν στενὴν σχέσιν μεταξὺ πολιτικοῦ στοχασμοῦ, γεγονότων καὶ θεσμῶν (42).

Χαρακτηριστικὸν τῶν κοινωνικῶν ἐπιστημῶν εἶναι ἡ ἐφαρμογὴ διακλαδικῶν ἐπιστημονικῶν ἐρευνῶν ἢ ἡ χρῆσις ὑφ' ὀρίσμένου ἐπιστημονικοῦ κλάδου πρὸς διερεύνησιν τῶν ἀντικειμένων του καὶ μεθόδων ἄλλης κοινωνικῆς ἐπιστήμης. Ἡ τελευταία αὕτη διαδικασία εἶναι καὶ σκόπιμος καὶ θεμιτὴ.

40. K. v. Beyme, *ἔθ' ἀν.*, σ. 12.

41. Ἀπὸ τὴν εἰσαγωγὴν τοῦ T. Ellwein εἰς τὴν γερμανικὴν ἐκδοσιν τοῦ βιβλίου J. J. Chevallier, *ἔθ' ἀν.*, σ. 10.

42. Ὁ στοχασμὸς ἔχει σημασίαν, τουλάχιστον ὅσον ἀφορᾷ τὴν πολιτικὴν θεωρίαν, ὅταν ἀναφέρεται σὲ μιὰ συγκεκριμένη σειρὰ γεγονότων, καὶ οἱ θεσμοὶ ἔχουν σημασίαν, μόνον ἂν προκαλοῦν καὶ ἐλέγχουν τὸν στοχασμό. Τὸ ἰδεῶδες γιὰ ἓνα ἱστορικὸν θὰ εἶταν νὰ τὰ συλλάβει καὶ νὰ τὰ παρουσιάσει αὐτὰ μὲ τὴ ἴδια σαφήνεια. Sabine, *Ἱστορία τῶν πολιτικῶν θεωριῶν*, Ἀθήναι (ἀ.ἔ.), σ. 9.

Κατόπιν αὐτῆς τῆς διευκρινίσεως, ὡς πρὸς τὴν ἔρευναν καὶ προαγωγήν τῆς ἱστορίας τῶν πολιτικῶν θεωριῶν δυνάμεθα νὰ ἀναφερθῶμεν εἰς μέθωδον τῆς πολιτικῆς ἐπιστήμης. Ἡ μελέτη, ἡ ἀνάλυσις καὶ ἡ παρουσίασις τῶν πολιτικῶν θεωριῶν ἐνδέχεται νὰ πραγματοποιηθῆῖ κατά τὰς κάτωθι διαδικασίας, ἀναφερομένων διαφορητικῶν προτάσεων καὶ περιπτώσεων πρὸς ἐπιλογὴν:

1. Ἰδεολογικά ρεύματα. Τυπολογία πολιτικῶν θεωριῶν κατὰ μεγάλης κατηγορίας ἰδεολογικῶν ρευμάτων (κυρίως φιλοσοφικῶν),
  - (α) ἀξιολογικῶς κατὰ τὴν σύγχρονον ἐποχὴν,
  - (β) ἀξιολογικῶς, ἐν ὄλῃ τῇ διαδρομῇ τῆς ἱστορίας,
  - (γ) κατὰ ἱστορικὴν σειρὰν ἐμφανίσεως.
2. Καθεστῶτα-κινήματα. Τυπολογία πολιτικῶν θεωριῶν κατὰ μεγάλης κατηγορίας πολιτικῶν καθεστώτων καὶ πολιτικῶν κινήματων,
  - (α) τῆς συγχρόνου ἐποχῆς,
  - (β) κατὰ τὴν ἱστορικὴν διαδρομὴν (κατὰ ἀξιολογικὴν σειρὰν),
  - (γ) κατὰ σειρὰν ἐμφανίσεως εἰς τὴν ἱστορίαν.
3. Θεωρίαι. Παρουσίασις πολιτικῶν θεωριῶν κατὰ διανοητάς,
  - (α) κατὰ σειρὰν ἱστορικῆς ἐμφανίσεως⁽⁴³⁾,
  - (β) κατὰ σημερινὴν ἀξιολόγησιν.
4. Διανοηταί. Παρουσίασις πολιτικῶν διανοητῶν καὶ τῶν θεωριῶν των. Σύνδεσις τοῦ βίου στοχαστοῦ μετὰ τοῦ ἔργου,
  - (α) κατὰ σειρὰν ἱστορικῆς ἐμφανίσεως,
  - (β) κατὰ σημερινὴν ἀξιολόγησιν.
5. Ἰστορικὰ γεγονότα. Παρουσίασις πολιτικῶν θεωριῶν ἐν συνδυασμῷ πρὸς τὰ ἱστορικὰ γεγονότα. Αἰτία, ἀποτελέσματα. Σύνδεσις θεωριῶν πρὸς τὴν ἱστορικὴν μοναδικότητα τῶν γεγονότων⁽⁴⁴⁾.
6. Ἰστορικὴ περίοδος. Παρουσίασις τῶν πολιτικῶν θεωριῶν καθ' ἑκάστην ἱστορικὴν περίοδον,
  - (α) ἐπικρατήσασαι θεωρίαι,
  - (β) λοιπαὶ ἐμφανισθεῖσαι θεωρίαι.

43. Ὁ L. J. Macfarlane γράφει ὅτι εἰς τὰ ἀγγλικά Πανεπιστήμια αἱ πολιτικαὶ θεωρίαι ἐρευνῶνται διὰ μέσου τῶν γραπτῶν μεμονωμένων διανοητῶν, λαμβανομένων κατὰ χρονολογικὴν σειρὰν. *Modern Political Theory*, London, 1970, σ. XIII.

44. Ὁ F. Ponteil, *ἔνθ' ἀν.*, σ. VI, τονίζει: «Πλειστάκις ὑφίσταται ἀλληλεπίδρασις μεταξὺ ἐνὸς ἔργου τῆς σκέψεως καὶ τῆς πράξεως, ἐνίοτε παραλληλισμός. Συχνὰ ἡ θεωρία ἐπίσης ἀκολουθεῖ τὸ γεγονός, καὶ τὸ σύστημα ἔχει κατασκευασθῆ ἀργότερον, εἰς ἐνέργειαν τῆς πείρας». Ὁ G. Burdeau, *ἔνθ' ἀν.*, σ. 34, ἀναφέρεται εἰς τὴν σύνδεσιν τῶν πολιτικῶν θεωριῶν καὶ τῶν πολιτικῶν γεγονότων καὶ γράφει ὅτι αἰεὶ τὴν πολιτικὴν τὰ δόγματα εἶναι γεγονότα: ἔχουν τὴν ἀντικειμενικότητα αὐτῶν, καὶ χωρὶς νὰ ἀμφισβητῆται ἡ ἐσωτερικὴ ἀξία τούτων, εἶναι νοητὴ ἡ ἀντιμετώπισις τῆς πολιτικῆς ζωῆς ὡς ἐφαρμογὴ τῶν δογμάτων».

7. **Συνθετική μέθοδος.** Παρουσιάσεις τῶν σημαντικῶν πολιτικῶν θεωριῶν κατὰ σύγχρονον ἀξιολόγησιν, ἐν συνδυασμῷ πρὸς ἐξέτασιν στοιχείων τῆς ἐποχῆς τῆς θεωρίας, τῆς προσωπικότητος τοῦ διανοητοῦ καὶ τῆς σχέσεως πρὸς τὴν σύγχρονον ἐποχὴν.

Ἡ ὡς ἄνω παρουσιάσεις δύναται νὰ ἀκολουθήσῃ τὰς κάτωθι διαδικασίας,

- (α) κατὰ διανοητὴν,
  - (αα) ἱστορικὴν σειρὰν,
  - (αβ) ἀξιολογικῶς, ἢ
- (β) κατὰ θεωρίαν ἢ κύκλους θεωριῶν,
  - (βα) καθ' ἱστορικὴν ἐμφάνισιν,
  - (ββ) κατὰ σειρὰν ἀξιολογήσεως.

Τὰ πλαίσια τῆς ἐξετάσεως αὐτῆς τῶν πολιτικῶν θεωριῶν δύναται νὰ ἴναι:

- (α) στοιχεῖα τῆς ἐποχῆς ἐμφανίσεως καὶ ἐπικρατήσεως τῶν θεωριῶν,
  - (αα) ἱστορικὰ γεγονότα καὶ εἰδικώτερον ἀναφορὰ εἰς τὴν πολιτικὴν διαδικασίαν,
  - (αβ) ἰδεολογικὰ ρεύματα,
  - (αγ) διαρθρωτικὰ δεδομένα κοινωνίας ⁽⁴⁵⁾,
  - (αδ) πολιτικὰ καθεστῶτα καὶ κινήματα,
- (β) στοιχεῖα τῆς προσωπικότητος τοῦ διανοητοῦ ἢ τῶν διανοητῶν,
  - (βα) βίος,
  - (ββ) ὄλον ἔργον,
  - (βγ) προσωπικαὶ συνθήκαι διατυπώσεως θεωρίας,
- (γ) στοιχεῖα συγχρόνου ἐποχῆς,
  - (γα) ἐπίδρασις θεωρίας ἐπὶ γενικωτέρας ἐξελίξεως καὶ συγχρόνων δεδομένων,
  - (γβ) ἐξέτασις θεωρίας βάσει συγχρόνων προβληματισμῶν,
  - (γγ) σύγχρονος ἀξιολόγησις —τί δύναται σήμερον νὰ προσφέρῃ.

Πρέπει νὰ τονισθῇ ὅτι τὰ ὡς ἄνω στοιχεῖα τῶν πλαισίων ὀφείλου νὰ παρουσιάζονται συνοπτικῶς, μόνον ἐφ' ὅσον διευκρινίζουν τὴν γνῶσιν καὶ κατανόησιν τῶν πολιτικῶν θεωριῶν. Ὑφίσταται ὁ κίνδυνος πλατυασμοῦ καὶ ἀπωλείας τοῦ βασικοῦ στόχου τῆς συγκεκριμένης ἐρευνῆς, ἢ ὅποια εἶναι μία πολιτικὴ θεωρία, ἐκτὸς τῆς δυσκολίας πλήρους καλύψεως τῶν σχετικῶν θεμάτων.

45. Ὁ U. Cerroni ὑπογραμμίζει: «ἂν ἡ ἱστορία τῶν πολιτικῶν ἰδεῶν θέλει νὰ εἶναι μία αὐθεντικὴ ἱστορία ποὺ δὲν θὰ διαχέεται στὴν καθαρὴ φιλοσοφία, θὰ πρέπει νὰ θεωρηθεῖ ὡς ἓν μὴ ἱστορία πολιτικῶν ἰδεῶν ποὺ εἶναι ταυτόχρονα καὶ ἱστορία πραγματικῶν θεσμῶν, δηλαδὴ, ἱστορία ὀργανισμῶν ποὺ χαρακτηρίζονται ἀπὸ μὴν ἰδιαιτέραν διάρθρωσιν ἰδεῶν καὶ κοινωνικῶν σχέσεων καὶ παράλληλα ἀπὸ μὴν ἀπόλυτην ὀρθολογικότητα». Ἡ πολιτικὴ σκέψις, ἀπὸ τίς ἀπαρχῆς ὡς τίς μέρες μας, τ. Α', Ἑλληνες καὶ Ρωμαῖοι, Ἀθήναι 1972, σ. 33.

Συνοψίζομεν: Μόνον ως πλαίσια, μόνον ως συμπληρωματικά στοιχεία πρέπει να παρουσιάζονται τὰ δεδομένα τῆς ἐποχῆς, τῆς προσωπικότητος τοῦ διανοητοῦ καὶ τῆς συνδέσεως πρὸς τὴν σύγχρονον ἐποχὴν. Θεωροῦμεν τὴν συνθετικὴν μέθοδον ὡς τὴν ἐκφράζουσαν περισσότερο τὸ πνεῦμα καὶ τὰς ἀνάγκας τῆς πολιτικῆς ἐπιστήμης, ὡς τὴν δυναμένην εὐρύτερον νὰ συντελέσῃ εἰς τὴν διερεύνησιν καὶ ἀνάλυσιν τῶν πολιτικῶν θεωριῶν. Τονίζομεν ἰδιαιτέρως ὅτι ἡ σύγχρονος ἀξιολόγησις τῶν πολιτικῶν θεωριῶν ὀφείλει νὰ συνδέηται μὲ ἱστορικά, ἰδεολογικά, κοινωνικά, θεσμικά καὶ ψυχολογικά δεδομένα. Ἡ ἀνάλυσις τῶν πολιτικῶν θεωριῶν παύει τότε νὰ εἶναι περιγραφικὴ, ἀλλὰ ἀποβλέπει νὰ διεπισθῇ εἰς τὸν μηχανισμόν τῆς γενέσεως τῆς θεωρίας, νὰ δώσῃ κοινωνιολογικάς καὶ ψυχολογικάς διαστάσεις εἰς αὐτὴν καὶ τὸ σημαντικώτερον τὴν καθιστᾷ ἀξιοποιήσιμον διὰ τὴν κατανόησιν καὶ ἀντιμετώπισιν συγχρόνων θεωρητικῶν προβλημάτων.

Διότι ἡ ἱστορία τῶν πολιτικῶν θεωριῶν, ὡς κλάδος τῆς πολιτικῆς ἐπιστήμης, ἀποβλέπει νὰ συμβάλῃ εἰς τὴν γνῶσιν τῆς πολιτικῆς πραγματικότητος εἰς τὴν συνθετικὴν αὐτῆς ἔκφρασιν.

«*Ἴσμηρόν ἢ χρυσαλάκατον Μελίαν*
ἢ Κάδμον ἢ Σπαρτῶν ἱερόν γένος ἀνδρῶν
ἢ τὰν κυανάμπυκα Θήβιαν
ἢ τὸ πάντολμον σθένος Ἴρακλέος
ἢ τὰν Διοπόσου πολυγαθία τιμῶν
ἢ γάμον λευκωλένου Ἀρμονίας ὑμνήσομεν;

5

*

πρῶτον μὲν εἵβονλον Θέμιν οὐρανίαν
χρυσεασιιν ἵπποις Ὀκειανοῦ παρὰ παγᾶν
Μοῖραι ποτὶ κλίμακα σιμνᾶν
ἄγον Οὐλόμπου λιπαρὰν καθ' ὁδὸν
σωτήρος ἀρχαίαν ἄλοχον Διὸς ἔμμεν
ἃ δὲ τὰς χρυσάμπυκας ἀγλαοκάρπους τίκτην ἀλαθείας Ὠρας».

10

Ἐν πολλῇ ἀμηχανίᾳ διατελεῖ ἐνταῦθα ὁ ποιητὴς ἀναφορικῶς πρὸς τὸν τρόπον ἐνάρξεως τῆς ᾠδῆς αὐτοῦ ταύτης. Τίνος τῶν μυθικῶν ἡρώων ἢ τίνος τῶν μυθικῶν γεγονότων ὀφείλει οὗτος ἐνταῦθα, ὅπως κατὰ τινα διάκρισιν καὶ ἐξαιρέσιν εὐφημον μνεῖαν ποιήσῃται; Ἡ ἀμηχανία τοῦ ποιητοῦ συνίσταται βεβαίως οὐχὶ ἐν τῇ ἐλλείψει δῆθεν καὶ ἀπουσία τῶν ἡρώων καὶ γεγονότων τούτων, ἀλλὰ πᾶν τοῦναντίον, ἐν τῇ ἀμετρήτῳ δηλαδὴ πληθύνῃ αὐτῶν· ἕνεκα τῆς πληθούς ταύτης ἀκριβῶς δυσχερὴς εἶναι τῷ ποιητῇ ἡ εὐστοχος μεταξὺ αὐτῶν ἐκλογή τῶν σπουδαιωτέρων καὶ ἐνδοξοτέρων.

Ἐν τῷ πρώτῳ μέρει τῆς ἀρχῆς τοῦ ἐν λόγῳ ὕμνου ποιεῖται μνεῖαν ὁ ποιητὴς τοῦ Ἴσμηροῦ πρώτον καὶ τῆς χρυσῆν ἡλακάτην ἐχοῦσης Μελίας (2), τοῦ Κάδμου ὕστερον καὶ τοῦ ἱεροῦ γένους τῶν Σπαρτῶν (3), τῆς κυανοῦν ἐν συνε-

2. Ἡ Μελία ἦτο νόμφη, θυγάτηρ τοῦ Ὀκειανοῦ καὶ ἀδελφὴ τοῦ Ἴσμηροῦ· ἔτεκε αὐτῇ τῷ Ἀπόλλωνι συζευθεῖσα τὸν Ἴσμηρίον καὶ τὸν μάντιν Τένειρον· διὰ τοῦτο ἀκοιβῶς ἐλατρεύετο αὐτῇ ἐν τῷ Ἴσμηρίῳ, καθ' ὃν τοῦ Ἀπόλλωνος ἐν Θήβαις· πλησίον τοῦ Ἴσμηρίου ποταμοῦ ὑπῆρχε φερώνυμος αὐτῆς πηγὴ· πρβλ. Πινδ. Πυθ. XI 4 - 16 (= 1 - 24).

3. Ὅτε κατὰ Φερεκύδην ὁ Κάδμος, υἱὸς τοῦ Ἀγήνορος, ἔλθων ἐκ Φοινίκης κατακί-
 σθη ἐν Θήβαις, ὁ Ἄρης καὶ ἡ Ἀθηνᾶ ἔδωσαν αὐτῷ τοῦ ὄρεως τοὺς ἡμίσεις τῶν ὀδόντων,
 τοὺς δ' ἄλλους ἡμίσεις τῷ Αἰήτῃ· εὐθὺς μετὰ ταῦτα ἔσπειρεν αὐτοὺς ὁ Κάδμος εἰς τὴν γῆν
 κελύσαντος τοῦ Ἄρεως καὶ ἀνέφυσαν αὐτῷ ἄνδρες ἑνοπλοὶ. Ὁ Κάδμος φοβηθεὶς ἔβαλλεν
 αὐτοὺς λίθοις, οὗτοι δὲ νομίζοντες, ὅτι ὑπ' ἀλλήλων ἐβάλλοντο κατέστησαν εἰς μάχην·
 ἔκτεναν οὕτως ἀλλήλους καὶ ἀπέθανον πάντες πλὴν πέντε ἀνδρῶν· πρβλ. σχόλ. εἰς Ἀπολλων.
 Ῥοδ. III 1178 - 871 (= Schol. vet., p. 250, 24 - 252, 16 Wendel [1935]); σχόλ. εἰς
 Πινδ. Ἰσθμ. VII 13 (= Schol. vet., III [1927/1964] 262, 11-17 Drachmann); Ἀπολλοδ.
 III 4, 1 - 2· F H G (Mull.), I (1885) 83:44· F Gr. Hist. (Jacoby), I (1923) 67, 5 - 68, 3:
 3. Pherek. von Athen F 21 - 22.

χείρα και βαθύχρουν διάδημα έχουσης νύμφης τῶν Θηβῶν Θήβης (4), τοῦ κραταιοῦ Ἡρακλέους, τοῦ πολλὴν τέρψιν καὶ εὐφροσύνην προκαλοῦντος, χαρμύσυνα δὲ καὶ παιδρὰ δῶρα παρέχοντος Διονύσου (5) καὶ τοῦ γάμου τέλος τῆς λευκωλένου Ἀρμονίας, θυγατρὸς τοῦ Ἄρεως καὶ τῆς Ἀφροδίτης, μετὰ τοῦ βασιλέως τῶν Θηβῶν Κάδμου.

Ἐν τῷ δευτέρῳ μέρει τῆς ἀρχῆς τοῦ ἐν λόγῳ ὕμνου ποιεῖται μνηεὶν ὁ ποιητὴς τῆς εὐβούλου καὶ οὐρανίας Θέμιδος, τῆς θυγατρὸς δηλαδὴ τοῦ Οὐρανοῦ καὶ τῆς Γαίας, ἥτις εὐλαβῶς ἐλατρεῖτο ἐν Θήβαις· ταύτην ἤγγόν ποτε αἱ Μοῖραι (6) ἐπὶ χρυσοῦ ἄρματος ἀπὸ τῶν πηγῶν τοῦ Ὠκεανοῦ πρὸς τὴν σεμνὴν κλίμακα τοῦ Ὀλύμπου διὰ στιλοβούσης ὁδοῦ, ἵνα ἐκεῖ γένηται αὕτη ἡ πρώτη καὶ ἀρχαία σύζυγος τοῦ σωτῆρος Διός· ἔτεκεν ἡ Θέμις τὰς χρυσοῦν διάδημα έχούσας ἀγλαοκάρπους ὄρας, αἵτινες οὐδεμίαν ἀπάτην γινώσκουσι καὶ πάντοτε ἀληθεῖς εἶναι (7).

* * *

Ὁ Πλούταρχος λέγει (8), ὅτι τὸν Πίνδαρον νέον ἔτι ὄντα καὶ τῆς λογιότητος σοβαρῶς ποιούμενον χρῆσιν κατὰ τὴν σύνθεσιν τῶν ᾠδῶν αὐτοῦ νοουθετοῦσα ὑπέμνησεν ἡ Κόρινθα τόδε τὸ πρᾶγμα, ὅτι δηλαδὴ οὗτος ἄμουςος ἦτο καὶ οὐχὶ μύθους ἀνελάμβανεν ἐν αὐταῖς, ὅπερ κύριον τῆς ποιητικῆς ἔργον εἶναι· γλώσσας οὗτος καὶ καταχρήσεις καὶ μεταφορὰς καὶ μέλη καὶ ῥυθμούς ὡς ἡδύσματα ὑπετίθετο ταῖς πράγμασιν. Τὰς νοουθεσίας ταύτας σφόδρα ἔλαβε πρὸ ὀφθαλμῶν ὁ Πίνδαρος καὶ ἐποίησε τὸ ἐν λόγῳ μέλος, οὗτινος ὁ Πλούταρχος παρέχει ἡμῖν τοὺς πέντε μόνον πρώτους στίχους. Ἐν συνεχείᾳ λέγει ἐνταῦθα ὁ ἐκ Χαίρωνείας φιλόσοφος, ὅτι, ὅτε ὁ Πίνδαρος ἐπέδειξε τὸ μέλος τοῦτο τῇ Κορίνθῃ, γελάσασα ἐκείνη εἶπεν, ὅτι οὗτος ἔπρεπεν, ὅπως διὰ τῆς χειρὸς σπείρη, οὐχὶ δὲ δι' ὄλου τοῦ σάκκου: «τῇ χειρὶ δεῖν σπείρειν, ἀλλὰ μὴ ὄλω τῷ θυλάκῳ».

Ἢ «Ὅτε πάλιν κατ' Ἀνδροτίωνα ἔφυγεν ἐκ τῆς Φοινίκης ὁ Κάδμος μετὰ ἱκανῶν σποράδων, κατέβηεν εἰς Θήβας. Ὅθεν διὰ τὸ συμμιγῆς καὶ σποράδην αὐτῶν ἐκλήθησαν οὗτοι Σπαρτοί, οἱ Θηβαῖοι ἕμως τὰ περὶ αὐτῶν ψευδῶς ἑτερατοῦργησαν» πρβλ. *σχόλ. εἰς Πινδ. Ἰσθμ. VII 13* (= Schol. vet., III [1927/1964] 262, 18 - 21 Drachmann)· FHG (Mull.), I (1885) 373 - 374:28.

4. Ἡ Θήβη ἦτο νύμφη, ἡρώϊς, ἐξ ἧς ἔλαβε τὸ ὄνομα αὐτῆς ἡ πόλις τῶν Θηβῶν· ἦτο ἡ Θήβη θυγάτηρ τοῦ Ἄσωπου καὶ τῆς Μετώπης.

5. Ὁ Διόνυσος ἦτο υἱὸς τοῦ Διὸς καὶ τῆς θυγατρὸς τοῦ Κάδμου Σεμέλης. Οἱ καλλιτέχναι ἐξεικονίζον αὐτὸν ὑπὸ μορφῇν νεανίου ἔχοντος μακρὰν καὶ ὠραῖαν κόμην καὶ ὁμοιάζοντος οὕτω παρθένῳ μᾶλλον ἢ ἀνδρὶ.

6. Περὶ τῶν Μοιρῶν πρβλ. Ἡσιόδ. *θεογ.* 904 - 906.

7. Περὶ τῆς Θέμιδος καὶ τῶν ὄρων πρβλ. Ἡσιόδ. *θεογ.* 901 - 903.

8. Πλούτ. *πότερον Ἀθην. κατὰ πόλ. ἢ κατὰ σοφίαν ἐνδοξ.* 4 (= ἡθ., p. 347f - 348d = II [1889] 461, 18 - 462, 8 Bern. = II 2 [1935] 128,4 - 18 Na. - Si. - Ti.).

ὅπως δηλαδὴ μὴ ἀμετρον, ἀλλὰ σύμμετρον καὶ σώφρονα, χρῆσιν τῶν μύθων ποιῆται. Τῷ ὄντι, λέγει περαιτέρω ὁ Πλούταρχος, συγκεράσας ὁ Πίνδαρος καὶ συμφορήσας πανσπερμίαν τινὰ μύθων ἐξέχευε ταύτην εἰς τὸ μέλος. Ὅτι μὲν ἡ ποιητικὴ περὶ τὴν μυθοποιίαν ἀσχολεῖται, εἶπε καὶ ὁ Πλάτων. Ὁ δὲ μῦθος εἶναι λόγος ψευδῆς ὁμοιάζων ἀληθινῷ· διὰ τοῦτο καὶ πολὺ τῶν ἔργων ἀρίσταται οὗτος, εἰ λόγος μὲν ἔργου, λόγου δὲ μῦθος εἰκῶν καὶ εἰδωλὸν εἶναι. Καὶ τοσοῦτον τῶν ἱστοροῦντων ὑστεροῦσιν οἱ πλάττοντες τὰς πράξεις, ὅσον τῶν πραττόντων ἀπολείπονται οἱ λέγοντες.

Τοιαύτας τινὰς εἰδήσεις εἶχεν ἀναντιρρήτως πρὸ ὀφθαλμῶν ὁ συντάκτης τῆς μετρικῆς βιογραφίας τοῦ Πινδάρου, ἐν ᾗ λέγονται τὰδε (*):

- 10 «τῷ δὲ (sc. Πινδάρῳ) λιγυφθόγγων ἐπιόν μελέων θ' ὑποθήμων
 ἔπλετο δία Κόριννα θεμείλια δ' ὤπασε μύθων 15
 τὸ πρῶτον· μετὰ τὴν δ' Ἀγαθοκλέος ἔμμορεν αὐδῆς,
 ὅς τ' ἰδὲ οἱ κατέδειξεν¹⁰ ὁδὸν καὶ μέτρον αἰοιδῆς».

Ἐκ πάντων τούτων ὁμοῦς οὐδαμῶς συνάγεται κατ' αὐστηρὰν καὶ ἀναπότρεπτον ἀκολουθίαν, ὅτι ἡ Κόριννα διδάσκαλός ποτε ἐγένετο τοῦ Πινδάρου οὐδ' ὅτι οὗτος ἔλαβε πρὸ ὀφθαλμῶν τὴν οἰκίαν διδασχὴν καὶ παραίνεσιν τῆς Ταναγραίας ποιητρίας. Πᾶσαι αἱ ᾠδαὶ τοῦ Πινδάρου, ὡς ἤδη ἀνωτέρω ἐλέχθη, τῶν τε νεανικῶν καὶ τῶν ὑπέρων χρόνων αὐτοῦ, μεστὰ εἶναι μύθων, οὗς οὗτος ἀνελάμβανε ἐκάστοτε εἰς αὐτάς, καθ' ὃ μέτρον ὑπεργόρευον αὐτῷ ἢ ἰδίᾳ αὐτοῦ παιδεῖα καὶ κρίσις, ἢ ἀνέριτος αὐτοῦ ποιητικῆ ἔμνευσις, τὸ ἐξοχὸν αὐτοῦ καὶ θεῖον δαιμόνιον ἐμφύτου καὶ καθαρωτάτου ὡς τὰ ὕδατα τῆς πατρίδος αὐτοῦ πνεύματος, ἡ ἀκατάβλητος ἰσχύς ἀγνωστάτου καὶ ὑγιεστάτου ἤθους καὶ νοῦ⁽¹¹⁾.

* * *

Ἐναφορικῶς πρὸς τὴν ὑπὸ τοῦ Πλουτάρχου παραδιδομένην γεωργικὴν ταύτην εἰκόνα τῆς εὐτέχνου σπορᾶς τοῦ σίτου, ἧς ἐποιήσατό ποτε χρῆσιν ἡ Κόριννα πρὸς διδασκαλίαν δῆθεν τοῦ Πινδάρου τοῦ ὀρθοῦ τρόπου εὐμέτρου ὑπ' αὐτοῦ καὶ ἑναρμονίου ἐν ταῖς ᾠδαῖς αὐτοῦ χρήσεως τῶν μύθων, παρατηρητέον ἐνταῦθα, ὅτι Κόριννα τε καὶ Πίνδαρος καὶ Πλούταρχος Βοιωτοὶ ἦσαν, τέκνα δηλαδὴ τῆς κεντρικῆς Ἑλλάδος, καὶ οὕτω καλῶς ἐγίνεσκον τὸν γεωργικὸν καὶ ἀγροτικὸν καθόλου βίον τῆς περικαλλοῦς αὐτῶν πατρίδος καὶ τὰ ἐν τῷ βίῳ τούτῳ εὐρέως τε καὶ σταθερῶς ἐπικρατοῦντα ἤθη τῆς εὐπρεποῦς καὶ αὐστηρᾶς σοβαρότητος. Ὑψηλὰ καὶ δεινδρήντα ἔρη μετὰ τῶν εὐδρόσων αὐτῶν καὶ πο-

9. «Πινδάρου γένος δι' ἐπῶν» — Vita metrica ἐν: Schol. vet., I (1903/1964) 8,9 - 9,2 Drachmann = Eust. prooem., ἀπ., III (1927/1964) 301, 17 - 20.

10. κατέδειξεν Eust.

11. Πρβλ. ἐπὶ τοῦ ζητήματος τούτου Κ. Ἰ. Μερεντίτου: Μῦθος καὶ Κόριννα. Δύο σύγχρονοι τοῦ Πινδάρου Θηβαῖοι ποιῆται. Ἐν Ἀθήναις 1970, σσ. 18 - 30.

λυύδρων πηγῶν, περὶ ἃς δι' ἀπαλῶν ποδῶν ἀπαύστως ὠρχοῦντο αἱ Μοῦσαι (12), περιέστερον εὐανθεῖς καὶ εὐφόρους κοιλάδας, καλοὺς καὶ ἐξαιρέτους κατὰ πάντα κήπους ἀνάπλευς ἡμέρων δένδρων, πολύφυλλα καὶ σκιερὰ ἄλση καὶ ἐκτεταμένας καλλιεργησίμους γαίας, ἃς ἀπαύστως διέρρεον πολυχεύμονες καὶ καθαρῶτατοι ποταμοί. Πανταχοῦ ἐνταῦθα ἀντήχουν τὰ ἄυπνα κελαδήματα ἡδυάλων πτηνῶν, ταύρων τε καὶ βοῶν οἱ βαρεῖς μυκηθμοί, τῶν ἵππων οἱ χαρίεντες χρεμετισμοί, εὐθυμοὶ βληχαὶ ἀρνῶν τε καὶ προβάτων καὶ ἀνήσυχοι φριμαγμοὶ ἀγρίων τε καὶ ἡμέρων τράγων· ὁ ἄπαιστος τέλος ῥόχθος ἀντήχει ἐνταῦθα τῶν ἀπὸ τῶν ὑψηλῶν ὄρέων ἐπὶ τοὺς χώρους ἐκείνους κυρίως κατερχομένων ὑδάτων, ἐνθα αἱ κλιτύες ἀντικειμένον ὄρέων ἐνούμεναι συναποτελοῦσιν ἐπικλινεῖς καὶ βαθείας χαράδρας. Καὶ πάντα ταῦτα ἐδεσπόζοντο ὑπὸ τῆς ὑπερτέρας ἐκείνης πνοῆς τοῦ ἀγνοτάτου ἦθους τοῦ σεμνοῦ καὶ φιλοπόνου ἀγρότου, τῆς τηλαυγοῦς εὐπρεπείας τοῦ ἀκαμάτου ἀροτῆρος καὶ σπορέως τῆς πολυχόρτου καὶ πολυτρόφου γῆς.

Οὐχὶ παράδοξον κατὰ ταῦτα εἶναι, ὅτι ἐν τοῖς ἔργοις τῶν Βοιωτῶν λογίων εὐρίσκονται κατεσπαρμέναι τῆδε κάκει γεωργικαὶ καὶ ἀγροτικαὶ εἰκόνες τῆς πατρίδος κυρίως αὐτῶν. Τὸ ποιητικὸν καὶ διδακτικὸν ἔργον τοῦ Ἀσκραίου ποιητοῦ Ἡσιόδου κατ' ἐξοχὴν, τοῦ φιλοπόνου ἐκείνου, φιλέργου καὶ ἐπιμελοῦς, τοῦ ὁσίου ἐκείνου, εὐσεβοῦς καὶ πολυπείρου γεωργοῦ τῆς Βοιωτίας, τοῦ καλοῦ καὶ ἀγαθοῦ ποιμένος τοῦ Ἐλικῶνος, εὐλαβοῦς θεράποντος τῶν Ὀλυμπιάδων Μουσῶν, ἐμπλεων εἶναι τοιοῦτων εἰκόνων· ἐμπλεων εἶναι τὸ ἔργον τοῦ ὑπερόχων παραινέσεων καὶ συμβουλῶν πρὸς ἐργασίαν καὶ καρποφόρον δρᾶσιν ἐν τοῖς ἀγροῖς, ἐμπλεων θείων εἰκόνων εὐγενοῦς πόνου, σεμνοῦ ἦθους καὶ ὑψηλῆς ἀρετῆς. Ἐπὶ τοῦ προκειμένου οὐχὶ ἀπρόσφορος θὰ ἦτο ἡ ἐρμηνεία οἰκείων στίχων ἐκ τῶν «*Ἔργων*» τοῦ Ἡσιόδου, οὗς εὐλαβῶς τε καὶ μετὰ ζήλου ἐμελέτων καὶ καλῶς οὕτως ἐγίνωσκον οἱ μεταγενέστεροι αὐτοῦ συμπολιταί, ποιηταὶ τε καὶ λόγιοι ἐν γένει, καὶ κατ' ἐξοχὴν εἶχον οὗτοι πρὸ ὀφθαλμῶν ὑψηλὸν καὶ πολύτιμον πρότυπον ἀπετέλει παρ' αὐτοῖς τὸ ἔξοχον ἔργον τοῦ Ἀσκραίου ποιητοῦ Ἡσιόδου κατὰ τὴν ἰδίαν αὐτῶν λογοτεχνικὴν καὶ φιλολογικὴν δημιουργίαν. Ἐν οἰκείοις στίχοις τῶν «*Ἔργων*» αὐτοῦ ποιεῖται λόγον ὁ Ἡσιόδος ἀλλαχοῦ μὲν περὶ ἀρότρου καὶ ἀροτριῶντων βοῶν, περὶ τοῦ ἀροτῆρος καὶ τοῦ σπορέως, ἀλλαχοῦ δὲ περὶ ἀρόσεως καὶ σπορᾶς καὶ περὶ τῆς διὰ χωμάτων κατακρύψεως τοῦ σπειρομένου καρποῦ.

12. Τῆς «*Θεογονίας*» αὐτοῦ ἀρχεται ὁ Ἡσιόδος διὰ τῶνδε τῶν ὠραιοτάτων στίχων, ἐμπλεων ὄντως ἀβρᾶς χάριτος καὶ φυσικοῦ κάλλους:

«*Μουσῶων Ἐλικωνιάδων ἀρχώμεθ' αἰεῖδεν,
αἰθ' Ἐλικῶνος ἔχουσιν ὄρος μέγα τε ζῆθεόν τε
καὶ τε περὶ κρήνην ἰοειδέα πύσσ' ἀπαλοῖσι
ὄρχεῦνται καὶ βοῶν ἐρισθενέος Κρονίωνος.*»

II.

Ὁ Ἡσίοδος λέγει ἐπὶ τοῦ προκειμένου τάδε (13):

«φέρειν δὲ γῆν, δὲ ἂν εὐρης,
 εἰς οἶκον, κατ' ἄρος διζήμενος ἢ κατ' ἄρουραν,
 πρίνινον· δὲ γὰρ βουσίην ἄροσιν ὀχυρώτατός ἐστιν, 430
 εὐτ' ἂν Ἀθηναίης δμῶος ἐν ἐλόματι πῆξας,
 γόμφωσιν πελάσας προσαρῆσθαι ἰστοβοῆι.
 δοιά δὲ θέσθαι ἄροτρα πονησάμενος κατὰ οἶκον,
 αὐτόγνον καὶ πηκτόν, ἐπεὶ πολὺ λώιον οὗτω·
 εἰ γ' ἕτερον [γ'] ἄξαις, ἕτερόν κ' ἐπὶ βουσί βάλωι. 435
 δάφνης δ' ἢ πιτελής ἀκιώτατοι ἰστοβοῆες,
 δρυὸς ἔλυμα, πρίνον δὲ γῆς. βόε δ' ἐνναετήρω
 ἄρσενε κεκτῆσθαι — τῶν γὰρ σθένος οὐκ ἀλαπαδῶν—
 ἦβης μέτρον ἔχοντε· τῶ ἐργάζεσθαι ἀρίστοι·
 οὐκ ἂν τῶ γ' ἐρίσαντε ἐν αὐλακί καμ μὲν ἄροτρον 440
 ἄξιαν, τὸ δὲ ἔργον ἐτώσιον αὐθοὶ λίποιεν.
 τοῖς δ' ἅμα τεσσαρακονταετής αἰζήρος ἔπιτο
 ἄροτρον δειπνήσας τετρατόντροφον, ὀκτάβλωμον,
 δὲ [κ'] ἔργου μελετῶν ἰθειάν κ' αὐλακ' ἐλαίνοι,
 μηκέτι παπταίνων μεθ' ὀμίλικας, ἀλλ' ἐπὶ ἔργῳ 445
 θυμὸν ἔχων· τοῦ δ' οὐ τι νεώτερος ἄλλος ἀμείνων
 σπέρματα δάσσασθαι καὶ ἐπισπορήν ἀλέασθαι.
 κούροτερος γὰρ ἀνήρ μεθ' ὀμίλικας ἐπιπίηται».

Ὁφείλει ὁ γεωργός, λέγει ἐνταῦθα ὁ Ἀσκραῖος ποιητής, ὅπως φέρῃ εἰς τὸν οἶκον αὐτοῦ «γῆν», κεκυρτωμένον τι δηλαδὴ ξύλον, πρίνινον, ἐφ' οὗ καταλλήλως ἐν τῷ ἀρότρῳ προσαρμοζομένου ἐστηρίζετο καὶ ἐστερεοῦτο τὸ ὑνίον. ὀφείλει ὁ γεωργός, ὅπως φέρῃ εἰς τὸν οἶκον αὐτοῦ «γῆν», ὅταν οὗτος εὐρη αὐτὸν ἀναζητῶν κατὰ τὸ ἄρος ἢ τὴν πεδιάδα· ὁ πρίνινος «γῆς» κατὰ τὴν διὰ βοῶν ἄροσιν τῆς γῆς εἶναι ἰσχυρότατος, ὅταν ὁ «δμῶος», ὁ θεράπων δηλαδὴ, τῆς Ἀθηναίας, «πῆξας», συναρθρώσας δηλαδὴ καὶ συναρμόσας, αὐτὸν τῷ «ἐλόματι», τῇ ὑποθήκῃ τοῦ ἀρότρου, τῷ μέρει ἐκείνῳ δηλαδὴ αὐτοῦ, ἐν ᾧ στερεοῦται τὸ ὑνίον, καὶ συνδέσας εἶτα διὰ γόμφων, διὰ ξυλίνων ἤλων καὶ σφηνῶν, προσαρμόσῃ τῷ «ἰστοβοεῖ», τῷ ἄξονι δηλαδὴ τοῦ ἀρότρου, τῷ «ῥυμῶ».

«Υἱος», ἣτις μεταγενεστέρως «ὑνίον» ἢ «ὑνί» καλεῖται, εἶναι τὸ ἐν τῷ ἄκρῳ τοῦ ἀρότρου τριγωνοειδὲς σίδηρον, ὅπερ κατὰ τὴν ἄροσιν σχίζει, τέμνει καὶ ἀνασκάπτει τὴν γῆν. Τὸ ὑνίον ἐμπήγγυται καὶ εὐτέχνως προσφύεται καὶ προσαρμόζεται τῷ «ἐλόματι» ἄνωθεν ἐμβαλλόμενον εἰς αὐτὸ κοῖλον ὄν.

13. Ἡσίοδ. ἐργ. 427 - 447.

Περὶ «ὄνιου» οὐδεὶς λόγος γίνεται ἐνταῦθα, διότι τοῦτο ἀπετελεῖτο ἐκ σιδήρου ἢ χαλκοῦ καὶ κατ' ἀκολουθίαν ἐπεμελεῖτο τούτων ὁ χειροτέχνης, ὁ δημιουργός, ὅστις κατεσκευάζε καὶ συνεκρότει τὸ ἄροτρον· τὸ ξύλον παρεῖχεν αὐτῷ ὁ γεωργός, ὅστις ἀνεζήτη καὶ ἀνεύρισκεν αὐτὸ ἀνά τὰ δασώδη ἔρη ἢ ἀνά τὰς πεδιάδας καὶ τοὺς ἀγρούς, οἵτινες οὐδενὶ ἀνήκον, ἀλλὰ κοινὸν κτήμα ἦσαν πάντων· οὐχὶ ἀπίθανον εἶναι ὅτι κατὰ τοὺς χρόνους τοῦ Ἡσιόδου ἀγνωστον εἰσέτι ἦτο τὸ σιδηροῦν ἢ χαλκοῦν ὄνιον καὶ ὅτι τὸ ἔδαφος διὰ ξυλίνου μόνου ὄνιου ἐσχιζέτο καὶ ἀνεσπᾶτο.

«Ἐλυμα» εἶναι ἡ «νόμφη», τὸ «ἀλετροπόδι», εἰς ὃ ἐμβάλλεται ἡ μικρὰ ἐκ σιδήρου «ἄνις». Εἶναι τὸ «ἔλυμα» σταυροειδές τι ξύλον τοῦ ἀρότρου ἐν τῷ μέσῳ αὐτοῦ, ἐνθα ἐμπηγνύμενος ὁ «γῆης» συμβάλλεται τῷ «ἵστοβοεῖ», τῷ ἄξονι, ὡς ἐλέχθη, τοῦ ἀρότρου, τῷ «ῥυμῷ». Κατὰ τὸ ἄνω μέρος συνάπτεται τὸ «ἔλυμα» τῷ «γῆῃ» διὰ γόμφων, διὰ ξυλίνων δηλαδὴ κυρτῶν βάρβδων δι' ἀμφοτέρων τούτων διεμβαλλομένων.

«Γῆης», τὸ λεγόμενον «γονάτιον» τοῦ ἀρότρου, τὸ «σταβάρι», τὸ «κλειδί», εἶναι μακρὸν τι ξύλον οὐ πόρρω κείμενον τοῦ «ἐλύματος» καὶ ἔχον ὑπὸ σθεν ξύλον τι πάλιν ὀρθὸν ἐν αὐτῷ ἐμπητηγός, ὅπερ κατέχοντες οἱ ἀροτριῶνες κινουσὶν ἔλον τὸ ἄροτρον καὶ διὰ τοῦ ἀρότρου τοὺς βοῦς· τὸ δεύτερον τοῦτο ξύλον, οὗ ἔχεται ὁ ἀρότης, καλεῖται «ἐχέτης»· τὸ κοῖλον αὐτοῦ, καθ' ὃ οὗτος ἐφαρμόζει τὴν χεῖρα, καλεῖται «χειρολαβίς»· εἶναι αὕτη τὸ σήμερον λεγόμενον «ἀλετροκράτημα», «ἀλετροχειρο», «χειρολάτης». Τῆς «ἐχέτης» γίνεται μνεῖα τὸ πρῶτον ἐν στίχοις 467-468 :

«...ὅταν ἄκρον ἐχέτης

χειρὶ λαβὼν...».

Τούτῳ τῷ «γῆῃ» ἐμπήγνυται διὰ σφηνῶν ἄλλο, ὡς ἐλέχθη, ξύλον μεῖζον κατὰ τὸ ἕτερον ἄκρον, ὁ «ἵστοβοεὺς», ὁ «ῥυμός», ὅστις διήκει μέχρι τοῦ ζυγοῦ τοῦ ἐπικειμένου τοῖς ὤμοις τῶν βοῶν καὶ ζευγνύοντος αὐτοῦς. Ὁ «γῆης» φέρει τὸ ὄνομα τοῦτο ἐκ τοῦδε τοῦ λόγου κυρίως, ὅτι δηλαδὴ πάντοτε παρὰ τὴν «γῆν» εἶναι καὶ εἰς τὴν «γῆν» χώννυται.

Ὁ «γῆης» δέον, ὅπως εἶναι ἐκ πρίνου δένδρου, ἀειθαλοῦς δηλαδὴ δρυὸς (ilex)· ὁ πρίνις «γῆης» ἄριστος εἶναι· κατὰ τὴν διὰ τῶν βοῶν ἄροσιν τῆς γῆς στερεὰ εἶναι ἢ πρίνος, ὅταν ὁ τέκτων θεὸς αὐτὴν ἐν τῷ «ἐλύματι» καὶ περονήσας αὐτὰ τοῖς ἤλοις πάλιν ἐν τῷ «ἵστοβοεῖ» κολλήσῃ (14). Ὁφείλειν ὁ γεωργός, ὅπως ἐπὶ μακρὸν ἀναζητῆ τὸν «γῆν», οὐχὶ διότι ἀπλῶς ἤθελεν, ὅπως, ὡς ἐν συνεχείᾳ λέγεται, «αὐτόγνωρον» ἄροτρον κτήσῃται, ἀλλὰ καὶ διότι σπάνιον ἦτο τὸ ἐκ πρίνου ξύλον. Ὁ ἔμπειρος τῆς χώρας Πλούταρχος σημειοῦται κατὰ Πρόκλον ἐπὶ τοῦ προκειμένου τάδε (15) :

14. Πρβλ. Θεοφρ. περὶ φυτ. ἱστορ. V 4,8· 7,6.

15. Πλούτ. ἐκ τῶν εἰς Ἡσιόδ. ὑπομν. 43 (= VII [1896] 73, 6 - 9 Bern.).

«οὐ γὰρ εὐπορος Βοιωτοῖς ἢ πρῖνος, ἀλλὰ τοῖς πτελεῖνοις ἀντὶ τῶν πρῖνῶν χαῖνται τοὺς γύας κατασκευάζοντες»¹⁶.

Ὁ τῆς Ἀθηνᾶς «*δμῶος*» ἦτο ἐμπειρὸς ξυλουργός· προστάτης ἦτο ἡ Ἀθηνᾶ τῶν ξυλουργῶν· ταύτη ὤφειλον οὗτοι τὴν τέχνην αὐτῶν. Παρ' Ὀμήρῳ⁽¹⁷⁾ γίνεται λόγος περὶ τοῦ Τέκτονος, ὃν ἐξόχως ἐφίλει ἡ Παλλὰς Ἀθηνᾶ· κατεσκεύασεν οὗτος τῷ υἱῷ τοῦ Πριάμου Ἀλεξάνδρῳ τὰς ναῦς ἐκείνας τὰς ἀρχεκάκους, αἵτινες κακὸν ἐγένοντο πᾶσι τοῖς Τρωσίν. Παρ' Ὀμήρῳ πάλιν⁽¹⁸⁾ γίνεται λόγος περὶ τοῦ διὰ τῆς στάθμης ζύλον τι κατάλληλον πρὸς κατασκευὴν πλοίου ἐξιθύνοντος «*δαήμενος τέκτονος*», ὅστις διὰ τῶν ὑποθηκῶν τῆς Ἀθηνᾶς ἐμπλεως ἦτο σοφίας :

«ἀλλ' ὡς τε στάθμη δάου νήιον ἐξιθύνει
τέκτονος ἐν παλάμῃσι δαήμενος, ὃς ῥά τε πάσης
εὐ εἰδῆ σοφίης ὑποθημοσύνησιν Ἀθήνης, . . .»

410

Ἡ Ἀθηνᾶ «*Ἐργάνη*» ἐλατρεύετο ἐν Θεσπιαῖς⁽¹⁹⁾. Οἱ αὐτόθι ξυλουργοὶ κατὰ τὸ παλαιὸν ἔθος συνεκρότουσαν ἐν ὠρισμένη ἡμέρᾳ «*σίνουδον*» καὶ θυσίας προσέφερον τῇ Ἀθηνᾷ⁽²⁰⁾.

Ὁφείλει ὁ γεωργός, ὅπως δύο ἄροτρα ἐν τῷ οἴκῳ αὐτοῦ ἔχῃ, τὸ μὲν «*αὐτόγρουν*», αὐτοφυῆς δηλαδὴ, μονόξυλον καὶ μονόβολον, «*μονοκόμματος*», οὐτινος ὁ «*γύης*», τὸ «*ἔλυμα*» καὶ ὁ «*ἰστοβοεὺς*» ἐξ ἑνὸς κόμματος, τεμαχίου δηλαδὴ ζύλου, ἀποτελοῦνται, τὸ δ' ἕτερον «*πηκτιόν*», ὅπερ ἐκ πολλῶν τμημάτων συντίθεται καὶ συμπήγνυται καὶ καλῶς διὰ γόμφων συγκροτεῖται καὶ προσαρμόζεται⁽²¹⁾. Οὕτως, ἂν τὸ ἕτερον τῶν ἀρότρων θραυσθῆ, δύναται ὁ γεωργός, ὅπως ποιήσῃται χρῆσιν ἐπὶ τῶν βοῶν τοῦ ἑτέρου.

Οἱ ἐκ δάφνης ἢ πτελέας κατασκευαζόμενοι «*ἰστοβοεῖς*» «*ἀκνωτάτοι*» εἶναι, οὐδαμῶς δηλαδὴ οὗτοι σήπονται ἢ προσβάλλονται ὑπὸ τῶν σκολήκων ἢ φθειρόνται κατὰ τινα τρόπον. Τὸ «*ἔλυμα*» πρέπει, ὅπως ἐκ δρυὸς κατασκευάζεται,

16. Αἱ τρεῖς λέξεις : «*γύης*», «*ἔλυμα*» καὶ «*ἰστοβοεὺς*» ἀπαντῶσιν ἡμῖν παρ' Ἡσιόδῳ μόνον. Ἐνταῦθα τε καὶ πανταχοῦ κατωτέρα πρβλ. κυρίως *σχόλ. εἰς ἔργ. καὶ ἡμ.* (εἰς τοὺς οἰκείους στίχους) (= PMG [Gaisford], IV [1820] 230 - 244 = p. 147,3 - 160, 16 Pertusi)· Πολυδ. I 252 (= I [1900/1967] 78,20 - 79,9 Bethe)· *σχόλ. εἰς Ἀπολλων. Ροδ.* III 232 ab (= schol. vet., p. 235, 12 - 236,7 Wendel [1935])· EM s.v. : «*αὐτόγρουν*» (= p. 173, 16 - 29 Gaisford [1848/1967]).

17. Ὀμ. Ἰλ. E (5), 59 - 64.

18. Ὀμ. Ἰλ. O (15), 410 - 412.

19. Πaus. IX 26, 8 (= ΠI [1903/1964] 58, 2 - 3 Spiro).

20. Καλλιμ. V : *εἰς λουτρό τῆς Παλλ.* 55 - 69 (= Π [1953] 31 - 32 Pfeiffer).

21. Πρβλ. ὅσα ὁ Δ. Ν. Βερναρδάκης, *Ἐθελπίδου δράματα*. I : Φοίνισσαι. Ἀθήνησιν 1888, σ. 67, *σχόλ. εἰς στ.* 492 γράφει περὶ «*πηκτιῶν κλιμάκων*» καὶ «*πηκτιῶν ἀρότρων*».

διότι αὐτὴ ἀσηπτος παραμένει ἐν τῇ γῆ, ὁ «γῆης» δὲ ἐκ πρίνου, ἥτις εὐτονος καὶ σκληρὰ εἶναι. «Ἀκσιώτατος» λέγεται ὁ μὴ ὑπὸ «κιῶν» βρωθεὶς, ὁ μὴ σκωληκίβρωτος· «κίεες» εἶναι οἱ σκώληκες τοῦ σίτου καὶ τῆς κριθῆς· ἀναπτύσσονται τὰ θηρίδια ταῦτα καὶ ἐν τοῖς γλυκέσι καὶ μαλακοῖς ξύλοις καὶ κατατρώγουσι ταῦτα· ἡ δάφνη καὶ ἡ πτελέα οὐχὶ εὐχερῶς προσβάλλονται ὑπὸ τῶν σκωλήκων τούτων ἕνεκα τῆς δριμείας αὐτῶν πικρότητος (22).

* * *

Ἄφελει ὁ γεωργός, λέγει περαιτέρω ὁ Ἡσίοδος ἐν τοῖς ἀνωτέρω καταγραφεῖσι στίχοις (436-447), ὅπως ἔχη ζεῦγος ἀρρένων βοῶν ἐννέα ἐτῶν τούτων τῶν βοῶν τὸ σθένος οὐχὶ εὐκατάβλητον καὶ εὐπόρητον εἶναι οὐδ' εὐχερῶς ἐξαντλεῖται, ἀλλὰ κρατερόν καὶ ἀδῆριτον παραμένει· ἔχουσι οὗτοι τὸ μέτρον τῆς καλῆς ἡλικίας, τῆς νεότητος· ἀριστοὶ εἶναι οὗτοι πρὸς ἐργασίαν. Οὐδαμῶς οἱ βόες οὗτοι ἐρίσαντες ἐν τῇ αὐλακί τοῦ ἀγροῦ θὰ συντρίψωσι τὸ ἄροτρον καὶ ἀτέλεστον καὶ μάταιον θὰ καταλίπωσιν ἐκεῖ τὸ ἔργον.

Οἱ βόες τῶν ἐννέα ἐτῶν τέλειοι εἶναι τὴν ἡλικίαν· εὐρίσκονται οὗτοι ἐν τῇ ἀκμῇ τῆς βώμης αὐτῶν. Βοὸς ἐννέα ἐτῶν γίνεται μνεῖα καὶ παρ' Ὀμήρῳ (23)· ὁ Ὀδυσσεὺς λέγει περὶ τοῦ Αἰόλου, ὅτι οὗτος ἔδωκεν αὐτῷ ἀσκὸν ἐκδαρέντος ἐνναετοῦς βοός, ἐν ᾧ κατέδησε τοὺς παταγωδῶς φουσῶντας ἀνέμους :

«δῶκε δὲ μ' ἐκδείρας ἀσκὸν βοός ἐννεώροιο,
ἐνθα δὲ βυκτάων ἀνέμων κατέδησε κέλευθα.»

20

Εὐλόγως λοιπὸν πρέπει, ὅπως ἐννέα ἐτῶν εἶναι οἱ βόες, ἵνα διὰ τὴν φύσιν εὐσθενεῖς εἶναι καὶ διὰ τὴν ἡλικίαν ἀπηλλαγμένοι γενετησίων ταραχῶν καὶ ὀρμῶν· οἱ νεώτεροι βόες θυμοειδεῖς ὄντες, σκιρτῶντες καὶ ζυγομαχοῦντες κατακλῶσι τὰ ἄροτρα καὶ μάταιον καὶ ἄπρακτον ποιοῦσι τὸ ἔργον. Ὁ ποιητὴς ἀντιτίθεται ἐνταῦθα τοῖς βουσί τῶν ἐννέα ἐτῶν τοὺς νεωτέρους βοῦς, οἵτινες ἐρίζουσι ἀλλήλοις καὶ ταραχωδῶς καὶ ἀνωμάλως σύροντες τὸ ἄροτρον θραύουσι καὶ συντρίβουσιν αὐτό.

Τοῖς βουσί τούτοις πρέπει, ὅπως ἔπηται ἀνὴρ εὐρωστος καὶ ἰσχυρός, βωμάλκος καὶ δυνατός, σφριγῶν καὶ δραστήριος, ἀνὴρ μέσης ἡλικίας πλήρη ἔχων τὴν σωματικὴν ἀλκὴν, «τεσσαρακονταετῆς αἰζήσης», ἀφοῦ πρότερον οὗτος δειπνήσῃ ἄρτον «τετρατρουφον», ἄρτον δηλαδή ἐκ τεσσάρων «τρίφων», μεγάλων τεμαχίων, ἀποτελούμενον, ἄρτον «ὀκτάβλωμον», ἄρτον δηλαδή ἐξ ὀκτῶ «βλωμῶν», ἐλασσόνων τεμαχίων, ἀποτελούμενον. Οὗτος δεόντως φροντίζων καὶ

22. Πρβλ. Θεοφρ. περὶ φυτ. αἰτ. IV 15, 4' V 4, 3· Πλουτ. ἐκ τῶν εἰς Ἡσίοδ. ὄπομον. 44 (= VII [1896] 73, 13 - 20 Bern.)· Πινδ. ἀπ. 261 (222) (= pp. 382 - 383 Turyn : ἐξ ἀδ. εἰδ.).

23. Ὀμ. Ὀδ. κ (10), 19 - 20.

ἐπιμελούμενος τοῦ ἔργου εὐθεῖαν θὰ ἐλαύνη τὴν αὐλακα καὶ τὴν τομὴν τοῦ ἀρότρου οὐδαμῶς στρέφων τὰ βλέμματα αὐτοῦ πρὸς ὀμηλικὰς φίλους, «μηκέτι παπταίνων μεθ' ὀμηλικὰς», ἀλλ' ἀφωσιωμένος ὢν τῷ ἔργῳ ψυχῇ τε καὶ σώματι, «ἀλλ' ἐπὶ ἔργῳ θυμὸν ἔχων» τοῦ τοιοῦτου τεσσαρακονταετοῦς ἀροτῆρος οὐδεὶς ἄλλος νεώτερος ἀνὴρ ἀμείνων ἔσται ἐν τῷ ἔργῳ τῆς εὐτάκτου σπορᾶς, τοῦ καταλλήλου διασκορπισμοῦ καὶ τῆς συμμετρου κατανομῆς τῶν σπερμάτων καὶ τῆς ἐπιτυχοῦς οὕτως ἀποφυγῆς τῆς ἀνωμάλου καὶ ἑλλιποῦς ἢ τῆς διπλῆς καὶ ἐπαλλήλου σπορᾶς :

«τοῦ δ' οὐ τι νεώτερος ἄλλος ἀμείνων
σπέρματα δάσασθαι καὶ ἐπισπορίην ἀλέασθαι».

Νεώτερος ἀνὴρ ὡσεὶ ἐν βέμβη διατελῶν ἔχει τὸν νοῦν αὐτοῦ διαρκῶς ἐστραμμένον πρὸς τοὺς ὀμηλικὰς καὶ ἐπιμόνως ἀναζητεῖ αὐτούς· παρασύρεται οὕτω μακρὰν τοῦ ἐπιτεταγμένου αὐτῷ καὶ ἀπαρεγκλίτως ὀφειλομένου ἐν τῷ ἀγρῷ ἔργου.

Διὰ τῆς λέξεως : «αἰζηός» νοεῖται ἐνταῦθα οὐχί, ὡς συνήθως, ὁ θαλερὸς νεανίας, ὁ σφριγηλὸς ἐφηβος, ἀλλ' ὁ καθεστηκὸς ἤδη τὴν ἡλικίαν, ὁ ὄρμος καὶ ἰσχυρὸς ἀνὴρ τῶν τεσσαράκοντα ἐτῶν. Οὕτω καὶ παρ' Ὀμήρῳ λέγεται (24), ὅτι ἐν ταῖς Σκαιαῖς πύλαις τῷ Ἐκτορι ἐν ἀμφιβολίᾳ διατελοῦντι περὶ τῆς ὀφειλομένης ἐκεῖ περαιτέρω δράσεως αὐτοῦ παρέστη ὁ Φοῖβος Ἀπόλλων λαβὼν τὴν μορφήν ἀνδρὸς «αἰζηοῦ» τε καὶ «κρατεροῦ», τοῦ Ἀσίου, ὅστις ἦτο πρὸς μητρὸς θεῖος τοῦ Ἐκτορος, ἀδελφὸς δηλαδὴ τῆς Ἐκάβης :

«ταυτ' ἄρα οἱ (sc. Ἐκτορι) φρονέοντι παρίστατο Φοῖβος Ἀπόλλων 715
ἀνέρι εἰσάμενος αἰζηῷ τε κρατερῷ τε,
Ἄσιῳ, ὃς μήτηρος ἦν Ἐκτορος ἱπποδάμοιο,
αὐτοκασίγνητος Ἐκάβης, . . . ».

Ἡ λέξις : «αἰζηός» ἔχει προδήλως καὶ ἐνταῦθα τὴν σημασίαν οὐχί τοῦ νέου, ἀλλὰ τοῦ ἀκμαίου ἀπλῶς καὶ ῥωμαλέου, ἀνδρός· οὐχί δυνατὸν ἦτο, ὅπως νέος εἶναι ὁ ἀδελφὸς τῆς Ἐκάβης (25).

Ὁ ἄρτος, ὃν ὁ τεσσαρακονταετής οὗτος ἀνὴρ ὤφειλεν, ὅπως δειπνήσῃ πρὸ τῆς ἀναλήψεως τῆς ἐργασίας, διηρεῖτο πρῶτον μὲν σταυροειδῶς εἰς τέσσαρας «τρούφους», εἰς τέσσαρα δηλαδὴ τετράγωνα τεμάχια ἢ κλάσματα, εἶτα δὲ διὰ τῆς ἀγωγῆς δύο διαγωνίων εἰς ἑκτῶ «βλωμούς», εἰς ἑκτῶ δηλαδὴ ἐλάσσονα τεμάχια, «μπουκιές», ὡς θὰ ἐλέγομεν ἐν τῷ δημόδει ἡμῶν λόγῳ, ἢ διὰ τῆς ἀγωγῆς πλειόνων γραμμῶν εἰς τριάκοντα δύο τεμάχια, διὰ τῆς ὑποδια-

24. Ὀμ. Ἰλ. II (16), 715 - 718.

25. Πρβλ. Ἡσιόδ. θεογ. 863· Ἀπολλων. Ῥοδ. IV 268.

ρέσεως δηλαδή ἐκάστου «τρύφου» οὐχὶ εἰς δύο, ἀλλ' εἰς ὀκτώ, τεμάχια. Διὰ πάντων τούτων οὐδὲν ἄλλο ἴσως δηλοῦται ἢ τὸ ἀπέριττον μόνον καὶ σύντομον τῆς ὀλίγης τροφῆς καὶ τῆς ἀπλῆς καὶ λιτῆς διαίτης· ὁ ἄροτῆρ ὤφειλεν, ὅπως μὴ πολλῇ σχολῇ τρυφᾷ, ἀλλ' ἐπὶ τὸ ἔργον συντόμως ὀρμήσῃ εἰς τέσσαρα μόνον τεμάχια διακλάσας τὸν ἄρτον καὶ δι' ὀκτώ δηγημάτων ἀναλώσας αὐτόν. Παλαιότερον συγχάκις ἐθεᾶτό τις ἀνά τοὺς ἀγρούς τοὺς πτωχοὺς, πάντοτε ὅμως φιλοπόνοους, γεωργοὺς τρώγοντας ξηρὸν ἄρτον, ἐλαίας καὶ κρόμμυα καὶ ὅμως ἀπαύστως συγχρόνως ἐργαζομένους· ἢ πόσις ὕδατος ψυχροῦ τε καὶ διαυγοῦς ἀφθόνως ῥέοντος ἐκ τῶν ἐγκάτων ὑψηλῶν ὀρέων ἠδέως ἀνεπλήρου τὴν γλισχρότητα τῆς εὐτελοῦς τροφῆς. ἴσως πάλιν ἔχομεν ἐνταῦθα τὴν ἐκ διαμέτρου ἀντίθετον ἔννοιαν, τὴν ἔννοιαν δηλαδή τῆς πολλῆς τροφῆς· ὤφειλεν ὁ ἄροτῆρ, ὅπως ταύτην ἀφθόνως λαμβάνων μῆτε ἀδύνατος εἶναι μῆτε κλέπτῃ τοὺς σπόρους· ἴσως πάλιν θὰ ἐδειπνεῖ οὗτος τῇ προτεραιᾷ ἐσπέρα ἢ θὰ ἐδέχετο τὸν ἄρτον ὡς ἐστίαμα πρὸ τῆς ἐξόδου ἐκ τοῦ οἴκου, ὡς τοῦτο συνήθως οἱ ποιμένες κυρίως πράττουσιν.

Ἡ ἡλικία τῶν τεσσαράκοντα ἐτῶν θεωρεῖται παρὰ τῷ ἀνδρὶ ὡς ἡ ἡλικία τῆς ἀκμῆς σώματός τε καὶ διανοίας. Κατὰ τὴν σκαφήν μὲν τῆς γῆς, τὴν ὑλοτομίαν καὶ τὴν φύτευσιν δένδρων ὑπάρχει χρεία νέων ἀνδρῶν, κατὰ τὴν διὰ βοῶν ὅμως ἄροσιν τῆς γῆς καὶ τὴν σύντονον καὶ ἐνεργῆ αὐτῶν διεύθυνσιν ὑπάρχει χρεία ἀνδρῶς ἔχοντος τὴν καθεστῶσαν πλέον ἡλικίαν τῆς σώφρονος καὶ ἀσφαλοῦς δράσεως, ὡς τοῦτο καὶ ἐπὶ τοῦ ἡνίοχου ἀπαραίτητον εἶναι. Ὁ ἀνὴρ οὗτος οὐδαμῶς πλέον στρέφει τὰ βλέμματα ἐπὶ τὰς παιδιάς τῶν νέων, ἀλλὰ χωρεῖ ἀπερισπάστως καὶ μετὰ ζήλου εἰς τὴν ἐκτέλεσιν τοῦ ἔργου ἀρκοῦμενος ἄρτω «τετρατρίφω», ἄρτω δηλαδή εἰς τέσσαρα μεγάλα κλάσματα τετμημένω, ἢ ἄρτω «ὀκταβλώμω», ἄρτω δηλαδή εἰς ὀκτώ ἐλάχισσα κλάσματα τετμημένω. Νεώτερος ἀνὴρ ἔχει, ὡς ἐλέχθη, τὸν νοῦν αὐτοῦ διαρκῶς ἐστραμμένον πρὸς τοὺς ὀμήλικας καὶ ἐπιμόνως ἀναζητεῖ αὐτούς. Ἐπὶ πλέον παρατηρητέον ἐνταῦθα, ὅτι ἡ ἄροσις τοῦ ἀγροῦ διὰ τῶν βοῶν ἀπαιτεῖ τὴν κραταιὰν καὶ ἄκαμπτον ἰσχὴν τῶν χειρῶν ὀρίμου πλέον καὶ πεπειραμένου γεωργοῦ καὶ διὰ τόνδε ἔτι τὸν λόγον, ὅτι δηλαδή κατὰ τὸν χρόνον τῆς ἀρόσεως ἐν καιρῷ μάλιστα θέρους πλήττονται οἱ βόες ὑπὸ οἰστρου τινός, τοῦ «ταβάνου», ἐντόμου τινός, ὅπερ διὰ τοῦ ὀδυνηροῦ αὐτοῦ νύγματος ἐξαγριοῖ τοὺς βούς καὶ ἀναγκάζει αὐτούς, ὅπως σύροντες μεθ' ἑαυτοὺς τὸ ἄροτρον μανιωδῶς τε καὶ ἐξάλλως τρέχουσι ζητοῦντες σκιερὸν τι καὶ δροσερὸν καταφύγιον. Πρὸκειται κυρίως ἐνταῦθα περὶ τοῦ «βοείου ταβάνου» ἀνήκοντος εἰς τὸ γένος ἐντόμων διπτέρων τῆς οἰκογενείας τῶν «ταβανιδῶν». Διὰ τῶν ἰσχυρῶν αὐτοῦ σιαγόνων, εἰς ἀς ἀπολήγει τὸ ρύγχος αὐτοῦ, διατρυπᾷ ὁ «βόειος τάβανος» τὸ δέρμα τῶν βοῶν καὶ ἐκμυζᾷ ἀπλήστως τὸ αἷμα αὐτῶν. Ἡ κατὰ τὴν στιγμὴν ταύτην συγκράτησις τῶν βοῶν ἐν τῇ ὀφειλομένῃ καταστάσει τῆς ἀκινήσιας καὶ τῆς ἡρεμίας ἀπαιτεῖ τὴν σιβαρὰν δύναμιν τῶν κραταιῶν χειρῶν ἡρέμου καὶ πεπειραμένου γεωργοῦ. Περὶ τοῦ

πράγματος τούτου οὐδένα λόγον ποιεῖται ἐνταῦθα ὁ Ἡσίοδος.

Διὰ τῆς φράσεως τοῦ Ἡσίοδου, ὅτι τοῦ τεσσαρακονταετοῦς ἀνδρὸς οὐδεὶς ἄλλος νεώτερος ἀμείνων εἶναι

«σπέρματα δάσσασθαι καὶ ἐπισπορίην ἀλέασθαι»,

δηλοῦται ἡ σύμμετρος καταβολή καὶ ὁ εὐτακτὸς μερισμὸς τῶν σπόρων ἐν τῇ ἡροτριωμένῃ γῆ καὶ ἡ σώφρων οὕτως ἀποφυγή τῆς ἔλλιπούς σποράς ἢ τῆς ἀνωμάλου καὶ ἐπαλλήλου ἐν τῷ αὐτῷ τόπῳ ῥίψεως τῶν σπόρων, τῆς «ἐπισπορίας». διὰ τῆς λέξεως ταύτης δηλοῦται ἡ ἐπανεπιλημμένη ἐν τοῖς αὐτοῖς τόποις σπορά, ἐν ᾧ χρόνῳ ἐν ἄλλοις τόποις ἔλλιπῶς γίνεται αὕτη καθὰ ὁ Πολυδεύκης λέγει (26), ὀφείλει τις, ὅπως μὴ εἰς τὸ αὐτὸ σπέρμα ἕτερον σπέρμα ἐπιβάλλῃ τοῦτο πρέπει, ὅπως ἀποφεύγηται διὰ τῆς «ἐπισπορίας» τὰ δεύτερα στρώματα τῶν σπόρων θλίβουσι τὰ πρότερα καὶ οὕτω τῶν τόπων ἄλλοι μὲν δασέως τε καὶ πυκνῶς σπείρονται, ἄλλοι δὲ ἀραιῶς ἢ καὶ ἄσποροι ἔτι καὶ γυμνοὶ μένουσιν. Κατὰ ταῦτα τὸ ἔργον τῆς σποράς δεῖται πολλῆς πείρας καὶ διανοίας στερεῆς καὶ εὐσταθοῦς, οὐχὶ δὲ ἀφηρημένης καὶ μετεώρου, δεῖται διανοίας ἐπιστατικῆς καὶ συγκεκεντρωμένης. Ἡ ἐν ὀρθαῖς γραμμαῖς καὶ ἄκροις δακτύλοις σπορά, ἢ ἄνευ «ἐπισπορίας» σπορά ἀποτελεῖ ἔργον ὠρίμου καὶ πεπειραμένου γεωργοῦ, «τεσσαρακονταετοῦς αἰζηοῦ».

III.

Ὁ Ἡσίοδος πάλιν λέγει ἀλλαχοῦ (27) ἀναφορικῶς πρὸς τὴν ἄροσιν τῆς γῆς καὶ τὴν σποράν τάδε :

«εὐτ' ἂν δὲ πρώτιστ' ἄροτος θνητοῖσι φανήη,
 δὴ τότε' ἐφορμηθῆναι, ὁμῶς δμῶές τε καὶ αὐτός, 460
 αὐτὴν καὶ διεργὴν ἀρόων ἀρότιο κατ' ὄρην,
 πρῶτ' μάλα σπεύδων, ἵνα τοι πλήθωσιν ἄρουραι.
 ἔαρὶ πολεῖν θέρεος δὲ νεωμένη οὐ σ' ἀπατήσει.
 νεῖων δὲ σπείρειν ἔτι κουφίζουσαν ἄρουραν.
 νεῖος ἀλεξιάρη, παιδῶν εὐκηλήτειρα. 465
 εὐχεσθαι δὲ Διὶ χθονίῳ Δημήτερι θ' ἀγγῆ
 ἔκτελέα βροίθειν Δημήτερος ἱερὸν ἀκτῆν
 ἀρχόμενος τὰ πρῶτ' ἀρότου, ὅταν ἄκρον ἐχέτης
 χειρὶ λαβῶν ὄρηκα βοῶν ἐπὶ νῶτον ἔκηαι
 ἔνδρον ἐλκόντων μεσάβῳ. ὁ δὲ τυτθὸς ὅπισθε 470
 δμῶς ἔχων μακέλην πόνον ὀρνίθεσσι τιθεῖ
 σπέρμα κατακρύπτων· εὐθημοσύνη γὰρ ἀρίστη
 θνητοῖς ἀνθρώποις, κακοθημοσύνη δὲ κακίστη.

26. Πολυδ. I 223 (= I [1900/1967] 70, 6-7 Bethe).

27. Ἡσίοδ. ἔργ. 458-472.

“Όταν τὸ πρῶτον φανῆ τοῖς θνητοῖς ὁ ὠρισμένος καιρὸς τῆς ἀρόσεως, λέγει ἐνταῦθα ὁ Ἄσκραϊὸς ποιητής, ὁ καιρὸς δηλαδὴ τῆς ἐπὶ ἀροσίμου τόπου ἐκσκαφῆς τῶν κατὰ τὴν ἐπιφάνειαν στρωμάτων τοῦ ἐδάφους καὶ τῆς ἐξανα-στροφῆς αὐτῶν ἐν συνδυασμῷ βεβαίως ἐν τέλει πρὸς τὴν σποράν, τότε δὴ ὀφείλουσιν, ὅπως ἐξορμήσωσιν ἐπὶ τὴν ἐκτέλεσιν τοῦ οἰκείου ἔργου δοῦλοί τε συγχρόνως καὶ αὐτὸς οὗτος ὁ οἰκοδεσπότης, ὁ κύριος τοῦ οἴκου, ἀροτριῶν καὶ ἀνασκάπτων τὴν γῆν εἴτε ἐξηραμμένην οὔσαν καὶ στεγνὴν εἴτε βεβρεγμένην καὶ ὑγρὰν κατὰ τὸν χρόνον τῆς ἀρόσεως καὶ γεωργίας, λίαν πρῶτὸν σπεύδων, ἵνα βεβαίως οἱ ἀγροὶ πλήρεις γένωνται σταχύων, πλήρεις δημητριακῶν καρπῶν καὶ παντὸς ἀγαθοῦ.

Ἐπειδὴ ὁ Ἡσιόδος παραινεῖ ἐνταῦθα διαρρήδην, ὅπως ὁ κύριος τοῦ οἴκου τῆς ὥρας ἐπελθούσης αὐτοπροσώπως μετὰ τῶν δούλων ἀροτριᾷ καὶ καλλιεργῇ τὴν γῆν καὶ δὴ καὶ οὐχὶ μόνον τὴν μέσην, τὴν ξηρὰν πῶς δηλαδὴ καὶ ὑγρὰν ἅμα, ἥτις εὐγεώργητος εἶναι, ἀλλὰ πᾶσαν γῆν εἴτε χερσεύουσα καὶ ξηρὰ εἶναι αὕτη, ἥτις δυσγεώργητος εἶναι, εἴτε νοτερὰ καὶ ὑγρὰ καὶ ὑδατώδης, ἥτις δυσγεώργητος ὁμοίως εἶναι. ὀφείλει, ὅπως τῆς ὥρας ἐπελθούσης καὶ τὴν ἐκτέλεσιν τοῦ οἰκείου ἔργου ἀπαιτούσης ἀροτριᾷ τὴν γῆν προθύμως καὶ ἄνευ οἰασθῆ-ποτέ τινος προφάσεως θεμελιουμένης ἐπὶ τῆς ξηρότητος ἢ ὑγρότητος ταύτης, ἥτις κατάστασις τοῦ ἐδάφους δυσχεραίνει δῆθεν τοῦ ἔργου τούτου τὴν ἐπιτυχῆ καὶ καρποφόρον διεξαγωγὴν. Γεωργοὶ τινες ἀναβάλλονται τὴν ἐργασίαν αὐτῶν λέγοντες ἄλλοτε μὲν, ὅτι πολὺ ξηρὰ εἶναι ἡ γῆ καὶ ἀναγκαῖα οὕτως εἶναι ἡ ἀναμονὴ μέχρι τοῦ χρόνου τῆς ὑγράνσεώς πῶς αὐτῆς, ἄλλοτε δέ, ὅτι πολὺ ὑγρὰ εἶναι αὕτη καὶ ἀναγκαῖα οὕτως εἶναι ἄλλοτε ἡ ἀναμονὴ μέχρι τοῦ χρόνου τῆς ξηράνσεώς πῶς αὐτῆς. Ὁ φιλόπνονος γεωργὸς ὀφείλει, ὅπως ἄνευ προφάσεως ἐργάζεται τὴν γῆν εἴτε ξηρὰ εἴτε ὑγρὰ εἶναι αὕτη τῷ καιρῷ προλαβὼν καὶ μὴ ἀναβαλλόμενος ἐπὶ τῇ προφάσει, ὅτι αὕτη μετέχει τῆς ξηρότητος μόνον ἢ τῆς ὑγρότητος.

Ὁφείλει ὁ γεωργὸς, ὅπως κατὰ τὸ ἔαρ σχίξῃ καὶ ἀνορύττῃ, ἀνασκάπτῃ καὶ ἀναστρέφῃ διὰ τοῦ ἀρότρου τὴν μέλλουσαν, ὅπως σπαρῇ, γῆν ἐν καιρῷ θέρους ἐκ νέου ἀνασκαπτομένη καὶ γεωργουμένη ἢ πρὸς καιρὸν ἀργῆ καὶ χέρσος ἀφειθεῖσα γῆ οὐδαμῶς θὰ ἀπατήσῃ τὸν γεωργόν· ἐπιτηδεῖα θὰ εἶναι οὕτως αὕτη πρὸς τὸν σπῶρον καὶ τὴν γένεσιν τῶν καρπῶν (28).

Κατὰ τὴν ἀρχαιότητα ἐκαλλιεργεῖτο ὁ σῖτος μόνον. Καιρὸς τῆς ἀρόσεως ἀπλῶς καὶ ἀνασκαφῆς τῶν ἀγρῶν ἦτο ὁ μεταξὺ Μαρτίου καὶ Μαΐου χρόνος, τῆς σπορᾶς δ' αὐτοῦ ὁ Ὀκτώβριος καὶ ὁ Νοέμβριος. Ἐπειδὴ ἡ δις κατὰ τὸ ἔαρ ἡροτριεῖτο καὶ ἀνεσκάπτετο ἡ χέρσος γῆ δις συνήθως ὑπὸ τινῶν ἐπετελεῖτο τὸ ἔργον τοῦτο : «*ἔαρι παλεῖν*» οἱ γεωργοὶ δεόντως οὕτω προηυτρέπιζον τὸ ἔδαφος καὶ παρεσκευάζον τοῦτο πρὸς ἐπιτυχῆ καὶ εὐελπιν σποράν.

Ἡ φράσις τοῦ ποιητοῦ :

«θέρεος δὲ νειωμένη οὐ σ' ἀπατήσει»

ἔχει τὴν ἔννοιαν, ὅτι, εἰ ὁ γεωργὸς ἐθρῦπτεν, ἐθραυε δηλαδὴ καὶ συνέτριβε, τοὺς βάλους τῆς γῆς καὶ ὠμάλυνεν οὕτω καὶ ἀπαλὰ καθίστα τὰ συνεστῶτα καὶ σκληροπαγῆ χρώματα ἅπασι ἔτι κατὰ τὸ θέρος, τότε ἀνακαινίζομένη αὐτὴ καὶ νέα γινομένη οὐδαμῶς θὰ ἠπάτα αὐτὸν ἢ καθ' οἰονδήποτέ τινα τρόπον θὰ ἐματαίου τὰς ἐλπίδας αὐτοῦ. Εὐφύως ὁ ποιητὴς προσωποποιεῖ ἐνταῦθα τὴν γῆν. Σημειωτέον καθόλου ἐνταῦθα, ὅτι κατὰ τὴν ἀρχαιότητα παρέμενον ὁ ἀγρὸς χέρσος ἐπὶ ἓν ἔτος, ἐνῶ σήμερον παρεμβάλλεται συνήθως ἡ σπορὰ τοῦ ἀραβοσίτου, ἥτις δεόντως ἀναπληροῖ τὰ ἐκ τῆς ἀρόσεως καὶ ἀνασκάρῃς τῆς χέρσου γῆς προκύπτοντα ἐπιωφελῆ ἀποτελέσματα ἐξ ἐπόψεως μαλακότητος καὶ ἐλαφρότητος τῶν χωμάτων καὶ γονιμότητος οὕτω τοῦ ἐδάφους. Κατὰ τὸ ἔαρ δις ἀνεσκάπτετο ὁ χέρσος ἀγρὸς, ὅπερ ἐπανελαμβάνετο συνήθως κατὰ τὸ θέρος, ὥστε ὡς «τρίτολος» πλέον ἐσπεῖρετο οὗτος⁽²⁹⁾. Διὰ τῆς θερινῆς ἀρόσεως ἠραιούτο τὸ ἔδαφος τόσον πολὺ, ὥστε ἡ σπορὰ ἐχώρει πλέον ταχέως τε καὶ ἀνέτως. Εἰ μὴ ἐγίνετο τοῦτο, θὰ καθίστατο ὁ ἀγρὸς σκληρὸς καὶ δυσγεώργητος· τὰ ὕδατα τῆς βροχῆς οὐχὶ εὐχερῶς θὰ εἰσέδουν εἰς τὰ χρώματα, ἵνα καταστήσῃσιν ταῦτα ἀραιὰ τε καὶ μαλακά.

Ὅφείλει ὁ γεωργὸς, ὅπως σπεῖρῃ τὴν νέαν γῆν, «νεῖον», τὴν ἐπὶ τινα χρόνον ἀγεώργητον καὶ χέρσον παραμείναςαν καὶ ἐκ νέου ἀροθῆσαν γῆν, ἐν ᾧ χρόνῳ κούφη ἔτι εἶναι αὐτὴ καὶ χαῖνος, σπογγώδης τε καὶ ἐλαφρὰ καὶ οὐδαμῶς ὑπὸ τῶν ὄμβρων συνεπιλήθη καὶ συνεπιέσθη ἢ συνεθλίβη, συνεπυκνώθη καὶ ἐστερεώθη : «ἔτι κουφίζουσας ἄρουραν».

Ἡ ὑπὸ τῶν ὄμβρων πιληθεῖσα καὶ συσταλεῖσα γῆ συμπίπτει καὶ στερεῶς συμπυκνοῦται καὶ οὕτως ἄσπορος εἶναι, ἢ δὲ ἀραιὰ καὶ κούφη ῥαδίως ὑπεῖκουσα τῷ ἀρότρῳ εὐχερῶς διὰ τὴν χαυνότητα αὐτῆς δέχεται τὸν σπόρον. Ὑπὸ τῆς ὀλίγης καὶ ἐλαφρᾶς βροχῆς δεόντως ἀραιούται ἡ γῆ καὶ κατ'ἀλλήλους γίνεται πρὸς σποράν, ἐνῶ βαρεῖα γίνεται αὐτὴ καὶ γλοιώδης καὶ ἀκατάλληλος πλέον πρὸς σποράν ὑπὸ τὴν δρᾶσιν πολλῆς καὶ ῥαγδαίας βροχῆς. Διὰ τοῦτο οἱ ἔμπειροι καὶ σώφρονες γεωργοὶ τῇ δευτέρᾳ ἢ τρίτῃ ἡμέρᾳ μετὰ τὰς πρώτας βροχὰς τοῦ φθινοπώρου, μετὰ τὰ «πρωτοβροχία», σπεῖρουσι τοὺς ἀγρούς αὐτῶν.

Ἡ ἐκ νέου ἀροθῆσα καὶ εὐφορος οὕτω γινομένη γῆ ἀποσοβεῖ καὶ ἀπείργει τὴν ἀρὰν τῆς πενίας καὶ ἀσφαλῶς προφυλάττει ἀπὸ ταύτης, ἀποκωλύει τὴν πτωχείαν καὶ τὴν ἐκ τοῦ λιμοῦ βλάβην· καταπραθνεὶ καὶ κατευνάζει ἡ γῆ αὐτὴ τὰ ἔνεκα τῆς πείνης κλαίοντα παιδιά καὶ κατακλεῖ καὶ θέλγει αὐτὰ τὰ λιμώττοντα παιδιά, ἅτινα χαλεπῶς τε καὶ θηριωδῶς ἔνεκα τῆς πείνης διατίθενται, περιάγει ἢ αἰθῆς τε καὶ αἰθῆς ἀροθῆσα καὶ εὐφορος οὕτω καὶ πλουσιὰ καταστᾶσα γῆ εἰς τὴν κατάστασιν τοῦ ἡδέος ὕπνου καὶ τῆς εὐδαιμονίας :

29. Ἡσιόδ. θεογ. 971.

«νεῖος ἀλεξιάρη, παίδων εὐκηλήτειρα».

Καὶ ἐνταῦθα προσωποποιεῖ ὁ ποιητὴς τὴν ἐκ νέου ἀροθεῖσαν γῆν : «νεῖος ἀλεξιάρη», «νεῖος παίδων εὐκηλήτειρα», ἣν οὗτος μετὰ πάθους ἐγκωμιάζει· ἀμύνει ἢ «νεῖος» τὴν ἀρὰν τῆς πτωχείας καὶ τῆς πείνης: «ἀλεξιάρη», ὡς ἀκριβῶς ὁ Ζεὺς «ἀλλκτῆρ ἀρῆς» εἶναι (30), καὶ διὰ πλουσίας τροφῆς ἠπίως τε καὶ ἡδέως κατακοιμίζει τὰ πρότερον ἔνεκα πείνης δυσυπνοῦντα παιδία: «εὐκηλήτειρα».

* * *

Ὁφείλει ὁ ἀροτριῶν γεωργός, λέγει περαιτέρω ὁ Ἡσιοδός ἐν τοῖς ἀνωτέρω καταγραφεῖσι στίχοις (465 - 472), ὅπως εὐχῆται τῷ χθονίῳ Διὶ καὶ τῇ ἀγνῇ Δήμητρει, ἵνα ὠριμάσωσιν οἱ στάχυες καὶ καταβαρύνωνται τῷ καρπῷ, ἵνα οἱ θεοὶ οὗτοι ὠριμον καὶ πλούσιον καταστήσωσι τὸν σῆτον, ἀφθόνως δηλαδὴ δωρήσωνται τοῖς ἀνθρώποις τὸν ἱερὸν καρπὸν τῆς Δήμητρος :

«ἐκτελέα βρῖθειν Δημήτερος ἱερὸν ἀκτῆν».

Ὁ μὲν «χθόνιος Ζεὺς» εἶναι ὁ διὰ τῶν ὄμβρων τελεσιουργὸς τῆς σποράς, ἡ δὲ Δημήτηρ ἢ προστάτις τῶν γονίμων δυνάμεων τῆς γῆς. Ὁ γεωργὸς ὀφείλει, ὅπως αἰτῆται παρὰ τῶν θεῶν τούτων εὐτυχὲς καὶ εὐδαιμον τέλος τοῦ συντελεσθησομένου μόχθου, ὅπως «ἐκτελώσιν» οὗτοι τὸν «ἱερὸν καρπὸν» τῆς Δήμητρος. Πρόκειται ἐνταῦθα περὶ δογμάτων καθόλου εὐλαβοῦς θεοσεβείας, ἅτινα τρέπουσι καὶ κατευθύνουσι τοὺς ἔργων οἰωνδήποτε ἀπτομένους ἐπὶ τὰς ἱεσίας καὶ παρακλήσεις τῶν τὰ ἔργα ταῦτα ἐφορώντων καὶ εἰς ἀνάπτυξιν καὶ τελείωσιν αὐτῶν ἀγόντων θεῶν.

Οὐχὶ ἀπίθανον εἶναι, ὅτι ἐνταῦθα διὰ τοῦ «χθονίου Διός» νοεῖται κυρίως ὁ Ἄδης, ὁ Πλούτων. Πολλαχῶς τῆς ἀρχαίας ἐλληνικῆς γραμματείας ἀπαντᾷ ἡμῖν ὁ φοβερός θεὸς τοῦ κάτω κόσμου ὑπὸ τὸ ἐντιμότατον τοῦτο ὄνομα : «χθόνιος Ζεὺς». Οὕτως ἐν τοῖς Ὀρφικοῖς ὕμνοις ἀναγινώσκομεν τάδε (31) :

*«ὦ τὸν ὑποχθόνιον ναίων δόμον, ὄβριμόθυμε,
Ταρτάριον λειμῶνα βαθύσκιον ἠδὲ λιπανγῆ,
Ζεῦ χθόνιε σκηπτοῦχε, τὰδ' ἱερὰ δέξο προθύμως,
Πλούτων, ὃς κατέχεις γαίης κληίδας ἀπάσης
πλουτοδοτῶν γενεῖν βροτέην καρποῖς ἐναντιῶν».*

5

Ὁ τοὺς ὑποχθόνιους θαλάμους, ὁ τὸν βαθύσκιον, ἀνήλιον καὶ σκοτεινὸν λειμῶνα τοῦ Ταρτάρου κατοικῶν Πλούτων, ὅστις κατέχει τὰς κλεῖδας ἀπάσης τῆς γῆς καὶ παρέχει τῷ γένει τῶν θνητῶν ἀνθρώπων πλοῦτον καὶ εὐπορίαν, ἀνακαλεῖται ἐνταῦθα ὑπὸ τὸ τιμητικὸν ὄνομα τοῦ Διός : «Ζεῦ χθόνιε σκηπτοῦ-
χε».

30. Ἡσιόδ. θεογ. 657.

31. Ὀρφ. ὕμν. XVII (XVIII) : εἰς Πλούτ. 1 — 5.

Παρά Σοφοκλεῖ (32) ἀναφορικῶς πρὸς τὸν θάνατον τοῦ Οἰδίποδος λέγει ὁ ἄγγελος τῷ χορῷ :

«κτύπησε Ζεὺς χθόνιος»,

δι' ἧς φράσεως νοεῖται, ὅτι ὁ Ἄδης κυρίως ἦτο ἐκεῖνος, ὅστις ἐποίητο τὴν ὑπόγειον βροντὴν ἐν τῷ βασιλείῳ αὐτοῦ εἶναι ὁ Ἄδης οὕτως ἰσχυρός, ὡς ὁ Ζεὺς ἐν τῷ αἰθέρι.

Παρ' Εὐριπίδῃ (33) λέγει ὁ ἄγγελος τῷ Θησεῖ ἀναφορικῶς πρὸς τὰ γεγονότα τοῦ θανάτου τοῦ υἱοῦ αὐτοῦ Ἴππολύτου σὺν ἄλλοις καὶ τότε ἔτι, ὅτι δηλαδὴ ἐκ τῆς πρὸς τὸν Σαρωνικὸν πόντον ἀκτῆς ἠχώ τις χθόνιος ὡς βροντὴ Διὸς βαρὺν καὶ ὑπόκωφον κρότον, μέγαν καὶ φοικώδη πάταγον καὶ μυκηθμὸν κατέλιπε καὶ ἐξέπεμψε πρὸς αὐτούς, ἐπαδοῦς τοῦ Ἴππολύτου :

*«ἔθεν τις ἠχώ χθόνιος ὡς βροντὴ Διὸς
βαρὺν βρόμον μεθῆκε, φοικώδη κλύειν».*

Παρ' Ὀμήρῳ (34) λέγει ὁ Φοῖνιξ τῷ Ἀχιλλεῖ ἀναφορικῶς πρὸς τὰς ὑπὸ τοῦ πατρὸς αὐτοῦ Ἀμύντορος ἐκτοξευθείσας κατ' αὐτοῦ ἀράς :

*«θεοὶ δ' ἐτέλειον ἐπαράς,
Ζεὺς τε καταχθόνιος καὶ ἐπαινὴ Περσεφόνεια».*

«Ζεὺς καταχθόνιος» καλεῖται ἐνταῦθα ὁ Ἄδης, ὅστις μετὰ τῆς Περσεφόνης εἶναι ἐν τῷ βασιλείῳ τῶν νεκρῶν, ὅτι ὁ Ζεὺς μετὰ τῆς Ἥρας ἐν τῷ Ὀλύμπῳ, ἐν τῷ ὑψηλῷ ἐκείνῳ χώρῳ τοῦ φωτὸς καὶ τῆς ζωῆς.

Αἱ «Ἰκέτιδες» λέγουσι παρ' Αἰσχύλῳ (35), ὅτι θὰ κατέλθωσιν εἰς τὸν Δία τῶν νεκρῶν ἔχουσαι ἐν χερσὶ κλάδους ἰκετηρίους, θανοῦσαι δι' ἀγχόνης, ἐφ' ὅσον οὐδεμιᾶς βοήθειας ἔτυχον παρὰ τῶν Ὀλυμπίων θεῶν :

*«Ζῆνα τῶν κεκημηκότων
ἰξόμεσθα σὺν κλάδοις
ἀρτάναις θανοῦσαι,
μὴ τυχοῦσαι θεῶν Ὀλυμπίων».*

160

Ὁ Ἄδης καλεῖται ἐνταῦθα «Ζεὺς τῶν κεκημηκότων»

Καὶ ἐν τῇ δημοσίᾳ θρησκείᾳ ὑπῆρχε τὸ ὄνομα τοῦ φοβεροῦ θεοῦ τοῦ κάτω κόσμου. Ὁ Πανσανίας (36) ποιεῖται λόγον περὶ ἀγάλματος τοῦ «χθονίου Διὸς». Τὰ σπέρματα θάπτονται ἐν τῇ γῆ, τρέφει δ' οὕτως αὐτὰ ὁ «χθόνιος Ζεὺς», ὁ «Πλούτων», ὅστις ἤρπασέ ποτε τὴν θυγατέρα τῆς θεᾶς τῆς γεωργίας Δήμη-

32. Σοφ. Οἰδ. ἐπὶ Κολ. 1605.

33. Εὐριπ. Ἰππολ. 1201 - 1202.

34. Ὀμ. Ἰλ. I (9), 456 - 457.

35. Αἰσχ. Ἰκέτ. 157 - 161.

36. Πανσ. Π 2, 8 (= I [1903/1959] 130, 1 - 2 Spiro).

τρος. Ἔνεκα τούτου ἀκριβῶς καὶ ἡ μήτηρ οὐδαμῶς μισεῖ τὸν θεὸν τοῦ ἄδου. Ἐπὶ ἀναγλύφου τινὸς ἐκ Γυθείου προερχομένου καὶ ἐν τῷ μουσεῖῳ τῆς Σπάρτης φυλασσομένου ἴστανται ὁ κύων τοῦ Ἄδου πλησίον τῆς Δήμητρος.

Ὁφείλει ὁ γεωργός, ὅπως εὐχεται τῷ χθονίῳ Διὶ καὶ τῇ ἀγνῇ Δήμητρι καὶ ἰκετεύῃ αὐτούς, ὅτινες ἐφορῶσι καὶ τελειοῦσι τὰ ἔργα αὐτοῦ, ἀρχόμενος τῆς ἀρόσεως, πρὶν ἔτι δηλαδὴ ἐλάσῃ τοὺς βοῦς, ὅταν λαβὼν τῇ χειρὶ τὸ ἄκρον τῆς «ἐχέτης», τοῦ κρατήματος δηλαδὴ τοῦ ἀρότρου, ψαύσῃ ἐλαφρῶς διὰ τοῦ «ὄρηκος», νεαροῦ καὶ μαλακοῦ οὕτω καὶ ἀπαλοῦ βλαστοῦ ἢ κλάδου, τῶν νέωτων τῶν βοῶν, ἵνα πρόθυμος πρὸς κίνησιν γένηται ἡ ὀρμὴ αὐτῶν. ἔλκουσιν οἱ βόες τὸ «ἐνδρουν», δρυῖνόν τινα δηλαδὴ πασσαλίσκον, ἔμβολόν τι ἐκ δρυῖνου ξύλου, γόμφον τινά, σφῆνα ἢ κερκίδα ἐμβαλλομένην εἰς τρύπημά τι, εἰς ὁπλῆν τινα τοῦ μέσου τοῦ ζυγοῦ, «μεσάβω», διὰ σκυτίνου τινὸς δηλαδὴ ἱμάντος, διὰ λωρίου τινός, τοῦ ζυγοδέσμου (subiugium), ὅστις ἔκειτο «μεταξὺ τῶν βοῶν» διὰ τῆς κερκίδος ταύτης ἐντιθεμένου τοῦ ἱμάντος συνήπτετο ὁ ῥυμὸς τῷ μέσῳ τοῦ ζυγοῦ· οὕτως εἶλκον οἱ βόες σὺν τῷ «ἐνδρούῳ» ἅπαν τὸ ἄροτρον.

Πρὸ τοῦ ἀρότρου ἐτελεῖτο ὑπὸ τῶν Ἀθηναίων ὑπὲρ τῶν καρπῶν θυσία τις ἢ ἑορτὴ «προηροσία» καλουμένη· «προηρόσια» ἐκαλοῦντο τὰ πρὸ τοῦ ἀρότρου θύματα (37). Ἐν Βοιωτίᾳ ἠϋχοντο ἀπλῶς οἱ γεωργοὶ πρὸ τοῦ ἀρότρου τοῖς θεοῖς ἄνευ θυσίας· ὁ εὐσεβὴς Ἡσιόδος παραινεῖ τούτους, ὅπως μὴ ἐπιλανθάνωνται τοῦ ἱεροῦ τούτου καθήκοντος.

Ὁ ποιητὴς λέγει ἐνταῦθα, ὅτι ὁ γεωργός ὀφείλει, ὅπως εὐχεται τῷ χθονίῳ Διὶ καὶ τῇ ἀγνῇ Δήμητρι ἀρχόμενος τῆς ἀρόσεως,

«ὅταν ἄκρον ἐχέτης
χειρὶ λαβὼν ὄρηκα βοῶν ἐπὶ νέωτον ἴκηαι
ἐνδρουν ἐλκόντων μεσάβω».

Ἐχομεν ἐνταῦθα σύνταξιν τοῦ «ἐφικνεῖσθαι» - «ἐφικέσθαι» κατὰ τμῆσιν μετὰ δύο αἰτιατικῶν, τῶνδε : «ὄρηκα» καὶ «νέωτον». Ἡ φράσις ἔχει ἐνταῦθα χρεῖαν βαθυτέρας τινὸς ἐρμηνείας καὶ διασαφήσεως.

Παρ' Ἡροδότῳ (38) ἀναγινώσκομεν ὁμοίαν τινὰ φράσιν :

«... τὸν Ἑλλησποντον ἐκέλευσε (sc. Ξέρξης) τριακοσίας ἐφικέσθαι μάστιγι πληγῆς...».

Θὰ ἦτο δυνατόν, ὅπως ἔχομεν ἐνταῦθα μὲν : «μάστιγας» ἀπλῶς ὑπὸ τὴν ἔννοιαν τῶν διὰ τῆς «μάστιγος» ἐπιφερομένων πληγῶν, παρ' Ἡσιόδῳ δέ : «ὄρηκι πληγῆς» ὑπὸ τὴν ἔννοιαν τῶν διὰ τῆς «ὄρηκος» ἐπιφερομένων πλη-

37. Πρβλ. L. Deubner, *Attische Feste*. Berlin - Darmstadt 1932/1962, σσ. 68 - 69. H.v. Geisau ἄρθρον : *Proerosia* 1 καὶ 2 ἐν : RE, XXIII 1 (1957) 108, 25 - 109, 36.

38. Ἡρόδ. VII 35, 1.

γών, εἰ βεβαίως σκληρόν τι ὄργανον ἦτο ὁ «ὄρηξ», ὥστε νὰ καταφέρωνται δι' αὐτοῦ «πληγαί». Ἐν τῷ ἠσοιδεῖοι κειμένῳ τῆς ἐκδόσεως αὐτοῦ τίθεται ὁ Σίττλ κόμμα μετὰ τὴν λέξιν: «ὄρηξ»³⁹, ἣν οὗτος ἀτόπως οὕτω χωρίζει τῆς ἀκολουθοῦσης φράσεως: «βοῶν ἐπὶ νῶτον ἰκηται [ἰκηται]», ἦτινι φυσικῶς τε καὶ λογικῶς αὕτη ἀνήκει, καὶ συνάπτει ὡς παραθετικῆν ἐπεξηγήσιν τῇ προηγουμένῃ φράσει: «ἄκρον ἐχέτης»· ἐν τῷ οἰκειῷ αὐτοῦ κριτικῷ ὑπομνήματι ἐρμηνεύει ὁ Σίττλ τὴν λέξιν: «ὄρηξ» ἀκολουθῶς βεβαίως τῇ ἐσφαλμένῃ αὐτοῦ στίξει ταύτῃ ὧδε:

«Κυρίως κλάδον, ἐνταῦθα δὲ ὄνομα τῆς χειρολαβίδος».

Ἡ χειρολαβὶς προσδιορίσθη ἤδη διὰ τῆς φράσεως: «ἄκρον ἐχέτης» καὶ οὕτως οὐδεμίαν χρεῖαν ὑπῆρχεν ἄλλης τινὸς λέξεως πρὸς εὐρύτεραν δῆθεν τοῦ πράγματος διασάφησιν. Πάντως, εἰ ὁ Σίττλ εἶχεν ἐνταῦθα χρεῖαν λέξεώς τινος ὡς ἐπεξηγηματικῆς παραθέσεως, τοῦ «ὄρηξ» δηλαδὴ, ὠφείλεν, ὅπως θέσῃ τοῦτον μετὰ τῶν κομμάτων καὶ κατὰ πτώσιν ἴσως γενικῆν: «ὄρηξ», πρὸς παραθετικῆν ἐπεξηγήσιν ἐπὶ τέλους τῆς «ἐχέτης»· ἐφ' ὅσον αὐτὸς οὗτος ὁ Σίττλ σημειοῦται, ὡς εἶδομεν, ὅτι διὰ τοῦ «ὄρηξ» δηλοῦται κυρίως «κλάδος», τότε ἔδει, ὅπως διὰ τῆς λέξεως ταύτης προσδιορισθῆ ἔν τινι στιγμῇ ἢ «ἐχέτης», τὸ ἔρθον δηλαδὴ ξύλον ἐκεῖνο τοῦ ἀρότρου, ὑπερ ἐμπήγγυται, ὡς ἤδη ἀνωτέρω ἐλέχθη, τῷ «γίγη», οὐχὶ δὲ τὸ «ἄκρον» αὐτῆς, ἢ «χειρολαβίς».

Ἄλλ' ἅπαξ γενομένου ἐνταῦθα γραμματικῶς τινος σφάλματος εὐκόλως ἐπονται καὶ ἄλλα σφάλματα ξένα τε ὄντως καὶ παράδοξα. Τὴν φράσιν: «ἐπὶ νῶτον (νῶτα) ἰκηται», ἐξ ἧς ἀπεσπίασθη, ὡς ἐλέχθη, διὰ κόμματος ἢ αὐτῆ φυσικῶς τε καὶ ἀβιάστως ἀνήκουσα λέξις: «ὄρηξ», ἐρμηνεύει ὁ Σίττλ ἐν τῷ κριτικῷ αὐτοῦ ὑπομνήματι ὧδε: «Ἀντὶ τοῦ 'τύπη τῷ βουκέντρῳ'».

Τὸ βουκέντρον εἶναι λέξις μεταγενεστέρα καὶ οὕτω παντελῶς ἄγνωστος τῷ Ἡσιόδῳ. Αὐτὸς οὗτος ὁ Σίττλ παρατηρεῖ, ὅτι τὸ «βουκέντρον (βουκέντρι) ῥάβδος ἦν ἀπ' ἀμφοτέρων τελῶν ἔχουσα κέντρα»· μακρὰ τις ῥάβδος ἦτο τὸ «βουκέντρον» ἀπολήγουσα εἰς σιδηρᾶν ἀκίδα, δι' ἧς ἐκεντῶντο οἱ ἀροτῆρες βόες. Νομίζω, ὅτι ὁ «τεσσαρακονταετῆς αἰζῆδος» τοῦ Ἡσιόδου, ὁ φιλόπονος ἐκεῖνος ἀροτρεὺς τῆς Βοιωτίας, ἦπιος ἦτο καὶ γλυκὺς, ὡς ἀκριβῶς ἦπιος καὶ γλυκὺς ἦτο ὁ τὴν εἰκόνα αὐτοῦ δι' ὠραίων χρωμάτων παρέχων ἡμῖν Ἀσκραῖος ποιητής· παρῶρα οὗτος τοὺς βούς αὐτοῦ εἰς πορείαν ψαύων ἀπλῶς τῶν νῶτων αὐτῶν διὰ μαλακοῦ καὶ ἀπαλοῦ κλάδου, κλάδου νεαροῦ καὶ χλωροῦ καὶ φέροντος ἴσως ἔτι πλατέα, δροσερά καὶ μαλακὰ φύλλα, τοῦ «ὄρηξ», ἐν συνδυασμῷ ἀναντιρρήτως πρὸς ἐνθαρρυντικὰς καὶ ἐμπλεως φιλοστόργου οἰκειότητος ἐπικλήσεις πρὸς τοὺς πολυτίμους συνεργάτας αὐτοῦ, τοὺς ἡσυχούς καὶ

39. Καρ. Σίττλ, Ἡσιόδου τὰ ἅπαντα. Ἀθήνησι 1889 (= Ζωγράφειος Ἑλληνική Βιβλιοθήκη, III), σ. 272.

μακροθύμους, τοὺς πράους καὶ ἀκαμάτους βοῦς, οὐχὶ δὲ διὰ τῶν ἀσπλάγγων κεντημάτων σιδηρᾶς τινος καὶ φονικῆς ῥάβδου. Ἀλλὰ πόθεν ἀνέλαβεν ἐπὶ τέλους ὁ Σίττλ τὴν λέξιν ταύτην, ἐφ' ὅσον ἔλλειπει αὐτὴ ἐν τῇ ἐν λόγῳ φράσει τοῦ Ἡσιόδου, ἐξ ἧς ἄλλως τε ὁ ταύτη φυσικῶς ἀνήκων «ὄρηξ» ἀκρίτως διὰ κόμματος ἀπεσπάσθη; Πρὸς ἐξήγησιν τοῦ πράγματος καὶ τεκμηρίωσιν τῆς λεκτικῆς αὐτοῦ συνθέσεως ἐπάγεται ὁ Σίττλ φράσιν τοῦ Σοφοκλέους, τήνδε (40):

«... μέσον

κάρα διπλοῖς κέντροισί μου καθίκετο».

Ἐνταῦθα ὁ Οἰδίπους διηγούμενος τῇ Ἰοκάστη τὸν θάνατον τοῦ ἀγνώστου αὐτῷ πατρὸς Λαίου λέγει αὐτῇ περὶ τινος πρεσβύτου, ὅστις δὴ οὐδεὶς ἄλλος ἦτο ἢ ὁ ἀγνωστος ἀκριβῶς αὐτῷ πατὴρ Λαίος, ὅτι ἐγγύς τῆς «τριπλῆς κελύθου» δις ἐπληξε τὴν κεφαλὴν αὐτοῦ διὰ τῶν «κέντρον», δι' ὧν ἐκέντριζε τοὺς ἵππους, ἢ ἐπληξεν αὐτὸν διὰ διπλῶν ἴσως μαστίγων. Ἐν τῷ χωρίῳ τούτῳ τοῦ Σοφοκλέους γίνεται ῥητῶς λόγος περὶ «κέντρον» ἀναφορικῶς βεβαίως οὐχὶ πρὸς ἀροτῆρας βοῦς, ἀλλὰ πρὸς ἵππους σύροντας ἄρμα· πῶς λοιπὸν τότε ὁ Σίττλ ἐν τῇ φράσει τοῦ Ἡσιόδου: «βοῶν ἐπὶ νῶτον ἰκηται» τόσον εὐκόλως τε καὶ ἀβασίμως προσεπινοεῖ τὸ ἀγνωστον τῷ Ἡσιόδῳ «βούκεντρον» καὶ δὴ καὶ ἕλως ἀσθαριῶς ἀποσπασθέντος πρότερον ἐκ τῆς φράσεως ταύτης διὰ κόμματος τοῦ «ὄρηκος»; Ὁ ἀρχαῖος σχολιαστὴς τοῦ Ἡσιόδου ἐναργῶς τε καὶ σαφῶς διασαφεῖ τὸ προκείμενον ζήτημα διὰ τῆς μνείας ῥησεῶς τινος τοῦ Σωκράτους, ἧτις πάντως οὐδαμοῦ τῆς ἀρχαίας γραμματείας ἀπαντᾷ ἡμῖν ἔλεγε λοιπὸν ὁ Σωκράτης κατὰ τὸν ἀρχαῖον σχολιαστήν, ὅτι ἔδει, ὅπως εὐχηται τὴν κτῆσιν γραμμάτων μὲν καὶ παιδείας ὁ μανθάνων, παίδων δὲ ὁ γυναῖκα εἰς γάμον λαμβάνων· οὕτω καὶ ὁ Ἡσιόδος ἐμφανίζει ἡμῖν εὐχόμενον παραγωγὴν καρπῶν «τὸν τῆς ἐχέτλης ἤδη λαμβανόμενον καὶ ὄρηκα φέροντα καὶ ἐπάγοντα τοῖς νῶτοις τῶν βοῶν ὥστε κινήθῃναι καὶ ἐλύσαι τὸ ἄροτρον». Κατὰ ταῦτα διὰ τοῦ «ὄρηκος» οὕτε ἢ «ἐχέτλη» οὕτε τὸ «ἄκρον» αὐτῆς, ἢ «χειρολαβίς», δηλοῦνται, ἀλλὰ κλάδος τις μόνον νεαρός τε καὶ τρυφερός.

Τὸν ἱμάντα τὸν ζυγῶ περιβαλλόμενον ὀνομάζει ὁ ποιητὴς ἐνταῦθα «μέσαβον». Τοῦτον περιῆπτον οἱ γεωργοὶ κερκίδι σιδηρᾷ ἢ ξυλίνῃ σφηνί, δρυίνῳ πασσαλίσκῳ, ὃν «ἐνδρον» ἐκάλουν, ἐμβαλόντες τοῦτον πρότερον εἰς τὸ μέσον τοῦ ζυγοῦ. Εὐλόγως λοιπὸν λέγει ὁ ποιητὴς, ὅτι διὰ τοῦ «ὄρηκος», ὃν ὁ γεωργὸς ἐπὶ τὰ νῶτα τῶν βοῶν ἔφερεν, εἰκίνει αὐτοὺς εἰς πορείαν ἔλκοντας τὸ ἐνδρον τῷ «μεσάβῳ», τῷ «κλώρῳ», ὅστις «μέσος» ἦτο τῶν «βοῶν». Συντεινόμενος ὁ ἱμᾶς οὗτος περὶ τὸ «ἐνδρον» ἐφέλικτο αὐτὸ κινουμένων τῶν βοῶν πρὸς τὰ πρόσω καὶ σὺν τούτῳ ἅπαν τὸ ἄροτρον ἀπὸ τοῦ μέρους δηλαδὴ νοεῖται ἐνταῦθα τὸ ὄλον.

Ἐπειδὴ τὸ ἄροτρον ἦτο χαμηλὸν καὶ οἱ βόες ὑψαίχενες, ἐνέβαλλον οἱ γεωργοὶ γόμφον τινὰ εἰς ὀπήν τινα τοῦ μέσου τοῦ ζυγοῦ, τὸ «ἐνδρῶν», καὶ συνήπτον αὐτὸ τῷ ῥυμῷ δι' ἱμάντος, τοῦ «μεσάβου» οὕτως εἰς ὑψὸς αἰρομένου τοῦ ῥυμοῦ οὐδεμίαν χρειαὴ ὑπῆρχεν, ὅπως οἱ βόες κόπτοισιν. Κατὰ ταῦτα ἀναγκασίαι ἦτο ἐνταῦθα πρὸς δέσιν τοῦ γόμφου ἢ χρήσις ἱμάντος, τοῦ «μεσάβου», ὡς ὁ ἱμάς οὗτος ἐκαλεῖτο ἅτε μεταξὺ τῶν βοῶν κείμενος. Ἴσως τὸ «ἐνδρῶν» τοῦτο ἐνέβαλλον οἱ γεωργοὶ εἰς τὸ ἄκρον τοῦ ῥυμοῦ δίκτην κρίκου· δεσμοῦντες οὗτοι διὰ τοῦ ἱμάντος διαπερόνουσιν τὸν ζυγὸν εἰς τὸ ἄνω μέρος τοῦ κρίκου τοῦτου καὶ οὕτως ἐπιτυγχάνεται πάλιν ἡ ὑψώσις τοῦ ῥυμοῦ.

Ὁ ἱμάς ἢ «λῶρος» οὗτος συγκροτεῖται σήμερον ἐκ σιδήρου καὶ φέρει τὸ ὄνομα : «λουριά». Ἐν τῷ κειμένῳ τοῦ Ἡσιόδου ἀνέλαβον τὴν γραφήν : «μεσάβου» τοῦ κώδικος D (Laurentianus) καὶ ἠρμήνευσαν ἀκολουθῶς ταύτην ὑπὸ τὴν ἔννοιαν τοῦ ἱμάντος ἐν τῇ συντακτικῇ θέσει τῆς δοτικῆς τοῦ ὄργανου.

ὑπὸ τὴν γραφήν : «μεσάβου» θὰ εἶχομεν ἴσως ἐνταῦθα ἐπιθετικὸν προσδιορισμὸν τοῦ «ἐνδρῶν» ὑπὸ τὴν ἔννοιαν, ὅτι τοῦτο ἐν τῷ μέσῳ εἶναι τῶν βοῶν ἐμπετηγμένον τῷ ζυγῷ : «ἐνδρῶν μεσάβου».

Εἰ τὸ «μεσάβου» ἐθεωροῦμεν ὡς γενικὴν πληθυντικὴν τοῦ «μέσαβος», τότε θὰ ἦτο τοῦτο ὑποκείμενον τοῦ «ἐλκόντων» ὑπὸ τὴν ἔννοιαν, ὅτι οὐχὶ ἀπλῶς ὁ «ἱμάς», ἀλλ' οἱ «ἱμάντες» νῦν εἶλον τὸ «ἐνδρῶν» παρατηρητέον ὅμως, ὅτι ἐν τοιαύτῃ τινὶ περιπτώσει θὰ ἐδεχόμεθα ἐν τινὶ ἀτόπῳ προσωποποιίᾳ, ὅτι οἱ «ἱμάντες» ἐπετέλουσιν ἐκεῖνο, ὅπερ ἔργον ἦτο τῶν βοῶν κυρίως ὡς ἤδη ἀνωτέρω ἐλέχθη, διὰ τοῦ «ἐνδρῶν» ἐντιθεμένου τοῦ ἱμάντος συνήπτετο ὁ ῥυμὸς τῷ μέσῳ τοῦ ζυγοῦ καὶ οὕτως οἱ βόες, ἐφ' ὧν ἐστηρίζετο ὁ ζυγός, εἶλον τὸν τῷ «ἐνδρῶν» ἅπαν τὸ ἄροτρον διὰ τῶν «ἱμάντων» συνετελεῖτο τὸ ἔργον ἀπλῶς στατικῆς τινος, σταθερᾶς καὶ ἀκινήτου προσδέσεως «ἐνδρῶν» τε καὶ ζυγοῦ καὶ ῥυμοῦ, οὐχὶ δὲ κινήσεως καὶ ἐλξεως τοῦ ἀρότρου, ὅπερ ἔργον ἐπετέλουσιν οἱ βόες τιθέμενοι ὑπὸ τοῦ γεωργοῦ ἐν κινήσει.

«Μέσαβα» ἐκαλοῦντο καὶ τὰ τῷ ἀρότρῳ μεταξὺ τῶν βοῶν προσδεδμένα σχοινία, τὰ ἡνία. Τὴν ἐξήγησιν ταύτην δέχεται πῶς καὶ ὁ Wilamowitz⁽⁴¹⁾. Περὶ τὰ μέτωπα καὶ τὰ κέρατα τῶν βοῶν, λέγει οὗτος, περιελίσσοντο ἱμάντες, οἵτινες περιστρέφοντο περὶ τινὰ πάσσαλον, γόμφον ἢ ἔμβολον, περὶ τὸ λεγόμενον δηλαδὴ «ἐνδρῶν». Οἱ ἱμάντες οὗτοι ἀκριβῶς εἶναι τὰ «μέσαβα», δι' ὧν συνετελεῖτο ἡ μόνη σύνδεσις τῶν ἀροτριῶντων βοῶν μετὰ τοῦ ἀρότρου. Παρατηρητέον ὅμως, ὅτι διὰ τῆς ἐρμηνείας ταύτης οὐδαμῶς δυνάμεθα, ὅπως ἀνεύρωμεν τὴν συντακτικὴν θέσιν τῆς γενικῆς πληθυντικῆς πτώσεως : «μεσάβων», ἣν καὶ ὁ Wilamowitz ἔχει ἐν τῷ κειμένῳ αὐτοῦ. Τίνα συντακτικὴν

41. *Hesiodos erga*. Erklärt von Ulf. v. Wilamowitz-Moellendorf. Berlin 1962², σ. 97.

θέσιν θά εἶχεν ὑπὸ τὴν ἀνωτέρω ἐρμηνείαν ἡ γενικὴ αὐτὴ ἐν τῇ φράσει : «ἐνδρον ἐλκόντων μεσάβιον» ;

Ἐλέχθη ἤδη ἀνωτέρω, ὅτι οὐδαμῶς εὐσταθεῖ συνδυασμός τις τῶν «μεσάβιον» ὡς ὑποκειμένου μετὰ τοῦ «ἐλκόντων» ὑπὸ τὴν ἔννοιαν τῆς ἐλξεως τοῦ ἀρότρου ὑπὸ ἱμάντων καὶ σχοινίων, δι' ὧν βεβαίως ἐπετελεῖτο τὸ ἔργον ἀπλῶς προσδέσεως «ἐνδρούου» τε καὶ ζυγοῦ καὶ ῥυμοῦ· πολλῶ ἔλαττον εὐσταθεῖ τοιοῦτός τις συνδυασμός θεωρουμένων τῶν «μεσάβιον» ὑπὸ τὴν ἔννοιαν ἱμάντων μὲν πάλιν, δι' ὧν ὅμως προσεδέοντο μέτωπά τε καὶ κέρατα τῶν βοῶν τῷ «ἐνδρούου» ἢ καὶ ὧν ἔτι ἐγένετο χρῆσις ὡς ἡνίων· οὐχὶ τὰ σχοινία ταῦτα εἶλκον τὸ ἄροτρον, ἀλλ' οἱ βόες, αἵτινες ἐβάσταζον ἐπὶ τῶν ἰσχυρῶν αὐτῶν ὤμων τε καὶ τραχήλων τὸν ζυγόν. Ἐρωτητέον ὅμως περαιτέρω, τίνα σκοπὸν θά εἶχεν ἡ διαφορά τῶν ἱμάντων ἢ ἡνίων σύνδεσις τῶν μετώπων καὶ τῶν κεράτων τῶν βοῶν μετὰ τοῦ «ἐνδρούου». Τὴν περιαγωγὴν τῶν βοῶν εἰς κατάστασιν ἀδρανοῦς ἀκινήσιος καὶ ἀπράγμονος σχολῆς, καθ' ἣν στιγμὴν ὁ γεωργὸς πρᾶξιμά τι παντελῶς διάφορον ἐσπευδε καὶ ἐπέδωκε, τὴν ἐνεργὸν δηλαδὴ κίνησιν αὐτῶν πρὸς ἄροσιν τοῦ ἀγροῦ; Ἀναντιρρήτως, ὡς καὶ σήμερον, οὕτω καὶ κατὰ τὴν ἐποχὴν τοῦ Ἡσιόδου μέτωπά τε καὶ κέρατα τῶν βοῶν περιεδέοντο δι' ἱμάντων, δι' ἡνίων, ὅμως τὸ ἕτερον ἄκρον τούτων οὐδαμῶς περιστρέφετο περὶ τὸ «ἐνδρον», ἀλλ' ἐκρατεῖτο ὑπὸ τοῦ γεωργοῦ, ὅστις οὕτω δεόντως ἐρρυθμιζε τὰς κινήσεις καὶ τὴν πορείαν τῶν βοῶν.

Διὰ τῶν «μεσάβιον» ἐδηλοῦντο ἴσως περαιτέρω καὶ ὁ ζυγὸς ἢ ὁ «ἰστοβοεὺς», ὁ ῥυμὸς δηλαδὴ, ἢ καὶ αὐτὸ τοῦτο τὸ ἄροτρον ἐν τῷ συνόλω αὐτοῦ θεωρούμενον, ἐπειδὴ πάντα ταῦτα ἐν τῷ μέσῳ ἐπὶ τέλους ἦσαν τῶν βοῶν.

Διὰ τῶν «μεσάβιον» ἐδηλοῦντο ἴσως καὶ αἱ γλυφαὶ ἔτι τοῦ ζυγοῦ, τὰ καμπύλα μέρη τοῦ ζυγοῦ, εἰς ἃ ἐμβαίνει ὁ τράχηλος ἐκαστέρου τῶν ἐζευγμένων βοῶν ἐν ταῖς γλυφαῖς ταύταις ἦσαν δεδεμένοι οἱ αὐχένες τῶν βοῶν· οἱ βόες ὑπέδυντο οὕτω τὰ «μέσσαβα», ὡς παρὰ Καλλιμάχῳ (42) ἀναγινώσκομεν :

«μέσσαβα βοῦς ὑποδός».

Εἶλκον οὕτως οἱ βόες τὸ «ἐνδρον τῶν μεσάβιον»

Οὐχὶ ἀπίθανον εἶναι, ὅτι ὁ Ἡσιόδος ἐννοεῖ ἐνταῦθα καὶ τὰς «ζεύγλας», τὰ δύο δηλαδὴ ξύλα ἐκεῖνα, ἅτινα ἐμπήγνυνται εἰς τὸν ζυγόν καὶ περικλείουσι τὸν βοῦν, ὃν βαρύνει ἄνωθεν ὁ ζυγός. Οὕτως ἀναγινώσκομεν ἐπὶ τοῦ προκειμένου ἐν τῷ Μεγάλῳ ἐτυμολογικῷ (43) τάδε :

«τοῦ δὲ ζυγοῦ τὰ τιθέμενα ἐπὶ τοὺς αὐχένους τῶν βοῶν οἱ μὲν ζεύγλας, οἱ δὲ βοείας, οἱ δὲ μέσσαβα καλοῦσιν».

Ἄ «τυτθὸς δμῶος», ὁ μικρὸς δηλαδὴ οἰκέτης, ὁ θεράπων, ὀφείλει, ὅπως

42. Καλλιμ. ἀπ. 651 (513) (= I [1949] 434 Pfeiffer).

43. EM, s.v. : «αὐτότρονον» (= p. 173, 26 - 29 Gaisford [1848/1967]).

δπισθεν ἀκολουθεῖν καὶ ἔχων «μακέλην», σιδηρᾶν δηλαδὴ σκαπάνην ἢ δίκελλαν, πόνον παρασκευάζῃ τοῖς πτηνοῖς καλύπτων διὰ τῶν χωμάτων τὰ σπέρματα καὶ κατακρύπτων αὐτά.

Ἡ «μακέλη» ἦτο σιδηροῦν τι γεωργικὸν ἐργαλεῖον, κτενοειδές, οὐτινος ἐποιοῦντο χρῆσιν οἱ γεωργοὶ πρὸς καλλιέργειαν τοῦ ἐδάφους, πρὸς ἐξομάλυνσιν καὶ ἐπιπέδωσιν αὐτοῦ· οὐχὶ διάφορος τοῦ λίσγου, τοῦ σημερινοῦ «τσαπίου», ἦτο ἡ «μακέλη». Ὁ «τετθὸς ὁμῶς», ὁ μικρὸς δηλαδὴ οἰκέτης, γῆν ἐπιρρίπτων ἔδυσχέραινε παρὰ τοῖς πτηνοῖς τὸ ἔργον τῆς ἐκκαλύψεως τῶν σπερμάτων· πολυπληθῆ πάντοτε συναγείρονται ὠρισμένα πτηνά περὶ τοὺς ἐσπαρμένους ἀγροὺς καλούμενα σήμερον «σιταρήθρες».

Ὁρθῶς ὁ Ἡσίοδος ἀπέδωκε τῷ οἰκοδεσπότῃ μὲν τὸ ἔργον τοῦτο μὲν τῆς σπορᾶς, τοῦτο δὲ τῆς ἐλάσεως, τῆς παρορμήσεως δηλαδὴ καὶ παρακινήσεως πρὸς πορείαν τῶν σπρόντων τὸ ἀρότρον βοῶν, τῷ οἰκέτῃ δὲ τὸ ἐπισκάπτειν, ἀνακινεῖν καὶ ἀναστρέφειν τὸ χῶμα πρὸς ἐπικάλυψιν καὶ κατάκρυψιν τοῦ σπειρομένου καρποῦ. Οὕτως αὐτὸν ἐπὶ τῆς γῆς ἐρριμμένον οὐχὶ εὐπετῶς ἀνέλεγον τὰ πτηνά, ἐφ' ὅσον ὑπὸ τῆς ὑπὸ τοῦ οἰκέτου ἐπιπερομένης γῆς ἀπεκρύπτετο οὗτος περιστρεφόμενος. Τὸ ἔργον τοῦτο τῆς ἀποκρύψεως τῶν σπόρων συντελεῖται σήμερον εὐχερέστερον διὰ παντοειδῶν καλλιεργητικῶν ἐργαλείων, ἅτινα ὀνομάζονται «σκαλιστήρες», «καλλιεργηταὶ» ἢ — ἐν τῇ γλώσσῃ τοῦ λαοῦ — «σβάρανα». Διὰ τῶν γεωργικῶν τούτων ὀργάνων ἀποτριβονται τὰ χῶματα τοῦ ἐδάφους, ἅτινα οὕτω καλῶς καλύπτουσι τοὺς σπόρους· διὰ τῶν ὀργάνων τούτων συμπληροῦται καὶ ἡ καταστροφή τῶν ὑπὸ τοῦ ἀρότρου ἐκρίζωνόντων ἤδη ζιζανίων διὰ τῆς ἀποτινάξεως τῶν ἐπὶ τῶν ριζῶν προσκεκολλημένων μαζῶν χῶματος. Κατασκευάζονται αἱ «σβάρανα» ἐκ ξύλου ἀπλῶς ἢ ἐκ κλάδων, ἐκ σιδηροῦ ἢ ἐκ ξύλου μετ' ὀδόντων σιδηρῶν. Καταλλήλως δι' αὐτῶν ἀποτριβονται τὰ χῶματα, συμπίεζονται δ' εἶτα ταῦτα καὶ ἰσοπεδοῦνται.

Τὸ εἰς τὸ ἔργον τῆς ἀρόσεως καὶ σπορᾶς ἀναφερόμενον καὶ ἀνωτέρω καταγραφὴν σύνολον στίχων κατακλείει ὁ Ἡσίοδος διὰ σοφῆς ῥήσεως περὶ τῆς μεγάλης μὲν ὠφελείας ἐν τῷ βίῳ τῆς τάξεως καὶ τοῦ ρυθμοῦ, τῆς μεγάλης δὲ πάλιν ζημίας ἐν αὐτῷ τῆς ἀταξίας καὶ τῆς ἀρρυθμίας :

«εὐθημοσύνη γὰρ ἀρίστη
θνητοῖς ἀνθρώποις, κακοθημοσύνη δὲ κακίστη».

Ἡ ἐν παντὶ ἐργῷ, εἴθην καὶ ἐν τῇ ἀρόσει καὶ τῇ σπορᾷ, ἐξίς τῆς εὐταξίας καὶ τῆς εὐρύθμου διαθέσεως τῶν πραγμάτων, ἡ φιλόκαλος εὐκοσμία καὶ ἡ ἐπιμελής πάντοτε καὶ φιλόπονος ἐργασία ἀποτελοῦσι παρὰ τοῖς θνητοῖς ἀνθρώποις ἄριστον πλεονέκτημα καὶ πολῦτιμον ἀγαθόν, ὡς πάλιν κακίστον μειονέκτημα καὶ ἐλάττωμα εἶναι παρ' αὐτοῖς ἡ ἀταξία καὶ ἡ ἀρρυθμία, ἡ ἐπιπόλαιος σπουδὴ καὶ ἡ ἄνους νοχέλευα.

IV.

Ἡ ἐφεύρεσις τοῦ ἀρότρου ἀνάγεται εἰς προϊστορικοὺς χρόνους. Τὸ ἡσιόδειον ἄροτρον διὰ μέσου τῶν αἰώνων οὐδεμίαν σχεδὸν ἔπαθε οὐσιώδη μεταβολὴν μέχρι τοῦλάχιστον πρό τινων δεκαετιῶν, ὡς ἀκριβῶς σταθερά, ἀμετάβλητα καὶ αἰώνια παρέμειναν τὰ ὑψηλόφωνα ἦθη τῶν ἀρχαίων ἡμῶν προγόνων καὶ εὐδροσοὶ πάλιν θάλλουσι οἱ μεγαλειώδεις αὐτῶν καὶ ἀθάνατοι, οἱ θεοὶ αὐτῶν καὶ ἄφθαρτοι λογισμοὶ ἐν γλώσση ὑπερκοσμίῳ, ἧς ἐποιοῦντό ποτε χρῆσιν οἱ θεοὶ τοῦ Ὀλύμπου.

Κατὰ τοὺς τελευταίους χρόνους ἐξαιρουμένων ὄρεινῶν τινων περιοχῶν τῆς κεντρικῆς Ἑλλάδος ἀντικατεστάθη τὸ ἡσιόδειον ἄροτρον εὐρέως διὰ σιδηρῶν καὶ ἀτμοκινήτων ἀρότρων. Ἀναντιρρήτως διὰ τῆς μηχανικῆς ταύτης ἐξελίξεως τοῦ ἀρχαίου ἀρότρου ἀκοπωτέρα ἴσως καὶ φορεὺς πλουσιωτέρων προσόδων καθίσταται ἡ ἄροσις καὶ ἡ σπορὰ τῶν ἀγρῶν, ὅμως αὕτη ἀφῆρπασεν ἀτυχῶς ἀπὸ τῶν γεωργῶν τὴν ἡρεμίαν ψυχῆς τε καὶ πνεύματος, τὴν ἄνεσιν καθόλου τοῦ φυσικοῦ παρ' αὐτοῖς καὶ ἀπλοῦ βίου, ἐνέβαλε δ' αὐτοῖς εὐρέως τε καὶ βαθέως τὸ ἀγχος τῆς βίας καὶ τῆς παραχῆς, τὴν ἀγωνίαν τῆς ἀσυγκρατήτου ταχύτητος καὶ τοῦ ἀνησύχου πάθους· πάντα ταῦτα συντρίβουσι τὴν ὑγίειαν τοῦ ἀνθρώπου καὶ τὴν ἀπέριττον χάριν ἢ τὴν ἄχραντον πόλησιν καὶ ἀπλότητα τοῦ γεωργικοῦ καὶ ἀγροτικοῦ βίου. Ὁ ἄνθρωπος κτᾶται τὸν ἰδεώδη βίον οὐχὶ μόνον διὰ τῶν ὕλικῶν ἀγαθῶν καὶ τοῦ πλοῦτου, ἀλλὰ διὰ τῆς ἐπικοινωνίας κυρίως ψυχῆς τε καὶ σώματος μετὰ τοῦ λιτοῦ καὶ ἀνεπιτηδεύτου κάλλους τῶν παντοειδῶν εἰκόνων τῆς φύσεως, ἐφ' ὧν ἀοράτως ἐπιφέρεται τὸ δημιουργικὸν πνεῦμα τοῦ παναγάθου Θεοῦ:

«Ὅν ἐπ' ἄρω μόνω ζήσεται ὁ ἄνθρωπος, ἀλλ' ἐπὶ παντὶ ὄηματι ἐκπορευομένῳ ἐκ στόματος Θεοῦ»⁽⁴⁴⁾.

Ἀναφορικῶς πρὸς τὰς ἐν λόγῳ γεωργικὰς ἀσχολίας σημειοῦμαι ἐνταῦθα διαφορὰς τινὰς ἐν συγκρίσει πρὸς τὸν ἀρχαῖον ἀγροτικὸν βίον καὶ δὴ καὶ ἐν τῇ περιοχῇ κυρίως τῆς σπορᾶς· ἐκ τῆς περιοχῆς ταύτης κατ' ἐξοχὴν ἀνέλαβεν ἡ Κόρινθα εἰκόνα τινά, ἵνα διδάξῃ τὸν Πίνδαρον τὴν τέχνην τῆς εὐμέτρου ἐν ταῖς ᾠδαῖς αὐτοῦ χρήσεως τῶν μύθων.

Ἐν πρώτοις παρατηρῶ, ὅτι, ἐνῶ κατὰ τὴν ἀρχαιότητα οἱ ἄνδρες κυρίως, ὁ οἰκοδεσπότης, ὁ «τεσσαρακονταετῆς αἰζηός», καὶ ὁ μικρὸς θεράπων, ὁ «τυτθὸς δμῶος», ἐξετέλουν τὰς γεωργικὰς ἐργασίας, τὴν ἄροσιν καὶ σπορὰν τῶν ἀγρῶν καὶ τὴν διὰ χωμάτων κατὰκρυψιν τῶν σπερμάτων, ἐκτελοῦσι τὰς ἐργασίας ταύτας σήμερον ὁ οἰκοδεσπότης συνήθως καὶ ἡ οἰκοδέσποινα, ὁ πατήρ καὶ ἡ μήτηρ, τῇ βοήθειᾳ οὐχὶ θεραπόντων καὶ οἰκετῶν, ἀλλὰ τῶν τέκνων αὐτῶν. Ἀνακαλῶ τὴν στιγμὴν ταύτην εἰς τὴν νοσταλγὸν μνήμην ἐκ τῆς περιοχῆς

44. Λευτερ. 8, 3· Ματθ. 4, 4.

τοῦ ἀρχινοῦφουῦς μὲν, ὅμως ἀπαραγράπτου καὶ ἐμπλεῶ πάντοτε περιπαθῶν καὶ ἱερῶν ἀναμνήσεων, παρελθόντες ὠραίας εἰκόνας τοῦ γεωργικοῦ καὶ ἀγροτικού βίου, ὡς αὐταὶ ἐπιτερπεῖς ἐξεύλισσαντο πρὸ τῶν περιέργων ὀφθαλμῶν κατὰ τοὺς χρόνους ἐκείνους τοῦ οὐδαίμονος παιδικοῦ καὶ ἐφηβικοῦ βίου ἐν Ἁγίᾳ Τριάδι τῆς Εὐρυτανίας ἀνά τὰς πολυανθεῖς ὑπαιρέας τοῦ περικαλλοῦς Τυμφρηστοῦ ἐν ὠραῖς ἔαρος καὶ θέρους μεσταῖς ζωῆς ἐλπίδων καὶ ὑψηλῶν ὁραμάτων.

Ἡ μήτηρ κυρίως πρὸ τῆς ἐκκινήσεως τῶν βοῶν ἐσπείρει τὸν σπῆρον ἐπὶ ὠρισμένου τμήματος τοῦ ἀγροῦ «σποριάς» καλουμένου διὰ τῶν ἀδρῶν χειρῶν τῆς φιλοπόνου καὶ ἀκαμάτου ἐργάτιδος, οὐχὶ δὲ οἰκέτης τις, μικρὸς θεράπων τοῦ οἴκου, «τιτθὸς δμῶος». Διὰ μέσου τῶν εὐκινήτων δακτύλων εὐτέχνως τε καὶ κατὰ μέτρον διέρρεον οἱ κόκκοι τοῦ σπειρομένου σίτου καὶ ἐν ἴσῃ πάντοτε ποσότητι διεσκορπίζοντο οὗτοι ἀνά τὸν ἀγρὸν ταύτης νῦν αὖτε ἐν τῇ οἰκογενεῖᾳ ἀμείνων ἦτο

«σπέρματα δάσσασθαι καὶ ἐπισπορίην ἀλέασθαι».

Κατὰ τὴν ἐκτέλεσιν τοῦ ἔργου τούτου ἤκούετο παρὰ τὸν ἠδύμολπον καὶ ἀέκων φλοῖσθον τοῦ παραρρέοντος ποταμοῦ ἐλαφρὸς τις καὶ πλήρης ἀρρήτου θροῦς τῆς ἐλαφρᾶς καὶ εὐρύθμου διαρροῆς τοῦ σπῆρου· ὑψοῦτο ὁ θροῦς οὗτος πρὸς τὸν Θεὸν ὡς ἱερὸς ὕμνος εὐλαβεστάτης εὐγνωμοσύνης, ὡσεὶ χορδαὶ ἀκριβῶς ὀργάνων ἠρέμως ἐπλήττοντο ὑπὸ τῆς πνοῆς αἰθερίας τινὸς ἠπιότητος.

Μετὰ τὴν ἐκτέλεσιν τοῦ ἔργου τούτου ὁ περιφροντις μὲν πάντοτε καὶ αὐστηρὸς, ἐμπλεῶς δ' ὅμως στοργῆς καὶ σωφροσύνης πατήρ, ἐτίθετο εἰς κίνησιν τὸ ἄροτρον οὐχὶ κεντῶν διὰ σιδηροπαγοῦς τινος καὶ ἀμειλικτοῦ «βουκέντρου», ἀλλὰ θωπεύων πολλῶ μᾶλλον διὰ πολυφύλλου νεαροῦ καὶ μαλακοῦ κλάδου πλατάνου, τοὺς πράγους καὶ μακροθύμους βοῦς καὶ διὰ φιλίων φωνημάτων παροτρύνων αὐτοὺς ἐπὶ τὴν ὀρθὴν ἐν τῇ αὐλακί πορείαν πρὸς καρποφόρον ἐκτέλεσιν τοῦ καματηροῦ ἔργου :

«πᾶμε, ἀπάνω, κάτω, ὦ, ὦ, Μελίσση, ἔ, ἔ, καλό μου !».

Ἀκολουθοῦσα ἡ μήτηρ ἐκάλυπτε διὰ τῆς σκαπάνης τὰ σπέρματα, ὅπερ ἔργον ἐπετέλει ποτὲ ἐν Βοιωτίᾳ ὁ «τιτθὸς δμῶος».

Καὶ ταῦτα μὲν ἐγίνοντο κατὰ τὴν σπορὰν τοῦ σίτου, κατὰ τὴν σπορὰν ὅμως τοῦ ἀγνώστου τοῖς ἀρχαίοις ἀραβοσίτου, ἧτις ἐπιτελεῖται σήμερον κατ' Ἀπρίλιον ἢ Μάιον, οὐχὶ σπανίως ἀνελάμβανον ταύτην τὰ μικρὰ τέκνα τοῦ γεωργοῦ ἐκ περιτροπῆς. Νῦν ὅμως οἱ χονδροὶ σπόροι οὐδαμῶς διεσκορπίζοντο ἀνά τὸν καλλιεργούμενον ἀγρὸν, ἀλλ' ἐρίπτοντο πολλῶ μᾶλλον κόκκος πρὸς κόκκον κατ' ἀπόστασιν πάντοτε βήματος ἐν τῇ βαθεῖᾳ αὐλακί ὀπισθεν τοῦ ἐπὶ τὰ πρόσω ὑπὸ τῶν βοῶν ἀπαύστως συρομένου ἄρότρου καὶ δεόντως εἶτα κατὰ τὴν ἀναστροφὴν τούτων ἐκαλύπτοντο ὑπὸ τῶν ἀνασκαπτομένων

χωμάτων. Ἐκ τοῦ ἔργου τούτου διπλῆ τις καὶ τριπλῆ ὠφέλεια προήρχετο : ἐρίνετο πρῶτον κατάλληλος ἐν τῷ ἀγρῷ χρῆσις καὶ τῶν μικρῶν δυνάμεων τῆς οἰκογενείας· ἐρίνετο ὑστερον οἰκονομία σπόρου διὰ τῆς ἀποφυγῆς τῆς διὰ τοῦ ἀτάκτου διασκορπισμοῦ τῶν κόκκων συντελουμένης σπατάλης· ἐφύετο τέλος ὁ ἀραβόσιτος διὰ τῆς ἀποφυγῆς τῆς ἐνδεχομένως ἀσυμμέτρου σποράς, τῆς «ἐπισπορίας», οὐχὶ σωρηδὸν καὶ ἀτάκτως, ἀλλὰ στιχηδὸν καὶ κατ' εὐθείας καὶ παραλλήλους γραμμὰς καὶ οὕτως ἐν μεγάλῳ βαθμῷ περιορίζετο βραδύτερον ὁ μόχθος τοῦ «βοτανίσματος», τῆς ἐκριζώσεως δηλαδὴ, ἀφαιρέσεως καὶ συλλογῆς τῶν φυομένων ἀγρίων καὶ ἐπιβλαβῶν χόρτων, τῶν ζιζανίων, καὶ ὁ μόχθος πάλιν τοῦ «σκαλίσματος», τῆς ἀραιώσεως δηλαδὴ τῶν ἀναφυέντων ἐκ τοῦ σπόρου βλαστημάτων καὶ φύτρων. Ἐπίπονος ἦτο ἡ ἐργασία αὕτη τῶν παιδίων, οὔτινες βεβαίως οὐχὶ «τεσσαρακονταετείς αἰζήοι» ἦσαν, ἵνα δεόντως φροντίζοντες καὶ ἐπιμελούμενοι τοῦ ἔργου εὐθεῖαν ἐλαύνουσι τὴν αὐλακα καὶ τὴν τομὴν τοῦ ἀρότρου, ἀλλὰ «τυτθοὶ» νεανίαι, οὔτινες ἀσμένως θὰ ἔστρεφον τὰ βλέμματα αὐτῶν πρὸς ὁμήλικας φίλους μετ' εὐλόγου πόνου καὶ πικροῦ ζήλου ἀναπολοῦντες τὴν ἀμέριμον ἀσχολίαν τῶν παιγνίων. Ἀντάλλαγμα εὐάρεστον ἀπετέλει πάντως παρ' αὐτοῖς ἢ διὰ τῶν γυμνῶν ποδῶν ἡδεῖα ἐκεῖνη αἰσθησις τῆς δροσερᾶς ὑγρότητος τῶν ἐν τῇ βαθείᾳ αὐλακι ἀνακεχυμένων ἀραιῶν καὶ ἀπαλῶν χωμάτων.

Ἀπὸ νεότητος ἰσχυρῶς καὶ ἀλύτως ἐδέσμευσαν ψυχὴν τε καὶ λογισμὸν αἱ ἀθάνατοι ἰδέαι τοῦ Ἡσιόδου καὶ τοῦ Πινδάρου καὶ τῆς Κορίνθης καὶ τοῦ Πλουτάρχου καὶ τῆς ἄλλης ἐκεῖνης πολυπληθοῦς καὶ ἱεραῆς ὄντως χορείας τῶν μεγάλων ποιητῶν καὶ συγγραφέων καθόλου τῆς ἑλληνικῆς ἀρχαιότητος· τοῦ Ὀμήρου, τοῦ Αἰσχύλου, τοῦ Σοφοκλέους καὶ τοῦ Εὐριπίδου ἢ τοῦ Ἡροδότου καὶ τοῦ Θουκυδίδου ἢ τοῦ Πλάτωνος καὶ τοῦ Ἀριστοτέλους ἢ τοῦ Λυσίου, τοῦ Ἰσοκράτους καὶ τοῦ Δημοσθένους. Πολλάκις ἐμακάρισα ἐμαυτὸν τῶν εὐδαιμόνων εὐκαιριῶν τῶν συχνῶν καὶ ἀύπνων περιπάτων ἀνά τὸν πολυανθῆ καὶ μυροβόλον, τὸν αἰώνιον καὶ ἀμάραντον ἐκεῖνον παράδεισον, ἐν ᾧ ἐπὶ σειρὰν αἰῶνων φιλοπόνως τε καὶ ἐνδόξως ἐφυτουργήθησαν τὰ πολύφυλλα καὶ ἀειθαλῆ δένδρα θείας καὶ ἀνεφίκτου σοφίας. Παρὰ ταῦτα ὁμολογητέον, ὅτι ἐν στιγμαῖς περιπαθοῦς ἀνακλήσεως εἰς τὴν μνήμην εἰκόνων καὶ γεγονότων μακρὰν, πολὺ μακρὰν κειμένων τοπικῶς τε καὶ χρονικῶς, ὥραιων εἰκόνων τῆς γενετείας, τῶν κήπων, τῶν ἀγρῶν καὶ τῶν δασῶν αὐτῆς, τῶν πολυῦδρων ποταμῶν καὶ κρηνῶν αὐτῆς, πολυφιλῆτων εἰκόνων συγγενῶν τε καὶ φίλων, οὐς καλύπτει πλέον τὸ χῶμα τοῦ τάφου, τὴν μείζονα καὶ ἡδυτέραν παρηγορίαν τῇ ἀλγούσῃ ψυχῇ ἐπὶ τῇ ταχεῖᾳ ῥοῇ καὶ τῇ ἀμειλίχῃ εἰς τὸν αἰῶνα ἀπωλείᾳ τιμωτάτων ἀγαθῶν τοῦ ἀψύχου καὶ ἐμψύχου κόσμου παρασκευάζει ἢ ἀνάγνωσις τῶν «Ἐργων» κυρίως τοῦ Ἡσιόδου. Ἀναντιρρήτως ἢ ἀνάγνωσις τῶν χορικῶν ἀσμάτων μεγάλων τραγικῶν ποιητῶν ἢ τῶν ἠθικῶν διδαγμάτων μεγάλων πάλιν φιλοσόφων τῆς ἑλληνικῆς ἀρχαιότητος, δι' ὧν ἐπλήρωσάν ποτε τὰ σύμπαντα

χρηστής σεμνότητος και εὐπρεπείας οἱ ἀθάνατοι αὐτῶν δημιουργοὶ κατὰ τὰς εὐστάμιους και δαιμονίας αὐτῶν πτήσεις εἰς τὰς ἀνωτάτας σφαίρας τοῦ αἰθέρος και τοῦ οὐρανοῦ, ἀποτελεῖ ἤπιον και ἡδὺ βάλσαμον παραμυθίας τῆς ἐν τῇ ἀπαύστῳ βῶθι τοῦ πανδαμάτορος χρόνου ὑπὸ τῶν ἀμετρήτων ἀναγκῶν και θλίψεων τοῦ βίου δεινῶς χειμαζομένης ψυχῆς· παρὰ ταῦτα ὁμολογητέον, ὅτι μείζονα παραμυθίαν παρασκευάζει, ὡς ἐλέχθη, τῇ ψυχῇ ταύτῃ ἡ ἀνάγνωσις τῶν «*Ἔργων*» κυρίως τοῦ Ἡσιόδου, ἅτινα ἐμπλεα εἶναι ὑπερφυῶν πνευματικῶν θεωρημάτων, σοφῶν διδασκῶν ἑλληνικωτάτης χρυσεῖς και ἀμετρήτου ὄντως χρηστότητος. Ἡ ἀνάγνωσις τῶν «*Ἔργων*» τοῦ Ἡσιόδου γενῶν ὡς ἐν θεῷ και ὑπερφυῖ ὄνειρον τὴν ἐντύπωσιν ἐναργεῦς διὰ μέσου τοῦ διαρρευσαντος πολλοῦ χρόνου και ζώσης οἰνεῖ ἀκροάσεως τοῦ ἡπίου ἐκείνου και ἡδυτάτου θροῦ τοῦ σπειρομένου αἴτου, ὅστις εὐτέχνως ποτὲ διέρρηε διὰ τῶν ἀδρῶν δακτύλων τῆς ἀδίκου και φιλοστόργου μητρὸς, ἡ τῶν ἀνεπιλήστων φωνημάτων τοῦ φιλοπόνου τὴν γῆν ἀροτριῶντος πατρὸς, δι' ὧν οὗτος ἀνὰ τὰς ὑπαιρέας τοῦ Τυμμηστοῦ ἀπαύστως παρῶτρυνε τοὺς βοῦς ἐπὶ τὴν ἐκτέλεσιν τοῦ πολυμήχθου γεωργικοῦ ἔργου· ὑπὸ τὸ κράτος τοιούτων ἱερῶν ἀναμνήσεων ἐναργεῶς ἀνακίπτει πρὸ τῶν ὀφθαλμῶν και ἡ εἰκὼν ἐκείνη ἐπὶ τοῦ εὐθύμου και εὐδαίμονος μικροῦ μαθητοῦ, τοῦ «*τυτθοῦ ὁμῶου*», ὅστινος τοὺς γυμνοὺς πόδας περιέφρξε ποτε και περιεκάλυπτε τὸ ἀραιὸν και ἐλαφρὸν, τὸ ὑγρὸν και δροσερὸν χῶμα τοῦ διὰ τοῦ ἀρότρου ἀνασκαπτομένου ἐδάφους.

Ἡ ἀνάγνωσις γεωργικῶν εἰκόνων ἀρόσεως και σπορᾶς, ἃς παρέχει ἡμῖν ὁ Βοιωτὸς ποιητὴς Ἡσιόδος και εἰς ἃς ὠδήγησαν ἡμᾶς Κόριννά τε και Πίνδαρος και Πλούταρχος, ὅστινες πάντες διετέλουν ὀπωσθήποτε ὑπὸ τὴν ἀδιάκωπον και εὐχάριστον δρᾶσιν τοῦ φυσικοῦ περιβάλλοντος τῆς ὠραίας αὐτῶν πατρίδος και τῶν ἐξόχων διδασκῶν τοῦ μεγάλου αὐτῶν συμπολίτου, ἅτινα ἐνέπνευσαν αὐτῶ ἐν τῷ Ἑλικῶνι αἱ Ὀλυμπιάδες Μοῦσαι, αἱ ἀρτίπειαι κόραι τοῦ Διός, ἡγαγεν ἡμᾶς εἰς τὴν πολύζηλον ἐκείνην περιοχὴν, ἣν ὡς τὸ ὕψιστον και κάλλιστον ἰδεῶδες τοῦ ἀνθρωπίνου βίου ἐθεῶτό ποτε διὰ τῶν ὀφθαλμῶν τῆς ψυχῆς αὐτοῦ ὁ προφήτης Μιχαίας⁴⁵). Ἐπ' ἐσχάτων τῶν ἡμερῶν κρινεῖ ὁ Κύριος ἀνὰ μέσον λαῶν πολλῶν και ἐξελεῖγξει ἔθνη ἰσχυρὰ μέχρι τῶν ἀπωτάτων περιοχῶν τῆς γῆς· οἱ ἄνθρωποι κατακόψουσι τὰς ῥομφαίας αὐτῶν εἰς ἄροτρα και τὰ δόρατα αὐτῶν εἰς δρέπανα· οὐδέποτε πλέον ὀφθαλμοὶ ἔθνος τι ἐναντίον ἄλλου ἔθνους και οὐδέποτε θὰ ἀσχολῆται τις περὶ τὴν μάθησιν τῆς τέχνης τοῦ πολέμου· ἕκαστος ἄνθρωπος ἀναπαύσεται ὑποκάτω τῆς ἀμπέλου και τῆς συκῆς αὐτοῦ, διότι οὐδεὶς πλέον ὁ ἐκφοβῶν ὑπάρχει· διότι τὸ στόμα Κυρίου τοῦ παντοκράτορος ἐλάλησε ταῦτα.

45. Μιχ. 4, 3-4. Περὶ. Ἄ. Π. Χαστούπη: *Τὸ βιβλίον τοῦ Μιχαίου. Μετάφρασις ἐκ τοῦ ἑβραϊκοῦ πρωτοτύπου μετὰ κριτικὴν ἀποκατάστασιν.* Ἐν Ἀθήναις 1969, σσ. 12-13.

Τ. Κ. ΠΑΠΑΤΖΩΝΗ

Ἀκαδημαϊκοῦ

ΑΙΣΘΗΤΙΚΗ ΤΟΠΟΘΕΤΗΣΙΣ ΤΩΝ ΕΡΓΩΝ ΤΟΥ ABBA DUBOS

Παρ' ὄλην τὴν καθυστέρησιν μιᾶς ἐξαετίας, θὰ ἐθεώρουν παράλειψιν ἀσυγχώρητον τὸν παραμερισμὸν ἀπὸ τὰς παρουσιάσεις τῶν σημαίνουσων ἐκδόσεων, τῶν ἀφορωσῶν θέματα Αἰσθητικῆς, τὸ δοκίμιον τοῦ αἰσθητικοῦ Enrico Fubini, τὸ ἀφορῶν εἰς τὴν τοποθέτησιν τῶν ἔργων τοῦ Ἀββᾶ Dubos εἰς τὴν ἱστορικὴν πορείαν τῆς Αἰσθητικῆς (*). Ἡ μελέτη περιελήφθη εἰς τὰ δημοσιεύματα τῆς Σχολῆς Γραμμάτων καὶ Φιλοσοφίας τοῦ Πανεπιστημίου τοῦ Τουρίνου, ἀποτελεῖ δὲ τὸ τρίτον τεῦχος τοῦ 16ου τόμου τῶν ἐκδόσεων τούτων.

Τὸ ἔργον τοῦ Ἀββᾶ Dubos ἀποτελεῖ λίαν ἐνδιαφέροντα ἱστορικὸν σταθμὸν εἰς τὴν Ἱστορίαν τῆς Τέχνης, ἀποτελοῦν ἀφ' ἑνὸς τὸ ἀπόσταγμα τῶν μέχρι τῆς ἐποχῆς τοῦ Ἀββᾶ προηγηθεισῶν αἰσθητικῶν μελετῶν καὶ κριτικῶν τοιούτων καὶ ἀφ' ἑτέρου προδρομικὸν σημεῖον, μετὰ τὸ ὅποιον ἐξεπήδησαν αἱ συγκρουόμεναι μεταξὺ τῶν θεωρίαι περὶ Τέχνης, αἱ ἔριδες μεταξὺ παλαιῶν καὶ νέων καλλιτεχνῶν καὶ ἡ ἔκτοτε σημειωθεῖσα πρόοδος εἰς τὰς Τέχνας καὶ τὴν κριτικὴν των.

Ἄς σημειωθῆ, ὅτι ὁ Γάλλος Ἀββᾶς, καταλεγόμενος μεταξὺ τῶν Τεσσαράκοντα Ἀθανάτων τῆς Γαλλικῆς Ἀκαδημίας, τῆς ὁποίας ὑπῆρξε καὶ ἰσόβιος Γραμματεὺς, ἐζήσε κατὰ τὸ 1671 μέχρι τοῦ 1762 παραλλήλως πρὸς τὸν Βολταῖρον, τοῦ ὁποίου προηγήθη κατὰ μίαν εἰκοσιπενταετίαν (1694-1774). Τὸ μνημειῶδες καταστὰν ἔργον τοῦ Κριτικοὶ στοχασμοὶ ἐπὶ τῆς ποιήσεως καὶ τῆς ζωγραφικῆς εἶδε τὸ πρῶτον τὸ φῶς κατὰ τὸ 1719, ἡ δευτέρα ὅμως αὐτοῦ ἐκδοσις τὸ 1733, κατὰ πολὺ ἠύξημένη καὶ ἀνατε θεωρημένη, τρίτομος, διεξέρχεται διὰ μακρῶν τὴν ἔρευναν τῆς ἀπαγγελίας, τῆς μουσικῆς καὶ τοῦ ἀρχαίου θεάτρου. Τὰς ἐκδόσεις ταύτας ἠκολούθησε καὶ σειρὰ ἐτέρων, πρὸ καὶ μετὰ τὸν θάνατον τοῦ συγγραφέως· ἐκ τούτων ἡ τοῦ 1740 θεωρεῖται ὡς ἀποτελοῦσα τὸ αὐθεντικὸν κείμενον, τὸ ἐκδοθὲν ζῶντος τοῦ φιλοσόφου. Κατὰ τὸ 1760 ἐξεδόθη ἐπίσης καὶ ἡ πρώτη εἰς τὴν ὀλλανδικὴν γλῶσσαν μετάφρασις (Ἀμστερνταμ), μετ' εἰσαγωγῆς τοῦ μεταφραστοῦ, γερμανικὴ δὲ μετάφρασις ἠκολούθησε (Λειψία, Βρέμη) κατὰ τὸ 1745, ἀγγλικὴ, δυσσεύρετος σήμερον, κατὰ τὸ 1748 (Λονδῖνον), κατὰ δὲ τὸ 1760 ἐξεδόθη καὶ νεωτέρα εἰς τὴν γερ-

* Enrico Fubini, «Empirismo e classicismo» Saggio sul Dubos, G. Giappichelli, Editore, Torino, 1965.

μανικὴν μετάφρασιν ἐν Κοπεγχάγη. Ἀπὸ τοῦ 1760, τὸ ἔργον τοῦ Dubos παύει περιέργως νὰ προκαλῆ τὸ ἐνδιαφέρον, περιπίπτει εἰς τὴν ἀράνεια. Οὕτω, παρατηρεῖται τὸ δυσεξήγητον φαινόμενον, ἐνὸς φιλοσοφικο-αἰσθητικοῦ συγγράμματος, τὸ ὁποῖον, διαρκοῦντος τοῦ 18ου αἰῶνος, προεκάλεσε τὰς πλέον πολυαριθμούς ἀναλύσεις καὶ μελέτας, ἐν συγκρίσει πρὸς οἰονδήποτε ἄλλο ἔργον ἀναλόγου περιεχομένου, ἐνῶ κατόπιν, ἐπὶ δύο ἄλλους αἰῶνας, τὸ ἐκάλυψεν ἡ σιωπή.

Ὁ Ἰταλὸς αἰσθητικὸς Enrico Fubini διερωτᾷται ποῦ ὀφείλεται ἡ μακρὰ αὕτη ἀράνεια, καταλήγει δὲ μᾶλλον εἰς τὸ ὅτι δὲν εἶναι ἡ ἑλλείψις ἐνδιαφέροντος, ἐσωτερικῆς ἀξίας, ἱστορικῆς εὐφορίας, ἀλλὰ μᾶλλον ἡ ἀδιαφορία ἢ ἡ λήθη τῶν κριτικῶν, ἧτις προεκάλεσε τὴν ἀράνειαν ταύτην. Φέρει δὲ ὡς ἀπόδειξιν τὸ κατὰ τὰς τελευταίας δεκαετίαις τοῦ αἰῶνος μας ἀνανεωθὲν ἐνδιαφέρον, τὸ ὠθῆσαν εἰς ἀριθμὸν συγχρόνων μελετῶν καὶ ἐρευνῶν, μεγαλύτερον ἀπὸ τὰς ἐλαχίστας μελέτας τὰς ἰδούσας τὸ φῶς ἐπὶ δύο ἄλλους προηγηθέντας αἰῶνας.

Προχωρῶν ὁ συγγραφεὺς χαρακτηρίζει τὸν Dubos ὡς συγγραφεὶα δυσνόητον, ἢ κρίσις τοῦ ἔργου τοῦ ὁποῖου ἐδίχασε τοὺς κριτικούς καὶ τοὺς ἡμιόδισσε νὰ ἐκφέρουν περὶ αὐτοῦ ὀριστικὴν ἀξιολογικὴν κατάταξιν. Ἀπὸ τοὺς συγχρόνους μελετητὰς τὸ ἔργον τοῦ Dubos ἐκρίθη κατὰ τὸν πλέον ἀντιφατικὸν τρόπον, ὅτε μὲν ἐθεωρήθη ὁ φιλόσοφος ὡς ἀποδυθεὶς εἰς ἀπελπιν ἀγῶνα πρὸς ὑπεράσπισιν τῶν ἀξιών τῆς παραδόσεως, ὅτε δὲ ὡς προορρωματικὸς ἐπαναστάτης, ὡς ὑποστηρικτῆς ante eitteram τοῦ ἀκολουθησαντος θετικισμοῦ· ἐνῶ ἄλλοι τὸν θεωροῦν ὡς διανοίξαντα ὁδοὺς μακρῶς μελλοντικῆς πορείας, ἐξ οὗ καὶ θεωρηθέντα ἀκατανόητον ὑπὸ τῶν συγχρόνων· ἄλλοι πάλιν κατέταξαν αὐτὸν ὡς αἰσθησιακόν, ὡς ὀρθολογιστὴν, ὡς ἄκαμπτον ἐμπειριστὴν ἢ, ἀντιθέτως, ὡς παραδεδομένον εἰς παράλογον καὶ ὑπερβατικὸν αἰσθηματισμόν· ἄλλοι ὡς πεζὸν καὶ ἄμουσον, ἀναμασσῶντα παλαιὰς ρητορικὰς δοξασίας, ἄλλοι δὲ, ἀντιθέτως, ὡς πρωτοπόρον μιᾶς νέας αἰσθητικῆς ἀυστηρῶν ὁπαδῶν τοῦ κλασικισμοῦ ἢ προπαγανδίζοντα νέας αἰσθητικὰς ἀντιλήψεις. Τὸ περίεργον δὲ, ἐπὶ ἄλλων τούτων τῶν ἀλληλοσυγκρουομένων κρίσεων εἶναι, ὅτι ὁ Dubos, κατὰ τινὰ τρόπον, ὑπῆρξε μῆγμα ταυτόχρονον ὄλων τούτων τῶν ἀντιστρατευομένων ἀλλήλας θεωριῶν, ἢ δὲ κυρία ἀξία του ἐγκριταὶ ἀκριβῶς εἰς τὴν καρποφόρον αὐτὴν εὐκνησίαν τῆς σκέψεώς του, τὴν ὅλιαν ἀυστηματοποίητον, καὶ εἰς τὰς ἀντιφάσεις, αἱ ὁποῖαι ἀνακύπτουν μετὰ ἀπὸ κάθε ἀνάγνωσιν τῶν *Στοχασμῶν* του, καὶ εἰς τὴν ἀδυναμίαν ὑπαγωγῆς του ὑπὸ ἓνα τύπον ἢ τὴν καταγραφὴν του εἰς συγκεκριμένην κατηγορίαν τῶν πνευματικῶν ρευμάτων. Τοιαύτη δέσμευσις, τοιαύτη ὑπαγωγή, τοιαύτη καταγραφὴ θὰ ἰσοδυναμῆι πρὸς ἀναπόφευκτον ἀκρωτηριασμόν τοῦ ἔργου του. Ἐνῶ σήμερον, ἀντιθέτως, πάντες συμφωνοῦν καὶ ἀναγνωρίζουν τὸν Dubos ὡς ἓνα μετὰ τῶν θεμελιωτῶν τῆς συγχρόνου Αἰσθητικῆς, ἐλάχιστοι δὲ εἶναι ὅσων τὸ ἔργον ἀπῆκε τὴν σφραγίδα του, οὐχὶ μόνον ἐπὶ τῆς παιδείας τοῦ αἰῶνος καθ' ὃν ἐζήσαν, ἀλλὰ καὶ πέραν τούτου.

Θεμέλιον τῆς αἰσθητικῆς τοῦ Dubos ἐστάθη ἡ φανερά πολεμικὴ κατὰ τοῦ ὀρθολογισμοῦ, παρ' ὅλον ὅτι ἐξετράφη ἀπὸ αὐτὸ ἀκριβῶς τὸ ὀρθολογιστικὸν πνεῦμα. Ὁ μελετῶν τὸ ἔργον τοῦ Dubos, ἀποκτᾷ σαφῆ ἐπίγνωσιν τοῦ περιεχομένου τῶν φιλολογικῶν ἐρίδων, αἵτινες ἀνεπτύχθησαν κατὰ τὰ τέλη τοῦ 16ου καὶ τὰς ἀρχὰς τοῦ 17ου αἰῶνος ἐν Γαλλίᾳ.

Φανερά εἶναι ἡ ἐπίδρασις, ἡ ἀσκηθεῖσα ἐπὶ τοῦ πνεύματος τοῦ Dubos ἀπὸ τὰς Σκέψεις τοῦ Πασκάλ καὶ τὸ ἔργον τοῦ Λόκ, ἀλλὰ καὶ ἀπὸ τὸν ἀνθρωπιστὴν ἐκ Νεαπόλεως τῆς Ἰταλίας Βίκο, ἐνῶ ἐξ ἄλλου ὁ Dubos θεωρεῖται πρόδρομος τοῦ Taine, ὡς πρὸς τὰς περὶ περιβάλλοντος θεωρίας, καὶ τοῦ Herder, ὡς πρὸς τὴν σημασίαν τῆς σημασιολογίας ἢ σημασιολογίας (γλῶσσα, φωνή, σχέδιον, χρῶμα): μεγάλης σημασίας πρόβλημα, ἡ μελέτη τοῦ ὁποίου εὗρεν ἔδαφος εὐτυχοῦς ἐφαρμογῆς εἰς τὸν Ρωμαντισμὸν (βλ. Ρουσσώ, Χέρντερ, μέχρι καὶ τοῦ Βάγνερ).

Αἱ θεωρίαι τοῦ Dubos ἔχουν ἐρευνηθῆ ἐν συσχετισμῶ πρὸς θεωρίας προγόνων, συγγόνων καὶ ἐπιγόνων, ἀρχῆς γιγνομένης ἀπὸ τοῦ Ὁρατιοῦ, τοῦ Ἀριστοφάνους, τοῦ Ὀμήρου, τοῦ Κικέρωνος· ἀλλὰ καὶ τοῦ Βοσσουέτου, τοῦ Boileau, τοῦ Καρτεσιῦ, τοῦ Diderot, τοῦ d' Alembert, τοῦ Φενελών, τοῦ Λαροσφυκά, τοῦ Καντίου, τοῦ Πασκάλ, τοῦ Σπένσερ καί, φυσικά, τοῦ Βολταίρου κ.λπ.

Εἰδικὸν διὰ τὸν Ἕλληνα ἀναγνώστην ἐνδιαφέρον παρουσιάζει ἡ μελέτη τοῦ Enrico Fubini, δι' ὅσα ἀναγράφει σχετικὰ πρὸς τὰς κρίσεις τοῦ Ἕλληνος γαλλοφώνου αἰσθητικοῦ T. M. Μουστοξύδη (*Histoire de l'Esthétique Française*, Παρίσι, 1900). Ὁ Ἕλλην οὗτος αἰσθητικὸς καὶ ἱστορικὸς τῆς Αἰσθητικῆς, μέγας θαυμαστῆς τοῦ Ἀββᾶ Dubos, φθάνει, ἐν τούτοις, μέχρι σημείου νὰ ἐξαφανίσῃ πᾶν ἔγνος τῆς προσωπικότητός του, ἐπιμένων νὰ τονίσῃ τὰς πηγὰς, ἐκ τῶν ὁποίων ἐδέχθη ἐπιδράσεις ὁ Dubos, καὶ τὰ σημεῖα, ὅπου ἐδείχθη πρωτοπόρος. Παρελθὸν καὶ μέλλον ἐξαφανίζουσι τὸ παρὸν, δηλαδὴ τὴν προσωπικὴν συμβολὴν τοῦ Dubos. Καὶ ὁ μὲν θαυμασμὸς εἶναι ἴσως δικαιολογημένος, ἡ ἐμφάνισις ὅμως τοῦ θαυμαζομένου ἔργου, διὰ μόνης τῆς ἀναλύσεως αὐτοῦ ὡς πρὸς τὰς προηγηθείσας καὶ ἀκολουθησάσας θεωρίας, λησμονεῖ τὸ κύριον, ἦτοι νὰ δώσῃ τὴν εἰκόνα τοῦ Dubos καὶ νὰ τονίσῃ τὴν προσωπικὴν συμβολὴν του. (Εἰς ὅ,τι ἀφορᾷ εἰς τὴν θεωρίαν τοῦ κλίματος, τὸν ἀποδεικνύει πρόδρομον τοῦ Montesquieu, εἰς τὴν θεωρίαν τῆς διαιρέσεως καὶ ταξινομήσιν τῶν τεχνῶν εἰς διαστημικὰς καὶ προσκαίρους τὸν ἀποδεικνύει πρόδρομον τοῦ Λέσσινγκ, εἰς τὰς θεωρίας τῆς ἐνοίας τῆς Τέχνης ὡς ἀναψυχῆς καὶ τὴν θεωρίαν τῶν τεχνητῶν συγκινήσεων τὸν θεωρεῖ πρόδρομον τοῦ Σίλλερ κ.λπ.). Ἐξ ἄλλου, συγκεντρώνει ὅλας τὰς προγενεστέρας πηγὰς ἐκ τῶν ὁποίων ἤντησε τὰς θεωρίας του ὁ Dubos, ὡς εἶναι τὰ ἔργα τοῦ Φενελών, τοῦ Πασκάλ, τοῦ Φοντενέλ, τοῦ Ρογγέρου de Piles κ.λπ.

Διὰ τοῦ τρόπου τούτου ἐρεύνης ἡ προσωπικότης τοῦ ἰδίου τοῦ Dubos

εις τὴν κριτικὴν τοῦ Μουστοξόδου ἐξαφανίζεται, ἐνῶ πρόθεσις τοῦ θαυμαστοῦ τοῦ ἦτο νὰ ἀποδείξῃ ἀκριβῶς τὴν δυναμικότητα καὶ τὴν πρωτοτυπίαν τοῦ Dubos. Μεταβάλλεται, οὕτως, ἐν τῇ ἀναλύσει τοῦ Μουστοξόδου ἡ μορφή τοῦ Γάλλου αἰσθητικοῦ εἰς ἀπλοῦν ὄργανον τῆς ἱστορίας, εἰς ἀπλοῦν στίγμα, δι' οὗ σημειοῦται ἡ διασταύρωσις παρελθόντος καὶ μέλλοντος. Διὰ τοῦ τρόπου τούτου παρουσιάζεται ὡς κυρία ἀξία, ἐν τελευταίᾳ ἀναλύσει τοῦ ἔργου τοῦ Ἄββα, ἡ συλλογὴ ξένων παρωχημένων ἰδεῶν, προβαλλομένων πρὸς προετοιμασίαν τῶν ἐξελίξεων τοῦ μέλλοντος, ὅπως τόσον χαρακτηριστικῶς συνοψίζει τὴν κρίσιν του ὡς πρὸς τὸν Μουστοξόδου ὁ Fubini.

Τὰ ἐλάχιστά αὐτά, μεταξύ πλείστων ἄλλων συστηματικῶς ἐκτιθεμένων κρίσεων καὶ συγκρίσεων, ἀποδεικνύουν μὲ πόσῃ εὐσυνειδησίᾳ, ἀλλὰ καὶ δημιουργικὴν ἐμβρίθειαν συμβάλλει ἡ ἰταλικὴ αὐτῆ ἔρευνα εἰς τὴν κατανόησιν καὶ δικαίαν τοποθέτησιν ἑνὸς πρωτοπόρου παλαιοῦ Γάλλου αἰσθητικοῦ, ἐντὸς τοῦ κύκλου τῆς διαγραφομένης συνεχῶς ἐξελικτικῆς πορείας τῶν Τεχνῶν καὶ τῆς ἐπιστήμης τῆς ἐρευνώσεως ταύτας.

ΣΤΥΛΙΑΝΟΥ Κ. ΠΟΥΛΟΠΟΥΛΟΥ
Καθηγητού του Πανεπιστημίου Θεσσαλονίκης

ΤΑ ΧΡΟΝΙΚΑ ΠΡΩΤΕΙΑ ΤΟΥ ΕΛΛΗΝΙΚΟΥ ΠΟΛΙΤΙΣΜΟΥ ΚΑΙ ΟΙ ΣΥΓΚΕΚΡΙΜΕΝΕΣ ΥΠΕΡΙΣΤΟΡΙΚΕΣ ΑΞΙΕΣ ΤΟΥ

Προοίμιο.

Κάθε λαός έχει ιδιαίτερο τρόπο να ριζώνεται στον εδαφικό χώρο που τον έταξε ή μοίρα του και ιδιαίτερο τρόπο να συνυφίνεται με τη ζωή.

Οι τρόποι αυτοί ορίζονται από τη μακροχρόνια ιστορική εξέλιξη του λαού αυτού, από τις πολιτιστικές αξίες που μπόρεσε να δημιουργήσει και να καλλιεργήσει, αλλά και από το χαρακτήρα του.

Είναι γνωστό ότι ο ελληνικός λαός έρχεται πρώτος από την άπωτερη αρχαιότητα ως τις ημέρες μας στη δημιουργία και καλλιέργεια πολιτιστικών αξιών, που απέδειχθησαν άφθαρτες απ' τον χρόνο και που απέτέλεσαν τα θεμέλια του δυτικού πολιτισμού. Είναι επίσης γνωστό ότι οι ελληνικές πολιτιστικές αξίες και η ελληνική φιλοσοφία συνενώθηκαν και συγχωνεύθηκαν με τις πολιτιστικές αξίες του Χριστιανισμού, σε μια περίοδο κρίσεως που πέρασε ο Χριστιανισμός κατά τους πρώτους τέσσερεις μεταχριστιανικούς αιώνες. Αυτή η συγχώνευση έγινε με το έργο των Μεγάλων Πατέρων της Έκκλησίας και κυρίως του Μεγάλου Βασιλείου, του Γρηγορίου του Νύσσης και του Γρηγορίου του Ναζιανζηνού, και ονομάστηκε «Ελληνοχριστιανικός Πολιτισμός», ολοκληρώθηκε δε αργότερα τον 7ον αιώνα στο έργο του Μάξιμου του Όμολογητού.

Ο Χριστιανισμός και οι αξίες του απέτελεσαν, πάντως, τα δεύτερα πνευματικά θεμέλια του δυτικού πολιτισμού.

Στο σημείο αυτό θα έπρεπε να ειπωθεί ότι, αν και παραμένει γεγονός η θεμελίωση του δυτικού πολιτισμού επάνω στις ελληνικές και χριστιανικές αξίες, θεωρούμενες ξεχωριστά ή μία από την άλλη, παραμένει όμως σαν πρόβλημα και η θεμελίωσή του επάνω στη συγχώνευση Έλληνισμού και Χριστιανισμού. Εύλογο φαίνεται ότι ο δυτικός πολιτισμός τελικώς θεμελιώθηκε και στον Έλληνισμό και Χριστιανισμό, αλλά και στην μέχρι όρισμένου όριου συγχώνευσή τους.

Άλλά ανεξάρτητα από τη θεμελίωση του δυτικού πολιτισμού επάνω στην τριπλή αυτή σειρά αξιών, ο ελληνικός λαός είναι ο φυσικός κληρονόμος του ελληνικού πολιτισμού και του εξελληνισθέντος χριστιανικού πολιτισμού,

καθώς και του αρχαίου ελληνικού τρόπου ζωής (1). Αυτό σημαίνουν ότι ο ελληνικός λαός είναι πνευματικώς αυτόκλητος, αφού έχει μια τόσο πλούσια και περιεκτική κληρονομία. Αυτή η κληρονομία είναι το στοιχείο που έχει τη δύναμη να τον ριζώνει βαθύτατα στην ιστορία του και να τον κρατά στη ζωή θρόνο, σαν αυτό που έγινε με τη μακροχρόνια ιστορική του ζύμωση και σαν αυτό που είναι το ξεχωριστό, το ιδιαίτρο, το ανεπανάληπτο, το έντελως δικό του.

Αυτό είναι το στοιχείο που επέτρεψε να μη συμμαχήσει με τους κατακτητές του τους Γερμανούς κατά τον Δεύτερο Παγκόσμιο Πόλεμο και να πολεμήσει μαζί τους έναντι των συμμάχων του, παρά την αφάνταστη έξαθλιωσή του από τον πόλεμο και την κατοχή. Εκ παραλλήλου, η έλλειψη του ίδιου στοιχείου επέτρεψε σε λαούς πολύ πλουσιότερους και καθόλου ή λίγο βλαβέντες από τον πόλεμο, όπως οι Ιταλοί, οι Ρουμάνοι, οι Ούγγροι, να γίνουν συνεμπόλεμοι των Γερμανών και να πολεμήσουν έναντι των εκείνων που τελικώς τους απέλευθέρωσαν. Το νέο αυτό ελληνικό μεγαλόεργημα (που είναι συνέχεια του Μαραθώνα, της Σαλαμίνας, του 1453, του 1821 και του 1941, που είναι προτόν της καλλιέργειας και της επιβιώσεως του ήρωικού πνεύματος, της γνήσιας αὐτῆς ἐλληνικῆς ἀξίας), δὲν μπορέσαμε να το αξιολογήσουμε ἐπαρκῶς ἀκόμα οὔτε οἱ ἴδιοι ἡμεῖς οἱ Ἕλληνες. Πρέπει να γεννηθεῖ ἕνας νέος Σαλωμός, Σικελιανός ἢ Καζαντζάκης, γὰρ να τὸ ἐντάξει ὅπου τοῦ ἀξίζει: στὸ Μῦθο που δημιουργεῖται καὶ στὸ Ἔπος που διαιώνει.

Τὴν ἀφθαρτὴ ἀπὸ τὸ χρόνο ἐλληνικὴ κληρονομία ἔχουν ἱερὴ ὑποχρέωση οἱ μορφωμένοι Ἕλληνες νὰ τὴν κάνουν ἀπόλυτα δική τους με τὸν προσωπικό τους μόχθο, δηλαδὴ νὰ τὴν συνειδητοποιοῦν σὲ ὅλο της τὸ βάθος, νὰ τὴν ἀξιοποιοῦν κάθε μέρα, σὲ κάθε περίσταση, σὲ κάθε εὐκαιρία, νὰ τὴν μεταγγίζουν στοὺς ἐπιγενόμενους, νὰ τὴν κάνουν κανόνα ζωῆς καὶ φωτεινὸ ὁδηγὸ τῆς παιδείας τους.

Ἡ παρούσα ἐργασία εἶναι μιὰ προσπάθεια ὑποβοηθήσεως τῶν νὰς ἡλικίας, ἰδίως, Ἑλλήνων στὸ μεγάλο αὐτὸ ἔργο τῆς συνειδητῆς μετοχῆς καὶ ἐμβάθυνσεως στὴν ἐλληνικὴ πνευματικὴ κληρονομία, θεωρούμενη ὡς καθολικὴ σχεδιά ἐθνικοῦ καὶ κοινωνικοῦ βίου.

Τὸ ὅλο θέμα θὰ ὑποδιαιρεθεῖ σὲ τρία μέρη, ἦτοι:

(α) Στὰ χρονικά πρωτεία τοῦ ἐλληνικοῦ πολιτισμοῦ.

(β) Στὶς ὑπεριστορικές καὶ αἰώνιες ἀξίες του.

(γ) Στὴ σχέση τῶν βασικῶν ἐλληνικῶν ἀξιῶν πρὸς τὴ σύγχρονη παιδεία τῶν Νεοελλήνων.

Ἡ ὅλη μελέτη θὰ κλείσει μετὰ τὴ διατύπωση τῶν Συμπερασμάτων τῆς.

1. Βλ. γι' αὐτὸν G. Lowes Dickinson, *The Greek view of Life*, London, 1960. 23η ἐκδ. Methuen.

Ι. Τὰ χρονικά πρωτεία τοῦ ἑλληνικοῦ πολιτισμοῦ.

Ἡ ζωὴ τῶν ἀνθρώπων ἐπάνω στὴ γῆ ἔχει, ὅπως πιστεύουμε, σκοπὸ καὶ ἀποστολὴ πού ἔχει τεθεῖ ἐκ τῶν Ἄνω καὶ εἶναι ἐντεταγμένη στὸ ὅλο σχέδιο τῆς Δημιουργίας. Ἄν λοιπὸν ἡ ἀποστολὴ τους αὐτὴ συνίσταται στὴ συνέχιση τῆς Δημιουργίας, δηλαδὴ στὴ διαμόρφωση πολιτιστικῶν ἀξιών (ἀφοῦ ὁ ἄνθρωπος ἀποτελεῖ «εἰκόνα» καὶ «ὁμοίωση» τοῦ Θεοῦ), μπορεῖ νὰ διατυπωθεῖ τὸ ἐρώτημα: Ποιὸ ἔθνος ἄρχισε τὴ Δημιουργία τοῦ Πολιτισμοῦ, νοουμένου σὰν συνόλου ἔργων πού ἔχουν ἀξία, μὲ τὰ ὁποῖα οἱ ἄνθρωποι συνασπιζόμενοι κατὰ ἔθνικες καὶ πολιτειακὲς ἐνότητες, ἀφ' ἑνὸς γίνονται κύριοι τῆς ἀξιοτερικῆς φύσεως, ἀλλὰ καὶ τῆς ἐσωτέρας ἰδικῆς τους φύσεως καὶ ἐξανθρωπίσεως; σὲ ἀνώτερες μορφὲς ἠθικῆς καὶ πνευματικῆς ἀρτιώσεως καὶ ἐξανθρωπίσεως;

Ἐρωτᾶται, μὲ ἄλλη ἔκφραση, ποιὸ ἔθνος ἐγκαινίασε πρῶτο τὴν ἱστορίαν, ἀφοῦ ἡ ἱστορία ἐμφανίζεται κατὰ μέγα μέρος σὰν ἀναπαράσταση, ἀναβίωση καὶ διατήρηση στὴ μνήμη τῶν ἐπιγενομένων ἀνθρώπων, τῶν ἔργων τοῦ Πολιτισμοῦ καὶ τῆς ἐξανθρωπίσεως, ἀφοῦ ἡ ἱστορία ἐμφανίζεται σὰν στοιχεῖο τοῦ σώζειν τὰ φαινόμενα, σύμφωνα μὲ διατύπωση τῶν ἀρχαίων Ἑλλήνων ἱστορικῶν;

Ἡ διεθνὴς Ἱστοριογραφία ἐθεώρησε μέχρι τώρα τοὺς Κινέζους, Ἰνδοὺς, Αἴγυπτιους, Ἀσσυρίους, Χαλδαίους, Πέρσες, Σημίτες, Φοίνικες σὰν προηγούμενους σχετικὰ πρὸς τοὺς Ἕλληνας στὴν πολιτιστικὴ δημιουργία.

Ἡ ἀποψη αὐτὴ πιστευόταν καὶ πιστεύεται ἀκόμη καὶ ἀπὸ σύγχρονους Ἕλληνας διανοούμενους, παρὰ τὴν πληροφῶριαν πού παρέθεσε ὁ Πλάτων στὸν διάλογό του *Τίμαιος* (22 β κ.έ.), κατὰ τὴν ὁποία ὁ Ἑλληνικὸς Πολιτισμὸς εἶχε ἡλικία 8.500 χρόνια πρὸ τοῦ Πλάτωνος, δηλαδὴ 11.000 περίπου χρόνια πρὸ τῆς ἐποχῆς μας.

Ἡ πληροφῶριαν αὐτὴ τοῦ Πλάτωνος ἦταν γνωστὴ, βέβαια, καὶ στοὺς Ἕλληνας καὶ στοὺς ξένους εἰδικούς, δὲν τὴν θεωροῦσαν ὁμῶς πιστὴ ἀλλὰ μύθευμα καὶ ἔτσι δὲν τῆς ἔδιναν κάποια συνέχεια.

Εἰδικώτερα ὁ Πλάτων ἀνέφερε τὰ ἀκόλουθα:

Ὁ Σόλων ἐπισκέφθηκε τὴν Αἴγυπτον τὸ 600 π.Χ. καὶ ἐκεῖ ἐμίλησε μ' ἓνα σοφὸ Αἰγύπτιον ἱερέαν ἀγνώστου ὀνόματος. Αὐτὸς τοῦ εἶπε: *Ὁ Σόλων, Σόλων, Ἕλληνας αἰεὶ παῖδες ἐστέ, γέρον δὲ Ἕλληρ οὐκ ἔστιν. . . τὰς ψυχὰς πάντες. Οὐδεμίαν γὰρ ἔχετε δι' ἀρχαίαν ἀκοίην παλαιὰν δόξαν, οὐδὲ μάθημα χρόνον πολλὸν οὐδέν.*

Ὁ Αἰγύπτιος ἱερέας ἐννοοῦσε ὅτι οἱ Ἕλληνας εἶναι πάντοτε νέοι στὴν ψυχὴ καὶ ὅτι γι' αὐτὸ τὸ λόγο ἀγνοοῦν τὴν παλαιὰ καὶ ἐνδοξὴν βεβαίως ἱστορίαν τους. Αὐτὴ τὴν ἱστορίαν τὴν ἐγνώριζε ὁ ἱερέας ἀπὸ τὸ ἐπίσημον αἰγυπτιακὸ ἀρχεῖον, γραμμικὸν ἐπάνω σὲ νοσὰ τοῦβλα, στὸ ὁποῖον μάλιστα ὅλες οἱ πληροφῶριες ἦταν καταχωρισμένες μὲ τάξη καὶ μὲ ἀκρίβεια.

Τὴν ἱστορία αὐτὴ διηγήθηκε ὁ Αἰγύπτιος ἱερέας κατὰ παράκληση τοῦ Σόλωνος. Κατὰ τὴ διήγηση αὐτὴ, οἱ Ἕλληνες καὶ εἰδικώτερα οἱ Ἀθηναῖοι εἶχαν ἀξιοθαύμαστο πολιτισμὸ 9.000 χρόνια πρὸ τῆς διηγήσεως τοῦ ἱερέα, ἤτοι 9.600 χρόνια π.Χ., ἐνῶ οἱ Αἰγύπτιοι ἀπέκτησαν πολιτισμὸ περίπου 1.000 χρόνια πρὸ ἀργά, δηλαδὴ τὸ 8600 π.Χ.

Στὴν τότε Ἀθῆνα τὸ γένος τῶν σοφῶν ἐπιστημόνων ἦταν σαφῶς χωρισμένο ἀπὸ τὴς ἄλλας τάξεις τῆς κοινωνίας, ὅπως ἦταν ἡ τάξη τῶν «δημιουργῶν», (δηλαδὴ τῶν τεχνιτῶν), ἡ τάξη τῶν ἐπαγγελματιῶν, ἡ τάξη τῶν στρατιωτικῶν.

Τὴς διαίρεσεις αὐτὰς εἰσήγαγε ἡ Αἴγυπτος ἀπὸ τὴν Ἀθῆνα τὸ 8600 π.Χ., περίπου. Εἰσήγαγε ἐπίσης τὸ σύστημα τοῦ στρατιωτικοῦ ἐξοπλισμοῦ καὶ τὸ σύστημα τῆς παιδείας πρὸς ὅλους τοὺς κλάδους, ἀκόμα καὶ τὴν ὀργάνωση τῆς μαντικῆς, τῆς ἰατρικῆς καὶ τῆς ὑγιεινῆς.

Οἱ Ἀθηναῖοι μάλιστα, συνέχισαν ὁ ἱερέας, ἐπειδὴ ὑπερεῖχαν στὴν εὐνομία, στὴν εὐφυχία καὶ στὸν πολεμικὸ ἐξοπλισμὸ, μπόρεσαν νὰ σταματήσουν τὴν ἐπιδρομὴ τῶν κατοίκων τῆς τότε ὑπαρχούσης μεγάλης νήσου Ἀτλαντίδος καὶ ἔτσι ἔσωσαν τὴν Εὐρώπη, τὴν Ἀσία καὶ τὴν Ἀφρική ἀπὸ αὐτοῦ.

Στὴν ἐποχὴ ὅμως αὐτὴ ἔγιναν σεισμοὶ καὶ κατακλυσμοὶ μὲ τοὺς ὁποίους καταποντίσθηκε ἡ Ἀτλαντίς καὶ ὅλος ὁ στρατὸς τῶν Ἀθηναίων.

Ἔτσι, μαρτυρήθηκε ἀπὸ τὸ σοφὸ Αἰγύπτιο ἱερέα στὸ Σόλωνα ἡ ὑπαρξὴ μεγάλου πολιτισμοῦ στὴν Ἑλλάδα, 11.000 περίπου χρόνια πρὸ τῆς ἐποχῆς μας.

Ἡ περιεργὴ αὐτὴ διήγηση τοῦ Αἰγύπτιο ἱερέα ἔρχισε νὰ ἐπαληθεύεται μεταπολεμικὰ ἀπὸ τὴς ἱστορικῆς καὶ μαθηματικῆς ἔρευνας δύο Ἑλλήνων, τοῦ Σέρξη Λίβα καὶ τοῦ Θεοφάνη Μανιᾶ, ἔρευνας πού ἐνίσχυσε μὲ δικὰ του ἐπιχειρήματα ὁ διεθνῶς γνωστὸς ἱστορικὸς τῆς ἑλληνικῆς μαθηματικῆς ἐπιστήμης καθηγητῆς μας Εὐάγγελος Σταμάτης.

Τὰ πορίσματα τῶν ἐρευνῶν αὐτῶν μποροῦν νὰ διατυπωθοῦν μὲ τὰ ἀκόλουθα:

(α) Κατὰ τὸν Σ. Λίβα ὁ Αἰγαιοκρητικὸς - Ἀρχαιοελληνικὸς πολιτισμὸς προηγήθηκε ἀπ' ὅλους τοὺς ἄλλους πολιτισμοὺς καὶ μάλιστα ὑπεβλήθησε, πιθανῶς, μερικὸς ἐξ αὐτῶν, ὅπως π.χ. τῶν Σουμερίων καὶ τῶν Βαβυλωνίων.

(β) Τὴν προτεραιότητα τοῦ πολιτισμοῦ αὐτοῦ συνεπικουρεῖ καὶ τὸ γεγονός ὅτι, κατὰ τὸν Βρετανὸ ἀρχαιολόγο Ἀρθούρο Evans, τὰ λείψανα τῆς νεολιθικῆς ἐποχῆς πού βρέθηκαν κάτω ἀπὸ τὰ θεμέλια τοῦ ἀνακτόρου τῆς Κνωσοῦ ἔχουν πάχος 6-7 μέτρων. Ἄρα τὰ σχετικὰ κτίσματα ἀπὸ τὰ ὅποια προῆλθαν τὰ λείψανα αὐτά, πρέπει νὰ ἔχουν κατασκευασθεῖ 6-7 χιλιάδες χρόνια πρὸ τῆς Μινωικῆς ἐποχῆς καὶ πρὸ τῆς πρώτης χρήσεως τοῦ μετάλλου. Ἡ Μινωικὴ ἐποχὴ τοποθετεῖται, ὅπως εἶναι γνωστὸ, στὰ 1500 περίπου χρόνια π.Χ.

Ἐξ ἄλλου, τὴν προτεραιότητα τοῦ Αἰγαιοκρητικοῦ πολιτισμοῦ ἐνισχύει, κατὰ τὸν ἴδιο Σ. Λίβα, ἡ ἀφήγηση τοῦ Αἰγύπτιο ἱερέα πρὸς τὸ Σόλωνα καὶ ἰδίως τὰ γεωφυσικὰ δεδομένα τῆς γιὰ τοὺς καταποντισμοὺς πού ἔγιναν τότε.

Τὰ δεδομένα αὐτὰ ἐπιβεβαιώθηκαν ἀπὸ τὶς ἀνασκαφές τοῦ Γερμανικοῦ Ἀρχαιολογικοῦ Ἰνστιτούτου Ἀθηνῶν κατὰ τὸ 1958. Ἀπὸ τὶς ἀνασκαφές αὐτὲς διαπιστώθηκε ὅτι ἡ Θεσσαλία, ἡ ὁποία ἦταν λίμνη πρὶν 20-25 χιλιάδες χρόνια (βλ. καὶ Ἡρόδοτος, Ἱστορίαι, Η 129), ἀποστραγγίστηκε πρὸ 10-15 χιλιάδων χρόνων ἀπὸ σήμερα, δηλαδὴ κατὰ τὴν ἐποχὴ πού καταποντίσθηκε γιὰ δευτέρα φορά ἡ Αἰγίς.

Ἔτσι ὁ Αἰγαιοκρητικὸς-Ἀρχαιοελληνικὸς πολιτισμὸς τοποθετεῖται περὶπου στὴ δέκατη χιλιετία πρὸ Χριστοῦ (2).

(γ) Κατὰ τὸν Θ. Μανιᾶ τὰ πανάρχαια ἱερά καὶ οἱ ἀρχαιολογικοὶ χώροι (πόλεις, μεγάλα μνημεῖα κ.λπ.) τῆς Ἑλλάδος κτίσθηκαν ἀπὸ τὸ 9600 π.Χ., ἦτοι μετὰ τὸν κατακλυσμὸ τοῦ Δευκαλιώνος καὶ τὸν καταποντισμὸ τῆς Ἀτλαντίδος. Εἰδικώτερα τὰ ἱερά καὶ οἱ χώροι αὐτοὶ ἐγκαταστάθηκαν σὲ θέσεις πού ἐπιλέχθηκαν μὲ γεωμετρικοὺς ὑπολογισμοὺς. Αὐτὸ ἀποδεικνύει τὴν ὑπαρξὴ ἀνεπτυγμένου πνευματικοῦ πολιτισμοῦ τὴν ἐποχὴ ἐκεῖνη.

Ἡ ἄποψη αὐτὴ ἐπιβεβαιώνεται ἀπὸ τὶς ἐρευνες τοῦ Γάλλου ἀρχαιολόγου Jean Richer (πού ξεκινᾷ ἀπὸ ἐντελῶς ἄλλη βάση), κατὰ τὶς ὁποῖες οἱ θέσεις τῶν ἱερῶν αὐτῶν ἀντιστοιχοῦν πρὸς τὴ διάταξιν τῶν σωμάτων τοῦ οὐρανοῦ καὶ ἀπαρτίζουν ἓνα ἀρμονικὸ γεωμετρικὸ σχέδιον (3).

Ἡ χρησιμοποίηθεῖσα ἀπὸ τὸν Θ. Μανιᾶ γεωμετρικὴ πρόταση εἶναι ὁ κανόνας τῆς χρυσοῦς τομῆς μιᾶς εὐθείας γραμμῆς, ἡ διαίρεση εὐθείας γραμμῆς σὲ ἄκρο καὶ σὲ μέσο λόγο, δηλαδὴ ἡ διαίρεσή της σὲ δύο τμήματα ἀπὸ τὰ ὁποῖα τὸ ἓνα καταλαμβάνει τὰ $\frac{3}{5}$ καὶ τὸ ἄλλο τὰ $\frac{2}{5}$. Π.χ. ἡ χρυσοῦς τομὴ τοῦ ὕψους τοῦ ἀνθρώπινου σώματος (πού ἐδῶ μπορεῖ νὰ θεωρηθεῖ σὰν εὐθεῖα γραμμὴ) εἶναι ὁ ὀμφαλός (4).

Σχετικὰ μὲ τὰ παραπάνω θὰ ἔπρεπε νὰ προστεθεῖ ὅτι ἀνάλογες ἀπόψεις εἶχαν διατυπωθεῖ πρὸ μερικῶν δεκαετιῶν, ἀλλὰ κατὰ πολὺ στοιχειώδη τρόπο. Πάντως οἱ ἀπόψεις τοῦ Ξ. Λίβα καὶ τοῦ Θ. Μανιᾶ εἶναι πρωτότυπες καὶ ἀνεξάρτητες ἀπὸ τὶς ἀπόψεις τοῦ J. Richer.

2. Ξέρξη Λίβα, Ἡ Αἰγίς, κοιτὶς τῶν Ἀρίων καὶ τοῦ Ἑλληνισμοῦ, β' ἐκδ., Ἀθῆναι, 1963, σελ. 14 - 15.

3. Βλ. Jean Richer, *Géographie sacrée du monde grec, Croyances astrales des anciens Grecs*, Paris, 1967, Hachette. Σύνοψη καὶ σχέδια γιὰ τὸ σύγγραμμα αὐτὸ βλ. στὸ ἄρθρο τοῦ André Dalmas, *Γεωγραφία καὶ Θεοσέβεια στὸν ἑλληνικὸ Κόσμο*, ἐφημερίς «Βῆμα» τῆς 3 Σεπτ. 1967, καὶ στὴν ἐπιστολὴ τοῦ Θ. Μανιᾶ μὲ τὸν ἴδιο τίτλο, ἐφημερίς «Βῆμα» τῆς 15 Σεπτ. 1967.

4. Βλ. Θεοφ. Μανιᾶ, Ὁ γεωμετρικὸς καὶ γεωδαιτικὸς τριγωνισμὸς τοῦ ἀρχαίου ἑλληνικοῦ χώρου. Τὸ μέγα σχέδιον τοῦ ἑλληνισμοῦ, Ἀθῆναι, 1969, σελ. 23, Βασιλικὸν Ἑθνικὸν Ἰδρυμα (φυλλάδιον).

(8) Κατά τον καθηγητή και ιστορικό της αρχαίας ελληνικής μαθηματικής Ευσάγγελο Σταμάτη, η δημιουργία και η διαμόρφωση της γλώσσας των ομηρικών επών, γλώσσας όμιλουμένης γύρω στο 1200 π.Χ., είναι εδωλογο να υποταθεί ότι δὲν έγινε με τὴν πρώτη, ἀμέσως και διὰ μιᾶς, ἀλλὰ ὅτι πιθανώτατα χρειάσθηκε μερικές χιλιάδες χρόνια.

Ἀσφαλῶς τὸ ἴδιο πράγμα ἰσχύει γιὰ τὴ δημιουργία τοῦ ἑλληνικοῦ ἀλφαβήτου, καθὼς και γιὰ τὴ διάταξη καθενὸς ἀπὸ τὰ γράμματα τοῦ στὴν ἀρμόζουσα θέση μέσα πρὸς σύνολο τοῦ ἀλφαβήτου αὐτοῦ.

Και κατὰ τὸν τρίτο, λοιπόν, Ἑλληνα ἐρευνητὴ Ε. Σταμάτη (5) πιθανολογεῖται βάσιμα ἡ ὑπαρξὴ ἑλληνικοῦ πολιτισμοῦ 11.000-11.500 χρόνια περίπου π.Χ., πρὸ ἀναπτύχθηκε μέχρι τῆς Μινωικῆς ἐποχῆς (1500 π.Χ. περίπου) και ἀπὸ τότε μέχρι τῆς γεννήσεως τοῦ Χριστοῦ.

Ἐὰν ἡ ἑλληνικὴ θεωρία πρὸς ἐκθέσαμε γιὰ τὴ μεγάλη χρονικὴ προήγησι τοῦ ἑλληνικοῦ πολιτισμοῦ γίνει σιγά - σιγά ἀποδεκτὴ ἀπὸ τοὺς ξένους ἱστορικούς, ἀσφαλῶς θὰ ἀποτελέσει μιὰν ἐπανάστασι στὴν ὅλη ἱστοριογραφία γιὰ τὴν ἀρχαία Ἑλλάδα, ἀλλὰ και γιὰ ὅλους τοὺς ἀρχαίους λαοὺς και χώρες γενικά. Στὴν ἐξέλιξι αὐτὴ ἡ ἐκδοσι τοῦ ἡγνώδους και γεμάτου ἀπὸ ἀποδεικτικὰ στοιχεῖα ἔργου τοῦ Θ. Μανιᾶ θὰ σημειώσει σπουδαῖο σταθμὸ στο ζήτημα τοῦτο.

Ἔτσι τελειώσαμε τὸ πρῶτο μέρος τῆς μελέτης μας, πρὸ ἀναφέρεται στὴ χρονικὴ προήγησι τοῦ ἑλληνικοῦ πολιτισμοῦ και ἐρχόμεστε πρὸς δεῦτερο μέρος, πρὸ ἀφορὰ τίς συγκεκριμένες ὑπεριστορικὲς του ἀξίες.

II. Οἱ ὑπεριστορικὲς και αἰώνιες ἀξίες τοῦ ἑλληνικοῦ πολιτισμοῦ.

Προτὸς ἐκθέσουμε τίς ἀρχὲς αὐτές, θεωροῦμε σκόπιμο νὰ τονίσουμε τὴν ἀπόλυτη ἀνάγκη μιᾶς σαφοῦς, συγκεκριμένης και χειροπιαστῆς παρουσιάσεως τῶν βασικῶν στοιχείων τῆς ἑλληνικῆς κληρονομίας και τῶν αἰωνίων, ἀφθάρτων και ἀνωλέθρων ἑλληνικῶν ἀρχῶν και ἀξιῶν, πρὸ ἐνὼ ἀποτελοῦν τὴ βάση τοῦ πολιτισμοῦ τοῦ δυτικοῦ κόσμου, ἐν τούτοις στὴ συνείδησι πολλῶν Νεοελλήνων κατέχουν θέση σχολαστικῶν και ξεπερασμένων ἰδεῶν. Σίγουρα οἱ ἀπόψεις αὐτές τῶν δῆθεν φορέων ἀνεῦς πνεύματος Νεοελλήνων θὰ προξενοῦν ἕνα τριζιμο πρὸς κόκκαλα τοῦ Shelley και ὅλων τῶν ἄλλων μεγάλων σοφῶν, πρὸς θεωροῦσαν ὑβίστη τιμὴ τους τὸ νὰ λένε ὅτι εἶναι ὅλοι Ἑλληνες, ἐπειδὴ τρέφονταν με τὰ ἑλληνικά γράμματα και ἦταν τῆς ἑλληνικῆς παιδείας μετέχοντες.

5. Βλ. Ευσάγγελο Σταμάτη, *Ἡ πρωτοπορία τοῦ Ἑλληνικοῦ Πολιτισμοῦ*, εἰς ἔργμ. «Ἐλεύθερος Κόσμος», 26 Ἰουνίου, και 4 και 13 Ἰουλίου 1969.

Οί παραπάνω έλληνικές άρχές καλύπτουν έλα περίπου τά πεδία τής έλληνικής ζωής, ήτοι τή Φιλοσοφία, τήν 'Επιστήμη, τή Βιοθεωρία (δηλαδή τήν περί ζωής αντίληψη), τήν Κοσμοθεωρία (δηλαδή τήν περί κόσμου αντίληψη), τήν Πολιτεία, τήν 'Ηθική, τὸ Δίκαιο, τή Θρησκεία, τήν Καλλιτεχνία κ.λπ. Για τις άρχές και άξίες τής έλληνικής κληρονομίας ύπάρχει μιὰ κολοσσιαία διεθνής βιβλιογραφία, πού συνεχίζεται πάντοτε, και δυστυχώς μιὰ ισχνότατη έλληνική βιβλιογραφία. 'Ακόμη και οί μεταφράσεις ξένων συναφών έργων σπανίζουν στη χώρα μας. Νά μιὰ μεγάλη έλλειψη πού θά έπρεπε νά προσέξουν και νά καλύψουν οί φορεΐς τοϋ έκδοτικού μεταφραστικού όργανου, πού άρχισε από τὸ 1969, περίπου, νά αναπτύσσεται στη χώρα μας.

'Από τὸ σύνολο τῶν έλληνικών άρχῶν και άξιών δέν είναι δυνατό, βέβαια, νά εξετασθοϋν όλες στα περιορισμένα πλαίσια τής παρούσης μελέτης. Γι' αυτό θά έντοπισθοϋμε στην ανάπτυξη τῶν βασικών άξιών τῶν τριῶν πρώτων τομέων, δηλαδή τής Φιλοσοφίας, τής 'Επιστήμης, τής Βιοθεωρίας, πού έχουν καθολικώτατο χαρακτήρα και ζωηρότατο ενδιαφέρον.

Α. Φιλοσοφικές άρχές.

Οί άρχές αυτές αποτελοϋν τά διαδοχικά άρχικά βήματα και τις διαλεκτικές βαθμίδες τής έρευνητικής σκέψεως τῶν άρχαίων 'Ελλήνων. 'Ετσι, οί φιλοσοφικές άρχές πού θά μᾶς άπασχολήσουν αναφέρονται: (α) στη γνώση και στη σκέψη, (β) στα έντα και στην ανθρώπινη ύπόσταση, (γ) στις βασικές μορφές και στούς βασικούς κανόνες τής ανθρώπινης συμπεριφορᾶς.

Οί άνωτέρω άρχές είναι κυρίως οί ακόλουθες (6):

1. Χωρισμός λόγου και μύθου.

'Ο χωρισμός τοϋ λόγου από τὸ μύθο, αντίθετα πρὸς τήν άσιατική κατεύθυνση πού έκανε θεώρηση έλων τῶν γεγονότων κάτω από τή θολή ατμόσφαιρα τοϋ μύθου, νοουμένου όντολογικά.

Οί 'Ελληνες άνήγαγαν τὸ φῶς τοϋ λόγου, δηλαδή τή Λογική (Raison, Vernunft) σὲ πρωτεύον στοιχείο τοϋ διαλογισμοϋ και τής σκέψεως.

Κάποιον όντολογικό μύθο είχαν, βέβαια, άρχικά και οί 'Ελληνες, αλλά τελικά τὸν υπερνίκησαν. 'Ετσι, στὸν έλληνικό πνευματικό χῶρο, ὁ μύθος στρά-

6. Βλ. κυρίως τὸ βιβλίο τοϋ συναδέλφου και ακαδημαϊκοϋ 'Ιωάννου Θεοδωρακοπούλου, *Φιλοσοφία και Ζωή*, 'Αθήναι, 1967, σελ. 35 κ.έ., 293 κ.έ. Κ. Γεωργούλη, *Πλάτων*, άρθρο - σύγγραμμα στο Νεώτερο 'Εγκυκλοπαιδικό Λεξικό «'Ηλίου», τόμος 16, 'Αθήναι, 1950, σελ. 21 - 80, Κ. Γεωργούλη, *'Αριστοτέλης ὁ Σταγίριτης*, Θεσσαλονίκη, 1962, 'Ιστορική και Λαογραφική 'Εταιρεία Χαλκιδικής.

φρκε κάπως περισσότερο στο πεδίο της ἠθικῆς καὶ εἶχε διάφορο χαρακτήρα ἀπὸ τὸν χαρακτήρα τοῦ ὀντολογικοῦ μύθου. Εἶχε δηλαδὴ χαρακτήρα ἐξυψώσεως τοῦ ἀνθρώπου καὶ ἀπέβλεπε στὴ συνεχῆ του ἄνοδο, στὴ βελτίωση καὶ τελειότητα μορφώσεως καὶ ἤθους (?).

2. Ἡ ἀναζήτηση τῆς ἀρχῆς καὶ τῆς ἐνότητος ὄλων τῶν φαινομένων.

Οἱ Ἕλληνες δὲν ζιπάστηκαν καὶ δὲν καρφώθηκαν στὴν ἀπειρὴ ποικιλία τῶν φαινομένων τῆς ἐμπειρίας. Ὑποπευθόθηκαν ὅτι, πίσω καὶ πέρα ἀπὸ τὴν πολλότητα τῶν ἐμπειρικῶν φαινομένων, θὰ ἔπρεπε νὰ ὑπάρχουν κάποιες ἢ κάποια ἐνωτικὴ ἀρχή. Ἔτσι πραγματοποιήσαν ἓνα τεράστιο ἄλμα καὶ πήδηξαν ἀπὸ τὴν ἀπειρὴ σχεδὸν πολλότητα τῶν ἐμπειρικῶν πραγμάτων καὶ φαινομένων στὴ μοναδικὴ καὶ ἐνιαία τους πρώτη ἀρχή, δηλαδὴ στὸ Θεό. Ἀπὸ τὴν ἀποψη αὐτὴ εἶναι χαρακτηριστικὸς ὁ τίτλος τοῦ βασικοῦ ἔργου τοῦ Ἀριστοτέλη *Πρώτη Φιλοσοφία* (ἢ τῶν *Μετὰ τὰ Φυσικά*), καθὼς καὶ ὁ ὀρισμὸς ποὺ ἔδωσε στὴ Φιλοσοφία ὡς μίθσησιν ποὺ ἀναφέρεται στίς $\pi\rho\omega\tau\epsilon\varsigma\ \alpha\rho\chi\acute{\epsilon}\varsigma\ \kappa\alpha\iota\ \alpha\iota\tau\iota\epsilon\varsigma$: *δεῖ γὰρ ταύτην τῶν πρώτων ἀρχῶν καὶ αἰτιῶν εἶναι θεωρητικὴν* (βλ. τῶν *Μετὰ τὰ Φυσικά*, Α 982 β 5-10, ἐκδ. W. Jaeger, Oxford University Press, 1957).

Ἡ ἀναγωγὴ αὐτὴ στὴν ἐνιαία καὶ ἀπώτατη ἀρχὴ ἐπιχειρήθηκε ἀρχικὰ ἀπὸ τοὺς προσωκρατικοὺς φιλοσόφους καὶ χαρακτηρίσθηκε ἀπὸ τὸν Πλάτωνα μὲ τρόπο πραγματικὰ ἀθάνατο ὡς *γιγαντομαχία περὶ τῆς οὐσίας* (Πλάτωνος, *Σοφιστής*, 246 α).

Τὸ βᾶθος, ἐπάνω στὸ ὁποῖο ἀναπτύχθηκε ἡ γιγαντομαχία αὐτή, ὑπῆρξε ἡ κοσμολογικὴ ἰδέα τῶν προσωκρατικῶν φιλοσόφων, ἡ ἰδέα δηλαδὴ γιὰ τὸ τί εἶναι καὶ πῶς κατασκευάσθηκε ὁ φυσικὸς κόσμος κ.λπ.

3. Ἡ αὐτογνωσία.

Αὐτογνωσία εἶναι ἡ στροφὴ τῆς σκέψεως πρὸς τὸν ἑαυτὸ τῆς μὲ τὴν πρόθεσιν νὰ τὸν ἐξιχνιάσει σ' ὄλο του τὸ βᾶθος.

Ἡ αὐτογνωσία ἐμφανίσθηκε μὲ τρεῖς ἀκόλουθες μορφές:

(α) Σὰν ἀναδίπλωση τῆς σκέψεως πρὸς τὰ ἔσω τοῦ ἀνθρώπου (Reflexio) καὶ ὡς αὐτοσυνηδεισία τοῦ πνεύματος γιὰ τὴν πραγματικότητά τῆς ὑποστάσεώς του. Ἡ αὐτοσυνηδεισία αὐτὴ δηλώθηκε ἀπὸ τὸ Σωκράτη μὲ τὴν φράση του *γνῶθι σε αὐτόν*.

(β) Σὰν αὐτοανακάλυψη τοῦ πνεύματος ἢ τοῦ λόγου ὑπὸ τὴν ιδιότητα τοῦ αὐτεξούσιου, αὐτόνομου καὶ αὐτάρκους στοιχείου τῆς ἐνότητος τοῦ ἀνθρώπου.

7. Βλ. Κ. Κορένι, *Ἡ Μυθολογία τῶν Ἑλλήνων*, Ἀθῆναι, 1968, Γαλαξίας.

(γ) Σάν αὐτοανακάλυψη τῆς νοήσεως ὑπὸ τὴν ιδιότητα τῆς βασικῆς μορφῆς τοῦ πνεύματος στὸ διάλογο (Σωκράτης, Πλάτων).

4. Ἡ κατασκευὴ τῆς ἔννοιας.

Ἡ νόηση, μετὰ τὴν ἀντιμετώπιση καὶ τοῦ ἴδιου τοῦ ἑαυτοῦ της, περισσότερο ὁμῶς μετὰ τὴν ἀντιμετώπιση τοῦ ἐμπειρικοῦ ἐξωτερικοῦ κόσμου, ἐφθασε σιγὰ-σιγὰ ἢ μᾶλλον ἐξυψώθηκε στὴ διαμόρφωση τῆς ἔννοιας (Notion, Concept).

Στὴ διαμόρφωση τῆς ἔννοιας ἐφθασε ἡ μόρφωση μετὰ τὸ σωκρατικὸ διάλογο, σάν προῖόν τοῦ ὁποῦ προέκυψε ἡ ἔννοια (Σωκράτης, Πλάτων, Ἀριστοτέλης).

Μετὰ τὴν κατασκευὴ τῶν ἐννοιῶν ὁ ἄνθρωπος κατόρθωσε νὰ πραγματοποιήσει τὴν πνευματικὴ κατάκτηση τοῦ κόσμου. Χωρὶς τίς ἔννοιες, μετὰ τίς ὁποῖες ἡ νόηση τακτοποιεῖ σὲ διάφορες κατηγορίες καὶ σύμφωνα μετὰ βασικὰ χαρακτηριστικά τους τὴν ἀπειρία τῶν ἐξωτερικῶν πραγμάτων, ἡ ἴδια ἡ νόηση θὰ χανόταν μέσα στὸν κυκλῶνα αὐτῶν τῶν πραγμάτων. Δίχως τίς ἔννοιες ὁ σκεπτόμενος ἄνθρωπος θὰ ριχνόταν στὸ χάος, ἐνῶ μετὰ τίς ἔννοιες δημιουργεῖ κόσμον, δηλαδὴ κατασκευάζει τάξιν ἀπὸ τὸ χάος ποῦ παρουσιάζουν τὰ φέρον-μίγδην εὐρισκόμενα γεγονότα. Π.χ., χωρὶς τὴν ἔννοια τοῦ δένδρου, ἐν γένει, θὰ ἐκλαμβάναμε τὴν ἀπειρία τῶν ἐμπειρικῶν δένδρων σάν ἕνα σύνολο ἀπὸ ὄντολογικῶς νοούμενα ξεχωριστὰ πράγματα καὶ θὰ χανόμασταν μέσα στὸ χάος τους, ἐνῶ μετὰ τὴν κατασκευὴ τῆς ἔννοιας «δένδρου» καὶ μετὰ τὴν ὑποδιαίρεση τῶν δένδρων σὲ κατηγορίες, κατανοοῦμε τί εἶναι δένδρον καὶ ποιά εἶναι τὰ εἶδη του, καὶ ἔτσι δημιουργοῦμε τάξιν ἀπὸ τὸ χάος.

5. Ἡ ἀδυναμία τοῦ πνεύματος νὰ ἔλθῃ σὲ ἀπ' εὐθείας ἐπαφὴ μετὰ τὰ γεγονότα, μετὰ τίς καταστάσεις καὶ μετὰ τίς σχέσεις τους.

Ἡ ἀδυναμία αὐτὴ εἶναι ἀντικειμενικὴ καὶ ὀφείλεται στὴν ἴδια τὴ φύση τοῦ πνεύματος σάν οὐσίας λογικοψυχικῆς, ποῦ τὸ περιορίζει στὴν ἴδια του τὴ σφαῖρα (ἢ τὸ πολὺ σὲ σφαῖρες ὁμοούσιες πρὸς αὐτό, δηλαδὴ πνευματικές).

Τὸ πνεῦμα, δηλαδὴ, ἀκόμα κι ὅταν ἀναφέρεται στὰ πράγματα τοῦ ἐξωτερικοῦ κόσμου ἀναγκάζεται νὰ τὰ πνευματοποιεῖ, νὰ τὰ ἀνάγει σὲ οὐσίες σάν τὸν ἑαυτό του, νὰ τὰ ἐπεξεργάζεται, νὰ τὰ τροποποιεῖ καὶ νὰ τὰ μεταστέλλει, ἤτοι ἀναγκάζεται νὰ δημιουργεῖ ἐντυπώσεις, παραστάσεις, ἔννοιες, βάλλεις, ἤτοι ἀναγκάζεται νὰ δημιουργεῖ ἐντυπώσεις, παραστάσεις, ἔννοιες, βάλλεις, ἤτοι ἀναγκάζεται νὰ δημιουργεῖ ἐντυπώσεις, παραστάσεις, ἔννοιες, κατηγορίες, κατατάξεις, ταξινομήσεις, γνωσιακὰ ἀντικείμενα καὶ, τέλος, εἶδη καὶ ἰδεατὰ πρότυπα (Πλάτων, Ἀριστοτέλης).

6. Ἡ κατὰ λογικὴ ἀνάγκη προχώρηση τοῦ πνεύματος πρὸς τὴν «ιδέα».

Μετὰ τὸ φιλοσοφικὸ ὄρον «ιδέα» ἐννοοῦμε ἐδῶ τὴν Πλατωνικὴν ἰδέαν, δηλαδὴ τὸ αἰώνιον ἰδεατὸ πρότυπο (ιδεατῆς καὶ λογικῆς οὐσίας πρότυπο) κάθε πράγμα-

τος, κάθε αντικειμένου, κάθε καταστάσεως, ακόμη και κάθε σχέσεως μεταξύ αυτών.

Τὸ πνεῦμα προχωρεῖ κατὰ λογικὴ ἀνάγκη πρὸς τὰ ἰδεατὰ καὶ αἰώνια πρότυπα κάθε πράγματος:

(α) διότι γιὰ νὰ ὑπάρξει γνώση πρέπει νὰ ὑφίσταται κάτι τὸ σταθερὸ στὸ γινωσκόμενον ἀντικείμενον, εἴτε τὸ ἀντικείμενον αὐτὸ ἀνήκει στὸν ἐσωτερικὸ κόσμον εἴτε στὸν ἐξωτερικόν.

(β) διότι ὁ συνεχῶς μεταβαλλόμενος αἰσθητὸς καὶ ἐμπειρικὸς κόσμος πρέπει νὰ ἔχει μιὰ μόνιμη σχέση πρὸς τὸ σταθερὸ αὐτὸ στοιχεῖο, γιὰ νὰ ὑπάρξει εἴτι μιὰ ἀνταπόκριση τῆς γνώσεως τῶν αἰσθητῶν ἀντικειμένων πρὸς τὸ σταθερὸ αὐτὸ στοιχεῖο, ποῦ δὲν εἶναι ἄλλο ἀπὸ τὸ ἰδεατὸ πρότυπον κάθε πράγματος. Ἡ σχέση αὐτὴ ἐκφράζεται καὶ μετὰ φυσικὰ, δηλαδὴ ὑπεραισθητὰ καὶ ὑπερνοητὰ μὲ τὴ διατύπωση ὅτι ὁ αἰσθητὸς κόσμος εἶναι εἰκόνα καὶ ἀντανάκλαση, κατὰ κάποιον τρόπο, τοῦ νοητοῦ κόσμου, ἀλλὰ καὶ λογικὰ, δηλαδὴ νοητικὰ καὶ διαλεκτικὰ μὲ τὴ διαμόρφωση συστήματος ἐνοιῶν, κατηγοριῶν, κατατάξεων, κρίσεων κ.λπ. μὲ βάση τὰ ἰδεατὰ πρότυπα, πρὸς τὸ σκοπὸ τῆς ἐξηγήσεως τοῦ αἰσθητοῦ κόσμου.

7. Ἡ ἐκπόνηση φιλοσοφικῶν ὄρων, σημείων καὶ ἐνοιῶν.

Ὅλες σχεδὸν οἱ χρησιμοποιούμενες μέχρι σήμερα λέξεις καὶ ἐνοιες στὴ φιλοσοφία εἶναι προϊόντα καὶ εὐρήματα τοῦ ἑλληνικοῦ πνεύματος.

Μὲ τὴν εἰσαγωγὴν τῶν λέξεων καὶ ἐνοιῶν αὐτῶν καὶ μὲ τὴ συμπλήρωσή τους βέβαια, ἡ παγκόσμια διανόηση ἀπέκτησε ἀπὸ τὰ χρόνια τῆς ἑλληνικῆς ἀρχαιότητος τὰ ἐννοιολογικὰ, τὰ ὀρολογικὰ καὶ τὰ ἐκφραστικὰ μέσα συνειδησεως καὶ πνευματικῆς ἐπικοινωνίας μεταξύ τῶν φιλοσοφικῶν καὶ ἐπιστημονικῶν στοχαζομένων ἀνθρώπων.

Συνοπτικῶς οἱ ἐνοιες αὐτὲς εἶναι οἱ ἀκόλουθες: Ἐλευθερία, Ἐννοια, Ἀρχή, Στοιχεῖο, Ἄτομον, Ἔλη, Μορφή, Ψυχὴ, Πνεῦμα, Ἐντελέχεια, Δυνατότης, Ἐνέργεια, Οὐσία, Συμβεβηκός, Εἶναι-Ἔον, Γίγνεσθαι, Αἰτιότης, Τέλος, Ὀλότης, Σκοπός, Ἰδέα, Κατηγορία, Κρίσις, Συλλογισμός, Ἀπόδειξις, Ὑπόθεσις, Αἴτημα, Ἀξίωμα, Πρότασις, Ἀλήθεια, Μεταφυσική, Φιλοσοφία, Ἐπιστήμη, Αἰσθητόν, Νοητόν, Γνώσις, Δόξα, Μέθεξις, Ἐξήγησις, Τάξις, Ἀρμονία, Ἀκρίβεια, Κοινωνία, Πολιτεία.

B. Ἐπιστημονικὲς ἀρχές.

Ἐκτὸς ἀπὸ τίς φιλοσοφικὲς ἀρχές ποῦ ἀναφέρονται, ὅπως εἶναι γνωστὸ, (α) στὴν ἀνάλυση καὶ θεμελίωση τῆς γνώσεως γενικὰ καὶ τῆς ὑπάρξεως τοῦ ἀνθρώπου καὶ τῶν ὄντων, (β) στὴν ἀνάλυση καὶ θεμελίωση τῶν κανόνων τῆς ἀνθρώπινης συμπεριφορᾶς γενικὰ, οἱ Ἕλληνες καλλιέργησαν καὶ διαμόρφω-

σαν και ειδικώτερες αρχές, που αναφέρονται στη γνώση των επί μέρους όντων, γεγονότων και φαινομένων, ήτοι τις επιστημονικές αρχές.

Οι φιλοσοφικές αρχές, σαν αρχές καθολικώτατες, δέν έπαψαν βέβαια να ισχύουν και για τις επί μέρους επιστήμες. Και αυτό, γιατί οι Έλληνες, οδηγούμενοι από την ιδέα των μεγάλων όλοτήτων, καλλιέργησαν τις επί μέρους επιστήμες περισσότερο ή λιγώτερο, μέσα στα πλαίσια της Φιλοσοφίας.

Οι επιστημονικές αρχές των παλαιών Έλλήνων μπορούν να συνοψισθούν ως εξής:

1. Η συντέλεση της σκέψης γίνεται με βάση τα ιδεατά πρότυπα, στα όποια κατά λογική ανάγκη αναφέρεται ή νόηση.

Η νόηση, ακόμη κι όταν δέν ξέρει, αναφέρεται όχι στην πολλότητα των όμοειδών αντικειμένων, αλλά στα ιδεατά πρότυπά τους κατά τον Πλάτωνα ή στο είδος κατά τον Άριστοτέλη, δηλαδή στο ένσποηητικό και ένεργητικό μη αισθητό δεδομένο που ένυπάρχει στα αισθητά ύπαρκτα όντα (Κ. Γεωργούλης).

Η γνώση φαινομενικά μόνο διαμορφώνεται με άναφορά της πρὸς τὰ αισθητά αντικείμενα. Πραγματικά, όμως, διαμορφώνεται με άναφορά της πρὸς τὰ ιδεατά πρότυπά τους, τὰ όποια είναι νοητά και εύρίσκονται σε περιοχή κειμένη επέκεινα της έμπειρίας.

Έκτός άπό αυτό, ή νόηση συνάπτει και συσχετίζει τὰ ιδεατά πρότυπα μεταξύ τους κατά τρόπο διαλεκτικό, σχηματίζει την αξιολογική τους πυραμίδα και φέρνει στο φῶς την κοινωνία τους, δηλαδή την επικοινωνήσή τους, που είναι συνεχής και δυναμική.

2. Η με τη σκέψη αποκτώμενη γνώση έχει και το σταθερό σαν χαρακτήρα της.

Αυτός ο σταθερός χαρακτήρας της προέρχεται από την προμνησθεύσα άναφορά της πρὸς τὰ ιδεατά πρότυπα, αλλά επί πλέον ανταποκρίνεται πρὸς αυτά. Έτσι ή γνώση μετέχει στη σταθερότητα των ιδεατών προτύπων (Πλάτων).

3. Ο πλουτισμός της επιστημονικής εργασίας με το στοιχείο της «υποθέσεως».

Κατά την εκτύλιξη της επιστημονικής εργασίας ο Λόγος και ή Φαντασία την έφοδιάζουν με την κατηγορία της ύποθέσεως.

Η ύπόθεση νοείται εδώ όχι υπό τη σύγχρονη έννοιά της, σαν εξήγηση κατ' εικασίαν, αλλά με την έννοια στοιχείου που τίθεται από τη νόηση αξιωματικῶς σαν βάση για την προχώρηση της σκέψης (υπό - θέσις).

Η ύπόθεση είναι λογικό κατασκευάσμα που γίνεται με σκοπό τη νοητική έξουσίαση των έξωτερικών φαινομένων, τὰ όποια είναι άλογικά, δηλαδή έχουν μη λογική, πραγματοεμπειρική φύση.

Ἡ ὑπόθεση εἶναι σύνδεση ὀρισμένων ἀρχῶν, πού τελικὰ ἀνάγονται στὰ ἰδεατὰ πρότυπα^{7α}). Ἡ ὑπόθεση συνδέεται πρὸς τὰ ἰδεατὰ πρότυπα, γιατί ἡ ψυχὴ ἔχει μιὰ προέννοια τῶν πραγμάτων, ἀφοῦ προτοῦ ἐνταχθεῖ στὸ σῶμα «ἐθεάτο τὰς ἰδέας» στὸν ὑπερουράνιο τόπο, ὅπου βρισκόταν μαζί τους, μὲ ἄλλες λέξεις «μεταίχε τῶν ἰδεῶν» (θεωρία τῆς Πλατωνικῆς αμετοχῆς).

Κατὰ τὴν ἐνσωμάτωσή της στὸν ἀτομικὸ ἄνθρωπο ἡ ψυχὴ ἀναμνησκαίνεται τῶν ἰδεῶν» (Πλατωνικὴ θεωρία τῆς ἀναμνήσεως), γι' αὐτὸ δὲ ἀκριβῶς τὸ πνεῦμα ἢ ἡ ψυχὴ γνωρίζει κάτι ἀπὸ τὰ πράγματα ἐκ τῶν προτέρων, προτοῦ δηλαδὴ τὰ δεῖ καὶ τὰ αἰσθανθεῖ.

Αὐτὸ εἶναι τὸ νόημα, κατὰ τὴ γνώμη μας, τῆς Πλατωνικῆς θεωρίας τῆς ἀναμνήσεως, δηλαδὴ αὐτὴ ἐξηγεῖ τὴν «ἐκ τῶν προτέρων γνώσιν» πού ἔχει ἡ ψυχὴ γιὰ τὰ πράγματα. Ἡ θεωρία αὐτὴ εἶναι ἡ καλύτερη θεμελίωση καὶ διακιολόγηση τῆς «ἐκ τῶν προτέρων γνώσεως».

Ἡ ἐπιστήμη, κατὰ τὸν Πλάτωνα, ἀναχωρεῖ ἀπὸ ὑποθέσεις (πού τίθενται ἀπ' αὐτὴν καὶ θεμελιώνονται ἀπὸ τὴ Φιλοσοφία κατὰ λογικὴ ἀναγκαιότητα) καὶ κατέρχεται πρὸς τὰ πράγματα, ἐνῶ ἡ Φιλοσοφία ἐκκινεῖ ἀπὸ ὑποθέσεις, ἀνέρχεται πρὸς τίς ἀρχές καὶ τὰ ἰδεατὰ πρότυπα γιὰ νὰ φθάσει στὸ ἀνυπόθετο, στὸ ἀπόλυτο δηλαδὴ στὴν πρώτη ἀρχὴ κάθε νοήσεως καὶ κάθε οὐσίας.

Ἔτσι ἡ Ἐπιστήμη στηρίζεται, ἔστω καὶ χωρὶς νὰ τὸ ξέρει [γι' αὐτὴ τὴν ἄγνοια κατηγοροῦσε ὁ Πλάτων στὴν Πολιτεία (533 ε, 510 ε) τοὺς γεωμέτρους τῆς ἐποχῆς του σὰν ἀνειρωτότονα περὶ τὸ βῆν], σὲ λογικὰ καὶ ἀξιωματικὰ θεμελιωμένες βάσεις, καὶ ἀναπτύσσει σιγά - σιγά ὀλόκληρη σειρά ἀλληλοσυνεχομένων ἐνοιῶν, προτάσεων, κρίσεων καὶ ἀποδεικτικῶν στοιχείων, πού ἀνταποκρίνονται στὰ φαινόμενα πού θέλει νὰ φωτίσει καὶ ἐξηγήσει.

4. Ὁ ἐφοδιασμὸς τῆς σκέψεως καὶ τοῦ διαλογισμοῦ μὲ τὴν Τυπικὴ Λογικὴ καὶ συγκεκριμένα μὲ τὴ Γενικὴ Στοιχειολογία.

Ἡ Τυπικὴ Λογικὴ, ὅπως εἶναι γνωστὸ, εἶναι συγκρότημα ἐνοιῶν, προτάσεων καὶ ἀρχῶν, πού ἀποτελοῦν τὸ κριτήριον τοῦ ὀρθοῦ καὶ μετὰ συνεπείας διανοεῖσθαι, δηλαδὴ τοῦ σκέπτεσθαι μὲ συνέπεια πρὸς τίς τεθεῖσες προϋποθέσεις (προκείμενες προτάσεις), εἴτε αὐτὲς εἶναι ὀρθές εἴτε ὄχι (Πλάτων, Ἀριστοτέλης).

Τὸ συγκρότημα αὐτὸ τῶν λογικῶν μέσων καὶ ὀργάνων εἶναι ἀπόλυτα

7α. Ἐπό-θέσεις εἰδικώτερα εἶναι βασικὲς προτάσεις (γενικὲς προτάσεις καὶ γενικὲς ἀρχές), πού βεβαιώνουν τὴν ὑπαρξὴ θεμελιωδῶν ἐνοιῶν καὶ σχέσεων, ἀπὸ τίς ὁποῖες ἀφορμῶνται οἱ ἐπιστήμες (π.χ. ἐνοια τῆς Οἰκονομίας καὶ τῆς Ἀρχῆς τῆς Σπανιότητος).

ἀπαραίτητο γιὰ τὴ διαπίστωση, ἐξακριβώση καὶ ἀκολούθηση τῆς σωστῆς σκέψεως, σὲ τέτοιον σημεῖο, ὥστε ἡ μεταγενέστερη ἐξέλιξη τῆς Λογικῆς (Συμβολικῆ Λογικῆ, Μαθηματικῆ Λογικῆ κ.λπ.) νὰ μὴ μπορέσει νὰ τὴν παραμερίσει.

5. Ὁ ἐφοδιασμός τῆς σκέψεως μὲ τὴ Μεθοδολογία τῶν Ἐπιστημῶν.

Ἐκτὸς ἀπὸ τὴν Τυπικὴ Λογικὴ, οἱ Ἕλληνας ἐπεξεργάσθησαν ἓνα σύνολο μεθόδων, δηλαδὴ ἓνα συγκρότημα συλλογιστικῶν καὶ ἀποδεικτικῶν τρόπων, μέσων καὶ διαδικασιῶν, ποὺ εἶναι ἀπαραίτητες σὰν ὁδηγοὶ στὶς ἐπιστημονικῆς ἔρευνες, ποὺ ὅπως γνωρίζουμε ἀποβλέπουν στὴν ἀνίχνευση τοῦ ἐσωτερικοῦ καὶ ἐξωτερικοῦ κόσμου (Πλάτων, Ἀριστοτέλης).

6. Ὁ ἐφοδιασμός τοῦ πνεύματος μὲ τὴ Γνωσιοθεωρία.

Γνωσιοθεωρία εἶναι ἡ διδασκαλία ποὺ ἀσχολεῖται μὲ τὴν πηγὴ, τὴν προέλευση, τὴν οὐσία, τὴν μορφὴν, τὴν ἔκταση, τὸ κύρος καὶ τὴν ἀξία τῆς γνώσεως. Ἡ Γνωσιοθεωρία λέγεται ἀπὸ μερικοὺς καὶ Οὐσιαστικὴ Λογικὴ, διότι ἀποβλέπει στὰ μέσα καὶ στοὺς τρόπους ποὺ ὁδηγοῦν καὶ ἐξασφαλίζουν τὴν οὐσιαστικὴ ἀλήθεια (καὶ ὄχι τὴν τυπικὴ ἀλήθεια, γιὰ τὴν ὁποία ἐνδιαφέρεται, ὅπως εἶπαμε προηγουμένως, ἡ Τυπικὴ Λογικὴ).

Ἡ Γνωσιοθεωρία ποὺ μᾶς ἄφησαν ἰδίως ὁ Πλάτων καὶ ὁ Ἀριστοτέλης εἶναι ἀνεπανάληπτο ἀριστούργημα σκέψεως (8).

7. Ὁ ἐμπλουτισμός τῶν Ἐπιστημῶν μὲ τὸ στοιχεῖο τῆς «ἀποδείξεως».

Τὸ στοιχεῖο τῆς ἀποδείξεως ἐπιτρέπει τὴν ἄνοδο τοῦ πνεύματος σὲ γνώσεις ἐξακριβωμένες καὶ θεμελιωμένες, ποὺ ἐξασφαλίζουν τὴν οὐσιαστικὴ ἀλήθεια καθὼς καὶ τὸν ἔλεγχον τῶν προβαλλομένων ὑποθέσεων.

Οἱ γνώσεις τῶν Ἀσιατῶν καὶ τῶν Αἰγυπτίων δὲν ἦσαν ἐφοδιασμένες μὲ τὸ στοιχεῖο τῆς ἀποδείξεως καὶ ἄρα ἦσαν ἀνεξέλεγκτες καὶ κατὰ βᾶση πρὸ-ἐπιστημονικῆς. Τὸ στοιχεῖο τῆς ἀποδείξεως πρῶτοι τὸ ἔβαλαν οἱ Ἕλληνες καὶ στὰ Μαθηματικὰ καὶ στὶς Φυσικῆς καὶ στὶς Ἀνθρωπολογικῆς Ἐπιστήμες.

8. Βλ. Χρ. Ἀνδρούτσου, Ἡ τοῦ Πλάτωνος θεωρία τῆς γνώσεως καθ' ἑαυτὴν καὶ ἐν σχέσει πρὸς τοὺς πρὸ αὐτῆς φιλοσοφῆσαντας, Ἀθήναι, 1902· Κ. Γεωργούλη, Πλάτων, ἄρθρον-συγγραμμὰ εἰς Νεώτερον Ἐγκυκλοπαιδικὸν Λεξικὸν «Ἡλίου», τόμος 16, Ἀθήναι, 1950, σελ. 21-80· Κ. Γεωργούλη, Χρ. Ἀνδρούτσου, ἄρθρον εἰς τὸ αὐτὸ Λεξικόν, τόμος Β, σελ. 795-798· Κ. Γεωργούλη, Ἀριστοτέλης ὁ Σταγίριτης, Θεσσαλονίκη, 1962· L. Robin, *Les rapports de l'être et de la connaissance d'après Platon*, Paris, 1957, P.U.F.· W. Freytag, *Die Entwicklung der Griechischen Erkenntnistheorie bis Aristoteles*, Halle A.D.S., 1904, M. Niemeyer.

Ἐδῶ θὰ πρέπει νὰ προστεθεῖ, ὅτι οἱ Ἕλληνες δὲν περιορίσθηκαν μόνο στὴν εἰσαγωγή τοῦ στοιχείου τῆς ἀποδείξεως στὶς ἐπιστῆμες, ἀλλὰ ἐπεκτάθηκαν καὶ στὴν ἀπώτατη θεμελίωσή του.

Πραγματικά, οἱ ἀπώτατες ἀρετηρίες καὶ βάσεις τῆς ἀποδείξεως (τὰ ἀξ ὧν δεικνύσιν) εἶναι κατὰ λογικὴν ἀναγκαιότητα ἀναπόδεικτες προτάσεις ἢ θέσεις, δηλαδή ἐννοιαὶ ἀξιωματικῆς φύσεως, ἐννοιαὶ πρόδηλες, αὐτοφανεῖς καὶ ἐναργεῖς. Σ' αὐτὲς ὁ νοῦς φθάσει σιγά - σιγά, βαίνοντας πρὸς τὰ πίσω, κατὰ τὴν ἀναζήτηση ἀρχικὰ τῆς ἀξίας τῶν ἀποδεικτικῶν βάσεων μᾶς προτάσεως. Ἐὰν οἱ βάσεις αὐτὲς εἶναι ἀποδειγμένες, ὁ νοῦς συνεχίζει τὴν πρὸς τὰ πίσω πορεία του, μέχρις ὅτου φθάσει τελικὰ στὶς τελευταῖες ἀποδεικτικὰς βάσεις, ποὺ κατὰ λογικὴν ἀναγκαιότητα εἶναι ἀναπόδεικτες καὶ ἔχουν ἀξιωματικὴ ὑπόστασις καὶ ἐξωσυμπεριρριπτικὴ προέλευσις.

Τὶς ἔσχατες αὐτὲς ἀποδεικτικὰς βάσεις τῆς ἀλήθειας ἀποκτᾶ ὁ ἄνθρωπος μὲ τὴ μέθοδο τῆς νοητικῆς ἐνοράσεως, ποὺ μπορεῖ νὰ ὀριστεῖ μὲ τὴν, σὰν πνευματικὴ ἀστραπή, ἄμεση διείσδυσις στὴν οὐσία ἐνὸς ἀντικειμένου, μὲ τὴν ὁποία αὐτὴ συλλαμβάνεται διὰ τῆς νοήσεως κατ' ἐθελεῖαν, χωρὶς τὴ μεσολάβησις τῆς συλλογιστικῆς καὶ διασκεπτικῆς διαδικασίας τοῦ νοῦ.

Τὴ μέθοδο αὐτὴν, ὅπως ἐπίσης τὴ μέθοδο τῆς φαντασίας, ἐπινοήσεως καὶ ὑποθέσεως, χαρακτηρίζουμε, στὰ εἰσαγωγικά μας μαθήματα τοῦ Πανεπιστημίου, σὰν μέθοδο *ὄχι συνήθη*, ἀλλὰ *ἐξαιρετική*, γιατί μόνον λίγοι καὶ μεγάλοι νόες μποροῦν νὰ ἐφαρμόσουν ἀποτελεσματικὰ, ἐνῶ τὶς *συνήθεις* μεθόδους τῆς Ὑποκειμένης Λογικῆς μποροῦν νὰ ἐφαρμόσουν οἱ πλείστοι τῶν ἀνθρώπων.

Ἄλλη αὐτὴ τὴν ἀνάπτυξιν, ποὺ κάναμε παραπάνω, συμπεκνώνει κατὰ τρόπο θαυμαστὸ ὁ Ἄριστοτέλης στὸ ἀκόλουθο περίφημο χωρίο τοῦ ἔργου του Ἄναλυτικά ἑστερα (76 β 11): *Πᾶσα ἐπιστήμη περὶ τρία ἐστὶ, περὶ ὃ τε δεικνύει καὶ ὃ δεικνύει καὶ ἐξ ὧν* (*).

8. Ὁ ἐμπλουτισμὸς τοῦ πνεύματος μὲ τὸ στοιχεῖο τοῦ εἶδους ἢ τῆς μορφῆς κάθε ἀντικειμένου.

Τὸ εἶδος ἢ τὴ μορφή εἰσήγαγε στὴ Φιλοσοφία ὁ Ἄριστοτέλης πού, ἀντικρούοντας τὴ θεωρίαν τῶν ἰδεῶν τοῦ Πλάτωνος, ὑπεστήριξε, ὅτι τὰ ἰδεατὰ

9. «Ὅτι ἀπὸ ἀποδεικτικῆς ἐπιστῆμης ἀσχολεῖται μὲ τρία πράγματα: Μὲ τὸ γένος τῶν ὄντων ἅτινα ἀποτελοῦν τὸ θέμα τῆς, μὲ τὴν ἀποδεικτικὴν πρότασιν καὶ μὲ τὰς ἀποδεικτικὰς ἀρχὰς (ἀξιώματα καὶ αἰτήματα) ἐκ τῶν ὁποίων ἀφορμᾶται κατὰ τὰς ἀποδείξεις τῆς (μετὰ φρ. Κ. Γεωργούλη). Εἰς τὰ τρία αὐτὰ στοιχεῖα, μὲ τὰ ὁποία συγκροτοῦνται οἱ ἐπὶ μέρους ἀποδεικτικῆς ἐπιστῆμης, δηλαδή ἐκεῖνες ποὺ συντάσσονται κατὰ τὸ ὑπόδειγμα τῶν Μαθηματικῶν Ἐπιστημῶν, θὰ ἦταν, ἰσως, δυνατόν νὰ προστεθεῖ ἕνα τέταρτο πρὸς συμπλήρωσίν του. Αὐτὸ τὸ στοιχεῖο θὰ ἦταν ἡ *εἰδικὴ λογικὴ μεθοδολογία* κάθε ἐπὶ μέρους ἀποδεικτικῆς ἐπιστῆμης.

πρότυπα τῶν πραγμάτων δὲν εἶναι ἔξω καὶ ξεχωριστὰ ἀπὸ τὰ πράγματα, ἀλλὰ μέσα σ' αὐτά. Κατὰ τὸν Ἀριστοτέλη ὁ βαθύτερος πυρήνας κάθε πράγματος εἶναι τὸ εἶδος ἢ ἡ μορφή του, δηλαδή τὸ ἐνοποιητικὸ καὶ ἐνεργητικὸ μὴ αἰσθητὸ δεδομένο ποὺ ἐνυπάρχει στὰ αἰσθητὰ ὑπαρκτὰ ὄντα (Κ. Γεωργούλης).

Τῇ μορφῇ κάθε ἀντικειμένου ἀντιπαρέταξε ὁ Ἀριστοτέλης πρὸς τὴν ὕλη του, ποὺ κατ' αὐτὸν εἶναι κάθε τι τὸ ὁποῖον μπορεῖ νὰ λάβει μιὰ ὁποιαδήποτε σχηματοποίηση. Στὴν πρακτικὴ ζωὴ, αὐτὸ τὸ κάθε τι πρέπει νὰ εἶναι τὸ αἰσθητὸ καὶ τὸ ἐμπειρικὸ περιεχόμενο κάθε ἀντικειμένου, καὶ ποὺ ἔχει πολ-
λὲς φορὲς ἀπέραντη ποικιλία ἐμφανίσεων στὸ χῶρο καὶ τὸ χρόνο.

Ἐνῶ, δηλαδή, τὸ εἶδος ἢ ἡ μορφή εἶναι ἓνα καὶ ἐνιαῖο, ἡ ὕλη εἶναι πολυ-
ποίκιλη καὶ σχετικὰ διαφορισμένη.

Τὸ εἶδος ἢ ἡ μορφή ἐνὸς ἀντικειμένου δὲν συμπίπτει μὲ τὴν ἔννοιά του, ἀφοῦ οἱ ἔννοιες εἶναι ἢ διὰ λέξεων ἐκφραστικὴ παράσταση τοῦ εἶδους ἐνὸς ἀντικειμένου. Εἰδικώτερα, ἔννοια εἶναι, κατὰ τοὺς νεώτερους φιλοσόφους, ἢ σύνδεση ὑπὸ τοῦ νοῦ τῶν οὐσιωδῶν γνωρισμάτων ἐνὸς ἀντικειμένου καὶ ἢ ἀναπαράστασή της μὲ γλωσσικὰ σημεῖα.

Τόσο τὸ εἶδος, ὅσο καὶ ἡ ἔννοια ἀποτελοῦν λογικονοητικὲς καὶ πνευματι-
κὲς οὐσίαι, τὸ εἶδος ὅμως εἶναι στοιχεῖο ποὺ ἔχει δυναμικὲς καὶ ἐνεργητικὲς πνευματικὲς ιδιότητες καὶ ποὺ πρόσθετα ἔχει ὀ ν τ ο λ ο γ ι κ ὸ χαρακτήρα, ἐνῶ ἡ ἔννοια ἔχει π α ρ α σ τ α τ ι κ ὸ χαρακτήρα καὶ εἶναι στερημένη ἀπὸ
τις δυναμικὲς καὶ ἐνεργητικὲς ιδιότητες ποὺ ἔχει τὸ εἶδος.

9. Ἡ σύνδεση τῶν ἐννοιῶν ὑπὸ τοῦ νοῦ μὲ τὴν κατηγορία τῆς αἰτιότητος. Ἡ αἰτιολόγηση
καὶ ἡ ἐξήγηση τῶν γεγονότων.

Οἱ Ἕλληνες κατάλαβαν πολὺ καλὰ ὅτι ἡ γνώση δὲν μπορεῖ νὰ περιορισθεῖ
σὲ πληροφορίες γιὰ τὰ πράγματα ποὺ ὑπάρχουν, γιὰ τὸ πῶς ὑπάρχουν ἢ ἀκό-
μα καὶ γιὰ τὴν οὐσία τους, ἀλλὰ καὶ γιὰ τὶς σχέσεις ποὺ ὑπάρχουν μεταξύ τους
καὶ εἰδικώτερα γιὰ τοὺς αἰτιώδεις συνδέσμους τους.

Κατὰ τὸν Ἀριστοτέλη, ἡ ἐπιστήμη δὲν παρέχει ἀπλῶς δεδομένα γιὰ
τὰ γεγονότα, δὲν ἐξετάζει, ὅπως ἔλεγε, μόνον τὸ ὅτι τῶν γεγονότων, ἀλλὰ
προχωρεῖ καὶ στὴν αἰτιολόγησή τους, ἐξετάζει δηλαδή καὶ τὸ διότι τους.

10. Ὁ ἐφοδιασμὸς τοῦ πνεύματος μὲ μεθόδους ταξινομήσεως καὶ συστηματικῆς κατατά-
ξεως καὶ παρουσιάσεως τῶν πορισμάτων τῆς ἐπιστημονικῆς ἐρεῦνης.

Οἱ Ἕλληνες δὲν περιορίσθηκαν στὴν ἐπινόηση καὶ διαμόρφωση μεθόδων ἐρεῦ-
νης γιὰ τὴν ἀναζήτηση καὶ ἀνέυρεση τῆς ἀλήθειας, ἀλλὰ προχώρησαν
στὴ διατύπωση μεθόδων ταξινομήσεως τοῦ ὕλικου καὶ συστηματικῆς, ἐνο-
ποιητικῆς καὶ ἀρμονικῆς παρουσιάσεως τῶν προϊόντων τῆς ἐπιστημονικῆς
ἐρεῦνης.

Με τὴν περίτεχνη αὐτὴ κατάταξη καὶ παρουσίαση, τὰ ἀντικείμενα καὶ οἱ σχέσεις τους συλλαμβάνονται καὶ προβάλλονται σὰν συσχετιζόμενες ὀντότητες καὶ συλλογικὲς ἐνότητες καὶ ἔτσι ὁ νοῦς ὑφώνεται σὲ δαμαστὴ καὶ ἐξουσιαστὴ τῆς ἄμορφης καὶ διασκορπισμένης ἐμπειρικῆς πραγματικότητος, κατὰ τὴ λογικὴ καὶ ἐννοιολογικὴ προβολὴ καὶ ἐπεξεργασία τῆς ἀπὸ τὴς ἐπιστῆμης.

Τὰ μέσα, μὲ τὰ ὁποῖα πραγματώνουν οἱ ἐπιστῆμες τὴ συστηματικὴν κατάταξιν καὶ λογικὴν παρουσίασιν τῶν πορισμάτων τῆς ἐπιστημονικῆς ἐρεύνης, εἶναι οἱ ὁρισμοί, οἱ διαιρέσεις, οἱ ταξινομήσεις, οἱ κατατάξεις κ.λπ. Τὸ πῶς κλασσικὸ παράδειγμα ἐφαρμογῆς τῶν μέσων αὐτῶν στὴν ἐπιστῆμιν εἶναι πιθανώτατα τὸ σύγγραμμά τοῦ Ἀριστοτέλους *Περὶ ζῴων Ἱστορίας*.

11. Ἡ διαμόρφωσις τῆς καθαρῆς Μαθηματικῆς Ἐπιστῆμης.

Ἡ καθαρὴ Μαθηματικὴ Ἐπιστῆμη, δηλαδὴ ἡ Ἐπιστῆμη τῶν ἀριθμητικῶν καὶ γραφικῶν συμβόλων καὶ σχημάτων, ἀνεξάρτητα ἀπὸ τὴς πρακτικῆς τῆς ἐφαρμογῆς στὴν τεχνολογία καὶ στὴς ἐπὶ μέρους ἐπιστῆμες (καὶ μάλιστα πλουτισμένη μὲ τὸ στοιχεῖο τῆς ἀποδείξεως καὶ τῆς φιλοσοφικῆς θεμελιωμένης βεβαιότητος), εἶναι ἔργον τῶν Ἑλλήνων.

Ἀντίθετα, ἡ Μαθηματικὴ «Ἐπιστῆμη» τῶν Ἀνατολικῶν λαῶν (π.χ. ἡ Γεωμετρία τῶν Αἰγυπτίων) ἀποτελεῖτο ἀπὸ σειρά ἐμπειρικῶν προτάσεων ἢ κανόνων, χωρὶς ἀποδείξεις καὶ χωρὶς φιλοσοφικὴ θεμελίωσις καὶ δικαίωσις.

Μὲ ἄλλες λέξεις, οἱ μαθηματικὲς τους γνώσεις καὶ ἀναπόδεικτες ἦσαν καὶ στερημέναι ἀπὸ τὴν ἀπότατην δικαιολόγησιν, στήριξιν καὶ θεμελίωσιν τῆς προελεύσεως καὶ τῆς ἀξίας τους.

Οἱ Ἕλληνες, ὅμως, ὅπως εἶδαμε, πλὴν τοῦ ἐφοδιασμοῦ τῆς Μαθηματικῆς Ἐπιστῆμης μὲ τὸ στοιχεῖο τῆς ἀποδείξεως, ἔδωσαν καὶ ἐξηγήσεις καὶ δικαιολογήσεις γιὰ τὴς ἀπότατες ἀποδεικτικὰς βάσεις τῆς ἐπιστῆμης αὐτῆς, ἀφοῦ καθόρισαν σὰν ἀξιωματικὴν τὴν προέλευσιν αὐτῶν τῶν βάσεων. Τέτοιαις βάσεις ἦσαν, π.χ., ὁ ἀριθμὸς, ἡ εὐθεία γραμμὴ, τὰ σημεῖα ἀπὸ ἑνὸς τόπου σὲ ἄλλο, ἡ καμπύλη γραμμὴ κ.λπ. (Πλάτων, Ἀριστοτέλης). Μάλιστα ἐδῶ πρέπει νὰ ὑπενθυμίσουμε αὐτὸ πού εἴπαμε παραπάνω, ὅτι ὁ Πλάτων κατηγοροῦσε στὴν *Πολιτεία* τοὺς συγχρόνους του γεωμέτραι, ὅτι ἦσαν μόνον εἰδικοί ἐπιστῆμονες ἄχι δὲ καὶ φιλόσοφοι.

Ἔτσι, ἐβλεπαν ὄνειρα γιὰ τὸ ἰδιαιτέρου ἀντικείμενο τῆς ἐπιστῆμης τους. Τοὺς θεωροῦσε δηλαδὴ ἀνίκανους κλόγον διδόναι» γιὰ τὰ ἀπότατα θεμέλια στὰ ὁποῖα στηριζόταν ἡ ἐπιστῆμη τους καὶ τὰ ὁποῖα, ὅπως εἶδαμε, εἶχαν χαρακτῆρα ἀξιωματικὸν (Πλάτωνος, *Πολιτεία*, 510 c καὶ 533 c).

Γ. Ἡ ἀντίληψη γιὰ τὴ ζωὴ καὶ τὰ συναφῆ μὲ αὐτὴν ιδεώδη.

Ἐκτός ἀπὸ τὴς φιλοσοφικῆς, ἐπιστημονικῆς καὶ ἄλλης μνησθεῖσες ἀρχῆς καὶ ἀξίες, οἱ Ἕλληνας ἀνέπτυξαν κατὰ τὴν ἀρχαιότητα—ἀκριβῶς ἐπειδὴ ἦταν καὶ πρακτικοὶ ἄνθρωποι— ἓνα δικό τους ἰδιάζοντα τρόπο ζωῆς καὶ τοὺς σχετικούς μ' αὐτὸν κανόνες.

Μὲ ἄλλες λέξεις, ἡ Ἑλλάς διαθέτει δικὰ τῆς πρότυπα ζωῆς, δικὰ τῆς ιδεώδη ζωῆς, δικό τῆς τρόπο ζωῆς ποὺ μάλιστα ἔχει εἰσαχθεῖ σὰν ὑπόδειγμα ἐπὶ τῆς ζωῆς πολλῶν προηγμένων Ἐθνῶν (ὅπως ἰδιαίτερα τῆς Μεγάλῃς Βρετανίας) καὶ ἄρα οὐδεμία ἔχει ἀνάγκη νὰ προσφεύγει πρὸς ἄλλοδαπὰ πρότυπα ζωῆς, εἴτε αὐτὰ προέρχονται ἀπὸ τὴ Δύση εἴτε ἀπὸ τὸ Βορρᾶ.

Ἐρωτᾶται, λοιπόν, ποῖο εἶναι, συγκεκριμένα, τὸ ἑλληνικὸ πρότυπο ζωῆς, ποιοὶ εἶναι οἱ θεμελιώδεις κανόνες του, ποιῆς εἶναι οἱ βασικῆς κανονιστικῆς του ἀρχῆς.

Οἱ ἀρχῆς αὐτῆς μποροῦν, κατὰ τὴ γνώμη μας, νὰ συνοψισθοῦν στὰ ἀκόλουθα:

1. Στὴ διηνεκῆ αὐτοὑπέρβαση τοῦ ἀνθρώπου καὶ ἐπὶ τῆς συναφῆς μυθικῆς ἀντίληψι τῆς ζωῆς. Ὁ Γερμανὸς ἐπιστήμων Werner Jaeger, ὁ μεγαλύτερος ἀκλασικὸς φιλόλογος τοῦ δευτέρου ἡμίσεος τοῦ 20οῦ αἰῶνος, διετύπωσε τὸν κανόνα αὐτὸς ὡς ἐξῆς: «Ὁ ἄνθρωπος, κατὰ τοὺς Ἕλληνας, ἀξίζει ὄχι τόσο γι' αὐτὸ ποὺ εἶναι, ὅσο γι' αὐτὸ ποὺ μπορεῖ νὰ γίνῃ». Ὁ μεγάλος Ἕλληνας λογιστὴς καὶ διανοητὴς Ν. Καζαντζάκης διετράνωσε τὸν ἴδιον κανόνα κυρίως ἐπὶ τὴν αὐτοβιογραφία του, ποὺ εἶχε τίτλο Ἐπιτομή ἐπὶ τὸν Γκρέκο καὶ τὸν διετύπωσε περίπου μὲ αὐτὰ τὰ λόγια: «Ὁ ἄνθρωπος, καὶ μάλιστα ὁ Ἕλληνας, ἀρχικὰ πρέπει νὰ φθάσῃ ἐκεῖ ποὺ μπορεῖ, τελικὰ ὅμως καὶ ἐκεῖ ἀκόμα ποὺ δὲν μπορεῖ».

2. Στὴ συνεχῆ μορφωτικῆ, πολιτιστικῆ καὶ ἠθικῆ ἀνοδο καὶ ἐξύψωση τοῦ ἀνθρώπου, καθὼς καὶ ἐπὶ τὴν ἀτέρμονα πορεία του πρὸς τὴν τελείωση.

3. Στὴν παράλληλη ἀνάπτυξη καὶ ἀρμονικὴ διαμόρφωση σώματος καὶ πνεύματος.

4. Στὸ πρωτεῖο τοῦ πνεύματος ἀπέναντι τῆς ὕλης.

5. Στὴν καλλιέργεια τῆς ἀρετῆς ὑπὸ ὅλες τῆς τῆς μορφῆς. Μὲ τὸν ὄρον ἀρετῆς πρέπει νὰ νοοῦμε τὸ σύνολο τῶν ὑψηλῶν ἰδιοτήτων καὶ χαρισμάτων τοῦ ἀνθρώπου, εἴτε αὐτὰ εἶναι ἠθικά, ψυχικά καὶ πνευματικά, εἴτε σωματικά.

6. Στὴ βαθειὰ θρησκευτικὴ καὶ ἐπὶ τὴν πεποίθησιν γιὰ τὴν ὑπαρξὴ ὑπεραισθητῶν καὶ αἰωνίων ὄντοσῶν, ἀπὸ τῆς ὁποῖας ἐξαρτᾶται ἡ ἀνθρώπινη μοίρα.

7. Στὴν ἀνθρωπολατρεία καὶ ἐπὶ τὴν προσήλωσιν πρὸς τὴν προσωπικότητα τοῦ ἀνθρώπου, σὰν αὐτονόμου καὶ αὐτοσκόπου ὑποστάσεως.

8. Στὴ συστηματικὴ καλλιέργεια τοῦ ὁ ρ α ἰ ο υ. Σ' αὐτὴ τὴν καλλιέρ-

για όφειλουμε τὰ ἀπαράμιλλα καλλιτεχνικά ἔργα τῆς ἑλληνικῆς ἀρχαιότητος.

9. Στὴν ἀναζήτηση τῆς ἁρμονίας καὶ τοῦ μέτρου καὶ στὸν προσκατολισμὸς πρὸς αὐτό.

10. Στὴν ὑποχώρηση τῶν ἀτομικῶν ἐπιδιώξεων καὶ στὴν πρόταξη τῶν συλλογικῶν ἐπιδιώξεων.

11. Στὴ διαμόρφωση ἥρωικοῦ πνεύματος καὶ ἥρωικῆς νοοτροπίας. Ἐδῶ πρέπει νὰ σημειωθεῖ, ὅτι στὴν ἐποχὴ μας ὕμνητῆς καὶ εκπροσώπος αὐτοῦ τοῦ πνεύματος ἦταν ὁ ἱστοριοδίφης Γιάννης Βλαχογιάννης.

12. Στὴν ὑπακοὴ στοὺς νόμους καὶ στὴν πολιτεία.

13. Στὴν πατριδολατρεία καὶ στὴ θυσία τοῦ ἀτομικοῦ ἀνθρώπου πρὸς χάρη τῆς.

14. Στὴν ἀγάπη πρὸς τὴν ἐλευθερία.

15. Στὴν προσήλωσις πρὸς τὴ δημοκρατία.

16. Στὸ σεβασμὸ καὶ στὴν τήρηση τῶν ἀρχῶν καὶ τῶν παραδόσεων.

17. Στὴ μεγάλη ἀγάπη πρὸς τοὺς φίλους.

18. Στὴν παροιμιώδη φιλοξενία, γιὰ τὴν ὁποία οἱ Ἀρχαῖοι Ἕλληνες εἶχαν καθιερώσει καὶ ἰδιαίτερο θεό, τὸν Εἰνίο Δία.

19. Στὴν ἀνάπτυξη πνευματικῶν ἀνησυχιῶν.

20. Στὴν ἀκλόνητη πίστις πρὸς τὴν ὠραιότητα τῆς ἐγκόσμιας ζωῆς καὶ στὴν αἰσιόδοξη, δυναμικὴ καὶ δημιουργικὴ νοοτροπία.

Ἄρκετό μέρος (ἀλλὰ δυστυχῶς ἔχει τὸ σύνολο) τῶν κανόνων αὐτῶν ζωῆς ἔχει μεταβιβασθεῖ μετὰ τὴν παράδοσι καὶ μετὰ τὴν παιδεία στοὺς σύγχρονους Ἕλληνες. Μάλιστα θὰ ἔπρεπε νὰ προστεθεῖ ὅτι ἡ Ἐπανάστασις τοῦ 1821, ἡ λύτρωσις τῶν περισσοτέρων ἑλληνικῶν περιοχῶν καὶ ὑποδοῦλων ἀδελφῶν, ἡ ἀντίστασις τοῦ 1941, ἡ ἐμμονὴ τῆς Ἑλλάδος καὶ ἡ μὴ καταπρόδοσις τῶν συμμάχων τῆς, παρὰ τὴν ἀπέραντη δυστυχία τῆς κατὰ τὴν περίοδον τῆς ἐχθρικής κατοχῆς, ἡ φιλοτιμία, ἡ φιλοξενία καὶ ἄλλες ἰδιότητες ἔχουν πραγματοποιηθεῖ σὰν ἐφαρμογὰς τῶν παραπάνω κανόνων ζωῆς.

Τὸ Βυζάντιον, ποὺ διεφύλαξε τοὺς πνευματικούς θησαυρούς τῆς ἑλληνικῆς ἀρχαιότητος γιὰ τοὺς νεώτερους Ἕλληνες καὶ τὸν ὑπόλοιπον κόσμον, διετήρησε ταυτόχρονα καὶ μᾶς μετεβίβασε τοὺς πλείστους ἀπὸ τοὺς κανόνες ζωῆς τῶν Ἀρχαίων Ἑλλήνων, καθὼς καὶ πολλὰς συνήθειάς τους, ἀλλὰ καὶ βυζαντινὰς ἀκόμα συνήθειαι, ὅπως ἀποδεικνύεται ἀπὸ τὸ πολὺτιμο καὶ σπουδαῖο ἔργο τοῦ καθηγητοῦ Φαίδωνος Κουκουλέ *Βυζαντινῶν βίος καὶ πολιτισμὸς*, ποὺ ἄρχισε νὰ ἀνατυπῶναι ὁ οἶκος Βίκτωρος Παπαζήση ἀπὸ τὸ 1971.

Μεγάλον μέρος ἀπὸ τίς φιλοσοφικὰς καὶ βιοθεωρητικὰς ἀρχὰς τῶν παλαιῶν Ἑλλήνων συναντήθησαν, ὅπως εἶπαμε, μετὰ ἀνάλογες ἀρχὰς τοῦ Χριστιανισμοῦ καὶ διεμόρφωσαν τὴν πνευματικὴ αὐτὴ σύνθεσις ποὺ λέγεται «Ἑλληνοχριστιανικός πολιτισμός». Ὁ Χριστιανισμός, παρὰ τίς ἀντιθέσεις ποὺ εἶχε πρὸς τὸν Ἑλληνισμό, ἀπετέλεσε, κατ' οὐσίαν, τὴ συνέχιση καὶ τὴν προέκτασίν του.

ὅπως αναγνωρίζουν ἀκόμα καὶ πρόσφατα μεγάλοι ξένοι ἐρευνητές, ὅπως ὁ Βρετανὸς W. R. Inge καὶ ὁ Ἀμερικανὸς G. Santayana (10).

III. Ἡ σχέση τῶν βασικῶν ἀξιῶν πρὸς τὴ σύγχρονη παιδεία τῶν Νεοελλήνων.

Οἱ φιλοσοφικές, ἐπιστημονικές καὶ βιοθεωρητικές ἀρχές καὶ ἀξίες τῶν παλαιῶν Ἑλλήνων, κρινόμενες ἀντικειμενικά, δὲν εἶναι μόνον ἀπαράμιλλες, ἀνώλεθρες καὶ ἀνεπανάληπτες, ἀλλὰ ἀκόμα καὶ γεμισμένες ἀπὸ ἀνέκφραστο κάλλος ζωῆς. Γι' αὐτὸ ἀπέτελεσαν τὰ θεμέλια τοῦ εὐρωπαϊκοῦ πολιτισμοῦ, τοῦ ὁποῦ πλεῖστα ὅσα τμήματα προσπαθοῦν νὰ προσεταίρισθοῦν οἱ περισσότεροι λαοὶ τῆς Γῆς.

Κανονικά, ἡ παιδεία τῶν Νεοελλήνων θὰ ἔπρεπε νὰ ἦταν ἐντελῶς προσανατολισμένη καὶ νὰ καλλιεργοῦσε μὲ τρόπο πλήρη, συστηματικὸ καὶ ἐπίμονο τὶς παραπάνω ἀξίες τῶν ἀρχαίων Ἑλλήνων, ὅπως αὐτὲς συνεχίσθηκαν καὶ συμπληρώθηκαν μεταγενεστέρως στὸ Βυζάντιο, στὴν Τουρκοκρατία καὶ στὴν Ἐλευθερὴ Ἑλλάδα.

Ἐν τούτοις, ὅμως, ἡ σύγχρονη νεοελληνικὴ παιδεία, παρὰ τὶς πολλὰς καὶ σημαντικὰς προσπάθειες τῶν 150 χρόνων τοῦ ἐλεύθερου κρατικοῦ καὶ πολιτιστικοῦ βίου τῆς Ἑλλάδος, σὲ μικρὸ μόνον μέτρο καὶ σὲ μικρὴ ἔκταση κατόρθωσε νὰ ἀφομοιώσει τὶς ἀρχές αὐτὲς καὶ νὰ τὶς ἀναγάγει σὲ πηγές, θεμέλια καὶ ἀφετηρίες τῶν μορφωτικῶν καὶ ἀνθρωποπλαστικῶν τῆς σκοπῶν.

Ἡ προσπάθεια καὶ τὸ ἔργο τοῦτο δὲν ἦταν βέβαια εὐκόλο, γι' αὐτὸ δὲ τὸ λόγο μεγάλα μόνον ἀπὸ ἀποψη πολιτισμοῦ ἔθνη, ὅπως ἡ Γερμανία, ἡ Μεγάλη Βρετανία καὶ ἡ Γαλλία, μπόρεσαν νὰ ἐντάξουν (μὲ τὸ δικὸ τους τρόπο, ὅμως,) τὴν ἑλληνικὴν παιδείαν καὶ τὸν ἑλληνικὸ πολιτισμὸν ὡς βασικὸ στοιχεῖο τῆς παιδείας τους.

10. Περὶ τοῦ Ἑλληνοχριστιανικοῦ Πολιτισμοῦ βλ. Πρακτικά τοῦ Α' Συνεδρίου τοῦ Ἑλληνοχριστιανικοῦ Πολιτισμοῦ, 13 - 16 Μαΐου, Ἀθήναι, 1956· Τὰ Ἑλληνοχριστιανικά ἰδανικά εἰς τὴν Παιδείαν μας, «Πρακτικά τοῦ 9ου Συνεδρίου τῆς Χριστιανικῆς Ἐνώσεως Ἐκπαιδευτικῶν λειτουργῶν», Ἀθήναι, 1964· Στυλ. Καψωμένου, Ἡ ἱστορικὴ διαμόρφωσις τοῦ Ἑλληνοχριστιανικοῦ Πολιτισμοῦ, πανεπιστημιακὸς λόγος, Θεσσαλονίκη, 1953· Π. Μπρατουῶτου, Χριστιανισμὸς καὶ Ἑλληνισμὸς ἐν ἀντιθέσει καὶ συνθέσει, β' ἐκδ., Ἀθήναι, 1967· Χ. Γιερού, Τὸ ἀρχαῖον ἑλληνικὸν καὶ τὸ χριστιανικὸν πνεῦμα, Ἀθήναι, 1969 (ἀνάτ. ἐκ Πανηγ. Τόμου Ριζαρέου Σχολῆς)· Γ. Καλογήρου, Ὁ ὅλο τῆς ἑλληνοχριστιανικῆς παραδόσεως προσδιορισμένος χαρακτήρ τῆς ἐλευθερίας τῶν Ἑλλήνων (ἀνάτ. ἐξ ἠ' Ἑπειρωτικῆς Ἐστίας), ἀφιέρωμα 1821 - 1971, Ἰωάννινα, 1971· Δ. Κουτσογιαννοπούλου, Ἀπόψεις ἐπὶ τῆς συγχρόνου Φιλοσοφίας, Ἀθήναι, 1956· Hans Urs von Balthasar, *Liturgie Cosmique*, Maxime le Confesseur, Paris, 1967, Aubier· Χρ. Γιανναρᾶ, Ὁρθοδοξία καὶ Δύση. Ἡ ὀρθοδοξία στὴν Ἑλλάδα σήμερον, Ἀθήναι, 1972· Γ. Γεωργιάδᾶ, Ἄρθρα δι' ἑλληνισμὸν καὶ χριστιανισμὸν εἰς Ἐφημερίδα ἠ' Ἐλεύθερος Κόσμος, 14 Ἀπριλίου 1971, 10 Ἰουνίου 1971, 7 Ἰουλίου 1971, 14 Ἰουλίου 1971.

Ειδικότερα ἡ Μεγάλη Βρετανία κατόρθωσε νὰ ἐξισορροπήσει καλύτερα τὸ στοιχείο τῆς ἀναπτύξεως τοῦ πνεύματος πρὸς τὸ στοιχείο τῆς διαπλάσεως τοῦ χαρακτήρος, ἀντίθετα πρὸς τὴ Γερμανία ποὺ ἀπέδωσε τὸ κύριο βάρος στὸ πρῶτο μᾶλλον στοιχείο. Ἡ διαφορὰ αὐτὴ φαίνεται καθαρὰ καὶ πειστικὰ ἀπὸ τὴν ἔρευνα ποὺ ἔκανε ὁ γνωστότατος Σουηδὸς δημοσιολόγος Rudolf Kjellien στὸ βιβλίο του *Τὰ αἴτια τοῦ Παγκοσμίου Πολέμου*, ποὺ ἐκδόθηκε μεταφρασμένο στὴν Ἀθήνα ἀπὸ τὸν καθηγητὴ Νικ. Βλάχο τὸ 1928 (οἶκος Δημητράκου), καὶ τὴν ἀξία τοῦ ὁποίου λίγοι μόνον Ἕλληνες ἐντίμησαν σωστὰ μέχρι τώρα.

Τὰ αἴτια καὶ οἱ παράγοντες τῆς ἀδυναμίας μας νὰ ἐντάξουμε, ὅπως πρέπει, τὶς ἀρχαῖες ἑλληνικὲς ἀξίες (ὅπως αὐτὲς ἔκτοτε ἐξελιχθῆκαν μέσα στὸν ἑλληνικὸ χῶρο) ἦταν πολλὰ, διάφορα καὶ σημαντικὰ.

Τὸ πρῶτο ἀπ' ὅλα ἦταν ἡ καθυστέρηση ποὺ προκάλεσε στὴν κανονικὴ καὶ φυσιολογικὴ ἐξέλιξη τοῦ ἑλληνικοῦ πολιτισμοῦ ἡ μακρόχρονη Τουρκοκρατία, ποὺ μαζί μὲ τὶς ἄλλες ζημίες ποὺ ἔφερε, χάλασε τὸ χαρακτῆρα τοῦ Ἕλληνα καὶ τοῦ ἔδωσε τὴν ιδιότητά του «ραγιαῖα».

Ἄλλο αἴτιο ἦταν οἱ πολλοὶ καὶ συνεχεῖς ἀπελευθερωτικοὶ πόλεμοι τῆς Ἑλλάδος γιὰ τοὺς ἀλύτρωτους ἀδελφοὺς καὶ ἑδαφικοὺς χώρους.

Ἄλλα αἴτια ἐπίσης ἦταν οἱ μεγάλες ἐξωτερικὲς νεωτεριστικὲς πνευματικὲς ἐπιδράσεις (ὅπως π.χ. ἡ φιλοσοφία τοῦ δυτικοῦ διαφωτισμοῦ). Οἱ βαθιὲς ἀντιθέσεις τῶν πνευματικῶν ρευμάτων στὸ ἐσωτερικὸ τῆς Χώρας κατὰ τοὺς τελευταίους αἰῶνες τῆς Τουρκοκρατίας καὶ κατὰ τὴν περίοδο τοῦ ἐλευθέρου βίου τῆς Ἑλλάδος μέχρι καὶ τῆς σημερινῆς ἐποχῆς. Τέτοια βασικὴ ἀντίθεση ἦταν καὶ εἶναι ἡ μεταξὺ τοῦ κλασικισμοῦ καὶ τοῦ λαϊκισμοῦ, ποὺ ἐκδηλώνεται σὰν ἀντιμαχία μεταξὺ λογικισμοῦ καὶ πνευματικοῦ δημοτικισμοῦ.

Τέλος, ἄλλο αἴτιο ἦταν ἡ ἔλλειψη μεγάλων πνευματικῶν ὁδηγῶν, ἱκανῶν νὰ ὁδηγήσουν τὸν ἑλληνικὸ λαό, καὶ ἀκόμη πιὸ πολὺ τοὺς ἐπιλέκτους του, στὴν αὐτοτροφοδότησή τους μὲ τὰ πνευματικὰ τους ριζώματα, καὶ ἔως ἡ ἔλλειψη τῶν ἀπαιτουμένων γι' αὐτὸ προϋποθέσεων ποὺ προκάλεσε ἡ πνευματικὴ νάρκωση τῶν μεγαλυτέρων τμημάτων τοῦ λαοῦ κατὰ τὴν Τουρκοκρατία. Ἰδιαιτέρα ἐβάρυνε στοὺς πνευματικοὺς προσανατολισμοὺς τῆς παιδείας μας ἡ μεγάλη ἀντίθεση μεταξὺ λογικισμοῦ καὶ πνευματικοῦ δημοτικισμοῦ.

Ὁ λογικισμὸς, παρὰ τὸ σύνδεσμο ποὺ καλλιέργησε μὲ τὸ παρελθόν, δὲν ὑπῆρξε ἄμοιρος μειονεκτημάτων σὲ ὅ,τι ἀφορᾷ τὴν παιδεία. Μέσα στὰ χέρια του τὰ ἀρχαῖα ἑλληνικὰ γράμματα, κείμενα καὶ μνημεῖα ἔγιναν ἀντικείμενο μιᾶς ξερῆς καὶ σχολαστικῆς γραμματικῆς καὶ συντακτικῆς ἀναλύσεως περισσότερο, παρὰ οὐσιαστικῆς καὶ ιστορικῆς ἀφομοιώσεως καὶ βαθύτερου πνευματικοῦ καὶ βιοτικοῦ προσανατολισμοῦ.

Ἀπὸ τὸ ἄλλο μέρος βλαπτικὴ ἦταν στὴν παιδεία μας ἀπὸ μιὰ βασικώτατη πλευρὰ ἡ ἐπίδραση τοῦ πνευματικοῦ δημοτικισμοῦ, ὁ ὁποῖος δὲν πρέπει

νά ταυτίζεται, όπως είπαμε, με τή χρησιμοποίηση τῆς δημοτικῆς γλώσσας, πού εἶναι ἀκίνδυνη.

Ὁ πνευματικός δημοτικισμός, χωρίς βέβαια νά ἐκφράζεται πάντοτε ρητά καί με σαφήνεια, πρεσβεύει πάντως κατ' οὐσίαν καί κατὰ γενικῆς γραμμῆς ὅτι, μετά τήν "Ἀλωση τῆς Κωνσταντινουπόλεως, διαμορφώθηκε μιὰ νέα πνευματική ζωὴ στοὺς "Ἕλληνας, διάφορη βασικά καί ἄσχετὴ πρὸς τήν πνευματικὴ ζωὴ καί τὸν πολιτισμὸ τῆς "Ἑλληνικῆς Ἀρχαιότητος καί τοῦ Βυζαντίου. Ἡ νέα αὐτὴ πνευματικὴ ζωὴ εἶναι προτὸν τοῦ «λαϊκισμοῦ» καί γέννημα τῆς λαϊκῆς ψυχῆς, ἀποκρυσταλλώθηκε δὲ στὰ δημοτικὰ τραγούδια.

Κατὰ τήν ἀποψη τοῦ πνευματικοῦ δημοτικισμοῦ ἢ λεγομένη αἰολία παράδοσις» ἀποκλείεται σάν πνευματικὴ βάση τοῦ νέου Ἑλληνισμοῦ, γιατί εἶναι πολὺ μακρινὴ καί κατ' οὐσίαν ξένη πρὸς αὐτὸν καί ἔτσι καθίσταται πνευματικὰ καί ἠθικὰ ἀπρόσφορη καί ἐπιζήμια.

Αὐτὰ ὑποστηρίζει, ὄχι με σαφήνεια καί ἀκρίβεια, ἀλλὰ με ὑπονοούμενα μᾶλλον, ὁ πνευματικὸς δημοτικισμός. Οἱ θέσεις του ὅμως αὐτῆς εἶναι ἐπιστημονικὰ καί ἱστορικὰ σφαλερῆς καί ἔθνικα ἐπικίνδυνες.

1. Ἐθνικὰ ἐπικίνδυνες εἶναι, γιατί πρακτικῶς συμβάλλουν στὴν ἀποκοπὴ τοῦ σύγχρονου Ἑλληνισμοῦ ἀπὸ τὰ ἀρχαιοελληνικὰ καί τὰ βυζαντινο-χριστιανικὰ πνευματικὰ του ριζώματα, καί ἔτσι οὐσιαστικὰ τὸν ἐμφανίζει σάν νά μὴν ἔχει ἱστορία, σάν νά μὴν ἔχει δηλαδὴ τὸ τεράστιο καί μοναδικὸ πολιτιστικὸ παρελθόν του, σάν νά ἦταν περίπου ἕνας πνευματικὰ καί πολιτιστικὰ ἀνερμάτιστος ἔθνικὸς ὀργανισμός, ὅπως περίπου εἶναι ἕνας νεοαπελευθερωθεὶς ἀποικιακὸς λαὸς τῆς Ἀφρικῆς.

2. Ἱστορικὰ καί ἐπιστημονικὰ σφαλερῆς εἶναι γιὰ τοὺς ἀκόλουθους λόγους:

(α) Ἡ παράδοση τῆς Ἑλληνικότητος καί ἡ συνείδηση τῆς ἱστορικῆς ἐνότητος τοῦ ὅλου Ἑλληνισμοῦ ζοῦν μέσα στὴν ψυχὴ τοῦ λαοῦ καί ἐκφράζονται με τοὺς ἀπλοϊκώτερους ἀλλὰ μεγάλους "Ἕλληνας, ὅπως ὁ Θ. Κολοζωντῆς καί ὁ Ἰ. Μακρυγιάννης, πού δὲν ἦταν λόγιοι καί «καλαμαράδες», ἀλλὰ ἀγράμματοι καί λαϊκοὶ ἄνθρωποι.

Αὐτοὶ ἐτόνιζαν στὰ Ἀπομνημονεύματα καί τοὺς λόγους τους, ὅτι, ὅταν ἀποφάσιζαν καί πραγματοποιοῦσαν τὴν Ἐπανάσταση τοῦ 1821, εἶχαν σάν ὀδηγούς καί σάν στοιχεῖα ἐμπνεύσεως τὰ ἀρχαῖα ἑλληνικὰ ἰδεώδη, τὰ ἀρχαῖα ἑλληνικὰ κατορθώματα, τοὺς μεγάλους ἀρχαίους "Ἕλληνας πού θεωροῦσαν μάλιστα σάν ποδηγέτες ὅλης τῆς ἀνθρωπότητος (11).

11. «Καί τοιοῦτοτρόπως κάθε ἡμέραν ὁ λαὸς ἐλίγνευε καί ἐπτώχυνεν. Εἰς αὐτὴν τὴν δυστυχισμένην κατάστασιν μερικοὶ ἀπὸ τοὺς φυγάδες γραμματισμένους ἐμετάφραζον καί ἔστελναν εἰς τὴν Ἑλλάδα βιβλία. Καί εἰς αὐτοὺς πρέπει νὰ χρεωστοῦμεν εὐγνωμοσύνην, διότι εὐθὺς ὅπου κανένας ἄνθρωπος ἀπὸ τὸν λαὸν ἐμάνθανε τὰ κοινὰ γράμματα, ἐδιάβαζεν αὐτὰ τὰ βιβλία καί ἔβλεπεν ποίους εἶχαμεν προγόνους, τί ἔκαμεν ὁ Θεμιστοκλῆς, ὁ Ἀριστείδης καί ἄλλοι πολλοὶ παλαιοὶ μας, καί ἐβλέπαμεν εἰς ποίαν κατάστασιν εὐρισκόμεθα τότε.

(β) Τὰ Δημοτικά Τραγούδια (12) εἶναι κατὰ τρόπο ἀδιάρρηκτο δεμένα καὶ ἀποτελοῦν συνέχεια τῶν βυζαντινῶν ἀκριτικῶν ἐπῶν (13), αὐτὰ δὲ τὰ ἐπη συνάπτονται ὀργανικὰ πρὸς τὸ ἥρωϊκὸ πνεῦμα τοῦ Μαραθῶνος, τῶν Θερμοπυλῶν, τῆς Σαλαμῖνος καὶ τῶν Πλαταιῶν.

(γ) Γενικώτερα τὰ προϊόντα τοῦ λαϊκισμοῦ δὲν εἶναι ἀνερμάτιστα καὶ μετέωρα, ἀλλὰ συνδέονται ὀργανικὰ μὲ τις ἀξίες (ἠθικὰς, πνευματικὰς καὶ ἔθνικας), τίς ὅποιας πρόβαλλαν οἱ ἀρχηγέτες τῶν Ἑλλήνων σὲ ὅλες τίς περιόδους τῆς Ἑλληνικῆς Ἱστορίας. Ὁ λαϊκὸς πολιτισμὸς δὲν κρέμεται στὸν ἀέρα, ἀλλὰ εἶναι δεμένον μὲ μιὰν ἄλλη ἀνώτερη μορφή πολιτισμοῦ ποῦ ἀποκαλοῦμε *Ἀρχηγτικὸ Πολιτισμὸ*, ὃ ὅποιας ἀνοίγει τὸ δρόμο, βάζει τὰ θεμέλια καὶ δίνει τὸν τόνο στὸν ἑλο πολιτισμὸ ἑνὸς ἔθνους.

(δ) Ἡ ἐνότητι τοῦ συνδέει ὅλες τίς περιόδους τῆς ἱστορίας τοῦ Ἑλληνισμοῦ ἔχει θεμελιωθεῖ ἐπιστημονικὰ καὶ μάλιστα μὲ διεθνή ἀναγνώριση ἀπὸ τοὺς Ἑλλήνες ἱστορικοὺς, Σπύρο Ζαμπέλιο (βλ. *Βυζαντινὰ Μελέται*, 1857) καὶ Κωνσταντῖνο Παπαρρηγόπουλο (*Ἱστορία τοῦ Ἑλληνικοῦ ἔθνους*, 5 τόμοι, 1860 - 1872), καθὼς καὶ ἀπὸ τὸν ἰδρυτὴ τῆς ἑλληνικῆς λαογραφίας Νικόλαο Πολίτη (14).

Οἱ ἀπόπειρες τοῦ J. Fallmerayer, ποῦ προβάλλουν τὴν ἰδέα τῆς διασπάσεως τοῦ Ἑλληνισμοῦ μετὰ τὴν ἄλωση τῆς Κωνσταντινουπόλεως (1453),

ἔθεν μᾶς ἦλθεν εἰς τὸν νοῦν νὰ τοὺς μιμηθῶμεν καὶ νὰ γίνωμεν εὐτυχέστεροι καὶ ἔτσι ἔγινε καὶ προέδωκεν ἡ (Φιλικὴ) Ἐπιχείρησις. Βλ. τὸ λόγο αὐτὸ τοῦ στρατηγοῦ Θ. Κολοκοτρώνη στὴν Πνύκα κατὰ τὸν Ὀκτώβριον τοῦ 1838 ἐν τῷ βιβλίῳ τοῦ Ε. Φωτιάδου, *Ἑλληνικά*, σερὰ πρώτη, σελ. 146, Ἀθήναι, 1950.

Ἐπάνω στὴν ἴδια γραμμὴ σκέψεως γράφει καὶ ὁ στρατηγὸς Γιάννης Μακρυγιάννης στὰ *Ἀπομνημονεύματά* του, σελ. 339, Ἀθήναι, 1965, ἐκδ. Γαλαξία: «Ὅλοι οἱ προκομμένοι ἄνθρωποι τῶν παλαιῶν Ἑλλήνων, οἱ γυναῖκες ὅλες τῆς ἀνθρωπότητος, ὁ Λυκούργος, ὁ Πλάτων, ὁ Σωκράτης, ὁ Ἀριστοτέλης, ὁ Θεμιστοκλής, ὁ Λεωνίδας, ὁ Θρασύβουλος, ὁ Δημοσθένης καὶ οἱ ἐπιλοιοὶ πατέρες γενικῶς τῆς ἀνθρωπότητος κοπιᾶσαν καὶ βασανίζονταν ἀνθρώπότη καὶ νὰ τὴν ἀναστήσουν νύχθ ἀρετὴ καὶ φῶτα, γενναϊότητα καὶ πατριωτισμόν... «Μιὰ φρούχτα ἀπόγονοι ἐκείνων τῶν παλαιῶν Ἑλλήνων χωρὶς ντουφεκία καὶ πολυμορφία καὶ τ' ἄλλα ἀνεγκαῖα τοῦ πολέμου ξεσκεπάσαμε τὴν μάσκα τοῦ Γκράν Εὐρωπαϊόνου». Βλ. καὶ Ἱ. Θ. Κακριδῆ, *Ἀρχαῖοι Ἑλλήνες καὶ Ἑλλήνες τοῦ Εἰκοσθένου, πανεπιστημιακὸς λόγος*, Θεσσαλονίκη, 1956, τοῦ ἴδιου, *Στρατηγὸς Μακρυγιάννης, μιὰ ἑλληνικὴ καρδιά*, πανεπιστημιακὸς λόγος, Θεσσαλονίκη, 1965.

12. Βλ. γι' αὐτὰ Ν. Πολίτη, *Ἐκλογαὶ ἀπὸ τὰ τραγούδια τοῦ Ἑλληνικοῦ λαοῦ*, Ἀθήναι, 1932, ἐκδ. 3η' Cl. Fauriel, *Τὰ ἑλληνικὰ δημοτικὰ τραγούδια*, Ἀθήναι, 1956, Νίκας.

13. Βλ. Βασίλειος Διγενῆς Ἀκριτῆς, *Ἐποποιία Βυζαντινὴ*, ἐκδ. Π. Καλονόρου, Ἀθήναι, 1970, Δ. Παπαδήμας.

14. Βλ. γιὰ τὴν ἐνότητι αὐτὴ τὸ βιβλίον τοῦ Εὐαγγέλου Φωτιάδου, *Ἡ ἐνότητι τῶν Ἑλλήνων*, Ἀθήναι, 1950, ἐκδ. Διευθύνσεως Τύπου τοῦ Γενικοῦ Ἐπιτελείου Στρατοῦ.

ἀναιρέθησαν ριζικά ἔχι μόνον ἀπὸ Ἑλλήνες ἱστορικούς, ἀλλὰ καὶ ἀπὸ ξένους (K. Hopf, F. Mendelson-Bartholdy, D. C. Hesselting, G. Herzberg, Fr. Miklositch κ.ἄ.).

Ἴδου παιὰ ἦταν τὰ κυριώτερα αἷτια καὶ οἱ βασικώτεροι παράγοντες τοῦ ἀνεπαρκοῦς προσανατολισμοῦ τῆς παιδείας καὶ τοῦ πνευματικοῦ πολιτισμοῦ τῶν συγχρόνων Ἑλλήνων πρὸς τὶς αἰώνιες ἀξίες τοῦ δημιουργήθησαν ἀπὸ τοῦς παλαιούς Ἑλλήνες.

Πάντως, αὐτὸ πὸ πρῆπει τελικὰ νὰ ὑπογραμμισθεῖ, εἶναι ὅτι, ἀφοῦ ὁ Ἑλληνισμὸς ὑπῆρξε ἐνιαῖος καὶ τὰ πνευματικὰ του προϊόντα δεμένα τὸ ἓνα μὲ τὸ ἄλλο σ' ἕλες τὶς περιόδους τῆς ἱστορίας του, λογικὰ καὶ ἱστορικὰ ἢ μὲ τὸ ἄλλο τῆς παιδείας του πρῆπει νὰ στηριχθεῖ στὸν πνευματικὸ θησαυρὸ ὄλων τῶν περιόδων αὐτῶν, ἀλλὰ μὲ ἀρχὴ καὶ μὲ βάση τὴν περίοδο τῆς ἑλληνικῆς ἀρχαιότητος.

Αὐτὸ ἐπιβάλλεται γιὰτὶ, ὅπως φρανοῦμε ὅτι ἀπεδείξαμε, οἱ ἀφθαρτες ἀξίες τοῦ ἀρχαίου ἑλληνικοῦ πνεύματος ὑπῆρξαν καὶ εἶναι ἡ πηγὴ καὶ ἡ ἀφετηρία ὄλων τῶν μεταγενεστέρων πνευματικῶν ἀξιῶν πὸ δημιουργήσε ὁ πολιτισμὸς μας στὶς κατοπινὲς περιόδους τῆς ἱστορίας του.

Μεγάλοι Ἑλλήνες, παλαιότεροι καὶ νεώτεροι, ἀπὸ τὸ Γεώργιο Πλήθωνα Γεμιστὸ μέχρι τὸν Ἀδαμάντιο Κοραῆ, τὸν Κωστῆ Παλαμᾶ, τὸν Κωνστ. Καβάφη, καὶ τὸν Ἀγγελὸ Σικελιανό, μέχρι ἀκόμα τὸν Περικλῆ Γιαννόπουλο, τὸν Ἰωάννα Δραγοῦμη καὶ τὸν σύγχρονό μας φωτισμένο θεολόγο Χρῆστο Γιανναρά, δίκαια ἀγωνίστηκαν καὶ μᾶς εἰδειξαν τὸ δρόμο γιὰ τὴ θεμελίωση καὶ διαμόρφωση ἐνὸς Ἑλληνογενεοῦς Νεοελληνικοῦ Πολιτισμοῦ.

Θὰ προσθέταμε μάλιστα, ὅτι τὰ θεμέλια τῆς παιδείας μας θὰ ἔπρεπε νὰ εἶναι πολὺ περισσότερο οἱ πνευματικὲς ἀξίες τῶν ἀρχηγῶν τοῦ Ἑλληνικοῦ Πολιτισμοῦ, ὅπως εἶναι ὁ Σωκράτης, ὁ Πλάτων, ὁ Ἀριστοτέλης, ὁ Πλωτῖνος, ὁ Μέγας Βασίλειος, ὁ Γρηγόριος ὁ Νύσσης, ὁ Γρηγόριος ὁ Ναζιανζηνός, ὁ Μάξιμος ὁ Ὁμολογητής, ὁ Γεώργιος Πλήθων Γεμιστός, παρὰ τὰ προϊόντα τῆς λαϊκῆς ψυχῆς. Γιὰτὶ τὰ προϊόντα αὐτὰ εἶναι μὲν γνήσια καὶ σημαντικὰ καὶ ἀξιοπρόσεκτα, εἶναι ὅμως ταυτόχρονα: (α) παράγωγα καὶ γεννήματα τῶν ἀξιῶν τῶν ἀρχηγῶν, καὶ (β) δὲν ἔχουν τὸ ὕψος, τὴν πρωτογένεια καὶ τὸ μεγαλεῖο τῶν ἀξιῶν αὐτῶν καὶ τῶν δημιουργῶν τους.

Τὸ ἴδιο συμβαίνει μὲ τὰ πολιτιστικῶς μεγάλα ἔθνη τῆς Εὐρώπης. Ἡ Γερμανία, ἡ Μεγάλῃ Βρετανία, ἡ Γαλλία καὶ ἡ Ἰταλία στηρίζουν καὶ προσανατολίζου τὴν παιδεία τους καὶ τὸν πολιτισμὸ τους πολὺ περισσότερο στοὺς ἀρχηγέτες καὶ στοὺς κλασσικούς τους, ὅπως εἶναι ὁ Kant, ὁ Goethe, ὁ Schiller, ὁ Shakespeare, ὁ D. Hume καὶ ὁ Shelley, ὁ Descartes καὶ ὁ Aug. Conte, ὁ Petrarca καὶ ὁ Dante, καὶ λιγώτερο στὶς ἐκδηλώσεις τοῦ λαϊκοῦ πολιτισμοῦ, πὸ καὶ ἐκεῖ ἐπίσης εἶναι παράγωγος καὶ γέννημα τῶν ἀξιῶν τῶν μεγάλων καὶ τῶν ἀρχηγῶν.

Συμπεράσματα.

Τὸ συμπέρασμα, τὸ ὁποῖον προκύπτει λογικὰ καὶ ἀβίαστα ἀπὸ τὴν προηγουμένη ἀνάλυση, εἶναι ὅτι, ἐὰν πραγματικὰ οἱ ἀρχαῖες ἑλληνικὲς ἀξίες καὶ τὰ πρότυπα ζωῆς εἶναι αἰώνια, ἀνώλεθρα, ἀπαράμιλλα καὶ γεμάτα ἀπὸ ὑπέροχο κάλλος, τότε προβάλλει ἓνα μεγάλο καὶ δυσβάστακτο καθῆκον γιὰ τοὺς σύγχρονους Ἕλληνες καὶ μάλιστα τοὺς μορφωμένους Ἕλληνες.

Τὸ καθῆκον αὐτὸ ἐγκρίνεται :

1. Στὴ διαφύλαξη, διατήρηση καὶ καλλιέργεια τῶν ἀρχῶν τοῦ ἑλληνικοῦ πολιτισμοῦ, καθὼς καὶ τοῦ χριστιανικοῦ πολιτισμοῦ, ποὺ παρουσιάζεται σὲ πολλὰ σημεῖα σὰν συνέχεια, συνάρθρωση καὶ επέκταση τοῦ ἑλληνικοῦ πολιτισμοῦ, ἀλλὰ καὶ τῆς ἑλληνικῆς ἀντιλήψεως περὶ ζωῆς.

2. Στὴν ἐπίμονη καὶ σθεναρὴ ἐφαρμογὴ καὶ πρακτικὴ ἀξιοποίηση τῶν ἀρχῶν καὶ τῆς περὶ ζωῆς ἀντιλήψεως τῶν Ἀρχαίων Ἑλλήνων, πρὸς τὸ σκοπὸ τῆς διηνεκοῦς ἐξυψώσεως τῶν σύγχρόνων Ἑλλήνων σὲ διαρκῶς ἀνώτερα ἐπίπεδα ἠθικῆς καὶ πνευματικῆς ἀρτιώσεως, ἀλλὰ καὶ κοινωνικῆς δικαιοσύνης, ἰδιαίτατα στὴν παραμέριση τῆς ἐγοισθείας καὶ τῆς ἐθνοφροῦ διαιρέσεως, στὴν ἐπίτευξη συμποίας καὶ ψυχικῆς καὶ πνευματικῆς ἐνότητας.

3. Στὴν κατανόηση ὅτι ἡ καθαρὸτητα καὶ ἡ ἐνότητα τῶν ἑλληνικῶν ἀξιῶν ἀποτελεῖ σωτήρια καταφυγὴ καὶ ἐξοχο προσανατολισμὸ γιὰ τὴ χειμαζόμενη ἀπὸ ἠθικὴ κενότητα, ἰδεακὴ ἀπιστία καὶ πνευματικὸ μηδενισμὸ ἐποχῆ μας.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

1. W. Jaeger, *Paideia*, τόμος 3. Ὑπάρχει καὶ ἑλληνικὴ μετάφρασις, 1970 - 72.
2. Th. Zielinski, *Histoire de la civilisation antique*, Paris, 1931, Payot.
3. Th. Zielinski, *Ἡμεῖς καὶ οἱ ἀρχαῖοι*, μετάφρασις καὶ ἐπιλεγόμενα Ἰ. Συκουτρῆ, Ἀθῆναι, 1928, Δ. καὶ Π. Δημητράκος.
4. R. Livingstone, *Τὸ ἑλληνικὸ πνεῦμα καὶ ἡ σημασία του γιὰ μᾶς*, μετάφρασις Β. Τατάκη, Γ. Παπαδημητρίου, Ἀθῆνα, 1948.
5. R. Livingstone, *Ἑλληνικὰ ἰδανικά καὶ σύγχρονη ζωὴ*, μετάφρασις Δ. Χόνδρου, Ἀθῆνα, 1935, Ἀποστολικὴ Διακονία.
6. R. Livingstone, *Ἑλλάς καὶ Ἀνθρωπότης*, Ἀθῆναι, 1955. Ἐκδοσις Λατικῆς Μορφώσεως.
7. André Bonnard, *Civilisation grecque*, τόμος 3, Paris, 1966. Union générale d'éditions.
8. M. Croiset, *Ὁ Πολιτισμὸς τῆς Ἀρχαίας Ἑλλάδος*, Ἀθῆναι 4.χ., Γκοβόστης.
9. H. D. E. Kitto, *Οἱ Ἕλληνες*, Ἀθῆναι, 1962, Δαμιακόσ.
10. W. George de Burgh, *Ἡ κληρονομία τοῦ Ἀρχαίου Κόσμου*, Ἀθῆναι, 1970, Σοφός.
11. J. Hatzfeld, *La Grèce et son héritage*, Paris, 1945, Aubier.
12. F. Palhoriès, *L'héritage de la pensée antique*, Paris, 1932, Alcan.
13. M. I. Finley, *The ancient Greeks*, London, 1963, Chatto and Windus.

14. E. Kerényi, *Ἡ Μυθολογία τῶν Ἑλλήνων*, Ἀθήναι, 1968, Γαλαξίας.
15. G. Lowes Dickinson, *The Greek View of Life*, London, 1962, Methuen.
16. Fr. Nietzsche, *L'origine de la Tragédie ou Hellénisme et Pessimisme*, Paris, 1901, Mercure de France.
17. Fr. Nietzsche, *Ἡ γέννηση τῆς Φιλοσοφίας στὰ χρόνια τῆς Ἑλληνικῆς Τραγωδίας*, ἑλληνικὴ μετάφρασις, Ἀθήναι, 1943.
18. Κ. Γεωργούλη, *Ἀριστοτέλης ὁ Σταγίτης*, Θεσσαλονίκη, 1962.
19. Κ. Γεωργούλη, *Ἄρθρον-σύγγραμμα Πλάτων, εἰς ἀΝεωτ. Ἐγκυκλοπαιδικὸν Λεξικὸν* "Ἡλίου", τόμος 16ος, Ἀθήναι, 1945 - 1955.
20. Ἴ. Θεοδωρακοπούλου, *Φιλοσοφία καὶ ζωὴ*, Ἀθήναι, 1967.
21. Ἴ. Κακριδῆ, *Ἀνθρωπιστικά*, Ἀθήναι, 1942.
22. Ε. Π. Φωτιάδου, *Ἡ ἐνότης τῶν Ἑλλήνων*, Ἀθήναι, 1950.
23. Σπ. Πιμπλῆ, *Διδάγματα ἀπὸ τὴν Ἀρχαία Ἑλλάδα*, Ἀθήναι, 1962.
24. Ἀχιλ. Γρηγορογιάννη, *Ὁ μείζων Ἑλληνισμός*, Ἀθήναι, 1970, Ἡράκλειος.
25. Χρ. Γιανναρᾶ, *Ὁρθοδοξία καὶ Λύση. Ἡ Ὁρθοδοξία στὴν Ἑλλάδα σήμερον*, Ἀθήναι, 1972.

Δρος Γ. Κ. ΠΟΥΡΝΑΡΟΠΟΥΛΟΥ
Τῆς ἐν Ρώμῃ Ἀκαδημίας τῆς Ἱστορίας
Ἑλληνικοῦ τοῦ Πανεπιστημίου Ἀθηνῶν

JOHANN WOLFGANG GOETHE Ο ΑΡΙΣΤΟΤΕΛΗΣ ΤΗΣ ΓΕΡΜΑΝΙΑΣ

Σε ἄτακτα χρονικά διαστήματα καὶ σὲ διάφορα γεωγραφικὰ σημεῖα παρουσιάζονται στὸν κόσμον μας ἀνώτερα πνεύματα, μὲ τόσην ἀνάπτυξη τοῦ ἐγκεφάλου των, ὥστε νὰ δημιουργοῦν μόνον τῶν ἔργα μεγάλα καὶ ἐφευρέσεις τόσο σημαντικὲς σὲ διάφορους τομεῖς τοῦ ἐπιστητοῦ, ὅσες κανένας ἀπὸ τοὺς προηγουμένους τους δὲν μπόρεσε νὰ παραγάγῃ στὰ θέματα αὐτά. Πρόκειται, βεβαίως, γιὰ τὶς μεγαλοφυεῖς ποὺ δὲν γεννῶνται σὲ ὀρισμένο χρόνο καὶ τόπον καὶ εἶναι ἀνεξάρτητες ἐθνικότητος, διότι ἀνήκουν σὲ ὅλον τὸν πνευματικὸν κόσμον καὶ ἀποτελοῦν τὸ ἅλμα τῆς ζωῆς του.

Ἐνα τέτοιο ὑπερφύεον πνεῦμα τῆς ἀνθρωπότητος, ποὺ εἶχε προικισθῆ καὶ εὐνοηθῆ ἀπὸ τὴ φύση μὲ τὸ μέγιστον τῶν δωρημάτων τῆς, γεννήθηκε πρὸ διακοσίων εἴκοσι τεσσάρων περίπου χρόνων (28 Αὐγούστου 1749) στὴ Φραγκφούρτη, ὁ Γιόχαν Βόλφγκανγκ Γκαίτε, ὁ ποιητὴς τοῦ *Φάουστ* καὶ τοῦ *Βερθέρου*.

Πρὸ 41 ἐτῶν, μὲ τὴν εὐκαιρίαν συμπληρώσεως 100 χρόνων ἀπὸ τὸν θάνατό του (22 Μαρτίου 1832), γιορτάσθηκε σὲ ὅλον τὸν πολιτισμένον κόσμον ἡ μνήμη τοῦ μεγάλου Γερμανοῦ, ποὺ τὸ ἔργο του ἀκτινοβολεῖ ἀκόμη καὶ σήμερον.

Τότε εἶχαμε δημοσιεύσει καὶ μεῖς μιὰ μικρὴ ἀναδρομὴ στὴ ζωὴ καὶ στὶς ἐκπληκτικὰς δημιουργίαις τοῦ Ἀριστοτέλη τῆς Γερμανίας, ὅπως τὸν εἶχαμε ἀποκαλέσει (Γ. Κ. Πουρναροπούλου, *Γκαίτε, ὁ Ἀριστοτέλης τῆς Γερμανίας. Ἡ ζωὴ καὶ τὸ ἔργον του*, Ἀθῆναι, 1932).

Σήμερον, ἀναθεωρημένη καὶ συμπληρωμένη, δημοσιεύουμε ξανά τὴν ἐργασία μας ἐκείνη, ἀφιερώνοντάς τὴν στὸν Καθηγητὴ Στρατῆ Γ. Ἀνδρεάδη γιὰ τὸ ἰωβηλαῖο του.

* * *

Ἡ ζωὴ καὶ τὸ ἔργο τοῦ Γκαίτε ἀπετέλεσαν τὸ θέμα θαυμασίων λογοτεχνικῶν ἔργων - μνημείων ὅπως τοῦ Lewes, τοῦ Ludwig, τοῦ Carré καὶ τῶσων ἄλλων.

Ἐμεῖς θὰ δώσουμε μιὰν ἀδρὴ σκιαγραφία διαφόρων σταθμῶν τῆς ζωῆς τοῦ Γκαίτε καὶ μάλιστα τῆς παιδικῆς ἡλικίας του. Αὐτὸ θὰ μᾶς δώσῃ μέτρο κριτήριον τῆς καταπληκτικῆς φωτεινῆς δράσεώς του.

Ὁ Γκαίτε γεννήθηκε σὲ εὐγενικὸ καὶ ἄνετον οἰκονομικὸ περιβάλλον. Ὁ πατέρας του, Γάσπαρ Γκαίτε, ἂν καὶ γυιὸς ράπτῃ κατόρθωσε νὰ ἀναδειχθῆ

πὲ διαπρατῆ νομομαθῆ καὶ πόντομα νὰ γίνῃ αὐτοκρατορικὸς σύμβουλος. Σὲ ἡλικία σαράντα χρόνων νομφεῦθηκε τὴν Ἐλισάβετ Τέξτορ, δεκαεπτὰ χρόνων, κόρη τοῦ ὑπάρχου Φραγκοφούτης Ἰ. Β. Τέξτορ. Ἐνα χρόνο μετὰ τὸν γάμο, ἕνα θαυμάσιο δειλινὸ τοῦ Λίγγουστου, γεννήθηκε ὁ Γκαϊτε, ὅστερ' ἀπὸ πολὺ δύσκολο τοκετὸ. Τὸ παιδί γεννήθηκε μισοσφυκτικὸ, ἀλλὰ καταβλήθησαν μεγάλες φροντίδες, ὥστε σώθηκε μία ἀπὸ τὶς μεγαλύτερες διάνοιες τῆς Ὑψηλίου. Ὑστερα ἀπὸ ἕνα χρόνο γεννήθηκε καὶ μιὰ κόρη, ἡ Κορνηλία, ποὺ ὑπῆρξε ἡ μοναδικὴ σύντροφος τοῦ ποιητῆ κατὰ τὴν παιδικὴ ἡλικία του.

Ὁ μικρὸς Γιόχαν Βόλφγκανγκ μεγάλωνε γρήγορα, σωματικὰ, διανοητικὰ καὶ αἰσθηματικὰ. Σὲ ἡλικία τριῶν μόλις χρόνων εἶχε ἐξαιρετικὰ ἀναπτύξει τὴν αἰσθησὴ τοῦ κ α λ ο ὦ. Δὲν συναναστρεφόταν ἀσχημα παιδιὰ καὶ ἐν χωρὶς κανένας κακοφτιαγμένος μικρὸς στὴ συντροφιά του ὀργιζόταν τρομερὰ, κατὰ τὸν βιογράφο του Κόρφ. Ἀργότερα παραπονιόταν πῶς δὲν ἐβρίσκει στὸ σχολεῖο του ἀντάξιους συντρόφους. «Πλήττω πολὺ», εἶπε. «Δὲν βρίσκω φίλους οὔτε ἑμορφους οὔτε ἐξυπνοὺς».

Ἡ ἀδελφὴ του Κορνηλία ἔμενε, λοιπόν, ἀναγκαστικὰ ἡ μόνη σύντροφός του. Ὑπάκουε πειθήνια στὶς ὑποδείξεις του κι αὐτὸ κολάκευε τὴ φιλαυτία τοῦ μικροῦ αὐτοῦ ὑπερφιάλου.

Κάποτε τοῦ δώρισαν ἕνα θέατρο νευρόσπατων. Τὸ παιχνίδι αὐτὸ τοῦ ἔγινε ψύχωση. Ζωντάνευε μὲ αὐτὸ ἕλες τὶς θελές καὶ περιπετειώδεις ἱστορίες ποὺ ἄκουγε μὲ θρησκευτικὴ εὐλάβεια στὰ γόνατα τῆς μητέρας του. Ἦταν οἱ πιδ εὐτυχισμένες ὥρες του. Τὰ μάτια του ὑγραίνονταν, οἱ φλέβες του κτυποῦσαν ἰσχυρότερα στὸ ἄκουσμα ἱστοριῶν γεμάτων ἐνδιαφέρον καὶ μὲ εἰκόνες πρωτοφανέστες καὶ νέες γιὰ τὸ παιδικὸ του μυαλό.

Σὲ ἡλικία ἐπτὰ χρόνων ἀναζητεῖ τὸν θεὸ του. Σὲ ἕνα ἀναλόγιο τοποθετεῖ στὴ μέση τοῦ δωματίου του τὸν βωμὸ τοῦ θεοῦ τῆς φύσεως. . . Στὴν κορυφὴ τοῦ βωμοῦ ἔβαζε ἀρωματικὰ χόρτα καὶ τὰ ἀναβε, συγκεντρώνοντας μὲ φακὸ τὶς ἡλιακὲς ἀκτῖνες. Ἀλλὰ στὰ μαθήματα δὲν ἦταν ἐπιμελής μαθητῆς ὁ πατέρας του ὁμοῦς ἦταν ἀριστος παιδαγωγός. Δὲν τοῦ ξέφευγε τίποτε: λατινικά, ἑλληνικά, γαλλικά, ἀγγλικά, ἱστορία, γεωγραφία, βοτανικὴ, μαθηματικά, θρησκευτικὰ, ἱερογραφία, μουσικὴ, ἔλα μὲ μέτρο τὰ διδασκε ὁ ἴδιος στὸν μικρὸ Γιόχαν Βόλφγκανγκ. Τὸ φθινόπωρο τοῦ 1765 ὁ νεαρὸς στέλνεται στὴ Λειψία νὰ σπουδάσῃ τὰ Νομικά. Τὰ μαθήματα ποὺ ἀναφέραμε πιδ πάνω τὰ διαδέχθησαν τώρα τὰ διάφορα εἶδη τοῦ Δικαίου, οἱ Πανδέκτες κ.λπ. Χωρὶς ὑπερβολὴ ὁ Γκαϊτε ἀγάπησε τὰ νέα μαθήματα, ὅσο καὶ τὰ παλιά.

Τώρα ὁμοῦς ἀρχίζει γιὰ τὸν νεαρὸ φοιτητῆ ἡ γεμάτη περιπέτειος ζωὴ τοῦ ποιητῆ μὲ ἑμορφα καὶ τρυφερὰ ἐπεισόδια μὲ τὸ ἀσθενὲς ἀλλὰ καὶ θελκτικὸ φύλο, ἐπεισόδια ποὺ ἔμειναν ἱστορικὰ γιὰ τὴ σχέση τους μὲ τὰ ἀθάνατα ἔργα τοῦ Γκαϊτε. Ἀς ἀναφέρουμε ἐνδεικτικὰ λίγα μόνον ὀνόματα τῶν γυναικῶν - μουσῶν του: Καϊτχεν Σαϊνκοφφ, Φρειδερίκη Μπριόν, κόρη τοῦ ἀγαθοῦ πά-

στορα τοῦ Στρασβούργου, Καρλότα Μπούφ στο Βέτσλαρ, Μαξιμιλιανή Λαρς, Λιλὴ Σάινεμαν, Κυρία φὸν Στάιν, Μίνα Δρόμαν, Μαριάννα Βύλλεμαν, Χριστιάννα Βούλπιους, ἡ ἀγαθὴ ἐργάτρια πού, ἀφοῦ τοῦ χάρισε ἓνα γυιό, ἐγίνε στο τέλος γυναίκα του, ἡ μικρὴ Οὐλριχ στο Μάριενμπαντ καὶ ἄλλες, καὶ ἄλλες... "Ὅλες αὐτὲς συνδέονται μὲ τὰ κυριώτερα ἔργα τοῦ ποιητῆ. Κάθε φορὰ κάποια ἀπὸ αὐτὲς γίνεται Ἡγερία του.

Πραγματικὰ ὁ Ἔρωσ ἔχει στὴ διάνοια τοῦ Γκαίτε τὴν πρώτη θέση. Τὸ τόνιζε ὁ ἴδιος: alles um Liebe. Καὶ γιὰ τὶς ἀγαπημένες του τόνιζε πὼς «Ἡ γυναίκα μᾶς ἀνυψώνει». Μαλαταῦτα ὅλες σχεδὸν τὸν πότισαν ὄξος καὶ χολή. Τὸ ἔμωφο ὄνειρο διαλυόταν, μὲλις ἄγγιζε ἡ εὐτυχία. Ὁ ποιητὴς ἀφήνει νὰ διαλυθῇ τὸ παράπονό του στὸν Φάουστ: «Στερήσου, στερήσου, αὐτὸ εἶναι τὸ αἰώνιο τραγούδι σου».

* * *

Στὴ Λειψία, λίγος ὁ ζήλος γιὰ τὴ μελέτη τῶν νομικῶν μαθημάτων. Ὁ νεαρὸς Σπουδαστὴς ἔδειχνε περισσότερο ἐνδιαφέρον γιὰ τὴν παρακολούθηση τῶν Φυσικῶν Ἐπιστημῶν, μαθημάτων ζωγραφικῆς κοντὰ στὸν Ἔσσερ καὶ ἐρωτικῆς τέχνης κοντὰ στὴν Καίτε Σαϊνκοφ πού ἦταν τρία χρόνια μεγαλύτερὴ του.

Στὰ 1768 ὁ ἄτακτος βίος του καὶ ἡ φιλήδονη ἰδιοσυγκρασία του κρεβάτι ἓνα ρωσταίνου. Κάνει ἀλλεπάλληλες αἰμοπτύσεις. Καθλώνεται στο κρεβάτι ἓνα ὀλόκληρο ἐξάμηνο. Τὸ καλοκαίρι τοῦ χρόνου αὐτοῦ ἀφήνει τὰ μαθήματα τοῦ Ἔσσερ καὶ τὴν Καίτε καὶ γυρίζει στὴ Φραγκφούρτη. Τυπώνει ἀνώνυμα τὰ πρῶτα ποιήματά του καὶ μιὰ μονόπρακτὴ κωμῶδία: *Οἱ Συνένοχοι*. Ξαναρρωσταίνει καὶ περιορίζεται καὶ πάλι. Τότε ἀρχίζει ἡ ἐπίδραση στο πνεῦμα του τῶν Μοραβῶν μοναχῶν καὶ μιᾶς γεμάτης μυστικοπάθεια φιλενάδας τῆς μητέρας του, τῆς δεσποινίδος Σουζάνας Κλέττεμπεργκ. Διαβάζει μὲ πάθος συγγραφεῖς μαγικῶν βιβλίων, τὸν Σβέντεμπουργκ, τὸν Ἄλμπερτ κ.ἄ. Ὁ γνώριμός μας ἐπαναστατικὸς ἡγέτης τῆς γερμανικῆς ἱατρικῆς, ὁ Παράκελσος, προσελκύει ἀπάνταστα τὸν Γκαίτε. Στὶς μελέτες αὐτὲς τὸν καθοδηγεῖ ἰδιαίτερα ὁ γιατρὸς Μέτζ, πού ἐξασκοῦσε τὸ ἐπάγγελμα του στὴ Φραγκφούρτη. Αὐτὸς τοῦ ἐπρομήθευε ἐρμητικὰ βιβλία, ἀπόκρυφα ἔργα, ἐγχειρίδια Μαγείας, Ἀληθείας κ.λπ. Τὸν ὑπέβαλε σὲ δικό του θεραπευτικὸ σύστημα μὲ ἀπόκρυφες μεθόδους, καὶ τὸ παράδοξο εἶναι πὼς ὁ Γκαίτε θεραπεύθηκε. Αὐτὸ εἶχε σημαντικὴ ἐπίδραση πάνω στον ποιητῆ. Τὸν κατέλαβε ἀληθινὸ πάθος γιὰ τὴν Ἀλχημεία. Ἐγκατέστησε στο σπίτι του χαάνια, πύραυλα, καμίνια καὶ εἴκοσι μόλις χρόνων προσπαθεῖ νὰ ἀνακαλύψῃ τὴ φιλοσοφικὴ λίθο.

Ἡ κατάστασις ἐκείνης τῆς περιόδου τῆς ζωῆς τοῦ Γκαίτε μᾶς θυμίζει τὸν Φάουστ, καὶ τὸ περιβάλλον τοῦ δωματίου του θὰ ἦταν τὸ καλύτερο νεκρὸ γιὰ τὴν πρώτη πράξη τοῦ ἀθάνατου ἀριστοουργήματός του.

Πέρασε ένας χρόνος κι ο πατέρας του τόν στέλνει νά τελειώση τίς σπουδές του στό Στρασβούργο. Ἡ πόλη αὐτή τόν γοήτευε, ἡ γαλλικὴ ἐπίδραση πάνω του ἦταν μεγάλη κι αὐτὸ τοῦ ἔκανε τὴ διαμονή του ἐκεῖ πῶς εὐχάριστη ἀπὸ τὴ Λευψία. Ἡ ἀρρώστια, ὅμως, ἄφησε τὰ χνάρια τῆς ἐπάνω του, ἀλλὰ κι οἱ νέες του γνώσεις. Δὲν ἔχει πιά τὸ παλιὸ ἀκαμαῖο ἠθικὸ του. Ἐχει διάφορα νευρικὰ τίκα, ὑποχονδριακοὺς φόβους κ.λπ. Γιὰ νά καταπολεμήσῃ τοὺς Διγγούς πού τὸν βασανίζουν ἀνεβαίνει στοὺς πύργους τοῦ καθεδρικοῦ ναοῦ, κοιτάζοντας πρὸς τὰ κάτω, πράγμα πού εἶναι ἀρκετὰ δύσκολο. Προσπαθεῖ νά κατανηκῆσῃ τοὺς τρόμους τῶν ἡχῶν, παρακολουθώντας κάθε τόσο τὰ τύμπανα τῆς στρατιωτικῆς μπάντας ἀπὸ πολὺ κοντά. Κατὰ διαστήματα ὑπέφερε ἀπὸ φοβίες καὶ συχνὰ τὸν κατελάμβαναν αἰσθήματα φρίκης. Γιὰ νά τὰ κατανηκῆσῃ πήγαινε κάθε πρωὶ στό ἀνατομεῖο καὶ κάθε βράδυ στό νεκροταφεῖο. Σ' ὅλο αὐτὸ τὸ διάστημα, πού ἰσχυροποιῶσε τὸ πνεῦμα του, γράφει πάρα πολὺ λίγο ἢ καθόλου. Κι ἔτσι φθάνουμε στό 1770. Τώρα βρίσκεται στὸν 21ο χρόνο τῆς ἡλικίας του. Ἐδῶ καὶ τρία χρόνια εἶχε ἀρχίσει στὴ Γερμανία μιὰ νέα πνευματικὴ κίνηση πού ἠνομάσθηκε *Περίοδος τῆς ὀρμῆς καὶ τῆς θέλλας (Sturm und Drang)*, μὲ κύριους ἐκπροσώπους τὸν Χέρντερ, τὸν παιδαγωγὸ Μπάσεντοφ, τὸν μυστικιστὴ θεολόγο Λαφάτερ, τὸν Λέζ, τὸν Κλίγγερ, τὸν Μύλλερ, τὸν Στάλβεργκ. Θεωροῦν σὰν κορωνίδα στὴν κίνηση αὐτὴ τὸν Γκαϊτε, γιατί αὐτὸς πέτυχε ἀκριβῶς ὅ,τι ἐπεδίωξε ἡ πνευματικὴ αὐτὴ κίνηση. Δὲν μπορούμε νά ἐπεκταθοῦμε στό σημεῖο αὐτὸ, γιατί θὰ βγοῦμε ἐξω ἀπὸ τὰ ὄρια πού βάλουμε γιὰ τὴν ἐργασία τούτη.

Μὲ δύο λόγια μόνο θὰ σημειώσουμε, πὼς μὲ τὴν κίνηση αὐτὴ οἱ νεαροὶ Γερμανοὶ ποιητὲς θέλησαν νά ἀγωνισθοῦν κατὰ τῆς ξενικῆς ἐπιδράσεως ἐπὶ τῆς Γερμανικῆς Φιλολογίας καὶ Τέχνης, γιὰ τὴ δημιουργία μιᾶς πρωτότυπης πνευματικῆς ἐκδηλώσεως, πού νά ξεκινᾷ ἀπὸ τοὺς ἴδιους καὶ νά ὀφείλεται σ' αὐτούς. Ζήτησαν θέματα στὶς πρωτόγονες ποιητικὲς μορφές καὶ πρότυπα στὰ εὐγενέστερα ἔργα τῆς φιλολογίας. Ὁ Γκαϊτε πέτυχε ἀπόλυτα στὶς ἀναζητήσεις αὐτές, βοηθούμενος ἀπὸ τὸν φιλόλογο καὶ κληρικὸ δρ. Χέρντερ. Αὐτὸς ἦταν ἐκεῖνος πού ἀνύψωσε τὸ λαϊκὸ γερμανικὸ τραγοῦδι καὶ καταπολέμησε σφοδρὰ τὴ γαλλικὴ ἐπίδραση.

Ἐμεῖς οἱ Ἕλληνες χρωστοῦμε στὸν Χέρντερ, ὅτι ἐνέπνευσε στὸν Γκαϊτε τὴ μεγάλη του ἀγάπη στὸ ἀθάνατο Ἑλληνικὸ Πνεῦμα. Τοῦ γινώρισε τοὺς θησαυροὺς τοῦ Ὀμήρου καὶ τοῦ Πινδάρου. Γρήγορα ὁ Γκαϊτε ἔβαλε στὴ θέση τοῦ Ἀγνωστοῦ Θεοῦ τοῦ τὸν Πλάτωνα. Ἀργότερα ἔγραψε: «Ἥλιος, Πλάτων καὶ Χριστὸς εἶναι ἀποκαλύψεις τοῦ Αἰωνίου». Τότε ἐτοιμάζει τὸν σκελετὸ ἑνὸς περιφημοῦ ἔργου του *Περὶ τῆς Γερμανικῆς Ἀρχιτεκτονικῆς*. Αἰσθάνεται μέσα του ἀσυγκράτητὴ ὀρμὴ πού τὴν ἐξωτερικεύει θαυμάσια στὰ ποιήματα πού γράφει μὲ πολὺν οἴατρο: *Τὸ ἄγιο τριαντάφυλλο, Πόθος, Εὐχὴ στὴ Μοῖρα, Εὐτυχία* κι ὄνειρο.

τη βαρώνη. Στά 1779 νέος κάματος κλονίζει τον Γκαίτε. Ξαναπάει στην Έλβετία. Γυρίζει γεμάτος δραστηριότητα. Πείθει τον Μεγάλο Δούκα να παρασύρουν στη μικρή Αύλη της Σαξοβαϊμάρης τις κορυφές της γερμανικής διανοησεως. Έτσι καλεί τον Σίλλερ¹ και φροντίζει να τον διορίση καθηγητή της Ιστορίας στο Πανεπιστήμιο της Ίένας. Ο Χέρντερ ονομάζεται επίσκοπος στη Μητρόπολη της Βαϊμάρης. Ο Κλίγγερ, ο Σλέγκελ και ο Ζακόμπι τοποθετούνται σε θέσεις που τους ικανοποιούν. Ο Δόκτωρ Γκαίτε παίρνει από τον Μεγάλο Δούκα τον τίτλο του Βαράνου φον Γκαίτε.

Μ' όλα αυτά ο Γκαίτε, που βρίσκεται στο απόγειο της δόξας, με έξοχη θέση και φήμη διεθνή, με θαυμαστές και λάτρεις σ' όλον τον κόσμο, δεν είναι εύχαριστημένος: «Έχω την εντύπωση», γράφει στον φίλο του Μέρκ, ιδρυτή της γνωστής μεγάλης φαρμακοβιομηχανίας, απώς είμαι πουλί πλεγμένο σε σύρματα. Αισθάνομαι πως έχω φτερούγες μα δεν μπορώ να πετάξω». Ωστόσο εκδίδει τότε (1790) τον πρώτο Φάουστ, τον Βίλλελμ Μάιστερ (1794) και τον Ερμάνο και Δωροθέα (1797). Στα έργα αυτά η μάλλον στη σύλληψή τους έπαιξε άναμφισβήτητα ρόλο η θερμούργος εμπνευση του Σίλλερ.

Ο Γκαίτε κι ο Σίλλερ, οι δύο Διδασκouroi όπως τους ονόμαζαν, εξέδωσαν μαζί τα Σένα, έκδοση με ποιήματα επιγραμματικά, καυστικά, έναντιον των αντιπάλων τους. Σε λίγο όμως ο Σίλλερ πεθαίνει κι ο Γκαίτε βυθίζεται σε άπερίγραπτη οδύνη.

Βρίσκει παρηγοριά στην ποίηση και στις γυναίκες.

* * *

Το 1808 έγινε στην Έρφουρτ μία ιστορική συνάντηση. Δύο από τα μεγαλύτερα πνεύματα του κόσμου συναντώνται: Ναπολέον και Γκαίτε.

Ο Ναπολέον, νικητής και τροπαιούχος, με την ευκαιρία του Συνεδρίου της Έρφουρτ φέρνει από το Παρίσι τη Γαλλική Κωμωδία με πρωταγωνιστή τον μεγάλο Τάλμαν. Δίνει θριαμβευτικές παραστάσεις στις όποιες παίχθηκαν και έργα του μεγάλου Γερμανού που ο Ναπολέον γνώριζε και εκτιμούσε. Παίχθηκε 'Ο θάνατος του Καίσαρος. Οι δύο τιτάνες του Πνεύματος συναντήθηκαν στις 2 'Οκτωβρίου.

Ο Ναπολέον δέχθηκε τον Γκαίτε στις 10 το βράδυ, την ώρα που διπνούσε. Δεξιά του καθόταν ο Ταλλεϋράνδος, αριστερά ο Νταρύ. Ο Γκαίτε μπήκε ντυμένος με μεγαλοπρέπεια και κτεινισμένος άψογα.

— Πλησιάζετε, του έκανε νόημα ο αυτοκράτωρ. Πόσων ετών είστε; τον ρώτησε σε λίγο.

— Έξήντα ετών, Μεγαλειότατε.

1. Πρβλ. Γ. Κ. Πουρναροπούλου, 'Ο Ιατρός Σίλλερ, 'Αθήναι, 1969.

— Διατηρεῖσθε θαυμάσια. . . Γνωρίζω ὅτι εἴσθε ὁ μεγαλύτερος τραγικός ποιητὴς τῆς Γερμανίας.

— Μεγαλειότατε, ἀδικεῖτε τὴν Πατρίδα μου. Πιστεύω νὰ ἔχετε ἀκούσει γιὰ τοὺς Μεγάλους μας Σίλλερ, Λέσιγκ καὶ Βίλανδ. Θὰ ἔπρεπε νὰ ἦσαν γνωστοὶ στὴν Ὑμετέραν Μεγαλειότητα.

— Δὲν τοὺς γνωρίζω διόλου. Ἐν τούτοις ἔχω διαβάσει τὸν *Τριακονταετή Πόλεμον*. Τὸ ἔργον τοῦτο —σὰς ζητῶ συγγνώμην— δὲν μοῦ φαίνεται σὰν ἐκεῖνα τῶν ἰδικῶν μας. . . . Κατοικεῖτε συνήθως στὴν Βαϊμάρη ποὺ συγκεντρώνονται οἱ μεγαλύτεροι ἄνθρωποι τῶν Γραμμάτων τῆς Γερμανίας;

— Μεγαλειότατε, συνήθως μάλιστα. Τώρα ὅμως δὲν ἔχομεν παρὰ μόνον τὸν Βίλανδ.

— Θὰ ἤθελα πολὺ νὰ τὸν δῶ.

— Ἄν ἡ Μεγαλειότης Ὑμῶν ἐπιτρέπη, θὰ τὸν προσκαλέσω καὶ εἶμαι βέβαιος ὅτι θὰ ἔλθῃ ἀμέσως.

— Γνωρίζει τὴν Γαλλικὴν ;

— Τὴν γνωρίζει. Ἐχει μάλιστα μεταφράσει πλεῖστα γαλλικὰ ἔργα.

Ἡ συζήτηση συνεχίσθηκε στὸν ἴδιο τόνο. Σὲ λίγο ἐχωρίζοντο.

— Νὰ ἕνας ἄνδρας, εἶπεν ὁ Ναπολέων στὸν Νταρῦ.

Σὲ λίγο ὁ Γκαῖτε τὸν κάλεσε στὴ Βαϊμάρη, ὅπου τοῦ ἔγινε ἐνθουσιωδέστατη ὑποδοχή.

Ἀπὸ τότε οἱ δύο αὐτοὶ μεγαλοφυεῖς ἄνδρες ἀγαπήθηκαν σφοδρότατα, γιὰτὶ ἀκριβῶς ἐνοιωσε ὁ ἕνας τὸν ἄλλο.

Ὁ Ναπολέων παρασημοφόρησε τὸν Γκαῖτε μὲ τὸν Σταυρὸ τῆς Λεγεῶνος τῆς Τιμῆς. Ὁ Θαυμασμὸς τοῦ Γκαῖτε γιὰ τὸν νικητὴ τοῦ Ἀούστερλιτς, τοῦ Βαγκράν καὶ τῆς Ἰένας δὲν ξέρει ὄρια.

Ἀργότερα, ὅταν ὁ Ἄετος γέρνη κουρασμένος τίς φτεροῦγες του, οἱ Γερμανοὶ χαίρονται γι' αὐτὸ καὶ τὸν ὑβρίζουν. Ὁ Γκαῖτε ἀναφωνεῖ:

— Ἀφῆστε ἤσυχον τὸν Αὐτοκράτορά μου. Εἶναι πολὺ Μεγάλος γιὰ νὰ τὸν καταλάβετε!

Ἀπὸ τότε ὁ Γκαῖτε παύει νὰ ἀσχολῆται μὲ τὴν πολιτικὴν τοὺς διαδόχους τοῦ Ναπολέοντος ἀποκαλοῦσε «οἰκτροὺς νάνους καὶ μικροαστοὺς».

Ὁ Γκαῖτε καὶ ὁ Σίλλερ εἶναι γνωστοὶ ὡς οἱ «Διόσκουροι» τοῦ Γερμανικοῦ Παρνασσοῦ. Ὁ Γκαῖτε καὶ ὁ Ναπολέων ἐπονομάσθησαν «Οἱ δύο ἄνθρωποι τοῦ αἰῶνος».

* * *

Καὶ οἱ Μοῦσες του; Τώρα εἶναι ἡ σειρὰ τῆς Μίνας Ἑρτσλιμπ ἀπὸ τὴν Ἰένα. Εἶναι μιὰ μικρὴ κοπελίτσα ποὺ ὁ Γκαῖτε τὴν περιέθαλπε πατρικὰ ἀπὸ πολὺ μικρῆ. Τὴν εἶδε νὰ μεγαλώνῃ σιγά-σιγά, νὰ σχηματίζεται καὶ ξαφνικὰ ἀνακάλυψε πὼς ἔγινε κιόλας γυναίκα. Τὰ δεκαοκτῶ της χρόνια μὲ τὰ πανέμορφα

μαύρα μάτια με ώραϊες μεγάλες βλεφαρίδες, με το δημοφιλές ελαφρύ ξανθό χρώμα, της έδιναν κάτι το μυστηριακό μελαγχολικό που θύμιζε στον Γκαϊτε άγγλικά προ-ραφαηλικά πρόσωπα. "Όλα αυτά έκαναν την καρδιά του άγαπητού γηραιού Κυρίου, όπως τον αποκαλούσε η Μίνα, να χτυπήσει πιο γρήγορα από το συνηθισμένο. "Ο Γκαϊτε άγαπούσε παράφορα ακόμη μια φορά. Οι ακόλουθοι στίχοι γράφτηκαν από τον ποιητή για τον νέο έρωτά του:

Στά μίση και στά πάθη,
 όλου του κόσμου
 πώς θά 'θελα να χτυπηθώ
 και τις νεροποντές εντός μου
 και τ' αστραπόβροντα να κλείσω
 παρά ν' αγαπηθώ και ν' αγαπήσω.
 Καημός ο έρωτας βαρύς! . . .
 Σάν με γυρέψη κάποιος βράδυ
 που καταφύγιο να βρω;
 Μεσ' στής απέραντης ζωής
 τ' άχνό σκοτάδι, πάντα ζής
 χρυσόνεμο παροδικό! . . .

Το νέο έρωτικό πάθος βρίσκει τη δικαίωσή του στην κατοπινή έκδοση της υπέροχης εκείνης "Αλληλογραφίας μ' ένα παιδάκι. Σ' αυτήν περιλαμβάνονται και δεκαεπτά νέα σονέτα, γραμμένα για τη Μίνα.

Τώρα όμως ο Γκαϊτε φοβάται τον έρωτα. "Ένα πρωί έτοιμάζει βιαστικά τις άποσκευές του κι εγκαταλείπει την "Ιένα με το ξανθό πλάνο ύπνου της Μίνας, χωρίς να την άποχαιρετήσει. "Η αιώνια φυγή του Γκαϊτε από την κάθε μια αγαπημένη του. . . Σχετιζόταν με μια γυναίκα απλά, γινόταν φίλος της χωρίς κανένα άλλο δεσμό, παρά μια ψυχική προσέγγιση. Για λίγον όμως χρόνο. Ξάφνου ξύπναγε μέσα του ο δαίμονας του πάθους. Δυνατός έρωτας που τον συγκλόνηζε παράφορα. "Έρωτας θερμούργος, δημιουργικός, μεγαλούργος. Σε κάθε δημιουργική περίοδο της ζωής του αντιστοιχεί μια Μούσα, μια "Ηγερία. "Ήταν όλες λεπτές, λυγρές, ανάλαφρες. «Έχουν κάτι το άγγελικό, ποτέ το σατανικό, μια παιδιάστικη κυματιστή χάρη», γράφει ο Κάρλ Βόλφ. "Αλλά όλοι οι έρωτές του δεν κρατούσαν πολύ· τους διέκοπτε απότομα ή φυγή του. Πώς εξηγείται τάχα ή αιώνια αυτή έρωτική φυγή του Γκαϊτε; "Ο Βόλφ γράφει, ότι την εξηγούν τρεις λόγοι: ο φόβος του έσωτερικού του δαίμονα· ο φόβος της απώλειας του "Εγώ του· ο φόβος από τη μακροχρόνια δέσμευση. "Όστόσο δεν χαιρόταν ούτε χόρταινε από τους πραγματικούς καρπούς της αισθησιακής του ζωής. «Στερήσου, στερήσου, αυτό είναι το αιώνιο τραγούδι σου», έγραφε.

"Η Μίνα αντιστοιχεί στην "Όπτιλια του έργου του "Εκλεκτικές συγγένειες.

“Ας ἔλθουμε τώρα στὸν τελευταῖο μεγάλο ἔρωτα τοῦ Γκαῖτε, τὴν Οὐλριχ Λέβετσοβ. Ἦταν ἓνα πάρα πολὺ ὄμορφο κορίτσι δεκαεπτὰ χρονῶν. Τὴ γνῶρισε στὸ Μάριενμπαντ ποὺ πήγαινε γιὰ λουτρά. Ἡ δόξα, ποὺ στεφάνωνε τὸν Γκαῖτε, ἔκανε νὰ τὸν θεωρῇ ἡ οἰκογένεια Λέβετσοβ σὰν μέλος τῆς. Ὁ Γκαῖτε κατὰ τὴ συνήθειά του ἐρωτεύθηκε γρήγορα καὶ δυνατά. Τίποτα δὲν τοῦ φαινόταν πὺ ὄμορφο ἀπὸ ἓνα χαμόγελο τῆς ὥραιας του Οὐλριχ. Τὰ μάτια τῆς εἶχαν, λέει, ἓνα παράξενο, πολὺ γοητευτικό, γαλάζιο χρῶμα.

Τὸ κορμί τῆς, ποὺ λύγιζε τόσο ὄμορφα καὶ τὸ τόνιζε μιὰ τολμηρὴ ρόμπα, τὴν ἔκανε νὰ μοιάζῃ καταπληκτικὰ μὲ ἓναν κύκνο. Ἵστερα ἀπὸ ἔρωτα παράφορο δύο χρόνων ὁ Γκαῖτε ἀποφασίζει νὰ νομφευθῇ τὴν Οὐλριχ. Ὁ φίλος του Μέγας Δουξ τὸν ὑποβοηθεῖ. Ἀλλὰ ἡ Οὐλριχ, παρ’ ὅλα τὰ αἰσθημάτά τῆς γιὰ τὸν Γκαῖτε, ἀρνεῖται. Φανερὸ πὺς δὲν ἤθελε νὰ γίνῃ ἡ Μαργαρίτα τοῦ ὄμορφου καὶ γοητευτικοῦ αὐτοῦ Φάουστ. Ὁ Γκαῖτε γυρίζοντας, γράφει τὴν περιφρημὴ *Μαρμεβαδινὴ Ἑλεγία* του. Σ’ αὐτὴν ξεσπάει ἡ ἀπελπισία του:

*Παράπονο ἀπάντεχο μὲ διώχνει
παρτοῦ ὅλα τὰ χρόνια.
Καὶ δὲ μοῦ μένει παρὰ
νὰ πονῶ, νὰ κλαίω αἰῶνια!*

Ὁ ἔρωτας αὐτὸς τοῦ στοίχιζε. Ἦταν ἄλλωστε σὲ ἡλικία ποὺ *natura non facit saltus!* Ἀρρώστησε βαριά. Τοῦ παραστάθηκε μιὰ μεγάλη φίλη του, ἡ πιανίστα Μαρία Σομαζόφσκα. Μὲ τὸ θαυμάσιο ταλέντο τῆς κατόρθωσε νὰ τὸν παρηγορήσῃ λίγο. Τότε γράφει τὰ *Ἀνατολίτικα ποιήματά* του. Τώρα τὸν ἐμπνέει ἡ λαγγυμένη Ἀνατολή, ὅπως στὰ νεῖατα του ἡ παιχινιδιέρα Ἰταλία. Τὸ *Ἀνατολικο - Δυτικὸ Διβάνι* του εἶναι ὄχι μόνο θαυμάσια ποιητικὴ δημιουργία, ἀλλὰ καὶ στίχοι ζωντανοὶ μὲ ζωερὴ ἐρωτικὴ συγκίνηση καὶ ἀφθαστὴ λυρικήτητα. Νὰ ἓνα δεῖγμα ἀπὸ τὴν *Εἰσδοχὴ* (Einlass):

*Ὁ ὄ ρ ί: Σήμερα σκοπὸς ἐγώ ’μαι: στὸν Παράδεισο μπροστὰ
δὲν εἰσεύρω, ἡ μορφή σου ὑποψίαν μοῦ γεννᾷ.
Εἶσαι μὲ τοὺς Μουσουλμάνους τοὺς δικούς μας συγγενής;
Οἱ ἄγῶνες σου κι ἡ ἀξία σ’ ἔστειλαν ἐδῶ νὰ μῆγς;
Εἶσαι τᾶχα ἓνας ἥρωας; Τὶς πληγές σου νὰ τίς δῶ,
ποὺ τὴν δόξα σου θὰ δείξουν κι ἔλα τότε μέσα ’δῶ.*

*Π ο ι η τ ή ς: Ὅχι πὺ λεπτολογίες, ἀφησέ με νᾶμπω εὐθύς.
Ἔνας ἄνθρωπος ἐγώ ’μουν ποὺ σημαίνει ἀγωνιστής.
Μὲ τὰ δυνατά σου μάτια μέσ’ στὸ στήθος μου γιὰ ἰδές
τῆς ζωῆς πληγές ἐδῶ ’ναι, τῆς ἀ γ ἄ π η ς οἱ πληγές.*

Κι όμως έφαγα με πίστιν πώς η αγάπη μου είν' πιστή
 πώς ο κόσμος, κι αν γυρίζει, μ' αγαπά, μ' ευχαριστεί.
 Μ' εκλεκτούς όλη μου η δράσις, ως πού πέτυχα να ιδώ
 π' όνομά μου στολισμένο με τις φλόγες τών καρδιών
 όχι δέν θα σε ντροπιάσω! Δός τό χέρι σου! Μπορώ
 στα λεπτά τά δάκτυλά σου τούς αιώνας να μετρώ.

(Μετάφρ. Κ. Μέρμηγκα)

Τέλος γράφει τήν 'Ελένη, τό β' μέρος τοῦ Φάουστ. Τό έργο έκτυλίσσεται στην 'Ελλάδα. Έκει πηγαίνει ο Φάουστ με τόν Μεφιστοφελή, αναζητώντας τήν 'Ελένη. Πραγματικά σέ μιá Βαλπούργια Νύχτα, κλασσική όμως, όπου εμφανίζονται Σφίγγες, Έρινός, Τρίτωνες, Νεράιδες, Λάμιες, Σειρήνες, Κένταυροι και Πάνες κατέρχεται στον "Άδη και πείθει τήν Περσεφόνη να επιτρέψει στην 'Ελένη να συνεχίσει τή ζωή της στη γή, στο σημείο ακριβώς που γυρίζει από τήν Τροία. Τήν παίρνει με δόλο απ' τόν Μενέλαο, με τή βοήθεια βέβαια τοῦ Μεφιστοφελή, που παρουσιάζεται σαν γυναίκα, τήν Φορκύδα. Ζούν μαζί, αποκτούν ένα θαυμάσιο υπερφυσικό παιδί, τόν Εύφορίωνα, που όμως πολύ γρήγορα, ζητώντας τό 'Ανώτερο, χάνεται τόν ακολουθεί και η 'Ελένη αφήνοντας μόνον τόν Φάουστ. Ολόκληρο τό έργο αυτό αποτελεί υπέροχο "Όμνο στην αρχαία Ελλάδα. Να λίγαι στίχοι:

'Απ' τις χώρες τοῦ ήλιου, η χώρα η πιο ακριβή
 χαράς πηγή στην ανθρωπότη.
 Ρηγάτο γίνε τώρα στη Βασίλισσα
 που 'Εσὺ τῆς χαμογέλασες, ὦ Χώρα Πρώτη.

.....
 'Η χώρα αυτή που έσένα μοναχά κοιτά
 τούς άνθινούς της θησαυρούς στρώνει μπροστά σου.
 Δικός σου ο κόσμος όλος" μὰ κι απ' όλοσε
 τόν κόσμο στην πατρίδα σου να δώσης τήν καρδιά σου.
 Κι αν τών βουνών τούς γυμνούς γκρεμινούς
 στις ράχες τοῦ ήλιου η γλώσσα η κρύα γλείφει,
 λιγάκι πρασινάδα εκεί αν φανή
 λιτή τροφή τό λαίμαργο ζητάει έορφι.
 Πηγές πηδοῦν και ροβολοῦν νεροσυρμές
 και πρασινίζουν λαγκαδιές, πλαγιές, λιβάδια
 πάνω σε χίλιων λόφων τούς κυματισμούς
 να 'ναι άπλωτά τά μαλλιαρά κοπάδια.
 Τά βόδια στριφτοκέρατα στο χέλι τοῦ γκρεμινού
 τραβῶν άργά - άργά μοναχικά στη ράχη

κι ὅλα θὰ βροῦν σὰν ἀποστάσουνε σκεπή
 μέσ' στὶς σπηλιές π' ἀνοίγουνε σὰν ἀγκαλιές οἱ βράχοι.
 Τὸν Πάνα ἔχουνε προστάτη ἐκεῖ· δροσολογᾶνε
 νεράιδες στοὺς θαμνότοπους τὴν ὁμορφιά τους
 καὶ μὲ λαχτᾶρα εὐγενικὰ σὲ σφαῖρες πιὸ ψηλές.
 Ὑψώνουνε πυκνὰ τὰ δέντρα τὰ κλαδιά τους.

ὦ δάση ἀρχαῖα! Βελανιδιές ποῦ στέκουν στιβαρῆς
 καὶ πεισματάρεις τὰ κλαδιά σφικτὰ κρατοῦνε
 μὲ τὰ σφεντάμνια παίζοντας σηκώνουνε
 τὸ βάρος τους· γλυκόχυμα ἀερολογοῦνε.

Ἔτσι κι ὁ Ἀπόλλωνας βοσκοῦ νὰ πάρη μορφή ἐδέχθη
 — ὦραϊος βοσκὸς — καὶ μὲ κοπάδια νὰ γυρίζη,
 γιὰτὶ ὄπουν ἢ φύση πάει σὲ κύκλους καθαροὺς
 ὁ ἕνας τῶν ὄντων τὸν ἄλλον ἄγγιζει.

Δὲν θὰ σὲ ζήσει ἐσένα πύργος ἢ καστρόι,
 στὴ γειτονιά τῆς Σπάρτης ἢ μεγάλη
 κι ἀγέροστη Ἀρκαδία γιὰ χάρη μας
 τὴν πράσινή της θὰ ξανοίξη ἀγκάλη.

Ἡ χώρα ἢ πιὸ ἀκριβὴ σὲ μάγεψε,
 ἢ πιὸ γεμάτη σὲ μοιραίνει Μοῖρα
 λευτεριά ἀρκαδικὴ ὡς χαρῆ ἢ ἀγάπη μας
 Νὰ κοίτα! Θρόνοι οἱ φυλλωσιές γίνονται γύρα...

Ὁ Γκαῖτε ἀγάπησε τὴν Ἑλλάδα. Τὴν ἔκλεισε στὴ μεγάλη καρδιά του
 κι Αὐτὴ τοῦ ἐνέπνευσε μερικὰ ἀπὸ τὰ ἀριστουργήματά του. Στάθηκε τόσο
 μεγάλος, ὥστε νὰ μπορέσῃ νὰ φωτισθῇ ἀπὸ τὴν ἀνέσπερη αὐγὴ της κι ἀπὸ
 τὸ αἰώνιο φῶς τῶν λαμπερῶν ἀστεριῶν της, τῶν ἀρχαίων φιλοσόφων καὶ ποιη-
 τῶν της.

* * *

Τὸ ἔργο αὐτὸ τοῦ Γκαῖτε στάθηκε τὸ κύκνειο τραγούδι του. Ἡ κατάστασή
 του βάρυνε ὅλο καὶ πιὸ πολύ. Στις 16 Μαρτίου (1832) ἦταν πιὰ πολὺ ἄσχημα.
 Ὁ πυρετὸς τὸν ἀφάνιζε. Στις 20 ὁ γιατρός του τὸν βρῆκε πολὺ ἐξαντλημένο.
 Τὴ νύχτα 21 πρὸς 22 τὴν πέρασε σὲ μιὰ πολυθρόνα. Τὸ πρωὶ ἀνοίξε τὰ μά-
 τια του.

— Πόσες ἔχουμε; ρώτησε ἐννοώντας τὴ μέρα τοῦ μηνός.

— Εἴκοσι δύο, Ἐξοχώτατε!

— Λαμπρά. Ἔτσι ἢ ἀνοιξὴ ἄρχισε!

Ἡ ὑπνηλία τὸν ξανάπιασε. Ἐνας γλυκὸς ὕπνος τὸν ἄρπαξε, ἑλαφρὰ μὲ ἄμορρα ὄνειρα καὶ παραμιλήματα:

— Κοιτάξτε τὸ ὠραῖο αὐτὸ γυναικεῖο κεφάλι! Τί ἄμορφες μαῦρες μποῦκλες!

Ἄνοιξε λίγο τὰ μάτια του γιὰ νὰ ζητήσῃ ἀπερισσότερο φῶς.

Λίγο πρὶν ἀπὸ τὸ μεσημέρι ἡ ἀναπνοή του ἔγινε ἑλαφρὸς ρόγχος. Στὴν ὀλύμπια μορφή του σχηματίστηκε τὸ Ἰπποκράτειο προσώπειο. Ἐγειρε λίγο δεξιὰ στὴν πολυθρόνα του καὶ κοιμήθηκε γιὰ πάντα. Ἦταν 82 χρονῶν καὶ 7 μηνῶν.

* * *

Τὰ ἔργα τοῦ Γκαῖτε φυσικὰ δὲν ἦταν μόνο οἱ ποιητικὲς καὶ δραματικὲς δημιουργίες του. Ἀπλώνονται σὲ τόσα θέματα τοῦ ἀνθρώπινου ἐπιστητοῦ, ὥστε δύσκολα νὰ μποροῦμε νὰ τὸν ὀνομάσουμε Ἀριστοτέλη τῆς Γερμανίας.

Ἀσχολήθηκε, ἐκτὸς ἀπὸ τὸ δράμα καὶ τὴν ποίηση, μὲ τὴν πολιτική, τὴ Μουσική, τὴν Ἰατρική, τὴ Νομική, τὴ Θεολογία, τὴν Πρακτικὴ Σοφία, τὴς Φυσικὲς Ἐπιστῆμες, τὴ Βιολογία κ.λπ.

Ἄς ρίξουμε ἓνα φευγαλέο βλέμμα σὲ κάθε εἶδος τῆς δημιουργικῆς δουλειᾶς του.

Ποίηση.

Ὁ Γκαῖτε σὰν ποιητικὸς δημιουργὸς κατατάσσεται στὴν ἴδια τάξη μὲ τὸν Ὀμηρο, τὸν Βιργίλιο, τὸν Δάντη, τὸν Σαίξπηρ καὶ τὸν Οὐγκώ.

Ὁ Παλαμᾶς ἔγραψε γι' αὐτόν: «Ἡ λατρεία τοῦ Γκαῖτε εἶναι θρησκεία, πολλαπλὴ καὶ δυσκολοξεδιάλυτη μὲ τὸ πλῆθος τῶν ἀπόψεών της. Εἶναι καὶ αὐτὴ σὰν τὸν λατρουμένο Θεό. Χρειάζεται μάτια λόγικα σὰν ἐκείνου ποῦ μᾶς παρουσιάζεται στὴν «Ἐλένη» τοῦ Φάουστ· καὶ χέρια σὰν τοῦ Ἀποστόλου, ποῦ προτοῦ νὰ κράξῃ «Ὁ Κύριός μου καὶ ὁ Θεός μου» ἀνάγκη νὰ τὸν ψηλαφήσουν. Ἡ λατρεία του φέρνει τὴν ἐντύπωση τοῦ χάους, μὲ τὴ διαφορά πὼς τὸ χάος δὲν εἶναι πρὶν· ἔρχεται ὕστερα, εἶναι ὁ ἐπίλογος τῆς δημιουργίας. Ἡ προσωπικότης τοῦ Ὀλύμπιου, ποῦ γιὰ πολὺν καιρὸ εἰκονογράφησε τὸν Γκαῖτε, βρίσκεται τώρα ἀνεπαρκής. Ἐκεῖνοι ποῦ τὸν βλέπουν μὲ τίς μύριες ψυχές, μὲ τὰ γνωρίσματά του, καὶ μὲ τὰ χαρίσματα τὰ ἀντιφατικὰ καὶ τὰ ἀσυμφιλίωτα μὲ τὰ αἰσθηματά του, ἀπὸ τὰ ὁποῖα ἔξερε ἔγκαιρα νὰ ἀπολυτρώνεται, μὲ τὰ φρονήματά του ποῦ δὲν ἑκαρφωνόταν σ' ἐκεῖνα, κινδυνεύουν νὰ κλεισθοῦν σὲ ἀδιέξοδο... Δὲν τοῦ φτάνει κάποιου νὰ εἶναι γκαϊτολάτρης, σὰν νὰ ἤθελε τώρα τελευταῖα νὰ μᾶς πῇ κάποιος γερμανολόγος, πρέπει νὰ γνωρίζῃ ποῦ καὶ πὼς νὰ στηρίζῃ τὴ λατρεία του. Ὅλοι θαυμάζουμε μερικὰ πρόσωπα καὶ πράγματα.

πρέπει να ξέρουμε το πώς και το γιατί του θαυμασμού μας, για να μας λογαριάσουν. Δεν είναι μόνο το έργο του Γκαίτε πλούσιο από τέχνη και σκέψη· και μόνο για να μιλήσει κανείς για κείνο φαίνεται πώς χρειάζονται και τα δύο: τέχνη για να το καταστήσει γνωστό, σκέψη πριν, για να το καταλάβει. Και μόνον για ν' αντιληφθῆς, τί ἐπὶ τέλους συμβαίνει μετὸν Γκαίτε, ἀνάγκη μέσα σου να σοῦ μιλή κάποιον δαιμόνιο. Γνωρίζουμε πόσο ὠραία μιλοῦσε και για τὴ δαιμονοπληξία ὁ ἴδιος ὁ Γκαίτε. . . » (Κωστή Παλαμᾶ, *Ὁ Γκαίτε μετὸν Σίλλερ, τὸν Καρλάυ και κάποιους ἄλλους*, 1932).

Ὁ Νίτσε τόνιζε στους μεταγενέστερους ποιητές: «Φορτώματα ἀπὸ τὰ νειάτα σας δὲν ἀξίζουν ἔσο δυὸ χρόνια ἀπὸ τὰ γεράματα τοῦ Γκαίτε». Ὁ Γκέρχαρτ Χάουπτμαν τὸν ἀνακηρύσσει ἡμίθεο σὰν τὸ δημιουργημά του «*Προμηθεὺς*». «*Πραγματικά, ταιριάζουν*», γράφει, «μετὸν ἴδιο τὸν Γκαίτε, ἔσα βάζει στὸ στόμα τοῦ ἥρωα του: *Κάθουμε ἐδῶ και πλάθω ἀνθρώπους σύμφωνα μετὴν εἰκόνα μου δημιουργῶ γένος ἀνθρώπων ποὺ μοιάζουν μετὸ μὲνα· ποὺ κλαῖνε, ποὺ γελοῦν, ποὺ χαίρονται και ἐποφέρουν ὅπως ἐγώ*». Ἔτσι μιλεῖ ὁ Προμηθεὺς τοῦ Γκαίτε, ποὺ εἶναι ἡμίθεος, ποὺ πλάθει ἀνθρώπους ἀπὸ πηλὸ και τοὺς ἐμφυσᾷ ζωῆ. Στὸ γένος τῶν ἡμίθεων αὐτῶν, λέγει ὁ Χάουπτμαν, ἀνήκει και ὁ Γκαίτε: Ὁ Ποιητὴς και ὁ Σοφός. Κι αὐτὸς ζήτησε να διαμορφώση ἀνθρώπους ὁμοίους μετὴν εἰκόνα του, μιὰ γενεὰ ποὺ να ἐμοιαζε μετὸν τιτάνα ἐκεῖνον ποὺ ἡ ὑπερηφάνειά του δὲν λύγισε οὔτε κι ὅταν ἀντίκρισε τὸν μεγάλο ἐχθρὸ του, τὸν Κύριο τοῦ Ὀλύμπου. Ἡ πεμπτουσία τοῦ Γκαίτε ἦταν ἡ δημιουργία πολιτισμοῦ ὄχι τοῦ τεχνικοῦ ἢ μηχανικοῦ, ἀλλὰ τοῦ ἐσωτερικοῦ πολιτισμοῦ ποὺ δημιουργεῖ ἀνώτερες ἀξίες». (Gerhart Hauptmann, *Ὁ Γκαίτε σὰν Ἄνθρωπος και σὰν Ποιητὴς*). Πολιτικὸς και ἄνθρωπος τῶν γραμμάτων ὁ Ἐδουάρδος και ἔρριω ἔγραψε για τὸν Γκαίτε: «Τὸ ἔργο τοῦ Γκαίτε δὲν ζερεῖ σόνορα, δὲν ζερεῖ τί σημαίνει χρόνος. Εἶναι ἕνας κόσμος ὀλόκληρος, ξεχωριστός. Ὑπάρχουν δέκα, εἴκοσι Γκαίτε. . . Ὁχι! Ἐνας μόνον Γκαίτε ὑπάρχει σὲ δέκα, εἴκοσι μορφές. Αὐτὸ εἶναι ἡ ξεχωριστὴ ἀξία του: Ὁ Ἐγκραῖς εἶναι ὁ Γκαίτε, ὁ Βέρθερος εἶναι ὁ Γκαίτε, ὁ Κλαβίγκο και ὁ Ἐγκμοντ εἶναι ὁ Γκαίτε. Ἐχει τὴν ἰκανότητα να προεκτεῖνη τὸ Ἐγὼ του σ' ὄλο τὸν κόσμο και να συμπτύσσεται ἔν ἑαυτῷ. Τί πλούτος! Ὁ Γκαίτε κλείνει μέσα του τὸ Σύμπαν σὰν φύση και σκέψη, ὅλες τὶς ἰδέες κι ὅλα τὰ ὄντα» (Edouard Herriot, *Γκαίτε, ὁ παγκόσμιος ποιητὴς και ἄνθρωπος*). Ὁ Τόμας Μάν ἔδωσε ἀκόμη πιὸ τιμητικὸ τίτλο στὸν ποιητὴ γράφοντας: «Γκαίτε, Σοπενάουερ, Βάγνερ και Νίτσε, νά! τὰ ἄστρα ποὺ φώτισαν τὴ νεολαία τῆς ἐποχῆς μας (Thomas Mann, *Βόλφγκανγκ Γκαίτε*).

Ὁ ἀείμνηστος Διδάσκαλός μας, ὁ Καθηγητὴς Μέρμηγκας, ποὺ γνώρισε ἔσο κανεὶς ἄλλος, ἴσως, τὸν Γκαίτε και τὸ ἔργο του, γράφει: «Ὁρθῶς ἐλέχθη περὶ αὐτοῦ ὡς ποιητοῦ, ὅτι δὲν ἔχει οὔτε προκάτοχον οὔτε διάδοχον. Ὁ ἴδιος εἶπεν ὅτι ἡ ποίησις αὐτοῦ ἔχει ὑπόστασιν διάφορον τῆς τῶν ἄλλων ποιητῶν.

Ἐνῶ δηλαδή οἱ λοιποὶ ποιηταὶ ζητοῦν τὴν φανταστικὴν τῶν ἰδεῶν νὰ καταστήσωσιν ἀντιληπτὴν διὰ τῆς ἐμμέτρου ἐκφράσεως, ἤτοι ὡς ἔλεγεν ὁ Goethe: ζητοῦν νὰ μετατρέβουν τὴν ποιητικὴν σύλληψιν εἰς πραγματικότητα, αὐτὸς ὑπέκρινεν εἰς ἀμετάβρεπτον ροαίην νὰ δίδῃ εἰς τὴν πραγματικότητά ποιητικὴν μορφήν. Εἶναι δὲ καὶ πράγματι ὅλη ἡ ποίησις αὐτοῦ οὐδὲν ἄλλο ἢ ποιητικὴ παράστασις τῆς πραγματικότητος, καὶ μάλιστα τῆς πραγματικότητος ἣν αὐτὸς αὐτὸς εἶδε καὶ ἐδοκίμασε. Εἶναι χαρακτηριστικὸς ὁ ὄρισμός, ὃν ἔδιδεν εἰς τὴν ποίησιν ἣν ἀνόμαζεν αἰσθητικὴν πείραν τῆς ζωῆς καὶ μικρὸν μέρος μίας μεγάλης ἐξομολογήσεως. Τοιαύτην δύναμιν εἶχεν ἡ ποίησις τοῦ Goethe, ἥτις, ὡς αὐτὸς αὐτὸς βεβαίως, ἠδύνατο νὰ συλλάβῃ καὶ ἀποτυπώσῃ πᾶν τὸ συμβαῖνον ἔτι καὶ τὸ μᾶλλον φευγαλέον. Εἶπεν ὁ ἴδιος:

Μοῦ φαίνεται πῶς τίποτε
δὲν ἔχθη ἀπ' τὴν ψυχὴ μου.
Καὶ πῶς ἐντός μου ἔμεινε
ὅ,τι εἶδα στὴν ζωὴ μου.

.....

»Ἵπὲρ πᾶν δ' ἄλλο ὅμως χαρακτηρίζει τὴν ποίησιν τοῦ Goethe τὸ τόσον συχνὸν κατ' αὐτὴν φαινόμενον τῆς πῆξεως μέχρις ὕψους τόσον δυσπροσίτου, ὅσον οὐδεὶς ἔφθασεν ἄλλος ποιητῆς... (Κων. Μέρμηγκας, *Johann Wolfgang Goethe*, 1932).

Μουσική.

Ἄν καὶ ὁ Γκαίτε δὲν ὑπῆρξε μουσικὸς, αἰσθανόταν ὅμως τόσο μέσα τοῦ τῆ Μουσικῆς, ὥστε στάθηκε πλάι στοὺς δημιουργοὺς τῆς σὰν ὑποστηρικτῆς καὶ ἐμπνευστῆς. Πόσα ἀθάνατα μουσικὰ δημιουργήματα δὲν ἐνέπνευσε μὲ τοὺς στίχους του! Ὅταν ἦταν μικρὸς, εἶχε ἐπιδοθῆ στὴ Μουσικῆ. Τὴν ἐγκατέλειψε ὅμως γρήγορα, μὴ μπορώντας νὰ ὑποφέρει τὴ σχολαστικότητα τοῦ δασκάλου του. Ἀπὸ τότε, ἕως τὸν διορισμὸν του σὰν Διευθυντοῦ τοῦ Βασιλικοῦ Θεάτρου τῆς Σαξοβαϊμάρης (1776), δὲν ἐνδιαφέρθηκε γιὰ τὴ Μουσικῆ. Τότε ὅμως πού θυμῆθηκε καὶ ἔφερε κοντά του, δίνοντάς τους ὑψηλὰ θέσεις, τὸν Χέρντερ, τὸν Κλίγγερ, τὸν Σλέγκελ, τὸν Ζακόμπι κ.ἄ. μετεκάλεσε καὶ μουσικοὺς καὶ συνθέτες, ὅπως τοὺς Ζέλτερ, Ράινχαρτ, Μπάχ, Μότσαρτ κ.ἄ. Δὲν θέλησε ὅμως νὰ ἀσχοληθῆ καθόλου μὲ τὸ κολλοσιαῖο ἔργον τοῦ Μπετόβεν. Γιατί ἄραγε; Ὁ Ρομαίν Ρολλάν γράφει: «Ἴσως γιὰ τὸ ἄνθρωπος ἔλκεται ἀπὸ ὅντα πού δὲν τοῦ μοιάζουν». Δηλαδή ἡ μεγαλοφυΐα τοῦ Γκαίτε δὲν ἀνεχόταν τὴ μεγαλοφυΐα τοῦ Μπετόβεν. Ὅταν κάποτε συναντήθηκαν σὲ κάποια λουτρόπολη, ὁ Γκαίτε ἔγραφε σχετικὰ πρὸς φίλον του Τζέππερ: «... Ἡ ἰδιοφυΐα τοῦ μὲ ἐξέπληξε. Ἄτυχῶς εἶναι δύστροπος ἄνθρωπος, μολοντί δὲν ἔχει ἐντε-

λώς άδικο, βρίσκοντας πώς ό κόσμος είναι άπεχθής και δέν προσπαθεϊ νά τόν όμορφήνη, ούτε για τόν έαυτό του μήτε για τούς άλλους». Στην ίδια αυτή λουτρόπολη, τό Tepnitz, έγινε ή ιστορική εκείνη σκηνή πού άπαθανάτισαν πολλοί ζωγράφοι: Μιά μέρα πού συμβαδίζανε ό Γκαϊτε με τόν Μπετόβεν, συνέβη νά δοϋν νά έρχωνται από άπέναντι μέλη τής αυτοκρατορικής αύλής τής Αυστρίας. Ό Γκαϊτε, όπαδός και μύστης τής έθιμοτυπίας, άποκαλύφθηκε και στάθηκε για νά περάσουν οί πρίγκιπες «γαλαζοαίματος», ό Μπετόβεν όμως κούμπωσε τή ρεντιγκότα του, ένωσε τά χέρια πίσω του και συνέχισε τό δρόμο του, χωρίς νά δώση σημασία, έως ότου τόν φώναζαν εκείνοι, όποτε και αναγκάστηκε νά πλησιάση και νά χαιρετήση. Με όλη τήν αντίπαθεια τού Γκαϊτε πρós τόν Μπετόβεν, ό μέγας μουσικός αισθάνθηκε βαθιά τήν επίδραση τών έργων τού ποιητή. Τό θαυμασμό του έδειξε άφιερώνοντας στόν «Α θ ά ν α τ ο ν Γ κ α ι τ ε » τή σύνθεσή του «Meeresstille und glückliche Fahrt» και τίς γνωστές δημιουργίες του πάνω στόν «Έγκμοντ και σέ άλλους στίχους τού Γκαϊτε. Γενικά, ό Μπετόβεν θαύμαζε τόσο τόν ποιητή, ώστε έγραφε στόν φίλο του Ρόχλιτς: «Τό πόσο μ' έχει κάνει εύτυχισμένον ό Γκαϊτε! Θα θυσιαζόμουν γι' αυτόν δέκα φορές!» Κι όλα αυτά γιατί ένόμιζε πώς έπρεπε νά όφείλη εύγνωμοσύνη στόν Γκαϊτε, για τά άθάνατα έργα πού χάρισε στην ανθρωπότητα.

Γενικά, τό έργο τού Γκαϊτε άσκησε μεγάλη επίδραση και στάθηκε πηγή έμπνεύσεως στους Λίστ, Φράντς, Σοϋμαν, Βόλφ, Μέντελσον, Μπράμς, Ράινχαρτ, Γκλύκ, Μασσενέ και άλλους μεγάλους συνθέτες, πού τό έργο τους φωτίστηκε από τό αιώνιο φώς τής μεγαλοφυίας τού Γκαϊτε. Κυριώτερη πηγή έμπνεύσεως τών μουσικών δημιουργών στάθηκαν τά έργα τού Γκαϊτε: «Έγκμοντ, Φάουστ, Ίφιγένεια εν Ταύροις, Βέρθερος, Μινιόν, Ό Βασιλιάς ό Δράκοντας κ.ά. (Frank Choisy, «Ό Γκαϊτε και ή Μουσική»).

Πολιτική.

Οί σοσιαλιστές ισχυρίζονται πώς ό Γκαϊτε στίς πολιτικές πεποιθήσεις του ήταν σοσιαλιστής. Αύτά ισχυρίσθηκαν ό Έριώ κι ό Λουνατσάρσκυ. Ό δεύτερος για νά στηρίξη τή γνώμη του παραπέμπει στην «Ελένη και στόν Βίλελμ Μάιστερ». Έχει πραγματικά ό Γκαϊτε δείχνηται ξένος στο φεουδαρχισμό και αισθάνεται εξαιρετική αντίπαθεια πρós τόν καπιταλισμό πού έρχεται. Άγαπάει τόν επαγγελματία, τήν πάλη με τά στοιχεϊα τής φύσεως, άγαπάει τήν έπιστήμη και τήν τεχνική, αλλά δέν άγαπάει τό πνεϋμα τής συναλλαγής, τό πνεϋμα τής εκμεταλλεύσεως. Ό Λουνατσάρσκυ, με τόν άκρατο φανατισμό του, δέν διστάζει νά ύποστηρίξη τή γνώμη, ότι ό Γκαϊτε έφθασε στην ιδέα νά πάρη ενεργό μέρος στην κίνηση για άριστοποίηση τής Γερμανίας. Όλα αυτά είναι μύθοι. Τήν άπάντηση δίνει ό ίδιος ό Γκαϊτε, με όσα έχει γράψει για τή

Γαλλική Ἐπανάσταση: «Οἱ ἀπόστολοι τῆς ἐλευθερίας μου εἶναι πάντα μισήτοι, γιατί ὁ λαός βρίσκεται στό λαό τόν τύραννό του!». Ὁ Γκαῖτε ἐνδιαφέρθηκε γιά τήν Πολιτική καί ὁ ἴδιος ἐχρημάτισε πολλά χρόνια ὑπουργός στή Βαϊμάρη.

Θεολογία.

Ἄν πάρουμε τή στενή σημασία τοῦ «θρησκου», ὁ Γκαῖτε εἶναι πολύ μακριά. Εἶχε γράψει ὅτι ἀποστρέφεται τό σταυρό καί τά φίδια· ὅποιος ἀσχολεῖται μέ τήν Ἐπιστήμη καί τήν Τέχνη δέν ἔχει ἀνάγκη θρησκείας. Περιφρονοῦσε τίς θρησκευτικές δοξασίες καί δέν ἀναγνώριζε καμμιάν ὑπεροχή στους προφήτες, ἔχοντας τή γνώμη πώς αὐ ποιητής εἶναι πλατύτερος, πολυμερέστερος κι ἀνώτερος τοῦ προφήτη». Οἱ πεποιθήσεις του πλησίαζαν μάλλον πρός ἐκεῖνες τοῦ βουδιστή πού σέβεται καί λατρεύει τή φύση, ὑποβάλλει τόν ἑαυτό του σέ αὐστηρή ἠθική διαπαιδαγώγηση καί ἐπιβάλλει περιορισμούς στους πόθους τῆς ζωῆς. Κι ἔτσι, ὅπως οἱ πιστοί Ἰνδοί, πίστευε καί ἐφάρμοζε αὐτά τὰ τρία βασικά: ὕ π α ρ ξ η , σ υ ν ε ἰ δ η σ η καί μ α κ α ρ ἰ ὅ τ η τ α. Ὁ Λούβαρις, παρ' ἄλ' αὐτά, γράφει πώς ὁ Γκαῖτε δέν ἀνέκει στους ὑπερβατικούς πανθειστές τοῦ Βούδα καί ὅτι ἀναγνωρίζει ἀξία σέ ὅλες τίς ἐκδηλώσεις τῆς κοσμικῆς ζωῆς καί ὅτι διαβλέπει παντοῦ τό θεῖον (Ν. Λούβαρι, Ὁ Γκαῖτε ὡς θρησκευτική προσωπικότητα).

Ἀντικειμενικά, πρέπει νά τονίσουμε πώς ὁ Γκαῖτε στάθηκε ξεχωριστό θρησκευτικό ἄτομο, ὅταν διακήρυσσε: «Καθένας ἔχει τόν δικό του Θεό... Καθένας σάν ξεχωριστή μονάδα καθρεπτίζει ξεχωριστά τό φῶς πού μέ τό δικό του τρόπο βυθίζει στό ἄπειρο τῆς ψυχῆς του».

Ἱατρική.

Ἄν καί ἡ ἐπιστημονική ἐργασία τοῦ Γκαῖτε ἦταν προσανατολισμένη στίς φυσιοδιφικές ἐρευνες, ὡστόσο στά ἔργα του βρίσκεται κανείς στοιχεῖα Ἱατρικῆς καί σχετικές γιά τήν ἐπιστήμη αὐτή ἀντιλήψεις του. Στόν Φάουστ λέει:

Τό Πνεῦμα τῆς Ἱατρικῆς ἐκκόλως κατακτάται.
Τόν κόσμο τόν μικρόν καί τόν μεγάλο ἐρευνᾶτε
—ν' ἀφήσετε τὰ πράγματα εἰς τοῦ Θεοῦ τήν κρίσιν.
Ματαῖα ἡ θυσία τῶν φροντίδων καί ἀγώνων.
Καθεῖς αὐτό πού ἤμπορεῖ, αὐτό μαθαίνει μόνον...

(Μετάφρ. Κ. Μέρμηγκα)

Στις μέρες του Γκαίτε οι Φυσικές Ἐπιστῆμες καὶ ἡ Χημεία ἄρχισαν νὰ ἔχουν μίαν αὐτόνομη ἀνάπτυξη ποὺ ἀπαιτοῦσε ὀλόκληρης ζωῆς μελέτη καὶ ἔρευνα. Δὲν μπορούσαν λοιπὸν νὰ θεωροῦνται πιά σὰν δευτερότερα, προσαρτήματα τῆς Ἱατρικῆς. Στὰ Πανεπιστήμια, ὅμως, τῆς ἐποχῆς τοῦ ἀπέφευγαν διδασκαλία φορτωμένη μὲ μακροχρόνια μαθήματα καὶ ἀπέβλεπαν στὶς σύντομα διδασκόμενες πρακτικὲς ἐφαρμογές. Ἀλλὰ κι οἱ θεωρίες ποὺ ἐμπόδιζαν τὴν πρόοδο δὲν ἔλειπαν. Ὁ Γκαίτε δὲν μπορούσε νὰ ἐπιδοκιμάσῃ τὴν κατάστασιν αὐτή. Ὅστοςο αὐτός, ποὺ θεωροῦσε τὰ Μαθηματικὰ σὰν τὴν ὑψηλότερη ἀπὸ αὐτή. Ἐπιστῆμες, δὲν θὰ μπορούσε νὰ ἀνεχθῆ Κλινικὴ καὶ Θεραπευτικὴ φορτωμένη μὲ λογαρίθμους. Δὲν συγχωροῦσε ἀκόμη, αὐτός ποὺ λάτρευε κάθε ἀρχαιότητα καὶ μελέτησε τόσο τὰ ἔργα τῶν ἀρχαίων, τὴν ὀπισθοδρομικὴ τάσιν τῆς Ἱατρικῆς πρὸς τοὺς χρόνους τῆς Ἱατρικῆς Ἀναγεννήσεως. Ὅστοςο ἦταν ὁπαδὸς καὶ μελετητὴς τοῦ Παράκελσου, ἐνὸς ἀπὸ τοὺς τρεῖς μεγάλους τῆς Ἱατρικῆς Ἀναγεννήσεως (2).

Στὰ 1831, στὸ Ἐίξεναχ, μιὰ ἐπιδημία εὐλογιάς κτύπησε καὶ τοὺς ἐμβολιασμένους. Στὰ τέλη τοῦ περασμένου αἰῶνα ὁ Τζένερ εἶχε βάλει τὶς ἐμπειρικὲς μεθόδους τῶν κτηνοτρόφων τοῦ Γκλώτσεστερ, χρησιμοποιώντας τὴν τεχνικὴ τοῦ εὐλογιασμοῦ τοῦ Ἰακώβου Πυλαρινοῦ καὶ Ἐμμανουὴλ Τιμόνη, σὲ μιὰ πιὸ τέλεια ἐφαρμογὴ τῆς δαμαλίδος (Edouard Jenner: Ἐρεῖναι ἐπὶ τῶν αἰτίων καὶ τῶν ἀποτελεσμάτων τῆς cowpox ἢ τῆς ἐμβολιαστικῆς εὐλογίας, 1798).

Γιὰ τὴν ἀστοχία τοῦ δαμαλισμοῦ στὴν ἐπιδημία τοῦ Ἐίξεναχ, ὁ Γκαίτε παρατήρησε: «Ἡ φύσις δὲν παύει νὰ μᾶς περιπαίξῃ καὶ πρέπει νὰ φυλαγώμαστε, ὅταν ἕνα δόγμα πηγαίνει ἀντίθετα σ' αὐτήν. Τὸ περιστατικὸ τοῦ Ἐίξεναχ δείχνει ἀμφίβολη τὴν ὠφελιμότητα τοῦ δαμαλισμοῦ. Ὅστοςο στὸ μέλλον δὲν πρέπει νὰ πάψουμε νὰ τὸν χρησιμοποιοῦμε. Οἱ μικρὲς ἐξαιρέσεις δὲν πρέπει νὰ λαμβάνονται ὑπ' ὄψιν μπροστὰ στὰ ἀδιαφιλονίκητα ἀγαθὰ τοῦ κανόνος». Νὰ λοιπὸν ὁ Γκαίτε καὶ ἐπιδημιολόγος-ὕγιεινολόγος.

Ὁ Γκαίτε δὲν παραλείπει νὰ κρίνῃ σὰν παθολογικὰ φαινόμενα μερικὲς ὑπερβολὲς τῆς ἐποχῆς του. Γνωρίζει καλὰ τὶς σχέσεις τῶν ψυχικῶν νόσων καὶ τῆς φύσεως τῶν χυμῶν. Ἔτσι, τονίζει:

«Ἡ ὑποκειμενικότητα εἶναι πολὺ κοινὴ ἀρρώστια στὴν ἐποχὴ μας».

«Ἡ χαλαρότης εἶναι χαρακτήρας τοῦ αἰῶνα μας».

«Ἡ κουφότητα εἶναι ἄλλη μιὰ ἀρρώστια ποὺ μᾶς λυμαινεται».

«Ὅλη ἡ Εὐρώπη εἶναι ἀρρωστη μὲ αἰτία τὴν τεχνικὴ διατροφή, τὸν τρόπο ζωῆς καὶ τὶς κοινωνικὲς συνθήκες τῆς. Πολλὲς φορές κανεὶς, θὰ εὐχόταν νὰ ἦταν ἀπὸ τοὺς κακῶς θεωρουμένους ἄγριους τῶν ἀρχιπελάγων τοῦ Εἰρη-

2. Οἱ ἄλλοι δύο ἦταν ὁ Ἀνδρέας Βεζάλ καὶ ὁ Ἀμβρόσιος Παρέ.

νικοῦ. Πάσχουμε ἀπὸ τὶς ἀμαρτίαι τῶν γονέων μας ποὺ κληρονομοῦνται στοὺς ἐπιγόνους μας, ἀφοῦ φορτωθοῦν σ' αὐτὲς κι οἱ δικές μας. . . ».

« Ἡ ἐποχὴ μας . . . ἐποχὴ πολιτισμοῦ ὑπαλλήλων κολλημένων στὰ γραφεῖα τους καὶ ἀτόμων φθαρμένων ψυχικά, ἀλλὰ καὶ ὑποχονδριακῶν σοφῶν ».

« Ἡ τωρινὴ γενεὰ ἔχει ἔλλειψη ἀνδρισμοῦ· ἀραγε ἀπὸ γενετῆς, ἀπὸ ἀγωγὴ ἢ ἀπὸ λόγους διαστροφῆς; Στὸν πυρετὸ, ἡμῶς, αὐτὸν ἴσως ἐπακολούθησεν ἐποχὴ στερεῆς ὑγείας ».

Οἱ φυσικὲς διαθέσεις ἐνὸς συγγραφέα ἐπηρεάζουν τὸ ἔργο του. « Ὁ Σίλλερ », ἔλεγε ὁ Γκαίτε, « δὲν ἔπινε πολὺ, ἦταν πολὺ ἐγκρατῆς. Σὲ στιγμὲς ἡμῶς ἀδυναμίας ζητοῦσε τὴν ἀνάκτηση δυνάμεων στὰ ποτά· αὐτὸ ἐφθείρε τὴν ὑγεία του. "Ὅσα λοιπὸν μέρη τοῦ "Ἔργου του κάποια αὐστηρὴ κριτικὴ θὰ τὰ βρῖσκε ψεκτά, τὰ ἀποδίδω στὴν αἰτία αὐτή. . . ». Ἀπὸ τὸ ἄλλο μέρος ὁ Σίλλερ δὲν μποροῦσε νὰ ἐργασθῆ παρὰ μυρίζοντας σάπια μῆλα, μὲ τὰ ὁποῖα γέμιζε τὸ συρτάρι τοῦ γραφείου του. Ὁ Γκαίτε, ποὺ ἡ ὁσμὴ αὐτῆ τοῦ ἦταν ἀνυπόφορη, ἔκρινε σὰν πολὺ ἀλλόκοτες τὶς ὑπερφυστικὰς αὐτὲς ἐπιθυμίες.

Ὁ Γκαίτε ἀσχολήθηκε μὲ τὴν Παιδιατρικὴ Ψυχολογία. Ἔτσι ἔγραψε: « Γιὰ τὰ παιδιὰ, δὲν χρειάζεται τόση μέριμνα γιὰ τὰ ἀποτελέσματα ποὺ θὰ ἔχῃ ἀπάνω τους ἓνα βιβλίον ἢ ἓνα θεατρικὸ ἔργο. Ἡ ζωὴ ποὺ ζετυλιγεται κάθε μέρα μπροστὰ τους εἶναι "πολὺ σκανδαλωδέστερη". Μερικοὶ ἀποφεύγουν νὰ ποῦν κάτι μπροστὰ στὰ παιδιὰ ποὺ νομίζουν κακὸ νὰ τὸ ἀκούσουν αὐτά. Μάταιη προφύλαξη! Τὰ παιδιὰ ἔχουν ὑσφρησὴ σκυλιῶν καὶ μυρίζονται τὰ χειρότερα πράγματα ».

Ὁ Γκαίτε θεωροῦσε ἄσους φοροῦν γυαλιὰ « ἄτομα κακῶν χιμῶν ». Νὰ ἔνα θέμα γιὰ μελέτη ἀπὸ τοὺς ψυχιάτρος.

Ἦταν ὑπέρμαχος τῆς Φυσικῆς Ἀγωγῆς. Ἐργάσθηκε γιὰ τὴν εἰσαγωγὴ στὴ Γερμανικὴ Γυμναστικὴ ὀρισμένων ἀσκήσεων ὅπως τὸ « Tig a Tare » ποὺ ἦταν πολὺ σὲ χρῆση στὴν Ὀλλανδία!

Γιὰ τὴ διατροφή ὁ Γκαίτε συνιστοῦσε ἐγκράτεια, ὁ ἴδιος δὲν δειπνοῦσε ποτὲ τὸ βράδυ. Ἐκανε κάθε τι γιὰ νὰ διατηρήσῃ τὴ φυσικὴ ἰσορροπία.

Πίστευε πὼς ὁ ρόλος τοῦ γιατροῦ συνίστατο μόνον, καὶ κατὰ κύριο λόγο, στὴ διατήρησιν τῆς θελήσεως νὰ βοηθῆ τὸ ἄτομον γιὰ τὴν ἀνοχὴ τοῦ ὀργανισμοῦ του (Dr Edmond Lacoste, Ὁ Γκαίτε μιλεῖ γιὰ Ἰατρικῆ).

Στὴ Λευψία, ὅταν σπούδαζε Νομικά, ὁ Γκαίτε παρακολούθησε καὶ ἱατρικὰ μαθήματα. Στὸ Στρασβοῦργο ἦταν τακτικὸς θαμῶν τοῦ Ἀνατομείου. Παρακολούθησε ἐπίσης τὰ μαθήματα τῆς Παθολογικῆς Κλινικῆς καὶ τῆς Μαιευτικῆς. Ἀσχολήθηκε μὲ τὴν Ὀστεολογία. Διατύπωσε τὴ σπονδυλικὴ θεωρία γιὰ τὸ κρανίον ποὺ ἀνακοίνωσε στὴν Κυρία Herder (4 Μαΐου 1790). Ἄν τὴν ἐξετύπωνε θὰ ἀφαιροῦσε τὴ δόξα ἀπὸ τὸν Oken ποὺ ἀργότερα δημοσίευσε σχετικὰ. Ἐπίσης ὁ Γκαίτε ἀπέδειξε τὴν ὑπαρξὴ τοῦ μεσογναθίου ὁποῦ

στὸν ἄνθρωπο. Δίκαια λοιπὸν ὁ Ἴππ. Λουαζὸ ἔγραψε, πὼς ὁ Γκαϊτε νεωτερίζει καὶ ἀνοίγει νέους δρόμους στὶς ἀνατομικὲς ἔρευνες.

Στὰ 1795 ὁ Γκαϊτε δημοσίευσε καὶ ἓνα βιβλίο μὲ τίτλο *Σχέδιο Γενικῆς Εἰσαγωγῆς στὴ Συγκριτικὴ Ἀνατομικὴ*, ἔπου περιέλαβε περιγραφὰς δικῶν τοῦ ἔρευνῶν καὶ ἐργασιῶν. Ὁ Χέλμολτς τονίζει, πὼς οἱ περιλαμβανόμενες στὸ βιβλίο αὐτὸ τοῦ Γκαϊτε γνώσεις, ποτὲ δὲν περιεγράφησαν φωτεινότερα! Ἀπὸ μερικὸς μάλιστα ὑποστηρίχθηκε πὼς οἱ ἐργασίες τοῦ Γκαϊτε καὶ τοῦ Λαμάρκ ἀνοίξαν τὸν δρόμο τοῦ Καρόλου Ντάρβιν (Γ. Κ. Πουρναροπούλου, *Ὁ Charles Darwin καὶ τὸ ἔργον αὐτοῦ*, Ἑλληνικὴ Ἑταιρεία Ἱστορίας τῆς Ἱατρικῆς, Προεδρία Ἀρ. Π. Κούζη, Συνεδρία 11. 4. 1932). Βλέπουμε λοιπὸν πὼς, ἂν ὁ Γκαϊτε δὲν κατέγινε μὲ τὴν Ἱατρικὴ καθαυτὴ, ὥστόσο μὲ τὴ γενικὴ του σπουδὴ τῶν ἐπιστημῶν καὶ τὶς ἀνατομικὲς του ἀνακαλύψεις ἀνύψωσε τὴ στάθμη τῶν ἱατρικῶν γνώσεων.

Βιολογία.

Ὁ Γκαϊτε ἐργάσθηκε πάνω στὸ θέμα τῆς διαμορφώσεως τῆς γενέσεως τῶν εἰδῶν. Ὡστόσο τὸ ἐνδιαφέρον του τράβηξε, γενικότερα, ἡ ἔρευνα τῆς φύσεως σὲ ὅλες σχεδὸν τῆς ἐκδηλώσεις. Μελετώντας μὲ δικό του φιλοσοφικὸ τρόπο τὰ προβλήματα τῆς φύσεως, διαμόρφωσε τὴ θεωρίαν τοῦ *Περὶ τῆς μεταμορφώσεως τῶν ὄντων*. Σ' αὐτὴν καταλήγει στὸ συμπέρασμα: «Ἡ φύση διαρκῶς μεταλλάσσεται, ποτὲ δὲν ἡρεμεῖ». Ὁ Χάουπμαν γράφει, ὅτι ὁ Γκαϊτε θὰ μπορούσε νὰ ὀνομασθῆ πρόδρομος τοῦ Darwin· γιὰ πρώτη φορά, ἴσως, γεννήθηκε στὸ μυαλὸ ἐνὸς ἀνθρώπου ἡ σκέψις τῆς καλλιέργειας ἐνὸς ἀνώτερου ἀνθρώπινου τύπου. Τὴ μεταμόρφωση αὐτὴ ὁ Γκαϊτε διακρίνει σὲ (α) προϊούσα τυπικὴ, (β) παλίνδρομη ἄτυπη, καὶ (γ) τυχαία ἢ ἀπὸ ἐπίδραση ἐξωτερικῶν αἰτίων.

Τὸ μεγαλύτερο μέρος τῶν φυσιοδιφικῶν τοῦ ἀσχολιῶν ὁ Γκαϊτε ἀφιέρωσε στὸ φυτικὸ βασίλειο (J. W. Goethe, *Versuch die Metamorphose der Pflanzen zu erklären*, 1790). Τὶς ἐργασίες του συνέχισαν οἱ Wolf καὶ Brown ποὺ ἔδωσαν καὶ ἐπιστημονικὴ κατεύθυνση στὸ κεφάλαιον τῆς Ἱστορίας τῆς διαπλάσεως τῶν ὀργανισμῶν.

Ὁ Γκαϊτε ἔλεγε ἐπιγραμματικά: «Ἡ φύση σφίγγει μέσα στοὺς κόλπους τῆς, σὰν παιδί τῆς, ἔποισιν τὴν ἀκολουθεῖ πιστά» (πρβλ. Θ. Βλησίδη, *Ὁ Goethe ὡς βιολόγος*).

Φυσικὲς ἐπιστῆμες.

Ὁ καθηγητὴς Χάρτ ἀναλύει τοὺς λόγους τῶν ἀσχολιῶν τοῦ Γκαϊτε πρὸς τὶς Φυσικὲς Ἐπιστῆμες. Πρῶτα οἱ καλλιτεχνικὲς τοῦ ἀνησυχίας, ἰδίως οἱ σχετι-

κας με τή ζωγραφική. Ὑστερα ἡ ἐπαρῆ του με τήν ὀργάνωση καί ἐπέκταση τῶν πανεπιστημιακῶν συλλογῶν καί μουσείων τῆς Ἰένας καί τῶν δουικῶν ὑπηρεσιῶν μεταλλουργείων καί δασῶν.

Ὁ Γκαίτε ἀσχολήθηκε με τήν Ὀπτική (διάθλαση φωτός διὰ τῶν πρισμάτων), με τή Χρωματολογία (διαταραχές ἀντιλήψεως χρωμάτων, γενικῆς πρὸς τὰ ἔνδον ἀντιλήψεις, συσχετίσεις, αἰσθητικῆ χρωμάτων). Οἱ σχετικῆς ἐργασίαι του ἀποτελοῦν τήν ἐκστρατεία τοῦ Γκαίτε κατὰ τοῦ Νεύτωνος. Ἐγράψε καί Στοιχεῖα Ἱστορίας τῆς Ὀπτικῆς καί Χρωματολογίας ἀπὸ τῶν ἀρχαιοτάτων χρόνων ἕως τίς ἡμέρας του (πρβλ. Εὐτυχίου Χάρτ, Ὁ Goethe καί ἡ Φύσισ).

Αὐτὰ λοιπὸν γιὰ τὸν Γκαίτε, ἀπὸν Ἀτλαντα ποῦ συγχινεῖ σήμερα τήν πνευματικὴν Ἀτλαντίδα (Κ. Παλαμᾶς).

ΜΙΧΑΗΛ Ε. ΡΩΞΑΝΑ
Φορολογικῷ Δικαστοῦ

ΙΔΙΩΤΙΚΗ ΠΡΩΤΟΒΟΥΛΙΑ ΚΑΙ ΚΑΤΑΝΟΜΗ ΤΟΥ ΕΘΝΙΚΟΥ ΕΙΣΟΔΗΜΑΤΟΣ

Ἡ εὐεργετικὴ ἐπίδρασις, τὴν ὁποίαν ἀσκει ἐπὶ τῆς ἐν γένει οἰκονομικῆς ἀναπτύξεως μιᾶς χώρας ἡ ἰδιωτικὴ πρωτοβουλία εἶναι γενικῶς παραδεδεγμένη ἐν τῇ οἰκονομικῇ ἐπιστήμῃ, ἐκ μέρους τουλάχιστον τῶν ὁπαδῶν τοῦ φιλελευθέρου οἰκονομικοῦ συστήματος, ὅπερ ἀκολουθεῖται, κατὰ τὸ μᾶλλον ἢ ἥττον, ὑφ' ὅλων τῶν οἰκονομικῶς προηγμένων χωρῶν τοῦ κόσμου, αἵτινες καὶ παρέχουν εὐρέα περιθώρια πρὸς ἀνάπτυξιν τῆς ἰδιωτικῆς ταύτης πρωτοβουλίας εἰς βάρους τῆς κρατικῆς δραστηριότητος, ἢν αἱ χῶραι αὗται περιορίζουσιν εἰς τοὺς τομεῖς μόνον ἐκείνους, ἐν σχέσει πρὸς τοὺς ὁποίους δὲν ἐνδιαφέρεται ἡ δὲν δύναται νὰ ἐκδηλωθῇ ἡ ἰδιωτικὴ πρωτοβουλία (κρατικὴ ἀσφάλεια, δημοδὲν δύνανται νὰ ἐκδηλωθῇ ἡ ἰδιωτικὴ πρωτοβουλία (κρατικὴ ἀσφάλεια, δημοσία τάξις, δημοσία ὑγεία, ἔργα ὑποδομῆς, κοινωνικαὶ παροχαί, ἐκπαίδευσις κ.λπ.). Εἶναι δὲ εὐεξήγητος ἡ εὐεργετικὴ αὕτη ἐπίδρασις τῆς ἰδιωτικῆς πρωτοβουλίας, ὀφειλομένη εἰς πολλοὺς λόγους καὶ κυρίως εἰς τὸ ὅτι ἀφ' ἐνὸς μὲν αὕτη προσφέρεται ὑπερβαλλόντως διὰ τὴν ἀνάπτυξιν ἀμίλλης μεταξὺ τῶν φορέων τῶν διαφόρων ἰδιωτικῶν ἐπιχειρήσεων, ἥτις ἄμιλλα εἶναι ἀσυγκρίτως ἐντονωτέρα ἐκείνης, ἥτις θ' ἀνεπτύσσετο, ἐνδεχομένως, μεταξὺ τῶν διευθυνόντων ἀναλόγους κρατικὰς ἐπιχειρήσεις ἢ τοιαύτας νομικῶν προσώπων δημοσίου δικαίου. Τοῦτο δὲ διότι τὸ σχετικὸν κίνητρον, ἥτοι ἡ προσπάθεια ἐπιτεύξεως ἐπιχειρηματικοῦ κέρδους, δὲν εἶναι τόσον ἐντονος εἰς τὰς μὴ ἰδιωτικὰς ἐπιχειρήσεις, δεδομένου ὅτι μικρὸν μόνον μέρος τῆς ὠφελείας τῆς προερχομένης ἐκ τῆς καλῆς πορείας τῶν ἐργασιῶν αὐτῶν ἀπολήγει εἰς τοὺς διευθύνοντας ταύτας, ἐν ἀντιθέσει πρὸς τοὺς φορεῖς τῶν ἰδιωτικῶν ἐπιχειρήσεων, τὰ ἐκ τῶν ὁποίων κέρδη περιέρονται, ὡς εἰκόσ, εἰς τούτους καὶ μόνον, οὗ ἕνεκα καὶ καταβάλλουσι μείζονα προσπάθειαν διὰ τὴν εὐόδωσιν τῶν ἐργασιῶν τῶν ἐπιχειρήσεών των. Πέραν τούτων, οἱ φορεῖς τῶν ἰδιωτικῶν ἐπιχειρήσεων ἀναδεικνύονται, κατὰ κανόνα, ἰκανώτεροι κατὰ πολὺ, ἐν σχέσει πρὸς τοὺς διευθύνοντας μὴ ἰδιωτικὰς ἐπιχειρήσεις, δεδομένου ὅτι οἱ τελευταῖοι, παραλλήλως πρὸς τὴν εὐόδωσιν τῶν ἐργασιῶν τῶν, ἀς διευθύνουσι, κρατικῶν κ.λπ. ἐπιχειρήσεων ἐνδιαφέρονται καὶ διὰ τὴν βελτίωσιν τῆς θέσεως αὐτῶν, ὡς ὑπαλλήλων, ἐνίοτε δὲ καὶ εἰς βάρους τῆς καλῆς πορείας τῶν ἐργασιῶν τῆς ἐπιχειρήσεως. Καὶ ναὶ μὲν ἡ ἠϋξημένη ἀπὸ ἀπόψεως κέρδους ἀπόδοσις τῶν ἰδιωτικῶν ἐπιχειρήσεων, ἐν συγκρίσει πρὸς τὰς μὴ ἰδιωτικὰς ἐπιχειρήσεις, εἶναι

ένδεχομενον νά όφειλεται έν τινι μέτρω είς τήν έκ μέρος τών τελευταίων πώλησιν προϊόντων και έμπορευμάτων έν γένει ή παροχήν ύπηρεσιών είς τιμάς κατωτέρας τών τιμών, κλίνας διαμορφώνονται είς τήν έλευθέρην αγοράν υπό τή καθεστώς τής ισχύος του νόμου τής προσφορής και τής ζήτησεως ή είς τήν καταβολήν άμοιβών προσωπικού άνωτέρων τών καταβαλλομένων υπό τών ιδιωτικών έπιχειρήσεων, πράγμα τό όποϊον λαμβάνει χώραν είς τινας περιπτώσεις διά λόγους γενικωτέρας κυβερνητικής πολιτικής, έν τή περιπτώσει δέ ταύτη ή μειωμένη απόδοσις τών μη ιδιωτικών έπιχειρήσεων δέν έχει, βεβαίως, άρνητικήν επίδρασιν επί τής έθνικής οικονομίας τών διαφόρων χωρών.

Πλήν, ή τοιαύτη μειωμένη απόδοσις, ένίοτε δέ και ή ζημία τών έπιχειρήσεων τούτων, δέν όφειλεται έξ άλοκλήρου είς τούς λόγους τούτους, αλλά κυρίως είς τό ότι αι μη ιδιωτικά έπιχειρήσεις, έλλείπει του ώς άνω κινήτρου, λειτουργούν, ώς επί τό πλείστον, κατά τρόπον ήμιστά όρθολογιστικόν, μη ενδιαφερόμεναι είς τόν προσήκοντα βαθμόν διά τήν ποσοτικήν και ποιοτικήν ενδιαφερόμεναι είς τήν παραγωγήν και τήν συμπίεσιν του κόστους αυτών, διά τής άμέλειου προσαρμογής είς τά δεδομένα τών νεωτέρων τεχνικοοικονομικών εξέλιξεων και διά τής περιοχής τών δαπανών είς τό ελάχιστον επιτρεπόμενον όριον. "Αν λάβη τις υπ' όψιν τό λίαν ύψηλόν κόστος παροχής ύπηρεσιών έκ μέρους διαφόρων όργανισμών και λοιπών νομικών προσώπων δημοσίου δικαίου, ένεκα τών πολυτελών και έν πολλοίς άσκόπων δαπανών αυτών, δύναται νά αναλογισθῆ τόν βαθμόν τής απόδοσεως τών έν λόγω νομικών προσώπων δημοσίου δικαίου ή και τών κρατικών ύπηρεσιών, άν είς ταύτα ήθελεν ανατεθῆ ένδεχομένως ή έμπορία αγαθών και ιδίως ή παραγωγή βιομηχανικών και λοιπών προϊόντων. "Ολιγώστερ, αι ιδιωτικά έπιχειρήσεις είναι, κατά κανόνα, πληρέστερον ώργανωμένα και λειτουργούν κατά τό μάλλον ή ήττον όρθολογιστικώς, τουθ' υπερ όφειλεται κυρίως, άφ' ένός μόνον είς τήν διά τούς εκτεθέντας λόγους καταβολήν μείζονος προσπαθείας έκ μέρους τών έπιχειρηματιών, άφ' έτέρου δέ και κυρίως είς τό ότι οι φορείς τών ιδιωτικών έπιχειρήσεων είναι, συνήθως, ώς έλέχθη, ικανώτεροι έπιχειρηματίαι και εύλόγως, δεδομένου ότι ούτοι τίθενται επί κεφαλής τών ιδιωτικών αυτών έπιχειρήσεων κατόπιν μακράς και εύδοκίμου δοκιμασίας αυτών είς τόν στίβον τής έλευθέρης οικονομίας, ούχι δέ, ώς συμβαίνει είς τας μη ιδιωτικάς έπιχειρήσεις, διά τής μακράς ή μη θητεύσεως είς τας έπιχειρήσεις ταύτας υπό τήν ιδιότητα του ύπαλλήλου αυτών ή ένεκα τής εύνοίας αυτών έκ μέρους τών κρατούντων ή τής εύελεξίας, ένίοτε, αυτών είς άλλους τομείς μη παραγωγικούς, άτινα πάντα άποτελοϋσι πολλάκις στοιχεία προάγοντα τήν επαγγελματικήν σταδιοδρομίαν τών διευθυνόντων τας μη ιδιωτικάς έπιχειρήσεις.

Τά άνωτέρω εκτεθέντα άποτελοϋν τά κυριώτερα, ούχι όμως και τά μόνα στοιχεία, άτινα συνθέτουν τήν ύπεροχήν τών ιδιωτικών έπιχειρήσεων

καὶ ὑποδεικνύουν τὴν ἀνάγκην ὅπως δοθῆ ὅσον τὸ δυνατόν μεγαλύτερα εὐχέρεια πρὸς ἀνάπτυξιν τῆς ἰδιωτικῆς πρωτοβουλίας καὶ τὸν περιορισμὸν τῆς κρατικῆς παρεμβάσεως εἰς ἐξαιρετικὰ περιπτώσεις, ἤτοι εἰς περιπτώσεις καθ' ἃς ἡ κρατικὴ παρέμβασις ἀσκει πρᾶγματι εὐεργετικὴν ἐπίδρασιν ἐπὶ τῆς ἐθνικῆς οἰκονομίας, ἥτις οἰκονομικὴ πολιτικὴ ἀκολουθεῖται πρᾶγματι ἐν μεγάλῳ βαθμῷ ἐκ μέρους τῶν οἰκονομικῶς προηγμένων χωρῶν, ὡς καὶ ἐν Ἑλλάδι, ἔχει δὲ ἀποδειχθῆ ἐπιτυχῆς καὶ σωτηρία διὰ τὴν ἐθνικὴν οἰκονομίαν τῶν χωρῶν τούτων, καθ' ὅσον αὐτὴ ὀδηγεῖ τόσον εἰς τὴν αὐξήσιν τῆς παραγωγῆς καταναλωτικῶν καὶ κεφαλαιουχικῶν ἀγαθῶν, ὅσον καὶ εἰς τὴν βελτίωσιν τῆς ποιότητος αὐτῶν.

Ἡ τοιαύτη ἐλευθερία κινήσεως, ἥτις παρέχεται εἰς τὴν ἰδιωτικὴν πρωτοβουλίαν, γεννᾷ, βεβαίως, ἐν σοβαρὸν πρόβλημα ἀναγόμενον εἰς τὸν τρόπον κατανομῆς τοῦ ἐθνικοῦ εἰσοδήματος. Διότι, ναὶ μὲν αὕτη ὀδηγεῖ, κατὰ τ' ἀνωτέρω, εἰς τὴν αὐξήσιν τῆς ποσότητος τῶν παραγομένων προϊόντων καὶ εἰς τὴν ποιοτικὴν βελτίωσιν αὐτῶν, πλὴν ὁμως αὕτη ὀδηγεῖ παραλλήλως καὶ εἰς τὴν συγκέντρωσιν μεγάλου μέρους τοῦ ἐθνικοῦ εἰσοδήματος εἰς χεῖρας ὀλίγων ἐπιτυχῶς δρώντων ἐπιχειρηματιῶν, ἥτοι ὀδηγεῖ εἰς τὴν κατανομὴν τοῦ ἐθνικοῦ εἰσοδήματος κατὰ τρόπον οὐχὶ ἀνάλογον πρὸς τὴν καταβληθεῖσαν παρ' ἐκάστου ἀτόμου προσπάθειαν ἐπὶ τὴν παραγωγὴν τοῦ ἐθνικοῦ εἰσοδήματος, πρᾶγμα τὸ ὁποῖον ἀποτελεῖ κοινωνικὴν ἀδικίαν ἣτις τροφοδοτεῖ, μεταξὺ ἄλλων, κοινωνικὰς ἀναταραχὰς αἱ ὁποῖαι καθίστανται τοσοῦτον μᾶλλον ὀξεῖαι καὶ ἐπικίνδυναι, ὅσον εἶναι περισσότερον ἐκδηλὸς εἰς εὐρέα στρώματα τοῦ λαοῦ ὁ βαθμὸς τῆς κοινωνικῆς ἀδικίας, ἀλλ' ἐπίσης καὶ ἡ παρεξήγησις τοῦ ρόλου τοῦ διαδραματίζει ἡ ἰδιωτικὴ πρωτοβουλία ἐπὶ τὴν παραγωγὴν τοῦ ἐθνικοῦ εἰσοδήματος, ἥτις παρεξήγησις ὑποβοηθεῖται μεγάλως, ἀκόμη δὲ καὶ ἐκμαιεύεται ὑπὸ διαφόρων παραγόντων, ἀναγομένων εἰς τὴν σφαῖραν τῆς πολιτικῆς. Ἐν πάσῃ ὁμως περιπτώσει, τὸ πρᾶγματι σοβαρὸν ταῦτο πρόβλημα τῆς ἀνίσου καὶ ἀδίκου κατανομῆς τοῦ ἐθνικοῦ εἰσοδήματος, ὅπερ εἶναι ἀπότοκον τῆς ἐλευθέρως ἀναπτύξεως τῆς ἰδιωτικῆς πρωτοβουλίας, οὐδόπως δικαιολογεῖ τὸν ὑπερμετρον περιορισμὸν, ἀκόμη δὲ περισσότερον τὸν ἐξοβελισμὸν αὐτῆς. Διότι, ναὶ μὲν δὲν δύναται νὰ παραγνωρισθῇ τὸ καθολικὸν αἴτημα τῆς δικαίας διανομῆς τοῦ ἐθνικοῦ εἰσοδήματος, προέχει ὁμως τὸ θέμα τῆς ποσοτικῆς καὶ ποιοτικῆς βελτιώσεως αὐτοῦ, ἥτις διὰ τοὺς ἐκτεθέντας λόγους ἐπιτυγχάνεται μόνον διὰ τῆς ἀναπτύξεως τῆς ἰδιωτικῆς πρωτοβουλίας καὶ ἥτις βελτίωσις τοῦ ἐθνικοῦ εἰσοδήματος ἄγει ἀσφαλῶς εἰς τὴν βελτίωσιν τοῦ βιοτικῶ ἐπιπέδου τοῦ συνόλου σχεδὸν τῶν κατοίκων χώρας τινός, εἰς βαθμὸν κατὰ πολὺ ἀνώτερον ἀπὸ ὅ,τι θὰ ἐβελτιούτο τὸ βιοτικὸν ἐπίπεδον αὐτῶν, διὰ τῆς τυχόν δικαιοτέρας κατανομῆς τοῦ πτωχοτέρου ἐθνικοῦ εἰσοδήματος, ὅπερ θὰ συνεπήγετο ἐνδεχομένη καθήλωσις τῆς ἰδιωτικῆς πρωτοβουλίας. Ἄλλωστε, ἡ συγκέντρωσις μεγάλου μέρους τοῦ ἐθνικοῦ εἰσοδήματος εἰς χεῖρας ὀλίγων σχετικῶς ἐπιχει-

ρηματιῶν ὁδηγεῖ μὲν εἰς ἄνισον διανομὴν τοῦ ἔθνικοῦ εἰσοδήματος, οὐχὶ ὁμοίως εἰς ἓν βαθμὸν φαίνεται ἐκ πρώτης ὄψεως. Πράγματι, ἡ συγκέντρωσις, ἐπὶ παραδείγματι, εἰς χεῖρας ἑνὸς μόνου ἐπιχειρηματίου τοῦ ἑνὸς τετάρτου (1/4) τοῦ ἔθνικοῦ εἰσοδήματος μιᾶς ἐτησίας περιόδου δὲν σημαίνει ὅτι ὁπωσδήποτε οἱ λοιποὶ κάτοικοι θ' ἀποξενωθοῦν τελείως τοῦ ἐν λόγῳ μέρους τοῦ ἔθνικοῦ εἰσοδήματος. Τοῦτο θὰ ἠδύνατο νὰ συμβῇ ἂν ἤθελεν ὑποτεθῆ ὅτι ὁ ἐν λόγῳ ἐπιχειρηματίας καὶ τὸ στενὸν περιβάλλον του ἠδύνατο νὰ καταναλώσῃ ἐξ ὀλοκλήρου ἐντὸς ἑνὸς περιόδου ἔτους τὸ ἐν λόγῳ ἐν τέταρτον τοῦ ἔθνικοῦ εἰσοδήματος, πρᾶγμα ἀδιανόητον. Ἐπίσης, θὰ ἠδύνατο νὰ συμβῇ ἡ τοιαύτη ἀποξένωσις τοῦ εἰσοδήματος τούτου, ἂν ἤθελεν ὑποτεθῆ ὅτι ὁ κτησάμενος τοῦτο ἐπιχειρηματίας ἤθελε καταστρέφει τὸ εἰσόδημα αὐτοῦ, πλὴν ὁμοίως ἡ ἱστορία δὲν ἔχει νὰ ἐπιδείξῃ πολλὰ παραδείγματα τοιαύτης καταστροφῆς, ἐνῶ ἀντιθέτως ἔχει νὰ ἐπιδείξῃ πλεῖστα παραδείγματα ἀναλώσεως εἰσοδήματος μετὰ μεγάλης φειδοῦς, ἐκ μέρους μεγάλης ὀλικῆς ἐπιχειρηματιῶν. Τέλος, ὁ ἐπιχειρηματίας δύναται νὰ ἐξαγάγῃ εἰς τὸ ἐξωτερικὸν τὸ ὑπ' αὐτοῦ παραχθέν εἰσόδημα, ἄνευ ἀντιστοίχου εἰσαγωγῆς συναλλάγματος ἢ ἀναλόγων ἀγαθῶν, ὅποτε, πρᾶγματι, ἀποξενοῦνται τοῦ εἰσοδήματος τούτου οἱ κάτοικοι τῆς χώρας εἰς ἣν τοῦτο παρήχθη, ἢ περιπτώσις ὁμοίως αὐτὴ ἀποτελεῖ τὴν ἐξαίρεσιν καὶ οὐχὶ τὸν κανόνα, ἐν πάσῃ δὲ περιπτώσει ἡ ἐξαίρεσις αὕτη ἐξουδετεροῦται ἐν ὅλῳ ἢ ἐν μέρει ἐκ τῆς εἰσαγωγῆς ὑπ' ἄλλων προσώπων εἰσοδήματος κτηθέντος ἐν τῇ ἄλλοδαπῇ, ἢ δὲ κοινῇ πείρα διδάσκει ὅτι τὸ ὑπ' ἐκάστου ἐπιχειρηματίου κτώμενον εἰσόδημα παραμένει καὶ καταναλίσκεται, κατὰ τὸ μέγιστον μέρος, ἐν τῇ χώρῃ ἐν ἣ παρήχθη, προστιθέμενον εἰς τὸ λοιπὸν ἔθνικόν εἰσόδημα, οὕτω δὲ δημιουργεῖται μείζων προσφορά, ἥτις ὑπὸ τὸ καθεστὸς τῆς ἰσχύος τοῦ νόμου τῆς προσφοράς καὶ ζητήσεως, ὅστις δεσπόζει ἐν τῇ ἐλευθέρῳ οικονομίᾳ, ἀσκεῖ ἀνάλογον μειωτικὴν ἐπίδρασιν ἐπὶ τῆς τιμῆς τῶν ἀντιστοίχων ἀγαθῶν, πρᾶγμα τὸ ὁποῖον ἰσοδυναμεῖ, ἐν τελευταίᾳ ἀναλύσει, μὲ τὴν περίελευσιν εἰς τὸ σύνολον τῶν κατοίκων τῆς χώρας τοῦ μεγίστου μέρους τοῦ εἰς χεῖρας ὀλίγων ἐπιχειρηματιῶν συγκεντρωθέντος, κατὰ τρόπον δυσανάλογον, ἔθνικοῦ εἰσοδήματος. Οὕτως, ἐξηγεῖται ἐν τινι μέτρῳ καὶ τὸ φαινόμενον κατὰ τὸ ὁποῖον εἰς τινὰς χώρας ὀφίσταται μέγας ἀριθμὸς μεγιστάνων τοῦ πλοῦτου καὶ συγχρόνως λίαν ὕψηλόν βιοτικὸν ἐπίπεδον τοῦ λοιποῦ πληθυσμοῦ τῆς χώρας.

Ἐκ τῶν ὡς ἄνω καθίσταται πρόδηλον ὅτι εἶναι τελείως ἀσύμφορον νὰ καθηλοῦται εἰς ἀπαράδεκτα ὄρια ἡ ἰδιωτικὴ πρωτοβουλία καὶ νὰ θυσιάζεται αὕτη εἰς τὸν βωμὸν μιᾶς ἀπολύτως δικαίας κατανομῆς τοῦ ἔθνικοῦ εἰσοδήματος. Τοιαύτη οικονομικὴ πολιτικὴ ἀγεῖ ἀσφαλῶς εἰς τὸν οικονομικὸν μαρασμὸν καὶ τὴν ὑποαπασχόλησιν, ὡς γίνεται δεκτὸν ἐν τῇ οικονομικῇ ἐπιστήμῃ, ἡ ἐφαρμογὴ δὲ τοιαύτης οικονομικῆς πολιτικῆς θ' ἀπετέλει δεινὸν οικονομικὸν πλῆγμα καὶ δι' αὐτὰς ἔτι τὰς εἰσοδηματικῶς ἀσθενεστεράς τάξεις τοῦ πληθου-

σμοῦ, χάριν τῶν ὁποίων ὑποτίθεται ὅτι ἀσχεῖται ἡ τοιαύτη οἰκονομικὴ πολιτική. Καὶ ναὶ μὲν αἴτημα τῆς πολιτισμένης κοινωνίας εἶναι ἡ κατὰ τὸ δυνατόν ἀπάμβλυνσις τῆς κοινωνικῆς ἀδικίας, τῆς ὁποίας κυριωτέρα ἐκδήλωσις εἶναι ἡ μὴ δίκαια κατανομή τοῦ ἔθνικοῦ εἰσοδήματος, ἡ τοιαύτη ὅμως ἀπάμβλυνσις κατ' οὐδένα λόγον πρέπει νὰ γίνῃ διὰ τοῦ σφαγιασμοῦ τῆς ἰδιωτικῆς πρωτοβουλίας, ἀλλὰ δι' ἄλλων μέσων, ἤτοι διὰ καταλλήλου ἀσκήσεως κοινωνικῆς πολιτικῆς καὶ κυρίως διὰ τῆς καθιερώσεως ἀπ' εὐθείας κοινωνικῶν παροχῶν πρὸς τὰς χαμηλοτέρας εἰσοδηματικὰς τάξεις, τῆς γενικεύσεως τῆς κοινωνικῆς ἀσφαλίσεως ὥστε νὰ καλύπτῃ αὕτη ὑποχρεωτικῶς τὸ σύνολον τοῦ πληθυσμοῦ τῆς χώρας, τῆς θεσπίσεως κατωτάτων ὁρίων ἀμοιβῶν ἱκανοποιητικοῦ ὕψους, τῆς προστασίας τῆς δημοσίας υἱείας, τῆς δωρεὰν παιδείας κ.λπ., αἵτινες κοινωνικαὶ παροχαὶ ὅταν δὲν εἶναι παράλογοι, ἤτοι ὅταν δὲν ἐπιβαρύνουν ὑπερμέτρως τὰς ἐπιχειρήσεις καὶ τὸν προϋπολογισμόν τοῦ κράτους (ὥστε νὰ ὑποχρεοῦται τοῦτο εἰς ἐπιβολὴν βαρείας φορολογίας, ἣτις ἀποτελεῖ ἀνασχετικὸν παράγοντα ἐπὶ τῆς καθόλου οἰκονομικῆς προόδου τῆς χώρας), συντελοῦν εἰς τὴν εὐημερίαν τῶν λαῶν καὶ τὴν κοινωνικὴν καὶ οἰκονομικὴν ἀνέλιξιν αὐτῶν.

ΝΙΚΟΛΑΟΥ Β. ΤΩΜΑΔΑΚΗ

Ὁμοτίμου Καθηγητοῦ τοῦ Πανεπιστημίου Ἀθηνῶν

ΛΥΤΟΥΡΓΙΟΝ — ΠΑΡΟΙΚΙΑ

ΑΓΡΟΙΚΙΚΗ, ΕΓΧΩΡΙΟΣ

(Βυζαντικὴ ὀρολογία γαιοκτησίας)

1. Τὸ αὐτούργιον.

1. Τὸ ρῆμα αὐτουργέω ἐν τῇ ἀρχαίᾳ ἐλληνικῇ γλώσσῃ ἐσήμαινε τὸ ἐργάζεσθαι διὰ τῶν ἰδίων χειρῶν, ὃ δ' οὕτω προσωπικῶς ἐργαζόμενος καὶ μὴ χρησιμοποιοῦν ἐργάτην, ἐλέγετο αὐτουργός, ὃ. Εὐνόητον ὅτι αὐτουργὸς αὐτουργεῖ ἐπὶ μικρᾷ ἰδιοκτησίᾳ, δι' ἣν ἐπαρκεῖ μόνος. Τὸ δ' ἔργον τῶν χειρῶν τοῦ αὐτουργοῦ ἦτο τὸ αὐτούργημα. Εἰς ἀνέκδοτον (νομίζω) παραλλαγὴν τοῦ Βίου Θεοδώρου τοῦ Στουδίτου (θ' αἰ.), τὴν ὁποίαν εἶχεν ὑπ' ὄψιν ὁ Ducange, *Glossarium Mediae et Infimae Graecitatis*, σ. 158, γίνεται λόγος διὰ τὰ γενικὰ αὐτουργήματα, ὅπερ κακῶς ἀπεδόθη εἰς τὸ Ἑλληνικὸν Λεξικὸν Liddell - Scott - Κωνσταντινίδου ἀγροκήπιον - ὑποστατικόν». Πρόκειται προφανῶς περὶ μικρᾷς οἰκογενειακῆς κτήσεως προερχομένης ἐκ κληρονομίας (γονικῆς), ἣν ἐκαλλιέργουν οἱ γονεῖς τοῦ ἁγίου Θεοδώρου, ἄνευ μεσολαβήσεως παροίκων (βλ. κατωτέρω).

2. Ἄλλ' ἤδη εἰς τοὺς κανόνας τῆς Ἑβδόμης Οἰκουμενικῆς Συνόδου τῆς ἐν Νικαίᾳ (786) εἰσάγεται νέος ὄρος, ἄγνωστος τὸ πρῖν, τὸ αὐτούργιον.

Ὅντως ὁ IB' κανὼν (Ράλλη - Ποτλῆ, *Σύνταγμα τῶν θείων καὶ Ἱερῶν Κανόνων*, Β' 1852, σσ. 592 - 93) ἐπιτάττει: «Εἴ τις ἐπίσκοπος εὐρεθείη ἢ ἡγούμενος ἐκ τῶν αὐτουργίων τοῦ ἐπισκοπείου ἢ τοῦ μοναστηρίου ἡκούμενος ἐκ τῶν ἀρχοντικῆν χεῖρα ἢ ἐτέρω προσώπῳ ἐκδιδοῦς (= πωλῆσας), ἐκποιοῦμενος εἰς ἀρχοντικὴν χεῖρα (= μεταβίβασιν). . .», δοθέντος ὅτι ἀνεκάθεν τὰ ἐκκλησιαστικὰ κτήματα ἦσαν ἀναπαλλοτρίωτα.

Εἰς τὸν ἐν λόγῳ Κανόνα ὁ μὲν Ζωναρᾶς (αὐτόθι, σ. 593) σχολιάζει: «αὐτούργιον ἐνταῦθα πᾶν εὐπρόσδοον νοητέον. Τὰ αὐτούργια τῶν ἐκκλησιῶν ἀνεκποίητα ὁ κανὼν οὕτως κελεύει», ὃ δὲ Βαλσαμών (αὐτόθι, σ. 595) ἐπάγεται: «αὐτούργιά εἰσι τὰ ἐξ αὐτῶν τῶν πραγμάτων καὶ οἶον οἶκοθεν διδόντα τοὺς καρπούς, ὡς αἱ ἄλκαί, οἱ ἐλαιῶνες, οἱ ἀμπελῶνες, οἱ λιβαδιαῖοι τόποι, οἱ ὁδρόμυλοι, τὰ κερμαρεῖα, ὡς καὶ τὰ λοιπὰ τοιαῦτα».

Ἡ λέξις δὲν διέφυγε τοὺς λεξικογράφους. Οὕτως ὁ μὲν Ducange,

ἐνθ' ἀνωτ., σ. 157, ἐν λ. αὐτοῦργια ἐρμηνεύει οὕτως: «Praedia rustica, quae coluntur ab agricolis», παραπέμπει δὲ καὶ εἰς τὰ Χρυσόβουλλα Μανουὴλ Α' Κομνηνοῦ, περὶ ὧν κατοικτερεῖ. Ὁ δὲ ἐκδότης τοῦ Λεξικοῦ Liddell-Scott Κωνσταντινίδης ἐν λ. αὐτοῦργιον, παραπέμπων εἰς τὸν ΚΗ' τῆς Τροῦλλω Κανόνα, ἐρμηνεύει: κτήμα καλλιεργούμενον ὑπὸ αὐτουργῶν, δηλονότι ὑπὸ ἰδιοκτητῶν μὴ χρησιμοποιούντων ἐργάτας, ἕπερ ἀπαράδεκτον. Διότι, ἐν ὁ ἰδιοκτήτης ἦτο μονὴ ἢ ἡ Ἐκκλησία, τότε ὁ καλλιεργητῆς τοῦ κτήματος δὲν ἦτο αὐτουργός, ἀλλὰ κολλήγος, πάροικος τῆς Ἐκκλησίας, villanus ἢ ἄλλο τι παρόμοιον. Πολὺ περισσότερον δὲν εὐσταθεῖ ἡ ἐρμηνεία τοῦ Ducange, διότι οὐχὶ πάντα τὰ ἀγροτικά κτήματα τὰ ὅποια ἐκαλλιεργοῦντο ὑπὸ ἀγροτῶν (καὶ οὐχὶ δηλονότι ἐργατῶν ρογευομένων ἐπὶ τούτῳ) ἦσαν αὐτουργια. Δὲν καθορίζεται δηλαδὴ ἡ σχέσης τοῦ ἀγρότου-καλλιεργητοῦ πρὸς τὸ αὐτουργιον τῆς μονῆς, τοῦ ὁποίου δὲν ἦτο πάντως ἰδιοκτήτης.

Ἐπομένως αὐτουργιον εἶναι κατ' ἀρχὰς ὅ,τι μόνος καλλιεργεῖ ὁ ἰδιοκτήτης-ἀγρότης, εἶτα δὲ καὶ τὸ κτησίδιον, ἦτοι τὸ μικρὸν ἐκεῖνο κτήμα τὸ ὁποῖον καλλιεργεῖ ὁ εἰς αὐτὰ προσηρτημένος (μοναχικός) ἀγρότης, ἐπὶ τοῦ προκειμένου δὲ ἐκκλησιαστικὸν κτήμα. Ἐπομένως αὐτουργιον δὲν εἶναι πᾶν ἀγροτικὸν κτήμα ἰδιόκτητον (τοῦ καλλιεργούντος) ἢ τῆς ἐκκλησίας (μονῆς, ἐπισκοπῆς κτθ.) εἰς τὴν καλλιεργεῖαν τοῦ ὁποίου χρησιμοποιοῦνται κατὰ καιροὺς ἐργάται μισθωτοὶ (ρογευόμενοι), ἢ τὸ ὁποῖον καλλιεργεῖται διὰ παροίκων ἢ μισθωτῶν.

Σημειωτέον ὅτι τὸ ἀναπαλλοτρίωτον τῶν αὐτουργίων ἀπησχόλησε τὴν πολιτείαν κατὰ τὸν 13' αἰῶνα μεσοῦντα καὶ ὑπερμεσοῦντα, ὅτε καὶ ἐξεδόθησαν ὑπὸ τοῦ Μανουὴλ Κομνηνοῦ (1141 - 1180) αἱ ἐπόμεναι χρυσόβουλλοι διατάξεις:

(α) 1146, κατ' Ἰούλιον (Ράλλη - Ποτλῆ, Σύνταγμα, Β', σ. 598),

(β) 1148, κατὰ Φεβρουάριον (αὐτόθι, σσ. 608 - 11),

(γ) 1158, κατ' Ὀκτώβριον (αὐτόθι, σ. 598),

(δ) 1158, κατὰ Μάρτιον (αὐτόθι, σσ. 598 - 603, ἔπου, σ. 599:) «(ἡ βασιλεία μου) θεσπίζει καὶ διορίζει πάντα τὰ σήμερον κεινόμενα ἀκίνητα...

τῶν μοναστηρίων ἢ... κἂν οἷον ἂν καλοῖντο ὀνόματι, τοὺς τε παροίκους, τὰ αὐτοῦργια... καὶ καθολικῶ λόγῳ... ἔχειν τὰς... μονὰς κατὰ διεγχεῖ δεσποτεῖαν...». (σ. 601:) «οὐ μόνον δὲ ἐπὶ τῇ δικαιοῦσι τῆς γῆς συμβαλεῖται τοῖς μοναστηρίοις ἢ παροῦσα χρυσόβουλλος γραφή, ἀλλὰ καὶ ἐπὶ τοῖς παροίκους, τοῖς τῶν παρ' αὐτῶν κατεχομένων, καὶ τοῖς αὐτουργίοις...». (σ. 602:) «Ὅδὲ γὰρ ἐπ' ἀδείας ἔξουσιαν αἱ μοναὶ τὰ σήμερον παρ' αὐτῶν κατεχόμενα, εἴτε πάροικοι εἶεν, εἴτε τόποι, εἴτε αὐτοῦργια ἐπαύξειν καὶ εἰς πληθυσμὸν ἄγειν πλείονα».

(ε) 1176, κατ' Ἰούνιον (αὐτόθι, σ. 603, ἀνατρεπτικὸν τοῦ προηγουμένου) καὶ μετὰ τὸν θάνατον τοῦ Μανουὴλ Κομνηνοῦ.

(στ) 1181, κατ' Ἰούλιον (αὐτόθι, σσ. 603 - 608, ἐπικυρωτικὸν τῶν πρὶν,

ἐν ζ', σ. 606:) «*κἄν παροικοὶ ὦσι, κἄν γῆ ἀρόσιμος τυχὸν ἢ λιβαδιαία, ἢ ἐπάμπελος ἢ κηπεύσιμος κἄν αὐτοούργια οἰαδήποτε...* Ἔτι δὲ καὶ περιουσιμὸς (= περιγραφὰς) προβῆναι λεπτομερεῖς, παντοίων ἀκινήτων δηλωτικούς καὶ τῶν ἐν αὐταῖς προσκαθημένων *παροίκων τε καὶ ἐνοίκων.* Ἔτι δὲ καὶ τῶν ἐν τούτοις εὐρισκομένων παντοίων *αὐτοούργίων...*»

3. Ἡ χρῆσις τῶν ἔρων *παροίκων καὶ ἐνοίκων* διευκολύνει τὴν κατανόησιν τοῦ ἔρου αὐτούργιον. Διὰ παροίκων, προσηρτημένων εἰς τὴν γῆν, οἰκογενειακῶς καὶ κληρονομικῶς, ἐκαλλιεργεῖτο μία κατηγορία (ἐκκλησιαστικῶν) κτημάτων (1), ὅπου οἱ καλλιεργηταὶ δὲν ἦσαν *πάροικοι* ὑπὸ τὴν ὥς ἄνω ἔνοιαν, ἦσαν *ἐνοικοι*, ἦτοι ἐνοικιασταὶ τῶν ἐκκλησιαστικῶν κτημάτων, καλλιεργοῦντες αὐτὰ ἐπὶ συμβάσει τινί. Ἀπεναντίας εἰς τὰ αὐτούργια δὲν ὑπάρχει ἐργάτης ἢ μισθωτής. Ἐπομένως ὁ καλλιεργῶν εἶναι μοναχὸς κέλῃς δὲν ὑπάρχει ἐργάτης ἢ μισθωτής. Ἐπομένως ὁ καλλιεργῶν εἶναι μοναχὸς κέλῃς ἢ καθίσματος ἢ καλύβης, καλλιεργῶν αὐτοπροσώπως τὸ ἀγρόκτημα, ὅπερ δὲν τῷ ἀνήκει προσωπικῶς, ἀλλ' ἀνήκει εἰς τὴν Ἐκκλησίαν (κυρίαρχον μονήν).

Τώρα ἡ ἐρμηνεία τοῦ Βαλσαμῶνος: «*αὐτούργιά εἰσι τὰ ἐξ αὐτῶν τῶν πραγμάτων καὶ οἶον οἴκοθεν διδόντα τοὺς καρποὺς...*» (ἐνθ' ἀνωτ., σ. 595), ἐν αἷς καταλέγει ἐλαιῶνας, ἀμπελῶνας, λιβάδια, ἀλυκάς, ὑδρομύλους καὶ κεραμεῖα, δὲν ἀντιτίθεται πρὸς ὅσα λέγω ἀνωτέρω. Ὑπάρχον μοναχοὶ γεωργοί, μυλωθροί, κεραμεῖς, βοσκοὶ καὶ εἴ τι ἄλλο, οἵτινες *οἶκοθεν*, ἦτοι ἐργαζόμενοι οἱ ἴδιοι ἐξ αὐτῶν τῶν περιουσιῶν (πραγμάτων), μὲ τὰ μέσα δηλονότι τὰ ὅποια παρεῖχον αὐτὰ τὰ κτήματα (ζῶα, ἐργαλεῖα κ.λπ.) παρεῖχον τὸ εἰσόδημα τῶν αὐτούργιων!

II. Τὸ μονοίκιον - παροικία.

1. Ὁ ΙΖ' κανὼν τῆς ἐν Χαλκηδόνι Δ' Οἰκουμενικῆς Συνόδου (451 μ.Χ.) διαλαμβάνει: «*Τὰς καθ' ἐκάστην ἐπαρχίαν ἀγροικικὰς παροικίας ἢ ἐγχωρίους, μένειν ἀπαρασαλεύτους παρὰ τοῖς κατέχουσιν αὐτὰς ἐπισκόποις, καὶ μάλιστα εἰ τριακονταετῆ χρόνον ταύτας ἀβιάστως διακατέχοντες ὠκονόμησαν...* Εἰ δὲ καὶ τις ἐκ βασιλικῆς ἐξουσίας ἐκανίσθη πόλις ἢ αἰθὶς καιρῶν, τοῖς πολιτικοῖς καὶ δημοσίοις τέποις (= νόμοις) καὶ τῶν ἐκκλησιαστικῶν παροικιῶν ἢ τάξις ἀκολουθεῖτω» (Ράλλη - Ποτλῆ, Σύταγμα, Β', σ. 258).

1. Ὑπάρχον παραδείγματα ἀπελευθέρωσης μοναστηριακῶν δούλων (Βίος Θεοδώρου Στουδίτου, Ρ.Γ. 92, στ. 245 Α). Καὶ ἐν τῇ Διαθήκῃ Θεοδώρου Στουδίτου (Ρ.Γ. 92, 187 D) ὀρίζεται ὅτι: «*Ὁὐ κτήση δούλον, οὔτε εἰς τὴν οἰκίαν χεῖλαν, οὔτε εἰς τὴν οἰκίαν μονήν, οὔτε εἰς ἀγρούς, τὸν κατ' εἰκόνα Θεοῦ γεγονότα ἄνθρωπον· τοῦτο γὰρ μόνοις τοῖς ἐν τῷ βίῳ (= κόσμῳ) συγκεχώρηται ὡς ὁ γάμος· σοὶ δὲ χρεῶν παρασχεῖν σεαυτὸν δούλον τοῖς ὁμοφύχοις σου ἀδελφοῖς.*»

Ταῦτα ἐρμηνεύει ὁ Ζωναρᾶς ἐπὶ λέγειται: «ἀγροικικὰς μὲν οὖν φασιν εἶναι τὰς ἐν ἐσχατιαῖς κειμένας καὶ ἀλλότους ἐχοῦσας τοὺς ἐν αὐταῖς οἰκοῦντας, αἱ καὶ μονοίκια λέγονται ἐγχωρίους δὲ τὰς ἀγροῖς καὶ κόμεις πλησιαζούσας καὶ πλείονας τῶν κατοικιῶν ἐχοῦσας (αὐτόθι, σ. 259). Ὁ δὲ Βαλασαμῶν: «κἂν ἀγροικικαὶ ὄσιν, ἤτοι μικραὶ, αἱ καὶ μονοίκια λέγονται, κἂν ἐγχωρίοι, ἤτοι πολλοὺς κατοικοῦντες ἐχούσαι» (αὐτόθι, σ. 261). Καὶ τρίτος ἐρμηνευτής, ὁ Ἀριστηνός, «ἀγροικικὰς καὶ κόμεις παροικίας καὶ ἐγχωρίους νοήσει οὐ πόλεις τινὰς καὶ κόμεις ἀλλ' ἀγροῦς. Καὶ ἐγχωρίους μὲν τοὺς ἐν μέσοις ἀγροῖς καὶ κόμεις κειμένους, ἀγροικικοὺς δὲ τοὺς τοῦτοιαν ἀφροστώτας καὶ ἐν ἐσχατιαῖς ἰδρυμένους, οὗς καὶ μονοίκια νῦν λέγουσιν» (αὐτόθι, σ. 263).

Ὁ ΙΖ' κανὼν τῆς ἐν Χαλκηδόνι ἀνεκωθῆ διὰ τοῦ ΚΕ' τῆς ἐν Τροῦλλῳ (691-692 μ.Χ., Ράλλη-Ποτλῆ, Σύνταγμα, Β', σσ. 360-361) οὕτως: «Πρὸς τοῖς ἄλλοις ἀνεκωθῆμεν καὶ τὸν κανόνα τὸν διαγορευόντα τὰς καθ' ἑκάστην ἐκκλησίαν ἀγροικικὰς παροικίας ἢ ἐγχωρίους μὲνιν ἀπαρσαλεύτους...». Καὶ ὁ Σχολιαστὴς: «ἀγροικικὰς παροικίας λέγει... τοὺς ἰδιωτάτους τῶν ἐκκλησιῶν ἀγροῦς καὶ μὴ ἀνακεκοιμημένους (=μὴ ποτε καταστάντας κοινούς, ἀλλὰ διατηρήσαντας τὸν ἰδιωτικὸν χαρακτῆρα), ὅπως ὄντας ἐν τισὶ κόμεις ἢ καὶ χωρίοις, οὗς καὶ μονοίκια νῦν λέγουσιν, ἐγχωρίους δὲ τοὺς ἐν μέσοις χωρίοις καὶ κόμεις κειμένους ἀγροῦς», ὅπερ χωρίον παρέθηκε καὶ ὁ Ducange, ἐνθ' ἀνοίτ., σ. 951, ἐν λέξει Μονοίκια (dicuntur rurales paroeciae...).

2. Ἐκ τῶν τριῶν ὄρων τὸ μὲν μονοίκιον οὐχ εὐρήται ἐν τοῖς ἑλληνικοῖς λεξικοῖς, ὁ ἐγχωρίος σημαίνει τὸν ἐντόπιον (καὶ μόνον παρ' Ἡσιόδῳ τὸν ἀγροτικόν), ἢ δὲ παροικία ἐν Lampe, *A Patristic Greek Lexicon* ἐρμηνεύεται ὡς ἐπαρχία ἐπισκόπου. Ἀνάγκη δηλαδὴ νὰ διαστείλωμεν τοὺς ὄρους:

(α) ἀγροικικὰς εἶναι ὁ ἀγροικῶν, ἐν τοῖς ἀγροῖς οἰκῶν, ἐν τῇ ἐξοχῇ δηλαδὴ ἐν τοῖς ἔξω τῶν κωμῶν καὶ πόλεων καὶ χωρίων ἀγροτικοῖς κτήμασιν·

(β) παροικία εἶναι ἀσφαλῶς ἢ διὰ παροικῶν καλλιεργουμένη κτήσις,

(γ) ἐγχωρίος παροικία εἶναι ἢ ἐν χώραις ἢ χωρίοις (κατοικοῦμένοις τόποις) ὑπάρχουσα κτήσις, ἢ καλλιεργουμένη διὰ παροικῶν·

(δ) ἀγροικικὴ παροικία, τέλος, εἶναι ἢ ἔξω τῶν κατοικημένων τόπων, δηλονότι εἰς τοὺς ἀγροῦς, κτήσις ἢ καλλιεργουμένη διὰ παροικῶν, αὕτη λέγεται καὶ μονοίκιον, οὐ διὰ τὸν μόνον ἕνα κατοικεῖν ἐν αὐτῷ, ἀλλὰ διὰ τὸν μόνον ὑπάρχειν ἄνευ πλησιοχώρων οἰκισμῶν ἐν τοῖς ἀγροῖς.

Οἱ ὄροι παροικία (Παροικιά, ἢ) καὶ Μονοίκιος διεσώθησαν εἰς τὴν Νεωτέραν Ἑλλάδα ὡς τοπωνύμια, μὴ ἔχοντα ὅμως τὰς παλαιὰς σημασίας [πρβλ. Κ. Ἰ. Ἀμαντόν, *Σύμμεκτα, Ἑλληνικά*, Α', 1928, σσ. 402-405

(Γλωσσικά Μελετήματα, ἐν Ἀθήναις 1963), σσ. 299 - 303), ἰδίᾳ περὶ τοῦ ἔρου Μόνοικος, αὐτόθι σσ. 404 - 405].

3. Ὡς πρὸς τὴν ἐρμηνείαν τοῦ κανόνος, ἐνῶ τὸ αὐτοῦργιον ἀναφέρεται ἰδίᾳ εἰς τὰς μοναστικὰς κτήσεις, αἱ παροικίαι εἶναι ἐκκλησιαστικὴ, τῆς ἐπίσκοπῆς περιουσία. Διατάσσεται λοιπὸν τὸ ἀναπαλοτρίωτον τῶν ἐν λόγῳ ἐκκλησιαστικῶν κτήσεων, τῶν μεμονωμένως ὑπαρχουσῶν εἴτε ἐν ἀγροῖς εἴτε ἐν κατοικημένοις τόποις, ὑπὸ τὴν προϋπόθεσιν ὅτι ἂν διὰ λόγους οἰκοδομῆς νέας πόλεως, νέου οἰκισμοῦ, ρυθμισθῶν τὰ τοῦ χώρου ἐν ᾧ εὐρίσκονται αἱ ἐγχώριοι ἢ ἀγροικικαὶ παροικίαι, τότε θὰ ἰσχύσουν καὶ περὶ τῶν παροικιῶν τούτων ὅσα θέλουν ὀρίσει οἱ πολιτικοὶ νόμοι, δηλονότι χωρεῖ τότε ἀπαλοτρίωσις ὑπὲρ τοῦ δημοσίου διὰ γενικώτερον σκοπὸν, ὡς θὰ ἦτο ἢ ἀποκατάστασις στρατιωτῶν π.χ. διὰ τῆς ἀνεγέρσεως νέου οἰκισμοῦ. Ἐνῶ δηλονότι ἡ διάταξις φαίνεται προστατευτικὴ τῆς Ἐκκλησίας (καὶ εἶναι, ὡς ἀπαγορευούσα εἰς αὐτὴν τὴν ἐκποίησην), εἶναι ὅμως κατ' οὐσίαν ἀνατρεπτικὴ χάριν τοῦ Κράτους. Δὲν δύνανται νὰ περιέλθουν τὰ κτήματα τῶν ἐπισκοπῶν εἰς ἀρχοντικὰς χεῖρας (ὅτε οἱ πάροικοι τῆς Ἐκκλησίας θὰ μετεβάλλοντο εἰς παροίκους ἀρχόντων), ἀλλὰ τοῦτο δὲν ἐμποδίζει τὴν αὐτοκρατορικὴν ἐξουσίαν νὰ περιλάβῃ τὸν χώρον τῶν παροικιῶν εἰς ἀνεγερθὸς οἰκισμὸν. Τί θὰ ἀπέβαινον οἱ ἐν τοῖς κτήμασι πάροικοι δὲν προβλέπεται.

SYLLABUS GRAECITATIS

Ἀγροικικός, ὁ ἀγρός, ὁ ἀλική, ἡ ἀποικινῶ, ρ. ἀρχοντικαὶ χεῖρες αὐτοῦργημα, τὸ αὐτοῦργιον, τὸ	Δημόσιον, τὸ Ἐπισκοπεῖον ἐγχώριος, ὁ ἐνοικος, ὁ εὐπρόσδοτος, ὁ	κώμη, ἡ Λιβαδιαῖος τόπος, ὁ Μοναστήριον, τὸ μονοίκιον, τὸ Μόνοικος, ὁ	Παροικία, ἡ παροικία, ἡ πάροικος, ὁ πράγμα, τὸ (= περιουσία) Ρόγα, ἡ (ρογεύω) Τύπος, ὁ (τυπῶ ρ.) βασιλικὸς ὀρισμὸς
Δεσποτεία, ἡ	Κεραμαρεῖον, τὸ κτησίδιον, τὸ	Οἰκοθεν, ἐπίρρ.	

(*Ιούλιος 1971)

Η ΘΑΛΑΣΣΑ, ΟΙ ΑΝΕΜΟΙ, Η ΒΡΟΧΗ, Η ΕΛΕΥΘΕΡΙΑ

Στὸ πλῆθος τῶν κειμένων ποὺ δημοσιεύθηκαν γιὰ τὸν πανηγυρισμὸ τῶν 150 χρόνων τοῦ Εἰκοσιένα, ἄς προσθέσουμε μιὰ σελίδα, ποὺ τὸ ὕλικό της δὲν μᾶς τὸ ἔδωσαν οἱ ἱστορικοί, οἱ ἀπομνημονευματογράφοι ἢ οἱ ἀνεκδοτολόγοι, ἀλλὰ οἱ πρὸ ἀπροσδόκητες πηγές: ὁ ἑλληνικὸς οὐρανὸς καὶ οἱ ἑλληνικὲς θάλασσες. Θὰ ἀκριβολογοῦσα ἀν ἔλεγα ὅτι στὶς πηγές αὐτὲς με ὀδήγησε ἓνας ἐπιστήμων, ἓνας μετεωρολόγος, ὁ Καθηγητὴς κ. Β. Δ. Κυριαζόπουλος, ποὺ ἔχει γράψει ἓνα ἀξιόλογο μελέτημα, —πανηγυρικὸν γιὰ τὴν 25ῃ Μαρτίου—, με τὸν τίτλο Ὁ καιρὸς κατὰ τοὺς ἀγῶνας ὑπὲρ τῆς ἐλευθερίας. Καὶ πρέπει ἀκόμα νὰ πῶ ὅτι μ' ἔλαμε πολὺ νὰ σκεφθῶ ἀπάνω σ' αὐτὸ τὸ θέμα, ποὺ, βέβαια, δὲν ἐξαντλεῖται με τὴν ἔρευνα μόνο γύρω ἀπὸ παλαιότερα καὶ νεώτερα κρίσιμα ἑλληνικὰ γεγονότα.

Καὶ ἡ θάλασσα καὶ οἱ ἄνεμοι καὶ ἡ βροχὴ εἶναι ἐξακριβωμένο ὅτι πολλὲς φορὲς στάθηκαν πολὺτιμοὶ σύμμαχοι τῶν Ἑλλήνων στοὺς ἄνισους πολέμους ποὺ ὑποχρεώθηκαν νὰ κάνουν ἀπὸ τοὺς κλασικοὺς χρόνους ὡς τὸ Εἰκοσιένα. Ὁ Μαρδόνιος, ὁ στρατηγὸς τοῦ Δαρείου, ὅταν πέρασε στὴ Μακεδονία, ἔστειλε τὸ στόλο του στὴν Ἀκανθο, στὴ σημερινὴ Ἱερισσό, ἐκεῖ ὅμως, —φθινόπωρο τοῦ 492 π.Χ.—, κοντὰ στὸν Ἄθω, ἔπαθε μεγάλη συμφορὰ. Κατέβηκε σφοδρὸς βόρειος ἄνεμος ἀπὸ τὸν αὐστηρὸ Βράχο, σηκώθηκε φοβερὴ τρικυμία καὶ ὁ περσικὸς στόλος ἔχασε τρακόσια σκάφη καὶ περισσότερους ἀπὸ 20.000 ἄντρες. Μᾶς λέει ὁ Ἡρόδοτος: «Ἄλλοι συντρίβονταν στοὺς βράχους, ἄλλοι, ἐπειδὴ δὲν ἤξεραν νὰ κολυμποῦν, ἐπνίγονταν, ἄλλοι πέθαναν ἀπὸ τὸ κρύο καὶ ἄλλοι σπαράχθηκαν ἀπ' τὰ θαλάσσια θηρία, ποὺ εἶναι ἄφθονα, καὶ σήμερα ἀκόμα, στὰ νερά τῆς πρὸ ἄγριας ἀκτῆς τοῦ Αἰγαίου». Ἔτσι εἶχε ἄδοξο τέλος ἡ πρώτη εἰσβολὴ τῶν Περσῶν στὴν Ἑλλάδα.

Τὰ ἴδια καὶ χειρότερα ἔπαθε καὶ ὁ στόλος τοῦ Ξέρξη στοὺς Ἴπνους τοῦ Πηλίου, στὴ Σηπιάδα ἄκρα, στὴ Μελίβοια καὶ στὴν Κασθαναία, ὅταν ξέσπασε πάλι δυνατὴ τρικυμία με ὄρητικὸ ἄνεμο. Ἡ ἴδια πηγὴ, ὁ Ἡρόδοτος, μᾶς πληροφορεῖ ὅτι ἡ δύναμη τοῦ ἀνέμου ἦταν ἀφόρητη, κράτησε τρεῖς ἡμέρες καὶ στοίχισε στὸν Πέρση 400 πολεμικὰ, πολλὰ σιταγωγὰ καὶ ἄλλα βοηθητικὰ σκάφη, πολλοὺς στρατιῶτες καὶ ναῦτες καὶ ἄπειρα ἐφόδια καὶ σκεύη.

Ἔχουμε ἀκόμη μιὰν ἀξιομνημόνευτη ἐπέμβαση τῶν ἀνέμων καὶ τῆς θάλασσας ποὺ ἔφερε ὄλεθρο στοὺς Πέρσες (κοντὰ στὰ Κοῦλα τῆς Εὐβοίας), καὶ τὰ

ανάλογα περιστατικά του Εικοσιένα, που τα ιστορούν ο ναύαρχος Νικόδημος, ο Κασομούλης και άλλοι. Στα Στρατιωτικά Ένθymiματα του Κασομούλη διαβάζουμε αυτήν εδώ την περιγραφή μάχης, που καθαρότατα δείχνει τι αποφασιστική επίδραση είχαν οι καιρικές συνθήκες:

«Εκείτην τήν στιγμήν πίπτει εν νέφος καταχνιάς μόνον εις τὸ κέντρον, ἔπου πολεμοῦσεν ὁ ἀρχηγός (Καραϊσκάκης). Κερδίζει τήν περίστασιν τοῦ σκότους, ἐξέρχεται ἀπὸ τὰ ἄχυρώματά του, πηδᾷ ἐξω. Φονεύεται ὁ γενναῖος Ἀλβανός (ἀρχηγός), δειλιάζει ὁ στρατός τῶν ἐχθρῶν, καὶ ἐκ μιᾶς πανταχόθεν πηδήσαντες οἱ Ἕλληνες τοὺς ἐδιώξαν ἕως τὸ Βραχῶρι (ἀρχὴς Φεβρουαρίου 1823). . . Βιασμένοι οἱ Πασιιάδες ἀπὸ τήν πείναν, προβλέποντες ὅτι ἔμελλαν νὰ κλεισθοῦν πανταχόθεν κ.λπ. ἀπεφάσισαν νὰ περάσουν μὲ κάθε τρόπο τὸν πολὺ ἐξογκωμένο Ἀχελῷο κοντὰ στὴ Λεπνοῦ», (9 Φεβρουαρίου 1823) (1).

Ἄν θέλαμε τώρα νὰ ριζώσουμε μιὰ ματιά κ' ἐξω ἀπὸ τὴν Ἑλλάδα καὶ νὰ θυμίσουμε ἕνα τουλάχιστον ἀνάλογο περιστατικό, μὲ μεγάλη μάλιστα ἱστορικὴ ἀξία, θὰ μπορούσαμε νὰ ἀναφέρουμε τὸ ρόλο, τὸν ἀποφασιστικὸ ρόλο, τοῦ ρωσικοῦ χειμῶνα τοῦ 1812 στὴν ἡττα τοῦ Ναπολέοντος.

Χρειαζόνται περισσότερα γιὰ νὰ δικαιολογηθεῖ ὁ τίτλος τοῦ σύντομου αὐτοῦ κειμένου, που ἴσως προκαλεῖ τὴν ἀπορία; Δὲν πιστεύω. Ἡ Ἑλευθερία, βλέπετε, μπορεῖ νὰ ἔχει τοὺς πιὸ ἀπίθανους συμμάχους, σὲ ὅλες τὶς ἐποχὲς καὶ σὲ ὅλες τὶς χῶρες.

(Ὀκτώβριος 1971)

1. Βλ. Β. Δ. Κυριαζοπούλου, Ὁ καιρὸς κατὰ τοὺς ἀγῶνας ἐπὲρ τῆς ἐλευθερίας.

ΟΙΚΟΝΟΜΟΙ ΘΕΟΥ

ΛΕΙΟΛΟΓΗΣΙΣ ΤΟΥ ΠΛΟΥΤΟΥ ΥΠΟ ΤΟΥ ΜΕΓΑΛΟΥ ΒΑΣΙΛΕΙΟΥ

Ἡ διάκρισις τάξεων πλουσίων καὶ πτωχῶν ἀνήκει εἰς τὴν κοινωνίαν τοῦ κόσμου τούτου, διότι αὐτοῦ ἀγαθὸν εἶναι ὁ πλοῦτος. Ὁ Χριστιανισμὸς, ὡς πνευματικὴ κατάστασις, δὲν γνωρίζει διάκρισιν εἰμὴ μεταξὺ εὐσεβῶν καὶ ἀσεβῶν, μεταξὺ ἀγαθῶν καὶ πονηρῶν. Ἀλλά, καθ' ὅσον εὐρίσκεται εἰς διαρκῆ ἐπαφὴν μὲ τὸν κόσμον — εἴτε συγκρουόμενος μὲ αὐτὸν εἴτε ἀγιάζων αὐτὸν — δὲν δύναται νὰ ἀγνοήσῃ καὶ τὴν πρώτην ἐκείνην διάκρισιν. Ὁφείλει μάλιστα νὰ λάβῃ θέσιν ἔναντι αὐτῆς καὶ λαμβάνει θέσιν καθ' ὅλους τοὺς αἰῶνας. Ἄλλωστε, ὡς θὰ ἴδωμεν, δύναται νὰ ἐνταχθῇ εὐχερῶς καὶ εἰς τὰ ἰδικὰ του πλαίσια ἢ διάκρισις αὐτή, ὅταν λαμβάνῃ ἠθικὸν περιεχόμενον.

Τὸν Δ' αἰῶνα μετὰ Χριστόν, ἐποχὴν πνευματικῶν καὶ πολιτικῶν συγκρούσεων, κατὰ τὴν ὁποίαν ἔσβηνε μία αὐτοκρατορία, ἡ Ρωμαϊκὴ, διὰ νὰ ἰδρυθῇ ἄλλη, ἡ Ἑλληνικὴ Χριστιανικὴ, τὰ κοινωνικὰ προβλήματα εἰλκυσαν εἰς μέγαν βαθμὸν τὴν προσοχὴν καὶ τὴν σκέψιν τῶν μεγάλων ἐκκλησιαστικῶν Πατέρων. Τέκνον τῆς ἐποχῆς αὐτῆς ὁ Μέγας Βασίλειος (330 - 378), ἔδωσε γραμμὴν εἰς τὴν ἀντιμετώπισιν τοῦ προβλήματος τοῦ πλοῦτου καὶ τῆς πενίας, γραμμὴν καὶ διὰ τῆς θεωρίας καὶ διὰ τῆς πράξεως.

Αἱ ἀπόψεις του, ἐν προκειμένῳ, διατυπωμέναι ἄλλοτε διακηρυκτικῶς καὶ ἄλλοτε ἀξιολογικῶς, χρειάζεται νὰ συναχθοῦν κατόπιν προσεκτικῆς ἐξετάσεως διὰ νὰ μὴ ἐμφανισθοῦν μονομερῶς. Ὅταν διακηρύσσῃ, φθάνει μέχρις ἀκροτήτων εἰς τὴν καταπολέμησιν τῆς καταχρήσεως τοῦ πλοῦτου καὶ δύναται νὰ θεωρηθῇ ὡς πρόδρομος τῶν κοινωνιοκρατικῶν συστημάτων τῶν νεωτέρων χρόνων, ὡς συμβαίνει ἄλλωστε καὶ μὲ τὸν Ἰωάννην Χρυσόστομον. Οὕτω δὲ ἐξελήφθησαν, πράγματι, αἱ ἀπόψεις του ὑπὸ τινῶν ἐρευνητῶν, οἱ ὅποιοι δὲν κατώρθωσαν νὰ εἰσχωρήσουν εἰς τὸ βάθος. Ὅταν ἀξιολογῇ, τοποθετεῖται θετικῶς ἔναντι τοῦ πλοῦτου καὶ ἐκθέτει τοὺς ὅρους τῆς δικαιώσεώς του. Διὰ τοῦτο, οἱ περιορίζοντες τὸ ἐνδιαφέρον των εἰς μόνας τὰς πολεμικὰς διακηρύξεις τοῦ Βασιλείου, κατ' ἀνάγκην παρερμηνεύουν τὰς σκέψεις του.

Μεταξὺ τῶν συγγραμμάτων τοῦ Βασιλείου φέρεται καὶ τὸ ὑπὸ τὸν τίτλον Ἀσκητικαὶ Διατάξεις, εἰς τὰς ὁποίας διακηρύσσεται ἐντόνως ὅτι τελεία κοινωνία εἶναι ἐκείνη εἰς τὴν ὁποίαν δὲν ὑφίσταται ἰδιοκτησία. «Κοινωνίαν γὰρ

βίου τελειωτάτην ἐγὼ καλῶ, ἐν ἧ κτήσεως μὲν ἰδιότης ἐξῴριστα, γνώμη δὲ ἐναντιώσις ἀπελήλαται⁽¹⁾. Παρ' ὧν ὅτι τὸ σύγγραμμα τοῦτο εἰς τὸν Βασίλειον, ἀλλὰ πιθανῶς εἰς μαθητὴν του, ἢ δὲ ὡς ἄνω διακῆρυξις του ἀναφέρεται βασικῶς εἰς τὸν μοναχικὸν βίον, πρέπει νὰ ὁμολογηθῇ ὅτι καὶ εἰς ἔργα τοῦ Βασιλείου, καὶ δὴ τὰ μὴ ἀσκητικά, ἀπαντᾷ παρομοίᾳ διδασκαλίᾳ, ἢ ὅποια κατοχυρώνεται μὲ σοβαρὰ ἐπιχειρήματα. Καὶ συγκεκριμένως:

(α) Μὲ τὸ παράδειγμα τῶν ζώων. Τὰ ποιμνία τῶν προβάτων βόσκουν ἐπὶ τοῦ ἰδίου ὄρους καὶ οἱ πολυπληθεῖς ἵπποι ἀπολαύουν τοῦ φυσικοῦ χόρτου εἰς τὴν αὐτὴν πεδιάδα, χωρὶς ἐριδας μεταξύ των. Ἡμεῖς ὁμῶς ἀρπάζομεν τὰ κοινὰ καὶ ἰδιοποιούμεθα τὰ ἀνήκοντα εἰς τοὺς πολλούς⁽²⁾.

(β) Μὲ φυσικὰ τεκμήρια. Ἀπὸ ποῦ ἔλαβε τὴν περιουσίαν του ὁ πλούσιος; Ὁ ἰδιοποιούμενος τὰ φυσικὰ οἰκονομικὰ ἀγαθὰ ὁμοιάζει μὲ τὸν θεατὴν ἐκεῖνον ὁ ὁποῖος, ἀφοῦ εἰσέλθῃ πρῶτος εἰς τὸ θέατρον, τὸ καταλαμβάνει ὀλόκληρον καὶ ἐμποδίζει τὴν εἰσοδὸν παντὸς ἄλλου εἰς αὐτό, κρίνων τοῦτο ὡς ἀπολύτως ἰδικόν του. Αὐτὸς ὁ ὁποῖος γεννᾶται γυμνὸς καὶ γυμνὸς ἐπιστρέφει εἰς τὴν γῆν, εἶναι παράλογον νὰ ἰδιοποιητῆται τὰ κοινὰ ἀγαθὰ, διὰ μόνον τὸν λόγον ὅτι εἰς ἓν εἶδος ἀγῶνος δρόμου τὰ ἔχει προλάβει αὐτός⁽³⁾.

(γ) Μὲ τὸ τεκμήριον τοῦ κοινωνικοῦ προορισμοῦ τοῦ πλούτου. Ὁ ἄριστος ἀνήκει εἰς τὸν πεινῶντα, τὸ ἱμάτιον εἰς τὸν γυμνόν, τὸ ὑπόδημα εἰς τὸν ἀνυπόδητον, τὸ ἀργύριον εἰς τὸν ἐνδεῆ. Ἐκεῖνος ὁ ὁποῖος, κατακρύπτων τὰ ἀγαθὰ, ἀποφεύγει νὰ ἐνδύσῃ τὸν γυμνόν ἢ νὰ θρέψῃ τὸν πεινασμένον, δὲν εἶναι τίποτε ὀλιγώτερον ἀπὸ λαιποδύτην ἀπογυμνοῦντα τὸν ἐνδεδυμένον⁽⁴⁾.

(δ) Τέλος, μὲ τὸ παράδειγμα τῆς παλαιᾶς Ἐκκλησίας. Εἰς τὴν πρώτην χριστιανικὴν κοινότητα ἅλα ἦσαν κοινὰ, ὁ βίος, ἡ ψυχὴ, ἡ συμφωνία, ἡ τράπεζα, ἡ ἀδελφότης καὶ ἡ ἀγάπη, ἢ ὅποια μετέβαλλεν εἰς ἓν τὰ πολλὰ σώματα καὶ συνήρμοζεν εἰς μίαν ὁμόνοιαν τὰς διαφόρους ψυχάς⁽⁵⁾.

Ἀκόμη καὶ ἂν περιορίζετο εἰς τὴν διατύπωσιν τῶν ὡς ἄνω μόνον σκέψεων ὁ Βασίλειος, πάλιν παρανόησιν αὐτῶν θ' ἀπετέλει τὸ νὰ ἐκφράσῃ κανεὶς τὴν γνώμη, ὅτι οὗτος συνιστᾷ τὴν κατ' ἰσομοιρίαν κατανομὴν τοῦ πλούτου καὶ τὴν κατάργησιν τῆς ἰδιοκτησίας. Τοῦτο θὰ ἐπετρέπετο, ἐὰν ὁ Βασίλειος κατέκρινεν ὡς ἀρχὴν τὴν συσσώρευσιν τῶν ἀγαθῶν εἰς χεῖρας ὀρισμένων ἀνθρώπων, ἀλλὰ δὲν τὸ πράττει. Κατακρίνει ὄχι τὸν πλοῦτον, ἀλλ' ἀπλῶς τοὺς πλουσίους, καὶ φυσικὰ ἔχει ὄλους, ἀλλ' ἀπλῶς ἐκεῖνους οἱ ὅποιοι ἐπιδεικνύουν ἀσυγχώρητον ἀδιαφορίαν ἐναντι τῆς δυστυχίας τῶν πολλῶν. Δὲν πρέπει δὲ νὰ διαφεύγῃ

1. Ἀσκητικαὶ Διατάξεις, 18, 1.

2. Ὁμιλία ρηθείσα ἐν λιμῷ καὶ ἀσχμῷ, 8.

3. Εἰς τὸ Καθελῶ μου τὰς ἀποθήκας, 7.

4. Αὐτόθι.

5. Ὁμιλία ρηθείσα ἐν λιμῷ καὶ ἀσχμῷ, 8.

τά οικονομικά αγαθά, είτε φυσικά είτε επίκτητα, ὁ πλοῦτος. Ἡ ἄνισος κατανομή των εἰς τὸν κόσμον δὲν εἶναι τυχαία, ἀλλὰ καθορίζεται ὑπὸ τοῦ Θεοῦ διὰ παιδαγωγικούς σκοπούς, διὰ νὰ λάβουν δηλαδή τὴν εὐκαιρίαν οἱ μὲν πλούσιοι νὰ ἐκδηλώσουν χρηστότητα καὶ πιστὴν διαχείρισιν, οἱ δὲ πτωχοὶ νὰ ἐπιδιώξουν καρτερίαν καὶ ὑπομονὴν (*). Οὕτως, ἡ διάκρισις τῶν τάξεων ἀπὸ τῆς κοσμικῆς εἰσέρχεται εἰς τὴν θρησκευτικὴν σφαιρὰν.

Ὁ πλούσιος εἶναι ἀπλῶς διαχειριστὴς, οἰκονόμος, τῆς περιουσίας τοῦ Θεοῦ· οἰκονόμος ἐστὶ τῶν παρὰ Θεοῦ (7), ἀγαθοῦ Θεοῦ γέγονας ὑπέρτης· οἰκονόμος τῶν ὁμοδούλων (*). Ὑπὸ τὴν ιδιότητα δὲ αὐτὴν ὀφείλει νὰ διαχίριζεται τὸν πλοῦτον οικονομικῶς καὶ ὄχι ἀπολαυστικῶς (*). Τὴν ἰδίαν διδασκαλίαν ἐπρόκειτο ν' ἀναπτύξῃ μετ' ὀλίγον χρόνον καὶ ὁ Ἰωάννης Χρυσόστομος (10). Ὁ πλοῦτος προερχόμενος ἐκ τοῦ Θεοῦ, πατὴρ ὄλων τῶν ἀνθρώπων, προορίζεται δι' ὅλους καὶ ἀποβλέπει εἰς τὴν ὀλικὴν εὐημερίαν ὄλων. Ἐπομένως οἰκονομικὴ διαχείρισις τούτου σημαίνει κάλυψις τῶν ἀναγκῶν τοῦ συνόλου πάσης συγκεκριμένης κοινωνίας. Τοῦτο δὲ ἐπιτυγχάνεται, ὅταν ἡ διαχείρισις αὐτοῦ διέπεται ἀπὸ τὴν ἀρχὴν τῆς ἀγάπης καὶ ἡ χρεῖσις αὐτοῦ ἀπὸ τὴν ἀρχὴν τοῦ μέτρου.

Ἡ ἀγάπη εἶναι τὸ ἀντικείμενον τῆς καινῆς ἐντολῆς τοῦ Ἰησοῦ Χριστοῦ (11). Εἶναι ἡ νέα ἀρχὴ τὴν ὁποίαν εἰσήγαγεν ὁ Χριστὸς εἰς τὸν κόσμον τούτον καὶ ἡ ὁποία, ἂν καὶ ἀφορᾷ γενικώτερον εἰς ὅλην τὴν ἠθικὴν συγκρότησιν τῶν ἀνθρώπων, ρυθμίζει ἰδιαιτέρως τὰς ἐν τῇ κοινωνίᾳ σχέσεις αὐτῶν. Ὁ ἑλληνικὸς ἔρωσ ἐπιζητεῖ, κυρίως, ἱκανοποίησιν τοῦ ὑποκειμένου, ὅθεν εἰς τὰς κοινωνικὰς σχέσεις τῶν ἀνθρώπων τῆς κλασικῆς ἀρχαιότητος ἐπικρατεῖ ὁ ἀτομικισμὸς, ἐνῶ ἡ χριστιανικὴ ἀγάπη ἀποβλέπει κυρίως εἰς τὴν ἱκανοποίησιν τοῦ ἀντικειμένου, ὅπου καθιστᾷ τὸν Χριστιανισμὸν ἐξ ὄχως κοινωνικὸν θρησκευτικὸν σύστημα. Ὁ ἔρωσ ἀπαιτεῖ, ἡ ἀγάπη χορηγεῖ.

Ἦτο, βεβαίως, κοινὸς τόπος τῶν φιλοσοφημάτων τῆς ἑλληνιστικῆς ἐποχῆς ἡ ἰδέα περὶ ἀδελφότητος τῶν ἀνθρώπων, ἀλλὰ τὸ κήρυγμα αὐτῶν ἦτο μετέωρον, διότι ἀφ' ἐνός μὲν παρεθεωρεῖτο ἡ ἀρχὴ ἀπὸ τῶν ὁποίων ἐκκινουῦσα ἡ παγκόσμιος ἀδελφότης ἠδύνατο νὰ λάβῃ ὑπαρξιν καὶ ἀξίαν, ἀφ' ἑτέρου δὲ παρέμενεν ἀσαφὲς τὸ τέλος τὸ ὁποῖον ἔπρεπεν αὐτῇ νὰ ἐπιδιώκῃ. Μόνον ὅπου

6. Εἰς τὸ *Καθελῶ μου τὰς ἀποθήκας*, 7. Βλ. ὁμοίαν ἀντίληψιν τοῦ Χρυσόστομου, ἰδίως ἐν *Πρὸς τοὺς καταλείψαντας*, 2, PG 56, 266.

7. *Περὶ φόνον*, 5.

8. Εἰς τὸ *Καθελῶ μου τὰς ἀποθήκας*, 2.

9. *Πρὸς πλουτιόντας*, 3· οἰκονομικὴν τοῦ πλοῦτου χρῆσιν, ἀλλ' οὐκ ἀπολαυστικὴν τοὺς σωφρόνως λογιζομένους νομίζειν προσήκον.

10. Εἰς *Ἄ Κορινθίους Ὁμιλία*, 10, 2-4, PG 61, 84-88.

11. «Ἐντολὴν καινὴν δίδωμι ὑμῖν ἵνα ἀγαπάτε ἀλλήλους», *Ἰωάν.*, 13, 34.

τὴν σκιάν τοῦ ὑπερβατικοῦ ὄντος εἶναι δυνατὸν νὰ λάβῃ ὑπόστασιν οἰαδῆποτε ἐγκόσμιος πραγματικότης καθολικοῦ χαρακτήρος. Ὁ Χριστιανισμὸς ἔδωσε πλούσιον περιεχόμενον εἰς τὴν ἀγάπην, διότι ἀπέδωσε τὴν προέλευσίν της εἰς τὸν Θεὸν καὶ τὴν κατέστησεν ἐνέργειαν αὐτοῦ. «Ἐν τούτῳ ἐστὶν ἡ ἀγάπη, οὐχ ὅτι ἡμεῖς ἠγαπήκαμεν τὸν Θεόν, ἀλλ' ὅτι αὐτὸς ἠγάπησεν ἡμᾶς καὶ ἀπέστειλε τὸν υἱὸν αὐτοῦ ἰλασμὸν περὶ τῶν ἁμαρτιῶν ἡμῶν» (12). Πηγὴ δηλαδή τῆς ἀγάπης εἶναι ἡ δύναμις τοῦ Θεοῦ, διὰ τῆς ὁποίας ἐνεργεῖ ἐντὸς τοῦ κόσμου, τὸ ὅτι ὁ Θεὸς ἠγάπησεν ἡμᾶς· καὶ ἡ ἰδική μας ἀγάπη δὲν εἶναι δυνατὸν νὰ θεωρηθῇ εἰμὴ ὡς ἀντανάκλασις τῆς θείας ἀγάπης. Ἐδωσε δέ, ἐπίσης, ὁ Χριστιανισμὸς καὶ σκοπὸν εἰς τὴν ἀγάπην τοῦ ἀνθρώπου, συνιστάμενον ἀφ' ἑνὸς μὲν εἰς τὴν πρὸς τὸν Θεὸν προσέγγισιν καὶ τὴν οἰκείωσιν τῆς θείας ζωῆς, ἀφ' ἑτέρου δὲ εἰς τὴν προσπάθειαν διὰ τὴν πνευματικὴν, ἠθικὴν καὶ ὑλικὴν προαγωγὴν τῶν συνανθρώπων.

Ἡ ἀγάπη εἶναι κατὰ τὸν Βασίλειον ἔμφυτος εἰς τὸν ἄνθρωπον δύναμις, θεμελιώδης λειτουργία αὐτοῦ. Ὁ ἄνθρωπος ἐφίεται φύσει τοῦ ἀγαθοῦ καὶ ἐπομένως ἐφίεται τοῦ Θεοῦ, ὁ ὁποῖος εἶναι ὁ μόνος κυρίως ἀγαθός (13). Ἀλλὰ βεβαίως ἡ ἔφεσις ἐπεκτείνεται καὶ πρὸς τὰ κτίσματα τὰ ὁποῖα εἶναι ἀγαθὸν ἔργον τοῦ ἀγαθοῦ Θεοῦ. Ἡ ἀγάπη λοιπὸν πρὸς τοὺς συνανθρώπους εἶναι καθολικὴ δύναμις τῆς ψυχῆς, μὴ διακρίνουσα πρόσωπα, ἀλλ' ἀπευθυνομένη πρὸς πάντας καὶ ἀποβλέπουσα εἰς τὴν προκοπὴν πάντων, καθὼς ἐλέχθη ἤδη ἀνωτέρω. Μὲ τὴν πνοὴν αὐτῆς τῆς δυνάμεως ἡ κοινωνία καθίσταται σύνολον ἀνθρώπων διαβιούντων κατὰ πάντα ἐν ἁρμονίᾳ, διαπνεομένων ἀπὸ κοινὰ ἰδεώδη, καταβαλλόντων κοινούς κόπους πρὸς πνευματικὴν βελτίωσιν καὶ ἐχόντων κοινὰ μέσα συντηρήσεως, τὰ οικονομικὰ ἀγαθὰ (14).

Ἡ ἐφαρμογὴ τῆς ἀρχῆς τῆς ἀγάπης εἰς τὴν χρῆσιν τοῦ πλούτου φέρει ἐξισορρόπησιν εἰς τὰς κοινωνικὰς ομάδας καὶ καθιστᾷ τοὺς πλουσίους εὐόρκους διαχειριστὰς τῶν ἀγαθῶν τοῦ Θεοῦ. Ἡ ἀπόκρυψις τῶν ἀγαθῶν (15) καὶ ἡ ἐπαχθὴς μέριμνα διὰ τὴν ἐπαύξησιν τοῦ πλούτου, καὶ δὴ μὲ ἀθέμιτα μέσα ὡς ἡ ἀρπαγὴ καὶ ἡ τοκογλυφία (16), εἶναι δείγματα πλεονεκτικοῦ φρονήματος καὶ μαρτυροῦν ἀπομάκρυνσιν τῆς ἀγάπης ἀπὸ τὰς κοινωνικὰς σχέσεις, δηλαδή ἠθικὴν διαστροφὴν.

Ἡ ἀρχὴ τοῦ μέτρου βασιζέται εἰς τὴν χριστιανικὴν διδασκαλίαν περὶ ὑπερηλικῆς καὶ προσκαιροῦ φύσεως τῶν ἀγαθῶν τοῦ κόσμου τούτου. Ὅπως ὁ κόσμος ἐν γένει εἶναι φευγαλέος καὶ ἀπατηλός, ὑπολείπεται δὲ τοῦ πραγματι-

12. Α' Ἰωάν., 4, 10.

13. Ὅροι κατὰ Πλάτος, 2, 1.

14. Βλ. Ἀσκητικὰς Διατάξεις, 18, 1.

15. Πρὸς πλουτοῦντας, 2.

16. Ὁμιλία Β' εἰς Ψαλμὸν 14, 1.

κοῦ καὶ αἰωνίου κόσμου ὅσον τὸ σῶμα ὑπολείπεται τῆς ψυχῆς (17), οὕτω καὶ τὰ ἀγαθὰ αὐτοῦ εἶναι παροδικά. Δὲν εἶναι βεβαίως ἀπόβλητος ὁ παρὼν κόσμος, ἀλλ' ἡ ἀξία αὐτοῦ ἐγκρίεται εἰς τὸ ὅτι ἀποτελεῖ στάδιον εἰς τὸ ὁποῖον πρέπει νὰ ἀγωνισθῇ καλῶς ὁ ἄνθρωπος, διὰ νὰ λάβῃ ὡς ἐπαθλὸν τὰ πνευματικὰ ἀγαθὰ, τὰ οὐράνια. Τὰ δὲ ἀγαθὰ αὐτοῦ τοῦ κόσμου εἶναι μέσα συντηρήσεως τοῦ ἀνθρώπου. Μέτρον τῆς καρπώσεως τῶν οἰκονομικῶν ἀγαθῶν εἶναι ἡ πλήρωσις τῆς ἀνάγκης· τὸ περιττὸν εἶναι ἐκ τοῦ πονηροῦ. Οἱ ἄνθρωποι βεβαίως ἐφεύρον πλῆθος ἀπολαύσεων καὶ τέρψεων, αἱ ὁποῖαι, ἐνῶ δὲν προσπορίζουν εἰς αὐτοὺς καμμίαν οὐσιώδη ὠφέλειαν, παρεμβάλλουν συνήθως καὶ ἐμπόδια εἰς τὸν δρόμον τῆς οικειώσεως τῶν πνευματικῶν καὶ ἠθικῶν ἀγαθῶν. Οὕτως, ἡ χρῆσις τῆς τροφῆς, διὰ νὰ λάβωμεν ἐν παράδειγμα, πληροὶ οὐσιώδη ἀνάγκην, διότι, διατρυῶσα βιολογικῶς τὴν ζωὴν τοῦ ἀνθρωπίνου ὀργανισμοῦ, παρέχει εἰς τὸν ἄνθρωπον τὴν δυνατότητα ἀσκήσεως τῆς ἀρετῆς. Ἡ λαίμαργία ὁμοῦς εἶναι φευκτέα, ὅχι μόνον διότι εἶναι ἄσκοπος, ἀλλὰ καὶ διότι διαφθείρει τὴν πρὸς τὸ καλὸν τάσιν τοῦ ἀνθρώπου καὶ καταστρέφει τὸ σῶμα (18). Ὅλαι αἱ ἐνέργειαι αὐτοῦ πρέπει ν' ἀποβλέπουν εἰς κάποιον ὄψηλόν σκοπὸν, ἀλλ' αἱ ἀπολαύσεις τοῦ κόσμου τούτου καὶ ἡ πολυτέλεια δὲν ἔχουν σκοπὸν, ἀποτελοῦν αὐτοσκοπὸν (19). Εἶναι ἀληθές ὅτι ὁ Βασιλεὺς, ἂν καὶ ἀφήνῃ περιθώρια διὰ τὴν ἐπίδοσιν εἰς σεμνάς καὶ ὠφελίμους ἀπολαύσεις, εἶναι γενικῶς αὐστηρὸς εἰς τὰς κρίσεις του περὶ τῶν ψυχαγωγικῶν ἐν γένει ἀσχολιῶν, ὅχι μόνον λόγῳ τοῦ συνδέσμου τούτων κατὰ τὴν ἐποχὴν ἐκείνην μετὰ τὴν διεφθαρμένην εἰδωλολατρικὴν κοινωνίαν, ἀλλὰ καὶ λόγῳ τοῦ ἀσκητικοῦ πνεύματος ἀπὸ τὸ ὁποῖον ἐνεφορεῖτο ὁ ἴδιος. Ἐξ ἄλλου, ὁμοῦς, ἡ ἀποφίσις του περὶ τοῦ ὅτι ἡ κατάρχησις τοῦ πλούτου εἰς ἀσκόπους δαπάνας, ἡ ὁποία μαρτυρεῖ ἀκόρεστον ἐπιθυμίαν καὶ καθιστᾷ εἰς τὴν πραγματικότητά πτωχοῦς τοὺς πλουσίους (20), εἶναι ἐγκυρος διὰ πᾶσαν ἐποχὴν αὐτοῦ. Ἡ διηνεκὴς ἀναζήτησις νέων ἀπολαύσεων δεικνύει πόσον πτωχὸς εἶναι καὶ ὁ πλουσιώτερος τῶν ἐπὶ γῆς ἀνθρώπων, ἀφοῦ δὲν εὕρισκε τὰ μέσα πληρώσεως ὄλων τῶν ἐπιθυμιῶν του.

Καθὼς ἐκ τῶν ἀνωτέρω ἀποδεικνύεται, ὁ πλούτος κατὰ τὸν Βασιλεῖον δὲν εἶναι κατ' ἀρχὴν κακὸς οὔτε ὀδηγεῖ κατ' ἀνάγκην ἢ καθ' ἑαυτὸν εἰς τὴν διαφθοράν. Ἐὰν εἶναι ἀληθές ὅτι τὰ χρήματα φέρουν πολλοὺς εἰς διαφθοράν, ἐνῶ ἡ πενία σωφρονίζει πολλοὺς ἄλλους (21), ἄλλο τόσον εἶναι ἀληθές ὅτι πολλοὶ ἐκ τῶν πτωχῶν κατὰ τὴν περιουσίαν εἶναι πλεονεκτικώτατοι κατὰ τὴν προαί-

17. Πρὸς τοὺς νέους, 2.

18. Ὁμιλίαι Περὶ νηστείας Α' καὶ Β'.

19. Εἰς Ἑξαήμερον, 1, 7.

20. Πρὸς πλουτοῦντας, 5.

21. Ὁμιλία εἰς Ψαλμὸν 45, 1.

ρουν (22). Ὁ πλοῦτος κατ' ἀρχὴν εἶναι ὄργανον καλοῦ, μεταβάλλεται δὲ εἰς ὄργανον δυστυχίας καὶ πονηρίας, ἐφ' ὅσον ἢ δι' αὐτὸν μέριμνα κατατρώγει τὴν ζωὴν καὶ τραυματίζει τὸ ἦθος. Δύναται νὰ ὑπηρετήσῃ τὴν ἀρετὴν, ἀλλὰ καὶ νὰ ὀδηγήσῃ εἰς τὴν κακίαν. «Εἰ μὲν ἐφόδιον πρὸς ἀδικίαν ὁ πλοῦτος, ἐλεεινὸς ὁ πλουτῶν· εἰ δὲ ὑπηρεσία πρὸς ἀρετὴν, οὐκ ἔχει χῶρον ἢ βασκανία, κοινῆς τῆς ὑπ' αὐτοῦ ὠφελείας ἅπασι προκειμένης» (23). Ὅσοι πλοῦσοι εἶναι τυχὸν ἀπάνθρωποι, ὀφείλουσιν τοῦτο εἰς τὴν ὡς ἐκ τῆς διστραμμένης διαθέσεώς των ἐγκατάλειψιν τῆς ἀρχῆς τῆς ἀγάπης καὶ τῆς ἀρχῆς τοῦ μέτρου.

Εἶναι προφανὲς ὅτι αἱ ἀντιλήψεις τοῦ Βασιλείου περὶ πλοῦτου εἶναι κατὰ τοῦτο μόνον ἐπαναστατικαί, ὅτι ἐπιδιώκουσιν τὴν διὰ τῆς ἐπιδράσεως τοῦ χριστιανικοῦ πνεύματος μεταβολὴν τοῦ τρόπου διαχειρίσεως αὐτοῦ, διὰ νὰ ὀφελουῖνται ὅλοι οἱ ἔχοντες ἀνάγκην καὶ νὰ προάγεται ἡ κοινωνικὴ διαβίωσις. Ἐὰν ὁ πλούσιος ἀνταποκρίνεται ὀρθῶς εἰς τὰς θρησκευτικὰς καὶ τὰς κοινωνικὰς ἀπαιτήσεις, εἶναι δόκιμος καὶ πιστὸς διαχειριστῆς. Ἐὰν λόγῳ παραμερισμοῦ τῶν δύο ὡς ἄνω ἀρχῶν ματαιώσῃ τὸν προορισμὸν τοῦ πλοῦτου, εἶναι ὑπεύθυνος ἐνώπιον τοῦ Θεοῦ διὰ τὴν ἀποτυχίαν. Εἰς τὴν πρώτην περίπτωσιν ἡ διάκρισις τάξεων πλουσίων καὶ πτωχῶν εἶναι τυπικὴ καὶ καθίσταται μέσον κοινωνικῆς καὶ ἠθικῆς προόδου, ἐνῶ εἰς τὴν δευτέραν αὕτη εἶναι οὐσιαστικὴ καὶ ἀποτελεῖ παράγοντα διασπάσεως τῆς κοινωνίας.

Παράδειγμα ἐνδεδειγμένης χρήσεως τοῦ πλοῦτου παρέχει ὁ Μέγας Βασίλειος ἑαυτὸν. Καταγόμενος ἀπὸ ἀριστοκρατικὸν γένος καὶ κληρονομήσας ἀξίολογον περιουσίαν, τὴν διέθεσεν εἰς τὴν θεραπείαν κοινωνικῶν ἀναγκῶν. Μετέδιδεν ἀπὸ τὸ προσωπικόν του ταμεῖον ἀφθόνης εἰς τοὺς πτωχοὺς (24) καὶ εἰς καιρὸν σιτοδείας ἔτρεφεν ἑκατοντάδας δυστυχῶν ἀνθρώπων (25). Ἀλλὰ, βεβαίως, ἐπραγματοποίησε καὶ μονιμώτερον ἔργον· ἱδρυσεν πλησίον τῆς Καισαρείας τὴν πόλιν τῶν πτωχῶν, τὴν ὀνομασθεῖσαν βραδύτερον Βασιλειάδα.

22. Ὁμιλία εἰς Ψαλμὸν 33, 5.

23. Περὶ φθόνου, 5.

24. Γρηγορίου Νύσσης, Πρὸς Ἐννόμιον, 1, 10, W. Jaeger.

25. Γρηγορίου Θεολόγου, Ἐπιτάφιος εἰς Βασιλείον, 35.

Β'

ΦΥΣΙΚΑΙ ΕΠΙΣΤΗΜΑΙ

THE UNIVERSITY OF CHICAGO

Ι

ΦΑΡΜΑΚΟΛΟΓΙΑ - ΑΣΤΡΟΦΥΣΙΚΗ

ΓΕΩΛΟΓΙΑ - ΨΥΧΟΛΟΓΙΑ

1
H. J. ...
...

ΓΕΩΡΓΙΟΥ ΙΩΑΚΕΙΜΟΓΛΟΥ

Μέλους τῆς Ἀκαδημίας Ἀθηνῶν καὶ τῆς Ποντιφικῆς Ἀκαδημίας Ἐπιστημῶν
Ὁμοτίμου Καθηγητοῦ τοῦ Πανεπιστημίου Ἀθηνῶν
τ. Προέδρου τοῦ Ὁργάνου Ἐλέγχου Ναρκωτικῶν τοῦ Ο.Η.Ε. καὶ τῆς
Ἐπιτροπῆς Ἐμπειρογνομόνων διὰ τὰ Φάρμακα τὰ προκαλοῦντα
Τοξικομανίαν τῆς Παγκοσμίου Ὁργανώσεως Ὑγείας

Ἡ ΣΗΜΑΣΙΑ ΤΩΝ ΔΙΕΘΝΩΝ ΣΥΜΒΑΣΕΩΝ ΔΙΑ ΤΗΝ ΚΑΤΑΠΟΛΕΜΗΣΙΝ ΤΗΣ ΤΟΞΙΚΟΜΑΝΙΑΣ

Ἡ τοξικομανία εἶναι συνέπεια χρονίας λήψεως ὀρισμένων φαρμάκων προκαλοῦντων παθολογικὴν κατάστασιν με βλάβην τοῦ ἀτόμου καὶ τῆς κοινωνίας.

Ἀπὸ ἐπιστημονικῆς ἀπόψεως καλοῦμεν φάρμακα τὰς χημικὰς οὐσίας αἱ ὁποῖαι ἐπιδρῶν καθ' οἰονδήποτε τρόπον ἐπὶ ζώντων κυττάρων (1). Ὁ ὀρισμὸς οὗτος δὲν περιλαμβάνει τὰς δυναμογόνους οὐσίας, τὰς ἄλλως θρεπτικὰς καλουμένας, τῶν ὁποίων ἔχει ἀνάγκη ὁ ὄργανισμός, ἵνα τοῦτο μὲν τὰς λειτουργίας τῆς ἀνταλλαγῆς τῆς ὕλης αὐτοῦ ἐκπληροῖ, τοῦτο δὲ καθίσταται δυνατὴ ἡ ἀνάπλασις νέας σωματικῆς οὐσίας. Τὰ περὶ τῶν οὐσιῶν τούτων διδάσκει ἡ Φυσιολογία.

Ἐπάρχουν ὅμως καὶ οὐσίαι τὰς ὁποίας πρέπει νὰ θεωρήσωμεν καὶ ὡς θρεπτικὰς οὐσίας καὶ ὡς φάρμακα. Τοιαύτη οὐσία εἶναι τὸ οἰνόπνευμα ἢ αἰθυλικὴ ἀλκοόλη, τὸ κύριον συστατικὸν τῶν οἰνοπνευματωδῶν ποτῶν, τὸ ὁποῖον ἀφ' ἐνὸς μὲν καίμενον εἰς τὸν ὄργανισμόν παράγει θερμότητα, ὅπως π.χ. τὸ σάκχαρον, εἶναι δηλαδὴ θρεπτικὴ οὐσία, ἀφ' ἑτέρου δὲ δρᾷ ἐπὶ διαφόρων ὀργάνων τοῦ ἀνθρώπου καὶ τῶν ζώων, καὶ μάλιστα τοῦ κεντρικοῦ νευρικοῦ συστήματος, καὶ προκαλεῖ μέθην.

Ἐν τῇ Πρακτικῇ Ἱατρικῇ ἡ λέξις φάρμακον ἔχει διττὴν σημασίαν. Ἀφ' ἐνὸς φάρμακα εἶναι αἱ ἱαματικαὶ οὐσίαι, τὰς ὁποίας χρησιμοποιοῖ ὁ ἱατρός διὰ τὴν θεραπείαν ἢ πρόληψιν παθολογικῶν καταστάσεων, ἀφ' ἑτέρου οὐσίαι αἵτινες προκαλοῦν ἀνεπιθυμήτους ἢ τοξικὰς ἐνεργείας, δηλαδὴ τὰ καλούμενα δηλητήρια.

Ἀπὸ καθαρῶς ἐπιστημονικῆς ἀπόψεως δὲν δυνάμεθα νὰ κατατάξωμεν τὰς διαφόρους χημικὰς οὐσίας εἰς δύο κλάσεις, δηλαδὴ τὴν τῶν δηλητηρίων καὶ τῶν ἱαματικῶν οὐσιῶν. Ποῦ πρέπει νὰ καταταχθῇ, π.χ., τὸ κοινὸν μαγειρικὸν ἅλας, τὸ ὁποῖον ἀφ' ἐνὸς μὲν εἶναι ἀπαραίτητον εἰς τὸν ὄργανισμόν, ἀφ' ἑτέρου δὲ χρησιμοποιοῖται ὡς ἱαματικὴ οὐσία ὑπὸ μορφήν φυσιολογικῶν διαλυμάτων, τὰ ὁποῖα ἐνίενται πρὸς θεραπείαν αἱμορραγιῶν διὰ νὰ ἀναπληρώσωμεν τὸ ἀπολεσθὲν αἷμα.

Ἐάν τὸ μαγευτικὸν ἔλας ληφθῆ εἰς μεγάλας δόσεις, προκαλεῖ δρῆλη-
ρίαν. Ὁρθῶς εἶπεν ὁ Ὀβίδιος «Nihil prodeat quod non laedere possit
idem» (*Trist.* II, 286), δηλαδῆ, οὐδὲν ὠφελεῖ τὸ ὅποιον νὰ μὴ δύναται συγ-
χρόνως καὶ νὰ βλάψῃ (3).

Εἰς τὰς διεθνεῖς συμβάσεις, τὰς ὁποίας θὰ ἀναφέρωμεν κατωτέρω, τὰ φάρ-
μακα τὰ ὅποια προκαλοῦν τοξικομανίαν καλοῦνται ναρκωτικά.

Ἐν τῇ Φαρμακολογίᾳ διακρίνομεν δύο ομάδας ναρκωτικῶν. Εἰς τὴν πρῶ-
την ομάδα ἀνήκουν, π.χ., ὁ αἰθέρ, τὸ χλωροφόρμιον, τὰ ὕπνωτικά βερονάλη,
λουρινάλη καὶ πολλὰ ἄλλα. Αἱ ἐνέργειαι τῶν διακρίνου τῶν ναρκωτικῶν τῆς
δευτέρας ομάδος, εἰς τὴν ὁποίαν ἀνήκουν ἡ μορφίνη καὶ τὰ συγγενῆ αὐτῆς.

Τὰ ἀνωτέρω φάρμακα ὀρθῶς καλοῦνται ναρκωτικά. Δὲν εἶναι ὅμως, ἀπὸ
ἐπιστημονικῆς ἀπόψεως, ὀρθὸν νὰ καλοῦνται ναρκωτικά π.χ. ἡ κοκαΐνη ἢ τὸ
χασις (μαριχουάνα).

Ἡ διεθνὴς διάσκεψις, ἣτις συνῆλθεν ἐν Νέφ Ἰόρκη τὸ 1961, ἐνέκρινε
τὴν Ἐνιαίαν Σύμβασιν, ἣτις φέρει εἰς τὴν ἀγγλικὴν ἔκδοσιν τὸν τίτλον *Single
Convention on narcotic drugs 1961* καὶ εἰς τὴν γαλλικὴν ἔκδοσιν *Con-
vention unique de 1961 sur les stupéfiants*.

Ὁ γραμματεὺς τῆς Ἐπιτροπῆς Ἐμπειρογνωμόνων διὰ τὰ φάρμακα τὰ
προκαλοῦντα τοξικομανίαν Paul Wolff εἰσαγάγεν ἀντὶ τῶν ὄρων «narcotic
drugs» ἢ «stupéfiants» τὸν ὄρον «substances toxicomanogènes». Ὁ ὄρος
αὗτος ἀναφέρεται εἰς ἐπιστημονικὰς μελέτας, ἀλλ' ὄχι εἰς ἐπίσημα κρατικά
κείμενα. Ὁ γράφων νομίζει, ὅτι ὁ ὄρος «substances toxicomanogènes»
ἢ εἰς τὴν ἑλληνικὴν ἀποξικομανιογόνα» εἶναι ἐπιτυχῆς καὶ διὰ τοῦτο θὰ τὸν
χρησιμοποιήσω καὶ εἰς τὴν παρούσαν μελέτην.

Ἡ Ἐπιτροπὴ Ἐμπειρογνωμόνων διὰ τὰ τοξικομανιογόνα φάρμακα τῆς
Παγκοσμίου Ὀργανώσεως Ὑγείας διετύπωσε κατὰ τὰ ἔτη 1950 - 1952 καὶ
1957 ὁρισμοὺς ἀρ' ἐνὸς τῆς τοξικομανίας ἀρ' ἑτέρου τῆς ἔξεως εἰς φάρμακα.

Ἡ διάκρισις μεταξὺ αὐτῶν δύναται νὰ γίνῃ βάσει τῶν κάτωθι:

ΤΟΞΙΚΟΜΑΝΙΑ

— Τοξικομανία εἶναι κατάσταση περιου-
δῆς χρονίας δηλητηριάσεως προκαλουμένης
διὰ τῆς ἐπανειλημμένης χρήσεως ἑνὸς φαρ-
μάκου (φυσικοῦ ἢ συνθετικοῦ).

— Τὰ χαρακτηριστικὰ τῆς τοξικομανίας πε-
ριλαμβάνουν :

(α) Ἀκαταμάχητον ἐπιθυμίαν ἢ ἀνάγκην
(ἐπιτακτικὴν) συνεχίσεως τῆς λήψεως τοῦ
φαρμάκου καὶ προμηθείας αὐτοῦ διὰ παντός
μέσου.

ΕΞΙΣ

— Ἐξις εἶναι κατάσταση ὀφειλομένη εἰς
ἐπανειλημμένην χρῆσιν ἑνὸς φαρμάκου.

— Τὰ χαρακτηριστικὰ τῆς ἔξεως περιλαμ-
βάνουν :

(α) Ἐπιθυμίαν (ὄχι ἐπιτακτικὴν) συνε-
χίσεως τοῦ φαρμάκου μὲ τὸν σκοπὸν προ-
κλήσεως εὐεξίας.

(β) Τάσιν αὐξήσεως τῆς δόσεως.

(γ) Ψυχικὴν καὶ ψυχολογικὴν καὶ γενικῶς σωματικὴν ἐξάρτησιν ἀπὸ τὰς ἐνεργείας τοῦ φαρμάκου.

(δ) Ἡ βλάβη ἀφορᾷ εἰς τὸ ἄτομον καὶ εἰς τὴν κοινωνίαν.

(β) Μικρὰν ἢ οὐδεμίαν τάσιν αὐξήσεως τῆς δόσεως.

(γ) Ψυχικὴν ἐξάρτησιν εἰς μικρὸν βαθμὸν, ἀλλ' ἔλθεισιν σωματικῆς ἐξαρτήσεως. Δὲν παρουσιάζονται σωματικὰ συμπτώματα στερεώσεως.

(δ) Ἡ βλάβη, ἐὰν ὑπάρχῃ, ἀφορᾷ κυρίως εἰς τὸ ἄτομον.

Ἐκ τούτων προκύπτει, ὅτι κατὰ τὴν τοξικομανίαν ἔχομεν σωματικὴν ἐξάρτησιν καὶ ἡ βλάβη ἀφορᾷ ὄχι μόνον εἰς τὸ ἄτομον, ἀλλὰ καὶ εἰς τὴν κοινωνίαν. Τὰ δύο αὐτὰ χαρακτηριστικὰ δὲν ὑπάρχουν εἰς τὴν περίπτωσιν τῆς ἔξεως.

Τὰ ἀνωτέρω γίνονται σαφῆ, ἐὰν συγκρίνωμεν ἓνα μορφινομανῆ μὲ ἓνα χασισοκαπνιστὴν. Διὰ τὸν πρῶτον ἡ ἐπιθυμία χρήσεως τοῦ φαρμάκου εἶναι ἀκαταμάχητος καὶ ἡ προμήθεια τῆς μορφίνης ἐπιτακτικὴ.

Ὁ μορφινομανῆς δὲν διατάζει νὰ διαπράξῃ κολάσιμον πρᾶξιν διὰ νὰ ἱκανοποιήσῃ τὸ πάθος του (!). Ἐὰν διακόψῃ τὰς ἐνέσεις μορφίνης, παρουσιάζονται ὄχι μόνον ψυχικὰ συμπτώματα, ἀλλὰ καὶ σωματικά.

Τὸ 1964 ὁ Ἀμερικανὸς φαρμακολόγος Nathan Eddy, μέλος τῆς Ἐπιτροπῆς διὰ τὰ Τοξικομανιογόνα Φάρμακα τῆς Παγκοσμίου Ὁργανώσεως Ὑγείας, ὑπεστήριξεν ὅτι ὁ ὅρος τοξικομανία δὲν εἶναι δόκιμος καὶ πρέπει νὰ ἀντικατασταθῇ μὲ τὸν ὅρον ἐξάρτησις (ἀγγλικά dependence, γαλλικά dépendance). Ἡ Ἐπιτροπὴ συνεφώνησε μὲ τὴν πρότασιν τοῦ κ. Eddy καὶ καθώρισε τοὺς ἐξῆς ὅρους ἐξαρτήσεως: (α) ἐξάρτησις τοῦ τύπου μορφίνης, (β) ἐξάρτησις τοῦ τύπου βαρβιτουρικῶν, (γ) ἐξάρτησις τοῦ τύπου κοκαΐνης, (δ) ἐξάρτησις τοῦ τύπου ἀμφεταμίνης, (ε) ἐξάρτησις τοῦ τύπου χασίς.

Ὁ ἀκριβὴς καθορισμὸς τῶν συμπτωμάτων ἐξαρτήσεως τῶν διαφόρων τοξικομανιογόνων φαρμάκων ἦτο σκόπιμος. Ἐὰν συγκρίνωμεν τὰ συμπτώματα, ἀφ' ἑνὸς τῆς μορφίνης καὶ ἀφ' ἑτέρου τοῦ χασίς, βλέπομεν ὅτι ὑπάρχουν οὐσιώδεις διαφοραὶ, ἡ σπουδαιότερα τῶν ὁποίων εἶναι, ὅτι εἰς μὲν τὴν περίπτωσιν τῆς μορφίνης ὑπάρχει σωματικὴ καὶ ψυχικὴ ἐξάρτησις, ἐνῶ εἰς τὴν περίπτωσιν τοῦ χασίς ὑπάρχει μόνον ψυχικὴ ἐξάρτησις. Τοῦτο σημαίνει ὅτι, ἐὰν ὁ μορφινομανῆς στερηθῇ τῆς μορφίνης, παρουσιάζονται ἐντὸς ὀλίγων ἡμῶν, μεταξὺ ἄλλων, ἀνησυχία, τρόμος τῶν χειρῶν, ναυτία, ἔμετος καὶ αὐξησις τῆς πίεσεως τοῦ αἵματος. Εἰς τοιαύτας περιπτώσεις ὁ ἰατρός πρέπει νὰ ἐνέσῃ μορφίνην, ἐὰν κρίνῃ ὅτι ἡ ζωὴ τοῦ ἀσθενοῦς κινδυνεύει.

1. Ὁ συνάδελφος κ. Κ. Γ. Γαρδικας, εἰς τὸ ἐμβριθὲς σύγγραμμά του Ἐγκληματολογία, τομ. Α', σελ. 245, ἀναφέρει τὴν ἐξῆς περίπτωσιν: «Τὸ Κακουριγοδικεῖον Πατρῶν κατεδίκασεν (16.2.1935) εἰς θάνατον τὸν Ν.Α., ὅστις πρὸ μηνῶν ἐφόνευσεν ἐν Ἀργοστολίῳ τὰς δύο αὐτοῦ ἀδελφάς, διότι δὲν ἔδιδον αὐτῷ χρήματα ἵνα ἀγοράσῃ ἡρώϊνον».

Είς τήν περίπτωσιν τοῦ χασιᾶ ἔχομεν μόνον ψυχικὴν ἐξάρτησιν. Ὁ χασικὸς ἔχει ἐπιτακτικὴν ἐπιθυμίαν προμηθείας τοῦ χασιᾶ, ἀλλ' ἐάν ἡ προμήθεια εἶναι ἀδύνατος καὶ δὲν συνεχίσῃ τὸ κάπνισμα, δὲν παρουσιάζονται σωματικὰ συμπτώματα, ὅπως εἰς τήν περίπτωσιν τοῦ μορφινομανοῦς.

Εἰς τήν Εὐρώπην καὶ τήν Ἀμερικὴν γίνεται κατὰ τὰ τελευταῖα ἔτη έντονος προπαγάνδα διὰ τὴν διαγραφὴν τοῦ χασιᾶ ἀπὸ τὸν κατάλογον τῶν τοξικομανιογόνων φαρμάκων, ὁ ὁποῖος περιλαμβάνεται εἰς τὰς διεθνεῖς συμβάσεις. Προβάλλεται τὸ ἐπιχείρημα, ὅτι, ἐφ' ὅσον τὸ χασικὸν δὲν προκαλεῖ ἐξάρτησιν (dependence), ἡ δὲ Ἐπιτροπὴ Ἐμπειρογνομόνων, ἀπὸ τοῦ 1965 φέρει τὴν ὀνομασίαν Ἐπιτροπὴ Ἐμπειρογνομόνων διὰ τὰ Φάρμακα τὰ προοριζόμενα ἕνεκα ἐξάρτησιν (Expert Committee on Dependence Producing Drugs), καλοῦντα ἐξάρτησιν (Expert Committee on Dependence Producing Drugs), τὰ σιγαρέττα μὲ χασιᾶ πρέπει νὰ πωλοῦνται ἐλευθέρως, ὅπως καὶ τὰ κοινὰ σιγαρέττα.

Τὸ ἐπιχείρημα εἶναι σαθρὸν, διότι οἱ προπαγανδισταὶ ἀγνοοῦν ἢ θέλουσιν νὰ ἀγνοοῦν, ὅτι τὸ χασικὸν προκαλεῖ ἐξάρτησιν. Δὲν ἔχει σημασίαν ἐάν ἡ ἐξάρτησις εἶναι μόνον ψυχικὴ.

Ἐξ ἄλλου, ὁ ὅρισμός τῆς τοξικομανίας, τὸν ὁποῖον ἀνεφέραμεν ἀνωτέρω (βλ. σελ. 2), περιλαμβάνει πᾶν φάρμακον, τὸ ὁποῖον βλάπτει τὸ ἄτομον καὶ τὴν κοινωνίαν. Οὐδεὶς δύναται νὰ ἀρνηθῇ, ὅτι τὸ χασικὸν βλάπτει καὶ τὸ ἄτομον καὶ τὴν κοινωνίαν.

Πολλὰ διαβήματα ἐγέναν διὰ νὰ ἐπιτραπῇ ἡ ἐλευθέρη πώλησις τῶν σιγαρέττων μὲ χασιᾶ.

Ἡ Διεθνὴς Ἐπιτροπὴ Ἐλέγχου Ναρκωτικῶν ὁμοφώνως ἀπεφάνθη, ὅτι οἱ περιορισμοὶ διὰ τὴν ἐμπορίαν τοῦ χασιᾶ δὲν πρέπει νὰ χαλαρωθῶσιν.

Ὅσον ἀφορᾷ εἰς τὸ οἰνόπνευμα, ὑποστηρίζεται, ὅτι καὶ τοῦτο πρέπει νὰ θεωρηθῇ φάρμακον τοξικομανιογόνον. Ὑπάρχουν, πράγματι, διαφορὰ ὅπου μεταξὺ ἐνὸς ἀλκοολικοῦ καὶ ἐνὸς μορφινομανοῦς δὲν ὑπάρχει διαφορὰ ἀπὸ ἰατρικῆς ἀπόψεως. Ὅπως ὁ μορφινομανὴς, οὕτω καὶ ὁ ἀλκοολικὸς ἔχει ἀκαταμάχητον ἐπιθυμίαν νὰ συνεχίσῃ τὴν λήψιν οἰνοπνεύματος καὶ νὰ αὐξήσῃ τὰς δόσεις. Παρουσιάζει, ἐπίσης, σωματικὴν καὶ ψυχικὴν ἐξάρτησιν. Εἶναι ἐπίσης γνωστὸν, ὅτι οἱ ἀλκοολικοὶ πάσχουν, μεταξὺ ἄλλων, τρομῶδες ἐπιπέδημα, ἐάν διακόψωσιν ἀποτόμως τὴν πρόσληψιν οἰνοπνεύματος. Πρόκειται, δηλαδή, περὶ σαφοῦς σωματικῆς ἐξαρτήσεως. Ἐάν δεχθῶμεν τὸν ὅρισμόν τῆς τοξικομανίας, πρέπει νὰ κατατάξωμεν τὸ οἰνόπνευμα εἰς τὰ τοξικομανιογόνων φάρμακα. Ἐν τούτοις, δὲν ὑπάγεται εἰς τὰς διεθνεῖς συμβάσεις, διότι ὁ ἀριθμὸς τῶν ἀλκοολικῶν, ἐν συγκρίσει μὲ τὸν ἀριθμὸν τῶν ἀνθρώπων οἱ ὁποῖοι κάμνουν λογικὴν χρῆσιν οἰνοπνεύματος καὶ δὲν βλάπτουν τὴν υγίαν των, εἶναι σχετικῶς μικρὸς.

Δύο πολιτικοὶ ἄνδρες ἀπηγγέρευσαν τὴν χρῆσιν τοῦ οἰνοπνεύματος, ὁ Μωάμεθ καὶ ὁ Πρόεδρος τῶν Η. Π. Α. Wilson. Καὶ οἱ μὲν ὅπαδοι τοῦ Προ-

φήτου ἐπράτησαν πρὸς τὸ χάσις ἢ τὸ ὄπιον, οἱ δὲ Ἀμερικανοὶ ἠναγκάσθησαν, ἐντὸς ὀλίγων ἐτῶν, νὰ ἔχρουν τοὺς ἀπαγορευτικούς νόμους τοῦ Wilson. Οἱ λαοί, οἱ ὅποιοι ἔκαμαν χρῆσιν οἰνοπνεύματος, προήγαγον εἰς μέγα βαθμὸν τὰς ἐπιστήμας καὶ τὰς τέχνας, ἐνῶ οἱ λαοὶ οἵτινες ἔκαμαν χρῆσιν ὀπίου ἢ χάσις ἔμειναν καθυστερημένοι. Ὁ Δυτικὸς Πολιτισμὸς δὲν δύναται νὰ συγκριθῇ μὲ τὸν πολιτισμὸν τῶν ἀσιατικῶν λαῶν.

Μερικὰ τῶν τοξικομανιογόνων φαρμάκων ἦσαν γνωστὰ καὶ εἰς τὴν Ἀρχαίαν Ἑλλάδα. Ἦδη εἰς τὴν Ὑστερομινωικὴν III περίοδον ἦτο γνωστὴ ἡ λήψις καὶ ἡ χρῆσις τοῦ ὀποῦ τῆς μήκωνος, καθὼς ἀπέδειξε ὁ συνάδελφος Παν. Κρητικὸς (3).

Ἡ καλλιέργεια τῆς μήκωνος, ἀπὸ τὴν ὁποίαν λαμβάνεται τὸ ὄπιον καὶ ἡ μορφίνη, ἀναφέρεται ἀπὸ τὸν Ὅμηρον εἰς τὴν Ἰλιάδα (Θ 306 - 307) : «μήκων δ' ὡς ἐτέρωσε κάρη βάλεν, ἢ τ' ἐνὶ κήπῳ, καρπῷ βριθομένη νοτίησι τε εἰαρινῆσιν».

Εἰς δὲ τὴν Ὀδύσειαν (δ 221) ὁ Ὅμηρος ἀναφέρει καὶ περὶ τῆς ἐνεργείας τοῦ ὀπίου, λέγων περὶ αὐτοῦ: «νηπενθές τ' ἄχολόν τε, κακῶν ἐπίληθον ἀπάντων».

Κατὰ τὴν γνώμην τοῦ Γερμανοῦ φαρμακολόγου Schmiedeberg, ἐνὸς τῶν ἰδρυτῶν τῆς Πειραματικῆς Φαρμακολογίας, τὴν ὁποίαν γνώμην ἀσπάζεται καὶ ὁ γράφων, τὸ νηπενθές τοῦ Ὁμήρου εἶναι τὸ ὄπιον.

Περὶ τῆς ἰνδικῆς καννάβειος, δηλαδὴ τοῦ χάσις, ὁ Ἡρόδοτος (IV 74) γράφει : «Ἔστι δὲ σφι (Σκύθῃσι) κάνναβις φυομένη ἐν τῇ χώρῃ, πλὴν παχύτητος καὶ μεγάλους τῷ λίνῳ ἐμφορεστέρα· ταύτη δὲ πολλῶ ὑπερφέρει ἢ κάνναβις. Αὕτη καὶ αὐτομάτῃ καὶ σπειρομένη φύεται, καὶ ἐξ αὐτῆς Θρήικες μὲν καὶ εἴματα ποιεῦνται τοῖσι λινέοισι ὁμοιώτατα. Οὐδ' ἂν, ὅστις μὴ κάρτα τρίβων εἴη αὐτῆς, διαγνοῖη λίνου ἢ καννάβιός ἐστι· δε δὲ μὴ εἶδέ κω τὴν κανναβίδα, λίνεον δοκῆσει εἶναι τὸ εἶμα. Ταύτης ὄν οἱ Σκύθαι τῆς καννάβιος τὸ σπέρμα ἐπεὰν λάβωσι, ὑποδύνουσι ὑπὸ τοὺς πόλους, καὶ ἔπειτα ἐπιβάλλουσι τὸ σπέρμα ἐπὶ τοὺς διαφανέας λίθους (τῷ πυρὶ)· τὸ δὲ θυμιάται ἐπιβαλλόμενον καὶ ἀτμίδα παρέχεται τσασύτην, ὥστε Ἑλληνικὴ οὐδεμία ἂν μιν πυρὴ ἀποκρατήσῃ. Οἱ δὲ Σκύθαι ἀγάμενοι τῇ πυρὶ ὠρύονται· τοῦτο σφι ἀντὶ λουτροῦ ἐστὶ· οὐ γὰρ δὴ λούονται ὕδατι τὸ παράπαν τὸ σῶμα».

Ἐκ τῶν ἀνωτέρω δύναται τις νὰ συμπεράνη, ὅτι εἰς τὴν Σκυθίαν ἢ τοξικομανία δὲν ἦτο ἄγνωστος. Καθ' ὅσον γνωρίζω, εἰς τὰ ἀρχαῖα κείμενα οὐδὲν ἀναφέρεται περὶ τοξικομανίας τῶν Ἑλλήνων ἢ τῶν Ρωμαίων. Καὶ κατὰ τὸν Μεσαίωνα δὲν ὑπῆρχε πρόβλημα τοξικομανίας.

Ἡ μεγάλη διάδοσις τοῦ ὀπίου ὡς ἡδονιστικοῦ ἐν Κίνα κατὰ τὸν 19ον αἰῶνα, ὑπῆρξεν αἰτία ἐπιβολῆς διεθνοῦς ἐλέγχου τοῦ ὀπίου. Ἡ ὀπιομανία τῶν Κινέζων ὠφέλιτο κυρίως εἰς τὴν εἰσαγωγὴν αὐτοῦ ἐξ Ἰνδιῶν κατὰ τὰς ἀρχὰς τοῦ 18ου αἰῶνος. Δις (1839 καὶ 1856) ἐγένετο τὸ ὄπιον αἰτία πολέμου

μεταξύ Ἀγγλίας καὶ Κίνας. Ὁ λαὸς τῆς Κίνας ἀπέκτησε τὴν συνήθειαν νὰ καπνίσῃ τὸ ὄπιο καὶ ἡ συνήθεια αὕτη ἦτο, κατὰ τὰς ἀρχὰς τοῦ 20οῦ αἰῶνος, τὸ μεγαλύτερον κοινωνικὸν πρόβλημα τῆς Κίνας.

Τὸ 1909 δέκα τρία κράτη, ἐνδιαφερόμενα διὰ τὴν καταπολέμησιν τῆς ὀπιομανίας ἐν Κίνα, ἀπέστειλαν ἀντιπροσώπους εἰς Σαγκάην μετὰ τὴν ἐντολὴν λήψεως μέτρων πρὸς προστασίαν τῆς Δημοσίας Ὑγείας. Ἡ Ἐπιτροπὴ τῆς Σαγκάης ἀπεδέχθη σειράν μέτρων, τὰ ὅποια περιελήφθησαν εἰς τὴν πρώτην διεθνή σύμβασιν, ὑπογραφεῖσάν τὴν 23ην Ἰανουαρίου 1912 ἐν Χάη.

Τοιοῦτοτρόπως ἤρχισεν ὁ διεθνὴς ἔλεγχος ἐνὸς τῶν σπουδαιοτέρων τοξικομανιογόνων φαρμάκων, δηλαδὴ τοῦ ὄπιου. Ἡ σύμβασις αὕτη προέβλεπε τὸν περιορισμὸν τῆς παραγωγῆς ὄπιου, τὸν ἔλεγχον τῆς πωλήσεως καὶ τὴν χρῆσιν αὐτοῦ μόνον διὰ θεραπευτικούς σκοπούς. Ὅσον ἀφορᾷ εἰς τὸ κάπνισμα τοῦ ὄπιου, ἐλαμβάνοντο μέτρα διὰ τὴν βαθμιαίαν ἀπαγόρευσιν τῆς τοξικομανίας αὐτῆς.

Ὁ Καταστατικὸς Χάρτης τῆς Κοινωνίας τῶν Ἐθνῶν, εἰς τὸ ἄρθρον 23, ἀνέθετεν εἰς τὴν Κοινωνίαν τῶν Ἐθνῶν τὴν ἐφαρμογὴν διεθνῶν συμβάσεων διὰ τὸ ἐμπόριον τοῦ ὄπιου καὶ ἄλλων ἐπικινδύνων φαρμάκων (dangerous drugs). Ἡ Κοινωνία τῶν Ἐθνῶν προήγαγε λίαν ἐπιτυχῶς τὸν διεθνὲ ἔλεγχον ναρκωτικῶν. Εἰς Συμβουλευτικὴν Ἐπιτροπὴν διὰ τὸ ἐμπόριον τοῦ ὄπιου καὶ ἄλλων ναρκωτικῶν ἀνετέθη ἡ κατάρτισις καὶ ἡ σύναψις νέων διεθνῶν συμβάσεων. Μία τῶν σπουδαιοτέρων συμβάσεων ὑπῆρξεν ἡ Σύμβασις τῆς Γενεύης τοῦ 1925. Διὰ τῆς συμβάσεως ταύτης τὰ διάφορα κράτη ἀνελάμβανον τὴν ὑποχρέωσιν νὰ ὑποβάλλουν δι' ἕκαστον ἔτος στατιστικὰς τῆς παραγωγῆς ὄπιου καὶ φύλλων κόκας παρασκευῆς, καταναλώσεως καὶ ἀποθεμάτων ἄλλων ναρκωτικῶν ἀπηρτοῦντο κρατικαὶ ἀδείαι. Τὸν ἔλεγχον τῶν στατιστικῶν ἀνέθετεν ἡ σύμβασις τοῦ 1925 εἰς τὴν Μόνιμον Κεντρικὴν Ἐπιτροπὴν Ὀπίου (Permanent Central Opium Board ἢ Comité permanent central de l'opium). Αὕτη ἀποτελεῖτο ἀπὸ 8 ἐμπειρογνώμονας, μὴ ἐλεγχομένους ἀπὸ κυβερνήσεις, ἀλλὰ μόνον κατ' ἐπιστημονικὴν ἀξίαν.

Ἡ Μόνιμος Ἐπιτροπὴ Ὀπίου ἠδύνατο νὰ ἐπιβάλλῃ ἀπαγόρευσιν ἐξαγωγῆς καὶ εἰσαγωγῆς (embargo) ναρκωτικῶν εἰς μίαν χώραν, ἐὰν ὑπῆρχε κίνδυνος ἡ χώρα αὕτη νὰ ἀποτελέσῃ κέντρον λαθρεμπορίου ναρκωτικῶν. Ἡ διάταξις αὕτη εἶναι σπουδαιοτάτη καὶ ἐφαρμόζεται καὶ σήμερον εἰς ὀρισμέναις περιπτώσεσι, π.χ. ὅταν μία χώρα εἰσάγῃ ποσότητάς ναρκωτικῶν ἀνωτέρας τῶν ἀναγκῶν τῆς.

Ἐξ ἑτῆ μετὰ τὴν σύμβασιν τοῦ 1925 ὑπεγράφη ἐν Γενεῇ νέαι σύμβασις διὰ τὸν περιορισμὸν τῆς παραγωγῆς καὶ κανονισμὸν τῆς κατανομῆς ναρκωτικῶν. Διὰ τῆς νέας αὐτῆς συμβάσεως, τοῦ 1931, τὰ διάφορα κράτη ἀνέλαβον τὴν ὑποχρέωσιν, ὥστε αἱ παρασκευαζόμεναι καὶ εἰσαγόμεναι ποσότητες ναρκωτικῶν νὰ μὴ ὑπερβαίνουν ἓνα μέγιστον ὄριον, τὸ ὅποιον καθορίζεται βάσει

προβλέψεων (evaluations ή estimates) τῶν ἐτησίων αὐτῶν ἀναγκῶν.

Ἡ ἐξέτασις τῶν προβλέψεων εἶναι ἔργον τοῦ Ὀργάνου Ἐλέγχου Ναρκωτικῶν (Organe de contrôle des stupéfiants ή Drug Supervisory Body). Τὰ κράτη εἶναι ὑποχρεωμένα νὰ δηλώσουν μέχρι τῆς 1ης Αὐγούστου ἐκάστου ἔτους τὰ ποσὰ ναρκωτικῶν, τὰ ὁποῖα προβλέπουν ὅτι θὰ χρειασθοῦν τὸ ἐπόμενον ἔτος. Τὸ Ὀργανον Ἐλέγχου ἐξετάζει τὰς δηλώσεις καὶ ἐγκρίνει αὐτάς. Ἐὰν μία κυβέρνησις ὑπερβῇ τὴν ἐγκριθεῖσαν πρόβλεψιν, ὀφείλει νὰ δώσῃ ἐξηγήσεις καὶ νὰ δικαιολογήσῃ τὴν ὑπέρβασιν.

Κατὰ τὴν ἐποχὴν τῆς Κοινωνίας τῶν Ἐθνῶν ὑπεγράφη ἐν Γενεύῃ μία ἀκόμη σύμβασις τὸ 1936. Ἡ σύμβασις αὕτη κανονίζει τὰ τῶν κυρώσεων εἰς περιπτώσεις λαθρεμπορίου. Κατὰ τὰ ἔτη μεταξὺ δύο πολέμων ὑπεγράφησαν δύο ἀκόμη συμβάσεις περιορισμένης ἐφαρμογῆς. Πρόκειται περὶ τῆς Συμφωνίας τῆς Γενεύης τοῦ Φεβρουαρίου 1925 καὶ τῆς Συμφωνίας τοῦ Bangkok τοῦ 1931. Σκοπὸς τῶν συμβάσεων τούτων ἦτο ὁ περιορισμὸς τοῦ καπνισματος ὀπίου εἰς τὰς χώρας τῆς Ἄπω Ἀνατολῆς. Τὸ τελευταῖον κράτος τὸ ὁποῖον ἀπηγόρευσε τὸ κάπνισμα τοῦ ὀπίου ἦτο ἡ Ταϊλάνδη, οὕτως ὥστε ἀπὸ τοῦ 1959 τὸ κάπνισμα τοῦ ὀπίου ἀποτελεῖ εἰς ὅλας τὰς χώρας πρᾶξιν κολάσιμον.

Κατὰ τὴν διάρκειαν τοῦ δευτέρου παγκοσμίου πολέμου ὁ διεθνὴς ἔλεγχος ναρκωτικῶν εἶχεν ἀτονήσει. Μετὰ τὸ τέλος τοῦ πολέμου αἱ ἀρμοδιότητες τῆς ἐφαρμογῆς τῶν διεθνῶν συμβάσεων μετεβιάσθησαν ἀπὸ τὴν Κοινωνίαν τῶν Ἐθνῶν εἰς τὰ Ἠνωμένα Ἐθνη.

Τὸν Φεβρουάριον τοῦ 1946 τὸ Οἰκονομικὸν καὶ Κοινωνικὸν Συμβούλιον τῶν Ἠνωμένων Ἐθνῶν ἱδρυσεν τὴν Ἐπιτροπὴν Ναρκωτικῶν (Commission on Narcotics Drugs ή Commission des stupéfiants). Ἡ Ἐπιτροπὴ αὕτη ἀνέλαβε τὰς ἀρμοδιότητας τῆς παλαιᾶς Συμβουλευτικῆς Ἐπιτροπῆς τῆς Κοινωνίας τῶν Ἐθνῶν. Τὰ μέλη τῆς ἐπιτροπῆς εἶναι ἀντιπρόσωποι τῶν κυβερνήσεων.

Κατὰ τὴν ἐποχὴν τῆς ὑπογραφῆς τῶν ἄνω συμβάσεων ὁ ἀριθμὸς τῶν ναρκωτικῶν ἦτο περιορισμένος. Διὰ τῶν μεγάλων προόδων τῆς συνθετικῆς Χημείας παρεσκευάσθησαν πολλὰ παράγωγα μετ' ἀναλγητικῆν ἐνέργειαν καὶ μάλιστα ἰσχυρτέραν τῆς ἀναλγητικῆς ἐνεργείας τῆς μορφίνης. Μειονέκτημα ἦτο, ὅτι μερικὰ τῶν νέων παραγῶγων παρουσιάζουν μεγαλύτερον κίνδυνον τοξικομανίας.

Τοιοῦτον παράγωγον εἶναι ἡ ἥρωϊνη. Ἡ ἀναλγητικὴ τῆς ἐνέργεια εἶναι τρεῖς φορὰς μεγαλύτερα, ἐν συγκρίσει μετ' τὴν ἀναλγητικὴν ἐνέργειαν τῆς μορφίνης. Παραλλήλως, ὁ κίνδυνος τοξικομανίας εἶναι πολὺ μεγαλύτερος καὶ ἡ ἥρωϊνομανία εἶναι πολὺ δυσκολώτερον νὰ θεραπευθῇ παρὰ ἡ μορφομανία. Ὑπὸ τοιαύτας συνθήκας εἶναι ἀμφίβολον, ἂν ἡ συνθετικὴ παρασκευὴ τῆς ἥρωϊνης προήγαγε τὴν Θεραπευτικὴν (2).

Συμφώνως μετ' ἐπισήμους στατιστικὰς ἀπὸ διάφορα κράτη, τὰ ὁποῖα ὑπέ-

βαλον προβλέψεις δια κατανάλωσιν ναρκωτικῶν κατὰ τὸ ἔτος 1971, μόνον ἡ Ἀγγλία παρουσιάζει ἀξίαν λόγου κατανάλωσιν ἠρωίνης. Αὕτη ἀνέρχεται εἰς 55 χιλιόγραμμα. Εἰς ἄλλας πέντε χώρας (Αὐστραλία, Βέλγιον, Γαλλία, Ἰταλία, Ὀλλανδία) ἡ κατανάλωσις κομψίνεται μεταξύ 50 γραμμαρίων καὶ 2 χιλιogramμάτων. Εἰς ἄλλα κράτη τοῦ κόσμου ἀπαγορεύεται ἡ θεραπευτικὴ χρῆσις τῆς ἠρωίνης. Ἡ Ἑλλάς, ἀπὸ 40 ἔτων περίπου, ὄχι μόνον δὲν ἐπέκυρωσε τὴν θεραπευτικὴν χρῆσιν τῆς ἠρωίνης, ἀλλὰ καὶ προέβη εἰς καταστροφὴν τοῦ ἀποθέματος ἠρωίνης, τὸ ὅποιον διέθετε τὸ Κρατικὸν Μονοπώλιον Ναρκωτικῶν. Εὐχρὴς ἔργον θὰ ἦτο ἡ ἠρωίνη νὰ ἐξαφανισθῆ ἀπὸ τὸ νόμιμον ἔμποριον εἰς ὅλον τὸν κόσμον. Ἡ προσωπικὴ μου γνώμη, τὴν ὅποιαν πλειστάκις ὑπεστήριξα εἰς διεθνεῖς συσκέψεις, εἶναι, ὅτι, ἐφ' ὅσον εἰς μερικὰ κράτη ἐπιτρέπεται ἡ παρασκευὴ καὶ κυκλοφορία τῆς ἠρωίνης, τὸ λαθρεμπόριον θὰ εὐρίσκη τρόπους καὶ ὁδοὺς διὰ νὰ τὴν εἰσάγη καὶ εἰς ἄλλα κράτη.

Καὶ ἄλλα νεώτερα συνθετικὰ παράγωγα, ὅπως ἡ κατοβεριδόνη ἢ κλιραδόνη, ἡ δεξτρομοραδίνη ἢ palfium, εἶναι ἀπὸ ἀπόψεως τοξικομανίας πλέον ἐπικίνδυνα τῆς μορφίνης.

Παρ' ἡμῖν, τὸ Κρατικὸν Μονοπώλιον Ναρκωτικῶν μετὰ μεγάλης φειδοῦς προβαίνει εἰς παραγγελίας τῶν νέων συνθετικῶν παραγῶγων τῆς μορφίνης. Τοῦτο δικαιολογεῖται πλήρως ἀπὸ ἐπιστημονικῆς ἀπόψεως. Δὲν ἀρκεῖ ἐν νέον παράγωγον νὰ ἔχη ἀναλγητικὴν ἐνέργειαν, πρέπει νὰ εἶναι καὶ σχετικῶς ἀκίνδυνον ἀπὸ ἀπόψεως τοξικομανίας. Τοιοῦτον φάρμακον δὲν ἀνευρέθη ἀκόμη. Μερικὰ παράγωγα ἔχουν μικροτέραν τοξικομανιογόνον ἐνέργειαν τῆς μορφίνης. Αὐτά, βεβαίως, πρέπει νὰ προτιμῶνται.

Εἰς τὰς πρὸ τοῦ 1948 ἰσχυούσας διεθνεῖς συμβάσεις ὑπῆρχεν ἓνα κενόν, διότι αὐταὶ δὲν προέβλεπον τὴν ἐλεγχὸν τῶν νεωτέρων συνθετικῶν ἀναλγητικῶν φαρμάκων. Τὸ κενόν ἐπληρώθη διὰ τῆς ὑπογραφῆς τοῦ Πρωτοκόλλου τῶν Παρισίων τοῦ 1948. Διὰ τοῦ πρωτοκόλλου τούτου πᾶν νέον φάρμακον τῶν Παρισίων τοξικομανίαν τίθεται ὑπὸ διεθνῆ ἐλεγχον. Ἀπὸ τοῦ 1949 συνέπρωκαλοῦν τοξικομανίαν τίθεται ὑπὸ διεθνῆ ἐλεγχον. Ἀπὸ τοῦ 1949 συνέπρωκαλοῦν τῶν Παρισίων τῆς ἀπαξ τοῦ ἔτους ἡ Ἐπιτροπὴ Ἐμπειρογνομῶνων διὰ τὰ τοξικομανιογόνων φάρμακα τῆς Παγκοσμίου Ὀργανώσεως Ὑγείας. Ἡ ἐπιτροπὴ αὕτη ἀποτελεῖται ἀπὸ χημικοὺς ἢ φαρμακολόγους, οἱ ὅποιοι διορίζονται ἀπὸ τὸν Γενικὸν Διευθυντὴν τῆς Π.Ο.Υ. Τὰ μέλη τῆς ἐπιτροπῆς ταύτης, ὅπως καὶ τὰ μέλη τῆς Μονίμου Ἐπιτροπῆς καὶ τοῦ Ὄργανου Ἐλέγχου, διορίζονται ὡς άτομα καὶ δὲν πρέπει νὰ ἔχουν ἐξάρτησιν ἀπὸ κυβερνήσεις. Πρέπει νὰ ἀποφαινῶνται μόνον κατὰ συνείδησιν.

Ἡ ἐφαρμογὴ τῶν διαφόρων συμβάσεων, τὰς ὁποίας ἀναφέρομεν ἀνωτέρω, ἔφεραν δυσχερείας τόσον εἰς τὴν διοίκησιν τῶν Ἠνωμένων Ἐθνῶν ὅσον καὶ εἰς τὸ Ὄργανον Ἐλέγχου Ναρκωτικῶν καὶ τὴν Μόνιμον Κεντρικὴν Ἐπιτροπὴν Ὄπιου.

Ἐπιτακτικὴ ἦτο ἡ ἀνάγκη ὅπως καταρτισθῆ ἐνιαία σύμβασις, ἀναπο-

κρινόμενη πρὸς τὰς ἀνάγκας τῆς καταπολεμήσεως τῆς τοξικομανίας.

Κατόπιν ἀποφάσεως τοῦ Οἰκονομικοῦ καὶ Κοινωνικοῦ Συμβουλίου τοῦ Ο.Η.Ε., ἀπὸ 28ης Ἰουλίου 1958, συνῆλθεν ἀπὸ 24ης Ἰανουαρίου μέχρις 25ης Μαρτίου 1961 Διεθνῆς Συνέλευσις διὰ τὴν ἀντικατάστασιν καὶ συμπλήρωσιν τῶν παλαιότερων συμβάσεων. Εἰς τὴν συνέλευσιν προσῆλθον 73 ἀντιπρόσωποι κρατῶν, τὰ ὅποια εἶναι μέλη τοῦ Ο.Η.Ε. καὶ ἀντιπρόσωποι τῆς Μονίμου Κεντρικῆς Ἐπιτροπῆς Ὀπίου καὶ τοῦ Ὁργάνου Ἐλέγχου τοῦ ὁποίου ἀντιπρόσωπος ἦτο ὁ γράφων.

Ἡ συνέλευσις αὕτη ἐπέκρινε νέαν σύμβασιν ὑπὸ τὸν τίτλον Ἑνιαία Σύμβασις Ναρκωτικῶν τοῦ 1961 (Convention unique sur les stupéfiants de 1961 ἢ Single Convention on Narcotic Drugs 1961).

Μέχρι τῆς 1ης Αὐγούστου 1961, 61 κράτη ὑπέγραψαν τὴν Ἑνιαίαν Σύμβασιν καὶ ἰσχύει σήμερον δι' ὅλα τὰ κράτη, τὰ ὅποια εἶναι μέλη τῶν Ἠνωμένων Ἐθνῶν. Ἡ Ἑνιαία Σύμβασις περιέλαβε τὰς σπουδαιότερας διατάξεις τῶν παλαιότερων συμβάσεων, ἀλλ' ἀντικατέστησε τὴν Μόνιμον Κεντρικὴν Ἐπιτροπὴν Ὀπίου καὶ τὸ Ὁργανον Ἐλέγχου Ναρκωτικῶν διὰ τῆς Διεθνούς Ἐπιτροπῆς Ἐλέγχου Ναρκωτικῶν (International Narcotics Controlboard ἢ Organe international de contrôle des stupéfiants).

Ἡ Ἐπιτροπὴ αὕτη ἐλέγχει τὴν κατανάλωσιν ναρκωτικῶν εἰς ὅλα τὰ κράτη τὰ ὅποια εἶναι μέλη τοῦ Ο.Η.Ε. Ὁ ἔλεγχος οὗτος εἶναι σπουδαιότατος, διότι συμβάλλει εἰς τὴν καταπολέμησιν τοῦ λαθρεμπορίου ναρκωτικῶν.

Ἡ Ἑνιαία Σύμβασις δὲν προβλέπει τὸν ἔλεγχον ὑπνωτικῶν φαρμάκων, π.χ. βερονόλης, ἡρεμιστικῶν, π.χ. μεπροβαμάτης, διεγερτικῶν, π.χ. ἀμφεταμίνης, παραισθησιογόνων, π.χ. LSD. Ἡ ἐλευθέρη κυκλοφορία τῶν φαρμάκων τούτων καὶ συγγενῶν αὐτῶν ἐδημιούργησε, κατὰ τὰ τελευταῖα ἔτη, σοβαροὺς κινδύνους διὰ τὴν δημοσίαν υγείαν. Ἐπιτακτικὴ ἦτο ἡ ἀνάγκη λήψεως μέτρων δι' ὑπογραφῆς πρωτοκόλλου, ἀφορῶντος εἰς τὰ φάρμακα τὰ ὅποια ἀνεφέραμεν ἀνωτέρω. Τὸ Οἰκονομικὸν καὶ Κοινωνικὸν Συμβούλιον τοῦ Ο.Η.Ε. ἀπεφάσισε τὴν σύγκλησιν Διεθνούς Συνελεύσεως, ἧτις συνῆλθεν εἰς Βιέννην ἀπὸ 17ης Ἰανουαρίου μέχρις 21ης Φεβρουαρίου 1971. Εἰς αὐτὴν προσῆλθον πληρεξούσιοι 71 κρατῶν, τὰ ὅποια εἶναι μέλη τοῦ Ο.Η.Ε. (2).

Ἡ συνέλευσις ἐπέκρινε σύμβασιν διὰ τῆς ὁποίας τίθενται ὑπὸ διεθνή ἔλεγχον φάρμακα τὰ ὅποια ἐκλήθησαν «ψυχοτρόπα». Ταῦτα περιλαμβάνονται εἰς τέσσαρας Πίνακας.

Εἰς τὸν Πίνακα I περιλαμβάνονται μεταξὺ ἄλλων τὰ ἐξῆς παραισθησιογόνα:

(α) διαιθυλοτροπυαμίνη ἢ ΔΕΤ, (β) διμεθυλοτροπυαμίνη ἢ ΔΜΤ, (γ) λισεργίδη ἢ LSD ἢ LSD25, (δ) μεσκαλίνη.

2. Πληρεξούσιος τῆς Ἑλλάδος ἦτο ὁ Καθηγητὴς τῆς Ἱατρικῆς Σχολῆς τοῦ Πανεπιστημίου Ἀθηνῶν κ. Κ. Μοίρας.

Είς τόν Πίνακα II περιλαμβάνονται μεταξύ άλλων τὰ ἐξῆς διεγερτικά:

(α) ἀμφεταμίνη, (β) δεξαμφεταμίνη, (γ) μεθαμφεταμίνη.

Είς τόν Πίνακα III περιλαμβάνονται μεταξύ άλλων τὰ ἐξῆς ναρκωτικά:

(α) ἀμοβαρβιτάλη, (β) σεκοβαρβιτάλη.

Είς τόν Πίνακα IV περιλαμβάνονται μεταξύ άλλων ὑπνωτικά καὶ ἡρεμιστικά: (α) βαρβιτάλη, (β) φαινοβαρβιτάλη, (γ) μεπροβαμάτη.

Διὰ τὰ φάρμακα τοῦ Πίνακος I προβλέπονται αὐστηροὶ περιορισμοί. Δὲν ἐπιτρέπεται νὰ χρησιμοποιῶνται διὰ θεραπευτικούς σκοπούς, ἀλλὰ δύνανται ὑπὸ ὀρισμένης συνθήκας νὰ χρησιμοποιηθοῦν κατόπιν ἐιδικῆς κυβερνητικῆς ἀδείας.

Ἡ παρασκευή, τὸ ἐμπόριον καὶ ἡ κατοχὴ ἐπιτρέπεται κατόπιν ἐιδικῆς ἀδείας. Ἀπαγορεύεται ἡ ἐξαγωγή ἢ εἰσαγωγή, ἐκτὸς ἐὰν ὑπάρχῃ ἐιδικὴ ἀδεία ἀπ' ἐνὸς τῶν ὑγειονομικῶν ἀρχῶν τῆς χώρας, ἀπὸ τὴν ὁποίαν γίνεται ἡ ἐξαγωγή, καὶ ἀπ' ἐτέρου τῆς χώρας εἰς τὴν ὁποίαν γίνεται ἡ εἰσαγωγή.

Διὰ τὰ φάρμακα τῶν Πινάκων II, III καὶ IV, καθορίζεται νὰ δίδονται μόνον κατόπιν ἱατρικῆς συνταγῆς (*).

Ἐκτὸς τῶν ἐν τῇ συμβάσει ἀναφερομένων φαρμάκων, δύνανται νὰ ὑπαχθοῦν εἰς τὰς διατάξεις αὐτῆς καὶ ἄλλαι χημικαὶ οὐσίαι, ἐὰν ἡ Παγκόσμιος Ὀργάνωσις Ὑγείας διαπιστώσῃ, ὅτι αἱ ἐν λόγῳ οὐσίαι δύνανται νὰ προκαλέσουν:

1. Ἐξάρτησιν καὶ διεγερσιν ἢ κατάθλιψιν τοῦ κεντρικοῦ νευρικοῦ συστήματος μὲ συνέπειαν προκλήσεως ψευδαισθήσεων ἢ ἄλλων ψυχικῶν διαταραχῶν.

2. Κατάχρησιν τοῦ φαρμάκου ἢ βλάβην τοῦ ὀργανισμοῦ, δυναμένην νὰ συγκριθῇ μὲ τὰς βλάβας τὰς προκαλουμένας ἀπὸ τὰ φάρμακα τὰ περιλαμβανόμενα εἰς τοὺς Πίνακας I, II, III καὶ IV.

Ἡ νέα σύμβασις θὰ ἰσχύσῃ 90 ἡμέρας μετὰ τὴν ἐπικύρωσιν αὐτῆς ὑπὸ 42 κρατῶν - μελῶν τοῦ Ο.Η.Ε.

Ἀπὸ τοῦ 1912, κατ' ἀρχὰς ἡ Κοινωνία τῶν Ἐθνῶν καὶ βραδύτερον τὰ Ἠνωμένα Ἔθνη, προσεπάθησαν νὰ καταπολεμήσουν τὴν τοξικομανίαν εἰς παγκόσμιον κλίμακα. Δυστυχῶς αἱ στατιστικαὶ διὰ τὰς ποσότητας ναρκωτικῶν, τὰς ὁποίας ἀνακαλύπτουν αἱ ἀστυνομικαὶ ἀρχαὶ τῶν διαφόρων κρατῶν, ἀποδεικνύουν ὅτι ἡ κατάστασις εἶναι σήμερον ἀνησυχητικὴ. Εἰς τὴν κατωτέρω στατιστικὴν ἀναφέρονται αἱ ποσότητες ναρκωτικῶν αἱ ὁποῖαι κατεσχέθησαν, ὡς προερχόμενα ἀπὸ λαθρεμπόριον. Συμφώνως πρὸς τὰς διατάξεις τῆς Ἐνιαίας

3. Δὲν εἶναι δυνατόν νὰ ἀναφέρωμεν περισσότερας λεπτομερείας. Παραπέμπομεν εἰς τὸ κείμενον τῆς Συμβάσεως, τὸ δημοσιευθὲν ὑπὸ τοῦ Ο.Η.Ε. (βλ. «Nations Unies, Conseil Economique et Social», 20 Φεβρουαρίου 1971 E/Conf. 5816, Convention pour les substances psychotropes.

Διεθνούς Συμβάσεως τὰ κράτη εἶναι ὑποχρεωμένα νὰ τὸ δηλώσουν εἰς τὴν Διεθνῆ Ἐπιτροπὴν Ναρκωτικῶν.

Ἡ κάτωθι στατιστικὴ ἀφορᾷ εἰς τὸ ἔτος 1968. Κατὰ τὸ ἔτος τοῦτο κατεσχέθησαν εἰς 105 χώρας :

Ἀκατέργαστον ὄπιον, χιλιόγραμμα	3.621	Κοκίνη,	χιλιόγραμμα	152
Κατεργασμένον ὄπιον,	»	2.982	Χασίς,	» 1.507.904
Μορφίνη,	»	814	Συνθετικά (κωδεΐνη κ.λπ.),	» 1.487
Ἡρωίνη,	»	547		

Σοβαρωτέρα παρουσιάζεται ἡ κατάστασις, ἐὰν ἐξετάσωμεν τὴν περιπτώσιν τῆς ἡρωίνης. Κατεσχέθησαν :

Ἔτη	Χιλιόγραμμα	Ἔτη	Χιλιόγραμμα	Ἔτη	Χιλιόγραμμα
1957	160	1961	167	1965	320
1958	141	1962	354	1966	245
1959	179	1963	403	1967	553
1960	390	1964	340	1968	547

Ὑποστηρίζεται ὅτι, αἱ ποσότητες ναρκωτικῶν, αἱ ὁποῖαι ἀνακαλύπτονται ἀπὸ τὰς ἀστυνομικὰς ἀρχάς, ἀντιστοιχοῦν πρὸς τὸ ἓν δέκατον ἐκείνων τὰς ὁποίας καταναλίσκουν οἱ τοξικομανεῖς. Ἐὰν τοῦτο εἶναι ὀρθόν, ἀντιλαμβανόμεθα διατὶ ἡ ἡρωινομανία, καὶ μάλιστα εἰς τὰς Ἠνωμένας Πολιτείας, εἶναι τὸ σοβαρώτερον πρόβλημα τοξικομανίας, τὸ ὁποῖον ἀντιμετωπίζει ἡ χώρα αὕτη.

Ἡ ἡρωίνη δὲν ὑπάρχει εἰς τὴν φύσιν. Εἶναι συνθετικὸν προϊόν. Ἡ συνθετικὴ τῆς παρασκευὴ ἀπὸ τὴν μορφίνην εἶναι εὐκόλος. Οὔτε μεγάλα χημικὰ γνώσεις οὔτε πολὺπλοκοὶ συσκευαὶ χρειάζονται διὰ νὰ παρασκευασθῇ συνθετικῶς. Τοῦτο μεγάλως συνετέλεσεν εἰς τὸν ἐφοδιασμὸν τοῦ λαθρεμπορίου.

Ἡ μορφίνη λαμβάνεται ἀπὸ τὸ ὄπιον καὶ ἐὰν δὲν ὑπῆρχεν ὄπιον δὲν θὰ ὑπῆρχε καὶ ἡρωίνη.

Εἰς τὴν Ἑλλάδα δὲν ὑπάρχει σοβαρὸν πρόβλημα λαθρεμπορίου ναρκωτικῶν, ὅπως εἰς ἄλλας χώρας. Συμφώνως πρὸς πρόσφατον στατιστικὴν, ἡ ὁποία ἐστάλη ἀπὸ τὴν Ἑλληνικὴν Κυβέρνησιν εἰς τὴν Ἐπιτροπὴν Ναρκωτικῶν τοῦ Ο.Η.Ε., κατὰ τὸ 1969 κατεσχέθησαν ἀπὸ τὰς ἐλληνικὰς ἀρχάς: 694 χιλιόγραμμα, περίπου, χασίς (κατεργασμένον κ.λπ.), καθὼς καὶ 505.521 δενδρῦλλα καννάβωος. Ἐπίσης, κατεσχέθησαν 45 χιλιόγραμμα ὀπίου. Σημειωτέον, ὅτι τὸ ἓν λόγῳ ὄπιον δὲν ἐφθασεν εἰς χεῖρας ὀπιομανῶν, διότι κατεσχέθη εἰς τὰ σύνορα ἀπὸ τὰς ἐλληνικὰς τελωνειακὰς ἀρχάς.

Ἐκ τούτου προκύπτει, ὅτι τὸ λαθρεμπόριον ναρκωτικῶν ἐν Ἑλλάδι εἶναι λίαν περιωρισμένον, ἐν συγκρίσει μὲ ἄλλα κράτη, ὅπου κυκλοφοροῦν μεγάλα ποσότητες λίαν ἐπικινδύνων ναρκωτικῶν, τὰ ὁποῖα ἀνεφέραμεν ἀνωτέρω.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

1. Γ. Ίωακείμογλου, *Φαρμακολογία*, τόμος 1ος, σελ. 1, Έκδοσις 5η, 'Αθήναι, 1953.
2. Γ. Ίωακείμογλου, *Η Τοξικομανία έν τή Δημοσίᾳ Ὑγείᾳ και αἱ συναφεῖς Διεθνείς Συμβάσεις*. Ὁμιλία γενομένη κατά τήν ἑκατακτον συνεδρίαν τῆς Ἀκαδημίας Ἀθηνῶν τῆς 24ης Φεβρουαρίου 1962. Βλ. «Ἀρχεῖα τῆς Φαρμακευτικῆς», τεύχη 1 - 2, 1962.
3. Παν. Γ. Κρητικοῦ, *Η μίσην, τό ὄπιον και ἡ χρῆσις των κατά τοὺς Ὑστερομονωκοὺς III χρόνου*, «Πρακτικά Ἀκαδημίας Ἀθηνῶν», τόμος 35, σελ. 54 - 73 (1960).
4. Nations Unies, *Conseil Économique et Social-Commission des Stupéfiants*, E/IT/1969/86, 6 Μαΐου 1971.

(Νοέμβριος 1971)

ΙΩΑΝΝΟΥ Ν. ΞΑΝΘΑΚΗ
'Ακαδημαϊκοῦ

ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΥ Ι. ΜΑΚΡΗ
Διευθυντοῦ τοῦ Κέντρου Ἑρευνῶν Ἀστρονομίας καὶ
'Εφηρμοσμένων Μαθηματικῶν τῆς Ἀκαδημίας Ἀθηνῶν

ΑΙ ΗΛΙΑΚΑΙ ΕΡΕΥΝΑΙ ΕΝ ΕΛΛΑΔΙ

Εἰσαγωγή.

Αἱ πρόοδοι τῆς Ἀστροφυσικῆς κατὰ τὰ τελευταῖα ἔτη ὑπῆρξαν σημαντικά. Τοῦτο ὀφείλεται εἰς τὰ τελειοποιημένα ὄργανα τὰ ὅποια ἐχρησιμοποίησαν οἱ ἐπιστήμονες, ὅπως εἶναι τὰ τηλεσκόπια ἀκτίνων Χ, οἱ μετρηταὶ καταγραφῆς ἀκτίνων γ, ὑπεριωδῶν καὶ ὑπερερυθρῶν ἀκτίνων, οἱ φασματογράφοι μεγάλης διασπορᾶς, τὰ διαστημικὰ Ἀστεροσκοπεῖα καὶ οἱ νέοι τρόποι ἐπεξεργασίας τῶν παρατηρήσεων. Ἐξ ἄλλου, αἱ θεωρητικαὶ ἐργασίαι προώθησαν ἔτι περαιτέρω τὰς γνώσεις μας διὰ τῆς ἐρμηνείας καὶ τῆς λύσεως προβλημάτων, τὰ ὅποια ἀνεφύησαν μετὰ τὰς ἐπιτελεσθείσας προόδους εἰς τὸν τομέα τῶν παρατηρήσεων.

Εἷς ἐκ τῶν σημαντικῶν κλάδων τῆς Ἀστροφυσικῆς, καὶ ἴσως ὁ πλέον ἠδιαφέρον, εἶναι ὁ ἀσχολούμενος μὲ τὴν παρατήρησιν καὶ μελέτην τοῦ Ἡλίου.

Ὁ Ἡλιος, εἷς ἐκ τῶν ἀπειραρίθμων ἀστέρων τοῦ Σύμπαντος, ἀνήκει εἰς τὴν τάξιν τῶν λεγομένων νάνων ἀστέρων, θεωρεῖται δηλαδὴ εἷς ἀστὴρ κοινὸς καὶ ἐπουσιώδης. Ἐπειδὴ, ὅμως, εἶναι ὁ πλησιέστερος πρὸς τὴν Γῆν ἀστὴρ, ἀποκτᾷ δι' ἡμᾶς ἐξαιρετὸν ἠδιαφέρον, τόσον ἀπὸ πρακτικῆς, ὅσον καὶ ἀπὸ καθαρᾶς ἐπιστημονικῆς ἐπόψεως.

Πράγματι, ἀπὸ πρακτικῆς ἐπόψεως ἠδιαφέρει τὸν ἄνθρωπον, διότι ὁ Ἡλιος εἶναι ὁ μέγας ρυθμιστὴς πάσης ζωῆς καὶ κινήσεως ἐπὶ τοῦ πλανήτου μας. Ρυθμίζει τὴν γενικὴν κυκλοφορίαν τῆς ἀτμοσφαιρας καὶ τῶν θαλασσῶν, ρυθμίζει τὰς ἐποχὰς καὶ τὰ κλίματα τῶν διαφόρων τόπων καὶ παρέχει τὴν ἀπαιτουμένην ἐνέργειαν διὰ τὴν διατήρησιν πάσης φύσεως ζωῆς ἐπὶ τοῦ πλανήτου μας. Χάρις εἰς τὸν Ἡλίον ζῶμεν καὶ ὑπάρχομεν ἐπὶ τῆς Γῆς.

Ἀπὸ ἐπιστημονικῆς ἐπόψεως ὁ Ἡλιος παρουσιάζει ἐπίσης μέγα ἠδιαφέρον, διότι εἶναι ὁ μόνος ἀστὴρ τοῦ Σύμπαντος, ὅστις, λόγῳ τῆς ἐγγυτότητός του πρὸς τὴν Γῆν, παρουσιάζει φαινομένην διάμετρον, δηλαδὴ ἐπιφάνειαν. Τοῦτο διευκολύνει τὰ μέγιστα τοὺς ἀστροφυσικοὺς νὰ παρατηρήσουν καὶ νὰ μελετήσουν ὅλα τὰ φαινόμενα, τὰ ὅποια λαμβάνουν χώραν εἰς τὴν ἀστρικὴν του ἀτμόσφαιραν, νὰ μελετήσουν τὰς φυσικὰς συνθήκας, αἱ ὅποια ἐπικρατοῦν ἐντὸς τῆς ἡλιακῆς ἀτμοσφαιρας καὶ εἰς τὸ ἐσωτερικὸν αὐτοῦ καὶ νὰ

επεκτείνουσι τὰ οὕτω συναγόμενα συμπεράσματα καὶ εἰς τὰς ἀτμοσφαιράς τῶν ἄλλων ἡλίων τοῦ Σύμπαντος.

Δὲν εἶναι, ἰσομένως, ἐκπληκτικόν τὸ γεγονός, ὅτι ὅλα τὰ πολιτισμένα κράτη δαπανοῦν μεγάλα χρηματικά ποσὰ διὰ τὴν ἰδρυσιν καὶ λειτουργίαν ἡλιακῶν κέντρων ἐρεῖνης, μεγάλοι δὲ Ὄργανισμοὶ ἐπιχορηγοῦν τὰς ἡλιακὰς ἐρεῖνας.

Οἱ ἐπιστήμονες μελετοῦν τὸν Ἥλιον καὶ ἐνδιαφέρονται νὰ ἐρμηνεύσουν τὰ συμβαίνοντα ἐντὸς τῆς ἡλιακῆς μᾶξης, ἐνδιαφέρονται νὰ ἀποκαλύψουν τὸ παρελθόν καὶ νὰ μαντεύσουν τὸ μέλλον αὐτοῦ, τὸ ὅποιον συνδέεται ἀμέσως μὲ τὴν ὑπαρξίν τοῦ ὄργανικοῦ κόσμου ἐπὶ τῆς Γῆς καὶ μὲ τὸ μέλλον ὄχι μόνον τοῦ πλανῆτου μας, ἀλλὰ ὁλοκλήρου τοῦ πλανητικοῦ μας συστήματος.

Γενικά δεδομένα ἐπὶ τοῦ Ἥλιου.

Ὁ Ἥλιος σύγκειται ἐξ ὁλοκλήρου ἐξ ἀερῶν, τὰ ὅποια ἀποτελοῦν σφαῖραν ἀκτίνας 695.000 χιλιομέτρων μὲ λίαν ὕψηλὴν θερμοκρασίαν. Ἡ πίεσις εἰς μικρὸν βάθος ἐντὸς τῆς ἡλιακῆς μᾶξης αὐξάνεται ἀποτόμως καὶ ἀνέρχεται εἰς πολλὰς ἑκατοντάδας ἀτμοσφαιρῶν. Ἡ αὐξήσις αὕτη τῆς πίεσεως καθιστᾷ τὴν ἡλιακὴν μᾶξαν ἀδιαφανῆ καὶ οὕτως ἡ παρατήρησις περιορίζεται εἰς μίαν λεπτὴν στιβάδα πάχους 100 χιλιομέτρων.

Ἡ χημικὴ σύστασις τοῦ Ἥλιου εἶναι παρομοία ἐκείνης τῆς Γῆς. Ἡ μικροτέρα πυκνότης τοῦ Ἥλιου, ἐν συγκρίσει πρὸς τὴν γῆνιν, ὀφείλεται εἰς τὰς ἐντελῶς διαφόρους συνθήκας, αἱ ὅποια ἐπικρατοῦν εἰς τὰ δύο ταῦτα οὐράνια σώματα.

Τὸ μεγαλύτερον μέρος τοῦ φωτός, τὸ ὅποιον ἐκπέμπει ὁ Ἥλιος, προέρχεται ἀπὸ τὸ κατώτατον τμήμα τῆς ἡλιακῆς ἀτμοσφαιράς, τὸ ὅποιον δι' ἐνὸς αὐτὸν τὸν λόγον καλεῖται φωτόσφαιρα. Ἡ φωτόσφαιρα εἶναι ὄρατὴ δι' ἐνὸς τηλεσκοπίου εἰς ὀλίκον φῶς. Ὑπεράνω τῆς φωτόσφαιράς ἐκτείνεται ἡ μέση ἀτμόσφαιρα τοῦ Ἥλιου, ἣτις σύγκειται κυρίως ἐξ ὕδρογόνου, ἡλίου καὶ ἰονισμένου ἀσβεστίου. Ἡ μέση ἀτμόσφαιρα τοῦ Ἥλιου, τὴν ὁποίαν ὀνομάζομεν χρωμόσφαιραν, δὲν εἶναι παρατηρήσιμος διὰ τῶν κοινῶν τηλεσκοπίων, παρατηρεῖται δὲ μόνον μέσφ ειδικῶν ὀργάνων καὶ κατὰ τὰς ὀλικὰς ἡλιακὰς ἐκλείψεις, καθ' ἣν στιγμὴν ὁ σεληνιακὸς δίσκος, καλύπτων τὸν ὄρατὸν δίσκον τοῦ Ἥλιου, ἐπιτρέπει τὴν ἐμφάνισιν περὶ αὐτοῦ τῆς ροδοχρόου χρωμοσφαιράς.

Ὑπεράνω τῆς χρωμοσφαιράς ἐκτείνεται, εἰς μεγάλας ἀποστάσεις, ἡ ἐξωτάτη ἀτμόσφαιρα τοῦ Ἥλιου, τὸ ἡλιακὸν στέμμα. Τὸ στέμμα σύγκειται ἐξ ἀερῶν ἐλαχίστης πυκνότητος, τῶν ὁποίων ἡ κινητικὴ θερμοκρασία εἶναι λίαν ὕψηλὴ. Τὰ ἄτομα τῶν χημικῶν στοιχείων, ἅτινα ἀποτελοῦν τὸ ἡλιακὸν στέμμα, λόγφ τῆς μεγάλης κινητικῆς θερμοκρασίας αὐτῶν, εἶναι πολλαπλῶς ἰονισμένα. Τὸ στέμμα εἶναι δυνατὸν νὰ παρατηρηθῇ μόνον κατὰ τὰς ὀλικὰς

ήλιακὰς ἐκλείψεις. Τὸ ἐσωτερικὸν ὁμῶς στέμμα δύναται νὰ παρατηρηθῆ καὶ ἐκτὸς τῶν ἐκλείψεων τῇ βοηθείᾳ εἰδικῶ ὄργανου, τοῦ στεμματογράφου Lyot, ὑπὸ τὴν προϋπόθεσιν ὅτι τὸ ὄργανον τοῦτο ὀφείλει νὰ εἶναι ἐγκατεστημένον εἰς μέγαν ὕψος ὑπὲρ τὴν ἐπιφάνειαν τῆς θαλάσσης.

Αἱ τρεῖς αὐταὶ στιβάδες τῆς ἡλιακῆς ἀτμοσφαιρας, δηλαδὴ ἡ φωτόσφαιρα, ἡ χρωμόσφαιρα καὶ τὸ στέμμα, ἀποτελοῦν ἓν ἐνιαῖον σύνολον. Ἐντὸς τῶν στιβάδων αὐτῶν λαμβάνουν χώραν πολλὰ καὶ λίαν ἐνδιαφέροντα φαινόμενα, ἡ σπουδὴ τῶν ὁποίων μᾶς δίδει πολυτίμους πληροφορίας περὶ τῶν φυσικῶν συνθηκῶν, τῶν ἐπικρατουσῶν ἐπὶ τοῦ Ἡλίου, καὶ τῶν μηχανισμῶν ὁτινες προκαλοῦν τὰ φαινόμενα ταῦτα.

Ἰπὸ μέσθην θερμοκρασίαν φωτοσφαιρας 6.000 °K, ὑπὸ κινητικὴν θερμοκρασίαν στέμματος ὑπερβαίνουσαν τὸ 1.000.000 °K καὶ μὲ θερμοκρασίαν πυρῆνος 18.000.000 °K εὐκόλως ἔννοεῖ τις, ὅτι εἰς τὸ κολοσσιαῖον αὐτὸ ἐργαστήριον ὑψηλῶν θερμοκρασιῶν δύναται οἱ ἡλιακοὶ φυσικοὶ νὰ μελετήσασιν φαινόμενα, τὰ ὁποῖα ἐμφανίζονται ὑπὸ συνθήκας δυσκόλως ἐπιτυγχανομένης εἰς τὰ γῆινα ἐργαστήρια. Εἰς τὴν περιοχὴν τοῦ πυρῆνος τοῦ Ἡλίου, λ.χ., λόγῳ τῶν ἐπικρατουσῶν ὑψηλῶν θερμοκρασιῶν, λαμβάνουν χώραν πυρηνικαὶ ἀντιδράσεις, καθ' ἃς τέσσαρα ἄτομα ὑδρογόνου συνέρχονται διὰ νὰ σχηματίσῃ ἓν ἄτομον ἡλίου. Τὸ ἔλλειμμα μάζης, τὸ ὁποῖον προκύπτει κατὰ τὴν πυρηνικὴν ταύτην ἀντίδρασιν, μετατρέπομενον εἰς ἐνέργειαν, ἀφ' ἑνὸς μὲν συντηρεῖ τὴν τεραστίαν ἀκτινοβολίαν τοῦ Ἡλίου, ἀφ' ἑτέρου δὲ αὐξάνει τὴν θερμοκρασίαν αὐτοῦ. Αἱ κολοσσιαῖαι πιέσεις, αἱ ἐπικρατοῦσαι εἰς τὸ κέντρον τοῦ Ἡλίου μὲ τὰς λίαν ὑψηλὰς θερμοκρασίας, συνιστοῦν ἓν φυσικὸν ἐργαστήριον, τὸ ὁποῖον μὲ οὐδὲν τῶν γῆινων ἐργαστηρίων ὁμοιάζει.

Αἱ ἡλιακαὶ ἐρευναι ἐν Ἑλλάδι ἀφοροῦν εἰς τὴν μελέτην τῆς φωτοσφαιρας καὶ τῆς χρωμοσφαιρας. Ὀλίγαι ἐργασίαι ἐγένοντο ἐπὶ τοῦ ἡλιακοῦ στέμματος καὶ μόνον κατὰ τὴν διάρκειαν ὀλικῶν ἡλιακῶν ἐκλείψεων.

Προκειμένου νὰ ἀναφερθῶμεν εἰς τὰς ἐρεῦνας τῶν Ἑλλήνων ἐπιστημόνων ἐπὶ τοῦ Ἡλίου, θὰ προτάξωμεν ἓν συντομικὰ μερικὰς πληροφορίας περὶ τῶν τριῶν στιβάδων τῆς ἡλιακῆς ἀτμοσφαιρας.

Φωτόσφαιρα: Ἡ κατωτάτη περιοχὴ τῆς ἡλιακῆς ἀτμοσφαιρας δύναται νὰ παρατηρηθῆ τηλεσκοπικῶς καὶ νὰ φωτογραφηθῆ. Αἱ φωτογραφίαι δεικνύουν ὅτι ἡ φωτόσφαιρα σύγκειται ἐκ μικρῶν λαμπρῶν περιοχῶν διαμέτρου 1,5 δευτερολέπτων τόξου (1.000 περίπου χιλιομέτρων), καλουμένων *φωτοσφαιρικῶν κόκκων*. Ἡ κοκκίασις αὕτη ἀποτελεῖ τὴν λεπτήν ὑφὴν τῆς φωτοσφαιρας, ἡ μελέτη τῆς ὁποίας ἐπέσυρε τὸ ἐνδιαφέρον τῶν ἡλιακῶν φυσικῶν. Ἡ εὑρεσις ὄλων ἐκείνων τῶν χαρακτηριστικῶν τῶν φωτοσφαιρικῶν κόκκων καὶ ἡ ἐρμηνεῖα ἐμφανίσεως αὐτῶν ἀποτελοῦν θεμελιώδη καὶ βασικὰ θέματα. Ὅλα τὰ ἐκ τῆς μελέτης τοῦ φαινομένου τῆς κοκκίασεως συμπερά-

σματα είναι δυνατόν να επεκταθούν και εις τὰς ἀτμοσφαιράς τῶν ἄλλων ἡλίων τοῦ Σόλμαντος.

Ἐκτός τῆς κοκκώδους ταύτης ὕψους τῆς φωτοσφαίρας, ἡ παρατήρησις μᾶς ἀποκαλύπτει τὸ φαινόμενον τῶν κηλίδων. Αὗται εἶναι σκοτεινὰ περικοχίαι τῆς φωτοσφαίρας, σχετικῶς μεγάλων διαστάσεων, αἱ ὁποῖαι ἐμφανίζονται καὶ ἐξαφανίζονται ἐπ' αὐτῆς. Παρατηρηθεῖσαι τὸ πρῶτον ὑπὸ τοῦ Γαλιλαίου, παρ' ὅλον ὅτι ἡ ὑπαρξίς αὐτῶν ἦτο γνωστὴ εἰς τοὺς Κινέζους ἀπὸ τοῦ ἔτους 1322, ἀπασχόλησαν, ἀπασχολοῦν καὶ θὰ ἀπασχολοῦν ἐπὶ πολὺ τοὺς ἡλιακοὺς ἐρευνητάς.

Ἡ ὄψις καὶ τὸ σχῆμα τῶν κηλίδων ποικίλλουν. Συνήθως σύγκεινται ἐκ δύο μερῶν. Ἀπὸ ἓν σκοτεινὸν κέντρον, τὴν σκιάν, καὶ ἀπὸ τὴν παρασκιάν ἢ σκιδόφωσ, μεγαλυτέρας λαμπρότητος, ἣτις περιβάλλει ἐξ ὀλοκλήρου τὴν σκιάν. Ἡ θερμοκρασία τῆς σκιάς εἶναι ἀρκετὰ ὑψηλὴ, ἀνερχομένη περίπου εἰς 4.500 °K καὶ φαίνεται σκοτεινὴ λόγω ἀντιθέσεως πρὸς τὴν μεγαλυτέραν θερμοκρασίαν τῶν 6.000 °K τῆς φωτοσφαίρας.

Αἱ κηλίδες ἔχουν μίαν περιοδικότητα, καὶ ἐντὸς 11 περίπου ἐτῶν παρουσιάζουν ἓν μέγιστον καὶ ἓν ἐλάχιστον τῆς δραστηριότητος αὐτῶν. Ἐπάρχει ἐντὸς τῶν 11 ἐτῶν χρονικὸν διάστημα, καθ' ὃ ὁ ἡλιακὸς δίσκος γέμει κηλίδων, ἐνῶ εἰς ἄλλην χρονικὴν περίοδον οὐδεμίαν κηλὶς παρατηρεῖται ἐπ' αὐτοῦ.

Ἡ ἡλιακὴ κηλὶς ἀποτελεῖ ἓν δυσεπίλυτον διὰ τὴν ἡλιακὴν Φυσικὴν πρόβλημα. Ὁ τρόπος γενέσεως, ἡ 11ετής περιοδικότης αὐτῶν καὶ ἡ πρόγνωσις τῆς ἡλιακῆς δραστηριότητος θεωροῦνται προβλήματα, τὰ ὁποῖα ἀναμένουν τὴν λύσιν των.

Τὸ τρίτον μακροσκοπικὸν φαινόμενον τῆς ἡλιακῆς φωτοσφαίρας εἶναι οἱ πυρσοί. Ἀέρια φωτεινὰ τὰ ὁποῖα περιβάλλουν πάντοτε τὰς κηλίδας εἰς τὴν φωτοσφαιραν οἱ πυρσοὶ εἶναι ὄρατοὶ μόνον πλησίον τῶν χειλέων τοῦ ἡλιακοῦ δίσκου, ἐνῶ ὑφίστανται ἐπ' ὀλοκλήρου τῆς φωτοσφαίρας. Εἰς τὴν κεντρικὴν περιοχὴν τοῦ δίσκου τοῦ Ἡλίου δὲν διακρίνονται, διότι ἡ λαμπρότης αὐτῶν πρὸς τὴν λαμπρότητα τοῦ φωτοσφαιρικοῦ ὑποβάθρου εἶναι περίπου ἡ αὐτῆ.

Αἱ ἡλιακαὶ κηλίδες συνοδεύονται πάντοτε ὑπὸ πυρσῶν, ἐνῶ πυρσοὶ πολυλάκις παρατηροῦνται ἄνευ κηλίδων.

Οἱ πυρσοὶ ἀκολουθοῦν, ὡς καὶ αἱ κηλίδες, τὴν ἑνδεκαετῆ περίοδον τῆς ἡλιακῆς δραστηριότητος.

Ἐνῶ αἱ κηλίδες ἐμφανίζονται εἰς δύο ζώνας ἐκατέρωθεν τοῦ ἡλιακοῦ ἰσημερινοῦ, ὀριζόμεναι ὑπὸ τῶν παραλλήλων πλάτους $\pm 40^\circ$, αἱ ζώναι ἐμφάνισις τῶν πυρσῶν εἶναι εὐρύτεραι, ἐπὶ πλέον δὲ ἐμφανίζονται εἰς ἀμφοτέρω τὰ ἡμισφαίρια εἰς ζώνας περὶ τὸ πλάτος τῶν 70° .

Χρωμόσφαιρα: Εἰς τὴν μέσσην ἡλιακὴν ἀτμόσφαιραν πολλὰ καὶ ποικίλα φαινόμενα λαμβάνουν χώραν. Ἡ παρατήρησις, ὁμῶς, τῆς χρωμο-

σφαίρας δὲν ἐπιτελεῖται δι' ὀλικοῦ, ἀλλὰ διὰ μονοχρωματικοῦ φωτός. Ἐὰν ἀπομονώσωμεν μίαν φασματικὴν γραμμὴν τοῦ ἡλιακοῦ φάσματος, καθὼς εἶναι ἡ φασματικὴ γραμμὴ Ηα τοῦ ὕδρογόνου καὶ ἡ φασματικὴ γραμμὴ Κ τοῦ ἰονισμένου ἀσβεστίου, δι' εἰδικῶν δὲ ὀργάνων παρατηρήσωμεν ἡ φωτογραφήσωμεν μὲ τὰς ἀνωτέρω φασματικὰς γραμμὰς τὸν ἥλιον, ἡ εἰκὼν τὴν ὁποίαν λαμβάνομεν διαφέρει ἐκείνης τῆς φωτοσφαίρας.

Τὰ δύο, βεβαίως, φαινόμενα τῆς φωτοσφαίρας, αἱ κηλίδες καὶ οἱ πυρσοί, παρατηροῦνται καὶ ἐπὶ τῆς χρωμοσφαίρας. Οἱ πυρσοί, ὅμως, διακρίνονται ἐφ' ὀλοκλήρου τοῦ δίσκου καὶ οὐχὶ μόνον περὶ τὰ χεῖλη αὐτοῦ, ὡς εἰς τὴν φωτόσφαιραν.

Ἐπὶ τῆς χρωμοσφαίρας παρατηροῦνται νέα καὶ ἐνδιαφέροντα φαινόμενα. Εἰς τὸ χεῖλος παρατηροῦμεν τὰς προεξοχὰς. Τερματίας φλόγας διαπύρων ἀερίων, ἐκτεινομένας εἰς μεγάλας ἀποστάσεις ἐντὸς τοῦ στέμματος. Ἐφ' ὅσον αἱ προεξοχαὶ αὗται τοῦ χείλους προβάλλονται ἐπὶ τοῦ ἡλιακοῦ δίσκου, ἐμφανίζονται ὡς ἐπιμήκεις σκοτεινοὶ σχηματισμοί.

Πολλάκις ἐντὸς τῶν ομάδων τῶν κηλίδων, καὶ ἰδίως ἐντὸς τῶν χρωμοσφαιρικῶν πυρσῶν, ἡ φωτεινὴ ἔντασις αὐτῶν αὐξάνεται ἀφηνιδίως, φθάνει εἰς ἓν μέγιστον καὶ κατόπιν ἐπανέρχεται εἰς τὴν ἀρχικὴν λαμπρότητα. Ἡ βραχείας αὕτη διαρκείας ἀύξεισις τῆς λαμπρότητος ὀνομάζεται ἐκλαμψις. Ἡ ἐπίδρασις τῆς ἐκλάμψεως ἐπὶ τῆς Γῆς εἶναι καταφανής. Τὴν στιγμὴν τοῦ φαινομένου ἐκπέμπονται μεγάλα ποσὰ ἠλεκτρομαγνητικῆς καὶ σωματιδιακῆς ἀκτινοβολίας, τὰ ὅποια, ἐφ' ὅσον, κατὰ τὴν διαδρομὴν αὐτῶν, συναντήσουν τὴν Γῆν, προκαλοῦν ἓν πλῆθος φαινομένων. Ἡ παρακολούθησις καὶ ἡ μελέτη, ἐπομένως, τῶν ἐκλάμψεων παρουσιάζει μέγα ἐνδιαφέρον, ὅχι μόνον ἀπὸ θεωρητικῆς, ἀλλὰ καὶ ἀπὸ πρακτικῆς πλευρᾶς.

Ἐκτὸς τῶν ἀνωτέρω μακροσκοπικῶν φαινομένων, μεγάλην σημασίαν ἀποκτᾷ ἡ μελέτη τῆς λεπτῆς ὑφῆς τῆς χρωμοσφαίρας. Ἐὰν μὲ ἰσχυρὰ τηλεσκόπια, ἐφωδιασμένα δι' εἰδικῶν ὀργάνων, παρατηρήσωμεν τὴν χρωμόσφαιραν, ἡ μικροσκοπικὴ ὑφὴ αὐτῆς εἶναι λίαν ἐνδιαφέρουσα.

Εἰς τὸ χεῖλος τοῦ δίσκου διακρίνομεν μικρὰς καὶ βραχυβίους ἀναρρίψεις χρωμοσφαιρικῆς ὕλης, αἵτινες καλοῦνται πίδακες. Οἱ πίδακες οὗτοι παρατηροῦνται καὶ ἐν προβολῇ ἐπὶ τοῦ δίσκου, ἐμφανίζονται δὲ ὡς σχηματισμοὶ ἀπορροφήσεως, ὡς σκοτειναὶ νιφάδες διαμέτρου 2 - 3 δευτερολέπτων τόξου. Ἡ μελέτη τῶν πιδάκων, τόσον εἰς τὸ χεῖλος τοῦ δίσκου ὅσον καὶ ἐν προβολῇ ἐπ' αὐτοῦ, ἔχει μεγάλην σημασίαν διὰ τὴν καλὴν γνῶσιν τῶν φυσικῶν συνθηκῶν τῶν ἐπικρατουσῶν ἐπὶ τῆς χρωμοσφαίρας. Ἐπὶ τοῦ δίσκου, καὶ ἐντὸς τῆς χρωμοσφαίρας εἰς τὸ χεῖλος, διακρίνομεν τὰς λαμπρὰς νιφάδας. Μικρὰ κέντρα ἐκπομπῆς, διαμέτρου 2 - 3 δευτερολέπτων τόξου. Αἱ λαμπραὶ αὗται νιφάδες θεωροῦνται ἐκ τῶν βασικῶν σχηματισμῶν, οἱ ὅποιοι συνθέτουν τὴν χρωμό-

σφαιραν, παρατηρούνται δὲ τόσον διὰ τῆς γραμμῆς Ηα τοῦ ὑδρογόνου, ὅσον καὶ διὰ τῆς γραμμῆς Κ τοῦ Ἴονισμένου ἀσβεστίου.

Στέμμα: Τὸ ἐξώτατον τμήμα τῆς ἡλιακῆς ἀτμοσφαιρας ἐκτείνεται ἀπὸ τῶν ἀνωτάτων ὁρίων τῆς ἡλιακῆς χρωμοσφαιρας μέχρι πολλῶν δεκάδων ἡλιακῶν ἀκτίνων. Ἡ πυκνότης του εἶναι λίαν χαμηλὴ. Ἀποτελεῖται ἀπὸ άτομα χημικῶν στοιχείων πολλαπλῶς Ἴονισμένα, λόγω τῆς μεγάλης κινητικῆς αὐτοῦ θερμοκρασίας, ἣτις ὑπερβαίνει τὸ 1.000.000 °K. Λόγω τῆς ὑψηλῆς αὐτοῦ θερμοκρασίας, ἐξ ἄλλου, τὸ ἡλιακὸν στέμμα ἐκπέμπει ἀκτίνας X, τῶν ὁποίων ἡ ἔντασις καὶ τὸ μῆκος κύματος ἐξαρτῶνται ἐκ τῆς ἐπικρατούσης ἡλιακῆς δραστηριότητος.

Αἱ γνώσεις μας ἐπὶ τῆς δομῆς τῆς χρωμοσφαιρας καὶ τοῦ στέμματος ἐπλουτίσθησαν ἀφ' ἧς στιγμῆς, πρὸ τριάκοντα ἐτῶν, ἐμελετήθησαν αἱ μεγάλοι μήκους κύματος ἀκτινοβολίαι, τὰς ὁποίας ἐκπέμπει ὁ ἥλιος καὶ αἱ ὁποῖαι περιλαμβάνονται μεταξὺ 8 χιλιοστῶν τοῦ μέτρου καὶ 16 μέτρων.

Διὰ τήν, μέσῳ τῶν ἀνωτέρω ἀκτινοβολιῶν, μελέτην τοῦ ἥλιου κατασκευάσθησαν νέα ὄργανα, τὰ ραδιοτηλεσκόπια. Διὰ τῶν ραδιοτηλεσκοπίων ἐπεββαιώθησαν ἀποτελέσματα, τὰ ὁποῖα προῆλθον ἐκ παρατηρήσεων, ἀπερρίφθησαν ἕτερα ὡς ἐσφαλμένα καὶ ἐλήφθησαν νεώτερα, ἅτινα θὰ ἦτο ἀδύνατον νὰ ἀποκαλυφθοῦν μόνον διὰ τῆς χρησιμοποιήσεως τῶν κλασσικῶν μεθόδων παρατηρήσεως.

Ἡ συμβολὴ τῶν Ἑλλήνων ἀστρονόμων εἰς τὴν ἔρευναν τοῦ ἥλιου.

Ἐκεῖνο τὸ ὅποιον χαρακτηρίζει τὴν πρόοδον τῶν ἡλιακῶν ἐρευνῶν τὰ τελευταῖα εἴκοσι πέντε ἔτη, εἶναι ἡ ταχύτης μετὰ τὴν ὁποίαν εἰς ὀλίγον χρόνον ἐπετεύχθησαν τόσα πολλά. Ἡ Ἀστροφυσικὴ εἶναι μία πολυτελής καὶ δαπανηρὰ ἐπιστήμη, αὐτὸ δὲ ἰσχύει δι' ὅλους τοὺς κλάδους αὐτῆς καὶ ἐπομένως καὶ διὰ τὸν κλάδον τῆς ἡλιακῆς Φυσικῆς. Διὰ νὰ δυναθῇ, ἐπομένως, εἰς ἡλιακὸς φυσικὸς νὰ προωθηθῇ τὰς ἡλιακὰς ἐρεῖνας, πρέπει νὰ διαθέσῃ πολλά χρήματα διὰ τὴν ἀπόκτησιν συγχρόνων ὀργάνων, συγχρόνων ἐργαστηρίων, εἰδικευμένων ἐρευνητῶν καὶ τεχνικῶν.

Εἰς τὴν χώραν μας, δυστυχῶς, τὰ ἀνωτέρω ἐλλείπουν, αἱ δυσκολίαι δὲ τὰς ὁποίας ἀντιμετωπίζομεν εἶναι μεγάλαι εἰς ὅ,τι ἀφορᾷ εἰς τὴν εὔρεσιν πιστώσεων, τὴν ἀγοράν καὶ κατασκευὴν συγχρόνων ὀργάνων, τὴν ἐκτέλεσιν παρατηρήσεων ὑπὸ πεπειραμένων παρατηρητῶν, τὴν ταχεῖαν ἐπεξεργασίαν αὐτῶν καὶ τὴν ἐξαγωγήν τῶν ἐπιστημονικῶν συμπερασμάτων.

Ἐν τούτοις, παρ' ὅλας τὰς δυσμενεῖς συνθήκας, αἱ ἡλιακαὶ ἐρεῖναι ἐκαλλιέργηθησαν ἐν Ἑλλάδι, οἱ δὲ Ἕλληνες ἀστροφυσικοὶ, οἱ ὁποῖοι ἠσχολήθη-

σαν με την μελέτην του 'Ηλίου, ἀνεκοίνωσαν και ἐδημοσίευσαν ἐπιστημονικὰς ἐργασίας, αἱ ὁποῖαι τοὺς κατέστησαν γνωστούς διεθνῶς. Τὸ ἐπιστημονικὸν ὕλικόν, τὸ ὁποῖον ἐχρησιμοποίησαν οἱ Ἕλληνες ἡλιακοὶ φυσικοὶ εἰς τὰς ἐρεῦνας των, εἴτε τὸ ἔλαβον ἐκ παρατηρήσεων, τὰς ὁποίας οἱ ἴδιοι ἐξετέλεσαν, εἴτε ἐκ ξένων ἡλιακῶν Ἀστεροσκοπειῶν.

Αἱ πρῶται παρατηρήσεις τοῦ 'Ηλίου ἤρχισαν εἰς τὸ Ἐθνικὸν Ἀστεροσκοπεῖον Ἀθηνῶν κατὰ τὸ ἔτος 1944, ἀφεώρων δὲ εἰς τὴν ἀπλήν παρατήρησιν τῆς φωτοσφαίρας καὶ τῶν ἐπ' αὐτῆς κηλίδων. Ἐχρησιμοποιήθησαν μικρὰ τηλεσκοπία, διὰ τῶν ὁποίων τὸ εἶδωλον τοῦ ἡλιακοῦ δίσκου, με διάμετρον 10 ἕως 20 ἑκατοστῶν τοῦ μέτρου, προεβάλλετο ἐπὶ ἐνὸς φύλλου λευκοῦ χάρτου, ἐσημειοῦντο δὲ ἐπ' αὐτοῦ ἡ θέσις, ἡ μορφή τῶν ὁμάδων κηλίδων καὶ ἐμετρεῖτο ὁ ἀριθμὸς αὐτῶν. Βεβαίως μία παρατήρησις τοιούτου εἶδους ἐθεωρεῖτο ἐρασιτεχνικὴ καὶ ἄνευ ἰδιαιτέρας ἐπιστημονικῆς ἀξίας.

Μία σοβαρὰ ἐργασία ἐπὶ θεμάτων ἡλιακῆς Φυσικῆς ἀρχίζει ἀπὸ τοῦ ἔτους 1949. Τὸ πρῶτον ἐνδιαφέρον θέμα ἀναφέρεται εἰς τὴν μελέτην τῆς κινήσεως τῶν φωτοσφαιρικῶν κόκκων ἐπὶ τῆς ἡλιακῆς φωτοσφαίρας (Macris, 1949). Ἐχομεν ἀναφέρει, ὅτι ἡ φωτόσφαιρα ἔχει κοκκώδη ὕφην, ἀποτελεῖται δὲ ἀπὸ λαμπροῦς κατὰ τὸ μᾶλλον ἢ ἥττον κυκλικούς σχηματισμούς, μέσης διαμέτρου 1,5 δευτερολέπτων τόξου, τοὺς καλουμένους φωτοσφαιρικοὺς κόκκους.

Ἡ μελέτη τῆς κοκκίασεως ἀπησχόλησε πάντοτε τοὺς ἡλιακοὺς φυσικοὺς, ἐν δὲ ἀπὸ τὰ θέματα τὰ ὁποῖα ἰδιαιτέρως ἐμελετήθησαν ἀφεώρα εἰς τὴν ἐπιφανειακὴν κίνησιν τῶν φωτοσφαιρικῶν κόκκων ἐπὶ τῆς φωτοσφαίρας. Οὕτω, διάφοροι ἐρευνηταὶ ἀπέδιδον, μέχρι τοῦ ἔτους 1949, εἰς τοὺς φωτοσφαιρικοὺς κόκκους μεγάλας ἐπιφανειακὰς ταχύτητας τῆς τάξεως τῶν 50 σφαιρικοῦς κόκκους ἀνὰ δευτερόλεπτον (Bossler, 1928), μέχρι 3 χιλιομέτρων ἀνὰ δευτερόλεπτον (Hansky, 1905). Ἄπαντα τὰ ἀποτελέσματα, τὰ ὁποῖα ἀπέδιδον ἐπιφανειακὰς ταχύτητας εἰς τοὺς φωτοσφαιρικοὺς κόκκους, ἦσαν λανθασμένα, καὶ τοῦτο διότι οἱ ἐρευνηταὶ δὲν ἐλάμβανον ὑπ' ὄψιν εἰς τὴν ἐπεξεργασίαν τῶν παρατηρήσεων τὴν ἀτμοσφαιρικὴν διατάραξιν.

Αἱ ἐκτελεσθεῖσαι εἰς τὸ ἐν Γαλλίᾳ Ἀστεροσκοπεῖον τῆς Meudon ὑπὸ τοῦ ἐνὸς τῶν ὑποφαινομένων ἐρευναι, ἀπέδειξαν, ὅτι ἅπαντα τὰ προγενέστερα δεδομένα ἐπὶ τῆς ἐπιφανειακῆς κινήσεως τῶν κόκκων δὲν ἀνταπεκρίνοντο εἰς τὴν ἀλήθειαν. Ἀπεδείχθη ὅτι οἱ φωτοσφαιρικοὶ κόκκοι, ἐφ' ὅσον ἐξουδετεροῦνται ἢ ἐπίδρασις τῆς ἀτμοσφαιρικῆς διαταράξεως, γεννῶνται καὶ ἐξαφανίζονται ἐπὶ τόπου (Macris, 1949, 1951). Αἱ εὐρεθεῖσαι μικραὶ ταχύτητες μετατοπίσεως τῶν κόκκων ἦσαν τῆς τάξεως τῶν 400 μέτρων ἀνὰ δευτερόλεπτον καὶ περιέχονται ἐντὸς τῶν ὁρίων τῶν σφαλμάτων. Ἀκόμη, ὅμως, καὶ ἐὰν δεχθῶμεν ταύτας ὡς πραγματικὰς, δὲν δύνανται νὰ μετατοπίσουν ἓνα κόκκον κατὰ τὴν διάρκειαν τῆς υπάρξεως αὐτοῦ ἐπὶ τῆς φωτοσφαίρας, ἀνερχομένης εἰς 8 πρῶτα λεπτὰ τῆς ὥρας, εἰμὴ μόνον κατὰ τὸ $\frac{1}{4}$ τῆς διαμέτρου αὐτοῦ.

Ἡ ἀνωτέρω ἐργασία ἔλασεν ἐν σημαντικὸν πρόβλημα τῆς ἡλιακῆς Φυσικῆς, τὸ ἀποτέλεσμα δὲ αὐτῆς ἐγένετο γενικῶς ἀποδεκτὸν.

Ἡ ἐργασία ἐπὶ τῆς κοκκιάσεως ἐβασίσθη εἰς φωτογραφίας, τὰς ὁποίας ἐπὶ κινηματογραφικῆς ταινίας ἔλαβεν ὁ Β. Lyot εἰς τὸ Ἄστεροσκοπεῖον τοῦ Pic du Midi τῶν Πυρηναίων. Ἐκτὸς τοῦ ἀνωτέρου, πολλὰ νέα ἀποτελέσματα ἐλήφθησαν κατόπιν ἐπεξεργασίας τῶν φωτογραφιῶν τῆς κοκκιάσεως. Οὕτω προσδιωρίσθη ἡ μέση διάμετρος αὐτῶν, ἀνερχομένη εἰς 1,5 δευτερόλεπτα τόξου ἢ 1.100 χιλιόμετρα περίπου (Macris 1949), ἐμελετήθη ἡ διακονή τῶν μεγεθῶν αὐτῶν ἐπὶ τῆς ἡλιακῆς ἐπιφανείας καὶ ἐμετρήθη ὁ χρόνος ζωῆς τῶν κόκκων τῶν πυρῶν καὶ ἐκείνων τῆς παρασκιάς τῶν κηλίδων (Macris 1952, 1953). Ἐπίσης εὐρέθη, ὅτι αἱ διαστάσεις τῶν φωτοσφαιρικῶν κόκκων πλησίον τῆς παρασκιάς τῶν κηλίδων εἶναι μικρότεροι ἐκείνων τῶν εὐρισκομένων μακρῶν αὐτῆς (Macris 1949). Ἡ διαφορὰ αὕτη ἀπεδόθη εἰς τὸ μαγνητικὸν πεδίου τῆς περιοχῆς τῶν κηλίδων. Τὸ ἀνωτέρω ἀποτέλεσμα ἐπεβεβαιώθη ὑπὸ πολλῶν ἄλλων ἐρευνητῶν.

Αἱ ἐρευναι ἐπὶ τῆς φωτοσφαιρικῆς κοκκιάσεως συνεχίσθησαν ἀπὸ τοῦ ἔτους 1951 καὶ ἐνεῦθεν εἰς τὸ Ἐθνικὸν Ἄστεροσκοπεῖον Ἀθηνῶν. Ἀπὸ τοῦ ἔτους αὐτοῦ, διὰ πρώτην φοράν, καταβάλλεται μία σοβαρὰ προσπάθεια συστάσεως ἐνὸς τμήματος ἡλιακῆς Φυσικῆς. Αἱ παρατηρήσεις συστηματικῶς οὐνται, ἀλλὰ ἐκεῖνο τὸ ὁποῖον ἔχει πρωταρχικὴν σημασίαν εἶναι ἡ θεμελιώσις τῶν πρώτων προγραμμάτων ἐρεύνης. Ὁ προγραμματισμὸς τῶν ἐρευνῶν ἀποτελεῖ τὸ κύριον ἔργον ἐνὸς Ἰνστιτούτου, τοῦ ὁποίου ὁ ἀποκλειστικὸς σκοπὸς εἶναι ἡ ἐπεξεργασία τῶν παρατηρήσεων καὶ ἡ ἐκτέλεσις ἐρευνητικῆς ἐργασίας. Αἱ παρατηρήσεις εὐκόλως ἐκτελοῦνται ὑπὸ ἐξησχημένων τεχνικῶν, ἡ ἐπεξεργασία ὁμῶς αὐτῶν καὶ ἡ ἐρευνητικὴ ἐργασία ἀποτελοῦν τὸ κύριον ἔργον τῶν ἐπιστημόνων.

Αἱ πρώται προσπάθεια δι' ἐρευνητικὴν ἐργασίαν στέφονται ὑπὸ ἐπιτυχίας. Εἰς τὸν τομέα τῆς φωτοσφαιρικῆς κοκκιάσεως ἐρευνᾶται ἡ ὑπαρξὶς σχέσεως μεταξὺ τοῦ ἀριθμοῦ τῶν φωτοσφαιρικῶν κόκκων, ἐφ' ὀλοκληροῦ τῆς ἡλιακῆς ἐπιφανείας, καὶ τῆς ἡλιακῆς δραστηριότητος, ἐκπεφρασμένης εἴτε διὰ τοῦ ἀριθμοῦ Wolf εἴτε διὰ τοῦ ἐμβαδοῦ τῶν ἡλιακῶν κηλίδων. Κατόπιν μιᾶς μακρᾶς ἐργασίας (1955 - 1960) καὶ ἐπεξεργασίας ὕλιку παρατηρήσεων πολλῶν ξένων Ἀστεροσκοπεῖων κατελήξαμεν εἰς τὸ συμπέρασμα μιᾶς τοιαύτης συσχετίσεως (Macris 1955 a, Macris καὶ Elias 1955, Macris 1960, Macris καὶ Banos 1961).

Μετὰ τὰς ἐπὶ τῆς φωτοσφαίρας παρατηρήσεις καὶ ἐρεύνας, τὸ Ἀστρονομικὸν Ἰνστιτούτον τοῦ Ἐθνικοῦ Ἀστεροσκοπεῖου Ἀθηνῶν ἐπεκτείνει κατ' ἀρχὰς μὲν τὰς παρατηρήσεις, κατόπιν δὲ τὰς ἐρεύνας καὶ ἐπὶ τῆς χρωμοσφαιρας. Οὕτω, κατὰ τὸ ἔτος 1955, ἀποκτᾶ τὸν πρῶτον μεταχρωματικὸν ἡθμὸν

Lyot (1), ὄργανον κατάλληλον πρὸς παρατήρησιν τῆς χρωμοσφαίρας.

Αἱ ἀνακοινώσεις τῶν ἐπὶ τοῦ Ἡλίου ἐρευνῶν, αἱ ὁποῖαι ἐξετελέσθησαν ἐν τῷ Ἀστρονομικῷ Ἰνστιτούτῳ, ἀνεκοινώθησαν εἰς διεθνή συνέδρια καὶ ἐδημοσιεύθησαν εἰς τὸν ξένον περιοδικὸν τύπον, εἶχον ὡς ἀποτέλεσμα τὴν εἰς τὸ ἐξωτερικὸν προβολὴν τοῦ Ἑθνικοῦ Ἀστεροσκοπεῖου καὶ τὴν ἀπαρχὴν μιᾶς συνεργασίας μὲ ἥλιακὰ Ἀστεροσκοπεῖα τῆς ἀλλοδαπῆς.

Οὕτω, τὸ 1956, μία συνεργασία μετὰ τοῦ Ἰταλικοῦ Ἀστεροσκοπεῖου τοῦ Arcetri τῆς Φλωρεντίας μᾶς ἔδωσε τὴν εὐκαιρίαν νὰ ἀνακαλύψωμεν διὰ πρῶτην φορὰν τοὺς χρωμοσφαιρικοὺς πίδακας ἐν προβολῇ ἐπὶ τοῦ ἥλιακοῦ δίσκου.

Ὡς ἔχομεν ἀναφέρει, οἱ πίδακες ἀποτελοῦν τὴν λεπτὴν ὕψην τῆς χρωμοσφαίρας καὶ εἶναι μικραὶ ἀναρρίψεις χρωμοσφαιρικῆς ὕλης πρὸς τὸ στέμμα. Μέχρι τοῦ 1956 οἱ πίδακες εἶχον μελετηθῆ εἰς τὸ ἥλιακὸν χεῖλος, τὴν σπουδαίτητα δὲ τοῦ φαινομένου αὐτοῦ, εἰς ὅ,τι ἀφορᾷ τὴν κατασκευὴν τῆς χρωμοσφαίρας, εἶχεν ἐπιστημάνει ὁ Roberts (1945). Ἐφ' ὅσον οἱ πίδακες ἀποτελοῦν χρωμοσφαιρικὸν φαινόμενον τοῦ ἥλιακοῦ χεῖλους, θὰ ἦτο πολὺ φυσικόν, προβολόμενοι οὗτοι ἐπὶ τῆς χρωμοσφαίρας, νὰ ἀποτελοῦν ἓνα ἐκ τῶν σχηματισμῶν αὐτῆς. Τὸ πλέον λογικὸν θὰ ἦτο νὰ ἐνεφανίζοντο οὗτοι ὡς σκοτεινοὶ σχηματισμοί, ὡς σχηματισμοί, δηλαδή, ἀπορροφήσεως.

Διὰ νὰ ἀποδείξωμεν τὴν ἰδέαν ταύτην εἰργάσθημεν εἰς τὸ Ἀστεροσκοπεῖον τοῦ Arcetri καὶ ἐχρησιμοποιήσαμεν τὸν φασματοηλιογράφον αὐτοῦ, διὰ τοῦ ὁποίου ἐλάβομεν σειρὰν φασματοηλιογραμμάτων τῆς ἰδίας περιοχῆς τῆς χρωμοσφαίρας. Ἐπὶ τῶν ληφθεισῶν φωτογραφιῶν ἀνεκαλύφθησαν σκοτεινοὶ σχηματισμοί, τῶν ὁποίων ἐμετρήθη ἡ διάρκεια ζωῆς καὶ αἱ διαστάσεις. Τοὺς ἐφημέρους αὐτοὺς χρωμοσφαιρικοὺς σχηματισμοὺς ἐταυτίσαμεν μὲ τοὺς πίδακας τοῦ χεῖλους.

Τὰ πρῶτα ἀποτελέσματα τῆς ἐρένης ταύτης ἀνεκοινώθησαν εἰς τὴν Ἑθνικὴν Ἀκαδημίαν τῆς Ἰταλίας Lincei (Macris 1956) καὶ εἰς τὰ «Annales d'Astrophysique» (Macris 1957), καθὼς καὶ εἰς τὴν Ἀκαδημίαν Ἀθηνῶν (Macris 1960), ἐπεβεβαιώθησαν δὲ ὑπὸ πολλῶν ἐρευνητῶν (De Jager 1957, Bruzek 1959, Gimse 1967).

Μία ἐτέρα ἐργασία, τὴν ὁποίαν ἐξετελέσαμεν διὰ τοῦ φασματοηλιογράφου τοῦ Ἀστεροσκοπεῖου τοῦ Arcetri, ἀφώρα εἰς τὴν λήψιν φωτογραφιῶν τῆς ἥλιακῆς χρωμοσφαίρας διὰ τῆς γραμμῆς K_{23} τοῦ ἰονισμένου ἀσβεστίου καὶ τὴν μελέτην τῶν λαμπρῶν νιφάδων, αἱ ὁποῖαι ἀποτελοῦν τὴν λεπτὴν ὕψην τῆς

1. Κ. Ι. Μακρῆ, Ἡ συμβολὴ τοῦ μονοχρωματικοῦ ἠθμοῦ εἰς τὴν μελέτην τῆς ἥλιακῆς χρωμοσφαίρας («Δελτίον Γ.Υ.Σ.», ΠΙ Τριμηνία 1949, τευχ. 35) τοῦ αὐτοῦ, Ἡ θεωρία τοῦ πολιτικοῦ μονοχρωματικοῦ ἠθμοῦ, «Δημοσιεύσεις Ἑθνικοῦ Ἀστεροσκοπεῖου Ἀθηνῶν», 1956.

μέσης ατμόσφαιρας του Ήλιου, παίζουν δε σημαντικό ρόλο εις την δομήν αὐτῆς. Ἡ ἐπεξεργασία τῶν παρατηρήσεων αὐτῶν ἐγένετο εἰς τὸ Ἀστρονομικὸν Ἰνστιτούτον τοῦ Ἐθνικοῦ Ἀστεροσκοπεῖου Ἀθηνῶν. Αἱ λαμπρὰ νιφάδες ἐμελετήθησαν φωτομετρικῶς καὶ προσδιορίσθη ὁ μέσος χρόνος ζωῆς αὐτῶν (Macris 1956, 1962, 1963, 1967, 1968).

Ἀπὸ τοῦ ἔτους 1965 σημαντικὴ πρόοδος ἐπετεύχθη ἐν τῷ Ἀστρονομικῷ Ἰνστιτούτῳ τοῦ Ἐθνικοῦ Ἀστεροσκοπεῖου Ἀθηνῶν εἰς ὅ,τι ἀφορᾷ εἰς τὴν μελέτην τῆς λεπτῆς ὕψης τῆς χρωμοσφαίρας, κατόπιν τῆς ὑπὸ τοῦ Ὄργανου Βορειοατλαντικοῦ Συμφάνου (NATO) καὶ τῆς Air Force Cambridge Research Laboratories (AFCRL) ἐνισχύσεως δι' ὄργανων καὶ βοηθητικῶν προσωπικοῦ. Διὰ τῆς οἰκονομικῆς ἐνισχύσεως τῶν ἀνωτέρω ὀργανισμῶν κατεσκευάσθη τριπλοῦς ἡλιογράφος καὶ ἡγοράσθησαν εἰδικὰ ὄργανα διὰ τὴν παρατήρησιν καὶ μελέτην τῆς χρωμοσφαίρας.

Ὁ τριπλοῦς ἡλιογράφος ἀποτελεῖται ἀπὸ τρία τηλεσκόπια, κείμενα ἐπὶ τῆς ἰδίας βάσεως. Ἐξ αὐτῶν τὸ πρῶτον ἐφωτογράφιζε τὴν φωτὸσφαιραν εἰς ὠκινὸν φῶς, τὸ δεύτερον καὶ τὸ τρίτον ἐφωτογράφιζον τὴν χρωμόσφαιραν εἰς μονοχρωματικὸν φῶς, τῇ βοήθειᾳ ἡθμῶν H α καὶ K, ἀντιστοιχῶς, διὰ τῶν φασματικῶν γραμμῶν H α τοῦ ὑδρογόνου καὶ K $_{2,3}$ τοῦ Ἴονισμένου ἀρβενίου.

Ἡ καλὴ ποιότης τῶν ληφθεισῶν φωτογραφιῶν καὶ αἱ ἀνακρινωθεῖσαι ἐπιστημονικαὶ ἐργασίαι (Macris καὶ Prokakis 1967, Macris 1968) συνετέλεσαν, ὥστε τὸ ἡλιακὸν τμήμα τοῦ Ἀστρονομικοῦ Ἰνστιτούτου νὰ καταστήθῃ διεθνῶς γνωστὸν καὶ νὰ ἐπιζητηθῆ ἡ μετ' αὐτοῦ συνεργασία πολλῶν ἄλλοδαπῶν κέντρων ἡλιακῶν ἐρευνῶν.

Συγχρόνως, ὅμως, μετὰ τὸν τριπλοῦν ἡλιογράφον, ἐχρησιμοποιήθη καὶ τὸ τηλεσκόπιον Δωρίδου, τοῦ ὁποῖου ὁ ἀντικειμενικὸς φακὸς ἔχει διάμετρον 40 ἑκατοστῶν καὶ ἐστιακὴν ἀπόστασιν 5 μέτρων. Τὸ τηλεσκόπιον Δωρίδου ἐχρησιμοποιήθη, λόγῳ τῆς μεγάλης διαχωριστικῆς του ἰκανότητος, διὰ τὴν μελέτην τῆς λεπτῆς ὕψης τῆς φωτοσφαίρας καὶ τῆς χρωμοσφαίρας τοῦ Ήλιου.

Ὅπως, κατὰ τὸ ἔτος 1959, κατόπιν ἐνισχύσεως ὑπὸ τοῦ Β.Ι.Ε., ἀνελήφθη μία ἐρευνα ἐπὶ τῆς κοκκιάσεως τῆς φωτοσφαίρας, τὰ ἀποτελέσματα τῆς ὁποίας ὑπῆρξαν λίαν ἰκανοποιητικὰ. Ἐμελετήθησαν αἱ διαστάσεις τῶν φωτοσφαιρικῶν κόκκων πλησίον τῶν ἡλιακῶν κηλίδων καὶ εὗρέθη ὅτι αὐταί, ὑπὸ τὴν ἐπίδρασιν τοῦ μαγνητικοῦ πεδίου, εἶναι μικρότεροι ἐκείνων, αἱ ὅποια κεῖνται μακρὰν αὐτῶν (Macris 1962). Ἐνδιαφέροντα ἐπίσης ἀποτελέσματα ἐλήφθησαν ἐπὶ τοῦ χρόνου ζωῆς τῶν φωτοσφαιρικῶν κόκκων (Macris καὶ Prokakis 1963) καὶ τῶν διαστάσεων αὐτῶν εἰς διαφόρους φασματικὰς περιοχάς (Macris 1959).

Ὁ συνδυασμὸς τοῦ μονοχρωματικοῦ ἡθμοῦ Lyot H α μετὰ τὸ μεγάλο τηλεσκόπιον Δωρίδου συνέβαλε σημαντικῶς εἰς τὴν μελέτην τῆς λεπτῆς ὕψης τῆς χρωμοσφαίρας, διὰ μιᾶς σειρᾶς πρωτοτύπων ἀνακρινώσεων (Anastas-

όπου παρατήρησε την ήλιακή έκλειψιν του Ήλιου της 15ης Φεβρουαρίου 1961 (Xanthakis, Macris, Elias, Βασιος 1962). Την τρίτη αποστολήν ώργάνωσεν ἐν Ἑλλάδι (Ἀθήναι, Σαρονίς, Κάριστος Εὐβοίας) διὰ τὴν παρατήρησιν τῆς δακτυλωειδοῦς ἐκλείψεως τοῦ Ήλιου τῆς 20ῆς Μαΐου τοῦ ἔτους 1966.

Παρατηρήσεις Ήλιου ἐκτελοῦνται καὶ εἰς τὸ Ἐργαστήριον Ἀστρονομίας τοῦ Πανεπιστημίου Θεσσαλονίκης διὰ τηλεσκοπίου 20 ἑκατοστῶν.

Συγχρόνως, ὁμοίως, μετὰ τὸ Ἀστρονομικὸν Ἰνστιτούτον τοῦ Ἐθνικοῦ Ἀστεροσκοπείου Ἀθηνῶν, ἕτερον ἐπιστημονικὸν κέντρον ἐν Ἑλλάδι ἀσχολεῖται μετὰ ἡλιακῶν ἐρεῖνας.

Τὸ ἔτος 1958, εἰσηγήσθη τοῦ ἀκαδημαϊκοῦ Ἰωάννου Ξανθάκη, ἰδρύθη τὸ Γραφεῖον Ἐρευνῶν καὶ Ἑπιχειρημάτων τῆς Ἀκαδημίας Ἀθηνῶν, τὸ ὅποιον βραδύτερον μετωνομάσθη εἰς Κέντρον Ἐρευνῶν Ἀστρονομίας καὶ Ἐφαρμοσμένων Μαθηματικῶν.

Τόσον ὁ ἀκαδημαϊκὸς κ. Ἰ. Ξανθάκης, ὅστις ἀνέλαβε τὴν ἐπιτροπείαν τοῦ Κέντρου τούτου, ὡς καὶ ὁ πρῶτος Διευθυντὴς αὐτοῦ κ. Α. Μαυρίδης, νῦν Καθηγητὴς τῆς Πολυτεχνικῆς Σχολῆς τοῦ Πανεπιστημίου Θεσσαλονίκης, ἐπιπρογραμμάτισαν τὸ κέντρον τοῦτο δι' ἐρεῖνας, ἀφ' ἑνὸς μὲν εἰς τὸν Ήλιον, ἀφ' ἑτέρου δὲ εἰς τὸν Γαλαξίαν, ἐπὶ τῇ βάσει τῶν δεδομένων τῶν παρατηρήσεων τῶν διαφόρων Ἀστεροσκοπειῶν. Μετὰ τὰς ἡλιακῶν ἐρεῖνας ἡσχολήθη ὁ ἐπιπρόεδρος τοῦ Κέντρου, ὅστις καὶ συνέχισε τὰς ἐρεῖνας του διὰ τὴν ἀντίρρυσιν τῆς μαθηματικῆς ἐκφράσεως τῆς ὅλης ἡλιακῆς δραστηριότητος, μετὰ ἀντικειμενικῶν σκοπῶν τὴν πρόγνωσιν αὐτῆς. Πρὶν ὁμοίως ἐκθέσωμεν τὰς ἑλληνικὰς ἐρεῖνας εἰς τὸν τομέα τούτον, εἶναι ἀναγκαζόν νά κάμομεν μίαν σύντομον ἱστορικὴν ἀνασκόπησιν.

Οἱ ἀστρονόμοι χρησιμοποιοῦν διὰ τὴν ἐκτίμησιν τῆς ἡλιακῆς δραστηριότητος διαφόρους δείκτας. Ὁ πρῶτος χρησιμοποιοηθεὶς δείκτης εἶναι ὁ λεγόμενος δείκτης τῶν σχετικῶν ἀριθμῶν ἢ ἀριθμῶν Wolf· μεταγενεστέρως, ὁμοίως, εἰσηχθῆ ὡς δείκτης τῆς ἡλιακῆς δραστηριότητος ὁ ἀριθμὸς ὁ ἐκφράζων τὰ ἐμβαδὰ τῶν κηλίδων καὶ τῶν πυρσῶν, τὰ ὅποια μετροῦνται ἀπὸ τοῦ 1874 εἰς τὸ Ἀστεροσκοπεῖον τοῦ Greenwich (Ἀγγλία). Οἱ δύο τελευταῖοι δείκται ἔχουν φυσικὴν σημασίαν, ἐνῶ οἱ ἀριθμοὶ Wolf εἶναι μίαν μαθηματικὴν ἐπινοήσιν, πλὴν ὁμοίως οὗτοι χρησιμοποιοῦνται εὐρύτατα ὑπὸ τῶν ραδιοαστρονόμων, ἰονοσφαιρικῶν καὶ μετεωρολόγων.

Πολλὰ προσπάθειαι κατεβλήθησαν κατὰ τὰς τελευταίας δεκαετίας, διὰ τὴν εὑρεσιν σχέσεων μετὰ τὴν βοήθειαν τῶν ὁποίων θὰ ἦτο ἰσως δυνατὸν νά προβλεφθῶσιν οἱ δείκται τῆς ἡλιακῆς δραστηριότητος, ἦτοι οἱ ἀριθμοὶ Wolf, τὰ ἐμβαδὰ τῶν κηλίδων, τῶν πυρσῶν καὶ τῶν προεξοχῶν. Ὅλοι, ὁμοίως, αἱ διατυπωθεῖσαι σχέσεις ὑπὸ διαφόρων ἐρευνητῶν ἦσαν καθαρῶς στατιστικαὶ καὶ ἀπεκάλυψαν, ἐτι τὰ ἀνωτέρω φαινόμενα ἀκολουθοῦν τὸν λεγόμενον Πητῆ ἡλιακὸν κύκλον, χωρὶς ὁμοίως καὶ νά παρέχουν λεπτομερεῖς πληροφορίας περὶ

τῆς ἰδίας ἐξελίξεως ἐκάστου ἐκ τῶν φαινομένων τούτων, τόσον κατὰ τὴν διάρκειαν ἐκάστου ἡλιακοῦ κύκλου, ὅσον καὶ ἀπὸ κύκλου εἰς κύκλον.

Ἡ πρώτη ἀναλυτικὴ σχέσις ἐδόθη ἀπὸ τὸν Waldmeier, Καθηγητὴν τοῦ Πολυτεχνείου τῆς Ζυρίχης καὶ Διευθυντὴν τοῦ Διεθνoῦς Κέντρου Ἡλιακῶν Ἐρευνῶν.

Κατὰ τὸ 1957 ἤρχισε νὰ ἀσχολῆται μὲ τὸ θέμα τῆς ἡλιακῆς δραστηριότητος ὁ εἰς τῶν ὑποφαινομένων, ὅστις ἔδωκεν ἐντελῶς νέαν κατεύθυνσιν εἰς τὰς ἐρεῖνας ταύτας. Πράγματι, κατὰ τὴν πρώτῃν ἀνακοινώσιν του—ἐπὶ τοῦ θέματος τούτου—τὸ ἔτος 1957, εἰς τὸ μεγάλο Σοβιετικὸν Ἀστεροσκοπεῖον τοῦ Πούλκωβο παρὰ τῷ Λένινγκραντ, ἀπέδειξε (Xanthakis 1957), πρῶτον, ὅτι ὁ τύπος τοῦ Waldmeier δὲν ἰσχύει διὰ τοὺς δύο τελευταίους ἡλιακοὺς κύκλους, ἦτοι τὸν 18ον καὶ 19ον, καὶ, δεύτερον, ὅτι δέον νὰ λαμβάνωμεν τοὺς ὑπὸ τῶν παρατηρήσεων ἀπ' εὐθείας διδομένους ἀριθμοὺς Wolf, διότι ἡ μέθοδος τῆς λειάνσεως καλύπτει ἐνδιαφέροντα φαινόμενα τῆς ἡλιακῆς δραστηριότητος.

Βραδύτερον ὁ αὐτὸς ἐρευνητὴς ἔδωκεν εἰς ἀντικατάστασιν τοῦ τύπου τοῦ Waldmeier μίαν νέαν μαθηματικὴν σχέσιν (Ξανθάκης 1958, Xanthakis 1959), συνδέουσαν τοὺς ἀριθμοὺς Wolf μετὰ μιᾶς παραμέτρου, ἣτις καλεῖται χρόνος ἀνόδου, δηλαδὴ τοῦ χρόνου ὅστις μεσολαβεῖ μεταξὺ τῆς ἐλαχίστης καὶ τῆς μεγίστης τιμῆς τῆς ἡλιακῆς δραστηριότητος. Σχεδὸν συγχρόνως ὁ Πολωνὸς ἀστρονόμος Mergentaler καὶ ὁ Ἄγγλος γεωφυσικὸς King-Hele διετύπωσαν ἐπίσης νέας μαθηματικὰς σχέσεις, συνδεούσας τοὺς ἀριθμοὺς Wolf μὲ ὀρισμένας παραμέτρους, πλὴν ὅμως, ὡς ἀπεδείχθη (Xanthakis 1962, Alexiou καὶ Poulakos 1966), αἱ σχέσεις αὗται ὕστεροῦσαν τῆς σχέσεως Ξανθάκη τόσον ἀπὸ μαθηματικῆς διατυπώσεως, ὅσον καὶ ἀπὸ ἀπόψεως ἀκριβείας, δεδομένου ὅτι ἡ ἀκρίβεια τῆς σχέσεως Ξανθάκη εἶναι τῆς τάξεως τοῦ 95 %, ἐνῶ ἡ ἀκρίβεια τῶν σχέσεων τῶν προαναφερθέντων ἐρευνητῶν ἦτο κατὰ πολὺ μικροτέρα τῆς τιμῆς ταύτης. Ἀλλά, ὡς εἶπομεν ἀνωτέρω, ὁ δείκτης τῶν ἀριθμῶν Wolf δὲν ἔχει φυσικὴν σημασίαν, ὅπως οἱ δεῖκται τῶν ἐμβαδῶν τῶν κηλίδων, τῶν πυρσῶν καὶ τῶν προεξοχῶν. Διὰ τοὺς τελευταίους, ὅμως, τούτους δείκτας οὐδεμία ἀναλυτικὴ σχέσις εἶχε διατυπωθῆ. Ἐντατικαὶ ἔρευναι ἐπὶ σειρὰν ἐτῶν (Xanthakis 1960, 1961, 1962, 1965, 1966 a) ἤρχισαν εἰς τὸ Κέντρον Ἐρευνῶν Ἀστρονομίας καὶ Ἐφηρμοσμένων Μαθηματικῶν πρὸς τὴν κατεύθυνσιν ταύτην, αἵτινες ἐστέφθησαν ὑπὸ πλήρους ἐπιτυχίας. Πράγματι, ὡς εἰς τὴν περίπτωσιν τῶν ἀριθμῶν Wolf (Xanthakis 1966), οὕτω καὶ εἰς τὴν περίπτωσιν τῶν ἐμβαδῶν τῶν κηλίδων, τῶν πυρσῶν καὶ τῶν προεξοχῶν, κατέστη δυνατόν, διὰ πρώτην φοράν, οἱ ἀνωτέρω δεῖκται νὰ διατυπωθῶσι δι' ἀναλυτικῶν σχέσεων συναρτήσεσι μιᾶς καὶ τῆς αὐτῆς παραμέτρου, δηλαδὴ τοῦ χρόνου ἀνόδου (Xanthakis 1967 a). Ἀπὸ μαθηματικῆς πλευρᾶς τὸ ἔργον αὐτὸ εἶναι πράγματι ἀξίον ἐξάρσεως, διότι κατέστη δυνατόν μίᾳ θάλασσᾳ ἀριθμῶν, οἵτινες ἀντιπροσωπεύουν τὰς μετρήσεις ἐπὶ μακρᾶν

σειράν ἐτών (200 ἔτη διὰ τοὺς ἀριθμούς Wolf καὶ 80 ἔτη διὰ τὰ ἐμβαδὰ τῶν κηλίδων καὶ τῶν πυρσῶν), νὰ λάβουν μίαν συγκεκριμένην καὶ ἀπλὴν, σχετικῶς, μαθηματικὴν ἔκφρασιν, μὲ τὴν βοήθειαν τῆς ὁποίας νὰ δυνάμεθα νὰ προβλέψωμεν τὰς μελλοντικὰς τιμὰς των, ὅταν εἶναι γνωστὴ ἐκ τῶν προτέρων ἡ τιμὴ μιᾶς καὶ μόνης παραμέτρου, δηλαδὴ τοῦ χρόνου ἀνόδου.

Τὸ πρόβλημα διὰ τὸν μαθηματικὸν ἐλύθη, δὲν ἐλύθη ὁμοίως διὰ τὸν ἀστρονόμον. Ὁ ἀστρονόμος, διὰ νὰ δυνήθῃ νὰ προβλέψῃ τὰς μελλοντικὰς τιμὰς τῶν δεικτῶν τῆς ἡλιακῆς δραστηριότητος, δέον νὰ γνωρίζῃ ἐκ τῶν προτέρων τὰς ἀκριβεῖς τιμὰς τοῦ χρόνου ἀνόδου τοῦ ἀντιστοιχοῦντος εἰς τοὺς μελλοντικούς ἡλιακοὺς κύκλους. Τὸ πρόβλημα τοῦτο ἀπασχόλησεν ἐπίσης τὸ Κέντρον Ἑρευνῶν Ἀστρονομίας καὶ Ἐφηρμοσμένων Μαθηματικῶν (Xanthakis 1967 b, 1967 c), πλὴν ὁμοίως τὰ δεδομένα τῶν μέχρι τοῦδε παρατηρήσεων εἶναι ἀνεπαρκῆ, διὰ νὰ μᾶς παράσχουν ἀσφαλῆ πρόβλεψιν. Παρὰ ταῦτα, ἡ διατυπωθεῖσα πρόβλεψις διὰ τὸν παρόντα ἡλιακὸν κύκλον (Xanthakis 1966 c), ἐπὶ τῇ βάσει τῶν διατυπωθεισῶν σχέσεων, εἶναι ἡ πλέον ἀκριβὴς ἀπὸ τὰς γενομένας προβλέψεις ὑπὸ ξένων εἰδικῶν ἀστρονόμων, ὡς τῶν Waldmeier, King-Hele καὶ ἄλλων.

Γενᾶται τὰρα τὸ ἐρώτημα: «Ποία εἶναι ἡ φυσικὴ σημασία τῶν διατυπωθεισῶν σχέσεων, αἵτινες ἐξήχθησαν ἐκ τῶν πρωτοπορικῶν ἐργασιῶν τοῦ Κέντρον Ἑρευνῶν Ἀστρονομίας καὶ Ἐφηρμοσμένων Μαθηματικῶν;». Διὰ τὴν ἀπάντησιν, ὁ χρόνος ἀνόδου διαδραματίζει τὸσον σπουδαῖον ρόλον εἰς τὴν ἐξέλιξιν τῆς ἡλιακῆς δραστηριότητος; Τὸ ἐρώτημα τοῦτο παραμένει ἀκόμη ἀνεῦ ἀπαντήσεως ἐκ μέρους τῶν Ἑλλήνων καὶ ξένων εἰδικῶν ἀστρονόμων.

Κατὰ τὴν τελευταίαν τριετίαν αἱ ἔρευναι εἰς τὸ Κέντρον Ἑρευνῶν Ἀστρονομίας καὶ Ἐφηρμοσμένων Μαθηματικῶν ἐπεξετάθησαν καὶ πρὸς ἄλλην κατευθύνσιν. Ὅπως εἶπομεν προηγουμένως, διάφοροι ἐρευνηταὶ (ιονοσφαιρικοί, γεωφυσικοί, μετεωρολόγοι) διὰ τὴν σύγκρισιν τῶν ἡλιακῶν καὶ γηίνων φαινομένων χρησιμοποιοῦν ὡς δείκτην τῆς ἡλιακῆς δραστηριότητος τοὺς ἀριθμούς Wolf καὶ εἰς ὀλίγας περιπτώσεις τὰ ἐμβαδὰ τῶν κηλίδων. Κατόπιν τούτου ἐτέθη τὸ ἐρώτημα: «Ποῖος πράγματι εἶναι ὁ καταλληλότερος δείκτης διὰ τὴν σύγκρισιν τῶν ἡλιακῶν καὶ γηίνων φαινομένων;». Αἱ πρόσφατοι ἐρευναι, αἱ γενομέναι εἰς τὸ Κ.Ε.Α.Ε.Μ. (Xanthakis 1969 a), δεικνύουσιν ὅτι ὁ πλέον κατάλληλος δείκτης, ὅστις συνδέει ἱκανοποιητικῶς τὸσον τὰ ἡλιακὰ φαινόμενα, τὰ ἀντιστοιχοῦντα εἰς τὰς διαφόρους στιβάδας τῆς ἡλιακῆς ἀτμοσφαιρας (ραδιοεκπομπαί, πρασίνη γραμμὴ 5303Å τοῦ ἡλιακοῦ στέμματος, ἰσημερινὴ ἀκτίς τοῦ ἡλιακοῦ στέμματος), ὅσον καὶ ὠρισμένα φαινόμενα τοῦ διαστήματος (ἐντασις τῆς κοσμικῆς ἀκτινοβολίας), εἶναι εἰς σύνθετος δείκτης, διδόμενος συναρτήσιν τῶν ἐμβαδῶν τῶν κηλίδων καὶ τῶν πυρσῶν ἀφ' ἑνὸς καὶ τῶν ἡλιακῶν ἐκλάμψεων (Xanthakis 1969 b, 1970) ἀφ' ἑτέρου. Αἱ ἐρευναι ἐπὶ τοῦ Ἡλίου συνεχίζονται εἰσαὶ εἰς τὸ Κ.Ε.Α.Ε.Μ. τῆς Ἀκαδη-

μίας Ἀθηνῶν, ὅπου κατὰ τὸ παρελθὸν (1971) καὶ τὸ τρέχον ἔτος (1972) ἀνεπτύχθη μία ἰδιαιτέρα δραστηριότης διὰ τῆς δημοσιεύσεως εἰς ξένα εἰδικὰ περιοδικὰ πολλῶν ἐπιστημονικῶν ἐργασιῶν (Xanthakis 1971, Macris 1971, Allissandrakis καὶ Macris 1971 a, Allissandrakis καὶ Macris 1971 b).

Μία ἐπιτυχὴς ἔρευνα ἐπραγματοποιήθη κατὰ τὸ παρελθὸν ἔτος (Koutchmy καὶ Macris 1971 c), ἀφεώρα δὲ εἰς τὴν συμπεριφορὰν τῶν πιδάκων τοῦ ἡλιακοῦ δίσκου, ὅταν οὗτοι εὔρεθοῦν εἰς τὸ ἡλιακὸν χεῖλος. Ἐφ' ὅσον ὑποστηρίζομεν, ὅτι πίδακες ἐν προβολῇ ἐπὶ τῆς χρωμοσφαίρας εἶναι σκοτεινοὶ σχηματισμοί, οὗτοι εἰς τὸ χεῖλος τοῦ Ἡλίου, προβαλλόμενοι εἰς τὸ σκοτεινὸν βάθος τοῦ οὐρανοῦ, πρέπει νὰ ἐμφανίζωνται ὡς φωτεινὰ ἀναρρίψεις χρωμοσφαιρικῆς ὕλης. Ἀπεδείχθη, ὅτι τοῦτο πράγματι συμβαίνει, δοθείσης τοιουτοτρόπως μιᾶς ἱκανοποιητικῆς λύσεως εἰς ἓν πρόβλημα, τὸ ὁποῖον ἀπὸ μακροῦ ἀπασχόλησε τοὺς ἡλιακοὺς φυσικοὺς.

* * *

Χαίρομεν ἰδιαιτέρως, διότι μᾶς ἐδόθη ἡ εὐκαιρία νὰ ἐκθέσωμεν διὰ τοῦ ἄρθρου τούτου τὰς ἑλληνικὰς προσπάθειάς εἰς ἓνα τομέα τῆς Ἀστροφυσικῆς τόσον ἠδιαφέροντα καὶ ἐπίκαιρον.

Νομίζομεν, ὅτι δὲν θὰ ἡδυνάμεθα νὰ τιμήσωμεν καλύτερον τὸν ἄνδρα, χάριν τοῦ ὁποίου ἐκδίδεται ὁ παρὼν τόμος, ὅστις ἐπίσης καθ' ὅλην τὴν διάρκειαν τῆς ζωῆς του προσεπάθησε, τόσον ἐπιτυχῶς, νὰ ἐξυψώσῃ οἰκονομικῶς καὶ πολιτιστικῶς τὴν χώραν μας.

(Σεπτέμβριος 1971)

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

- Alexiou, P. and Poulakos, C., *The Relations between the Relative Sunspot Numbers and the Time of Rise* («Praktika de l'Academie d'Athènes», 41, 1966).
- Allissandrakis, C. E. and Macris, C. J., *A Study of the Fine Structure of the Solar Chromosphere at the Limb* («Solar Physics», 20, p. 47, 1971a).
- Allissandrakis, C. E. and Macris, C. J., *On the Relationships between Bright Mottles and Spicules of the Solar Chromosphere* («Praktika de l'Academie d'Athènes», 46, p. 107, 1971b).
- Anastassiades, M. and Macris, C. J., *The mm Wave Outbursts of November 1 and 2, 1969* («Solar Physics», 10, p. 188, 1969).
- Banos G., *L'éruption d'importance 2 du 4 Octobre 1965* («Solar Physics», I, p. 390, 1967).
- Banos, G. and Macris, C. J., *New Observational Results for the Solar Chromosphere* («Solar Physics», 12, p. 106, 1970).
- Bossler, J., *Cours d'Astronomie* (III *Astrophysique*, p. 120, 1928).

- Brueck, A., *Über die Spiculen auf der Sonnenscheibe* (*Zeitschrift für Astrophysik*, 40, p. 191, 1959).
- De Jager, C., *The Interpretation of Hydrogen Spectroheliograms* (*Bulletin of the Institute of the Netherlands*, 13, p. 133, 1957).
- Gimse, O., *The Lifetime of H α - Structures in Active Regions on the Sun* (*Institute of Theoretical Astrophysics Blinderns - Oslo, Report No 21, 1967*).
- Hansky, A., *Mouvements des granules sur la surface du Soleil* (*Mitteilungen Poulkovo*, 3, p. 1, 1968).
- Koutchmy, S. and Macris, C. J., *Observation in the Wing of the H α Line and Identification of the Spicular Structure near the Solar Limb* (*Solar Physics*, 20, p. 295, 1971).
- Macris, C. J., *Sur les déplacements latéraux des granules photosphériques* (*Comptes Rendus de l'Académie des Sciences de France*, 229, p. 112, 1949a).
- Macris, C. J., *Sur les dimensions des granules photosphériques* (*Comptes Rendus de l'Académie des Sciences de France*, 228, p. 1792, 1949b).
- Macris, C. J., *Sur les dimensions des granules photosphériques au voisinage des taches solaires* (*Comptes Rendus de l'Académie des Sciences de France*, 228, p. 2010, 1949c).
- Macris, C. J., *Sur la vie moyenne des granules faculaires et des plages lumineuses dans la pénombre des taches* (*Comptes Rendus de l'Académie des Sciences de France*, 225, p. 863, 1952).
- Macris, C. J., *Recherches sur la granulation photosphérique* (*Annales d'Astrophysique*, 16, p. 19, 1953).
- Macris, C. J., *The possible variation of the photospheric granules* (*Observatory*, p. 122, 1955a).
- Macris, C. J. and Elias, D. P., *Sur une variation du nombre des granules photosphériques en fonction de l'activité solaire* (*Annales d'Astrophysique*, 18, p. 143, 1955b).
- Macris, C. J., *Sur la grandeur et la vie moyenne des spicules en projection sur le disque solaire* (*Rendiconti dell'Accademia Nazionale dei Lincei*, Serie VIII, XXI, p. 419, 1956).
- Macris, C. J., *Sur la durée d'existence des flocculi brillants de la chromosphère solaire* (*Rendiconti dell'Accademia Nazionale dei Lincei*, Serie VIII, XXI, p. 303, 1956).
- Macris, C. J., *Recherches sur les spicules en projection sur le disque solaire* (*Annales d'Astrophysique*, 20, p. 179, 1957).
- Macris, C. J., *The Dimensions of the Photospheric Granules in Various Spectral Regions* (*Observatory*, 79, p. 22, 1959).
- Macris, C. J., *Sur la durée de vie des spicules dans les centres d'action de la chromosphère solaire* (*Praktika de l'Académie d'Athènes*, 35, p. 82, 1960).
- Macris, C. J., *Correlation between the Number of Photospheric Granules and Sun - Spots* (*Memoirs of the National Observatory of Athens*, Series I. Astronomy, No 7, 1960).
- Macris, C. J. and Banos, G., *Mean Distance between Photospheric Granules and its Change with the Solar Activity* (*Memoirs of the National Observatory of Athens*, Series I. Astronomy, No 8, 1961).
- Macris, C. J., *Sur une différence des dimensions des granules photosphériques au voisinage et loin de la pénombre des taches solaires* (*Comptes Rendus de l'Académie des Sciences de France*, 255, p. 1862, 1962).
- Macris, C. J., *Lifetime of the Flocculi* (*Memorie della Società Astronomica Italiana*, XXXIII, p. 85, 1962).

- Macris, C. J., *On the Variation of the Brightness of the Chromospheric Floculi from the Centre to the Limb of the Solar Disc* («Atti del Convegno Astronomico di Milano», Merate, p. 201, 1963).
- Macris, C. J. and Prokakis, Th., *New Results on the Lifetime of the Solar Granules* («Memoirs of the National Observatory of Athens», Series I., Astronomy, N° 10, 1963).
- Macris, C. J., *On a Difference of the Chromospheric Background Intensity between the Equatorial and Polar Regions of the Sun* («Solar Physics», I, p. 101, 1967).
- Macris, C. J. and Prokakis, Th., *Study of an Active Region of the Sun during three Rotation Periods* («International Union Symposium», N° 35, Budapest, p. 85, 1967).
- Macris, C. J., *The Flare and the Active Filament of March 20, 1966* («Atti dell'XI Convegno della Società Astronomica Italiana», Padova, p. 79, 1967).
- Macris, C. J., *On the variation of the Size of Floculi from the Centre to the Limb of the Solar Disc* («Memorie della Società Astronomica Italiana», XXXIX, p. 176, 1968).
- Macris, C. J., *A Remarkable Eruptive Prominence on the Solar Disc on January 29, 1968* («Solar Physics», 5, p. 361, 1968).
- Macris, C. J. and Alissandrakis, C. E., *Lifetime on the Dark and Bright Mottles on the Solar Chromosphere* («Solar Physics», 11, p. 59, 1970a).
- Macris, C. J. and Alissandrakis, C. E., *Description of the Flares of November 1, 2 and 4, 1968* («World Data Center A, Upper Atmosphere Geophysics, Data on Solar — Geophysical Activity, October 24 - November 6, 1968. March 1970», p. 54, 1970b).
- Macris, C. J., *The Surges* (in «Physics of the Solar Corona», Proceedings of NATO Advanced Study Institute. Ed. by C. J. Macris, D. Reidel Publ. Co., Dordrecht, Astrophysics and Space Science Library, N° 27, p. 168, 1971).
- Μακρῆ, Κ. Ι., *Συμβολή εἰς τὴν μελέτην τῆς κοκκιάσεως τῆς ἡλιακῆς φωτοσφαίρας* («Ἐπιτομήματα Ἐθνικοῦ Ἀστεροσκοπεῖου Ἀθηνῶν», Σειρὰ Ι, Ἀστρονομία, ἀριθμ. 4, 1951).
- Mariolopoulos, E. G., *Observations de l'éclipse totale du Soleil du 19 Juin, 1936* («Memoires de l'Observatoire National d'Athènes», Serie I, Astronomie, N° 1, 1937).
- Μπάνου, Γ., *Συμβολή εἰς τὴν μελέτην τοῦ στροβιλισμοῦ ἐντὸς τῆς ἡλιακῆς φωτοσφαίρας* (Διατριβὴ ἐπὶ Διδακτορικὰ ὑποβληθεῖσα εἰς τὴν Φυσικομαθηματικὴν Σχολὴν τοῦ Πανεπιστημίου Ἀθηνῶν, 1968).
- Ξαυθᾶκη, Ἰ., *The areas of Sunspots in the two Sun hemispheres* («Πραγματεῖαι τῆς Ἀκαδημίας Ἀθηνῶν», 24, ἀρ. 1, 1958).
- Προκάκη, Θ., *Μελέτη τοῦ φαινομένου Wilson τῶν ἡλιακῶν κηλίδων* (Διατριβὴ ἐπὶ Διδακτορικὰ ὑποβληθεῖσα εἰς τὴν Φυσικομαθηματικὴν Σχολὴν τοῦ Πανεπιστημίου Ἀθηνῶν, 1970).
- Roberts, W. O., *A Preliminary Report on Chromospheric Spicules of Extremely Short Lifetime* («Astrophysical Journal», 101, p. 136, 1945).
- Xanthakis, J., *Sur une classification des cycles des taches solaires et des facules* (en Russe) («J. Astr. Zh.» S. S. S. R., 34B, 1957).
- Xanthakis, J., *L'expression de l'activité solaire en fonction du temps d'ascension* («Annales d'Astrophysique», 22, p. 855, 1959).
- Xanthakis, J., *The Sunspot Areas and the Relative Sunspot Numbers* («Geof. Pura e Applicata», 46, p. 11, 1960).

- Xanthakis, J., *Sur les maximums singulièrement élevés de l'activité solaire* (Comptes Rendus des Séances de l'Académie des Sciences, 253, p. 1311, 1961).
- Xanthakis, J., and Bancos, G., *The Sunspot Areas and the Wolf Numbers. A Study of the Analytical Relations given by J. Xanthakis and J. Mergentaler* (Memorie della Società Astronomica Italiana, XXXIII, p. 291, 1962).
- Xanthakis, J., *Les relations analytiques des nombres des groupes des taches solaires et des nombres relatifs* (Annales d'Astrophysique, 25, p. 342, 1962).
- Xanthakis, J., *A Study of the Sunspot Magnetic Field Strengths* (Memorie della Società Astronomica Italiana, XXXVI, p. 25, 1965).
- Xanthakis, J., *The Departures of the Maxima of Solar Activity from the Parabolic Law* (Atti del Convegno sulle Macchie Solari, 2, p. 63, 1966a).
- Xanthakis, J., *Probable Value of the Time of Rise for the Sunspot Cycle No 20* (Natures, 210, p. 1242, 1966b).
- Xanthakis, J., *The Relative Sunspot Numbers and the Time of Rise* (Bulletin Astron. Inst. of Czechoslovakia, 17, p. 215, 1966c).
- Xanthakis, J., *The Probable Mean Values of the Different Indices of Solar Activity during the Sunspot Cycle No 20 (1964 - 1975)*, (Praktika de l'Académie d'Athènes, 41, 1966d).
- Xanthakis, J., *The Different Indices of Solar Activity and the Time of Rise* (Solar Physics, Ed. J. Xanthakis, Interscience Publishers Co. J. Wiley and Sons Ltd. London, p. 157, 1967a).
- Xanthakis, J., *Probable Values of the Time of Rise for the Forthcoming Sunspot Cycle* (Natures, 215, p. 1046, 1967b).
- Xanthakis, J., *On a Relations between the Indices of Solar Activity in the Photosphere and the Corona* (Praktika de l'Académie d'Athènes, 44, 153, 1969a).
- Xanthakis, J., *On a Relation between the Indices of Solar Activity in the Photosphere and the Corona* (Praktika de l'Académie d'Athènes, 44, p. 153, 1969b).
- Xanthakis, J., *Relations entre l'indices des aires, le nombre des éruptions à protons (protons flares), la variation du radio-diamètre de la couronne solaire et l'intensité des rayons cosmique* (Comptes Rendus de l'Académie des Sciences de France, 271, p. 1009, 1970).
- Xanthakis, J., *Relations between the Areas Index and Different Phenomena in the Chromosphere, the Corona and the Interplanetary Space* (In «Physics of the Solar Corona», Proceedings of N.A.T.O. Advanced Study Institute. Ed. By C. J. Macris, D. Reidel Publ. Co., Dordrecht, Astrophysics and Space Science Library, No 27, p. 179, 1971).

J. TRIKKALINOS

Athener - Universitätsprofessor
Mitglied der Akademie von Athen

ÜBER DIE MESOZOISCHEN SCHICHTEN DES GEBIETES VON ATHEN

Morphologie: Das Gebiet von Athen ist von folgenden Gebirgsmassiven umrahmt: im Osten durch den Hymettos, im Norden durch das Pentelikon und im Westen durch das Aegaleosgebirge; im Süden breitet sich die Saronische Bucht aus. Durch die Hügelserie Tourkounia - Lykabettos - Akropolis - Philopappou - Pnyx, die eine NO - SW - Streichrichtung aufweist, wird Athen in zwei voneinander getrennten Gebieten unterschieden; das westlich der Hügelserie befindliche Gebiet zeigt dabei ein tieferes Niveau.

Geologie: Die besagte Hügelserie ist aus mächtigen Schiefen erbaut, die, wie schon bekannt, von Lepsius als Schiefer von Athen bezeichnet sind. Diese Schichten zeigen innerhalb des Stadtgebiets eine grosse Verbreitung (s. geol. Karte von Lepsius). Renz nach (s. 10, S. 120) überwiegen in den flyschähnlichen Schiefen von Athen unten die dunklen phyllitischen Gesteine und oben die Mergel und glimmerführende Sandsteine. Ein detailliertes Profil der im Athener Gebiet vorkommenden Schiefer ist von Niedermayer gegeben, erwähnt von Sindowski (s. 12, S. 174). Nach ihm wären die Athener Schiefer in drei Stufen zu unterscheiden. Obere Schiefer: Im oberen Gebiet trifft man an: I. (a) 50 m Mergel, (b) 50 m obere Sandsteine, (c) 70 m obere Schiefer; II. Ardettoskalk 60 m Kalke und Mergellagen mit Fossilienresten; III. untere Schiefer: (a) 200 m mittlere Schiefer, (b) 100 m untere Sandsteine, (c) 50 m untere Schiefer. Anderswo wird von Sindowski (s. 13, S. 12) erwähnt dass die Mergelkalke aus dünnen Mergeln und Kalkbänken bestehen. Vorherrschend ist eine braune bis rötliche Farbe. Die Mergelkalke treten im Athener Raum stets unter den Lykabettoskalken auf, und jene Schichten werden noch als zu den Athener Schiefen gehörig betrachtet. Die Mächtigkeit der obersten Schiefer (s. 12, S. 176) übersteigt nicht die 100,0 m. Die Gesamtmächtigkeit der Athener Schiefer schätzt Sindowski (s. 13, S. 19) auf 600 bis 700 m, während diese Schichten Lepsius nach nur 200 m (s. 4, S. 23) mächtig sein sollen. Nach Petrascheck - Marinos (s. 8, S. 34) sind die Schiefer von Athen nicht

mit denen des Lawrion-Gebiets (Südattika) zu verwechseln, da letztere weit mehr einen phylliten Charakter haben und metamorph umgewandelt sind. Schliesslich wäre auch die Arbeit von Tataris zu erwähnen (s. 14, S. 52), wonach das Athener Schiefersystem völlig identisch ist mit der alten Schieferhornsteinformation samt Serpentin, die auf Salamis und bei Perama zu finden sind - Beginn dieser Ablagerungen seit dem Dogger.

Mir der Untersuchung der Athener Schiefer haben sich u.a. noch folgende Forscher befasst: Negris, Sauvage, Gaudry und Neumayr.

Das Alter der Schiefer von Athen.

Mit der Feststellung des Alters der Athener Schiefer haben sich zahlreiche Forscher befasst. Folgende Literaturangaben vermitteln uns ein allgemeineres Bild von den durchgeführten Untersuchungen und deren Resultaten: Nach Sauvage, Gaudry, Bittner und Neumayr gehören sie zur Kreide. Renz gibt diesem Schiefer ein kretazisches Alter, während nach Sindowski (s. 12, S. 175) ihr Alter bisher ungeklärt geblieben ist, da die Fossilfunde spärlich bzw. problematisch sind. So lesen wir bei Niedermayer und Sindowski (s. 13, S. 12), dass in diesen Schichten im Ardettoskalk nur unbestimmbare Fossilien, wie Crinoiden (Stielglieder?), Seeigel (Stachel), Muscheln (Querschnitte) und Holzkohle zu finden sind. Nach Niedermayer ist jedoch Jura-Untere Kreide wahrscheinlich.

Lykabettoskalk.

Auf dem breiten, sanft hügeligen Sockel der Athener Schiefer ruhen Kalke, die schroffere Höhen bilden. Diese Kalke, von Lepsius 'Lykabettoskalk' benannt, bildeten ursprünglich (siehe auch Philippon, s. 9, S. 887) eine zusammenhängende tektonische Decke, die auf dem schieferigen Grundbau des Gebiets von Athen überschoben ist. Die Mächtigkeit dieser Schichten wechselt; an verschiedenen Stellen übersteigt sie jedoch nicht die von 70 m.

Das Alter besagter Kalke ergibt sich aus folgenden Angaben: Bittner sagt (s. 1, S. 74), er habe am Lykabettos eine zweifelhafte *Caprina* angetroffen. Ktenas gibt an (s. 3, S. 697-699), dass diese Kalke nach dem von ihm im Tourkowunia-Gebiet gefundenen *Hippurites giganteus* Douv. var. *Atheniensis* in der Turonzeit abgelagert sind.

Kober (s. 2, S. 313) meint, dass die Renzischen Lykabettoskalke stratigraphisch dem Jura und der Kreide zuzugliedern sind. Marinos (s. 5, S. 21) vertritt die Ansicht, dass sämtliche Athener Hügel gleichen Alters sind. Ihn brachten dazu auch stratigraphische Merkmale, insofern die Lykabettoskalke, die sich aus weissen und blauweissen Kalkbändern zusammensetzen, auch in den Steinbrüchen von Tourkowunia und im Hügel Philopappou anzutreffen sind. Erwähnt sei, dass Kober die Gleichaltrigkeit der Schichten von Tourkowunia mit denen des Lykabettos für nicht erwiesen hält. Ferner erwähnt Marinos auf Seite 21, dass er auf dem Philopappou-Hügel (alte Koilestrasse) und bei den Hügeln von Patissia (519, 160, 197, 270 ü.n.N.) Hippuriten gesammelt habe. Tataris (s. 14, S. 67) gibt an, dass beim Steinbruch von «Hiraklis» Fossilien des Cenoman-Turon festgestellt sind. Ferner erwähnt er, dass nach Ktenas (s. 3, S. 697) in den Kalken des Lykabettos schlecht erhaltene Bruchstücke von Hippuriten gefunden sind. Auch Tataris (s. 14, S. 69) vermerkt, dass auf dem Lykabettos nahe dem Theater in den Kalksteinen Fossilien festgestellt sind. Nach der Bestimmung durch G. Bison sind sie jurassischen, wahrscheinlich mitteljurassischen Alters. Ferner wird von Tataris (s. 14, S. 69) erwähnt, dass bei den Strassen Epifanus und Garibaldi (Philopappou-Hügel) dem Herodes-Theater gegenüber in den Kalksteinen Fossilien zu finden sind wie jene, die Globotrucana enthalten. Nach Trikkalinos (s. 15, S. 292) haben die tieferen Kalksteine des Lykabettos auf Grund von Diplopora ein triadisches Alter.

Die zwischen Lykabettoskalksteinen und den Athener Schieferen liegende tektonische Brekzie.

Zwischen den erwähnten Lykabettoskalken und den tiefer liegenden Schieferen von Athen trifft man eine tektonische Brekzie an; sie setzt sich zusammen aus gepressten, zerknitterten Kalkschiefern rötlicher Farbe. Diese Zwischenschicht enthält ausserdem noch grobe Brekzien von Kalk- und Sandsteinen. Die Mächtigkeit ist unterschiedlich und stellenweise ist sie zwischen Schieferen und Kalksteinen völlig zusammengedrückt.

Durch spätere radiale tektonische Bewegungen, die im Gebiet von Athen eingewirkt haben, ist diese zusammenhängende Kalkplatte in mehrere Bruchschollen abgesondert und weiterhin in verschiedene Höhenlagen gebracht worden. Solchermassen sind die untereinander ge-

trennten Hügel von Tourkowunia, Lykabetos, Akropolis - Philopappou und Pnyx entstanden und sind in der geologischen Literatur als «tektonische Klippen von Athen» bekannt.

Der heute allgemein anerkannten tektonischen Tatsache entgegen, wonach die Lykabetoskalken im Gebiet von Athen als eine tektonische Scholle zu betrachten sind, die als ortsfremd von weit her an diesem Ort verfrachtet worden ist, wird von Lepsius (s. 4, S. 26) behauptet, dass diese Kalken hier autochthon seien. Dieselbe Ansicht wird auch von Sindowski (s. 12, S. 176) vertreten, wenn er sagt: «Da diese Oberkreide auf dem Balkan ein sehr verbreiteter Horizont ist, müssen auch die Lykabetoskalken autochthon sein. Die Überschiebung erfolgte durch spätere Bewegungen oder nur durch disharmonische Faltungen. Diese Annahme ist nicht vereinbar mit der Dicke der Brekzienschicht, die an einigen Stellen 2 m dick ist, und mit dem unregelmässigen Verlauf des Kontaktes vom Kalk zum Schiefer wie auch mit der von der einen zur anderen Stelle wechselnden Mächtigkeit der Kalken. Dieselbe Ansicht — wenn auch indirekt — vertritt Tataris (s. 14, S. 78), wenn er sich dazu folgendermassen äussert: «Die am Anfang erwähnten Kalksteine Cenoman - Turon (Lykabetoskalken) Alters sind transgredierende Bildungen auf den Schiefen von Athen, die zur osthellenischen Zone gehören».

Περίληψις :

Ὁ συγγραφεὺς τῆς ἀνωτέρω μελέτης ἐξετάζει, ἐπὶ τῇ βάσει τῆς σχετικῆς γεωλογικῆς βιβλιογραφίας καὶ τῶν ἰδικῶν του μελετῶν, τὰ μεσοζωϊκῆς ἡλικίας στρώματα τῆς περιοχῆς τῶν Ἀθηνῶν. Περαιτέρω παρατηρεῖ ὅτι δὲν εὐσταθεῖ ἢ ὑπὸ τινῶν γεωλόγων ὑποστηριζομένη ἄποψις ὅτι τὰ ἀσβεστολιθικά στρώματα τοῦ Λυκαβηττοῦ, Ἀκροπόλεως - Φιλοπάππου καὶ τῶν ἄλλων λόφων τῆς περιοχῆς τῆς πόλεως τῶν Ἀθηνῶν ἐπικαθῆνται ἐπὶ τῶν σχιστολιθίων τῶν Ἀθηνῶν μὲ σύμφωνον ἀπόθεσιν.

LITERATUR

1. A. Bittner, *Der geologische Bau von Attika, Boeotien, Lokris und Parnassis*. Denkschr. d. Akad. der Wiss., Math-nat. Classe Bd. 40. Wien 1880, S. 1-74.
2. L. Kober, *Beiträge zur Geologie von Attika*, Sitzungsber. d. Akad. in Wien, Math-naturwiss. Kl., Abt. I, Bd. 138, Wien 1929, S. 229-327.
3. G. Ktenas, *Sur l'âge des terrains calcaires des environs d'Athènes*. Compt. rend. de l'Acad. des sciences, tom. 144, Paris 1907, p. 697-699.
4. R. Lepsius, *Geologie von Attika*, Berlin 1893.

5. Γ. Μαργῖνος, 'Η τεκτονική θέσις τοῦ συστήματος τῶν σχιστολίθων τῶν Ἀθηνῶν εἰς τὴν δυτικὴν ζώνην αὐτοῦ. «Πρακτικὰ Ἀκαδημίας Ἀθηνῶν», τόμ. 12, Ἀθῆναι 1937, σ. 16-21.
6. M. Neymayr, *Die kristallinen Schiefer in Attika*. Zeitschr. d. Deutsch. geol. Gesellschaft, Bd. 33, Berlin 1881, S. 454-464.
7. Ph. Negris, *Sur l'âge des schistes d'Athènes*. Compt. rend. de l'Acad. des sciences, tom. 154, Paris 1912, p. 1838-1840.
8. W. Petrascheck - G. Marinos, *Λαύριον*. Γεωλογικὰ καὶ Γεωφυσικὰ Μελέται, Ἰνστιτούτον Γεωλογίας καὶ ἔρευνῶν ὑπεδάφους, τόμ. IV, Νο. 1, 1956.
9. A. Philippson, *Die griechischen Landschaften*. Herausgegeben unter Mitwirkung von H. Lehmann und E. Kirsten, Bd. I, Teil III: Attika und Megara.
10. C. Renz, *Die Tektonik der griechischen Gebirge*. Mem. de l'Acad. d'Athènes, 8. Athènes 1940.
11. C. Renz, *Die vorneogene Stratigraphie der normalsedimänteren Formationen Griechenlands*. Institut for Geology and Subsurface Research. Athens, 1955.
12. K. Sindowski, *Der geologische Bau von Attika*. Annales géol. des pays Helléniques, Bd. 2 1949, S. 163-218.
13. K. Sindowski, *Zur Geologie des Lykabettos-Tourkowunia-Gebietes bei Athen mit einem Beitrage über frühdiluviale Wirbeltierfunde aus Spalten*. Annales géol. d. pays Helléniques, Bd. 3, Athen 1950-1951, S. 11-21.
14. Α. Τατάρης, *Παρατηρήσεις ἐπὶ τῆς δομῆς τῆς περιοχῆς Σκαρραμαγκᾶ - Ὀρους Αἰγάλεω - Πειραιῶς, Ἀθηνῶν (Ἀττικῆς)*. «Δελτίον τῆς Ἑλληνικῆς Γεωλογικῆς Ἐταιρείας», τόμ. VII, τεύχ. 1, Ἀθῆναι 1967, σ. 52-88.
15. J. Trikkalinos, *Über das Alter und den tektonischen Bau der Kalkschichten des Lykabettos Gebietes*. Praktika de l'Acad. d'Athènes, τόμ. 23, 1948, p. 290-292.

(Eingegangen Juni 1972)

ΛΑΜΠΡΟΥ Β. ΧΟΥΣΙΑΔΑ

Τακτικού Καθηγητού τῆς Ψυχολογίας
τοῦ Πανεπιστημίου Θεσσαλονίκης

ΠΡΟΧΩΡΗΜΕΝΗ ΗΛΙΚΙΑ ΚΑΙ ΑΠΟΔΟΣΙΣ ΕΙΣ ΤΗΝ ΕΡΓΑΣΙΑΝ

Εἰς τὴν παροῦσαν, γενικοῦ χαρακτῆρος, μελέτην θὰ συζητηθοῦν ὠρισμένα θέματα, σχετικὰ μὲ τὴν ἀπόδοσιν εἰς τὴν ἐργασίαν ἀτόμων προχωρημένης ἡλικίας. Πρόθεσις τοῦ γράφοντος εἶναι νὰ ἐξετάσῃ, ὑπὸ τὸ φῶς δεδομένων συστηματικῶν, κυρίως ψυχολογικῶν, ἐρευνῶν, κατὰ πόσον ὠρισμένοι, γενικῶς διαδεδομένοι ἔννοιαι, σχετικαὶ μὲ τὰς ἰκανότητες ἀτόμων «περασμένης ἡλικίας», ἀντέχουν εἰς τὸν ἔλεγχον τῆς αὐστηρᾶς ἐπιστημονικῆς ἐρεύνης. Συγκεκριμένως ἐρωτᾶται: «Εἶναι δυνατὸν ἄτομα μεγάλης ἡλικίας νὰ ἀποδώσουν ἔργον παρόμοιον, εἰς ποιότητα ἢ ποσότητα, μὲ τὸ ἔργον ἀτόμων νεαρᾶς ἡλικίας; Ὑπάρχει, πράγματι, γενικὴ «κάμψις» εἰς τὰς ἐπιδόσεις ἀτόμων προχωρημένης ἡλικίας, ἢ ὅποια παρουσιάζεται κατὰ τὴν ἐκτέλεσιν οἰουδήποτε ἔργου, ἢ μήπως, ἂν ἦ ὅταν ὑπάρχῃ, ἐκδηλοῦται διαφόρως εἰς διάφορα ἔργα; Ἀκόμη, παρουσιάζονται ἀτομικαὶ διαφοραὶ, καὶ ποίας ἐκτάσεως, εἰς τὰς ἐπιδόσεις ἀτόμων προχωρημένης ἡλικίας; Ἄν ὄντως ὑπάρχουν ἀτομικαὶ διαφοραὶ μεγάλης ἐκτάσεως, δικαιολογοῦνται αἱ κοινῶς γινόμεναι γενικεῦσαι περὶ ἀτόμων «περασμένης» ἡλικίας;» Τὰ ἐν λόγῳ, καὶ ἄλλα συναφῆ, ἐρωτήματα δὲν ἔχουν μόνον θεωρητικὸν ἀλλὰ καὶ πρακτικὸν χαρακτῆρα, δεδομένου ὅτι εἰς ἀναπτυσσομένης οἰκονομίας, ὡς ἡ τῆς χώρας μας, εἶναι δυνατὸν νὰ ἀπαιτηθῇ, εἰς τὸ ἐγγύτερον ἢ ἀπώτερον μέλλον, χρησιμοποίησις οἰασδῆποτε προσφερομένης ἐργατικῆς δυνάμεως.

Ποίαν, ὅμως, ἡλικίαν θὰ θεωρήσωμεν ὡς «προχωρημένην» ἢ «περασμένην» ἢ «μεγάλην»; Εἰς τὸ ἐρώτημα τοῦτο ἡ ψυχολογικὴ βιβλιογραφία δὲν δίδει σαφεῖ ἀπάντησιν, καθ' ὅσον εἰς πραγματοποιουμένης ψυχολογικᾶς ἐρεύνης ἐνίοτε ἡ ἀφετηρία τοῦ γήρατος, ἢ τῆς προχωρημένης ἡλικίας, τίθεται εἰς τὸ 55ον ἢ 60ὸν ἔτος, ἐνίοτε μάλιστα εἰς τὸ 35ον! Πλεῖστοι ἐρευνῆται, ἐξ ἄλλου, θεωροῦν ὡς «ἡλικιωμένα», ἄτομα τὰ ὅποια ὑπερέβησαν τὸ 65ον ἢ 70ὸν ἔτος τῆς ἡλικίας των. Ὁρθῶς, ἐπομένως, ἐρευνῆται, ὅπως οἱ Tuckman καὶ Lorge, τονίζουσιν ὅτι «ἡ χρονολογικὴ ἡλικία εἶναι κριτήριον ἀσαφὲς τῆς ἐνάργεως τοῦ γήρατος, καὶ τοῦτο διότι δὲν λαμβάνεται ὑπ' ὄψιν ἡ ὑπαρξίς τεραστίων ἀτομικῶν διαφορῶν μεταξύ ἀτόμων» (1952). «Ἐτι ἀσαφέστερον καθίσταται τὸ κριτήριον τῆς χρονολογικῆς ἡλικίας, ὅταν πρόκειται νὰ κρίνωμεν, κατὰ πόσον οἱ ἐργαζόμενοι εἶναι «περασμένης ἡλικίας» πρὸς ἐκτέλεσιν μιᾶς

ολοκληρωτέα εργασίας. Είς τήν περίπτωσιν ταύτην ἡ ἀσάφεια ἐγκρίται εἰς τὸ γεγονός, ὅτι ἡ φύσις τῆς ἐργασίας καθορίζει, ἂν καὶ κατὰ πόσον τὸ ἄτομον εἶναι ἀκατάλληλον πλέον δι' αὐτήν. Τοῦτο προκύπτει σαφῶς ἐκ μιᾶς ἐρευνῆς τῶν Le Gros Clark καὶ Dunne, ἡ ὁποία περιγράφεται ἐν συντομίᾳ εἰς τὸ ὑπὸ τοῦ Birren ἐκδοθὲν ἔργον (1950, σ. 452 - 453). Οἱ δύο ἐρευνηταὶ ἔχρησθησαν ἀποδοξασθέντων ἐπιλεγμένων στατιστικῶν δεδομένων τῶν ἐτῶν 1921, 1931 καὶ 1951 ἀπὸ 32 ἐπαγγελμάτων. Ἡ ἀνάλυσις τῶν δεδομένων ἐγένετο πρὸς ἐξέφρασιν τοιαύτην, ἀριθμοῦ τῶν ἐργαζομένων, οἱ ὅποιοι ἦσαν εἰς φυσικὴν κατάστασιν τοιαύτην, ὥστε νὰ δύνανται νὰ συνεχίσουν τὴν ἐργασίαν των καὶ μετὰ τὸ 65ον ἐτος. Τὰ ἐπιλεγέντα διὰ τὴν ἐρευναν ἐπαγγέλματα περιελάμβανον βαρεῖαν ἐργασίαν (ὅπως λ.χ. ἀνθρακωρύχους), ὀλιγώτερον βαρεῖαν ἐργασίαν (ὅπως λ.χ. εἰσπράκτορας) καὶ ἐργασίας καθιστικῶς (ὅπως λ.χ. ὠρολογιοποιούς, μουσικῶν ὀργάνων, κλπ.). Διὰ τοῦ ὑπολογισμοῦ τῆς ἀναλογίας ἐπιβιώσεως, ἡ ὁποία ὀρίσθη ὡς ἀναλογία ἀνδρῶν, οἱ ὅποιοι φθάνουν τὸ 65ον ἐτος τῆς ἡλικίας των εἰς μίαν δεδομένην ἐργασίαν καὶ οἱ ὅποιοι, ἐν τούτοις, εἶναι ἀπὸ ἀπόφραξος ὑγείας εἰς θέσιν νὰ παραμένουν εἰς τὴν ἐργασίαν των μέχρι τοῦ 70οῦ ἐτους ἢ πλέον τούτου, κατέληξαν εἰς τὸ συμπέρασμα ὅτι ἡ φύσις τοῦ ἐπαγγέλματος εἶναι ὁ βασικώτερος καθοριστικὸς παράγων διὰ τὴν παραμονὴν εἰς τὴν ἐκτελουμένην ἐργασίαν καὶ ὅχι ἡ ἡλικία καθ' ἑαυτήν. Οὕτως, εἰς ἐπαγγέλματα μὴ ἀπαιτοῦντα καταναλώσιν μεγάλῃς μυϊκῆς δυνάμεως, ὡς λ.χ. τοῦ ὠρολογιοποιοῦ ἢ τοῦ κατασκευαστοῦ μουσικῶν ὀργάνων, αἱ ἀναλογίαι ἐπιβιώσεως ἔφθασαν 75 ἢ 85 τοῖς ἑκατόν, ἐνῶ διὰ τοὺς ἀνθρακωρύχους περι-ὀρίσθησαν εἰς τὸ ἐπίπεδον τῶν 5 - 15 τοῖς ἑκατόν.

Υψηλαὶ ἦσαν, ἐπίσης, αἱ ποσοστιαῖαι ἀναλογίαι διὰ τοὺς ἀγρότας, τοὺς ἀσχολουμένους μὲ δασικὰς ἐργασίας, τοὺς κτίστας, τοὺς ξυλουργοὺς (65 - 75 %). Ἐπομένως, συμφώνως πρὸς τὴν ἀνάυσιν τῶν Le Gros Clark καὶ Dunne, πλείστα ἐπαγγέλματα εὐνοοῦν ἄτομα προχωρημένης ἡλικίας. Βεβαίως, εἰς ἐποχὰς καθ' ἃς ἡ προσφορὰ ἐργασίας ἐκ μέρους ἀτόμων νεαρῆς ἡλικίας εἶναι ἀφθονός, οἱ ἐργοδοταὶ σπανίως θὰ χρησιμοποιοῦσιν ἄτομα ἀπερασμένῃς ἡλικίας, κυρίως διότι ἡ ὑγεία τῶν ἀτόμων τούτων δὲν εἶναι τῆς αὐτῆς στάθμης μὲ ἐκείνην τῆς ὑγείας ἀτόμων νεαρῆς ἡλικίας καὶ διότι ὁ χρόνος τὸν ὅποιον θὰ διανύσουν εἰς τὴν ἐργασίαν, θὰ εἶναι συντομώτερος ἐκείνου, τὸν ὅποιον θὰ διανύσουν ἄτομα νεαρῆς ἡλικίας. Οὐδεὶς δύναται, βεβαίως, νὰ ἐπικρίνη τὴν θέσιν ταύτην τῶν ἐργοδοτῶν, μολοντί ποικιλία ψυχολογικῶν ἐρευνῶν ἔχουν δεῖξει, ὅτι ἐργαζόμενοι μεγάλῃς ἡλικίας εἶναι περισσότερον πειθαρχικοὶ καὶ περισσότερον ἀξιοὶ ἐμπιστοσύνης παρ' ὅσον ἐργαζόμενοι νεαρῆς ἡλικίας.

Δὲν ἀγνοοῦμεν, ὅτι τὸ θέμα τῆς δυνατότητος ἀποδόσεως εἰς τὴν ἐργασίαν ἀτόμων προχωρημένης ἡλικίας εἶναι συνδεδεμένον μὲ ἄλλα, εὐρύτερα,

προβλήματα, πέραν τῶν ψυχολογικῶν. Ἡ ἐκβιομηχανίσις τῆς οἰκονομίας, τόσον εἰς τὴν ἰδικήν μας ὅσον καὶ εἰς ἄλλας χώρας, ἔχει ὡς συνέπειαν τὴν ἀνακατανομὴν τοῦ ἐργατικῶν δυναμικοῦ. Παλαιότερον, τὸ μέγιστον ποσοστὸν τοῦ δυναμικοῦ τούτου ἀπασχολεῖτο εἰς γεωργικὰ ἐπαγγέλματα. Σήμερον ἀπασχολεῖται περισσότερον εἰς ποικίλας βιομηχανίας, εἰς τὸ ἐμπόριον καὶ εἰς τὰς μεταφοράς. Εἰς τὰς περισσοτέρας βιομηχανικῶς ἀνεπτυγμέναις χώρας ὑπάρχει ἡ τάσις εἰσόδου εἰς τὴν ἐργασίαν ἀργότερον καὶ ἐξόδου ἐξ αὐτῆς ἑνωρίτερον. Ἡ τάσις αὕτη ἔχει ὡς συνέπειαν τὸν περιορισμὸν τῆς ἐπικερδοῦς ἐργασίας μεταξύ 17 ἢ 19 ἐτῶν καὶ 64 ἐτῶν (McFarland καὶ O'Doherty, 1959, σ. 453). Ὁ McConnell (1960, σ. 495) ἀναφέρει, ὅτι εἰς τὸ ἐργατικὸν δυναμικὸν τῶν Η. Π. Α. κατὰ τὸ ἔτος 1870 περιλαμβάνοντο ἄτομα ἡλικίας 65 ἐτῶν καὶ ἄνω εἰς ποσοστὸν 68 τοῖς ἑκατόν, ἐνῶ κατὰ τὸ ἔτος 1960 τὸ ποσοστὸν ἐργαζομένων τῆς ὡς ἄνω ἡλικίας κατῆλθεν εἰς 37 τοῖς ἑκατόν. Φαίνεται, ἐπομένως, ὅτι ἡ ἐκβιομηχανίσις τῆς οἰκονομίας δημιουργεῖ περιορισμὸν εἰς τὸν ἀριθμὸν ἐργαζομένων προχωρημένης ἡλικίας. Κατὰ τὸν αὐτὸν συγγραφέα, ἡ μὴ χρησιμοποίησις ἡλικιωμένων ἀτόμων δὲν εἶναι ἐπιωφελέης διὰ τὴν οἰκονομίαν μιᾶς χώρας.

Μία συνέπεια τῆς ἐκβιομηχανίσεως τῆς οἰκονομίας εἶναι ἡ γενίκευσις τῆς αὐτοματοποιήσεως τῶν χρησιμοποιουμένων μέσων παραγωγῆς. Ποῖαι θὰ εἶναι αἱ γενικώτεραι ἐπιπτώσεις τῆς ἐν λόγῳ γενίκευσεως ἐπὶ τῆς χρησιμοποίησεως τοῦ ἐργατικῶν δυναμικοῦ πάσης ἡλικίας, εἶναι, μέχρι στιγμῆς, θέμα ἀκαδημαϊκῶν συζητήσεων. Σαφὲς εἶναι, πάντως, ὅτι ἐργάται μὴ εἰδικευμένοι εἴτε ἀντικαθίστανται ὑπὸ ἀτόμων διαθετότων τεχνικὰς γνώσεις εἴτε ὑποχρεοῦνται νὰ ἐκπαιδευθοῦν, ὥστε νὰ δυνηθοῦν νὰ ἀνταποκριθοῦν εἰς τὰς ἀπαιτήσεις τῶν αὐτοματοποιημένων μηχανῶν παραγωγῆς. Ποῖαι θὰ εἶναι αἱ συγκεκριμέναι ἐπιπτώσεις τῆς αὐτοματοποιήσεως ἐπὶ τῆς χρησιμοποίησεως ἀτόμων προχωρημένης ἡλικίας, δὲν εἶναι ἀκόμη σαφές. Τὸ πιθανώτερον εἶναι, ὅτι εἰς ὠρισμένα ἐπαγγέλματα θὰ παραμείνουν ἐπὶ περισσότερον χρόνον, ἐνῶ θὰ ἀντικατασταθοῦν εἰς ἄλλα. Οἱ Slavick καὶ Wolfbein (1960, σ. 314), οἱ ὅποιοι ἀνέλυσαν δεδομένα, σχετικῶς πρὸς τὴν αὐτοματοποίησιν, ἐρευνῶν, πραγματοποιηθεισῶν εἰς Η. Π. Α., εἶναι αἰσιόδοξοι, φρονούντες ὅτι ἡ συμμετοχὴ ἀτόμων ἡλικίας ἄνω τῶν 65 ἐτῶν εἰς τὸ ἐργατικὸν δυναμικὸν τῆς χώρας ταύτης δὲν θὰ μειωθῇ καὶ μετὰ τὴν εἰσαγωγὴν καὶ γενίκευσιν τοῦ αὐτοματισμοῦ.

Ἐπίδρασις τῆς προχωρημένης ἡλικίας ἐπὶ τῆς συμπεριφορᾶς, τῶν αἰσθητηρίων καὶ νοητικῶν λειτουργιῶν.

Ἡ ἐν γένει συμπεριφορὰ τοῦ ἀτόμου καθορίζεται ὑπὸ τοῦ ἀριθμοῦ καὶ τοῦ εἴδους τῶν ἱκανότητων του. Αἱ ἱκανότητες, ἐξ ἄλλου, καθορίζονται ὑπὸ πλή-

θεος άλλων παραγόντων, όπως των κινήτρων του ατόμου, των επιδιωκόμενων υπ' αυτού σκοπών κ.ο.κ. Μεταξύ των παραγόντων, οι οποίοι καθορίζουν την συμπεριφοράν, σημαντικός είναι και η ηλικία. Είς το σημείον τούτο θα πρέπει να δοθῇ ἡ ἐπεξηγήσις, ὅτι δὲν εἶναι θεμιτὸν νὰ ἀποδίδωμεν εἰς τὴν ηλικίαν ἀτελείας συμπεριφορᾶς, αἱ ὁποῖαι ὀφείλονται εἰς σταθερὰ χαρακτηριστικὰ τοῦ ατόμου. Δὲν θὰ ἦτο ὀρθόν, λ.χ., νὰ ἀποδώσωμεν ὀρισμένην μορφήν δυσπροσαρμοστικῆς εἰς τὴν προχωρημένην ηλικίαν, ἐφ' ὅσον τὸ άτομον παρουσίαζε τὴν μορφήν ταύτην συμπεριφορᾶς ἤδη ἀπὸ τῆς νεανικῆς τοῦ ηλικίας. Ὅπως ὀρθῶς παρατηροῦν οἱ McFarland καὶ O'Doherty (1959, σ. 454), «ἡ ηλικία εἶναι δυνατόν νὰ καταστήσῃ ἐμφανῆ χαρακτηριστικὰ, τὰ ὁποῖα ἦσαν ἤδη παρόντα καὶ ἴσως δὲν προεκάλεον ὑπόψιαν. Ὑπάρχει, ἐπομένως, ὁ κίνδυνος νὰ θεωρήσωμεν τὴν ηλικίαν ὡς αἰτίαν μᾶλλον καὶ ὄχι ὡς συνεργόν μετὰ τὸ γεγονός». Εἶναι σχεδὸν περιττὸν νὰ τονισθῇ, ἐν προκειμένῳ, ὅτι, ἐνῷ ἡ ηλικία τοῦ ατόμου εἶναι στενῶς συνδεδεμένη μετὰ τὰς φυσικὰς καὶ νοητικὰς ἱκανότητάς αὐτοῦ, ἐπ' οὐδενὶ λόγῳ δύναται νὰ θεωρηθῇ ἀκριβῆς δείκτης αὐτῶν. Ἀκόμη καὶ ἡ κοινὴ παρατήρησις δεικνύει, ὅτι ἐξωτερικὰ σημεῖα τοῦ γήρατος ἐμφανίζονται εἰς ὀρισμένα άτομα ἐνωρίτερον παρ' ὅσον εἰς ἄλλα, χωρὶς τὸ γεγονός τούτο νὰ θεωρηθῆι ὡς προαγγέλλον προαιμωτέραν κάμψιν τῶν ποικίλων τῶν ἱκανότητων. Πέραν, ὅμως, τῶν διαφορῶν μεταξύ παρατηρουμένων μεταβολῶν εἰς τὴν ἐξωτερικὴν ἐμφάνισιν, αἱ ὁποῖαι συνδέονται μετὰ τὴν προχωρημένην ηλικίαν, καὶ τῶν νοητικῶν ἱκανότητων τοῦ ατόμου ὑπάρχουν καὶ ἀτομικαὶ διαφοραί, αἱ ὁποῖαι παρουσιάζονται κατὰ τὴν ἐκτέλεσιν τοῦ αὐτοῦ ἔργου μεταξύ ηλικιωμένων ατόμων.

Ὅταν συγκρίνωμεν εἰς ἓν ἔργον τὴν ἐπίδοσιν ὁμάδων διαφορῶν ηλικιών (π.χ. ατόμων ηλικίας 20 - 25 ἐτῶν, 40 - 45 ἐτῶν, 60 - 65 ἐτῶν), πολλὰ άτομα, ἀνήκοντα εἰς τὴν ηλικιωμένην ὁμάδα, ἔχουν ἐπιδόσεις καλυτέρας τοῦ μέσου ὄρου ὁμάδος ατόμων νεανικῆς ηλικίας. Ἐξ ἄλλου, πολλὰ άτομα, ἀνήκοντα εἰς ὁμάδα νεαρᾶς ηλικίας, δὲν φθάνουν τὰς ἐπιδόσεις τοῦ μέσου ὄρου τῶν ατόμων τῆς ηλικιωμένης ὁμάδος. Αἱ ἀτομικαὶ αὗται διαφοραί, αἱ ὁποῖαι γίνονται ὀλονέν καὶ πλέον ἐμφανεῖς μετὰ τὴν πάροδον τῶν χρόνων, ὠδήγησαν πολλοὺς ἐρευνητὰς τῆς ψυχολογίας τοῦ γήρατος εἰς τὴν σκέψιν νὰ διακρίνουν μεταξύ βιολογικῆς ἢ χρονολογικῆς ηλικίας καὶ λειτουργικῆς ηλικίας. Ὅπως σημειώνουν οἱ McFarland καὶ O'Doherty (1959, σ. 455), «μόνη ἡ χρονολογικὴ ηλικία εἶναι ἀβέβαιος δείκτης τῆς λειτουργικῆς ἱκανότητος».

Αἱ παρατηρήσεις αὗται, περὶ τῶν ἀτομικῶν διαφορῶν, ἔχουν σημασίαν καὶ ἀπὸ μιᾶς ἄλλης ἀπόψεως. Ἐπὶ τοῦ παρόντος, μέγιστον ποσὸν τῶν γνώσεών μας περὶ τῆς ψυχολογίας τῆς προχωρημένης ηλικίας στηρίζεται ἐπὶ τῶν ἀμέσων ὄρων ἐπιδόσεων ηλικιωμένων ατόμων. Οἱ μέσοι ὄροι, ὅπως γνωρίζομεν, δίδουν πληροφορίας περὶ «γενικῶν τάσεων» παρατηρουμένων εἰς ὁμάδας ατόμων, συσκοτίζοντες οὕτω τὴν ἔκτασιν τῶν ἀτομικῶν διαφορῶν

εις οιαδήποτε ηλικίαν. "Όμως, ἐν ἑκ τῶν σημαντικωτέρων διδαγμάτων τῆς ψυχολογίας τοῦ ἀναπτυσσομένου ἀνθρώπου, τὸ ὅποιον προκύπτει ἐκ δεδομένων πολλῶν ἐρευνῶν τῶν τελευταίων ἐτῶν, εἶναι, ὅτι τὰ ἄτομα, τὰ ἀπαρτίζοντα ομάδας, διαφέρουν, συχνάκις πολύ, μεταξύ των. "Ἐν ἄλλο σχετικὸν διδάγμα εἶναι, ὅτι αἱ διαφοραὶ αὗται παρουσιάζουν μεγαλυτέραν ἔκτασιν εἰς τὰς μεγαλυτέρας ηλικίας. "Ἐρευναι, ἐπομένως, αἱ ὅποιαι μᾶς πληροφοροῦν περὶ γενικῶν τάσεων εἰς μίαν δεδομένην ηλικίαν, χωρὶς παραλλήλως νὰ μᾶς πληροφοροῦν περὶ τῆς ἐκτάσεως τῶν ἀτομικῶν διαφορῶν, εἶναι ἑλλιπεῖς, ἰδίως ὅταν ἀναφέρονται εἰς τὴν ψυχολογίαν τῆς προχωρημένης ηλικίας. "Ἄς υποθέσωμεν, ὅτι συγκρίνεται ἡ ἱκανότης ἀπομνημονεύσεως δύο ομάδων, μᾶς τῆς ὁποίας τὰ ἄτομα εἶναι ηλικίας 20 - 25 ἐτῶν καὶ μιᾶς ἄλλης ἀτόμων ηλικίας 65 - 70 ἐτῶν. Εἰς τὰς περισσοτέρας περιπτώσεις θὰ εὑρεθῶν διαφοραὶ εἰς τὸ ποσοστὸν τῶν ἀπομνημονευομένων λέξεων ἢ συλλαβῶν, ἂν υποθέσωμεν, ὅτι εἰς τὸ πείραμα χρησιμοποιοῦνται λέξεις ἢ συλλαβαί, ὑπὲρ τῆς ομάδος ἀτόμων 20 - 25 ἐτῶν. Αἱ διαφοραὶ αὗται προκύπτουν ἐκ τῆς συγκρίσεως τῶν μέσων ὄρων ἐπιδόσεως τῶν δύο ομάδων. Πόρισμα, ἐπομένως, μᾶς ταύτης ἐρεῦνης θὰ εἶναι, ὅτι ἄτομα νεωτέρας ηλικίας ἀπομνημονεύουν εὐκολώτερον, παρ' ὅ,τι ἄτομα προχωρημένης ηλικίας. Τοῦτο, βεβαίως, εἶναι ὀρθόν, ἂν ἐνδιαφερώμεθα μόνον διὰ τὰς «γενικὰς τάσεις». "Όμως, συχνάκις, εἰς ταύτας ἐρεῖνας εἶναι ἐξ ἴσου χρήσιμοι καὶ αἱ πληροφοροὶ περὶ ἀτομικῶν ἐπιδόσεων, ἂν λ.χ. ὑπῆρξαν ἄτομα 65 - 70 ἐτῶν τὰ ὅποια ἀπεμνημόνευσαν περισσοτέρας λέξεις ἢ συλλαβάς, παρ' ὅσας ἄτομα 20 - 25 ἐτῶν. Εὐτυχῶς ὑπάρχουν καὶ ἐρευναι τῆς μορφῆς ταύτης, αἱ ὅποιαι, λόγῳ ἀκριβῶς τῆς ὑπάρξεως μεγάλων διαφορῶν μεταξύ ἀτόμων, ὑποδεικνύουν τὴν ἀνάγκην ἀναθεωρήσεως ὀρισμένων σφαλερῶν γενικεύσεων περὶ τῆς προχωρημένης ηλικίας.

Πληροφορίας περὶ τῶν μεταβολῶν εἰς τὴν συμπεριφορὰν ἀτόμων καὶ περὶ τῆς ἐκτιμῆσεως τῆς «λειτουργικῆς ηλικίας» αὐτῶν λαμβάνομεν ὄχι μόνον διὰ τῆς συγκρίσεως μεταξύ ομάδων διαφόρων ηλικιῶν, ἀλλὰ καὶ διὰ τῆς συγκρίσεως μεταξύ μορφῶν συμπεριφορᾶς τῶν αὐτῶν ἀτόμων εἰς διαφόρους ηλικίας. "Όταν, λ.χ., ἐξετάζεται ἡ ταχύτης ἀντιδράσεως ἀτόμων ηλικίας 20 - 25 ἐτῶν ἐν συγκρίσει πρὸς τὴν ταχύτητα ἀντιδράσεως ἀτόμων 40 - 45 καὶ 65 - 70 ἐτῶν, δὲν πρέπει νὰ υπολογίζονται μόνον αἱ διαφοραὶ μέσων ὄρων μεταξύ ομάδων εἰς τὴν ἐν λόγῳ λειτουργίαν ἢ αἱ ἀτομικαὶ διαφοραί, αἱ παρουσιαζόμεναι ἐντὸς ἐκάστης τῶν ομάδων τούτων, ἀλλὰ καὶ ἡ πορεία τῆς ἐξελιξέως τῆς ταχύτητος ἀντιδράσεως εἰς τὰ αὐτὰ ἄτομα. "Ἐρευναι, πραγματοποιηθεῖσαι ὑπὸ τὸ πρῖσμα τοῦτο, δεικνύουν διαφορὰν προσαρμογῶν μὲ τὴν πάροδον τῆς ηλικίας, μὴ συμπιπτουσῶν μὲ τὸ εἶδος τῆς καμπύλης, τὸ ὅποιον δίδουν οἱ μέσοι ὄροι. Τοῦτο, διὰ τὰ ἀπασχολούμενα εἰς ἐργασίας ηλικιωμένα ἄτομα, σημαίνει: (α) ὅτι δὲν φθάνουν ὅλα ταυτοχρόνως εἰς τὸ αὐτὸ σημεῖον ὑψίστης ἀποδόσεως ἢ μεγίστης κάμψεως εἰς τὴν αὐτὴν

ηλικίαν, (β) ότι πολλά εξ αυτών δύνανται να ανταποκρίνονται εις τὰς απαιτήσεις τῆς ἐργασίας των ἐπὶ περισσότερον χρόνον. Ἐφ' ὅσον, ἐπομένως, ἐπιθυμοῦμεν τὴν χρησιμοποίησιν εἰς ποικίλας ἐργασίας καὶ πληρεστέραν ἀπόδοσιν εἰς αὐτὰς ἀτόμων προχωρημένης ἡλικίας, ὀφείλομεν νὰ ἐκτιμῶμεν τὴν ικανότητά των πρὸς προσαρμογὴν, ἐν σχέσει πρὸς τὰς ἀπαιτήσεις τῆς ἐργασίας των. Ἡ ἐκτίμησις αὕτη ἐκτείνεται εἰς τὰς λειτουργίας τῶν αἰσθητηρίων, τὰς κινήσεις, τὰς νοητικὰς ικανότητας καὶ τὰ ποικίλα συναισθημάτα, καθ' ὃ μέτρον ταῦτα ἐπηρεάζουν τὴν ἐν γένει ἀπόδοσιν εἰς τὴν ἐργασίαν ἀτόμων προχωρημένης ἡλικίας.

Εἶναι γεγονός, ὅτι μὲ τὴν πάροδον τῶν χρόνων διατὰ αἰσθητήρια ὄργανα, γενικῶς, παρουσιάζουν, ἄλλα μεγαλύτεραν καὶ ἄλλα μικροτέραν, κάμψιν τῆς λειτουργικῆς των ικανότητος. Ἐνῶ, ὅμως, ἡ κάμψις αὕτη εἶναι ἐμφανής, ὅταν ἡ λειτουργία τῶν αἰσθήσεων ἐξετάζεται ὑπὸ τὰς τεχνικὰς συνθήκας τοῦ Ψυχολογικοῦ Ἐργαστηρίου, δὲν εἶναι τόσον ἐμφανής ὑπὸ συνθήκας καθημερινῆς ζωῆς. Ἐπὶ πλέον δὲν παρουσιάζεται κατὰ τὸν ἴδιον χρόνον ἡ πρόσθρον εἰς τὰς διαφόρους αἰσθήσεις. Εἰς αἰσθήσεις ὅπως τῆς γεύσεως, τῆς ὀσμῆς ἢ τοῦ πόνου ἢ παρουσιαζομένη εἰς τὸ Ψυχολογικὸν Ἐργαστήριον κάμψις λειτουργικότητος δὲν εἶναι ἐμφανής κατὰ τὴν καθημερινὴν ἀπρακτικὴν συμπεριφορὰν τοῦ ἀτόμου. Εἰς αἰσθήσεις, ὅμως, ὅπως τῆς ὄρασεως καὶ τῆς ἀκοῆς ἡ λειτουργικὴ κάμψις εἶναι δυνατόν νὰ ἔχη διαστάσεις τοιαύτας, ὥστε νὰ παρεμποδίσῃ τὴν καλὴν ἐκτέλεσιν ὀρισμένου εἴδους ἐργασιῶν.

Εἰς τὴν ὄρασιν ἡ κάμψις παρουσιάζεται κυρίως ὡς δυσκολία προσαρμογῆς τῶν ὀφθαλμῶν εἰς εὐρισκόμενα ἔγγυς ἢ μακρὰν ἀντικείμενα, ὡς μειώσις τοῦ μεγέθους τῆς ἰριδος τῶν ὀφθαλμῶν, ὡς ἐλάττωσις τῆς ὀπτικῆς δέυτητος, ὡς ἐλάττωσις τοῦ μεγέθους τοῦ ὀπτικοῦ πεδίου καὶ ὡς δυσκολία προσαρμογῆς εἰς τὸ σκότος. Ἐξ ἄλλου, εἰς τὴν αἰσθησὶν τῆς ἀκοῆς ἡ λειτουργικὴ κάμψις παρουσιάζεται ὑπὸ μορφήν μικροτέρας εὐαισθησίας εἰς τὰς παλαιὰς δονήσεις ὑψηλῆς συχνότητος, ἢτοι εἰς δονήσεις ἀνω τῶν 20.000 κύκλων κατὰ δευτερόλεπτον. Ἡ μνημονευθεῖσα κάμψις τῆς λειτουργικότητος τῶν αἰσθήσεων συχνάκις δὲν γίνεται ἀντιληπτὴ ὑπὸ τοῦ ἀτόμου, ὅπως λ.χ. εἰς τὴν περίπτωσιν τοῦ περιορισμοῦ τοῦ μεγέθους τοῦ ὀπτικοῦ πεδίου ὑπὸ συνθήκας σχετικῆς σκότους ἢ εἰς τὴν περίπτωσιν τῆς μειώσεως τοῦ μεγέθους τῆς ἰριδος τῶν ὀφθαλμῶν. Ἄλλωστε, εἶναι δυνατόν, καὶ ἂν ἀκόμη ἡ κάμψις αὕτη γίνῃ ἀντιληπτὴ, νὰ μὴ ἐπηρεάζῃ τὰς ἐπιδόσεις τοῦ ἀτόμου εἰς τὴν ἐργασίαν του. Εἰς περιπτώσεις, ὅμως, ὅπως τῆς προσαρμογῆς εἰς τὸ σκότος ἢ τῆς ἀπωλείας τῆς ἀκουστικῆς εὐαισθησίας εἰς δονήσεις ὑψηλῆς συχνότητος, ἄτομα προχωρημένης ἡλικίας εἶναι δυνατόν νὰ ἐμποδίζονται κατὰ τὴν ἐκτέλεσιν τῆς ἐργασίας των.

Ὅπως ἀναφέρουν οἱ McFarland καὶ O'Doherty (1959, σ. 456) τὰ 2/3 τῶν θανατηφόρων δυστυχημάτων λαμβάνουν χώραν εἰς τὰς ἀεθνικὰν

όδους και εις περιόδους σκότους ἢ χαμηλοῦ φωτισμοῦ. Ἡ ὑψηλὴ συσχέτισις μεταξὺ ἡλικίας καὶ προσαρμογῆς εἰς τὸ σκότος ἔχει ἀποδειχθῆ ὑπὸ πολλῶν σχετικῶν ἔρευνῶν. Αἱ δυσκολίαι, τὰς ὁποίας ἀντιμετωπίζουν ἄτομα ἡλικίας ἕνω τῶν 50 ἢ 60 ἐτῶν κατὰ τὴν ὁδήγησιν τὴν νύκτα, ὀφείλονται, τουλάχιστον ἐν μέρει, εἰς τὴν ἔλλειψιν ταχείας προσαρμογῆς εἰς τὸ σκότος. Δυνατὸν, ὅμως, νὰ ὀφείλωνται, ἐπίσης, καὶ εἰς τὴν ἠλαττωμένην ὀπτικήν ὀξύτητα, ἢ ὅποια εἶναι ἀποτέλεσμα τῆς προχωρημένης ἡλικίας. Αἱ ἐπιπτώσεις ἐκ τῆς ἀπωλείας τῆς ἀκουστικῆς αἰσθησίας γίνονται φανεραὶ κατὰ τὴν συνομιλίαν καὶ ἐπικοινωνίαν, ὅποτε δὲν ἀκούονται τὰ σύμφωνα ὡς δημιουργούμενα ἐκ δονήσεων ὑψηλῆς συχνότητος. Πρέπει, ἐπομένως, νὰ θεωρήσωμεν ὡς δεδομένην τὴν κάμψιν τῆς λειτουργικότητος τῶν αἰσθητηρίων, μολονότι αὕτη παρουσιάζεται κατὰ διάφορον χρόνον εἰς τὰ διάφορα ἄτομα. Τὴν κάμψιν ταύτην, ὅμως, ἐφ' ὅσον βεβαίως δὲν εἶναι πολὺ σοβαρά, ὁ ὄργανισμὸς ἀντισταθμίζει διὰ ποικίλων περιφερειακῶν ἢ κεντρικῶν λειτουργιῶν. Οὕτως, ἀτελείας τῆς ὁράσεως δύναται νὰ ἀντισταθμίξῃ ἢ ἀκοή, καὶ ἀντιθέτως. Ἐξ ἄλλου, ὁ ρόλος τῆς συσσωρευμένης πείρας τοῦ ὄργανισμοῦ εἰς τὴν προκειμένην περιπτώσιν δύναται νὰ εἶναι ἀποφασιστικῆς σημασίας.

Ὅταν δὲν βλέπωμεν σαφῶς ἐν δεδομένον σχῆμα, πιθανώτατα ἢ ἀναστροφή μας μετὰ τὸ σχῆμα τοῦτο κατὰ τὸ παρελθὸν θὰ μᾶς βοηθήσῃ νὰ προσδιορίσωμεν αὐτό. Σχετικῶς ὁ Bartlett παρετήρησε προσφύεστατα: «Εἶναι δυνατὸν ὅλοι οἱ περιφερειακοὶ μηχανισμοὶ νὰ φθάσουν εἰς ὑψιστον βαθμὸν ἀποδοτικότητος καὶ ἐν τούτοις, ὅταν οἱ μηχανισμοὶ οὗτοι ἐπιχειροῦν νὰ θέσουν εἰς πλήρη λειτουργίαν τὸ κεντρικὸν νευρικὸν σύστημα, τὸ ἀποτέλεσμα εἶναι ἀπογοητευτικόν. Ἀντιθέτως, εἶναι δυνατὸν οἱ περιφερειακοὶ παράγοντες νὰ ἀποδίδουν ἔργον κατώτερον τοῦ κανονικοῦ, καὶ ὅμως ὁ ὅλος μηχανισμὸς τῆς ἀντιλήψεως νὰ λειτουργῇ καλῶς καὶ μετὰ ἀκρίβειαν» (Szafran, 1968, σ. 69 - 70).

Οἱ McFarland καὶ O'Doherty (1959, σ. 457 - 458) ἀναφέρουν, ὅτι ἔρευναι, σχετικαὶ μετὰ τὰς κινήτικὰς δραστηριότητας, δεικνύουν προοδευτικὴν αὐξήσιν εἰς ταχύτητα ἀντιδράσεως κατὰ τὴν παιδικὴν καὶ ἐφηβικὴν ἡλικίαν, ἢ ὅποια ἀκολουθεῖται ὑπὸ προοδευτικῆς κάμψεως κατὰ τὴν ὄριμον ἡλικίαν. Ἐν τούτοις, αἱ ἀτομικαὶ διαφοραὶ εἶναι πολὺ μεγάλα εἰς οἵανδήποτε ἡλικίαν, ἢ δὲ «μέσῃ» ἐπίδοσις μεγάλου ἀριθμοῦ ἀτόμων προχωρημένης ἡλικίας εἶναι ἢ αὐτῇ ἢ καὶ καλυτέρα τῆς ἐπίδοσεως ἀτόμων νεαρᾶς ἡλικίας. Ἐνδιαφέρουσαι εἶναι, ἐν προκειμένῳ, ἔρευναι σχετικαὶ μετὰ τὴν ἰκανότητα ἀτόμων διαφόρων ἡλικιῶν εἰς τὴν ὁδήγησιν αὐτοκινήτου. Τὴν ἰκανότητα ταύτην δυνάμεθα νὰ ἀναλύσωμεν εἰς: (α) συντονισμὸν κινήσεων ὁδηγήσεως, (β) χρόνον ἀντιδράσεως εἰς περιπτώσεις ἀποτόμου τροχολιθώσεως τοῦ ὀχήματος, (γ) εὐαισθησίαν εἰς τὸ ὑπὸ προβολέων αὐτοκινήτων κινουμένων εἰς ἀντίθετον κατεύθυνσιν προκαλούμενον θάμβωμα κατὰ τὴν νύκτα. Μετὰ τὴν ἡλικίαν τῶν 35

έτιών και οι τρεις μνημονευθείσες λειτουργίες παρουσιάζουν κάμψιν. Πάντως, όπως σημειώνουν οι McFarland και O'Doherty, είναι σημαντικό, ότι η πλέον περίπλοκος εξ αυτών, ο συντονισμός οφθαλμού και χειρών κατά την οδήγησιν, παρουσιάζει κάμψιν εις χρόνον μεταγενέστερον της των άλλων δύο λειτουργιών. Η εν λόγω διαφορά θα πρέπει να αποδοθῆ εις τὸ γεγονός, ότι ο συντονισμός κινήσεων οδήγησεως ἐπηρεάζεται ὑπὸ παραγόντων απείραστον, οι ὁποῖαι ἐπιβραδύνουν τὴν λειτουργικὴν κάμψιν συντονισμού οφθαλμοῦ καὶ χειρῶν. Ο De Silva (1938) ὑποστηρίζει, ὅτι, ἂν συνδυάσωμεν πολλὰ κριτήρια, τὰ ὁποῖα συνθέτουν τὴν εἰκόνα τῆς «καλῆς οδήγησεως», συνήθως γίνεται ἐμφανῆς μία γενικὴ τάσις καλύτερας οδήγησεως μετὰ τὴν πάροδον τῶν χρόνων. Ἄλλωστε ποικίλαι ἐρευναι δεικνύουν, ὅτι ἡ συχνότης τῶν δυστυχημάτων, δι' οἰαδήποτε μέσο μεταφορᾶς, δὲν εἶναι μεγαλύτερα εἰς τὰ ἄτομα μεγαλύτερας ἡλικίας.

Ἡ κάμψις τῶν κινητικῶν δραστηριοτήτων, τὴν ὁποῖαν παρακολουθοῦμεν εἰς ψυχολογικὰ πειράματα ἐπὶ ἀτόμων προχωρημένης ἡλικίας, ἀποδίδεται ὑπὸ ἐρευνητῶν, ὡς ὁ Welford (1969, σ. 2), ὄχι εἰς μείωσιν τῆς λειτουργικότητος τῶν αἰσθητηρίων ὀργάνων ἢ τῆς μυϊκῆς δυνάμεως τῶν ἀτόμων τούτων, ἀλλὰ εἰς κεντρικοὺς μηχανισμοὺς τοῦ ἐγκεφάλου. Ἡ ἀπώλεια τῆς ταχύτητος τῶν ἐκτελουμένων κινήσεων ὀφείλεται εἰς τὸν ἐλεγχόν, τὸν ὁποῖον ἀσκεῖ ὁ ἐγκέφαλος ἐπ' αὐτῶν, μᾶλλον, καὶ ὄχι εἰς τὴν ἐκτέλεσιν τῶν κινήσεων καθ' ἑαυτὴν ἐκ μέρους τῶν μυῶν. Ὄφειλεται ἐπὶ πλέον εἰς τὴν δυσκολίαν τοῦ ἐγκεφάλου νὰ μεταφράσῃ τὰς εἰσερχομένας πληροφορίας εἰς κινήσεις, μᾶλλον, καὶ ὄχι εἰς δυσκολίας εἰσδοχῆς δεδομένων λόγῳ μειωμένης λειτουργίας τῶν αἰσθητηρίων ὀργάνων. Οὕτως, ὅταν ἄτομα προχωρημένης ἡλικίας ἔχουν νὰ ἀντιμεταπίσουν νέας καταστάσεις, αἱ ὁποῖαι ἀπαιτοῦν σιγὰν κινήσεων, δυσκολεύονται νὰ ὀργανώσουν καὶ ἐλέγξουν τὰς κινήσεις αὐτὰς, καθὼς καὶ νὰ μεταφράσουν εἰς καταλλήλους κινήσεις τὰς εἰσερχομένας πληροφορίας. Διὰ τοὺς λόγους τούτους δὲν πρέπει νὰ τοποθετοῦναι τὰ ἄτομα ταῦτα εἰς ἐργασίας αἱ ὁποῖαι ἀπαιτοῦν ταχείας κινήσεις. Ὅταν, ἐξ ἄλλου, ἄτομα προχωρημένης ἡλικίας ἔχουν περισσότερο χρόνον εἰς τὴν διάθεσίν των διὰ τὴν ἐκτέλεσιν ἐργασίας τινός, ἐνεργοῦν μετ' ἀκρίβειαν. Εἶναι, ἄλλωστε, κοινὸν εὕρημα πλείστων ψυχολογικῶν ἐρευνῶν, ὅτι ἄτομα ἡλικιωμένα ἐκτελοῦν ἀργότερον κινήσεις, διαπράττουν ὁμοῦς ὀλιγώτερα σφάλματα κατὰ τὴν ἐργασίαν των ἐν συγκρίσει πρὸς ἄτομα νεωτέρας ἡλικίας.

Ἐν σχέσει πρὸς τὴν γενικὴν πορείαν, τὴν ὁποῖαν ἀκολουθοῦν αἱ νοητικαὶ λειτουργίαι ἀπὸ τῆς γεννήσεως μέχρι τοῦ γήρατος, ἔχομεν πλείστα δεδομένα ψυχολογικῶν ἐρευνῶν, τὰ ὁποῖα μᾶς ἐπιτρέπουν νὰ ἔχομεν ἐπαρκῶς σαφῆ εἰκόνα περὶ αὐτῆς. Πρῶτον, βεβαίως, δεδομένον εἶναι, ὅτι αἱ ἐν λόγω λειτουργίαι ἀποτελοῦν σύνολον ἐπὶ μέρους ἰκανότητων, αἱ ὁποῖαι σπανίως ἐκδηλώνονται μεμονωμένως. Δεύτερον δεδομένον εἶναι, ὅτι αἱ ἰκανότητες αὗται

ἀκολουθοῦν, περίπου, ἰδίαν ἐκάστη πορείαν μὲ τὴν πάροδον τῶν χρόνων. Ἐν προκειμένῳ, αἱ ψυχολογικαὶ ἔρευναι δεικνύουν, γενικῶς, ὅτι αἱ λεκτικαὶ ἱκανότητες, ὁ πλοῦτος δηλαδὴ καὶ ἡ ποιότης τῶν εἰς τὴν διάθεσιν τοῦ ἀτόμου λέξεων, παραμένουν ἀαλλοίωτοι ἢ ἀκόμη καὶ βελτιοῦνται καθ' ὅλην τὴν διάρκειαν τῆς ζωῆς τοῦ ἀτόμου. Ἐξ ἄλλου, αἱ ψυχολογικαὶ ἔρευναι, δεικνύουν κάμψιν τῆς μνημονικῆς ἱκανότητος, ἰδίως τῆς «ἀμέσου» ἢ «βραχυχρόνου» μνήμης, κατὰ τὴν προχωρημένην ἡλικίαν. Δεικνύουν, ὅμως, ὅτι, δι' ὀρισμένα ἡλικιωμένα άτομα, δὲν ὑπάρχει οὐσιαστικὴ κάμψις τῆς μνημονικῆς λειτουργίας.

Ἐρευναι ποικίλαι, σχετικαὶ μὲ τὴν λειτουργίαν τῆς σκέψεως ἀτόμων μεγάλης ἡλικίας, δεικνύουν ὅτι ταῦτα, συγκρινόμενα πρὸς άτομα νεωτέρας ἡλικίας, ἀποδίδουν ὀλιγώτερον καὶ ὅτι ἡ ἀπόδοσις των συνδέεται πρὸς τὴν δυσκολίαν τῶν προβλημάτων, τὰ ὅποια καλοῦνται νὰ ἐπιλύσουν. Τὰ αὐτὰ περίπου δεδομένα προκύπτουν καὶ ἐξ ἐρευνηῶν ἐπὶ τῆς δημιουργικῆς ἱκανότητος. Αὕτη παρουσιάζει κάμψιν μὲ τὴν πάροδον τῶν χρόνων. Ὅμως καὶ εἰς τὴν δημιουργικὴν, ὅπως καὶ εἰς τὰς ἄλλας νοητικὰς ἱκανότητας, παρουσιάζονται ἀτομικαὶ διαφοραὶ τόσον μεγάλαι, ὥστε τυχὸν προβλέψεις νὰ ἀφοροῦν ομάδας ἀτόμων μόνον καὶ ὄχι άτομα μεμονωμένα. Ἐν γενικαῖς γραμμαῖς, ἐπίσης, αἱ περισσότεραι ψυχολογικαὶ ἔρευναι δεικνύουν, ὅτι αἱ νοητικαὶ λειτουργίαι, κρινόμεναι συνολικῶς, παρουσιάζουν κάμψιν. Πρέπει, ὅμως, νὰ προστεθῆ, ὅτι αἱ γνώσεις μας περὶ τῶν νοητικῶν ἱκανότητων, γενικῶς, προκύπτουν ἐκ τῆς ἐφαρμογῆς ποικίλων τῆς νοημοσύνης. Ταῦτα δὲν φαίνεται νὰ μετροῦν ὀρισμένας νοητικὰς ἱκανότητας, αἱ ὅποια παρουσιάζονται χαρακτηριστικῶς κατὰ τὴν προχωρημένην ἡλικίαν, ἥτοι κρίσιν, συλλογισμούς ἢ ἐνορατικότητα. Οὕτως, ὑπὸ μίαν ἔννοιαν, «ἀδίκου» ἡλικιωμένα άτομα ἐν συγκρίσει πρὸς άτομα νεαρᾶς ἡλικίας, ἐφ' ὅσον δίδουν πληροφορίας ἐλλιπεῖς περὶ τῶν νοητικῶν των ἱκανότητων. Ὅρθῶς, ἐπομένως, πολλοὶ συγγραφεῖς θεωροῦν, ὅτι ἡ γνώσις μας περὶ τῶν νοητικῶν ἱκανότητων ἀτόμων μεγάλης ἡλικίας δὲν ἐπιτρέπει ὀρθὰς προβλέψεις περὶ τῆς ἀποδόσεως αὐτῶν εἰς διάφορα ἐπαγγέλματα. Ὅπως παρατηροῦν οἱ McFarland καὶ O'Doherty, «ἀπαιτεῖται ἀκόμη πολλὴ ἔρευνα περὶ τὰς νοητικὰς ἱκανότητας ἀτόμων μεγάλης ἡλικίας ἐν σχέσει πρὸς τὰ διάφορα ἐπαγγέλματα» (1959, σ. 458).

Ἐπίδοσις ἀτόμων προχωρημένης ἡλικίας εἰς βιομηχανικὰς ἐργασίας.

Κατὰ πόσον άτομα προχωρημένης ἡλικίας θὰ παραμείνουν περισσότερον ἢ ὀλιγώτερον χρόνον εἰς τὴν ἐργασίαν των, ἐξαρτᾶται ἐκ τῶν ἐπιδόσεων των εἰς αὐτήν, ἐφ' ὅσον, ἐνοεῖται, ἡ ἀπομάκρυνσις ἐκ τῆς ἐργασίας δὲν ρυθμι-

ζεται διά νόμου. Ποια όμως θα είναι τα κριτήρια, επί τη βάσει των οποίων θα διαπιστωθούν αι επιδόσεις αυτές; Έπ' αυτών δὲν ὑπάρχει συμφωνία μεταξὺ τῶν ἐρευνητῶν, ὅπως σημειώνουν οἱ McFarland καὶ O'Doherty (1959, σ. 468). Οἱ δύο οὗτοι ἐρευνηταὶ προτείνουν τὰ κλασσικὰ κριτήρια τῆς παραγωγικότητος τῶν ἐργαζομένων, τῶν ἀτυχημάτων, τῆς ἀσθενείας καὶ τῶν παραιτήσεων, μολοντί θεωροῦν, ὅτι εἶναι δύσκολον νὰ διακρίνωμεν μεταξὺ τῶν ἐπιδράσεων ἄλλων παραγόντων ἐπὶ τῶν ἐν λόγῳ κριτηρίων καὶ τῆς ἡλικίας καθ' ἑαυτήν.

Ἐν σχέσει πρὸς τὴν παραγωγικότητα τοῦ ἀτόμου, φαίνεται, ὅτι εἶναι χρήσιμος ἡ συχνάκις γινομένη διάκρισις μεταξὺ δραστηριοτήτων, αἱ ὅποια πραγματοποιοῦνται ὑπὸ τοῦ ἀτόμου πρὸς ἱκανοποίησιν ποικίλων ἐνδιαφερόντων τοῦ κατὰ τὴν ἐλεύθερον χρόνον του, καὶ δραστηριοτήτων αἱ ὅποια συντελοῦν εἰς τὴν ἀπόκτησιν εἰσοδήματος, ἐπιβαλλόμεναι συνήθως ἐπὶ τοῦ ἀτόμου ὑπὸ τῆς κοινωνικῆς ομάδος. Μολοντί συμπίπτουν, ἐνίοτε, αἱ ἀπαιτήσεις τῆς ἐκτελουμένης πρὸς ἀπόκτησιν εἰσοδήματος ἐργασίας μετὰ τὰ ἐνδιαφέροντα τοῦ ἀτόμου, ἐν τούτοις, αἱ ἀρετηρίαὶ καὶ ὁ τελικὸς σκοπὸς τῶν δύο μνημονευθεισῶν κατηγοριῶν δραστηριοτήτων ἀπέχουν μεταξὺ τῶν. Ἡ ἐν λόγῳ διάκρισις εἶναι χρήσιμος, διότι δίδει διαφορετικὰς καμπύλας παραγωγικότητος, τουλάχιστον δι' ὀρισμέναις ἀπασχολήσεσι. Οὕτως, ἐν ἀντιθέσει πρὸς ἐπαγγέλματα ἀπαιτοῦντα χρῆσιν τῶν μουσῶν, ὀρισμένοι νοητικαὶ ἱκανότητες ὡς ἡ φιλολογικὴ, ἐξακολουθοῦν νὰ παραμένουν παραγωγικαὶ μετὰ τὸ 50ὸν ἢ καὶ τὸ 80ὸν ἔτος. Ἡ παραγωγικότης αὕτη ὀφείλεται, πιθανώτατα, εἰς τὸ γεγονός ὅτι ἡ λεξιλογικὴ ἱκανότης δὲν μειοῦται μετὰ τὴν πάροδον τοῦ χρόνου καὶ εἰς τὸ γεγονός ὅτι ἄτομα ἀσχολούμενα μετὰ φιλολογικὰς δραστηριότητας διαθέτουν ὑψηλὸν ἐπίπεδον κινήτρων. Ὅπως γράφει καὶ ὁ Birren (1964, σ. 212): «ὅταν πρόκειται νὰ ἐκλέξῃ τις σταδιοδρομίαν διὰ τὴν προχωρημένην ἡλικίαν του, φαίνεται, ὅτι ἡ φιλολογικὴ σταδιοδρομία θὰ ἦτο ἢ καλυτέρα ἐκλογὴ».

Διὰ τὴν ἐκτίμησιν τῆς παραγωγικότητος ἀτόμων προχωρημένης ἡλικίας εἰς βιομηχανικὰς ἐργασίας, οἱ ἐρευνηταὶ ἀντιμετωπίζουν ὀρισμένα μεθοδολογικὰ προβλήματα. Ὅπως σημειώνουν οἱ McFarland καὶ O'Doherty (1959, σ. 464), πολὺ ὀλίγα εἶναι τὰ ἐπαγγέλματα εἰς τὰ ὅποια μέγας ἀριθμὸς ἐργαζομένων ἐκτελεῖ ἐργασίας τοῦ αὐτοῦ περιήπου ἐπιπέδου δυσκολίας, εἰς τὰ ὅποια ἡ ταχύτης παραγωγῆς ἐξαρτᾶται ἐξ αὐτοῦ τοῦ ἐργαζομένου καὶ εἰς τὰ ὅποια, τέλος, τηροῦνται στοιχεῖα περὶ τῆς παραγωγικότητος ἐκαστοῦ ἐργαζομένου. Οὕτως, σύγκρισις ἐπιπέδου παραγωγικότητος μεταξὺ ἐργαζομένων διαφόρων ἡλικιῶν δὲν εἶναι πολὺ εὐκόλος. Ἐξ ἄλλου, ὅπως λέγουσιν οἱ αὐτοὶ ἐρευνηταὶ (1959, σ. 468), ἄτομα μεγάλης ἡλικίας ἀπομακρύνονται τῆς ἐργασίας, ἀκριβῶς διότι δὲν δύνανται νὰ ἀποδώσουν ἐξ ἴσου πρὸς ἄτομα νεωτέρας ἡλικίας. Κατὰ συνέπειαν, ἡ ἀπόδοσις των δὲν ἀντιπροσωπεύεται εἰς

τὰ δεδομένα τῶν πραγματοποιουμένων ἐρευνῶν. Παρὰ τὰς ἐν λόγῳ δυσκολίας, ὅμως, αἱ περισσότεραι συστηματικαὶ ἐρευναι ἐπὶ τῆς παραγωγικότητος ἐργαζομένων εἰς βιομηχανικὰς ἐργασίας δεικνύουν εἴτε μικρὰν θετικὴν εἴτε οὐδεμίαν συσχέτισιν μεταξὺ ἡλικίας καὶ παραγωγικότητος (McFarland καὶ O'Doherty, 1959, σ. 468). Πάντως δὲν δεικνύουν συσχέτισιν ἀρνητικὴν, ὑπὸ τὴν ἐννοίαν ὅτι ἡ παραγωγικότης μειοῦται ἀντιστρόφως ἀναλόγως πρὸς τὴν αὐξήσιν τῆς ἡλικίας. Γενικῶς, αἱ ὑπάρχουσαι μαρτυρίαι δεικνύουν, ὅτι ὡς πρὸς τὴν παραγωγικότητα εἰς βιομηχανικὰς ἐργασίας δὲν ὑστεροῦν οἱ μεγαλύτεροι τὴν ἡλικίαν ἐργαζόμενοι τῶν νεωτέρων.

Πλεῖστοι ψυχολογικαὶ ἐρευναι, σχετικαὶ μὲ τὴν ἀναλογίαν ἀτυχημάτων εἰς ἄτομα νεαρᾶς καὶ προχωρημένης ἡλικίας, πραγματοποιηθεῖσαι κατὰ τὴν διάρκειαν τῶν τελευταίων τεσσάρων δεκαετιῶν, δεικνύουν, ὅτι ἄτομα προχωρημένης ἡλικίας δὲν ὑφίστανται περισσότερα ἀτυχήματα, κατὰ τὴν ἐργασίαν των, παρ' ὅσα ὑφίστανται ἄτομα νεωτέρας ἡλικίας. Εἰς ἐρευνάν του ἐπὶ 26.000 ἐργατῶν ἐλαφρᾶς καὶ βαρείας βιομηχανίας, δημοσιευθεῖσαν κατὰ τὸ ἔτος 1940, ὁ Kossoris ἀναφέρει, ὅτι ἡ ἀναλογία δυστυχημάτων ἤτο μεγαλύτερα διὰ τὰ ἄτομα νεαρᾶς ἡλικίας. Χαρακτηριστικῶς λέγει, ὅτι ἄτομα μεταξὺ 40 καὶ 50 ἐτῶν ὑπέστησαν 2/3 τῶν δυστυχημάτων ἀτόμων ἡλικίας κάτω τῶν 21 ἐτῶν καὶ 70 τοῖς ἑκατὸν τῶν δυστυχημάτων ἀτόμων ἡλικίας 21 - 29 ἐτῶν. Ἄτομα ἡλικίας 60 ἐτῶν καὶ ἄνω εἶχον ὀλιγώτερα δυστυχήματα παρ' ὅσα ἄτομα κάτω τῶν 21 ἐτῶν καὶ περίπου ἴσα τὸν ἀριθμὸν πρὸς ἄτομα μεταξὺ 21 καὶ 29 ἐτῶν (McFarland καὶ O'Doherty, 1959, σ. 468). Ὁ Vernon ἀναφέρει εἰς ἐρευνάν του, δημοσιευθεῖσαν κατὰ τὸ 1936, πῶσιν τῆς συχνότητος τῶν δυστυχημάτων εἰς τὰς περισσοτέρας βιομηχανίας μὲ τὴν πάροδον τῆς ἡλικίας (McFarland καὶ O'Doherty, 1959, σ. 488).

Τὰ δεδομένα εἰς τὴν περιοχὴν τῶν τροχαίων δυστυχημάτων δὲν εἶναι τελείως σαφῆ. Οἱ McFarland καὶ O'Doherty (1959, σ. 483) ἀναφέρουν, ὅτι ἡ συχνότης τῶν δυστυχημάτων δὲν παρουσιάζει συσχέτισιν μὲ τὴν ἡλικίαν. Εἰς μίαν ἐρευναν ἐπὶ τοῦ ἀριθμοῦ δυστυχημάτων 742 ὁδηγῶν φορτηγῶν αὐτοκινήτων, εὔρον, ὅτι ἄτομα ἄνω τῶν 45 ἐτῶν παρουσίασαν τὴν ἀσφαλεστάραν ὁδήγησιν, ἀκολουθούμενα ὑπὸ ἀτόμων μεταξὺ 35 καὶ 45 ἐτῶν. Ὁδηστέραν ὁδήγησιν, ἀκολουθούμενα ὑπὸ ἀτόμων κάτω τῶν 24, παρουσίασαν γοὶ κάτω τῶν 35 ἐτῶν, γενικῶς, καὶ ἰδιαιτέρως κάτω τῶν 24, παρουσίασαν μεγαλύτερον τοῦ ἀναμενομένου ἀριθμοῦ ἀτυχημάτων. Μολονότι πλεῖστοι ψυχολογικαὶ ἐρευναι δεικνύουν, ὅτι ὑπάρχει κάμψις εἰς τὴν ἀπόδοσιν τῶν ψυχικῶν λειτουργιῶν, λόγῳ ἡλικίας, ἐν τούτοις ἡ κάμψις αὕτη ἐξισορροπεῖται ὑπὸ ἄλλων παραγόντων, ὅπως λ.χ. τῆς μεγάλης προσοχῆς τὴν ὁποίαν καταβάλλουν κατὰ τὴν ἐκτέλεσιν οἰοδῆποτε ἔργου ἄτομα προχωρημένης ἡλικίας. Οὕτω, δὲν ριψοκινδυνεύουν εἰς τὴν ὁδήγησίν των ἢ εἰς ἄλλας ἐργασίας των, ἀκριβῶς διότι γνωρίζουν περισσότερον τὰς ἀδυναμίας των καὶ διότι διαθέτουν, συνήθως, μεγαλύτεραν «πεῖραν» εἰς τὰς ἐργασίας, τὰς ὁποίας ἐκτελοῦν.

Σχετικώς με την συχνότητα ασθενειών και την συνεπεία τούτων απόχρη εκ της εργασίας, τα δεδομένα έρευνών επί ατόμων προχωρημένης ηλικίας δεν επιτρέπουν εξαγωγή σαφών πορισμάτων, λόγω άκριβώς μη σαφούς διαχωρισμού των χρησιμοποιουμένων κριτηρίων. Κατά τους McFarland και O'Doherty (1959 σ. 469), πρέπει να γίνει διάκρισις προσεκτική μεταξύ συχνότητας απουσιών, σοβαρότητας ασθενείας, προκαλούσης τας απουσίας, και άνικανότητας προς εργασίαν. Τα υπάρχοντα δεδομένα δείκνυσι, γενικώς, και άνικανότητα προς εργασίαν. Τα υπάρχοντα δεδομένα δείκνυσι, γενικώς, ότι τα προχωρημένης ηλικίας άτομα απουσιάζουν ήλιγώτερον συχνά λόγω ασθενείας, ότι όμως αι ασθένειαι των είναι σοβαρότεραι με συνέπειαν μακροτέρας έκαστοτε απουσίας εκ της εργασίας και ότι, συνολικώς, απουσιάζουν περισσότερο εργασίμους ημέρας κατ' έτος παρ' όσον εργαζόμενοι νεώτερον ηλικιών.

Αι έν λόγω διαπιστώσεις προκύπτουν, μεταξύ των άλλων, και εκ έρευνής των Kahn κ.λ. (1957), οι όποισι συνεκέντρωσαν δεδομένα εκ 619 εργατών εργοστασίου παρασκευής τροφών. Εργάται κάτω των 45 έτών παρούσαν μεγαλύτεραν τάσιν δι' απουσίας εκ της εργασίας παρ' όσον άτομα μεγαλύτερα της ηλικίας ταύτης. Η συχνότης των ασθενειών και αι άναλομαγίαι δυστυχημάτων, οδηγούντων εις άνικανότητα προς εργασίαν, παρουσίασαν μείωσιν με την αύξησιν της ηλικίας μέχρι του 55ου έτους. Μετά τó έτος τούτο η άνικανότης προς εργασίαν ηύξανεν έν συσχετισμῷ προς την πάροδον της ηλικίας. Τα δεδομένα ταύτα αναφέρονται εις τόν άνδρικόν πληθυσμόν της έρευνής. Αι γυναίκες παρουσίασαν περισσότερο απουσίας λόγω ασθενειών.

Έν σχέσει με τόν χρόνον παραμονής εις την αύτην εργασίαν, δεδομένα ποικίλων έρευνών δείκνυσι, ότι άτομα μεγαλύτερον ηλικιών παραμένουν εις την εργασίαν των επί μακρότερον χρόνον, έν συγκρίσει προς άτομα νεώτερον ηλικιών. Οδτως, εις ομάδας ατόμων ηλικίας 21 - 31 έτών παρουσιάζεται προοδευτική αύξησις του χρόνου παραμονής εις την αύτην εργασίαν, συμβαδίζουσα με την αύξησιν της ηλικίας. Μεταξύ 30 και 50 έτών δεν παρατηρούνται διαφοραί, εϊμή εις άτομα πλησιάζοντα τó 50όν έτος, όποτε παρατηρούνται τάσις μακροτέρας παραμονής εις την εργασίαν. Άλλαι έρευναί δείκνυσι μεγαλύτεραν μετακίνησιν από εργασίας εις εργασίαν κάτω των 35 έτών. Πέραν της ηλικίας ταύτης αι μετακινήσεις ήσαν σπάνιαι (McFarland και O'Doherty, 1959, σ. 470).

Κρίνοντες συνολικώς τούς δείκτας ταύτους παραγωγικότητος εις την εργασίαν, δεν δυσκολευόμεθα να συμπεράνωμεν, ότι τó επίπεδον απόδοσως ένός εργαζόμενου καθορίζεται, μάλλον, υπό των ατομικών του ίκανότητων και της έν γενει συμπεριφοράς κατά την εργασίαν ή υπό της χρονολογικής αύτου ηλικίας. Η έννοια, επομένως, της «λειτουργικής ηλικίας», στηριζομένης εις την πραγματικήν κατάστασιν του ατόμου κατά δεδομένην στιγμήν, είναι

- McFarland, R. A. and O'Doherty, B. M., *Work and Occupational Skills* εἰς τὸ βιβλίον τοῦ J. E. Birren (ed.), *Handbook of Aging and the Individual*, University of Chicago Press, Chicago and London, 1959, 452 - 500.
- Slavick, F. and Wolfbein, S. L., *The Evolving Work — Life Pattern* εἰς τὸ βιβλίον τοῦ C. Tibbitts (ed.), *Handbook of Social Gerontology*, University of Chicago Press, Chicago and London, 1960, 298 - 329.
- Stafran, J., *Psychophysiological Studies of Aging in Pilots* εἰς τὸ βιβλίον τοῦ G. A. Talland (ed.), *Human Aging and Behavior*, Academic Press, New York and London, 1963, 37 - 74.
- Tuckman, J. and Lorge, I., *The Attitudes of the Aged towards the Older Workers*, *J. Geront.*, 1952, 7, 559 - 564.
- Welford, A. T., *Age and Skill: Motor, Intellectual and Social* εἰς τὸ βιβλίον τοῦ A. T. Welford and J. E. Birren (ed.), *Decision Making and Age*, S. Karger, Basel, New York, 1969, 1 - 22.

II
ΙΑΤΡΙΚΗ

ΧΡΙΣΤΟΥ Ι. ΑΡΑΒΑΝΗ
Καθηγητού Πανεπιστημίου

Η ΣΤΕΦΑΝΙΑΙΑ ΝΟΣΟΣ ΤΗΣ ΚΑΡΔΙΑΣ ΚΑΙ Η ΣΗΜΑΣΙΑ ΤΗΣ ΠΡΟΛΗΨΕΩΣ

(Δεδομένα ἐξ ἐπιδημιολογικῶν ἐρευνῶν ἐν Ἑλλάδι)

Ἡ στεφανιαία νόσος (ἔμφραγμα τοῦ μυοκαρδίου, στηθάγχη, αἰφνίδιος θάνατος), ἀπόρροια κυρίως ἀθηροσκληρώσεως τῶν στεφανιαίων ἀρτηριῶν τῆς καρδίας, ἀποτελεῖ σήμερον τὴν κυριωτέραν αἰτίαν νοσηρότητος καὶ θνησιμότητος εἰς τὰς πλείστας τῶν οἰκονομικῶς ἀνεπτυγμένων δυτικῶν χωρῶν τοῦ κόσμου.

Οὕτως, εἰς τὰς Η.Π.Α. πλέον τοῦ ἑνὸς ἑκατομμυρίου ἀτόμων προσβάλλονται ἐτησίως ἐκ καρδιαγγειακῶν νοσημάτων ἀθηροσκληρωτικῆς φύσεως, ἐξ ὧν 600.000 ἀποθνήσκουν, μὲ ἐθνικὴν οἰκονομικὴν ἐπιβάρυνσιν πλέον τῶν 20 δισεκατομμυρίων δολλαρίων.

Διαφοραί, ἀφορῶσαι τὴν συχνότητα τῆς νόσου, παρατηροῦνται μεταξὺ διαφόρων λαῶν καὶ πληθυσμῶν, διαβιούντων ὑπὸ διαφόρους συνθήκας ζωῆς καὶ διατροφῆς, αἱ ὁποῖαι καθιστοῦν ἔτι δυσχερεστέραν τὴν κατανόησιν τῆς νόσου.

Ὡς ἐκ τούτου ἡ ἀνάγκη λεπτομερῶν ἐπιδημιολογικῶν ἐρευνῶν, μεταξὺ πληθυσμῶν διαφερόντων εἰς τὰ χαρακτηριστικὰ τῆς ζωῆς των, καθίσταται ἐμφανής, ἀλλὰ καὶ ἀναγκαία. Μεταξὺ τῶν προδιαθετικῶν παραγόντων, οἱ ὁποῖοι θεωροῦνται σήμερον ὑπεύθυνοι διὰ τὴν ἀνάπτυξιν τῆς στεφανιαίας νόσου, ἰδιαίτερα ἔμφασις ἔχει δοθῆ εἰς τὴν ἠϋξημένην χοληστερίνην, τὴν ἀρτηριακὴν ὑπέρτασιν, τὸ κάπνισμα, τὴν παχυσαρκίαν, τὴν ἔλλειψιν σωματικῆς ἀσκήσεως, τὸν διαβήτην καὶ πιθανῶς τὴν ὑπερέντασιν καὶ τὸ ἄγχος τῆς συγχρόνου ζωῆς.

Σκοπὸς τῆς παρούσης ἐργασίας εἶναι, κυρίως, νὰ παρουσιάσῃ τὰ ἡμέτερα δεδομένα ἐκ μακροχρονίων ἐπιδημιολογικῶν ἐρευνῶν μεταξὺ τῶν ἀγροτικῶν πληθυσμῶν τῶν νήσων Κρήτης καὶ Κερκύρας, αἱ ὁποῖαι ἤρχισαν ἀπὸ τοῦ 1960 καὶ συνεχίζονται μέχρι σήμερον (1).

Οἱ πληθυσμοὶ οὗτοι ἐμφανίζουν ἰδιαίτερα χαρακτηριστικὰ ζωῆς καὶ δια-

1. Αἱ ἐρευναι αὗται, ὑπὸ τὴν διεύθυνσιν τοῦ γράφοντος, ἐτέθησαν ἀπ' ἀρχῆς ὑπὸ τὴν αἰγίδα τῆς Ὑπηρεσίας Δημοσίας Ὑγιεινῆς τῶν Η.Π.Α., ἐκ τῆς ὁποίας καὶ ἐνισχύθησαν οἰκονομικῶς (Grants, 06090 - 1).

τροφής και συγχρόνως εκδήλως περιορισμένην νοσηρότητα και θνησιμότητα εκ της στεφανιαίας νόσου. Η ανάλυσις όλων των μετρηθεισών παραμέτρων μετά των δεδομένων εκ λεπτομερών διαιτολογικῶν μελετῶν, ἀφορῶσάν εἰς τὴν ἀκριβῆ ποσοτικὴν καὶ ποιοτικὴν διατροφήν τῶν κατοίκων τούτων, ἔχει ρίψει περισσότερον φῶς, ὅσον ἀφορᾷ εἰς τὴν σχέσιν τῶν παραγόντων τούτων πρὸς τὴν νοσηρότητα καὶ θνησιμότητα εκ της στεφανιαίας νόσου, κατόπιν τῆς συνεχοῦς καὶ λεπτομεροῦς παρακολούθησως τῶν ἀπ' ἀρχῆς ἐξετασθέντων ἀτόμων.

Ἡ ἐκλογή τοῦ ἀγροτικοῦ πληθυσμοῦ τῆς Κρήτης δι' ἐπιδημιολογικὴν ἔρευναν ἐβασίσθη ἐπὶ τῶν ἐξῆς χαρακτηριστικῶν τούτου, συνισταμένων εἰς: (α) ὁμοιογένειαν διαμονῆς, διατροφῆς καὶ ἐργασίας, (β) διαμονὴν μακρὰν μεγάλων ἀστικῶν κέντρων, (γ) ἀποκλειστικὴν χρῆσιν εἰς τὴν διατροφήν ἀκορέστων λιπῶν (ἐλαιολάδου) καὶ συγχρόνως ἀπουσίαν εκ τῆς διατροφῆς κικορεσμένων λιπῶν, (δ) ὕψλῃν σωματικὴν δραστηριότητα, ὡς εκ τῆς φύσεως τῆς ἐργασίας των καὶ τῶν συνθηκῶν ζωῆς, (ε) πιθανὴν ἀπουσίαν ἀσπιγγου καὶ τῆς ὑπερτάσεως τῆς ζωῆς τῶν κατοίκων τῶν μεγάλων ἀστικῶν κέντρων, καὶ (στ) τὴν σπανιότητα τῶν νοσημάτων τῶν στεφανιαίων ἀρτηριῶν τῆς καρδίας.

Ἡ νῆσος τῆς Κερκύρας ἐπελέγη λόγω τῶν ὁμοίων πρὸς τὴν Κρήτην συνθηκῶν διαβίωσεως καὶ διατροφῆς καὶ συγχρόνως λόγω πιθανῶν διαφορῶν κοινωνικῆς καὶ πολιτιστικῆς ὑποδομῆς τῶν κατοίκων, ἀπορρουσῶν, ὡς καὶ εκ τῆς ἐπιδράσεως τῆς εὐρωπαϊκῆς κοινωνικο-οικονομικῆς προόδου, ὡς καὶ τοῦ πολιτισμοῦ γενικώτερον, μετά τῶν ὁποίων οἱ κάτοικοι ἤλθον ἀπὸ μακροῦ εἰς τὸ παρελθὸν εἰς ἐπαρῆν.

Ἡ παροῦσα ἐπιδημιολογικὴ ἔρευνα περιέλαβεν ἀπ' ἀρχῆς 1.215 ἀνδρας, ἡλικίας 40 - 59 ἐτῶν, ἀρχικῶς, (1960 καὶ 1961), μὲ κέλυσιν ἐξετασθέντων 97,5 % τοῦ πληθυσμοῦ τούτου.

Βασικὰ χαρακτηριστικὰ τῶν ἐρευνῶν τούτων ἦσαν ἀπ' ἀρχῆς ἀφ' ἐνός μὲν ἡ υἱοθέτησις αὐστηρῶν καὶ σταθερῶν μεθόδων καὶ κριτηρίων ἐρευνῆς διὰ κοινῶν πρωτοκόλλου, ἀφ' ἑτέρου δὲ ἡ συγκέντρωσις τῶν παρατηρήσεων καὶ δεδομένων, ὡς καὶ ἡ δυνατότης ἀναλύσεως καὶ συγκρίσεως ὅλων τῶν συγκεντρουμένων στοιχείων εἰς τὸ Πανεπιστήμιον τῆς Μινεσσότας, τῇ χρήσει συγχρόνων μέσων καὶ μεθόδων.

Σκοπὸς τῶν μελετῶν τούτων ἦτο ἡ ἀρχικὴ ἐξέτασις καὶ ἐν συνεχείᾳ ἡ ἐπὶ μακρὰν σειρὰν ἐτῶν παρακολούθησις τῶν ὑπὸ ἐξέτασιν ὁμάδων πληθυσμοῦ.

Ἡ γενικὴ κατεύθυνσις τῆς μελέτης καθορίσθη καὶ ἀνεπτύχθη τὸ πρῶτον εἰς τὴν ἔρευναν ἐν Κρήτῃ τὸ 1957 καὶ ἐφηρμόσθη ἐν συνεχείᾳ καὶ εἰς ἄλλας χώρας.

Ἡ μελέτη περιελάμβανε τὰ ἐξῆς: (α) λεπτομερῆς οἰκογενειακῶν καὶ

ατομικὸν ἀναμνηστικὸν τῶν ὑπὸ ἐξέτασιν ἀτόμων, (β) καταγραφὴν εἴδους καὶ βαρῦτητος ἐπαγγέλματος, οἰκογενειακῆς καταστάσεως καὶ ατομικῶν ἐξεῶν (καπνοῦ, οἶνοπνεύματος κ.λπ.), (γ) κλινικὴν ἐξέτασιν μὲ κυρίαν ἐντόπισιν εἰς τὸ κυκλοφορικόν, (δ) ἀκριβῆ λήψιν ἀρτηριακῆς πιέσεως, (ε) βυθοσκοπήσιν, (στ) ἔρευναν τῆς περιφερικῆς κυκλοφορίας, (ζ) ἀνθρωπομετρικὴν μελέτην (ὕψος, βάρος, διάμετροι σώματος, πάχος ὑποδορίου λίπους), (η) πλήρες ἠλεκτροκαρδιογράφημα ἐν ἡρεμίᾳ καὶ μετὰ κόπωσιν (δοκιμὴ Master), (θ) ἐξέτασιν οὖρων, (ι) μελέτην τῆς ζωτικῆς χωρητικότητος τῶν πνευμόνων, (ια) μέτρησιν τοῦ ποσοῦ χοληστερίνης εἰς τὸ αἷμα καὶ ἐνίοτε τῶν τριγλυκεριδίων, εἰς διαφόρους ἐποχὰς τοῦ ἔτους καὶ πολλάκις ἐν σχέσει πρὸς τὰς διαιτολογικὰς ἐρεῦνας.

Αἱ συνεχεῖς καὶ λεπτομερεῖς ἐξετάσεις τῶν πληθυσμῶν τούτων, κατὰ τὴν διαρρέουσαν ἔκτοτε δεκαετίαν καὶ πλέον, ἔδωσαν τὴν εὐκαιρίαν παρακολούθησεως ἐνὸς ἄρρενος γηράσκοντος πληθυσμοῦ καὶ συγχρόνως τὴν δυνατότητα διαπιστώσεως τῆς νοσηρότητος καὶ θνησιμότητος τούτου, κυρίως ἐκ νόσων τῆς καρδίας καὶ τοῦ κυκλοφορικοῦ συστήματος γενικώτερον, ἀλλὰ καὶ ἐξ ὄλων τῶν ἄλλων νοσημάτων.

Συγχρόνως παρέσχε πλήρη εὐχέριαν ἀλληλοσυσχετίσεως τῶν μετρηθεισῶν παραμέτρων ἀρχικῶς καὶ κατὰ τὰς ἐν συνεχείᾳ ἐξετάσεις, ὡς πρὸς τὴν ἀνάπτυξιν ἢ μὴ καρδιαγγειακῶν ἐπεισοδίων.

Λαμβανομένου ὑπ' ὄψιν, ὡς ἤδη ἐλέχθη, ὅτι ἡ ἡμετέρα ἐπιδημιολογικὴ ἔρευνα ἀποτελεῖ μέρος εὐρυτέρας ἐρεύνης εἰς διεθνῆς ἐπίπεδον, ἐπὶ διαφόρων τὴν σύνθεσιν καὶ τὴν σύστασιν πληθυσμῶν, τὰ ἐκ ταύτης δεδομένα, συγκρινόμενα μετὰ τῶν τοιούτων ἐκ τῶν ἄλλων πληθυσμῶν, ἐνισχύουν τὴν σημασίαν τῶν διαφόρων παραμέτρων, ὡς καὶ τῶν προδιαθετικῶν παραγόντων, ὅσον ἀφορᾷ εἰς τὴν ἀνάπτυξιν τῆς στεφανιαίας νόσου.

Οὕτω, κατέστη δυνατόν νὰ διαπιστωθῇ, ἐν πολλοῖς, ποῖοι ἐκ τῶν προδιαθετικῶν παραγόντων συσχετίζονται πρὸς τὴν στεφανιαίαν νόσον καὶ εἰς ποῖον βαθμὸν, ὡς καὶ ποῖα ἢ πιθανότης κινδύνου ἀναπτύξεως τῆς νόσου εἰς ἐκεῖνα τὰ άτομα τὰ ὁποῖα ἔφερον ἀπ' ἀρχῆς ἓνα ἢ πλείονας προδιαθετικούς παράγοντας.

Ἡ διάφορος συχνότης νοσηρότητος καὶ θνησιμότητος ἐκ τῆς στεφανιαίας νόσου εἰς τοὺς ὑπὸ μελέτην πληθυσμούς τῶν συνεργαζομένων χωρῶν ἐμφανίζεται ἐκ τοῦ πίνακος 1. Αἱ παρατηρηθεῖσαι διαφοραὶ εἶναι ἐκπληκτικῶς ἐντυπωσιακαί, κυρίως μεταξὺ τοῦ ἀγροτικοῦ πληθυσμοῦ τῆς Κρήτης καὶ ἄλλων Δυτικῶν χωρῶν.

Τὰ ἐκ τῶν ἐξετάσεων προκύψαντα χαρακτηριστικὰ τῶν πληθυσμῶν Κρήτης καὶ Κερκυρας, τὰ ὁποῖα ἔχουσι σχέσιν μὲ τὴν περιορισμένην νοσηρότητα ἐκ τῆς στεφανιαίας νόσου, ἔχουσιν ὡς ἐξῆς:

ΠΙΝΑΞ 1

Συγκριτική άσκηση επί 10.000

	*Αριθμός έξετασθέντων ατόμων άρχικώς	Θάνατοι έκ στε- φανιαίας νόσου	*Ποσοστό περιστόλων	% θνήσκειν	*Έτεροι μέρη στεφανιαίας νόσου	Θάνατοι έξ άλλης αιτίας
Άνεκ. Φινλανδία	815	385	338	498	505	392
H.Π.Α.	2.565	255	231	363	346	228
Νορβηγία	878	188	206	123	225	369
Σερβία	697	121	62	101	99	621
Δυτ. Φινλανδία	889	116	150	225	378	463
Νότιος Ίταλία	991	116	104	224	291	132
Κέρκυρα	529	80	132	15	92	140
Κρήτη	685	12	0	12	65	

*Όσον άφορᾷ εἰς τὸ ποσὸν τῆς χοληστερίνης εἰς τὸ αἷμα, αἱ τιμαί, κατὰ τὴν άρχικὴν εξέταση καὶ ἐν συνεχείᾳ κατὰ τὴν παρακολούθησιν, ἔχουσιν ὡς ἐμφαίνεται εἰς τὸν πίνακα 2.

Αἱ μέσαι αὗται τιμαί εἶναι λίαν χαμηλαί, ἐν συγκρίσει μὲ πλῆθυσμῶς ἄλλων Δυτικῶν χωρῶν καὶ κυρίως τῶν βορείων, ὅπου καὶ ἡ στεφανιαία νόσος εἶναι λίαν συχνή.

*Ἡ μὲ τὴν πάροδον τῆς ἡλικίας παρατηρουμένη μικρὰ ἀξίησις τοῦ ποσοῦ χοληστερίνης εἶναι ἀπόρροια ἀφ' ἐνὸς μὲν αὐτῆς ταύτης τῆς ἡλικίας καὶ ἀφ' ἑτέρου πλουσιωτέρας διατροφῆς.

Τὸ ποσὸν τῶν ὑπερτασικῶν ατόμων (συστολικὴ πίεσις > 160 χιλ. Hg, διαστολικὴ πίεσις > 95 χιλ. Hg.) ἀνῆλθεν εἰς 12,3 % ἐπὶ τοῦ εξέτασθέντος πλῆθυσμοῦ. Αἱ ἀνά πενταετίαν ἡλικίας μέσαι τιμαί συστολικῆς καὶ διαστολικῆς πίεσεως ἔχουσιν ὡς ἐμφαίνονται εἰς τὸν πίνακα 3.

ΠΙΝΑΞ 2

Χοληστερίνη αἵματος (χιλιγ/100)

	1960	1965
Κρήτη	204	216
Κέρκυρα	202	212

ΠΙΝΑΞ 3

Ήλικία	Κρήτη	Κέρκυρα
40 - 44	131/80	130/80
45 - 49	132/80	130/80
50 - 54	135/81	134/81
55 - 59	138/83	135/81

Ο επίπολασμός ηύξημένου σωματικού βάρους ανευρέθη μικρότερος ή εις άλλους πληθυσμούς των συνεργαζομένων χωρών. Εις άμφοτέρας τās περιοχάς μόνον τὸ 12 % περίπου τῶν ἐξετασθέντων ἀτόμων εἶχον σωματικὸν βάρους πλέον τοῦ θεωρουμένου ὡς κανονικοῦ διὰ τὴν ἡλικίαν των καὶ τὸ ὕψος των.

Συγχρόνως ὁ βαθμὸς παχυσαρκίας, ἐξαγόμενος ἐκ τοῦ πάχους τοῦ ὑποδορίου λίπους, εἰδικῶς μετρούμενου, ανευρέθη ὡσαύτως χαμηλὸς μὲ ποσοστὸν παχυσαρκῶν ἀτόμων μόνον 3 % (πίναξ 4.).

Στατιστικῶς ἀξιόλογοι διαφοραὶ, ἀφορῶσαι εἰς τὸ βάρους καὶ τὸ πάχος, παρατηρήθησαν μεταξύ τῶν κατοίκων Κρήτης καὶ Κερκύρας, αἱ ὁποῖαι εἶναι δυνατὸν νὰ ἀποδοθοῦν μόνον εἰς τὸν διάφορον βαθμὸν σωματικῆς δραστηριότητος, λαμβανομένου ὑπ' ὄψιν ὅτι τὸ θερμιδικὸν ἰσοζύγιον ανευρέθη ὅμοιον εἰς τās δύο περιοχάς.

ΠΙΝΑΞ 4

	Ἡύξημένον σωματικὸν βάρους > 120 %	Ἐκδηλος παχυσαρκία %
Κρήτη	9,7	2,0
Κέρκυρα	14,1	4,0

Ὡς ἐκ τῆς φύσεως τῆς ἐργασίας καὶ τῶν συνθηκῶν ζωῆς ἡ σωματικὴ δραστηριότης ανευρέθη ηύξημένη εἰς ἄμφοτέρους τοὺς πληθυσμούς, περισσότερο δὲ μεταξύ τῶν κατοίκων τῆς Κρήτης ἢ τῆς Κερκύρας. Ἀνάλυσις τῆς σωματικῆς δραστηριότητος κατὰ κλάσεις βαρύτητος ἀπέδειξε τὸ γεγονός τοῦτο, ὡς ἐμφαίνεται ἐκ τοῦ πίνακος 5.

ΠΙΝΑΞ 5

Ἔργασία	Κρήτη	Κέρκυρα
Βαρεῖα	62,1 %	31,2 %
Μετρία	31,0	37,2
Ἐλαφρὰ	6,9	31,6

ΠΙΝΑΞ 6

Αριθμός σιγαρέττων ημερησίως

	1-9	10-19	> 20
Κρήτη	10,2	17,2	29,8
Κέρκυρα	13,4	28,4	21,7

Αι διαφοραι αὐται μεταξὺ τῶν δύο πληθυσμῶν εἶναι στατιστικῶς λῆν ἀξιόλογοι, ἐρμηνεύουσαι, πιθανῶς, μερικῶς καὶ ἄλλας ἐκ τῶν παρατηρηθεῖσάν διαφορῶν.

Ἡ ἀνάλυσις τῶν συνηθειῶν καπνίσματος ἀπεκάλυψεν, ὅτι 60 % καὶ πλέον τῶν κατοίκων ἐποιῶντο χρῆσιν καπνοῦ. Ὅσον ἀφορᾷ εἰς τὸ ποσοστὸν τῶν καπνιστῶν, δὲν παρατηρήθη ἀξιόλογος διαφορὰ μεταξὺ τῶν κατοίκων τῶν δύο περιοχῶν, ἀν καὶ ὁ πληθυσμὸς τῆς Κρήτης περιελάμβανε στατιστικῶς περισσότερα ἄτομα ποιούμενα μεγάλην χρῆσιν καπνοῦ (20 σιγαρέττα ἡμερησίως), ὡς ἐμφαίνεται ἐκ τοῦ πίνακος 6.

Ἐμπεριστατωμέναι διατροφολογικαὶ μελέται εἰς διαφόρους ἐποχὰς τοῦ ἔτους, εἶχον ὡς ἀποτέλεσμα τὴν συγκέντρωσιν τῶν δεδομένων διατροφῆς ἀμφοτέρων τῶν πληθυσμῶν, τὰ ὅποια τὸ πρῶτον εἰς τὴν ἱστορίαν τῆς Ἑλλάδος ἐμελετήθησαν τόσον λεπτομερῶς, καὶ οὕτω διὰ πρώτην φοράν γνωρίζομεν ποία εἶναι ἡ ἀκριβὴς διατροφή τῶν ἀγροτῶν κατοίκων τῆς Χώρας.

Ὡς ἐκ τοῦ πίνακος 7 ἐμφαίνεται, ἀμρότεροι οἱ πληθυσμοὶ δὲν διαφέρουν στατιστικῶς εἰς τὴν διατροφήν των ποσοτικῶς καὶ ποιοτικῶς. Ὡσαύτως, δὲν παρατηρήθησαν οὐσιώδεις ἐποχιακαὶ μεταβολαὶ τῆς διατροφῆς. Χαρακτηριστικὰ τῆς διατροφῆς τῶν κατοίκων τούτων ἦσαν ἡ ἠύξημένη πρόσληψις ἀκορέστων λιπῶν, ἀποκλειστικῶς προερχομένη ἐξ ἐλαιολάδου, ἡ ἐλαχίστη πρόσληψις κεκορεσμένων ἢ ζωικῆς προελεύσεως λιπῶν καὶ ἡ περιορισμένη πρόσληψις πρωτεϊνῶν ζωικῆς προελεύσεως.

ΠΙΝΑΞ 7

Εἶδος	Κρήτη	Κέρκυρα
Ὀλικαὶ θερμίδες	2.748	2.836
Θερμίδες ἐκ λευκωμάτων	10,5 %	11,3 %
Ζωικὰ λευκώματα	3,1 %	3,2 %
Θερμίδες λιπῶν	40,3 %	37,2 %
Ζωικὰ λίπη	6,0 %	3,9 %
Θερμίδες ἐξ ἐλαιολάδου	30,9 %	23,8 %
Θερμίδες ἐξ οἰνοπνεύματος	4,3 %	2,8 %

ΠΙΝΑΞ 8

Λιπαρά όξέα	Κρήτη	Κέρκυρα
Κεκορεσμένα	6,0	4,5
Μονο - άκόρεστα	25,8	18,3
Πολυ - άκόρεστα	2,5	3,5

Ἡ μέση εκατοστιαία ἀναλογία θερμίδων, ἐκ τῶν διαφόρων ομάδων λιπαρῶν ὀξέων, ἀναφέρεται εἰς τὸν πίνακα 8, ἐξ οὗ ἐμφαίνεται σαφῶς ἡ κυριαρχοῦσα χρῆσις εἰς τὴν διατροφήν μονοακορέστων λιπῶν, πρερροχόμενων ἐξ ἐλαιολάδου ἀποκλειστικῶς.

Ἡ λεπτομερῆς σύνθεσις τῶν λιπαρῶν ὀξέων, ἐκφραζομένη ὡς εκατοστιαία ἀναλογία ὅλων τῶν λιπαρῶν ὀξέων, ἐμφαίνεται ἐκ τοῦ πίνακος 9, ἐκ τοῦ ὁποίου σαφῶς καταδεικνύεται, ὅτι τὸ ὀλεϊκὸν ὀξύ αποτελεί τὸ κυριώτερον στοιχεῖον λιπαρῶν ὀξέων εἰς τὴν διατροφήν τῶν κατοίκων ἀμφοτέρων τῶν περιοχῶν.

ΠΙΝΑΞ 9

Λιπαρά ὀξέα	Κρήτη	Κέρκυρα
Παλμιτικόν	15,8	14,3
Στεατικόν	5,1	3,8
Ἄτερα κεκορεσμένα	1,5	1,5
Παλμιτολεϊκόν	1,1	1,4
Ὀλεϊκόν	69,7	67,1
Λινολεϊκόν	5,9	9,5

Ἐκ τῶν ἐπανειλημμένων ἐξετάσεων καὶ τῆς συνεχοῦς παρακολουθήσεως ἀμφοτέρων τῶν πληθυσμῶν, ἡ συχνότης τῆς στεφανιαίας νόσου ὡς καὶ ἡ ὀλικὴ θνησιμότης τῆς πρώτης δεκαετίας, ἀναγομένη εἰς 10.000 κατοίκους, ἐμφαίνεται ἐκ τοῦ πίνακος 10.

Λίαν ἐνδιαφέρουσα ἀπεδείχθη ὡσάυτως ἡ παρατήρησις τῆς ἀπουσίας περιφερικῶν ἀρτηριοπαθειῶν ἀποφρακτικοῦ τύπου. Ἡ στατιστικὴ διαφορὰ μὲ παρομοίας μελέτας μακρᾶς παρακολουθήσεως ἄλλων πληθυσμῶν, ὡς π.χ. ἡ ἔρευνα Framingham εἰς Η.Π.Α., εἶναι ἐκδήλως ἐντυπωσιακῆ. Ἡ ἀπου-

ΠΙΝΑΞ 10

	Στεφανιαία νόσος	Ὀλικὴ θνησιμότης
Κρήτη	14,6	422,8
Κέρκυρα	94,5	529,8

ΠΙΝΑΞ 11

	Αριθμός περιπτώσεων	
	Κρήτη	Κέρκυρα
Κύμα Q	1	3
Πτώσις του διαστήματος ST > 0,5 χιλμ.	11	13
Αρνητικό T > 1 χιλμ.	4	2
Κολποκοιλιακός αποκλεισμός 1ου βαθμού	0	2
Αποκλεισμός άριστου σκέλους	0	8
Αποκλεισμός δεξιού σκέλους	5	

σία άθροισκληρωτικής φύσεως άποφρακτικής ένδαρτηρίτιδος είναι συνάρτησις τής άπουσίας έπιβαρυντικών προδιαθετικών παραγόντων, ήτις παρετηρήθη μεταξύ των κατοίκων των περιοχών τούτων.

Αί παρατηρηθείσαι ήλεκτροκαρδιογραφικά διαταραχαί, αί όποια κατά τεκμήριον άντινακλούν διαταραχάς τής στεφανιαίας κυκλοφορίας, ήσαν όσωύτως περιορισμέναί και είχαν, βάσει του ήλεκτροκαρδιογραφικού κώδικος τής Μινεσσότας, ός δεικνύει ό πίναξ 11.

Συζήτησις και συμπεράσματα.

Μέχρι πρό όλίγων έτών, ή άθροισκλήρωσις έθεωρείτο κυρίως ός νόσος άνάφορευτος τής ήλικίας και του γήρατος. Διευκρίνισις, όσον άφορᾷ εις την παθογένεσιν μιᾶς τόσον πολυπλόκου νόσου, περιλαμβάνει, κατ' άνάγκην, άνασκόπησιν εύρυτέρων πεδίων και δέν αποτελεί θέμα τής παρούσης έργασίας.

Σήμερον είμεθα πολύ περισσότερον βέβαιοι, ότι ή άθροισκλήρωσις άποτελεῖ απραγματικῆν νόσον, ήτις δύναται νά προσβάλῃ και νεωτέρας ήλικίας άτομα, ή δέ μελέτη ταύτης εύρίσκεται εις την όρθην όδόν, άποσκοπούσα, κυρίως, εις τόν ακριβῆ καθορισμόν των διαφόρων ύπευθύνων αίτιολογικῶς παραγόντων.

Η διαπίστωσις τής νόσου ταύτης, κατὰ τὰ άρχικά της στάδια, είναι αδύνατος σήμερον τῇ χρήσει χημικῶν ή βιολογικῶν μεθόδων. Είμεθα, ός εκ τούτου, ύποχρεωμένοι νά διαπιστώσωμεν τήν συχνότητα ταύτης εκ των επιπτώσεών της επί του κυκλοφορικοῦ συστήματος, με τήν έρευναν των κλινικῶν ή εργαστηριακῶν εκδηλώσεων και εύρημάτων, τὰ όποια χαρακτηρίζουν ταύτην. Η συσχέτισις των εκδηλώσεων τούτων με διαφόρους μετρητάς παραμέτρους έχει συμβάλει σημαντικῶς εις τήν διευκρίνισιν πολλῶν εκ των ύπευθύνων παραγόντων.

Η έλπίς, ότι εις και μόνον παράγων ή αίτία εύθύνεται διά τήν νόσον,

έχει πλέον εγγκαταλειφθῆ. Περισσότεροι παράγοντες, δρώντες ἐπὶ ἄλλοτε ἄλλον χρόνον, θεωροῦνται ὑπεύθυνοι διὰ τὴν ἀνάπτυξιν τῆς ἀθηροσκληρώσεως καὶ τελικῶς διὰ τὴν ἐμφάνισιν τῶν κλινικῶν ἐπιπλοκῶν ταύτης.

Ἡ ἔρευνα τῆς νόσου περιέλαβεν ἀπ' ἀρχῆς περισσοτέρας τῆς μιᾶς κατευθύνσεις. Οὕτως, αἱ κλινικαὶ μελέται περιορίζονται, κατ' ἀνάγκην, κυρίως εἰς τὰ τελικὰ στάδια τῶν ἐπιπλοκῶν ταύτης, κατὰ τὰ ὅποια οἱ ἀρχικῶς ὑπεύθυνοι αἰτιολογικοὶ παράγοντες εἶναι δυνατὸν νὰ μὴ διαδραματίζουσιν οὐδένα ρόλον.

Ἡ παθολογοανατομικὴ ἔρευνα ἀποκαλύπτει μόνον τὰς ἐπελθούσας μεταβολὰς τῶν κυττάρων ἢ τῶν ἰστῶν. Διὰ τῆς μεθόδου ταύτης εἶναι δυνατὸν νὰ ἐκτιμῆσθῃ τις μόνον αὐτὴν ταύτην τὴν ἀθηροσκληρώσιν, παρὰ τὸ βασικὸν μειονέκτημα, ὅτι ἐν σύστημα ποσοτικῆς μετρήσεως τῆς νόσου δὲν ἔχει εἰσέτι συμφωνηθῆ. Ἐπὶ πλέον, ἡ μέθοδος οὐδόλως συμβάλλει εἰς τὴν ἀνεύρεσιν τῶν αἰτιολογικῶς ὑπευθύνων παραγόντων.

Τὸ ὕλικόν τῆς παθολογοανατομικῆς ἐρεύνης σπανίως ἀποτελεῖ ἀξιόπιστον δεῦγμα τῆς ὀλικῆς θνησιμότητος ἐκ τῆς νόσου καὶ κατὰ πολὺν περισσότερον ἀντιπροσωπευτικὸν τοιοῦτον τῆς ὀλικῆς θνησιμότητος τοῦ ζῶντος πληθυσμοῦ.

Τὸ «ἐλεγχόμενον πείραμα» θὰ ἠδύνατο νὰ ἀποτελέσῃ θεωρητικῶς αἰδεώδη» λύσιν τοῦ προβλήματος. Δυστυχῶς, ὅμως, ἐνέχει ἀφ' ἑαυτοῦ σοβαροὺς περιορισμοὺς, ἀφ' ἑνὸς μὲν διότι εἶναι ἀπραγματοποιήσιμον ἐπὶ τοῦ ἀνθρώπου, ἀφ' ἑτέρου δὲ διότι τὰ συμπεράσματα ἐκ τῶν πειραματοζώων δὲν ἀποδεικνύουν, κατ' ἀνάγκην, τὰς ἀληθεῖς συσχετίσεις καὶ ἐπὶ τοῦ ἀνθρώπου.

Ἡ ἐπιδημιολογικὴ μελέτη τῆς νόσου ἀποτελεῖ σήμερον τὴν πλέον ὀρθὴν μέθοδον ἐρεύνης, τόσον ὅσον ἀφορᾷ εἰς τὴν ἐξέλιξιν τῆς νόσου, ἀλλὰ καὶ ὅσον ἀφορᾷ εἰς τὴν ἀνεύρεσιν καὶ διευκρίνισιν τῶν ὑπευθύνων αἰτιολογικῶν παραγόντων.

Διὰ τῆς ἐπιδημιολογικῆς ἐρεύνης εἶναι δυνατὸν νὰ καθορισθοῦν αἱ διαφοραὶ μεταξὺ πληθυσμῶν διαφόρου συνθέσεως, μεταξὺ τῶν δύο φύλων ὡς καὶ μεταξὺ διαφόρων ὁμάδων ἡλικιῶν. Συγχρόνως, εἶναι δυνατὸν νὰ συσχετισθοῦν καὶ νὰ καθορισθοῦν οἱ ὑπεύθυνοι προδιαθετικοὶ παράγοντες, οἱ ὅποιοι εἴτε ἐν συνδυασμῶ εἴτε μόνῃως συσχετίζονται μὲ ὑψηλότεραν νοσηρότητα καὶ θνησιμότητα ἐξ ἀθηροσκληρωτικῶν ἐπιπλοκῶν τοῦ κυκλοφορικοῦ συστήματος, κατόπιν μακρᾶς παρακολουθήσεως.

Αἱ ἐπιδημιολογικαὶ μελέται τῆς στεφανιαίας νόσου, διαρκούσης τῆς τελευταίας 15ετίας, συνέβαλον οὐσιαστικῶς εἰς τὴν διευκρίνισιν πλείστων σημείων ἀφορώντων τὴν νόσον καὶ κυρίως εἰς τὸν καθορισμὸν πολλῶν ἐκ τῶν ὑπευθύνων ἐπικινδύνων προδιαθετικῶν παραγόντων (risk factors). Παρὰ τὸ γεγονὸς ὅτι ἡ στεφανιαία νόσος εἶναι συνάρτησις καὶ ἀπόρροια περισσοτέρων τοῦ ἐνὸς παραγόντων, ἔχει σήμερον καθορισθῆ, ὅτι ὀρισμένοι τῶν

παραγόντων τούτων είναι άλλως ιδιαίτερας σημασίας, όσον άφορᾷ εἰς τὴν ἀνάπτυξιν ταύτης. Ἡ συνύπαρξις εἰς τὸ αὐτὸ άτομον ἑνὸς ἢ περισσοτέρων τούτων παραγόντων αὐξάνει πολλαπλασίως τὸν κίνδυνον ἐμφανίσεως στηθάγχης, ἐμφράγματος τοῦ μυοκαρδίου ἢ αἰφνιδίου θανάτου καὶ δὴ εἰς νέαν σχετικῶς ἡλικίαν.

Ἡ ἀπομάκρυνσις ἢ διόρθωσις τῶν προδιαθετικῶν τούτων παραγόντων, ἀρχομένη κυρίως ἐνωρίς, πρέπει νὰ μειώνη ἢ καὶ νὰ ἀπομακρύνῃ τὴν πιθανότητα ἐμφανίσεως τῆς νόσου. Ἀπὸ τῆς ἀπόψεως ταύτης θὰ ἠδύνατό τις νὰ εἴπῃ ὅτι ἡ ἀθηροσκληρώσις ἀποτελεῖ νόσον παιδιατρικὴν καὶ οὐχὶ γηριατρικὴν.

Τὰ εὐρήματα ἐξ ἄλλων τῶν μεθοδολογικῶς ὀρθολογιστικῶν ἐπιδημιολογικῶν ἐρευνῶν μεταξὺ διαφόρων πληθυσμῶν καταδεικνύουσι σαφῶς, ὅτι παράγοντες ὡς ἡ ἠξελιμμένη χοληστερίνη, ἡ ἀρτηριακὴ ὑπέρτασις, ἡ χρῆσις καπνοῦ, ἡ παρουσία διαβήτου καὶ πιθανῶς ἡ μειωμένη δραστηριότης, ἢ παχυσαρκία ὡς καὶ ἡ συνεχὴς ὑπέρτασις καὶ τὸ ἄγχος, εἶναι ὑπεύθυνοι διὰ τὴν ἐκδήλωσιν ἠξελιμμένην νοσηρότητα καὶ θνησιμότητα ἐκ τῆς στεφανιαίας νόσου. Τουαντίον, ἀπουσία πολλῶν ἐκ τῶν παραγόντων τούτων, ὡς παρετηρήθη μεταξὺ τῶν ἡμετέρων ἀγροτικῶν πληθυσμῶν, συμβάλλει οὐσιαστικῶς εἰς τὴν περιορισμένην νοσηρότητα καὶ θνησιμότητα ἐκ τῆς νόσου. Οἱ πληθυσμοὶ οὗτοι καθίστανται, ὁπως εἶπεῖν, ἄν ο σοι ἐκ τῆς ἀετιδημικῆς νόσου τοῦ συγχρόνου πολιτισμοῦ μας, ἤτοι τῆς στεφανιαίας νόσου.

Αἱ παρατηρηθεῖσαι μικραὶ, ἀλλὰ στατιστικῶς ἐνδιαφέρουσαι διαφοραὶ νοσηρότητος καὶ θνησιμότητος ἐκ τῆς στεφανιαίας νόσου μεταξὺ τῶν δύο πληθυσμῶν Κρήτης καὶ Κερκύρας, τῆς πρώτης ἐμφανιζούσης συγχριτικῶς μικροτέραν συχνότητα, εἶναι δυνατόν νὰ ἀποδοθοῦν εἰς τὸν διάφορον βαθμὸν σωματικῆς δραστηριότητος, ὡς καὶ τοὺς διαφόρους δείκτας παχυσαρκίας καὶ σωματικοῦ βάρους. Ἐάν ὁ παράγων τῆς διαφόρου ἀκοινωνικῆς συνθέσεως τῶν δύο πληθυσμῶν, ὁ ὁποῖος εἶναι δυνατόν νὰ ἔχη σχέσιν μὲ διαφόρου τύπου ἀτομικὰς συνηθείας καὶ ψυχροσωματικὰς ἀντιδράσεις, ἐνέχει ἐπιπρόσθετον σημασίαν, ἐμφανίζεται πιθανὸς καὶ εἶναι δυνατόν νὰ παίξῃ ρόλον, παρὰ τὸ γεγονός ὅτι τοῦτο εἶναι δύσκολον νὰ λαθῇ μετὰ βεβαιότητος, δεδομένου ὅτι ἀποτελεῖ παράγοντα μὴ μετρητὸν εὐχερῶς ἀντικειμενικῶς.

Περαιτέρω ἀπόδειξιν τῆς σημασίας ὑπέρξεως ἑνὸς ἢ περισσοτέρων προδιαθετικῶν παραγόντων, ὡσον ἀφορᾷ εἰς τὴν ἀνάπτυξιν τῆς στεφανιαίας νόσου, ἔδωσεν ἡ ἀνάλυσις 55.660 ἀτόμων-ἐτῶν παρακολουθήσεως τῶν ὑπὸ ἐξέτασιν πληθυσμῶν τῶν συνεργαζομένων εἰς τὴν ἡμετέραν ἐρευναν χωρῶν, ὡσον ἀφορᾷ εἰς τὴν ἐμφάνισιν τῆς νόσου καὶ ἐν συσχέτισει μὲ τὴν παρουσίαν ἢ μὴ ἀρχικῶς τῶν παραγόντων τούτων.

Ὅτω, διὰ τῆς ἐφαρμογῆς πολλαπλῶν μεταβλητῶν ἀναλύσεων, ὡς π.χ.

τῆς κατωτέρω πολλαπλῆς λογιστικῆς λύσεως τῶν Truett καὶ Cornfield (2), εἶναι δυνατόν νὰ καθορίσῃ τις ἀπὸ ἀρχῆς, λίαν ἐνωρίς, τὴν πιθανότητα ἀναπτύξεως στεφανιαίας νόσου ἐπὶ ἀτόμων φερόντων ἓνα ἢ πλείονας προδιαθετικούς παράγοντας καὶ οὕτω νὰ διαχωρίσῃ τὰ ἐπιρροετῆ εἰς τὴν νόσον διὰ τὸ μέλλον ἄτομα ἐνὸς ὠρισμένου πληθυσμοῦ.

Ἡ σημασία τοῦ γεγονότος τούτου εἶναι ἀξιόλογος ἀπὸ ἀπόψεως προληπτικῆς ἰατρικῆς καὶ ἀποτελεῖ μίαν ἐπὶ πλέον συνεισφοράν τῶν ἐπιδημιολογικῶν μελετῶν, δεδομένου ὅτι σαφῶς ἀποδεικνύεται, ὅτι ἡ στεφανιαία νόσος σταθερῶς ἐπιρραζέται εἰς τὴν ἐμφάνισίν της καὶ τὴν ἐξέλιξίν της ἐξ ἐνὸς ἢ περισσοτέρων προδιαθετικῶν παραγόντων.

Ἡ γινῶσις τῆς ἐπιδημιολογίας τῆς νόσου εἶναι βασικῆς σημασίας, ὅσον ἀφορᾷ εἰς τὴν ἀνάπτυξιν προγράμματος προλήψεως ταύτης. Διὰ τῆς μελέτης τῶν χαρακτηριστικῶν τῶν ἀτόμων ἐκείνων, τὰ ὅποια μὲ τὴν πάροδον τοῦ χρόνου ἀναπτύσσουν στεφανιαίαν νόσον καὶ ἐν συγκρίσει μὲ τὰ χαρακτηριστικά τῶν ἀτόμων ἐκείνων ποῦ παραμένουν ἀλώβητα» ἐκ τῆς νόσου, εἶναι δυνατόν νὰ προείδῃ τις τὴν πιθανότητα ἢ μὴ ἀναπτύξεως ταύτης.

Οὕτως, ἐκ τῆς ἀναλύσεως τῶν δεδομένων τούτων ἐξάγονται τὰ κατωτέρω συμπεράσματα. Οἱ βασικότεροι ὑπεύθυνοι σήμερον παράγοντες ἀναπτύξεως τῆς στεφανιαίας νόσου εἶναι οἱ ἐξῆς:

— Ἡ ἠϋξημένη χοληστερίνη εἰς τὸ αἷμα, καὶ παρὰ τὴν ἐν πολλοῖς ἐπικρατοῦσαν εἰσέτι σύγχυσιν, ὅσον ἀφορᾷ τὴν σημασίαν ταύτης, ἀποτελεῖ τὸν κυριώτερον καθοριστικὸν παράγοντα ἀναπτύξεως καὶ ἐμφανίσεως τῆς νόσου, ἰδιαίτερος δὲ εἰς ἄτομα νεωτέρας ἡλικίας. Ἐκ τῶν ἐπιδημιολογικῶν ἐρευνῶν μακρᾶς παρακολουθήσεως σαφῶς κατεδείχθη ἡ στενὴ σχέσις ἠϋξημένης χοληστερίνης καὶ ἀναπτύξεως τῆς νόσου.

— Ἡ ἠϋξημένη ἀρτηριακὴ πίεσις ἐπιταχύνει τὴν ἀθηροσκληρωτικὴν ἐξέλιξιν καὶ συνεπῶς τὴν ἐμφάνισιν ἀθηροσκληρωτικῶν ἀλλοιώσεων καὶ τῶν ἐπιπλοκῶν τούτων. Ἐκ τῶν δεδομένων ἐπιδημιολογικῶν μελετῶν σαφῶς κατεδείχθη, ὅτι, ὅσον εἶναι ὑψηλότερα ἡ ἀρτηριακὴ πίεσις καὶ ὅσον περισσότερο διαρκεῖ αὕτη, τόσοσὺν μεγαλύτερος εἶναι ὁ κίνδυνος ἀναπτύξεως στεφανιαίας νόσου.

— Ἡ παρουσία παχυσαρκίας αὐξάνει τὴν συχνότητα τῆς ἐμφανίσεως στεφανιαίας νόσου. Ἡ σημασία ταύτης ἔγκειται, κυρίως, εἰς τὸ γεγονός ὅτι ἡ παχυσαρκία συνδυάζεται συχνότερον μὲ ἐτέρους ἐπιβαρυντικούς παράγοντας,

$$2. P = 1/[1 + e - (\alpha + \beta_1 X_1 + \beta_2 X_2 + \dots + \beta_k X_k)]$$

ὅπου α ἀποτελεῖ τὴν σταθεράν, $X_1, X_2, \dots, X_k$ τὰς μετρηθείσας προδιαθετικὰς παραμέτρους (π.χ. ἡλικίαν, ἀρτηριακὴν πίεσιν, χοληστερίνην, κάπνισμα κ. ἄ.), $\beta_1, \beta_2, \beta_k$ τοὺς συντελεστὰς τῶν ἀντιστοιχῶν παραμέτρων καὶ e τὴν λογαριθμικὴν βᾶσιν 2,7283.

ὡς υπέρτατον, διαβήτην, υπερχοληστερολαιμία, ἐνίοτε υπερβολικὴν χρῆσιν καπνοῦ καὶ περιορισμένην σωματικὴν δραστηριότητα.

— Ἡ μειωμένη σωματικὴ δραστηριότης ἔχει, ὡσαύτως, σχέσιν μὲ τῆς-μένη νοσηρότητα καὶ θνησιμότητα ἐκ στεφανιαίας νόσου. Πολλοὶ ἐκ τῶν συγχρόνων ἐπιδημιολογικῶν μελετῶν ἔχουσι καταδείξει τὴν σημασίαν ταύτης. Ἡ ὑψωμένη κατὰ συνήθειαν σωματικὴ δραστηριότης ἀποτελεῖ, κατὰ πᾶσαν πιθανότητα, ἀνταχτικὸν παράγοντα ἀθηρογένεσεως καὶ ἀθηροσκληρώσεως. Οἱ μηχανισμοί, ὡς αἱ συσχετίσεις πρὸς ἄλλους προδιαθετικούς παράγοντας, μέσων τῶν ὁποίων ἡ ἀσκήσις ἀσκαί προφυλακτικὴν δρᾶσιν, εἶναι πλείονος τοῦ ἐνός.

— Ἡ ὑψωμένη χρῆσις καπνοῦ συνδυάζεται μὲ ὑψωμένην ἐμράνισιν τῆς νόσου, πολὺ δὲ περισσότερον ἐν καὶ ἕτεροι προδιαθετικοὶ παράγοντες συνυπάρχουσιν ἐπὶ τοῦ αὐτοῦ ἀτόμου.

Δι' ἕτερουσ παράγοντας, ὡς ἡ αὑπερέντασις καὶ τὸ ἀέγχοσ, ἡ οἰκογενειακὴ προδιάθεσις, ἡ ὑψωμένη αἰμοσφαιρῖν, ἡ ἠλαττωμένη ζωτικὴ χωρητικότης, αἱ διαταραχαὶ πῆξσεως κ.ά., ἀπαιτοῦνται περαιτέρω ἐρευνᾶ καὶ συναγαγῆ δεδομένων, ὅσον ἀφορᾷ εἰς τὴν ἐπιβαρυντικὴν σημασίαν των, δεδομένου ὅτι τὰ μέχρι σήμερον εὐρήματα εἶναι, ἐν πολλοῖς, ἀντιφατικὰ ἢ οὐχὶ πιστικὰ, ὅσον ἀφορᾷ εἰς τὴν ἀκριβῆ σημασίαν των.

Ἐνῶ, ὡς ἐλέχθη ἀνωτέρω, ὁ κίνδυνος ἀναπτύξεως στεφανιαίας νόσου εἶναι σιγὰ συνδεδεμένος μὲ ἕκαστον τῶν ἀνωτέρω ἀναφερθέντων παραγόντων, ἢ ἐπὶ τοῦ αὐτοῦ ἀτόμου συνάπαρξις περισσότερον τοῦ ἐνός τῶν παραγόντων τούτων αὐξάνει πολλαπλασιῶσ τὴν πιθανότητα ἀναπτύξεως καὶ ἐκδηλώσεως ταύτης καὶ δὴ εἰς σχετικῶς νέαν ἡλικίαν.

Λαμβανομένου ὑπ' ὄψιν ὅτι ὁ ἄνθρωπος εἶναι ἀθηροσκληρωτικὸς ἐκ τῆς φύσεώς του καὶ συγχρόνως ὅτι ἡ νόσος προσβάλλει τὰ περισσότερα τῶν ἀτόμων εἰς τὴν μέσιν ἡλικίαν, τὴν πλέον ἀποδοτικὴν καὶ παραγωγικὴν, ἢ λήψις μέτρων προληπτικῆς ἰατρικῆς, ὅσον ἀφορᾷ εἰς τοὺς ἀνωτέρω παράγοντας, θεωρεῖται σήμερον ἀπολύτως ἀναγκαία καὶ ἐπιβεβλημένη.

Οἱ ἐπιβαρυντικοὶ οὗτοι παράγοντες, μελετηθέντες καὶ διευκρινισθέντες διὰ τῆς ἐπιδημιολογικῆς κυρίως μελέτης τῆς ἀθηροσκληρώσεως, συνέβαλον καὶ θέλουσ ἐτι περαιτέρω συμβάλει εἰς τὴν λύσιν τοῦ βασικοῦ προβλήματος τῆς ἀθηροσκληρώσεως.

Ἡ τροποποίησις, περιορισμὸς ἢ ἐξάλειψις τῶν περισσότερων ἐκ τῶν παραγόντων τούτων ἀποτελεῖ σήμερον καὶ θὰ ἀποτελέσῃ διὰ τὸ ἐγγὺς μέλλον ἐν ἐκ τῶν πλέον ἐνδιαφερόντων πεδίων ἐρεύνης τόσοσ διὰ τὴν διακρίβωσιν τῆς αἰτιολογίας καὶ τῆς παθογενείας τῆς νόσου, ὅσον καὶ διὰ τὴν πρόληψιν ἢ τὸν περιορισμὸν ταύτης, ἥτις βασικῶς κυριαρχεῖ σήμερον τῆς κλινικῆς μαζ παθολογίας.

Αἱ πρὸς τὸ παρὸν παρατηρούμεναι δυσσχέρειαι, διαφοραὶ γνωμῶν καὶ

ένιοτε αντιφατικά απόψεις, όσον άφορᾷ εἰς τὸ πρόβλημα μελέτης τῆς νόσου ἐπὶ τοῦ ἀνθρώπου, δὲν θά πρέπει νά σκιαζοῦν οὐδ' ἐπ' ἐλάχιστον τὰ δεδομένα, τὰ όποῖα προέκυψαν μέχρι σήμερα, όσον άφορᾷ εἰς τὴν σημασίαν καὶ τὸν ρόλον τῶν προδιαθετικῶν παραγόντων.

Ὁ ἰατρός ἔχει ὑποχρέωσιν νά εἶναι ἐνήμερος τῶν δυνατοτήτων, αἱ όποῖαι προσφέρονται σήμερα καὶ αἱ όποῖαι δέον ὅπως κατευθύνωνται πρωταρχικῶς καὶ κυρίως πρὸς τὴν προληπτικὴν παρὰ τὴν θεραπευτικὴν ἀντιμετώπισιν ἐνὸς τόσοσιν σοβαροῦ θέματος.

* * *

Ἐπιθυμῶ νά ἐκφράσω τὰς εὐχαριστίας μου πρὸς τοὺς κυριωτέρους συνεργάτας τῶν ἐρευνῶν, τοὺς καθηγητὰς Α. Keys καὶ P. D. White (ΗΠΑ), Δ. Γαλανὸν (Ἀθῆναι), τοὺς Ὑφηγητὰς Α. Δοντᾶν καὶ Δ. Λεκόν, τὸν ἰατρὸν Α. Κορκόνδειλαν, τὴν διαιτολόγον Ε. Σδρίν, τὸν κ. Βασίλειον Μελᾶν, ὡς καὶ ὅσους ἄλλους συμμετέσχον ἢ συνέβαλον καθ' οἷονδῆποτε τρόπον μέχρι σήμερα εἰς τὴν διεξαγωγὴν τῶν ἐρευνῶν τούτων.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

1. C. Aravanis et al., *Coronary heart diseases in Greece*, «Malat. Cardiovasc.», 7: 305, 1966.
2. C. Aravanis et al., *Epidemiology of coronary heart diseases in Greece*, «IVth European Congress of Cardiology», Prague, 1964.
3. C. Aravanis et al., *On the study of ischemic heart diseases on the islands of Crete and Corfu, Greece*, «Progress Biochem. Pharmacol.», 4: 12, 1963.
4. C. Aravanis et al., *Coronary heart diseases in seven countries: The islands of Crete and Corfu*, «Circulation», 41, Suppl., 1: 88, 1970.
5. C. Aravanis, *The frequency of peripheral arteriopathies among ostensibly healthy working populations in Greece; a long study of cardiovascular epidemiology*, «VIIth Internat. Congress of Angiology», Belgium, 1970.
6. C. Aravanis, *Exercise and the heart*, «Cardiovascular Clinics», Vol. 2, N° 3, p. 181, 1971.
7. C. Aravanis et al., *Rural populations in Crete and Corfu, Greece*, «Acta Med. Scandin.», Suppl. 460, p. 209, 1967.
8. C. Aravanis et al., *Cardiovascular diseases in Greece*, «Am. J. Cardiol.», 10: 349, 1962.
9. C. Aravanis, *Results from epidemiological studies in Greece*, «Internat. Society of Cardiology», Yugoslavia, 1963.
10. C. Aravanis, *Coronary heart diseases and related risk factors. Lesons from population studies in Greece*, «Xth Internat. Congress Diseases of the Chest», Washington, D. C., 1968.
11. C. Aravanis, *Follow-up studies in Greece for coronary heart diseases*, «Internat. Society of Cardiology», Italy, 1969.
12. C. Aravanis, *Dietary assessment on epidemiological studies for coronary heart*

- diseases, (Internat. Congress on the biological value of olive oil, Minerva Med., p. 184, 1970).
13. C. Aravanis, *Studies in connection with the epidemiology of ischemic heart diseases. Observations in Greece*, (VIIIth Internat. Congress on Nutrition and Cardiovascular Diseases, Italy, 1970).
  14. C. Aravanis, *Essentials and coronary heart diseases. Protective and adaptive role*, (XIIIth Internat. Congress on Diseases of the Chest, Lausanne, 1970).
  15. A. Keys, C. Aravanis et al., *The diets of middle-aged men in two rural areas of Greece*, (Voedings, 27: 575, 1966).
  16. A. Keys, C. Aravanis et al., *Epidemiology of coronary heart diseases*, (IVth Internat. Congress of Cardiology, Mexico, D. F., 1962).
  17. A. Keys, C. Aravanis et al., *International collaborative studies on heart diseases*, (VIIIth European Congress of Cardiology, Prague, 1964).
  18. A. Keys, C. Aravanis et al., *International collaborative studies on heart diseases*, (IIIrd Asian-Pacific Congress of Cardiology, Japan, 1964).
  19. A. Keys, C. Aravanis et al., *Diet and the prevention of coronary heart diseases*, (Vth Internat. Congress of Preventive Medicines, Rome, 1968).
  20. A. Keys, C. Aravanis et al., *Coronary heart diseases. Fiveyear incidence in 12,000 men aged 40-59 in seven countries*, (Am. Heart Association, New Orleans, 1968).
  21. A. Keys, C. Aravanis et al., *Lung function as a risk factor for coronary heart diseases*, (Am. J. Public Health (under publication)).
  22. A. Keys, C. Aravanis et al., *Coronary heart diseases. Overweight and obesity as risk factors*, (Annals Internal Med.) 27: 15, 1922.
  23. A. Keys, C. Aravanis et al., *The probability of middle-aged men developing heart diseases in five years*, (Circulation) 45: 815, 1972.
  24. Χρ. 'Αραβανής, *Αθηροσκλήρωση*, «Ιατρικό» 4: 35, 1962.
  25. Δ. Γυλιανός, Χρ. 'Αραβανής, και συν., *Αί έν 'Ελλάδι επικρατούσαι συθήσαι διατροφής. Στοιχεία έν πειραμάτων εις Κρήτην και Κίεροναν*, «Χημικά Χρονικά», 27 Α: 121, 1962.
  26. Χρ. 'Αραβανής, *Επιδημιολογία τής στεφανιαίας νόσου*, «'Ελληνική Καρδιολογική 'Επιθεώρηση», 2: 127, 1962.
  27. Χρ. 'Αραβανής, *Αθηροσκλήρωση*, «Νέα 'Ελληνική 'Εγκυκλοπαίδεια», 'Αθήνα 1967.
  28. Χρ. 'Αραβανής, *Η στεφανιαία νόσος ως Ιατρικών και κοινωνικών πρόβλημα*, διέλεξις, CIBA, 'Αθήνα, 1969.
  29. Χρ. 'Αραβανής και συν., *Η επιδημιολογία τής στεφανιαίας νόσου έν 'Ελλάδι. Μελέται επί άγροτικών πληθυσμών*, «'Ελληνική Καρδιολογική 'Επιθεώρηση» 11: 158, 1970.

ΕΥΓΥΧΙΟΥ ΒΟΡΙΑΗ

Ἐπικ. Καθηγητοῦ, Διευθυντοῦ τῆς Καρδιολογικῆς Κλινικῆς
τοῦ Γενικοῦ Κρατικοῦ Νοσοκομείου Ἀθηνῶν «Βασιλεὺς Παῦλος»

Η ΕΚ ΤΗΣ ΑΘΗΡΟΣΚΛΗΡΩΣΕΩΣ ΠΡΟΦΥΛΑΞΙΣ

Εἶναι βέβαιον, ὅτι, ἂν οἱ ὑφιστάμενοι τὰς συνεπείας τῆς ἀθηροσκληρώσεως, εἴτε πρόκειται περὶ ἐμφράγματος τοῦ μυοκαρδίου εἴτε πρόκειται περὶ ἀποπληκτικῆς τινὸς συνδρομῆς, εἶχον συνείδησιν, ὅτι ἐπιστρέφουν χρέος συναφθὲν 20-40 ἔτη ἐνωρίτερον, θὰ ἡγανάκτουν, διότι δὲν τοὺς ὑπεδείχθησαν ἐγκαίρως μέτρα, ὥστε νὰ προληφθῇ ἡ καταστροφή.

Ἐν τούτοις, καὶ παρὰ τὴν ὁσημέραι ὄλον καὶ σαφεστέραν συνειδητοποίησιν τοῦ κινδύνου ἐκ τῆς ἀθηροσκληρώσεως, οὐδεὶς ἢ ἐλάχιστοι ἀνέχονται τὰς συμφυεῖς πρὸς τὴν ἰατρικὴν προφύλαξιν στερήσεις καὶ δουλείας, ἐφ' ὅσον χρόνον οὗτοι αἰσθάνονται καλῶς ἔχοντες.

Εἰς τὴν τοιαύτην ἀντίστασιν συμβάλλει καὶ ἡ γνῶσις τοῦ ὅτι καὶ ἡ αἰτιολογία καὶ ὄλος ὁ μηχανισμὸς τῆς ἀθηροσκληρώσεως ἀπέχουν τοῦ νὰ ἔχουν διαλευκανθῇ, καὶ συνεπῶς τὰ προτεινόμενα μέτρα προφυλάξεως ἔχουν χαρὰ κτῆρα ἐμπειρικών. Λησμονεῖται, ἐπὶ τοῦ προκειμένου, ὅτι ἀποτελεσματικὰ μέτρα προφυλάξεως ἐκ τοῦ σκορβούτου καὶ τῆς ἐλονοσίας εἶχον ληφθῇ αἰῶνας τινὰς πρὶν ἀνακαλυφθῇ ἡ αἰτιολογία των.

Οὕτε ἰσχύει, ἐξ ἄλλου, καὶ τὸ ἕτερον ἐπιχείρημα, ὅτι ἡ νόσος εἶναι πρῶτον τῆς δευτέρας τεσσαρακονταετίας, ἣτις προσετέθη εἰς τὸ προσδόκιμον ἐπιβιώσεως τοῦ ἀνθρώπου, καὶ συνεπῶς ἀποτελεῖ αὕτη ἀναπότρεπτον γεγονός. Ὡς θὰ ἴδωμεν κατωτέρω, ἡ ἀνάπτυξις τῆς νόσου κατὰ τὸ τελευταῖον τέταρτον τοῦ αἰῶνος δὲν εἶναι μόνον ὀριζοντία, ἀλλὰ καὶ κάθετος, ἀπὸ πλευρᾶς τῆς ἡλικίας τῶν προσβαλλομένων ἀτόμων.

Διάδοσις τῆς ἀθηροσκληρώσεως.

Ὁ ἀριθμὸς τῶν θανάτων ἐξ ἀθηροσκληρώσεως εἶναι αὐτόχρημα τρομακτικός, ὡς ἐμφαίνεται ἐκ τοῦ Πίνακος 1.

Εἰδικώτερον εἰς τὰς Η. Π. Α., ὁ ἀριθμὸς τῶν θανόντων ἐξ ἀθηροσκληρώσεως ἀνῆλθε τὸ 1965 εἰς 478 ἀνὰ 100.000 κατοίκων, ἡλικίας ἄνω τῶν 30 ἐτῶν, ἐξ ὧν 313 ἐκ στεφανιαίας νόσου. Κατὰ τὸ αὐτὸ διάστημα, οἱ ἐκ καρδίνου θάνατοι ἀνῆρχοντο εἰς 151,6 ἀνὰ 100.000 κατοίκων, ἦσαν τουτέστιν κατώτεροι τοῦ τρίτου τῶν ἐξ ἀθηροσκληρώσεως καὶ τοῦ ἡμίσεος τῶν ἐκ στεφανιαίας νόσου τοιούτων.

ΠΙΝΑΞ 1

Θάνατοι εξ αθηροσκληρώσεως εις τινας χώρας της Δύσεως
 με κατά κεφαλήν εισόδημα 192 - 2.910 δολάρια.
 (Διεθνής Οργανισμός Υγείας, Γενεύη, 1965)

Χώρα	Αριθμοί θανάτων ανά 100.000 κατοίκων ήλικας 55-65 ετών	Κατά κεφαλήν εισόδημα εις δολάρια
Ισπανία	49	192
Μεξικό	122	412
Ελλάς	162	570
Ιταλία	171	594
Γαλλία	387	884
Βέλγιον	419	1.428
Σουηδία	490	2.000
Δυσ. Γερμανία	550	1.455
Η. Π. Α.	933	2.910

Καί άλλαι στατιστικαί μελέται δίδουν ζωηράν εικόνα της διαδόσεως της νόσου.

* Άρρενες, ηλικίας άνω των 60 ετών, έχουν πιθανότητα ανά 1 % κατ' έτος, να προσβληθούν υπό στεφανιαίας νόσου.

Πλέον προσφάτως ό Stamler (1971) αναφέρει ότι έκαστος ένήλικος Άμερικανός έχει πιθανότητα 1 : 5 να προσβληθῆ υπό έμφράγματος του μυοκαρδίου και 1 : 10 να αποθάνη εξ αυτού.

* Η Intersociety for Prevention of Cardiovascular Disease and Atherosclerosis αποδεικνύει, ότι εις Η. Π. Α. υπάρχουν 3.500.000 άτομα πάσχοντα εξ έκδήλου ή λανθανούσης στεφανιαίας νόσου και ότι πᾶς άρρη αποτελεῖ καρδιοπαθῆ υπό έκκόλαψιν.

Βαρύται αλλοιώσεις των στεφανιαίων ανευρίσκονται υπό αναλογίαν 20 % επί του άρρενος πληθυσμού ήδη από της ένηλικιώσεως και υπό αναλογίαν 80 % μετά τὸ 70όν έτος της ηλικίας.

* Η διάδοσις αυτή της νόσου είναι φαινόμενον των τελευταίων ετών. Η αύξησις των κρουσμάτων εγγίξει κατά την τελευταίαν 10ετίαν τὸ 50 % εις Η. Π. Α. και τὸ 30 % έν Γαλλία και Ίσραήλ, οὐδόλως δέ δύναται να αποδοθῆ ή αύξησις αυτή εις την βελτίωσιν της διαγνωστικῆς, διότι διαπισπύται και επί νεκροτομικοῦ ύλικού.

Ουτε και ή αύξησις του προσδοκίμου επιβιώσεως και ή δημιουργία στρωμάτων πληθυσμοῦ μεγαλυτέρας ηλικίας έρμηνεύουν τὸ φαινόμενον (πράγματι ό μέσος όρος ηλικίας δια την Δύσιν ηύξήθη από 30 έτη κατά τὸ 1750 εις 45 έτη περί τὸ 1900 και εις 67 τὸ 1965), διότι εις την πραγματικότητα ή φορά

διαδόσεως τῆς νόσου ἔχει κατὰ τὰ τελευταῖα ἔτη κατεύθυνσιν πρὸς τὰς νεώτερας ἡλικίας, Οὕτω, π.χ., ἐνῶ ἡ συχνότης θνήσεως ἐδιπλασιάσθη μεταξὺ τῶν ἀτόμων 50-60 ἐτῶν, αὕτη ὑπερετριπλασιάσθη μεταξὺ ἀτόμων 30-45 ἐτῶν, τούτου ἐπισημανθέντος εἰς πλείονας τῆς μιᾶς χώρας.

Τοῦτο σημαίνει, προδήλως, ὅτι ἡ ἀθηροσκληρώσις πλήττει ὁλονὸν καὶ νεώτερα ἄτομα καί, συνεπῶς, ἀποστερεῖ τὴν κοινωνίαν παραγωγικοῦ ἀνθρωπίνου στοιχείου.

Δυνατότητες προφυλάξεως.

Πρὸ πάσης συζητήσεως ἐπὶ τῆς δυνατότητος ποφυλάξεως θὰ πρέπει νὰ ἀποφασισθῇ ὁ χρόνος ἐνάρξεως ταύτης. Φαίνεται, ὅτι ἡ ἀθηρωματικὴ ἐπεξεργασία ἀρχίζει λίαν πρῶίμως, πιθανῶς ἀπὸ τῆς παιδικῆς ἡλικίας. Ὁ Wolkoff ἀνευρίσκει ἀλλοιώσεις ἀθηρωματώσεως τῶν στεφανιαίων ἀρτηριῶν εἰς τὸ 20 % τῶν ἀτόμων ἡλικίας κάτω τῶν 20 ἐτῶν, εἰς τὸ 30 % τῶν ἀτόμων 30-40 ἐτῶν καὶ σταθερῶς ἐπὶ ἀτόμων ἡλικίας ἄνω τῶν 40 ἐτῶν. Ἐκ τούτου δύναται νὰ συναχθῇ, ὅτι ἡ ἐφαρμογὴ προφυλακτικῶν μέτρων ἐπὶ μεσηλικῶν εἶναι πιθανώτατα λίαν καθυστερημένη καὶ δι' αὐτῆς γίνεται προσπάθεια προλήψεως νόσου ἀπὸ μακροῦ ἐγκατεστημένης.

Πέραν τούτου, φαίνεται, ὅτι ἡ ἀθηρωματικὴ ἀλλοίωσις, ἡ ἀπαντῶσα μετὰ τὸ 45ον ἔτος, δὲν ἔχει μόνον τὴν ἡλικίαν τῆς, χρονολογουμένην, κατὰ τὰ ἀνωτέρω, ἀπὸ τῆς ἐφηβείας, ἀλλ' ἔχει ὑποστῆ, ἐν τῷ μεταξὺ, μετουσίωσιν, λόγῳ τῆς ἐπιδράσεως ἐπ' αὐτῆς πολλῶν παραγόντων, ἐξ ὧν οἱ πλέον γνωστοὶ εἶναι ἡ τοπικὴ μικροαιμορραγία, ἡ διήθησις τῆς περιοχῆς ὑπὸ λιποειδῶν καὶ ἡ ἐπιγενὴς θρόμβωσις.

Ἡ ἐποικοδόμησις τῆς ἀρχικῆς ἀθηρωματικῆς πλακῶς ὑπὸ τῶν ὡς ἄνω παραγόντων, τὴν καθιστᾷ μόνιμον καὶ μὴ ὑποστρέψιμον, ἐνῶ ἐξ ἄλλου ὑπάρχουσιν ἐνδείξεις, ὅτι ἡ ἀρχικὴ ἀθηρωματικὴ ἀλλοίωσις εἶναι, ἐὰν ἀντιμετωπισθῇ ἐγκαίρως, ἐπαρκῶς ἀνατάξιμος. Ἡ κυριωτάτη, ὀδηγοῦσα πρὸς μονιμοποίησιν ταύτης, μεταβολὴ τῆς ἀθηρωματικῆς πλακῶς εἶναι ἡ διήθησις τῆς διὰ λιποειδῶν ἐκ τῶν κυκλοφορούντων ἐν τῷ αἵματι. Διὰ τοῦτο, ἐπὶ ὑποσιτιζομένων ἀτόμων αἱ ἀθηρωματικαὶ πλάκες διατηροῦν ἐπὶ μακρὰν σειρὰν ἐτῶν τὸν παιδικὸν χαρακτήρα των, ὡς συμβαίνει π.χ. ἐπὶ τῶν Ἀπωσσιατῶν.

Ἐπὶ εἰδικᾶς τινος προϋποθέσεως φαίνεται, ἄλλωστε, ὅτι καὶ αἱ ὑποστᾶσαι λιπώδη διήθησιν ἀθηρωματικαὶ πλάκες δύναται νὰ ἀπολιπωθοῦν καὶ νὰ ὑποστρέψουν παντελῶς. Τοῦτο ἔχει ἐπιβεβαιωθῆ πειραματικῶς, ἐπὶ τῆς προκλητῆς ἀθηροσκληρώσεως τῶν κονίλων καὶ κυνῶν, ἀλλὰ παρετηρήθη καὶ ἐπὶ τοῦ ἀνθρώπου κατὰ τὴν πολιορκίαν τοῦ Leningrad, καθ' ἣν οἱ νεκροτομούμενοι κάτοικοι εὐρίσκοντο μὲ ἀλωβήτους στεφανιαίας ἀρτηρίας, τῆς παραδόξου ταύτης ἀπουσίας ἀθρῶματος ἀποδοθείσης εἰς τὸν λιμὸν.

Τὸ συμπέρασμα ἐκ τῶν ἀνωτέρω διαπιστώσεων εἶναι πρόδηλον. Διὰ τὴν ἐξῆρ πθανότητος ἐπιτυχίας ἢ πρόληψις, ἀρεΐδει νὰ ἀρχεται ἀπὸ νεαρῶς ηλικίας καὶ νὰ παρατείνεται ἐπὶ μακρὰν σειράν ἐτῶν.

Ἄλλὰ πλὴν τῆς γενικῆς ἀρχῆς, τῆς ἐπιτασσούσης τὴν ἐναρξιν τῆς προφυλάξεως προώμως, ὑπάρχουν καὶ εἰδικαὶ τινες καταστάσεις, καθιστῶσαι τὴν ἐπαγρότησιν περισσώτερον ἀναγκαίαν, ὡς δημιουργοῦσαι συνθήκας ἐπιζημένου κινδύνου ἀθηροσκληρώσεως.

Εἰς τὴν κατηγορίαν ταύτην ὑπάγονται:

Ἡ ἐμμηνοπαύσεως εἴτε λόγῳ φυσιολογικῆς εἴτε λόγῳ ἱατρογενοῦς καταργήσεως τῆς λειτουργίας τῶν φθηκῶν. Πράγματι, ἐνῶ ἡ ἐγκατάστασις ἀθηροσκληρώσεως ἐπὶ γυναικῶν μὲ λειτουργούσας τὰς φθῆκας εἶναι σπανιωτάτη, ἡ πιθανότης ἐπιλεύσεώς τῆς τετραπλασιάζεται ἀνά δεκαετίαν ἀπὸ τῆς ἐμμηνοπαύσεως.

Ἐπὶ 200 γυναικῶν μὲ ἐκδηλώσεις ἀθηροσκληρώσεως, 67 εἶχον ὑποστῆ ὑστερεκτομήν.

Ἡ προστατευτικὴ αὕτη δρᾶσις τῶν φθηκῶν φαίνεται, ὅτι ἀσκεῖται ἐναντι τῆς ἐναποθέσεως λίπους ἐπὶ τῶν ἀθηρωματικῶν πλακῶν καὶ δὲν εἶναι ἐκδηλὸς ἐπὶ ὑποσιτιζομένων γυναικῶν.

Ὁ διαβήτης ἀσκιῇ ἰσχυρὰν ἀθηρογόνον δρᾶσιν. Ἡ συχνότης τῆς ἐμφάνισης τῆς ἀθηρωματώσεως διπλασιάζεται ἐπὶ ἀρρένων διαβητικῶν καὶ τριπλασιάζεται ἐπὶ θηλέων. Οἱ ἔχοντες ἔμπραγμα τοῦ μυοκαρδίου εἶναι διαβητικοὶ ὑπὸ ἀναλογίαν πενταπλασίαν τῆς προσδοκωμένης. Ἡ δοκιμασία προκλητῆς σακχαραιμίας ἀπεκάλυψε διαβητικὴν προδιάθεσιν εἰς 88 % τῶν πασχόντων ἐκ στηθάγχης.

Ἡ αἰξήσις τῶν λιποειδῶν τοῦ αἵματος ἐθεωρήθη, ὡσαύτως, ὡς στοιχεῖον χαρακτηριστικῶν τῶν ἐχόντων ροπήν πρὸς τὴν ἀθηρωμάτωσιν. Φαίνεται, ἐν τούτοις, ὅτι ἡ πραγματικότης δὲν εἶναι τόσον ἀπλή.

Εἰς τὴν μελέτην, ἥτις ἐγένετο ἐπὶ τῶν ἀθηρογόνων παραμέτρων, μεταξὺ τῶν κατοίκων τῆς πόλεως Framingham τῶν Η. Π. Α., ἀπεδείχθη, ὅτι 25 % τῶν παθόντων στεφανιαίαν νόσον εἶχον πυκνότητα λιποειδῶν καὶ χοληστερόλης κυμαινομένην μεταξὺ φυσιολογικῶν ὁρίων.

Ἐκεῖνο, ὅπερ φαίνεται βέβαιον, εἶναι, ὅτι δὲν πάσχουν ἐξ ἀθηροσκληρώσεως οἱ ἔχοντες πολὺ χαμηλὰς τιμὰς λιποειδῶν.

Τὸ μυξοῖδημα καὶ ἡ αἰξήσις τοῦ σφαικοῦ ὀξέος ἐν τῷ αἵματι παριστοῦν, ὡσαύτως, παράγοντας δηλωτικῶς ἠδὲ ἠδὲ μὲν διαθέσεως πρὸς τὴν ἀθηροσκληρώσιν.

Οἱ προαναφερθέντες παθολογικοὶ παράγοντες προσδίδουν, εἰς τὸν πέροντα, τὴν ιδιότητα τοῦ ὑπὸ ἠδὲ μὲν κινδύνου εὐρισκομένου καὶ ἀποτελοῦν ἐνδείξεις ἐναρξέως προφυλακτικῆς θεραπείας, γενικῶς. Ἀποτελοῦν, τούτεστιν, δείκτας ροπῆς πρὸς τὴν νόσον καὶ οὐχὶ αἰτίας ταύτης.

Ἡ καταπολέμησις τοῦ διαβήτου ἢ ἡ χορήγησις ὁρμονῶν ὠθηκῶν δὲν ἀναστέλλουν τὴν ἐξέλιξιν τῆς ἀθηρωματώσεως. Οὐδεμίαν, ὡσαύτως, ἀπόδειξις ὑπάρχει, ὅτι ἡ μείωσις τῆς χοληστερόλης τοῦ ὁροῦ μειώνει τὸν ἐξ ἐμφράγματος τοῦ μυοκαρδίου κίνδυνον.

Πέραν τούτων, ἡμῶς, ὑπάρχουν καὶ παράγοντες, ἡ παρουσία τῶν ὁπίων ὑποδηλοῦ, ὡσαύτως, ἠϋξημένην πιθανότητα ἀθηρωματώσεως, ἀλλ' οἱ ὁποῖοι ὀφείλουν νὰ ἀποτελέσουν στόχους τῆς προφυλάξεως, διότι ἐξουδετερούμενοι παύουν ἀσχοῦντες τὴν ἀθηρογόνον δρᾶσιν των καὶ ἐπομένως ἀποτελοῦν, οὐχὶ ἀπλοῦς συνοδοιπόρους, ἀλλ' αἰτιολογικὰ στοιχεῖα τῆς ἀθηροσκλήρωσεως.

Ἡ ἀνύψωσις τῆς ἀρτηριακῆς πίεσεως. Ἡ θνητότης ἐκ στεφανιαίας νόσου εἶναι τρις ἕως πεντάκις συχνῇ ἐπὶ ἀτόμων μὲ ἠϋξημένην διαστολικὴν πίεσιν. Καὶ μικραὶ ἀκόμη ἀνυψώσεις τῆς διαστολικῆς πίεσεως δημιουργοῦν ἠϋξημένην νοσηρότητα ἐξ ἀγγειακῶν νόσων. Ὁ κίνδυνος ἐμφανίσεως στεφανιαίας νόσου αὐξάνεται εἰς τὸ διπλάσιον ἐπὶ συστολικῆς πίεσεως 160 χιλ. ὑδραργύρου καὶ εἰς τὸ πενταπλάσιον ἐπὶ συστολικῆς πίεσεως 180 χιλ. ὑδραργύρου.

Ἡ ἐντύπωσις, ὅτι ἡ αὔξησις μόνης τῆς συστολικῆς πίεσεως δὲν εἶναι προγνωστικῶς σοβαρά, δὲν ἐπιβεβαιώνεται ὑπὸ τῶν διαφόρων στατιστικῶν, ἀν δὲ συνυπάρχουν καὶ ἠλεκτροκαρδιογραφικαὶ ἀλλοιώσεις, τότε τὸ μέλλον διαγράφεται λίαν σκεπτικόν.

Πᾶσα μορφή ὑπερτάσεως, συμπεριλαμβανομένης καὶ τῆς ἀσυμπτωματικῆς τοιαύτης, ὀφείλει νὰ ὑποβάλλεται εἰς τὴν θεραπείαν, διότι ἡ ὑπέρτασις φαίνεται νὰ εἶναι ἐν ἐκ τῶν κυριωτέρων αἰτίων καὶ οὐχὶ τὸ ἀποτέλεσμα τῆς ἀθηροσκλήρωσεως.

Χαρακτηριστικὸν παράδειγμα ἀποτελεῖ ἡ ἀνυπαρξία ἀθρῶματος εἰς τὰ ἀγγεῖα τὰ κάτωθεν τῆς ἐστενωμένης ἀορτῆς, ἐνθα ὑπάρχουν φυσιολογικαὶ πίεσεις, ἐν ἀντιθέσει πρὸς τὴν λίαν ἐκδηλον ἀθηροσκλήρωσιν, τὴν ὑπάρχουσαν εἰς τὴν ὑπερθεν τῆς στενώσεως, ὑπὸ ὑψηλὴν πίεσιν εὐρισκομένην, ἀγγειακὴν περιοχὴν. Ἀκόμη πλέον εὐγλωττος εἶναι ἡ ταχεῖα ἀνάπτυξις ἀθρῶματων καὶ εἰς τὴν κάτωθεν τῆς στενώσεως περιοχὴν μετὰ τὴν χειρουργικὴν διόρθωσιν ταύτης.

Ἡ παχυσαρμία δὲν φαίνεται νὰ ἀποτελῇ ἰδιαιτέρως ἐπιβαρυντικὸν στοιχεῖον, ἐκτὸς ἀν τὸ βάρος ὑπερβαίνει κατὰ 30% τὸ προσδοκώμενον διὰ τὴν ἡλικίαν, τὸ ὕψος καὶ τὸ φῶλον τοῦ ἀτόμου.

Ἀπὸ τῆς ἄλλης πλευρᾶς εἶναι, βεβαίως, γνωστὸν, ὅτι ὑπάρχει σχέσις βάρους καὶ ἀρτηριακῆς πίεσεως.

Αἱ μεταβολαὶ τῆς πηκτικότητος δὲν ἀποτελοῦν στοιχεῖον προβλέψεως κινδύνου στεφανιαίας νόσου. Μέχρι στιγμῆς δὲν ἀνευρέθη σχέσις μεταξὺ ἀθηροσκλήρωσεως καὶ μεταβολῆς παράγοντός τινος πήξεως.

Παράγοντες ἐκ τοῦ περιβάλλοντος τοῦ ἀτόμου, ὡς ἡ σαωματικὴ δραστηριότης, τὸ ἐπάγγελμα, ἡ ψυχολογικὴ συγκρότησίς του, ἡ κατοικία, ἐνοχοποιή-

θησαν κατά καιρούς και έμελετήθησαν κατά βάθος, έφρόσον άλλωστε ύπηρες και βάσιμος έλλείψ τροποποιήσεως της μοίρας του άτόμου διά της ποδηγητήσεως του βλαπτικού παράγοντος.

Έν τούτοις, ώς εκ της φύσεως του προβλήματος και της πολυπλόκου άλληλεπιδράσεως των διαφόρων στοιχείων τούτου, ούδεμία σαφής γνώσις προέκυψεν εκ της έρεύνης προς την κατεύθυνσιν ταύτην.

Έξαιρέσιν άποτελεῖ ή διαίτα ή μάλλον τό είδος του σιτηρεσίου των ανθρώπων, άνευρεθείσης άναμρισηβητήτου σχέσεως μεταξύ της ποσότητος των λιπών της τροφής και της πυκνότητος των λιπών έν τῷ αίματι.

Είηαι ή πρώτη φορά εις την Ιστορίαν του ανθρώπου, καθ' ήν ή τροφή ειλπειών της πλουσία εις λίψη, εις θερμίδας, εις ζωικής προελεύσεως συστατικά, και τόσοσιν πλουσία εις λίψη, εις θερμίδας, εις ζωικής προελεύσεως συστατικά, εις άλλας και εις σάκχαρον. Τό άποτέλεσμα της τριαύτης σιτίσεως είναι ή όπερλιπιδαιμία, ή παχυσαρκία, ή όπέρτασις, ή διαβήτης και ή ούρική άρθρίτις, ήτοι ή έξαρσις του συνόλου σχεδόν των γνωστων άθηρογόνων παραγόντων.

Είηαι, έξ άλλου, σχεδόν βέβαιον, ότι αι πιθανότητες έκδηλώσεως της άθηροσκληρώσεως, τουλάχιστον μέχρι της ήλικίας των 55 έτων, αυξάνονται αναλόγως του αριθμού των άθηρογόνων συντελεστων (χαληστερόλη, όπέρτασις, παχυσαρκία, καπνός) ώς κάτωθι :

Δι' ένα παράγοντα ό κίνδυνος αυξάνεται κατά 0,9'

διά δύο παράγοντας ό κίνδυνος αυξάνεται κατά 2,5'

διά τρεις παράγοντας ό κίνδυνος αυξάνεται κατά 7,7.

διά τέσσαρας παράγοντας ό κίνδυνος αυξάνεται κατά 14,3.

Βεβαίως δέν θα πρέπει να λησμονηθῆ, ότι ό αριθμός των χρουσμάτων της άθηροσκληρώσεως αυξάνεται παραλλήλως και προς τον αριθμόν των άυτοκινήτων, των τηλεφωνικών συσκευών, του μέσου εισοδήματος και των κοινωνικών στοιχείων, άτινα διαμορφώνουν την κοινωνικοοικονομική και την κοινωνικο-πνευματική δομήν του συγχρόνου βίου και άτινα έρχονται να συμπληρώσουν τό έργο των άλλων άθηρογόνων παραγόντων, κληρονομικών ή έπιγενών.

Άρχαι προφυλάξεις.

Η γενική τάσις, διαφαινομένη εις τα συμπεράσματα της Έθνικής Έπιτροπής των Η. Π. Α. διά την καταπολέμησιν των άγγειακών νοσημάτων, είναι ή τροποποίηση του κυριωτάτου άπτού άθηρογόνου παράγοντος, της τροφής. Η προσπάθεια της έπιτροπής ταύτης συνίσταται εις την τροποποίηση του σιτηρεσίου, πραγματοποιουμένην διά της άλλαγής συνθέσεως των τροφών και της μειώσεως της καταναλώσεως γαλακτοκομικών προϊόντων, λιπών και σακχαρών, εις την προσπάθειαν ανάπτυξεως νέας γενεάς κτηνών, με σάκκας πτωχάς εις λίψη, εις έκστρατείαν κατά της χρήσεως καπνού κ.λπ.

Τὸ μέλλον θὰ ἀποδείξῃ τὴν δυνατότητα ἐφαρμογῆς τῆς πολιτικῆς ταύτης ἐπὶ τόσον εὐρείας κλίμακος, ὡς καὶ τὴν ἀπόδοσιν ταύτης ὡς πρὸς τὴν πρόληψιν τῆς ἀθηρωματώσεως.

Γεγονὸς εἶναι, ἐν πάσῃ περιπτώσει, ὅτι τὸ κοινὸν υἱοθετεῖ ἤδη κατὰ σημαντικὴν πλειοψηφίαν τὰ μέτρα ταῦτα καὶ φαίνεται ἔτοιμον νὰ ἀκολουθήσῃ τὰς ὁδηγίας τῶν ειδικῶν, αἵτινες συνίστανται εἰς:

(α) Ἀνώτατον ὄριον προσλαμβανομένων διὰ τῶν τροφῶν θερμίδων (2.500 ἡμερησίως).

(β) Μείωσιν τῆς καθημερινῶς προσλαμβανομένης χοληστερόλης εἰς ὄρια κατώτερα τῶν 200 χιλιοστῶν τοῦ γραμμαρίου (ἢ συνήθους τροφῆ περιέχει 600 ἕως 800 χιλιοστὰ τοῦ γραμμαρίου ἡμερησίως).

(γ) Λήψιν ἀκόρεστων λιπῶν, ἀντὶ τῶν κεκορεσμένων καὶ τῶν μονοακορέστων, ὡς τὸ ἐλαιόλαδον.

(δ) Μείωσιν τῶν ὕδατανθράκων κάτω τῶν 200 χιλιοστῶν γραμμαρίου ἡμερησίως.

Ἡ ἀποτελεσματικότης τῶν σιτηρῶν τῆς ὡς ἄνω συνθέσεως ἀπομένει νὰ ἐπιβεβαιωθῇ μελλοντικῶς. Ὑπάρχουσιν ἐν τούτοις, ἤδη, εὐόωνοι τινες ἐνδείξεις.

Εἰς πείραμα προβλέψεως τῆς Ἀμερικανικῆς Καρδιολογικῆς Ἐταιρείας (Πίναξ 2), διαρκείας 8 ἐτῶν, πραγματοποιηθέντος ἐπὶ 422 ἐθελοντῶν καὶ 424 μαρτύρων, οἵτινες ἐλάμβανον σιτηρῶν χαμηλῆς περιεκτικότητος εἰς θερμίδας, χοληστερόλην, κεκορεσμένα λίπη καὶ μεγάλῃς εἰς ἀκόρεστα τοιαῦτα, ἀπεδείχθη, ὅτι τὸ ὕψος τῆς χοληστερόλης τοῦ αἵματος κατῆλθε καὶ τὰ ἀγγειακὰ ἀτυχήματα ὑπῆρξαν ὀλιγώτερα εἰς τὴν ὁμάδα τῶν ἐθελοντῶν.

Τὰ ἀποτελέσματα τῆς προφυλάξεως ὑπῆρξαν περισσότερον ἐκδηλὰ μετὰξὺ τῶν σχετικῶς νεωτέρων ἀτόμων καὶ ἐκεῖνων, ἅτινα εἶχον κατὰ τὴν ἐκκίνησην τὰς ὑψηλοτέρας τιμὰς χοληστερόλης.

Πλεῖστοι ὅσοι ἄλλαι μελέται τοῦ αὐτοῦ τύπου ἐπεβεβαίωσαν τὰς παρατηρήσεις ταύτας, ἀποδείξασαι ὅτι διαίται πτωχαὶ εἰς λίπη δύνανται νὰ μειώσουν τὴν συχνότητα ἐπιπτώσεως τῶν κλινικῶν ἐκδηλώσεων τῆς ἀθηροσκληρώσεως.

ΠΙΝΑΞ 2

	Ἐθελονταὶ 422	Μάρτυρες 424
Ἐμφραγμα μυοκαρδίου	36	44
Αἰφνίδιο θάνατοι	18	27
Ἀποπληκτικαὶ συνδρομαὶ	13	22
Ἄλλα θανατηφόρα ἀθηρωματικά ἐπεισόδια	48	70

Τὴν ἀνατομικὴν ἐπισφράγισην τῶν ἐπιδημιολογικῶν τούτων διαπιστώσεων ἔδωκεν ἡ κολλοσιαία μελέτη τοῦ McGill, ὅστις εὗρεν ἐπὶ τῶν ἀρτηριῶν 31.000 νεκροτομῶν, ὅτι ὁ ἀριθμὸς τῶν ἀθηρωματικῶν πλάκων ἦτο συνάρτησις τῆς πυκνότητος τῶν λιποειδῶν τοῦ αἵματος, ἀνεξαρτήτως αἰτιολογίας θανάτου.

Ἐπ' αὐτοῦ ὑφίσταται τὸ πρόβλημα, κυρίως οικονομικῶν καὶ κοινωνικῶν, προληπτικῆς ἐξέτασεως, τουλάχιστον τοῦ κατὰ τὰ ἀνωτέρω ἔκτεθέντα, ὑπὸ ἠϋξημένον κίνδυνον, εὗρισκομένου πληθυσμοῦ.

Ἡ μεθόδευσις τῆς προληπτικῆς ἐξέτασεως ἐπὶ τόσον εὐρείας κλίμακος, προσκρούει, βεβαίως, ἐπὶ δυσχερεῶν οικονομικῆς καὶ ὀργανωτικῆς φύσεως, ἀλλ' ἀξίζει τὸν κόπον νὰ καταβληθῇ οἰαδήποτε προσπάθεια, τῆς ὁποίας δικαιώσις εἶναι τὸ κόστος τὸ προκύπτει ἐκ τῆς τεραστίως προσωρινῆς ἢ μονιμοῦ μειώσεως ἐργατικῶν χειρῶν, ἣν συνεπάγεται ἡ ἐκδηλούμενη κλινικῶς ἀθηροσκληρώσις.

Ἡ προληπτικὴ αὕτη ἐξέτασις ἀποβλέπει, ἐξ ἄλλου, εἰς τὴν ἀναζήτησιν οὐχὶ μόνον τῆς νόσου, ἀλλὰ καὶ τῶν παραγόντων ἐκείνων, οἵτινες ἐντάσσον τὸ ἄτομον μεταξὺ τῶν ὑπὸ ὕψηλόν κίνδυνον εὗρισκομένων, ὡς τῶν διαβητικῶν, ὑπερτασικῶν κ. ἄ. Ὑπάρχουν ὡσαύτως καὶ ἄλλα χρησιμώτατα π ρ ο κ λ ι ν ι κ ἄ σημεία τῆς νόσου, ὡς εἶναι ἡ ὑπαρξίς φουσημάτων ἐπὶ τῶν περιφερικῶν ἀρτηριῶν, σκληρύνσεως καὶ ἐλικώσεως τῆς ἀορτῆς, σκληρυντικῶν ἀλλοιώσεων τῶν ἀγγείων τοῦ βυθοῦ, ἅτινα προηγούνται πολλάκις τοῦ ἐμφράγματος τοῦ μυοκαρδίου, τοῦ αἰφνιδίου θανάτου ἢ τῆς ἀποπληκτικῆς συνδρομῆς.

Τὴν πρώτην, βεβαίως, θέσιν εἰς τὴν πρόωμον διάγνωσιν τῆς στεφανιαίας ἀθηροσκληρώσεως ἔχει ἡ ἠλεκτροκαρδιογραφικὴ ἐξέτασις. Πλείστα μελέται ἀποδεικνύουν, π.χ., ὅτι ἡ συστηματικὴ ἠλεκτροκαρδιογραφικὴ ἔρευνα ὀδηγεῖ εἰς τὴν ἀνίχνευσιν μεγάλου ἀριθμοῦ σιωπηρῶς διατρεζάντων ἐμφραγμάτων τοῦ μυοκαρδίου.

Τὸ ἐν τέταρτον τοῦ συνόλου τῶν ἐμφραγμάτων διατρέχει ἀθορύβως. Ἄλλο σπουδαῖον προγνωστικὸν σημεῖον εἶναι αἱ ἀνωμαλῖαι τοῦ ρυθμοῦ ἐπὶ ἀτόμων ὑπερβάντων τὸ 55ον ἔτος τῆς ἡλικίας. Πολλὰ ἐξ αὐτῶν ἀποτελοῦν σημεῖον στεφανιαίας παθήσεως.

Ἀλλοιώσεις τοῦ ἠλεκτροκαρδιογραφήματος, λαμβανομένου ἐν ἡρεμίᾳ ἢ μετὰ κόπων, ἐπιτρέπουν, ὡσαύτως, τὴν ἐγκαιρον ἀναγνώρισιν ἐπερχομένης στεφανιαίας ἀθηρωματώσεως.

Ἐπιτακτικῆ, βεβαίως, καθίσταται ἡ ἀνάγκη ἐλέγχου τοῦ σιτηρεσίου ἐπὶ ἤδη ἐκδηλωθείσης νόσου. Εἰς τὴν περίπτωσιν ταύτην, ἄλλωστε, οἱ πάσχοντες εἶναι ἔτοιμοι νὰ ἀποδεχθῶν πᾶσαν στέρησιν.

Οἰκοθεν νοεῖται, ὅτι ἡ λήψις μέτρων προφυλάξεως ἔχει ὡς προϋπόθεσιν τὴν διαγνωστικὴν βεβαιότητα. Ἐν τούτοις, ἡ συρροή ἐνδείξεων ἠϋξημένον κινδύνον ἐπὶ ἀτόμου τινὸς δὲν σημαίνει ὑποχρεωτικῶς καὶ τὴν ἐκδήλωσιν τῆς νόσου. Ἄτομον μὲ ἓνα παράγοντα κινδύνου ἔχει 65% πιθανότητα νὰ παρα-

μείνη ελεύθερον συμπτωμάτων επί διάστημα 20 ετών. 44% τών ατόμων με τέσσαρας παράγοντας κινδύνου θα μείνουν ύγιη δια βίου.

Είναι, ως εκ τούτου, βέβαιον, ότι η ανεύρεσις παραγόντων κινδύνου επιβάλλει την λήψιν μέτρων προλήψεως, αλλά δεν επιτρέπει να υποθηκεύεται ή ψυχική ήρεμία του ατόμου δια της δημιουργίας έντυτώσεως έπαπειλουμένης καταστροφής.

Θεραπεία.

Μέχρι στιγμής δεν υπάρχει αποδεδειγμένη θεραπευτική της αθηροσκλήρωσεως. Η συγκράτησις της υπερτάσεως προφυλάσσει από πλευράς αποπληκτικῶν επεισοδίων, ούδόλωσ όμως από τών επιπλοκῶν της στεφανιαίας νόσου.

Τά άγγειοδιασταλτικά, μολονότι ιδιαιτέρως δημοφιλή, ούδόλωσ απέδωσαν, ούτε επί τών παθήσεων τών στεφανιαίων άρτηριῶν ούτε καί επί τών βλαβῶν τών άρτηριῶν τών κάτω άκρων.

Παρά ταύτα, τὸ προσδόκιμον της επιβιώσεως τών πασχόντων εκ στεφανιαίας νόσου έχει επιμηκυνθῆ κατά τὰ τελευταία έτη αισθητῶς. Ούτω, κατά τὸ 1951, ή μέση επιβίωσις τών πασχόντων εκ στηθάγχης εκυμαίνετο περίξ τών τεσσάρων ετών με θνητότητα άνω του 70% έντός της πρώτης πενταετίας.

Σήμερον ή επιβίωσις υπερβαίνει την δεκαετιαν καί 60% τών πασχόντων επιζοῦν της πρώτης δεκαπενταετίας από της διαπιστώσεως της νόσου. Δεν είναι γνωστόν, εις ποία άκριβῶσ εκ τών λαμβανομένων μέτρων θα πρέπει να αποδοθῆ ή βελτίωσις αὐτη της προγνώσεως. Ίσως τὸ άθροισμα τών άγαθῶν επιδράσεων εκ της διαίτης, της σωματικῆς άσκήσεως, του έλέγχου του διαβήτου καί της υπερουριχαιμίας, της έγκαίρου συγκρατήσεως της υπερτάσεως όμου μετά της όρθολογιστικῆς θεραπείας τών ίσχαϊμικῶν κρίσεων, προσέφεραν εις τούς πάσχοντας τουλάχιστον μιαν πενταετιαν βίου καί διαγράφουν συγχρόνως την κατεύθυνσιν, πρὸς την όποιαν όφείλει να κινηθῆ ή μελλοντική προσπάθεια.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

- Abord épidémiologique de l'athérosclérose, (Table ronde sous la présidence de A. Jouve), «Rev. Athérosclér.», 1964, 6, 2.
- P. Chiche, P. Chekler, S. Witchitz, *Essais d'évaluation de l'activité anti-athéroscléreuse d'une médication tristéroidienne*, «Coeur et Méd. intern.», 1968, 7, 187.
- A. Keys, Editorial: *Prevention of coronary heart disease. Official recommendations from Scandinavia*, «Circulation», 1968, 38, 227.
- P. Leren, *The Oslo diet heart study. Eleven years Report*, «Circulation», 1970, 42, 935.
- Primary prevention of the atherosclerotic disease. A report of atherosclerosis study group and epidemiology study group*, «Circulation», 1970, 75, A 55.
- J. Stamler, *Acute myocardial infarction. Progress in primary prevention*, «Brit. Heart J.», 1971, 33, supplement, 145.

Κ. Δ. ΓΑΡΔΙΚΑ

Καθηγητοῦ τῆς Β' Προπαιδευτικῆς Παθολογικῆς Κλινικῆς
τοῦ Πανεπιστημίου Ἀθηνῶν

ΣΚΕΥΨΕΙΣ ΤΙΝΕΣ ΕΠΙ ΤΗΣ ΙΑΤΡΙΚΗΣ
ΠΡΟΠΤΥΧΙΑΚΗΣ ΕΚΠΑΙΔΕΥΣΕΩΣ

Μέχρι πρὸ ὀλίγων ἐτῶν ἡ ζωὴ τοῦ ἀκαδημαϊκοῦ διδασκάλου ἦτο ἀξιοζήλευτος. Ἐδίδασκε τοὺς φοιτητὰς τὴν ὕλην, οὐδέποτε διερωτώμενος ἐὰν εἶχεν ἐπιλέξει τὸν ὀρθότερον τρόπον διδασκαλίας. Ἰσως μάλιστα οὐδέποτε εἶχε φαντασθῆ ὅτι ὑπάρχουν διάφοροι τρόποι διδασκαλίας καὶ ὅτι ἐνδεχομένως ὁ εἷς νὰ ἦτο ἀποδοτικώτερος τοῦ ἄλλου. Εἰς τὸ τέλος τοῦ ἀκαδημαϊκοῦ ἔτους οἱ φοιτηταὶ ἐξητάζοντο, τὰ ἀποτελέσματα ἐδημοσιεύοντο, ὁ δὲ καθηγητὴς ἀνεχώρει διὰ τὰς θερινὰς διακοπὰς τοῦ ἱκανοποιημένου. Εἶχεν ἐπιτελέσει τὸ καθήκον του.

Ἀνήσuxα βεβαίως πνεύματα ὑπῆρχον πάντοτε. Ἀναφέρεται ἰδιαιτέρως ὁ Ἀμερικανὸς Abraham Flexner, ὅστις τῷ 1914 προέβη εἰς τὴν πρώτην του δημοσίευσιν περὶ τῆς ἀνάγκης μεταβολῆς τῆς Ἰατρικῆς Ἐκπαιδεύσεως, ἣν ἠκολούθησε σειρὰ δημοσιευμάτων μεταξὺ 1914 καὶ 1941. Οὕτως, εἰς τὸ ἐπιμνήζον ὕδωρ ὁ πρῶτος λίθος εἶχε ριφθῆ. Ὅλιγοῖστοι ὁμως διδάσκαλοι ἐμελετήσαν τὸ ἔργον του, ἐνῶ οἱ πλεῖστοι οὔτε καὶ ἔλαβον γινώσκον αὐτοῦ. Πολὺ βραδύτερον, καὶ δὴ ἐν μέσῳ τοῦ Β' Παγκοσμίου Πολέμου καὶ δὴ τῷ 1941, καθ' ὃν χρόνον τὸ Λονδίνον ἐσειετο ἀπὸ τὰς βόμβας τῶν γερμανικῶν ἀεροπορικῶν ἐπιδρομῶν, συνεστήθη ἡ ὑπὸ τὸν Goodenough Royal Commission, ἣτις ἔλαβεν ἐντολήν νὰ μελετήσῃ τὸ θέμα τῆς μετὰ τὸν πόλεμον ὀργανώσεως τῶν Νοσοκομείων καὶ τῶν Ἰατρικῶν Σχολῶν, εἰδικῶς ὑπὸ ἔποψιν διαμορφώσεως τῶν συνθηκῶν διὰ διδασκαλίαν, ἱατρικὴν περίθαλψιν καὶ ἔρευναν. Μετὰ ἐπανειλημμένας καὶ μακρὰς συνεδριάσεις ἡ Ἐπιτροπὴ ἐδημοσίευσεν τῷ 1944 μακρὸν ὑπόμνημα περὶ τῶν ἐπιβαλλομένων μεταρρυθμίσεων.

Ἡ πραγματικὴ ὁμως ἀναγέννησις ἐν τῇ ἱατρικῇ ἐκπαιδεύσει ἐπιτελεῖται μετὰ τὸν Β' Παγκόσμιον Πόλεμον. Βαθμηδὸν κατέστη συνείδησις τῶν πολλῶν, ὅτι τὸ θέμα τῆς ἱατρικῆς ἐκπαιδεύσεως εἶναι πολύπλοκον, ὅτι τὸ ἐπικρατοῦν σύστημα ἦτο ἐν πολλοῖς ἀκατάλληλον καὶ ὅτι νέοι τρόποι διδασκαλίας καὶ ἐκπαιδεύσεως ἔπρεπε νὰ ἀναζητηθοῦν. Πολλοὶ ἦσαν οἱ λόγοι οἵτινες ἠνύνησαν τὴν ἱατρικὴν ἐκπαιδευτικὴν μεταρρύθμισιν :

(α) Αἱ ἐπιστημονικαὶ πρόοδοι, ἡ τρομακτικὴ ἐξέλιξις τῆς τεχνολογίας καὶ αἱ ἐπελθοῦσαι κοινωνικαὶ μεταβολαί. Εἰς οὐδεμίαν ἄλλην περίοδον ἐπίσυνέβησαν τόσαι μεταβολαί, ἐπιστημονικαί, τεχνολογικαί, κοινωνικαὶ καὶ πολι-

τικά. Έγκρατεστημένα παλαιά ἄρχαί καί μέθοδοι ἐπέθησαν ὑπό συνεχῆ κρίσιν καί ἐπανεξετάσιν.

(β) Ἡ ὑπό τῶν διδασκάλων ἀπόκτησις μεγαλυτέρας ἰσως ἀντιλήψεως τῶν εὐθυνῶν των, ἐνῶ ἐξ ἄλλου σημαντικῆ διεύρυνσις τῶν πνευματικῶν ὀριζόντων τῶν φοιτητῶν, εἶχεν ὡς ἀποτέλεσμα τήν ἀλλαγὴν αὐτῶν ἀπό παθητικά εἰς ἐνεργά ὄργανα, ἔχοντα μεγαλυτέραν συνείδησιν τῶν εὐθυνῶν καί δικαιοματίων αὐτῶν.

(γ) Αἱ πρόοδοι ἐν τῇ Ψυχολογίᾳ. Διευρυνθῆ ὡς ἴδιος κλάδος ἡ ἐπιστήμη τοῦ διδάσκειν καί μαθεῖναι, ἥτις εἰδείξεν ὅτι ἡ κτήσις καί διαφύλαξις γνώσεων τὰ μέγιστα ἐξαρτᾶται ἐκ τῶν μεθόδων διδασκαλίας. Οὕτω, διευρυνθῆ ἴδιος κλάδος, ἡ ἱατρικὴ ἐκπαίδευσις, πολλοὶ δὲ καί λαμπροὶ ἐπιστήμονες ἐγκατέλειψαν τὸ καθαρῶς ἱατρικὸν ἔργον καί ἐπέδωθησαν ἀποκλειστικῶς εἰς τὴν μελέτην τῆς ἱατρικῆς ἐκπαιδεύσεως. Ἡ συμβολὴ τῶν ὑπῆρξε μεγάλη. Οὕτω καί οἱ συντηρητικώτεροι ἤρχισαν βαθμηδὸν νὰ πείθονται ὅτι μεταρρυθμίσεις ἐπιβάλλονται.

Βεβαίως ὑπάρχουν πάντοτε οἱ ἀμετανόητοι ἀρνηταὶ πάσης μεταρρυθμίσεως ὡς, λ.χ., ὁ καθηγητὴς ἀμερικανικῆς Ἱατρικῆς Σχολῆς, ὅστις εἰς ἀποσταλὲν αὐτῷ ἐρωτηματολόγιον περὶ τυχόν προτεινομένων ὑπ' αὐτοῦ μεταρρυθμίσεων ἀπήνησεν: «Ἐχομεν δοκιμάσει ἕως τώρα τὸν Ἱπποκράτην καί μᾶς ἀρκεῖ». Ἡ ἄλλος καθηγητὴς, ὅστις εἰς ὑποβληθέν αὐτῷ ἐρώτημα περὶ τῆς ἀξίας τῆς τηλεοράσεως κλειστοῦ κυκλώματος ὡς ἐκπαιδευτικοῦ μέσου ἀπήνησεν: «Τὴν ἀγνοῶ καί θὰ προσπαθῆσω νὰ τὴν ἀγνοῶ μέχρι θανάτου».

Τὰ μέλλοντα διὰ βραχείων νὰ ἐκτεθῶσιν ἀποτελοῦν ἀπλῶς σκέψεις ἢ μᾶλλον ἐρωτηματικὰ διδασκάλου (ἀρχαρίου περὶ τὰ προβλήματα τῆς ἱατρικῆς ἐκπαιδεύσεως), ὅστις ἀπ' ἧς ἀνέλαβεν, ἐπιχειρεῖ διὰ προσπάθειάς καί πλάνης νὰ βελτιώσῃ τὰς διδακτικὰς μεθόδους του, μελετῶν τὰ ὑπὸ τῶν εἰδικῶν προτεινόμενα. Οὕτω, τὰ ἐκτιθέμενα εἶναι ἐρωτηματικὰ καί ἀπορία μᾶλλον ἢ συνταγαὶ καί βότανα θεραπείας.

Α' Θέμα: Σημασίαν διὰ τὴν ἐπιτυχῆ ἱατρικὴν ἐκπαίδευσιν ἔχει ἡ ὀρθὴ ἐπιλογή τῶν μελλόντων νὰ ἀκολουθήσουν τὴν σπουδὴν τῆς Ἱατρικῆς. Μὲ ἄλλας λέξεις, τίθεται τὸ ἐρώτημα κατὰ ποῖον τρόπον εἶναι δυνατὸν νὰ ἐπιλέγωμεν κατὰ τὴν εἴσοδον εἰς τὸ Πανεπιστήμιον τοὺς πλέον καταλλήλους διὰ τὸ ἱατρικὸν ἔργον. Ἐν Ἑλλάδι, ὡς καὶ εἰς ἄλλας χώρας, ἰσχύει τὸ παλαιὸν σύστημα τῆς διὰ γραπτῶν ἐξετάσεων ἐκτιμήσεως τῶν ἐπὶ ὀρισμένων μαθημάτων γνώσεων, τὰς ὁποίας ὁ ὑποψήφιος ἔχει ἀπομνημονεύσει, γνώσεις τὰς ὁποίας ἐὰν παραστήσωμεν διὰ καμπύλης ἢ κορυφῆ ταύτης συμπίπτει πρὸς τὴν πρῶταν τῶν ἐξετάσεων, τῆς καμπύλης ταχέως κατερχομένης κατὰ τὰς

έπομένας ημέρας. Ἡ μέθοδος εἶναι ἄριστον μέτρον ἐκτιμῆσεως τῆς ἰκανότητος τοῦ ὑποψηφίου περὶ τὸ ἀπομνημονεύειν, ἀλλ' οὐχὶ τῆς καταλληλότητος αὐτοῦ διὰ τὸ ἰατρικὸν ἔργον. Εἰς τὰ βρετανικὰ Πανεπιστήμια ἰσχύει ἄλλο σύστημα. Πρὸς εἴσοδον εἰς τὴν Ἱατρικὴν Σχολὴν ἀπαιτοῦνται ἐπιτυχεῖς προπανεπιστημιακαὶ ἐξετάσεις εἰς τρία μαθήματα, καὶ δὴ Χημείαν, Φυσικὴν, Βιολογίαν ἢ Μαθηματικὰ (G C E, A level), συμπληρούμεναι διὰ προσωπικῆς συναντήσεως (interview) μετὰ τοῦ Κοσμήτορος τῆς Σχολῆς, ὅστις προσπαθεῖ νὰ ἐκτιμῆσῃ τὴν καταλληλότητα τοῦ ὑποψηφίου. Περὶ τῆς καταλληλότητος ὅμως τοῦ κ. Κοσμήτορος ὅπως ἐκτιμῆσῃ τὴν καταλληλότητα τοῦ ὑποψηφίου, εἰκονοκλάσται τινὲς ἐτόλμησαν νὰ διατυπώσουν ἐπιφυλάξεις ἂν μὴ καὶ ἀντιρρήσεις.

Σήμερον ἀναζητοῦνται νέαι μέθοδοι ἀναγνωρίσεως τῶν καταλλήλων. Διερωτᾶται τις μὴ τυχόν, μέχρι τῆς ἀνευρέσεως καταλλήλου συστήματος, εἶναι συζητήσιμος ἢ ὑπὸ τοῦ νέου Πανεπιστημίου τοῦ Auckland τῆς Νέας Ζηλανδίας ἐφαρμοζομένη μέθοδος: Κατὰ τὰ πρῶτα δύο ἔτη οἱ φοιτηταὶ τῆς Ἱατρικῆς Σχολῆς μελετοῦν τὰ βασικὰ μαθήματα ἀπὸ κοινοῦ μετὰ τῶν φοιτητῶν ἄλλων Σχολῶν, ὡς Χημείας, Βιολογίας, Φυσικῆς κ.λπ. Εἰς τὸ τέλος τῆς περιόδου ταύτης, ὁ μὲν φοιτητὴς δύναται ν' ἀποφασίσῃ ἐὰν θὰ συνεχίσῃ Ἱατρικὴν ἢ θὰ συνεχίσῃ σπουδὰς ἄλλου κλάδου, οἱ δὲ διδάσκοντες ἔχουν ἐπαρκῆ χρόνον διὰ νὰ ἐκτιμῆσουν τὴν καταλληλότητα τοῦ φοιτητοῦ. Οὕτως, ὁ φοιτητὴς δύναται νὰ ἀλλάξῃ τὸν κύκλον τῶν σπουδῶν του χωρὶς ἀπώλειαν χρόνου.

* * *

Β' Θέμα: Διὰ τὴν ἐπιτυχῆ ἰατρικὴν ἐκπαίδευσιν δὲν ἀρκεῖ νὰ ἐπιλέξωμεν τοὺς καταλληλοτέρους διὰ φοιτητάς. Ἐξ ἴσου σημαντικὸν εἶναι νὰ ἐπιλέξωμεν τοὺς καταλληλοτέρους διὰ τὸ ἔργον τοῦ διδασκάλου.

Δύο βασικαὶ ἀρχαὶ ὑφίστανται: (α) Σήμερον ἐκλογὴ καθηγητοῦ θεωρεῖται βασικῶς ἐπιστέγασμα καὶ ἐπιβράβευσις ἐπιτυχοῦς ἐπιστημονικῆς προπαντὸς σταδιοδρομίας. (β) Ὁ καθηγητὴς ἔχει πολλαπλᾶ καθήκοντα, διδασκτικὰ, ἐρευνητικὰ, καὶ προκειμένου περὶ κλινικῶν ἐδρῶν καὶ καθαρῶς ἰατρικὰ. Ἐφ' ὅσον ὅμως εἶναι ἀδύνατον νὰ διαπρέπῃ τις καὶ εἰς τὰ τρία σκέλη, εἰς ποῖον σκέλος πρέπει νὰ δοθῇ προτεραιότης; Ἀπλῆ, βεβαίως, ἀπάντησις θὰ ᾔτο, ὅτι ἐφ' ὅσον ἐκλέγομεν διδασκαλον θὰ πρέπει νὰ ἐκλέγεται ὁ ὑπερτερῶν εἰς διδασκτικὴν ἰκανότητα. Εἶναι τοῦτο ὀρθόν; Πρέπει νὰ δεχθῶμεν ὅτι ἡ προσωπικότης τοῦ καθηγητοῦ ὑπὸ ἐποψιν ἐρευνητικὴν καὶ κλινικὴν οὐδεμίαν ἀξίαν ἔχει; Μήπως τοῦτο ἔχει καταστρεπτικὰς ἐπιπτώσεις; Ἐὰν ὁ καθηγητὴς εἶναι μόνον διδασκαλος καὶ δὲν συμμετέχει εἰς δημιουργικὸν ἔργον, τότε εὐθὺς ἐξ ἀρχῆς εἶναι καθυστερημένος καὶ καθ' ὅλην τὴν ζωὴν του θὰ διδάσκῃ ἀπλῶς ἐκεῖνα τὰ ὅποια ἄλλοι τὸν ἐδίδαξαν. Τὴν μετριότητά του θὰ μεταδίδῃ καὶ εἰς τοὺς

φοιτητάς. Ίδεώδεις είναι οί διδάσκαλοι οίτινες δέν διδάσκουν εις τούς φοιτητάς έκείνα τά όποία ούτοι δύνανται νά διαβάσουν εις τά βιβλία. Αντιθέτως, ό φοιτητής πρέπει νά διδάσκαται από τόν διδάσκαλον, κυρίως, ό,τι δέν περιέχεται εις τά βιβλία.

Οί κυνικοί, βεβαίως, προσπαθοῦν νά μᾶς παρηγορήσουν, λέγοντες ότι ταχέως ἡμεῖς οί διδάσκαλοι θά καταστῶμεν περιττοί, διότι θά αντικατασταθῶμεν ὑπό μηχανῶν (computers). Ὁ φόβος νομίζω εἶναι ὑπερβολικός. Ὁ Skinner προσφύως λέγει: «Ὁ διδάσκαλος, ὅστις φοβεῖται μή τυχόν αντικατασταθῆ ὑπό computer, εἶναι ἀξίος ν' αντικατασταθῆ».

Δέν ὑπάρχει ἀμφιβολία ότι, ἀνεξαρτήτως τῶν προόδων τῶν τεχνικῶν μέσων διδασκαλίας, ἡ ἀξία τῆς προσωπικότητος τοῦ διδασκάλου εἶναι καί θά παραμείνῃ πάντοτε σημαντική. Τήν σημασίαν, ἄλλωστε, τοῦ διδασκάλου το-νίζει καθ' ὑπερβολικόν, ἴσως, τρόπον ὁ Πλάτων εις τόν Φαῖδρον. Κατ' αὐτόν, τά βιβλία συγκρινόμενα πρὸς τόν διδάσκαλον εἶναι ἡσσονος ἀξίας, διότι ἄψυχα ὄντα δέν δύνανται νά ἀπαντήσουν εις τούς ἔχοντας ἀπορίαν. Ἐξάγει δέ τούς μεγάλους διδασκάλους Σωκράτην καί Πυθαγόραν, οἵτινες: «οὐχί συγγράμματα καταλείπασιν, ἀλλ' ἑταίρους μόνον, οἵτινες ἐστὶ ἐμψυχα συγγράμματα. Οὐ δεῖ οὖν συγγράφειν, ἀλλὰ μαθητάς δεῖ καταλιμπάνειν».

Ἐξ ἄλλου, ἔρευνα καί διδασκαλία δέν χωρίζονται. Δυστυχῶς, καθημερινῶς ἡμεῖς οί καθηγηταί βομβαρδιζόμεθα ὑπό ἐρωτηματολογίων, ἅτινα μᾶς ἐπιβάλλουν νά ἀναφέρωμεν τί ποσοστὸν χρόνου δαπανῶμεν δι' ἕκαστον σκέλος. Ἡμεῖς δέ ἀπαντῶμεν ότι, λ.χ., 20 % δαπανᾶται διὰ τὸ ἓν, 50 % διὰ τὸ ἄλλο σκέλος κ.ο.κ.

Εἰς τὴν Ἰατρικὴν Σχολὴν τοῦ Τόκιο σχεδιάζεται ὁ διαχωρισμὸς τῆς φροντίδος τῶν ἀσθενῶν ἀπὸ τῆς διδασκαλίας καί ἔρευνῆς. Οὕτω, πρόκειται νά λειτουργήσῃ κατὰ κυριολεξίαν teaching hospital διὰ τὴν ἐκπαίδευσιν ἀποκλειστικῶς τῶν φοιτητῶν. Τὸ μέλλον θά δεῖξῃ, ἐάν τὸ σύστημα τοῦτο ἐπιτύχῃ, πρᾶγμα ὅμως ἀμφίβολον.

Παρεμπιπτόντως, δεόν νά ἐπισημανθῆ συναφές πρὸς τὴν ἔρευναν θέμα. Διὰ τούς ἐν ταῖς ἰατρικαῖς ἐδραῖς ἐργαζομένους ἔρευνητάς, χημικούς, βιοχημικούς, φυσικούς, βιολόγους κ.λπ., ταχέως διαφαίνεται ἡ ἀδυναμία ἀνόδου εἰς τὴν ἱεραρχικὴν κλίμακα. Πάντοτε εἶναι ὑπὸ τὸν καθηγητὴν, οὐδέποτε δὲ σχεδὸν ὑπάρχει δι' αὐτούς ἡ δυνατότης ἀνόδου, διὸ καί τρέπονται πρὸς τὰς ἐδρας τῆς ἰδίας αὐτῶν εἰδικότητος, ὅπου ὑπάρχει δυνατότης ἀνεξίσεως. Οὕτως, αναγκαστικῶς, μόνον μετριότητες θά παραμένουν εἰς τὰ ἐρευνητικὰ ἐργαστήρια τῶν ἰατρικῶν ἐδρῶν. Σημειωτέον ότι, κατὰ τὰ πανεπιστημιακὰ γεγονότα Μαΐου 1968 εἰς Γαλλίαν καί Ἰουνίου 1968 εἰς Βέλγιον, σαφῶς κατεφάνη ἔντονος ἐχθρότης μεταξὺ ἐρευνητῶν καί κλινικῶν, μεταξὺ fundamentalists καί clinicians, ὡς λέγονται.

Γ' Θέμα: Καθορισμός αριθμού εισακτέων φοιτητῶν καὶ τρόπος εισαγωγῆς. Ὑπάρχουν ἐνταῦθα δύο ἀντιλήψεις. Κατὰ τὴν πρώτην, πρέπει νὰ εισάγωνται τόσοι, ὅσους ἐπιβάλλουν αἱ ἀνάγκαι τῆς Χώρας. Ἐὰν ἰσχύσῃ τὸ μέτρον, ἡ Ἑλλάς θὰ πρέπει νὰ εἰσάγῃ κατ' ἔτος περὶ τοὺς 400, ἐφ' ὅσον ἐτησίως θὰ ἔχῃ ἀνάγκην 300 περίπου νέων ἰατρῶν. Κατὰ τὴν ἄλλην ἀντίληψιν, εἶναι σφάλμα ὁ ἀριθμὸς τῶν εισακτέων νὰ ἐξαρτᾶται ἐκ τῶν ἀναγκῶν τῆς χώρας. Εἰς τὰς συγχρόνους κοινωνίας ἐπικρατεῖ γενικῶς ἡ ἀρχή, ὅτι ἡ παροχὴ εὐκαιρίας ἀνω-σπουδῶν πρέπει νὰ δίδεται εἰς πολλοὺς. Διὸ καὶ εἰς ὅλας τὰς χώρας νέαι Ἰατρικαὶ Σχολαὶ ἰδρύονται συνεχῶς, ὁ δὲ ἀριθμὸς τῶν φοιτητῶν ὀλοῦν ἀ-ξάνεται. Ἡ τάσις αὕτη δὲν πρόκειται νὰ σταματήσῃ. Εἰς τὸ «Report of the President's Advisory Commission on Health Man Power» τῶν Η.Π.Α. τονίζεται ὅτι ἕκαστος πολίτης ἔχει τὸ δικαίωμα νὰ προχωρήσῃ εἰς τὴν κλίμακα τῆς μορφώσεως, ἐφ' ὅσον τὰ προσόντα του τὸ ἐπιτρέπουν.

Ὡς πρὸς τὸν τρόπον εισαγωγῆς ὑπάρχουν τρεῖς ἀντιλήψεις:

(α) Ἀπεριόριστος ἀριθμὸς καὶ ἄνευ εισαγωγικῶν ἐξετάσεων, ὡς ἐν Ὀλλανδίᾳ, εἰς τὸ Κοινοβούλιον τῆς ὁποίας ἐλέγχθη, ὅτι πᾶς ὁ ἐπιθυμῶν νὰ σπουδάσῃ ἰατρικὴν εἶναι ἐλεύθερος. Ἐκαστος ἔχει τὸ δικαίωμα ἀνωτάτης ἐκπαίδευσως. Ὡς ἀρχὴ θεωρεῖται ὀρθή. Ἐν τῇ πράξει ὅμως ἀνέφικτον. Ἡ ἰατρικὴ ἐκπαίδευσις κατέστη τόσον δαπανηρά, οὕτως ὥστε οὐδεὶς κρατικὸς προϋπολογισμὸς δύναται ν' ἀνθέξῃ εἰς τὴν δαπάνην.

(β) Ἀπεριόριστος ἀριθμὸς εισαγομένων καὶ ἄνευ ἐξετάσεων, ἀλλὰ μετὰ ἰσχυροῦ φραγμοῦ εἰς τὸ τέλος τοῦ α' ἔτους. Οὕτως, ἐν Βελγίῳ σήμερον, πᾶς ὁ ἔχων ἀπολυτήριον Γυμνασίου δύναται νὰ εἰσέλθῃ εἰς τὴν Ἰατρικὴν Σχολήν, ὁ ἔχων ἀπολυτήριον Γυμνασίου δύναται νὰ εἰσέλθῃ εἰς τὴν Ἰατρικὴν Σχολήν, τὸ ποσοστὸν ὅμως τῶν ἀπορριπτομένων ὀριστικῶς κατὰ τὸ τέλος τοῦ α' ἔτους εἶναι περὶ τὸ 75 %, ἐνῶ πέραν τούτου τὸ ποσοστὸν τῶν ἀπορριπτομένων εἶναι πολὺ μικρόν. Ἡ λύσις αὕτη ἔχει τὸ μειονέκτημα, ὅτι οἱ πολλοί, οἱ ἀποκλειό-μενοι, ὑφίστανται τὴν ἠθικὴν καὶ ὑλικὴν ζημίαν ἐκ τῆς ἀπωλείας ἐνὸς ἔτους.

(γ) Διὸ προτιμᾶται ἡ γ' λύσις τοῦ καθορισμοῦ τοῦ ἀριθμοῦ τῶν εισα-γομένων. Μερικά, βεβαίως, Πανεπιστήμια ἔχουν πολὺ μικρόν ποσοστὸν εισα-γομένων, ὡς ἡ Ἰατρικὴ Σχολὴ τοῦ Πανεπιστημίου Κεῖο τοῦ Τόκιο, μιᾶς τῶν 46 Ἰατρικῶν Σχολῶν τῆς Ἰαπωνίας, ἥτις ἔχει ποσοστὸν εισαγομένων 3 - 4 %.

Ὁμόφωνος εἶναι πλέον ἡ γνώμη, ὅτι ὁ ἀριθμὸς τῶν κατ' ἔτος φοιτητῶν ἐν μιᾷ Ἰατρικῇ Σχολῇ δὲν δύναται νὰ ὑπερβαίῃ τοὺς 100, τὸ πολὺ 200 φοι-τητάς. Ἄλλως ἐκπαίδευσις εἶναι ἀδύνατος.

Ἐφ' ὅσον τοῦτο εἶναι βέβαιον, ἐνῶ ἐξ ἄλλου ὡς ἐλέγχθη ὁ ἀριθμὸς τῶν εισαγομένων διὰ σπουδᾶς τῆς Ἰατρικῆς θὰ ἀυξάνεται συνεχῶς, προκύπτει ὅτι μία μόνον λύσις ὑπάρχει: Ἡ ἐπιείγουσα ἰδρυσις Ἰατρικῶν Σχολῶν. Ἡ Ἑλβετία, μὲ πληθυσμὸν μικρότερον τοῦ πληθυσμοῦ τῆς Ἑλλάδος, ἔχει 6 Ἰατρικὰς Σχολάς, ἡ Φινλανδία, μὲ πληθυσμὸν ὀλιγώτερον τοῦ ἡμίσεος τῆς Ἑλλάδος, ἔχει 6 Ἰατρικὰς Σχολάς, ἡ Φινλανδία, μὲ πληθυσμὸν ὀλιγώτερον

του ήμισους της Ελλάδος, έχει 3 Πανεπιστήμια, τὸ δὲ Βέλγιον, με πληθυσμὸν ὅσον καὶ ἡ Ελλάς, έχει 4 Ἰατρικὰς Σχολὰς (Γάνδης, Λιέγης, Λουβαίν καὶ Βρυξελλῶν). Φρονῶ ὅτι οὐδεμία πρόβδος δύναται νὰ γίνῃ ἐν Ἑλλάδι, ἐφ' ὅσον δὲν ἐλαττωθῇ ὁ νῦν ἀσφυκτικὸς ἀριθμὸς τῶν 800 - 900 φοιτητῶν κατ' ἔτος. Ὑπάρχουν εἰσέτι τινὲς — εὐτυχῶς ὀλίγιστοι — ὑποστηρίζοντες ὅτι καὶ 800 καὶ 900 καὶ περισσότεροι εἶναι δυνατόν νὰ ἐκπαιδευθῶσιν ἱκανοποιητικῶς, ἀρκεῖ νὰ βελτιωθῶσιν οἱ διδάσκαλοι. Ἐν τοιαύτῃ περιπτώσει διατὶ δὲν τὸ ἐπεχίρησαν αἱ ἄλλαι χῆραι;

* * *

Δ' Θέμα : Ποῖον πρέπει νὰ εἶναι τὸ περιεχόμενον τῆς διδασκαλίας; Τοῦτο ἐξαρτᾶται ἐκ τῆς ἐννοίας τοῦ σκοποῦ τῆς προπτυχιακῆς ἐξετάσεως. Ὑπάρχουν δύο ἀντιλήψεις. Κατὰ τὴν α' ἡ προπτυχιακὴ ἐκπαίδευσις πρέπει νὰ θεωρῆται αὐτοτελὴς κύκλος, ἀποσκοπῶν εἰς τὴν προετοιμασίαν ἱατρῶν, δουναμένων νὰ ἀσκήσουν ἀμέσως τὸ ἔργον των, ἐκτὸς ἐὰν ἐπιθυμοῦν διὰ περαιτέρω σπουδῶν νὰ γίνων εἰδικοί. Κατὰ τὴν β' ἀντιλήψιν, ἡ προπτυχιακὴ ἐκπαίδευσις ἀποσκοπεῖ εἰς τὴν ἐκπαίδευσιν τῶν φοιτητῶν εἰς τὰς βασικὰς ἐπιστήμας καὶ εἰς τὴν προετοιμασίαν αὐτῶν πρὸς περαιτέρω μάθησιν. Ἀκολουθεῖται ἐνταῦθα ἐν πολλοῖς τὸ τοῦ Heidegger ὅτι ἀγνώσις εἶναι ἡ ἱκανότης τοῦ μανθάνειν».

Κατὰ τοὺς ὑποστηρίζοντας τὴν β' ταύτην ἀντιλήψιν, τὰ Πανεπιστήμια δὲν παράγουν ἱατροὺς, ἀλλὰ πτυχιούχους, οἵτινες ἐν συνεχείᾳ διὰ περαιτέρω κατάρτισεως θὰ καταστῶσιν ἱατροὶ εἴτε γενικοὶ (συνοικιακοὶ) ἱατροὶ εἴτε εἰδικοί. Οὕτω, πάντες δέον ν' ἀκολουθήσουν μεταπτυχιακὴν ἐκπαίδευσιν, εἰδικοί καὶ οἱ μέλλοντες ν' ἀσκήσουν γενικὴν ἱατρικὴν. Φυσικῶ τῷ λόγῳ, κατὰ τὴν προπτυχιακὴν ἐκπαίδευσιν οἱ φοιτηταὶ θὰ τυγχάνουν οικονομικῆς ἐνισχύσεως ὑπὸ τοῦ Κράτους, οἱ δὲ μετεκπαιδευόμενοι θὰ μισθοδοτοῦνται κανονικῶς. Κατὰ τὴν ἀντιλήψιν ταύτην, ἡ προπτυχιακὴ ἐκπαίδευσις πρέπει νὰ ἔχη δύο σκοποὺς: (α) τὴν προετοιμασίαν διὰ τὸ μέλλον ἀνευ-ἐπαγγελματικῆς, οὕτως εἰπεῖν, κατάρτισεως καὶ (β) τὴν προετοιμασίαν τῶν φοιτητῶν διὰ τὴν ἐπιμεληθῶσιν ἐκ τῆς μεταπτυχιακῆς ἐπαγγελματικῆς ἐκπαιδεύσεως. Οὕτω, τὸ προπτυχιακὸν πρόγραμμα θὰ πρέπει νὰ ἔχη τρία σκέλη: (α) ἐν σκέλει ὑποχρεωτικόν, ἀπαραίτητον διὰ τὴν μελλοντικὴν ἐξάσκησιν τοῦ ἔργου. (β) ἐπιμεληθῶσιν ἐκ τῆς μεταπτυχιακῆς ἐπαγγελματικῆς ἐκπαιδεύσεως. Οὕτω, ἄριστον σκέλος, ἐν τῷ ὁποίῳ ὑπάρχει ἱκανότης ἐπιλογῆς μεταξύ περιορισμένου ἀριθμοῦ κλάδων (ὁ εἰς λ.χ. θὰ θέλη περισσότεραν Βιοχημείαν, ὁ ἕτερος περισσότεραν Ἀνατομικὴν κ.ο.κ.). (γ) τρίτον σκέλος, τελείως προαιρετικόν (optional ἢ elective), ἔπερ δέον νὰ ἀνέρχεται τουλάχιστον εἰς τὸ 20% τοῦ συνολικοῦ χρόνου τῶν προπτυχιακῶν σπουδῶν.

Ὁ Sir Charles Illingworth λέγει: «δὲν δυνάμεθα νὰ διδάξωμεν τοὺς

φοιτητάς όλα. Άλλοτε ό σκοπός τής προπτυχιακής εκπαίδευσεως ήτο να περιλάβωμεν έντός τών όλίγων αύτων έτών όλην τήν Ιατρικήν γνώσιν. Σήμερον έχομεν πεισθῆ ότι ή Ιατρική εκπαίδευσις συνεχίζεται μεταπτυχιακώς. Ό Ιατρός είναι πλέον μεσήλιξ όταν δύναται να κινηθῆ άνέτως, και από εκεί και πέραν αντιμετωπίζει συνεχώς τραγικήν πάλην μεταξύ μαθήσεως και τών στεφανιαίων του άγγείων».

Τό περίφημον υπόμνημα Todd (1968) ένδεικτικώς λέγει: 'Η προπτυχιακή σπουδή τής Ιατρικής ως κύριον σκοπόν έχει όχι τήν δημιουργίαν έτοιμου Ιατρού, αλλά άπλώς τήν δημιουργίαν πεπαιδευμένου ανθρώπου, όστις έν συνεχεία διά τής μεταπτυχιακής παιδείας θα καταστή αξίος να ασκήση τό Ιατρικόν έργον. Ούτω, σκοπός τής προπτυχιακής εκπαίδευσεως δέον να είναι: (α) να καταστήση τόν φοιτητήν Ικανόν να κατανοή τήν επιστημονικήν βάση τής Ιατρικής και (β) να παράσχη εις τόν φοιτητήν γενικήν εισαγωγήν εις τας κλινικάς μεθόδους και τήν φροντίδα του άσθενούς εις τούς κυρίους κλάδους Παθολογίας και Χειρουργικής, έν συνδυασμῶ πρὸς εισαγωγήν εις τήν κοινω- νικήν και προληπτικήν Ιατρικήν.

Ένδιαφέρον είναι ότι εις δημοψήφισμα, μεταξύ φοιτητῶν άγγλικῶν Πανεπιστημίων, 73 % τών φοιτητῶν ετάχθησαν υπέρ τών αντίλήψεων του ύπομνήματος Todd.

* * *

Ε' Θέμα: Ποια μεταβολαί δέον να επέλθουν εις τό προπτυχιακόν πρόγραμμα παρ' ήμιν:

(α) Σύμπτυξις χρόνου διδασκαλίας μαθημάτων τινῶν. Έφ' όσον συνεχώς εισάγονται νέα μαθήματα, τό πρόγραμμα καθίσταται αναγκαστικώς συμφορητικόν και πληθωρικόν, έκτός εάν συμπτυχθῶσιν άλλα μαθήματα. Ούτω, λ. χ., πάντες συμφωνοῦν ότι ό αριθμός τών ώρῶν, όστις άφιεροῦται εις τήν Ανατομικήν είναι υπερβολικός. Είναι ανάγκη να δαπανᾶ ό φοιτητής τόσας ώρας διά να γνωρίζη τας εκφύσεις και καταφύσεις εκάστου τών πολυαριθμῶν μυῶν;

Κατά παλαιάν συνήθειαν, ό φοιτητής πρέπει να απομνημονεύη σωρείαν λεπτομερειῶν, τας όποιας, σημειωτέον, έντός μηνός λησμονεῖ κατά τό πλεῖστον, άνευ όμως σοβαρᾶς ζημίας, όταν σκεφθῶμεν με πόσον όλίγας γνώσεις Ανατομικῆς κινούμεθα έν τῇ Ιατρικῇ οί πλεῖστοι ήμῶν, οὐχι δέ άνεπιτυχῶς. Έξ άλλου, ό αριθμός ώρῶν διδασκαλίας και τό εὔρος τών γνώσεων πολλῶν ειδικοτήτων, πρέπει σοβαρῶς να περιοπῆ, διότι διά μὲν τούς πλείστους φοιτητάς βασικάί τινες μόνον γνώσεις τής ειδικότητος είναι έπαρκείς, ένῶ ό μέλλων να ειδικευθῆ εις τόν κλάδον έχει όλον τόν χρόνον να ασχοληθῆ μετ' αυτού μεταπτυχιακώς.

Δυστυχῶς οί καθηγηταί τών μαθημάτων αύτων μετὰ δυσκολίας δέ-

χονται πᾶσαν σύμπτυξιν, τονίζοντες τὴν σημασίαν τοῦ μαθήματός των διὰ πάντα ἱατρον. Ἄν καὶ οὐδεὶς, βεβαίως, πείθεται περὶ τῆς ὀρθότητος τῶν ἐπιχειρημάτων των, σύμπτυξις ἐπιτυγχάνεται μετὰ μεγίστων δυσχερειῶν, διὸ καὶ εἶναι κατὰ κανόνα μικρά.

(β) Προσθήκη νέων μαθημάτων. Ἡ πρόοδος τῆς Ἱατρικῆς καθιστᾷ τὴν προσθήκην εἰς τὸ curriculum νέων μαθημάτων ἀναγκαστικὴν. Οὕτως, ἀναφέρονται (i) Στοιχεῖα στατιστικῆς, ἅτινα βοηθοῦν τὸν ἱατρον νὰ σκέπτεται ποσοτικῶς, (ii) Γενετικὴ, Κοινωνικὴ Ἱατρικὴ, Βιοφυσικὴ, Ψυχολογία, Κοινωνιολογία, ὀλίγα τινὰ περὶ διοικήσεως Νοσοκομείων καὶ πρὸ παντὸς Δεοντολογία περὶ τρόπου συμπεριφορῆς πρὸς τοὺς ἀσθενεῖς, συναδέλφους καὶ τὰς ἀδελφὰς τῶν Νοσοκομείων, εἰς ἣν δυστυχῶς πολὺ ὑστεροῦμεν. Ἀπαραίτητος εἶναι ἡ ἐπὶ χρονικόν τι διάστημα θήτευσις τοῦ φοιτητοῦ ἐκτὸς τοῦ Νοσοκομείου, προσκολλημένου παρὰ τινι συνοικιακῷ ἱατρῷ ἢ εἰς ἱατρεῖον. Ὁ μέλλων ἱατρός δεόν νὰ γνωρίζῃ νὰ ἀντιμετωπίζῃ ἀσθενεῖς, ὄχι μόνον ἐντὸς τοῦ Νοσοκομείου, ἀλλὰ καὶ ἐκτὸς αὐτοῦ εἰς τὸ ἴδιον αὐτοῦ περιβάλλον. Ἐὰν τοῦ φοιτητῆς δὲν ἀποκτήσῃ ἐμπειρίαν τινὰ τῶν ἐκτὸς Νοσοκομείου ἀσθενῶν, ὁ χειρισμὸς αὐτῶν θὰ τοῦ εἶναι ἐξαιρετικῶς δυσχερής, με ἀποτέλεσμα νὰ παραπέμπῃ τοὺς πλείστους αὐτῶν ἀσκόπως εἰς τὰ Νοσοκομεία.

(γ) Μέγιστος περιορισμὸς τῆς θεωρητικῆς ἀπὸ ἀμφιθεάτρου διδασκαλίας καὶ αὐξήσις τοῦ χρόνου πρακτικῆς ἀσκήσεως. Ἡ ἱατρικὴ δὲν ἐκμανθάνεται εἰς τὰ ἀμφιθέατρα, ἀλλὰ εἰς τοὺς θαλάμους τῶν Νοσοκομείων. Ἐφ' ὅσον εἰς τὰ ἀμφιθέατρα, ἀλλὰ εἰς τοὺς θαλάμους τῶν Νοσοκομείων. Ἐφ' ὅσον ἐπιδιώκομεν νὰ καταρτίσωμεν ἱατροὺς με κριτικὴν σκέψιν, ἱκανοὺς νὰ ἀποροφῶν νέας ιδέας, πρέπει νὰ ἀσκήται ἡ λειτουργία τῆς κρίσεως. Ἡ διδασκαλία πρέπει νὰ εἶναι ἐνεργητικὴ. Γίνεται δεκτόν, ὅτι ἡ ξηρὰ διδασκαλία ὄχι μόνον δὲν ἐνισχύει τὴν κρίσιν, ἀλλ' ἀντιθέτως τὴν ἀναστέλλει. Δι' ὃ μετὰ τὴν προκλινικὴν περίοδον τὰ ἀπὸ ἀμφιθεάτρου μαθήματα σχεδὸν κατηργήθησαν. Ὁ φοιτητῆς παραμένει κατὰ τὸ πλεῖστον τῆς ἡμέρας ἐντὸς Νοσοκομείου. Ἐπιβάλλεται ὅπως τὸ Πανεπιστήμιον χρησιμοποίῃ διὰ τὴν ἐκπαίδευσιν τῶν φοιτητῶν ὄχι μόνον τὰς πανεπιστημιακὰς κλινὰς ἀλλὰ καὶ τὰς κλινὰς ἄλλων Νοσοκομείων καὶ Κλινικῶν, ἐφ' ὅσον ταῦτα πληροῦν βασικὰ κριτήρια. Τὰ μὴ πανεπιστημιακὰ Νοσοκομεία δύνανται σημαντικῶς νὰ συμβάλλουν εἰς τὴν πρακτικὴν ἀσκήσιν, διατηροῦντα ὁμως, βεβαίως, ὑπὸ πᾶσαν ἄλλην ἐποψίν τὴν πλήρη αὐτῶν αὐτονομίαν.

Δυστυχῶς, εἰς τινὰς κύκλους ἐπικρατεῖ ἡ ἀδηφάγος τάσις τῆς ἐπεκτάσεως διὰ τῆς δημιουργίας πανεπιστημιακῶν μονάδων-μαμμοῦθ. Τοῦτο ἀποτελεῖ ὀλέθριον σφάλμα. Ἀλλοίμονον ἐὰν καταργηθῇ πᾶσα ἐξωπανεπιστημιακὴ ἐπιστημονικὴ ἱατρικὴ δραστηριότης. Ἐν Ἀγγλίᾳ τὸ σύστημα χρησιμοποίησεως διὰ διδασκτικὸς σκοποὺς κλινῶν μὴ πανεπιστημιακῶν ἐπέτυχε πλήρως. Εἰς τοὺς μὴ πανεπιστημιακοὺς ἱατροὺς, ὅτινες ἀναλαμβάνουν τὴν ἀσκήσιν τῶν φοιτητῶν, τὸ Πανεπιστήμιον παρέχει ἐπίδομα. Οὕτως, αὐξάνεται

σημαντικῶς ὁ ἀριθμὸς τῶν κλινῶν, εἶναι δὲ γνωστὸν ὅτι δι' ἕκαστον φοιτητὴν ἀπαιτοῦνται 4-6 κλῖναι. Τὸ παράδειγμα τῆς Γαλλίας πρέπει νὰ γίνῃ εἰς ὅλους μᾶθημα. Μέχρι τοῦ Ματοῦ 1968 ἡ κατάστασις ἐν Γαλλίᾳ ἦτο φοβερά. Τὸ μονοπώλιον διδασκαλίας εἶχον μόνον τὰ πανεπιστημιακὰ Νοσοκομεῖα, ἐνῶ τὰ λοιπὰ, ἐκπροσωποῦντα τὸ 50% τῶν κλινῶν τῆς Γαλλίας, εἶχον ἀποκλεισθῆ. Κατὰ τὸ γ' πανεπιστημιακὸν ἔτος ἐνηργεῖτο φοβερὸς καὶ ἀπάνθρωπος διαγωνισμὸς ἀμίλλης, τὸ concours.

Ἐκ τῶν φοιτητῶν ἐπελέγετο ποσοστὸν 15 %, οἵτινες ἐγίνοντο internes. Μόνον οὗτοι ἀπέκτων κλινικὴν πεῖραν, ἐνῶ οἱ λοιποὶ, τὸ μέγιστον δηλαδὴ ποσοστὸν, ἀπεκλείετο πάσης πρακτικῆς ἀσκήσεως, ἐτελείωναν δὲ τὰς σπουδὰς των καὶ ἐλάμβανον τὸ πτυχίον χωρὶς ποτὲ νὰ εἰσέλθουν εἰς τοὺς θαλάμους, περιοριζόμενοι μόνον εἰς ἀκροάσεις παραδόσεων ἀπ' ἀμφιθέατρο.

Ἡ φοβερὰ αὕτη κατάστασις κατηργήθη ἀπὸ τοῦ 1968. Σήμερον ἐν Γαλλίᾳ ὅλοι οἱ φοιτηταὶ ἀπὸ τοῦ γ' ἔτους ἀσχοῦνται εἰς τοὺς θαλάμους 6 πρωίας τὴν ἐβδομάδα, βαθμηδὸν λαμβάνουν μέρος εἰς τὸ καθαρῶς ἰατρικὸν ἔργον, μετὰ ἔτος δὲ θεωροῦνται πλέον μέλη τοῦ ἰατρικοῦ προσωπικοῦ.

(δ) Παραλλήλως πρὸς τὴν κυρίαν ἔμφασιν εἰς τὴν πρακτικὴν ἀσκησιν, ἡ ἐκπαίδευσις βελτιοῦται διὰ τῆς εὐρείας χρήσεως ὀπτικοακουστικῶν μεθόδων, ὡς ἐπίσης καὶ τῆς συνδεδεασμένης διδασκαλίας (integrated teaching), εἰς τὴν συμμετέχουν καθηγηταὶ πλειόνων τμημάτων. Οὕτω, λ.χ., προκειμένου περὶ ἀρτηριακῆς ὑπερτάσεως συμμετέχουν εἰς τὴν διδασκαλίαν ὁ Παθολογοανατόμος, ὁ διδάσκων Παθολογικὴν Φυσιολογίαν, ὁ Φαρμακολόγος, ὁ Κλινικὸς κ.λπ. Διὰ τῆς μεθόδου ταύτης, μεταξὺ ἄλλων, ἀποφεύγονται ἐνοχλητικαὶ ἐπαναλήψεις, ὡς πολλάκις συμβαίνει σήμερον, τοῦ φοιτητοῦ διδασκομένου τὸ αὐτὸ θέμα ὑπὸ διαφόρων καθηγητῶν κεχωρισμένως. Ἐξ ἄλλου, σεμινάρια καθ' ἃ οἱ φοιτηταὶ συμμετέχουν ἐνεργῶς, κατεδείχθη ὅτι βοηθοῦν σημαντικῶς εἰς τὴν μάθησιν.

Ἐπαναλαμβάνεται, ὅτι ὁ φοιτητὴς πρέπει νὰ ἔχῃ ἱκανὸν ἐλεύθερον χρόνον διὰ θέματα τῆς προτιμῆσεώς του. Ἡ optional ἢ elective περίοδος τονίζεται σήμερον, ὑπὸ ὅλων σχεδὸν τῶν περὶ τὴν ἐκπαίδευσιν ἀσχολουμένων, ὅτι εἶναι χρησιμωτάτη, διότι οὕτω δίδεται εἰς τὸν φοιτητὴν ἡ εὐκαιρία ν' ἀσχοληθῇ μὲ θέματα τοῦ ἐνδιαφέροντός του.

Αἱ νέαι μέθοδοι διδασκαλίας δὲν πρέπει, βεβαίως, νὰ υἱοθετοῦνται ἀπλῶς διότι εἶναι νέαι. Ἐπιφύλαξις τις εἶναι χρήσιμος. Ὑπάρχουν ἐργασίαι καθ' ἃς συνεκρίθησαν ὑπὸ ἔποψιν ἀποδόσεως κλασσικαὶ μέθοδοι διδασκαλίας καὶ σύγχρονοι μέθοδοι, ὡς ἡ τῆς τηλεοράσεως κλειστοῦ κυκλώματος, προγραμματισμένης διδασκαλίας κ.λπ. Διηκριβώθη ὅτι δὲν ὑπῆρχε σαφὴς ὑπεροχὴ τῶν συγχρόνων αὐτῶν μεθόδων (Hart, 1966, Crayton καὶ Lysaught, 1964, κ.ἄ.).

Ὁ πίναξ τῆς ἐπομένης σελίδος παρέχει ἐν συντομίᾳ τὸ Πρόγραμμα τῆς προπτυχιακῆς ἐκπαίδευσέως ἐν ταῖς Ἰατρικαῖς Σχολαῖς τῶν σουηδικῶν Παν-

ΠΙΝΑΞ

Προπτυχιακαὶ ἰατρικαὶ σπουδαὶ ἐν Σουηδία

Πρῶτον-Δεύτερον ἐξάμηνον		Ἀνατομία. Ἱστολογία. Ἱατρικὴ στατιστικὴ. Ἱατρικὴ Γενετικὴ.	
Τρίτον - Τέταρτον ἐξάμηνον		Χημεία - Βιολογικὴ Χημεία. Φυσιολογία - Ἱατρικὴ. Φυσικὴ, Ψυχολογία.	
10 μῆνες		Παθολογικὴ Ἀνατομικὴ. Φαρμακολογία. Κλινικὴ Χημεία. Κλινικὴ Φυσιολογία. Προπαιδευτικὴ Παθολογία. Χειρουργικὴ. Ἀκτινολογία - Φωτοθεραπεία. Κοινωνικὴ Ἱατρικὴ - Ψυχιατρικὴ.	
I μέρος	5 μῆνες	Παθολογία. Χειρουργικὴ.	Κλινικὴ Χημεία. Κλινικὴ Φυσιολογία. Κλινικὴ Μικροβιολογία.
	5 μῆνες		
II μέρος	5 μῆνες	Ψυχιατρικὴ. Δερματολογία. Λοιμώδη νοσήματα.	
	5 μῆνες	Γονακικολογία - Μαιευτικὴ. Ὀφθαλμολογία. Ω.Ρ.Α. Ἱατροδικαστικὴ.	
	5 μῆνες	Παιδιατρικὴ. Ἵγγιεινὴ. Νευρολογία. Κοινωνικὴ Ἱατρικὴ.	

- Κατὰ τὰ πρῶτα δύο ἔτη ἡ διάρκεια τοῦ ἀκαδημαϊκοῦ ἔτους εἶναι 34 ἑβδομάδες, ἐνῶ κατὰ τὰ λοιπὰ 3,5 ἔτη εἶναι 40 ἑβδομάδες.
- Ἡ προπαιδευτικὴ φάσις τῶν 10 μηνῶν παρέχει θεωρητικὰς κυρίως βάσεις διὰ τὴν ἐπομένην κλινικὴν φάσιν τῶν 2,5 ἐτῶν.
- Κατὰ τὴν κλινικὴν φάσιν τῶν 2,5 ἐτῶν οἱ φοιτηταὶ παραμένουν ἐν τοῖς Νοσοκομείοις, οὐδέποτε παρακολουθοῦντες παραδόσεις ἀπὸ ἀμφιθεάτρου.
- Ἐξετάσεις ἐνεργοῦνται μόνον μετὰ τὴν προπαιδευτικὴν φάσιν, ὡς καὶ μετὰ τὸ πέρας τῶν σπουδῶν. Δὲν ὑπάρχουν ἄλλαι ἐνδιάμεσοι ἐξετάσεις.

επιστημίων, ὡς προσφάτως διεμορφώθη. Μελέτη τοῦ πίνακος δεικνύει, ὅτι εἶναι ἀξιόλογος, πρακτικὸς καὶ ἐφαρμοσίμος.

Ἔρχομαι νῦν εἰς τὸ θέμα τῶν ἐξετάσεων. Τὸ παλαιὸν σύστημα τῆς ἐφ'

ἀπαξ ἐξετάσεως τοῦ φοιτητοῦ εἰς τὸ τέλος τοῦ ἔτους ἐφ' ὅλης τῆς ὕλης, κρίνεται ὡς οὐχὶ ἱκανοποιητικόν. Δὲν πρέπει νὰ λησμονῆται ὁ διδακτικὸς χαρακτήρ τῶν ἐξετάσεων. Ἡ ἐκτίμησις τῆς ἀποδόσεως τοῦ φοιτητοῦ πρέπει νὰ εἶναι συνεχῆς, διὰ συχνῶν ἀσκήσεων, ὡς ἐπίσης καὶ διὰ ἐργασιῶν, αἵτινες δίδονται εἰς ὁμάδα φοιτητῶν διὰ συλλογικὴν ἐργασίαν. Οὕτως, οἱ φοιτηταὶ ἀσκοῦνται εἰς τὴν συγκέντρωσιν πληροφοριῶν, εἰς τὴν ταξινομήσιν τῶν γνώσεων καὶ διατύπωσιν τῶν νοημάτων. Τέλος, τὸ σύστημα τῶν ἐξετάσεων διὰ τῶν ἐρωτήσεων πολλαπλῆς ἐκλογῆς (multiple choice questions) ὑπερτερεῖ τῶν ἐν χρήσει μεθόδων.

Βεβαίως καὶ ἀκραταὶ ἀντιλήψεις ἔχουν διατυπωθῆ. Οὕτω, τινὲς ὑποστηρίζουν ὅτι αἱ ἐξετάσεις κύριον σκοπὸν ἔχουν νὰ γνωρίζῃ ὁ ἴδιος ὁ φοιτητῆς ποῦ εὐρίσκεται. Διὸ καὶ εἰς τινὰ ἀμερικανικὰ Πανεπιστήμια οἱ φοιτηταὶ δὲν ἀναγράφουν τὸ ὄνομα αὐτῶν ἐπὶ τῆς ἐργασίας, ἢ δὲ βαθμολόγησις γίνεται χωρὶς ὁ καθηγητῆς νὰ γνωρίζῃ ποῖον φοιτητὴν βαθμολογεῖ. Οὕτως, ὁ φοιτητῆς μόνον καὶ οὐχὶ ὁ καθηγητῆς γνωρίζει τὰ τῆς προόδου τοῦ πρώτου. Φρονῶ ὅτι ὁ νεωτερισμὸς αὐτὸς εἶναι ὑπερβολικὸς. Δὲν πρέπει ἄλλωστε νὰ λησμονῶμεν, ὅτι, ἂν μὴ τι ἄλλο, ἡ ζωὴ εἶναι συνεχῆς ἀμιλλα καὶ θάττον ἢ βράδιον πρέπει ὁ ἄνθρωπος, ἄρα καὶ ὁ φοιτητῆς, νὰ συμφιλιωθῇ μὲ τὴν σκληρὰν ταύτην ἀλήθειαν. Ἄλλωστε ἡ κοινωνία, ἥτις ἐπιβαρύνεται μὲ τὰ τεράστια οικονομικὰ βάρη τῆς ἱατρικῆς ἐκπαιδεύσεως, τρέφει τὴν ἐλπίδα ὅτι θὰ ἔχῃ καλοὺς ἰατροὺς, ἀπαιτεῖ δὲ ἀπὸ τὸ Πανεπιστήμιον ὅπως τῆς παρέχῃ τὰ πρὸς τοῦτο ἐχέγγυα.

Συγκρίνων τις τὰ ἐπιτελεσθέντα εἰς τὸ κεφάλαιον τῆς ἱατρικῆς ἐκπαιδεύσεως ἐν Μεγάλῃ Βρεταννίᾳ καὶ ἐν Η. Π. Α., καταλήγει εἰς τὴν διαπίστωσιν ὅτι, ἐν ἀντιθέσει πρὸς τοὺς Ἀμερικανοὺς οἵτινες ἐπιδεικνύουν μεγάλην σπουδὴν περὶ τὴν υἰοθέτησιν νέων μεθόδων καὶ συστημάτων, οἱ Βρεταννοὶ εἶναι συντηρητικώτεροι, εἰσάγοντες νεωτερισμοὺς μετὰ μακρὰν μόνον περίσκεψιν καὶ μελέτην. Ἴσως ἡ μέθοδος αὕτη προφυλάσσει ἀπὸ ἀκροβασίας οὐχὶ σπανίως ἐπικινδύνους. Ἀσφαλῶς ὑπάρχει κακεντρέχεια εἰς τὸ λεχθὲν πρὸ ἐτῶν ὑπὸ ἀμερικανοῦ κριτικοῦ: «Οὐδεμία ἄλλη χώρα παρήγαγε τόσα σοφὰ σχέδια περὶ βελτιώσεως τῆς ἱατρικῆς ἐκπαιδεύσεως ὅσον ἡ Μεγάλῃ Βρεταννία, ἀλλὰ συγχρόνως οὐδεμία ἄλλη χώρα ἐπραξε τόσα ὀλίγα ὑπὲρ αὐτῆς».

Ἡ Ἀγγλία δὲν ἔχει τὰ ἀπεριόριστα οικονομικὰ μέσα τῶν Ἑνωμένων Πολιτειῶν, διὸ καὶ τὰς 6 - 7000 λίρας, τὰς ὁποίας δαπανᾷ διὰ τὴν δημιουργίαν ἐνὸς ἐκάστου ἱατροῦ, προσπαθεῖ νὰ τὰς δαπανᾷ κατὰ τὸν καλύτερον τρόπον.

Πάντως, παράδοξα καὶ ἀντινομίαὶ ὑπάρχουν εἰσέτι πολλαί. Ἄρκει κανεὶς νὰ τὰς σκεφθῇ. Παραδείγματα :

Ἐφ' ὅσον οἱ πλεῖστοι φοιτηταὶ θὰ ἀσκήσουν ἱατρικὴν ἐκτὸς Νοσοκομείων, δὲν εἶναι ἄραγε ἀντινομία νὰ διδάσκωνται τὴν ἱατρικὴν μόνον ἐντὸς τῶν Νοσοκομείων, ὅπου τὸ ὕλικόν τῶν ἀσθενῶν εἶναι τόσον διάφορον τοῦ ὕλικου

τὸ ὁποῖον θὰ συναντήσουν ἐν τῇ πράξει; Ἐν Μεγάλῃ Βρεταννίᾳ μόνον τὸ Πανεπιστήμιον τοῦ Ἑδιμβούργου ἔχει ἔδραν Γενικῆς Ἱατρικῆς (General Practise), διὰ τὴν ὁποίαν εἶναι ὑπερήφανον καὶ δικαίως.

Δὲν εἶναι ἐπίσης ἀντινομία νὰ διδάσκωμεν τοὺς φοιτητὰς ὅτι πρέπει νὰ εἶναι συστηματικοὶ κατὰ τὴν λήψιν τοῦ ἱστορικοῦ καὶ τὴν ἀντικειμενικὴν ἐξέτασιν, ἐνῶ οὗτοι βλέπουν ἡμᾶς νὰ ἐξετάζωμεν τὸν ἀσθενῆ κατὰ ἀσυστηματοποίητον καὶ ἐπιπόλαιον τρόπον, στηριζόμενοι κυρίως εἰς τὰ ἐργαστηριακὰ βοηθήματα, προκειμένου νὰ θέτωμεν διάγνωσιν;

Δὲν εἶναι ἀντινομία νὰ συνηθίζωμεν τοὺς φοιτητὰς ἐντὸς τῶν Νοσοκομείων εἰς τὴν πολυτελεῆ ἐργαστηριακὴν βοήθειαν καὶ συμπαραστάσιν, ἐνῶ ἀργότερον, ἐν τῇ πράξει, μόνον τὰ πλεόν στοιχειώδη ἐργαστηριακὰ βοηθήματα θὰ δύνανται νὰ ἔχουν εἰς τὴν διάθεσίν των;

Ἐν Ἑλλάδι ὑστεροῦμεν εἰσέτι κατὰ πολὺ, ἂν καὶ πολὺ ἐνδιαφέρον ἐπιδεικνύεται διὰ τὴν βελτίωσιν τῶν ἐκπαιδευτικῶν μεθόδων καὶ συστημάτων. Κατ' ἐμέ, ὅμως, καὶ τὸ ἰδεωδέστερον ἔτι σύστημα ἱατρικῆς ἐκπαιδεύσεως πρόκειται νὰ ἀποτύχη, ἐφ' ὅσον δὲν ληφθοῦν μέτρα διὰ τὴν ἀποσυμφόρησιν τῶν ἀσφυκτιουσῶν τάξεών μας. Τοῦτο — μὴν αὐταπατώμεθα — θὰ ἐπιτευχθῆ μόνον διὰ τῆς ἰδρύσεως νέων Ἱατρικῶν Σχολῶν. Διὸ καὶ τοῦτο πρέπει νὰ εἶναι τὸ πρῶτιστον μέλημά μας.

ΠΑΝΑΓΙΩΤΟΥ ΔΗΜ. ΓΕΩΡΓΑΚΟΠΟΥΛΟΥ

Υφηγητοῦ

Διευθυντοῦ - Ἱατροῦ τοῦ Θεραπευτηρίου «Ὁ Εὐαγγελισμὸς»

«ΠΡΟΛΗΨΙΣ» ΚΑΡΚΙΝΟΥ

Ἡ κοινωνικὴ σημασία τοῦ καρκίνου τονίζεται ἀπὸ τὸν ρόλον, τὸν ὁποῖον παίζει τὸ περιβάλλον εἰς τὴν ἀνάπτυξιν του. Βεβαίως, ἡ ἔννοια ζωῆ ἀποτελεῖ τὴν ἐκδήλωσιν τῆς σχέσεως ὄντος καὶ περιβάλλοντος. Πράγματι, δὲν ὑπάρχει ἔννοια ζωῆς ἄνευ τῆς δράσεως τοῦ περιβάλλοντος ἐπὶ τοῦ ὄντος καὶ τῆς ἀντιδράσεως τοῦ τελευταίου εἰς τὴν δρᾶσιν ταύτην. Κατὰ συνέπειαν, ἡ φυσιολογικὴ πορεία τῆς ζωῆς προϋποθέτει ὄρια δράσεως τοῦ περιβάλλοντος. Ἐπὶ ὑπερβολῆς τῶν ὀρίων αὐτῶν εἶναι φυσικὸν νὰ διαταράσσεται ἡ φυσιολογικὴ πορεία τῆς ζωῆς τοῦ ὄντος. Δύναται, δηλαδὴ, ὁ ζῶν ὄργανισμὸς νὰ ζῆ μόνον ἐφ' ὅσον τὸ περιβάλλον δὲν διαταράσσει τὸν μεταβολισμὸν του.

Μίαν τῶν διαταραχῶν τῆς φυσιολογικῆς πορείας τῆς ζωῆς τοῦ ἀνθρώπου ἀποτελεῖ καὶ ἡ ἀνάπτυξις τῆς νόσου *καρκίνος* ἐπ' αὐτοῦ. Ὁ ὄρος καρκίνος περιλαμβάνει μεγάλην τάξιν κακοήθων νεοπλασιῶν μὲ ποικίλην ἐκδήλωσιν καὶ πορείαν καὶ ἄγνωστον τὸν μηχανισμὸν δημιουργίας του.

Σημασίαν ἔχει τὸ γεγονός, ὅτι σήμερον, πολλοὶ ἐρευνηταί, ὡς οἱ Hadlow καὶ Boyland, πιστεύουν, ὅτι τὸ περιβάλλον ἀποτελεῖ τὴν αἰτίαν ἀναπτύξεως καρκίνου ἐπὶ τοῦ ἀνθρώπου εἰς 80 - 90 % τῶν περιπτώσεων. Θὰ πρέπει νὰ λεχθῆ, ἐπίσης, ὅτι τὸ περιβάλλον δὲν ἀποτελεῖ σταθερὰν ἔννοιαν, ἀλλὰ, ἐκτὸς τῶν γεωγραφικῶν καὶ ἐποχικῶν συνθηκῶν, τὸ ἐπηρεάζουν καὶ αἱ συνεχεῖς μεταβολαί, αἱ ὁποῖαι λαμβάνουν χώραν λόγῳ τῆς τεχνολογικῆς κυρίως ἐξελίξεως (δημιουργία ὄλο καὶ νέων ἐργοστασιῶν μὲ ἀποτέλεσμα ἀπελευθέρωσιν χημικῶν προϊόντων, ἀνάπτυξιν νέων μέσων ἐπικοινωνίας μὲ ἀποτέλεσμα τὴν εἰς τὸ περιβάλλον ἀπελευθέρωσιν ἀερίων ἢ χημικῶν μέσων ἢ ἀκόμη καὶ ἐπηρεασμοῦ τῆς ψυχικῆς σφαίρας ὑπὸ συγκινήσεων κ.λπ.). Ἐπίσης, ἐκτὸς τοῦ ἐξωτερικοῦ περιβάλλοντος, θὰ πρέπει νὰ ληφθῆ ὑπ' ὄψιν καὶ τὸ ἄς ἀναφερθῆ οὕτως, ἐσωτερικὸν περιβάλλον.

Κλινικαί, κυρίως, παρατηρήσεις ἀπεκάλυψαν τὴν σημασίαν τοῦ περιβάλλοντος εἰς τὴν ἀνάπτυξιν τοῦ καρκίνου. Οὕτω, π.χ., τὸ 1775 ὁ Percivall Pott ἀπέδωσε τὴν ἀνάπτυξιν καρκίνου τοῦ ὄσχευος τῶν καπνοδοχοκαθαριστῶν εἰς τὴν ἐπίδρασιν τῆς αἰθάλης ἐπὶ τοῦ δέρματος. Ἐκατὸν ἔτη, περίπου, βραδύτερον ὁ Josepy Bell περιέγραψε καρκίνον τοῦ δέρματος ἐπὶ τῶν ἐργατῶν τῆς τότε νεοσυσταθείσης βιομηχανίας ἐλαίου ἀσφαλτοῦχου σχιστολίθου. Τὸ 1920 περιεγράφη ὁ καρκίνος τῶν χειριστῶν κλωστικῶν μηχανῶν, ὅστις ἀπ-

εδόθη εις τὴν δρῶσιν ἐπὶ τοῦ δέρματος τοῦ χρησιμοποιουμένου διὰ λίπανσιν ὀρυκτελαίου. Ἐκτοτε ἐπηκολούθησε μεγάλη ἔρευνα, τόσον διὰ κλινικῆς παρατηρήσεως ὥσον καὶ πειραματικῶς, διὰ τὴν μελέτην τῆς σημασίας διαφόρων παραγόντων εἰς τὴν ἀνάπτυξιν καρκίνου ἐπὶ τοῦ ἀνθρώπου. Ἡ τεραστία ἀνάπτυξις τῆς βιομηχανίας καὶ ἡ σημασία τῶν προϊόντων ἢ μέσων χρησιμοποιουμένων ὑπ' αὐτῆς εἰς τὴν ἀνάπτυξιν τοῦ καρκίνου, ἀπέτελεσαν τὴν αἰτίαν τῆς ἐπεκτάσεως τῆς ἐρευνῆς.

Οἱ γνωστοὶ ἢ ὑποπτοὶ παράγοντες, μέσῳ τῶν ὁποίων τὸ περιβάλλον δρᾷ καὶ ἀναπτύσσεται καρκίνος ἐπὶ τοῦ ἀνθρώπου, δύνανται νὰ καταταγῶσιν εἰς ὁμάδας. Οὕτως, ἔχομεν χημικοὺς παράγοντας, φυσικοὺς, φυσικομηχανικοὺς καὶ βιολογικοὺς. Ἐπὶ πλεόν, εἶναι πιθανόν καὶ ὁρμονικοὶ παράγοντες, ἔχοντες σχέσιν μὲ τὴν ἀνάπτυξιν τοῦ καρκίνου ἐπὶ τοῦ ἀνθρώπου, νὰ ἀποτελοῦν καὶ ἀντανάκλασιν ἐκ τοῦ περιβάλλοντος (σχέσις μεταξὺ τῶν δύο φύλων). Ἐπίσης, τὸ περιβάλλον, ὑπὸ τὴν ἐννοίαν γεωγραφικῆς θέσεως ἢ καὶ γενικῶς συνθηκαὶ διαβιώσεως, φαίνεται νὰ ἔχη τὴν σημασίαν του, ὡς ἐπιδημιολογικαὶ παρατηρήσεις βεβαιώνουν, εἰς τὴν ἀνάπτυξιν καρκίνου ἐπὶ τοῦ ἀνθρώπου.

Χημικοὶ παράγοντες.

Τὸ 1915 οἱ Katsusaburo Yamagiwa καὶ Koichi Ichikawa προεκάλεσαν πειραματικῶς καρκίνον τοῦ δέρματος κονίικλου, κατόπιν παρατεταμένης τοπικῆς ἐφαρμογῆς ἀνθρακοπίσεως. Οὕτως, ἤρχισεν ἡ πειραματικὴ διερεύνησις τῆς καρκινογόνου δράσεως ὀρισμένων οὐσιῶν, ἢ ὁποία συνεχίσθη διὰ τῶν ἐργασιῶν τοῦ Hidejiro Tsutsui καὶ ἄλλων (Al. Haddow). Συνέχεια τῆς πειραματικῆς ἐρευνῆς ἀπέτελεσεν ἡ χημικὴ ἀνάλυσις τῶν καρκινογόνων οὐσιῶν. Ἐκ τῶν πρωτεργατῶν τῆς ἐρευνῆς αὐτῆς ἦσαν οἱ Kennaway, Cook, Bruno Bloch, Willy Dreifuss, Ernest, Otto Rosenheim, Horold King, Ludwig Rehn καὶ ἄλλοι (Al. Haddow, 1971).

Διὰ τῶν χημικῶν ἐρευνητῶν ἀπεδείχθη, ὅτι καρκινογόνοι οὐσίαι τῆς ἀνθρακοπίσεως ἦσαν πολυκυκλικοὶ ὕδρογονάνθρακες.

Οἱ πολυκυκλικοὶ ὕδρογονάνθρακες περιέχονται εἰς φυσικὰ ἢ βιομηχανικὰ προϊόντα. Φυσικὰ προϊόντα, ἅτινα περιέχουν πολυκυκλικούς ὕδρογονάνθρακας, εἶναι κυρίως τὸ πετρέλαιον καὶ ὁ καπνὸς (tobacco). Βιομηχανικὰ προϊόντα, περιέχοντα πολυκυκλικούς ὕδρογονάνθρακας, εἶναι ὡς ἐπὶ τὸ πλεῖστον ἡ πίσσα, ἡ αἰθάλη, ἡ ἀσφαλτος, ἡ παραφφίνη καὶ ἄλλα (Hueper, Burney). Ἡ ἀποκάλυψις τοῦ χημικοῦ τύπου τῶν καρκινογόνων ὕδρογονάνθρακων ἤρχισε τὸ 1930 ὑπὸ τῶν Kennaway καὶ Cook. Οὕτως, ἀπεμονώθησαν ἢ καὶ παρασκευάσθησαν συνθετικῶς πολλοὶ πολυκυκλικοὶ ὕδρογονάνθρακες, ὡς (benjpyrene) βενζιπυρένιον, (dibenzanthracene) διβεζανθρακένιον, (me-

thylcholanthrene) μεθυλχολανθρένιον, τὸ τελευταῖον συντετίθετο ὑπὸ χολικῶν ὀξέων, καὶ ἄλλοι.

Ἡ καρκινογόνος ἱκανότης τῶν πολυκυκλικῶν ὑδρογονανθράκων ἀπεδείχθη πειραματικῶς. Ἐπάλεψις, εἰσαγωγή δι' ἐνέσεων ἢ καὶ χορήγησις μετὰ τῆς τροφῆς τῶν πολυκυκλικῶν ὑδρογονανθράκων εἰς πειραματόζωα προεκάλεσε καρκίνον τοῦ δέρματος, τοῦ πνεύμονος, τοῦ στομάχου, τοῦ ἐγκεφάλου, τῶν νεφρῶν καὶ ἄλλων ὀργάνων.

Ἀξωχρωστικαὶ ἐνώσεις.

Ἐπὶ ἐργατῶν ἐργοστασιῶν παραγωγῆς χρωμάτων ἀνιλίνης παρατηρήθη συχνὰ ἀνάπτυξις καρκίνου τῆς οὐροδόχου κύστεως. Ἡ κλινικὴ αὕτη παρατήρησις ὠδήγησεν εἰς τὴν σπουδὴν τῆς καρκινογόνου σημασίας διαφόρων χημικῶν προϊόντων τῆς ομάδος αὐτῆς. Ἡ μακρὰ ἐκθεσις κονίκλων εἰς b-naphthylamine ἢ ἡ ὑποδόρειος χορήγησις τούτου εἰς κύνιας προεκάλεσε καρκίνον τῆς οὐροδόχου κύστεως τῶν πειραματοζώων (Hueper, 1957). Ἡ χορήγησις οὐροδόχου κύστεως τῶν πειραματοζώων εἰς πειραματόζωα prodimethylaminoazobenzene καὶ aminoazotoluene εἰς πειραματόζωα προεκάλεσε κίρρωσιν τοῦ ἥπατος, ἢ ὅποια τελικῶς ἐξελιχθῆ εἰς καρκίνον. Τὸ αὐτὸ ἀποτέλεσμα εἶχεν ἡ χορήγησις μετὰ τῆς τροφῆς εἰς πειραματόζωα carbontetrachloride ἢ chloroform. Ἡ χορήγησις ὁμοῦ 2-acetylaminofluorine εἰς πειραματόζωα προεκάλεσε καὶ καρκίνον τοῦ μαστοῦ, τῶν ἰδρωτοποιῶν ἀδένων καὶ τῶν νεφρῶν (Weisburger, 1958).

Τὸ ἐσωτερικὸν περιβάλλον ἀφορᾷ εἰς τὴν ὁρμονικὴν κατάστασιν καὶ τὴν διατροφὴν.

Ἡ ὁρμονικὴ ἀνισορροπία ὁδηγεῖ εἰς τὴν ἐμφάνισιν τουλάχιστον πέντε τύπων ὄγκων (Ackerman - Del Regato, 1962). Τὰ οἰστρογόνα ἀνήκουν εἰς τοὺς χημικοὺς καρκινογόνους παράγοντας καὶ διακρίνονται εἰς τὰ ὑπὸ τοῦ ὄργανισμοῦ παραγόμενα καὶ τὰ συνθετικῶς παρασκευασθέντα, ὡς εἶναι ἡ diethylstilbestrol καὶ τὸ triphenylethylene. Ὑπερβολικὴ παραγωγή οἰστρογόνων ἐσωτερικῶς ἢ ἡ χορήγησις τούτων ἐξωτερικῶς προκαλεῖ αὐξησιν τῆς συχνότητος τοῦ καρκίνου τοῦ μαστοῦ, τῶν ὄρχεων καὶ τοῦ τραχήλου τῆς μήτρας. Ἀντιθέτως, ἡ ἀφαίρεσις τῶν ὠοθηκῶν, ἢ ἡ μείωσις τῶν οἰστρογόνων τοῦ ὄργανισμοῦ μειώνει τὴν συχνότητα ἀναπτύξεως καρκίνου τοῦ μαστοῦ. Ἐπίσης, εἰς τὰς θηλασάσας γυναῖκας ἀναπτύσσεται σπανιότερον ὁ καρκίνος τοῦ μαστοῦ. Τὸ ἀντίθετον συμβαίνει, ὅσον ἀφορᾷ τὴν συχνότητα τοῦ καρκίνου τοῦ τραχήλου τῆς μήτρας, εἰς τὰς γυναῖκας μὲ ἱστορικὸν ἑνωρίδι καὶ πολλαπλῶν γάμων, ὡς καὶ πολλῶν τοκετῶν.

Ἡ ἐμφύτευσις ὠοθήκης ὑποδορεῖται εἰς ἐγκύους ἐπίμυας προεκάλεσε τὴν ἀνάπτυξιν καρκίνου τοῦ μαστοῦ. Ἡ δι' ἐνέσεως χορήγησις οἰστρογόνων εἰς ἄρρενας μῦς προεκάλεσε τὴν ἀνάπτυξιν καρκίνου τοῦ μαστοῦ ἐπ' αὐτῶν

(Lacassagne, 1932). Τοῦτο ἀπεώρα ὀρισμένην φυλήν μυῶν καὶ εἰδικῶς ἐκείνην τὴν φυλήν τῆς ὑποίας τὰ θήλαα προσεβάλλοντο ὑπὸ καρκίνου τοῦ μαστοῦ.

Ὁ Gardner (1953) ὑποστηρίζει, ὅτι ἡ δι' ἐνέσεως χορήγησις οἰστρογόνων εἰς πειραματόζωα προεκάλεσε καὶ ἄλλα εἶδη νεοπλασιῶν, ὡς ἀδένωμα ὑποφύσεως, καρκίνου τοῦ ἐντέρου, τῶν ὄρχεων, τοῦ τραχήλου τῆς μήτρας καὶ λευχαιμίας. Ἡ ἀνάπτυξις καρκίνου τοῦ μαστοῦ ἐπὶ ἀνδρῶν, εἰς τοὺς ὁποίους ἐχορηγήθη ἐπὶ μακρὸν χρονικὸν διάστημα diethylstilbestrol ἀποδεικνύει, ὅτι τοῦτο εἶναι καρκινογόνον (Benson, 1957).

Ἡ σημασία τῆς διαίτης.

Ἡ διαίτα ἀποτελεῖ παράγοντα ἐμμεσον ἐπηρεασμοῦ τῆς συχνότητος τοῦ καρκίνου. Ἡ στέρησις τῶν λιποειδῶν ἐπὶ τῆς τροφῆς τῶν μυῶν, κατὰ 1/3, μειώνει τὴν ἀνάπτυξιν τοῦ καρκίνου τοῦ μαστοῦ ἐπ' αὐτῶν. Ἡ ἔλλειψις ἰωδίου πιθανὸν νὰ καίῃ ρόλον εἰς τὴν ἀνάπτυξιν τοῦ καρκίνου τοῦ θυρεοειδοῦς καὶ ἡ μείωσις πρωτεϊνῶν καὶ βιταμινῶν εἰς τὴν διαίταν τῶν πασχόντων ἐκ νόσου Plummer - Vinson, ἀφρικανικῶν λαῶν, προκαλεῖ καρκίνου τοῦ ἥπατος καὶ τοῦ φάρυγγος (Ackerman - Del Regato, 1962). Μύες μὲ χαμηλὴν διαίταν κυστίνης ἀναπτύσσουν ὀλιγώτερον methylechlolanthene, τὸ ὅποιον προκαλεῖ λευχαιμίας.

Ἡ μείωσις τῆς riboflavin, μέσῳ τῆς διατροφῆς, ἔχει ὡς ἀποτέλεσμα τὴν μείωσιν τῆς συχνότητος ἀναπτύξεως ἡπατώματος εἰς τὰ πειραματόζωα. Μέσῳ τῆς διαίτης, ἀσφαλῶς, ἐπηρεάζεται καὶ ὁ ὁρμονικὸς μεταβολισμὸς. Θὰ πρέπει, βεβαίως, νὰ ὑπάρχῃ ἀλληλεπίδρασις ἢ νὰ ἐπηρεάζεται ἡ διαίτα καὶ ἡ ὁρμονικὴ κατάστασις ἀπὸ τὴν γονιδιακὴν ὑπόστασιν τοῦ ὄργανου. Διὰ τὴν σημασίαν τῶν γονιδίων ἀναφερόμεθα εἰς ἐπόμενον μέρος τῆς μελέτης.

Ἡ σημασία τῶν ἰῶν.

Μία ἐκ τῶν παλαιότερων θεωριῶν, σχετικῶν μὲ τὴν ἀνάπτυξιν τοῦ καρκίνου, εἶναι, ὅτι τὸ καρκινικὸν κύτταρον ὑπάρχει ἐκ καταβολῆς ἢ ἀναπτύσσεται αὐτομάτως καὶ ἡ ἱκανότης τοῦ καρκινογόνου περιορίζεται εἰς τὴν δημιουργίαν συνθηκῶν, αἱ ὁποῖαι ἐπιτρέπουν εἰς τὸ προϋπάρχον νεοπλασματικὸν κύτταρον νὰ ἐξελιχθῇ. Ἐν τούτοις, πειράματα in vitro ἐδείξαν, ὅτι ἀπλᾶ κύτταρα δύνανται νὰ μετατραποῦσι κατ' εὐθείαν, ἀπὸ ἕνα φυσιολογικὸν στάδιον εἰς ἕνα κακόηθες, τῇ δράσει ἰῶν ἢ χημικῶν καρκινογόνων (Gelboin, 1971).

Εἶναι γνωστὸν, ὡς ἀποδεδειγμένον, ὅτι ἰὸς προκαλεῖ τὸ λεμφοσάρκωμα τοῦ Burkitt καὶ ὁ ἰὸς Bittner προκαλεῖ καρκίνου τοῦ μαστοῦ εἰς ἐπίμυα (Bittner, 1936).

Ὁ Rous, τὸ 1911, παρετήρησε τὴν αὐτόματον ἀνάπτυξιν ὄγκων εἰς ὄρνιθας, οἱ ὅποιοι μετεδίδοντο κατόπιν ἐνέσεως ὑλικῶ ἔκ τοῦ ὄγκου ἔκ τοῦ ὁποίου, δι' εἰδικῆς διηθήσεως, εἶχον ἀφαιρεθῆ τὰ κύτταρα καὶ δὲν περιεῖχε μικρόβια. Οἱ ὄγκοι αὐτοὶ ὠνομάσθησαν σάρκωμα τοῦ Rous. Συγχρόνως, σχεδόν, Ἰάπωνες ἐρευνῆται παρετήρησαν τὴν μετάδοσιν διηθημένου μυξοσαρκώματος εἰς ὄρνιθας. Οἱ ὄγκοι αὐτοὶ ἀνεπτύχθησαν, ἐνῶ εἰς τὸ ἐμβολιασθὲν ὑλικὸν δὲν ὑπῆρχον ζῶντα κύτταρα ἰστοῦ ἔκ τοῦ ὄγκου. Ἐπίσης, οἱ ἔκ τοῦ ἐμβολιασμοῦ ὄγκοι ἀνεπτύχθησαν ἐντὸς 3 ἡμερῶν, ἐνῶ διὰ καρκινολογίων παραγόντων ἢ ἀνάπτυξις ὄγκου ἀπαιτεῖ χρονικὸν διάστημα τουλάχιστον 6 ἑβδομάδων. Ἐνδιαφέρον, ἐπίσης, εἶναι, ὅτι αἱ ὄρνιθες ἀπέπτυξαν ἀντισώματα διὰ τὸν ἰὸν Rous. Ὁ Shope (1933) ἀπεκάλυψεν, ὅτι θήλωμα τῶν ἐπιμύων δύναται νὰ μεταδοθῆ, κατόπιν μετεμφυτεύσεως διηθήματος τούτου, καὶ ὅτι εἰς τὸ αἷμα τῶν πειραματοζῴων ἀνεπτύχθησαν εἰδικὰ ἀντισώματα ὡς προϊόντα τοῦ ὄγκου.

Ὁ Gross (1951) ἀπέδειξε ἐπίσης, ὅτι λευχαιμία ἐπιμύων μεταδίδεται εἰς νεογέννητα πειραματόζωα διὰ διηθήματος ἰστῶν ἄνευ ζῶντων κυττάρων. Ἐπίσης, ὑπάρχουν ἐνδείξεις, ὅτι μερικαὶ λευχαιμιαὶ ἐπὶ τοῦ ἀνθρώπου προκαλοῦνται ὑπὸ ἰῶν. Ὁ Gallo καὶ οἱ συνεργάται του (Gelboin, 1971), προσφάτως, ἀνεῦρον ἓνα ἔνζυμον ἐξ ἰοῦ εἰς ὄλους τοὺς πάσχοντας ἔκ λευχαιμίας, τοὺς ὁποίους ἐξήτασαν, καὶ δὲν ἀνεῦρον τοῦτο εἰς τοὺς μάρτυρας (ὕγιεις).

Τῆ δράσει ἀκτίνων ἢ καρκινολογίων οὐσιῶν, πειραματικῶς, προσκλήθη λευχαιμία εἰς μῦς, ἢ ὅποια δύναται νὰ μεταβιβασθῆ εἰς ἄλλους μῦς διὰ μορίων, ἅτινα ὁμοιάζουν πρὸς τοὺς ἰοὺς. Τὸ γεγονός αὐτὸ ἀποτελεῖ αἰτίαν νὰ ὑποστηρίζεται ὅτι ὁ καρκίνος προκαλεῖται ὑπὸ ἰῶν.

Παρὰ τ' ἀνωτέρω, ὅσον ἀφορᾷ τὸν καρκίνον ἐπὶ τοῦ ἀνθρώπου, δὲν ὑπάρχουν εἰμὴ ἀσαφεῖς ἐνδείξεις διὰ τὴν πρόκλησιν μόνον λευχαιμίας ἐπ' αὐτοῦ. Ἐάν, βεβαίως, ἀποδειχθῆ ὅτι, ἔστω καὶ ὠρισμένοι τύποι λευχαιμίας ἐπὶ τοῦ ἀνθρώπου, προκαλοῦνται ὑπὸ ἰῶν, τότε ὑπάρχει ἐλπίς δημιουργίας εἰδικῶν ἐμβολίων διὰ τὴν ἀντιμετώπισιν τούτων.

Ἀνοργανοὶ χημικαὶ ἐνώσεις.

Μεγάλος, ἐπίσης, ἀριθμὸς ἀνοργάνων χημικῶν ἐνώσεων προκαλεῖ καρκίνον ἐπὶ τοῦ ἀνθρώπου, ὡς, π.χ., τὸ ἀρσενικὸν καρκίνον τοῦ δέρματος, τὸ χρώμιον καρκίνον τῶν βρόγχων, τὸ νικέλιον καρκίνον τῶν βρόγχων καὶ τῆς ρινικῆς κοιλότητος, καὶ ἄλλα.

Φυσικοὶ καρκινολογικοὶ παράγοντες.

Εἰς τοὺς φυσικοὺς καρκινολογικοὺς παράγοντας ὑπάγονται ἡ ἀκτινικὴ ἐνέργεια, γενικῶς, καὶ αἱ ὑπεριώδεις ἀκτίνες, τῶν ὁποίων τὸ δραστικὸν μῆκος κύματος κυμαίνεται μεταξὺ 2.900 καὶ 3.000 ἄγκστρεμ.

Πηγαι άκτινικής ένεργείας, ως είναι γνωστόν, είναι τά μέσα παραγωγής άκτινίων Roentgen, τó ράδιον, τó μεσοθόριον, τά διάφορα ισότοπα, ως π.χ., τó κοβάλτιον, τó πλουτόνιον και άλλα.

Η καρκινογόνος δράσις τής άκτινικής ένεργείας άπεκαλύφθη τήν πρώτην δεκαετίαν τής χρησιμοποιήσεώς τής εις τήν Ιατρικήν (Clunet, 1910).

Έξωτερική ή έσωτερική έφαρμογή τής άκτινικής ένεργείας άνευ νόμου, ήτοι άνευ τών καθαρώς έπιστημονικών ύποδείξεων και ειδικών μέτρων προστασίας, προκαλεί καρκίνον. Εις πειραματόζωα, ως οι έπίμυες, εάν χορηγηθούν έφ' άπαξ 700 R (R = μονάς μετρήσεως τής άκτινικής ένεργείας) προκαλείται λευχαιμία. Η χρονία έκθεσις εις 8,8 R ήμερησίως προδιαθέτει διά τήν ανάπτυξιν καρκίνου επί διαφόρων όργάνων, ως τού μαστού, τού πνεύμονος και άλλων (Blue, 1959). Η δραματική Ιστορία τής Hiroshima τó 1944 άποτελεί άπόδειξιν τής καρκινογόνου δράσεως τής άκτινικής ένεργείας.

Φυσικομηχανικοί παράγοντες.

Ο Alexander Haddow (1971), αναφέρει ως περίεργον παράδειγμα, σχεδόν βεβαίον φυσικού μηχανισμού, τήν τεχνητώς ανάπτυξιν καρκίνου επί πειραματοζώων (πρωκτικών). Τουτό έπιτυγχάνεται κατόπιν έμφυτεύσεως πλαστικών ούσιων έντός τού ύποδορείου ιστού τού πειραματοζώου. Η ανάπτυξις καρκίνου γίνεται, κυρίως, δι' έμφυτεύσεως συμπαγούς φύλλου τής πλαστικής ούσίας. Εάν έμφυτευθῆ διάτρητον φύλλον τής αύτης ούσίας, ή ανάπτυξις καρκίνου έλαττούται κατά πολύ, και εάν ή αύτη ούσία έμφυτευθῆ ύπό μορφήν κόνεως δέν αναπτύσσεται καρκίνος. Πολλάί τών χρησιμοποιηθεισών ούσιών ήσαν χημικώς τελείως άδρανείς και θεωρείται ως πιθανόν, ότι ό τρόπος δράσεως τών πλαστικών αύτων ούσιών, διά τήν ανάπτυξιν τού καρκίνου, είναι διά τής διακοπής τής αιματώσεως, δημιουργίας δηλαδή άνοξίας και τής κατά τόν τρόπον αύτον προπαρασκευής τού έδάφους διά τήν ανάπτυξιν καρκίνου.

Παράσιτα.

Έκ τής κλινικής παρατηρήσεως άπεκαλύφθη, ότι διάφορα παράσιτα προκαλούν τήν ανάπτυξιν καρκίνου. Εις τήν Αίγυπτον, π.χ., ή αύξησις τής συχνότητος καρκίνου τής ούροδόχου κύστεως άπεδείχθη ότι συσχετιζέτο με τήν μόλυνσιν ύπό τού παρασίτου schistosoma haematobium (Mustacchi-Shimkin, 1958). Φλεγμονή, αναπτυσσομένη εις έπίμυας ύπό τού παρασίτου cysticercus crassicolis, προκαλεί σάρκωμα τού ήπατος επ' αύτων, σκόληηες έξ έντόμων προκαλούν τήν ανάπτυξιν καρκίνου τού περιτοναίου (Dunning, 1946).

Εομηγεία διά τής μεταβολής τού γονιδίου.

Κάθε κύτταρον τού σώματος περιέχει γονιδιακήν πληροφορίαν διά τó έλον ζών, συμφώνως πρós τó άποτέλεσμα τών πειραμάτων τού Gurdon (Gel-

boin, 1974). 'Ο Gurdon, αφού κατέστρεψε τους πυρήνας ώου δι' ακτίνων, ένεβολίασεν εις τὸ φόν διαχωρισθέντας πυρήνας έντέρου βατράχου, με αποτέλεσμα τήν ανάπτυξιν ζώντος βατράχου.

Τὰ κύτταρα ὄγκου, τὰ ὁποῖα δεικνύουν μὴ φυσιολογικὴν εξέλιξιν, θὰ πρέπει νὰ ἔχουν ὑποστῆ ἀλλαγὰς εις τήν κατατομὴν τῆς γονιδιακῆς ἐκφράσεως. Αἱ ἀλλαγαὶ αὗται, πιθανῶς, ὀφείλονται εις βλάβην τοῦ γονιδίου ἢ μεταβολὴν τῶν ιδιοτήτων του, λόγω γήρατος ἢ καὶ εις ἀλλαγὴν τοῦ ρυθμοῦ κανονικότητος τοῦ γονιδίου, λόγω δράσεως καρκινογόνου παράγοντος.

Αἱ ἀλλαγαί, αἱ ὁποῖαι γίνονται εις τὸ κύτταρον τῇ δράσει τῶν καρκινογόνων παραγόντων, χαρακτηρίζονται ἐκ τῶν ἀκολούθων ἐκδηλώσεων: (α) Ἀπώλεια ἐλέγχου ρυθμοῦ ἀναπτύξεως τοῦ κυττάρου. Συνήθως τὸ καρκινικὸν κύτταρον ἀναπτύσσεται ταχύτερον τοῦ φυσιολογικοῦ. (β) Τὸ κύτταρον τοῦ ὄγκου δεικνύει μίαν ἀπώλειαν τῆς παρεμποδίσεως τῆς ἐπαφῆς, ἐνῶ τὰ φυσιολογικὰ κύτταρα, ἀναπτυσσόμενα εις δοκιμαστικούς σωλήνας, διακόπτου τήν ἀνάπτυξιν των, ἅμα ὡς ἔλθουσι εἰς ἐπαφὴν με ἄλλα φυσιολογικὰ κύτταρα. Τὸ τοιοῦτον δὲν συμβαίνει με τὰ νεοπλασματικά, τὰ ὁποῖα, παρὰ τήν ἐπαφὴν με ἄλλα ὅμοια κύτταρα, συνεχίζουν τήν ἀνάπτυξιν των. Τὸ γεγονός τῆς μὴ παρεμποδίσεως τῆς ἀναπτύξεως ἐκ τῆς ἐπαφῆς τῶν νεοπλασματικῶν κυττάρων ἐρμηνεύει, πιθανῶς, τὸν διηθητικὸν καὶ μεταστατικὸν χαρακτῆρα τούτων. (γ) Ὁ καρκινικὸς ἰστός δεικνύει ἀπώλειαν εἰδικῆς ἢ ἐξειδικευμένης ὀργανικῆς λειτουργίας. (δ) Ἡ ἀντιγονικὴ συμπεριφορὰ ἀλλάσσει, παρατηρεῖται ἢ ἢ ἔλλειψις ἢ ἢ εἰς μερικὰς περιπτώσεις ἐμφάνισις νέων ἀντιγόνων. (ε) Ἡ ἐνζυματικὴ ὑπόστασις ἀλλάσει, π.χ. μερικοὶ ὄγκοι τοῦ ἥπατος παρουσιάζου ἐνζυματικὴν δραστηριότητα διάφορον ἐκείνης τοῦ φυσιολογικοῦ ἥπατος. (στ) Ὁ ὄγκος δεικνύει μίαν ἀπώλειαν ὑπευθυνότητος εις τὰ διάφορα ἐρεθίσματα, ὡς εἶναι ἢ διαίτα καὶ αἱ ὁρμόναι, τὰ ὁποῖα ρυθμίζουν φυσιολογικῶς τὸν μεταβολισμόν.

Αἱ ἀναφερθεῖσαι ἀλλαγαὶ ποικίλλουσι εἰς ἑντάσιν ὡς πρὸς τήν ἐκδήλωσιν. Ἡ ποικιλία αὕτη τῆς ἐντάσεως τῆς ἐκδηλώσεως ἀναφέρεται εἰς τὸ ἄτομον, αὐτὸ καθ' ἑαυτό, τὸν τύπον τοῦ νεοπλασματος, ἀλλὰ καὶ εἰς ἀγνώστους παράγοντας. Αἱ ποικίλαι ἀλλαγαὶ θὰ πρέπει νὰ σχετίζωνται με τήν κλινικὴν συμπεριφορὰν τοῦ ὄγκου. Γενικῶς, ἢ ἐκ τοῦ φυσιολογικοῦ παρεκτροπῆ καὶ ἀνάπτυξιν τῶν ὄγκων, δυνατόν νὰ εἶναι ἀπότομος, προοδευτικὴ ἢ καὶ σχετικῶς σταθερά, ὅπως συμβαίνει εἰς τοὺς καλοήθεις ὄγκους.

Ἐνζυμα.

Εἰς τήν δρᾶσιν τοῦ περιβάλλοντος διὰ βλαπτικῶν παραγόντων ἐπὶ τοῦ ὀργανισμοῦ, ὁ τελευταῖος διαθέτει ἀμυντικὰ μέσα. Μεταξὺ τῶν διατιθεμένων ἀμυντικῶν μέσων περιλαμβάνονται καὶ διάφορα ἐνζυμα. Μία κλάσις ἐνζύμων,

τά οποία διαθέτει ο ζών οργανισμός, δυνατόν να μεταβολίζουν και να αποτοξινώνουν ξένες χημικές ενώσεις. Τα ένζυμα αυτά μεταβολίζουν λοιμώδη αίτια, φάρμακα και πιθανώς ένα το 90 % των χημικών ενώσεων, εις τας οποίας εκτίθεται ο ζών οργανισμός. Ο μεταβολισμός αυτός, υπό των ενζύμων, των καρκινογόνων οδηγεί εις αδρανοποίησιν των τελευταίων. Εις αυτά περιλαμβάνονται αρωματικά αμινοί, riboflavin, άζωχρωστικά ενώσεις, εθιοβίνη, aflatoxin, πολυκυκλικοί υδρογονάνθρακες, κ.λπ.

Παραδόξως, όμως, συμβαίνει και τὸ αντίθετον, δηλαδή ὁμᾶς χημικῶν μέσων νὰ γίνωνται ἐνεργὰ καρκινογόνα, κατόπιν δράσεως ἐπ' αὐτῶν ἐνζύμων τοῦ ὄργανισμοῦ (Gelboin, 1971).

Μεταξὺ τῶν παραγόντων, οἱ ὁποῖοι πιθανῶς ἐπηρεάζουν ἢ ἐλέγχουν τὴν δραστηριότητα τῶν ἐνζύμων, εἶναι ἡ διατροφή, ἡ ὁρμονικὴ κατάστασις καὶ ἡ ἡλικία τοῦ ἀτόμου. Θὰ ἀποτελέσῃ μέγα κατόρθωμα διὰ τὴν ὑγείαν καὶ ζωὴν τοῦ ἀνθρώπου ἡ ἀποκάλυψις τῶν ὁδῶν μεταβολισμοῦ καὶ ἡ δυνα- τότης τροποποιήσεως τῶν παραγόντων, οἱ ὁποῖοι ἐπηρεάζουν τὴν δραστηρι- οτητα τῶν ἐνζύμων. Τότε θὰ ἦτο, πιθανῶς, δυνατός ὁ έλεγχος ἢ καὶ ἡ ἀδρανο- ποίησις τῶν καρκινογόνων. Τοῦτο γενικώτερον ὑπάγεται εἰς τὴν δυνατότητα ἐλέγχου τῆς αὐτοαμόνης τοῦ ὄργανισμοῦ.

Σήμερον ἡ ἐπιστῆμη προσπαθεῖ νὰ ἐξεύρῃ ἓνα εἶδος ἐλέγχου (test) διὰ τὸν χαρακτηρισμὸν ὡς καρκινογόνου ἢ μὴ κάθε νέας συνθετικῆς ἐνώσεως, ἢ ὁποία παράγεται καὶ πρόκειται νὰ χρησιμοποιηθῆ. Ἡ ἀνάγκη τῆς ἀνευρέ- σεως τοῦ test αὐτοῦ εἶναι τεραστία καὶ ἀπαραίτητος, δεδομένου ὅτι ἡ συν- εχῶς ἐξελισσομένη Χημεία καὶ Τεχνολογία παρουσιάζουν καὶ νέας συνθέσεις, αἱ ὁποῖαι, πιθανῶς, θὰ περιέχουν καρκινογόνους παράγοντας.

Μείωσις ἢ τροποποιήσις τῶν χημικῶν καρκινογόνων, τὰ ὁποῖα προσβάλλουν τὸν ὄργανισμὸν.

Ἐκ τῶν πρώτων ἐπιδιώξεων θὰ εἶναι ἡ πρόληψις, ἤτοι ἡ ἀναγνώρισις καὶ ἡ ἀπομάκρυνσις τοῦ χημικοῦ παράγοντος ἐκ τοῦ περιβάλλοντος ἢ καὶ ἡ δημι- ουργία προστατευτικῶν μέσων διὰ τὸν ὄργανισμὸν. Σχετικῶς ὑπάρχουν πολλὰ παραδείγματα, ὡς ἡ πλύσις δι' ὕδατος καὶ σάπωνος τοῦ ὄσχεου δὲν ἐπέτρεψε τὴν ἀνάπτυξιν καρκίνου ἐπὶ τοῦ ὄσχεου τῶν καπνοδοχοκαθαριστῶν, ἡ προ- φύλαξις τῶν καρῶν ἀπὸ τὴν μόλυνσιν ὑπὸ aspergillus flavus, ἐκ τῆς ὁποίας προέρχεται ἡ aflatoxin, ὑπαίτιος τῆς ἀναπτύξεως καρκίνου τοῦ ἥπατος Ἰνδιάνων (turkeys) εἰς τὰς Ἰνδίας, εἶχεν ὡς ἀποτέλεσμα τὴν μείωσιν τῆς συχνότητος τοῦ νεοπλασματος, εἰδικὰ μέτρα προστασίας τῶν ἐργαζομένων εἰς ἐργοστάσια παραγωγῆς χρωμάτων ἀνιλίνης, τῶν κλωστοῦφαντουργειῶν κ.ἄ.

Ἡ σημασία τῶν ἀνοσοβιολογικῶν παραγόντων.

Οἱ ἀνοσοβιολογικοὶ παράγοντες (αὐτοανοσία) τοῦ ὄργανισμοῦ, κατὰ μίαν ἄποψιν, σχετίζονται μὲ τὴν ἀρχὴν ἀναπτύξεως τοῦ καρκίνου. Κατὰ τὴν ἄποψιν αὐτήν, τὰ νεοπλασματικὰ κύτταρα ἐγείρονται καὶ αὐξάνονται λόγω ἐλλείψεως τοῦ ἀνοσοβιολογικοῦ μηχανισμοῦ ἐπιτηρήσεως. Οἱ καρκινογόνοι παράγοντες πιστεύεται, ὅτι δρῶν, παρεμποδίζοντες τὴν φυσιολογικὴν ἀποστολὴν τῆς αὐτοανοσίας ἢ αὐτοαμύνης τοῦ ὄργανισμοῦ. Ἡ κλινικὴ ἐμπειρία, τουλάχιστον, διδάσκει τὴν σημασίαν τῆς ὑπάρξεως τοῦ ἀνοσοβιολογικοῦ μηχανισμοῦ κατὰ τὴν προσπάθειαν θεραπευτικῆς ἀντιμετώπισεως τοῦ καρκίνου. Σχετικῶς πιστεύομεν, ὅτι ἐφιππεύομεν τῆς αὐτοαμύνης τοῦ ὄργανισμοῦ, διὰ τὰ ἔχωμεν ἓνα, δι' οἷονδήποτε τρόπον θεραπείας, θεραπευτικὸν ἀποτέλεσμα ἐπὶ ἐνὸς πάσχοντος ἐξ οἰουδήποτε τύπου καρκίνου.

Ὁ Gelboin (1971) ἀναφέρει, ὅτι παρατηρήσεις ἐπὶ ἀσθενῶν, εἰς τοὺς ὁποίους ἔγινε μεταμόσχευσις νεφροῦ καὶ οἱ ὅποιοι ἐπὶ μακρὸν χρονικὸν διάστημα διετέλουν ὑπὸ μείωσιν τῆς ἀνοσοβιολογικῆς τῶν ὀντότητος, διὰ λόγους ἀποφυγῆς τῆς ἀποβολῆς τοῦ μοσχεύματος, ἔδειξαν αὐξήσιν τῆς συχνότητος προσβολῆς ὑπὸ κακοήθους λεμφώματος.

Αἱ ἀναφερθεῖσαι παρατηρήσεις καὶ ἀποκαλύψεις τῆς ἐπιστήμης, ὅσον ἀφορᾷ εἰς τὴν σημασίαν τοῦ περιβάλλοντος εἰς τὴν ἀνάπτυξιν τῆς νόσου καρκίνος ἐπὶ τοῦ ἀνθρώπου, αἱ δυσκολίαι τῆς ἀντιμετώπισεως τοῦ προβλήματος διὰ καθαρῶς ἐπιστημονικῶν μέσων ἀφ' ἐνὸς καὶ ἡ σημασία τῆς διὰ προληπτικῶν μέσων προστασίας κατὰ τὸ δυνατὸν τοῦ ἀτόμου ἀπὸ τὴν πάθησιν ἀφ' ἑτέρου, προβάλλουν τὴν ἀνάγκην τῆς ἐνημερώσεως τοῦ κοινοῦ. Εἶναι γνωστὸν, ὅτι διὰ κάθε μορφήν κινδύνου, ἢ δι' ἀνοικτῶν ὀφθαλμῶν ἀντιμετώπισις του μειώνει τὴν ἰσχύν τοῦ κινδύνου κατὰ 50 %. Τοῦτο ἰσχύει καὶ διὰ τὴν νόσον καρκίνος, τοσοῦτον μᾶλλον καθ' ὅσον καὶ ἡ ἔγκαιρος διάγνωσις τῆς ἤδη ἀναπτυχθείσης νόσου προσφέρει πολλὰ διὰ τὴν ἀντιμετώπισίν της.

Ἡ σημασία τῆς ἐνημερώσεως τοῦ κοινοῦ.

Λόγω τῆς σημασίας τῆς ἐγκαίρου διαγνώσεως τοῦ καρκίνου, ἔχουν γίνεῖ εἰς διαφόρους χώρας πειραματικαὶ προσπάθειαι διὰ τὴν ἔγκαιρον διάγνωσιν, μὲ συμμετοχὴν τοῦ κοινοῦ ὀρισεμένης περιφέρειας. Οὕτως, εἰς περιοχὴν τοῦ Τέξας, κατόπιν διδασκαλίας τῶν γυναικῶν εἰς τὴν αὐτοεξέτασιν τοῦ μαστοῦ τῶν διὰ τὴν περίπτωσιν ἀναπτύξεως ὄγκου, ἢ διάγνωσις τοῦ καρκίνου εἰς τὸν μαστὸν ἔγινε εἰς 99 % ἀπὸ τὰς ἰδίας ἀσθενεῖς καὶ κατὰ συνέπειαν σχετικῶς ἔγκαιρος.

Εἰς περιοχὴν τῆς Νέας Ὑόρκης ἐπανελήφθη τὸ ἴδιον μὲ τὰ αὐτὰ ἀποτελέσματα. Εἰς τὴν τελευταίαν προσπάθειαν παρατηρήθη καὶ ἀνάπτυξις καρκινοφοβίας εἰς ὀρισεμένας γυναῖκας, μὲ συνέπειαν τὴν ἐκδήλωσιν ψυχικῆς

νόσου. Δι' αυτό απαιτείται προσοχή εις την επίλογον των ατόμων διά μίαν περιοδικήν αυτοεξέταση, ούτως ώστε ν' αποκλείονται άτομα επιρρεπή εις ψυχικάς νόσους.

Ἡ αυτοεξέταση εις τὸν μαστὸν συνίσταται εις τὴν μέσῳ καθρέπτου παρατήρησιν τῆς στάσεως τῶν θηλῶν, διὰ τὴν ἐνδεχομένην ὑπαρξίν διαφορᾶς στάσεως μεταξύ αὐτῶν, καὶ εις τὴν ἐν κατακλίσει καὶ μὲ τὸ σύστοιχον ἄνω ἄκρον τοποθετημένον ἄνωθεν τῆς κεφαλῆς στάσιν, διὰ τὴν χαλάρωσιν τῶν μυῶν τοῦ θώρακος καὶ τὴν ψηλάφησιν διὰ τῆς ἐτέρας χειρὸς, ἐλαφρῶς, τοῦ μαστοῦ διὰ τὴν ἀποκάλυψιν ὄγκου.

Αἱ ἐξετάσεις αὗται πρέπει νὰ γίνωνται περιοδικῶς, ἀλλὰ πάντοτε μίαν ἐβδομάδα μετὰ τὴν λήξιν τῶν ἐμμήνων. Τοῦτο διότι ἡ ὑπεραμία τοῦ μαστοῦ, διαρκούντων τῶν ἐμμήνων, ἐμποδίζει τὴν ἀποκάλυψιν μικροῦ ἢ ἀρχομένου ὄγκου.

Μία ἄλλη ἐρευνητικὴ προσπάθεια μέσῳ τοῦ κοινοῦ, διὰ τὴν ἐγκαιρὸν διάγνωσιν τοῦ καρκίνου, ἐγένετο, ὡς ἀναφέρει ὁ Ποπόφ (1958), ὑπὸ τοῦ Τ. Α. Σιροβάτσκι εις τὴν περιοχὴν τοῦ Στάλινγκραντ, ἀπὸ τοῦ 1948 - 1951.

Διὰ διδασκαλιῶν καὶ ὁμαδικῶν κατὰ περιόδους ἐξετάσεων τοῦ πληθυσμοῦ τῆς περιφέρειας, κατώρθωσε νὰ αὐξήσῃ τὸ ποσοστὸν τῆς διαγνώσεως τοῦ πρώτου σταδίου τοῦ καρκίνου τοῦ δέρματος ἀπὸ 5,4 % τὸ 1948 εἰς 42,1 % τὸ 1951. Ἀντιστοίχως δὲ τοῦ καρκίνου τοῦ τραχήλου τῆς μήτρας ἀπὸ 16,2 % τὸ 1948 εἰς 69,8 % τὸ 1951 καὶ τοῦ καρκίνου τοῦ μαστοῦ ἀπὸ 2,6 % τὸ 1948 εἰς 57,7 % τὸ 1951. Δηλαδή ἐπέτυχε μίαν σημαντικὴν αὐξήσιν τοῦ ποσοστοῦ τῆς διαγνώσεως τῆς νόσου ἐγκαιρῶς, ἥτοι εἰς τὸ πρῶτον στάδιον.

Γενικῶς, πιστεύεται ὅτι ὑπάρχει σχέσηις μεταξύ πνευματικῆς ἀναπτύξεως τοῦ κοινοῦ καὶ ἐγκαιροῦ διαγνώσεως ἢ διαγνώσεως τοῦ καρκίνου εἰς τὸ πρῶτον στάδιον. Ὅσον, δηλαδή, ἀνεπτυγμένη πνευματικῶς εἶναι ἡ κοινότης, τόσο μὲν μεγαλύτερον εἶναι τὸ ποσοστὸν διαγνώσεως τοῦ καρκίνου εἰς τὸ πρῶτον στάδιον (στάδιον σημαίνει σχηματικὴν κλινικὴν διαίρεσιν τοῦ ὄγκου ἀναλόγως τῆς ἐκτάσεως αὐτοῦ).

Ἡ σημασία μιᾶς θεραπείας κρίνεται ἐφ' ὅσον ἀφορᾷ περιπτώσεις τοῦ αὐτοῦ σταδίου.

Εἰς τὸ Ἀκτινοθεραπευτικὸν τμήμα τοῦ Θεραπευτηρίου «Ὁ Εὐαγγελισμὸς» Ἀθηνῶν ἐγένετο στατιστικὴ ἐργασία ἐπὶ 2.056 περιπτώσεων κακοήθων ὄγκων ὑποβληθέντων εἰς ἀκτινοθεραπείαν (Παναγ. Δ. Γεωργακόπουλος, Ὑψηγεσία, 1962), μὲ σκοπὸν τὴν ἐρευνᾶν τῶν συνθηκῶν ὑπὸ τὰς ὁποίας ἐφαρμόζεται παρ' ἡμῖν ἡ ἀκτινοθεραπεία. Ἡ ἐρευνᾶ ἀφεώρα κυρίως :

- (α) Τὴν συνεργασίαν μετὰ τῶν ἄλλων ἐιδικοτήτων.
- (β) Τὴν συνεννόησιν καὶ συνεργασίαν μετὰ τοῦ ἀσθενοῦς καὶ τοῦ περιβάλλοντος αὐτοῦ, τόσο κατὰ τὴν διάρκειαν τῆς θεραπείας ὅσον καὶ μετὰ

ταύτην, διά τὴν παρακολούθησιν τῆς πορείας τῆς νόσου, καὶ

(γ) Ἰδίως τὸ χρονικὸν διάστημα, τὸ ὁποῖον ἐμεσολάβησεν ἀπὸ τῆς ἐκδηλώσεως τῶν πρώτων συμπτωμάτων ἢ τῆς διαγνώσεως τῆς νόσου μέχρι τῆς προσελεύσεως τοῦ ἀσθενοῦς πρὸς θεραπείαν.

Τὰ ἀποτελέσματα τῆς ἐρεύνης, ὡς πρὸς τὴν συνεννόησιν μετὰ τῶν ἄλλων ἐιδικότητων, παρουσίασαν κενὰ καὶ ἐλλείψεις.

Ὡς πρὸς τὴν συνεννόησιν καὶ συνεργασίαν μετὰ τῶν ἀσθενῶν καὶ τοῦ περιβάλλοντός των, κατὰ τὴν διάρκειαν τῆς θεραπείας, εἰς ποσοστὸν 25,7 % τῶν ἀσθενῶν ἡ θεραπεία ἦτο ἀτελής. Τοῦτο δὲ ὀφείλετο εἰς τὸ ὅτι οἱ ἀσθενεῖς ἢ τὸ περιβάλλον των παρήκουσαν τὰς ὁδηγίας τῶν ἰατρῶν.

Ὡς πρὸς τὴν προσπάθειαν τῆς παρακολούθησεως τῆς πορείας τῆς νόσου, ἡ ὁποία ἐγένετο δι' ὁδηγίων καὶ ἐφοδιασμοῦ τῶν ἀσθενῶν μὲ ἐιδικὴν κάρταν ὑπὸ τῶν ἰατρῶν, διὰ τὴν περιοδικὴν προσέλευσιν δι' ἐξέτασιν δωρεὰν ἢ καὶ δι' ἀλληλογραφίας, ἡ ἐπιτυχία ἦτο λίαν περιορισμένη.

Ἡ προσέλευσις δι' ἐξέτασιν ἀφεώρα εἰς μικρὸν ἀριθμὸν ἀσθενῶν, ἡ δὲ δι' ἀλληλογραφίας ἐπικοινωνία ἐπετεύχθη μόνον εἰς 21 % τῶν περιπτώσεων. Συγκεκριμένως, εἰς 607 ἐπιστολάς, ἐκ τῶν ὁποίων ἐστάλησαν, πολλαὶ κατ' ἐπανάληψιν, εἰς τὸν ἀσθενῆ, ἀλλὰ καὶ εἰς τὸ περιβάλλον του ἢ εἰς τὸν ἱερέα ἢ εἰς τὴν ἀστυνομίαν ἢ τὸν ἰατρὸν, ἀπήντησαν εἰς περιπτώσεις καρκίνου τοῦ μαστοῦ 28,4 %, καρκίνου τοῦ τραχήλου τῆς μήτρας 27,1 %, καρκίνου τοῦ σώματος τῆς μήτρας 36,8 %, καρκίνου τοῦ πνεύμονος 9,7 %, καρκίνου τοῦ λάρυγγος 21,8 %, καρκίνου τοῦ μεσοθωρακίου 10,3 % κ.λπ.

Ἐκ τῶν ἀνωτέρω καταφαίνεται, ὅτι ἡ τόσον μεγάλῃς σημασίας παρακολούθησις τῆς πορείας τῆς νόσου καὶ διὰ τὸν ἀσθενῆ, ἀλλὰ καὶ διὰ τὴν ἀξιολόγησιν τῆς θεραπείας, κατορθοῦται, παρ' ἡμῖν, εἰς πολὺ μικρὰν ἀναλογίαν (21 %), ἐνῶ εἰς τὰ κέντρα τῆς ἀλλοδαπῆς ἀνέρχεται μέχρι καὶ 96 % τῶν περιπτώσεων.

Ὅσον ἀφορᾷ εἰς τὸ μεσολαβῆσαν χρονικὸν διάστημα, ἀπὸ τῆς ἐκδηλώσεως τῶν πρώτων συμπτωμάτων ἢ τῆς διαγνώσεως τῆς νόσου μέχρι τῆς προσελεύσεως τοῦ ἀσθενοῦς πρὸς θεραπείαν, ὡς ἐκ τοῦ πίνακος 1 ἐμφαίνεται, τοῦτο κυμαίνεται εἰς τὴν μεγάλῃν πλειονότητα τῶν περιπτώσεων ἀπὸ 3 - 24 μηνῶν. Τέλος, τὸ κλινικὸν στάδιον τῆς νόσου, ὡς ἐκ τοῦ πίνακος 2 ἐμφαίνεται, ἦτο εἰς μεγάλῃν ἀναλογίαν προκεχωρημένον ἢ λίαν προκεχωρημένον (III καὶ IV), ἦτοι κλινικὸν στάδιον καθ' ὃ αἱ δυνατότητες τῆς ἀκτινοθεραπείας εἶναι λίαν περιορισμέναι.

Ἐκ τῶν ἀποτελεσμάτων τῆς ἀπὸ 1962 δημοσιευθείσης ἐργασίας παρατηροῦμεν:

1. Ὅτι οἱ πάσχοντες ἐκ κακοήθων ὄγκων ἀσθενεῖς βραδύνουν σημαντικῶς τὴν προσέλευσιν πρὸς θεραπείαν.

2. Ἡ θεραπεία εἰς ἱκανὸν ποσοστὸν ἀσθενῶν δὲν συμπληροῦται, διὰ

ΠΙΝΑΞ 1

*Η επί τοις % αναλογία τῶν ἀσθενῶν ὡς πρός τὸν χρόνον προσελεύσεώς τῶν ἀπὸ τῆς ἀρχῆς τῆς κλινικῆς ἐκδηλώσεως τῆς νόσου.
(Π. Δ. Γεωργακόπουλος, 1962)

Παθήσεις	1-3 μῆνες	3-24 μῆνες
Ca μαστοῦ	30,3	52,5
Ca τραχήλου μήτρας	26,8	59,7
Ca σώματος μήτρας	15,0	65,0
Ca φθηκῶν	14,3	71,0
Ca πνεύμονος	37,6	53,0
Ca δέρματος	3,8	68,3
Ca λάρυγγος	23,7	71,0
Ca ρινοφάρυγγος	13,1	66,6
Ca γλώσσης	33,3	72,7
Ca χειλέων	9,0	61,4
Ca ἱγμορείου ἔντρου	30,7	65,7
Πρωτοπαθεῖς ὄγκοι ὀστέων	14,2	57,2
Κακοήθη λεμφώματα	22,2	38,4
*Ὁγκοὶ τοῦ μεσοθωρακίου	40,0	35,7
*Ὁγκοὶ τῆς ὑποφάσεως	0,0	53,8
Μυελοβλαστώματα	23,0	

ΠΙΝΑΞ 2

*Η κατὰ στάδια ἐπὶ τοις % αναλογία τῶν περιπτώσεων.
(Π. Δ. Γεωργακόπουλος, 1962)

Παθήσεις	0		I		II		III		IV		Σύνολον περιπτώσεων
	στάδιον		στάδιον		στάδιον		στάδιον		στάδιον		
	Π	%	Π	%	Π	%	Π	%	Π	%	
Ca μαστοῦ	1	0,4	30	15,5	58	29,1	80	41,4	27	13,6	196
Ca τραχήλου μήτρας	-	-	6	7,0	30	39,9	44	51,1	6	7,0	86
Ca σώματος μήτρας	-	-	-	-	1	16,7	5	83,3	-	-	6
Ca φθηκῶν	-	-	-	-	6	46,2	5	38,4	2	15,4	13
Ca πνεύμονος	-	-	-	-	7	3,0	71	31,2	150	65,8	228
Ca λάρυγγος	-	-	1	2,2	15	33,4	29	64,5	-	-	45
Ca ρινοφάρυγγος	-	-	7	24,1	10	34,5	6	20,7	6	20,7	29
Ca γλώσσης	-	-	-	-	3	60,0	2	40,0	-	-	5
Λεμφώματα	-	-	26	11,0	21	8,9	190	80,1	-	-	237

Π = ἀριθμὸς περιπτώσεων.

λόγους ανεξαρτήτους τῶν τοπικῶν ἀντιδράσεων ἢ τῆς γενικῆς καταστάσεως τοῦ ὄργανισμοῦ τῶν ἀσθενῶν.

3. Ἡ συνεννόησις καὶ συνεργασία μετὰ τῶν ἄλλων εἰδικότητων, κυρίως ὡς πρὸς τὰς μετὰ τὴν ἀκτινοθεραπείαν ἀντιδράσεις ἢ ἐπιπλοκάς, ὡς ὑψίστης σημασίας διὰ τὸν ἀσθενῆ, θὰ πρέπει νὰ συγκεντρῶνῃ ἰδιαιτέρον ἐνδιαφέρον.

4. Ἡ παρακολούθησις τῆς πορείας τῆς νόσου εἰς τὸ πλεῖστον τῶν ἀσθενῶν δὲν ἐπιτυγχάνεται.

Ὡς αἰτιολογικοὺς παράγοντας τῶν ἀνωτέρω οὐχὶ εὐνοϊκῶν διαπιστώσεων θεωροῦμεν:

1. Τὴν μὴ ἐπαρκῆ ἐνημέρωσιν ἐκάστου ἀτόμου, τῆς κοινωνίας ὁλοκλήρου, τῶν διαφόρων ὀργανώσεων, τῶν ἐπιστημονικῶν συλλόγων, τῶν διοικήσεων τῶν διαφόρων ἰδρυμάτων καὶ τῆς πολιτείας, ὡς πρὸς τὸ θέμα καρκίνου καὶ τὴν μεγάλην σημασίαν τὴν ὁποίαν ἔχει ἡ ἐγκαίριος ἀντιμετώπισίς του.

2. Τὴν δυσχέρειαν τῆς συνεννόησεως μετὰ τοῦ ἀσθενοῦς καὶ τοῦ περιβάλλοντός του, παρὰ τὰς λεπτομερεῖς ἐξηγήσεις, αἱ ὁποῖαι δίδονται εἰς αὐτούς.

3. Τὴν οὐχὶ ἀδικοιολόγητον ἔλλειψιν ἐπαρκοῦς πείρας ἐπὶ τῆς νόσου, ἡ ὁποία δὲν ἐπιτρέπει, εἰς ποσοστὸν ἰατρῶν, νὰ ὑποπεύωνται ἐγκαίρως τὸν καρκίνον καὶ νὰ χρησιμοποιοῦν ἕλας τὰς δυνατότητας διὰ τὴν διάγνωσίν του.

4. Τὴν ἔλλειψιν ὀργανώσεως στατιστικῶν ὑπηρεσιῶν καὶ ὑπηρεσιῶν παρακολουθήσεως τῆς πορείας τῆς νόσου τῶν ἀσθενῶν ὑπὸ τῶν Νοσοκομείων.

Στατιστικὰ δεδομένα ἐκ διαφόρων κέντρων καὶ συγγραφέων, ἀποδεικνύοντα τὴν μεγάλην σημασίαν διὰ τὴν θεραπείαν τοῦ καρκίνου τὴν ὁποίαν ἔχει ἡ ἐγκαίριος διάγνωσις, δηλαδὴ ἡ ἐφαρμογὴ θεραπείας μὲ ἐγγείρησιν καὶ ἀκτῖνας εἰς τὸ πρῶτον στάδιον, ἔχουν ὡς ἀκολούθως:

Οὕτως, ὁ Murphy (1958) ἀναφέρει τὴν πενταετῆ ἐπιβίωσιν κατὰ στάδιον ἐπὶ καρκίνου τοῦ λάρυγγος ὡς ἐξῆς: I στάδιον εἰς 80 % τῶν περιπτώσεων, II 50 %, III 15 % καὶ IV 10 %.

Ὁ Raven (1959), ἐκ στατιστικῆς τῆς Στοκχόλμης, ἐπὶ καρκίνου τοῦ τραχήλου τῆς μήτρας ἀναφέρει διὰ πενταετῆ ἐπιβίωσιν κατὰ στάδιον τὰ ποσοστά: I 71,2 %, II 52,8 %, III 25,2 % καὶ IV 11,7 %.

Ἐπίσης, στατιστικῆ τοῦ Royal Marsden Hospital τοῦ Λονδίνου (1961) ἐπὶ περιπτώσεων καρκίνου τοῦ μαστοῦ ἀναφέρει πενταετῆ κατὰ στάδιον ἐπιβίωσιν ὡς ἀκολούθως: I 79 %, II 42 %, III 25 %.

Προληπτικὴ Ἱατρικὴ.

Παρὰ τὸ ὅτι, λόγῳ ἀτελοῦς γνώσεως πολλῶν ἐκ τῶν ἰδιοτήτων τοῦ καρκίνου, δὲν εἶναι δυνατὴ σήμερον ἡ ἀντιμετώπισις προληπτικῶς τούτου, ὅπως εἰς τὰς ἐπιδημικὰς λοιμώξεις, ὑπάρχει ἕδαφος μεγάλης σημασίας διὰ τὴν

δρᾶσιν τῆς προληπτικῆς ἰατρικῆς εἰς τὸν καρκίνον. Τὸν κλάδον αὐτὸν τῆς ἰατρικῆς ἀπασχολοῦν κυρίως: (α) καρκινογόνοι ἐπιδράσεις ὀρισμένων πα-
ραγόντων, (β) ἡ σημασία τῆς διατροφῆς καὶ τῆς φυσικῆς ἀγωγῆς τοῦ ἀτόμου
διὰ τὴν πρόληψιν τοῦ καρκίνου, (γ) κληρονομικότης καὶ (δ) αἱ προκαρκι-
καὶ καταστάσεις.

“Ὅλαι αἱ καταστάσεις αὗται θὰ συντελέσουν εἰς τὴν ἀνάπτυξιν καρκί-
νου, ἐὰν δράσιν μακροχρονίως καὶ ἐνδεχομένως ἐὰν ὑπάρχῃ ὁ ἄγνωστος
προδιαθετικὸς παράγων (ἐσωτερικὸς, ἐξωτερικὸς ἢ κληρονομικὸς) εἰς τὸν
ὄργανισμὸν.

Καρκινογόνοι ἐπιδράσεις.

Τὸ κάπνισμα.

“Ὅσον ἀφορᾷ τὸ κάπνισμα, διὰ τὸ ὅποιον δὲν ὑπάρχει βιολογικὴ ἀπό-
δειξις, ὑπάρχουν πολλαί, κυρίως συγκριτικαὶ στατιστικαὶ καὶ ἐπιδημιολογι-
καὶ μελέται, αἱ ὅποια ἐντόνως συνηγοροῦν ὑπὲρ τῆς σχέσεως καπνίσματος
καὶ καρκίνου τοῦ πνεύμονος. Οὕτω, κατὰ τὸν O'Donnell καὶ τοὺς συνεργάτας
του (1962), ἡ ἐπιδημιολογικὴ μελέτη, ἐν σχέσει πρὸς τὸ κάπνισμα καὶ τὴν
ἀνάπτυξιν καρκίνου τοῦ πνεύμονος, καταλήγει εἰς τὰ ἀκόλουθα, ἐν συντομίᾳ,
συμπεράσματα :

(α) “Ὅτι ὁ καρκίνος τοῦ πνεύμονος εἶναι λίαν σπάνιος ἐπὶ μὴ καπνιζόν-
των.

(β) “Ὅτι οὗτος εἶναι ἐβδομήκοντα φορές συχνότερος ἐπὶ καπνιζόντων
2 κυττῶν σιγαρέττων ἡμερησίως (ἤτοι 40 σιγαρέττα) ἢ καὶ περισσότερα, παρά
ἐπὶ μὴ καπνιζόντων.

(γ) “Ὅτι ὁ εἰς ἐπὶ ὀκτώ, εἰς μεγάλην ποσότητα καὶ ἐπὶ μακρὸν χρόνον
καπνιζόντων, ἀποθνήσκει ἐκ τῆς νόσου ταύτης, καὶ

(δ) “Ὅτι ὁ καρκίνος τοῦ πνεύμονος δὲν θὰ ἐνεφανίζετο εἰς 80 % τῶν
περιπτώσεων, ἐὰν ἔλειπε τὸ κάπνισμα, ἰδίᾳ τοῦ σιγαρέττου.

Αἱ ἀκτίνες.

“Ἡ ἀκτινικὴ ἐνέργεια, χρονίως δρᾶσα, προκαλεῖ ὑποστρόφους ἀλλοιώσεις,
λόγῳ ἀποφράξεως κυρίως τῶν μικρῶν ἀγγείων, εἰς τὸ δέρμα ἢ ἄλλα ὄργανα,
μὲ κατάληξιν τὴν ἀνάπτυξιν καρκίνου.

“Ἡ ἀκτινικὴ ἐνέργεια ἀφορᾷ εἰς τοὺς ἀκτινολόγους ἰατροὺς, ἀκτινο-
τεχνίτας, τοὺς ἐργαζομένους εἰς ἀτομικὰς στήλας καὶ τοὺς χρησιμοποιοῦντας
τὰ ἰσότοπα ἰατροῦς καὶ τεχνικούς.

Διὰ τὴν τάξιν τῶν ἐπαγγελματιῶν αὐτῶν ἡ ἐπιστήμη ἔχει προαγάγει
τὴν τέχνην καὶ τὰ μέσα τῆς προφυλάξεως, οὕτως ὥστε ἡ κατὰ τύχην βλάβη
ἐκ τῶν ἀκτίνων νὰ ὑφείλεται εἰς ἀμέλειαν ἢ ἀτύχημα.

Ἐπίσης, σήμερον, ἡ ἐπιστήμη ἔχει προτείνει, καὶ νομικῶς ἔχουν ὑπὸ τῆς πολιτείας καθορισθῆ, μέτρα προφυλάξεως καὶ συνθήκας ἐργασίας εἰς ἐργοστάσια, τὰ ἅποια χρησιμοποιοῦν ἢ παράγουν χημικὰ προϊόντα, τῶν ὁποίων ἡ καρκινογόνος δράσις εἶναι γνωστή, διὰ τὴν προστασίαν τῶν ἐργατῶν.

Ἡ διατροφή.

Ἡ τροφή, αὐτὴ καθ' ἑαυτήν, δὲν ἔχει σαφῶς καθορισθῆ, ἐὰν παίξῃ ἢ ὄχι ρόλον εἰς τὴν ἀνάπτυξιν τοῦ καρκίνου. Ἐν τούτοις, πλεῖστοι ἐρευνῆται δέχονται, ὅτι τροφή πλουσία εἰς λευκίνην, ὡς π.χ. τὰ ψά, τὰ σπέρματα τῶν φυτῶν κ.λπ., μειώνει τὴν ἐξέλιξιν τούτου. Ἡ βιταμίνη Α, τῆς ὁποίας ἡ ἔλλειψις προκαλεῖ ὑπερκεράτωσιν, θεωρεῖται ὅτι παίξει ἔμμεσον ρόλον κατὰ τῆς ἀναπτύξεως τοῦ καρκίνου. Ἐχει δὲ παρατηρηθῆ, ὅτι προσθήκη βιταμίνης Α εἰς τὸν ὑδρογονάνθρακα βενζοπυρένιον μειώνει τὴν καρκινογόνον αὐτοῦ δράσιν.

Γενικῶς, συνιστῶνται ὡς τροφαί: τὰ νωπὰ λαχανικὰ καὶ τὰ φυτικὰ ἔλαια, κυρίως τὸ ἐλαιόλαδον, ὡς περιέχοντα βιταμίνας, τὰ γαλακτοκομικὰ προϊόντα, τὰ κάρυα.

Ἀντιθέτως, δὲν συνιστῶνται ζωικαὶ τροφαί, ὡς περιέχουσαι χοληστερίνην, τὸ τσιγαριστὸν λίπος καὶ τὰ καπνιστά, ὡς προκαλοῦντα ἔλκη τοῦ πεπτικοῦ συστήματος, αἱ βιομηχανικαὶ τροφαί, ἰδίᾳ ἐὰν περιέχουν χρωστικὰς, λόγῳ τῶν εἰς αὐτάς συνυπαρχόντων καρκινογόνων ὑδρογονανθράκων καὶ ἀμινοαζωενώσεων, καὶ ἡ μεγάλη χρῆσις οἰνοπνευματωδῶν.

Ἡ φυσικὴ ἀγωγή.

Ἡ ὀρθολογιστικὴ φυσικὴ ἀγωγή, ἡ ὁποία θὰ πρέπει νὰ συνεχίζεται καθ' ὅλην τὴν διάρκειαν τῆς ζωῆς, καὶ ἡ ἐπιμελὴς καθαριότης τοῦ σώματος, πλύσις τῶν διαφόρων ὀργάνων, καὶ ἰδίᾳ τῶν μὲ πτυχώσεις τοιούτων, διὰ σάπυονος καὶ ἀφθόνου ὕδατος καὶ ἐξάλειψις πάσης ἐστίας συγκεντρώσεως ἐρεθιστικῶν οὐσιῶν (συνεχῆς διατήρησις τῆς καθαριότητος στόματος, ὀδόντων, δέρματος, ὀσχεύου κ.λπ.), συντελοῦν εἰς τὴν ἀπομάκρυνσιν τῶν βλαπτικῶν παραγόντων ἐκ τοῦ ὀργανισμοῦ καὶ εἰς τὴν νεαροποίησιν τῶν μελῶν τοῦ σώματος καὶ οὕτως εἰς τὴν μείωσιν τοῦ κινδύνου ἀναπτύξεως τοῦ καρκίνου.

Ἡ κληρονομικότης.

Ἡ ἐπιστήμη δὲν δέχεται ἀπολύτως, ὅτι ὁ καρκίνος μεταδίδεται κληρονομικῶς. Διηλαδῆ δὲν δέχεται, ὅτι ὁ καρκίνος ἀναπτύσσεται συχνότερον εἰς ἄτομα τῶν ὁποίων οἱ γονεῖς ἢ οἱ ἀδελφοὶ ἔπαθον ἐκ τούτου.

Παρὰ τὴν γνώμην αὐτὴν τῆς ἐπιστήμης, ὑπάρχουν παραδείγματα περὶ τοῦ ἀντιθέτου, ὡς, π.χ., προκειμένου περὶ τοῦ καρκίνου τοῦ μαστοῦ, ὁ ὁποῖος

ανάπτυσσεται συχνότερον εἰς γυναῖκας τῶν ὁποίων αἱ μητέρας ἢ αἱ ἀδελφαὶ ἔπαθον καρκίνον τοῦ μαστοῦ.

Προκαρκινικαὶ καταστάσεις.

Εἰς αὐτὰς ὑπάγονται ὑπόστροφοι ἀλλοιώσεις, προκαλούμεναι ἐκ ποικίλων αἰτίων καὶ χαρακτηριζόμεναι ἐκ τῆς ἀναστολῆς τῆς φυσιολογικῆς ἀνανεώσεως τῶν κυττάρων καὶ τῆς ἐξελίξεως τῶν ἰστῶν τῶν βεβλαμμένων ὀργάνων.

Αἱ ὑπόστροφοι αὗται ἀλλοιώσεις, αἱ ὁποῖαι εἶναι δυνατικῶς προκαρκινικαὶ καταστάσεις, παρατηροῦνται: ἐπὶ ὑπερκερατώσεων καὶ ἀτροφῶν τοῦ δέρματος, ἐπὶ ραγάδων ἢ ἐλκῶν τῶν βλεννογόνων, ὡς τοῦ δακτυλίου καὶ τῶν χειλῶν, οὐλῶν, ἰδίᾳ ἐξ ἐγκαυμάτων, λευκοπλακίας τοῦ στόματος, τῆς γλώσσης καὶ τοῦ τραχήλου τῆς μήτρας, τυλώδη ἔλκη τοῦ στομάχου (ὄχι τοῦ δωδεκαδακτύλου), πολύποδες τοῦ στομάχου καὶ τοῦ παχέος ἐντέρου, θηλώματα τῆς οὐροδόχου κύστεως, κίρρωτικαί ἐπεξεργασίαι τοῦ ἥπατος, χρόνια ὑπερπλασίαι καὶ τραύματα τοῦ μαστοῦ καὶ καταστάσεις αἱ ὁποῖαι προκαλοῦν μεταπλασίαν τοῦ ἐπιθηλίου, ὡς ἡ χρόνια βρογχίτις, ὑποτροπιάζουσαι πνευμονίαι, βρογχεκτασίαι, χρονίζουσα φυματίωσις κ.λπ.

*Εγκαιρὸς διάγνωσις τοῦ καρκίνου.

Θὰ πρέπει νὰ ἔχωμεν πάντοτε ὑπ' ὄψιν, ὅτι, διὰ κάθε περίπτωσιν καρκίνου ἐπὶ τοῦ ἀνθρώπου, διὰ νὰ ἐξελιχθῇ εἰς νόσον, ἡ ὁποία προκαλεῖ συμπτώματα, ἀπαιτεῖται χρονικὸν διάστημα ὡς ἐπὶ τὸ πλεῖστον μακρὸν. Οὕτω, διὰ τοὺς καρκινογόνους παράγοντας καὶ τὰς προκαρκινικὰς καταστάσεις ἀπαιτοῦνται πολλὰ ἔτη, ἴσως ἀπὸ 3 - 20 ἢ καὶ περισσότερα.

Διὰ δὲ τὸν ἀναπτυσσόμενον καρκίνον ἄνευ τῆς συνυπάρξεως τῶν ἀναφερθέντων παραγόντων καὶ πάλιν ἀπαιτεῖται χρονικὸν διάστημα μηνῶν ἢ ἐτῶν διὰ νὰ ἐξελιχθῇ εἰς συμπτωματικὸν καρκίνον. Δηλαδή διέρχεται οὗτος διὰ σταδίων, κατὰ τὰ ὁποῖα ἀποτελεῖ τοπικὴν μόνον νόσον, ἀφορῶσαν μικρὸν τμήμα ἰστῶν ἢ τμήμα ὀργάνου.

Κατὰ τὸ στάδιον αὐτό, μὲ τὰ γνωστὰ μέσα θεραπείας, ὁ καρκίνος ἀντιμετωπίζεται ριζικῶς εἰς τὸ πλεῖστον τῶν περιπτώσεων. Ἡ ἐγκαιρὸς διάγνωσις, δηλαδή ἡ διάγνωσις ἐνῶς ὁ καρκίνος δὲν ἔχει ἀκόμη ἐκδηλώσει σαφῆ συμπτώματα, εἶναι θέμα ἰατροῦ, ὁ ὁποῖος, στηριζόμενος εἰς τὴν σημασίαν τοῦ φύλου, τῆς ἡλικίας, τῆς κληρονομικότητος, τῶν συνθηκῶν διαβιώσεως καὶ τῶν συνηθειῶν τῶν ἀσθενῶν του, θὰ πρέπει νὰ προγραμματίσῃ παρακολούθησιν τῶν ἀσθενῶν αὐτῶν διὰ τὴν πιθανότητα ἀναπτύξεως καρκίνου.

Ἡ παρακολούθησις συνίσταται εἰς τὴν κατὰ περιόδους κλινικὴν ἐξέτασιν δι' ἐπισκοπῆσεως καὶ ψηλαφήσεως, ἰδίᾳ τοῦ ἐκάστοτε ὑπόπτου ὀργάνου.

νου, καί δι' ἐργαστηριακῶν ἐξετάσεων, ὡς, π.χ., αἱ ἀκτινολογικάι, αἱ αἱματολογικάι, αἱ βιοχημικάι, ἡ κυτταρολογικὴ καὶ ἐνδεχομένως ἡ βιοψία.

Πρέπει νὰ ἀναφερθῆ, ὅτι, ἐπὶ ὑποψίας καρκίνου, θὰ ἀποκαλυφθῆ οὗτος, ἐφ' ὅσον εἶναι καρκίνος, διὰ τῶν γνωστῶν μέσων ἐρεύνης εἰς τὰς ἑνέα ἐκ τῶν δέκα περιπτώσεων (O'Donnell καὶ συνεργάται, 1962).

Θὰ πρέπει νὰ τονισθῆ, ὅτι δὲν ὑπάρχει μέχρι σήμερον γνωστὸν μέσον ἢ τέστ (δοκιμασία) διὰ τὴν ἐπισήμανσιν ἢ ὑποψίαν τοῦ ἀσυμπτωματικοῦ καρκίνου, τὸ ὁποῖον νὰ ἰσχύη θετικῶς δι' ἓν ποσοστὸν ἔστω ἐπὶ τοῖς ἑκατὸν τῶν πασχόντων. Τὸ μέσον θὰ ἔπρεπε νὰ εἶναι εὐθνήν καὶ εὐχρηστον, οὕτως ὥστε νὰ ἐφαρμόζεται δι' ὁμαδικὴν ἐξέτασιν. Ἡ ὁμαδικὴ ἐξέτασις διὰ τῶν νῦν χρησιμοποιουμένων μέσων εἶναι δαπανηρά, ἀπαιτεῖ ἀπώλειαν χρόνου διὰ τοὺς ἐξετάζοντας καὶ ἐξεταζομένους καὶ τὸ ποσοστὸν τῶν ἀποκαλυπτομένων περιπτώσεων καρκίνου δὲν ἀντισταθμίζει τὸ κόστος τῆς προσπάθειάς.

Σχετικῶς, ὁ Helled καὶ οἱ συνεργάται του (1960) ἀναφέρουν, ὅτι ἐπὶ 25.629 γυναικῶν ἐνήργησαν 43.411 ἐξετάσεις ἐπὶ τῶν μαστῶν καὶ ἀπεκάλυψαν 97 περιπτώσεις καρκίνου τούτων. Διὰ τοὺς ἀνωτέρω λόγους ἔχει σημασίαν ἢ ἐκ μέρους τοῦ οἰκογενειακοῦ ἱατροῦ περιοδικὴ ἐξέτασις τῶν πιθανῶς ὑποκειμένων εἰς ἀνάπτυξιν καρκίνου ἀτόμων.

Ἄς σημειωθῆ, ὅτι ὁ οἰκογενειακὸς ἢ γενικὸς ἱατρός εἶναι ἐκεῖνος ὁ ὁποῖος φέρει τὴν μεγαλύτεραν εὐθύνην διὰ τὴν ἐγκαιρον διάγνωσιν τῆς νόσου καρκίνος. Βεβαίως, ὁ ἱατρός πρέπει νὰ εἶναι ἐνήμερος τῆς κλινικῆς τῶν ὄγκων καὶ τῶν συνθηκῶν, αἱ ὁποῖαι ἐκ τῆς ἐπιστημονικῆς παρατηρήσεως σχετίζονται μὲ τὴν πιθανὴν ἀνάπτυξιν καρκίνου. Θὰ πρέπει, δηλαδὴ, ὁ ἱατρός νὰ ἔχη ὑπ' ὄψιν: (α) "Ὅτι ὁ καρκίνος ἀναπτύσσεται κυρίως εἰς ἄτομα, ἄρρενα μὲν ἄνω τῶν 40 ἐτῶν, θήλεα δὲ ἄνω τῶν 35 ἐτῶν. (β) "Ὅτι τὰ κληρονομικῶς ἐπιβεβαρυμένα ἄτομα ἀπαιτοῦν προσοχὴν κατὰ τὴν ἐξέτασιν καὶ παρακολούθησιν, δηλαδὴ τὴν κατὰ χρονικὰ διαστήματα ἐπανεξέτασιν. Ἐπίσης, διὰ τὴν ἀποκάλυψιν ἀσυμπτωματικοῦ καρκίνου πρέπει νὰ γνωρίζη τοὺς παράγοντας, οἱ ὁποῖοι ἐπηρεάζουν τὴν συχνότητα ὀρισμένων ἐντοπίσεων καρκίνου.

Εἰς τὰ καθήκοντα τοῦ ἱατροῦ ὑπάγεται καὶ ἡ διδασκαλία ἀτόμων διὰ τὴν περιοδικὴν αὐτοεξέτασιν, ὡς, π.χ., ἐπὶ γυναικῶν διὰ τὴν ἐγκαιρον ἀποκάλυψιν καρκίνου τοῦ μαστοῦ. Ἐπίσης, διὰ τὴν ἐγκαιρον διάγνωσιν τοῦ καρκίνου τοῦ τραχήλου ἢ τοῦ σώματος τῆς μήτρας, νὰ προσέρχωνται ἀμέσως εἰς τὸν ἱατρὸν δι' ἐξέτασιν αἱ γυναῖκες, ἐὰν ἀλγοῦν κατὰ τὴν συνουσίαν, ἔχουν κάκωσμα ἐκκρίματα ἐκ τοῦ κόλπου ἢ αἱμορραγίας, ἰδίᾳ μετὰ τὴν κλιμακτήριον.

Διὰ τὸν μαστόν: Ἡ ἡλικία, ἡ κληρονομικότης, ὁ θηλασμός, τὸ ἔγγαμον ἢ μὴ, ἡ στέρωσις. Τοῦτο διότι στατιστικῶς παρετηρήθη συχνότερον ὁ καρκίνος: Εἰς ἡλικίαν 45 - 75 ἐτῶν τὰ 75 % τούτου εἰς γυναῖκας τῶν ὁποίων ἡ μητέρα ἢ ἡ ἀδελφὴ ἔπαθε καρκίνον τοῦ μαστοῦ, εἰς ἀγάμους, εἰς

γυναϊκας αἱ ὁποῖαι δὲν ἐθῆλασαν, εἰς στειράς καὶ εἰς ἐκείνας αἱ ὁποῖαι ὑπέστησαν ἐπέμβασιν ἐπὶ τοῦ μαστοῦ καὶ φέρουν οὐλήν. Ἐπίσης, κατὰ τὴν ἐξέταση τοῦ μαστοῦ θὰ ἀναζητηθοῦν κατὰ σειρὰν συχρότητος: Διόγκωσις, ἄλγος ἢ αἰσθημα βάρους, ρίχνωσις τῆς θηλῆς ἢ ἀλλαγὴ τῆς θέσεως τῆς θηλῆς, περιοδικὴ ἐπέκκρισις ἐκ τῆς θηλῆς, ἐκζεματοειδὴς ἀντίδρασις περὶ τὴν θηλήν, πάχυνσις τοῦ δέρματος εἰς περιοχὴν τοῦ μαστοῦ, ἠϋξημένη θερμοκρασία τοπικῶς λόγῳ ὑπεραιμίας καὶ ἐνδεχομένως διόγκωσις τῶν μασχαλιαίων, τῶν ὑποκλειδίων καὶ ὑπερκλειδίων ἀδένων.

Διὰ τὸν πνεύμονα: Ἡ ἥλικία, τὸ ἱστορικὸν καπνίσματος ἢ συμπτώματα χρονίας ἀποφρακτικῆς πνευμονοπαθείας, ἢ ἐμφάνισις ἢ ἡ ἀλλαγὴ χαρακῆρος τοῦ βηχῆος, παραγωγικὴ ἀπόγχερμψις, αἰμόπτυσις, ἄλγος, δύσπνοια, συριγμός καὶ ἐπαναλαμβανόμεναι πνευμονίαι.

Ἄνακεφαλαίωσις καὶ σύντομοι ὀδηγίαι διὰ τὴν ἄμνησιν κατὰ τοῦ καρκίνου.

Ὁ καρκίνος σήμερον ἀποτελεῖ ἓνα ἐκ τῶν μεγαλυτέρων κοινωνικῶν κινδύνων. Προσβάλλει ὅλα τὰ ὄργανα τοῦ σώματος καὶ ἄτομα οἰασθήποτε ἡλικίας, συνηθέστερον ὅμως ἄρρενας ἄνω τῶν 40 ἐτῶν καὶ θήλειες ἄνω τῶν 35 ἐτῶν.

Δι' ἐκάστην περίπτωσιν καρκίνου πιστεύεται, ὅτι ἀπαιτεῖται χρονικὴ περίοδος μηνῶν ἢ ἐτῶν, ἵνα φυσιολογικὸς ἱσθὸς ἢ ἱσθὸς παρουσιάξῃ καλοήγη βλάβην μεταβληθῆ τελικῶς εἰς μικροσκοπικῶς ἢ κλινικῶς κακοήγη ἱσθὸν (καρκίνον).

Πλεῖστοι καρκίνοι διέρχονται ἀρχικῶς ἐν στάδιον, κατὰ τὸ ὅποιον οὗτοι ἀποτελοῦν ἐντελῶς τοπικὴν ἐκδήλωσιν ὁμάδος κυττάρων.

Ἐπάρχει σχέσις μεταξὺ ἐγκαιροῦ διαγνώσεως τοῦ καρκίνου καὶ καλῆς προγνώσεως αὐτοῦ.

Ἡ κληρονομικότης δὲν φαίνεται νὰ ἔχῃ μεγάλην σχέσιν πρὸς τὴν ἀνάπτυξιν τοῦ καρκίνου, ὅστις ἐπίσης δὲν μεταδίδεται ὡς ἄλλαι γνωσταὶ μεταδοτικαὶ νόσοι.

Ὁ καρκίνος δὲν προκαλεῖ, συνήθως, κατὰ τὴν ἀρχικὴν ἐκδήλωσιν πόνους.

Ἄτομικὰ μέτρα κατὰ τοῦ καρκίνου.

Διατήρησις τῆς γενικῆς οἰκονομίας τοῦ ὄργανισμοῦ εἰς ὑψηλὸν ἐπίπεδον.

- Διατήρησις γενικῆς καθαριότητος τοῦ σώματος.
  - Ἀποφυγὴ καταχρῆσεως οἰνοπνευματωδῶν ποτῶν.
  - Ἀποφυγὴ τοῦ καπνίσματος.
  - Θεραπεία παραγόντων προκαλούντων χρόνιον ἐρεθισμόν.
- Ἐπὶ ὑπάρξεως ὀγκιδίου εἰς κάποιο σημεῖον τοῦ σώματος, μὴ μαλάσσετε τοῦτο πρὸ τῆς ἐξετάσεως τούτου ὑπὸ ἰατροῦ.

Ἐπὶ ἐμφανίσεως σκληρίας ἢ ὀγκιδίου ἐπὶ τοῦ μαστοῦ ἢ ρικνώσεως τῆς θηλῆς αὐτοῦ δεκνύετε ταῦτα εἰς τὸν ἰατρόν.

Ἐπὶ αἰμοφύρτων ἢ δυσόσμων ἐκκριμάτων ἐκ τοῦ κόλπου, ἰδίᾳ μετὰ τὴν ἐμμηνόπαισιν, συμβουλευθῆτε ἰατρόν.

Ἐπὶ ἐπιμόνου βηχῆς ἢ ἀλλαγῆς τοῦ χαρακτῆρος τοῦ ἀπὸ μακροῦ ὑπάρχοντος βηχῆς, ἰδίᾳ ἐπὶ ἀτόμων ἡλικίας ἄνω τῶν 40 ἐτῶν, ἐπιβάλλεται ἰατρικὴ ἔρευνα.

Ἐπὶ παρατεινομένης ἢ ἐξελισσομένης βλάβης τοῦ δέρματος συμβουλευθῆτε τὸν ἰατρόν.

Ἐπὶ ὑπάρξεως σπίλου (ἐλιᾶς) ἐγχρώμου ἢ μῆ, ἐπιπέδου λείου καὶ ἄνευ τριχῶν ἐπ' αὐτοῦ, ἰδίᾳ εἰς μέρη τοῦ σώματος τὰ ὅποια ὑπόκεινται εἰς ἐρεθισμόν, ὡς π.χ. ἐξ ὑποδημάτων, ζωνῶν κ.λπ., συνιστᾶται ἢ εἰς τὸ ὑγιᾶ ἀφαίσεις τοῦ σπίλου.

Ἡ καρκίνοπαθῆς δὲν πρέπει νὰ μείνη ἔγκυος, ἐὰν ὅμως μείνη δὲν ἐπιτρέπεται νὰ θηλάσῃ.

Ἡ ἔγκαιρος διάγνωσις τοῦ καρκίνου ἐναπόκειται εἰς ἕκαστον ἄτομον ἐν τῇ κοινωνίᾳ καὶ ἀποτελεῖ τὸ βασικώτερον καὶ ἀποτελεσματικώτερον μέσον καταπολεμήσεως τοῦ καρκίνου σήμερον.

Κοινωνικά μέτρα κατὰ τοῦ καρκίνου.

1. Εἰδικὴ ἐκπαίδευσις τῶν ἰατρῶν, ἰδίᾳ τοῦ οἰκογενειακοῦ ἰατροῦ, εἰς τὰ ἀφορῶντα τὴν νόσον καρκίνου.

2. Συνεργασία τῶν ἰατρικῶν εἰδικότητων διὰ τὴν παροχὴν βοήθειας εἰς τὸν καρκίνοπαθῆ.

3. Ὑπαρξίς ἐπαρκοῦς ἀριθμοῦ εἰδικῶν καρκινολόγων, κατανεμημένων εἰς ὅλην τὴν Χώραν.

4. Εἰδικὴ ὀργάνωσις τοῦ ἀντικαρκινικοῦ ἀγῶνος διὰ τῆς συμμετοχῆς εἰς αὐτὸν ὅλων τῶν ὀργανώσεων, τοῦ διδασκάλου, τοῦ ἱερέως, ἐκάστου ἀνεπτυγμένου πολίτου καὶ ἐκάστου ἀτόμου.

5. Ἀνάπτυξις ὑπὸ τῶν ἀνωτέρω τῶν ἀρχικῶν συμπτωμάτων τοῦ καρκίνου εἰς τὸ κοινόν.

6. Διαφωτίσις τοῦ κοινοῦ ἐπὶ τῆς νόσου καρκίνου καὶ καταπολέμησις τῆς μοιρολατρικῆς πεποιθήσεως, ἢ ὅποια ὑπάρχει καὶ εἰς ἀνεπτυγμένους ἀκόμη ἀνθρώπους, ὅτι ὁ καρκίνος εἶναι ἀνίατος νόσος, διὰ τῶν στατιστικῶν δεδομένων ἐκ τῶν ὁποίων ἐμφαίνεται, ὅτι ἡ νόσος αὕτη θεραπεύεται μονίμως διὰ τῶν νῦν ὑπαρχόντων μέσων ἐπὶ ἐγκαίρου διαγνώσεως ταύτης, εἰς ποσοστὸν ὑπερβαῖνον τὸ 70 % τῶν περιπτώσεων.

7. Ἐκλαίκευσις τοῦ τρόπου προλήψεως τῆς νόσου καὶ τῆς σημασίας τῆς ἐγκαίρου διαγνώσεως διὰ τὴν θεραπείαν αὐτῆς.

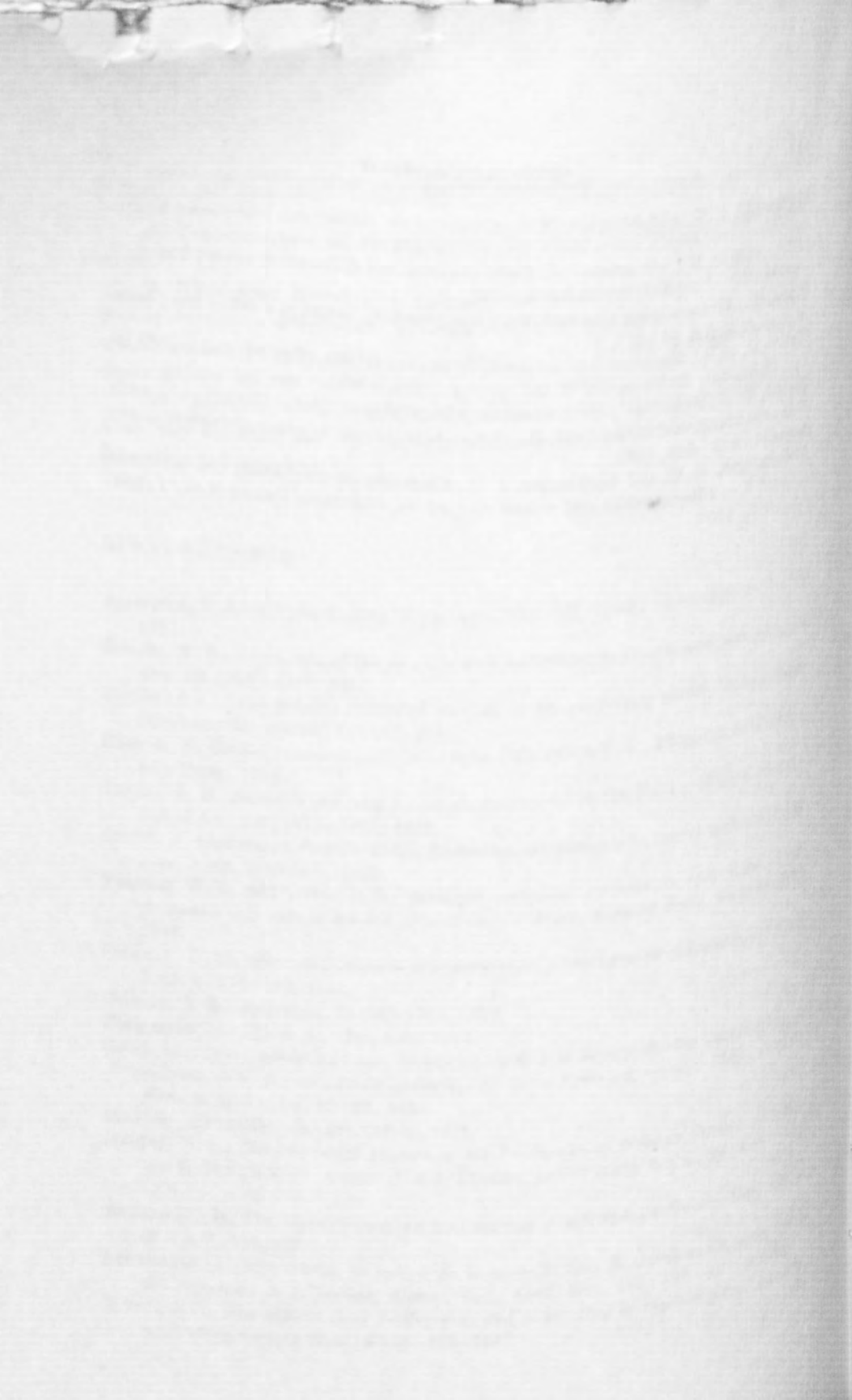
8. Γνωστοποίησης εις τὸ κοινὸν τῶν προόδων τῆς θεραπείας τοῦ καρκίνου.
9. Ἰδιαίτερος ἐφιστᾶται ἡ προσοχὴ τῶν ἐνδιαφερομένων εις τὰς συμβουλὰς ἀνευθύνων ἀτόμων καὶ ἀγυρτῶν ὡς πρὸς τὴν θεραπείαν τοῦ καρκίνου, διότι ἐπαυξάνεται, οὕτως, ὁ κίνδυνος, κυρίως ἐκ τῆς ἀπώλειας πολυτίμου χρόνου διὰ τὴν ὀρθὴν ἀντιμετώπισιν τῆς νόσου.
10. Εὐλόγητος εἶναι ἡ εὐθύνη τῆς πολιτείας διὰ τὴν πραγματοποίησιν ὅλων τῶν ἀνωτέρω καὶ τὴν παροχὴν εὐκόλως τῶν μέσων διαγνώσεως καὶ θεραπείας τοῦ καρκίνου.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

- Ackerman, V. L. and Del Regato, J., *Cancer*, The C.V. Mosby Company, S. Louis, 1962.
- Benson, W. R., *Carcinoma of the prostate with metastases to breasts and testes*, *Cancer*, 10, 1235 - 1245, 1957.
- Bittner, J. J., *Some possible Effects of nursing on the mammary gland*, *Tumor incidence in mice sciense*, 84 : 162, 1936.
- Blue, H. F., *Carcinogenesis by ultraviolet light*, Princexton N. J., Princexton University Press, 1959.
- Burney, L. E., *Smoking and lung cancer*, «A Statement of the Public Health Service J.A.M.A.», 171 : 1829 - 1837, 1959.
- Clunet, J. (Ackerman, Regato 1962), *Recherches experimentales sur les tumeurs malignes*, Paris, Steinheil, 1910.
- Funning, W. D. and Curtis, M.R., *Multiple peritoneal sarcoma in rats from intraperitoneal infection of washed ground taenia larvae*, *Cancer Res*, 6 : 668 - 670, 1946.
- Gardner, W. U., *Hormonal Aspects of experimental tumorigenesis Advances*, *Cancer Res*, 1 : 173 - 232, 1953.
- Gelboin, V. H., *Radiology*, 99 : 251 - 263, 1971.
- Γεωργιάκοπουλος, Παν. Δ., *Υψηλότητα*, 1962.
- Gross, L., *Spontaneous leukemia developing in C 3 H mice following inoculation in infancy with ak — leukemia extracts, or ak — Embryos*, *Proc. Soc. Exper. Biol. & Med.*, 76 : 27 - 32, 1951.
- Haddow, Alexander, «Δελτίον CIBA», 1971.
- Hueper, W. C., *Environmental Factors in the Production of Human Cancer*, «In Raven R. W.» (Editor) : *Cancer*, Vol. I, London, Butterworth & Co., pp. 404 - 496, 1971.
- Kennaway, E., *The identification on carcinogenic compound in Coalt - Tar*, *Brit. M. J.*, 2 : 749, 1952.
- Lacassagne, A., *Apparition de cancers de la mamelle chez la souris male, soumise à des injections de folliculine*, *Comp. Red. Acad. Sc.*, 195 : 630 - 632, 1932.
- Morris, H.P., *The experimental development and metabolism of thyroid gland tumors*, «Advances Cancer Res», 3 : 51 - 115, 1955.

- Mustacchi, P. O. and Shimkin, M.B., *Cancer of the bladder and schistosoma hemotobium*, «J. Nat. Cancer Inst.», 20 : 825 - 842, 1958.
- O'Donnell, E. M., *και συνεργάται, Early detection and diagnosis of cancer*, The C. V. Mosby Company, Saint Louis, 1962.
- Rous, P., *Transmission of a malignant new growth by means of a cell — free filtrate*, «J.A.M.A.», 56 : 198, 1911.
- Shimkin, M.B., *Hormones and neoplasia*, in «Raven R. W.», (Editor), *Cancer*, Vol. J., «London», Butterworth & Co., pp. 161 - 213, 1957.
- Shope, R.E., *Infectious papillomatosis of rabbits*, «Exper. Med.», 58 : 607 - 624, 1933.
- Tannebaum, A. and Silverstone, H., *Nutrition in relation to cancer*, «Advances Cancer Res», 1 : 452 - 505, 1953.
- Weisburger, E. K. and Weisburger, J. H., *Chemistry carcinogenicity and metabolism of 2 — Fluorenamine and related compounds*, «Advances Cancer Res», 5 : 333 - 342, 1958.

ΝΙΚΟΛΑΟΥ Ι. ΓΕΩΡΓΙΑΔΗ

Γρηγορητοῦ Χειρουργικῆς

Διευθυντοῦ τῆς Γ' Χειρουργικῆς Κλινικῆς τοῦ Θεραπευτηρίου «Ὁ Εὐαγγελισμὸς»

Η ΔΙΑΒΙΩΣΙΣ ΤΩΝ ΕΙΛΕΟΣΤΟΜΙΤΩΝ ΚΑΙ ΚΟΛΟΣΤΟΜΙΤΩΝ

Ἀπὸ παλαιωτάτων χρόνων ἡ θυσία μελῶν, τμημάτων ἢ ὀργάνων τοῦ ἀνθρωπίνου σώματος ὡς προσπάθεια θεραπείας παθολογικῶν καταστάσεων, θετουσῶν ἐν κινδύνῳ τὴν ζωὴν τοῦ πάσχοντος, ὑπῆρξεν ἐν τῶν βασικωτέρων ἔργων τῆς Χειρουργικῆς.

Παρὰ τὰς ἐπιτελεσθείσας προόδους, ἡ σύγχρονος Χειρουργική, ἂν καὶ κατώρθωσεν νὰ περιορίσῃ σημαντικὰ τὸν ἀριθμὸν τῶν ἀκρωτηριαστικῶν τῆς ἐπεμβάσεων, δὲν ἤδυνήθη νὰ καταργήσῃ τελείως τὴν ἄνευ λειτουργικῆς ἀποκαταστάσεως θυσίαν ὀργάνων τοῦ σώματος.

Εὐνόητον εἶναι, οὕτω, τὸ γεγονὸς, ὅτι τοιαύτη θυσία, ἐνίοτε, ἀκολουθεῖται ὑπὸ ἐπιπτώσεων, δημιουργουσῶν δυσχερείας εἰς τὴν ὁμαλὴν ἐν τῷ κοινωρικῷ συνόλῳ διαβίωσιν τοῦ οὕτω θεραπευτικῶς ἀντιμετωπισθέντος ἀτόμου, δυσχερείας ὧν ἡ ἔκτασις καὶ ὁ τύπος εἶναι ἐξαρτήσεις περισσοτέρων τοῦ ἐνὸς παραγόντων.

Αἱ ἐν λόγῳ δυσχερεῖαι, ἀπόρροια ἀνατομικῶν καὶ λειτουργικῶν ἀναδιαμορφώσεων τοῦ ἀνθρωπίνου σώματος, δημιουργοῦν αὐτομάτως προβλήματα, τόσον εἰς τὴν ἐν γένει κοινωνικὴν διαβίωσιν αὐτοῦ τούτου τοῦ χειρουργηθέντος, ὅσον καὶ εἰς τὴν πρὸς αὐτὸν συμπεριφορὰν τῆς κοινωνίας.

Τὰ προβλήματα αὐτὰ δὲν εἶναι πάντοτε ἐρμητικῶς κεχωρισμένα ἀλλήλων, ἀλλ' ὡς ἐπὶ τὸ πλεῖστον εἶναι σύμπλοκα ὑπὸ μορφὴν κλειστοῦ ἀλυσιδωτοῦ κύκλου, μὲ συχνὴν ἐπανεμφάνισιν τῆς ψυχολογικῆς μορφολογίας των καὶ μὲ κατεύθυνσιν εἴτε, κυρίως, ἀπὸ τὸν πάσχοντα πρὸς τὸ περιβάλλον του εἴτε ἀντιστρόφως.

Παρακατιόντες, θὰ περιορισθῶμεν εἰς τὰ προβλήματα τὰ ὅποια συχνὰ ἀντιμετωπίζει μία εἰδικὴ κατηγορία χειρουργικῶς ἀντιμετωπισθέντων ἀσθενῶν, ἢ τῶν εἰλεοστομιτῶν καὶ κολοστομιτῶν.

Ὡς ἤδη προανεφέρθη, ἡ ἔκτασις καὶ ὁ τύπος τῶν ὑπὸ ἀνάπτυσιν προβλημάτων εἶναι ἐξάρτησις περισσοτέρων παραγόντων. Εἰς τῶν παραγόντων αὐτῶν ἔγκειται καὶ εἰς τὴν ἐθνικότητα τοῦ εἰλεο/κολοστομίτου, μὲ τὴν δορυφοροῦσαν αὐτῇ ψυχολογικὴν καὶ μορφωτικὴν διαφοροποίησιν.

Οὕτω, παρακατιόντες, θὰ βασισθῶμεν κυρίως εἰς τὴν ἐξ Ἑλλήνων ἀσθενῶν προσωπικὴν μας πείραν, χρησιμοποιοῦντες τὴν τῶν ἄλλοδαπῶν, ἐνίοτε, μόνον διὰ συγκριτικούς λόγους.

Διευκρινίσεις ορολογίας.

Με τούς όρους —ειλεστομίζεται ή κολοστομίζεται— αναφερόμεθα εις άτομα άδιακρίτως φύλου και ηλικίας, τά άποία έχουν υποβληθή εις ειλεοστομίαν ή κολοστομίαν, τούτέστιν εις τήν προς τό κοιλιακόν τοίχωμα έκστομώσιν είτε της τελικής μοίρας του λεπτού έντέρου (ειλεός) είτε θέσεως, άλλοτε άλλης, του παχέος έντέρου (κόλον). Αί έκστομώσεις αύται, γνωσται εις τό εύρύ κοινόν ώς παρά φύσιν ίδραι, έπιτελοούνται, κυρίως, ως άπαραίτητον συμπλήρωμα χειρουργικής θεραπευτικής προσπάθειας, άδηγησάσης εις τήν άφαιρεσιν της τελικής μοίρας του πεπτικού συστήματος και ούτως εις τήν κατέργησιν του μηχανισμού της ελεγχόμενης άροδεύσεως. Αί παθήσεις, αιτινες επιβάλλουν τούτους άκραιτησιαμούς, είναι, ως επί τό πλείστον, κακοήθη νεοπλασμάτα και κατά δεύτερον λόγον ή έλκώδης αιμορραγική καλίτις και προκαρκινικά καταστάσεις, προληπτικώς άντιμετωπιζόμεναι.

Ένίοτε, δι' άλλοτε άλλους λόγους, ό χειρουργός έγκαθιστά προσωρινός ειλεοστομίαν ή κολοστομίαν και φυσικά, έφόσον δέν έχει άφαιρεθή ή όλως τελική μοίρα του παχέος έντέρου μετά του πρωκτου και του σφιγκτηριακού μηχανισμού, είναι δυνατή ή κατέργησις της ειλεο/κολοστομίας και ή άποκατάστασις της έντεροκοιλιακής λειτουργίας εις τό κατά φύσιν. Με τόν όρον, πάντως, ειλεο/κολοστομίτης έννοοϋμεν άτομον με μόνιμον έκστομώσιν, μη επιδεχομένην, τήν σήμεραν τουλάχιστον, άποκαταστάσεως εις τό κατά φύσιν.

Προεγχειρητικά προβλήματα.

Αν και τά προβλήματα αύτά είναι προσωπικά του χειρουργηθησομένου και του χειρουργού, νομίζομεν ότι, έσται και άκροθιγώς, πρέπει νά αναφερθώσιν, δοθέντος ότι αύτά ταύτα, συνεχώς διαφοροποιούμενα, θα ακολουθήσουν άμφοτέρους καθ' όλην τήν διάρκειαν του βίου του χειρουργηθησομένου.

Ό χειρουργός, καθ' αρχάς, όφείλει νά κατατοπίση πλήρως τόν άσθενή του επί της άναντιρρήτου ανάγκης μιās ειλεο/κολοστομίας, έφόσον βεβαίως άναγνωρίσει τό άπόλυτον της ένδειξεως αύτης. Εις τήν Έλλάδα σπανίως άποκαλύπτομεν εις άσθενή τό κακόηθες —καρκινικόν— της φύσεως της νόσου του, όπουδήποτε και αν αύτη εδράζεται. Η βαλκανομεσογειακή ψυχοσύνθεσις των Έλλήνων άσθενών και των συγγενών των, άλλα κυρίως ή διαιωνιζόμενη τακτική —όρθή ή μη— της Ιατρικής πράξεως εν Έλλάδι, είναι οι λόγοι της μη έπακριβοϋς ένημερώσεως των άσθενών παρ' ήμίν, ως προς τήν φύσιν της νόσου των, αν αύτη είναι κακοήθης. Δέν συμβαίνει τούτοτον τι ούτε εις ευρωπαϊκάς άγγλοσαξονικάς χώρας ούτε εις τάς Ήνωμένας Πολιτείας της Αμερικής, όπου, αντιθέτως, φαίνεται, ότι ό Ιατρός υπέχει και ποιηκόν ευθύνην, αν άποκρούψη τούτο από τόν άσθενή του.

Ούτως, ό "Έλλην χειρουργός πρέπει νά επιστρατεύση περισσήν επιχειρηματολογίαν, απέχουσαν συχνά τής αληθείας, ίνα εξασφαλίση τήν πρός έγχειρήσιν συναίνεσιν τοῦ άσθενοῦς του.

Άλλά τό θέμα αυτό δέν θά θιγῆ περαιτέρω. Καθῆκον πάντως τοῦ Ιατροῦ εἶναι νά πείσῃ τόν άσθενή του εἰς τήν άποδοχήν τής έγχειρήσεως, ἔστω και ἄν πρός τοῦτο θά πρέπει νά ἀναλώσῃ χρόνον και επιχειρηματολογίαν παρεμφερῆ ἀπό άπόψεως φορτικότητος πρός τήν τοιαύτην ἔμπορικῶ ἐπισκέπτου. Βασικόν, πάντως, ἐπιχείρημά του, και ἄ λ η θ έ ς, θά πρέπει νά εἶναι, ὅτι ἡ κολοστομία (πολύ συχνότερον ἐπιτελουμένη τής εἰλεοστομίας), αὐτή καθ' ἑαυτήν, μικράν μόνον παρεμβολήν θά ἔχη εἰς τās ἐν γένει συνηθείας τοῦ άσθενοῦς, τόν τρόπον τής διαβιώσεώς του και τήν ἔργασίαν του, οἰαδήποτε και ἄν εἶναι αὐτή, οἰονδήποτε και ἄν εἶναι τό φύλον του. Σκόπιμον εἶναι, πάντως, ὁ Ιατρός νά χρησιμοποιοῖ, ὁμιλῶν πρός τόν άσθενή ἢ τοὺς συγγενεῖς του, τόν ὄρον κολοστομία ἀντί τοῦ λαϊκωτέρου παρὰ φύσιν ἔδρα. Οἱ μῆ Ιατροὶ ἀνέχονται ψυχραιμότερον τόν πρῶτον και ἀκούουν μὲ μεγαλυτέραν νευρικότητα τόν δεύτερον. Βεβαίως, τό μορφωτικόν και κοινωνικόν ἐπίπεδον τοῦ άσθενοῦς παρεμβαίνει τὰ μάλιστα εἰς τὰ τής κατανοήσεως τῶν ὑπό τοῦ Ιατροῦ λεγομένων, εἶναι δὲ ποικίλαι αἱ ἀπό μέρους τοῦ άσθενοῦς ἀντιδράσεις. Ἐνθυμούμεθα, π.χ., άσθενή, Θραῖκα, ἑπαγγελματίαν κυνηγόν, κυριολεκτικῶς σφαγέα ἀγριοχοίρων, ὁ ὁποῖος ὡς βασικήν ἀντίρρησην διά τήν άποδοχήν έγχειρήσεως διά καρκίνον, συνεπαγομένην μόνιμον κολοστομίαν, ἐξέφρασε τό γεγονός ὅτι, μετὰ τήν ἔγκατάστασιν τής κολοστομίας, δέν θά ἠδύνατο νά συμμετέχη εἰς τήν ὀμαδικήν ἀφόδευσιν τῶν εἰς τοὺς ἀγρούς τής περιφερείας του ἔργαζομένων. . .

Μετὰ τήν έγχείρησιν.

Ἄμέσως μετὰ τήν έγχείρησιν, σπανίως άσχολεῖται μὲ τό θέμα τής εἰλεο/κολοστομίας ὁ χειρουργημένος. Εἶναι τόσον εὐτυχής, διότι ἔχειρουργήθη ἐπιτυχῶς, και τόσον ἑπηρεασμένος ἐκ τῶν άμέσων μετεγχειρητικῶν ἑνοχλημάτων του, ὥστε μόνον μετὰ τήν ἑναρξιν τής λειτουργίας τής εἰλεο/κολοστομίας δεικνύει αὐξάνον, βεβαίως, πρός αὐτήν ἑνδιαφέρον. Τὰ σύγχρονα μέσα διά τήν τοπικήν διαχείρισιν τῶν εἰλεο/κολοστομιῶν, ὑπό τήν μορφήν τῶν εἰδικῶν σακχασιδῶν αὐτοκολλητῶν ἢ ἐπί ζώνης προθέσεων, πρός συλλογήν τοῦ ἑντερικοῦ ἔξω-τερικευομένου περιεχομένου, συντόμως ἀρχίζουν νά ἑπαυξάνουν τήν ἐμπιστοσύνην τοῦ χειρουργηθέντος ὡς πρός τόν νέον τρόπον προσωπικῆς ὑγιεινῆς και διαβιώσεως, πρός τόν ὁποῖον θά πρέπει νά προσαρμοσθῆ. Τό γεγονός, ὅτι ἤδη ἀπό τοῦ πρώτου ἢ δευτέρου μετεγχειρητικοῦ εἰκοσιτετραώρου τοῦ ἔχει ἤδη ἀπό τοῦ πρώτου ἢ δευτέρου μετεγχειρητικοῦ εἰκοσιτετραώρου τοῦ ἔχει ἔπιτραπῆ ἢ ἐκ τής κλίνης ἔγερσις, παρὰ τό ἀρχικῶς ἐπώδυνον ταύτης, ἡρμεῖ ἔτι περαιτέρω τόν χειρουργημένον. Ὡς πρός τήν ἀποκατάστασιν, πάντως, μετεγχειρητικῶς τής ἑντερικῆς λειτουργίας, ὑπάρχει διαφορὰ μετὰξὺ εἰλεο-

στομίας και κολοστομίας. Κατά τὴν πρώτην, τὸ ἐντερικὸν περιεχόμενον ἀρ-
χίζει συσσωρευόμενον ἐντὸς τῆς σακκοειδοῦς προθέσεως εἰς σημαντικὴν πο-
σότητα, σχετικῶς ὑδαρῆς, ἀναβλύζον κατ' ἀκανόνιστα χρονικὰ διαστήματα,
ιδίᾳ τὴν νύκτα, καὶ ἐρεθιστικὸν διὰ τὸ περὶ τὴν εἰλεστομίαν δέρμα.

Κατὰ τὴν κολοστομίαν, ὅμως, ἡ ἔξοδος ἀρχοῦντως ἐσχηματισμένων κο-
πράνων (ιδίᾳ ὅταν ἡ κολοστομία ἐσχηματίσθῃ εἰς τὸ ἀριστερὸν τμήμα τοῦ πα-
χέος ἐντέρου, ὅπερ καὶ συχνότερον) ἐπιτελεῖται μετὰ τὴν 2ην ἢ 3ην μετεγχει-
ρητικὴν ἡμέραν, χωρὶς ἐνοχλητικὸν ἐρεθισμόν τοῦ περὶ τὴν κολοστομίαν δέρ-
ματος.

Ἡ λειτουργία μιᾶς ἀριστερῆς κολοστομίας τείνει ἀρκετὰ συχνὰ νὰ ἀπο-
κτήσῃ, σὺν τῇ προόδῳ τοῦ χρόνου, ρυθμὸν ἐξαρτώμενον ἀπὸ τὴν ὑπὸ τοῦ κολο-
στομίτου λήψιν τροφῆς. Οὕτω, σημαντικὸς ἀριθμὸς κολοστομιτῶν προσφεύ-
γει πρὸς τὸ ἀποχωρητήριον, ὅχι λόγῳ ἰδιαιτέρας τινὸς ἐπήξεως πρὸς κένωσιν,
ἀλλὰ ἐπὶ τῇ βάσει προσωπικῆς ἐμπειρίας ἐκ συσχέτισεως χρόνου λήψεως
τροφῆς πρὸς ἔξοδον κοπράνων. Τὰ οὕτω προσαρμοσθέντα ἄτομα, καταλήγουσι
εἰς τὸ νὰ φέρουν ἀπλῶς προφυλακτικὸν τι κάλυμμα τῆς κολοστομίας, συχνὰ
προσωπικῆς των ἐμπνεύσεως, καὶ νὰ ἀποφεύγουν τὴν χρῆσιν παντὸς τύπου
σακκοειδοῦς προθέσεως.

Ἄλλοι, πάλιν, κολοστομιᾶται εὐρίσκουν ἄνετον τὴν διαβίωσιν, ἐκτελοῦν-
τες ἐκάστην προίαν ἢ ἀνά διήμερον καθαρτικὸν ὑποκλυσμόν διὰ τοῦ στομίου
τῆς κολοστομίας. Ὁ τρόπος αὐτὸς διαχειρίσεως τῆς κολοστομίας, συνιστῶμε-
νος ὑπὸ πολλῶν εἰδικῶν νοσοκομειακῶν κέντρων τῆς ἀλλοδαπῆς, κατακρίνεται
ὑπὸ ἄλλων ἀναλόγων κέντρων ὡς ἐπικίνδυνος, λόγῳ τῆς ἔστω καὶ ἀπομεμα-
κρυσμένης πιθανότητος διατρήσεως τῆς ἐλικὸς τῆς κολοστομίας.

Καὶ οὕτω μὲν ἔχουσιν τὰ πράγματα, ὡς πρὸς τὴν ἐκ κολοστομιῶν καὶ
εἰλεστομιῶν ἔξοδον ἐντερικοῦ περιεχομένου. Ὡς πρὸς τὴν ἔξοδον ὅμως ἀε-
ρίων, τὰ πράγματα διαφέρουσιν. Τὰ ἀέρια, προῖον κυρίως ἐνδοκολικῆς ζυμώ-
σεως, σπανίως ἀποτελοῦν πρόβλημα διὰ τοὺς εἰλεστομίτας. Εἰς τοὺς κολοστο-
μίτας, ἀντιθέτως, ἡ ἔξοδος ἀερίων εἶναι, ἐνίοτε, ἀπρόβλεπτος, ὅχι πολὺ θορυ-
βώδης, τὰ μάλιστα πάντως ἐξαρτωμένη ἀπὸ τὸ εἶδος τῆς ληφθείσης τροφῆς.
Δύναται, οὕτω, νὰ εἴπῃ τις, ὅτι καὶ εἰς τοὺς κολοστομίτας εἶναι δυνατὸς ὁ περι-
ορισμὸς τῶν ἀερίων διὰ καταλλήλου διαίτης. Πάντως, ἡ κάλυψις τοῦ στομίου
μιᾶς κολοστομίας, εἴτε διὰ σακκοειδοῦς προθέσεως εἴτε διὰ σχετικῶς παχέος
ὀφάσματος, ἂν δὲν περιορίσῃ τελείως τὸν θόρυβον τυχόν ἐξερχομένου ἀερίου,
ἐμποδίζει τὰ μάλιστα τὴν διάχυσιν τῆς ὀσμῆς του.

Ἐχει, πάντως, παρατηρηθῆ, ὅτι κατὰ τὴν διάρκειαν ἀεροπορικῶν ταξει-
δίων, λόγῳ τῆς σχετικῆς ἐλαττώσεως τῆς ἐντὸς τοῦ ἀεροσκάφους ἀτμοσφαιρι-
κῆς πίεσεως, ὑπάρχει μεγαλύτερα ἀποβολὴ ἀερίων εἰς κολοστομίτας.

'Επαναπροσαρμογή είλεο/κολοστομιτών.

Είς τήν άλλοδαπτήν ἔχουν ἰδρυθῆ καὶ λειτουργοῦν λέσχαι καὶ ἐντευκτήρια εἰδικὰ εἴτε δι' εἰλεοστομίτας εἴτε διὰ κολοστομίτας (United Ostomy Association Η. Π. Α., Ileostomy Club Μεγάλης Βρετανίας κ.ξ.). Δὲν θὰ ἦτο, ἴσως, ὑπερβολή, τὸ νὰ εἴπη τις ὅτι, ὅ,τι γνωρίζομεν σήμερον καὶ ὅ,τι ἐφαρμόζομεν σήμερον διὰ τὴν καλυτέραν διαχείρισιν τῆς λειτουργίας τῶν εἰλεο/κολοστομιῶν καὶ οὕτω διὰ τὴν ἀνετωτέραν διαβίωσιν τῶν εἰλεο/κολοστομιτῶν, εἶναι ἀποτέλεσμα ἐμπειρίας αὐτῶν τούτων τῶν χειρουργηθέντων ἀσθενῶν καὶ τῆς μεταξὺ τῶν ἀνταλλαγῆς παρατηρήσεων καὶ ἄλλων ἀπόψεων. Ἀκόμη καὶ ἡ θέσις τοῦ κοιλιακοῦ τοιχώματος, ἡ ὁποία κρίνεται συμφερότερον νὰ ἐπιλεγῆ, διὰ νὰ σχηματισθῆ τὸ στόμιον μιᾶς εἰλεο/κολοστομίας ἀναλόγως πρὸς τὴν ἡλικίαν, τὸ φύλον ἢ τὴν διάπλασιν τοῦ ἀσθενοῦς, κρίνεται ἤδη κατόπιν παρατηρήσεων καὶ συμπερασμάτων, ἐξαχθέντων ἐξ ἀνταλλαγῆς ἀπόψεων εἰς ἐντευκτήρια εἰλεο/κολοστομιτῶν. Ἀπὸ ἰατρικῆς ἀπόψεως οὐδεμία ἀντένδειξις ὑπάρχει εἰς τὸ νὰ ἀσχολῆται μὲ οἰανδήποτε ἀπασχόλησιν ἄτομον μὲ εἰλεοστομίαν ἢ κολοστομίαν.

Ὁ εἰλεο/κολοστομίτης εἶναι ἐξ ἴσου ἐπικίνδυνος διὰ τὴν δημοσίαν ὑγείαν μὲ τὸν κανονικὸν ἄνθρωπον. Δύναμαι δὲ νὰ προσθέσω, ὅτι οἱ εἰλεο/κολοστομίται συνειδητοποιοῦν περισσότερον τὴν ἰδέαν καὶ ἐφαρμογὴν τῆς προσωπικῆς τῶν καθαριότητος ἀπὸ τὰ περισσότερα τῶν φυσιολογικῶν ἀτόμων.

Αἱ σύγχρονοι προθετικαὶ σακκοειδεῖς συσκευαὶ δὲν διακρίνονται, ἔστω καὶ ἂν οἱ φέροντες αὐτάς εἶναι ἐλαφρῶς ἐνδεδυμένοι. Ἄν τὸ στόμιον μιᾶς εἰλεο/κολοστομίας καλυφθῆ δι' αὐτοκολλήτου πλαστικοῦ, ἐπιτρέπεται ἡ κοιλύμβησις, ἂν δὲ ἡ πάθῃσις, δι' ἣν παρέστη ἀνάγκη νὰ σχηματισθῆ μόνιμος εἰλεοστομία ἢ κολοστομία, δὲν ἀποτελῆ αὐτὴ καθ' ἑαυτὴν ἡθικὴν ἀντένδειξιν, ἐπιτρέπεται καὶ ὁ γάμος, ἀνεξαρτήτως φύλου, εἰς τοὺς εἰλεο/κολοστομίτας.

Εἶναι πάντως ἀναντίρρητον, ὅτι τουλάχιστον ὁ "Ἕλληνας εἰλεο/κολοστομίτης διαβιοῖ μὲ δυσσεπούλωτον ψυχικὸν τραῦμα, ἀποτέλεσμα οὐχὶ μόνον αὐτῆς ταύτης τῆς στομίας, ἀλλὰ προερχόμενον προσέτι ἀπὸ τὴν γνώσιν ἢ τὴν ὑποψίαν τῆς φύσεως τῆς νόσου, δι' ἣν ὑπεβλήθη εἰς ταύτην, ἦτοι τὸν καρκίνον.

Ἀνεξαρτήτως ἂν τὸ τραῦμα εἶναι «ψυχικόν», ὁ χειρουργός, ὁ διαχειρισθεὶς τὴν νόσον τοῦ στομίτου, εἶναι ἐκεῖνος ὁ ὁποῖος θὰ πρέπει νὰ ἐπιφορτισθῆ μὲ τὸ ἔργον τοῦ ἐλέγχου καί, εἰ δυνατόν, τῆς θεραπείας τῶν ψυχολογικῶν του ἐπιπτώσεων.

Προσωπικῶς φρονοῦμεν, ὅτι οὔτε ψυχίατρος οὔτε ψυχολόγος εἶναι δυνατόν νὰ ἔχη τὴν ἐμπειρίαν τοῦ χειρουργοῦ ὡς πρὸς τὸ θέμα αὐτό, ἡ γνώμη δὲ αὕτη φαίνεται ὅτι ἰσχύει σχετικῶς καὶ εἰς τὴν άλλοδαπτήν (Prudden, 1971).

Ἔχει ὑπολογισθῆ, ὅτι εἰς τὰς Η. Π. Α. 75.000 ἄτομα ἐτησίως χειρουργοῦνται διὰ κακοήθην νεοπλασμάτα τοῦ παχέος ἐντέρου, εἰς τὰ δύο τρίτα δὲ

έξ αὐτῶν, 50.000 δηλαδή, σχηματίζεται κολοστομία, ὡς ἐπὶ τὸ πλεῖστον μόνιμος (Rowbotham, 1971). Εἰς τὴν χώραν αὐτὴν λειτουργοῦν εἰς πολλὰ νοσοκομεῖα εἰδικαὶ μονάδες, μεριμνῶσαι διὰ τὰ ἐν γένει λατρικὰ ἐκ τῶν στομίων προβλήματα τῶν χειρουργηθέντων, μὴ ἐξαιρουμένων βεβαίως καὶ τῶν ψυχολογικῶν. Πάντως, κατὰ τὰς συνεντεύξεις τῶν κολοστομιτῶν εἰς τὰς ἐν λόγω μονάδας παρίσταται συχνὰ ὁ διενεργήσας τὴν ἐγχείρησιν χειρουργός, εἰς ὃν ἐνίοτε χειρουργηθέντες ἀποκαλύπτουν ψυχολογικὰ καὶ κοινωνικὰ προβλήματα, ἅτινα δὲν εἶχον τοιμήσει νὰ ἀποκαλύψουν εἰς τοὺς ψυχολόγους τῆς μονάδος. Ὁ στομίτης ἐμπιστεύεται πολὺ περισσότερον τὸν χειρουργήσαντα αὐτὸν καὶ διὰ τὰ ψυχικὰ του προβλήματα, ἀπ' ὅ,τι οἰονδήποτε ἄλλον λατρὸν, ὁ ὁποῖος λόγω εἰδικότητος θὰ ἐφαίνετο καταλληλότερος.

Βεβαίως, εἰς τὰ προαναφερθέντα κέντρα τῆς ἀλλοδαπῆς ὁ στομίτης παρακολουθεῖται ὑπὸ τε τοῦ χειρουργοῦ του καὶ ἄλλου ψυχοθεραπευτοῦ ἐν συνεργασίᾳ. Ἄλλὰ τοῦτο δὲν καθίσταται δυνατόν παρ' ἡμῖν, ὑπὸ τὰς σημερινὰς τουλάχιστον συνθήκας τῆς ἐλληνικῆς πραγματικότητος, ὡς ἐκ τούτου δὲ ὁ Ἕλληνας χειρουργός καλεῖται νὰ ἐπωμισθῇ μόνος τὴν διαχείρισιν τῶν προβλημάτων τοῦ ἀσθενοῦς του.

Αἱ ἐκ τῆς ἐγχειρήσεως ἐπὶ τοῦ ψυχισμοῦ ἐπιπτώσεις εἰς τοὺς στομίτας φυσικὰ ποικίλλουν τὰ μάλιστα, ἀκόμη καὶ μεταξὺ ἀτόμων ὁμοίων ὡς πρὸς φύλον, ἡλικίαν, κοινωνικὴν προέλευσιν καὶ μορφωτικὸν ἐπίπεδον, ἀνεξαρτήτως ἐθνικότητος.

Ἔργασια καὶ εἴλεο/κολοστομία.

Δὲν νομίζω, ὅτι θὰ συναντήσω ποτὲ ὑπὸ τὸν ἐλληνικὸν οὐρανὸν στομίτην, ὅπως ἓνα ὁδηγὸν ταξί τοῦ Λονδίνου, ὁ ὁποῖος αὐτοβούλως μοῦ ἀπεκάλυψεν, ὅτι εἶχε χειρουργηθῆ πρὸ πενταετίας εἰς τὸ νοσοκομεῖον, εἰς ὃ μὲ ὠδήγηε διὰ πάθῃσιν τὴν ὁποίαν ἠγνῶει, ἀλλ' ἐνόμιζεν ὅτι ἦτο καρκίνος, ἀπὸ χειρουργόν, τὸ ὄνομα τοῦ ὁποίου οὐδέποτε ἐπληροφορήθη, καὶ μὲ ἐγχείρησιν ἢ ὁποία ἀπέληξεν εἰς τὸ ἄνοιγμα ὅπως εἰς τὸ κοιλιακὸν τοίχωμα, ἀπὸ τὴν ὁποίαν ἔκτοτε ἐνηργεῖτο...

Ἀντιθέτως, παρ' ἡμῖν, πάντες οἱ κολοστομηθέντες ὑπὸ τοῦ γράφοτος ὁδηγοῦ αὐτοκινήτου, ἀμέσως μετὰ τὴν ἐκ τοῦ νοσοκομείου ἐξοδὸν τῶν ἔσπευσαν νὰ φροντίσουν διὰ τὴν συνταξιοδοτικὴν τακτοποίησίν των, ὅπως ἄλλωστε ἐπραξάν καὶ πλεῖστοι ἄλλοι κολοστομιῖται ἄλλων ἐπαγγελματιῶν.

Εὐφυλογῶν τις πρὸ ἐτῶν, εἶπεν, ὅτι ἡ Ἑλλάς εἶναι ἡ χώρα, ὅπου ἀντικειμενικὸς σκοπὸς τῶν κατοίκων τῆς εἶναι ἡ σύνταξις, κοινὸς δὲ ἔχθρος των τὰ συνταξιοδοτικὰ ταμεία. Βεβαίως, ἅπαντες οἱ ἀσφαλιστικοὶ ὄργανισμοὶ τῆς Χώρας, βασιζόμενοι ὡς ἐπὶ τὸ πλεῖστον ἐπὶ τοῦ Βασιλικοῦ Διατάγματος 434/61 ἀπερὶ ἐξετάσεως σωματικῆς ἱκανότητος τῶν κατατασσομένων εἰς τὸν

ίσως το βατικώτερον, διὰ τὸν συμβιβασμὸν τοῦ στομάτου πρὸς τὴν ἀναπηρίαν του.

Ἄς εἶναι, λοιπόν, συντηρητικώτεροι οἱ ἀσφαλιστικοὶ ὀργανισμοὶ εἰς τὴν κρίσιν τῶν εἰλεο/κολοστομιτῶν. Προσέτι, ὅμως, καὶ οἱ ἐργοδότες, ὡς ἄτομα ἢ ὀργανισμοί, ἄς εἶναι πρόθυμοι νὰ συνεργασθοῦν μετὰ τῶν ἰατρῶν, ἐπ' ὠφελείᾳ τοῦ πάσχοντος, ἐπαναχρησιμοποιοῦντες αὐτὸν εἴτε εἰς τὴν πρότερον θέσιν του εἴτε εἰς ἄλλην ἐλαφροτέραν ἐν ἀνάγκῃ.

Τὰ χειρουργούμενα καρκινώματα τοῦ ὄρθου, εἰς ᾧ καθίσταται ἀναγκαῖα ἢ ἐγκατάστασις μόνιμου κολοστομίας, στατιστικῶς ἐμφανίζουν ποσοστὸν ἰστέως ὑπερβαῖνον τὸ 50% ἐν τῷ συνόλῳ.

«Τί ἐκέρδησεν ὁ ἄνθρωπος, ἂν τοῦ σώσῃς τὴν ζωὴν ἀπὸ καρκίνου, καὶ ζημιωθῇ τὴν δυνατότητα νὰ ζῇ, καὶ ζημιωθῇ τὴν δραστηριότητά του, καὶ ζημιωθῇ τὸ ἐν τῇ κοινωνίᾳ εὐπρόσδεκτον», ἔγραψεν ὁ Hamblin Letton (1971), παραφράζων τὸ γνωστὸν τοῦ Εὐαγγελιστοῦ Ματθαίου ρῆμα: «Τί ὠφελήσει ἄνθρωπον, ἂν κερδίσῃ τὸν κόσμον ὅλον καὶ ζημιωθῇ τὴν ψυχὴν αὐτοῦ».

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

- Letton, H. A., *Rehabilitation of the patient with Colostomy*, «Cancer», 28, 219, (1971).
 Prudden, J. F., *Psychological Problems following Ileostomy and Colostomy*, «Cancer», 28, 236, (1971).
 Rowbotham, J. L., *Colostomy Problems. Dietary and Colostomy Management*, «Cancer», 28, 222, (1971).

ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΥ Α. ΔΗΜΟΠΟΥΛΟΥ

Υφηγητοῦ, Διευθυντοῦ τῆς Οὐρολογικῆς Κλινικῆς
τοῦ Γενικοῦ Κρατικοῦ Νοσοκομείου Ἀθηνῶν

Η ΙΑΤΡΙΚΗ ΕΠΙΣΤΗΜΗ ΕΙΣ ΤΟΝ ΑΙΩΝΑ ΤΗΣ ΜΗΧΑΝΗΣ

Τὴν πρόσφατον ἱστορίαν τοῦ ἀνθρωπίνου πολιτισμοῦ, ἀπὸ τοῦ 19ου δηλαδὴ αἰῶνος καὶ ἐντεῦθεν, χαρακτηρίζει ἓνα κοινωνιολογικὸν φαινόμενον ὑψίστης σημασίας, τὸ ὁποῖον ὁσημέραι προσλαμβάνει μεγαλυτέραν βαρύτητα. Τὸ φαινόμενον τοῦτο, εἰς τὴν βάσιν του, εἶναι ἓνας ἀνταγωνισμός. Καὶ εἰς αὐτὸν ὅλοι οἱ ἄνθρωποι εἴμεθα θεαταί, ἅμα δὲ καὶ πρωταγωνισταί. Τὸ περίεργον εἶναι, ὅτι εἰς τὴν μάχην αὐτὴν ἀντίπαλον ἔχομεν ἐν ἰδικῶν μας δημιουργήματα, τὸ ὁποῖον μὲ κόπους καὶ προσπάθειάς αἰῶνων κατεσκευάσαμεν καὶ ἐμοχθήσαμεν ἀνέκαθεν διὰ τὴν ἐξέλιξιν, τὴν τελειοποίησιν καὶ τὴν διαφοροποίησιν του. Τὸ δημιουργήμα αὐτὸ εἶναι ἡ μηχανή, ὑφ' ὅλας αὐτῆς τὰς μορφάς, τὰς ἐφαρμογὰς καὶ ἐκφάνσεις. Γώρα, ὅμως, ὁ ἄνθρωπος ἀντιλαμβάνεται μὲ δέος τὴν μηχανὴν νὰ φεύγῃ ἀπὸ τὸν ἐλεγχόν του, νὰ τὸν ὑποκαθιστᾷ καὶ νὰ ἀντιστρέφῃ τὴν σχέσιν ἀρχοντος καὶ ἀρχομένου.

Τὸ πρόβλημα εἶναι πνευματικὸν καὶ ἀφορᾷ κυρίως εἰς τὴν διατήρησιν τῆς νοητικῆς αὐτοτελείας καὶ τῆς δημιουργικῆς πρωτοβουλίας τοῦ ἀνθρώπου, αἱ ὁποῖαι τείνουν νὰ ἀτροφήσουν, θεθεῖσαι εἰς ἀχρηστίαν ὑπὸ τῆς μηχανῆς. Ὁ κίνδυνος, ὅμως, αὐτὸς δὲν πρέπει νὰ μᾶς τρέψῃ ἐπὶ τὴν βεβιασμένην ἀπόφασιν τῆς ἀπορρίψεως τοῦ μηχανικοῦ πολιτισμοῦ, ἐν ὀνόματι τῆς ψυχικῆς καὶ νοησιαρχικῆς ἰσορροπίας μας. Ὑπάρχει ἡ μέση ὁδός, τοῦ ἐναρμονισμοῦ μηχανῆς καὶ πνεύματος καὶ ἡ κατάλληλος προετοιμασία τῆς ἀνθρωπίνης προσωπικότητος, οὕτως ὥστε αὐτὴ νὰ ἐπιβληθῇ, νὰ δεσπόσῃ καὶ νὰ κατευθύνῃ τὴν μηχανήν.

Τὸ θέμα τῆς διεισδύσεως τῆς μηχανῆς εἰς τοὺς διαφόρους τομεῖς τῆς δραστηριότητος, ὡς ἐκ τῆς καθολικῆς αὐτοῦ ὑφῆς, ἀφορᾷ καὶ εἰς τὴν Ἰατρικήν. Ὡς διαγνωστικὸς καὶ θεραπευτικὸς ἐπίκουρος τοῦ ἱατροῦ, προσέφερεν ἡ μηχανὴ ὑψηλὰς ὑπηρεσίας καὶ εἶναι γεγονός ἀναμφισβήτητον, ὅτι ἐπὶ τῶν ἡμερῶν τῆς συντελέσθη μεγάλον βῆμα. Ὑπάρχουν δὲ σήμερον τόσον περίπλοκοι, ἀλλὰ καὶ πολύτιμοι συσκευαί, αἱ ὁποῖαι φέρουν εἰς πέρας ταχύτατα ἔργον, ἀπαιτοῦν τὴν μακροχρόνιον ἐργασίαν πολλῶν ειδικῶν ἱατρῶν. Ὡς, λ.χ., μηχανήματα τὸ ὁποῖον παρακολουθεῖ τὴν μετεγχειρητικὴν πορείαν ἀσθενοῦς, κατὰ γράφον πίεσιν, σφυγμὸν, ἀναπνοήν, θερμοκρασίαν, καὶ τὸ ὁποῖον παρέχει τὴν δυνατότητα εἰς μίαν ἀδελφὴν νὰ ἔχῃ τὴν ἐπίβλεψιν ὀλοκλήρου θαλάμου. Πλὴν, βεβαίως, τῶν προσφάτων τούτων ἐπιτευγμάτων, ὑπάρχουν καὶ τὰ πολὺ-

τιμα κλασικά διαγνωστικά μέσα, ως π.χ. καρδιογράφοι, ακτινολογικά συσκευαί κ.λπ. Όσον δὲ τελειότερον καθίσταται ἓν ἱατρικὸν μὴχάνημα, τόσον μεγαλύτερας ὑπερσείας προσφέρει.

Ἡ κατάχρησις, ὅμως, τῆς μηχανοποιήσεως, ὅπως καὶ εἰς ἄλλους τομείας, παρουσιάζει κινδύνους καὶ μειονεκτήματα, τόσον διὰ τὸν ἀσθενῆ ὅσον καὶ διὰ τὸν ἱατρὸν. Καὶ πρῶτον, ἐπειδὴ διευκολύνεται ἡ διάγνωσις, ἀμβλύνεται ἡ προσπάθεια κρίσεως καὶ σκέψεως τοῦ ἱατροῦ. Ἐνας ἱατρός πού δὲν κάμνει προσπάθειαν διὰ τὴν διάγνωσιν, παύει νὰ εἶναι καλὸς ἱατρός. Ἄλλον μειονέκτημα εἶναι ἡ ἐξαράνισις τῆς προσωπικότητος τοῦ ἀσθενοῦς, ὁ ὁποῖος ἀναπίπτει ἐνδὸς ἀριθμοῦ καὶ συνίσταται ἀπὸ διαγράμματα, καμπύλας παρίσταται ὑφ' ἐνὸς ἀριθμοῦ καὶ συνίσταται ἀπὸ διαγράμματα, καμπύλας οὐρίας, σακχάρου, ἠλεκτρολυτῶν κ.λπ., ἐνῶ εἰς τὴν πραγματικότητά αὐτοῦ δὲ αὐτῶν ὑπάρχει ὁ ἄνθρωπος, μὲ τὴν ψυχικὴν καὶ συναισθηματικὴν αὐτοῦ δόμην, τὴν ὁποίαν δὲν ἀντιλαμβάνομεθα. Ὡς συνέπεια τούτου ἔρχεται ἡ ἐλπίσις ἐπαφῆς μεταξὺ ἀρρώστου καὶ ἱατροῦ, ἀκριβῶς διότι τῆς ὑποστάσεως. γίνεταί ἀπάλειψις τοῦ κοινοῦ παράγοντος, τῆς ἀνθρωπίνης ἐμπιστοσύνης εἰς τὸν ἱατρὸν ἔχει συνηθίσει, ἐξ ἄλλου, νὰ τρέφῃ τυφλὴν ἐμπιστοσύνην εἰς τὰ ἐργαστηριακά-παρακλινικά δεδομένα καὶ νὰ παραβλέπῃ τὴν κλινικὴν ἐξέτασιν. Ἀποτέλεσμα: ὁ ἀσθενὴς εἰσέρχεται, λαμβάνει ὡς ἀκατάδικον ἐν ἀνοήμονο, ὑποβάλλεται εἰς σειρὰν ἐξετάσεων καὶ δοκιμασιῶν, τὰς ὁποίας καὶ μόνον αὐτὰς μελετῶμεν, θέτομεν διάγνωσιν καὶ ἐφαρμύζομεν θεραπείαν, χωρὶς πολλάκις νὰ ἐγγίζομεν τὸν ἀσθενῆ. Ἡ καθημερινὴ δὲ ἐπίσκεψις τῶν θαλάμων δὲν εἶναι ἐπίσκεψις τῶν ἀσθενῶν, ἀλλὰ κατ' οὐσίαν ἐπίσκεψις τῶν διαγραμμάτων καὶ ἐξετάσεων, πού εὐρίσκονται εἰς τὰς κλινικάς αὐτῶν. Ἡ τακτικὴ αὐτὴ ἀμβλύνει τὴν ἠθικὴν, προσωπικὴν εὐθύνην τοῦ ἱατροῦ ἐναντι τοῦ ἀσθενοῦς. Ἡ ἱατρικὴ ὑπευθυνότης ἔχει, ὡς ἐκ τοῦ πολυμερισμοῦ τῶν ἀσχολουμένων κατακερματισθῆ, κατακεκομμένη εἰς τὸ πλῆθος τῶν εἰδικῶν, τῶν ἀσχολουμένων μετ' ἑκάστον ἀσθενῆ. Χαρακτηριστικῶς δὲ ἀναφέρομεν, ὅτι εἰς σύγχρονον χειρουργικὸν κέντρον ὑπάρχουν εἰδικαί διὰ τὴν προεγχειρητικὴν ἀγωγήν τῶν νάρκωσιν, οἱ ἀρμόδιοι χειρουργοί, οἱ παρακολουθοῦντες τὴν ἐγχείρησιν καρδιολόγοι καὶ πνευμονολόγοι, οἱ ἀνάνηπται, οἱ εἰδικαί τῆς μετεγχειρητικῆς ἀγωγῆς, οἱ ρυθμισταί τῶν ἠλεκτρολυτῶν καὶ ὑγρῶν, φυσιοθεραπευταί ἐνὸς κ.λπ., κ.λπ. Τόσον δὲ μεγάλη εἶναι ἡ διαφοροποίησις τῶν εἰδικότητων, ὥστε ἡ ὑποειδικότης, π.χ. τῆς Παθολογίας, ἡ Καρδιολογία, ἔχει ὑποδιαιεσθῆ εἰς Ἠλεκτροκαρδιογραφίαν, Αἰμοδυναμικὴν, Καρδιολογικὴν Ἀκτινολογίαν, Ἀγγογεωκαρδιολογίαν κ.ο.κ.

Ἡ ἐμράνισις ὅμως τῶν εἰδικότητων καὶ ὑποειδικότητων προσκάλει τὴν ἐξαράνισιν ἄλλου, ἀπαραιτήτου, χρησίμου καὶ ὠραίου θεσμοῦ, τοῦ οἰκογενειακοῦ ἱατροῦ. Τὸ λειτουργημὰ τοῦ ἱατροῦ αὐτοῦ εἶναι δυσχερὲς, ἀκριβῶς διότι δὲν εἶναι ἐξειδικευμένον, ἀλλὰ ἀδιαφοροποιήτον. Εἶναι οὗτος ὑποχρεωμένος νὰ διαθέτῃ γνώσεις καὶ νὰ ἐνεργῇ πράξεις καλυπτούσας εἰς μεγάλῃ

έκτασιν, αλλά και εις ικανόν βάθος τούς διαφόρους τομείς τῆς ἐπιστήμης. Ἡ ἰατρικὴ αὐτοῦ εἶναι ἢ πλεόν πολύτιμος, διότι μόνον αὐτὸς γνωρίζει τὸν ψυχοσωματικὸν κόσμον, τὰ προσωπικὰ καὶ οἰκογενειακὰ προβλήματα τοῦ ἀσθενοῦς. Τὰ στοιχεῖα αὐτά, ἐν συνδυασμῶ μετὰ τὰ κλινικο-ἐργαστηριακὰ εὐρήματα, τὸν βοηθοῦν εἰς τὴν μόρφωσιν τῆς ἐκάστοτε ἰατρικῆς ἀντιλήψεως διὰ τὸν ἄρρωστόν του. Εἶναι ὁ κύριος ὑπεύθυνος καὶ συντονιστὴς διὰ τὸ νοσηλευτικὸν πρόγραμμα: ἐκτελεῖ τὴν πρώτην κλινικὴν ἐξέτασιν, μελετᾷ τὰ πρῶτα ἐργαστηριακὰ εὐρήματα, θέτει τὴν πρώτην διάγνωσιν καὶ, τελικῶς, ὑποδεικνύει τὸν ἀρμόδιον ἐιδικόν.

Ἐκεῖνο, λοιπόν, τὸ ὁποῖον ἔχει σημασίαν εἰς τὴν ἀσκησιν τῆς Ἰατρικῆς, εἶναι ἡ ἀξιοποίησις τῆς προσωπικότητος τοῦ ἰατροῦ καὶ ἡ ἀναγνώρισις τῆς προσωπικότητος τοῦ ἀσθενοῦς. Τὸ θεραπευτικὸν λειτούργημα τοῦ ἰατροῦ, δὲν συνίσταται μόνον εἰς τὴν χορήγησιν φαρμάκων, ἀλλὰ καὶ εἰς τὴν ψυχολογικὴν ἐπιρροήν, τὴν ὅποιαν ἀσκεῖ ἐπὶ τοῦ ἀσθενοῦς του. Τοῦτο ἐνέχει ἐπιστημονικὴν σημασίαν, δοθέντος ὅτι ἡ σύγχρονος Ἰατρικὴ, ἐν τῷ πλαισίῳ τοῦ προσφάτου κλάδου τῆς ψυχοσωματικῆς Νοσολογίας, παραδέχεται τὴν ψυχολογικὴν ὑπόστασιν, ἢ τουλάχιστον τὴν ψυχικὴν συμμετοχὴν εἰς πλείστας τῶν συνήθων παθήσεων. Ἡ πρόπον τινὰ «ψυχοθεραπευτικὴ» αὕτη δὲν εἶναι τί τὸ καινοφανές, ἀλλὰ ἐφηρμόζετο καὶ εἰς τὰ ἀρχαῖα Ἱερατικὰ Θεραπευτήρια. Ὡς ἐκ τούτου, ὁ ἰατρὸς εἶναι ὑπεύθυνος διὰ τὴν δημιουργίαν τοῦ καταλλήλου ψυχολογικοῦ κλίματος διὰ τὸν ἀσθενῆ καὶ τὸ οἰκογενειακόν του περιβάλλον, τὸ ὁποῖον, ἐπίσης, ἰδίως εἰς τὴν συναισθηματικὴν χώραν μας, ἐνεργῶς συμπάσχει.

Εἶναι ἀνάγκη, ὅπως ὁ θεράπων κερδίσῃ τὴν ἐμπιστοσύνην τοῦ πάσχοντος διὰ τοῦ χαρακτῆρος του καὶ μόνον, διὰ νὰ κατορθώσῃ νὰ ἀνταποκριθῆ εἰς τὸ ἔργον του. Ὁ ἀσθενὴς δὲν εἶναι εἰς θέσιν νὰ κρίνῃ τὰς γνώσεις καὶ τὴν ἀξίαν τοῦ ἰατροῦ, ἀλλὰ βασίζεται εἰς τὴν συμπεριφορὰν του. Καὶ ὅταν τὸν κρίνῃ βέλουςον, αὐταρχικόν, ἀλαζδόν, τότε αὐτοσχυροῦται εἰς τὸν ἑαυτὸν του, ἀρνεῖται ὑποσυνειδήτως τὴν θεραπείαν, ὁπότε καὶ ἡ καλυτέρα ἀγωγὴ ἀποτυγχάνει. Δι' αὐτὸ ὁ ἰατρὸς πρέπει νὰ φέρεται ὑπομονετικὸς, εὐγενὴς, ἀνεκτικὸς, προσηγὴς, ἢ τουλάχιστον νὰ πιέσῃ τὸν ἑαυτὸν του νὰ φανῆ. Ὁ ἀσθενὴς, ἀφ' ἑτέρου, ἔχει καὶ αὐτὸς συμμετοχὴν ἐνεργὸν καὶ οὐχὶ παθητικὴν εἰς τὸ θεραπευτικὸν πρόγραμμα καὶ πρέπει νὰ διαθέτῃ ὑπομονήν, ὑπακοήν, ἐμπιστοσύνην εἰς τὸν ἰατρόν καὶ θέλησιν καὶ πίστιν ὅτι θὰ γίνῃ καλά. Ἡ μηχανὴ εἶναι χρήσιμη, ἀλλὰ πρέπει νὰ μείνῃ εἰς τὴν ἀρχικὴν τῆς ὑπόστασιν, τὴν τοῦ δούλου. Δὲν πρέπει νὰ ἀφῆσωμεν αὐτὴν νὰ κατευθύνῃ τὴν σκέψιν μας καὶ νὰ στραγγαλίσῃ τὴν πρωτοβουλίαν μας. Ὅποια καὶ ἂν εἶναι ἡ τελειοποίησις αὐτῆς, μέχρι καὶ τοῦ ἠλεκτρονικοῦ ἐγκεφάλου, ὁ ἄνθρωπος πρέπει νὰ ἐξασφαλίσῃ τὴν ὑπεροχὴν του, διότι «δὲν εἶναι μόνον ἐγκέφαλος, ἀλλὰ καὶ συνείδησις». Ἡ μηχανὴ εἶναι δυνατόν νὰ δημιουργήσῃ, ἀλλὰ εἶναι ἀνίκανη νὰ κρίνῃ, νὰ ἀξιολογήσῃ τὸ δημιούργημα τῆς, ἐπειδὴ τῆς λείπει ἡ κριτικὴ ἱκανότης, προσφυέστατα δὲ ἀποκαλεῖται

«μεγαλοφυής ήλιθιος».

Μεγάλη, αναμφιβόλως, ή μηχανολογική συμβολή εις την 'Ιατρικήν. Ίνα, όμως, ό ιατρός εκμεταλλευθῆ αὐτήν καί εκτελέσῃ λυσιτελέστερον τήν ἀποστολήν του, πρέπει νά καταστήσῃ τόν ἑαυτόν του ἐλεγκτήν καί τιμητήν τῶν διαφόρων δεδομένων, διά τοῦ συνδυασμοῦ τῶν ὁποίων μόνος του θά ἐξάγῃ συμπέρασμα. Εἶναι ἀνάγκη, πέραν τῶν αὐστηρῶς ἐπιστημονικῶν αὐτοῦ γνώσεων, νά ἀπαιτῆται ἀπό αὐτόν ἀνθρωπιστική μόρφωσις καί διάθροισις τῆς προσωπικότητός του ἐπί τῆ βάσει τῶν πλαισίων τοῦ Ἑλληνοχριστιανικοῦ πολιτισμοῦ καί τῆς οἰκογενειακῆς ἀγωγῆς, τῶν πυρήνων δηλαδή τῆς ὀρθῆς κοινωνικῆς συγκροτήσεως. Τότε μόνον, ὡς χάριεν ὁ ἄνθρωπος, ὅταν ἀνθρωπος ᾖ, θά εἶναι ἱκανός ὁ ἄνθρωπος-ιατρός νά ἀντιμετωπίσῃ τόν ἀσθενῆ ὡς ἄλλον ἄνθρωπον καί νά εκπληρώσῃ ὀρθῶς καί πλήρως τήν ἀποστολήν του.

ΝΙΚΟΛΑΟΥ ΣΠ. ΔΟΝΤΑ

Υφηγητοῦ τοῦ Πανεπιστημίου Ἀθηνῶν
Διευθυντοῦ τῆς Κλινικῆς Χειρουργικῆς Θώρακος
τοῦ Ἑλληνικοῦ Ἀντικαρκινικοῦ Ἰνστιτούτου

ΤΑ ΝΕΟΠΛΑΣΜΑΤΑ ΩΣ ΣΥΓΧΡΟΝΟΣ ΚΟΙΝΩΝΙΚΗ ΝΟΣΟΣ

Ἡ ἐμφάνισις τῶν νόσων, συμβαδίζουσα μὲ τὴν πρώτην καταβολὴν τοῦ ἀνθρώπου εἰς τὴν γῆν, ἐδημιούργησεν ἀνέκαθεν προβλήματα, τὰ ὅποια ἔπρεπε νὰ ἐπιλύῃ αὐτὸς ὁ ἴδιος ὁ ἄνθρωπος. Τὰ προβλήματα ταῦτα ἀφοροῦν τὸν ἀσθενῆ, ἀντανακλοῦν εἰς τὸ ἄμεσον περιβάλλον αὐτοῦ, καὶ κατ' ἐπέκτασιν δημιουργοῦν ἐπιπτώσεις εἰς τὴν καθόλου κοινωνίαν. Αἱ ἀντιδράσεις τοῦ ἀσθενοῦς, ἐκτὸς ἀπὸ τὴν φυσικὴν του νόσον, ἐξαρτῶνται ἀπὸ τὴν ἡλικίαν του, τὴν ψυχολογίαν του, τὸ περιβάλλον εἰς τὸ ὅποιον ζῆ, τὸν χρόνον τῆς νοσηλείας του, τὴν διάρκειαν τῆς ἀποθεραπείας του καὶ πλεῖστα ἄλλα. Ἀπὸ τὰς ἀντιδράσεις ἄλλαι εἶναι φυσιολογικαὶ καὶ γίνονται ἀποδεκταὶ ἀπὸ τὴν μεγαλύτεραν πλειονότητα τῶν ἀνθρώπων ὡς ὀμαλαί, ἐνῶ ἄλλαι θεωροῦνται παράλογοι καὶ τότε ὁ ἀσθενὴς χαρακτηρίζεται ὡς ἰδιότυπος ἢ περίεργος. Ἀφ' ἑτέρου, τὰ προβλήματα, τὰ ὅποια δημιουργοῦνται εἰς τὸ ἄμεσον περιβάλλον τοῦ ἀσθενοῦς, εἶναι συνάρτησις τοῦ εἴδους καὶ τῆς βαρύτητος τῆς παθήσεως, τοῦ δεσμοῦ καὶ τῆς ψυχολογίας τῶν συγγενῶν αὐτοῦ, ὅπως καὶ προκαλοῦν ἀμέσους ἢ ἐμμέσους οικονομικὰς ἐπιπτώσεις ἐκ τῆς ἀσθενείας. Τέλος, ἐκάστη νόσος ἐπιφέρει ἀναταραχάς, ἢ προκαλεῖ ζητήματα εἰς τὴν καθόλου κοινωνίαν καὶ γενικώτερον εἰς τὰ Κράτη, αἱ ὅποια ἐξαρτῶνται ἀπὸ τὴν ἔκτασιν καὶ τὴν σοβαρότητα τῆς παθήσεως.

Ὁ Ἱπποκράτης, μὲ τὴν ἀλάνθαστον παρατηρητικότητά του, εἶχεν ἀντιληφθῆ βασικοὺς νοσογόνους παράγοντας, οἱ ὅποιοι ἐπέδρων ἐκτάκτως εἰς τὰ ἄτομα, ἀλλὰ ἀπησχόλουν καὶ τὰ κοινὰ τοιοῦτοτρόπως συνέγραψε, μεταξὺ ἄλλων μονογραφιῶν, περὶ ἐπιδημιῶν, περὶ ἐπιληψίας κ.λπ., δηλαδὴ νόσους αἱ ὅποιαι ἀήτουν ἄμεσον κοινωνικὴν ἀντιμετώπισιν. Ἀπὸ τὴν ἀρχαίαν, ἐπομένως, ἐποχὴν ἡ κοινωνία καὶ τὰ Κράτη προσεπάθησαν νὰ διαγνώσουν τὰς νόσους, ποὺ ἠδύνατο νὰ θεωρηθοῦν ὡς μάλιστα, νὰ τὰς θεραπεύσουν ἐν τῷ γενῆσθαι ἢ νὰ τὰς τιθασεύσουν. Τοιοῦτοτρόπως, εἰς τὴν Εὐρώπην τοῦ 14ου γενῆσθαι ἢ νὰ τὰς τιθασεύσουν. Τοιοῦτοτρόπως, εἰς τὴν Εὐρώπην τοῦ 14ου αἰῶνος μάλιστα ἐγένετο ἡ πανώλης καὶ μὲ τὴν τρομερὰν ἐπιδημίαν αὐτῆς ἐφόρευσε περὶ τὰ 25 ἑκατομμύρια ἀνθρώπων. Ἐκτοτε, ὅμως, ὁ ἄνθρωπος ὡς ἰατρός καὶ ὡς κοινωνία ἐπεβλήθη καί, μὲ οἰανδήποτε ἐμφάνισιν τῆς ἰδίας νόσου, ἀπομονώνει μεγάλας περιοχάς, ὥστε παρομοίας ἐκτάσεως ἐπιδημίαι δὲν ἐπαυελήθησαν. Δι' ἄλλας νόσους, αἱ ὅποιαι δὲν εἶχον τὴν ἔκτασιν καὶ τὴν ταχεῖαν

θανατηφόρον εξέλιξιν τῆς πανώλους, ἀλλ' ἀπῆλθον πλέον μακροχρόνιον θρα-
 πείαν, ἡ κοινωνία ἢ τὰ Κράτη ἐδημιουργοῦν τὰς ἀπαραιτήτους προϋποθέσεις,
 ὥστε ἡ ἀντιμετώπισις των νά εἶναι εἰς τὰ ἐπιβεβλημένα ἰατρικά ὄρια καί ἡ
 ἀπομόνωσις τῶν νοσοῦντων κατὰ τὸ δυνατόν τελεία. Τοιοῦτοτρόπως, κατὰ τὰς
 ἀρχὰς τοῦ παρόντος αἰῶνος, ἐδημιουργήθησαν εἰς τὴν Ἑλβετίαν ὀλόκληροι
 περιοχαί καί πόλεις πλήρεις κοινωνικοῦ σφρίγγου διὰ μίαν κοινωνίαν... φθι-
 νουσαν ἀπὸ πνευματικῆν φυματίωσιν. Ἄλλ' ἤδη αἱ φθίνουσαι κοινωνίαι ἔχουν
 ἀνδρωθῆ καί ἡ μάστιξ αὐτῆ, χάρις εἰς τὴν ἐνέργειαν τοῦ ἀνθρώπου, θεωρεῖται
 σήμερον ὡς μία ἀπλῆ νόσος.

Ἡ ἐξολόθρευσις τοιαύτης φύσεως καί ἐκτάσεως νόσων ἀφορᾷ, καθὼς εἶναι
 φυσικόν, τὰ πολιτισμένα Κράτη, διότι εἰς τὰ ὑπανάπτυκτα, ἢ εἰς χώρας εἰς
 τὰς ὁποίας ἡ ὑγειονομικὴ περίθαλψις τοῦ πληθυσμοῦ δὲν εἶναι ὀλοκληρωμένη
 εἰς ὅλην τὴν ἐκτασιν, ἐπέρχονται καθημερινῶς ἐπιδημίαι νόσων ποῦ ἔχουν
 παρέλθει πλέον δι' ἡμᾶς διὰ τὰς χώρας ἡμῶν αὐτὰς αἱ σημεριναὶ ἐπιδημίαι
 δύνανται νά συγκριθοῦν μὲ τὰς ἐξάρσεις τῶν νόσων τῶν παρελθόντων αἰώνων.
 Ἄλλὰ, ὅπως εἶναι γνωστόν, ὑπάρχει παντοῦ ἡ ἀντίρρασις. Κατὰ τοιοῦτον τρό-
 πον εἰς Κράτη, ὅπου τὸ ἐπίπεδον τοῦ πολιτισμοῦ εἶναι ὑψηλόν καί ἡ ὄργανωσις
 τῆς ὑγειονομικῆς προνοίας καί περιθάλψεως ἔχει κυριολεκτικῶς ἐκρίζώσει
 νόσους λοιμώδεις ἢ ἀσθενείας τῆς παιδικῆς ἡλικίας, ἀναφαίνεται πολλαπλα-
 σιαζομένη μία νέα νόσος, ὡς μάστιξ τῆς συγχρόνου κοινωνίας καί τοῦ συγχρό-
 νου πολιτισμοῦ: τὰ νεοπλάσματα. Καί ὅσον ὑψηλότερον εἶναι τὸ πολιτιστικόν
 καί τὸ οἰκονομικόν ἐπίπεδον μιᾶς χώρας, τόσον ἡ αὔξησις τῶν νοσοῦντων ἀπὸ
 νεοπλάσματα ἐμφανίζεται μεγαλυτέρα καί λαμβάνει ἀληθῆ ἐπιδημικὴν πλέον
 μορφήν.

* * *

Τὸ νεόπλασμα ἢ ὁ καρκίνος εἶναι μία ἰδιότυπος νόσος. Ἡ ἐμφάνισις αὐτῆς
 δὲν εἶναι πρόσφατος, ἀφοῦ ὁ Ἱπποκράτης εἶχεν ἤδη σημειώσει τὴν ὑπαρξιν
 τῶν ὄγκων καί ἐταξινόμησεν αὐτοὺς ὡς κακοήθεις, ἐφόσον δισπεύοντο εἰς
 τὸν ὄργανισμόν τοῦ ἀνθρώπου, καί ὡς καλοήθεις. Δύο χιλιάδας ἔτη ἀργότερον
 ὁ ἴδιος διαχωρισμὸς διατηρεῖται σχεδὸν ἀμετάβλητος. Ἄλλὰ τίθενται ἀμέσως
 δύο ἐρωτήματα: Κατὰ ποῖον τρόπον ἄρχεται ἡ ἀνάπτυξις τῶν νεοπλασμάτων
 καί ποῖον εἶναι τὸ αἷτιον ἐκλύσεως τῆς ἀνωμαλίας. Ἡ ἀπάντησις εἰς τὸ πρῶ-
 τον ἐρώτημα καλύπτει γνώσεις γενικῆς φύσεως, ἡ δὲ ἐρμηνεία τοῦ δευτέρου
 εἶναι, ἐν πολλοῖς, ἀσπῆς, ἐνῶ τὰ Κράτη καί αἱ κοινωνίαι προσπαθοῦν νά
 ἐπέμβουν διαφοροτρόπως καί βάσει τῶν ἐγνωσμένων ν' ἀναστειλοῦν ὀρισμένους
 παράγοντας, οἱ ὅποιοι θεωροῦνται σήμερον ὡς ἐκλυτικοί.

Εἰς ἓν ὄργανον ἢ σημεῖον τοῦ ὄργανισμοῦ τοῦ ἀνθρώπου παραβλάπτεται εἰς
 μίαν δεδομένην στιγμὴν ὁ κυτταρικὸς μηχανισμὸς καί ἄρχεται ὁ πολλαπλασια-

σμός με ρυθμὸν τελείως ἀσυνήθη διὰ τὰ κύτταρα τῆς συγκεκριμένης περιοχῆς. Μὲ τὸν ταχύν αὐτὸν διαχωρισμὸν δημιουργεῖται ὁ πρῶτος κακοήθης πυρήν, ἢ πρωτοπαθῆς νεοπλασματικὴ ἔστια. Ἐκ τοῦ σημείου τούτου τὰ νεοπλασματικά κύτταρα, τὰ ὁποῖα μετὰ τὴν ἀνώμαλον διχοτόμησιν τῶν εἶναι πλέον ἄωρα, ἐπεκτείνονται πρὸς τοὺς πέριξ ἰστούς καὶ ἀρχίζει ἡ πρώτη χαρακτηριστικὴ ιδιότης τῶν νεοπλασμάτων, δηλαδή ἡ τοπικὴ διήθησις τοῦ πρωτοπαθοῦς κακοήθους ὕγκου. Ἀλλά, μετὰ τὴν διήθησιν εἰς τοὺς πέριξ ἰστούς, νεοπλασματικὰ κύτταρα διασπείρονται εἰς τὸν λοιπὸν ὄργανισμὸν, εἴτε διὰ τῶν ἀγγείων καὶ τῆς κυκλοφορίας τοῦ αἵματος εἴτε μεταφέρονται διὰ τῶν λεμφαγγείων. Ὡς ἐκ τούτου, δημιουργεῖται ἐγκατάστασις κυτταρικῆς ἀώρων μορφῶν καὶ εἰς ἕτερον σημεῖον τοῦ ὄργανισμοῦ, ὥστε τὰ κύτταρα συνεχίζουσι καὶ ἐκεῖ τὸν ἀνώμαλον διαχωρισμὸν τῶν. Ἀπὸ τὴν στιγμὴν τῆς διαφυγῆς τοῦ πρώτου κυττάρου ἐκ τοῦ πρωτοπαθοῦς νεοπλασματικοῦ ὕγκου, ὁ ὄργανισμὸς ἀποκτᾷ τὰς μεταστατικὰς του ἐστίας καὶ ἡ νόσος χαρακτηρίζεται ὡς γενικευμένη.

Μετὰ τὴν ἀνάπτυξιν τῆς πρωτοπαθοῦς νεοπλασματικῆς ἐστίας εἰς ἓν σημεῖον τοῦ ὄργανισμοῦ, ἢ τὴν πρώτην ἐμφάνισιν τοῦ καρκίνου ὡς γενικευμένης πλέον νόσου, ἐμφανίζονται κλινικὰ σημεῖα καὶ συμπτώματα, τὰ ὁποῖα ἐξαρτῶνται ἀπὸ τὸ ὄργανον ἢ τὰ ὅργανα τὰ ὁποῖα προσεβλήθησαν, ἐνῶ ὁ χρόνος καὶ ἡ ἔντασις τῶν σημειουμένων ἐνοχλήσεων εἶναι ἀνάλογος τῆς ζωτικότητος τῶν καταστρεφόμενων κυττάρων. Ὡς παράδειγμα ἀναφέρομεν, ὅτι ἐν νεόπλασμα, τὸ ὁποῖον ἀναπτύσσεται εἰς τὴν περιφέρειαν τοῦ πνεύμονος, θὰ δώσῃ συμπτώματα ἀπὸ τὸ ἀναπνευστικὸν σύστημα πολὺ ἀργότερον ἀπὸ ἓν καρκίνωμα, τὸ ὁποῖον ἀναπτύσσεται κεντρικῶς εἰς τοὺς μεγάλους βρόγχους.

* * *

Ἡ ἀδρὰ αὐτὴ περιγραφή τοῦ τρόπου ἐμφανίσεως καὶ ἀναπτύξεως τῶν νεοπλασμάτων ἀνεφέρθη διὰ νὰ ὑπομνησθῇ ἡ ἐξέλιξις τῶν ἀσθενῶν, οἱ ὁποῖοι πάσχουσι ἀπὸ τὴν κακοήθη αὐτὴν νόσον. Ἐφόσον, δηλαδή, ὁ πρωτοπαθῆς ὕγκος αὐξάνεται καὶ μεταστατικαὶ ἔστιαι εὐρίσκονται διεσκορπισμέναι εἰς διάφορα ζωτικὰ ὅργανα, εἶναι εὐλογον, ὅτι ἡ γενικὴ κατάστασις τοῦ ἀσθενοῦς θὰ ἐπιβαρύνεται προοδευτικῶς καὶ ὁ ἀσθενὴς καταλήγει εἰς ἄλλοτε ἄλλο χρονικὸν διάστημα. Εἰς τὴν κακὴν ἐξέλιξιν τῶν νεοπλασμάτων πιστεύουσι ὅλοι οἱ ἄνθρωποι τῆς ὑψηλίου, ἔχει δὲ ριζωθῆ ἡ ἰδέα, ὅτι ὁ καρκίνος εἶναι μίᾳ ἐνιαίᾳ νόσος μετὰ ταχέϊαν καὶ ἐπώδυνον ἐξέλιξιν. Τοῦτο, ὅμως, βάσει τῶν ἐπιστημονικῶν δεδομένων, εἶναι βασικὸν σφάλμα. Συγχρόνως, ὅμως, οἱ ἄνθρωποι λησμονοῦν, ὅτι πολλοὶ ἄλλαι νόσοι εἶναι καὶ ἐπώδυναι καὶ θανατηφόροι, ὥπως καὶ ἡ φυσικὴ ἐξέλιξις τῆς ζωῆς εἶναι ὁ θάνατος.

Εἰς τὰς ἀρχὰς τοῦ παρόντος αἰῶνος οὐδεμία ἴσσις καρκινοπαθοῦς ἐσημειοῦτο, ἐκτὸς ἀπὸ μικροὺς δερματικὸς ὕγκους, καὶ ἡ νεοπλασματικὴ νόσος

ήτο ισοδύναμος με την καταδίκη του ασθενούς ή άλλως με τον άφραδώς έπιρ-
 χόμενον σύντομον και άδυσπρόν θάνατον. Έν αντιθέσει, σήμερα, τουλάχιστον
 τό έν τρίτον, έν έχι και μεγαλύτερα ανάλογια, νοσηύονται ίόνται, δηλαδή
 ζούν έν όγείη και χωρίς ούδεμίαν ένδειξιν της παθήσεως, τουλάχιστον επί μίαν
 πενταετίαν. Τό αποτέλεσμα τούτο δέν παρουσιάσθη άφ' έαυτού, άλλ' έλαθε προο-
 δευτικώς ως επακόλουθον έντόνου και πολυμήχθου προσπάθειας. Αρχικώς
 μία μικρά ομάδα ειδικών επιστημόνων ήρχισε νά ένδιαφέρεται διά τήν κλινι-
 κήν άνατιολήν των νεοπλασμάτων και τήν διακρίνησιν των ποικίλων προβλη-
 μάτων, με τά όποια εύρίσκοντο αντιμετώπιση. Σύν τή χρόνω, είς όλας τάς χώρας
 τό ένδιαφέρον διαγκούτο, καθώς επληθύνοντο οι αριθμοί των καρκινοπαθών.

Σήμερα είναι δύσκολον νά εκτιμηώμεν πόσαι χιλιάδες επιστήμονες είς
 όλην τήν όφήλιον άσχολούνται είτε με τον κλινικόν τομέα της νόσου είτε με τον
 έργαστηριακόν, είτε άκόμη πρόκειται διά προσπάθειαν επιστημόνων, οι όποιοι
 δέν έχουν ούδεμίαν σχέσην με τό Ιατρικόν επάγγελμα. Τοιοτοτρόπως παθο-
 λόγοι, χειρουργοί, γυναικολόγοι, μικροβιολόγοι, παθολογοανατόμοι, άκτινο-
 λόγοι, διά ν' αναφέρωμεν τας μεγάλας Ιατρικάς ειδικότητας, ή άκόμη Ιατροί
 οι όποιοι καλύπτουν άλλους άγνωστους διά τό εύρύ κοινόν κλάδου της Ιατρι-
 κής, έρχονται καθημερινώς είς έπαφήν με άτομα, τά όποια υπόκεινται είς τήν
 άσθένειαν, πάσχουν, εύρίσκονται είς άποθεραπειάν ή άναμένουν τό μοιραίον
 από τήν νεοπλασματικήν νόσον. Άφ' έτέρου φυσικοί, χημικοί, ηλεκτρολόγοι,
 μηχανολόγοι, επιστήμονες άλλων ειδικοτήτων, όπως και στρατιά υλόκληρος
 τεχνικών και παρασκευαστών, άσχολούνται με τήν νόσον, ή όποια προκαλεί
 τόσον μεγάλα και ζωτικά προβλήματα, αλλά και μειώνει τήν γενικήν επιβίω-
 σιν όλων των καρκινοπαθών κατά 11 έτη περίπου.

Η αύξησης των νοσηύτων δέν είναι ένιαία δι' όλα τά είδη των νεοπλα-
 σμάτων, όπως και δέν είναι ένιαία είς τά διάφορα μέρη της γής. Από προσά-
 τους γενικές στατιστικάς της Παγκοσμίου Όργανώσεως Υγείας διακρίνομεν,
 ότι ή συχνή εμφάνισις ενός είδους νεοπλασματος είς μίαν χώραν άποτελεί
 σπανιότητα δι' άλλην, ενώ ή έκτοστιαία ανάλογια αύξήσεως είς μίαν χώραν
 δέν συμβαδίζει με τήν ίδίαν αύξησιν είς τήν άλλην. Αί πλέον αξιοσημείωτοι
 διαφοραί αναριθμούνται μεταξύ των Εύρωπαϊκών και των Άσιατικών και
 Άφρικανικών χωρών. Ός παράδειγμα έκρηκτικής αύξήσεως της συχνότητος
 ενός είδους νεοπλασματος, του βρογχογενούς καρκινώματος, δυνάμεθα νά
 συγκρίνωμεν δύο περιόδους έξηκονταετούς χρονικού διαστήματος. Τό 1912
 ό Adler, ένας Άμερικανός επιστήμων, συνεκέντρωσεν από τήν διεθνή βιβλιο-
 γραφίαν 374 περιπτώσεις πρωτοπαθών βρογχογενών καρκινωμάτων. Αντιθέ-
 τως, τό 1970 έσημειώθησαν μόνον είς τας Ήνωμένας Πολιτείας της Άμερικής
 50.000 θάνατοι από τήν ίδίαν νόσον. Είναι επόμενον, ότι τιαυτή αύξησης δέν
 είναι πλασματική, όρειλομένη είς καλύτερας μεθόδους διαγνώσεως είς ένα
 πολιτισμένον Κράτος, αλλά πραγματική έγγιζούσα όρια επιδημίας.

Βάσει τῆς τοιζότητος ἀναπτύξεως τοῦ καρκίνου τοῦ πνεύμονος ὁ Sir Alexander Haddow ἐξέφρασε τὴν γνώμην εἰς τὸ 9ον Διεθνὲς Συνέδριον Καρκίνου, τὸ ὅποιον συνῆλθεν εἰς Τόκιο τὸ 1966, ὅτι τουλάχιστον 80% τῶν καρκινῶν ἄγκων, οἱ ὅποιοι ἀναπτύσσονται εἰς τὸν ἄνθρωπον, εἶναι ἀποτέλεσμα ἀνωμάτων συνθηκῶν διαβιώσεως, καὶ ἐπομένως δύνανται, θεωρητικῶς τουλάχιστον, νὰ ἐπισημανθοῦν καὶ νὰ προληφθοῦν. Τὴν γνώμην ταύτην ἐστήριξεν ἐπὶ μιᾶς ἐξαιρετικῆς προσπάθειας, τὴν ὅποιαν κατέβαλε τὴν τελευταίαν εἰκοσαετίαν τὸ Κράτος εἰς τὴν Μεγάλῃν Βρεταννίαν, βασισθὲν εἰς τὰς ἱατρικὰς πειραματικὰς μεθόδους, ὅτι ὁ βασικὸς αἰτιολογικὸς παράγων προκλήσεως τοῦ καρκίνου τοῦ πνεύμονος καὶ ἄλλων νόσων τοῦ ἀναπνευστικοῦ συστήματος εἶναι ἡ μόλυνσις τῆς ἀτμοσφαιράς. Στατιστικὴ ἀνάλυσις, γενομένη ἀπὸ τὸ Ἱατρικὸν Ἐρευνητικὸν Συμβούλιον τῆς Μεγάλῃς Βρεταννίας εἰς δύο περιόδους αἰθαλομίχλης τοῦ 1952 καὶ τοῦ 1962, αἱ ὅποια ἐνεφάνιζον πλεῖστα κοινὰ στοιχεῖα ἀπὸ ἀπόψεως χρονικῆς διαρκείας, μετεωρολογικῶν συνθηκῶν, πυκνότητος δυξειδίου τοῦ θείου κ.λπ., ἔδειξεν, ὅτι κατὰ τὴν πρώτην περίοδον τοῦ 1952 οἱ θάνατοι συνεπέζ ἀναπνευστικῆς ἀνεπαρκείας ἀνῆλθον ἐντὸς τριημέρου εἰς 4.000 ἄτομα. Ἀντιθέτως, κατὰ τὴν δευτέραν περίοδον τοῦ 1962 οἱ θάνατοι δὲν ὑπερέβησαν τὰ 700 ἄτομα. Ἡ ἐξαιρετικὴ αὕτη διαφορὰ θανάτων, μόνον εἰς τὸ Λονδῖνον, ὀφείλετο εἰς τὴν μείωσιν κατὰ 60% περίπου τῆς γενικῆς μόλυνσεως τῆς ἀτμοσφαιράς του, λόγῳ τῶν συντόνων μέτρων ποῦ ἐλήφθησαν κατὰ τὸ διάστημα τῆς δεκαετίας, τόσον ἀπὸ τὸ Κράτος ὅσον καὶ ἀπὸ τῶν κοινωνίαν. Βεβαίως τοῦτο ἀπῆλθησε σημαντικώτατα ἐξοδα, ἀλλὰ τ' ἀποτελέσματα, τὰ ὅποια ἰσοδυναμοῦν μὲ τὴν σωτηρίαν τόσων χιλιάδων ἀτόμων, εἶναι πολὺ σημαντικώτερα.

Ἡ βασικὴ προσπάθεια ἐπιλύσεως ἐνὸς τῶν προβλημάτων προκλήσεως ἐνὸς εἶδους νεοπλασματος διὰ καθαρμοῦ τῆς ἀτμοσφαιράς δὲν ἀποτελεῖ μοναδικὸν παράδειγμα. Κατὰ τὴν τελευταίαν εἰκοσιπενταετίαν ἔχει ἐφαρμοσθῆ μία ἐντονωτάτη ἐρευνητικὴ ἐργασία καὶ ἐξόρμησις μὲ τὴν ἀμέριστον ὑποστήριξιν τῶν κρατικῶν ὀργανισμῶν, τῶν ποικίλων πανεπιστημιακῶν καὶ ἄλλων ἰδρυμάτων, ἀλλὰ καὶ τοῦ κοινοῦ, εἰς ὅλας τὰς χώρας τῆς ὑψηλίου, πρὸς ὅλας τὰς κατευθύνσεις, διὰ τὴν πρόγνωσιν, τὴν διάγνωσιν καὶ τὴν θεραπείαν τοῦ καρκίνου. Βεβαίως, πλεῖστοι ἢ κυριολεκτικώτερον ὅλος ὁ κόσμος διερωτᾶται, ἐὰν εἶναι ὀρθὴ ἡ κατεύθυνσις τῆς ἐρεύνης καὶ τῆς ἀντιμετωπίσεως διὰ τὰ νεοπλασματα, ἐφόσον ὁ ἀριθμὸς τῶν ἀσθενῶν πολλαπλασιάζεται καθημερινῶς. Τοῦτο συμβαίνει παρὰ τὴν ἐξαιρετικὴν προσπάθειαν χιλιάδων ἐπιστημόνων, προσηλωμένων εἰς τὴν κλινικὴν ἐρευναν, ἢ παρὰ τὴν ἀπέραντον καθημερινὴν θυσίαν πειραματοζῴων, εἰς τὰ ὅποια προκαλεῖται ὁ καρκίνος, ἢ παρὰ τὴν συνεχῆ ἀποτύπωσιν τῶν σκέψεων, κλινικῶν ἐργασιῶν ἢ πειραμάτων, ἀκόμη καὶ παρὰ τὰς παγκοσμίως γινομένας συγκεντρώσεις, συζητήσεις καὶ εἰδικὰ συνέδρια. Ἄλλ' ἢ ἐρευνα ἐξηπλώθη πρὸς ἀπείρους τομεῖς, τὰ δὲ ἀπο-

τελέσματα δὲν μπορούν ν' ἀρισθετηθοῦν, ἐφόσον, καθὼς ἀνερέθη, κατὰ τὴν παρούσαν περίοδον, τὸ ἐν τρίτῳ τῶν νοσοῦντων ἀπὸ νεοπλασματικῆν νόσον ὑφίσταται ἐπιτυχῆ θεράπεια καὶ προσδίδεται εἰς αὐτοὺς ἡ ἴασις. Ὁ παράδειγμα σημειοῦμαι τὸν καρκίνον τῆς μήτρας καὶ τὸν καρκίνον τοῦ μαστοῦ Βεβαίως, τοῦτο δὲν εἶναι ἀρκετὸν, διότι οἱ ὑπόλοιποι ἀσθενεῖς, πάσχοντες ἀπὸ τὴν μάλιστα αὐτῆν, ἀποθνήσκουν συνεισὶς μίᾳ γενικευμένης παθήσεως, μετὰ τὴν ὁποίαν ἐμφανίζεται ἀρχικῶς ἢ εἰς τὴν ὁποίαν καταλήγει ὁ καρκίνος. Ἐπομένως, ἡ μίᾳ κατευθυντήριος προσπάθεια πρέπει νὰ στραφῆ πρὸς τοὺς μηχανισμοὺς προκλήσεως τῆς συστηματικῆς πλέον νόσου καὶ ἡ ἑτέρα πρὸς τὴν ἀναστολήν ἢ τὸν ἐλεγχον γενικώσεως αὐτῆς διὰ τῆς διαφοροποιήσεως τῆς ἀναπαραγωγῆς τῶν καρκινικῶν κυττάρων ἢ τῆς ὀρμώσεως τῶν αἰῶρων μορφῶν.

* * *

Ἡ ἐπιτυχία αὕτη δὲν εἶναι ἔργον ἐνὸς ἢ ἁλίγων σοφῶν, μονῆρων ἐπιστημῶν ἢ παρατηρητῶν. Χρειαζόνται αἱ ὀργανωμέναι μονάδες τῶν πειθαρχημένων ἐπιστημῶν, αἱ ὁποῖαι θὰ ἐργάζονται τόσον μὲν ἀνεξαρτήτως, ὅσον καὶ ἐνιαίως, χωρὶς φραγμῶν Κρατῶν ἢ Ἡπείρων. Θὰ πρέπει, συγχρόνως, νὰ γίνῃ εἰς αὐτοὺς συνείδησις, ὅτι πολλαὶ μορφαὶ τῶν νεοπλασμάτων, καθὼς ἐμφανίζονται σήμερον, ἀποτελοῦν νοσηλογικὰς ὀντότητας τοῦ πολιτισμοῦ, καὶ ἐπομένως εἶναι δημιουργήματα αὐτοῦ τοῦ ἴδιου τοῦ ἀνθρώπου. Συνεπῶς, ὁ ἀποκλεισμός ἢ ἡ ἐκρίσις αὐτῶν πρέπει νὰ προέλθῃ καὶ πάλιν ἀπὸ τὸν ἴδιον τὸν ἄνθρωπον. Πρέπει εἰς τὰς ὀργανωμένας αὐτάς ἐρευνητικὰς ἢ κλινικὰς μονάδας ἐλέγχου τῶν νεοπλασμάτων οἱ ἐπιστήμονες νὰ πειθαρχήσῃν εἰς μίαν γενικὴν κατευθυντήριον ἐργασίαν μεθόδων, ἀλλὰ νὰ διατηρήσῃν τὴν ἀτομικὴν πνευματικὴν καὶ ψυχικὴν ἀνεξαρτησίαν των. Τοιοῦτοτρόπος, ὁ ἄνθρωπος, ὡς σκεπτόμενον λογικὸν ἔν, θὰ πρέπει νὰ ἐπιβληθῆ ἔναντι τῆς τεχνολογικῆς ἀναπτύξεως καὶ τότε θὰ κατορθώσῃ νὰ διακρίνῃ ποῖα στοιχεῖα θὰ διατηρηθοῦν πρὸς ὄφελος αὐτοῦ καὶ ποῖα θ' ἀποβληθοῦν ὡς ἐπιβλαβῆ.

Ὅποτε τὰ σύγχρονα προβλήματα, τὰ ὁποῖα δημιουργοῦνται μετὰ τὴν ἀνάπτυξιν τῶν νεοπλασμάτων ὡς κοινωνικῆς πλέον ἐπιδημικῆς νόσου, θ' ἀντιμετωπισθοῦν ἀρχικῶς ἀπὸ τὰ Κράτη καὶ τοὺς ὑπευθύνους Ὀργανισμοὺς. Διότι ἡ ὀργανωμένη ἐπιστημονικὴ προσπάθεια δὲν εἶναι θέμα ἰατρικῶν ἐξειδικευμένων ἀτόμων. Ἀποτελεῖ τὸν συνδυασμὸν τῆς σκέψεως καὶ τῆς δράσεως ἰατρῶν, τεχνικῶν, οἰκονομολόγων, γεωπόνων, νομικῶν κ.λπ. συνεργουμένων εἰς ἐπίπεδον ὕψους στάθμης, ὥστε οἱ μὲν νὰ ὑποβοηθοῦν ἐπιμελῶς τοὺς ἄλλους διὰ τὴν κοινὴν ἐπιτυχίαν. Ἐάν, π.χ., θεωρήσωμεν ὡς ὄρθην τὴν μεταφορὰν ἐνὸς βιομηχανικοῦ κέντρου, διότι δημιουργεῖται μέλινος τοῦ περιβάλλοντος μίᾳ πόλεως, τότε ὁ οἰκονομολόγος θ' ἀξιολογήσῃ τὴν ταχύτητα

μεταφορᾶς, διὰ τὴν μὴ ἀνατραπῆ τελείως ἡ οἰκονομικὴ στάθμη, ὁ νομικὸς θὰ προσπατεῦσῃ τὰ εἰδικὰ συμφέροντα, ὁ ἰατρὸς θὰ συγκρίνῃ στατιστικῶς τὰς νοσογόνους ἐπιπτώσεις ἢ τὴν ζωὴν εἰς τὸ βελτιωμένον περιβάλλον μὲ τὸν αὐτοματισμὸν καὶ τὴν βοήθειαν ἐνός ἡλεκτρονικοῦ ὑπολογιστοῦ. Ὡστε ἡ συνδυασμένη ἐρευνητικὴ ἐργασία θὰ βελτιώσῃ κατ' ἔτος τὰ ποσοστὰ ἰάσεως τῶν νοσούντων, ἐνῶ εἶναι βέβαιον, ὅτι πολλοὶ ἀπὸ τοὺς ἐκλυτικὸς παράγοντας θὰ μειωθοῦν ἢ θὰ ἐκλείψουν.

Ἡ μείωσις τῆς θνησιμότητος καὶ ἡ ἐπιτυχεστέρα ἐφαρμογὴ θεραπευτικῶν μέσων θὰ πείσῃ τὸ ἄμεσον περιβάλλον τῶν ἀσθενῶν, ὅτι ἡ ἐξέλιξις τῆς νεοπλασματικῆς νόσου γίνεται προοδευτικῶς ἡπιωτέρα, παρ' ὅλην τὴν αὐξανόμενῃ ἔκτασιν αὐτῆς. Διὰ τοῦ τρόπου τούτου θὰ ἐκλείψῃ ἡ μεγάλη φοβία τοῦ τελεσιδικίου καὶ τοῦ ὀδυνηροῦ τῆς παθήσεως καὶ ὁ κόσμος θ' ἀποκτήσῃ τὴν ἀπαραίτητον ψυχολογικὴν καὶ κοινωνικὴν ἡρεμίαν, καὶ θὰ συνειδητοποιήσῃ, ὅτι ἡ θεραπεία τοῦ καρκίνου ἐπιβάλλεται νὰ γίνεταί μόνον εἰς εἰδικὰ κέντρα, καὶ τὴν βεβαιότητα ὅτι ἡ ἐφαρμοζομένη ἀγωγή εἶναι εἰς αὐτὰ ἡ πλέον σύγχρονος καὶ ἡ πλέον ἐνδεδειγμένη. Τέλος, κάθε νόσος, ὅπως ἀνεφέρθη ἐν ἀρχῇ, προκαλεῖ ποικίλας ἀντιδράσεις εἰς τοὺς ἀσθενεῖς. Αἱ ἀντιδράσεις συνεπίεξις μιᾶς νεοπλασματικῆς παθήσεως εἶναι ἐν ἰδιόμορφον αἰσθημα ἐκ τῆς ἐπιδράσεως τῶν συμπτωμάτων τῆς νόσου καὶ ταλαιπωροῦν ποικιλοτρόπως τοὺς ἀσθενεῖς. Εἶναι αἱ ἀντιδράσεις τοῦ φόβου τῆς ἐγκαταλείψεως αὐτῶν ἀπὸ τῶν ἰατρικῶν καὶ λοιπῶν φροντίδας κατὰ τὴν τελικὴν περίοδον τῆς νόσου των, ὅταν ἕκαστος ἀσθενὴς ἐπιθυμῇ ν' ἀποθάνῃ ἡσυχῶς καὶ μὲ ἀξιοπρέπειαν ἢ, ἄλλως, νὰ ζήσῃ, ἕως ὅτου ἀποθάνῃ. Εἶναι, τέλος, αἱ ψυχολογικαὶ ἀντιδράσεις ἐκ τῆς ἀποχωρήσεως αὐτοῦ ἀπὸ τὸν ὕλικόν κόσμον, ἐφόσον ὁ καθείς γνωρίζῃ τὸ ἐπερχόμενον τέλος, ἀλλὰ διὰ τὸ ὅποιον ἕκαστος εἶναι διαφοροτρόπως προετοιμασμένος.

Τοιουτοτρόπως, ἡ νεοπλασματικὴ νόσος δὲν θεωρεῖται σήμερον ἀκόμη ἰσοδύναμος μὲ ἄλλας παθήσεις, ἐφόσον ἡ ἐξαιρετικὴ αὐξήσις αὐτῆς δύναται ν' ἀνατρέψῃ ποικιλοτρόπως τὰς ἐργασίας ἢ τὴν ζωὴν πολλῶν ομάδων ἀτόμων. Διὰ τοῦτο, μέχρι τὴν ἐποχὴν τῆς τελικῆς νίκης, ἡ ὁποία θὰ προέλθῃ ἀπὸ τὴν σύντονον ἐρευνητικὴν καὶ κλινικὴν ἐργασίαν ὄλων τῶν δυναμένων νὰ προσφέρουν μίαν μικρὰν ἢ πολὺ περιορισμένην βοήθειαν, πρέπει νὰ ὑπάρχῃ ἡ πίστις καὶ ἡ βεβαιότης, ὅτι ἡ μάστιξ τοῦ συγχρόνου πολιτισμοῦ θὰ καταπολεμηθῇ καὶ τὰ νεοπλάσματα θὰ συμπεριληφθοῦν εἰς τὰς ἀβλαβεῖς καὶ ἀνώδυνους παθήσεις.

ΝΙΚΟΛΑΟΥ ΚΑΒΑΖΑΡΑΚΗ

Όμοτίμου Καθηγητού του Πανεπιστημίου, τ. Πρωτεύουσας

Η ΚΑΡΔΙΟΧΕΙΡΟΥΡΓΙΚΗ ΚΑΙ ΑΙ ΜΕΤΑΜΟΣΧΕΥΣΕΙΣ ΤΗΣ ΚΑΡΔΙΑΣ

Ἡ ἔκδοσις εἰδικοῦ τόμου πρὸς τιμὴν μιᾶς πνευματικῆς καὶ κοινωνικῆς προσωπικότητος μετ' ἀφαντάστως πολυσχιδῆ δραστηριότητα, ἰδιαιτέρως εἰς τὸν οἰκονομικὸν τομέα, ὡς ὁ Καθηγητὴς κ. Στρατῆς Γ. Ἀνδρεάδης, εἶναι ἔργον ἄξιον παντὸς ἐπαίνου. Τοῦτο μὲν διότι τιμᾶται οὕτω μία πρώτου μεγέθους προσωπικότης τῆς χώρας μας, τοῦτο δὲ ἵνα ἡ δρᾶσις του καὶ ἡ ἐν παντὶ ἀνοδική του πορεία χρησιμεύσουν ὡς παράδειγμα πρὸς μίμησιν εἰς συγχρόνους καὶ μεταγενεστέρους.

Διὰ τὴν ἐκλογὴν τοῦ θέματος, ἐσκέφθην πολὺ, προκειμένου νὰ συμμετάσχω εἰς τὸν εἰδικὸν τοῦτον τόμον, ἐπιθυμῶν νὰ συνδυάσω τὴν κυρίαν μου εἰδικότητα μετ' ἑκείνην ἀπὸ τὰς πολλὰς ἀπασχολήσεις τοῦ τιμωμένου. Δοθέντος ὅμως ὅτι ὁ κ. Ἀνδρεάδης εἶναι Μέλος τοῦ Συμβουλίου Διευθυντῶν τῆς Διεθνούς Καρδιολογικῆς Ὁμοσπονδίας, ὡς καὶ Πρόεδρος τοῦ Διοικητικοῦ Συμβουλίου τοῦ μεγαλυτέρου θεραπευτηρίου τοῦ τόπου «Εὐαγγελισμός», ἐπροτίμησα τὸ θέμα τῆς Καρδιοχειρουργικῆς καὶ δὴ τῶν μεταμοσχεύσεων τῆς καρδίας, ἀφοῦ ἡ ἀποκατάστασις τῆς ὑγείας μεγάλου ἀριθμοῦ καρδιοπαθῶν καὶ ἡ ἀπόδοσις αὐτῶν εἰς τὴν κοινωνίαν ὡς ἱκανῶν πρὸς ἐργασίαν αὐξάνει τὸ οἰκονομικὸν δυναμικὸν τῆς Χώρας.

* * *

Πρὶν ἢ εἰσελθῶ εἰς τὸ κύριον θέμα, εἶναι, νομίζω, ἀνάγκη νὰ κάμω μίαν βραχεῖαν ἀναδρομὴν εἰς τὸ ἀπώτερον καὶ ἀπώτατον παρελθόν.

Θὰ ἐνόμιζε κανεὶς, ὅτι ἡ Καρδιολογία πρέπει νὰ εἶναι ἀρχαιότερα τῆς χειρουργικῆς τῆς καρδίας. Καὶ ὅμως ἀποδεικνύεται, ὅτι ἡ χειρουργικὴ τῆς καρδίας ὑπῆρξεν ἀρχαιότερα τῆς Καρδιολογίας. Εἶναι δὲ φυσικόν, ἀφοῦ ὁ ἄνθρωπος εἰς τὴν χαλαυγὴν τῆς τελειώσεως τῆς σκέψεώς του, τὸ τραῦμα παρετήρησε πρῶτον. Παρ' ὅτι ὁ φλοιὸς τῆς γῆς ἔχει ἱστορίαν, δηλαδὴ ἐστερευοποιήθη πρὸ τεσσάρων καὶ ἡμισυ δισεκατομμυρίων ἐτῶν περίπου (4.500.000.000), ἡ ὑπόμορφὴν μονοκυντάρων ὀργανισμῶν ζωῆ ἐνεφανίσθη πρὸ 600.000.000 ἐτῶν, περίπου, ὁ δὲ ἄνθρωπος πρὸ ἐνὸς ἑκατομμυρίου ἐτῶν, περίπου.

Ἐπί 990.000 ἔτη, περίπου, ἔζη κωνηγῶν πρὸς ἀνείρεσιν τροφῆς ἢ κα-
ταδικασμένων ὑπὸ τῶν ἀγρίων θηρίων, ζῶν ἐν πλήρει τραγικῇ μεγαλοπρέπειᾳ
τὸν φυσικὸν νόμον τῆς ἀλληλοεξουθενώσεως. Μόλις δὲ πρὸ 8-10.000 ἐτῶν, πε-
ρίπου, ἤρχισεν νὰ σχηματίζῃ κωνουσία ἀνθρώπων καὶ ἐδημιουργήσεν, ἐξελι-
κτικῶς, τοὺς διαφόρους πολιτισμούς, ὅπου εἶναι σήμερον.

Εἰς αἰὸναι καλλιτέχνες τῆς παλαιολιθικῆς ἐποχῆς ἐφιλοτέχνησεν εἰς
ἐν σπῆλαιον τῆς σημερινῆς Γαλλίας, ὅπου ἐκρύπτετο ἡ ἔζη, τὸ ἰχθυόφραγμα
ἐνὸς μαμούθ, εἰς τὸ κέντρον τοῦ ὅπου οὐκ ἀμφιδρούς ἐσχεδιάσεν καὶ τὴν καρδίαν,
πρὸς οὐρανὸν βέλος ζῶον. Εἶναι ἡ πρώτη ἀνατομικῆ ἀναπαράστασις μιᾶς καρ-
δίας ὑπὸ τοῦ ἀνθρώπου, ὅστις εἶχε τότε ἀντικερθῆ, κωνηγῶν τὰ ζῶα διὰ τὴν
ζῆσιν, ὅτι, ὡς κτυπᾷ αὐτὸ τὸ ὄργανον, ὑπάρχει ζωὴ, καὶ ταχέως ἀνεκάλυψεν,
ζῆσιν, ὅτι, ὡς κτυπᾷ αὐτὸ τὸ ὄργανον, ὑπάρχει ζωὴ, καὶ ταχέως ἀνεκάλυψεν,
ὅτι, ὁ καλύτερος τρόπος διὰ νὰ φωνεῖται ἐν ζῶον, εἶναι νὰ κτυπήσῃ τοῦτο μὲν
ἐν ἀίχμηρῶν ὄργανον εἰς τὴν καρδίαν. Ἰσως καὶ διότι ἠσθάνετο τὸ ὄργανον
αὐτὸ νὰ κτυπᾷ ἰσχυρῶς ἐντὸς τοῦ στήθους του, ὡς καὶ ἐκρυπτοῦτο ὑπὸ φέβου
καὶ τρώμου ἐκ τῆς ἐμφανίσεως ἀγρίων θηρίων.

Ταῦτα διὰ τὴν προτοτορίαν.

Κατὰ τοὺς ἱστορικὰς χρόνους καὶ πρὸ τῆς ἐποχῆς τοῦ Ἰσοκράτους, καὶ
δὴ κατὰ τοὺς Ὀμηρικῶς, ὅτι ἡ Ἰατρικὴ ὑπῆρξε μᾶλλον ἔργον μαγείας καὶ ὅτι
δαίμονολογίας, ἐπίστευον εἰς τὸ ἱερὸν καὶ ἀπαραβίαστον τῆς καρδίας καὶ ὅτι
πάν τραῦμα αὐτῆς ἦτο ἀπαραιτήτως θανατηφόρον ἐν τοῦτοις, οἱ ἱατροὶ τῆς
ἐποχῆς αὐτῆς εἶχον, τοιαύτην, παρατηρήσειν τινας διὰ τοὺς τραυματισμοὺς
τῆς καρδίας. Ὅθεν, ὁ Ὀμηρὸς εἰς τὸ Ν τῆς Ἰλιάδος, στίχος 436 κ.ε., περιγράφει
ὡς ἀκαλόπως τὸν φόνον τοῦ Τρωῆς Ἀλεξάνδου ὑπὸ τοῦ ἕρωος Ἰδομενεὺς:

Κι ὡς ἔσπευεν (ὁ Ἄλεξας) ἀκίητος ὡς στήλη ἢ δένδρον μέγα

μὲ λόγγην τὸν ἐκλήγασεν ἔς τὸ στήθος ὁ ἀνδρειομῆνος

Ἰδομενεὺς, καὶ τοῦσπασε τὸν χάλκινον χιτῶνα

ποῦ ἔσπευε τὸ σῶμα του, προφειδικῆ τοῦ ἀλλήθρου

καὶ κόψαι σπάσθ' ἀκούσθη ἐκεί ποδ' ἰσχύζετο ἀπ' τῆς λόγγης

ὅπου ἀπαρζόντας (ἢ καρδιὰ) εἶναιε τῆς λόγγης

... κ' ἐπίνοι του κραγιόζοντας ὁ Ἰδομενεὺς κωχέθη...

Ἐπίσης ὁ Διόδωρος ὁ Σικελιώτης περιγράφει τὸν ἄριστον θάνατον τοῦ
ἐπαμεινώνδα εἰς τὴν ἐν Μαντινείᾳ μάχῃ, τὸ 362 π. Χ., εἰδικῶς ὡς τοῦ ἀφῆρσεν
τὴν ἀίχμη τῶν δόρατος, ἥτις εἶχεν ἐμπηχθῆ εἰς τὴν καρδίαν του ὑπὸ ἐνὸς
πολεμιστοῦ, ὅταν ὁ Ἐπαμεινώνδας εἶχεν ἤδη τρέφει εἰς φυγὴν τοὺς ἀντι-
πάλαι του.

Τὸ ἀκόντιον τὸν ἐπληξε μὲ τέσση ἄρηγν εἰς τὸ στήθος, ὡστε ἡ σιδερέα
αἰχμὴ τοῦ διαπέρασε τὸν θώρακα καὶ εἰσέδυσεν εἰς τὴν καρδίαν του, ἐνῶ ἀπυ-
κότη τὸ ζῶον μέρος τοῦ ἀκοντίου. Ὁ Ἐπαμεινώνδας ἔπεσεν ἐπὶ τοῦ ἐπι-
φάνους καὶ ζῶν ἀκίμη μεταφέρθη εἰς τὴν σκηνὴν του. Ὁ δὲ ἱατρὸς ἀπεράσθη,
ὅτι ἀν ἀραιρῶσαι τὴν αἰχμὴν τοῦ δόρατος ἐκ τῆς καρδίας θάλει ἐπέλθει ταχέως

ὁ θάνατος ἐξ αἱμορραγίας». Παρ' ὅλον ὅμως τὸν θανάσιμον τοῦτον τραυματισμόν, ὁ Ἐπαμεινώνδας ἔσχε τὸν χρόνον νὰ ζητήσῃ τὴν ἀσπίδα του, ἣν καὶ τοῦ προσκόμισεν ὁ ὑπασπιστὴς του, τὸν ὁποῖον καὶ ἠρώτησεν ἐπίσης «ποῖοι εἶναι οἱ νικηταί» καὶ ἐκεῖνος τοῦ ἀπήντησεν «ἡμεῖς οἱ Βοιωτοί». Ὅτε δὲ εἰς τῶν παρειακομένων παρετήρησεν: «ἄτεκνος θνήσκεις Ἐπαμεινώνδα», ἐκεῖνος ἀπήντησε: «Μὰ Δία μὲν, ἀλλὰ καταλείπω δύο ἀθανάτους θυγατέρας τὴν τε ἐν Λεύκτροις νίκην καὶ τὴν ἐν Μαντινείᾳ». Τότε ἔδωσεν ἐντολὴν ν' ἀφαιρεθῇ ἡ αἰχμὴ τοῦ δόρατος ἐκ τῆς καρδίας του, ὅποτε καὶ ἐξέπνευσε πάραυτα, λόγῳ ἀκατασχέτου αἱμορραγίας.

Αἱ παρατηρήσεις αὗται τῶν ἀρχαίων σημαίνουν, ὅτι, ἂν ἡ καρδία ἡδύνατο νὰ ὑποστῇ τοιαύτους φοβεροὺς τραυματισμοὺς διὰ τῶν πολεμικῶν ὅπλων τῆς ἐποχῆς ἐκείνης, θὰ ἡδύνατο ἐπίσης, ὡς ἀποδεικνύεται σήμερον, νὰ ὑποστῇ καὶ οἰανδήποτε χειρουργικὴν ἐπέμβασιν, ἐὰν μάλιστα ἦτο δυνατόν νὰ τηρηθοῦν οἱ κανόνες τῆς ἐγχειρητικῆς τέχνης καὶ τῆς φυσιολογίας.

* * *

Ἐκτοτε παρῆλθον 2.000 ἔτη, περίπου, καθ' ἃ παραδόξως ἐπιστεύετο τὸ ἱερὸν καὶ ἀπαραβίαστον τῆς καρδίας. Εἰς τοῦτο συνέτεινεν, ἰσως, καὶ ἡ ἀποψὶς τῶν ἀρχαίων, καθ' ἣν ἡ καρδία δὲν πάσχει ποτὲ ὑπὸ οὐδεμιᾶς παθήσεως (*cor non aegrotare posse*).

Καὶ ταῦτα, παρ' ὅτι ὁ ἕτερος γίγας τῆς ἀρχαιότητος Γαληνὸς τὸ 200 μ.Χ. ἐταξινόμησε τὰς παθήσεις τῆς καρδίας εἰς τραύματα, φλεγμονάς, περικαρδίτιδας, περικαρδιακὰς συλλογὰς, ταχυκαρδίας, ἀρρυθμίας, κ.λπ.

Ὅμως, τὸ 1604 ἤρχισε ν' ἀνατέλλῃ κάποιος ἥλιος, ὅτε ὁ Cabriolanus, παθολογοανατόμος τῆς Παδοῦης, περιέγραψε δύο περιπτώσεις μὲ παλαιὰ τραύματα τῆς καρδίας ἐπὶ δύο κατατομηθέντων, τὰ ὁποῖα εἶχον λαθῆ ἀφ' ἑαυτῶν, καὶ ὑπεστήριξεν ὅτι ἡ καρδία δὲν εἶναι ὄργανον ἀπαραβίαστον εἰς τὴν χειρουργικὴν καὶ δύναται νὰ ὑποστῇ κακώσεις, ἦτοι τραυματισμοὺς, χωρὶς οὗτοι, κατ' ἀνάγκην, νὰ εἶναι πάντοτε θανατηφόροι.

Τὸ 1819 ἐπεχειρήθη ὑπὸ τοῦ Romero εἰς ἀσθενεῖς τινὰς παροχέτευσις συμπίεστικου περικαρδιακοῦ ὑγροῦ, μὲ ἀποτέλεσμα ἓνα θάνατον καὶ δύο ἐπιτυχίας (ἐπιβιώσεις). Μετὰ 10 ἔτη, ἦτοι τὸ 1829, ὁ Γάλλος Larrey παροχέτευσεν ἐπιτυχῶς συμπίεστικὴν περικαρδιακὴν συλλογὴν καὶ εἶπε προφητικῶς:

«Τολμῶμεν νὰ εἰπώμεν, ὅτι οἱ ἰατροὶ ἔχουν ἀβάσιμα καὶ ἐσφαλμένα δώσει μεγάλην σημασίαν εἰς τὰ τραύματα τοῦ περικαρδίου καὶ τὰ θεωροῦν πάντα θανατηφόρα, καὶ εἶναι πιθανῶς ἐκτεθειμένοι εἰς τὴν ἰδίαν κατηγορίαν, ἀκόμη καὶ διὰ μερικὰ τραύματα αὐτῆς ταύτης τῆς καρδίας, τὰ ὁποῖα δὲν πρέπει ἀπαραιτήτως νὰ εἶναι θανατηφόρα».

Παρά τὰς πρώτας τινέτας ἐπιτυχίας, τοιαῦται ἐπιβάσεις δὲν ἔγιναν παραδεκταί, ὅτε ἀκόμη καὶ αἱ ὑποδειχθεῖσαι παρακέντησεις τοῦ περικαρδίου. Ἡ ἀντιδρασίαι εἰς τὴν πρόθεσιν ὄφρασε τεῖχος ἀρρηκτον. Καὶ τὸ 1880 ὁ μέγας καὶ ρηθικέλευθος χειρουργὸς Billroth τῆς Βιέννης ἔφθασε νὰ γράψῃ: «Ἡ παρακέντησις τοῦ περικαρδίου εἶναι μία ἐπιβάσις, τὴν ὅποιαν πολλοὶ χειρουργοὶ θὰ ἐξακρατήρουν ὡς ἐκπόμενον τῆς χειρουργικῆς τέχνης καὶ ὅλα πολλὰ.

Καὶ παρ' ὧν δὲ τὸ 1860 ὁ Γερμανὸς Fischer ἐδημοσίωσε 452 περιπτώσεις τραυμάτων τοῦ περικαρδίου ἐπὶ ἀνθρώπων καὶ ζῴων μὲ 10 % ἐπιβάσεις, καὶ ὁ ἐπίσης Γερμανὸς Block τὸ 1882 συνέγραψεν ἐπιτυχῶς μέγαν ἀριθμὸν τραυμάτων τῆς καρδίας πειραματικῶς ἐπὶ κύνων καὶ συνέστησε διακαῶς τὴν ἐφαρμογὴν καὶ ἐπὶ ἀνθρώπων, ἐν τούτοις ὁ μέγας Billroth ἐξηκολούθησε νὰ ἀντιτίθεται καὶ τὸ 1883 διατύπωσε τὸν ἐξῆς ἀφορισμὸν: «Πᾶς χειρουργὸς ὅστις ἤθελεν ἐπιχειρήσει συρραφὴν τραύματος τῆς καρδίας, πρέπει νὰ χάνῃ τὴν ὑπόληψιν καὶ τὴν ἐκτίμησιν τῶν συναδελφῶν του...».

Εἰς τὸν Billroth, ἀτυχῶς, προσετέθη καὶ ὁ οὐχὶ κατώτερός του Ἴγγλος χειρουργὸς Paget, ὅστις τὸ 1884 ἔγραψεν: «Ἡ χειρουργικὴ τῆς καρδίας εἶναι ἔξω ἀπὸ τὰ ὅρια ποῦ ἐχάραζεν ἡ φύσις εἰς ὧν τὴν χειρουργικὴν τέχνην... οὐδεμία νέα μέθοδος καὶ οὐδεμία καινοουργὸς ἀνοκέλευσις δύναται νὰ ὑπερπηδῆσῃ τὰς φυσικὰς δυσκολίας, τὰς ὁποίας συνεπάγεται ἐν τραῦμα τῆς καρδίας. Εἶναι γεγονός, ὅτι ἡ συρραφὴ τῆς καρδίας ἐπιτεθῆ ἀρίστως ὡς δυνατόν ἐπιβάσις ἐπὶ ζῴων, δὲν δύναται ἡμῶς νὰ εἴρω, ὅτι τοῦτο δύναται ποτὲ νὰ γίνῃ καὶ ἐπὶ ἀνθρώπων. Τὸ ὅσον ἀκριβῶς, ἡμῶς, ἔτος (1895) ὁ Rhen τῆς Φραγκ-φοῦρτης ἀνοκέλευσε τὴν συρραφὴν βαρῆας ὠστικῶν τραύματος τῆς δεξιᾶς κοιλίας τῆς καρδίας ἐπὶ ἀνθρώπου, ἐπιτυχῶς. Ἀκολουθοῦν, ἐν ἔτος κατόπιν, δύο ἐπιτυχεῖς περιπτώσεις τῶν Γερμανῶν Cappelen καὶ March, ὅπου ὁ Ἀμερικανὸς Sherman ἔγραψεν: «Ὁ θρόνος, διὰ νὰ φθάσῃ κανεὶς εἰς τὴν καρδίαν, εἶναι μόνον 2-3 ἑκατοστὰ τοῦ μέτρου κατ' εὐθείαν γραμμὴν ἀπὸ τοῦ θώρακος, ἀλλὰ ἡ χειρουργικὴ ἐχρεώσθη 2.400 ἔτη διὰ νὰ κέρησῃ ἀπὸ τὰ τρία ἑκατοστὰ καὶ νὰ τὴν φθάσῃ, καὶ 98 ἔτη διὰ νὰ φθάσῃ ἀπὸ τὸ περικαρδίον εἰς τὸ ἐπικαρδίον, διάστημα ποῦ ἔχει μόνον νοτὴν ὑπόστασιν».

Μετὰ τὰς ἐπιτυχίας τινέτας ἐπεκτελέθησαν ταχέως καὶ πολλὰ ὄλλα, καὶ μετὰ 10 ἔτη ὁ προαναφερθεὶς Rhen ἀνοκέλευσε 124 περιπτώσεις συρραφῆς τραυμάτων τῆς καρδίας μὲ 50 ἐπιτυχίας.

Νέοι καὶ πλατεῖς ὀφίζοντες ἠκολούθησαν εἰς τοὺς πραγματικῶς ἐπιστήμονας τῆς ἐποχῆς ἐκείνης, καὶ ἑκάστος ἐξ αὐτῶν χωριστὰ καὶ ὧν μὲν εὐγένεθον διὰ νὰ ἀναθρέψουν καὶ νὰ βοηθήσουν νὰ ἀνδρωθῇ ἐν νέον βόρεος ποῦ ἐγεννᾶτο τότε καὶ ἀνομάζετο Χειρουργικὴ τῆς καρδίας.

Πρώτοι οἱ Γερμανοὶ Sauerbruch, Haeker καὶ Schepelmann ἐπένοησαν τὸν ἀποκλεισμὸν διὰ λαβίδος τῶν μεγάλων ἀγγείων τῆς καρδίας, διὰ νὰ συρ-

ράπτουν τὰ τραύματα αὐτῆς, χωρὶς αἱμορραγίαν. Καὶ ὁ μὲν ἀποκλεισμός, «κλαμπάρισμα», ἀορτῆς καὶ κοίλων φλεβῶν ἐπέτρεπε μόνον ἑνὸς πρώτου λεπτοῦ, περίπου, διάρκειαν διακοπῆς τῆς κυκλοφορίας, ἐνῶ τὸ «κλαμπάρισμα» τῶν κοίλων φλεβῶν τριῶν πρώτων λεπτῶν διάρκειαν ἀποκλεισμοῦ τῆς κυκλοφορίας.

Οὕτως, εἰς τὰς ἀρχὰς τοῦ αἰῶνος μας ἤρχισαν οἱ ἐπιστήμονες τὰς προσπαθείας διὰ τὴν διόρθωσιν τῆς στενώσεως τῆς μιτροειδοῦς βαλβίδος. Τὸ μέγα, ὅμως, πρόβλημα τοῦ ὄρθουτο ἦτο ἡ ἀναισθησία, ἥτις ἐχρειάζετο, ἐφ' ὅσον ἡ διάνοιξις τοῦ θώρακος συνεπήγετο παῦσιν τῆς λειτουργίας τῶν πνευμόνων ἢ θάνατον τοῦ ἀσθενοῦς ἐξ ἀσφυξίας, διότι, μάλισ διηνοίγετο ὁ θώραξ, συνέπιπτον οἱ πνεύμονες καὶ ἔπαυον νὰ λειτουργοῦν. Τὴν λύσιν ἐπενόησε πρῶτος ὁ Γάλλος Tuffier, ὅστις τὸ 1896 κατεσκεύασε μηχανήμα, εἰς τοῦ ὁποίου τὰς βάσεις καὶ τὰς ἀρχὰς στηρίζονται καὶ τὰ σήμερον χρησιμοποιούμενα μηχανήματα ναρκώσεως. Ἡ κυριωτέρα σκέψις ἦτο ἡ κατασκευή ἑνὸς ἐνδοτραχειακοῦ σωλήνος, τὸν ὁποῖον κατεσκεύασεν ἐκ χαλκοῦ καὶ εἰσήγαγεν εἰς τὴν τραχεΐαν καὶ δι' αὐτοῦ ἐχορήγει ἀέρα καὶ ὀξυγόνον ὑπὸ πίεσιν, δι' ἑνὸς ἐλαστικοῦ ἀσκού, εἰς τοὺς πνεύμονας τοῦ ἀσθενοῦς.

Δυστυχῶς, τὴν μεγίστην σημασίαν σύλληψιν τοῦ Tuffier ἐπεσκόλασεν ἡ ἀκολουθήσασα ἐσφαλμένη πρότασις τοῦ Sauerbruch, καθ' ἣν ὁ ἀσθενὴς κατὰ τὴν διάνοιξιν τοῦ θώρακος ἔπρεπε νὰ εὐρίσκεται ὑπὸ ἀρνητικῆν ἀτμοσφαιρικῆν πίεσιν, διὰ νὰ εὐρίσκωνται ἐν ἐκπτώξει οἱ πνεύμονες, καὶ παρουσίασεν ἕνα θάλαμον-τέντα, ἐντὸς τοῦ ὁποίου εἰσήρχοντο διὰ νὰ χειρουργήσουν οἱ ἰατροὶ καὶ ὁ ἀσθενὴς πλὴν τῆς κεφαλῆς του. Ἡ πομπώδης καὶ πολὺπλοκος αὕτη παρουσίασις ἐντυπωσίασε περισσότερον τοὺς τότε χειρουργοὺς καὶ ἡ ἀπλουστάτη μηχανὴ τοῦ Tuffier ἐθεωρήθη προχειρολογία καὶ ἐλησμονήθη ἐπὶ 20 ἔτη, ὅσον δηλαδὴ ἐσταμάτησεν ἡ πρόοδος τῆς χειρουργικῆς τῆς καρδίας καὶ τοῦ θώρακος. Ὅποτε οἱ Ἀμερικανοὶ φυσιολόγοι Meltzer καὶ Auer παρέλαβον τὴν συσκευήν ταύτην καὶ τὴν ἐτελειοποίησαν, ἐπὶ τῆς ἀρχῆς πάντοτε τοῦ Tuffier, ὑπὸ τὴν πλήρη αὐτῆς μορφήν ὅφ' ἣν χρησιμοποιεῖται περίπου καὶ σήμερον ὅφ' ἔλων τῶν ἀναισθησιολόγων.

Ὁ Elsberg, τὸ 1910, ἔκαμε τὰς πρώτας κλινικὰς ἐφαρμογὰς ἐπὶ ἀνθρώπων, ἐπιτυχῶς. Ὁ Tuffier κατώρθωσε τὸ 1913 νὰ ἐπιτύχη τὴν διὰ τοῦ δακτύλου διάνοιξιν τῆς ἐστενωμένης ἀορτικῆς βαλβίδος ἐπὶ ἀνθρώπου, πάσχοντος ἐκ βαρείας στενώσεως τοῦ ἀορτικοῦ στομίου, καὶ ὁ ἀσθενὴς ἐπέζησε. Τὸ αὐτὸ ἔτος ὁ Γάλλος Doyen ἐπεχείρησεν, ἐπιτυχῶς, τὴν διάνοιξιν τῆς ἐστενωμένης βαλβίδος τῆς πνευμονικῆς ἀρτηρίας, διὰ τοῦ τενοτόμου μαχαιριδίου, διὰ μέσου τῆς δεξιᾶς κοιλίας.

Ὁ ἀσθενὴς ἐπέζησε τῆς ἐγχειρήσεως, ἀλλὰ ἀπέθανε μετὰ τινος ὥρας. Ἡ γενομένη νεκροτομή, ὅμως, ἀπέδειξεν, ὅτι ἡ στένωσις ἀφεώρα μᾶλλον τὸν ἀρτηριακὸν κῶνον παρὰ αὐτὴν ταύτην τὴν βαλβίδα, γεγονός ὅπερ διήγειρε

τό ενδιαφέρον της διγυμνωτικής Καρδιολογίας, ώστε εις πάσαν περίπτωση νά γίνεται άπαραιτήτως σαφής διαφορική διάγνωση.

• • •

Ήκολούθησεν ὁ πρῶτος παγκόσμιος πόλεμος, κατὰ τὴν διάρκειαν τοῦ ὁποίου καὶ πάλιν ἀνεκώπη ἡ ἔρευνα, ἕως μεγάλης πείρας ἀπεκτήθη εἰς τὰ καρδιοθεραπευτικὰ τραύματα. Μετὰ τὸ τέλος τοῦ πολέμου ἐπικρατήθη ἐνθέρμως ἡ πειραματικὴ ἐργασία καὶ τὸ 1924 οἱ Ἀμερικανοὶ Cutler, Levine καὶ Beck ἐπιτυχῶς τὴν πρῶτην βαλβιδοτομήν ἐπὶ καρσιόδος 11 ἐτῶν, πασχούσης ἐκ βαρείας στυνώσεως τῆς μιτροειδοῦς βαλβίδος, εἰσάγοντες διὰ μέσου τῆς ἀρτηρίας κοιλίας τῆς καρδίας, κατὰ τὸν τρόπον τοῦ Doyen, μαχαιρίδιον τενοντοστερῆς κοιλίας τῆς καρδίας, κατὰ τὸν τρόπον τοῦ Doyen, μαχαιρίδιον ἐπιτόμιον, δι' οὗ διέταμον τὰς δύο γλαχίνους τῆς μιτροειδοῦς. Ἡ ἀποθνήσκουσα ἐπὶ 4 καὶ 1/2 ἔτη, ὅτε ἀπέθανεν ἐκ τῆς δημιουργηθείσης ἡ ἐπιχειρήσεως κατὰ τὴν ἐγχείρησιν ἀνεπαρκείας τῆς βαλβίδος, ὡς ἀπεδοτομή ὑπὸ τοῦ νεκροτομῆν. Τὸ 1925 ἠκολούθησεν ἡ δευτέρα ἐπιτυχὴς βαλβιδοτομή ὑπὸ τοῦ Ἑγγλοῦ Souttar, ὅστις ἐπέτυχεν τὴν πρῶτην ἐπὶ στυνώσεως τῆς μιτροειδοῦς βαλβιδοτομήν διὰ τοῦ δακτύλου, μὲ ἄριστα ἀποτελέσματα. Δυστυχῶς, ἐπιχειρήσασθαι εἰς σοβαρὸς ἀριθμὸς ἀποτυχιῶν τοῦ Cutler, τὸ 1928, καὶ τοῦτο συνετέλεσεν εἰς τὴν μείωσιν τῆς ἐμπιστοσύνης τῶν κλινικῶν εἰς τὴν χειρουργίαν τῆς καρδίας, τόσον μάλιστα καθ' ὅσον δὲν ὑπῆρχον τὰ μέσα πρὸς διάγνωσιν τῶν ἐντὸς τῆς καρδίας ὑπαρχουσῶν τυχῶν ἐκ γενετῆς ἀνωμαλιῶν (συγγενῶν). Κατὰ τὴν ἐποχὴν ἐκείνην ὑπῆρχε μία τάσις εἰσαγωγῆς φαρμακικῶν διαλυμάτων ἐντὸς τῆς καρδίας διὰ θεραπευτικοῦ σκοποῦ.

Ὅτε, τὸ 1929, εἰς βοηθὸς-ιατρὸς γερμανικοῦ νοσοκομείου τῶν ἐκτὸν Faurmann, τῆ βοηθεία μιᾶς ἀδελφῆς, ἐπιχειρήσας, χρησιμοποιοῦν τὸν ἐκτὸν του ὡς πειραματόζωον, νά εἰσαγάγῃ διὰ τῆς φλεβῆς τῆς προσθίας ἐπιπνεύσεως τοῦ ἀγκῶνος του, μακρὸν καθετῆρα οὐρητήρος, ἵνα ρθῆσθαι ἡ κορυφὴ του ἐντὸς τῆς καρδίας του. Ἡ ἀδελφὴ, ἕως ἐπιστήμων, τὴν εὐθύνην, τὸν ἐγκατέλειπεν. Ὁ ἀνέσυχος, ἕως ἐπιστήμων, μετὰ ἀπὸ λίγας ἡμέρας ἐπέλαβε μόνος του τὴν αὐτὴν προσπάθειαν ἐνώπιον κατόπτρου.

Καὶ ἐρθῆσεν μὲν ὁ καθετῆρ ἐντὸς τῆς καρδίας του, ἀλλὰ τὸ ἐπιτευχθέν πρῶτον ἀποτέλεσμα, διὰ πολλοὺς λόγους, δὲν ἐπιτεύχθη. Τὸ πρῶτον, γνωσθῆναι εἰς κοσμίως, ἐπέσυρεν, ὡς συνέθως συμβαίνει, σχῆμα δυσμενῆ καὶ εἰρωνείας εἰς βάρους του, διὰ καὶ ὁ ἐπιστήμων οὗτος ἐλησημονήθη. Τὸ 1937 τὸ αὐτὸ ἐπιχειρήσασθαι ἕτερος ἐπιστήμων, ὁ Castellani, ἀλλὰ καὶ οὗτος δὲν ὑπῆρξεν εὐτυχῆς στερὸς τοῦ Faurmann.

Καὶ μόλις τὸ 1939, οἱ Rob καὶ Steinberg ἐπέτυχον καθετηριασμὸν τῆς καρδίας, κατὰ τὴν μέθοδον τοῦ Faurmann, καὶ τὴν εἰσαγωγὴν φαρμακικῶν

κού διαλύματος, μὴ τοξικοῦ, ἐντὸς αὐτῆς καὶ μὲ ἰσχυρὰ ἀκτινογραφικὰ μηχανήματα, ἀποδίδοντα ἀκτινογραφίας μέχρις 60 ἀνὰ δευτερόλεπτον, κατώρθωσαν νὰ ἔχουν πλήρη εἰκόνα τοῦ ἐσωτερικοῦ τῆς καρδίας καὶ ὠραίας καρδιο-αορτο-αγγειογραφίας. Τότε ὁ ἱατρικὸς κόσμος ἐνεθυμήθη τὸν πρῶτον ἐπιχειρήσαντα τὸν καθετηριασμὸν τῆς καρδίας, Faurstmann, τὸν ὁποῖον περιέβαλε πλέον μὲ ἐπαίνους καὶ ἐγκώμια, τελικῶς δέ, μετὰ τινα ἔτη, τοῦ ἀνενεμήθη τὸ βραβεῖον Nobel τῆς Ἰατρικῆς.

Τὸ 1938 ὁ Ἀμερικανὸς Gross ἐξετέλεσε διὰ πρώτην φοράν τὴν ἀπολί-
νωσιν ἀνοικοῦ ἀρτηριακοῦ πόρου (βοταλίου), τὸ δὲ 1944 οἱ Blalock, Gross,
Graford, Clagett καὶ Potts ἐξετέλεσαν ἐπιτυχῶς σοβαρωτάτας ἐπεμβάσεις,
ὅσων ἀφορᾷ εἰς τὴν διόρθωσιν στενώσεως τῆς ἀορτῆς, οἱ δὲ Ἕλληνας Selors
καὶ Brook καὶ ὁ Ἀμερικανὸς Baillex, τὸ 1948, ἐπέτυχον χειρουργικῶς διόρ-
θωσιν τῆς στενώσεως τῆς πνευμονικῆς ἀρτηρίας τῆς ἐστενωμένης μιτροειδοῦς
βαλβίδος.

Ἐν τῷ μεταξύ ἐμελετᾶτο, περισσύτερον ἐπισταμένως, ἡ φυσιολογία καὶ
παθολογία τοῦ καρδιοπνευμονικοῦ συστήματος καὶ ἡ αἰμοδυναμική, ἵνα δυνη-
θοῦν νὰ διαγνώσων, ἀλλὰ καὶ θεραπεύσων τὰς ἀνωμαλίας, ποῦ ὑπῆρχον ἐντὸς
τοῦ ἐσωτερικοῦ τῆς καρδίας.

Εἰς χεῖρας τῶν εἶχεν πλέον οἱ χειρουργοί:

(α) πλήρεις συσκευαὶ συγχρόνου ἀνασθησίας, οὕτως ὥστε νὰ ἀποδύων-
ται ἐλευθέρως εἰς τὴν ἐκτέλεσιν οἰασδῆποτε ἐντὸς τοῦ θώρακος ἐγχειρήσεως,
ἄνευ φόβου ἀσφυξίας ἢ πνιγμονῆς τοῦ χειρουργουμένου.

(β) τὸν καθετηριασμὸν τῆς καρδίας καὶ τὴν ἀπεικόνισιν ἐπὶ ἀκτινογρα-
φικῶν πλακῶν τῶν τυχόν ἀνωμαλιῶν τοῦ ἐσωτερικοῦ αὐτῆς, ὡς καὶ τῶν ἀγγείων
(τὴν καρδιο-αορτο-αγγειογραφίαν), μὲ ἰσχυρὰ ἀκτινογραφικὰ μηχανή-
ματα, ἀποδίδοντα μέχρις 60 ἀκτινογραφίας ἀνὰ δευτερόλεπτον, ὡς καὶ ὅλων
τῶν ἀγγείων, πρὸς σαφῆ καὶ ὀρθὴν διάγνωσιν.

(γ) τὰ ἀντιβιοτικά, τὰ ὁποῖα ἀπετέλουν ἰσχυρὸν ὄπλον κατὰ τῶν λοι-
μώξεων.

Ἐξετέλουν, ὅμως, τὴν λεγομένην «χειρουργικὴν κλειστῆς καρδίας», διότι
ἡ καρδία ἦτο πλήρης αἵματος, ἀφ' ἑτέρου δὲ ἐγνώριζον, ὅτι οἱ διάφοροι ἱστοὶ
τοῦ σώματος, καὶ ἰδίως ὁ ἐγκέφαλος, δὲν ἦτο δυνατόν νὰ στερηθοῦν αἵματος,
συνεπῶς ὀξυγόνου, περισσότερον τῶν 2-3 λεπτῶν τῆς ὥρας περίπου, χρονικὸν
διάστημα τελείως ἀνεπαρκές διὰ νὰ φέρουν εἰς πέρας ἐγχειρήσεις ἐντὸς τοῦ
ἐσωτερικοῦ τῆς καρδίας, καὶ νὰ ἀνταποκριθῇ ἡ χειρουργικὴ εἰς τὴν νέαν αὐτὴν
κατακτηθεῖσαν περιοχὴν (τὸ ἐσωτερικὸν τῆς καρδίας).

Σχετικῶς ταχέως, εἰς πολλὰ χειρουργικὰ κέντρα ἀνὰ τὸν κόσμον, κατωρ-
θώθη ἡ διόρθωσις ἐνδοκαρδιακῶν ἀνωμαλιῶν, ὑπὸ τὸν ἑλεγχον τῆς ὄρασεως,
τῇ βοήθειᾳ, ὅμως, τῆς συσκευῆς τῆς ἐξωσωματικῆς κυκλοφορίας. Ἡ ἀπότομος
αὕτη πρόοδος δὲν ἦτο βεβαίως τυχαία, ἀλλὰ ἐστηρίχθη ἐπὶ πολυετοῦς πειρα-

ματικής έρευνας, ητις υπεβοηθήθη μεγάλας εκ τής τεχνικής αναπτύξεως και προόδου εις άλλας περιοχάς, ιδίως τής Χημείας τών πλαστικών υλικών, τής τελειοποιήσεως τής αναισθησιολογίας, τής οργανώσεως τραπεζών αίματος, τής μελέτης τής αιμοδυναμικής, τής εισαγωγής τών βιοθεραπευτικών εις τήν θεραπευτικήν, κ.λπ.

Παλαιότερον, μεμονωμένα επιτυχεία προσπάθειαι τραυματικών βλαβών τής καρδίας, απέδεικνον, ότι ή καρδία αποτελεί όργανον σχετικώς εύμεταχείριστον, τό δέ μυοκάρδιον άνέχεται ραράς έπ' αυτού. Η άφαιρέσις ξένων σωμάτων εκ τής καρδίας έπιτυγχάνετο εις πολλάς περιπτώσεις. Ηδη, κατά τό 1939 άνεφέροντο μόνον 8 θάνατοι επί 47 παρομοίων έγχειρήσεων, ενώ κατά τόν δεύτερον παγκόσμιον πόλεμον ό αριθμός τών χειρουργηθέντων υπήρξε πολλαπλάσιος.

Μετά συνεχώς αύξανόμενου ένδιαφέροντος έπεχειρήθη έν συνεχεία ή διόρθωσις συγγενών καρδιακών ανωμαλιών. Κατ' άρχάς αύτή καθ' έαυτή ή καρδία έκρατείτο εις άπόστασιν από του χειρουργικού μαχαιριδίου, έχειρουργούντο δέ τά μεγάλα έγγεία πλησίον ταύτης. Ηδη, από του 1907 είχε προταθή ή διόρθωσις του βοταλίου πόρου, δι' άποκλώσεως τούτου. Τήν έγχείρησιν ταύτην έφήρμοσεν έπιτυχώς ό Frey εις τήν Γερμανίαν (1938) και ό Gross εις Αμερικήν (1939). Έκτοτε, δεκάδες χιλιάδες τοιούτων περιπτώσεων έχουν άντιμετωπισθή, με θνησιμότητα κυμαινόμενην περί τό 2% μόνον. Έν Σουηδία ό Grafoord, τό 1945, απέδειξεν, ότι ή ισθμική άορτική στένωσις είναι πάθησις διορθώσιμος, ενώ έν συνεχεία ό Blalock εις τήν Βαλτιμόρην έπέτυχε τήν κατά δραματικόν τρόπον βελτίωσιν τής καταστάσεως επί τής κινητής νόσου, δι' άναστομώσεως τής υποκλειθίου άρτηρίας πρός τήν πνευμονικήν τοιαύτην.

Από τά μέσα τής τρίτης δεκαετίας του παρόντος αιώνος, οι χειρουργοί άνεζήτησαν μέθοδον άγωγής επί έστεινωμένων καρδιακών βαλβίδων. Τό 1929 ό Souttar έν Αγγλία έχειρουργήσεν άσθενή μετά στενώσεως τής μιτροειδούς, ή άσθενής δέ έβελτιώθη και επέζησεν επί πολλά έτη. Έν τούτοις, ό χειρουργός έπανέλαβε τό καθόρισμά του, λόγω δυσπιστίας τών συναδέλφων του, έν πάση ύμιας περιπτώσει ή μέθοδός του, ή δι' του δακτύλου μέσω του άριστερου κόλπου βαλβιδοτομή τής μιτροειδούς, είναι έκείνη, ητις έχει θεραπεύσει χιλιάδας άσθενών έως σήμεραν. Η μέθοδος αύτη καθιερώθη από του 1948, ότε ταυτοχρόνως ήρχισεν έν νέου εφαρμοζόμενη υπό του Balley και τών συνεργατών του εις Φιλαδέλφειαν και του Harken εις Βοστώνην. Σήμεραν ή θνησιμότης εκ τής έγχειρήσεως καθήλθεν εις 5% περίπου.

Επί στενώσεως τής βαλβίδος τής πνευμονικής άρτηρίας, ό Brock εις Λονδίνον απέδειξεν, ότι ήτο δυνατή ή διάνοιξις τής στενώσεως δι' ειδικού

βαλβιδοτόμου. Ἡ ἴδια τεχνικὴ ἠκολούθηθη καὶ ἐπὶ στενώσεως τῆς ἀορτικῆς βαλβίδος, συγγενοῦς ἢ ἐπικτητῆτος, ἐνταῦθα ὅμως τὰ ἀποτελέσματα ὑπῆρξαν ἀμφίβολα ἢ δὲ θνησιμότης ὑψηλῆ.

Μεγίστην βοήθειαν ἔσχεν ἡ καρδιοχειρουργικὴ κατὰ τὸ 1950, διὰ τῆς διαπιστώσεως τοῦ Bigelow ὅτι ἡ ὑποθερμία ἐλαττώνει τὰς ἀνάγκας τῶν ἰστῶν τοῦ ὄργανισμοῦ εἰς ὀξυγόνον. Ὁ χρόνος τῆς ἀκινδύνου διακοπῆς τῆς κυκλοφορίας ἠδῆ ἀνέτετο ἀπὸ 3 εἰς 6-8 πρῶτα λεπτά, ἐρ' ὅσον ἡ θερμοκρασία τοῦ ζώου ὑπερβιάζετο εἰς 28°-30°. Ὁ χρόνος οὗτος εἶναι ἐπαρκῆς πρὸς ἐκπύεσιν ἀπλῆς ἐπεμβάσεως ἐνδοκαρδιακῶς, ὑπὸ τὸν ἄμεσον ἔλεγχον τῆς ὁράσεως, ὡς π.χ. συρραφῆς μεσοκυλπικοῦ ἐλλείμματος ἢ διορθώσεως πνευμονικῆς βαλβιδικῆς στενώσεως. Πλεῖστοι ἀπόπειραι ἐγέναντο πρὸς περαιτέρω ὑποβίβασιν τῆς θερμοκρασίας τοῦ σώματος τοῦ ἀσθενοῦς, προκειμένου νὰ ἐπιτευχθῆ ἡ αὔξησις τοῦ χρόνου τῆς ἀκινδύνου διακοπῆς τῆς κυκλοφορίας, πρὸς διόρθωσιν πολυπλοκωτέρων ἐνδοκαρδιακῶν ἀνωμαλιῶν. Ἐν τούτοις οἱ κίνδυνοι ἐκ τῆς βαθυτέρας ταύτης ὑποθερμίας εἶναι μεγάλοι, διὸ καὶ ἡ μέθοδος ἐγκατελείφθη.

ἠκολούθησεν ἡ χρησιμοποίησις τῆς τεχνικῆς τῆς ὁμάδος τῶν χειρουργῶν τοῦ Πανεπιστημίου τῆς Minnesota εἰς Μιννεάπολιν τῶν Η.Π.Α. Ἐπρόκειτο περὶ ἐγχειρήσεων εἰς μικρὰ παιδιά, τῶν ὁποίων τὸ ἀρτηριακὸν καὶ φλεβικὸν σύστημα συνεδέοντο πρὸς τὰ ἀντίστοιχα συστήματα ἐνὸς ἐκ τῶν γονέων των. Διὰ χρησιμοποίησεως τῆς μικροτέρας δυνατῆς ροῆς αἵματος καὶ ἀκριβοῦς ἐλέγχου δι' ἀντλιῶν τῆς ἀνταλλαγῆς τοῦ αἵματος μεταξὺ δότου καὶ δέκτου, ὁ Lillehei καὶ οἱ συνεργάται του ἐπέτυχον τὴν ἐκτέλεσιν 32 ἐπεμβάσεων ἐνδοκαρδιακῶν μετὰ 20 ἐπιβιώσεων. Ἐν τούτοις, λόγῳ τοῦ ὅτι παρατηρήθησαν σοβαρὰ ἀτυχήματα ἐπὶ τῶν δοτῶν, ἡ μέθοδος ἐγκατελείφθη εἰς ὄφελος τῆς ἐν τῷ μεταξύ ἀναπτυχθείσης μεθόδου ἐξωσωματικῆς κυκλοφορίας, διὰ τῆς πρὸς ταῦτο εἰδικῆς συσκευῆς. Ἡ συσκευὴ ἐξωσωματικῆς κυκλοφορίας ἀποτελεῖται ἐκ δύο κυρίως τμημάτων, τῆς τεχνητῆς καρδίας καὶ τοῦ τεχνητοῦ πνεύμονος. Ἡ τεχνητὴ καρδιά συνίσταται ἐκ μιᾶς ἢ δύο ἀντλιῶν, δι' ὧν προωθεῖται τὸ αἷμα μέσῳ πλαστικῶν σωλῆνων καὶ διαφόρων τύπων βαλβίδων.

Ὁ τεχνητὸς πνεύμων χρησιμεύει διὰ τὴν ὀξυγόνωσιν τοῦ αἵματος.

Κατὰ τὰς ἐγχειρήσεις διὰ τῆς χρήσεως τῆς συσκευῆς ἐξωσωματικῆς κυκλοφορίας, ὅλον τὸ φλεβικὸν αἷμα ἐκ τῶν κοίλων φλεβῶν παροχετεύεται εἰς τὴν συσκευὴν, ἐνῶ συγχρόνως αἱ φλέβες αὗται ἀποφράσσονται πρὸς τὴν καρδίαν. Τὸ αἷμα, ὀξυγονούμενον διὰ τοῦ ὀξυγονωτοῦ, ἐπαναφέρεται πρὸς τὸν ὄργανισμὸν διὰ περιφερικῆς τινος ἀρτηρίας, συνήθως τῆς μηριαίας ἢ τῆς ἔξω λαγονίου. Ἡ καρδιά, οὕτω, δὲν δέχεται αἷμα ἐκ τῆς φλεβικῆς κυκλοφορίας.

Ἡ χρησιμοποίησις τῆς ἡπαρίνης ἐξασφαλίζει ἀποφυγὴν πήξεως τοῦ αἵματος, ἐνῶ ἡ πηκτικότης τοῦ αἵματος ἐπαναφέρεται εἰς τὰ φυσιολογικά

δρια μετά την λήξιν της έγχειρήσεως, τῆ χορηγήσει πρωταμίνη.

Διὰ τῆς χρησιμοποιοήσεως συσκευῶν ἐξαισιματικῆς κυκλοφορίας ἐπιτυγχάνεται σήμερον ἡ διόρθωσις τῆς πλειονότητος τῶν συγγενῶν καρδιοπαθειῶν, ὡς καὶ πολλῶν ἐποκτῆτων τοιούτων. Πλέον πρόσφατοι ἐπιτεύξεις τυγχάνουν ἡ ἀντικατάστασις τῶν βαλβίδων τῆς καρδίας διὰ πλαστικῶν τοιούτων καὶ ἐγχειρητικαὶ μέθοδοι ἐπὶ παθήσεσιν τινων τῶν στεφανιαίων ἀγγείων.

Ἡ ραγδαία αὐτῆ ἐξέλιξις καὶ πρόοδος εἰς τὸν τομέα τῆς καρδιοχειρουργικῆς ὤθησε πολλοὺς τῶν εἰδικῶν χειρουργῶν νὰ ἀποπειραθοῦν τὴν ἀντικατάστασιν τῆς ἐρθαρμένης καρδίας δι' ἄλλης φυσικῆς καὶ ὀργανοῦ τοιαύτης. Καὶ οὕτως ἐρθάσαμεν εἰς τὴν ἐποχὴν τῶν μεταμοσχεύσεων τῆς καρδίας.

Τὸ θέμα τοῦτο, τὸ ὅποσον καὶ ἀποκλειστικῶς μᾶς ἐνδιαφέρει ἐν προκειμένῳ, δηλαδὴ τῶν καρδιακῶν μεταμοσχεύσεων, ἔγχειρεν, ὡς γνωστόν, παγκόσμιον ἐνδιαφέρον, καρίως ἀρ' ὅπου ὁ Νοτιοαφρικανὸς χειρουργὸς Barnard τὴν 3ην Δεκεμβρίου τοῦ 1967 μεταμόσχευσε καρδίαν εἰς τὸ στήθος τοῦ πάσχοντος 3ην Vasarsky, ὁ ὅποιος ἀπέθανε μετὰ 18 ἡμέρας, ἐπὶ δὲ περισσότερον ὄταν τὴν 7ην Ἰανουαρίου 1968 μεταμόσχευσεν ἑτέραν καρδίαν εἰς τὸν ὀδοντίατρον 7ην Blaberg, ὁ ὅποιος καὶ ἐζῆσε 19 μῆνας. Ἀληθὲς εἶναι, ὅτι πρὸ τοῦ Barnard βασινοὶ χειρουργοὶ ἐν Ἀμερικῇ, ὡς καὶ λ.χ. ὁ Cooley, ὁ DeBakey κ.ά., ἀπὸ πολλῶν ἐτῶν προηγουμένων ἐσχολοῦντο πειραματικῶς μὲ τὴν μεταμόσχευσιν τῆς καρδίας καὶ ἄλλοι παραλλήλως μὲ τὴν ἀντικατάστασιν τῆς πασχούσης καρδίας διὰ τεχνητῆς τοιαύτης.

Ἄλλὰ τὸ θέμα μεταμοσχεύσεων ἰστών δὲν εἶναι νέον. Τὸ ἀνθρώπινον σῶμα εἶναι μία πολυσχιδῆς μηχανὴ καὶ συμφὲν ἀληθῶς δημιουργημα. Ὅμως, εἶναι ἐπόμενον, ἰστέτι τινες ἢ καὶ ἄλλοκληρα ὄργανα αὐτοῦ νὰ νοσοῦν ἢ καὶ νὰ φθειροῦνται, ὅπου χρῆζον θεραπείας ἢ ἀντικαταστάσεως μερικῆς ἢ ὅλης.

Ἡ ὠφελιμότης μεταφορᾶς ἰστού ἀπὸ ὕγιος ἀτομοῦ εἰς πάσχον, πρὸς ἀντικατάστασιν, ἦτο γνωστὴ ἀπὸ πολλῶν ἐτῶν. Οὕτως, τὸ 1591, εἰς τὸν Πάπαν Γ' Γουσκέντιον τὸν VIII, πάσχοντα βαρέως, ἐχορηγήθη τὸ αἷμα (διότι καὶ τὸ αἷμα εἶναι ἰστέτι μεσογχειματικὸς) δύο νέων ἀτόμων ὕγιων, τοῦτο ὅμως δὲν ἠμπούσε τὸν θάνατον τοῦ Πάπα, ὡς καὶ τῶν δύο ἀνδρῶν.

Ἐπίσης, τὸ 1919, ὁ Καθηγητὴς Γερ. Φωκῆς μεταμόσχευσε δέρμα πρὸς κάλυψιν μεγάλου τραύματος εἰς τὸ πρόσωπον ἀσθενοῦς ἐπιτυχῶς, ληρθῶν ἐκ τῆς Ἰταλίας. Τὸ δὲ 1924 ὁ Ρῶσος Φιλάντερ μεταμόσχευσε πρῶτος τὸν κερατοειδῆ τοῦ ὀφθαλμοῦ, ἐγένοντο δὲ καὶ γίνονται ἤδη μεταμοσχεύσεις νεφρῶν κ.λπ.

Τὸ θέμα, ὅμως, τῆς μεταμοσχεύσεως τῆς καρδίας εἶναι τελείως διάφορον καὶ ἐγένετο προσπάθεια νὰ ἐνταχθῆ εἰς τὸ πλαίσιον τῶν συνήθων μεγάλων ἐγχειρήσεων πολλῶ προέφραξ καὶ ἀνευ τῶν βασικῶν ἐπιστημονικῶν δεδομένων.

τά ὅποια θὰ διησφάλιζον κατὰ σημαντικὸν ποσοστὸν τὴν ἐπιτυχίαν, ἐνῶ εἶχεν, ἴσως, κυρίαν ἐπιδιώξιν τὴν διαφῆμισιν. Εἰς τοῦτο συνετέλεσεν ἡ μεγάλη καὶ παγκοσμία προβολὴ τῆς ὁποίας ἔτυχεν ἡ ὑπὸ τοῦ Νοτιοαφρικανοῦ χειρουργοῦ προσπάθεια, ἡ ὁποία ἤγειρε τὴν φιλοδοξίαν ἐνίων συναδέλφων, τοῦτο μάλιστα καθ' ὅσον ἡ προβολὴ αὕτη θὰ ἦτο ἀναγκαστικὸν ἀποτέλεσμα καὶ εἰς ἀμφοτέρων τὰς περιπτώσεις (εἴτε δηλαδὴ ἐπιτυχίας τῆς μεταμοσχεύσεως εἴτε ἀποτυχίας).

Τὸ θέμα τῆς καρδιοχειρουργικῆς, γενικῶς, μὲ ἀπησχόλησεν ἀπὸ πολλῶν ἐτῶν, ὅλως ἰδιαιτέρως, διότι ἐγκαίρως διείδον, ὅτι διηνοίγετο διὰ τὸ ἐγγὺς μέλλον εἰς εὐρύτατος καὶ σημαντικώτατος νέος κλάδος τῆς χειρουργικῆς. Οὕτω, τὸ 1959, ἐπέτυχον διάταξιν εἰς τὸν νόμον 3974, δι' ἧς ἰδρύθη εἰς τὴν ὑπὸ τὴν διεύθυνσίν μου κλινικὴν τοῦ Πανεπιστημίου τμήμα Καρδιοχειρουργικῆς, τὸ ὅποιον ἔκαμα νὰ ἐξελιχθῆ ὡς μία εἰδικὴ ἔδρα Καρδιοχειρουργικῆς, διότι τὸ ἐπρόκεισα μὲ εἰδικὰς κρατικὰς πιστώσεις, μὲ ἴδιον προσωπικόν, μὲ ὅλα τὰ ἀπαραίτητα ὄργανα ἢ συσκευάς, ἐγχρωμον τηλεόρασιν προβολῆς τῶν σχετικῶν ἐγχειρήσεων μεταξὺ χειρουργοῦ καὶ ἀμφιθεάτρου, ξεχωριστοὺς χώρους, καὶ ὅπου ἐχειροῦργουν ὑπὸ τὴν ἐποπτείαν μου "Ἕλληνες καρδιοχειρουργοί, εἰδικῶς ἐκπαιδευθέντες ἐπὶ πολλὰ ἔτη εἰς τὴν Ἀμερικὴν.

Εἶχον τὴν εὐκαιρίαν, κατὰ τὸν Μάιον 1968, εἰς δημοσίαν διάλεξίν μου, νὰ ἐπικρίνω τὴν εἰς τὴν χώραν μας προσπάθειαν ἐκτελέσεως μεταμοσχεύσεως καρδίας, τόσον προῶρως, ἀκόμη δὲ περισσώτερον μὲ τὴν ἔλλειψιν πολλῶν ἀπαραιτήτων προϋποθέσεων καὶ μέσων καὶ ἰδίως ἰδικῶν χώρων καὶ εἰδικευμένου προσωπικοῦ.

Διότι ἡ ἐκτέλεσις τούτων θὰ ἀπῆτει εἰδικῶς διαμεμορφωμένα χειρουργικὰ κέντρα, ἀναλόγους ἐγκαταστάσεις, θαλάμους ἀνανήψεως, εἰδικὰς ομάδας ἐπιστημόνων, στενῶς συνεργαζομένων μεταξὺ των (ὡς π.χ. χειρουργοῦ, ἀναισθησιολόγου, καρδιολόγου, παθολόγου, αἰμοδυναμικοῦ, φυσιολόγου κ.λπ.), ἀνάλογον πείραν, συχνοτάτην ἀπασχόλησιν εἰς σχετικὰ πειράματα καὶ πολλὰ ἄλλα. Ἡ πείρα καὶ τὸ πείραμα εἶναι δύο βασικώτατοι παράγοντες. Διότι εἶναι πολὺ προφανές, ὅτι παρομοίᾳ ἐγχειρήσεσι θὰ ἐκτελεσθῆ ἀρτίωτερον ἀπὸ ὁμάδα (team) ἐπιστημόνων, ἐκτελούντων συχνότερον παρομοίᾳ ἐγχειρήσεσι καὶ ἀνάλογα πειράματα, ἀπὸ ἄλλην ἢ ὁποία πολὺ σπανιότερον ἀσχολεῖται μὲ ἀμφοτέρα ταῦτα.

Εἶχον τὴν γνώμην, ἡ ὁποία διαρκῶς καὶ περισσώτερον μοῦ γίνεται συνείδησις, ὅτι θὰ πρέπει νὰ ἰδρυθῆ καὶ παρ' ἡμῖν εἰδικὴ ἔδρα Καρδιοχειρουργικῆς καὶ μεγάλων ἀγχείων, προικιζομένη μὲ ὅλα τὰ ἀπαραίτητα μέσα (ἄφθονον προσωπικόν, χώρους καταλλήλους, ἐπαρκεῖς πιστώσεις κ.λπ.), ὅπου νὰ

καταφεύγουν οι έγχειρήσιμιο καρδιοπαθείς. 'Αφ' ότου ή ίατρική έπιστήμη κατορθώνει να διαγινώσκη τās τόσον συχνās συγγενείς ή έπικτητους παθήσεις τής καρδίας, μέγας αριθμός τών όποίων είναι έγχειρήσιμος, προστιθεμένων δέ τώρα και τών μεταμοσχεύσεων, δέν είναι δυνατόν ό μη ειδικός χειρουργός να έγχειρήζη στόμαχον, ήπαρ, έντερον, κ.λπ. και έν συνεχεία να άπασχολήται με τās άπείρους χειρουργικές παθήσεις τής καρδίας και κυρίως με καρδιομεταμοσχεύσεις.

Πρέπει να προσθέσω, προς κατατοπισμόν τών μη ειδικών, ότι τεχνικώς ή καρδιομεταμόσχευσις, παρά τήν έντύπωσιν του όρου, δέν άποτελεί πάρα πολύ δυσχερή έγχειρήσιν, βεβαίως διά τόν ικανόν και πεπειραμένον χειρουργόν, άντιθέτως, όμως, δημιουργεί τεράστια προβλήματα προς λύσιν, όπως είναι λ.χ. αί ένδειξεις, αί άντενδείξεις, βιολογικά και αιματολογικά τοιαύτα και άνοσοβιολογικά κ.λπ. Πρέπει, επίσης, να προσθέσω, ότι είναι προς τιμήν τών ειδικών καρδιοχειρουργών τής χώρας μας, τών όποίων ή φαντασία δέν έξήφθη, όσον μερικών άλλων, εκ τής πρωτοβουλίας του Νοτιοαφρικανού Καθηγητού Barnard και δέν έπεχείρησαν τήν εκτέλεσιν καρδιακών μεταμοσχεύσεων, ακριβώς διότι εκείνοι, ως ειδικοί, έγνωρίζον τά άπειρα και πολυσχιδή προβλήματα που ήγειρεν ή έγχειρήσις αυτή. 'Η τιμή, κυρίως, πρέπει να άνήκη εις άφανείς εργάτας τής έπιστήμης, βιολόγους, αιμοδυναμικούς, παθολογανατόμους κ.λπ., οι όποιοι γηράσκουν έντός τών εργαστηρίων των, προσπαθώντας να αναλύσουν, προς όφελος τών μεταμοσχεύσεων, τά άπειρα προβλήματα, τά όποια θά παρεμπόδιζον τήν άποβολήν τής ξένης καρδίας. 'Όπως ό Λανστάινερ, όστις καθώρισε τās ομάδας αίματος, καταστήσας ούτως ύπόθεσιν τής καθημέραν πράξεως τās μεταγγίσεις, αί όποιαι προηγουμένως άπέτελουν έπικίνδυνον ύπόθεσιν.

'Αλλωστε, πρόωρον πράξιν έχαρακτήρισαν τότε τήν ύπό του Νοτιοαφρικανού γενομένην μεταμόσχευσιν και οι Γάλλοι Καθηγηταί Lenegre, Sullie και ό Γερμανός Faurmann κ.ά. 'Όπως δέ έγνώσθη μετά τόν θάνατον του Blaberg, του δευτέρου άσθενούς όστις έδέχθη ξένην καρδίαν ύπό του Barnard, ή μετεγχειρητική αύτου ζωή ήτο αυτόχρονα τυραννική. Και ναί μεν φέρεται ειπών ό χειρουργήσας καθηγητής, ότι, παρά ταύτα, εάν είχεν εκ νέου ένα νέον Blaberg θά τόν έχειρούργει και πάλιν, αλλά, ως διετύπωσα εις διάλεξίν μου έν Θεσσαλονίκη κατά τό παρελθόν έτος, ή γνώμη αύτη του χειρουργού δέν έχει αξίαν, αξίαν θά είχε ή του Blaberg, εάν, άφου είχε γνωρίσει και δοκιμάσει οίαν μās περιέγραψαν μετεγχειρητικήν ζωήν, θά έδέχετο να χειρουργηθῆ εκ νέου.

'Ο 'Αμερικανός DeBakey καθώρθωσε να διατηρήση έν ζωῆ κύνα, εις τόν όποιον μετεμόσχευσε καρδίαν, επί 154 ήμέρας, όποτε και άπεβλήθη αύτη. 'Όστε, πλὴν άλλων, πρέπει να λυθῆ τό βασικόν πρόβλημα, τό άνοσοβιολογικόν, δηλαδή ή συμβατικότητα τών ιστών, εις τρόπον ώστε να μη άπορρίπτεται ή με-

ταμοσχευθεῖσα καρδία, ὡς ξένον σῶμα διότι ἡ προσπάθεια ἀναστολῆς τοῦ ἀμυντικοῦ συστήματος τοῦ ὄργανισμοῦ, τὸ ὁποῖον φυσιολογικῶς προσπαθεῖ νὰ ἀποβάλῃ τὴν ξένην καρδίαν, ὡς εἰσβολέα καὶ ὡς ξένον σῶμα, διὰ φαρμάκων, ἀκτίνων κ.λπ. ἐγκαθιστᾷ διὰ τὸν πάσχοντα ἕτερον μέγαν πρόβλημα κινδύνου διὰ τὴν ζωὴν του, καθιστῶν τοῦτον εὐάλωτον εἰς τὴν παραμικροτέραν λοίμωξιν, ψῦξιν, κ.λπ., μὲ ἀποτέλεσμα τὸν τυχόν θάνατόν του ἐκ πνευμονίας ἢ ἄλλης τυχόν αἰτίας.

Ἐπὶ τοῦ θέματος τούτου καταβάλλονται μεγάλαι προσπάθειαι. Θὰ ἦτο, βεβαίως, ὀλιγώτερον πιθανόν τὸ ἐνδεχόμενον ἀπορρίψεως τῆς νέας καρδίας, ἐὰν αὕτη προήρχετο ἀπὸ δότην δίδυμον πρὸς τὸν δέκτην, δίδυμον ὅμως μονοφγενῆ, πρᾶγμα πολὺ δύσκολον.

Αἱ κατὰ τὴν ἀνωτέρω ἀναφερθεῖσαν διάλεξίν μου διατυπωθεῖσαι σοβαραὶ ἐπιφυλάξεις, ὡς πρὸς τὴν κατὰ τρόπον ἀνεπίτρεπτον διάδοσιν τῆς μεταμοσχεύσεως τῆς καρδίας, μὲ ἐδικαίωσαν, διότι τότε καὶ αἱ σχετικαὶ δηλώσεις τοῦ ἀρμοδίου Ἑλληνοσουλτοῦ καὶ τοῦ ἰατρικοῦ συλλόγου ὑπέδειξαν τὴν ἀναστολὴν τοῦ σχετικοῦ ἐνθουσιασμοῦ καὶ τὴν ἀναβολὴν τῶν μεταμοσχευτικῶν ἀποπειρῶν δι' εὐθετώτερον χρόνον. Πρέπει ἐνταῦθα νὰ προσθέσω, ὅτι, κατὰ σχετικὰ ἀνακοινώσεις τῶν εἰδικῶν καρδιοχειρουργῶν Ἀμερικῆς, μία ἐγγείρησις μεταμοσχεύσεως καρδίας ἀπαιτεῖ συνολικὴν δαπάνην περίπου 700.000 δραχμῶν, πρᾶγμα ποῦ δὲν γνωρίζω ἂν προεβλέφθη παρ' ἡμῖν, ὑπὸ τῶν ἐπιχειρησάντων μεταμόσχευσιν.

Ἀλλὰ καὶ παγκοσμίως, μετὰ τὸ λίαν ὑψηλὸν ποσοστὸν ἀποτυχιῶν ὄλων τῶν καρδιακῶν μεταμοσχεύσεων, ὡς διετύπωσα κατὰ τὴν διάλεξίν μου, προβάλλουν καὶ ποικίλα ἄλλα τεράστια προβλήματα: νομικά, ἠθικά, κοινωνικά, ἰατροδικαστικά, ὀρθοσκευτικά, οικονομικά κ.λπ.:

(α) Ἄ π ὀ π λ ε υ ρ ᾶ ς δ ὅ τ ο υ: Εἶναι φυσικόν, ὁ οὕτως εὐρισκόμενος εἰς προθανάτιον, ὡς ὑποτίθεται, κατάστασιν νὰ μὴ δύναται νὰ ἀποφανθῇ ὑπευθύνως, ἐὰν ἐγκρίνη ἢ ὄχι τὴν ἀφαίρεσιν τῆς καρδίας του. Οὔτε τοῦ περιβάλλοντός του ἢ ἐγκρίσις δύναται πάντοτε νὰ ἔχη ἀξίαν, δεδομένου ὅτι εἶναι ἐνδεχόμενον τὸ συγγενικὸν περιβάλλον νὰ ἐπιθυμῇ, διὰ ποικίλους λόγους, τὴν ἀπαλλαγὴν του ἀπὸ τὴν ἐν ζωῇ παρουσίαν τοῦ τραυματίου. Ἀλλὰ καὶ ἔταν ἐν μέσῳ ἀληθοῦς στοργῆς ἀποφαίνεται καταφατικῶς τὸ περιβάλλον τοῦ τραυματίου, τοῦτο δύναται νὰ συμβαίῃ συνεπεῖα αὐξήσεως τῶν κινδύνων, οὗς δὴθεν διατρέχει ὁ δότης ὑπὸ τῆς φιλοδόξου ὁμάδος τῶν παρισταμένων μεταμοσχευτῶν, ἐπιθυμούντων νὰ ἀποσπάσουν πάσῃ θυσίᾳ τὴν καρδίαν τοῦ δότη, ὡς χρυσόμαλλον δέρας, διὰ νὰ καταστοῦν ἀντικείμενον διεθνοῦς προβολῆς.

Δὲν εἶναι, ἐπίσης, πάντοτε δυνατὸν νὰ βεβαιώσῃ κανεὶς μετὰ ἀπολύτου ἀκριβείας τὸν θάνατον τοῦ τραυματίου. Τίθεται μάλιστα τὸ ἐρώτημα, ἂν ἰατρικὴ ὁμάς, ἐπιθυμῶσα διακαῶς τὴν καρδίαν τοῦ δότη, δὲν θὰ μειώσῃ ἀσυναισθητῶς τὰς ἐπιβαλλομένας ἐκ τῆς ἰατρικῆς συνειδήσεως καὶ τοῦ ὄρκου

του 'Ιπποκράτους προσπαθείας πρὸς σωτηρίαν τοῦ πάσχοντος, προκειμένου νὰ ἀποκτήσῃ τὴν καρδίαν του.

Τὸ 1962 ἔπαθε, ἀπὸ ἀτύχημα αὐτοκινητικόν, βαρῦτατον κρानιοεγκεφαλικὸν τραυματισμὸν ὁ διάσημος Ρῶσος πυρηνικὸς φυσικὸς Λέβ Λαντάου καὶ ἐθεωρήθη κλινικῶς ὡς ἀποθάνων. Λόγω ὁμοῦ τῆς μεγάλης προσωπικότητος τούτου, προσήλθον πλησίον του κορυφαῖοι τοῦ κόσμου ἐπιστήμονες καὶ μετὰ μακρὰς προσπαθείας ὁ πάσχων ἐσώθη, ἀργότερον δὲ τοῦ ἀπενεμήθη καὶ τὸ βραβεῖον Νομπέλ 'Ιατρικῆς. Ἐπίσης ὁ Καθηγητὴς Σουλιέ ἀνέφερε παρομοίαν περίπτωσιν μικροῦ ἀσθενοῦς, ὁ ὁποῖος ἐσώθη.

(β) Ἀπὸ τῆς πλευρᾶς τοῦ λήπτου: Καὶ ἐνταῦθα ἡ ἀποδοχὴ ὑπὸ τοῦ ἰδίου ἀντικαταστάσεως τῆς καρδίας του ἔχει μειωμένην ἀξίαν, ἐνίοτε, διότι εἶναι πιθανὸν τούτο νὰ συνέβῃ, ἐπειδὴ ὁμὰς ἐπιστημόνων τοῦ ἠύξησε ἀπὸ φιλοδόξους σκοποὺς τοὺς κινδύνους οὓς διατρέχει ἡ ζωὴ του, ἐὰν δὲν ὑποβληθῇ εἰς ἐγχείρησιν. Οὕτε καὶ τοῦ περιβάλλοντός του ἡ ἔγκρισις ἔχει καὶ ἐνταῦθα ἀπόλυτον ἀξίαν, διότι καὶ ἐδῶ εἶναι ἐνδεχόμενον νὰ ὑπάρχουν παρόμοιαι ἀντιθέσεις μεταξὺ τοῦ πάσχοντος καὶ τοῦ συγγενικοῦ περιβάλλοντός του καὶ νὰ συμβαίνουν τὰ ὅσα ἀνωτέρω περιεγράψαμε καὶ διὰ τὸν δότην. Ἐπίσης, ἡ τυχὸν ἀδιαφορία τοῦ λήπτου διὰ τὴν οἰανδήποτε ἐκβασιν τῆς ἐγχειρήσεως καὶ ἡ τυχὸν ἐπιθυμία του ὅπως ἀποθάνῃ, ἐγείρουσα ζητήματα θρησκευτικὰ (εὐθανασία κ.λπ.) καὶ ἰατροδικαστικά, δὲν διασφαλίζει εἰς τοὺς χειρουργοὺς τὴν ζητούμενην ἔγκρισιν πρὸς ἀντικατάστασιν τῆς καρδίας του. Ἀκόμη δὲ πρέπει νὰ ἐρευνᾶται λεπτομερῶς ἡ κατάστασις τῶν ἀγγείων τοῦ λήπτου, ἐὰν δηλαδὴ τὸ ἀγγειακὸν σύστημα αὐτοῦ εἶναι εἰς κατάστασιν τοιαύτην, ὥστε νὰ δεχθῇ μίαν νέαν ὑγιῆ καρδίαν.

Εἰς τὰ θέματα αὐτά, τὰ τόσον σοβαρὰ καὶ εἰς τὰ ὅποια διακυβεύεται ταυτοχρόνως ἡ ζωὴ δύο ἀτόμων (δότης καὶ λήπτου), δὲν ἔχει θέσιν ἡ ἀμίλλα καὶ ἡ διαφῆμισις τοῦ χειρουργοῦ. Τὸ ἰδεῶδες εἶναι (ἠθικῶς, ἀνθρωπιστικῶς, θρησκευτικῶς καὶ νομικῶς) νὰ ἀναγράφῃ ἐπιτυχεῖς ἐκβάσεις τῶν ἐγχειρήσεων του μέσα εἰς τὸν κλειστὸν χῶρον τοῦ χειρουργείου ἢ εἰς ἀνακοινώσεις εἰς ἐπιστημονικὰς ἐταιρείας καὶ ἔχι εἰς πομπώδεις διαφῆμισεις. Μία ξένη παροιμία λέγει: «τοῦ χειρουργοῦ τὰς ἐπιτυχίας φωτίζει ὁ ἥλιος, ἐνῶ τὰς ἀποτυχίας καλύπτει τὸ χῶμα».

Ὁ χειρουργὸς εἶναι βεβαίως καὶ αὐτὸς ἄνθρωπος, κινούμενος δὲ μέσα εἰς τὰ πλαίσια τοῦ λειτουργήματός του ἐπιθυμεῖ νὰ ἀμειψθῇ διὰ νὰ ἀντιμετωπίσῃ τὰς πολλαπλὰς βιοτικὰς του ἀνάγκας. Ἐκλέξας, ὁμῶς, τὸ ὑψηλότερον ἀνθρώπινον λειτουργήμα, πρέπει νὰ ἔχη σφρηλατήσῃ τὴν συνείδησίν του, ὥστε ποτὲ νὰ μὴ παρασυρθῇ εἰς μίαν πράξιν, ἢ ὅποια δὲν ἀποβλέπει ἀποκλειστικῶς εἰς τὸ νὰ σώσῃ τὸν ἀσθενῆ του ἢ νὰ ἐπηρεάζεται εἰς τὰς ἐνεργείας του ἀπὸ κίνητρα πιθανῶς οἰκονομικοῦ κέρδους.

Βεβαίως, δὲν εἶμαι κατὰ τῶν μεταμοσχεύσεων τῆς καρδίας, ἀντιθέτως

δὲ συνιστῶ καὶ εὐχομαι ὅπως αἱ σχετικαὶ προσπάθειαι συνεχισθοῦν. Ἀπλῶς εἶμαι ἀπολύτως ἀντίθετος εἰς τὸ νὰ μεταβληθῇ ὁ πᾶσχων εἰς πειραματόζωον. Εἶναι φυσικόν, κάθε προσπάθεια προόδου τῆς ἐπιστήμης νὰ ἔχη καὶ θύματα, ἀλλὰ ποῖα θύματα ἀποδέχομαι; Τὰ ἀναπόφευκτα, ἐκεῖνα δηλαδὴ τὰ ὅποια καταλήγουν κακῶς, ἀφοῦ καταβληθῇ πᾶσα δυνατὴ ἐπιστημονικὴ προσπάθεια. Ἡ καρδιοχειρουργικὴ, αἱ μεταμοσχεύσεις τῆς καρδίας καὶ γενικῶς ἡ μεγάλη ἐπέκτασις τῶν ἐγχειρήσεων, ἰδιαίτερος μεγάλων καὶ σοβαρῶν, ὅπου ὁ χειρουργὸς ἀποφασίζει μόνος τὴν ζωὴν ἢ τὸν θάνατον ἐνὸς ἀτόμου, ἐδημιούργησαν καὶ νέον ἐπιστημονικὸν κλάδον, τὴν Βιοηθικὴν, πρᾶγμα ποῦ σημαίνει ὅτι, προκειμένου περὶ μεγάλων σχετικῶς ἀποφάσεων, δὲν πρέπει νὰ ἀπουσιάζῃ ἀπὸ τὴν χειρουργικὴν ἡ ἠθικὴ καὶ ἡ φιλοσοφία, διότι καὶ ἡ Ἰατρικὴ περιλαμβάνει πολλὴν φιλοσοφίαν καὶ ἀπέραντον ἠθικὴν.

Ἡ πρόβλεψίς μου εἶναι, ὅτι τὸν μεσολαβοῦντα χρόνον προσπαθειῶν θὰ προφθάσῃ ἡ ἐφαρμογὴ τῆς τεχνητῆς καρδίας, διὰ τὴν ὅποιαν ἀπὸ μακροῦ καταβάλλεται μεγάλη προσπάθεια, ἰδίως ἐν Ἀμερικῇ.

Διότι, ἐνῶ τὸ ἔτος 1968 ἐθεωρήθη ἔτος καρδιακῶν μεταμοσχεύσεων, λόγῳ τοῦ μεγάλου ἀριθμοῦ τῶν σχετικῶν ἐπεμβάσεων ποῦ ἐξετελέσθησαν κατ' αὐτό, τὸ 1969 δύναται νὰ ὀνομασθῇ ἔτος ἀπογοητεύσεως τούτων, ἐπειδὴ τὸ ποσοστὸν τῶν ἀποτυχιῶν ὑπῆρξε λίαν ὑψηλόν, ὅπως ἄλλωστε διευτώθη τελευταίως εἰς τὸ ἐν Χάγγῃ συνέδριον τῆς Ἑταιρείας Μεταμοσχεύσεων. Ἐκεῖ ἀνεφέρθη, ὅτι ἐπραγματοποιήθησαν ἐν τῷ συνόλῳ 162 μεταμοσχεύσεις, ἐκ τῶν ὁποίων μόνον 22 ἐγχειρησθέντες ζοῦν σήμερον. Βεβαίως, αἱ ἐλπίδες τοῦ ἀνθρώπου δὲν πρέπει νὰ ἐκλείψουν, ὅτι ταχέως, κατὰ τὸν ἕνα ἢ τὸν ἄλλον τρόπον, θὰ καταστῇ δυνατὸν μέσα εἰς τὸν εὐρύτερον κύκλον τῶν καρδιακῶν παθήσεων (σημειωτέον ὅτι ἐν Ἀμερικῇ ὑπολογίζεται εἰς 57 % τὸ ποσοστὸν τῶν ἐκ τούτων θανάτων) νὰ κατορθώσῃ ἡ χειρουργικὴ νὰ μειώσῃ σημαντικῶς τὸ ποσοστὸν ἀποτυχίας ἐπὶ καρδιακῶν ἀντικαταστάσεων, εἴτε διὰ φυσικῆς εἴτε διὰ τεχνητῆς καρδίας.

(Ὀκτώβριος 1971)

ΙΩΑΝΝΟΥ ΚΑΠΕΤΑΝΑΚΗ

Υακτικου Καθηγητου της Δερματολογίας του Πανεπιστημιου 'Αθηνων

ΑΝΤΩΝΙΟΥ ΒΑΡΕΑΤΖΙΔΗ

Υφηγητου της Δερματολογίας του Πανεπιστημιου 'Αθηνων

Η ΕΞ ΕΠΑΦΗΣ ΔΕΡΜΑΤΙΤΙΣ ΩΣ ΚΑΘΗΜΕΡΙΝΟΝ ΠΡΟΒΛΗΜΑ

Ἡ τεραστία ἀνάπτυξις τῆς βιομηχανίας κατὰ τὰ τελευταῖα ἔτη, ἀφ' ἑνὸς μὲν συντελεῖ εἰς τὴν αὐξησιν τῶν περιπτώσεων ἐπαγγελματικῆς δερματίτιδος, μεταξὺ τῶν ἐργατῶν, ἀφ' ἑτέρου δὲ «βομβαρδίζει» τὸ καταναλωτικὸν κοινὸν μὲ ἀναριθμήτους χημικὰς οὐσίας πάσης φύσεως, παρέχουσα, τοιουτοτρόπως, πολὺ περισσότερον ἢ ἄλλοτε, τὴν εὐκαιρίαν ἀναπτύξεως ἐξ ἐπαφῆς δερματίτιδος εἰς τοὺς καταναλωτάς.

Εἰς τὸ παρὸν ἄρθρον ἐκτίθεται εἰς ἄδρας γραμμάς ἡ δερματοπάθεια αὕτη, ἣτις ἀποτελεῖ καθημερινὸν πρόβλημα ἐν τῇ ἱατρικῇ πράξει.

Δερματίτις ἐξ ἐπαφῆς καλεῖται εἰδικὴ φλεγμονὴ τοῦ δέρματος, προκαλουμένη κατόπιν ἐπιδράσεως ἐπ' αὐτοῦ ὀρισμένων βλαπτικῶν παραγόντων τοῦ περιβάλλοντος. Πᾶσα οὐσία, φυσικὴ ἢ συνθετικὴ, δύναται νὰ προκαλέσῃ δερματίτιδα.

Κλινικῶς παρουσιάζεται κατ' ἀρχὰς μίᾳ ὀξεῖᾳ φάσει, χαρακτηριζομένη ὑπὸ τῆς ἐμφανίσεως ἐρυθρότητος, οἰδήματος καὶ ἀπειραρίθμων μικρῶν φυσαλίδων, αἵτινες ταχέως ρήγνυνται καὶ ὀροροοῦν. Μετ' ὀλίγας ἡμέρας μεταπίπτει εἰς τὴν ὑποξείαν φάσιν, τουτέστιν ἡ ὀροροὴ παύει, ἡ δὲ πάσχουσα περιοχὴ παραμένει ἐρυθρὰ καὶ καλύπτεται ὑπὸ ἀφθόνων λεπίων καὶ ἐφελκίδων. Μέχρι τοῦ σταδίου τούτου αἱ βλάβαι εἶναι ἀναστρέψιμοι, ὑπὸ τὴν προϋπόθεσιν τῆς ἐφαρμογῆς ὀρθῆς θεραπείας καὶ προφυλάξεως τοῦ ἀσθενοῦς, ἄλλως ἢ νόσος μεταπίπτει εἰς χρονίον ἔκζεμα, χαρακτηριζόμενον ἐκ μονίμων ἱστολογικῶν ἀλλοιώσεων καὶ συνεχῶν παροξύνσεων καὶ ἐπιμολύνσεων (Καπετανάκης, 1971).

Ἀπὸ πλευρᾶς παθογενείας ἡ ἐξ ἐπαφῆς δερματίτις διακρίνεται εἰς τὴν τοξικὴν καὶ τὴν ἀλλεργικὴν μορφήν.

Τοξικὴ ἐξ ἐπαφῆς δερματίτις.

Ἡ ἄμυνα τοῦ δέρματος ἐναντίον τῆς βλαπτικῆς ἐπιδράσεως τοῦ περιβάλλοντος ἐπιτυγχάνεται διὰ δύο βασικῶν μέσων. Τὸ πρῶτον εἶναι ἐν λεπτὸν στρώμα, ἀποτελούμενον ἐκ σμήγματος, ἰδρώτος καὶ προϊόντων μεταβολισμοῦ τῆς κερατίνης στιβάδος· τοῦτο, καλούμενον καὶ ὄξινο μανδύας τοῦ δέρματος (pH =

4,2 - 5,6), καλύπτει ολόκληρον τὴν ἐπιφανείαν τοῦ σώματος καὶ ἔχει τὴν ἱκανότητα νὰ ἐξουδετερώη μικρὰς ποσότητας ἀλκαλικῶν καὶ ὀξείων οὐσιῶν. Τὸ δεύτερον μέσον ἀμύνης εἶναι ἡ κερατίνη στιβάς τῆς ἐπιδερμίδος, τὸ πάχος καὶ ἡ ἀκεραιότης τῆς ὁποίας ἀποτελοῦν τὸν κυριώτερον φραγμὸν εἰς τὴν διεξόδου βλαπτικῶν οὐσιῶν τοῦ περιβάλλοντος. Διάφοροι οὐσίαι, ὡς εἶναι ἀλκαλικά καὶ ὀξεῖα διαλύματα, ὀργανικοὶ διαλύται καὶ οἱ εὐρύτατα χρησιμοποιούμενοι ἀπορρυπαντικοὶ σάπωνες, ἔχουν τὴν ἱκανότητα νὰ διαλύουν τὸν προαναφερθέντα προστατευτικὸν μανδύα, νὰ διασποῦν τὴν κερατίνη στιβάδα καὶ νὰ διεξοδῶσιν εἰς τὰ βαθύτερα στρώματα τῆς ἐπιδερμίδος καὶ τοῦ χορίου. Ἀποτέλεσμα τούτου εἶναι ἡ ἀνάπτυξις φλεγμονώδους ἀντιδράσεως τῶν ἰσθῶν, ἥτις ἐμφανίζεται κλινικῶς ὡς ὀξεία ἢ ὀποξεία δερματίτις.

Ἰκανὸς ἀριθμὸς ἀτόμων, ἐρχομένων εἰς ἐπαφὴν μετ' ἐρεθιστικῶν οὐσιῶν, θὰ ἐμφανίσῃ δερματίτιδα. Ἡ ταχύτης δημιουργίας τῶν δερματικῶν βλαβῶν καὶ ἡ βαρύτης αὐτῶν ἐξαρτᾶται ἐκ τῆς δραστηριότητος, τῆς πυκνότητος καὶ τοῦ χρόνου ἐπιδράσεως τῆς τοξικῆς οὐσίας. Οὕτως, ἰσχυρὰ ἀλάλεα καὶ ὀξεία εἶναι δυνατόν, διὰ μιᾶς μόνον ἐπαφῆς, νὰ προκαλέσῃ ὀξείαν φλεγμονὴν τοῦ δέρματος. Συνήθως, ὅμως, αἱ ἐν τῇ καθ' ἡμέραν πράξει χρησιμοποιούμεναι τοξικαὶ οὐσίαι ἔχουν ἥπιαν δράσιν. Αὗται ἐνεργοῦν βραδέως διὰ βαθμιαίας ἐξαντλήσεως τοῦ ἐπιφανειακοῦ λίπους καὶ διαβρώσεως τῆς κερατίνης στιβάδος. Εἰς τὰς περιπτώσεις αὐτὰς ἀπαραίτητος προϋπόθεσις διὰ τὴν ἀνάπτυξιν τῆς δερματοπαθείας εἶναι ἡ κατ' ἐπανάληψιν καὶ ἐπὶ μακρὸν χρόνον ἐπαφὴ μετὰ τοῦ βλαπτικοῦ παράγοντος. Κλασσικὸν παράδειγμα ἀποτελεῖ ἡ ἐξ ἀπορρυπαντικῶν δερματίτις τῶν χειρῶν εἰς τὰς οἰκοκυράς. Ἡ λελογισμένη καθημερινὴ χρῆσις τῶν ἀπορρυπαντικῶν δὲν ἔχει δυσμενῆ ἐπιδράσιν, ἀλλ' ἡ κατάχρησις αὐτῶν, ὡς τοῦτο δύναται νὰ συμβῇ λόγῳ περιποιήσεως πολυμελοῦς οἰκογενείας, νεογνῶν, ἀναπήρων κλπ., θὰ προκαλέσῃ τὴν ἐμφάνισιν δερματίτιδος εἰς ὕψηλὸν ποσοστὸν. Δέον νὰ τονισθῇ, ἐν τούτοις, ὅτι ἡ ἀνάπτυξις τῆς δερματοπαθείας ἐξαρτᾶται καὶ ἐκ τῆς εὐαισθησίας τοῦ ἀτόμου.

Δὲν ὑπάρχει in vivo ἢ in vitro δοκιμασία διὰ τὴν ἀνεύρεσιν τῆς τοξικῆς οὐσίας, τῆς προκαλοῦσης τὴν δερματίτιδα. Οἱ κλινικοὶ χαρακτῆρες τοῦ ἐξανθήματος, καὶ πρὸ παντός ἡ λήψις λεπτομεροῦς ἱστορικοῦ ὑπὸ πεπειραμένου εἰδικοῦ ἱατροῦ, ἀποτελοῦν τὸν μοναδικὸν τρόπον διὰ τὴν ὀρθὴν διάγνωσιν καὶ ἀνακάλυψιν τοῦ αἰτιολογικοῦ παράγοντος.

Ἀλλεργικὴ ἐξ ἐπαφῆς δερματίτις.

Κατ' αὐτὴν ὀλίγα μόνον άτομα, ἐρχόμενα εἰς ἐπαφὴν μετ' ὀρισμένων χημικῶν οὐσιῶν, αἵτινες εἶναι ἀβλαβεῖς διὰ τὸν γενικὸν πληθυσμὸν, ἀναπτύσσουσι εἰδικὴν ἀλλεργικὴν εὐαισθησίαν, μετ' ἀποτέλεσμα τὴν ἐμφάνισιν ἐκζεματικῆς

αντιδράσεως τοῦ δέρματος. Αἱ ὑπεύθυνοι οὐσίαι, καλούμεναι *ἀλλεργιογόνα*, εἶναι συνήθως χημικαὶ οὐσίαι μικροῦ μοριακοῦ βάρους ἢ καὶ ἀπλᾶ ἰόντα. Τὰ ἀλλεργιογόνα ταῦτα εἶναι ἀτελῆ (ἀπτίνα). Ἐρχόμενα εἰς ἐπαφήν μετὰ τὴν ἐπιδερμίδα ἐνοῦνται μετὰ τῶν πρωτεϊνῶν αὐτῆς καὶ σχηματίζουν πλήρη ἀλλεργιογόνα. Ταῦτα, φερόμενα εἰς τοὺς λεμφαδένους καὶ τὸν σπλῆνα, ἀποτελοῦν τὸ ἐρέθισμα πρὸς παραγωγὴν εἰδικῶς εὐαισθητοποιημένων λεμφοκυττάρων, ἐχόντων ἰδιότητος ἀντισωμάτων. Διὰ τῆς κυκλοφορίας διασπείρονται ἐφ' ὅλοκληρου τῆς ἐπιφανείας τοῦ δέρματος, δημιουργοῦντα οὕτω κατάστασιν ἀλλεργικῆς εὐαισθησίας αὐτοῦ. Πᾶσα νέα ἐπαφή μετὰ τοῦ ἀλλεργιογόνου θὰ προκαλέσῃ ἀντίδρασιν μετὰ τῶν εἰδικῶν λεμφοκυττάρων καὶ τοῦ ἀλλεργιογόνου, με ἀποτέλεσμα τὴν ἐμφάνισιν τῆς δερματίτιδος (Pillsbury καὶ συνεργάται, 1956). Διαγραμματικὴ παράστασις τοῦ παθογενετικοῦ μηχανισμοῦ τῆς ἀλλεργικῆς δερματίτιδος παρέχεται εἰς τὸ σχῆμα 1.

Πλείστα ὅσαι χημικαὶ οὐσίαι δύνανται νὰ προκαλέσουν ἀλλεργικὴν εὐαισθητοποίησιν, ἢ ἀπαριθμησῆς τῶν ὁποίων δὲν εἶναι δυνατὴ εἰς τὸν περιορισμένον χώρον τοῦ παρόντος ἄρθρου. Γενικῶς, οἱ ἄνδρες εἶναι ἐκτεθειμένοι εἰς τὸν κίνδυνον ἀναπτύξεως ἀλλεργικῆς δερματίτιδος ἐξ οὐσιῶν χρησιμοποιοῦμένων εἰς τὸ ἐπάγγελμά των, ὡς εἶναι αἱ ἐνώσεις τοῦ χρωμίου, βασικοῦ σιδήρου εἰς τὸ ἐπάγγελμά των, ἢ φορμαλδεΐδη, αἱ συνθετικὰ ρητῖναι, τὰ γεωργικὰ συστατικὰ τοῦ τσιμέντου, ἢ φορμαλδεΐδη, αἱ συνθετικὰ ρητῖναι, τὰ γεωργικὰ φάρμακα καὶ μερικά εἶδη φυτῶν καὶ ξύλων. Τὸ νικέλιον, τὸ συνθετικὸν ἐλαστικόν, τὰ καλλυντικὰ καὶ αἱ τριχοβαφαὶ ἀποτελοῦν τὰ συνηθέστερα ἀλλεργιογόνα διὰ τὰς γυναῖκας.

Ἡ τοπικὴ χρῆσις ποικίλων φαρμακευτικῶν οὐσιῶν ὑπὸ τὴν μορφήν αἰσιμάτων, κρεμῶν, κόνεων, ψεκασμῶν κ.λπ. ἀποτελεῖ δι' ἀμφοτέρους τὰ φύλα συχνοτάτην αἰτίαν ἀλλεργικῆς δερματίτιδος (*dermatitis medicamentosa*). Ταυτῶν οὐσιῶν εἶναι αἱ σουλφοναμίδια, συνήθως χρησιμοποιοῦμεναι ὡς κόνεις ἐπὶ τραυμάτων, τὰ ἀντιισταμινικά, τὰ τοπικὰ ἀναισθητικά, ὠρισμένα ἀντισηπτικά ὡς καὶ τὰ συντηρητικά τῶν ἐκδόχων.

Ὁ χρόνος, ὅστις ἀπαιτεῖται διὰ τὴν ἀνάπτυξιν τῆς δερματίτιδος, ἐξαρτᾶται, μετὰ τῶν ἄλλων, ἐκ τῆς φύσεως τοῦ ἀλλεργιογόνου. Προκειμένου περὶ ἰσχυρῶν ἀλλεργιογόνων ἀρκεῖ ὀλιγοήμερος ἐπίδρασις ἐπὶ τοῦ δέρματος πρὸς ἀνάπτυξιν τῆς ἀλλεργικῆς εὐαισθησίας, διὰ τὰ περισσότερα ὅμως ἐξ αὐτῶν εἶναι ἀπαραίτητος ἢ μακροχρόνιος καὶ συνεχὴς ἐπαφή. Ἐπὶ παραδείγματι, ὁ οἰκοδόμος παρουσιάζει δερματίτιδα ἐκ τσιμέντου κατόπιν πολλῶν ἐτῶν ἐργασίας εἰς τὸ ἐπάγγελμα αὐτό. Ἀπαξ δὲ ἐγκατασταθεῖσα ἡ ἀλλεργικὴ εὐαισθησία ἐναντι τῶν χημικῶν οὐσιῶν, παραμένει, κατὰ κανόνα, ἐφ' ὅρου ζωῆς. Εὐνόητον καθίσταται ὡς ἐκ τούτου, ὅτι ἀπαραίτητος προϋπόθεσις διὰ τὴν ἴασιν τοῦ ἀσθενοῦς εἶναι ἢ διὰ παντὸς ἀπομάκρυνσις τῆς ἐνόχου οὐσίας.

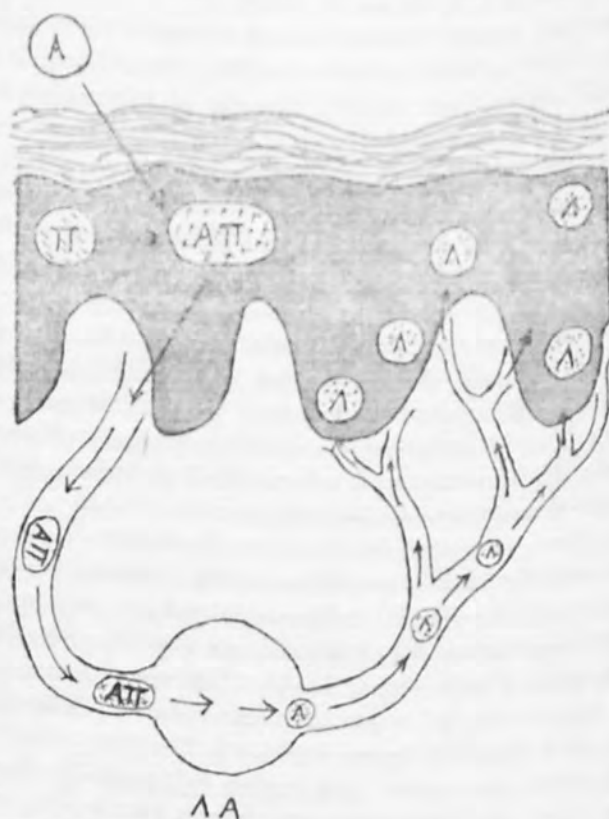
Ἐνίοτε ἀναπτύσσεται ἡ καλουμένη διασταυρωμένη εὐαισθητοποίησις (*cross-sensitization*), καθ' ἣν ἡ ἀλλεργικὴ εὐαισθησία πρὸς μίαν οὐσίαν

(πρωτογενές αλλεργιογόνο) επεκτείνεται και εις άλλας χημικῶς συγγενεῖς πρὸς τὴν πρώτην (δευτερογενῆ αλλεργιογόνα). Τὸ φαινόμενον τοῦτο ἔχει ἰδιαίτεράν σημασίαν ἐν τῇ καθ' ἡμέραν πράξει, διότι ἀποτελεῖ πολλάκις τὴν αἰτίαν διαιωνίσεως τῆς δερματοπαθείας. Ἡ ὕφισταμένη χημικὴ συγγένεια δὲν εἶναι πάντοτε καταφανής· εἶναι ὡς ἐκ τούτου δυνατόν ὁ ἀσθενὴς νὰ ἀποφύγῃ μὲν τὸ γνωστὸν εἰς αὐτὸν ἀρχικὸν αλλεργιογόνο, ἀλλὰ νὰ ἐξακολουθῇ

Σ Χ Η Μ Α 1

Μηχανισμὸς εὐαισθητοποιήσεως ἐπὶ αλλεργικῆς
ἐξ ἐπαφῆς δερματίτιδος (Pillsbury καὶ συνεργάται, 1956).

Α = ἀπτίνη, Π = πρωτεΐνη, ΑΠ = πλήρες αλλεργιογόνο,
ΛΑ = λεμφαδὴν, Λ = εὐαισθητοποιηθέντα λεμφοκύτταρα.

νά έρχεται εις έπαφήν με τὰ δευτερογενή αντιγόνα. Ούτως, άτομον ευαισθητοποιηθέν εις τὰς σουλφοναμίδαις υφίσταται υπότροπας τής δερματίτιδος, λόγω χρήσεως τών χημικώς συγγενών ουσιών βενζοκαΐνης (τοπικοῦ αναισθητικοῦ) καί παραφαινολενοδιαμίνης (βασικῆς ούσιας τών τριχοβαφῶν).

Ώρισμένα αλλεργιογόνα, ὅπως τὰ παράγωγα τής φαινοθειαζίνης, προκαλοῦν δερματίτιδα εις τὰ ἀκάλυπτα μέρη τοῦ σώματος κατόπιν τής συνεργικῆς δράσεως τής ηλιακῆς ἀκτινοβολίας (φωτοαλλεργική δερματίτις).

Εἶναι γενικῶς παραδεκτόν (Fisher, 1967 - Hjorth καί Fregert, 1968), ὅτι διὰ τήν ἀνάπτυξιν αλλεργικῆς ἐξ έπαφῆς δερματίτιδος παίζουσι σημαντικόν ὄριον προδιαθεσικαί παράγοντες. Οὗτοι διακρίνονται εις γενικούς, ὅπως εἶναι ἡ κληρονομικότης, ἡ φυλή (οἱ μαῦροι ἐμφανίζουσι μεγαλύτεραν ἀντίεσιν ἢ κληρονομικότης, ἡ φυλή (οἱ μαῦροι ἐμφανίζουσι μεγαλύτεραν ἀντίεσιν ἀπὸ τοῦς λευκοῦς), ἡ παρουσία νοσημάτων προσβαλλόντων τὸ δικτυοστασιον ἀπὸ τοῦς λευκοῦς), ἡ παρουσία νοσημάτων προσβαλλόντων τὸ δικτυοστασιον ἀπὸ τοῦς λευκοῦς, ἐνδοθηλιακόν σύστημα, καί εις τοπικούς προδιαθεσικούς παράγοντας, ὡς εἶναι τὸ πάχος τοῦ δέρματος, προϋπάρχουσα φλεγμονή, μηχανικὴ τριβή, διαβροχή, ἔγκραυμα.

Διὰ τήν διάγνωσιν τής αλλεργικῆς ἐξ έπαφῆς δερματίτιδος, ἐκτὸς τής λεπτομεροῦς κλινικῆς ἐξετάσεως, ἀπαιτεῖται ἡ πλέον μεθοδικὴ ἐκ μέρους τοῦ Ιατροῦ λήψις ιστορικοῦ, ἀφορῶντος εις τήν ὑπαρξιν ὑπόπτων αλλεργιογόνων εἰς τὸ ἐπαγγελματικόν, οικιακόν καί κοινωνικόν περιβάλλον τοῦ ἀσθενοῦς. Ἡ ἐν συνεχείᾳ ἐκτέλεσις τών ἐπιδερμικῶν δοκιμασιῶν (Patch - Tests) δύναται πλειστάκις νὰ προσδιορίσῃ ἐπακριβῶς μίαν ἢ περισσοτέρας ἐκ τών ουσιῶν αὐτῶν ὡς τοῦς αἰτιολογικούς παράγοντας τής δερματοπαθείας (Criepp 1967, Foussereau καί Benezra 1970).

Ἡ ἔγκαιρος ἀπομάκρυνσις τοῦ ὑπευθίνου αλλεργιογόνου, ἐν συνδυασμῷ πρὸς τήν κατάλληλον θεραπευτικὴν ἀγωγὴν, ἔχει ὡς ἀποτέλεσμα τήν πλήρη ἴασιν τοῦ ἀσθενοῦς. Ἀντιθέτως, ἡ μετάπτωσις τής νόσου εις τήν χρονιότητα δημιουργεῖ πολλάκις οὐ μόνον ἐπαγγελματικὴν ἀλλὰ καί κοινωνικὴν ἀναπηρίαν τοῦ πάσχοντος.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

1. D. C. Calnan, *Allergic Contact Dermatitis*, in «Clinical Aspects of Immunology», ed. Gell, P. G. H. and Coombs, R. R. A., Blackwell Sci. Pub., Oxford and Edinburgh, p. 756, 1968.
2. H. L. Criepp, *Dermatologic Allergy: Immunology, Diagnosis, Management*, Saunders Co., Philadelphia, London, p. 317, 1967.
3. A. A. Fisher, *Contact Dermatitis*, Lea and Febiger, Philadelphia, 1967.
4. J. Foussereau et C. Benezra, *Les eczemas allergiques professionnels*, Masson et Cie, Paris, 1970.

5. N. Hjorth and S. Fregert, *Contact Dermatitis*, in «Textbook of Dermatology», ed. Rook, A., Wilkinson, D. S. and Ebling, F. J. G., Blackwell Sci. Pub., Oxford and Edinburgh, p. 238, 1968.
6. Ι. Καπετανάκη, *Δερματολογία - Αφροδισιολογία*, έκδ. Γρ. Παρισιάνος, 'Αθήνα, 1971.
7. M. D. Pillsbury, W. B. Shelley and A. M. Kligman, *Dermatology*, Saunders Co., Philadelphia, London, 1956.

ΔΗΜΗΤΡΙΟΥ Μ. ΚΑΤΣΙΜΑΝΤΗ

Υφηγητοῦ τῆς Παθολογίας τοῦ Πανεπιστημίου Ἀθηνῶν

ΑΙ ΕΚ ΤΟΥ ΕΠΑΓΓΕΛΜΑΤΟΣ ΕΠΙΠΤΩΣΕΙΣ
ΕΠΙ ΤΗΣ ΥΓΕΙΑΣ ΤΩΝ ΝΑΥΤΙΛΛΟΜΕΝΩΝ

Τὸ ναυτικὸν ἐπάγγελμα πλήττεται, ὅπως ἰδιαιτέρως, ἐκ τῆς ἐπιδράσεως τῶν δυσμενῶν συνθηκῶν τοῦ περιβάλλοντος. Συνεπεία τούτου, τὸ ἐνδιαφέρον τοῦ ἀνθρώπου διὰ τὴν ὑγείαν τῶν ναυτιλλομένων ἐκδηλοῦται ἀπὸ τῶν ἀρχαιστάτων χρόνων.

Κατὰ τὸν Πελοποννησιακὸν πόλεμον εἰς τὸν Ἀθηναϊκὸν στόλον ἀνευρίσκοντες τὰς τριῆρεις «Υγεία», «Ἰοῦσα» καὶ «Θεραπεία», αἵτινες ἀπετέλουν τὰ πλωτὰ νοσοκομεῖα τῆς ἐποχῆς (1).

Ὁ Δισκορίδης, ὁ Πεδάνιος καὶ ὁ Ἀντυλλος (Α' καὶ Β' μ.Χ. αἰῶν) ἀναφέρονται εἰς τὴν «Ναυτικὴν Ὑγιεινὴν» (2).

Κατὰ τὸν Μεσαίωνα, ὑπὸ τὸ βάρος τῆς μάστιγος τοῦ σκορβούτου καὶ τοῦ ἐξανθηματικοῦ τύφου ἐπὶ τῶν ποντοπόρων πλοίων τῆς ἐποχῆς, ἀρχίζει ἐκδηλούμενον ἰδιαιτέρον ἐνδιαφέρον διὰ τὴν συστηματοποίησιν τῆς ἀντιμετωπίσεως τῶν νοσοῦντων ναυτιλλομένων, διὰ τῆς ἐμφανίσεως τοῦ πρώτου βιβλίου τῆς «Ναυτικῆς Ὑγιεινῆς» τοῦ John Woodal (3).

Ἄλλ' ἐνῶ τὰ πλεῖστα τῶν προβλημάτων τῆς Ὑγιεινῆς τῶν ἱστιοφόρων πλοίων εἶχον εὑρεῖ τὴν λύσιν των, ἀπὸ τοῦ μέσου τοῦ 10' αἰῶνος, διὰ τῶν ἐπαστατικῶν μεταβολῶν εἰς τὸν τομέα τῆς ναυπηγικῆς (ἀλλαγὴ προωστηρίου καὶ χρησιμοποίησις τοῦ σιδήρου), ἔχομεν ριζικὴν ἀλλαγὴν τῶν παθοδυνάμεως, γίνονται αἰτίων, αἵτινα ἐπιδρῶν ἐπὶ τῆς ὑγείας τῶν ναυτιλλομένων (4). Ἀσφαλῶς δέ, ἐνῶ εὐρισκόμεθα ἤδη εἰς τὸν αἰῶνα τῆς ἀτομικῆς ἐνεργείας, εἰς τὸ ἀμέσως προσεχὲς μέλλον θὰ ἐμφανισθοῦν νέα προβλήματα καὶ ἐνδεχομένως νέοι βλαπτικοὶ παράγοντες, ἐνῶ θὰ παύσουν νὰ ὑφίστανται οἱ σημερινοί.

Ἡ χώρα μας, κατέχουσα σήμερον τὴν δευτέραν θέσιν μεταξὺ τῶν ναυτικῶν χωρῶν τοῦ κόσμου καὶ ἀπασχολοῦσα ἄνω τῶν 120.000 ναυτικῶν ἀντιμετωπίζει ὀξὺ πρόβλημα ἐλλείψεως ναυτικῶν χειρῶν. Τὸ γεγονός τοῦτο καθιστᾷ ἐπιτακτικωτέραν τὴν ἀνάγκην διατηρήσεως ὑψηλῆς στάθμης ὑγείας τῶν ναυτιλλομένων, εἰς τρόπον ὥστε, διὰ τῶν ὀλιγωτέρων ἡμεραργιῶν καὶ τῆς παρατάσεως τοῦ χρόνου ὑπηρεσίας τούτων ἐπὶ τῶν πλοίων, νὰ ἀντισταθμίζεται ἢ δυσαναλογία, ἥτις ὑφίσταται μεταξὺ ἀριθμοῦ πλοίων καὶ ἐμφύχου ἐκ τῆς ἡμεδαπῆς Ὀλυκῆς.

Τὸ ἐνδιαφέρον διὰ τὴν διατήρησιν ὑψηλῆς στάθμης ὑγείας τῶν ναυτιλλομένων, καὶ ἄρα μεγίστην ἀπόδοσιν τούτων, θὰ ἔχῃ — ὅπως εἶναι προφανές — εὐμενεῖς ἐπιπτώσεις καὶ ἐπὶ τῆς ἐν γένει ἐθνικῆς οἰκονομίας.

Ὁ χώρος δὲν ἐπιτρέπει νὰ ἐπεκταθῶμεν ἐνταῦθα εἰς πλήρη ἀνάλυσιν τοῦ θέματος, ὅπερ ἀποτελεῖ ἰδιαίτερον καὶ πολυσέλιδον κεφάλαιον τῆς Ἱατρικῆς.

Εἰς τὸν πίνακα 1 παραθέτομεν στατιστικὴν νοσήσεως ἐν ἐνεργείᾳ ναυτιλλομένων ἐπὶ συνόλου 1.866 ἐξετασθέντων ναυτικῶν (*).

ΠΙΝΑΞ 1

Ἐξετασθέντες κατὰ τὴν δεκαετίαν 1955-1965 ἄσθενεῖς ἐν ἐνεργείᾳ ναυτιλλόμενοι.

Νόσημα	Ἡλικία					Σύνολον	Ποσοστὸν %
	20-30	30-40	40-50	50-60	60 καὶ ἄνω		
Νόσοι κυκλοφορικοῦ	—	2	15	28	10	55	2,9
Γαστρίτις	18	52	38	36	21	165	8,7
Ἐλκος στομάχου	—	—	1	—	1	—	0,1
Ἐλκος 12λου	6	19	42	35	23	125	6,7
Κολίτις	14	69	68	82	18	251	13,5
Ἀμοιβάδωσις	21	24	46	15	12	118	6,3
Ὁξεῖς ρευματισμοὶ	16	21	16	8	—	61	3,3
Ρευματοειδῆς ἀρθρίτις	5	17	18	11	3	54	2,9
Χρ. ἐκφ. ἀστεροαρθρίτις	—	11	11	208	105	395	21,2
Ὀδρική ἀρθρίτις	7	31	52	28	12	130	6,9
Σκωληκοειδίτις	25	22	17	2	—	66	3,6
Κῆλαι	6	17	20	18	16	77	4,2
Φυματίωσις	1	2	1	—	—	4	0,2
Χρόνια βρογχίτις	—	2	14	29	24	69	3,7
Διάφοροι ἄλλαι νόσοι	25	42	58	82	45	362	19,5
Ἀτυχήματα	16	14	8	3	1	42	2,2
Σύνολον ἄσθενῶν						1.866	100,0

Ἐκ τῆς μελέτης τοῦ πίνακος τούτου προκύπτει, ὅτι δύο ὁμάδες νοσημάτων προσβάλλουν ἰδιαίτερώς τοὺς ναυτιλλομένους. Τὰ νοσήματα τοῦ πεπτικοῦ (ποσοστὸν 35,3 %) καὶ τὰ νοσήματα τοῦ ἐρειστικοῦ συστήματος (ποσοστὸν 34,3 %). Μὲ τὰς δύο αὐτὰς ὁμάδας νοσημάτων θὰ ἀσχοληθῶμεν κατωτέρω.

Νοσήματα τοῦ πεπτικοῦ συστήματος.

Ἡ συχνότης νοσήσεως τῶν ναυτιλλομένων ἐκ νοσημάτων τοῦ πεπτικοῦ συστήματος εἶναι πολὺ μεγάλη, ἐν συγκρίσει μὲ τὴν συχνότητα ἐπὶ τῶν ἄλλων ἐργαζομένων. Εἰς προσφάτους στατιστικὰς εἰς Ἰταλίαν, τὸ ποσοστὸν νοσήσεως τῶν ναυτιλλομένων ἀνέρχεται εἰς 37,09 %, ἐνῶ τῶν ἐργαζομένων εἰς χερσαίας βιομηχανίας εἰς 13,2 % (6).

Ἐκ μακροχρονίων παρατηρήσεων καὶ διαφόρων στατιστικῶν δεδομένων, ἀπεδείχθη, ὅτι ἡ αἰτία τῆς ταιαύτης διαφορᾶς νοσήσεως, μεταξὺ τῶν ἐργαζομένων εἰς τὴν ξηρὰν καὶ ἐκείνων οἵτινες ἐργάζονται εἰς τὴν θάλασσαν, ὀφείλεται κατὰ πρῶτον λόγον εἰς τὴν διατροφήν (3). Πράγματι, διεπιστώθη, ὅτι οἱ ναυτιλλόμενοι κάμνουν κατάχρησιν εἰς κεκορεσμένα λίπη καὶ εἰς λευκώματα μὲ παράλληλον μείωσιν τῶν λαμβανομένων λαχανικῶν καὶ ὀπωρῶν. Ἔνεκα τούτου προκαλεῖται «κατατριβὴ ὀργάνων», στερητικὰ κενὰ καὶ βιοχημικὰ μεταβολαί, μὲ συνέπειαν τὴν ἐμφάνισιν τῶν νόσων τούτων, καθὼς καὶ ἐκείνων τοῦ ἐρειστικοῦ συστήματος, εἰς ἠϋξημένην ἀναλογίαν. Συνιστᾶται, ὅθεν, ἡ αὐξήσις τῆς λήψεως τῶν λαχανικῶν καὶ ὀπωρῶν, ὡς καὶ τῶν γαλακτοκομικῶν προϊόντων, εἰς βάρος τῶν λιπαρῶν καὶ λευκωματούχων τροφῶν. Ἀπαραίτητος, ἐπίσης, τυγχάνει ἡ κατὰ γεωγραφικὰς ζῶνας προσαρμογὴ τοῦ διαιτολογίου, ὡς π.χ. ἡ αὐξήσις τῆς θερμοδυναμικῆς ἀξίας τοῦ σιτηρεσίου εἰς τὰ ψυχρὰ καὶ βόρεια κλίματα.

Ἄλλοι αἰτιολογικοὶ παράγοντες τῆς ἠϋξημένης νοσηρότητος τῶν ναυτιλλομένων ἐκ νοσημάτων τοῦ πεπτικοῦ συστήματος δέον νὰ θεωρηθοῦν διάφοροι μικροβιακοὶ τοιοῦτοι, ὡς ἡ ἰσολυτικὴ ἀμοιβᾶς. Ἐχει ἀποδειχθῆ, ὅτι πλεῖστα περιστατικὰ ἀμοιβαδικῆς κολίτιδος ἐμφανίζονται, εἰς ταξιδεύοντας εἰς περιοχὰς ὅπου ἐνδημοῦν τὰ νοσήματα ταῦτα.

Τέλος, τὸ ἔλλος τοῦ στομάχου καὶ δωδεκαδακτύλου, παρ' ὅλον ὅτι δὲν ἐμφανίζεται εἰς ἰδιαιτέρως ἠϋξημένην ἀναλογίαν εἰς τοὺς ναυτιλλομένους, ἐν τούτοις δημιουργεῖ προβλήματα, ἐνίοτε λίαν δυσεπίλυτα. Ὁ ἔλκοπαθὴς ναυτικός —εἰς τὸν ὁποῖον δὲν συντρέχουν λόγοι χειρουργικῆς θεραπείας— δέον ὅπως τυγχάνῃ ἰδιαιτέρας μεταχειρίσεως. Θὰ πρέπει, π.χ., νὰ μὴ ταξιδεύῃ μὲ ποντοπόρα πλοῖα, ἅτινα στεροῦνται μέσων παροχῆς πρώτων βοηθειῶν ἐπὶ αἱμορραγίας ἢ διατρήσεως. Ἐὰν πάλιν πρόκειται περὶ νεαροῦ ἀτόμου, ὅπου εὑρίσκεται εἰς τὴν ἑναρξιν τῆς σταδιοδρομίας του, σκόπιμος εἶναι ἡ ἀλλαγὴ ἐπαγγελματικοῦ προσανατολισμοῦ.

Ἐν κατακλείδι, δύναται νὰ λεχθῆ, ὅτι ἡ νόσησις τῶν ναυτιλλομένων ἐκ νοσημάτων τοῦ πεπτικοῦ συστήματος δύναται καὶ πρέπει νὰ περιορισθῇ.

Νοσήματα του έρειστικού συστήματος.

Τὰ νοσήματα ταῦτα, καίτοι δὲν ἀνευρίσκονται εἰς μεγαλύτεραν συχνότητα ἐκείνων τοῦ πεπτικοῦ συστήματος, ἐν τούτοις, παρουσιάζουν ἰδιαίτερον ἐνδιαφέρον, διότι καταλείπουν μονίμους ἀναπηρίας. Δυνάμεθα νὰ εἰπωμεν, ὅτι τὸ σύνολον σχεδὸν τῶν ναυτικῶν, μετὰ τὴν συνταξιοδότησίν των, κατατρώχεται μονίμως ἐκ τῶν νοσημάτων αὐτῶν. Θὰ ἀσχοληθῶμεν, ὡς ἐκ τούτου, ἰδιαίτερος μὲ τὰς νόσους ταύτας.

Ἡ σύγκρισις μετὰ τινος ἐτέρας ὁμάδος ἐργαζομένων, ὅπως π.χ. τῶν εἰς τὸ Ι.Κ.Α. ἠσφαλισμένων, μᾶς ἐπιτρέπει νὰ εἰπωμεν ὅτι οἱ Ἕλληνες ναυτικοὶ ἔρχονται πρῶτοι εἰς νοσηρότητα ἐκ ρευματικῶν νόσων. Πράγματι, εἰς στατιστικὴν τοῦ Ι.Κ.Α. τοῦ ἔτους 1962, φέρονται πάσχοντες ἐκ ρευματικῶν νοσημάτων 3.403 ἀσθενεῖς, ἐπὶ συνόλου 44.734 ἐξετασθέντων ἀσθενῶν, ἧτοι ποσοστὸν 7,6 % ἔναντι 34,5 % τῶν ναυτιλλομένων (*), (**).

Ὅταν λέγομεν «νοσήματα τοῦ έρειστικού συστήματος», ἐννοοῦμεν ἐνταῦθα τὰς ρευματικὰς κυρίως παθήσεις. Εἰς ταύτας ὑπάγονται αἱ ὀξείαι καὶ ὑπόξειαι ρευματικαὶ προσβολαί, αἱ ἐκφυλιστικαὶ ἀρθροπάθειαι καθὼς καὶ ἐκείναι τῆς ἀνταλλαγῆς τῆς ὕλης.

1. Ὁξὺς ρευματισμός.

Οἱ ναυτιλλόμενοι, ἐξ ὅλων τῶν κατηγοριῶν τῶν ἐργαζομένων, εἶναι κατ' ἐξοχὴν ἐκτεθειμένοι εἰς τὰς ποικίλας καὶ λίαν βλαβερὰς καιρικὰς ἐπιδράσεις. Εἶναι γνωστὸν, ὅτι ὅλα τὰ μέλη τοῦ πληρώματος, πλὴν ἴσως ἐλαχίστων κατηγοριῶν, ὡς οἱ ἀσυρματισταὶ καὶ τροφοδῶται, εἶναι ὑποχρεωμένα, ἀνεξαρτήτως οἰωνδήποτε καιρικῶν συνθηκῶν, νὰ ἐξέρχωνται εἰς τὸ κατάστρωμα τοῦ πλοίου δι' ἐργασίαν. Ἀλλὰ καὶ ἐντὸς τῶν καμπινῶν των αἱ κλιματολογικαὶ συνθήκαι δὲν εἶναι καλύτεραι. Πλεῖστα, φορτηγὰ ἰδίως, πλοῖα στεροῦνται κλιματιστικῶν ἐγκαταστάσεων, εἰς τὰς καμπίνας δὲ αὐτῶν διαβιοῖ μεγαλύτερος ἀριθμὸς ναυτικῶν, ἀπ' ὅτι ὁ κυβισμὸς τούτων ἐπιτρέπει. Πᾶσαι αἱ ἀνωτέρω συνθήκαι, ἐν συναρτήσει μὲ τὰς συχνὰς ἀλλαγὰς τοῦ κλίματος, λόγῳ τῶν μεγάλων ταξιδίων, ἢ φυσικῶ τῶν λόγῳ ὑπαρξίς μεγάλου βαθμοῦ ὑγρασίας καὶ ἐνίοτε ἢ κακῆ διατροφῆς, συντελοῦν εἰς τὴν συχνὴν ἐμφάνισιν τοῦ ὀξέος ρευματισμοῦ, ἰδίᾳ εἰς τοὺς ναυτικούς τῆς νεαρᾶς ἡλικίας. Εἶναι δὲ γνωστὸν εἰς τοὺς ἀσχολουμένους μὲ τὴν ναυτιλίαν, ὅτι τὸ 80 % τοῦ πληρώματος ἐκάστου πλοίου, ἰδίᾳ τῶν φορτηγῶν, ἀποτελεῖται ἀπὸ ἄτομα ἡλικίας ἀπὸ 17 - 30 ἐτῶν.

Ἡ θεραπεία τῆς κρίσεως τοῦ ὀξέος ρευματισμοῦ τῶν ἀρθρῶν ἐπὶ τῶν ἐνγλίκων ἀπαιτεῖ ἀνάπαυσιν, χρῆσιν ἀντιφλεγμονωδῶν καὶ ἀντιβιοτικῶν φαρμάκων.

2. Ρευματοειδής αρθρίτις.

Τὸ κλίμα καὶ αἱ ἀτμοσφαιρικαὶ ἐν γένει συνθήκαι ἔχουν ἰδιαίτεράν σημασίαν διὰ τὴν νόσον. Ἐχει ἀποδειχθῆ, ὅτι ἡ νόσος ἐμφανίζεται συχνότερον εἰς τὰ ψυχρὰ καὶ εὐκρατὰ κλίματα. Αἱ καιρικαὶ μεταβολαὶ καὶ τὸ ὑγρὸν ψῦχος, ἀσκοῦν λίαν δυσμενῆ ἐπίδρασιν, τόσον ὡς παράγοντες διὰ τὴν ἐκδήλωσιν τῆς νόσου, ὅσον καὶ διὰ τὴν περαιτέρω ἐξέλιξιν ταύτης. Εἰς τὴν ὑφ' ἡμῶν ἀναφερθεῖσαν στατιστικὴν, οἱ ναυτιλλόμενοι ἔχουν ἀρκετὰ ὑψηλὸν ποσοστὸν νοσηρότητος. Εἶναι περιττὸν, βεβαίως, νὰ τονισθῆ, ὅτι οἱ ναυτιλλόμενοι ἀποτελοῦν μοναδικὸν ἕως παραδείγμα ἐργαζομένων εἰς ὑγρὸν ψῦχος, ἀλλὰ καὶ εἰς ἀλλεπαλλήλους κλιματολογικὰς ἐναλλαγὰς.

Ἡ θεραπεία τῆς ρευματοειδοῦς αρθρίτιδος εἰς τὰς περιπτώσεις ταύτας θὰ συνίσταται εἰς τὰ ἑξῆς :

(α) Ἀποχὴ ἐκ τῆς ἐργασίας. Ἡ διάρκεια τῆς ἀποχῆς θὰ ἐξαρτηθῆ, βασικῶς, ἀπὸ τὴν ἐξέλιξιν τῆς νόσου, καθὼς καὶ ἀπὸ τὸ στάδιον καθ' ὃ ἐτέθη ἡ διάγνωσις.

(β) Ἱατρικὴ ἐξέτασις κατ' ἔτος.

(γ) Φυσικοθεραπεία.

(δ) Φαρμακευτικὴ ἀγωγή. Διὰ τὴν θεραπείαν τῆς νόσου χρησιμοποιοῦνται ἀρκετὰ φάρμακα, χωρὶς οὐδὲν ἐξ αὐτῶν νὰ θεραπεύη τὴν νόσον. Πρὸς τοῦτο χρησιμοποιοῦνται τὰ σαλικυλικὰ, ἡ φαινυλοβουταζόνη, αἱ ἐνώσεις γλωρκίνης, ἡ ἰνδομεθασίνη, τὰ ἅλατα τοῦ χρυσοῦ, τὰ κορτικοστεροειδῆ, τὰ κυτταροστατικά. Ἡ λουτροθεραπεία εἰς τὴν νόσον ταύτην ἀντενδείκνυται (5).

3. Οὐρική αρθρίτις

Εἰς τοὺς ναυτιλλομένους ἡ οὐρική αρθρίτις εἶναι συχνή. Εἰς τὴν ἡμετέραν στατιστικὴν ἐπὶ συνόλου 640 ἀσθενῶν μὲ «ρευματικὴν νόσον» οἱ 130 ἔπασχον ἐξ οὐρικής αρθρίτιδος, ἤτοι ποσοστὸν 20,3 %. Ἐπὶ τοῦ συνόλου δὲ τῶν ἐξετασθέντων ἀσθενῶν τὸ ποσοστὸν τῶν νοσησάντων ἐκ τῆς νόσου ἀνῆλθεν εἰς 6,9 %. Ἡ τοιαύτη συχνότης ὀφείλεται εἰς δύο συνεργοῦντας παράγοντας: Εἰς τὸ διαιτολόγιον τῶν ναυτικῶν καὶ εἰς τὰς κλιματολογικὰς συνθήκας ὑπὸ τὰς ὁποίας οὗτοι ζοῦν.

Διὰ τὴν θεραπείαν, γενικώτερον, τῆς νόσου καὶ κυρίως διὰ τὴν ἀποφυγὴν τῶν παροξύνσεων, πλὴν τῆς διαιτητικῆς ἀγωγῆς, συνιστῶμεν καὶ τὴν κατὰ διαστήματα χορήγησιν οὐρικοαπεκκριτικῶν φαρμάκων, καθὼς καὶ τὴν λήψιν ἀφθόνων ἀλκαλικῶν ὑδάτων.

4. Ἐκφυλιστικαὶ ὀστεοαρθροπάθειαι.

Διὰ τοῦ ἔρου ἐκφυλιστικὴ ἀρθροπάθεια ἐννοοῦμεν τὰς χρονίαις μὴ φλεγμονώδεις ἀρθροπαθείαις, τῶν ὁποίων αἱ ἀνατομικαὶ βλάβαι συνίστανται εἰς κατα-

λιτικές κυρίως αλλοιώσεις των χονδρίνων ή ινοχονδρίνων αρθρικών επιφανειών. Αίται συνοδεύονται, συνήθως, από υπερπλαστικές αλλοιώσεις του υποκειμένου ιστίου ιστού.

Αί εκφυλιστικά αρθροπάθεια οφείλονται εις πρωτογενή παλίνδρομον αλλοίωσιν του μεσεγγηματικού ιστού, εν συνδυασμῷ πρὸς ιδιοσυστατικούς, κληρονομικούς, ἔνδοκρινικούς καὶ τροφικούς παράγοντας.

Ἐνδιαφέρουσαι εἶναι ἐπὶ τῆς σημασίας τοῦ ἐπαγγέλματος διὰ τὴν ἀνάπτυξιν τῆς εκφυλιστικῆς αρθροπαθείας ἐγένοντο ἀπὸ τοὺς Schlomka καὶ Schröter (*). Κατ' αὐτοὺς ὑπόκεινται ἰδιαιτέρως εἰς τὰς αρθροπαθείας ταύτας οἱ ἀρθροφῆροι καὶ οἱ μεταλλωρύχοι. Οἱ ἐν λόγῳ ἐρευνηταὶ δὲν ἐμελέτησαν περιπτώσεις ναυτιλλομένων. Εἰς τὴν ἡμετέραν στατιστικὴν, τὸ ὑψηλότερον ποσοστὸν ρευματικῶν νόσων ἀναφέρεται εἰς τὰς εκφυλιστικὰς αρθροπαθείας. Τὰ νοσήματα ταῦτα ἀποτελοῦν τὸ 61,7 % ὅλων τῶν ρευματοπαθειῶν. Παραθέτομεν τὸν πίνακα 2, ἐξ οὗ ἀποδεικνύονται τὰ προαναφερθέντα.

ΠΙΝΑΚ 2

Ἐπάγγελμα	Ἀριθμὸς ἐξετασθέντων	Σοχρότης νοσηρότητος	Συγγραφεῖς
Μεταλλωρύχοι	84	46 %	Kellgren, Lawrence
Ἀρθροφῆροι	97	32 %	Schlomka καὶ Schröter
Χειρωνακτεῖς	45	22 %	Kellgren καὶ Lawrence
Ἐπάλληλοι γραφείων	42	24 %	" "
" τραπεζῶν	113	13 %	Schlomka καὶ Schröter
Ναυτιλλόμενοι	640	61,7 %	Κατσίμαντις

Αἱ ἐπιπτώσεις ἐκ τῆς τοιαύτης ηὔξημένης νοσησεως τῶν ναυτιλλομένων ἐκ ρευματικῶν νόσων εἶναι αἱ πολλαὶ ἡμεραργίαι καὶ αἱ καταλειπόμεναι εἰς τούτους ἀναπηρία. Διὰ τῶν ἡμεραργιῶν ἐπέρχεται ζημία, τόσον εἰς τὸν ἐργοδότην, ὅσον καὶ εἰς τὸν ἐργαζόμενον. Εἰς τὸν πρῶτον ἐκ τῆς πλημμελοῦς λειτουργίας τοῦ πλοίου, εἰς τὸν δεῦτερον ἐκ τῆς ἀπωλείας ὑπερωριακῆς ἐργασίας ἢ τῆς ἀπωλείας τῆς θέσεώς του ἐν τῷ πλοίῳ.

Ἄλλὰ δὲν εἶναι μόνον αἱ ἡμεραργίαι καὶ ἡ ἀπόλεια τῆς ἐργασίας. Εἶναι ἐτι περισσότερον, ἡ ἀναπηρία, ἡ ὁποία ἀπειλεῖ τὸν ναυτικόν, ὁ ὁποῖος προσβάλλεται ἐκ τῶν νόσων τούτων. Καὶ αὐτὸ εἶναι τὸ σπουδαιότερον ὄλεον. Ὁ ἀπόμαχος ναυτικός, ἐνθ' ὑποφέρει τόσον, ἐργαζόμενος ὑπὸ τὰς χειροτέρας τῶν φυσικῶν συνθηκῶν, καὶ μοναδικῆ του παρηγορία εἶναι ἡ προσμονὴ τῆς ἐξόδου του διὰ μίαν ἀκόμμαντον ζοὴν εἰς τὴν ξηράν, αἱ ἐλπίδες του διαφεύδονται. Ὁ ἀπόμαχος ναυτικός, εἰς ἓνα μέγαλον ποσοστὸν, ταλαιπωρεῖται ἀπὸ τὰς ἀναπηρίας, τὰς ὁποίας τοῦ ἔχουν καταλείπει αἱ διάφοροι ἀρθρικά προσβολαὶ τοῦ παρελθόντος.

Και ἐρχόμεθα τώρα εἰς τὸ οὐσιῶδες πρόβλημα τῶν μέτρων, ἅτινα δέον νὰ ληφθοῦν διὰ τὴν μείωσιν εἰς τὸ ἐλάχιστον τῶν ἐκ τῆς ρευματικῆς νόσου ἀναπηριῶν. Ταῦτα δέον νὰ συνίστανται εἰς τὰ κάτωθι:

(α) Ἰδρυσις εἰδικοῦ ρευματολογικοῦ κέντρου, εἰς τὸ ὁποῖον θὰ παραπέμπωνται ὑποχρεωτικῶς ἅπαντες οἱ πάσχοντες. Δέον νὰ λεχθῇ, ὅτι εἰς πλεῖστα ναυτικὰ κέντρα τῆς Εὐρώπης καὶ Ἀμερικῆς λειτουργοῦν ἤδη τοιαῦτα ἰατρικὰ μονάδες.

(β) Ὑποχρεωτικὴ ἀνὰ τριετίαν προληπτικὴ ἐξέτασις πάντων τῶν ἐν ἐνεργείᾳ ναυτικῶν. Κατὰ τὴν περίοδον ταύτην σκόπιμος τυγχάνει ἢ ἐπὶ διμήνον ἀποχὴ ἐκ τῆς ἐργασίας των δι' ἀνάπαυσιν.

(γ) Σύστασις ἐνιαίου φορέως διὰ τὴν ἐξέτασιν πρὸς ναυτολόγησιν, παρακολούθησιν, ἀντιμετώπισιν καὶ νοσηλείαν τῶν ἐν ἐνεργείᾳ ναυτιλλομένων.

Διὰ τοῦ τρόπου τούτου θὰ ἐπισημαίνωνται ἐγκαίρως καὶ θὰ ἀντιμετωπίζωνται ἀποτελεσματικῶς οἱ ἀσθενοῦντες, ἀλλὰ καὶ δὲν θὰ γίνεται κατάχρησις, ὡς μέχρι τοῦδε συμβαίνει, τοῦ δικαιώματος τοῦ ναυτιλλομένου δι' οἴκον νοσηλείαν. Διότι εἶναι γεγονός, ὅτι τὸ 50 % τῶν αἰτιωμένων ἀσθένειαν ναυτικῶν δὲν εἶναι πράγματι ἀσθενεῖς, ἀλλὰ προφασίζονται ἀσθένειαν, διὰ νὰ τύχουν τῶν σχετικῶν εὐεργετημάτων τῆς ἀπολύσεως λόγῳ ἀσθενείας.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

1. Ἀθανάσινα, Γ. Α., Ἱατρικὸς ὁδηγὸς τοῦ πλοίου, Ἀθήναι, 1964.
2. Belli, C., *Igiene Navale*, Milano, 1905.
3. Κατσαφάδου, Γ. - Εὐσταθίου, Δ., Ἱστορικὴ ἐξέλιξις τῶν ἰατροκοινωνικῶν ναυτικῶν ἰδρυμάτων ἐν Ἑλλάδι, Εἰσήγησις εἰς «22ον Πανελλήνιον Συνέδριον Ἱατροχειρουργικῆς Ἑταιρείας Ἀθηνῶν», Ἀπρίλιος 1966.
4. Κατσαμαντῆ, Δημ., Αἱ ρευματικαὶ παθήσεις καὶ τὰ ἐξ αὐτῶν ἐπακόλουθα παρὰ τοῖς ναυτιλλομένοις, Εἰσήγησις εἰς «22ον Πανελλήνιον Συνέδριον Ἱατροχειρουργικῆς Ἑταιρείας Ἀθηνῶν», Ἀπρίλιος 1966.
5. Κατσαμαντῆ, Δημ., Νοσήματα τοῦ κολлагόνου κατὰ τὸ γῆρας, Ἀνακοίνωσις εἰς Ἱατροχειρουργικὴν Ἑταιρείαν, «20ὸν Πανελλήνιον Συνέδριον ἐν Λαμίᾳ», 1964.
6. Mirra, G., *Medicina Navale*, Padova, 1961.
7. Πανταζοπούλου, Π., Ἡ ἐκ θορόθου βαρκοκῆ τῶν ναυτιλλομένων, «22ον Πανελλήνιον Συνέδριον Ἱατροχειρουργικῆς Ἑταιρείας Ἀθηνῶν», 1966.
8. Παγκάλου, Γ., Ἡ συμβολὴ τῆς προληπτικῆς Ἱατρικῆς εἰς τὴν προστασίαν τῆς υἰείας τῶν ναυτιλλομένων, «22ον Συνέδριον Ἱατροχειρουργικῆς Ἑταιρείας Ἀθηνῶν», 1966.
9. De Seze, S. et Ryckwaert, A., *Maladies des os et des articulations*, 1970.

ΒΑΣΙΛΕΙΟΥ ΚΟΥΤΗΦΑΡΗ

Υφηγητοῦ, Διευθυντοῦ τῆς Χειρουργικῆς Γυναικολογικῆς Κλινικῆς
τοῦ Θεραπευτηρίου «Ὁ Εὐαγγελισμὸς»

ΙΑΤΡΙΚΑΙ ΟΔΗΓΙΑΙ ΔΙΑ ΤΗΝ ΓΥΝΑΙΚΑ

Ἡ γυναῖκα, μετὰ τὴν λεπτὴν κατασκευὴν τῆς καὶ τὴν πολυπλοκωτέραν γεννη-
τικὴν τῆς λειτουργίαν, λόγῳ τοῦ ἀναπαραγωγικοῦ τῆς κυρίως προορισμοῦ,
εἶναι πλέον εὐαίσθητος τοῦ ἀνδρὸς εἰς τοὺς διαφοροὺς ἐξωτερικοὺς ἐχθροὺς τοῦ
σώματός τῆς.

Διὰ τοῦτο, ἡ ὑγιεινοδιαιτητικὴ ἀγωγή τῆς γυναικὸς γενικώτερον καὶ τῆς
ἐγκύου εἰδικώτερον, πρέπει νὰ ἀποτελῇ μίαν ἀπὸ τὰς κυριωτέρας φροντίδας
τῆς πρὸς προστασίαν τῆς υγείας τῆς, ἐκ τῆς ὁποίας ἐξαρτᾶται καὶ ἡ υγεία
τοῦ μέλλοντος νὰ ἔλθῃ εἰς τὸν κόσμον νέου ὄντος.

Ἡ ἔλλειψις καταλλήλου ὑγιεινοδιαιτητικῆς διδαχῆς ἐκ μέρους τῶν μη-
τέρων πρὸς τὰς θυγατέρας των, τῶν διδασκαλισσῶν πρὸς τὰς μαθητρίδας των
καὶ ἡ ἔλλειψις γνώσεων, ὅσον ἀφορᾷ εἰς τοὺς κινδύνους ποὺ συνεπάγεται ἡ
χρῆσις διαφορῶν φαρμάκων ἢ ἡ προσβολὴ τοῦ ὀργανισμοῦ τῆς ἐκ διαφορῶν
νόσων, δημιουργεῖ μεγαλυτέρας εὐθύνας καὶ ὑποχρεώσεις εἰς τὸν ἱατρὸν, ὁ
ὅποτος ὀφείλει νὰ ἀντιμετωπίσῃ τὴν ἀμάθειαν ἢ τὸ θάρρος ποὺ δίδει ἡ υγεία
καὶ τὴν περιφρόνησιν πρὸς τὰς ὀδηγίας του, διὰ τὴν πρόληψιν ἢ τὴν προφύλα-
ξιν ἀπὸ διαφορῶν ἐχθρῶν ποὺ περιβάλλουν τὸν γυναικεῖον ὀργανισμόν. Ἐπί-
σης ἔχει νὰ ἀντιμετωπίσῃ τὴν ὀκνηρίαν καὶ τὸ κακὸ παράδειγμα ποὺ δίδει
ἡ δῆθεν ἔμπειρος, λόγῳ ἡλικίας, γυναῖκα. Ὅλοι αὐτοὶ καὶ ἄλλοι παράγοντες
ἀποτελοῦν τοὺς μεγαλυτέρους ἐχθροὺς τῆς υγείας τῆς, ποὺ μαζὶ μετὰ τοὺς ἐξωτε-
ρικοὺς τοιοῦτους ἐκθέτουν αὐτὴν καὶ τὴν υγείαν τῶν τέκνων τῆς εἰς συνεχῆ
κίνδυνον.

Ἡ γυναῖκα πρέπει νὰ τρέφεται μετὰ λευκώματα ζωικὰ καὶ φυτικά, ὀλίγα
λίπη, ἀφρόνους ὕδατάνθρακας, ὡς καὶ φρέσκα χόρτα καὶ φρούτα, καθημερινῶς,
ἕνα ἐφοδιάζῃ τὸν ὀργανισμόν τῆς μετὰ τὰς ἀπαραιτήτους διὰ τὴν υγείαν τῆς βι-
ταμίνας.

Κατὰ τὴν ἐγκυμοσύνην τῆς πρέπει νὰ περιορίζῃ ἔτι περισσότερον τὴν
κατανάλωσιν λιπῶν καὶ νὰ καταναλίσῃ εἰς λογικὰς ποσότητας λευκώματα
καὶ ὕδατάνθρακας. Γενικῶς, πρέπει νὰ προσλαμβάνῃ περὶ τὰς 2.500 θερμίδας
ἡμερησίως. Πρέπει νὰ ἀποφεύγῃ τὰς ἀλμυρὰς τροφάς, διότι τὸ πολὺ ἄλας
ἀποτελεῖ ἕνα ἀπὸ τοὺς μεγαλυτέρους κινδύνους κατὰ τὴν ἐγκυμοσύνην, καὶ
ἰδίως κατὰ τοὺς τελευταίους μῆνας αὐτῆς. Ἐπίσης, συνιστᾶται ἡ ἀποφυγὴ

καταχρήσεως βιταμινούχων φαρμάκων, όταν είναι βεβαία ή λήψις βιταμινών διὰ τῶν τροφῶν. Δὲν ἐννοοῦμεν, βεβαίως, ὅτι ἡ ἔγκυος γυναῖκα πρέπει νὰ ἀποκλείσῃ τὰς διὰ φαρμάκων βιταμίνιας. Ἀπεναντίας, μὲ αὐτὸ θέλομεν νὰ συστήσωμεν, ὅπως ποιῆται χρῆσιν τῶν βιταμινῶν τοῦ ὑπεροπώλου διὰ μίαν φυσιολογικῶς ἐξελισσόμενην ἔγκυμοσύνην.

Ἡ πρόσληψις, π.χ., ὑπερβολικῶν δόσεων τῆς βιταμίνης Κ κατὰ τὴν ἔγκυμοσύνην δύναται νὰ προκαλέσῃ εἰς τὸ ἐμβρυον πυρηνικὸν ἑτερον, μὲ συνέπειαν τὴν διανοητικὴν του καθυστέρησιν, ὅπως καὶ ἡ κατάχρησις τῆς βιταμίνης D δύναται νὰ δημιουργήσῃ ὑπερασβεστιαμίαν, μὲ ἀποτέλεσμα τὴν διανοητικὴν καθυστέρησιν τοῦ ἐμβρίου ἢ βλάβας τῶν βαλβίδων τῆς καρδίας του.

Ἡ μετρία κατανώλιωσις οἰνοπνευματωδῶν ποτῶν φαίνεται, ὅτι δὲν ἔχει δυσμενῆ ἐπίδρασιν εἰς τὴν γυναῖκα, ἐφόσον ἡ χρῆσις αὐτοῦ ὑποβοηθεῖ εἰς τὴν εὐχάριστον ψυχικὴν τῆς διάθεσιν. Τὸ αὐτὸ ἰσχύει καὶ διὰ τὴν ἔγκυον γυναῖκα· πρέπει νὰ ληφθῆι, ὁμως, ὑπ' ἑξίν ὅτι ἡ χρονία χρῆσις οἰνοπνεύματος ὁδηγεῖ εἰς ὑποσιτισμὸν, γεγονός λιαν δυσάρεστον κατὰ τὴν ἔγκυμοσύνην.

Ὅσον ἀφορᾷ εἰς τὸ κάπνισμα, σήμερον θεωρεῖται βέβαιον, ὅτι ἐνέχεται εἰς τὴν πρόκλησιν καρκίνου τῶν πνευμόνων καὶ ἐπιδορᾷ δυσμενῶς ἐπὶ τοῦ κυκλοφορικοῦ συστήματος. Εἰς περίπτωσιν ἔγκυμοσύνης δὲν ἔχει διαπιστωθῆι μέχρι στιγμῆς σαφῆς κίνδυνος διὰ τὸ ἐμβρυον, πλὴν τοῦ ὅτι, ὅπως ἀπεδείχθη στατιστικῶς, αἱ καπνίζουσαι ἔγκυαι γυναῖκες γεννοῦν νεογνά μικροτέρου βάρους.

Διὰ νὰ διατηρῆ ἡ γυναῖκα τὴν ὑγίαν τῆς, πρέπει καθημερινῶς νὰ λαμβάνη καθολικὸν λουτρόν. Ἡ φροντίς αὕτη ἀποτελεῖ καὶ ὑποχρέωσιν κάθε ἀνθρώπου ἀπέναντι τοῦ ἑαυτοῦ του καὶ τῶν συνανθρώπων του. Ἰδιαιτέρως πρέπει νὰ πλένονται, εἰ δυνατόν, μεθ' ἑκάστην οὖρησιν τὰ ἐξωτερικὰ γεννητικὰ ὄργανα αὐτῆς δι' ἕλιγου καθαροῦ ὕδατος καὶ ἀπαξ διὰ σάπωνος μετὰ τὴν κένωσιν. Σχολαστικὴ καθαριότης πρέπει νὰ τηρῆται καὶ κατὰ τὴν διάρκειαν τῆς ἐμμήνου ρύσεως. Κατ' αὐτὴν, λόγῳ τῆς ὑπάρξεως τραυματικῆς ἐπιφανείας ἐν τῶς τῆς μήτρας, ἢ μόλυνσις ἐκ μικροβίων, τὰ ὅποια προωθοῦνται ἐντὸς τῆς κοιλότητος αὐτῆς κατόπιν κολπικῆς πλύσεως, λουτροῦ, συνουσίας, εἰσαγωγῆς ἐντὸς τοῦ κόλπου βάμβακος ἢ ἄλλων μέσων πρὸς συλλογὴν τοῦ ἐξερχομένου αἵματος, καθίσταται λιαν εὐκαλός. Αἱ ἄνευ ἰατρικῆς ἐνδείξεως κολπικαὶ πλύσεις σήμερον θεωροῦνται ἐπιβλαβεῖς διὰ τὴν γυναῖκα. Ὁ κόλπος τῆς γυναικὸς ἔχει τὴν ἰκανότητα νὰ ἀποκαθαίρεται αὐτομάτως, τὸ δὲ ὄξινον ἔκκριμά του δὲν ἐπιτρέπει τὴν ἀνάπτυξιν μικροβίων.

Εἰδικώτερον, ἡ ἔγκυος γυναῖκα πρέπει νὰ ἀποφεύγῃ ἀπολύτως τὸ καθολικὸν λουτρόν, τὴν συνουσίαν, τὰς κολπικὰς πλύσεις ἢ ἐξετάσεις κατὰ τὰς τελευταίας ἐξ ἑβδομάδας πρὸ τοῦ τοκετοῦ τῆς. Ἐπίσης, διὰ νὰ διατηρήσῃ τὴν ὑγίαν τῆς, πρέπει νὰ ἀσκήτῃ καθημερινῶς. Ἡ γυμναστικὴ εἶναι ἀπαραίτητος εἰς τὸ γυναικεῖον σῶμα. Εἰδικώτερον συνιστᾶται ἡ ρυθμικὴ γυμναστικὴ τοῦ

γυμνάζει όλους τους μύς του σώματος ομοιομερῶς και διατηρεῖ εὐκαμπτον τὸ σῶμα. Ἰδεώδη ἄσκησιν τοῦ γυναικείου σώματος ἀποτελοῦν, ἐπίσης, ἡ κολύμβησις, τὸ βόλευ μπόλ, ἡ καλαθόσφαιρα, ὁ χορός, ἡ ποδηλασία κ.λπ., ἅλα ὁμως μὲ μέτρον ταιούτων ὥστε νὰ μὴ τὴν κουράζουιν.

Ὅσον ἀφορᾷ εἰς τὴν ἐγκυμοσύνην, ἅλα τὰ προαναφερθέντα, ὡς και ἡ περιφορὰ εἰς τὰ καταστήματα, ἡ ὁδήγησις αὐτοκινήτου, ἡ μετακινήσις της μὲ κάθε μεταφορικὸν μέσον, ἰδίως ἐπὶ ἀνωμάτων δρόμων, τὰ παντὸς εἶδους μακρινὰ ταξίδια μὲ σιδηρόδρομον, πλοῖον ἢ ἀεροπλάνον, ἡ ὑπερβολικὴ ἐργασία ποῦ κουράζει, ἡ μετακινήσις ἢ ἀνύψωσις βαρέων ἀντικειμένων, οἱ ψυχικὸι και σωματικὸι κλονισμοί, πρέπει νὰ ἀποφεύγωνται. Συνιστῶνται καθημερινῶς ἐλαφροὶ περιπάτοι εἰς τὸ ὑπαιθρον και κατ'ἀλλήλους ψυχοπροφυλακτικαὶ ἀσκήσεις ποῦ βοηθοῦν πολὺ τὴν ἐγκυον κατὰ τοὺς πλέον δυσκόλους δύο τελευταίους μῆνας τῆς ἐγκυμοσύνης της και κατὰ τὸν τοκετὸν.

Ἡ γυναῖκα πρέπει νὰ γνωρίζη, ὅτι ὀρισμένοι νόσοι, προσβάλλουσαι αὐτὴν, δύνανται νὰ ἔχουν συνεπειὰς ἐπὶ μελλοντικῶν κησέων της ἢ ἐπὶ τῶν τέκνων της, ὅπως, π.χ., ἡ ραχίτις, ἡ ὁποία προκαλεῖ βλάβην τῶν ὀστῶν και ἰδίως τῆς λεκάνης και γίνεται πολλὰκις πρόξενος δυσχερειῶν κατὰ τὸν τοκετὸν μὲ δυσμενῆ ἐπίδρασιν ἐπὶ τοῦ ἐμβρύου. Ὁμοίως ἡ φυματίωσις και ἡ σύφιλις ἐπηρεάζουιν δυσμενῶς τὸ ἐμβρυον. Ὁ σακχαρώδης διαβήτης προκαλεῖ στείρωσιν ἢ, ὅταν ἐπισυμβῆ ἐγκυμοσύνη, συνεπάγεται λίαν ηὔξημένον ποσοστὸν ἐνδομητρίων θανάτων τοῦ ἐμβρύου. Εὐτυχῶς, διὰ τὰς ἀνωτέρω νόσους ὑφίστανται σήμερον ἀποτελεσματικαὶ θεραπείαι.

Ἄλλαι νόσοι, αἱ ὁποῖαι εἶναι δυνατόν, ἰδίως κατὰ τὰς πρώτας ἐβδομάδας τῆς κησεως, νὰ προκαλέσουιν εἴτε ἀποβολὴν εἴτε βλάβην εἰς τὸ ἐμβρυον, ὅπως διαμαρτίας περὶ τὴν διάπλασιν ἢ διανοητικὴν καθυστέρησιν, εἶναι νόσοι ὀφειλόμεναι εἰς τοὺς, ὡς ἡ γρίπη, ἡ ἐρυθρὰ, ἡ ἰλαρά, ἡ παρωτίτις, ἡ τοξοπλάσμοσις κ.λπ. Ἐπίσης ἡ λήψις ἀκτινοβολιῶν πρὸ ἢ κατὰ τὴν ἐγκυμοσύνην ἐνέχει κινδύνους διὰ τὴν γυναῖκα, και κυρίως διὰ τὸ ἐμβρυον.

Ἡ ὑπερβολικὴ χρῆσις διαφόρων φαρμάκων, λόγω και τῆς εὐκόλου προμηθείας αὐτῶν, ἡ ὁποία δημιουργεῖ κίνδυνον διὰ τὴν γυναῖκα και ἰδιαιτέρως διὰ τὴν ἐγκυον, πρέπει νὰ ἀποφεύγεται. Δυστυχῶς, πολλὰ φάρμακα λαμβάνονται πρὶν ἢ γυναῖκα ἀντιληφθῆ, ὅτι εἶναι ἐγκυος, ὅτε τὸ ἐμβρυον, ἰδίως εἰς τὰς ἀρχὰς τῆς ἐνδομητρίου ζωῆς του, εἶναι πλέον εὐαίσθητον. Ἀπόδειξιν τραγικὴν ἀπετέλεσεν ἡ χρῆσις τοῦ ἡρεμιστικοῦ φαρμάκου «θαλιδομίδη».

Ἡ ἐπὶ σειρὰν ἐτῶν και εἰς μεγάλον ἀριθμὸν χρῆσις τῶν ἀντισυλληπτικῶν χαπιῶν ἀπέδειξεν, ὅτι συνεπάγεται κινδύνους διὰ τὴν γυναῖκα, ὡς ἔχουσα δυσμενῆ ἐπίδρασιν ἐπὶ τῆς πήξεως τοῦ αἵματος — μὲ ἀποτέλεσμα τὴν πρόκλησιν ἐμβολῶν — ἐπὶ τῆς ὀράσεως, ἐπὶ τοῦ γεννητικοῦ κύκλου, δημιουργοῦσα ἀνωμαλίαν αὐτοῦ ὡς και πρόωρον κλιμακτηριακὴν κατάστασιν. Ἐχει ἐπίσης ἀποδειχθῆ στατιστικῶς, ὅτι ἡ μακρὰ χρῆσις ἀντισυλληπτικῶν συνεπάγεται με-

γαλύτερον ποσοστόν καρκίνου τῶν ὀστέων κ.λπ. Τελευταίως εἰς Ἀμερικὴν συζητεῖται, ἂν ὑφίσταται κίνδυνος ἐκ τῆς μακροχρονίου λήψεως ἀντισυλληπτικῶν φαρμάκων διὰ τὰ μετὰ τὴν διακοπὴν τῆς χρήσεως αὐτῶν ἀποκτώμενα τέκνα !

Ἐκ τῶν ἀνωτέρω εὐκόλως ἐξάγεται τὸ συμπέρασμα, ὅτι δὲν εἶναι δυνατόν ἢ συνεχῆς ἐπὶ ἔτη παρεμπόδισις τῆς φυσιολογικῆς λειτουργίας τοῦ γεννητικοῦ συστήματος τῆς γυναίκης, ποῦ ἀποτελεῖ καὶ τὴν βᾶσιν τῆς ὑγείας τῆς, νὰ μὴ ἔχη ἐπιπτώσεις ἐπ' αὐτῆς καὶ τῶν μελλοντικῶν τέκνων τῆς.

Κατηγορηματικῶς δυνάμεθα νὰ εἰπώμεν, ὅτι ἡ χρῆσις πλείστων φαρμάκων, ἢ καὶ ἡ κατάχρησις χρησίμων εἰσέτι τοιοῦτων, συνεπάγεται κινδύνους δι' αὐτὴν καὶ τὰ τέκνα τῆς.

Κάθε γυναῖκα ἀπὸ ἡλικίας 20 ἐτῶν πρέπει νὰ συνηθίσῃ νὰ προσέρχεται ἀνὰ ἐξάμηνον εἰς τὸν γυναικολόγον τῆς πρὸς γυναικολογικὸν ἔλεγχον, ἐξέτασιν τῶν μαστῶν τῆς καὶ λήψιν κολπικοῦ καὶ τραχηλικοῦ ἐκκρίματος δι' ἐξέτασιν κατὰ Παπανικολάου, ὅτε εἶναι δυνατὴ ἡ ἔγκαιρος διάγνωσις τοῦ καρκίνου εἰς στάδιον κλινικῶς ἀσυμπτωματικόν, ὅποτε καὶ ἡ ἴασις εἶναι βεβαία.

Εἰς τὴν Ἀμερικὴν, ὅπου αἱ Ἀμερικανίδες συνηθίζουν νὰ ἐξετάζονται ἀνὰ ἐξάμηνον ὑπὸ τοῦ γυναικολόγου των, παρουσιάζεται στατιστικῶς καὶ τὸ μικρότερον ποσοστόν θανάτων ἐκ καρκίνου τῶν γεννητικῶν ὀργάνων καὶ τῶν μαστῶν.

ΔΗΜΗΤΡΙΟΥ ΜΠΑΚΑΛΟΥ

Διευθυντοῦ τῆς Γ' Παθολογικῆς Κλινικῆς
τοῦ Θεραπευτηρίου «Ὁ Εὐαγγελισμὸς»

Ἡ ΙΑΤΡΙΚΗ ΕΚΠΑΙΔΕΥΣΙΣ Εἰς τὰς ἠνωμένας Πολιτείας τῆς Ἀμερικῆς

Ἡ ἰατρικὴ ἐκπαίδευσις, δηλαδὴ ἡ μόρφωσις ἰατρῶν ἱκανῶν νὰ χρησιμοποιήσων ὅλα τὰ μέσα, τὰ ὁποῖα διαθέτει σήμερον ἡ ἰατρικὴ ἐπιστήμη διὰ τὴν πρόληψιν, τὴν διάγνωσιν καὶ τὴν θεραπείαν τῆς νόσου, εἶναι ἐν ἀπὸ τὰ δυσκολώτερα προβλήματα τὰ ὁποῖα ἔχουν νὰ ἀντιμετωπίσουν οἱ ἐπιφορτισμένοι μὲ τὴν ἀνωτέραν ἐκπαίδευσιν ἐν γένει. Ἡ ἰατρικὴ ἐπιστήμη ἀνεκαθεν, ἀλλὰ καὶ σήμερον ἀκόμη περισσότερον, ἔχει ἀνάγκη πολλῶν βασικῶν γνώσεων ἐκ τῶν φυσικῶν ἐπιστημῶν διὰ τὴν μόρφωσιν ἰατρῶν μὲ θετικὰς γενικὰς γνώσεις καὶ ἱκανῶν νὰ ἀντιμετωπίσουν τὴν νόσον, οὐχὶ κατὰ τρόπον ἐμπειρικόν, ἀλλὰ μὲ τὰς σταθεράς ἐπιστημονικὰς γνώσεις, αἱ ὁποῖαι θὰ καταστήσουν τὸν ἰατρὸν ἱκανὸν νὰ ὠφελῇ καὶ νὰ μὴ βλάπτῃ. Καὶ μόνον ἀπὸ τὴν βραχείαν ταύτην εἰσαγωγὴν καθίσταται νοητόν, ὅτι ἡ ἰατρικὴ ἐκπαίδευσις δὲν δύναται νὰ χωρισθῇ εἰς δύο κατηγορίας, δηλαδὴ μὲ σκοπὸν τὴν δημιουργίαν ἐμπειρικῶν τρόπων τινῶν ἰατρῶν, διὰ τὴν πρακτικὴν ἀντιμετώπισιν τῶν συνήθων παθήσεων, καὶ ἰατρῶν μὲ εὐρύτερας βασικὰς γνώσεις, προωρισμένων διὰ τὴν ἔρευναν καὶ τὴν εἰδικωτέραν ἀντιμετώπισιν τῶν δυσκόλων ἰατρικῶν προβλημάτων. Ἡ ἰατρικὴ μόρφωσις καὶ ἡ ἐξάσκησις ἐν γένει τοῦ ἰατροῦ πρέπει νὰ εἶναι ἐνιαία τόσον διὰ τὴν καθ' ἡμέραν πρᾶξιν, ὅσον καὶ διὰ τὴν ἔρευναν καὶ τὴν εἰδικωτέραν ἐκπαίδευσιν. Ἡ μελλοντικὴ ἐξέλιξις, τὴν ὁποίαν θὰ ἀκολουθήσῃ ὁ ἰατρὸς θὰ ἐξαρτηθῇ ἀπὸ τὰς ἀτομικὰς του δυνατότητας, δηλαδὴ ἀπὸ τὴν μόρφωσίν του καὶ τὰ πνευματικὰ ἐν γένει προσόντα μὲ τὰ ὁποῖα τὸν ἔχει προικίσει ἡ φύσις.

Ἡ σύγχρονος Ἰατρικὴ βασιζέται, ὡς εἶναι γνωστόν, ἐπὶ τῶν καθ' αὐτὸ θετικῶν ἐπιστημῶν, δηλαδὴ τὴν Χημείαν, τὴν Φυσικὴν, καὶ ἐπὶ τῶν μεθόδων ἀκριβείας καὶ ἐρεύνης τῶν χρησιμοποιουμένων εἰς τὰς ἐπιστήμας ταύτας. Αὐτὸ ὅμως δὲν σημαίνει ὅτι ὁ ἰατρὸς πρέπει νὰ εἶναι ταυτοχρόνως χημικὸς καὶ φυσικὸς. Πρέπει, ὅμως, νὰ κατέχῃ τὰς βασικὰς χημικὰς καὶ φυσικὰς γνώσεις τὰς ἀπαραιτήτους διὰ τὴν κατανόησιν τῶν φυσιολογικῶν καὶ βιοχημικῶν ἐπεξεργασιῶν τοῦ ζῶντος κυττάρου. Αἱ γνώσεις αὗται θὰ τοῦ ἐπιτρέπουν ἀκόμη νὰ χειρίζεται τὰς τεχνικὰς μεθόδους, αἱ ὁποῖαι θὰ τὸν καθιστοῦν ἱκανὸν νὰ ἀξιολογῇ τὰ δεδομένα τῆς παρὰ τὴν κλίνην τοῦ ἀσθενοῦς ἐξε-

τάσεως μετά της αὐτῆς, ὅσον τὸ δυνατόν, ἐπιστημονικῆς ἀκρίβειας, ὅπως καὶ εἰς τὴν περίπτωσιν τῆς Πειραματικῆς Φυσικῆς καὶ Χημείας. Ἡ ἰδεώδης αὕτη μόρφωσις τοῦ ἱατροῦ, δηλαδὴ ἡ πλήρης γνώσις τῶν βασικῶν ἐπιστημῶν καὶ ἡ πλήρης καθ' αὐτὸ ἱατρικὴ μόρφωσις, εἶναι δύσκολον νὰ ἐπιτευχθῇ καὶ εἶναι ἀκόμη δυσκολώτερον νὰ γενικευθῇ.

Ἡ ἱατρικὴ ἐπιστήμη ἐξεκίνησεν ἀπὸ τὴν πρόληψιν καὶ τὴν ἀπλὴν ἐμπειρίαν, ἀπέκτησε τὴν ὀρθολογιστικὴν μορφήν κατὰ τὴν ἀκμὴν τοῦ Ἑλληνικοῦ Πολιτισμοῦ, τὴν ἔχασε κατὰ τοὺς μεσαιωνικοὺς χρόνους καὶ ἤρχισε νὰ ἐξελίσσεται πρὸς τὴν σημερινὴν τῆς μορφήν, κατὰ τὰ τελευταῖα 300 ἔτη, διὰ τῆς βαθυτέρας ἐρεῖνης τῆς ἀνατομικῆς τοῦ ἀνθρωπίνου σώματος καὶ τῆς Πειραματικῆς Φυσιολογίας, δηλαδὴ διὰ τῆς ὀρθολογιστικῆς παρατηρήσεως τῶν βιολογικῶν φαινομένων τῆς ζωῆς καὶ τοῦ πειράματος. Ἡ ἱατρικὴ ὁμῶς, ὡς ἀνεφέρθη ἤδη, δὲν εἶναι μόνον Χημεία καὶ Φυσικὴ καὶ δὲν εἶναι μόνον πείραμα. Ὁ ἱατρός δυνατόν νὰ εἶναι πολὺ καλὸς χημικός, πολὺ καλὸς φυσικός, ἀλλὰ καὶ παρὰ τὰ προσόντα ταῦτα οὐχὶ καλὸς ἱατρός. Ἡ ἱατρικὴ, ὡς τέχνη καὶ ὡς ἐξάσκησης, ἀπαιτεῖ ἰδιαιτέραν προσωπικότητα, δεδομένου ὅτι ὁ ἄνθρωπος, δηλαδὴ τὸ ἀντικείμενον ἀπασχολήσεως τοῦ ἱατροῦ, δὲν ἀποτελεῖ ἀπλὴν μηχανήν, τὴν ὁποίαν δύναται νὰ χειρίζεται ὁ υἱοσδήποτε τεχνικός, ἀλλὰ πολύπλοκον σύνολον σωματικῶν καὶ ψυχικῶν ἐκδηλώσεων καὶ κοινωνικῶν ἐπιδράσεων, διὰ τὴν κατανόησιν τῶν ὁποίων δὲν ἀπαιτεῖται ἠλεκτρονικὸς ἐγκέφαλος, ἀλλ' ὁ ἱατρός ὡς ἄνθρωπος, ὁ ὁποῖος μὲ τὴν ἱατρικὴν του μόρφωσιν καὶ τὴν πνευματικὴν του καλλιέργειαν θὰ δύναται νὰ ἐρχεται ἀβιάστως εἰς ψυχικὴν ἐπαφὴν μὲ τὸν ἄρρωστον καὶ τὸ περιβάλλον του.

* * *

Μετά τὴν βραχεῖαν ταύτην εἰσαγωγὴν καθίσταται νοητόν, ὅτι διὰ τὴν ἰδεώδη ἐκπαίδευσιν τοῦ ἱατροῦ ἀπαιτοῦνται κατὰ σειράν:

- (α) Ὁ τρόπος ἐπιλογῆς τῶν ὑποψηφίων ἱατρῶν,
- (β) ἡ βασικὴ ἐκπαίδευσις τοῦ μέλλοντος ἱατροῦ εἰς τὴν Φυσικὴν, τὴν Χημείαν καὶ τὴν Βιολογίαν, καὶ
- (γ) ἡ καθ' αὐτὸ ἱατρικὴ ἐκπαίδευσις.

Κατὰ τὴν συζήτησιν τῶν βασικῶν τούτων προϋποθέσεων θὰ ἔχωμεν ὅτι ὁ πῶς μᾶς τὸν τρόπον ἐπιλογῆς καὶ τὴν προϊατρικὴν καὶ ἱατρικὴν ἐκπαίδευσιν, ὡς αὕτη ἔχει ὀργανωθῆ εἰς τὰς Ἡνωμένας Πολιτείας. Τὸ πρόγραμμα τῶν ἀνωτέρας κλάσεως ἀμερικανικῶν ἱατρικῶν Σχολῶν ἀπέχει τόσον πολὺ καὶ τῶν πλέον προηγμένων εὐρωπαϊκῶν, ὥστε ἡ συσχέτισις του μὲ τὰ ἑλληνικὰ δεδομένα νὰ μὴ εἶναι δυνατὴ. Ἡ ἀνάπτυξις ὁμῶς τῶν βασικῶν ἀρχῶν, ἐπὶ τῶν ὁποίων στηρίζεται ἡ ἱατρικὴ ἐκπαίδευσις εἰς τὰς Ἡνωμένας Πολιτείας, θὰ καταστήσῃ ἀκόμη περισσώτερον καταφανῆ τὴν ἀνεπάρκειαν τῆς ἐν Ἑλλάδι ἐκπαίδευσως καὶ θὰ συμβάλῃ ἴσως, ἂν ἔχι ἀπὸ τῆς μιᾶς ἡμέρας εἰς τὴν ἄλ-

λην, εις τήν ἤδη καταβαλλομένην προσπάθειαν βελτιώσεώς της.

Εἰς τὰς Ἠνωμένας Πολιτείας, ὡς γνωστόν, ἡ προιατρικὴ ἐκπαίδευσις περιλαμβάνει ἀπαρατήτως τὴν Βιολογίαν, τὴν Φυσικὴν καὶ τὴν Ἀνόργανον Χημείαν. Αἱ πιθανότητες νὰ γίνῃ δεκτὸς ὁ ὑποψήφιος εἰς τὴν Ἱατρικὴν Σχολὴν ἀυξάνονται, ἐὰν συμπεριλάβῃ εἰς τὴν ἐκπαίδευσίν του καὶ ἄλλους συμπληρωματικούς κλάδους, ὅπως τὰ βιομαθηματικά, τὴν φιλολογικὴν μόρφωσιν, τὸν χειρισμὸν πολυπλόκων ὀργάνων ἀναλύσεως κ.λπ. Ἡ προιατρικὴ αὕτη ἐκπαίδευσις διαρκεῖ 3-4 ἔτη καὶ ὁ ὑποψήφιος λαμβάνει ἰδιαιτερον πτυχίον, ἐκπαίδευσίς διαρκεῖ 3-4 ἔτη καὶ ὁ ὑποψήφιος λαμβάνει ἰδιαιτερον πτυχίον, ἀφοῦ συμπληρώσῃ ταύτην. Ἀλλὰ καὶ τὸ πτυχίον τοῦτο, ὅσονδήποτε εὐνοϊκὸν καὶ ἂν εἶναι, δὲν ἐξασφαλίζει εἰς τὸν ὑποψήφιον ὅτι θὰ γίνῃ δεκτὸς ἀπὸ τὰς Ἱατρικὰς Σχολὰς, εἰς τὰς ὁποίας θὰ ὑποβάλῃ τὴν ὑποψηφιότητά του. Διὰ νὰ κριθῇ πλήρως πρέπει ἀκόμη νὰ ὑποβληθῇ εἰς μίαν δοκιμασίαν, ὡς αὕτη προδιαγράφεται ἀπὸ τὴν Ἐνωσιν τῶν Ἱατρικῶν Κολλεγίων καὶ γίνεται τῇ συνεργασίᾳ παιδαγωγῶν καὶ ψυχολόγων, ἐγκεκριμένων ὑπὸ τῶν Ἱατρικῶν Ἀμερικανικῶν Κολλεγίων καὶ τῆς Ψυχολογικῆς Ἑταιρίας. Ἡ δοκιμασία αὕτη ἔχει ὡς σκοπὸν τὴν ἐκτίμησιν τῆς ὅλης προσωπικότητος τοῦ μέλλοντος ἱατροῦ, δηλαδὴ τὴν εὐρύτητα τῆς γενικῆς του μορφώσεως, τὰ πνευματικὰ ἱατροῦ, τοῦ προσόντα ἐν γένει καὶ τὴν φυσικὴν του ἐπιδεξιότητα. Ἡ δοκιμασία αὕτη ὑπενθυμίζει τὰ γραφόμενα κατὰ τὰς ἀρχὰς τοῦ αἰῶνος μας ἀπὸ τὸν Clifford Allbut, ὁ ὁποῖος ἐξήτει ἀπὸ τὸν ἱατρὸν γενικὴν καὶ πρακτικὴν μόρφωσιν μετὰ φυσικὴν τεχνικὴν ἐπιδεξιότητα, εὐστροφίαν καὶ ἱκανότητα ταχείας ἀντιμετωπίσεως δυσκόλων καταστάσεων, μετὰ ὑψηλὰ ἰδεώδη καὶ ἐμπνεόμενον ἀπὸ δημιουργικὴν φαντασίαν, μετὰ κρίσιν καὶ θετικὴν ἐρευνητικὴν ἱκανότητα.

Ὁ George Newman ἀπῆτει ἀπὸ τὸν ὑποψήφιον ἱατρὸν ἀκόμη περισσότερα προσόντα, ἦτοι σταθερὸν χαρακτῆρα μετὰ τὴν ἱκανότητα καὶ θέλησιν νὰ κρατῇ ὑψηλὰ τὴν ἀξιοπρέπειαν ἐνὸς μεγάλου ἐπαγγέλματος καὶ νὰ τηρῇ τὰς ἠθικὰς παραδόσεις τῆς Ἱατρικῆς. Ἀπῆτει ἀκόμη εὐρεΐαν γενικὴν μόρφωσιν μετὰ πολλὰ ἐνδιαφέροντα, δραστηριότητα καὶ καλὴν κοινωνικὴν συμπεριφορὰν καὶ τὴν πλήρη ἱατρικὴν τεχνικὴν μόρφωσιν. Ὑπεράνω ὅλων ἐξήτει ἀπὸ τὸν ἱατρὸν νὰ ἔχῃ πρακτικὴν ἀντίληψιν, φαντασίαν καὶ συνεχεῖ ἑνατένισιν πρὸς τὸ μέλλον, συμμετοχὴν εἰς τὴν ἱατρικὴν ἐρευναν, γινῶσιν τῶν τεχνικῶν μεθόδων τῶν ἐφαρμοζομένων εἰς τὴν Ἱατρικὴν καὶ νὰ ἐμπνέεται ἀπὸ τὴν ἀφοσίωσιν πρὸς τὰ ἐπιστημονικὰ ἰδεώδη. Μετὰ ἄλλας λέξεις ὁ George Newman ἀπῆτει ἀπὸ τὸν ἱατρὸν ἀκριβῆ παρατηρητικότητα, πειραματικὴν ἐπιδεξιότητα, εὐθυκρισίαν καὶ ἱκανότητα ἀντιλήψεως καὶ ἐρμηνείας τῶν ἱατρικῶν προβλημάτων.

Ἡ ψυχολογικὴ δοκιμασία τοῦ ἱατροῦ, ὡς διαγράφεται ἀπὸ τὴν Ἐνωσιν τῶν Ἱατρικῶν Κολλεγίων, βασίζεται ἐπὶ τῶν ἰδεῶν τούτων καὶ ἐπιδιώκει, ἐπὶ τῇ βάσει ἀντικειμενικῶν κριτηρίων, τὴν σκιαγράφησιν τῆς προσωπικότητος τοῦ ὑποψηφίου. Πόσον δύσκολον εἶναι τὸ ἔργον τοῦτο, δηλαδὴ ἡ ἐπιλογή

υποψήφιων, οι οποίοι να συγκεντρώνουν και μέρος μόνον των προσόντων, τα οποία απαιτούν οι Allbutt και Newman είναι εύκολον να γίνη αντίληπτον. Η 'Ιατρική όμως Σχολή, η οποία θα επιλέξη τελικώς τον υποψήφιον Ιατρόν, δέν στηρίζεται μόνον εις την άτυχη ψυχολογικήν δοκιμασίαν, αλλά και εις την ιδίαν αντίληψιν, την οποίαν θα σχηματίση η Ειδική 'Επιτροπή 'Επιλογής φοιτητών της Σχολής. Η 'Επιτροπή αυτή της Σχολής, η οποία θα έλεξε τελικώς τον υποψήφιον, έχει δικαίωμα να υποβάλη τούτον εις οιαδήποτε ειδικήν δοκιμασίαν προς έλεγχον των ικανοτήτων του. Η διαδικασία, π.χ. ακολουθείται, έχει περίπου ως εξής: 'Ο υποψήφιος Ιατρός υποβάλλει, π.χ. δια τα απαιτούμενα στοιχεία εις την Σχολήν της έκλογής του μεταξύ 15ης Ιουνίου και 15ης Νοεμβρίου του έτους, όπερ προηγείται της προσλήψεως του. 'Επί τη βάση των στοιχείων της πρώτης ταύτης αίτήσεως κρίνεται ο υποψήφιος και αν ήθελον θεωρηθή έπαρκή αποστέλλεται εις αυτόν το τελικόν έντυπον της αίτησεως, όπερ άρουν συμπληρωθή έπιστρέφεται εις την Ειδικήν 'Επιτροπήν 'Επιλογής της Σχολής μέχρι της 15ης Δεκεμβρίου του ιδίου έτους. Η 'Επιτροπή 'Επιλογής άρουν εξέταση δια τα υποβληθέντα στοιχεία, ήτοι το πτυχίον μέσης εκπαίδευσεως, την έπίδοσιν του υποψήφιου κατά τας τριετείς ή τετραετείς προιατρικάς σπουδάς του, τας συστατικάς έπιστολάς διδασκάλων του και των καθηγητών του Κολλεγίου και παντός άλλου, ο όποιος θα ήδύνατο να δώση πληροφορίας περί της προσωπικότητος του υποψήφιου, καλεϊ τούτον εις τελικήν προσωπικήν συνέντευξιν, ήτις και πάλιν δέν σημαίνει, ότι ο υποψήφιος έγένητο δεκτός. Η συνέντευξις αυτή έχει διττόν σκοπόν, ήτοι, πρώτον, να γνωρίση ο υποψήφιος την 'Ιατρικήν Σχολήν εις την οποίαν πρόκειται να φοιτήσει, δηλαδή τας δυνατότητας της Σχολής και το διδακτικόν προσωπικόν της, και, δεύτερον, να δοθῆ η εύκαιρία εις την 'Επιτροπήν να γνωρίση εκ του πλησίον τον υποψήφιον και να μορφώση την τελικήν γνώμην περί προσλήψεως του ή όχι. Με την προσωπικήν ταύτην γνωριμίαν η 'Επιτροπή προσπαθεί να μορφώση όσον το δυνατόν πληρεστέραν γνώμην περί του χαρακτήρος του υποψήφιου, της αντίληψεώς του περί ήθικής, των συναισθηματικών του εκδηλώσεων και άκόμη της σωματικής του εμφανίσεως και έπιδεξιότητος και της ψυχονευρικής του σταθερότητος. Η απόφασις περί της τελικής έπιλογής η μη του υποψήφιου γνωστοποιείται εις τούτον 3 εβδομάδας άργότερον. Η όλη, δηλαδή, διαδικασία της προσλήψεως του διαρκεί έν έτος περίπου.

'Η καθ' αυτό Ιατρική εκπαίδευσις γίνεται εις την 'Ιατρικήν Σχολήν και διαρκεί 4 έτη. Μερικαί άπό τας πρωτοποριακάς 'Ιατρικάς Σχολάς διαθέτουν πρόγραμμα ταχυτέρας εξέλιξεως δια τούς ιδιαίτερος έπιμελείς και με πνευματικά προσόντα κατά πολύ άνώτερα του μέσου όρου. Τελευταίως πολλαί άπό τας Σχολάς ταύτας έτροποποίησαν ριζικώς το πρόγραμμα και την οργάνωσιν της εκπαίδευσεως υπό την έποπτείαν της 'Αμερικανικής 'Ενώσεως 'Ιατρικών

Κολλεγίων, υπό τὸν ἔλεγχον τῆς ὁποίας εὐρίσκονται ἐθελουσίως ὅλαι αἱ Ἰατρικαὶ Σχολαὶ τῶν Ἠνωμένων Πολιτειῶν. Σκοπὸς τῆς συντελεσθείσης μεταρρυθμίσεως εἶναι ἡ ἐκλογή τῆς ἀπαραιτήτου ὕλης, τὴν ὁποίαν πρέπει νὰ ἀφομοιώσῃ ὁ φοιτητὴς. Ἡ ἐπιλογή αὕτη κατέστη ἀναγκαία μετὰ τὴν ἀλματώδη ἀῤῥῆσιν τῶν βιολογικῶν καὶ ἰατρικῶν γνώσεων ἐν γένει κατὰ τὰ τελευταῖα 20 ἔτη καὶ τὴν προσπάθειαν ὅπως ὁ φοιτητὴς ἔρχεται εἰς ἄμεσον ἐπαφὴν μετὰ τὸν ἄρρωστον ἀπὸ τὸ πρῶτον ἔτος τῶν σπουδῶν του. Πρὸς ἐπίτευξιν τοῦ σκοποῦ τούτου κατέστη ἀναγκαῖον νὰ περιορισθοῦν αἱ ὄραι αἱ προσδιωρισμέναι μέχρι τοῦδε διὰ πολλοὺς κλάδους, ὅπως π.χ. τὴν Ἀνατομικὴν, καὶ νὰ προστεθοῦν ἄλλοι κλάδοι, ὅπως οἱ λεγόμενοι Behavioral Sciences κ.λπ. Ὑπὸ τὸν ὄρον Behavioral Sciences εἰς τὴν περίπτωσιν ταύτην περιλαμβάνονται ἡ Γενετικὴ, οἱ βιολογικοὶ καὶ ψυχολογικοὶ παράγοντες τῆς ὀριμάνσεως τῆς προσωπικότητος, ἀλλὰ καὶ ἡ ἀνάπτυξις τοῦ ἀτόμου, αἱ ψυχοφυσιολογικαὶ ἀντιδράσεις ἐν συσχέτισει μετὰ τὸ κοινωνικὸν περιβάλλον, ἡ λεγομένη Οἰκολογία (κλάδος τῆς Βιολογίας, πραγματευόμενος περὶ τῶν συνθηῶν, τοῦ τρόπου ζωῆς καὶ τῶν σχέσεων πρὸς τὸ περιβάλλον τῶν ζώωντων ὀργανισμῶν).

Μία ἄλλη μεταρρύθμισις, ἡ ὁποία ἔχει μεγάλην σημασίαν διὰ τὴν βαθύτεραν μόρφωσιν τοῦ φοιτητοῦ καὶ τὴν προπαρασκευὴν εἰδικοῦ διδακτικοῦ προσωπικοῦ καὶ ταυτοχρόνως ἐρευνητικοῦ ἀπὸ τὰ πρῶτα ἔτη τῆς πανεπιστημιακῆς ζωῆς, εἶναι ἡ ἐκλογή κλάδου εἰδικεύσεως. Μερικαὶ μάλιστα Ἰατρικαὶ Σχολαὶ δίδουν διπλώματα μετὰ ἰδιαιτέρους τίτλους M. D. (Medical Doctor), Ph. D. (Philosophy Doctor), M. A. (Master of Arts), M. S. (Master of Sciences) εἰς τοὺς κλάδους τῶν λεγομένων βασικῶν ἰατρικῶν ἐπιστημῶν, οἱ ὅποιοι περιλαμβάνουν τὴν Μορφολογίαν, τὴν Βιοχημίαν, τὴν Φυσιολογίαν, τὴν Φαρμακολογίαν, τὴν Παθολογικὴν Ἀνατομικὴν, τὰ Βιομαθηματικά καὶ τὴν Μικροβιολογίαν.

* * *

Ἡ παράθεσις τῆς διδασκομένης ὕλης ὑπὸ τῆς Case Western Reserve Ἰατρικῆς Σχολῆς (Cleveland) δίδει κάποιαν ἰδέαν τῆς ριζικῆς μεταρρυθμίσεως, ὡς πρὸς τὰ διδασκόμενα μαθήματα, ὅσον καὶ ὡς πρὸς τὸν τρόπον τῆς διδασκαλίας, ἥτις καὶ συνεχῶς τροποποιεῖται. Τὸ πρόγραμμα τῆς διδασκομένης ὕλης καθορίζεται εἰς φάσεις.

Ἡ πρώτη φάσις ἀρχίζει τὴν 6ην Σεπτεμβρίου ἐκάστου ἔτους. Ἡ προϊσταμένη ἐπιτροπὴ διὰ τὸν καθορισμὸν τῶν λεπτομερειῶν τῆς διδασκαλίας κατὰ τὴν πρώτην ταύτην φάσιν ἀποτελεῖται ἀπὸ ἓνα συντονιστὴν, ὁ ὅποιος εἶναι συνήθως μικροβιολόγος, καὶ ἀπὸ ἓνα μικροβιολόγον, φαρμακολόγον, παθολογοανατόμον, παθολόγον, βιοϊατρικὸν μηχανικὸν (biomedical engineer), βιοχημικὸν, φυσιολόγον, ἀνατόμον καὶ δύο μέλη τῆς Ἀναπαραγωγικῆς Βιολογίας.

Ἡ πρώτη αὐτῆ φάσις περιλαμβάνει:

(α) Τὴν Γενικὴν Βιολογίαν τοῦ κυττάρου, ἡ ὁποία διδάσκεται εἰς 198 ὥρας ἀπὸ Ιστολόγους, βιοχημικούς, γενετιστάς, μικροβιολόγους καὶ φυσιολόγους.

(β) Τὴν Βιολογίαν τοῦ διαφοροποιημένου κυττάρου, ἡ ὁποία διδάσκεται εἰς 185 ὥρας ἀπὸ τοὺς ἰδίους.

(γ) Τὴν συνδεδεασμένην Βιολογίαν ἰστών καὶ ὀργάνων, ἡ ὁποία διδάσκεται εἰς 315 ὥρας ἀπὸ Ιστολόγους, βιοχημικούς, φυσιολόγους, φαρμακολόγους, παθολογοανατόμους, νευρολόγους καὶ γυναικολόγους.

(δ) Τὴν Βιολογίαν ἀναπαραγωγῆς, ἡ ὁποία διδάσκεται εἰς 46 ὥρας ἀπὸ τοὺς ἰδίους τῆς ομάδος (γ).

(ε) Τὴν πῆξιν, τὴν ἀκτινικὴν ἐπίδρασιν καὶ τὴν ὀγκολογίαν εἰς 17 ὥρας.

Ἡ Μακροσκοπικὴ Ἀνατομικὴ διδάσκεται χωριστὰ ἐπὶ ἓνα ἔλασμα ἀνά μῆνα κατὰ τὴν πρώτην ταύτην φάσιν. Ἐπὶ πλέον κάθε φοιτητῆς ἀναλαμβάνει τὴν παρακολούθησιν ἐγκύου γυναικὸς καὶ συνεχίζει ταύτην καὶ μετὰ τὸν τοκετὸν καθ' ἑλὴν τὴν διάρκειαν τῶν σπουδῶν του, τῇ συνεργασίᾳ τοῦ οἰκογενειακοῦ τῆς ἰατροῦ καὶ τῶν εἰδικῶν δι' ἐκάστην περίπτωσιν ἰατρῶν καὶ τοῦ ὑγιεινολόγου τῆς περιοχῆς. Ἡ πρώτη αὐτῆ φάσις διδασκαλίας περιλαμβάνει 761 ὥρας καὶ ὁ φοιτητῆς ὑποβάλλεται εἰς τελικὴν ἐξέτασιν τῆς διδασκαλίας τῆς πρώτης φάσεως τὴν 9ην καὶ 10ην Ἰουνίου ἐκάστου ἔτους. Κατὰ τὴν διδασκαλίαν τῆς βιολογικῆς φάσεως τῆς Ἰατρικῆς ἐπιδεικνύονται συνεχῶς πύξοντες, ἐν συσχέτισει μὲ τὴν θεωρητικὴν διδασκαλίαν, ὑπὸ μορφῆν τρόπον τινὰ πειραμάτων τῆς φύσεως.

Ἡ δευτέρα φάσις ἀρχίζει τὴν 5ην Σεπτεμβρίου ἐκάστου ἔτους. Τῆς φάσεως ταύτης προτίθεται εἰς συντονιστῆς παθολόγος, βοηθούμενος ἀπὸ Ἐπιτροπὴν συνισταμένην ἀπὸ ἓνα εἰδικὸν ἐκάστου κλάδου, δηλαδὴ βιοστατικόν, ψυχίατρον, φαρμακολόγον, παθολογοανατόμον, ἀκτινολόγον, φυσιολόγον, ἀνατόμον, δύο παιδίατρος καὶ ἀπὸ ἓν μέλος τοῦ τμήματος τῆς Βιολογίας τῆς ἀναπαραγωγῆς καὶ ἐν τῆς Προφυλακτικῆς Ἰατρικῆς.

Ἡ δευτέρα αὐτῆ φάσις διδασκαλίας ἀποτελεῖται ἀπὸ δύο κύκλους. Ὁ πρῶτος περιλαμβάνει:

(α) Τὸν μηχανισμόν τῶν κυτταρικῶν καὶ ἰστικῶν βλαβῶν καὶ τὴν ἰστικὴν ἀντίδρασιν εἰς τὴν βλάβην, εἰς 106 ὥρας.

(β) Τὰς κυτταρικὰς καὶ ἰστικὰς ἀντιδράσεις κατόπιν ἐπιδράσεως χημικῶν παραγόντων, εἰς 18 ὥρας.

(γ) Τὸν μηχανισμόν τῶν λοιμώξεων, εἰς 157 ὥρας.

(δ) Τὴν ἐπίδρασιν χημικῶν παραγόντων ἐπὶ τῆς ἐξελίξεως τῆς λοιμώξεως εἰς 34 ὥρας.

(ε) Τὸ ἀναπνευστικὸν σύστημα, εἰς 87 ὥρας.

(στ) Τὸ καρδιαγγειακὸν σύστημα, εἰς 97 ὥρας.

(ζ) Τὸ οὐροποιητικὸν σύστημα, εἰς 89 ὥρας.

(η) Τὸ γαστρεντερικὸν σύστημα καὶ αἰμοποιητικὸν σύστημα, εἰς 221 ὥρας.

(θ) Τὴν Ἱατροδικαστικὴν, εἰς 15 ὥρας.

Παραλλήλως, ἐπὶ 5 ὥρας τὴν ἐβδομάδα καὶ μὲ σύνολον 157 ὥρων, διδάσκονται αἱ λεγόμεναι *Κλινικαὶ Ἐπιστήμαι*, αἱ ὁποῖαι περιλαμβάνουν:

(α) Τὴν συνέχισιν τῆς παρακολουθήσεως τῆς μητρὸς καὶ τοῦ παιδιοῦ τὴν ὑποίαν ἔχει ἀναλάβει ὁ φοιτητὴς ἀπὸ τῆς ἐνάρξεως τῆς πρώτης φάσεως τῶν σπουδῶν του.

(β) Τὴν εἰσαγωγὴν εἰς τὰς ἀπλᾶς φυσικὰς μεθόδους ἐξετάσεως τοῦ πάσχοντος.

(γ) Τὴν Ἱατρικὴν Ψυχολογίαν, τὴν Κοινωνικὴν Ἱατρικὴν καὶ τὴν κατ' οἶκον ἐξάσκησιν.

Ὁ φοιτητὴς ὑποβάλλεται εἰς γραπτὴν ἐξέτασιν εἰς τὰ καθ' ἕκαστα θέματα καὶ εἰς τὴν ἐν ὅλῳ κατὰ τὸν πρῶτον κύκλον τῆς δευτέρας φάσεως διδαχθεῖσαν ὕλην.

Ἀπὸ τῆς 12ης Μαΐου μέχρι τῆς 11ης Ἰουνίου ὁ φοιτητὴς ἐργάζεται ἐλευθέρως καὶ κατὰ τὴν ἰδίαν ἐπιθυμίαν. Προπαρασκευάζεται, συνήθως, εἰς τὸ θέμα, τὸ ὁποῖον τὸν ἐνδιαφέρει ἰδιαιτέρως ἀπὸ ἀπόψεως ἐπιστημονικῆς καὶ μελλοντικῆς εἰδικεύσεως ἐπὶ 144 ὑποχρεωτικὰς ὥρας. Οἱ περισσότεροι ὁμῶς τῶν φοιτητῶν ἐργάζονται 300 ὥρας.

Ὁ πρῶτος οὗτος κύκλος τῆς δευτέρας φάσεως περιλαμβάνει 1.136 ὥρας.

Ἡ Μακροσκοπικὴ Ἀνατομικὴ διδάσκεται καὶ κατὰ τὸν πρῶτον κύκλον τῆς δευτέρας φάσεως χωριστὰ καὶ ἐπὶ ἓνα ὀλόκληρον μῆνα.

Ὁ δεῦτερος κύκλος τῆς δευτέρας φάσεως ἀρχίζει τὴν 4ην Σεπτεμβρίου ἐκάστου ἔτους καὶ περιλαμβάνει:

(α) Τὴν μυολογίαν καὶ τὴν ὀστεολογίαν, εἰς 103 ὥρας.

(β) Τὸ νευρικὸν σύστημα, εἰς 204 ὥρας.

(γ) Τὴν Ἐνδοκρινολογίαν καὶ τὰ ὄργανα ἀναπαραγωγῆς τοῦ εἴδους, εἰς 191 ὥρας.

Παραλλήλως ἐξακολουθεῖ ἡ ἐκπαίδευσις εἰς τὰς φυσικὰς μεθόδους ἐξετάσεως ἐπὶ 36 ὥρας, τὴν Ψυχιατρικὴν ἐπὶ 30 ὥρας καὶ τὴν Κοινωνικὴν Ἱατρικὴν καὶ κατ' οἶκον πρᾶξιν εἰς 4 ὥρας μὲ τελικὴν ἐξέτασιν τὴν 27ην Ἰανουαρίου ἐκάστου ἔτους.

Ἡ τρίτη φάσις διαρκεῖ 21 μῆνας. Τῆς φάσεως ταύτης προΐσταται, ὁμοίως, εἰς παθολόγος ὡς συντονιστὴς καὶ βοηθεῖται ἀπὸ 5 παθολόγους, 4 χειρουργοὺς, 1 ψυχίατρον, 1 ἀκτινολόγον, 2 παιδιιάτρον, 2 μέλη τοῦ τμήματος τῆς Βιολογίας ἀναπαραγωγῆς καὶ 1 μέλος τοῦ τμήματος ἐρεῦνης τῶν μεθόδων Ἱατρικῆς ἐκπαιδεύσεως.

Ἡ τελικὴ αὕτη τρίτη φάσις περιλαμβάνει:

- (α) Τὴν Προπαιδευτικὴν Ἱατρικὴν, ἣτις διδάσκεται εἰς 2 μῆνας.
 (β) Τὴν ἀπασχόλησιν καθ' ἑαυτὴν τὴν ἡμέραν εἰς τοὺς θαλάμους τῶν ἀσθενῶν, τὴν ἱατρικὴν ἐπίσκεψιν, ἐπιδείξεις ἀσθενῶν, ἱατρικὰς διαλέξεις ἐπὶ θεμάτων Ἑσωτερικῆς Παθολογίας, Νευρολογίας, Χειρουργικῆς, Μαιευτικῆς καὶ Γυναικολογίας, Παιδιατρικῆς καὶ Ψυχιατρικῆς ἐπὶ 10 μῆνας καὶ τὴν Ω.Ρ.Α., Ὀφθαλμολογίαν καὶ Δερματολογίαν ἐπὶ 2 μῆνας.
 (γ) Τὸ ἐξωτερικὸν ἱατρεῖον (Πολυκλινικὴν), ἐπὶ 1 μῆνα.
 (δ) Τὸν εἰδικὸν κλάδον ἐκλογῆς τοῦ φοιτητοῦ, ὑπὸ τὴν ἔγκρισιν τοῦ συντονιστοῦ τῆς τρίτης φάσεως, ἐπὶ 5 μῆνας.
 (ε) Διακοπὰς 1 μῆνος.

Εἰς τὰ τέσσαρα ἔτη τῆς ἐντατικῆς ἱατρικῆς ἐκπαιδεύσεως πρέπει νὰ προστεθῇ καὶ ὅσον ἔτος, ὑπὸ μορφήν ἐσωτερικοῦ ἱατροῦ μὲ 4 περίπου μῆνας εἰς Παθολογικὴν Κλινικὴν, 4 εἰς Χειρουργικὴν, 2 εἰς Γυναικολογικὴν καὶ 2 εἰς Παιδιατρικὴν Κλινικὴν, πρὶν ἢ ὁ ἱατρός ἀρχίσῃ τὴν ἐξάσκησιν τοῦ ἐπαγγέλματός του. Τὸ μεταρρυθμιστικὸν τοῦτο πρόγραμμα σπουδῶν ἐφαρμόζεται ἤδη ὑπὸ πολλῶν πρωτοποριακῶν Ἱατρικῶν Σχολῶν συνεχῶς βελτιούμενον. Ἄλλὰ καὶ εἰς τὰς Ἱατρικὰς Σχολὰς, αἱ ὁποῖαι ἐξακολουθοῦν νὰ ἐφαρμόζουσι τὴν κλασσικὴν μέθοδον ἐκπαιδεύσεως, ἡ διδασκαλία καὶ παρακολούθησις τοῦ φοιτητοῦ εἶναι ἐξ ἴσου ἐντατικὴ καὶ ἀποδοτικὴ, μὲ τελικὸν σκοπὸν τὴν μόρφωσιν ἱατρῶν μὲ θετικὰς γνώσεις καὶ ἱκανῶν νὰ παρακολουθήσουσι τὴν ἐξέλιξιν τῆς Ἱατρικῆς Ὅσον, ὅμως, καὶ ἂν εἶναι τέλεια τὰ προγράμματα ἐκπαιδεύσεως καὶ ὅσον πρόθυμοι καὶ ἂν εἶναι οἱ διδάσκαλοι καὶ οἱ φοιτηταί, ἱκανοποιητικὴ ἐκπαίδευσις δὲν εἶναι δυνατὴ, ἐφ' ὅσον ὁ ἀριθμὸς τῶν διδασκόντων εἶναι ἀνεπαρκής καὶ ὁ ἀριθμὸς τῶν φοιτητῶν τόσοσιν μεγάλος, ὥστε νὰ ἐξουδετερώη πᾶσαν προσπάθειαν ὁσυνδήποτε καὶ ἂν ἤθελεν εἶναι ἐντατικὴ. Διὰ τοὺς 568 φοιτητὰς τῶν 4 ἐτῶν τῆς Ἱατρικῆς Σχολῆς τοῦ Harvard τοὺς ἐγγεγραμμένους κατὰ τὸ 1968 διετίθετο διδακτικὸν προσωπικὸν 860 τακτικῶν καὶ ἐκτάκτων προσωπικῶν ὀφηγητῶν, ἐπιμελητῶν καὶ βοηθῶν, καὶ διδακτικὸν νοσοκομειακὸν προσωπικὸν ἐκ 1.200 ἱατρῶν. Διὰ τοὺς 525 φοιτητὰς τῶν 4 ἐτῶν διετίθετο 3.406 κλῖναι (εἰς τὸ πρῶτον ἔτος ἐγγράφονται 125 φοιτηταί, εἰς τὸ τρίτον γίνονται δεκτοὶ ἀκόμη 30 καὶ δι' ἐργασίαν Ph. D. 20 - 35). Μὲ τὸν ἀριθμὸν τῶν φοιτητῶν τούτων νομίζομεν ὅτι θὰ ἦτο δυνατὴ ἱκανοποιητικὴ ἱατρικὴ μόρφωσις μὲ ὁσυνδήποτε πρόγραμμα ἐκπαιδεύσεως. Ἡ Ἱατρικὴ Σχολὴ τοῦ Πανεπιστημίου τῆς Καλιφορνίας διαθέτει διὰ τὰ ἔτη 1969 - 1971 διὰ 312 φοιτητὰς τῶν 4 ἐτῶν τὸ αὐτὸ περίπου διδακτικὸν προσωπικὸν, ὅπως καὶ ἡ Ἱατρικὴ Σχολὴ τοῦ Harvard.

* * *

Ὡς ἀνεφέρθη ἤδη, αἱ συνθήκαι ἐκπαιδεύσεως εἰς τὰς Η.Π.Α. εἶναι πολὺ διαφορετικαί, ὄχι μόνον ἀπὸ τὰς ἐλληνικάς, ἀλλὰ καὶ ἀπὸ τὰς καλύτεράς

εὐρωπαϊκᾶς. Μὲ τὸν σημερινὸν ἀριθμὸν τῶν φοιτητῶν τῶν Ἰατρικῶν Σχολῶν Ἀθηνῶν καὶ Θεσσαλονίκης, οὔτε ἱκανοποιητικὴ ἱατρικὴ ἐκπαίδευσις οὔτε σοβαρὰ ἔρευνα εἶναι δυνατὸν νὰ γίνῃ. Μὲ τὰ διατιθέμενα μέσα καὶ τὸ ὑπάρχον διδακτικὸν προσωπικὸν εἶναι ἀμφίβηλον κατὰ πόσον δύναται νὰ διδαχθῇ ἱκανοποιητικῶς ἀριθμὸς μεγαλύτερος τῶν 200 φοιτητῶν κατ' ἔτος. Μὲ τὴν ἴδρυσιν νέων, 2-3 ἀκόμη Ἰατρικῶν Σχολῶν, ἕπως εἰς τὰς Πάτρας καὶ ἀλλαχοῦ, καὶ μὲ ἀριθμὸν εἰσαγομένων κατ' ἔτος φοιτητῶν οὐχὶ μεγαλύτερον τῶν 200 κατὰ Σχολήν, ἡ ἐκπαίδευσις θὰ βελτιωθῇ μεγάλως. Μερικοὶ ὑποστηρίζουν ὅτι θὰ ἠδύνατο νὰ ἰδρυθῇ ἀμέσως καὶ δευτέρα Ἰατρικὴ Σχολὴ ἐν Ἀθήναις καὶ ἴσως καὶ τρίτη. Νομίζομεν ὅτι ἡ ἴδρυσις τῶν Σχολῶν τούτων εἰς Ἀθήνας θὰ βελτιώσῃ τὴν ἐκπαίδευσιν τῶν φοιτητῶν, ἀλλὰ θὰ καθυστερήσῃ τὴν ἀνάπτυξιν τῶν ἐπαρχιακῶν Κέντρων καὶ θὰ διαιωνίσῃ τὴν παρατηρουμένην καὶ συνεχῶς αὐξανομένην συσσώρευσιν τῶν ἀσθενῶν καὶ τῶν ἱατρῶν ἀνωτέρας μορφώσεως εἰς τὰς Ἀθήνας. Ἡ δημιουργία τούναντίον Ἰατρικῶν Σχολῶν εἰς τὰ μεγάλα Ἐπαρχιακὰ Κέντρα τῆς Χώρας θὰ συμβάλῃ μεγάλως εἰς τὴν πρόοδον τῆς Ἰατρικῆς ἐν Ἑλλάδι, εἰς τὴν ἀνύψωσιν τοῦ πνευματικοῦ καὶ ἐπαγγελματικοῦ ἐπιπέδου τοῦ ἐπαρχιακοῦ ἱατροῦ καὶ θὰ συγκρατήσῃ τὴν μετακίνησιν τῶν ἀσθενῶν πρὸς Ἀθήνας.

ΠΑΝΑΓΙΩΤΟΥ ΜΠΑΛΑ

Καθηγητοῦ τῆς Χειρουργικῆς τοῦ Πανεπιστημίου Ἀθηνῶν

ΑΙ ΣΗΜΕΡΙΝΑΙ ΧΕΙΡΟΥΡΓΙΚΑΙ ΔΥΝΑΤΟΤΗΤΕΣ ΕΠΙ ΤΗΣ ΑΡΤΗΡΙΟΣΚΛΗΡΥΝΣΕΩΣ

Ἡ ἀρτηριοσκληρυνσις εἶναι λίαν συνήθης πάθησις, προσβάλλουσα τὰ μέσης καὶ προγεχωρημένης ἡλικίας ἄτομα, συνηθέστερον τοὺς ἄρρενας, ὁμοῦ δὲ μετὰ τῶν λοιπῶν ἀρτηριακῶν παθήσεων ἀποτελεῖ τὴν συχνοτέραν αἰτίαν θανάτου τοῦ συγχρόνου ἀνθρώπου εἰς τὸν Δυτικὸν κόσμον. Τὸ ἐν τέταρτον τοῦ πληθυσμοῦ τῶν Η.Π.Α. εἶναι προσβεβλημένον ὑπὸ ἀρτηριακῶν παθήσεων. Λίαν πρόσφατοι μελέται ἀπεκάλυψαν πρῶτους ἀρτηριοσκληρυντικὰς ἀλλοιώσεις καὶ ἐπὶ νέων, ἀρρένων κάτω τῶν 30 ἐτῶν, οὕτω δὲ ἐξηγοῦνται οἱ αἰφνίδιοι θάνατοι καὶ τὰ σοβαρὰ ἀγγειοεγκεφαλικά ἐπεισόδια εἰς τὴν ἡλικίαν αὐτήν.

Ἡ αἰτιολογία καὶ ἡ παθογένεια τῆς ἀρτηριοσκληρύνσεως, παρ' ὅλον ὅτι ἀπὸ πολλῶν ἐτῶν γίνονται ἐκτεταμέναι ἔρευναι, δὲν ἔχει διευκρινισθῆ ἱκανοποιητικῶς, εἰς τρόπον ὥστε νὰ ἐφαρμοσθοῦν ἀποτελεσματικὰ προφυλακτικὰ μέσα. Ὡς ἐκ τούτου, οἱ σημερινοὶ ἄνθρωποι, καὶ κυρίως οἱ ἄρρενες οἱ διαμένοντες καὶ ἐργαζόμενοι εἰς τὰς πόλεις, ἰδίως ἐκεῖνοι οἵτινες ὑφίστανται τὴν συμπίεσιν τοῦ χρόνου καὶ τῶν εὐθυνῶν, ὁμοῦ μετὰ τῆς παχυσαρκίας, τοῦ διαβήτου, τῆς ἐπιδράσεως τοῦ καπνίσματος (νικοτίνης) καὶ λοιπῶν παραγόντων, συγχρόνως πρὸς ὑφισταμένην ποιάν τινα κληρονομικὴν προδιάθεσιν, ἀποτελοῦν συνήθως τὰ θύματα τῆς σοβαρᾶς αὐτῆς παθήσεως.

Ἡ ἀρτηριοσκληρυνσις ἀποτελεῖ γενικευμένην πάθησιν, προσβάλλουσα ὀλόκληρον τὸ ἀρτηριακὸν σύστημα, καὶ προκαλεῖ συνήθως ἀποφρακτικὰς ἀλλοιώσεις, στένωσιν ἢ καὶ ἀπόφραξιν τῶν ἀρτηριῶν, εἴτε τὴν χαλάρωσιν τοῦ τοιχώματος καὶ τὴν πρόκλησιν ἀνευρυσμάτων, ἢ τὴν διατάσειν τῶν ἀρτηριῶν. Καὶ εἰς μὲν τὴν πρώτην περίπτωσιν, συνεπείᾳ τῶν ἀποφρακτικῶν ἀλλοιώσεων ἀναπτύσσεται ἰσχαμία, ἢ τὴν ἐλάττωσιν τοῦ προσαγομένου αἵματος εἰς ὀρισμένην περιοχὴν ἢ ὄργανον τοῦ σώματος, με ἀποτέλεσμα τὴν πρόκλησιν εἰς διαφόρου βαθμοῦ συμπτωμάτων, εἰς δὲ τὴν δευτέραν ὑφίσταται ὁ κίνδυνος τῆς ρήξεως τοῦ ἀνευρύσματος καὶ πρόκλησις σοβαρῶν ἐπιπλοκῶν ἀκόμη δὲ καὶ θανάτου.

Ἐν τούτοις, παρὰ τὸν γενικευμένον χαρακτῆρα τῆς ἀρτηριοσκληρύνσεως, μείζονες ἀποφρακτικαὶ ἀλλοιώσεις, ὡς καὶ τὰ ἀνευρύσματα, ἐντοπίζονται εἰς ὀρισμένας ἐκλεκτικὰς ἀρτηριακὰς θέσεις, πολλὰ τῶν ὑποίων δύνανται νὰ ἀντιμετωπισθοῦν ἀποτελεσματικῶς χειρουργικῶς.

Ὅθεν, ἡ διαπίστωσις τοῦ ἐντετοπιωμένου χαρακτῆρος τῶν μειζόνων ἀρτηριοσκληρυντικῶν ἀλλοιώσεων, χάρις εἰς τὸν ἀγγειογραφικὸν ἔλεγχον, καὶ κυρίως ἡ ἀνάπτυξις τῶν καταλλήλων μέσων καὶ τεχνικῶν κατὰ τὴν τελευταίαν εἰκοσαετίαν, παρέχει τὴν δυνατότητα τῆς χειρουργικῆς θεραπευτικῆς ἀντιμετωσίσεως τῆς ἀρτηριοσκληρώσεως εἰς πολλὰς περιπτώσεις, ἐπιτυγχανομένης βελτιώσεως ἢ καὶ πλήρους θεραπείας τῆς ὑφισταμένης συμπτωματολογίας ἐπὶ μακρὸν χρονικὸν διάστημα ἢ καὶ μόνιμως, ὡς καὶ προλήψεως θανατηφόρων ἐπεισοδίων.

Αἱ συνήθεις θέσεις ἀναπτύξεως τῶν μειζόνων ἀρτηριοσκληρυντικῶν ἀποφρακτικῶν ἀλλοιώσεων εἶναι αἱ ἑξῆς:

1. Τὰ ἐξωκράνια τμήματα τῶν ἐγκεφαλικῶν ἀρτηριῶν, με ἀποτέλεσμα διαφόρου βαρύτητος ἐγκεφαλικῆν ἀποπληξίαν.
2. Αἱ στεφανιαῖαι ἀρτηρίαι, ἡ στένωσις τῶν ὁποίων προκαλεῖ στηθάγχην ἢ δὲ ἀπόφραξις τὸ ἔμφραγμα τοῦ μυοκαρδίου ἢ καὶ τὸν ἀκαριαῖον θάνατον.
3. Ἡ στένωσις τῶν νεφρικῶν ἀρτηριῶν προκαλεῖ ὑπέρτασιν.
4. Ἡ ἀπόφραξις τῶν σπλαγχνικῶν ἀρτηριῶν προκαλεῖ ἐπώδυνον κοιλιακὸν σύνδεσμον, τὴν κοιλιάγχην.
5. Τέλος, αἱ ἀποφρακτικαὶ ἀλλοιώσεις τῆς κοιλιακῆς ἀορτῆς καὶ τῶν περιφερικῶν ἀρτηριῶν τῶν κάτω ἄκρων ὀδηγοῦν εἰς ἀρτηριακὴν ἀνεπάρκειαν τῶν κάτω ἄκρων, με τὴν γνωστὴν διαλείπουσαν χωλότητα αὐτῶν καὶ ἐπὶ προκεχωρημένων καταστάσεων εἰς βαρεῖαν ἰσχαίμιαν ἢ καὶ νέκρωσιν τῶν ἄκρων ποδῶν.

Εἰς τὰς περιπτώσεις αὐτάς, διὰ τῆς ἀγγειοχειρουργικῆς καθίσταται δυνατὴ ἡ ἀποκατάστασις κανονικῆς κυκλοφορίας εἰς τὴν ἰσχαίμικὴν περιοχὴν εἴτε διὰ διανοίξεως καὶ καθάρσεως τοῦ ἀρτηριακοῦ αὐλοῦ ἐκ τοῦ ἀποφρακτικοῦ ὕλικου — ἐνδαρτηρεκτομῇ ἢ θρομβοενδαρτηρεκτομῇ — ἢ διὰ παρακάμφσεως τῆς περιοχῆς αὐτῆς τῇ βοήθειᾳ ἀρτηριακῶν ὑποκαταστάσεων, ὡς ἀρτηριακῶν σωληνωτῶν προθέσεων ἐκ dacron ἢ teflon, διαφόρου μεγέθους, ἢ φλεβικῶν αὐτομοσχευμάτων. Συνεπῶς αἱ ἐπεμβάσεις αὐταὶ δύνανται νὰ ἐκτελεσθοῦν ἐπὶ τῶν καρωτίδων, τῶν στεφανιαίων, τῶν νεφρικῶν κ.λπ. ἀρτηριῶν τῶν ἄκρων με θεαματικὰ ἀποτελέσματα.

Ἐξ ἄλλου, τὰ ἀνευρύσματα, ἤτοι αἱ ἀρτηριακαὶ διατάσεις, δύνανται νὰ ἀναπτυχθοῦν ἐπὶ τῆς ἀορτῆς τῆς θωρακικῆς, ἀλλὰ κυρίως τῆς κοιλιακῆς, ὡς καὶ ἐπὶ τῶν περιφερικῶν ἀρτηριῶν τῶν κάτω ἄκρων, ὡς τῆς μηριαίας καὶ τῆς ἱγνυακῆς ἀρτηρίας. Τὰ ἀνευρύσματα εἶναι ἐπικίνδυνα, διότι παραμένον ἀσυμπτωματικά, παρὰ τὸ μέγαλον μέγεθος τὸ ὅποιον δυνατόν ν' ἀποκτήσουν, προκαλοῦν δὲ συμπτώματα, ἔταν ραγοῦν καὶ ἐξαγγειωθῇ αἷμα εἰς τὰ πέριξ. Καὶ ἐπὶ μὲν τῶν ἀνευρυσμάτων τῆς κοιλιακῆς ἀορτῆς ἡ ρῆξις προκαλεῖ συνήθως τὸν θάνατον, λόγω τῆς ταχυτάτης ἀπωλείας μεγάλης ποσότητος αἵματος, ἐκτός ἐὰν ἐκτελεσθῇ ἄμεσος χειρουργικὴ ἐπέμβασις, ἐνῶ ἐπὶ τῶν περιφερικῶν

άνευρυσμάτων ή επίπλοκή αυτή ως και ή θρόμβωσις του άνευρύσματος δέν είναι μέν θανατηφόροι επίπλοκαί, θέτουν όμως έν κινδύνω τήν άκεραιότητα του άκρου. Ός εκ τούτου, εϋθύς μετá τήν διάγνωσιν του άνευρύσματος, θα πρέπει νά επέμβη ό άγγειοχειρουργός διά νά εκτάμη τó ήλλωμένον άνευρυσματικόν άρτηριακόν τμήμα, γεφυρουμένου του προκύπτοντος άρτηριακού έλλείμματος διά τής τοποθετήσεως άρτηριακής προθέσεως εκ dacron ή, προκειμένου περι περιφερικών άρτηριών, δύναται νά χρησιμοποιηθῆ φλεβικόν αϋτομόσχευμα.

Αί άγγειοχειρουργικαί αϋται τεχνικαί, παρά τás έντοτε σοβαράς τεχνικώς δυσχερείας εκτελέσεών των, είναι απολύτως αποτελεσματικαί, αί δέ πλαστικαί άρτηριακαί προθέσεις, πρós παράκαμψιν ή άντικατάστασιν τών άρτηριών, δυνατόν νά παραμείνουν διαβαταί, λειτουργοῦσαι πλέον τής εικοσαετίας, ὅσον τουλάχιστον υφίσταται ή σχετική πείρα.

* * *

Συνεπώς, μέχρις ὅτου αποκαλυφθῆ ή αιτιολογία και παθογένεια τής άρτηριοσκληρύνσεως και έφαρμοσθῆ ή δέουσα προφυλακτική άγωγή, ή άγγειολογία, γενικώς, έχει νά διαδραματίση σημαντικόν ρόλον εις τήν κατά τó δυνατόν έγκαιρον διάγνωσιν τών άρτηριοσκληρυντικών άρτηριακών αλλοιώσεων και τήν έφαρμογήν τής δεούσης άγωγής, έν πολλοῖς χειρουργικῆς, πρós πρόληψιν καταστροφικών επεισοδίων επί ατόμων τά ὅποια εύρίσκονται έν πλήρει επισημονικῆ, οικονομικῆ, διοικητικῆ και γενικώς παραγωγικῆ δράσει.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

1. Brest-Moyer, *Atherosclerotic Vascular Disease*, Appleton-Century-Crofts, N. York, 1967.
2. De Bakey, M. E., Editorial: *Symposium on vascular Surgery*, «S. Clin. N. Amer.», 46: 823 - 1071, 1966.
3. McGill, H. C., *The Geographic Pathology of Atherosclerosis*, The Williams & Wilkins, Co., Baltimore, 1968.
4. Moses, C., *Atherosclerosis*, Lea & Febiger, Philadelphia, 1963.
5. Χρηστάς, Ν. - Μπάλα, Π., *Παθήσεις τών άγγείων*, Γ' έκδοσις, 'Αθήναι, 1970.

ΓΕΩΡΓΙΟΥ ΜΠΕΧΡΑΚΗ

Υφηγητοῦ, Διευθυντοῦ τῆς Δ' Κλινικῆς
τοῦ Νοσοκομείου Παίδων «Ἄγλατα Κυριακοῦ»

ΑΙΚΑΤΕΡΙΝΗΣ ΚΟΝΙΑΒΙΤΟΥ - ΧΑΤΖΗΓΙΑΝΝΑΚΗ

Research Fellow τοῦ Department of Immunology
τοῦ Πανεπιστημίου τοῦ Cambridge

ΑΙ ΣΥΓΧΡΟΝΟΙ ΑΝΤΙΛΗΨΕΙΣ ΕΠΙ ΤΗΣ ΠΑΘΟΓΕΝΕΙΑΣ,
ΕΡΓΑΣΤΗΡΙΑΚΗΣ ΔΙΑΓΝΩΣΕΩΣ ΚΑΙ ΘΕΡΑΠΕΙΑΣ
ΤΟΥ ΑΓΓΕΙΟΝΕΥΡΩΤΙΚΟΥ ΟΙΔΗΜΑΤΟΣ

Εἰσαγωγή.

ὑπό τῶν γενικῶν ὀρων «ἀγγειονευρωτικὸν οἴδημα» φέρεται σύνδρομον, χαρακτηριζόμενον ὑπὸ περιοδικῶν ἐμφανίσεων οἰδήματος τοῦ δέρματος καὶ τῶν βλεννογόνων. Τὸ σύνδρομον τοῦτο διαχωρίζεται εἰς δύο κατηγορίας, τὸ κληρονομικὸν καὶ τὸ ἐπίκτητον. Ἐπὶ μακρὸν ἐπεκράτει σύγχυσις ὡς πρὸς τὴν παθογένειαν καὶ αἰτιολογίαν τῆς νόσου, ἥτις ἐθεωρεῖτο ὡς ἐπίκτητος ἀλλεργικὴ ἀντίδρασις.

Τὸ πρῶτον ἀνεγνωρίσθη ὡς κλινικὴ ὄντοτης ὑπὸ τοῦ Milton (1876), ἐνῶ ὁ Quincke (1882) κατέταξεν αὐτὴν εἰς τὰς νευρικὰς κληρονομικὰς νόσους, ἔκτοτε δὲ φέρει τὸ ὄνομα αὐτοῦ. Ὁ Strubing (1885) ὠνόμασεν αὐτὴν ἀγγειονευρωτικὸν οἴδημα, ὑποθέσας ὅτι τὸ οἴδημα ὀφείλεται εἰς πάθησιν τῶν ἀγγείων τῶν νεύρων. Ὁ Osler (1888), μελετήσας συστηματικώτερον τὴν νόσον εἰς πέντε γενεὰς μιᾶς ἀμερικανικῆς οἰκογενείας, καθώρισεν τὸν κληρονομικὸν χαρακτῆρα αὐτῆς, συμφώνως πρὸς τοὺς κανόνας τοῦ Mendel.

Κατόπιν τῶν ἐργασιῶν τῶν Donaldson καὶ Evans (1963) ἐπὶ τοῦ συμπληρώματος ἐπὶ πασχόντων ἐκ συγγενοῦς ἀγγειονευρωτικοῦ οἰδήματος (Σ. Α. Ο.) ἐχαράχθη νέα ὁδὸς εἰς τὴν ἐρευναν ἐπὶ τῆς παθογενείας τῆς προκειμένης νόσου, ἥτις ἤρχισεν ἤδη νὰ ἀποκτᾷ πλέον συγκεκριμένην ὑπόστασιν. Οὕτω, διὰ σειρᾶς ἐργασιῶν (Donaldson καὶ Rosen 1964, Donaldson 1966 α καὶ β) ἀπεδείχθη, ὅτι εἰς τὸν ὅρον τῶν πασχόντων ὑφίσταται διαταραχὴ τοῦ συμπληρώματος, ὑπὸ τὴν ἔννοιαν τῆς ἐλαττώσεως αὐτοῦ καὶ κυρίως τοῦ ἀναστολέως τῆς C₁ ἐστεράσης, ἥτις, ὡς γνωστόν, ἀποτελεῖ τὸ ἐνζυμικόν, ὅπερ ἐνεργοποιεῖ τὴν πρώτην φάσιν τῆς καθηλώσεως τοῦ συμπληρώματος. Ταυτοχρόνως κατέστη σαφές (Rosen et al. 1965), ὅτι ἡ νόσος κληρονομεῖται δι' ἐπικρατοῦντος σωματικοῦ γονιδίου καὶ ὅτι ἐμφανίζεται ὑπὸ δύο τύπων: τὸν τύπον Α, πλέον συνήθη, καθ' ὃν τὸ ποσὸν τοῦ ἀναστολέως ἀνευρίσκεται ἡλατ-

τωμένον εις τόν όρόν τών πασχόντων, και τόν τύπον Β, σπάνιον, καθ' όν ό άναστολεύς άνευρίσκεται μέν εις φυσιολογικόν πασόν, είναι όμως λειτουργικώς λίαν άδρανής (Alper et al. 1970).

Κλινική εικών και έκλυτικά αίτια.

Η κλινική εικών τής νόσου χαρακτηρίζεται υπό όξέων έπεισοδίων έμφανίσεως οιδήματος, μη φλεγμονώδους και μη κνησιμώδους, έντοπιζομένου κατά σειράν συχνότητος εις τόν υποδόριον ιστόν του προσώπου, του λαϊμού και τών άκρων, και σπανίως συνοδευομένου υπό έρυθήματος.

Η έντόπισις του οιδήματος εις τούς βλεννογόνους, και δή του άναπνευστικού και γαστρεντερικού συστήματος, αποτελεί κατ' έξοχήν χαρακτηριστικόν τής νόσου.

Έντονος κωλικός, ναυτία και έμετος, ένιστε μετά ηλεκτρολυτικών διαταραχών και σπανίως shock, αποτελοούν συμπτώματα, ένεκα τών όποίων ό πάσχων οδηγείται προς την χειρουργικήν τράπεζαν. Τά έκ τής έπειμβάσεως, όμως, εύρήματα περιορίζονται εις την διαπίστωσιν μη φλεγμονώδους οιδήματος του έντερικου βλεννογόνου. Ένιστε αναφέρεται, ότι ή λύσις τοιούτου παροξυσμού συνοδεύεται υπό έντόνου διαρροίας.

Επί έντοπίσεως τής νόσου εις τόν άναπνευστικόν βλεννογόνον και μάιστα τών άνωτέρων άναπνευστικών όδών, ή έκδήλωσις αύτης λαμβάνει τραγικήν εικόνα, δέν είναι δέ σπάνιος ό θάνατος έξ άσφυξίας, κατόπιν οιδήματος του λάρυγγος, επί του όποίου ή έντόπισις είναι άρκετά συχνή.

Τά όξέα ταύτα έπεισόδια τής νόσου διαρκούν συνήθως 2-3 ήμέρας, έπακολουθεί δέ περίοδος ήρεμίας, διάρκειας άλλοτε άλλου χρόνου, ήτις δύναται νά κυμαίνεται από άλλγας ήμέρας μέχρις 6 μηνών.

Η νόσος, συνήθως, έμφανίζεται από τής παιδικής ήλικίας, και δή κάτω του δεκάτου έτους. Έν τούτοις, αναφέρεται περίπτωσις, εις την όποίαν 36 συμπτωματολογία τής νόσου ένεφανίσθη διά πρώτην φοράν εις ήλικίαν 36 έτών. Τό ποσοστόν του θανάτου είναι λίαν ύψηλόν, υπολογιζόμενον εις 25% και πλέον.

Ός έκλυτικά αίτια τής νόσου αναφέρονται εις μεγάλην συχνότητα τοπικών τραύμα, ψύχος ή και άπλή πίεσις, κυρίως, τής δερματικής περιοχής. Διό και συνιστάται ιδιαίτερα προσοχή κατά τάς μικροεπεμβάσεις επί τών πασχόντων. Έκτός τών μηχανικών αίτιων, έχουν περιγραφή ως έκλυτικά αίτια ψυχικά stress και άγχος. Τέλος, ιδιαίτέρως εις την παιδικήν ήλικίαν, τά λοιμώδη νοσήματα δύνανται νά συνοδεύωνται υπό άγγειονευρωτικών κρίσεων.

Σημασία τῆς δράσεως τοῦ συμπληρώματος κατὰ τὴν νόσον.

Ἡ καθήλωσις τοῦ συμπληρώματος — C' —, ἥτις κατὰ κανόνα λαμβάνει χώραν κατόπιν ἀντιδράσεως ἀντιγόνου - ἀντισώματος, συμφώνως πρὸς τὰ σημερινὰ δεδομένα (ὄρα σχετικῶς Λ. Κονιαβίτου, *Θεωρία καὶ πράξεις ἐργαστηριακῆς ἐρεῦνης*, τόμος Γ') ἀποτελεῖ ἄλυσον ἀντιδράσεων, ἥτις καταλήγει εἰς τὴν λύσιν τῆς κυτταρικῆς μεμβράνης. Οὕτως, εὐαισθητοποιηθέντα κύτταρα, ἐπὶ τῶν ὁποίων ἔχουν καθηλωθῆ εἰδικὰ ἀντισώματα, δίδουν τὸ ἔναυσμα τῆς ἐνεργοποιήσεως τοῦ C' , δι' ἀγνώστου εἰσέτι μηχανισμοῦ. Τὸ συμπλήρωμα (C'), ὡς γνωστόν, ἀποτελεῖται ἀπὸ 9 ὁμάδας, $C_1, C_2, C_3, C_4, C_5, C_6, C_7, C_8, C_9$ ἢ 11 πρωτεΐνας, δεδομένου ὅτι τὸ C_1 συντίθεται ἐκ τριῶν διαφόρων λευκωμάτων — C_{1a}, C_{1r}, C_{1s} — συγκρατουμένων μεταξύ των ὑπὸ Ca^{++} .

Εἶναι πιθανόν, ὅτι ἡ ἀντίδρασις ἀντιγόνου - ἀντισώματος τροποποιεῖ τὸ ἀντισωματικὸν μόριον οὕτως, ὥστε ἡ πρώτη ὑπόενωσις τοῦ C_1 , τὸ C_{1a} , καθηλοῦται ἐπὶ αὐτοῦ, ἐνεργοποιούσα ἐν συνεχείᾳ τὸ C_{1s} εἰς C_1 ἑστεράσην μέσῳ τοῦ C_{1r} , δι' ἐνζυματικῶ μᾶλλον μηχανισμοῦ. Ἡ C_1 ὑπόενωσις εὐρίσκεται εἰς τὸ πλάσμα ὡς προεστεράση, ἐνεργοποιουμένη δὲ εἰς ἑστεράσην, δρᾷ ἐπὶ τοῦ C_4 καὶ C_2 πρὸς σχηματισμὸν νέου ἐνζύμου, τοῦ $C_{4,2}$ συμπλόκου ἢ κομπερτάσης, ἐνῶ ταυτοχρόνως ἀποσπᾶται ἐκ τοῦ C_2 μορίου πολυπεπτιδίου, μικροῦ μοριακοῦ βάρους. Τὸ τελευταῖον τοῦτο φαίνεται ὅτι ἀνήκει εἰς τὴν ὁμάδα τῶν ἀγγειοκινητικῶν πεπτιδίων.

Ἡ $C_{4,2}$ κομπερτάση, ἐν συνεχείᾳ, δρᾷσα ἐπὶ τοῦ C_3 , διασπᾷ τοῦτο εἰς δύο τμήματα, τὸ $C_{3\beta}$, ὅπερ καθηλοῦται ἐπὶ τῆς κυτταρικῆς μεμβράνης, καὶ τὸ $C_{3\alpha}$, μικροῦ μοριακοῦ βάρους, ὅπερ καλεῖται ἀναφυλατοξίνη καὶ εἶναι τὸ κυρίως ὑπεύθυνον διὰ τὴν ἐλευθέρωσιν Ἰσταμίνης ἐκ τῶν βασηοφίλων κυττάρων τῶν ἰσθῶν, μετὰ ταυτοχρόνου ἐμφανίσεως φαινομένων χημειοταξίας καὶ ἀνοσοπροσκολλησεως (immune - adherence).

Ἐπακολουθεῖ ἡ ἐνεργοποίησις τῶν C_5, C_6 καὶ C_7 πρὸς σχηματισμὸν τοῦ συμπλόκου $C_{5,6,7}$. Ἀπόσπασις μικροῦ μοριακοῦ βάρους πολυπεπτιδίου ἐκ τοῦ C_5 , τοῦ C_{5a} , διαφόρου τοῦ $C_{3\alpha}$, χαρακτηρίζει τὴν δευτέραν ἀναφυλατοξίνη, ἐνῶ τὸ σύμπλοκον $C_{5,6,7}$ ἀποτελεῖ ἔντονον χημειοτακτικὸν ἐρέθισμα διὰ τὰ οὐδετερόφιλα πολυμορφοσπύρηνα.

Τέλος, ἡ καθήλωσις τοῦ C_8 καὶ C_9 ἀπολήγει εἰς λύσιν τῆς κυτταρικῆς μεμβράνης (ὄρα σχῆμα 1), πιθανώτατα δι' ἐνζυματικῆς διασπάσεως τῶν φωσφολιπιδίων ταύτης.

Ἐκ τῶν ἀνωτέρω, κατέστη πλέον σαφές, ὅτι τὰ βιολογικὰ φαινόμενα, τὰ συνοδεύοντα τὰ ἀνοσολογικὰ ἀντιδράσεις, ὀφείλονται ἐν πολλοῖς εἰς τὴν δρᾶσιν τοῦ συμπληρώματος. Ἐναντι τῆς τοιαύτης δράσεως τοῦ ὅλου συμπληρώματος ἔχουν διαπιστωθῆ, μέχρι τῆς στιγμῆς, τρεῖς ἀναστολεῖς, ἀπαντῶντες φυσιολογικῶς, ἥτοι οἱ C_1, C_3 καὶ C_6 ἀναστολεῖς (Pensky, Levy καὶ Lepow

Σ Χ Η Μ Α 1

*Αλληλοδιαδοχή αντιδράσεων κατά την καθήλωση του συμπληρώματος.

EA = Εύκαθαρτακτινική έρυθρά

E* = Έρυθρόν ύστατον υπό λογική έρσει του συμπληρώματος

C₁ - C₉ = Έκψεις του συμπληρώματος

α₁ - α₉ = Έκψεις C, αιματολογικά φρακτικά, έως του C₅. Έτσι C_{5α} παρακρίζει τήν άνοσολευκίνη και C_{5β} τό αιματολογικό φρακτικό τμήμα.

1961, Bokish, Müller - Eberhard και Cochrane 1969). Έξ αυτών ό πρώτος άναστέλλει τήν δρᾶσιν τής C₁ έστεράσης διά στοιχειομετρικής συνδέσεώς του μετά του ένεργοποιηθέντος ένζύμου. Έσχάτως άπεδείχθη ότι αυτός είναι α₂ νευραμινογλυκοπρωτεΐνη (Pensky και Schwick 1969).

Η κληρονομική έλλειψη σύνθεσης ή έλλειψη δρᾶσιν του έν λόγω άναστολέως, ήτοι του C₁A, χαρακτηρίζει τήν νόσον του συγγενούς άγυγειονευρωτικού οίδηματος.

Σχέσις του C_1 αναστολέως πρὸς τὸ συγγενὲς ἀγγειονευρωτικὸν οἴδημα.

Αἱ πρῶται παρατηρήσεις, ὅτι τὸ οἴδημα τῶν πασχόντων ὀφείλεται εἰς παράγοντα κυκλοφοροῦντα ἐντὸς τοῦ πλάσματος, ἐγένοντο ὑπὸ τοῦ Landerman (Landerman et al. 1959, Landerman 1962, Landerman et al. 1962). Οὗτος διεπίστωσεν, ὅτι ὑποδόριος ἔνεσις διαλελυμένου αὐτολόγου ὀροῦ πασχόντων ἐκ τῆς νόσου καὶ ληφθέντος κατὰ τὴν διάρκειαν τῆς κρίσεως, γενομένη κατὰ τὴν περίοδον τῆς ἡρεμίας ἠδύνατο νὰ ὀδηγήσῃ εἰς μεγάλην ἀντίδρασιν διὰ παραγωγῆς οἰδήματος, ἐνίοτε δὲ καὶ εἰς σοβαρὰν κρίσιν τῆς νόσου. Ἐν συνεχείᾳ δὲ διεπίστωσεν, ὅτι οἱ ἀσθενεῖς οὗτοι εἶχον ἠλαττωμένον ποσὸν ἀναστολέως τῆς καλλιкреΐνης ἢ κινινογενάσης καὶ τοῦ λεγομένου PF/dil., (Permeability Factor in diluted plasma), ἤτοι τῶν κυρίων ἐνζύμων τῶν ὑπευθύνων διὰ τὴν διάσπασιν τῶν ἀγγειοκινητικῶν πεπτιδίων ἐκ τοῦ καλλιкреΐνογόνου ἢ προκινινογενάσης.

Ἐσχάτως ἀπεδείχθη, ὅτι ὁ ἀναστολεὺς τῆς C_1 ἑστεράσης (C_1A) δύναται νὰ ἀναστειλῇ ἐπίσης τὴν δρᾶσιν τοῦ C_{1r} , PF/dil., καλλιкреΐνης καὶ τοῦ ἐνεργουποιθέντος παράγοντος Hageman (Ratnoff et al. 1969, Ratnoff 1969, Forbes, Pensky καὶ Ratnoff 1970).

Παρὰ ταῦτα, ἀσθενεῖς ἐκ συγγενοῦς ἀγγειονευρωτικοῦ οἰδήματος οὐδεμίαν διαταραχὴν τῆς πηκτικότητος ἐμφανίζουσι, προφανῶς λόγῳ ὑπάρξεως καὶ ἐτέρου ἀναστολέως πρὸς τὸν αὐτὸν σκοπὸν. Τὸ αὐτό, ἄλλωστε, συμβαίνει καὶ ὅσον ἀφορᾷ εἰς τὴν δρᾶσιν τῆς καλλιкреΐνης, καθόσον λίαν ἐσχάτως ἀπεδείχθη ἡ ὑπαρξίς ἐτέρου ἀναστολέως εἰς τὴν δρᾶσιν αὐτῆς (Harpel 1970 b).

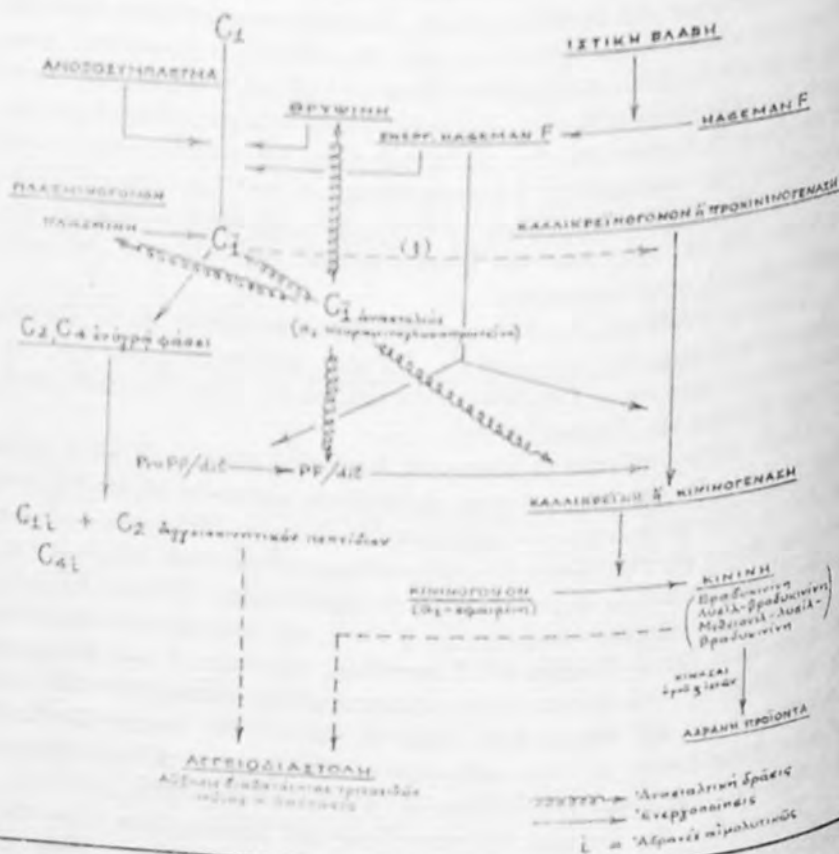
Ἰδιαίτερον ἐνδιαφέρον παρουσιάζει ἡ νόσος, ἀφ' ἑνὸς διότι οἱ πάσχοντες δὲν ἐμφανίζουσι ὀλικὴν ἔλλειψιν τοῦ ἀναστολέως, τοῦ ὁποῦ ἡ τιμὴ ἀνέρχεται εἰς τὸ 20-25 % τοῦ φυσιολογικῶς ἀνευρισκομένου (Hadjiyannaki and Lachmann) καὶ ἀφ' ἑτέρου διότι παρὰ τὸ γεγονός ὅτι ἐνεργὸν ἐλεύθερον ἐνζυμον ἀνευρίσκεται εἰς τὴν κυκλοφορίαν, κυρίως κατὰ τὸν παροξυσμὸν, αἱ ἐκδηλώσεις τῆς νόσου ἐντοπίζονται εἰς μίαν μόνον περιοχὴν.

Σημειωτέον, ὅτι ἀποτελεῖ τὴν μόνην ἴσως κατ' ἐπικρατοῦντα γόνον κληρονομουμένην νόσον, ἣτις ἀφορᾷ εἰς ἑλλιπῆ σύνθεσιν πρωτεΐνης. Ἀπαντες, τουτέστιν, οἱ πάσχοντες εἶναι ἑτεροζυγῶται, οὐδεμία δὲ περίπτωσις ὁμοζυγώτου ἔχει ἀνακοινωθῆ. Κατὰ πᾶσαν πιθανότητα, τιαύτη κατάστασις (ὁμοζυγώτου) δὲν εἶναι συμβατὴ πρὸς τὴν ζωὴν.

Ἡ ἐνεργοποίησις τοῦ C_1 εἰς C_1 ἑστεράσιν σοβεῖ αὐτοκαταλυτικῶς, εὐθὺς ὡς τὸ ποσὸν τοῦ ὑπάρχοντος ἀναστολέως δεσμευθῆ. Δεδομένου δὲ ὅτι ὁ τελευταῖος δρᾷ ἀνασταλτικῶς εἰς τὴν ἐνεργοποίησιν καὶ ἄλλων ἑστερασῶν τοῦ πλάσματος, ἡ κατανάλωσις αὐτοῦ εἶναι δυνατόν νὰ ἐπισυμβῇ καὶ μὲσφ' ἄλλων ὁδῶν, ὡς λεπτομερῶς ἐν τῷ σχήματι 2 ἀναφέρεται.

Σ Χ Η Μ Α 2

Όδοι ενεργοποιήσεως C_1 έστεράσης και σχέσις ταύτης και του άναστολέως της μετά τών συστημάτων τών άγγειοκινητικών πεπτιδίων της πήξεως και της Ινωδολυσίας.

Έξ άλλου, in vitro ή ενεργοποιήσις της C_1 έστεράσης έπιτυγχάνεται:

- δι' αντίδράσεως μετά συμπλέγματος αντιγόνου - αντίσώματος.
- διά της δράσεως πρωτεολυτικών ένζύμων, ώς πλασμίνης και θρυψίνης, ή παράγοντος Hageman (Ratnoff and Naff, 1967, Donaldson 1968).
- διά προσθήκης εις τόν όρόν, υπό καταλλήλους συνθήκας, ενεργοποιηθείσης C_1 έστεράσης (Lepow, Naff and Pensky 1965).

Φαίνεται, ότι διάφορα αίτια είναι ούτως ικανά να δεσμεύσουν τό υπάρχον ποσόν του άναστολέως τοπικώς και έκείθεν να δώσουν έναυσμα ενεργοποιή-

σεως του ένζυμου. Το τελευταίον τούτο, το ενεργοποιηθέν δηλονότι ένζυμον, εις την υγράν φάσιν δρᾷ ἐκλεκτικῶς ἐπὶ τοῦ C_4 καὶ C_2 , ἅτινα ἐν ἀπουσίᾳ προφανῶς καταλλήλου ὑποδοχέως (ὡς εἶναι ἡ κυτταρική μεμβράνη) περιπίπτουν εἰς ἀνεργὸν αἰμολυτικῶς μορφήν. Εἰς αὐτὴν ἀκριβῶς τὴν φάσιν ἀπεδείχθη, ὅτι ἐκ τοῦ C_2 ἀποσπᾶται πολυπεπτίδιον μὲ ἰδιότητος βραδυκινίνης (Donaldson et al. 1969, Klemperer, Rosen, Donaldson 1969).

Ἐὰν καὶ κατὰ πόσον αὐτὸ καὶ μόνον εἶναι ὑπεύθυνον διὰ τὰ ὀξέα ἐπεισόδια τῆς νόσου εἶναι εἰσέτι ἄγνωστον. Κατὰ πᾶσαν ὅμως πιθανότητα λαμβάνουν χώραν ἐκλεκτικῶς καὶ ἄλλαι βιοχημικαὶ ἀντιδράσεις (ἔρα σχῆμα 2), ὑπεύθυνοι διὰ τὴν δημιουργίαν τοῦ οἰδήματος. Ἐν τούτοις, εἶναι γεγονός ἀναμφισβήτητον, ὅτι τὸ C' εἶναι τὸ σύστημα ἐκεῖνον, ὑπερ ἀποτελεῖ τὸν συνθετικὸν κρίκον μεταξὺ τῆς αἰτίας καὶ τῆς ἐκρήξεως τῆς νόσου.

Ἐργαστηριακὴ διάγνωσις τοῦ συγγενοῦς ἀγγειονευρωτικοῦ οἰδήματος.

Κατὰ τὴν περίοδον τῆς ἐξάρσεως τῆς νόσου δ ὅ ο εἶναι τὰ κύρια ἐργαστηριακὰ εὐρήματα:

1. Λίαν ἠλαττωμένους τίτλους συμπληρώματος.
2. Ἐλευθέρα C_1 ἑστεράση εἰς τὸν ὄρν τοῦ αἵματος.

Ἐν ὀλίγοις (διὰ λεπτομερείας μεθόδων προσδιορισμοῦ αὐτῶν ἔρα Α. Κονιαβίτου, Θεωρία καὶ πρᾶξις ἐργαστηριακῆς ἐρεύνης, τόμος Γ'), ὁ μὲν τίτλος τοῦ συμπληρώματος ἐλέγχεται διὰ 50 % αἰμόλυσιν ἐπὶ εὐαίσθητοποιηθέντων ἐρυθρῶν προβάτου, ἡ δὲ ἀνίχνευσις τῆς C_1 ἑστεράσης ἐπιτυγχάνεται ἐκ τῆς δράσεως αὐτῆς ἐπὶ συνθετικῶν ἐστέρων καὶ ἰδιαιτέρως τοῦ acetyl - tyrosine - ethyl ester (ATE). Ἡ τελευταία ἀντίδρασις δύναται νὰ ἐλεγχθῇ δι' ἐπιδάσεως εἰς 37° τοῦ ὑπὸ ἐξέτασιν ὁροῦ μετὰ τοῦ ἀνωτέρω ὑποστρώματος. Ἡ βαθμιαία ἐλάττωσις τοῦ pH εἶναι ἐνδεικτικὴ καὶ ὀφείλεται εἰς τὴν ἀπελευθέρωσιν ὀξέος ἐκ τῆς δράσεως τῆς ἑστεράσης ἐπὶ τοῦ ἐστέρος. Ὁ τοιοῦτος ἐλεγχος ἐπιτυγχάνεται λίαν ἱκανοποιητικῶς διὰ τῆς χρησιμοποίησης τοῦ αὐτομάτου pH-στάτου (Radiometer-Copenhagen) ἔνθα ἡ ἐξουδετέρωσις τῶν H^+ δι' ἰσχυρᾶς βάσεως OH^- καταγράφεται ἐπὶ χάρτου αὐτομάτως (εἰκὼν 1). Ἐπὶ ὑπάρξεως ἐλευθεροῦ ἐνζύμου εἰς τὸν ὄρν ἡ ἀντίδρασις ἄρχεται μετ' ὀλίγα λεπτά (εἰκὼν 1γ). Ἀντιθέτως, ἐπὶ ὁροῦ ἐκ φυσιολογικοῦ ἀτόμου οὐδεμία ἀντίδρασις παρουσιάζεται. Ἐὰν εἰς αὐτὸν προστεθῇ, κατὰ ταχτὰ χρονικὰ διαστήματα, μικρὸν ποσὸν C_1 , ἦτοι δραστηριοποιηθείσης ἑστεράσης, παρασκευασθείσης διὰ τῆς μεθόδου τῶν Nelson et al. (1966), ἐπέρχεται ἔνωσις τοῦ εἰς τὸν ὄρν τοῦ φυσιολογικοῦ αἵματος κυκλοφοροῦντος ἀναστολέως ὑπὸ τῆς προστεθείσης ἐνεργοῦ ἑστεράσης, ὀδηγοῦσα σταδιακῶς

ΕΙΚΩΝ 1

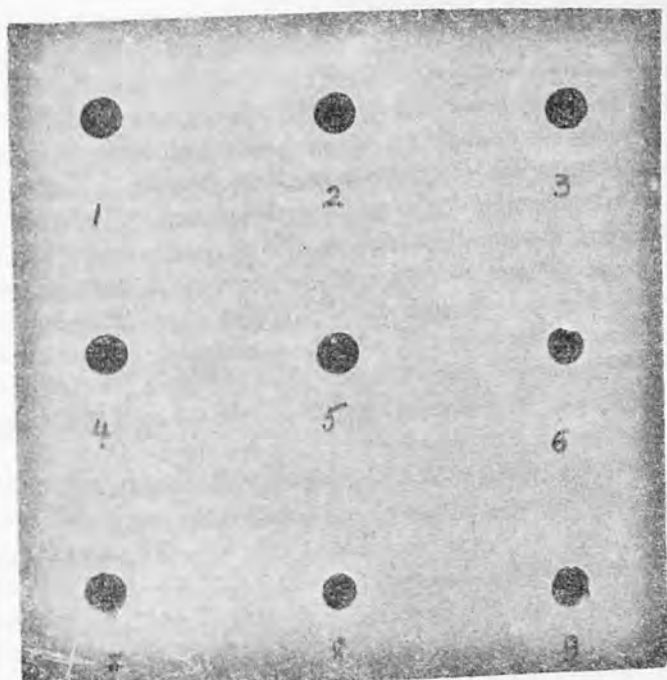

εις την πλήρη δέσμευσιν τούτου, ητις υποσημαίνεται δια της έναρξεως της αντιδράσεως της εστεραλώσεως (εικὼν 1α). Δια της ίδιας τεχνικῆς ὁδὸς ἐκ πάσχοντος, ἀλλ' εὐρισκομένου εἰς περίοδον ἡρεμίας, ἀπαιτεῖ πολὺ ὀλιγώτερον ποσὸν C_1 εστεράσεως διὰ τὴν έναρξιν τῆς αντιδράσεως παρ' ὅσον ὁ ὁρὸς φυσιο-λογικοῦ ἀτόμου (εικὼν 1β). Δια τοῦ τρόπου τούτου εἶναι δυνατὴ ἡ κατὰ προσέγγισιν ἐνζυματικὴ ἐκτίμησις τοῦ ἀναστολέως, ὅστις ἐλλείπει παντελῶς, διὰ τῆς ἐν λόγῳ ἀνίχνευσεως, ἐπὶ τῶν ἐξάρσεων τῆς νόσου.

Ἐκτὸς τῆς ἀνωτέρω ἐρεῖνης εἶναι ἀπαραίτητος καὶ ὁ ἀντιγονικός ἐ-λεγχος. Οὗτος ἀφορᾷ εἰς τὴν ἀνίχνευσιν τοῦ ἀναστολέως δι' εἰδικὸν ἀντι-ὄρου διὰ διπλῆς ἀνοσοδιαχύσεως ἐπὶ τῇ βάσει τῆς τεχνικῆς τῶν Mancini, Carbonara καὶ Heremans 1965 (βρα Α. Κονιαβίτου, Θεωρία καὶ πράξις ἐργαστηριακῆς ἐρεῖνης, τόμος Γ').

Κατ' αὐτὴν, ἐπὶ ὑαλίνων πλακῶν μετὰ εἰδικοῦ ἄγαρ, ἐντὸς τοῦ ὁποῦ ἐνσωματοῦται εἰδικὸς ἀντι-ὄρὸς, ἀφίεται νὰ διαχυθῇ ὁ ὑπὸ ἐξέτασιν ὄρὸς, ἐπὶ 48 ὥρας. Μετὰ τὴν πάροδον τοῦ χρόνου τούτου, περίξ τοῦ σημείου τῆς προσθήκης τοῦ ὄρου ἐμφανίζεται κύκλος ἰζηματίνης, τοῦ ὁποῦ το μέγεθος εἶναι ἀνάλογον τοῦ ποσοῦ τοῦ ὑπάρχοντος ἀντιγόνου (C_1A) (βρα εἰκὼνα 2). Ἐκ τῆς συγκρίσεως τοῦ ποσοῦ τοῦ ἀναστολέως φυσιολογικοῦ ἀτόμου, λαμβανόμενου ὡς 100 %, καθορίζεται ἡ ἐπὶ τοῖς % ἀναλογία αὐτοῦ εἰς τὸν ὑπὸ ἐξέτασιν ὄρον. Δια τοῦ τρόπου τούτου ἐπιτυγχάνεται ὁ ἀκριβῆς προσδιορισμὸς ἐξέτασιν ὄρον. Δια τοῦ τρόπου τούτου ἐπιτυγχάνεται ὁ ἀκριβῆς προσδιορισμὸς τοῦ ἀναστολέως καὶ κατὰ τὴν φάσιν τῆς ἐξάρσεως τῆς νόσου, καθ' ἣν ὁ ἐνζυ-ματικός προσδιορισμὸς δὲν δύναται νὰ καθορίσῃ τὸ ποσὸν αὐτοῦ, λόγῳ τῆς παρουσίας τοῦ ἐνεργοῦ ἐνζύμου. Κατὰ κανόνα, ἐπὶ τῶν ἐξάρσεων, ὁ ἀντιγο-νικός ἐλεγχος τοῦ ἀναστολέως εὐρίσκεται χαμηλότερος παρόσον ἐπὶ τῆς φά-σεως ἡρεμίας τῆς νόσου. Τοῦτο δὲν ἀποτελεῖ ἐκπληξιν, δεδομένου ὅτι τὸ συμ-πλεγμα «ἀναστολέως - C_1 εστεράση» ἀπομακρύνεται ταχέως τῆς κυκλοφο-ρίας. Αὐταπόδεικτον δὲ καθίσταται, ἐκ τῶν δύο τούτων μεθόδων καθορισμοῦ τοῦ ἀναστολέως (ἐνζυματικῆς καὶ ἀντιγονικῆς), τὸ γεγονός, ὅτι τὸ ἐνεργόν τμήμα τοῦ μορίου τοῦ ἀναστολέως δὲν εὐρίσκεται εἰς τὸ αὐτὸ σημεῖον μετὰ τοῦ καθορίζοντος τὰς ἀντιγονικὰς ιδιότητας αὐτοῦ. Δια τὸν λόγον ἀκριβῶς

ΕΙΚΩΝ 2

τοῦτον ὁ ἀναστολέυς δύναται νὰ ἀνιχνευθῆ διὰ τοῦ εἰδικοῦ ἀντισώματος, καίτοι δεσμευμένος, κατὰ τὴν φάσιν τῆς ἐξάρσεως, ὑπὸ τοῦ ἐνεργοῦ ἐνζύμου.

Κατὰ τὴν περίοδον τῆς φάσεως τῆς ἡρεμίας, κατόπιν τῶν ἀνωτέρω, αἱ ἐργαστηριακαὶ ἔρευναι δίδουν τὰ ἀκόλουθα ἀποτελέσματα :

1. Ὁ τίτλος τοῦ συμπληρώματος εὐρίσκεται ἠλαττωμένος.

2. Τὸ ποσὸν τοῦ ἀναστολέως εἶναι ἠλαττωμένον ἐνζυματικῶς καὶ ἀντιγονικῶς, κυμαινόμενον, κατὰ κανόνα, μεταξύ 20-25 % τοῦ φυσιολογικοῦ.

Ἐκ τῆς ἡμετέρας πείρας, ὁ ἀνωτέρω ἔλεγχος τοῦ ἀναστολέως, ἦτοι ὁ ἐνζυματικὸς καὶ ὁ ἀντιγονικὸς, ἀποτελεῖ τὸν πλέον ἱκανοποιητικὸν καὶ ἐνδε-
δειγμένον τρόπον τῆς ἐργαστηριακῆς διαγνώσεως τῆς νόσου.

Κατ' ἐπέκτασιν, ὁ ἔλεγχος τῶν C_4 καὶ C_2 ἐνώσεων τοῦ C' τοῦ πάσχοντος, εἴτε διὰ τῆς ἀναζητήσεως τῆς αἰμολυτικῆς ἱκανότητος εἴτε διὰ τοῦ ἀντιγονικοῦ προσδιορισμοῦ αὐτῶν, τῇ χρήσει εἰδικῶν ἀντι- C_2 καὶ C_4 ὀρῶν, ἀποτελεῖ ἐπιβοθητικὸν στοιχεῖον, οὐχὶ ὁμως παθογνωμονικὸν εὐρημα. Συνήθως, κατὰ μὲν τὰς ἐξάρσεις τῆς νόσου ὁ τίτλος ἀμφοτέρων εἶναι πολὺ χαμηλὸς ἢ καὶ μὴ ἀνιχνεύσιμος, κατὰ δὲ τὴν περίοδον ἡρεμίας ὑπολείπεται συνήθως τοῦ φυσιο-

λογικού (Hadjiyannaki and Lachmann 1971).

Εσχάτως υπό του Harpel (1970 α) άνακοινώθη χρωματογραφική μέθοδος άναγνώσεως του ποσού του $C_{12}A$. Το μειονέκτημα ταύτης έγκειται εις το γεγονός, ότι είναι άφ' ενός άδύνατος ή εκτίμησις έλευθέρας έστεράσης εις τόν όρόν επί παροξυσμού και άφ' έτέρου άνευ ούσιαστικής βοήθειας επί των περιπτώσεων της Β παραλλαγής, τουτέστιν επί των άσθενών μετά φυσιολογικού ποσού κυκλοφορούντος άναστολέως, άλλ' άδρανούς.

Πλέον βιανοποιητική της άνωτέρω χρωματογραφικής μεθόδου φαίνεται ή υπό των Fong, Good και Gewurtz άνακοινωθείσα έσχάτως (1970), καθ' ήν ή λίαν άπότομος πτώσις του τίτλου του συμπληρώματος, κατόπιν άραιώσεως του όρου εις ρυθμιστικόν ήμισίαις της φυσιολογικής ιοντικής ισχύος και pH, θεωρείται λίαν χαρακτηριστική των πασχόντων εκ συγγενούς άγγειο-νευρωτικού οιδήματος, ιδίως επί των περιόδων της ήρεμίας, έν συγκρίσει πρός φυσιολογικά άτομα. Η πτώσις αυτή του συμπληρώματος όφείλεται και επί ένεργοποίησιν της C_1 έστεράσης, ήτις είναι γνωστόν ότι συμβαίνει εις την αύτης άλλωστε στηρίζεται και ή μέθοδος της παρασκευής της. Ούτως, εις πάσχοντα εκ Σ.Α.Ο ή πτώσις του τίτλου θά είναι πολύ μεγαλύτερα του φυσιολογικού, διότι ή άραίωσις του όρου 1 : 5, διά του μικροτέρας ιοντικής ισχύος ρυθμιστικού, είναι άρκετή διά την ένεργοποίησιν της έστεράσης ως εκ του μικροτέρου ποσού του άναστολέως ή του άνενεργού τοιούτου, ένώ επί των φυσιολογικών άτόμων ή σοβούσα πτώσις θά είναι άπλώς άνάλογος της άραιώσεως του όρου και ούχι της ένεργοποίησεως του ένζύμου.

Θεραπεία.

Παρά την μεγάλην ποικιλίαν των χρησιμοποιηθέντων κατά καιρούς θεραπευτικών μέσων εις πάσχοντα εκ συγγενούς άγγειονευρωτικού οιδήματος, φαίνεται ότι πλέον ένδεδειγμένη είναι ή ακόλουθος όδός:

(α) Έγκαιρος διάγνωσις της νόσου, εις τρόπον ώστε, επί λαρυγγικού κυρίως οιδήματος, νά έφαρμοσθ ή τó δυνατόν συντομώτερον τραχειοτομή.

(β) Μετάγγισις λίαν προσφάτου πλάσματος κατά την περίοδον των όξέων έπεισοδίων (Pickering et al. 1969) έχει δώσει μέχρι στιγμής καλά αποτελέσματα. Η μόνη θεωρητική αντίρρησις της μεταγγίσεως του πλάσματος, χωρίς όμως έν τή πράξει νά έχη συμβή και δημοσιευθ ή, είναι ή χορήγησις διά του πλάσματος και του καταλλήλου ύποστρώματος και ή παροδική έξ αυτής έπίδεινωσις της συμπτωματολογίας.

(γ) Κατά τά μεσοδιαστήματα της ήρεμίας, τά καλύτερα μέχρι της στιγμής αποτελέσματα έχει δώσει μόνον ή χορήγησις ε-άμινοκαπροϊκού όξέος (Champion - Lachmann 1969, Nilsson, Andersen, Björkmann 1965). Ός γνωστόν, τó ε-άμινοκαπροϊκόν όξύ αποτελεί άνασταλτικόν της ένωδολύ-

σεως, χορηγούμενον πρὸς ἀποφυγὴν αἱμορραγιῶν εἰς ἐπεμβάσεις ἐπὶ προστάτου καὶ ἐνίοτε ἐπὶ μεταμοσχεύσεων ἥπατος. Ἐν προκειμένῳ φαίνεται ὅτι τὸ ε-ἀμινοκαρποϊκὸν ὀξύ ἀντικαθιστᾷ τὴν ἀνασταλτικὴν δρᾶσιν τοῦ C_1A , δεδομένου ὅτι δὲν προλαμβάνει ἰκανοποιητικῶς τὴν ἐνεργοποίησιν τῆς C_1 ἐστεράσης ἀπὸ ἀνοσο-συμπλέγματα, ἐνῶ ἀντιθέτως εἶναι σημαντικὴ ἡ ἀναχαιτίσις τῆς αὐτοκαταλυτικῆς ἐνεργοποιήσεως, λαμβανούσης χώραν κατόπιν προσθήκης εἰς τὸν ὄρον προ-ἐνεργοποιηθείσης C_1 ἐστεράσης (Hadjiyannaki and Lachmann 1971, Spooner et al. 1966).

Ὁ θεωρητικὸς κίνδυνος τῆς ἠϋξημένης, ἐκ τῆς χορηγήσεως αὐτοῦ, ἐνδαγγειακῆς θρομβώσεως, δὲν φαίνεται νὰ ὑφίσταται, δεδομένου ὅτι οὐδεμία τοιαύτη ἐπιπλοκὴ ἔχει ἀναφερθῆ εἰς ἀσθενεῖς, εὐρισκόμενους ἤδη ἀπὸ διετίας ὑπὸ τὴν ἀνωτέρω θεραπευτικὴν ἀγωγὴν.

Ἐπίκρισις.

Τὸ ἰδιάζον τῆς νόσου τόσον ἀπὸ ἀπόψεως παθογενείας, ὅσον καὶ ἀπὸ ἀπόψεως ἐκδηλώσεως, ἔχει καταστήσει ταύτην λίαν ἐνδιαφέρουσαν ἀπὸ γενετικῆς καὶ ἀνοσοβιοχημικῆς πλευρᾶς.

Ἐπικρατῶν γόνος, ἐκδηλούμενος διὰ μειωμένης συνθέσεως ἢ λειτουργικότητος τοῦ C_1A , ἀποτελεῖ, ὡς ἀνεφέρθη, τὴν κληρονομικὴν ἀνωμαλίαν, τῆς ὁποίας αἱ δύο παραλλαγὴ φαίνεται ὅτι δὲν δύνανται νὰ συνυπάρχουν εἰς τὴν αὐτὴν οἰκογένειαν.

Ἀξιοσημείωτον εἶναι τὸ γεγονὸς τῆς μὴ ὑπάρξεως ὁμοζυγώτου ἀσθενοῦς, καὶ ἄξιον ἐν προκειμένῳ ἐρεῦνης εἰς περιπτώσεις ἀπωλείων τοῦ κυήματος, καὶ ἰδίᾳ κατὰ τοὺς τρεῖς τελευταίους μῆνας τῆς ἐγκυμοσύνης, ἐπὶ γυναικῶν μὲ ὑποπτον ἀπὸ τῆς πλευρᾶς ταύτης κληρονομικόν.

Τὸ συγγενὲς ἀγγειονευρωτικὸν οἴδημα ἀποτελεῖ τὴν πρώτην ἀνακαλυφθεῖσαν νόσον, ἣτις ἀποκλειστικῶς ὀφείλεται εἰς ἀνεπαρκῆ σύνθεσιν ἢ δρᾶσιν κυκλοφοροῦντος ἐνζύμου καὶ δὴ τοῦ συστήματος τοῦ συμπληρώματος.

Εἶναι ἀξιοσημείωτον καὶ χαρακτηριστικόν τὸ γεγονὸς, ὅτι ὅσον βαθύτερον εἰσδύει ἡ ἔρευνα εἰς τὰ βιολογικὰ συστήματα, τόσον περισσότερον καταδεικνύεται ἡ ἀλληλεξάρτησις καὶ ἀλληλεπίδρασις τοῦ συνόλου τῶν βιολογικῶν λειτουργιῶν. Εἰδικῶς, ἐν προκειμένῳ, ἡ λεπτομερὴς ἔρευνα ἐπὶ τοῦ φυσιολογικῶς κυκλοφοροῦντος ἀναστολέως τῆς C_1 ἐστεράσης καταδεικνύει σαφῶς τὴν ἀλληλεπίδρασιν τεσσάρων βιολογικῶν συστημάτων, ἐκ τῶν βασικῶν τοιούτων, ἥτοι τῶν τοῦ συμπληρώματος, τῶν ἀγγειοκινητικῶν πεπτιδίων, τῆς πήξεως καὶ τῆς ἰνωδολυσίας.

Διαγνωστικῶς, ἡ νόσος δὲν ἀποτελεῖ πλέον πρόβλημα, δεδομένου ὅτι τὰ εὑρήματα ἐξ αὐτῆς, εὐρισκόμενα ἐν ἀπολύτῳ συμφωνίᾳ ἐκ τῶν διαφόρων Διεθνῶν Κέντρων, εἶναι λίαν ἀξιόπιστα. Δοθέντος δὲ ὅτι ἀφ' ἐνὸς ἡ νόσος

χαρακτηρίζεται από λίαν ύψηλόν ποσοστόν θανάτου και άφ' ετέρου ότι είναι δυνατή ή διάγνωση ταύτης πρακτικώς μετά τὸ πρῶτον ἔτος τῆς ζωῆς, καθίσταται σήμερον ἐπιβεβλημένους ἡ ἐλαγχος ταύτης εἰς οἰκογενείας εἰς τὰς ὁποίας ἀναφέρονται συχνά παριστατικά ἀγγειονευρωτικῶν οἰδημάτων.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

- Alper, C. A., Rosen, F. S., Pensky, J., Klempner, M. R. and Donaldson, V. H., *Heterogeneity of genetic variants in Hereditary Angioneurotic Edema* (Abstract 9). «J. Clin. Invest.», 49, 3a, 1970.
- Becker, E. L., *The relation of complement to other systems*, «Proc. Roy. Soc. B.», 173, 383, 1969.
- Bokisch, V. A., Müller-Eberhard, H. J. and Cochran, C. G., *Isolation of a fragment (C3a) of the third component of human complement containing anaphylatoxin and hemolytic activity and description of an anaphylatoxin inactivator in human serum*, «J. Exp. Med.», 129, 1109, 1969.
- Champion, R. H. and Lachmann, P. J., *Hereditary angio-edema treated with L-lysine*, «Brit. J. Derm.», 81, 763, 1969.
- Donaldson, V. H., *Serum inhibitor of C1 esterase in health and disease*, «J. Lab. Clin. Med.», 68, 369, 1966.
- Donaldson, V. H., *Mechanism of activation of C1 esterase in hereditary angioneurotic edema in vitro. The role of Hageman factor, a clot promoting agent*, «J. Exp. Med.», 127, 411, 1968.
- Donaldson, V. H. and Evans, R. R., *A biochemical abnormality in hereditary angioneurotic edema: absence of serum inhibitor of C1 esterase*, «Amer. J. Med.», 35, 37, 1963.
- Donaldson, V. H. and Rosen, F. S., *Action of complement in hereditary angioneurotic edema of C1 esterase*, «J. Clin. Invest.», 43, 2204, 1964.
- Donaldson, V. H., Ratnoff, O. D., Dias Da Silva, W. D. and Rosen, F. S., *Permeability increasing activity in hereditary angioneurotic edema plasma. Mechanism of formation and partial characterization*, «J. Clin. Invest.», 48, 642, 1969.
- Fong, J. S. C., Good, R. A. and Gewurtz, A., *A simple diagnostic test for hereditary angioneurotic edema*, «J. Lab. Clin. Med.», 75, 839, 1970.
- Forbes, C. D., Pensky, J. and Ratnoff, O. D., *Inhibition of activated Hageman factor thromboplastin antecedent by purified serum C1 inactivator*, «J. Lab. Clin. Med.», 76, 809, 1970.
- Hadjiyannaki, Kater. and Lachmann, P. J., *Hereditary Angioneurotic Edema: A review with particular reference to pathogenesis and treatment*, «J. Allergy», 2, 1971.
- Klempner, M. R., Rosen, F. S. and Donaldson, V. H., *A polypeptide derived from the second component of human complement (C2) which increases vascular permeability* (Abstract 142), «J. Clin. Invest.», 48, 44a, 1969.
- Κονιαβίτης, Γ. «Αγγλ. Θεωρία και πράξις τῆς ἐγγαστριδιακῆς ἐγγύνης, τόμος Γ'», 1971.
- Landerman, N. S., Becker, E. L., Ratchliffe, H. G., Darris, M. J. and Karnis, E. J., *Increased activity of plasma permeability factor in familial angioneurotic edema*, «Clin. Rev.», 7, 139, 1959.

- Landerman, N. S., Webster, N. E., Becker, E. L. and Ratcliffe, H. E., *Hereditary angioneurotic edema. II. Deficiency of inhibitor for serum globulin permeability factor and for plasma kallikrein*, «J. All.» 33, 370, 1962.
- Lepow, I. H., Naff, G. B. and Pensky, J., *C₁ activation and C_{1a} inhibitor*, in «Complement GIBA symposium», «J. & A. Churchill», 74, 1965.
- Mancini, G., Carbonara, A. O. and Heremans, J. F., *Immunochemical quantitation of antigens by single radial immunodiffusion*, «Immunochem.», 2, 235, 1965.
- Mayer, M. M. and Kabat, E. A., *Experimental Immunochemistry*, edited by Charles C. Thomas, U.S.A., p. 135, 1961.
- Milton, J. L., *On giant urticaria*, «Edinburgh Med. J.», 22, 513, 1876-1877.
- Nelson, R. A. Jr. and Biro, C.E., *Complement components of a haemolytically deficient strain of rabbits* «Immunol.», 14, 527, 1968.
- Nelson, R. A. Jr., Jensen, J., Gigli, I. and Tamuro, N., *Methods for the separation, purification and measurement of nine components of haemolytic complement in guinea-pig serum*, «Immunochem.», 3, 111, 1966.
- Nilsson, I.N., Anderson, L. and Björkman, S.E., *Epsilon-aminocaproic acid (EACA) as a therapeutic agent. Based on 5 years Clinical experience*, «Acta Med. Scand.», Suppl., 448, 1, 1965.
- Osler, N., *Hereditary Angioneurotic Edema*, «Amer. J. Med. Sci.», 95, 362, 1888.
- Pensky, J., Levy, L. R. and Lepow, I. H., *Partial purification of a serum inhibitor of C₁ esterase*, «J. Biol. Chem.», 236, 1674, 1961.
- Pensky, J. and Schwick, H. G., *Human serum inhibitor of C₁ esterase: identity with alpha₂-Neuraminoglycoprotein*, «Science», 163, 698, 1969.
- Pickering, R. J., Kelly, J. R., Good, R. A. and Gwurtz, H., *Replacement therapy in Hereditary Angioneurotic edema. Successful treatment of two patients with fresh frozen plasma*, «Lancet», i, 326, 1969.
- Quincke, H., *Über akutes umschriebenes Hautödem*, «Monatshfte Prakt. Derm.», 1, 129, 1882.
- Ratnoff, O. D., *Some relationships among hemostasis fibrinolytic phenomena, immunity and the inflammatory response. (Hereditary angioneurotic edema p. 183)*, «Adv. Imm.», 10, 145, 1969.
- Ratnoff, O. D. and Naff, G. B., *The conversion of C₁s to C₁ esterase by plasmin and trypsin*, «J. Exp. Med.», 125, 337, 1967.
- Ratnoff, O. D., Pensky, J., Ogston, D. and Naff, G. B., *The inhibition of plasmin, plasma kallikrein, plasma permeability factor and the C_{1r} subcomponent of the first component by serum C₁ esterase inhibitor*, «J. Exp. Med.», 129, 315, 1969.
- Rosen, F. S., Charache, P., Pensky, J. and Donaldson, V. H., *Hereditary angioneurotic edema: Two genetic variants*, «Science», 148, 952, 1965.
- Spaulding, W. B., *Methyltestosterone therapy for hereditary Episodic Edema (Hereditary Angioneurotic edema)*, «Arch. Inter. Med.», 53, 739, 1960.
- Spooner, R. L., Coombs, R. R. A., Dingle, J. T. and Fell, H. B., *Effect of hydrocortisone and e-aminocaproic acid on immune cytotoxicity in vitro*, «Int. Arch. Allergy», 30, 231, 1966.
- Strubing, P., *Über acutes (angioneurotisches) Edema*, «Zeitschr. f. Klin. Med.», 2, 381, 1885.
- Taylor, F. B. Jr. and Fudenberg, H., *Inhibition of the C₁ component of complement by aminoacids*, «Immunol.», 7, 319, 1964.

εις την νεφρολιθίαν ούδεποτε πρέπει να αφαιρηται ὁ νεφρός, ἀλλὰ μόνον ὁ λίθος, διότι διὰ τῆς νεφρεκτομῆς δὲν ἴεται ἡ νεφρολιθίασις, ἀλλὰ τουναντίον σχηματίζεται βραδύτερον ἕτερος λίθος εἰς τὸν ἑναπομείναντα νεφρὸν.

Μετὰ τὴν ἀνωτέρω νεφροτομήν καὶ διασωλήνωσιν τοῦ νεφροῦ, ἡ ποσότης τῶν διὰ τῆς διασωλήνώσεως ἀπεκκρινόμενων οὐρῶν δὲν ὑπερέβαινε τὰ 150-100 κυβικὰ ἑκατοστόμετρα κατὰ 24 ὥρων. Ἡ ποσότης δ' αὕτη ἠλαττώθη βαθμηδὸν μέχρι ὀλίγων σταγόνων τὴν ἡμέραν, ἐνῶ ὁ προεγχειρητικὸς καθητηριασμὸς εἶχε δείξει τὴν τελείαν ἀπόφραξιν τοῦ συστοίχου οὐρητήρος. Ὁ σωλὴν ἀφαιρεῖται μετὰ τὸν 2ον μῆνα, καὶ παραμένει συρίγγιον, ἐξ οὗ ἐξέρχονται ὀλίγαι σταγόνες οὐρῶν.

Μετεγχειρητικῶς ἐπαναλαμβάνονται αἱ λειτουργικαὶ ἐξετάσεις τῶν νεφρῶν διὰ τῆς χρωματοκυστεοσκοπήσεως καὶ διὰ τῆς οὐρογραφίας καὶ παρατηροῦνται τὰ αὐτὰ ἀποτελέσματα, ὅπως πρὸ τῆς ἐγχειρήσεως, τοῦτέστι νεφρική λειτουργία φυσιολογικὴ δεξιὰ καὶ τελείως ἐλλείπουσα ἀριστερά. Ὁ καθητηριασμὸς τοῦ ἀριστεροῦ οὐρητήρος εἶναι καὶ πάλιν ἀδύνατος, τοῦ καθητηριου μὴ δυναμένου νὰ εἰσαχθῇ περισσότερον τῶν 2 ἑκατοστομέτρων ἐντὸς τῆς οὐρητήρος. Ἡ ἀκτινογραφία τοῦ ἀριστεροῦ νεφροῦ, μετ' ἔγχυσις ἐντὸς τῆς κοιλότητός του διὰ τοῦ σωλήνος διαλύματος βρωμιούχου νατρίου 10%, δεικνύει ὄσειδῃ σκιάν, μεγέθους $7 \times 3,5$ ἑκατοστῶν, ἐδραζομένην ἐπὶ τῆς μεταξὺ τῆς 12ης πλευρᾶς καὶ τῆς ἐγκαρσίας ἀποφύσεως τοῦ 3ου ὀσφυϊκοῦ. Ἡ σκιά αὕτη παρουσιάζει ἐπέκτασιν πρὸς τὰ ἄνω καὶ ἔσω, πρὸς τὴν ὀπισθίαν γωνίαν τῆς 12ης πλευρᾶς, δευτέραν δ' ἐπέκτασιν πρὸς τὰ ἄνω καὶ 6 ἐπεκτάσεις πρὸς τὰ ἔξω. Ὁ ἄρρωστος ἐπιστρέφει εἰς τὴν Κρήτην τὸν Ὀκτώβριον τοῦ 1946 μετ' ἀριστερὸν ὀσφυϊκὸν συρίγγιον, ἐξ οὗ ρέουν σταγόνες οὐρῶν τὴν ἡμέραν, καὶ μετ' δεξιὸν νεφρὸν ὅστις φαίνεται φυσιολογικῶς.

1. Πρῶτος παροξυσμὸς ἀνουρίας.

Μετὰ παρέλευσιν 6 μηνῶν ἀπὸ τῆς ἀναχωρήσεως ἐκ τοῦ νοσοκομείου, ὁ ἄρρωστος παραπονεῖται διὰ δεξιῶν νεφρικῶν κολικῶν, ἐπαναλαμβανόμενον κατὰ περιόδους καὶ συνοδευόμενον ὑπὸ πυρετοῦ, κυμαινομένου μεταξὺ 38° - 39° . Τὸν Μάρτιον τοῦ 1948, ἦτοι μετὰ παρέλευσιν δύο ἐτῶν ἀπὸ τῆς χειρουργικῆς ἐπεμβάσεως, κατὰ τὴν διάρκειαν ἐνός τῶν δεξιῶν νεφρικῶν κολικῶν, ὁ ἄρρωστος παρετήρησεν, ὅτι τὰ διὰ τῆς οὐρήθρας ἐξερχόμενα οὐρα ἠλαττοῦντο βαθμηδὸν καὶ ἔφθασαν μέχρι τελείας ἀνουρίας τὴν 10ην Μαρτίου 1948. Ταυτοχρόνως δὲ ὁ ἄρρωστος αἰσθάνεται πόνους κατὰ τὴν ἀριστερὰν ὀσφυϊκὴν χώραν μετ' τὸ συρίγγιον καὶ ὅτι εὐθὺς ἀπὸ τῆς 1ης ἡμέρας τῆς ἀνουρίας ὁ ἐπίδεσμος ὑγραίνεται περισσότερον ἐκ τῶν οὐρῶν καὶ ἦτο ὑποχρεωμένος νὰ τὸν ἀλλάζῃ δις ἢ τρίς τῆς ἡμέρας, ἐνῶ πρότερον ἠλλάζε τοῦτον ἀνὰ τριήμερον. Διὰ

τοῦτο εἰσάγεται ἐκ νέου τὴν 22αν Μαρτίου 1948 εἰς τὴν κλινικὴν, τὴν 12ην ἡμέραν ἀνουρίας τοῦ δεξιοῦ νεφροῦ. Ἡ γενικὴ κατάστασις εἶναι κακὴ, ἡ θερμοκρασία 39°, ἡ οὐρία τοῦ αἵματος 1,50 γρ. καὶ τὸ ἀριστερὸν συριγγίον δίδει 600 κυβ. ἐκ. οὐρων τὴν 3ην ἡμέραν καὶ 1.500 κυβ. ἐκ. τὴν 7ην ἡμέραν, ἐν τῷ νοσηκομείῳ δὲ οὐρίαν τῶν οὐρων 14,1% καὶ οὐρίαν τοῦ αἵματος 1,50 γρ. Ἡ ἀκτινογραφία δεικνύει λίθον τῆς δεξιᾶς πυέλου, μεγέθους καρυδίου, οὐτινος μικρὸν τεμάχιον ἀπεσπᾶσθη διὰ ν' ἀποφράξῃ τὸν δεξιὸν οὐρητήρα καὶ νὰ προκαλέσῃ τὴν ἀνουρίαν τοῦ δεξιοῦ νεφροῦ. Γίνεται ἐνδοφλεβίως ἔνεσις ὑπερτονικοῦ σακχαροῦχος ὁροῦ, μὲ seillarène καὶ νοβοκαϊνὴν καὶ ὑποδόριος ἰσχυρῶς σακχαροῦχος ὁρός.

Τὴν 25.3.48, μετὰ παρέλευσιν ἀπὸ τῆς ἀνουρίας 15 ἡμερῶν, αἱ οὐρήσεις διὰ τῆς οὐρήθρας ἐπαναρχίζουσι μετὰ πάροδον 16 ἡμερῶν, εἰς ποσότητα 2.100 κυβ. ἐκ. οὐρων, καὶ μετ' αὐτῶν ἐξέρχεται μικρὸς λίθος μεγέθους φακίης. Τὴν ἴδιαν ἡμέραν τὸ ἀριστερὸν νεφρικὸν συριγγίον δίδει μόνον 650 κυβ. ἐκ. οὐρα. Τὴν 27ην Μαρτίου τὰ οὐρα τοῦ δεξιοῦ νεφροῦ εἶναι 1.375 κυβ. ἐκ. καὶ περιέχουσι 20,7% οὐρίαν καὶ τὰ οὐρα τοῦ ἀριστεροῦ συριγγίου 150 κυβ. ἐκ. Τὴν 28ην Μαρτίου 1948 τὰ οὐρα τοῦ δεξιοῦ νεφροῦ εἶναι 1.900 κυβ. ἐκ., τὰ δὲ οὐρα τοῦ συριγγίου εἶναι 50 κυβικὰ ἑκατοστόμετρα.

Οὕτω, μετὰ τὴν ἀποκατάστασιν τῆς διουρήσεως τοῦ δεξιοῦ νεφροῦ, τὰ οὐρα τοῦ ἀριστεροῦ νεφροῦ ἐλαττοῦνται βαθμηδὸν μέχρις ὀλίγων γραμμῶν καθ' ἑκάστην. Τὸ ἴδιον συμβαίνει διὰ τὴν οὐρίαν τοῦ αἵματος, ἥτις ἡυξήθη μέχρι 2 γραμμῶν $\frac{0}{100}$ κατὰ τὴν ἀνουρίαν, ἀλλὰ μετὰ τὴν ἀποκατάστασιν τῆς διουρήσεως τοῦ δεξιοῦ νεφροῦ ἡ οὐρία τοῦ αἵματος ἐλαττοῦται εἰς 1,50 γρ., εἰς 1 γρ., εἰς 0,80, διὰ νὰ φθάσῃ μέχρι τοῦ 0,28 εἰς τὸ τέλος τοῦ μηνός. Ἡ οὐρογραφία ($15/4$) ἀριστερὰ οὐδεμίαν σκιάν τῆς πυέλου, τῶν καλύκων καὶ τοῦ οὐρητήρος δεικνύει, ἐνῶ δεξιὰ μίαν πυέλον, ἀντιστοιχοῦσαν κατὰ τὸ μεσοδιάστημα μεταξὺ τοῦ 3ου καὶ τοῦ 4ου ὀσφυϊκοῦ σπονδύλου καὶ περιέχουσαν λίθον εἰς τὴν μεσότητά αὐτῆς. Ἀπολήγει δ' αὕτη εἰς τὸν 2ου ὀσφυϊκοῦ, διηυρυμένον ἄνω κάλυκα, κατὰ τὴν ἐγκαρσίαν ἀπόφυσιν τοῦ 2ου ὀσφυϊκοῦ, καὶ εἰς τὸν ἐπίσης διηυρυμένον μέσον κάλυκα, κατὰ τὴν ἐγκαρσίαν ἀπόφυσιν τοῦ 3ου ὀσφυϊκοῦ, καὶ εἰς τὸν κάτω κάλυκα διηυρυμένον καὶ ἀντιστοιχοῦντα ἓνα δάκτυλον ἀπὸ τὴν λαγόνιον ἄκανθαν.

Ἡ ἀρρωστος ἐξέρχεται τῆς κλινικῆς μετὰ παρέλευσιν ἑνὸς μηνός ἀπὸ τῆς ἀποκαταστάσεως τῆς διουρήσεως τοῦ δεξιοῦ νεφροῦ καὶ τῆς ἐπουλώσεως τοῦ ἀριστεροῦ νεφρικοῦ συριγγίου.

Ἰδού, λοιπόν, μία περίπτωσις εὐμεγέθους ἀριστερᾶς πυονεφρώσεως, μὲ λεπτὸν τοίχωμα, τὸ ὁποῖον οὐδεμίαν φαίνεται νὰ ἔχη λειτουργικὴν ἀξίαν οὔτε κατὰ τὴν διάρκειαν τῆς διασωληνώσεως τῆς πυονεφρώσεως διὰ νεφροτομῆς, καὶ τὸ ὁποῖον ἐν τούτοις ἀναλαμβάνει ἐν μέρει τὴν λειτουργίαν του, ὅταν ὁ ἕτερος νεφρός, ἐμπεφραγμένος ὑπὸ μικροῦ λίθου, παύῃ λειτουργῶν.

Ἐν περιλήψει, πρόκειται περί ἀριστεροῦ νεφροῦ κατεστραμμένου ὑπὸ τῆς πυρονεφρώσεως κατὰ τοιοῦτον τρόπον, ὥστε δὲν παραμένει παρὰ μόνον λεπτὸν στρώμα νεφρικοῦ παρεγχύματος, καλύπτοντος ἐσωτερικῶς τὸ τοίχωμα τοῦ πυρονεφρωτικοῦ θολάκου, μεγίστης ἐκτάσεως, ἤτοι μεγέθους κεφαλῆς ἐφήβου. Τὸ λεπτὸν τοῦτο τοίχωμα νεφρικοῦ παρεγχύματος, ἐκτάσεως κεφαλῆς ἐφήβου, ὑπὸ τὴν ἐπίδρασιν τῆς γενικῆς ἀρτηριακῆς ὑπερτάσεως καὶ τῆς ὑπερπίεσεως τῶν Μαλπιγγιανῶν σωματίων, ὀφειλομένης εἰς τὴν λιθιασικὴν ἀνοουρίαν τοῦ ἑτέρου νεφροῦ, αἰφνιδίως ἀρχίζει νὰ λειτουργῇ, ἐνῶ ἐπὶ διαίταν εὐρίσκειτο εἰς κατάστασιν διαχειμάνσεως, εὐρίσκειτο δηλαδὴ εἰς χειμερίαν νάρκη, διὰ νὰ μεταχειρισθῶμεν τὴν ἔκφρασιν τοῦ Καθηγητοῦ Darget (ἐκ Bordeaux). Ὁ νεφρὸς οὗτος ἠδυνήθη νὰ ἀποβάλλῃ μέχρι 1.500 κυβ. ἐκ. οὕρων τὸ 24ωρον μὲ 21 γρ. οὐρίας τοῖς χιλίοις καὶ ἐξησφάλισε τὴν ζωὴν τοῦ ἀρρώστου κατὰ τὴν διάρκειαν τῶν 16 ἡμερῶν τῆς ἀνοουρίας τοῦ δεξιοῦ νεφροῦ, καθ' ἃς ἡ οὐρία τοῦ αἵματος δὲν ὑπερέβη τὰ 2 γρ. τοῖς χιλίοις. Μετὰ δὲ τὴν αὐτόματον ἀποβολὴν τοῦ λίθου ἐκ τοῦ δεξιοῦ οὐρητήρος καὶ τὴν ἀποκατάστασιν τῆς λειτουργίας τοῦ δεξιοῦ νεφροῦ ἡ ἀρτηριακὴ ὑπέρτασις κατέρχεται βαθμηδὸν εἰς τὸ αὐτὸ ἐπίπεδον, τὸ ὅποιον ὑπῆρχε πρὸ τῆς ἀνοουρίας, ὃ δὲ ἀριστερὸς νεφρὸς βαθμηδὸν παύει λειτουργῶν καὶ ἐκ νέου τίθεται εἰς κατάστασιν χειμερίας νάρκης (διαχειμάνσεως) ἐπὶ ἄλλα δύο ἔτη περίπου.

II. Δεύτερος παροξυσμὸς ἀνοουρίας.

Πράγματι, τὴν 14ην Ἰανουαρίου 1950 ὁ ἀρρώστος ἐπανέρχεται εἰς τὴν κλινικὴν διὰ τελείαν ἀνοουρίαν τοῦ δεξιοῦ νεφροῦ, ἀπὸ 10 ἡμερῶν, μὲ ἄφθονα οὐρα ἀποβαλλόμενα διὰ τοῦ συριγγίου καὶ κυμαίνόμενα μεταξύ 600-800 κυβ. ἐκ. καὶ περιέχοντα 5,30 οὐρίας. Ἡ οὐρία τοῦ αἵματος τὴν 18ην Ἰανουαρίου 1950 ἦτο 2 γρ. (0,4‰). Κατὰ τὴν 2αν ταύτην εἰσοδὸν τοῦ ἀρρώστου εἰς τὸ νοσοκομεῖον ἡ ἀκτινογράφησις, μετὰ ὑποπεριτοναϊκῶν ἐμφύσημα 900 κυβ. ἐκ. ὀξυγόνου, δεικνύει ἓνα δεξιὸν νεφρὸν λίαν εὐμεγέθη, διήκοντα ἀπὸ τῆς 11ης πλευρᾶς μέχρι τῆς λαγόνιου ἀκρολοφίας (20 ἑκατοστόμετρα) μὲ 10 ἐκ. πλάτος, καὶ λίθον μεγέθους ἐνὸς καρούου ἐντὸς τῆς πυέλου, ἐναντι τῆς ἐγκαρίας ἀποφύσεως τοῦ 3ου ὀσφυϊκοῦ, καὶ ἕτερον μικρὸν λίθον μεγέθους κερασίου ἐξωθεν τοῦ πρώτου. Τὸ ὑποπεριτοναϊκὸν ἐμφύσημα ὀξυγόνου δὲν ἐπιτυγχάνεται, ἐνεκα τῶν μεταχειρηθησικῶν φλεγμονωδῶν συμφύσεων. Ἡ οὐρογραφία δίδει ἀνάλογον εἰκόνα πρὸς τὴν τοῦ ἔτους 1948 μὲ μεγαλυτέραν διάτασιν τῶν κάτω καλῶων, ὑπερβαίνοντων πρὸς τὰ κάτω τὴν λαγόνιον ἀκρολοφίαν.

Τὴν 4ην ἡμέραν, μετὰ τὴν εἰσοδὸν τοῦ ἀρρώστου εἰς τὸ νοσοκομεῖον, χάρις εἰς τὴν ἔνεσιν ὑπερτονικοῦ σακχαροῦχοῦ ὄρου μὲ seillargène καὶ τῶν ἐνδοφλεβίων ἐνέσεων νοβοκαϊνης, ἄφθονος διωύρησις ἐκ 1.500 κυβ. ἐκ. ἐπέρχεται

γιστον ρυθμόν και σώζει τόν ἄρραιοτον. Τὸ φαινόμενον δὲ τοῦτο ἐπανελη-
φθη τρίς. Τί συμβαίνει κατὰ τοὺς νεφροὺς τούτους; Τοῦτο ἐξηγεῖται ὡς ἑξῆς:

Ἡ ὑπὸ λίθου ξιμραξίς τοῦ δεξιοῦ οὐρητήρος αὐξάνει τὴν ἀρτηριακὴν πίε-
σιν τῶν Μαλπιγγιανῶν σωματίων. Αὕτη δὲ ἰσορροπεῖται διὰ τῆς ἀντιθέτου
ἐνδοπυελικῆς ὑπερτάσεως τῶν οὐρῶν. Ἀντιθέτως, κατὰ τὸν συριγγώδη ἀρι-
στερὸν νεφρὸν ἡ ἀνωτέρω πίεσις προκαλεῖ διαύρησιν, ἥτις αὐξάνει τὴν ἐν-
δοπυελικὴν πίεσιν τῶν οὐρῶν καὶ προκαλεῖ τὴν κατὰ τὸ μᾶλλον ἢ ἦττον
διάνοξιν τοῦ συριγγίου. Οὕτως, ἐλευθερωμένη ἡ διαύρησις, δὲν σταματᾷ
πλέον δι' ἐνδοπυελικῆς ὑπερπίεσεως, ἀλλ' ἐξακολουθεῖ αὐξανομένη. Διὰ τοῦτο
ἡ ποσότης τῶν οὐρῶν τοῦ ἀριστεροῦ νεφροῦ αὐξάνεται ἐπὶ μᾶλλον καὶ μᾶλλον
μέχρι 1.500, κυβ. ἐκ. Ἡ νεφρική ἀποκάθαρσις τοῦ ὄργανισμοῦ ἐξασφαλίζε-
ται οὕτω προσωρινῶς ἐπὶ 16 ἡμέρας, μέχρις ἐλευθερώσεως τοῦ ἄλλου νε-
φροῦ, διὰ τῆς πτώσεως τοῦ λίθου, καὶ ὁ ἄρραιοτος οὕτω σώζεται ἐπανελημ-
μένως, χάρις εἰς τὸν κατεστραμμένον, κατὰ μέγα μέρος, διὰ τῆς πυονεφρώσε-
ως νεφροῦ του καὶ εἰς τὴν διατήρησιν, ἐν μέρει, νεφρικοῦ παρεγχύματος ἐπὶ
τῆς ἑσῶ στοιβάδος τοῦ πυονεφρικοῦ θυλάκου.

Ἴδού ἐν ὧραϊον παράδειγμα ἐναλλαγῆς τῶν Μαλπιγγιανῶν σωματίων
τοῦ ἀνθρώπου, τὸ ὁποῖον ὀφείλει νὰ μᾶς ὁδηγήσῃ εἰς τὴν διατήρησιν ὅσον τὸ δυ-
νατὸν περισσοτέρου νεφρικοῦ παρεγχύματος καὶ εἰς τὴν ἀποφυγὴν, κατὰ τὸ
δυνατὸν, τῆς νεφρεκτομῆς.

Ἄρα τὰ ἀνωτέρω δεικνύουσιν:

1. Δὲν πρέπει νὰ περιφρονοῦμεν, ἀπὸ λειτουργικῆς ἀπόψεως, τὴν στοι-
βάδα παρεγχύματος, ἥτις καλύπτει τὰς μεγάλας πυονεφρώσεις, ὅσον λεπτή
καὶ ἐὰν εἶναι αὕτη.
2. Ἡ παρεγχυματώδης αὕτη νεφρική στοιβάς, παραμένουσα ἐπὶ τοῦ
τοιχώματος μεγάλης ὕδρονεφρώσεως, δυνατὸν νὰ εἶναι κατὰ τὸ μᾶλλον ἢ ἦττον
ἠλλοιωμένη, καὶ διὰ τοῦτο συνήθως δὲν ἀπεκκρίνει ἢ ἀπεκκρίνει μὲ ἐπιβε-
βραδυμένον ρυθμόν, ἀλλὰ παραμένει ἐν ἐφεδρείᾳ διὰ τοὺς δυσκόλους χρόνους
τοῦ ὄργανισμοῦ.
3. Ἐν περιπτώσει κινδύνου διὰ τὸν ὄργανισμόν, ἡ ἐν ἐφεδρείᾳ εὑρισκο-
μένη αὕτη παρεγχυματώδης στοιβάς, ἐν χειμερῖα νάρκη οὖσα, ἀρχίζει νὰ λει-
τουργῇ κατὰ τρόπον ἔντονον, διὰ νὰ σώσῃ τὸν ὄργανισμόν. Ἄλλ' ὑπάρχει
ἐπίσης ἕτερον ζήτημα τώρα, τὸ ὁποῖον ἐκ τούτου πηγάζει: Ἐν φυσιολογικῇ
καταστάσει, ἄραγε, ὁλόκληρον τὸ νεφρικὸν παρέγχυμα λειτουργεῖ κατὰ τρόπον
συνεχῆ, ἀλλὰ μὲ ποικίλον ρυθμόν, ἢ ὑπάρχει πάντοτε τμημα τοῦ νεφρικοῦ
παρεγχύματος, τὸ ὁποῖον εἶναι ἐν ἀναπαύσει;

Πειραματικῶς εἶναι ἀποδεδειγμένον, ὅτι εἰς τὸν βάτραχον ἕκαστον νεφρικὸν
Μαλπιγγιανὸν σωματίον διέρχεται διαδοχικῶς διὰ φάσεων ἐνεργείας (δραστη-
ριότητος) καὶ ἀναπαύσεως (Richards et Schmidt). Ἀφ' ἑτέρου, ἡ ἀναλο-
γία τῶν ἐν ἐνεργείᾳ Μαλπιγγιανῶν σωματίων ἐλαττοῦται ὑπὸ τὴν ἐπίδρασιν

τῆς ἀδρεναλίνης καὶ αὐξάνεται μετ' ἔνεσιν καφεΐνης. Ἡ Μαλπιγγιανὴ αὕτη ἐναλλαγὴ, ἀποδεδειγμένη εἰς τὰ κατώτερα ζῶα, πρέπει ἐπίσης νὰ ὑφίσταται, πιθανῶς, καὶ εἰς τὸν ἄνθρωπον. Ἐπὶ πλέον τὸ γεγονός ἐστὶ εἰς ὄρισμένην στιγμὴν ὁ ὄργανισμὸς ζητεῖ ἔντονον προσπάθειαν τῶν νεφρῶν καὶ ὅτι τὰ ὄργανά του εἶναι ἱκανὰ διὰ τὴν ὑπερβολικὴν ταύτην ἐργασίαν, δεικνύει ὅτι ὑπάρχει διὰ τοὺς νεφροὺς, ὅπως δι' ἅλα τὰ ὄργανα, μία προσαρμοστικὴ λειτουργία τῶν νεφρῶν. Μία μορφή τῆς προσαρμοστικῆς λειτουργίας τοῦ νεφροῦ εἶναι ἐκεῖνο, τὸ ὁποῖον ἰσχυρίζεται διαχειμάνσις τοῦ νεφροῦ ἢ χειμερία νόσος τοῦ νεφροῦ εἰς τὴν παθολογικὴν κατάστασιν. Εἶναι εἰς προσωρινὸς ἀποκλεισμὸς τοῦ νεφροῦ, δυνάμενος νὰ παραταθῇ ἐπὶ πολλοὺς μῆνας ἢ ἔτη, ἀνευ ἀλλοιώσεως τούτου.

Πράγματι, πρόκειται περὶ κωλύματος τῆς νεφρικῆς ἐκκρίσεως, εἰς τὸ ὁποῖον ἐπεμβαίνουν δύο παράγοντες:

(α) Εἰς μηχανικὸς παράγων, ἀπολίνωσις δηλαδὴ τοῦ οὐρητῆρος ἢ λίθος κ.λπ.

(β) Ἐν νεφρικὸν φαινόμενον, τουτέστιν εἰς ἐρεθισμὸς τοῦ συμπαθητικοῦ, τὸ ὁποῖον εἶναι ἀνασταλτικὸν νεῦρον καὶ σταματᾷ, ἀναστέλλει, τὴν συνήθη κυκλοφορίαν τοῦ αἵματος, ὅχι ὀλοσχερῶς, ἀλλὰ μερικῶς: Τὸ Μαλπιγγιανὸν σωματίον θὰ ἀπεκρίνη λοιπὸν ἐν τῇ περιπτώσει ταύτῃ ἀκόμη μὲ ἐπιβεβραδυμένον ρυθμὸν. Τὸ γεγονός τοῦτο ἀποδεικνύει τὴν ὑπαρξίν μερικῆς τριχοειδοῦς κυκλοφορίας, ἐπιβεβραδυμένης εἰς τὸ μέγιστον.

IV. Συμπεράσματα.

Τὰ συμπεράσματα, τὰ ὁποῖα δυνάμεθα νὰ ἐξαγάγωμεν ἐκ τῆς μελέτης τῆς περιπτώσεως ταύτης, εἶναι τὰ ἀκόλουθα:

1. Εἰς τοὺς ὑδρονεφρικοὺς θυλάκους ὑπάρχει πάντοτε τμῆμα νεφρικοῦ παρεγχύματος, κατὰ τὸ μᾶλλον ἢ ἥττον μέγα, τοῦ ὁποῖου ἡ σπουδαιότης ἀπὸ ζωικῆς ἀπόψεως δὲν πρέπει νὰ παραμεληθῇ ποτέ.

2. Εἰς τὴν νεφρολιθίαν ὁ χειρουργὸς πρέπει πάντοτε νὰ εἶναι συντηρητικὸς, διότι ἡ χειρουργικὴ ἐπέμβασις εἰς τὴν νεφρολιθίαν ἀποτελεῖ ἀπλῶς συμπτωματοκτικὴν Θεραπείαν καὶ ὄχι ριζικὴν τῆς αὐτῆς. Πράγματι, ἡ χειρουργικὴ τοῦ νεφροῦ οὐδέως μεταβάλλει τὴν λιθιασικὴν διάθεσιν τοῦ ἀρρώστου. Ἐπομένως ἡ νεφρεκτομὴ εἶναι περιττὴ εἰς τὴν νεφρολιθίαν καὶ πρέπει ν' ἀντικατασταθῇ ὑπὸ τῆς ἀπλῆς ἀφαιρέσεως τοῦ λίθου (διὰ πυελοτομῆς ἢ νεφροτομῆς) μόνον καὶ ὄχι τοῦ νεφροῦ.

3. Ὑπάρχει διὰ τὸν νεφρὸν, ὅπως δι' ἅλα τὰ ὄργανα καὶ μάλιστα καὶ διὰ τοὺς ἰστούς, μία προσαρμοστικὴ λειτουργία, ἥτις τείνει ν' ἀποκαταστήσῃ τὴν μεταβαλλομένην ἰσορροπίαν τοῦ ὄργανισμοῦ.

4. Παραπλεύρως πρὸς τὴν διαχειμάνσιν, τὴν χειμερινὴν νάρκην, τοῦ νεφροῦ μία ἄλλη μορφή τῆς προσαρμοστικῆς λειτουργίας τοῦ νεφροῦ εἶναι ἡ ἀντισταθμιστικὴ ὑπερτροφία τοῦ ὑγιоῦς νεφροῦ, τοῦ παραμένοντος μετὰ τὴν νεφρεκτομήν. Ἡ ἀντισταθμιστικὴ αὕτη ὑπερτροφία, ταχυτάτη τὰς πρώτας ἡμέρας μετὰ τὴν νεφρεκτομήν, βραδυτάτη τὰς τελευταίας ἡμέρας, τελειοποιεῖται ἐντὸς ἑξ ἑβδομάδων. Τότε ὁ ὑγιὴς νεφρὸς διπλασιάζει τὸ βᾶρος του καὶ τὴν ἐνεργητικότητά του, μετὰ τὴν ἀφαίρεσιν τοῦ ἐτέρου νεφροῦ.
5. Ὅλα τὰ νεφρίδια τοῦ νεφροῦ (ὑπάρχουν κατὰ τὸν Sappey 1.120.000 νεφρίδια διὰ τοὺς δύο νεφροὺς) δὲν λειτουργοῦν ταυτοχρόνως, ἐκτὸς τῆς περιπτώσεως μεγίστου φορτίου τοῦ ὄργανισμοῦ.
6. Τὸ φαινόμενον τῆς διακοπῆς τῆς λειτουργίας τῶν Μαλπιγιανῶν σωμάτων, ἀποδειχθὲν πειραματικῶς εἰς τὰ κατώτερα ζῶα, πρέπει νὰ ὑπάρχῃ πιθανῶς καὶ εἰς τὸν ἄνθρωπον.
7. Ἀπὸ ἀνατομικῆς ἀπόψεως ὑπάρχει εἰς τὸν ἄνθρωπον ἓν καὶ ἕμισον ($1\frac{1}{2}$) γραμμάριον νεφρικοῦ παρεγχύματος κατὰ χιλιόγραμμιον βάρους. Φυσιολογικῶς ἡ ζωὴ ἐξασφαλίζεται διὰ τοῦ $\frac{1}{3}$ περίπου τοῦ νεφρικοῦ παρεγχύματος καὶ τὰ $\frac{2}{3}$ αὐτοῦ εὕρισκονται ἐν ἐφεδρείᾳ διὰ τοὺς δυσκόλους χρόνους τοῦ ὄργανισμοῦ.
8. Τὸ ἰδεῶδες διὰ τὴν ἐξέτασιν τῶν νεφρῶν θὰ ἦτο νὰ εὐρεθῇ μία μέθοδος, ἡ ὁποία νὰ μᾶς πληροφορῇ ἐπακριβῶς ἐπὶ τῆς ποσότητος τοῦ νεφρικοῦ παρεγχύματος ἐν ἐφεδρείᾳ.

† ΕΥΘΥΜΙΟΥ ΠΑΝΑΓΙΩΤΟΠΟΥΛΟΥ

Όμοτίμου Καθηγητού του Άριστοτελείου Πανεπιστημίου Θεσσαλονίκης

ΜΙΧΑΗΛ ΚΟΛΕΒΑ

Υφηγητού τής Παθολογίας του Άριστοτελείου Πανεπιστημίου Θεσσαλονίκης

ΠΕΤΡΟΥ ΙΜΠΡΙΑΛΟΥ

Έσωτερικού Βοηθού τής Β' Παθολογικής Κλινικής
του Άριστοτελείου Πανεπιστημίου Θεσσαλονίκης

Η ΟΞΕΙΔΟΑΝΑΓΩΓΙΚΗ ΚΑΤΑΣΤΑΣΙΣ ΤΟΥ ΕΓΚΕΦΑΛΟΥ
ΕΠΙ ΟΞΕΩΝ ΕΠΕΙΣΟΔΙΩΝ ΑΥΤΟΥ

Είναι γνωστόν, ότι διά τήν όμαλήν λειτουργίαν του κεντρικού νευρικού συστήματος είναι άπαραίτητος ή διατήρησις σταθεράς έγκεφαλικής αίματώσεως. Καταστάσεις αί όποιαί συνεπάγονται πλημμελή έγκεφαλικήν αίμάτωσιν, π.χ. αί άγγειακά βλάβαι, προκαλούν διαταραχάς του έγκεφαλικού μεταβολισμού. Συνεπεία τούτων δημιουργοῦνται βιοχημικά μεταβολάι, άφ' ένός μόν έντός τών έγκεφαλικών κυττάρων, άφ' έτέρου δέ εις τόν έξωκυττάριον χώρον του έγκεφάλου και κατ' επέκτασιν και εις τό έγκεφαλονωτιαϊόν υγρόν (ENY) (1). Αί βιοχημικά μεταβολάι δυνατόν, άκολούθως, νά έπηρεάσουν έμμέσως τήν έγκεφαλικήν λειτουργίαν, επιδρῶσαι έπι τής έγκεφαλικής αίματώσεως και τής άναπνοής (2).

Σήμερον παραδεχόμεθα, ότι, διά προσδιορισμού έντός του ENY του γαλακτικού και του πυροσταφυλικού όξέος, ώς και τής μεταξύ των σχέσεως, είναι δυνατόν νά συμπεράνωμεν περί τής όξειδοαναγωγικής καταστάσεως (redox-state) του έγκεφαλικού ιστού εις διαφόρους φυσιολογικάς και παθολογικάς καταστάσεις και ούτως, έμμέσως, περί τής καλής ή όχι έγκεφαλικής αίματώσεως.

Τό γεγονός τούτο παρεκίνησεν ήμᾶς όπως αναλάβωμεν τήν παρούσαν έργασίαν, ίνα μελετήσωμεν τήν όξειδοαναγωγικήν κατάστασιν του έγκεφάλου έπί τινων παθολογικών καταστάσεων αυτού, παραλλήλως πρός τήν όξεο-βασικήν ίσορροπίαν του άρτηριακού αίματος και του ENY, και ούτως έκτι-

1. Θεωρεΐται, ότι, έπι σταθερών καταστάσεων του μεταβολισμού και του άερισμού, ή σύνθεσις του ENY είναι άνάλογος πρός τήν σύνθεσιν του έγκεφαλικού μεσοκυττάριου χώρου (Davson 1956, Rall, Stabeneau και Zubrod 1959, Lambertsen, Gelfand και Kemp 1965, Fencl, Miller και Pappenheimer 1966).

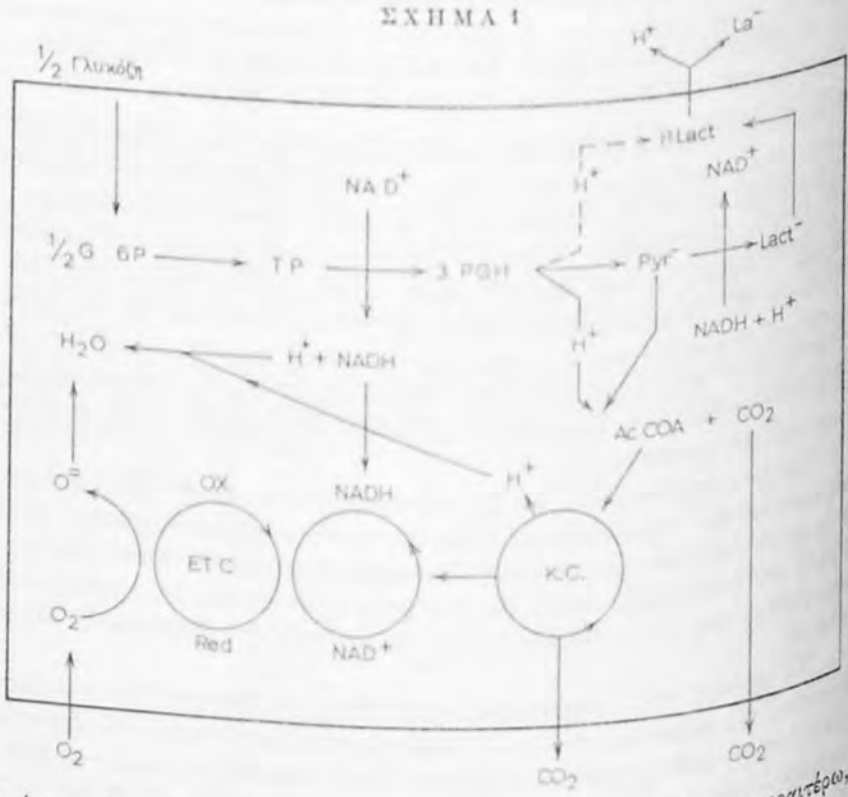
2. Έχει γίνει πλέον παραδεκτόν, ότι τό pH του έξωκυττάριου έγκεφαλικού χώρου άποτελεί τόν κυριώτερον παράγοντα ρυθμίσεως τής έγκεφαλικής αίματώσεως, ώς και τής άναπνοής (Elliot και Jasper 1949, Mitchell, Loschke, Massion και Severinghaus 1963, Mitchell 1966, Severinghaus, Chiodi, Eger, Brandstater και Hornbein 1966, Siesjo και Ponten 1966, Skinhøj 1966, Fencl Vale και Broch 1968, Lassen 1968, Skinhøj 1968).

μύσωση την αξία της σχέσεως γαλακτικού/πυροσταφυλικού εντός του ΕΝΥ, εις την διάγνωσιν και πρόγνωσιν τοιαύτων ἐγκεφαλικών βλαβών.

Βιοχημικαὶ μεταβολαὶ κατὰ τὴν ἐγκεφαλικὴν ἱστικὴν ἵποξίαν.

ὑπὸ φυσιολογικῆς συνθήκας, κατὰ τὴν διάσπασιν τῆς γλυκόζης παράγεται, ὡς γνωστὸν, πυροσταφυλικὸν ὄξύ, τὸ ἵπυον ὑπὸ ἀναεροβίου μὲν συνθήκας μετα-

ΣΧΗΜΑ 1

τρέπεται εις γαλακτικὸν ὄξύ, ὑπὸ ἀεροβίου δὲ τοιαύτας ὀξειδοῦται περαιτέρω, διὰ καταναλώσεως O_2 , σχηματιζομένων τελικῶς CO_2 καὶ H_2O (Γρανίτσας 1961, Kleiner καὶ Orten, 1966). Σχηματικῶς αἱ κατὰ τὴν γλυκόλυσιν συμβαίνουσαι ἀντιδράσεις δύνανται νὰ παρασταθοῦν, ἐν περιλήψει, ὡς εἰς τὸ Σχῆμα 1 (Siesjo, Kaasik, Nilsson καὶ Ponten, 1968).

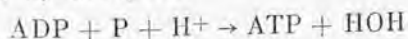
Κατὰ τὴν πορείαν τῆς γλυκόλυσεως, ὅταν ἡ 3-φωσφορογλυκεριναλδεϋδῆ (TP) ὀξειδωθῇ τελικῶς πρὸς 3-φωσφορο-γλυκερινικὸν ὄξύ (3-PGH), ἀπελευθεροῦνται δύο ἰόντα H^+ : τὸ ἐν διὰ μέσου τῆς οὐσιαστικῶς πλήρως ἰονιζομένης καρβοξυλικῆς ὁμάδος τοῦ 3-PGH, καὶ τὸ ἕτερον H^+ διὰ μέσου

του ἰονισμού τοῦ ἑνὸς ἐκ τῶν δύο ἀτόμων H^+ , ἅτινα ἀφηρέθησαν ἐκ τοῦ ὑποστρώματος διὰ τοῦ NAD^+ (DPN^+), συμφώνως πρὸς τὴν ἀντίδρασιν:

Οὕτω, δι' ἕκαστον σχηματιζόμενον πυροσταφυλικὸν ἀνὶν ἐκ τοῦ 3-PGH, θὰ ἐλευθερωθοῦν δύο H^+ .

Ἡ πραγματικὴ, ἐν τούτοις, ἀνταλλαγὴ H^+ εἶναι μικροτέρα ἐκείνης, ἥτις θὰ ἀνεμένετο, ἀφοῦ ἡ διάσπασις ἑνὸς μορίου γλυκόζης εἰς δύο τοιαῦτα πυροσταφυλικὰ θὰ δημιουργήσῃ δύο μόρια ATP ἀπὸ ADP καὶ ἀνόργανον φωσφόρον (Siesjo, Kaasik καὶ συνεργάται, 1968). Ἡ ἀντίδρασις αὕτη, δηλαδὴ ἡ ἀναστροφή τῆς ὑδρολύσεως τοῦ ATP, θὰ ὀδηγήσῃ εἰς πρόσληψιν H^+ συμφώνως πρὸς τὴν ἀντίδρασιν:

Ὁ ἀριθμὸς τῶν ἰσοδυνάμων H^+ , τὰ ὅποια προσλαμβάνονται, θὰ ἐξαρτηθῇ ἀπὸ τὸ ὑφιστάμενον pH. Εἰς pH 7,0 θὰ εἶναι περίπου 0,6 ἰσοδύναμα H^+ (Alberly, Smith καὶ Boek, 1951).

Ἰπὸ ἀεροβίους συνθήκας, ἡ ὡς ἄνω ἀνταλλαγὴ H^+ ἐξισορροπεῖται διὰ τριῶν μηχανισμῶν (Siesjo, Kaasik καὶ συνεργάται, 1968):

1. Τὰ H^+ , ἅτινα ἐλευθεροῦνται μέσῳ τοῦ ἰονισμού τοῦ 3-PGH, ἀφαιροῦνται, ὅταν τὸ πυροσταφυλικὸν δὲξ ἀποκαρβοξυλιούται ($Pyg^- + H^+$) διὰ τὴν σχηματίσιν ἀκετυλοσυνένζυμον A καὶ CO_2 . Παρομοίως, αἱ δύο ἐναπομένουσαι καρβονικαὶ ὁμάδες τοῦ μορίου τοῦ πυροσταφυλικοῦ δὲξός θὰ εἰσέλθουν ἐντὸς τοῦ κύκλου τοῦ Krebs καὶ ἀρχικῶς μὲν θὰ ὀξειδωθοῦν, διὰ τὴν σχηματίσιν μίαν καρβοξυλικὴν ὁμάδα, ἐν συνεχείᾳ δὲ θὰ ἀποκαρβοξυλιωθοῦν ὀξειδωτικῶς, κατόπιν σειρᾶς ἀντιδράσεων ἐντὸς τοῦ κύκλου τοῦ κυτταρικοῦ δὲξός (Krebs 1954), κατ'ὅπου σχηματίσιν CO_2 καὶ H_2O . Τὸ CO_2 ἐγκαταλείπει τοὺς ἰστούς δι' ἀπλῆς διαχύσεως.

2. Τὰ ἰόντα H^+ , ἅτινα ἀπελευθεροῦνται, ὅταν τὸ NAD^+ ἀνάγεται πρὸς NADH, κατὰ τὴν πορείαν τῆς γλυκολύσεως, ὡς καὶ κατὰ τὰς διαφόρους ὀξειδώσεις εἰς τὸν κύκλον τοῦ Krebs, θὰ ἐξαφανισθοῦν, ὅταν τὰ ἠλεκτρόνια, ἅτινα ἀφηρέθησαν κατὰ τὰς ἀφυδρογονώσεις, μεταφερθοῦν κατὰ μῆκος τῶν ἀλύσεων (ETC) μεταφορᾶς ἠλεκτρονίων (φλαβοπρωτεΐδα - κυττοχρώματα) καὶ ἐνεργοποιήσονται τὸ ὀξυγόνον, τὸ ὅποῖον ἐνοῦται μετὰ τῶν H^+ , σχηματιζόμενον οὕτως H_2O (Kleiner καὶ Orten, 1966).

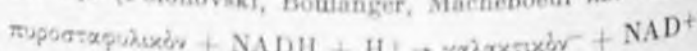
3. Τὰ H^+ , ἅτινα δεσμεύονται κατὰ τὴν διάρκειαν τῆς συνθέσεως τοῦ ATP, θὰ ἐλευθερωθοῦν, ὅταν τὸ ATP ὑδρολυθῇ κατὰ τὴν διάρκειαν παραγωγῆς κυτταρικοῦ ἔργου.

Συμφώνως πρὸς τὰ ἀνωτέρω, οἱ Siesjo, Kaasik καὶ συνεργάται (1968) περιγράφουν τὰς ἐξῆς βιοχημικὰς κυτταρικὰς μεταβολὰς τοῦ ἐγκεφάλου, ἐπὶ

ανεπαρκούς προμηθείας οξυγόνου εις τόν εγκεφαλικόν ιστόν κατά τήν υποξίαν ή τήν άσφυξίαν:

(α) Όταν ή Έλλειψις του O_2 επιβραδύνη τήν τελικήν δέσμευσιν τών ηλεκτρονίων εις τά διάφορα οξειδο - αναγωγικά συστήματα, αι αναχθεΐσαι μορφαι υπερτεροϋν, με αποτέλεσμα να άθροΐζεται ισοδύναμον ποσόν H^+ .

(β) Όταν ή σχέση $NADH/NAD^+$ αυξάνεται, τό συζυγές σύστημα γαλακτικού/πυροσταφυλικού υφίσταται όμοίαν μεταβολήν και ούτως άθροΐζεται γαλακτικόν οξύ (Polonovski, Boulanger, Macheboeuf και Roche, 1952):

Η τιαύτη αντίδρασις θα αναγεννήση NAD^+ , επιτρέπουσα ούτω τήν συνέχισιν τής γλυκολύσεως. Άλλά δι' έκαστον άποικοδομούμενον μόριον γλυκόζης θα έμφανισθούν δύο H^+ . Έν τούτοις, άφού τά Ιόντα αυτά δέν θα συνδεθούν έξ άρχής με τά γαλακτικά άιόντα, φαίνεται κατά τούς Siesjo, Kaasik και συνεργάτας των (1968) πλέον εύχρηστος ό όρος ύποξικη Ιστική οξέωσις (hypoxic tissue acidosis).

(γ) Άν τά αποθέματα του ATP δαπανώνται, τότε κατά τήν διάρκειαν τής υδρολύσεως του ATP θα έμφανισθῃ έν ποσόν πρωτονίων (H^+), τό όποιον θα συμβάλῃ εις τήν οξέωσιν.

(δ) Όταν ή φωσφοκρεατινη διασπᾶται, ή σταθερά διασπάσεως (pK) τής φωσφορικῆς ομάδος θα στραφῇ σημαντικῶς πρὸς τήν αλκαλικήν πλευράν και ούτω θα άφαιρεθῇ ανάλογον ποσόν H^+ (Hill, 1955).

(ε) Η οξέωσις και ή ηΰξημένη συγκέντρωσις του γαλακτικού θα εϋνόησουν τήν έκροήν του γαλακτικού οξέος πρὸς τούς ιστούς. Η έκροή αύτη θα περιορίση τήν μεταβολήν τής ένδοκυτταρίου οξύτητος, αλλά δέν θα μεταβάλῃ τήν σχέσην μεταξύ του άθροΐζομένου γαλακτικού και τών ελευθερουμένων H^+ .

Τά άνωτέρω δεδομένα δεικνύουν τήν πολυπλοκότητα των βιοχημικῶν μηχανισμῶν, οι όποιοι καθορίζουν τήν κυτταρικήν οξέωσιν κατά τήν υποξίαν, καθιστοϋν δε έμφανές ότι δέν δύναται να ύπάρχη άκριβῆς στοιχειομετρική σχέσην μεταξύ του άθροΐζομένου γαλακτικού και των άθροΐζομένων H^+ . Όμοίως, δέν ύπάρχει στοιχειομετρική σχέσην μεταξύ του ποσού των σχηματιζομένων H^+ και του ποσού των εξαφανιζομένων διττανθρακικῶν Ιόντων, άφού ή ένδοκυτταριος φάσις περιέχει μη διττανθρακικά ρυθμιστικά διαλύματα (Siesjo, Kaasik και συνεργάται, 1968).

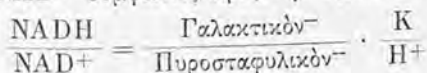
Η υποξικη οξέωσις ενός έξωκυτταρίου υγρού, όπως τό ENY , παρουσιάζει άπλουστέραν εικόνα. Ούτως, έφ' όσον ύποτίθεται ότι τό γαλακτικόν οξύ (και τό πυροσταφυλικόν) διαχέεται έκτός των κυττάρων (Huckabee 1958, Hohorst 1960) πρὸς τό ENY ύπό μη Ιονισθεΐσαν μορφήν, τότε τό Ιόν H^+ του γαλακτικού οξέος ένοϋται με τό διττανθρακικόν Ιόν, σχηματιζόμενον τελικῶς CO_2 , τό όποιον αποβάλλεται. Ούτω, τό γαλακτικόν Ιόν άντι-

καθιστά τὸ διττανθρακικὸν ἰόν, παρατηρουμένης πτώσεως τῶν HCO_3^- τοῦ ENY (Severinghaus 1965, Cotev, Cullen καὶ Severinghaus, 1968). Ἄρα πρέπει νὰ ὑπάρχῃ συσχέτισις μεταξύ τοῦ ποσοῦ τοῦ ἀθροισμένου γαλακτικοῦ καὶ τῆς ἐλαττώσεως τῶν διττανθρακικῶν (Ponten, Kjallquist, Siesjo, Sundbarg καὶ Svendgard, 1968). Ἐν τοιαύτῃ περιπτώσει κατὰ τοὺς Siesjo, Kaasik καὶ συνεργάτας των (1968) ἡ χρῆσις τοῦ ὄρου *ἐξωκυττάριος γαλακτικὴ ὀξείωσις* (extracellular lactic acidosis) εἶναι πλέον εὐχρηστος.

Μεταβολαὶ τῆς πυκνότητος τοῦ γαλακτικοῦ ὀξέος ὡς καὶ τῆς σχέσεως γαλακτικοῦ/πυροσταφυλικοῦ ὀξέος εἰς τὸ ENY ἐπὶ ἐγκεφαλικῆς ἰστικῆς ὑποξίας.

Εἶναι γνωστὸν, ὅτι βλάβαι ἢ ὑποξία τοῦ ἐγκεφαλικοῦ ἰστοῦ προκαλοῦν αὐξησιν τῶν ποσοτήτων τοῦ γαλακτικοῦ ὀξέος εἰς τὸ ENY (Gurdjian, Stone καὶ Webster 1944, Leusen 1965). Ἡ τοιαύτη αὐξήσις προκαλεῖ μεταβολικὴν ὀξείωσιν τοῦ ENY , δυναμένη νὰ ἀνατρέψῃ τὴν φυσιολογικὴν ὀξεοβασικὴν ἰσορροπίαν τοῦ ἐγκεφαλονωτιαίου ὑγροῦ (Severinghaus, 1965), ὡς καὶ τοὺς φυσιολογικοὺς μηχανισμοὺς (Siesjo καὶ Kjallquist, 1969), διὰ τῶν ὁποίων διατηρεῖται σταθερὰ ἡ τοιαύτη ἰσορροπία (Froman καὶ Smith 1967, Posner καὶ Plum 1967). Τὸ γεγονός τοῦτο παρεκίνησε πρὸς ἐρεῖνας ὡς πρὸς τὴν διαγνωστικὴν καὶ προγνωστικὴν ἀξίαν τῆς μετρήσεως τοῦ γαλακτικοῦ ὀξέος εἰς τὸ ENY , εἰς διαφόρους παθήσεις τοῦ κεντρικοῦ νευρικοῦ συστήματος. Νεώτεροι ὅμως μελέται ἀπέδειξαν, ὅτι ὁ προσδιορισμὸς τῆς σχέσεως γαλακτικοῦ/πυροσταφυλικοῦ ἐντὸς τοῦ ENY ἀποτελεῖ ἀκριβέστερον δείκτην ἐκτιμῆσεως τῶν ὀξειδοαναγωγικῶν μεταβολῶν τοῦ ἐγκεφαλικοῦ ἰστοῦ (Siesjo, Kjallquist καὶ Zwetnow, 1968).

Ἡ σχέση γαλακτικοῦ/πυροσταφυλικοῦ ὀφείλει τὸ ἐνδιαφέρον τῆς εἰς τὸ γεγονός, ὅτι ἀφ' ἑνὸς μὲν συνδέεται πρὸς τὸ κυττοπλασματικὸν ἐνζυμικὸν σύστημα NADH/NAD^+ συμφώνως πρὸς τὴν ἐξίσωσιν:

ἀφ' ἑτέρου δὲ εἰς τὴν ἰκανότητα τοῦ γαλακτικοῦ καὶ τοῦ πυροσταφυλικοῦ ὀξέος νὰ διαχέωνται ἐκ τῶν ἐγκεφαλικῶν κυττάρων πρὸς τὸ ENY (Huckabee 1958, Hohorst 1960). Συνεπῶς, ἐκ τῆς σχέσεως γαλακτικοῦ/πυροσταφυλικοῦ εἰς τὸ ENY εἶναι δυνατόν νὰ ὑπολογισθῇ ἡ ὀξειδοαναγωγικὴ κατάστασις (redox - state) τοῦ ἐγκεφαλικοῦ ἰστοῦ (Williamson, Lund καὶ Krebs 1967, Granholm 1968, 1969). Τοῦτο εἶναι ἐνδιαφέρον εἰς καταστάσεις ὑποξίας, αἱ ὁποῖαι ἀκολουθοῦνται, συνήθως, ὑπὸ αὐξήσεως τῆς πυκνότητος τοῦ NADH ἐντὸς τῶν κυττάρων (Chance, Cohen, Jobsis καὶ Schoener, 1962).

Ούτοι, διαπιστώθη ότι επί καταστάσεων έγκεφαλικής ιστικής υποξίας αυξάνεται ή σχέση γαλακτικού - πυροσταφυλικού εις τό ENY και συνεπώς άντανάκλῃ τήν έγκεφαλικήν ιστικήν συγκέντρωσιν τών ιόντων H⁺ (Granholm και Siesjo 1968, 1969).

Η σχέση αυτή θεωρείται ως πλέον άκριβής δείκτης τής έγκεφαλικής ιστικής όξειδοαναγωγικής καταστάσεως εκ τής άπυλότητος τιμής του CO₂ ένω και όξέος, ήτις δυνατόν νά μεταβάλλεται με τήν ιστικήν πίεσιν του CO₂ ένω σημείων υποξίας (Leusen και Demeester 1966, Plum και Posner 1967).

Είναι γνωστόν, ότι επί αιμορραγιών παράγεται γαλακτικό όξύ λόγω γλυκόλυσεως έντός τών έρυθροκυττάρων και τών λευκοκυττάρων (Bartlett και Marlow 1963, Jalavisto 1959). Απειδείχθη δέ ότι, εάν προστεθῇ αίμα έντός του ENY in vitro, παράγεται γαλακτικό όξύ (Froman και Smith, 1967). Ούτως, όταν τό ENY είναι αιμορραγικόν, σχηματίζεται γαλακτικό όξύ υπό τών ζώντων έρυθρών αιμοσφαιρίων, τά όποια εισήλθον έντός του ENY, λόγω τής αιμορραγίας, με αποτέλεσμα τήν πρόκλησιν μεταβολικής γαλακτικής όξεώσεως του ENY (Froman και Smith 1966, 1967).

Αν ή τοιαύτη αύξησις του γαλακτικού όξέος συνοδεύεται υπό αύξήσεως τής σχέσεως γαλακτικού/πυροσταφυλικού, τότε ή σχέση καθίσταται λιαν χρήσιμος, δείκτης υπέρξεως έγκεφαλικής ιστικής υποξίας, έστω και αν τό ENY είναι αιμορραγικόν.

Επί τής βάσεως ταύτης ό Granholm (1969), πειραματισθείς in vitro και in vivo επί γαλόν, απέδειξεν ότι επί αναμίξεως αίματος με ENY αυξάνεται τό γαλακτικό όξύ, ενώ ή σχέση γαλακτικού/πυροσταφυλικού όξέος μένει άμετάβλητος, λόγω συγχρόνου αύξήσεως και του πυροσταφυλικού όξέος. Άρα, συμπεραίνει ό Granholm, ή σχέση αυτή εις τό ENY αποτελεί δείκτην τής έγκεφαλικής ιστικής όξειδοαναγωγικής καταστάσεως και επί άνευρέσεως αιμορραγικού έγκεφαλονοτιαίου ύγρου.

Καταστάσεις υποξικής ιστικής όξεώσεως του έγκεφάλου συνοδεύονται υπό υπεραερισμού, με αποτέλεσμα τήν πρόκλησιν υποκαπνίας και ούτως άνάπνευστικής άλκαλώσεως (Froman και Smith 1966, Granholm 1968). Οί Posner, Plum και Shapiro (1968) εύρον, ότι επί όξειων έγκεφαλικών βλαβών ή προκαλουμένη μεταβολική γαλακτική όξεώσις του ENY είναι υπεύθυνος διά τήν παρατηρουμένην υποκαπνίαν. Διότι ή αύξησις τών H⁺ εις τας κοιλιακάς δεξαμενάς προκαλεί αύξησιν του άερισμού, λόγω έρεθισμού τών κεντρικών (προμηχικών) χημειούποδοχέων (Leusen 1954 a, b, c, Fenel και συνεργάται, 1965).

Οί Gordon και Rossanda (1968) συμπεραίνουν, ότι αι έγκεφαλικαι βλάβαι καταλήγουσιν εις μίαν άρχικήν ένδοεγκεφαλικήν μεταβολικήν όξεώσιν, ήτις οδηγεί εις ταυτόχρονον υπεραερισμόν, ως προσπάθεια νά διατηρηθῇ τό

pH του έγκεφαλικού ιστού εις φυσιολογικά επίπεδα δι' αποβολής CO_2 (3).

Κατά τόν Posner και συνεργάτας (1968) ή οξέωσις του ENY δέν συν-επάγεται πάντοτε υπεραερισμόν, λόγω μή υπάρξεως οξέωσεως εις την περι-ορχήν τών κοιλιακών δεξαμενών.

Βιοχημικαί μεταβολαί εις τὸ ENY και τὸν έγκεφαλικὸν ιστόν παρατη-ροῦνται επίσης ἐπὶ αὐξήσεως τῆς ένδοκρανιακῆς πιέσεως, κατὰ τὴν ὁποίαν ή έγκεφαλική αἱμάτωσις ἐλαττοῦται (Cronqvist και Lundberg, 1968).

Πειραματισθεὶς ὁ Zwetnow (1968) ἐπὶ κυνῶν, εὔρεν ὅτι, ἐπὶ αὐξήσεως τῆς ένδοκρανιακῆς πιέσεως, ὑπῆρχε πάντοτε αὐξησις τῆς πυκνότητος τοῦ γα-λακτικοῦ και τοῦ πυροσταφυλικοῦ οξέος, ὡς και τῆς μεταξύ αὐτῶν σχέσεως, καθὼς και ἐλάττωσις τῶν HCO_3^- ἰόντων εις τὸ ENY και τὸν έγκεφαλικὸν ιστόν, ἀποδεικτικά έγκεφαλικῆς ὑποξίας και εξωκυτταρίου γαλακτικῆς οξέω-σεως.

Υλικὸν και τρόπος εργασίας.

Εἰς τὴν παρούσαν έργασίαν έμειλετήσαμεν τὰς οξεοβασικὰς παραμέτρους τοῦ ἀρτηριακοῦ αἵματος και τοῦ ENY και προσδιωρίσαμεν έμμέσως τὴν οξει-δοαναγωγικὴν κατάστασιν (redox - state) τοῦ έγκεφαλικοῦ ιστοῦ διὰ με-τρήσεως τῆς πυκνότητος τοῦ γαλακτικοῦ και τοῦ πυροσταφυλικοῦ οξέος, ὡς και τῆς μεταξύ των σχέσεως εις τὸ ENY, ἥτις, ὡς ἀνεφέρθη, κατοπτρίζει αὐτὴν, 19 ἀτόμων νοσηλευθέντων εις τὴν Β' Παθολογικὴν Κλινικὴν τοῦ Παν-επιστημίου Θεσσαλονίκης.

Τὰ άτομα αὐτὰ έχωρίσαμεν εις τρεῖς ομάδας, ὡς ἐξῆς:

1. Ὅμας 12 (δώδεκα) ἀτόμων πασχόντων ἐξ οξέων ἀγγειακῶν έγκε-φαλικῶν ἐπεισοδίων, τῶν ὁποίων τὸ ληφθὲν ENY ἦτο διακνγές και ἄχρουν.

2. Ὅμας 5 (πέντε) ἀτόμων, πασχόντων ἐξ οξέων ἀγγειακῶν έγκεφα-λικῶν ἐπεισοδίων, τῶν ὁποίων τὸ ληφθὲν ENY ἦτο αἱμορραγικόν, παρέμεινε δὲ ξανθοχρωματικόν μετὰ τὴν φυγοκέντρησιν, και

3. Ὅμας ἐκ 2 (δύο) ἀτόμων προσβληθέντων ὑπὸ οξείας μηνιγγίτι-δος, ἐξ ὧν ὁ εἰς ἔπασχεν ἐκ μηνιγγίτιδος μετὰ λεμφοκυτταρικοῦ ENY και ὁ ἕτερος ἐκ πυώδους τοιαύτης.

Ἡ λήψις τῶν δειγμάτων ἀρτηριακοῦ αἵματος και ENY ἐγένετο πρὸ πάσης θεραπευτικῆς ἀγωγῆς και μετὰ τὴν πλήρη νευρολογικὴν εξέτασιν τῶν ἀθε-νῶν, ἵνα οὕτως ἐκτιμηθῇ ή έκτασις τῶν βλαβῶν.

3. Οἱ Lassen (1968), Gordon και Rossanda (1968) προτείνουν ὡς μέσον θεραπευτι-κῆς ἀντιμετωπίσεως οξείων έγκεφαλικῶν βλαβῶν τὴν ἐφαρμογὴν ἀναπνευστῆρος πρὸς πρό-κλήσιν έντονωτέρου υπεραερισμοῦ, ἵνα οὕτω διὰ τῆς ἀποβολῆς περισσοτέρου CO_2 τὸ pH τοῦ ENY δικτηρηθῇ σταθερόν.

Άπασαι αί λήψεις έγινοντο δια ξηρῆς ἀπεστερωμένης σύριγγος, ὑπὸ συνθήκας ἀνεπηρεσίως. Ἡ φυσικὴ ἀέρος, ἢ πληροῦσα τὸν νεκρὸν χώρον τῆς σύριγγος, εἰρήθη δὲ δὲν ἐπηρεάζει τὰς πιέσεις τῶν ἀερίων καὶ τὸ pH (Posner καὶ Plum, 1967).

Ὁ προσδιορισμὸς τῆς PO₂ καὶ PCO₂ τοῦ αἵματος, ὡς καὶ τῆς PCO₂ τοῦ ENT, ἐγένετο πολλαπλασιαστικῶς διὰ τοῦ ὑπ' ἀριθμὸν 127 τύπου ὄργανου τῆς Instrumentation Laboratory Inc. (I. L.). Τὸ pH τούτων ἐμετρήθη διὰ τοῦ pH-μέτρου μικρο - Astrup, τύπου A. M. E. I. C. Τὰ HCO₃⁻ τοῦ ἀρτηριακοῦ αἵματος καὶ τοῦ ENT προσδιορίσθησαν ἐμμέσως ἐκ τῶν PCO₂ καὶ pH, συμφώνως πρὸς τὴν ἐξίσωσιν τῶν Henderson - Hasselbalch (Andersen 1962, Manfredi 1962, Dunkin καὶ Bondurant 1966), ἣτοι:

$$pH = pK + \log \frac{HCO_3^-}{\alpha PCO_2}$$

Ἡ pK ἀντιπροσωπεύει τὴν σταθερὰν διασπάσεως, καὶ διὰ μὲν τὸ ENT εἶναι 6,13 διὰ δὲ τὸ πλάσμα 6,10 (Posner, Swanson καὶ Plum, 1965). Ὁ συντελεστὴς α παριστᾷ τὸν συντελεστὴν διαλυτότητος τοῦ CO₂ καὶ εἶναι διὰ μὲν τὸ ENT 0,0320, διὰ δὲ τὸ αἷμα 0,0308 millimole/liter/mmHg (Dunkin καὶ Bondurant, 1966).

Ὁ προσδιορισμὸς τοῦ γαλακτικοῦ καὶ τοῦ πυροσταφυλικοῦ ὀξέος εἰς τὸ ENT ἐγένετο ἐνζυματικῶς (UV - Method τῆς C. F. Boehringer und Soehne GmbH), ἢ δὲ μέτρησις αὐτῶν ἠλεκτροφωτομετρικῶς διὰ τοῦ φασματοφωτομέτρου Beckman Instruments Inc.

Άπασαι αἱ μετρήσεις ἐγένοντο εἰς 38 °C, ἀμέσως μετὰ τὴν λήψιν τῶν δειγμάτων, πάντοτε εἰς διπλοῦν.

Ἡμέτερα ἀποτελέσματα.

Εἰς τοὺς πίνακας I, II καὶ III παραθέτομεν τὰ εὐρήματα ἡμῶν ἐκ τῶν δειγμάτων τῶν μελετηθέντων ἀσθενῶν ὡς καὶ τὴν ἐκβασιν τῆς νόσου ἐνὸς ἐκάστου ἐξ αὐτῶν.

Παραθέτομεν ἐπίσης πρὸς σύγκρισιν τὰς τιμὰς τῶν ἀνωτέρω παραμέτρων, αἰτινες ἐθεωρήθησαν παρ' ἡμῶν ὡς φυσιολογικαὶ (Ἰμπριάλος, 1970).

Συζήτησις.

Ἐκ τῶν ἡμετέρων εὐρημάτων, ἐπὶ τῶν ἀσθενῶν τῶν πασχόντων ἐξ ὀξέων ἀγγειακῶν ἐγκεφαλικῶν ἐπεισοδίων (Πίνακες I, II), συνάγομεν ὅτι κατὰ τὴν ἐγκεφαλικὴν ἱστικὴν ὑπόξιαν αὐξάνεται ἡ παραγωγή τοῦ γαλακτικοῦ ὀξέος. Τὸ γαλακτικὸν ὀξύ διαχέεται πρὸς τὸν μεσοκυττάριον ἐγκεφαλικὸν χώρον (Hucka-

Π Ι Ν Α Κ Ι

Διαταραχή της δέξοβαρικής ισορροπίας του αρτηριακού αίματος και του ENY και μεταβολαι των ποικνοίτων του γαλακτικού και του πυροσταφυλικού οξέως ως και της μεταξύ των σχέσεως επί οξέων άργειακών έγκεφαλικών έπισηοδίων με διαγνής και άχρον ENY.

α/α	Ήμερομηνία είσόδου	Όνοματεπώνυμον	Φύλον	Ήλικία	Άρτηριακόν αίμα				Ε Ν Υ						Έκβασις
					PO ₂ mmHg	pH	PCO ₂ mmHg	HCO ₃ mEq/L	PO ₂ mmHg	pH	PCO ₂ mmHg	HCO ₃ mEq/L	Τάκατ. mEq/L	Τάκατ. οξύ mEq/L	
1	12.10.69	K.K.	Α	82	81	7,441	30,0	20,2	7,308	35,2	16,89	2,61	0,117	22,30	θάνατος
2	20.10.69	B.K.	Α	74	85	7,380	43,1	25,2	7,314	49,5	24,20	1,31	0,094	13,93	βελτίωσις
3	30.10.69	K.II	Θ	74	89	7,452	40,1	27,9	7,321	50,2	24,84	1,83	0,125	14,64	»
4	3.11.69	K.B.	Θ	70	82	7,471	38,0	27,4	7,323	45,1	22,45	0,91	0,054	16,85	»
5	3.11.69	T.Σ.	Θ	55	95	7,491	26,2	19,8	7,310	34,5	15,69	2,87	0,109	26,33	θάνατος
6	3.11.69	I.Γ.	Α	74	91	7,445	40,6	27,6	7,336	47,2	24,16	1,95	0,062	31,45	»
7	13.11.69	M.M.	Θ	60	98	7,468	39,2	28,1	7,325	45,1	22,55	2,40	0,132	15,90	βελτίωσις
8	17.11.69	I.X.	Α	62	65	7,443	32,1	21,8	7,290	37,5	17,43	3,52	0,101	34,85	θάνατος
9	17.11.69	Π.Δ	Α	70	90	7,430	33,6	21,1	7,284	39,8	18,26	3,13	0,109	28,71	»
10	7.12.69	Α.Γ.	Α	86	79	7,432	42,6	28,1	7,312	44,2	21,30	2,22	0,086	25,81	»
11	22.12.69	Δ.Π	Α	87	75	7,385	34,3	20,2	7,301	38,1	18,09	1,90	0,101	18,81	βελτίωσις
12	9. 1.70	Π.Μ	Θ	69	87	7,460	35,0	24,6	7,295	42,0	19,82	2,35	0,078	30,12	θάνατος
Μέση τιμή					84,7	7,441	36,23	24,41	7,309	42,37	20,68	2,225	0,097	23,30	
Σταθερά άποχλίσις						±	5,24	±	0,016	±	1,88	±	0,024	±	7,20
Φυσιολογικά τιμεί					89,5	7,408	41,64	26,05	7,330	49,52	25,41	1,31	0,103	12,81	

(Γ' Ιμπερίος, 1970)

Π Ι Ν Α Ξ Ι I

Διαταραχή της οξεοβασικής ισορροπίας του άσπρηθιακού αίματος και του ENY και μεταβολή των ποσοτήτων του γαλακτικού και του πυροσταφυλικού οξέως ως και της μεταξύ των σχέσεως επί οξέων εγκεφαλικών επιποθίων με ξανθοχρωματικών ENY.

α/β	Ήμερομηνία ελάσθου	Όργανοτεχνώνιον	Φύλον	Ήλικία	Ασπρηθιακόν αίμα				Εγκεφαλονευρικόν όργανον							
					PO ₂ mmHg	pH	PCO ₂ mmHg	HCO ₃ mEq/L	pH	PCO ₂ mmHg	HCO ₃ mEq/L	T.κακτ. όξ. mEq/L	Ηρόστ. mEq/L	Όξ. Ηρόστ. mEq/L	T.κακτ. Ηρόστ. mEq/L	Ήλικία
1	4. 9. 69	Π.Μ	Α	66	84	7,438	34,2	22,9	7,300	37,4	17,6	3,43	0,219	14,49	14,49	βελτίωση
2	12.10.69	Ε.Θ	Α	80	91	7,463	31,5	22,2	7,268	31,9	14,1	4,96	0,203	24,43	24,43	θύνατος
3	23.10.69	Χ.Χ	Α	72	81	7,475	29,1	21,2	7,281	31,3	14,2	3,40	0,125	27,20	27,20	»
4	30.10.69	Δ.Κ	Α	65	75	7,452	33,1	23,0	7,275	36,1	16,2	2,87	0,086	33,37	33,37	»
5	18. 2. 70	Δ.Ν	Α	71	94	7,443	30,0	20,4	7,306	35,2	16,4	2,40	0,174	12,28	12,28	βελτίωση
Μέση τιμή				70,8	85,0	7,454	31,60	21,94	7,266	34,12	15,70	3,492	0,151	21,70	21,70	
Σταθ.σφάλ. απόλυτως				±	0,014	±	2,11	±	0,017	±	2,53	±	1,05	±	8,88	±

Π Ι Ν Α Ξ Ι I I I

Διαταραχή της οξεοβασικής ισορροπίας του άσπρηθιακού αίματος και του ENY και μεταβολή των ποσοτήτων του γαλακτικού και του πυροσταφυλικού οξέως ως και της μεταξύ των σχέσεως επί μηρυγγιτίδος.

1	3.11.69	Κ.Σ	Α	43	88	7,451	49,4	34,2	7,35	50,0	26,7	2,47	0,132	17,19	17,19	βελτίωση
2	27.11.69	Υ.Μ	Θ	35	82	7,430	33,5	22,1	7,223	42,2	17,0	2,87	0,094	30,60	30,60	θύνατος
Μέση τιμή				39	85,0	7,440	41,30	28,15	7,290	46,10	21,85	2,670	0,113	23,89	23,89	

bee 1958, Hohorst 1960), άθροιζόμενον έντός του ENY, προκαλούν ούτω στροφήν του pH του ENY πρὸς πλέον όξινον περιοχὴν. Εἰς ὅλας σχεδὸν τὰς ἡμετέρας περιπτώσεις διεπιστώθη αύξησης τῆς πυκνότητος τοῦ γαλακτικοῦ ὀξέος έντός τοῦ ENY καὶ πτώσις τοῦ pH αὐτοῦ. Μεγαλύτερα αύξησης γαλακτικοῦ διεπιστώθη ἐπὶ τῶν ἀσθενῶν με ξανθοχρωματικὸν ENY, λόγω παραγωγῆς γαλακτικοῦ καὶ ἐκ τῆς γλυκολύσεως τῶν ἐρυθροκυττάρων, ἅτινα εἰσῆλθον έντός τοῦ ENY συνεπιεί τῆς αἰμορραγίας (Froman καὶ Smith, 1967). "Ενεκα δὲ τῆς μεγαλύτερας αύξήσεως τοῦ γαλακτικοῦ ὀξέος, τὸ pH τοῦ ENY τῶν με ξανθοχρωματικὸν ENY ἀσθενῶν εύρέθη πλέον όξινον.

Ἡ ὑπαρξίς μεταβολικῆς γαλακτικῆς ὀξεώσεως εἰς τὸ ENY ἐπὶ ὑποξίας, αἰμορραγίας ἢ βλάβης τοῦ ἐγκεφαλικοῦ ἴστού ἔχει διαπιστωθῆ καὶ ὑπὸ ἄλλων ἐρευνητῶν (Gurdjian καὶ συνεργάται 1944, Leusen 1965, Cotev, Cullen καὶ Severinghaus 1968, Granholm 1968, Ponten καὶ συνεργάται 1968).

Συνεπιεί τῆς αύξήσεως τοῦ γαλακτικοῦ ὀξέος εἰς τὸ ENY, τὰ HCO_3^- έντός αὐτοῦ εύρέθησαν ἠλαττωμένα. Τοῦτο ὀφείλεται εἰς ἀντικατάστασιν τοῦ HCO_3^- ὑπὸ τοῦ γαλακτικοῦ ἀνιόντος, λόγω ἐνώσεως τοῦ HCO_3^- πρὸς τὸ H^+ τοῦ γαλακτικοῦ ὀξέος, σχηματιζομένων τελικῶς H_2O καὶ CO_2 , ὅπερ καὶ ἀποβάλλεται. Παρατηρήθη, ἐπίσης, ὅτι ἡ αύξησης τοῦ γαλακτικοῦ εἰς τὸ ENY εύρίσκετο εἰς σχέσιν, οὐχὶ ὁμῶς στοιχειομετρικὴν, πρὸς τὴν ἐλάττωσιν τῶν HCO_3^- , ὡς καὶ πρὸς τὴν αύξησης τῆς πυκνότητος τῶν H^+ εἰς τὸ ENY.

Ἡ PCO_2 εἰς τὸ ENY εύρέθη ἠλαττωμένη, ἦτο δὲ μεγαλύτερα εἰς τὴν ὁμάδα με ξανθοχρωματικὸν ENY. Ἡ ἐλάττωσις αὕτη τῆς PCO_2 ὀφείλεται εἰς τὴν πτώσιν τῶν HCO_3^- τοῦ ENY, ἵνα οὕτω διὰ τῆς ἀποβολῆς CO_2 τὸ pH τοῦ ENY παραμείνῃ σταθερὸν (Gordon καὶ Rossanda, 1968). Αἴτιον τῆς τιαύτης ἀποβολῆς CO_2 εἶναι ὁ, συνεπιεί τῆς γαλακτικῆς ὀξεώσεως τοῦ ENY, προκαλούμενος ὑπεραερισμὸς καὶ ἡ πρόκλησις οὕτως ἀναπνευστικῆς ἀλκαλώσεως καὶ ὑποκαπνίας (4) (Froman καὶ Smith, 1967).

Κατὰ τὸν Rossanda (1968), ἡ μελέτη τῶν τιμῶν τῆς ἀρτηριακῆς PCO_2 ὡς καὶ τῶν PCO_2 καὶ HCO_3^- τοῦ ENY δύναται νὰ ἀποτελέσῃ κριτήριον τῆς σοβαρότητος τῆς καταστάσεως ἀσθενῶν πασχόντων ἐξ ὀξέων ἐγκεφαλικῶν ἐπιεσιδίων. Παρ' ἡμῖν ἡ μεγαλύτερα ἐλάττωσις τῶν HCO_3^- εἰς τὸ ENY ἐπιεσιδίων ἐπὶ ἀσθενῶν με βαρεῖαν κλινικὴν εἰκόνα, οὐχὶ ὁμῶς εἰς ὅλας τὰς περιπτώσεις.

Ἀντιθέτως, ἡ σχέσις γαλακτικοῦ/πυροσταφυλικῶ εἰς τὸ ENY ἀπετέλεσε παρ' ἡμῖν ἀκριβέστερον προγνωστικὸν δείκτην.

4. Ἡ μεταβολὴ τοῦ ἀρτηριακοῦ CO_2 κατὰ τὰς ἀναπνευστικὰς ὀξεώσεις καὶ ἀλκαλώσεως μεταβάλλει τὸ pH ἐνδοαγγειακῶς (εἰς τὸ ἀρτηριακὸν αἷμα) καὶ ἐκτὸς τῶν ἀγγείων εἰς τοὺς ἴστους (Leusen 1950, 1953, 1954, De Bersaques 1955). Κατὰ ταῦτα ἡ PCO_2 τοῦ ENY ἀκολουθεῖ στενωῶς τὰς μεταβολὰς τῆς ἀρτηριακῆς PCO_2 (Leusen 1965).

Ούτως, εις όλους σχεδόν τους ασθενείς της πρώτης ομάδος, το γαλακτικό οξύ εύρεθη ηύξημένον, ενώ το πυροσταφυλικόν οξύ εντός φυσιολογικών ορίων. Η σχέση γαλακτικού/πυροσταφυλικού εις το ENΓ εύρεθη ηύξημένη, και δὴ κυμαινομένη μεταξύ 22,30 και 34,85 ἐπὶ ασθενῶν μὲ βαρεῖαν κλινικὴν εἰκόνα καὶ ἐκβασιν κακὴν, ἐνῶ ἀντιθέτως ἐπὶ ασθενῶν μὲ ἐκβασιν καλὴν οὐχὶ σημαντικῶς ηύξημένη, καὶ δὴ κάτω τοῦ 20, παρ' ὅλην τὴν αὐξήσιν τοῦ γαλακτικού, συνεπεῖς σχετικῆς αὐξήσεως καὶ τοῦ πυροσταφυλικοῦ οξέος.

Εἰς τὴν περίπτωσιν (6) τοῦ ασθενοῦς Ι. Γ. (Πίναξ Ι) ἡ αὐξήσιν τοῦ γαλακτικοῦ οξέος δὲν ἦτο σημαντικὴ (4,95 mEq/L). Ἀντιθέτως, ἡ σχέση γαλακτικοῦ/πυροσταφυλικοῦ ἦτο λίαν ηύξημένη (31,45), ἐνδεικτικὴ τῆς κακῆς οξείδωσαναγωγικῆς καταστάσεως τοῦ ἐγκεφαλικοῦ ἰστού. Ἡ ἐκβασίς τῆς νόσου τοῦ ασθενοῦς αὐτοῦ ἦτο θανατηφόρος.

Εἰς τὴν ομάδα τῶν ασθενῶν μὲ ξανθοχρωματικόν ENΓ εύρεθη, ἐντός τῆς αὐξήσεως τοῦ γαλακτικοῦ οξέος, αὐξήσιν καὶ τοῦ πυροσταφυλικοῦ. Ἡ σχέση γαλακτικοῦ/πυροσταφυλικοῦ εύρεθη φυσιολογικὴ ἐπὶ ασθενῶν μὲ ἐξέλιξιν καλὴν καὶ οὐχὶ βαρεῖαν κλινικὴν εἰκόνα, παρὰ τὴν σημαντικὴν αὐξήσιν τοῦ γαλακτικοῦ οξέος, λόγω αὐξήσεως καὶ τοῦ πυροσταφυλικοῦ. Συνεπεῖς καὶ εἰς αὐτάς τὰς περιπτώσεις, εἰς τὰς ὁποίας δὲν ὑπῆρχεν αξιόλογος ἰστικὴ ἐγκεφαλικὴ ὀξείωσις, ὁ δείκτης οὗτος ἀπεδείχθη ὡς τὸ ἀσφαλέστερον κριτήριον ἐκτιμήσεως τῆς οξείδωσαναγωγικῆς καταστάσεως τοῦ ἐγκεφαλικοῦ ἰστού. Ἀντιθέτως, ἐπὶ ασθενῶν μὲ ἐκβασιν κακὴν ἡ σχέση αὕτη εἶχε σημαντικῶς διαταραχθῆ, ἐνδεικτικὴ ὑπάρξεως ἐγκεφαλικῆς ἰστικῆς ὀξείωσεως.

Ἐκ τῆς μελέτης τῆς διαφορᾶς μεταξύ ἀρτηριακῆς PCO_2 καὶ PCO_2 ENΓ, δυνάμεθα νὰ συμπεράνωμεν περὶ τῆς ἐγκεφαλικῆς αἱματώσεως, διότι ἡ PCO_2 εἰς τὸ αἷμα τῆς σφαγίτιδος καὶ εἰς τὸ ENΓ τὸ ληρθὲν κατόπιν ὁρμονωτικῆς παρακινήσεως εἶναι ἡ αὕτη (Bradley καὶ Semple, 1962). Ἡ διαφορὰ αὕτη ἐπὶ τῶν ἡμετέρων ασθενῶν (Πίνακες Ι, ΙΙ) εύρεθη μικροτέρα τῶν Bradley καὶ Semple, ὅτι ἡ ἐγκεφαλικὴ αἱμάτωσις αὐξάνεται. Ἀντιθέτως, εἰς Froman καὶ Smith (1967) εὔρον ταύτην φυσιολογικὴν. Ἡ μελέτη τῶν ὁμοίων περιλαμβάνει ασθενεῖς ὑποβληθέντας εἰς ἐγχειρητικὴν θεραπείαν ἐγκεφαλικῶν κακώσεων. Κρανιοτομία, ὅμως, μετὰ συγχρόνου διανοίξεως τῆς σκληρῆς μνήνγγος, αὐξάνει τὴν ἀρτηριοφλεβικὴν διαφορὰν τῆς PCO_2 καὶ συνεπεῖς τὴν τοιαύτην ENΓ καὶ ἀρτηριακοῦ αἵματος.

Νομίζομεν, ὅτι ἡ ἐλάττωσις αὕτη δυνατόν νὰ ἀποδεικνῆ αὐξήσιν τῆς αἱματώσεως, οὐχὶ ὅμως ὑπὸ τὴν ἐννοίαν τῆς αὐξήσεως τῆς διὰ τῶν φυσιολογικῶν ρυθμιστικῶν μηχανισμῶν, ἀλλὰ ὡς ἀποτέλεσμα ἀγγειοκινητικῆς παραλύσεως, συνεπεῖς τῆς ἐξωκυττάρου γαλακτικῆς ὀξείωσεως, ἕνεκα τῆς ὁποίας δημιουργοῦνται συνθῆκαι πολυτελοῦς αἱματώσεως (luxury perfusion) τοῦ ἐγκεφαλικοῦ βεβλαμμένου ἰστού (Lassen 1966, 1968). Ἡ

και του πυροσταφυλικού όξέος και της μεταξύ των σχέσεως, παραλλήλως προς τας όξεοβασικές παραμέτρους του αρτηριακού αίματος και του ENY, δέκα έννεα άσθενών, ήτοι 17 πασχόντων έξ όξέων άγγειακών έγκεφαλικών έπεισοδίων, έξ ών 12 με ENY διαυγές και άχρουν και 5 με ENY ξανθοχρωματικών, και 2 άσθενών πασχόντων έξ όξείας μηνιγγίτιδος.

Είς όλας τας ομάδας των άσθενών ή πυκνότης του γαλακτικού όξέος έντός του ENY ήτο ηύξημένη. Ένεκα της αύξήσεως ταύτης παρατηρήθη είς τό ENY αυτών στροφή του pH προς πλέον όξινον περιοχήν, ελάττωσις των HCO_3^- ώς και πτώσις της PCO_2 . Το πυροσταφυλικόν όξύ εύρέθη ηύξημένον μόνον είς την ομάδα των άσθενών με ξανθοχρωματικών ENY.

Διεπιστώθη, επίσης, ή ύπαρξις άναπνευστικής άλκαλώσεως. Η μεταξύ ENY και αρτηριακού αίματος διαφορά της PCO_2 ήτο ήλαττωμένη.

Η σχέσις γαλακτικού/πυροσταφυλικού είς τό ENY εύρέθη σημαντικώς ηύξημένη επί άσθενών με έκβασιν θανατηφόρον, ένώ αντίθετως επί άσθενών με έκβασιν καλήν δέν είχε σημαντικώς μεταβληθή.

Η σχέσις αύτη αποτελεί δείκτην της όξειδωσαναγωγικής καταστάσεως του έγκεφαλικού ιστού, και κατά συνέπειαν κριτήριον έκβάσεως της νόσου άσθενών, πασχόντων έξ όξέων έγκεφαλικών έπεισοδίων.

L'ÉTAT D' OXYDO-RÉDUCTION CÉRÉBRALE AU COUR DES LÉSIONS AIGUES DU CERVEAU

E. PANAYOTOPOULOS, M. CHOLEVAS et P. IMPRIALOS

Résumé.

Nous avons étudié l'état d'oxydoréduction cérébrale indirectement, par la détermination dans le LCR de la concentration des acides lactique et pyruvique et leur rapport ainsi que par la mesure des paramètres de l'équilibre acido-basique du sang artériel et du LCR chez dix neuf (19) malades. Les 17 présentaient un épisode vasculaire aigu du cerveau, dont 12 à LCR clair et incolore et 5 à LCR xanthochromique et les 2 autres avaient une méningite aiguë.

Chez tous ces malades la concentration de l'acide lactique dans le LCR était élevée. Comme conséquence de cette augmentation, nous

avons observé une déviation du pH du LCR vers la zone acide, une baisse des HCO_3^- et de la PCO_2 . L'acide pyruvique était élevé uniquement chez les malades à LCR xanthochromique. Nous avons constaté également une alcalose respiratoire. La différence de la PCO_2 entre le LCR et le sang artériel était diminuée.

Dans le LCR le rapport ac. lactique/ac. pyruvique était considérablement augmenté chez les malades à évolution mortelle, alors que ce même rapport se trouvait dans les limites normales chez les malades à évolution favorable. Ce rapport constitue un indice de l'état d'oxydo-réduction du tissu cérébral et représente un critère de l'évolution de la maladie au cours des accidents cérébraux aigus.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

1. Alberty R. A., Smith R. M., Bock R. M., «J. Biol. Chem.», 193, 425 - 434, 1951.
Ἄνζυφέρεται ὑπὸ: B. K. Siesjö, A. E. Kaasik, L. Nilsson, U. Ponten, *Biochemical basis of tissue acidosis*. In «III International Symposium on CSF and CBF, Lund - Copenhagen, May 9 - 11, 1968», «Scand. J. Clin. Lab. Invest.», Vol. 22, Suppl. 102, III: A., 1968.
2. Andersen S. O., *The first dissociation exponent of carbonic acid as a function of pH*, «Scand. J. Clin. Lab. Invest.», 14, 587 - 597, 1962.
3. Bartlett G. R., Marlow A. A., *Comparative effects of the different formed elements on normal human blood glycolysis*, «J. appl. Physiol.», 6, 335, 1953.
4. Bradley R. D., Semple S. J. G., *A comparison of certain acid - base characteristics of arterial blood, jugular venous blood, and cerebrospinal fluid in man, and the effect on them of some acute and chronic acid - base disturbances*, «J. Physiol.», 160, 381 - 391, 1962.
5. Chance B., Cohen P., Jobsis F., Schoener B., *Intracellular oxidation. Reduction states in vivo*, «Science», 137, 499, 1962.
6. Cotev S., Cullen D., Severinghaus J. W., *Cerebral extracellular fluid acidosis induced by hypoxia at normal and low PCO_2* . In «III International Symposium on CSF and CBF, Lund - Copenhagen, May 9 - 11, 1968», «Scand. J. Clin. Lab. Invest.», Vol. 22, Suppl. 102, III: E, 1968.
7. Cronqvist S., Lundberg N., *Regional cerebral blood flow in intracranial tumours with special regard to cases with intracranial hypertension*. In «III International Symposium on CSF and CBF, Lund - Copenhagen, May 9 - 11, 1968», «Scand. J. Clin. Lab. Invest.», Vol. 22, Suppl. 102, XV: A, 1968.
8. Davson H., *Physiology of the ocular and cerebrospinal fluids*, London, Churchill, 1956.
9. De Bersaques J., *pH et CO_2 du sang et du liquide cephalo - rachidien dans l'acidose et l'alcalose métaboliques*, «Arch. Int. Physiol. Biochem.», 63, 1 - 6, 1955.
10. Dunkin R. S., Bondurant S., *The determinants of cerebrospinal fluid PO_2* :

- The effects of oxygen and carbon dioxide breathing in patients with chronic lung disease*, «Ann. Int. Med.», 64, 1, 71 - 80, 1966.
11. Elliott K. A. C., Jasper H. R., *Physiological salt solutions for brain surgery. Studies of local pH and pial vessel reactions to buffered and unbuffered isotonic solutions*, «J. Neurosurg.», 6, 140, 1949.
  12. Fencl V., Halsey S. R., Held D., Pappenheimer J. R., *Role of cerebrospinal fluid in the respiratory response to CO₂ as studied in unanesthetized goats. In «Cerebrospinal fluid and the regulation of ventilations», Edited by Mc C. Brooks F. F., Kao, and B. B. Lloyd, Oxford, Blackwell, pp. 141 - 143, 1965.*
  13. Fencl V., Miller T. B., Pappenheimer J. R., *Studies on respiratory response to disturbances of acid-base balance with deductions concerning the ionic composition of cerebral interstitial fluid*, «Am. J. Physiol.», 210, 459 - 472, 1966.
  14. Fencl V., Vale J. R., Broch J. R., *Cerebral blood flow and pulmonary ventilation in metabolic acidosis and alkalosis*. In «III International Symposium on CSF and CBF, Lund - Copenhagen, May 9 - 11, 1968», «Scand. J. Clin. Lab. Invest.», Vol. 22, Suppl. 102, VIII: B, 1968.
  15. Froman C., Smith A. C., *Hyperventilation associated with low pH of cerebrospinal fluid after intracranial haemorrhage*, «Lancets», 1, 780 - 782, 1966.
  16. Froman C., Smith A. C., *Metabolic acidosis of the cerebrospinal fluid associated with subarachnoid haemorrhage*, «Lancets», 1, 965 - 967, 1967.
  17. Gaudebout C., Blayo M. C., *Syndromes biochimiques du liquide céphalo-rachidien. Dans «Journées de réanimation neuro-respiratoire, Hôpital Claude Bernard», Edit. Arnette, Paris, p. 243 - 258, 1966.*
  18. Gordon E., Rossanda M., *The importance of the cerebrospinal fluid acid-base status in the treatment of unconscious patients with brain lesions*. In «III International Symposium on CSF and CBF, Lund - Copenhagen, May 9 - 11, 1968», «Scand. J. Clin. Lab. Invest.», Vol. 22, Suppl. 102, IX: C, 1968.
  19. Granholm L., 1. *Comment on the effect of blood in CSF on its acid base parameters*. In «III International Symposium on CSF and CBF, Lund - Copenhagen, May 9 - 11, 1968», «Scand. J. Clin. Lab. Invest.», Vol. 22, Suppl. 102, IX: A, 1968.
2. *The effect of blood in the CSF on the CSF lactate, pyruvate and bicarbonate concentrations*, «Scand. J. Clin. Lab. Invest.», 23, 361 - 366, 1969.
  20. Granholm L., Siesjö B. K., 1. *Signs of cerebral hypoxia in hyperventilation, «Exp. Neurol.», 24, 337, 1968.*
2. *The effects of hypercapnia and hypocapnia upon the cerebrospinal fluid lactate and pyruvate concentrations and upon the lactate, pyruvate, ATP, ADP, phosphocreatine concentrations of cat brain tissue*, «Acta Physiol. Scand.», 75, 257, 1969.
  21. Γρανίτσας Α. Ν., *Επίτομος βιολογική χημεία και χημική φυσιολογία*, σελ. 216-223, 289, έκδ. Γ. Παρισιάνου, 'Αθήναι, 1961.
  22. Gurdjian E. S., Stone W. E., Webster J. E., *Cerebral metabolism in hypoxia*, «Arch. Neurol. Psychiat.», 51, 472 - 477, 1944.
  23. Hill A. V., *The influence of the external medium on the internal pH of muscle*, «Proc. Roy. Soc. B.», 144, 1 - 22, 1955.
  24. Hohorst H. J., *Der Reduktionszustand des Diphosphopyridin-Nukleotid Systemes in lebendem Gewebe*, Dissertation, University of Marburg, 1960.
  25. Huckabee W. E., *Relationship of pyruvate and lactate during anaerobic meta-*

- bolism. II. Exercise and formation of O₂ - dept.*, «J. Clin. Invest.», 37, 244 - 254, 1958.
26. Jalavisto E., *Oxygen consumption of blood and plasma and the percentage of reticulocytes*, «Acta Physiol. Scand.», 46, 244, 1959.
27. Ίμπριάλου Η.Κ., *Αί μεταβολαί τῆς ὀξειδοαναγωγικῆς καταστάσεως τοῦ ἐγκεφάλου ἐπὶ ὀξέων ἀργειακῶν ἐπισοδίων αὐτοῦ. Διατριβὴ ἐπὶ διδακτορικῆ, Θεσσαλονίκη, 1970.*
28. Kaasik A. E., *Reduction of cerebral arteriovenous oxygen difference in terminal phase of cerebral haemorrhage*. In «III International Symposium on CSF and CBF, Lund - Copenhagen, May 9 - 11, 1968», «Scand. J. Clin. Lab. Invest.», Vol. 22, Suppl. 102, X : D, 1968.
29. Kleiner J. S., Orten J. M., *Biochemistry*, Edited by C. V. Mosby Co., Saint Louis, 7th Edition, p. 566, 1966.
30. Krebs H. A., *The tricarboxylic acid cycle Greenberg chemical pathways of metabolism*, Vol. 1, p. 109, New York, 1954.
31. Lambertsen G. J., Gelfand R. A., Kemp R. A., *Dynamic response characteristics of several CO₂ reactive components of the respiratory control system*. In «Cerebrospinal fluid and the regulation of ventilation», Edited by Mc C. Brooks, F. F. Kao, and B. B. Lloyd, Oxford, Blackwell, p. 211, 1965.
32. Lassen N. A., 1. *The luxury perfusion syndrome and its possible relation to acute metabolic acidosis localized within the brain*, «Lancet», 11, 1113 - 1115, 1966.
2. *Brain Extracellular pH. The main factor controlling cerebral blood flow*, «Scand. J. Clin. Lab. Invest.», 22, 247 - 251, 1968.
33. Leusen J. R., 1. *Influence du pH du liquide cephalo-rachidien sur le pH sanguin*, «Arch. Int. Physiol.», 58, 112 - 114, 1950.
2. *Over de Centrale Ademhalingsregulatio*, University of Ghent: Thesis. Ἄνζ-φέρτζα: εἰς Cerebrospinal fluid and the regulation of ventilation, 1965, Edited by Mc C. Brooks, F. F. Kao, and B. B. Lloyd, Oxford, Blackwell, p. 57, 1953.
3. *Chemosensitivity of the respiratory center. Influence of CO₂ in the cerebral ventricles on respiration*, «Amer. J. Physiol.», 176, 39 - 44, 1954a.
4. *Chemosensitivity of the respiratory center. Influence of changes in the H⁺ and total buffer concentrations in the cerebral ventricles on respiration*, «Am. J. Physiol.», 176, 45 - 51, 1954b.
5. *Acid-base equilibrium between blood and cerebrospinal fluid*, «Amer. J. Physiol.», 176, 513 - 516, 1954c.
6. *Aspects of the acid-base balance between blood and CSF*. In «Cerebrospinal fluid and the regulation of ventilation», Edited by Mc C. Brooks, F. F. Kao, and B. B. Lloyd, Oxford, Blackwell, p. 55 - 89, 1965.
34. Leusen J., Demeester G., *Lactate and pyruvate in the brain of rats during hyperventilation*, «Arch. Int. Physiol.», 74, 25, 1966.
35. Manfredi F., *Acid-base relations between serum and cerebrospinal fluid in man, under normal and abnormal conditions*, «J. Lab. Clin. Med.», 59, 128 - 136, 1962.
36. Mitchell R. A., Loeschke H. H., Massion W. H., Severinghaus, J. W., *Respiratory responses mediated through superficial chemosensitive areas on the medulla*, «J. appl. Physiol.», 18, 523 - 533, 1963.
37. Mitchell R. A., *Cerebrospinal fluid and the regulation of respiration*. In «Advances in respiratory physiology», Edited by Colin G. Caro. London, Edward Arnold Ltd., p. 1 - 47, 1966.

38. Plum F., Posner J. B., *Blood and cerebrospinal fluid lactate during hyperventilation*, «Amer. J. Physiol.», 212, 864, 1967.
39. Polonovski M., Boulanger P., Machebeuf M., Roche J., *Biochimie médicale*, p. 392, Masson et Cie, 5ème ed., Paris, 1952.
40. Ponten U., Kjallquist A., Siesjö B. K., Sundbarg G., Svendgaard N., *Relation of selective acidosis of CSF to increase lactate concentrations and a discussion of the lactate/pyruvate ratios*. In «III International Symposium on CSF and CBF, Lund - Copenhagen, May 9 - 11, 1968», «Scand. J. Clin. Lab. Invest.», Vol. 22, Suppl. 102, IX: D, 1968.
41. Posner J. B., Swanson A. G., Plum F., *Acid-base balance in cerebrospinal fluid*, «Arch. Neurol.», 12, 479 - 496, 1965.
42. Posner J. B., Plum F., *Spinal fluid pH and neurologic symptoms in systemic acidosis*, «New Engl. J. Med.», 277, 605 - 613, 1967.
43. Posner J. B., Plum F., Shapiro W. R., *Cisternal and lumbar acid-base balance in patients with acute brain injuries: Its association with respiratory alkalosis*. In «III International Symposium on CSF and CBF, Lund - Copenhagen, May 9 - 11, 1968», «Scand. J. Clin. Lab. Invest.», Vol. 22, Suppl. 102, IX: B, 1968.
44. Rall D. P., Stabeneau J. R., Zubrod C. G., *Distributions of drugs between blood and cerebrospinal fluid. General methodology and effect of pH gradients*, «J. Pharmac. Exp. Ther.», 125, 185, 1959.
45. Rossanda M., *Prolonged hyperventilation in treatment of unconscious patients with severe brain injuries*. In «III International Symposium on CSF and CBF, Lund - Copenhagen, May 9 - 11, 1968», «Scand. J. Clin. Lab. Invest.», Vol. 22, Suppl. 102, XIII: E, 1968.
46. Severinghaus J. W., *Electrochemical gradients for hydrogen and bicarbonate ions across the blood-CSF barrier in response to acid-base balance changes*. In «Cerebrospinal fluid and the regulation of ventilation», Edited by Mc C. Brooks, F. P. Kao, and B. B. Lloyd, Oxford, Blackwell, p. 250 - 251, 1965.
47. Siesjö B. K., Ponten U., *Factors affecting the CSF bicarbonate concentration*, «Experientia», 22, 611 - 614, 1966.
48. Siesjö B. K., Kjallquist A., Zwetnow N., *The CSF lactate/pyruvate ratio in cerebral hypoxia*, «Life Sciences», 7, 45 - 52, 1968.
49. Siesjö B. K., Kaasik A. E., Nilsson L., Ponten U., *Biochemical basis of tissue acidosis*. In «III International Symposium on CSF and CBF, Lund - Copenhagen, May 9 - 11, 1968», «Scand. J. Clin. Lab. Invest.», Vol. 22, Suppl. 102, III: A, 1968.
50. Siesjö B. K., Kjallquist A., *A new theory for the regulation of the extracellular pH in the brain*, «Scand. J. Clin. Lab. Invest.», 24, 1, 1969.
51. Skinhoj E., 1. *Regulation of cerebral blood flow as a single function of the interstitial pH in the brain: A Hypothesis*, «Acta Neurol. Scand.», 42, 604, 1966.
2. *CBF adaptation in man to chronic hypo- and hypercapnia and its relation to CSF pH*. In «III International Symposium on CSF and CBF, Lund - Copenhagen, May 9 - 11, 1968», «Scand. J. Clin. Lab. Invest.», Vol. 22, Suppl. 102, VIII: A, 1968.
52. Vic-Dupont V., Margairaz A., Bazin C., *Place actuelle de la réanimation au cours des méningites et des méningoencéphalites*. Dans «Journées de réanimation neuro-respiratoire, Hôpital Glaude Bernard», Edt. Arnette, Paris, p. 225 - 242, 1966.

53. Williamson D. H., Lund P., Krebs H. A., *The redox state of free nicotinamide-adenine dinucleotide in the cytoplasm and mitochondria of rat liver*, «Biochem. J.», 103, 514, 1967.
54. Zwetnow N., *Effect of intracranial hypertension. Acid base changes and lactate changes in CSF and brain tissue*. In «III International Symposium on CSF and CBF, Lund - Copenhagen, May 9 - 11, 1968», «Scand. J. Clin. Lab. Invest.», Vol. 22, Suppl. 102, III : D, 1968.

ΘΕΩΡΗΤΙΚΑΙ ΑΠΟΨΕΙΣ ΕΠΙ ΤΗΣ ΕΦΑΡΜΟΓΗΣ
ΤΩΝ ΠΡΟΦΥΛΑΚΤΙΚΩΝ ΕΜΒΟΛΙΑΣΜΩΝ

A. Εἰσαγωγή.

Οἱ ἐμβολιασμοὶ χρησιμοποιοῦνται εὐρέως σήμερον κατὰ τὴν προφύλαξιν ἀπὸ πολλὰ λοιμώδη νοσήματα. Ὁ Ἄγγλος Jenner (1796) περιέγραψε τὸν δαμαλισμὸν διὰ τὴν προφύλαξιν ἀπὸ τὴν εὐλογίαν. Ὁ δαμαλισμὸς ἤρχισε νὰ ἐφαρμόζεται 8 περίπου δεκαετίας πρὸ τῆς παρασκευῆς ὑπὸ τοῦ Pasteur τοῦ ἐμβολίου τοῦ ἀνθρακος (1887) καὶ τοῦ ἀντιλυσσικοῦ ἐμβολίου (1885).

Κατὰ τὰς ἀρχὰς τοῦ 19ου αἰῶνος, τὰ αἷτια τῶν λοιμωδῶν νόσων ἦσαν ἄγνωστα. Ἡ εὐλογία ἦτο τρομερὰ νόσος, ἡ ὁποία ἀπεδεκάτιζε τὸν πληθυσμὸν τῆς Εὐρώπης. Κατὰ τινὰς ὑπολογισμοὺς, ἀπὸ τοῦ 15ου μέχρι τοῦ 18ου αἰῶνος ἡ νόσος αὕτη ἦτο τὸ αἷτιον τοῦ 15 - 20 % τῆς γενικῆς θνησιμότητος. Οἱ ἐπιζῶντες ἐκ τῆς νόσου ἔφερον διὰ βίου σοβαρὰς ἀναπηρίας, λ.χ. τύφλωσιν, κώφωσιν κ.ἄ., ἢ δυσμόρφους οὐλὰς εἰς τὸ πρόσωπον. Ὑπὸ πολλῶν ὑποστηρίζεται ἡ γνώμη, ὅτι ἡ καταπολέμησις τῆς νόσου διὰ τοῦ δαμαλισμοῦ συνέβαλε τὰ μέγιστα εἰς τὴν αὐξήσιν τοῦ πληθυσμοῦ τῆς Εὐρώπης καὶ γενικῶς εἰς τὴν ἀνάπτυξιν τοῦ πολιτισμοῦ. Σημειωτέον, ὅτι ὁ δαμαλισμὸς ἐφηρμόσθη τὸ 1805 εἰς τὴν στρατιάν τοῦ Ναπολέοντος καὶ τὸ 1810 ὑποχρεωτικῶς ἐπὶ τῶν φοιτητῶν τοῦ Πανεπιστημίου τῶν Παρισίων. Κατὰ τὸν γαλλογερμανικὸν πόλεμον τοῦ 1870 - 71 παρετηρήθη ἐν Γερμανίᾳ, ἐπὶ τοῦ μὴ ἐμβολιασθέντος πληθυσμοῦ, φοβερὰ ἐπιδημία εὐλογίας, ἐνῶ ἐπὶ ἐμβολιασθέντων στρατιωτῶν ἡ νόσος ἦτο σπανιωτάτη. Τὸ 1874 ὁ Βίσμαρκ εἰσήγαγε τὸν ἐμβολιασμὸν ὑποχρεωτικῶς.

Ἀπὸ τὰ τέλη τοῦ 19ου αἰῶνος μέχρι σήμερον κατέστη δυνατὴ ἡ παρασκευὴ διαφόρων ἐμβολίων. Εἰς τὸ παρὸν ἄρθρον περιγράφονται διὰ βραχέων, μὲ τὸν ἀπλοῦστερον, κατὰ τὸ δυνατόν, τρόπον, ὄρισμένοι γενικοὶ κανόνες, οἱ ὅποιοι πρέπει νὰ λαμβάνωνται ὑπ' ὄψιν κατὰ τὴν παρασκευὴν καὶ τὴν χρῆσιν τῶν ἐμβολίων.

B. Παρασκευὴ ἐμβολίων.

Κατὰ τὴν παρασκευὴν τῶν ἐμβολίων τηροῦνται οἱ ἀκόλουθοι κανόνες:

1. Ἐκλέγεται ὁ κατάλληλος ἐκπρόσωπος τοῦ εἴδους (στέλεχος), κατόπιν

επισταμένης έρεύνης τής αντιγονικής και άνοσοποιητικής δυνάμεώς του. Τοῦτο έχει ως άπαραίτητον προϋπόθεσιν τήν ανάπτυξιν του στελέχους εἰς καλλιέργειαν. Ἡ καλλιέργεια πολλῶν μικροβίων γίνεται εύχερως εἰς τεχνητά θρεπτικά υλικά, ἐνῶ ἄλλων, λ.χ. τῶν ἰσῶν, γίνεται μόνον εἰς ζῶντας ἰστούς ἢ εἰς κύτταρα ἰστίων. Ἐρισμένα μικρόβια δὲν ἔχουν εἰσέτι καλλιεργηθῆ, εἰς τρόπον ὥστε σήμερον δὲν εἶναι δι' αὐτά δυνατὴ ἡ παρασκευὴ προφυλακτικοῦ ἐμβολίου. Ἡ βραδύτης τής παρασκευῆς καταλλήλου ἐμβολίου ἐναντι πολλῶν ἰώσεων ἀφείλεται ἀκριβῶς εἰς τὸ γεγονός, ὅτι μέχρι πρὸ 20 ἐτῶν ἦτο ἀδύνατος ἡ ἀρθρῶς ανάπτυξις τῶν ἰσῶν εἰς κατάλληλα ὑποστρώματα.

2. Μειοῦται ἡ λοιμογόνος δυνάμις τοῦ στελέχους, διὰ τὰ μὴ προκαλεῖται νόσος.

3. Προσδιορίζεται ἡ άνοσοποιητικὴ δυνάμις τοῦ ἐμβολίου ἀρχικῶς εἰς τὰ ζῶα, δι' ἀναζητήσεως ἀντισωμάτων εἰς τὸ αἷμα, ὡς και διὰ τοῦ ἐλέγχου τής προστασίας τῶν ζῶων τούτων ἐναντι τής παθογόνου δράσεως προτύπων λοιμογόνων στελεχῶν τοῦ αὐτοῦ εἴδους.

4. Ἐλέγχεται κατὰ πόσον τὸ ἐμβόλιον εἶναι ἀβλαβές, ἀφοῦ ἐνεθῆ ὀρισμένη ποσότης τούτου εἰς τὰ ζῶα. Ἐρῶσον τὰ ἐπὶ τῶν ζῶων πειράματα εἶναι ἱκανοποιητικά, ὁ προσδιορισμὸς τής άνοσοποιητικῆς δυνάμεώς του γίνεται και ἐπὶ τοῦ ἀνθρώπου, διὰ τής εφαρμογῆς τοῦ ἐμβολιασμοῦ εἰς καταλλήλους ἐπιλεγέντα σημαντικῶν ἀριθμῶν ἀτόμων.

Γ. Ὁμάδες ἐμβολίων.

Κατὰ τοὺς προφυλακτικούς ἐμβολιασμοὺς χρησιμοποιοῦνται, συνήθως, ἐμβόλια περιέχοντα: (α) προϊόντα ἢ ἐκχυλίσματα τῶν μικροβίων, (β) νεκρὰ μικρόβια ἢ (γ) ἐξησθενημένα μικρόβια.

Εἰς τὴν πρώτην ὁμάδα περιλαμβάνονται, κυρίως, τὰ περιέχοντα ἀτοξίνια, δηλαδὴ τοξίνια αἱ ὁποῖαι ἔχουν χάσει τὴν τοξικὴν, ἀλλὰ ἔχουν διατηρήσει τὴν ἀντιγονικὴν και άνοσοποιητικὴν δυνάμιν των. Δύο ἐμβόλια τής κατηγορίας ταύτης εἶναι τὰ σπουδαιότερα: τὸ ἀντιδιφθεριτικὸν και τὸ ἀντιτετανικόν.

Εἰς τὴν δευτέραν ὁμάδα ὑπάγονται, κυρίως, τὰ ἐμβόλια τὰ ὁποῖα περιέχουν σχιζομύκητας (βακτηρίδια), ὡς π.χ. τὸ ἐμβόλιον ἐναντι τοῦ κοκκύτου, τής χολέρας, τῶν τυφοπαρυκτικῶν λοιμώξεων, τής πανώλους κ.ἄ. Ἐνταῦθα πρέπει νὰ τονισθῆ, ὅτι τὰ ἐν λόγῳ ἐμβόλια παρέχουν άνοσίαν βραχείας, σχετικῶς, διαρκείας και ἐπαναλαμβάνονται, ὡσάκις τὸ ἄτομον ἐκτίθεται εἰς μόλυσιν. Ἡ σύγχρονος ἐπιστημονικὴ ἔρευνα στρέφεται πρὸς τὴν παρασκευὴν ἐμβολίων κατόπιν παραλαβῆς διαφόρων λιποπολυσακχαριδικῶν κλασμάτων ἐκ τοῦ τοιχώματος τῶν μικροβίων. Πλεονεκτήματα τῶν ἐμβολίων τούτων ἐκ εἶναι ἡ μεγαλυτέρα διάρκεια τής άνοσίας και, πιθανῶς, ἡ ἱκανότης προφυλάξεως ταυτοχρόνως ἀπὸ πολλοῦς ἀντιγονικοῦς τύπους τοῦ αὐτοῦ μικροβίου.

Τὰ περιέχοντα ἐξησθενημένα μικρόβια ἐμβόλια εἶναι κυρίως τὰ χρησιμοποιούμενα ἔναντι τῶν ἰώσεων, τοῦτο δὲ διότι μακρὰ πείρα ἀπέδειξεν, ὅτι διὰ τῶν ἐμβολίων, τὰ ὁποῖα περιέχουν ἐξησθενημένους ἰούς, ἐπιτυγχάνεται μεγαλύτερας διαρκείας καὶ ἰσχυροτέρα ἀνοσία. Τοῦτο, συγγάνικis, ὀφείλεται εἰς τὸ γεγονός, ὅτι ὁ ἐξησθενημένος ἰὸς παραμένει ἐντὸς τοῦ ὀργανισμοῦ καὶ ἐξασφαλίζει ἐπὶ μακρὸν τὴν ἀνοσοποίησιν.

Εἰς ὠρισμένας περιπτώσεις (πολιομυελίτις) τοῦτο, ἴσως, ὀφείλεται εἰς τὴν μακρὰν παραμονὴν τοῦ ἰοῦ εἰς τὰ κύτταρα τοῦ ἐντέρου, τὰ ὁποῖα ἀποτελοῦν καὶ τὴν ὁδὸν εἰσόδου τοῦ ἰοῦ.

Δ. Δυσχέρειαι κατὰ τὴν παραγωγὴν τῶν ἐμβολίων.

Μέχρι τοῦδε δὲν ἔχει κατορθωθῆ, γενικῶς, ἡ παρασκευὴ ἐμβολίων ἔναντι νόσων ἐκ πρωτοζῶων, λ.χ. ἀμοιβαδώσεως, ἐλονοσίας, λείσμανιάσεων κ.ἄ. Ἐναντι τῶν παρασίτων τούτων ὑπάρχει ἰδιάζουσα μορφή ἀνοσίας, διότι, γενικῶς, ὁ πάσχων ἐκ τινος παρασιτικῆς νόσου δὲν μολύνεται ἐκ νέου ὑπὸ τοῦ αὐτοῦ παρασίτου (ἀνοσία ἐκ προασπίσεως).

Ἰκανοποιητικὰ ἐμβόλια δὲν ὑπάρχουν, εἰσέτι, διὰ τὰς νόσους τὰς ὀφειλομένας εἰς διαφόρους κόκκους, λ.χ. τὸν μηνιγγιτιδόκοκκον, τὸν στρεπτόκοκκον, τὸν πνευμονιόκοκκον καὶ τὸν σταφυλόκοκκον. Τοῦτο ὀφείλεται τὸ μὲν εἰς τὸ ὅτι τὰ μικρόβια ταῦτα ἀνήκουν εἰς πολλοὺς ἀντιγονικοὺς τύπους (ἐφόσον ἕκαστος ἐκ τῶν τύπων τούτων δὲν παρέχει ἀνοσίαν διὰ τοὺς ἑτέρους), τὸ δὲ εἰς τὸ ὅτι δὲν ἔχουν εἰσέτι ἀπομονωθῆ τὰ κλάσματα ἐκεῖνα τῶν μικροβίων, τὰ ὁποῖα εἶναι ὑπεύθυνα διὰ τὴν ἀνοσοποίησιν.

Ἡ ἀνοσία ἐπὶ νόσων ἐκ σπειροχαιτῶν (συφιλίδος, λεπτοσπειρώσεων) ὁμοιάζει κατὰ πολὺ πρὸς τὴν ἀνοσίαν ἐπὶ νόσων ἐκ πρωτοζῶων, ἡ δὲ ἐπιτυχία παρασκευῆς ἐμβολίων ἔναντι τῶν νόσων τούτων σχετίζεται πρὸς τὰς προόδους, τὰς ἀφορώσας εἰς τὴν παρασκευὴν ἐμβολίων ἔναντι τῶν νόσων ἐκ πρωτοζῶων.

Ἡ ὑπαρξίς πολλῶν τύπων, ἀντιγονικῶς διαφόρων, εἶναι σύνθετος αἰτία ἀποτυχίας κατὰ τὴν παρασκευὴν ἐμβολίων ἔναντι πολλῶν ἰώσεων. Τὸ κοινὸν κρυολόγημα ὀφείλεται εἰς ἑκατοντάδα περίπου τύπων ἰῶν, οἱ ὁποῖοι κατὰ κανόνα σήμερον καλλιεργοῦνται δυσχερῶς. Ἐφόσον ἡ ἰωσις ὀφείλεται εἰς ἓνα τύπον ἰοῦ, ἡ παραγωγὴ ἐμβολίου καθίσταται ἐφικτὴ εὐθὺς ὡς ὁ ἰὸς ἀπομονωθῆ καὶ ὑποστῆ ἐξασθένησιν. Βάσει τῶν ἐκτεθέντων ἐπετεύχθη κατὰ τὰ τελευταῖα ἔτη ἡ παρασκευὴ ἐμβολίου ἔναντι τῆς ἱλαρᾶς καὶ τῆς ἐρυθρᾶς. Διὰ τὸ ἐμβόλιον τῆς ἱλαρᾶς ἐχρειάσθησαν πολλὰ ἔτη πρὸς ἀπόκτησιν στελεχῶν λίαν ἐξησθενημένων, ἰσχυρᾶς ἀνοσοποιητικῆς δυνάμεως. Διὰ τὸ ἐμβόλιον τῆς ἐρυθρᾶς ἡ ἔρευνα τῆς ἐφαρμογῆς ἐπὶ τοῦ ἀνθρώπου συνεχίζεται.

Εἰς ὠρισμένας περιπτώσεις δὲν ὑπάρχουν ἐμβόλια, ἀν καὶ εἶναι γνωστὸν,

ὅτι τὸ αἷτιον τῆς νόσου εἶναι ἴσος, ἐπειδὴ οὗτος δὲν ἔχει εἰσέτι καταλλήλως καλλιεργηθῆ (λοιμώδης ἥπατιτις καὶ ἥπατιτις ἐξ ὁμολόγου ὄρου).

Ε. Σύγχρονος ἔρευνα κατὰ τὴν παρασκευὴν τῶν ἐμβολίων.

Παρὰ τὸ γεγονός ὅτι ὑπάρχουν πολλὰ ἐμβόλια, χρησιμοποιούμενα ἐπιτυχῶς, ἐξακολουθεῖ τὸ θέμα τῆς παρασκευῆς τῶν ἐμβολίων νὰ ἀπασχολῇ τὴν ἐπιστημονικὴν ἔρευναν. Ὡς ἤδη ἀνεφέρθη, δοκιμάζονται πειραματικῶς χημικὰ κλάσματα ὀρισμένων μικροοργανισμῶν, ἐνῶ ἐκ παραλλήλου καταβάλλεται προσπάθεια πρὸς ἀνεύρεσιν καλυτέρων τρόπων καλλιέργειας καὶ εἰτα ἐξασθενίσου τῶν ἰῶν.

Λίαν ἐνδιαφέρουσαι εἶναι αἱ προσπάθειαι, ὅπως κατὰ τὴν χορήγησιν τῶν μικροβίων χρησιμοποιηθῆ ἡ συνήθης ὁδός, διὰ τῆς ὁποίας εἰσέρχεται τὸ παθογόνον αἷτιον τῆς νόσου, δι' ἣν τὸ ἐμβόλιον ἔχει παρασκευασθῆ. Οὕτω, τὸ ἀντιγριππικὸν ἐμβόλιον χορηγεῖται ὑπὸ τινῶν ἐρευνητῶν δι' ἀεροσπῆς εἰς τρόπον ὥστε νὰ εἰσέλθῃ ὁ ἐξασθενημένος ἴσος διὰ τοῦ βλεννογόνου τοῦ ἀναπνευστικοῦ συστήματος. Ἐμβόλια ἐναντι τῶν ἐντερολοιμώξεων, τῶν ὀρισμένων εἰς βακτηριδία, δίδονται ἀπὸ τοῦ στόματος, δὲν ἔχει ὁμοίως εἰσέτι ἀποδειχθῆ ἡ προφυλακτικὴ ἀξία τούτων. Ἐνταῦθα δέον νὰ σημειωθῆ, ὅτι εἰς τὴν περίπτωσιν τῆς παλιομελίτιδος ἀποδειχθῆ πλήρως ἡ ἀξία τοῦ ἀπὸ τοῦ στόματος λαμβανομένου ἐμβολίου Sabin.

Κατὰ τὰ τελευταῖα ἔτη ἀποδείχθη, ὅτι ὀρισμένοι τύποι κακοήθων ὄγκων καὶ λευκαίμιας τῶν ζῴων ὀφείλονται εἰς τοὺς ἰούς. Ἐπὶ τοῦ ἀνθρώπου πρὸς ὀριστελεῖ ἀντικείμενον ἐρεύνης ἡ σχέσης τῆς λευκαίμιας καὶ τῶν ὄγκων πρὸς ὀρισμένους ἰούς. Ἐν τούτοις, ἐφόσον ἀνευρεθῆ ὅτι ὀφίσταται τοιαύτη σχέσης, βάσει τῶν ὄσων ἐξετέθησαν, θὰ εἶναι δυνατόν, ἀρχικῶς μὲν νὰ καλλιεργηθῶν οἱ ἰοὶ καὶ εἰτα νὰ ὑποστοῦν ἐξασθένεισιν, ἧτοι μετατροπὴν τῆς λοιμογόνου αὐτῶν δυνάμεως πρὸς παρασκευὴν προφυλακτικῶν ἐμβολίων.

ΣΤ. Φιλοσοφία τῶν προφυλακτικῶν ἐμβολιασμῶν.

Θεωρητικῶς, ἡ προφύλαξις δι' ἐμβολίων ἀπὸ ὅλα τὰ λοιμώδη νοσήματα θὰ ἠδύνατο νὰ ἐπιφέρῃ ἐξαπάνισιν τῶν νόσων τούτων, μὲ ἀποτελέσματα τεραστίας ἀξίας ἀπὸ κοινωνικῆς καὶ οἰκονομικῆς ἀπόψεως. Ἐξ ὄσων ἤδη ἐξετέθησαν, προκύπτει ὅτι τοῦτο σήμερον εἶναι ἀνέφικτον, ἐφόσον δὲν ὑπάρχουν ἐμβόλια ἐναντι ὅλων τῶν λοιμωδῶν νόσων. Πέραν, ὁμοίως, τῶν περιορισμῶν τούτων ὑπάρχουν καὶ οἱ ἀκόλουθοι:

1. Πολλὰ ἐκ τῶν ἐνδημικῶν νόσων εἶναι σπάνια, οὕτως ὥστε ἀπὸ οἰκονομικῆς ἀπόψεως νὰ μὴ δικαιολογῆται ἡ ἐφαρμογὴ ἐμβολιασμοῦ εἰς τὸν πληθυσμόν.

2. Παιδικά τινά νοσήματα έχουν εξαιρετικῶς καλοήθη ἔκβασιν. Εἰς τὴν περίπτωσιν ταύτην, συνήθως, ὑπάρχει ἀνοσία κατόπιν νοσήσεως, ἡ νόσος παρέρχεται ἄνευ ἐπιπλοκῶν καὶ ἀφήνει ἰσόβιον ἀνοσίαν (π.χ. παρωτίτις).

Εἰς τοὺς μνημονευθέντας κανόνας ὑπάρχουν καὶ ἐξαιρέσεις. Οὕτω, λ.χ., ὁ τέτανος εἶναι νόσος σπανία. Κατὰ τὰ τελευταῖα ἔτη, λόγω τῆς ταχείας βιομηχανικῆς ἀναπτύξεως, τῆς αὐξήσεως τῶν τροχαίων ἀτυχημάτων κ.ἄ., ἠὺξήθη κατὰ πολὺ ὁ πληθυσμός, ὁ ὁποῖος ὑπόκειται εἰς μόνυσιν. Ἡ πείρα ἀπέδειξεν ὅτι ὁ ἀντιτετανικός ἐμβολιασμός προφυλάσσει ἐπαρκῶς ἐπὶ 5 ἔτη. Τὸ κόστος τοῦ ἐμβολίου εἶναι ἐξαιρετικῶς χαμηλόν. Οὐδεὶς κίνδυνος ὑπάρχει προκλήσεως ἀλλεργικῶν διαταραχῶν κατὰ τὸν ἐμβολιασμόν, ἐνῶ ἡ ἐπανεπιλημμένη χορήγησις ὁροῦ δύναται νὰ προκαλέσῃ ὀρονοσίαν. Ὡς ἐκ τούτου, ἀπὸ πολλῶν ἐτῶν ἔχομεν τὴν γνώμην, ὅτι ὁ ἐμβολιασμός ἐναντι τοῦ τετάνου πρέπει νὰ ἐπεκταθῇ πέραν τῆς παιδικῆς ἡλικίας, ἤτοι εἰς ὅλας τὰς ἡλικίας, ἢ τουλάχιστον νὰ καταστῇ ὑποχρεωτικός διὰ τοὺς ἡσφαλισμένους ἐργάτας, τοὺς ὁδηγοὺς αὐτοκινήτων, τοὺς ἀγρότας, τὸν στρατὸν κ.ο.κ.

Ἐξαιρετικῶς καλοήθης νόσος εἶναι τὸ κοινὸν κρουλόγημα. Τοῦτο ὀφείλεται εἰς πολλοὺς τύπους ἰῶν, οἱ ὅποιοι δυσκόλως καλλιεργοῦνται. Ἐν τούτοις, ἡ παραγωγή ἐμβολίων, ὡς καὶ ἡ ἀνεύρεσις τρόπου προφυλάξεως ἀπὸ τὴν νόσον, ἔχει ἰδιαιτέραν σημασίαν, διότι ἡ νόσος ἀποτελεῖ σύνθηρες αἵτιον ἡμερῶν, μὲ σημαντικὴν ἐπιβάρυνσιν τῆς ἐθνικῆς οἰκονομίας.

Ἐτέρα καλοήθης νόσος τῆς παιδικῆς ἡλικίας εἶναι ἡ ἐρυθρά. Πολλὰ ἄτομα δὲν μολύνονται κατὰ τὴν παιδικὴν ἡλικίαν καὶ δὲν καθίστανται ἀνοσα. Ἡ νόσος ἐνδιαφέρει, ἀκριβῶς, ὅταν προσβάλλῃ θήλειες κατὰ τοὺς πρώτους 3 μῆνας τῆς κυήσεως, ἐπειδὴ δύναται νὰ προκαλέσῃ τὸν θάνατον τοῦ ἐμβρύου ἢ σοβαρὰς συγγενεῖς ἀνωμαλίας εἰς τὸ νεογνόν. Σήμερον γίνεται συστηματικὴ ἔρευνα τοῦ θέματος, ἐπὶ τῷ σκοπῷ ὅπως περιγραφοῦν αἱ συνθήκαι, ὑπὸ τὰς ὁποίας πρέπει νὰ χορηγῆται τὸ ἐμβόλιον ἐναντι τῆς νόσου ταύτης.

Ἀπόλυτον ἐνδειξιν ἐφαρμογῆς ἐμβολιασμοῦ ἀποτελοῦν τὰ νοσήματα, τὰ ὁποῖα ἐνδημοῦν εἰς μίαν χώραν καὶ τὰ ὁποῖα: (α) παρουσιάζουν ἐπὶ μὴ ἐμβολιασθέντων ὑψηλὴν νοσηρότητα καὶ ἀξιόλογον θνησιμότητα ἢ (β) ἀφίνουν διὰ βίου ἀναπηρίαν (λ.χ. πολιομυελίτις) ἢ (γ) δύ... να ἐπηρεάσουν τὴν διάρκειαν τῆς ζωῆς καὶ τὴν ἰκανότητα πρὸς ἐργασίαν, λόγω μὴ ἐμφανῶν ἀρχικῶς βλαβῶν, αἱ ὁποῖαι σὺν τῷ χρόνῳ ἐπιτείνονται. Εἰς τὰς περιπτώσεις ταύτας ὁ ἐμβολιασμός καθίσταται, συνήθως, ὑποχρεωτικός ὑπὸ τοῦ Κράτους. Διὰ νὰ καταστῇ ὁ ἐμβολιασμός ὑποχρεωτικός, γίνεται ἐκτίμησις τῆς σκοπιμότητος τῆς ἐφαρμογῆς του καὶ τῆς οἰκονομικῆς ἐπιβαρύνσεως τοῦ Κράτους.

Πρὸ 15 περίπου ἐτῶν ἐγένετο εἰς τὸ Α. Ὑ. Σ. εὐρεῖα συζήτησις περὶ τοῦ ἐμβολιασμοῦ τῶν παιδιῶν ἐναντι τῆς πολιομυελίτιδος διὰ τοῦ ἐμβολίου Salk. Παρὰ τὴν ἀντίθετον γνώμην πολλῶν διακεκριμένων ἰατρῶν, ὁ Καθηγητῆς τῆς Ὑγιεινῆς τοῦ Πανεπιστημίου Ἀθηνῶν Γ. Π. Ἀλιβιζᾶτος ἀπέρριψε τὴν

χρήσιν τοῦ ἐμβολίου τούτου, στηριχθεὶς εἰς τὸ γεγονός, ὅτι, παρὰ τὴν μεγάλην οικονομικὴν ἐπιβάρυνσιν τοῦ Κράτους, πολὺ μικρὸς ἀριθμὸς παραλυτικῶν περιπτώσεων θὰ ἴδωτο νὰ προφυλαχθῆ διὰ τοῦ ἐμβολιασμοῦ. Ὁ Καθηγητὴ Ἀλιβιζάτος προέβλεψεν, ὅτι ἐντὸς ὀλίγων ἐτῶν θὰ καθίστατο δυνατὴ ἡ χορήγησις ἐμβολίου ἀπὸ τοῦ στόματος, ὅτι τοῦτο θὰ ἦτο οικονομικώτερον καὶ ὅτι θὰ παρείχεν ἀρραδωτέραν καὶ μεγαλυτέρας διαρκείας ἀνοσίαν. Πρὸς τοῦτους, διὰ τῆς χορηγήσεως ἐμβολίου ἀπὸ τοῦ στόματος θὰ καθίστατο δυνατὴ ἡ ἀνοσοποίησις ὅλων τῶν εὐπαθῶν ἡλικιῶν. Σήμερον γνωρίζομεν, ὅτι ἡ Ἑλλάς ἀνοσοποιεῖται μεταξὺ τῶν ὀλίγων χωρῶν, εἰς τὰς ὁποίας ἡ πολιομυελίτις συγκαταλέγεται μεταξὺ πλήρους καταπολεμηθῆ διὰ τῆς χορηγήσεως τοῦ ἐμβολίου Sabia, ἔχει σχεδὸν πλήρως ἀνοσοποιηθῆ διὰ τῆς χορηγήσεως τοῦ ἐμβολίου Sabia, τὸ ὅποιον χορηγεῖται ἀπὸ τοῦ στόματος καὶ εἶναι οικονομικόν.

Ἐπιπροσθετικῶς ἐμβολιασμὸς ἐφαρμόζεται, πρὸς προφύλαξιν ἀπὸ ὤρων νόσων, ἐπὶ τῆς βάσει διεθνῶν συμβάσεων, ἐπὶ παντὸς ἀτόμου ταξιδεύοντος εἰς χώραν, εἴθε τὰ νόσημα ταῦτα ἐνδημοῦν. Πλὴν τῆς εὐλογίας, προφυλακτικὸν ἐμβολιασμὸν ἐφαρμόζονται βάσει διεθνῶν συμβάσεων πρὸς προφύλαξιν ἀπὸ τῆς χολέρας, τὸν ἐξανθηματικὸν τύφον, τὸν κίτρινον πυρετὸν καὶ τὴν πανώλην. Ὁ προφυλακτικὸς ἐμβολιασμὸς ἐναντι τῆς εὐλογίας ἐφαρμόζεται γενικῶς, ἔστω καὶ ἂν ἡ νόσος δὲν εἶναι ἐνδημική, διότι εἶναι γνωστὸν, ὅτι, εὐθὺς ὡς ὑπάρξῃ πληθυσμὸς, ὁ ὁποῖος ἔχει ἐμβολιασθῆ μόνον εἰς ἀναλογία 80 %, ἐμφανίζονται κρούσματα τῆς νόσου ἢ καὶ μικροεπιδημίαι. Σήμερον ὑπάρχει εὐχέρεια ἐπικοινωνίας μετὰ τὰς χώρας, εἰς τὰς ὁποίας ἡ νόσος ἐπιπολεῖ. Πρὸς τοῦτους, ὁ ἴσος εἶναι λίαν ἀνεκτικὸς εἰς τὸ περιβάλλον καὶ ὁ χρόνος ἐπιπολεῖ τῆς νόσου μακρὸς. Ἐπειδὴ ὁ ἴσος εἶναι ἐξόχως μεταδοτικὸς καὶ ἡ νόσος μεταδίδεται κατὰ τὰς τελευταίας ἡμέρας τῆς ἐπιπολέσεως, ἔχουν προκληθῆ, κατὰ τὴν τελευταίαν 20ετίαν, πολλαὶ μικροεπιδημίαι εἰς Γερμανίαν, Μεγάλην Βρετανίαν καὶ ἄλλας εὐρωπαϊκὰς χώρας, εἰς τὰς ὁποίας ἔχει παραμεληθῆ ὁ δαμαλισμὸς καὶ ὑπάρχει σημαντικὸς ἀριθμὸς ἀτόμων μὴ ἐμβολιασθέντων. Τὸ ἐμβόλιον τῆς εὐλογίας εἶναι οικονομικόν καὶ δίδει προστασίαν ἐπὶ μακρὸν (5 ἔτη).

Ἀτυχῶς, τὸ κοινὸν σήμερον δὲν εἶναι πρόθυμον νὰ ἐμβολιασθῆ ἐναντι νόσων, αἱ ὁποῖαι ἔχουν σχεδὸν ἐξαλειφθῆ καὶ συνεπῶς δὲν γνωρίζει τὰ περὶ τῆς βαρύτητος τῶν νόσων καὶ τὰς ὑπ' αὐτῶν προκαλουμένας ἀναπηρίας. Οὕτως ἐξηγεῖται ἡ ἀπροθυμία τοῦ πληθυσμοῦ ἐν Ἑλλάδι, ὡς καὶ εἰς πολλὰς χώρας τῆς Δυτικῆς Εὐρώπης, νὰ ἐμβολιασθῆ ἐναντι τῆς εὐλογίας.

Εἰς τὸ παρὸν ἄρθρον κατεβλήθη προσπάθεια νὰ αἰτιολογηθῆ διὰ βραχέων ἢ χρησιμότητος τῶν προφυλακτικῶν ἐμβολιασμῶν καὶ νὰ διαγραφῶν τὰ πλαίσια, ἐντὸς τῶν ὁποίων θὰ κινηθῆ, κατὰ τὰ προσεχῆ ἔτη, ἡ ἔρευνα ἐπὶ τῶν ἐμβολίων. Διὰ τῆς ἐφαρμογῆς παρ' ἡμῖν ὑποχρεωτικῶς ὠρισμένων ἐμβολιασμῶν εἰς τὴν παιδικὴν ἡλικίαν κατέστη δυνατὴ ἡ μείωσις τῆς νοσηρότητος καὶ τῆς θνησιμότητος ἐκ τινῶν λοιμωδῶν νόσων, ὡς καὶ ἡ προαγωγή τῆς ὑγείας κατὰ τὴν

παιδικήν ηλικίαν. Είς τήν Ὑπηρεσίαν τῆς Δημοσίας Ὑγείας τῆς χώρας μας ἀνήκουν πολλοὶ ἔπαινοι, διότι ἐφαρμόζει λίαν ἱκανοποιητικὸν πρόγραμμα ὑποχρεωτικῶν ἐμβολιασμῶν καὶ διότι δι' εἰδικῶν συμβουλίων παρακολουθεῖ ἀγρόπνως τὰς προόδους ἐπὶ τοῦ θέματος, εἰς τρόπον ὥστε νὰ ἐπεκτείνῃ τὸ πρόγραμμά της καὶ ἐπὶ ἐτέρων λοιμωδῶν νόσων, ἐφόσον τοῦτο κριθῆ ἀναγκαῖον.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

1. Γ. Π. Ἀλιβιζάτου, *Αἱ πρῶται ἐπιδημίαι ἐνδογίας ἐν Ἑλλάδι καὶ ὁ κατὰ Θεοκρίδην λοιμὸς τῶν Ἀθηναίων*, Ἀθήναι, 1950.
2. Γ. Π. Ἀλιβιζάτου, *Μνημόνιον Ὑγιεινῆς*, τόμος Γ', Α' Τμῆμα: Ἐπιδημιολογία, Ἀθήναι, 1963.
3. Γ. Π. Ἀλιβιζάτου, *Ἡ πανδημία τῆς γρίπης*, ἀρχεῖα Ὑγιεινῆς, Ὀκτώβριος-Δεκέμβριος 1957.
4. G. P. Alivisatos, *La vaccination antipoliomyelitique en Grèce dans ses rapports avec l'état épidémiologique de la maladie et l'écologie du pays*, «L'Igiene Moderna», No. 5-6, 1961.
5. Γ. Π. Ἀλιβιζάτου, Τ. Τριανταφύλλου καὶ Κ. Σαλέμη, *Ἡ κατὰ τὸ ἔτος 1950 ἐμφανισθεῖσα ἐν Ἀθήναις καὶ περιχώροις ἐπιδημία ἐνδογίας*, ἀρχεῖα Ὑγιεινῆς, Ἀπρ.-Ἰουν. 1950.
6. Π. Βασιλειάδη, *Μαθήματα Ὑγιεινῆς καὶ Ἐπιδημιολογίας*, Ἀθήναι, 1970.
7. E. G. Goodall, *A short history of the epidemic infectious diseases*, Staples Press Ltd., London, 1933.
8. H. Habs, *Von Dilemma des Hygienikers*, «Die öffentliche Gesundheitswesen», August 1971.
9. Ἰ. Θ. Παπαβασιλείου, *Ἱατρικὴ Μικροβιολογία*, τεύχη Α'-Δ', Ἀθήναι, 1966-1967.
10. Ἰ. Θ. Παπαβασιλείου καὶ Π. Παπαναγιώτου, *Ἀνοσοβιολογία*, Ἀθήναι, 1970.

(Φεβρουάριος 1972)

ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΥ ΤΖΑΚΟΥ

Υφηγητοῦ τῆς Ὀφθαλμολογίας τοῦ Πανεπιστημίου Ἀθηνῶν

Η ΤΕΧΝΙΚΗ ΤΟΥ EL GRECO ΟΦΕΙΛΕΤΑΙ ΕΙΣ ΑΣΤΙΓΜΑΤΙΣΜΟΝ;

Ἀφ' ἧς ἐποχῆς ὁ Maurice Barrés, διὰ τοῦ περιφήμου βιβλίου του *El Greco ou le secret de Tolède* (1912), ἐγνώρισεν εἰς τὸ εὐρὺ κοινὸν καὶ ἐπέβαλε τὸν λησμονημένον Ἑλληνα ζωγράφον Δομήνικον Θεοδοκόπουλον, πολλὰ ἐγράφησαν περὶ τοῦ μεγάλου τούτου καλλιτέχνου.

Δίκαιον ὅμως εἶναι, ὅπως τονισθῆ, ὅτι καὶ πρὸ τοῦ Barrés, ἀρκετοὶ λόγιοι ἐξῆραν τὴν ἀξίαν τοῦ ἀγνώστου τούτου ζωγράφου. Μεταξὺ αὐτῶν ὑπάρχουν καὶ Ἕλληνες. Ὁ Βικέλας, μάλιστα, πρῶτος ἀνέγνωσεν εἰς τοὺς πίνακας τοῦ El Greco τὴν ὑπογραφήν «Δομήνικος Θεοδοκόπουλος».

Αἱ μεγάλοι συζητήσεις καὶ τὰ ἀλλεπάλληλα ἔργα χρονολογοῦνται, κυρίως, ἀπὸ τῶν ἀρχῶν τοῦ τρέχοντος αἰῶνος. Ταῦτα δὲν περιστρέφονται μόνον περὶ τὸν βίον τοῦ El Greco, ἀλλά, κυρίως, περὶ τὴν περίεργον καὶ ἐκρηκτικὴν τεχνοτροπίαν του.

Ἀπὸ ἐλληνικῆς πλευρᾶς ἀφθονοῦν αἱ λαμπραὶ καὶ πρωτότυποι ἐργασίαι. Μεταξὺ αὐτῶν ἀναφέρομεν τὰς τῶν Καραβία, Ξανθοπούλου, Καζαντζάκη, Πρεβελάκη, Οὐράνη, Ἀχ. Κύρου καὶ Ἰ. Χαραμῆ.

Αἱ μέχρι τοῦδε ἐργασίαι φρονοῦμεν, ὅτι ἐξαντλοῦν τὸ θέμα. Ἐὰν ἡμεῖς ἐπανερχώμεθα, τὸ πράττομεν διὰ νὰ ἀποδεσμεύσωμεν, δι' ἐπιστημονικῶν ἐπιχειρημάτων, τὴν τεχνικὴν τοῦ El Greco πάσης ὑπονοίας, ὅτι ὀφείλεται εἰς ὀφθαλμικὴν πάθησιν τοῦ ζωγράφου καὶ δι' εἰς ἀστιγματισμόν.

Τὸ θέμα τοῦτο εἶναι δυσπρόσιτον καὶ, διὰ νὰ γίνῃ κατανοητὸν ἀπὸ τοὺς μὴ εἰδικούς, κατ' ἀνάγκην πρέπει νὰ ἀπλοποιηθῆ. Διὰ τὸν λόγον αὐτὸν θὰ τὸ χειρισθῶμεν ἄνευ ἀριθμητικῶν καὶ γεωμετρικῶν ἀποδείξεων.

Τὸ ἔργον τοῦ El Greco, πρωτότυπον, πρωτοφανὲς καὶ ἐκκεντρικὸν διὰ τὴν ἐποχὴν του, ἐπέσυρεν ἐπὶ τοῦ καλλιτέχνου τὸν χαρακτηρισμὸν τοῦ «δαμονισμένου». Ἡ ἐντύπωσις, τὴν ὅποιαν προκαλεῖ, δύναται νὰ παραλληλισθῆ μὲ τὴν ἐντύπωσιν τὴν ὅποιαν προκαλεῖ σήμερον τὸ ἔργον τοῦ Picasso.

Ἐκτὸς τῶν ἄλλων, κύριον χαρακτηριστικὸν τῆς τεχνικῆς τοῦ El Greco εἶναι ἡ ἐπιμήκυνσις τῶν μορφῶν, προσώπων, σωμάτων καὶ μελῶν τῶν εἰκονιζομένων, ἐν συγκρίσει μὲ τὰ φυσιολογικά.

Τὸ γεγονός τοῦτο ἐσκανδάλισεν, ἰδιαιτέρως, τοὺς μελετητὰς τοῦ ἔργου του τῆς παρελθούσης γενεᾶς. Οὗτοι, διὰ νὰ δώσουν μίαν ἐξήγησιν, ἐπεστράτευσαν

τόσον πνευματικῶς, ὅσον καὶ σωματικῶς ἀνωμαλίας, ἐκ τῶν ὁποίων ἦτο, δῆθεν, προσβεβλημένος ὁ El Greco.

Αἱ περισσότεραι ἐξ αὐτῶν ἐνεταπίσθησαν ἀβασανίστως εἰς τὸ ὄργανον τῆς ὀράσεως. Οὕτως, διὰ τὰ χρώματα, τὰ ὁποῖα τινὲς χαρακτηρίζουν ὡς ἄτονα, ὑπεστήριξαν τὴν ὑπόθεσιν, ὅτι ὁ El Greco ἔπασχεν ἐκ δυσχρωματοψίας. Διὰ τὴν δῆθεν ἀκαταστασίαν τοῦ σχεδίου καὶ τὸ κενὸν ἐνίων πινάκων ὑπεστήριχθη, ὑπὸ ἄλλων, ὅτι ἔπασχεν ἐξ ἀλλοιώσεων τῆς ὠχρᾶς κηλίδος, σφριλιδικῆς αἰτιολογίας. Τέλος, τὸ μέγιστον μέρος τῶν μελετητῶν ἐστράφη εἰς τὴν ἐξήγησιν τῆς ἐπιμηκύνσεως τῶν μορφῶν. Οὗτοι ὑπεστήριξαν, ὅτι ἡ τεχνοτροπία τοῦ El Greco ὁφείλεται εἰς τὸν ὑψηλὸν ἀστιγματισμὸν, ἐξ οὗ δῆθεν ἔπασχεν ὁ καλλιτέχνης.

Τὰ δύο πρῶτα ζητήματα ἐξητάσθησαν πλήρως καὶ σαφῶς ὑπὸ ἑλλων συναδέλφων (I. Χαραμῆς), οὕτως ὥστε νὰ περιττεύῃ πᾶσα νέα ἀνάπτυξις αὐτῶν. Ἡμεῖς θὰ περιορισθῶμεν ἐπὶ τοῦ θέματος τοῦ ἀστιγματισμοῦ, διὰ νὰ ἀποδείξωμεν, ὅπως εἴπομεν, ἐπιστημονικῶς, ὅτι εἶναι ἀδύνατον ἡ τεχνοτροπία τοῦ El Greco νὰ ὀφείλεται εἰς μίαν τοιαύτην πάθσιν.

Βασικὸν ἐπιχείρημα τῶν ὑποστηρίζοντων ὅτι ὁ El Greco ἔπασχεν ἐξ ἀστιγματισμοῦ εἶναι ἡ ἐπιμήκης, ἡ φευγαλέα μορφή τῶν ὑπ' αὐτοῦ εἰκονιζομένων. Ὅπως, ὅμως, θὰ ἴδωμεν, τὸ ἐπιχείρημα τοῦτο δὲν εὐσταθεῖ ἐπιστημονικῶς, δι' ὃ καὶ ἀπορρίπτεται.

Ἀστιγματισμοῦ ἔχομεν πολλὰς μορφάς: τὸν ἀπλοῦν ἀστιγματισμὸν, τὸν σύνθετον ἀστιγματισμὸν, τὸν συμφώνως τῷ κανόνι, τὸν παρὰ τὸν κανόνα κ.λπ. Ἡμᾶς, ἐνταῦθα, μᾶς ἐνδιαφέρει ὁ ἀπλοῦς ἀστιγματισμὸς καὶ δὴ ἐκεῖνος κατὰ τὸν ὁποῖον ὁ κάθετος ἄξων εἶναι ὁ εὐκρινής.

Τοιοῦτου εἴδους ἀστιγματισμοὶ εἶναι δύο: α) ὁ συμφώνως τῷ κανόνι ἀπλοῦς μωσπικὸς ἀστιγματισμὸς καὶ β) ὁ παρὰ τὸν κανόνα ἀπλοῦς ὑπερωπτικὸς ἀστιγματισμὸς. Κατὰ τοὺς ἀστιγματισμοὺς αὐτοὺς βλέπομεν εὐκρινεῖς τὸν κάθετον ἄξωνα τοῦ ὀπτικοῦ μας πεδίου καὶ συγκεχυμένα τὸν ὀριζόντιον.

Τοῦτο ὅμως συμβαίνει, ἐφόσον ὁ ἀστιγματικὸς κρατεῖ τὴν κεφαλὴν τοῦ ὀφθαλμοῦ. Ἐάν κλίνη αὐτὴν ἢ ἐάν τὴν ὀριζωντιώσῃ, τὰ ὀπτικά δεδομένα θὰ ἀντιστραφοῦν.

Ἡ μετάπτωσις ἀπὸ τοῦ εὐκρινοῦς ἄξωνος εἰς τὸν συγκεχυμένον γίνεται βαθμιαίως. Διὰ τὸν λόγον αὐτὸν, ὁ ἀστιγματικὸς, λόγῳ τῆς καθαρότητος τοῦ ἑνὸς ἄξωνος καὶ τῆς ἀσαφείας τοῦ καθέτου ἐπ' αὐτόν, μὲ κλιμακωτὴν μετάπτωσιν ἀπὸ τοῦ εὐκρινοῦς εἰς τὸ συγκεχυμένον, δίδει τὴν ψευδαίσθησιν ὅτι τὰ ὀρώμενα ἀντικείμενα εἶναι ὡσεὶ δῆ καὶ ἐπιμήκη κατὰ τὸν εὐκρινῆ ἄξωνα καὶ παχέα καὶ βραχέα κατὰ τὸν κάθετον ἐπ' αὐτόν συγκεχυμένον ἄξωνα.

Ἡ ἐπιμήκυνσις, ὅμως, αὕτη, ὅσον ὑψηλὴ καὶ ἂν εἶναι ὁ ἀστιγματισμὸς, εἶναι ἀμελητέα καὶ δὲν ὑπερβαίνει τὸ $\frac{1}{100}$ τοῦ φυσιολογικοῦ. Ὡς ἐκ τούτου, εἶναι τόσον μικρά, ὥστε δὲν ἔχει καμμίαν σχέσιν μὲ τὰ δεδομένα τῆς τεχνικῆς

τοῦ Εἰ Greco, ὅπου ἡ διαφορὰ μήκους μεταξύ εἰκονιζομένου καὶ φυσιολογικοῦ εἶναι κραυγαλέα.

Ἐν ἄλλο ὅμως ὀπτικὸν ἐπιχείρημα, ἐξ ἴσου σπουδαῖον μὲ τὸ ἀνωτέρω, ἀν ὄχι ἰσχυρότερον, εἶναι τὸ ὅτι ἡ διάταξις τοῦ εὐκρινοῦς ἄξονος εἶναι μόνιμος καὶ σταθερά, καὶ κατ' ἀνάγκην καὶ ἡ τοῦ συγκεχυμένου εἶναι καὶ αὐτὴ μόνιμος καὶ σταθερά. Οὕτως, ὁ ἀστιγματικός θὰ βλέπῃ πάντοτε καθαρά ἢ τὴν κάθετον ἢ τὴν ὀριζόντιον ἢ μίαν τῶν λοξῶν, οὐδέποτε ὅμως ἄλλοτε τὴν μίαν διείθουσιν καὶ ἄλλοτε τὴν ἀντίθετον.

Ἐπομένως, ἐὰν δεχθῶμεν ὅτι πράγματι ὑπάρχει ἐκδηλος ἐπιμήκυνσις τοῦ ἐνὸς ἄξονος εἰς τοὺς ἀστιγματικούς καὶ ὅτι ὁ Εἰ Greco ἔπασχε πράγματι ἐξ ἀστιγματισμοῦ, κατὰ τὰ ἀνωτέρω, ὅσονδήποτε ὑψηλὸς καὶ ἀν ἦτο οὗτος, ἢ ἐπιμήκυνσις τῶν ὀρωμένων θὰ ἦτο ἐκδηλὸς μόνον κατὰ τὸν ἓνα ἄξονα, οὐχὶ ἢ ἐπιμήκυνσις τῶν ὀριζόντιων πρὸς αὐτόν. Οὕτως, ἐὰν ὁ Εἰ Greco ἔπασχεν ἐξ ἀστιγματισμοῦ—ἀπλοῦ μυωπικοῦ ἢ ἀπλοῦ παρὰ τὸν κανόνα ὑπερμετρωπικοῦ—θὰ ἔβλεπε εὐκρινῆ τὴν κάθετον καὶ ἀσαφῆ τὴν ὀριζόντιον. Ὡς ἐκ τούτου θὰ ἐξογράφει τὰ κατὰ τὴν κάθετον καὶ περὶ αὐτὴν εὐκρινῆ καί, ὡς δεχθῶμεν, ἐλαφρῶς ἐπιμήκη, ἐνῶ τὰ ὀριζόντια ἀσαφῆ, χονδροειδῆ, βραχέα καὶ τελείως ἀντιθέτου τεχνολογίας τῶν πρώτων.

Εἰς τοὺς πίνακας ὅμως τοῦ Εἰ Greco τοιοῦτόν τι δὲν συμβαίνει. Εἰς αὐτοὺς, πάντα τὰ ἐπιμήκη ἀντικείμενα, δάκτυλα, χεῖρες, πόδες, κεφαλαὶ κ.λπ., εἰς οἷα ν δ ἢ π ο τ ε δ ι ε ὑ θ υ ν σ ι ν καὶ ἀν εἰκονίζονται, εἰκονίζονται π ἄ ν ο τ ο τ ε ἐπιμηκέστερα τοῦ φυσιολογικοῦ, χωρὶς καμμίαν διαφορὰν μεταξύ τῶν καθέτως καὶ τῶν ὀριζοντίως διατεταγμένων. Τὰ σχετικὰ παραδείγματα βρίθουσιν εἰς τοὺς πίνακας τοῦ Εἰ Greco. Ἐν συμπεράσματι, καὶ τὸ βασικὸν τοῦτο ἐπιχείρημα εἶναι ἐναντίον τῆς ὑποθέσεως, ὅτι ὁ Εἰ Greco ἔπασχεν ἐξ ἀστιγματισμοῦ.

Τὸ ζήτημα τοῦτο, ἐπιστημονικῶς ἀντιμετωπιζόμενον, δὲν εἶναι δυνατόν νὰ ἀποδειχθῇ, διότι δὲν δυνάμεθα νὰ διαγνώσωμεν μετὰ βεβαιότητος, ὅτι ὁ Εἰ Greco ἔπασχεν ἢ ὄχι ἐξ ἀστιγματισμοῦ. Ἐὰν ὁ Εἰ Greco ἦτο ἀστιγματικός, θὰ ἔπρεπε νὰ πάσχη ἐξ ἐλαφροῦ ἀστιγματισμοῦ, διότι, ἐὰν ἔπασχεν ἐξ ἰσχυροῦ ἀστιγματισμοῦ, θὰ ἔβλεπεν ἐν πλήρει συγχύσει τὰς μορφὰς καὶ τὰ ἀντικείμενα ἐν τῷ συνόλῳ αὐτῶν.

Ἐὰν ὁ Εἰ Greco ἔπασχεν ἐξ ἐλαφροῦ ἀστιγματισμοῦ, τὰ ὑπ' αὐτοῦ εἰκονιζόμενα θὰ εἶχον φυσιολογικὴν μορφήν καὶ συμμετρικὰς διαστάσεις. Ἡ ἐξήγησις εἶναι ἀπλή. Εἰς ἀστιγματικός, ὁ ὁποῖος βλέπει ἐν φυσιολογικὸν ἀντικείμενον ἐπίμηκες, διὰ τὸ ἴδῃ ἐπίμηκες καὶ εἰς τὸν πίνακά του θὰ πρέπει νὰ τοῦ δώσῃ τὰς φυσιολογικὰς διαστάσεις, τὰς ὁποίας ἔχει εἰς τὴν πραγματικότητα.

Τὸ γεγονός τοῦτο παρατηρεῖται εἰς πολλοὺς καλλιτέχνους, οἱ ὁποῖοι πάσχουν ἐξ ἀστιγματισμοῦ καὶ δὲν φέρουν διοπτρικὴν διόρθωσιν. Ὅλοι

αίτησι, ἐν καὶ ἀστιγματικῇ, ζεωγραφίζουσι φυσιολογικὰ τὰ ἀντικείμενα, ἀκριβῶς διὰ τοὺς λόγους τοὺς ὑποῦντες ἐξεθέσαμεν ἀνωτέρω.

Μόνον μία περίπτωσηὶς ὑπάρχει, κατὰ τὴν ὁποίαν εἰς ἀστιγματικὸς εἶναι δυνατόν νὰ ἀποδίδῃ τὰ ὑπ' αὐτοῦ ὁρώμενα φυσιολογικὰ ἀντικείμενα ἐπιμήρη καὶ ἑλλειπτικὰ. Ἐὰν παρατηρῆ τὸ ἀντικείμενον μὲ γυμνὸν ἄφθαλμὸν καὶ ἀποδίδει τοῦτο εἰς τὸν πίνακα φέρων διορθωτικὸς φακός.

Τὸ γεγονός δὲμος τοῦτο δὲν δύναται νὰ ἰσχύσῃ διὰ τὸν El Greco, ὅτι κατὰ τὴν ἐποχὴν του (1541 - 1614) οὐτε ὁ ἀστιγματισμὸς ἦτο γνωστὸς οὐτε ἡ διοπτρική αὐτοῦ διόρθωσις. Γνωσταὶ ἦσαν ἡ πρεσβυωπία καὶ ἡ μυωπία. Ἡ ὑπερμετρωπία, ἣτις ἐκαλεῖτο ὑπερπρεσβυωπία, ἐγένετο γνωστὴ περὶ τὰ μέσα τοῦ παρελθόντος αἰῶνος.

Ἡ ἱστορία τοῦ ἀστιγματισμοῦ συνοπτικῶς ἔχει ὡς ἑξῆς: Οὗτος ἀνεκαλύφθη κατὰ τὸ 1800 ὑπὸ τοῦ Young, εἶλαβε τὴν ὀνομασίαν ὑπὸ τοῦ Whewel, κατὰ τὸ 1817, καὶ καθωρίσθη ὀπτικῶς ὑπὸ τοῦ Sturm κατὰ τὸ 1845. Ἡ διοπτρική αὐτοῦ διόρθωσις ἐπετελέθη ὑπὸ τῶν Chamblant καὶ Gallant, κατὰ τὸ 1813, καὶ τοῦ Ἀγγλοῦ ἀστρονόμου Airy, κατὰ τὸ 1827, διὰ κυλινδρικῶν φακῶν.

Μέχρι τῶν μέσων τοῦ παρελθόντος αἰῶνος, ἡ μελέτη τοῦ ἀστιγματισμοῦ παρέμενεν ἐργαστηριακῇ. Ἡ γενίκευσις τῆς διορθώσεώς του καὶ ἡ ἐκλαίευσις αὐτῆς χρονολογεῖται ἀπὸ τῶν μέσων τοῦ παρελθόντος αἰῶνος, κατόπιν τῶν ἐργασιῶν τῶν Donders, Javal, Schiötz, Parent καὶ ἄλλων.

Ὅσον ἀφορᾷ εἰς τοὺς διορθωτικὸς φακούς, φημιλογεῖται ὅτι ὁ Νέρων ἐχρησιμοποίησε πολύτιμον λίθον, διὰ νὰ βλέπῃ εὐκρινῶς. Φημιλογεῖται, ἐπίσης, ὅτι ὁ Marco Polo, κατὰ τὴν ἐπιστράφην του ἐκ Κίνας ἐβεβαίωσεν ὅτι οἱ Κινεῖσι ἐγνώριζον τὴν χρῆσιν τῶν διορθωτικῶν φακῶν.

Εἰς τὴν Εὐρώπην, ὁ πρῶτος ἀνακαλύψας τοὺς διορθωτικὸς φακοὺς εἶναι κατὰ τοὺς μὲν ὁ Φλωρεντινὸς Salvino degli Armati (1285 μ.Χ. περίπου), κατὰ τοὺς δὲ ὁ Ἀγγλος μοναχὸς Roger Bacon (1214 - 1294 μ.Χ.) καὶ κατὰ τινὰς ἄλλους οἱ Βενετοί, οἵτινες κατέστησαν τὴν πόλιν των μέγα βιομηχανικὸν κέντρον αὐτῶν.

Ὅπως εἶπομεν, οἱ πρῶτοι χρησιμοποιηθέντες διορθωτικοὶ φακοὶ ἦσαν ἀμφίκυρτοι, ἐχρησιμοποίηθησαν δὲ μόνον ὑπὸ τῶν πρεσβυόπων. Οἱ ἀμφίκυρτοι ἢ ἀποκλίνοντες φακοὶ ἐτέθησαν ἐν χρῆσει κατὰ τὸν 16ον αἰῶνα ὑπὸ τῶν μωπῶν. Οἱ κύλινδροι ἐχρησιμοποίηθησαν εὐρέως ὑπὸ τῶν ἀστιγματικῶν κατὰ τὰ μέσα τοῦ παρελθόντος αἰῶνος. Κατὰ τὴν ἰδίαν, περίπου, ἐποχὴν ἐχρησιμοποίηθησαν ὑπὸ τῶν ὑπερμετρῶπων ἢ ὑπερπρεσβυόπων οἱ ἀμφίκυρτοι φακοὶ.

Μέχρι τοῦ 16ου αἰῶνος οἱ διορθωτικοὶ φακοὶ κατασκευάζοντο ἐν Βενετίᾳ ἀπὸ ὀρείαν κρύσταλλον καὶ ἡμιπολυτίμους λίθους. Δι' αὐτὸ ἦσαν μεγάλῃ ἀξίας καὶ ἐχρησιμοποιεῖντο μόνον ὑπὸ τῶν πλουσίων. Ἀπὸ τοῦ 16ου, ὁμοίως αἰῶνος τὰ σκῆπτρα μεταβιβάσθησαν εἰς τὴν Νυρεμβέργην, ὅπου οἱ διορθω-

τικοί φακοί κατεσκευάζοντο ἐξ ὑάλου. Οὕτως, ἡ ἀξία αὐτῶν ἔπεσε καὶ ἡ χρῆσις αὐτῶν ἤρχισε νὰ διαδίδεται εἰς τὰς λαϊκὰς μάζας.

Ἐκ τῆς συνοπτικῆς ταύτης ἐκθέσεως τῆς ἱστορίας τῶν ἀμετρωπιῶν καὶ τῶν διορθωτικῶν φακῶν, πρέπει νὰ ἀποκλείσωμεν ὅτι ὁ El Greco ἐγνώριζε τοὺς διορθωτικοὺς φακοὺς. Ἐὰν ὅμως δεχθῶμεν, ὡς ἐσχάτην ὑποχώρησιν, ὅτι καὶ τοῦτο ἦτο δυνατόν, εἶναι ἀδύνατον νὰ δεχθῶμεν ὅτι ὑπάρχει ζωγράφος, ὅστις παρατηρεῖ τὸ ἀντικείμενον μὲ γυμνὸν ὄφθαλμὸν καὶ τὸ ἀποδίδει φορῶν ἄμέσως τοὺς διορθωτικοὺς του φακοὺς. Μία τοιαύτη πρᾶξις εἶναι λίαν ἐπίπονος, ἀνεφάρμοστος καὶ ἄνευ νοήματος, διότι στερεῖται παντός, καὶ τοῦ ἐλαχίστου, πλεονεκτήματος.

Ὡς ἐκ τούτου δὲν ἀπομένει καμμία ἀμφιβολία, ὅτι ἡ ὑπέροχος τεχνικὴ τοῦ El Greco, ἡ τόσον σκανδαλίσασα τοὺς συγχρόνους του, εἶναι μία ἐνδόμυχος παρόρμησις, μία προσωπικὴ πνευματικὴ ἐκδήλωσις, ὑπαγορευομένη ἀσφαλῶς ἐκ τοῦ συνδυασμοῦ τῆς βυζαντινῆς ζωγραφικῆς παραδόσεως καὶ τῆς μαθητείας αὐτοῦ παρὰ τῶν Τισιανῶ, Τιντορέτω, Bassano καὶ τῶν λοιπῶν ἐν Ρώμῃ διδασκάλων του.

Τὸ καλλιτεχνικὸν μετέωρον τοῦ Θεοδοκοπούλου μᾶς ὀδηγεῖ εἰς τὴν σκέψιν, τί θὰ κατάρθωνε νὰ ἀποδώσῃ ὁ Ἑλληνισμός, ἐὰν δὲν εἶχε τὴν ἀτυχίαν νὰ ὑποδουλωθῇ ὑπὸ τῶν Τούρκων καὶ νὰ μείνῃ ὑπόδουλος ἐπὶ τέσσαρας αἰῶνας.

(Σεπτέμβριος 1971)

ΚΟΙΝΩΝΙΚΑΙ ΕΠΙΣΤΗΜΑΙ
(ΠΡΟΣΘΕΤΟΙ ΜΕΛΕΤΑΙ)

III
ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΑ

КНИЖНИКЪ И ЖИВОУЩАЯ

ЖИЗНЬ ВЪ НАШЕМЪ

III

АТЛАСЪ

ΑΘΗΝΑΣ Γ. ΚΑΛΟΓΕΡΟΠΟΥΛΟΥ

* Αρχαιολόγου - Ιστορικού

Η ΠΕΡΙ ΤΑ ΑΡΧΑΙΑ ΔΡΑΣΤΗΡΙΟΤΗΣ ΥΠΟΠΡΟΞΕΝΟΥ
ΤΗΣ ΒΡΕΤΑΝΝΙΑΣ ΣΤΗ ΜΥΚΟΝΟ (1821 - 1841)

Οι ἀλλεπάλληλες κατοχές τοῦ εὐρύτερου ἑλληνικοῦ χώρου ἐπὶ ἕξι αἰῶνες σχεδὸν — ἀπὸ τὴν ἄλωση τῆς Κωνσταντινουπόλεως στὴν Δ' Σταυροφορία, τὸ 1204, ὡς τὴν ἐκρήξη τῆς Ἐπαναστάσεως τοῦ 1821 —, πέρα ἀπὸ τὶς ποικιλόμερφες ἐπιπτώσεις τους στὴν ἱστορικὴ πορεία τοῦ ἔθνους, ἔγιναν ἀφορμὴ καὶ τῆς ἐρειψώσεως, τῆς καταστροφῆς ἢ τῆς διαρπαγῆς τῶν ἀρχαίων του μνημείων. Ἡ σύλλησή τους εἶχε ἀρχίσει ἀπὸ τὸν δεῦτερο προχριστιανικὸν αἰῶνα, ὅταν, μετὰ τὴν κατάκτηση τῆς Μακεδονίας ἀρχικά (τὸ 168 π.Χ.) καὶ τῆς Κορίνθου ἀργότερα (τὸ 146 π. Χ.), καταστράφηκαν ἐκ θεμελίων ὀλόκληρες πόλεις καὶ μεταφέρθηκαν στὴ Ρώμη ἀναρίθμητοι καλλιτεχνικοὶ θησαυροί, γιὰ νὰ κοσμήσουν τὸν θρίαμβο τῶν νικητῶν στρατηγῶν (1).

Ὅταν ἀργότερα ἄρχισαν οἱ βαρβαρικὲς ἐπιδρομές, νέα καταστροφὴ σημειώθηκε, ἐξαιτίας κυρίως τοῦ θρησκευτικοῦ φανατισμοῦ τῶν Βησιγόθων ποῦ κυριολεκτικὰ ἰσοπέδωσαν τὰ μεγάλα ἀρχαῖα Ἱερὰ τῆς Ἐλευσίνος καὶ τῆς Ἐπιδαύρου τὸν τέταρτο μεταχριστιανικὸν αἰῶνα. Ἡ καταστροφὴ ὅμως τῶν μνημείων δὲν σταμάτησε οὔτε τότε. Μὲ τὸν θρίαμβο τοῦ Χριστιανισμοῦ τῶν ἀρχαίων δὲν ἐξοικονομήθησαν, ὡς οἰκοδομικὸ ὕλικό, ἀφθονα ἀρχιτεκτονικὰ μέλη ἀπὸ τοὺς ἐρειπιῶνες τῶν ἀρχαίων Ἱερῶν, γιὰ νὰ ἰδρυθοῦν, στὶς θέσεις τους ἀκριβῶς, ὅπου ἀνθίζε ἀλλοτε ἡ ἀρχαία λατρεία, ἢ λίγο μακρύτερα, ναοὶ τῆς νέας θρησκείας. Ἀκόμη, ἀρχαῖοι ναοί, ποῦ εἶχαν διατηρηθῆ ἄθικτοι στὸ πέρασμα τῶν

1. Βλ. Πολυβίου Α' 15, ὅπου γίνεται λόγος γιὰ τὴ φοβερὴ καταστροφὴ καὶ τὴ διαρπαγὴ ἐβδομήντα πόλεων τῆς Ἠπείρου ἀπὸ τοὺς Ρωμαίους τοῦ Αἰμιλίου Παύλου Πλουτάρχου, *Βίος Αἰμιλίου Παύλου*, XXXII 1 κ.έ. γιὰ τὰ ἔργα τέχνης ποῦ ἄρπαξαν οἱ Ρωμαῖοι ἀπὸ τὴ Μακεδονία, καὶ παρουσιάσθηκαν τὴν πρώτη μέρα τοῦ θριαμβοῦ τοῦ Αἰμιλίου Παύλου στὴ Ρώμη, ἐπάνω σὲ 250 ἄρματα (ἀνδριάντες, ἀρχαῖα, κολοσσαῖα ἀγάλματα κ.ἄ.π.) Πλουτάρχου, *Βίος Φιλοποίμενος*, XXI, 5 κ.έ. καὶ Πανσανίου, *Ἑλλάδος Περιήγησις*, II, 1, 1 - 2 καὶ VII, 16, 8. Ὁ Πανσανίος εἶδε ἀάφυρα Κορίνθια στὴν Πέργαμο Στράβωνος, *Γεωγραφικά*, II· Plinius, *N.H.* XXX IV, 7 (ὅπου σημειώνεται ὅτι καὶ μετὰ τὴ λεηλασίαν τῆς Ρόδου ἔμειναν στὸ νησί περισσότερα ἀπὸ 3.000 ἔργα τέχνης) Tacitus, *Annales*, XV, 45, ὅπου γίνεται λόγος γιὰ διαρπαγὴ ἀγαλμάτων ἀπὸ τὰ Ἱερὰ τῆς Ἑλλάδος κατὰ διαταγὴν τοῦ αὐτοκράτορος Νέρωνος.

αίωνων, μετατράπηκαν σε εκκλησίες, με αποτέλεσμα να γίνουν διάφορες επεμβάσεις στα παλαιά κτήρια, ώστε να εξυπηρετούν τις λειτουργικές ανάγκες της νέας θρησκείας (προσθήκη κόγχης Ιεροῦ στην ανατολική πλευρά των ναῶν, άνοιγμα παραθύρων στους τοίχους, μεταβολή τῆς δυτικῆς πλευρᾶς, ἀλλαγὴ στὴν ἐσωτερικὴ διαρρύθμιση, τοιχογράφηση κ.ά.π.). Στὴ συνείδηση τῶν Χριστιανῶν τῶν πρώτων αἰώνων οἱ ἀρχαῖοι ναοὶ καθαγιαζόνταν μὲ τὴ μετατροπὴ τους σὲ ἐκκλησίες: ἔπαυαν, μ' αὐτὸ τὸν τρόπο, νὰ εἶναι κρυφλιές ἐπικίνδυνες δαιμόνων, ποὺ ἔπρεπε νὰ ἐξουδετερωθοῦν.

Ὀρισμένοι αὐτοκράτορες τοῦ Βυζαντίου ἀπογύμνωσαν ἐπίσης μεγάλα ἀρχαῖα Ἱερά, γιὰ νὰ στολίσουν μὲ τὰ μνημεῖα τους τὴ Βασιλεύουσα. Πρέπει νὰ ἀναφερθῆ καὶ ἓνα ἄλλο γεγονός: πρὶν ἀπὸ τὴν ἄλωση τῆς Κωνσταντινουπόλεως ἀπὸ τοὺς Τούρκους, ἐπειδὴ διάφοροι ἡγεμόνες τῆς Δύσεως εἶχαν κυριευθῆ ἀπὸ τὴ μανία συγκροτήσεως συλλογῶν ἀπὸ χειρόγραφα, νομίσματα, ἐπιγραφές ἢ ἔργα τέχνης γενικώτερα, ἔστειλαν λογίους στὸν ἑλληνικὸ χῶρο, μὲ ἐντολὴ νὰ προμηθευθοῦν ἔργα γιὰ τὸν πλουτισμὸ τῶν συλλογῶν τους (2).

Οἱ χρονογράφοι τῆς Ἀλώσεως Σφραντζῆς, Δούκας, Κριτόβουλος καὶ ὁ Πατριάρχης Γεώργιος Σχολάριος περιγράφουν μὲ τὰ μελανώτερα χρώματα τὴν καταστροφὴ ἔργων τέχνης καὶ χειρογράφων κατὰ τὴν ἄλωση—ἑκατὸν εἴκοσι χιλιάδες τόμοι χειρόγραφοι καταστράφηκαν ἀπὸ τοὺς Ὄθωμανοὺς κατακτητὰς μόνον στὶς Βιβλιοθήκες τῆς Κωνσταντινουπόλεως (3).

Ὅταν, μὲ τὴν Ἀναγέννηση τῶν γραμμάτων καὶ τῶν τεχνῶν στὴ Δύση, τὸ ἐνδιαφέρον τῶν μορφωμένων Εὐρωπαίων στράφηκε πρὸς τὴν Ἑλλάδα, οἱ ἐπισκέψεις διαφόρων περιηγητῶν στὸν ἑλληνικὸ χῶρο ἀπὸ τὸν 15ον αἰώνα οἱ ἐπισκέψεις διαφόρων περιηγητῶν στὸν ἑλληνικὸ χῶρο ἀπὸ τὸν 15ον αἰώνα γίνονταν ὄλοένα συχνότερες, μὲ ἀντικειμενικὸ σκοπὸ νὰ γνωρίσουν ἀπὸ κοντὰ τὸν τόπο, ὅπου εἶχε ἀνίσει ὁ πολιτισμὸς ποὺ θαύμαζαν καὶ μελετοῦσαν. Πολλοὶ ἀπὸ αὐτοὺς τοὺς περιηγητὰς ἀντέγραψαν ἀρχαῖες ἐπιγραφές, ἀρκετοὶ μάλιστα ἔγραψαν καὶ σημαντικὰ ἀβδοιοπορικὰ, ὅπου περιγράφουν τὸν τόπο καὶ τὰ μνημεῖα του, καθὼς καὶ τοὺς ἀνθρώπους μὲ τὰ ἔθη καὶ τὰ ἔθιμά τους. Οἱ περισσότεροι θεωροῦσαν ἀπαραίτητο νὰ ἀγοράζουν ἢ νὰ ἀποκοῦν μὲ κάθε τρόπο διάφορα ἀναμνηστικὰ ἀπὸ τὴν Ἑλλάδα: χειρόγραφα, νομίσματα, ἐπιγραφές, ἀγάλματα κ.ά.π. (4).

2. Ἐλ. Βουραζέλη, *Ὁ βίος τοῦ ἑλληνικοῦ λαοῦ κατὰ τὴν Τουρκοκρατίαν*, Ἀθῆναι, 1939, σελ. 43-44.

3. Γ. Σχολάριου, *Ἀπαντα* (Ἐκδοσὴ L. Petit, Ε. Σιδερίδου, Μ. Jugie, Παρίσι, 1928-1936) τ. 1, σελ. 288· Κ. Παπαρρηγοπούλου, *Ἱστορία τοῦ Ἑλληνικοῦ ἔθνους*, τόμ. 5β, σελ. 6-7.

4. Βλ. σχετικὲς λεπτομέρειες στὸ *Εὐρετήριο τῆς Ἀρχαιολογικῆς Ἐφημερίδος τῶν ἐτῶν 1837-1874* ὑπὸ Ἀθῆνας Γ. Καλογεροπούλου καὶ Μαρίας Προῦνη-Φιλίπ, *Εἰσαγωγή*, σελ. 1ε' κ.έ., Ἀθῆναι, 1973.

Ἡ καταστροφικὴ αὐτὴ συνήθεια γενικεύθηκε ἀπὸ τὸν 17ον αἰώνα, ὅταν ἔγινε συρμὸς πλέον τὸ λεγόμενον «Continental Grand Tour»: ἡ ἐπίσκεψή δηλαδὴ τῆς ἡπειρωτικῆς Εὐρώπης (κυρίως τῆς Γαλλίας καὶ τῆς Ἰταλίας — λίγο ὑστερότερα καὶ τῆς Ἑλλάδος), πρᾶγμα ποῦ θεωρήθηκε ἀπαραίτητο συμπλήρωμα τῆς πανεπιστημιακῆς μορφώσεως κάθε Βρεταννοῦ εὐπατρίδου (5). Ἐπιστρέφοντας στὴν πατρίδα τοὺς ὅλοι αὐτοὶ οἱ gentlemen ἔφερναν μαζί τοὺς διάφορα μνημεῖα ἀρχαίας τέχνης, ποῦ συχνὰ τὰ ἀποκοτοῦσαν ἐνεργῶντας λαθρανασκαφές στὴν Ἰταλία ἢ στὴν Ἑλλάδα, ἢ ἀγοράζαν ἀπὸ τὴν Ἰταλία ἔργα ποῦ ἀνήκαν στὶς συλλογές παλαιῶν μεγάλων οἰκογενειῶν — τὸ γνωστότερο παράδειγμα ἢ οἰκογένεια τῶν Giustiniani — ποῦ εἶχαν πτωχεύσει (6).

Ἡ συστηματικὴ σύλληψη τῶν καλλιτεχνικῶν θησαυρῶν τοῦ ἑλληνικοῦ ἔθνους ὀργανώθηκε ἀπὸ τὴ στιγμή ποῦ οἱ ἀρχαίφιλοι βασιλεῖς, ἀλλὰ καὶ διάφοροι εὐγενεῖς — τῆς Ἀγγλίας καὶ τῆς Γαλλίας κυρίως — σκέφθηκαν νὰ χρησιμοποιήσουν τοὺς πρεσβευτὰς τῶν (7) στὴν Κωνσταντινούπολη ἢ διάφορους ἄλλους ἀνωτέρους ἀξιωματούχους τῶν, ποῦ τοὺς ἔστελναν στὴν Ἑλλάδα γι' αὐτὸν ἀποκλειστικὰ τὸν σκοπὸ (8): τὴν προμήθεια ἀρχαίων ἔργων τέχνης, ἐπιγραφῶν ἢ χειρογράφων (9). Γιὰ νὰ ἀνταποκρίνονται σ' αὐτοῦ τοῦ εἶδους τὶς ὑποχρεώσεις οἱ πρεσβευτὰι, ἐπιφορτίζαν μὲ τὴ σειρά τοῦ Αἰγαίου. Πολλοὶ ἢ ὑποπροξένους τῶν (10) στὶς ἑλληνικὰς πόλεις ἢ τὰ νησιά τοῦ Αἰγαίου. Πολλοὶ ἀπὸ αὐτοὺς τοὺς τελευταίους μάλιστα, καθὼς ὁ συρμὸς τῆς συγκροτήσεως ἀπὸ συλλογῶν μὲ ἀρχαιότητες γενικεύθηκε, φρόντιζαν νὰ ἀποκοτῶν καὶ οἱ ἴδιοι ἀρχαῖα γιὰ δικὸν τοὺς λογαριασμὸν — πολὺ συχνὰ τὰ πωλοῦσαν σὲ ξένους συλλογεῖς, ὑπολογίζοντας σὲ ἀδρὴν ἀμοιβή. Ἡ μεγαλύτερη δραστηριότητα αὐτοῦ τοῦ εἶδους σημειώθηκε στὰ νησιά τοῦ Αἰγαίου καὶ στὴν Ἀθήνα. Πρέπει ὅμως νὰ προστεθῇ ὅτι ἡ ἀπογοήμωσις τοῦ ἑλληνικοῦ χώρου δὲν σταμάτησε ἐκεῖ, ἀλλὰ ἤρθε καιρὸς ποῦ καὶ κάθε πλοίαρχος τοῦ ἐμπορικοῦ ἢ πολεμικοῦ ναυτικῶν τῶν ξένων δυνάμεων, ἀκόμη καὶ οἱ ἄνδρες τῶν πληρωμάτων (11), φθάνοντας

5. Βλ. πολλὰ σχετικὰ στοιχεῖα στὸ βιβλίον τοῦ Henry Peacham, *The Complete Gentleman*, β' ἔκδ., 1634.

6. Ἰ. Γενναδίου, *Ὁ λόφος "Ελλην καὶ οἱ πρὸ αὐτοῦ ἀνὰ τὴν Ἑλλάδα ἀρχαιολογίαι"*, Ἐκδ. Ἰνστιτούτου Ἑλλάδος, 1930, σελ. 167 κ.έ.

Μὲ τὸν τρόπον αὐτὸν κατάρτισθησαν οἱ περισσότερες βρεταννικὲς συλλογές ἀρχαίων ἔργων τέχνης, ποῦ μὲ τὸν καιρὸν κατέληξαν στὸ Βρεταννικὸ Μουσεῖον. A. Rumpf, *Archäologie, I, Einleitung, Historischer Überblick*, Βερολίνο, 1953, σελ. 53 κ.π., 65 κ.π.

7. Ἰ. Γενναδίου, ὁ.π., σελ. 167-181, 190 κ.έ.

8. Βλ. σημ. 4.

9. Ἐμμ. Πρωτοψάλτη, *Ἱστορικὰ ἔγγραφα περὶ ἀρχαιοτήτων καὶ λοιπῶν μνημείων τῆς Ἰστορίας κατὰ τοὺς χρόνους τῆς Ἐπαναστάσεως καὶ τοῦ Καποδίστρια*, Ἀθῆναι, 1962, σελ. ι' κ.έ.

10. Ἐμμ. Πρωτοψάλτη, ὁ.π., σελ. 43, ἀριθ. ἔγγρ. 32, 33 κ.έ.

11. Ἐμμ. Πρωτοψάλτη, ὁ.π., σελ. 45 κ.π. ἀριθ. ἔγγρ. 37, 38.

σὲ διάφορα ἑλληνικὰ λιμάνια, ἐσπεύδαν νὰ κάμουν πρόχειρες ἀνασκαφές καὶ ἀποκόμιζαν, ὅ,τι ἐβρισκαν, στὶς πατρίδες τους. Συχνὸ φαινόμενο ἦταν, ὅταν ὑπῆρχε ἀδυναμία μεταφορᾶς ἑλοκλήριον τῶν ἀγαλμάτων ἢ ἄλλων ἔργων, νὰ τὰ ἀκρωτηριάξουν γιὰ νὰ πάρουν τὰ κεφάλια ἢ ἄλλα μέλη τους (12).

Ἀπὸ ἑλληνικὲς πηγὲς ἐλάχιστα στοιχεῖα εἶναι γνωστὰ γι' αὐτὴ τὴν ἰδιότυπη ἀρχαιοπληξία τῶν Εὐρωπαίων στὰ χρόνια τῆς Τουρκοκρατίας, ποὺ τόσο καταστροφικὰ ἀποτελέσματα εἶχε γιὰ τὴν Ἑλλάδα καὶ τὰ μνημεῖα τῆς. Οἱ περισσότερες σχετικὲς λεπτομέρειες βρίσκονται στὰ ἴδια τὰ Ὀθωμανικὰ τῶν ξένων περιηγητῶν, οἱ ὁποῖοι σὲ διάφορα σημεῖα τῶν κειμένων τους ἀναφέρονται ἢ σὲ προγενέστερες διαρπαγές ἢ ἱστοροῦν οἱ ἴδιοι μὲ περηφάνεια πῶς ἀπόκτησαν ἀρχαῖα ἀπὸ τὴν Ἑλλάδα.

Μερικὰ ἔγγραφα τοῦ 19ου αἰώνα, ποὺ βρίσκονται ἀπὸ πολλὰ χρόνια ἀνεκμετάλλευτα ἐπιστημονικῶς στὸ Ἀρχεῖο τοῦ Ἀρχαιολογικοῦ Μουσείου τῆς Μυκόνου (13), προσφέρουν ὡςτὴν εἰκόνα τῆς ἀρχαιοκαπηλικῆς δραστηριότητος ἐνὸς ὑποπροξένου τῆς Βρετανίας στὸ νησί, τοῦ Πέτρου Κορδία (14), ποὺ, ὅπως φαίνεται, γιὰ πολλὰ χρόνια προμηθεύεταν παράνομα ἀρχαιοτήτες ἀπὸ τὴ Δῆλο, γιὰ νὰ τὶς μεταπολῆ σὲ ξένους συλλογεῖς — Βρεταννοὺς, σύμφωνα μὲ τὰ στοιχεῖα ποὺ ὑπάρχουν στὴν ἀλληλογραφία του. Ἡ σημασία αὐτῆ τῆς σειρᾶς τῶν ἐγγράφων — ἓνα μέρος τους μόνο παρουσιάζεται ἐδῶ σὲ πρώτη δημοσίευση — εἶναι πολὺ μεγάλη, ἀφ' ἐνὸς μὲν γιατί τὸ φαινόμενο Κορδία δὲν ὑπῆρξε μοναδικό, ἀφ' ἑτέρου ὁμοῦς γιατί δίνεται, μέσα ἀπὸ τὶς γραμμὲς διαφόρων ἐπιστολῶν ἢ ἄλλων κειμένων, ζωντανὴ εἰκόνα τοῦ τρόπου μὲ τὸν ὁποῖο ἐνεργοῦσαν οἱ ὑποπρόξενοι τῶν εὐρωπαϊκῶν δυνάμεων στὰ ἑλληνικὰ νησιά, χωρὶς νὰ λογαριάξουν ὅτι στεροῦσαν ἀπὸ ἓνα ὑπόδουλο Ἐθνος ἀνεκτίμητους θησαυροὺς, ἀλλὰ, κυριώτερα, χωρὶς νὰ σέβονται τὶς διαταγές τῶν

12. Cornelio Magni, *Viaggi*, II, 484.

13. Θερμὲς εὐχαριστίες ἐκφράζονται πρὸς τὸν Γεν. Ἐπιθεωρητὴ Ἀρχαιοτήτων, Καθηγητὴ κ. Σπ. Μαρινᾶτον, γιὰ τὴν ἀδεια τῆς δημοσίευσως, ὅπως καὶ στὸν Ἐφορὸ Ἀρχαιοτήτων Κυκλάδων κ. Θ. Σπυριόπουλον, γιὰ τὴν πρόθυμη διευκόλυνση τῆς υπογραφομένης νὰ μελετήσῃ τὰ δημοσιεύμενα ἔγγραφα, στὸ Μουσεῖο Μυκόνου. Εὐχαριστίες ἐπίσης ὀφείλονται στοὺς ὑπαλλήλους τοῦ ἴδιου Μουσείου κκ. Ἀ. Δελαβέρη, Νικ. Φυγετάκη καὶ Σωτ. Μάρα, ὅπως καὶ στὸν Διευθυντὴ τοῦ Ἵπποκαταστήματος τῆς Ἐμπορικῆς Τραπεζῆς τῆς Ἑλλάδος στὴ Μύκονο κ. Γ. Καρτέρη, τὸν συμβολαιογράφο Μυκόνου κ. Δημ. Μενεῖδη καὶ τὸν βοηθὸ του κ. Βασ. Ζουγανέλη.

14. Τὸ οἰκογενειακὸ ὄνομα Κορδίας ἐμφανίζεται συχνὰ ἀπὸ τὸν περασμένον αἰῶνα στὰ θαυμάσια καταρτισμένα Εὐρετήρια τοῦ συμβολαιογράφου τῆς Μυκόνου κ. Δημ. Μενεῖδη. Δὲν εἶναι γνωστὴ ἡ καταγωγὴ τῆς οἰκογενείας Κορδία, ἴσως γιατί δὲν ἔχουν μελετηθῆ ἀκόμα πλήθος συμβολαίων, παλαιότερων ἀπὸ τὸ 1837, ποὺ ἔχουν δωρηθῆ στὸ Μουσεῖο Μυκόνου. Πάντως, ἀκόμη καὶ ἂν ὁ Πέτρος Κορδίας ἦταν ἑλληνικῆς καταγωγῆς, δὲν ἐδειξε ὅτι εἶχε ἑλληνικὴ συνείδηση. Τὰ δείγματα τῆς γραφῆς του, ἄλλωστε, στὴν ἀλληλογραφία του μετὰ τὶς τοπικὰς ἀρχὰς δείχνουν πολὺ ἑλληπὴ γνώση τῆς ἑλληνικῆς γλώσσας, ἐνῶ τὰ ξενόγλωσσα κείμενά του εἶναι σὲ γενικὲς γραμμὲς περισσότερο σωστά.

πρώτων, μετά την έκρηξη τῆς Ἐπαναστάσεως, Κυβερνήσεων τοῦ τόπου. Ἐνώ οἱ Ἐπαναστατικῆς Ἐθνοσυνελεύσεις ἀντιμετώπιζαν ποικιλόμορφα καὶ κρίσιμα προβλήματα, κατὰ τὴ διάρκεια τοῦ Ἀγῶνος, εἶναι συγκινητικό τὸ ἐνδιαφέρον ποὺ ἐδειξαν γιὰ τὴ διαφύλαξη τῆς πατρογονικῆς κληρονομίας ἐκιδόντας σχετικῆς διαταγῆς πρὸς τὶς τοπικῆς Δημογεροντίες.

Πρέπει νὰ σημειωθῆ ὅτι ἡ φοβερὴ ἐνδεικία τῶν Ἑλλήνων στὴν περίοδο τῆς Τουρκοκρατίας, ἀλλὰ καὶ κατὰ τὴ διάρκεια τῆς Ἐπαναστάσεως, τοὺς ὄβουσε συχνά, γιὰ νὰ ἐξασφαλίσουν ἕνα μικρὸ συνήθως χρηματικὸ ποσόν, νὰ συντελοῦν καὶ οἱ ἴδιοι στὴν ἀπογύμνωσι τοῦ τόπου ἀπὸ τὰ ἀρχαῖα τοῦ μνημεῖα. Δὲν ὑπῆρξαν ὅμως πολλοὶ αὐτοὶ—ὅσοι τουλάχιστον εἶναι γνωστοὶ—ποὺ συνεργάσθηκαν μὲ τοὺς ξένους ἀρχαιοθῆρες. Παρὰ τὸ χαμηλὸ μορφωτικὸ ἐπίπεδο τῆς μεγάλης μάζας τῶν Ἑλλήνων στὴν περίοδο τῆς Τουρκοκρατίας, ἡ ἀγάπη γιὰ τὶς ἀρχαιότητες τοὺς ἐθέρμαινε τὴν ψυχὴ, καὶ πολλῆς ἐνέργειας ἔκαναν γιὰ τὴ διάσωσή τους. Τὰ ἀρχαῖα μνημεῖα ξυπνοῦσαν, ἄλλωστε, μέσα τοὺς θολῆς μνήμες τῶν σπουδαίων περιόδων ἀνθήσεως τοῦ Ἔθνους, γι' αὐτὸ καὶ ὁ σεβασμὸς τοὺς πρὸς αὐτὰ τὰ κατάλοιπα τῶν προγόνων ἦταν συνήθως πολὺ μεγάλος. Οἱ περισσότεροι ἀγωνιστὰι τῆς Ἐθνεγερσίας ἦταν ἄνθρωποι ἀπλοὶ καὶ ἀγράμματοι, ἔτρεφαν ὡστόσο βαθὺ σεβασμὸ γιὰ τὶς ἀρχαιότητες: Ἀντιπροσωπευτικὸ παράδειγμα εἶναι τὰ λόγια ποὺ ὁ Ἰ. Μακρυγιάννης εἶπε σὲ ὄρισμένους στρατιῶτες, ποὺ λογάριάζαν νὰ πουλήσουν ἀρχαῖα σὲ ξένους: «Αὐτὰ καὶ δέκα χιλιάδες τάλλαρα νὰ σᾶς δώσουν, νὰ μὴν τὸ καταδεχτήτε νὰ βγοῦν ἀπὸ τὴν πατρίδα μας. Γι' αὐτὰ πολεμήσαμεν». Χαρακτηριστικῆ, σχετικᾶ, εἶναι καὶ ἡ ἀναφορὰ κληρικῶ ἀπὸ τὰ Θερμιά (τὴν Κῦθνο) πρὸς τὸν πρῶτο Κυβερνήτη τῆς Ἑλλάδος, τὸν Ἰωάννη Καποδίστρια (στὶς 24 Δεκεμβρίου 1829), ὅπου τοῦ γράφει μεταξύ ἄλλων ὅτι:

... πολλοὶ κατὰ καιρὸν διαβάντες ἀπὸ ταύτην τὴν νῆσον περιηγηταὶ μὲ ἐξήτησαν ἐπιμόνως προσφέροντές μου ἰκανὴν ποσότητα χρημάτων καὶ ὀποσχόμενοι νὰ ἐξαποστειλώσω ἕνα τῶν εἰδῶν μου εἰς τὴν Εὐρώπην νὰ σπουδάσῃ μὲ ἰδικὰ τῶν ἐξοδα, ἀλλὰ ποσῶς δὲν ὑπέμεινα νὰ ἀποξενώσω τὰ μόνα κειμήλια καὶ ὡς ἀληθῶς ἀγάλματα καὶ ἐγκαλλωπίσματα τῆς οἰκίας μου... τὰ ὁποῖα διεφύλαττον ὄχι μόνον ὡς κόρην ὀφθαλμοῦ, ἀλλ' ἀπὸ ἐθνουσιασμὸν καὶ τὰ ἐθυμιάζον (15).

* * *

Ἄ Ο Πέτρος Κορδίας ὑπῆρξε μιὰ ἀπὸ τὶς λίγες ἐξαιρέσεις στὸ γενικὸ πνεῦμα ποὺ ἐπικρατοῦσε στους ὑπόδουλους Ἕλληνας γιὰ τὴ διαφύλαξη τῶν μνημείων τῆς ἀρχαιότητος. Εἶχε τὴν εὐχέρεια νὰ προμηθεύεται ἀρχαῖα ἀπὸ τὴν ἀντικρι-

15. Ἐμμ. Πρωτοψάλτη, ὁ.π., σελ. 126 - 127, ἀρ. ἐγγρ. 105.

νή Δήλο. Ἡ ἀρχαιοκαπηλική του δραστηριότητα δὲν ξεκινούσε, τουλάχιστον, ἀπὸ σοβαρὴν οἰκονομικὴν ἀνάγκη, ἀλλὰ, ὅπως θὰ φανῆ καθαρὰ ἀπὸ τὰ δημοσιεύματα ἐγγράφα, σιωπὸς του ἦταν ὁ χρηματισμὸς ἢ ἡ κολακεία ἰσχυρῶν Βρετανῶν, γιὰ νὰ κατορθώσῃ νὰ διατηρήσῃ τὴ θέση του ὡς ὑποπροξένου. Ἐξάλλου, ὀρισμένες ἐνέργειές του προκαλοῦν κατάπληξή γιὰ τὴν περισσήν ἀναιδέα πού τις χαρακτηρίζει.

Τὸ ἀλλοτινὸ λαμπρὸ Ἱερὸ τοῦ Ἀπόλλωνος καὶ ἡ πόλη πού τὸ περιέβαλλε, ἀπὸ τὰ τέλη τοῦ 5ου ἢ τις ἀρχές τοῦ 6ου μεταχριστιανικοῦ αἰώνα, εἶχαν περιέριπτοι ἐρημωθῆ (16). Πρὸς τὰ τέλη τοῦ 3ου μ. Χ. αἰώνα, ὅπως πιστοποιήθηκε ἀπὸ τις ἀνασκαφές τῆς Γαλλικῆς Ἀρχαιολογικῆς Σχολῆς (ἀρχισαν τὸ 1873 καὶ συνεχίζονται ἀκόμη), ὑπῆρχε στὸ νησί μικρὴ χριστιανικὴ κοινότης, καὶ εἰχε πνευματικὴν ἐξουσία στὴν Κέα, Κύθου, Μύκονο, Σύρο καὶ Σέριφο. Οἱ ἀνασκαφές ἀποκάλυψαν στὸ νησί ἔχνη διαφόρων ἐκκλησιῶν καὶ ἐνὸς μοναστηριοῦ (17). Ἀπὸ τὸν 8ο ὁμοίως μεταχριστιανικὸν αἰώνα τὸ ὄνομα τῆς Δήλου δὲν ἐμφανίζεται πλέον στὸν πίνακα τῶν νησιῶν τῆς νέας ἐπισκοπῆς τῆς Σύρου. Ὅπως εἶναι γνωστὸ, τὸ νησί πέρασε ἀπὸ ἀλλεπάλληλες καταστροφές: τὸ 727 ἀπὸ τὸν αὐτοκράτορα Λέοντα Γ' τὸν Ἰσαυρο, τὸ 769 ἀπὸ τοὺς Σλάβους, τὸ 821 ἀπὸ τοὺς Σαρακηνούς τῆς Κρήτης, καὶ ἀπὸ κεῖ καὶ πέρα ἐρημώθηκε τελειῶς. Τὸ 1207, μετὰ τὴν ἄλωση τῆς Κωνσταντινουπόλεως καὶ τὴ διανομὴ τῆς Βυζαντινῆς Αὐτοκρατορίας σὲ Φράγκους εὐγενεῖς, ἡ Δήλος ἔλαχε στὸν κλῆρο τῆς Βενετίας, πού μὴ μπορώντας νὰ τὴ χρησιμοποιήσῃ, καθὼς ἦταν τελειῶς ἀκατοίκητη, τὴν παραχώρησε ὡς ψεύδο σ' ἕναν εὐγενῆ τῆς Μυκόνου. Γιὰ ἕνα πολὺ σύντομο χρονικὸ διάστημα ἐγκαταστάθηκε στὸ ἔδαφός της κάποιον τμήμα τῶν Ἱπποτῶν τῆς Μάλτας (18). Ὑστερα, οἱ Τοῦρκοι κατέλαβαν τὸ νησί, τὸ 1566, καὶ ἀπὸ τότε θὰ πρέπει νὰ ἔμεινε ὡς σταθμὸς πειρατῶν μόνον, σύμφωνα μὲ γραπτὲς μαρτυρίες (19). Ἀναφέρεται ὡς Sdiles ἢ Sdili καὶ περιγράφεται ὡς ἀνήσος στρογγύλη, ἔρημος, ἀνευ κατοίκων ἀλλὰ μὲ λιμένα (20). Τὸ ἐνδιαφέρον γιὰ τὰ ἀρχαῖα της κατάλοιπα ἀναγεννιέται ἀπὸ

16. Βλ. Συνέκδημο Ἱεροκλέους—μέσα 6ου αἰώνα,— ὅπου διατυπώνεται τὸ λογοπαίγνιο Δ ἦ λ ο ς ἄ δ ἦ λ ο ς.

17. Βλ. πρόχειρα, Ph. Bruneau - J. Ducat, *Guide de Délos*, par l'École Française d'Athènes, Παρίσι, 1965, σελ. 24, 116, 132 καὶ Α. Orlandos, *BCH*, 1936, σελ. 68 - 100. Νικ. Κοντολέοντος, *Ὁδηγὸς τῆς Δήλου*, Ἀθήναι, 1950, σελ. 24.

18. Γιὰ τὴν ἐρήμωση τῆς Δήλου βλ. F. Thiriet, *Régestes des délibérations du Sénat de Venise concernant la Romanie*, III, Παρίσι, 1961, σελ. 159, ἀρ. 2833 τῆς 4 Αὐγούστου 1450.

19. Ὁ Ἄραψ γεωγράφος Edrisi τὴν ἀναφέρει ὡς Ardilo, καὶ ἀπὸ παραφθορὰ τοῦ Azdilo πού ἐπικράτησε γιὰ ἕνα διάστημα, προήλθε τὸ Sdiles.

20. Νικ. Κοντολέοντος, *ὁ.π.*, σελ. 25.

τόν 15ο αιώνα, όποτε άρχισαν νά τήν επισκέπτωνται άρκετοί περιηγηταί, πού ώρισμένοι από αυτούς έδωσαν μάλιστα και ένδιαφέρουσες περιγραφές της (21). Ή πιστότερη χαρτογραφική άπεικόνιση τού νησιού έγινε από τόν J. Pitton de Tournefort, τό 1818 (22). Με τόν καιρό, καθώς λησμονήθηκε άκόμη και τό όνομα τής γειτονικής Ρήνιας, καθιερώθηκε ή Δήλος νά όνομάζεται Μικρές Δήλες, και ή Ρήνια Μεγάλες Δήλες.

Ή άπόλυτη έρήμωση τού νησιού, άλλα και τό πλήθος τών άρχαιοτήτων πού κείτονταν στό χώρο του, πρόσφεραν άνετα τή δυνατότητα διαρπαγής διαφόρων μνημείων. Ήξάλλου, καθώς οι άνάγκες τής καθημερινής ζωής είναι άναπότρεπτες, με τήν ένδεια πού επικρατούσε, άρκετοί τοίχοι άρχαίων κτηρίων, πού διατηρούντο όρθια, διαλύθηκαν από τούς κατοίκους τών γύρω νησιών στό Μεσαίωνα ή στήν Τουρκοκρατία, για νά αφαιρεθούν οι μεταλλικοί σύνδεσμοι, επειδή τό μέταλλο σπάνιζε. Ήπίσης, άρκετά μάρμαρα τού νησιού έγιναν άσβέστης στα καμίνια πού δούλεψαν για πολλά χρόνια στό νησί (23). Ή άδή-
ριτη άνάγκη άλλωστε για μέταλλο ή άσβέστη στάθηκε αίτία νά καταστραφούν

21. A. J. Reinach, *Cockerell à Delos*, «Revue Archéologique», 1912, I, σελ. 260 - 312 και Ph. Bruneau - J. Ducat, *ό.π.*, σελ. 25 και σμ. 1.

22. Βλ. τόν χάρτη του στού Ν. Κουτλόεουτος, *ό.π.* σελ. 28.

23. Εβγλωστη μαρτυρία για τό θέμα αυτό άποτελεί τό παρατιθέμενο σημείωμα, με τίτλο «Περί τών άρχαιοτήτων τής Ελλάδος: Μέρος πρώτον» πού δημοσιεύθηκε στήν «Έπιμερίδα 'Αθηνών», άρθ. 16, τόν Δεκέμβριο τού 1825, με άρχικά «Γ.Χ.Γ. Φιλόμουσος», χωρίς άλλην ένδειξη συγγραφέως. Συμπεραίνεται από τήν ύπογραφομένη, ότι ο Γ.Χ.Γ. δέν πρέπει νά είναι άλλος από τόν Γεώργιο Χριστιανό Γρόπιο, πρόξενο τής Αυστρίας στήν 'Αθήνα, ό όποιος ήταν και μέλος τής Φιλομούσου Έταιρείας τών 'Αθηνών — ίδρύθηκε τό 1813 και ή δραστηριότητά της διακόπηκε όριστικά τό 1826—... «Οι λιθουργοί τής Τήνου και τής Μυκόνου ήμπορούν νά άρνηθούν, ότι επί πολλού, και έως εις τάς ιδικάς μας ήμέρας έδούλευον τήν τέχνην των με τήν φθοράν τών περιφημότερων άρχαίων έργων τής Δήλου και τής Ρηναίας; και δέν τούς είδαμεν ήμεις οι ίδιοι (δέν είναι πολλές χρόνος) νά μετασχηματίζον εις κφόγυδα, εις στήλας με καθούκια διά τά μνήματα τών 'Αγάρων τής Κωνσταντινουπόλεως, τούς βαιμούς τής 'Αρτέμιδος και τού 'Απόλλωνος, ταίς κολώνιας των, τά ίδια άγάλματά των; Τά άναρίθμητα μικρά τμήματα τών πλέον ώρρίων μαρμάρων τής γής, τά όποια σκεπάζουσι σήμεραν όλον εκείνον τό ίερόν περιβόλον, δέν μαρτυρούν ότι αυτή ή βάρβαρος και τρομερά έργασία άνεμποδίστως έγινετο εκεί δι' αιώνας;... Έν 'Αθήναις κατά μήνα Δεκέμβριον 1825. Γ. Χ. Γ. Φιλόμουσος». Ο Gropius, όπως και ό πρόξενος τής Γαλλίας Fauvel, έγιναν αίτία, αυτοί οι ίδιοι, τής διαρπαγής πολλών άρχαίων μνημείων από τήν 'Ελλάδα: ό δευτερος μάλιστα είχε κατάρτισει και αξιόλογη συλλογή άρχαιοτήτων, σχεδίων και έκμαγείων, πού τήν επισκέπτονταν όλοι οι λόγιοι ξένοι πού κατά καιρούς πέρασαν από τήν 'Αθήνα. Ο Gropius ύπήρξε ό κύριος άρχαιολογικός σύμβουλος και πράκτωρ τής όμάδος τών ξένων άρχαιοφίλων πού απογύμνωσαν από τό γλυπτό τους διάκοσμο τούς ναούς τής 'Αφρίας στήν Αίγινα και τού 'Επικουρίου 'Απόλλωνος στις Βάσσες τής Φιγαλείας (βλ. Έμμ. Γ. Πρωτοψάλτη, 'Ο Γεώργιος Χριστιανός Gropius και ή δράσις αυτού έν 'Ελλάδι, Έν 'Αθήναις, 1947, σελ. 64 κ.έ. Του ίδιού, 'Ιστορικά έγγραφα... σελ. ις' κ.έ.), άλλα και άλλων σχετικών ενεργειών σε μικρότερη κλίμακα. Παράλληλα, όμως, ό Gropius, ό όποιος

αγάλματα και κτήρια, όχι μόνο στην Ελλάδα, αλλά και στη Ρώμη⁽²⁴⁾. Η έλλειψη μετάλλου στον Μεσαίωνα υπολογίζεται ότι υπήρξε ή άφορη ή καταστροφή άρθόνων χάλκινων αγαλμάτων, που τα Έλληνες για να χρησιμοποιήθη το μέταλλό τους σε διάφορες καθημερινές ανάγκες ή στην κοπή νομισμάτων.

Το 1618, ίσως, μεταφέρθηκαν στην Άγγλία, για λογαριασμό του βασιλέως Καρόλου Α', από τον εύνοούμενο αρχιναύαρχό του Sir Kennelm Digby, με την ευκαιρία ταξιδιού του στο Αίγαίο, μερικά άρχαία βάρβα, κίονες και βωμοί από τα ερείπια του ναού του Απόλλωνος στη Δήλο⁽²⁵⁾. Ο Βρετανός πρεσβευτής στην Κωνσταντινούπολη, Sir Thomas Roe (1581 - 1644), επιθυμώντας να εξυπηρετήσει τον μαυριώδη συλλέκτη αρχαιοτήτων κόμισα Λουνδελ για την απόκτηση διαφόρων έργων, απευθύνθηκε στον επίσκοπο της Άνδρου, που του υπέδειξε τη Δήλο «ως θησαυρό άκένωτο»⁽²⁶⁾. Η υπόδειξη υπήρξε αποδοτική, γιατί πολλά άρχαία θα πρέπει να πήρε ο Βρετανός διπλωμάτης από το νησί, όπως προκύπτει από πληροφορία του Γάλλου πρέσβους στην Κωνσταντινούπολη, του De la Haye, που όταν επισκέφθηκε τη Δήλο το 1639 σημειώνει, ότι είδε το γνωστό κολοσσιαίο άγαλμα του «Απλόλωνος των Ναξίων» (ύψους 8,50 μ.), έργο του 7ου π.Χ. αιώνα, «que les Anglais ont scié de haut en bas pour en emporter une partie»⁽²⁷⁾. Το εξαιρετικής σημασίας για την ιστορία της αρχαϊκής τέχνης έργο κακόπαθε φοβερά εξαιτίας της αρχαιολατρίας των ξένων. Άγνωστο πότε το έκοψαν σε δύο τεμάχια, που τα μετέφεραν στη δυτική πλευρά του Άρτεμισίου, για να εύκολυνθη ή φόρτωσή τους σε καράβι. Ως το 1669 το άγαλμα διατηρούσε το κεφάλι του· το απέκοψε όμως το 1670 ο Βενετός διοικητής της Τήνου, για να το μεταφέρει στην πατρίδα του. Η τύχη του είναι άγνωστη από τότε. Το 1818, ένας Άγγλος περιηγητής μετέφερε στο Βρετανικό Μουσείο ένα κομμάτι από το άριστο ποδί του αγάλματος (βρίσκεται σήμερα εκεί με αριθμό Β 322). Από το επιβλητικώτατο αυτό έργο, που ή μοίρα του συμβολίζει και πολλών άλλων αρχαιοτήτων τον ακρωτηριασμό από ξένους φιλόχρηστους, διατηρούνται σήμερα πέντε κομμάτια: τα δάκτυλα του άριστερου ποδιού στο Βρετανικό Μουσείο, το επάνω μέρος του κορμού και τμήμα της λεκάνης στο Άρτεμίσιο της Δήλου,

έγινε αργότερα και μέλος της Αρχαιολογικής Έταιρείας — ιδρύθηκε το 1837 — ενδιαφέρθηκε ζωηρά και αποτελεσματικά για την τύχη των μνημείων της Άκροπόλεως και της πόλεως των Αθηνών και έκαμε διάφορες ενέργειες, με το κύρος που είχε ως πρόξενος ξένης δυνάμεως, κατά τη β' πολιορκία της Άκροπόλεως, αλλά και αργότερα (βλ. Έμμ. Πρωτοψάλτη, *Ιστορικά έγγραφα...*, σελ. κγ', κε' κ.έ., άρ. έγγρ. 23, σελ. 30 κ.έ., άρ. έγγρ. 61, σελ. 88).

24. A. Rumpf, *δ.π.*, σελ. 27.

25. Ι. Γεναδίου, *δ.π.*, σελ. 170 κ.έ.

26. Ι. Γεναδίου, *δ.π.*, σελ. 169.

27. Βλ. Du Loir, *Le Voyage du Sieur — contenu en plusieurs lettres écrites du Levant...*, Παρίσι, 1654, σελ. 8.

ή βάση του αγάλματος υπάρχει κοντά στο βόρειο τοίχο του Οίκου των Ναξίων, κι ένα ακόμη κομμάτι (πιθανώς από το αριστερό του χέρι) στο Μουσείο της Δήλου⁽²⁸⁾.

Τò 1716, ίσως, μεταφέρθηκε στη Βενετία ένα από τὰ ἀρχαϊκὰ λιοντάρια που κοσμοῦσαν τὴ λεωφόρο στὰ δυτικά τῆς λίμνης⁽²⁹⁾. Στὴ σύντομη περίοδο τῆς κατοχῆς δεκαοχτῶ νησιῶν τοῦ Αἰγαίου ἀπὸ τοὺς Ρώσους, μετὸν πόλεμο τοῦ 1770, «des officiers de cette nation firent à leur tour des fouilles assez heureuses... et emportèrent sur leurs vaisseaux une prodigieuse quantité de marbres, de bas-reliefs, d'inscriptions...»⁽³⁰⁾. Τò 1771, περιηγήθηκε τὰ νησιά, ὡς ἐκπρόσωπος τῆς Ρωσίας, καὶ τò 1772 ὡς ἀπλὸς ιδιώτης, ὁ Heinrich Leonhard Pasch van Krienen⁽³¹⁾. Ἀπὸ ἀποσπάσματα ἰδιώτης, ὁ Heinrich Leonhard Pasch van Krienen τῆς Μυκόνου φαί- λογαριασμῶν πού βρίσκονται στὸ Ἀρχεῖο τοῦ Μουσείου τῆς Μυκόνου φαί- νεται ὅτι καὶ οἱ Ρῶσοι μετὴ τὴ σειρά τους ἄρπαξαν ἀπὸ τὴ Δῆλο ἀρχαῖα μνημεῖα:

16.2.1772 μίκονος⁽³²⁾, Λογαριασμοὶ ἡμερομισθίων καὶ τροφῶν κλπ. βάρκες.

Ἔδοσα τοῦ σιῶρ ντομέγερον ἀστακηνοῦ δητὰ νὰ πληρῶσι τοὺς ἀνθρώπους ὅπου ἐδούλεβαν εἰς τῆς Δήλης ταυθεντικὰ μάρμαρα γρόσια ἐνεηρίτα... τὰ ὅπου ἐδούλεβαν εἰς τῆς Δήλης ταυθεντικὰ μάρμαρα γρόσια ἐνεηρίτα... τὰ εὐρεθέντα μάρμαρα ἐφορτώθησαν εἰς τὴν φεργάδαν τοῦ καπετὰν Μπογιαρό- κοβ λεητεντέν, ὅπου θετὰ βάλῃ τὰ μάρμαρα...

Τò 1818, ὁ λόρδος Ἑλγιν μετέφερε «διὰ τοῦ πολεμικοῦ κέλῆτος Sa- tellite γλυπτὰ ἐκ Δήλου», πού ἀργότερα πέρασαν στὴν κατοχὴ τοῦ Βρεταν- νικοῦ Μουσείου⁽³³⁾. Ἡ κατάσταση πού ἐπικρατοῦσε στὴ Δῆλο, τὰ τελευταῖα μετεπαναστατικά χρόνια, γίνεται φανερὴ καὶ ἀπὸ δύο ἀκόμα ἐγγραφα πού βρίσκονται στὸ Ἀρχεῖο τοῦ Μουσείου τῆς Μυκόνου.

Τὴ Δῆλο τὴ χρησιμοποιοῦσαν τότε ὡς τόπο βοσκῆς τῶν προβάτων τους οἱ κάτοικοι τῆς Μυκόνου, πού κατάρθωσαν τò 1841 νὰ τοὺς ἀναγνωρισθῇ ἐπίσημως τò δικαίωμα βοσκῆς καὶ καλλιέργειας, ἐκτὸς τοῦ ἀρχαιολογικοῦ χώρου⁽³⁴⁾, καὶ στὴ Δῆλο καὶ στὴ Ρήνεια.

28. Νικ. Κοντολέοντος, ὁ.π., σελ. 48, 49 καὶ εἰκ. 18, 19, καὶ Ph. Bruneau - J.

Ducat, ὁ.π., σελ. 80, 81, καὶ G. Richter, *Kouroi*², ἀρ. 15.

29. Ph. Bruneau... ὁ.π., σελ. 112 - 113 καὶ σημ. 1.

30. L. Lacroix, *Les îles de la Grèce*, Παρίσι 1853, σελ. 481.

31. Ἐπιχείρησε κι αὐτὸς ἀνασκαφῆς στὰ νησιά τοῦ Αἰγαίου (βλ. Heinrich Leon- hard Pasch van Krienen, *Breve Descrizione dell'Arcipelago e particolarmente delle diciotto isole sottomesse l'anno 1771 al dominio Russo*, Livorno, 1773).

32. Ὅσα ἐγγραφα δημοσιεύονται στὴ μελέτην αὐτή, δίνονται ὅπως ἔχουν γραφῆ ἀκριβῶς, χωρὶς νὰ γίνῃ καμμιὰ ὀρθογραφικὴ ἐπέμβαση.

33. Ἰ. Γενναδίου, ὁ.π., σελ. 41.

34. Ν. Κοντολέοντος, ὁ.π., σελ. 25.

Τὸ ἓνα ἀπὸ τὰ δύο ἐγγράφα πού ἀναφέρθηκε παραπάνω ἔχει σταλῆ ἀπὸ τοὺς Δημογερόντες καὶ Ἐπιτρόπους τῶν Ψαρῶν:

Πρὸς τοὺς Ἐντιμοτάτους κυρίους Γέρονσι καὶ προεστώσι τῆς Νίσου Μυκόνου, κατασπαζομέν Σας. Ψαρὰ τῇ 22 δεκεμβρίου 1819.

Ἐβεβαιώθημεν ἀπὸ κάποιους, ἐκ τῶν πατριωτῶν σας, ὅτι εἰς τὰ μέρη σας, ἀντίκλη εἰς τῆς δόλας, εὐρήσκονται κολόνες, ἐκ τῶν παλιῶν κτιρίων, πλὴν Σας, παρακαλοῦμεν, ἐπειδὴ ἔχουμεν χρειαίαν ἀπὸ αὐτῆς, ἂν ἔχουμεν, ἄδιαν, ἀπὸ τιμηότη σας, νὰ πιάσωμεν, ἓνα καίρη, μὲ τὸν καίτην, καὶ νὰ ἔλθωμεν νὰ πάρωμεν, δέκα ὡς δέκα πέντε, τῆς ὁποῖας, θέλωμεν τῆς βάλῃ, εἰς τὴν οἰκοδομίαν, καὶ μονεράγιου τοῦ πόρτου μας καὶ γνωρίζοντας, τὴν χάσιν ταύτην, μένομεν, καταπάντα, ἠπόχραιοι, ἐν τοσοῦτης, προσμένοντες τιμῆαν σας ἀπόκρησιν Σας ἀσπαζόμεθα καὶ μένομεν

Ἀπὸ πάντα
Γέροντες καὶ ἐπίτροποι Ψαρῶν

Ἐπειδὴ οἱ Ψαριανοὶ ζήτησαν ἀπὸ τῆς Δημογεροντίας τῆς Μυκόνου τὴν ἄδεια — στοιχεῖα ἄλλα δὲν ὑπάρχουν σχετικὰ μὲ τὸ θέμα —, δὲν ἀποκλείεται νὰ τοὺς ἐπέτρεψαν νὰ πάρουν οἰκοδομικὸ ὕλικό, ὅπως ἐξάλλου εἶναι φανερό, ἀπὸ ὅτι βλέπει κανεὶς σήμερα στὴ Μύκονο, πὼς εἶχαν κάμει καὶ οἱ ἴδιοι οἱ κάτοικοι τῆς, γιὰ τὴν κατασκευὴ διαφόρων κτισμάτων ἢ ἄλλων ἔργων στὸ νησί τους.

Ἐνῶ οἱ Ψαριανοὶ σκέφθησαν νὰ ρωτήσουν τίς ὑπεύθυνες ἀρχές τῆς Μυκόνου, δὲν συνέβαινε τὸ ἴδιο μὲ ἄλλους γείτονες νησιώτες. Ἀπόδειξη τὸ δευτέρου σχετικὸ ἐγγράφου, πού αὐτῇ τῇ φορὰ στέλνουν οἱ ἴδιοι οἱ ἀρχές τῆς Μυκόνου, γιὰ νὰ διαμαρτυρηθοῦν γιὰ ποικίλες διαρπαγὰς τῶν Τηνιωτῶν ἀπὸ τῆς Δῆλο:

Τὴν εὐγενεῖαν σας ἀρχοντες καὶ προεστώτες τῆς νήσου Τήρου· ἀδελφικῶς ἀσπαζόμενοι προσκυνοῦμεν. Ἐρευνοῦντες τὰ τῆς ἐφετιῆς ἡμῶν ἡγείας, σὰς δηλοποιοῦμεν, φιλικῶς, ὅτι μεγάλη ἀπορία μᾶς φαίνεται ἡ ἀταξία καὶ ἀνωμαλία ὅπου συμβαίνει ἐκ μέρους τῶν πατριωτῶν σας. Εἰς ἡμᾶς σχεδόν, πρὸ πέντε ἡδὴ χρόνων, μὲ μεγάλῃ ἐπήρειαν καὶ ἐνόχλησιν τοῦ κοινοῦ μας, διότι ἀπὸ τὴν πατρίδα Σας, πηγαίνουν καΐκια εἰς τὰς Ἀῆλας καὶ πέρνουν πρόβατα, πέντε τρας, κολόνες, ξόλα καὶ εἴ τι ἄλλο τοὺς χρειασθεῖ. εἰς καιρὸν ὅπου ἡμεῖς εἴμεθα ἐλλειπεῖς καὶ ἔχουμεν μεγάλῃ ἀνάγκη ἀπὸ τὰ τοιαῦτα, ὅλα εὐρισκόμενα εἰς τὸ ἐδικόν μας νησί δῆλας. Περὶ τοῦτου ἐλάβαμεν, ἑπομονήν, τόσον καιρῶν, ὡς γείτονες καὶ φίλοι, καὶ δὲν σὰς ἐνοχλήσαμεν μὲ ὅλον ὅπου συγχὰ τὰ ἐμάνθναμεν. Τώρα ὅμως ἐπληροφορήθημεν ὅτι ἐστήλεται τὴν καρφόβαρκαν τοῦ λιμανίου σας ἀπὸ τὰς δῆλας ἔφερον δύο κολόνες. . . εἰς τὸ ὅποιον τὸ κοινόν μας δὲν μένει εὐχαριστημένον, χωρὶς τὴν ἄδειαν του, καὶ χωρὶς ἄδειαν τῶν

προεστώτων καὶ εἶδῃσι νὰ γίνονται τὰ τοιαῦτα. καὶ παρακαλοῦμεν νὰ μὰς ἀποκριθῆται, ἀμέσως ἐδῶ, διὰ νὰ μὴν ἀκολουθῆ ἐν τῷ μεταξὺ δυσαρέσκεια. καὶ μεταπροσκυνοῦντες μένωμεν, μὲ ὄλην τὴν ἀδελφικὴν ἀγάπην -1820 : ἀπρίλιος : 24. μέκωνος.

Τῆς εὐγενείας Σας πρόθυμοι ὡς ἀδελφοὶ
οἱ κοινοὶ ἐπιστάται μυκῶνου.

Οἱ Δημογέροντες τῆς Μυκόνου, τουλάχιστον ἀπὸ τὸ 1819, ἐμφανίζονται ὡς ἡ ἐπίσημη ἀρχὴ τοῦ νησιοῦ, πού χρειάζεται νὰ ἐρωτηθῆ γιὰ νὰ γίνη ὅποιαδήποτε μεταφορὰ ἀρχαίου ὕλικου ἀπὸ τῆ Δῆλο. Ὁ Βρεταννὸς ὅμως ὑποπρόξενος στὴ Μύκονο, Πέτρος Κορδίας, τελείως μυστικά, προμηθεύεταν ἀρπρόξενος στὴ Μύκονο, Πέτρος Κορδίας, τελείως μυστικά, προμηθεύεταν ἀρπρόξενος ἀπὸ Μυκονιάτες καπετάνιους ἢ γεωργούς, καὶ τὶς διέθετε μάλιστα γιὰ πώληση, ἔπως προκύπτει ἀπὸ ἐπιστολὴ πού τοῦ ἔστειλε στὶς 13 Μαρτίου 1821 στὴ Μύκονο ὁ Βρεταννὸς πρεσβευτῆς στὴν Κωνσταντινούπολη, λόρδος Strangford. Τὸ γράμμα τοῦ λόρδου εἶναι ἀπάντηση σὲ ἀγνωστὴ ἐπιστολὴ πού τοῦ εἶχε στείλει ὁ Κορδίας στὶς 16 Ἰανουαρίου τοῦ ἰδίου ἔτους.

A Constantinople
le 13 Mars 1821

(Γραφὴ Strangford)
Monsieur,

J'ai reçu votre lettre datée du 16 Janvier.

Pour ce qui regarde le Vice-Consulat de Micono, j'ai à vous témoigner le regret que j'éprouve de ce qu'il m'est impossible pour le moment, d'accéder à Votre demande.

L'État des Consuls Britanniques au Levant, exige un examen détaillé que je me propose d'instituer aussitôt que d'autres affaires me le permettront, et ce ne sera qu'après cet examen que je saurais juger des changemens que je pourrais croire nécessaires à effectuer à Micono.

Lady Strangford est très sensible de l'attention de Mme votre Épouse. Elle aura le plaisir de lui écrire par cette occasion.

Quant aux médailles, je vous prie de me les faire parvenir aussitôt que possible, avec une note du prix, que je ne manquerai pas d'acquitter. Je vous prie d'agréer mes remerciemens de la peine que vous vous êtes donnée pour me les procurer, ainsi que les assurances de l'Estime avec laquelle je suis,

Monsieur

V(otre) F(idèle) et très O(béissant) S(erviteur)
(Ἵπογραφή) Strangford

Sigr Pietro Cordia

Micono

Ἀπὸ τὴν ἀπάντησιν τοῦ Βρεταννοῦ πρεσβευτοῦ προκύπτουν δύο στοιχεῖα: πρῶτα - πρῶτα, ὅτι ὁ Κορδίας τοῦ εἶχε ἤδη ἐκφράσει τὴν ἀνησυχία του γιὰ ἐνδεχόμενες ἀλλαγὰς στὰ βρεταννικὰ προξενεῖα τοῦ «Λεβάντε», γι' αὐτὸ καὶ εἶχε ζητήσει σχετικὰς πληροφορίες — σκοπὸς του πρέπει νὰ ἦταν, νὰ μάθῃ μήπως ἔχανε τὴ θέση του —, καὶ ὕστερα, ὅτι εἶχε στείλει ἀρχαῖα νομίσματα στὸν Strangford⁽³⁵⁾, γιὰ νὰ τὰ ἀγοράσῃ. Ἀπὸ σημείωσιν ποὺ ὑπάρχει στὸ δεξιὸ περιθώριον τῆς ἐπιστολῆς τοῦ πρεσβευτοῦ — πρόκειται γιὰ ἓνα εἶδος περιλήψεως τοῦ ἐγγράφου —, γραμμμένη μετὰ τὸ γραφικὸν χαρακτῆρα τοῦ ὑποπροξένου τῆς Μύκονου⁽³⁶⁾, φαίνεται καθαρὰ ποιά σημεῖα τοῦ γράμματος θεωροῦσε ὡς κύρια.

Νέα ἀνησυχία τοῦ ἴδιου ὑποπροξένου ἐκδηλώνεται πάλι, τὸ 1825, ὅταν πληροφορήθηκε ὅτι ὁ Βρεταννὸς πρεσβευτὴς στὴν Κωνσταντινούπολιν Strangford εἶχε μετατεθῆ. Τῆ φορὰ αὐτὴ ἀπευθύνεται πρὸς τὸν λόρδο Guilford στὴν Κέρκυρα, γιὰ νὰ τοῦ ζητήσῃ νὰ τὸν συστήσῃ στὸ νέο πρεσβευτῆ, τὸν Stratford Canning.

Ἀπὸ τὶς ἐπιστολὰς τοῦ Κορδία ποὺ διασώθηκαν, γίνεται σαφὲς πὺς ἡ θέση του δὲν ἦταν διόλου ἀσφαλῆς. Κάθε ἀλλαγὴ πρεσβευτοῦ τῆς Βρετανίας στὴν Κωνσταντινούπολιν θὰ ἦταν δυνατὸν νὰ ἀποβῆ μοιραία γιὰ τὴν ὑπηρεσιακὴ του κατάστασιν. Εἶναι χαρακτηριστικὰ ὅσα γράφει σὲ ἐπιστολὴ ποὺ ἔστειλε στις 26 Φεβρουαρίου 1825 πρὸς τὸν λόρδο Guilford στὴν Κέρκυρα, χρησιμοποιοῦντας τὸ φίλον τοῦ λόρδου, αἰδουσιμώτατο Litchfield, ποὺ μόλις εἶχε γνωρίσει καὶ προφανῶς εἶχε περιποιηθῆ στὴ Μύκονο⁽³⁷⁾. Γνωρίζοντας πόσο

35. Ἄξιζει νὰ ἀναφερθῆ ὅτι ὁ ἴδιος πρεσβευτὴς, ὅταν ἔμαθε ὅτι θὰ ἐπολιορκεῖτο ἡ Ἀθήνα καὶ ἡ Ἀκρόπολις, διατύπωσε, ἐκ μέρους τοῦ βασιλέως του, τὴν παράκλησιν πρὸς τὴν Ἰψηλὴ Πύλη, στις 15 Αὐγούστου 1821, νὰ γίνουσι σεβαστὰ τὰ ἀρχαῖα μνημεῖα τῆς Ἀθήνας καὶ ζητήσῃ νὰ ἐκδοθῆ φερμάνι ἀπὸ τὸν Πεῖς Ἐφέντη πρὸς τὸν ἀρχηγὸν τῶν τουρκικῶν στρατευμάτων καὶ τὸν βεβῶδα τῶν Ἀθηνῶν, γιὰ νὰ διασωθῆ ἡ πόλις καὶ τὰ αὐραῖα μνημεῖα τῆς ἀρχαίας τῆς δόξας· Μιχ. Βολονάκη, Ἀνέκδοτα ἔγγραφα περὶ διπλωματικῶν ἐνεργειῶν πρὸς διάσασιν τῶν μνημείων τῶν Ἀθηνῶν κατὰ τὴν Ἑλληνικὴν Ἐπανάστασιν (1821), Ἀθήνα, 1939, σελ. 3. Βλ. καὶ διαταγὴ τῆς Τουρκικῆς Κυβερνήσεως πρὸς τὶς ἀρμόδιους ἀρχὰς στὸ ἴδιον βιβλίον, σελ. 6. Φυσικὰ καὶ ὁ Strangford εἶχε τὴ δικὴ του, σημαντικὴ μάστιχα, συλλογὴ ἀρχαιοτήτων, ποὺ τελικὰ κατέληξε στὸ Βρεταννικὸ Μουσεῖον.

36. α' Ἐπιστολὴ τῶν 1821 πρὸς τὸν Κ. Π. Κορδίαν, αἰτούσα τὴν ἀποστολὴν τῶν νομισματοσήμων, μετὰ τῆς ἀξίας ἐκάστου, τὴν ὅποιαν θέλει φροντίσει καὶ ἔξαποστελεῖ καὶ περὶ τῶν Βρεταννικῶν προξενείων τοῦ Λεβάντε, ὅτι θέλει κάμει λεπτομερεῖς ἐξετάσεις διὰ νὰ ἐπιφέρῃ τὰς ἀνηκούσας μεταβολὰς εἰς αὐτὰν.

37. Τὸ ταξίδιον τοῦ Βρεταννοῦ ἱερωμένου στὴ Μύκονο, ἀσφαλῶς θὰ ἦταν ἓνα ἀπὸ τὰ συχνὰ παρόμοια ταξίδια λογίων ξένων πρὸς τὰ νησιά τοῦ Αἰγαίου, τῆ Μικρᾶ Ἀσίας ἢ τὴν ἡπειρωτικὴν Ἑλλάδα, ποὺ σκοπὸς τους ἦταν νὰ γνωρίσουσι τοὺς χώρους τῶν ἀρχαίων Ἱερῶν — στὴ Μύκονο θὰ πῆγε γιὰ νὰ ἐπισκεφθῆ ἀπὸ ἐκεῖ τὴ Δῆλο. Ἡ κατάληξις ὅμως δλον αὐτῶν τῶν περιηγήσεων ἦταν, στὸ τέλος, ἡ ἐπισήμανσις ἀρχαιοτήτων ποὺ ἐνδιέφερε τοὺς

ὅλοι οἱ ξένοι ἐνδιαφέρονταν γιὰ ἀρχαιότητες ἀπὸ τὴν Ἑλλάδα, καταλήγει στὸ τέλος τῆς ἐπιστολῆς του καὶ στὴν πρόταση, νὰ κάμῃ γιὰ λογαριασμό του ἐρευνες στὴ Δῆλο. Δὲν ἀποκλείεται νὰ εἶχε δωρήσει ὁ Κορδίας «ἀναμνηστικά» καὶ στὸν Litchfield ἀπὸ τὸ Ἱερό τοῦ Ἀπόλλωνος· ἴσως νὰ τὸν εἶχε ἀφήσει καὶ ὁ Βρεταννὸς ἱερωμένος νὰ καταλάβῃ, πὼς ὁ Guilford ἐπιθυμοῦσε νὰ ἀποκτήσῃ ἀρχαῖα, γεγονὸς ποὺ μπορεῖ νὰ συμπεράνῃ κανεὶς ἀπὸ τὰ παρακάτω δημοσιευόμενα ἐγγράφα.

Τὸ κείμενο τῆς ἐπιστολῆς τοῦ Κορδία ἔχει ὡς ἐξῆς:

Duplicata

Excellence,

(Γραφὴ Π. Κορδία): Κόπια τῆς γραφῆς
πρὸς τὸν λόρδο Γκίλφορντ εἰς Κορφοῦς.

La connaissance que j'ai eu le bonheur de faire du très Réverend Don F. Echtfid³⁸, et la réputation partout si répandue de votre aimable personne m'ont encouragés, Monseigneur, en prendre la liberté de vous écrire la présente pour vous y insérer cela que le susdit individu a bien voulu en remettre pour V.E.

Je vous prie donc, Monseigneur, d'en prendre son parti et de vouloir bien la faire valoir en ma faveur.

J'ai l'honneur, Monseigneur, de servir la Grande Bretagne en qualité de Vice Consul dans cette île de Micono. J'ai eu aussi le bonheur de connaître S.E. le Milord Strangford ci-avant ambassadeur de S.M. Britannique à Constantinople, lorsqu'il y avait (!), et comme je n'ai point l'honneur de connaître celui qui a remplacé le susdit Lord j'ai prié le susdit Don pour m'y recommander.

Si V.E. est amateur des antiquités qu'elle veuille bien me donner ses ordres et je m'empresserai avec beaucoup de plaisir à faire des recher-

ἴδιους αὐτοὺς τοὺς ξένους ἢ τοὺς ἐπισήμους ποὺ τοὺς εἶχαν ἀποστείλει γι' αὐτὸ τὸ σκοπό, μετὰ τὴν πρόθεση νὰ φροντίσουν, τότε ἢ ἀργότερα, νὰ ἀποκτήσουν ἔτι καλῆτερο, ὀρειώτερο ἢ σπουδαιότερο ἔβλεπαν οἱ ἄνθρωποι τοὺς στὰ διάφορα σημεῖα τοῦ ἐλληνικοῦ χώρου. Σημειώ-
νεται ἀκόμη, σχετικὰ μετὰ τὴν ἐπιστολὴ τοῦ Κορδία πρὸς τὸν Guilford, ὅτι ἀγωνιῶντας ὁ ὑποπρόξενος γιὰ τὴν τύχη του καὶ θέλοντας νὰ φθάσῃ ὅπωςδὴποτε στὰ χεῖρα τοῦ Βρεταν-
νοῦ λόρδου τὸ γράμμα, ἔστειλε ἀντίγραφό του (duplicata) καὶ μετὰ ἄλλο πρόσωπο, τὸν Ἀγγε-
λάτο Μαρκόπουλο, ποὺ θὰ ταξίδεψε μετὰ κινδύου τοῦ Ἀλέξανδρου Δαλιέτου, καπετάνιου ἀπὸ
τὰ Ἴονια νησιά.

38. Echtfid γράφει ὁ Κορδίας ἀντὶ τοῦ Litchfield, ποὺ εἶναι τὸ σωστό, ὅπως φαίνεται ἀπὸ τὴν ἀπάντησι τοῦ Guilford τῆς 17 Ἰουνίου 1825 στὸν ὑποπρόξενον τῆς Βρεταννίας. Δὲν ἄκουσε, ἴσως, σωστά τὸ ὄνομα τοῦ Βρεταννοῦ προξένου ἢ δὲν ἦταν σὲ θέση νὰ τὸ γράψῃ σωστά, ἀγωνῶντας τὴν ἀγγλικὴ γλῶσσα.

ches aux Iles de Délos, et en Vous suppliant, Monseigneur, de m'honorer d'une de vos (?) réponse à la présente, j'ai l'honneur de vous déclarer avec le plus profond respect.

De Votre Excellence
Monseigneur
Le très humble et très
obéissant Serviteur

(Γραφή Κορδία: Τὴν ἔστειλα μὲ τὸν
Ἀγγελάτο Μαρκόπουλον εἰς ἃ: Μαρκίου. Κόπια.)

P.S. J'ai l'honneur de Vous envoyer, Monseigneur, la Duplicata par le Cap^o: Alexandre Delieto (1) ionien avec la lettre du susdit Don.

Micone le 26 fevrier

1825

Στις 17 Ἰουνίου τοῦ 1825 ἐφθάσε ἡ ἀπάντησι τοῦ Βρεταννοῦ λόρδου στὴ Μύκονο :

(Γραφή Γκυλφορντ)
Corfou 17 juin 1825

Monsieur

Mon révérend ami M. Litchfield s'est bien loué des attentions que vous lui avez montré à Mycone, et vous pouvez être assuré, que je serais enchanté de pouvoir vous en montrer toute ma reconnaissance. J'ai reçu aussi les deux lettres que vous m'avez fait l'honneur de m'écrire.

Je ne sçais pas, cependant, ce qui a eu lieu dans notre Ambassade à Constantinople. On pretend que Milord Strangford va à S. Petersbourg, et qu'il sera remplacé par Monsieur Stratford Canning. Je le sçaurai, probablement, en Angleterre, où je vais. Je laisserai, en attendant, la lettre de M. Litchfield entre les mains de Son Excellence le Lord Haut Commissaire du Roi, qui a l'avantage de vous connaître, et qui par consequence prendra intérêt à ce qui vous regarde, ce qu'Elle peut faire avec beaucoup plus d'efficacité qu'un simple individu, qui n'a aucun droit de s'adresser aux grands personnages publics pour de pareils objets.

J'ai l'honneur d'être,
Monsieur,

Votre très humble et très obéissant
Serviteur,
le comte de Guilford

(Ἐπί τοῦ νότου)

All Ilmo Signor
il Signor Pietro Cordia
Vice Console di S. M. Britannica
in Micone

Ἡ ἀπάντησις τοῦ Guilford πρὸς τὸν Κορδία εἶναι ἀντάξια τῆς διπλωμα-
τικότητος ἐνὸς Βρεταννοῦ εὐγενεοῦς μετ' ὑπεύθυνη θέσῃ. Τοῦ γράφει εὐγενέστα-
τα ὅτι γνωρίζει σχετικὰ μετ' τὸ θέμα τῆς ἀλλαγῆς πρεσβευτοῦ στὴν Κωνσταν-
τινούπολη, ἀφήνοντάς του τὴν ἐλπίδα ὅτι θὰ ἐνδιαφερόταν γιὰ τὴν τύχη του.
Δὲν ἀναφέρει ὅμως οὔτε λέξιν γιὰ ἀποστολὴ ἀρχαιοτήτων στὴν Κέρκυρα,
πράγμα πού τοῦ τὸ εἶχε ἤδη προτείνει ὁ ὑποπρόξενος. Θὰ πίστευε κανεὶς,
ἂν δὲν ὑπῆρχαν ἄλλα στοιχεῖα, ὅτι ὁ λόρδος δὲν εἶδειξε προθυμίαν νὰ ἀποκτήσῃ
μετ' αὐτὸ τὸν τρόπον ἑλληνικὰς ἀρχαιοτήτας. Ὅπως θὰ φανῆ, ὅμως, ἀπὸ ἄλλα
ἔγγραφα πού παρουσιάζονται σ' αὐτὴ τὴ μελέτη, ὁ Κορδίας ἔστειλε στὶς 10
Μαΐου τοῦ 1827 μιὰ σειρὰ ἀπὸ μικρὰς ἀνάγλυφες στήλες ἐπιτύμβιες—ἀπὸ
τίς γνωστὰς τῆς Ρήνειας—, στὴν Κέρκυρα. Ἡ ἐπιστολὴ πού θὰ ἔγραψε με-
τ' αὐτὴ τὴν εὐκαιρίαν ἔχει χαθῆ, διατηρήθηκε ὅμως ὁ κατάλογος³⁹ τῶν ἀρχαίων
πού στάλθηκαν, ἀσφαλῶς μετ' τὴ συμφωνη γινώμη τοῦ Βρεταννοῦ. Οἱ μεταξὺ
τῶν δύο ὅμως συνεννοήσεις θὰ γίνονταν ἴσως μετ' ἐμπιστὰ πρόσωπα καὶ ὄχι
μετ' ἀλληλογραφία, πού θὰ ὑπῆρχε κίνδυνος νὰ παραπέσῃ καὶ νὰ ἐκτεθῆ ἔτσι
ὁ λόρδος.

* * *

Ἐπιθυμώντας ὁ Πέτρος Κορδίας νὰ φανῆ εὐάρεστος καὶ στὸν νέο του προϊ-
στάμενο, τὸν πρεσβευτὴ στὴν Κωνσταντινούπολη, δοκίμασε νὰ συνεχίσῃ
τὴν παλαιὰ προσφιλῆ του μέθοδον: νὰ στέλνῃ ἀρχαιοτήτας. Ἐγνώριζε ἐξἄλλου
ὅτι μετ' ἐνὸς κύρια καθήκοντά του, ἀνεπίσημα, περιλαμβανόταν καὶ αὐτό. Ἡ
πρώτη του ὅμως προσπάθεια πρὸς τὸν Stratford Canning ἔπεσε στὸ κενόν,
ὅπως συμπεραίνεται ἀπὸ τὴν ἀπάντησιν τοῦ Βρεταννοῦ πρεσβευτοῦ τῆς 30
Σεπτεμβρίου 1826 πρὸς τὸν ὑποπρόξενον:

(Γραφὴ Str. Canning)

Therapie sur le Bosphore
Le 30 Septembre 1826

39. Τὸ κείμενον τοῦ καταλόγου γραμμένο στὴν ἰταλικὴ γλῶσσαν, διατηρεῖται σὲ δύο
ἀντίγραφα, γραμμένα ἀπὸ διαφορετικὸ χέρι, στὸ Ἀρχεῖον τοῦ Μουσείου τῆς Μυκόνου. Τὸ
πρῶτον εἶναι τὸ ἀντίγραφο πού εἶχε κρατήσῃ ὁ Κορδίας. Τὸ δεύτερον ἀποτελεῖ ἀντίγραφο
τοῦ πρωτοτύπου, σταλμένον τὸ 1838 ἀπὸ τὸν capitano del porto τῆς Κερκύρας (κάτι

Monsieur,

Je vous remercie de la peine que vous vous êtes donné en m'envoyant la boîte antique de plomb⁽⁴⁰⁾ et la petite bouteille antique renfermant

άνάλογο με τὸν ἀρχηγὸ τοῦ λιμενικοῦ σώματος σήμερα) J. Broughton στὸν Κορδία, γιὰ νὰ τοῦ ἀνακοινώσῃ ὅτι τοῦ ἐπιστρέφει τὶς ἀρχαίες στήλες τῆς Πήγαιας, τὶς σημειώνει, λανθασμένως προφανῶς, ὡς oggetti di Numismatica, πρὸς μετὰ τὸν θάνατο τοῦ Guilford δὲν ἐνδιαφέρθηκε κανεὶς Βρεταννὸς στὴν Κέρκυρα νὰ τὶς ἀγοράσῃ.

Τὸ κείμενο τοῦ καταλόγου τῶν ἀρχαιοτήτων εἶναι τὸ παρακάτω. Δημοσιεύεται ἐδῶ τὸ ἀντίγραφό του, πρὸς ἔσταιτε ὁ J. Broughton τὸ 1838 ἀπὸ τὴν Κέρκυρα, μαζί με τὶς στήλες.

*Nota dei Marmi — Spediti a S. E. il Conte
di Guilford in Corfù*

- No 1 Un basso rilievo di marmo d'altezza circa 3 piedi, avendo due colonne canelate una per parte il frontespicio guarnito dei fiori intagliati, con due figure grandi, e due piccole.
Una placca in marmo, che appartiene all'istesso basso rilievo (con delle iscrizioni).
Una urna in piombo con delle ossa antiche, che appartiene pur pur anche allo stesso basso rilievo, trovato nell'istessa tomba.
- No 2 Un basso rilievo di marmo, con due figure, e una piccola figura, con delle iscrizioni di sette, altezza due piedi circa.
- No 3 Un basso rilievo di tre figure ben conservate, dell'altezza due piedi circa, cioè il cornicione di sopra e sotto, ma riceverà il suo tocco.
- No 4 La metà d'una statua di donna sino all'obelico.
- No 5 Un busto d'una statua dall'obelico in sù.
- Tutti questi riceverà dal Capo Giorgio Frangopulo del Brigno Ionio «Temistocle» senza pagare Nolo.

Miconi 10 Maggio 1827
Il Console Britannico
firmo = Pietro Cordia
Vertatur

(Μὲ ἄλλη γραφή)

Certifico io sottoscritto di avere consegnati al Capitano del Brigantino Greco St Giovanni Teologo tutti li retro menzionati oggetti di Numismatica, per doverli tradurre col suo naviglio in Miconi e colà consegnarli a quel Sigr Vice Console Britannico Pietro Cordia.

J. Broughton

Corfù 24 febbraio 1838

Capitano del Porto

40. Πρόκειται γιὰ τὸ γνωστὸ εἶδος τῶν μολυβένιων τεφροδόχων ἀγγείων πρὸς ἀποκαλύφθηκαν μέσα σὲ τάφους, στὶς ἀνασκαφές τοῦ ἀρχαίου νεκροταφείου τῆς Πήγαιας καὶ ἐκτίθενται σήμερα στὸ Ἀρχαιολογικὸ Μουσεῖο τῆς Μυκόνου.

quelques medailles que j'ai reçues de votre part, mais entendant que le Capitaine Elia Panà, à qui vous avez confié le dernier de ces objets, va retourner à Miconi sous peu de jours, je lui donne la commission de vous les rendre tous les deux, et je vous prie de ne plus penser à m'envoyer des antiquités à moins que de recevoir de ma part des instructions spéciales à cet effet.

Je suis, Monsieur,
Votre très humble Serviteur
Stratford Canning

(Ἐπί τοῦ νότου)

à Monsieur

Mr. Pietro Cordia

à Miconi

Τὸ τέλος τῆς ἐπιστολῆς τοῦ Βρεταννοῦ πρεσβευτοῦ δὲν κλείνει ὀριστικά τὸ θέμα τῆς προμηθείας ἀρχαίων. Ἐπρεπε νὰ περιμένῃ ὁ ὑποπρόξενος νὰ τοῦ δοθοῦν «εἰδικές ὁδηγίες».

* * *

Ἡ ἀποστολὴ ἀρχαιοτήτων ποῦ εἶχε γίνει στὸν λόρδο Guilford ὑπῆρξε μὴ ἀναπάντεχη περιπέτεια γιὰ τὸν Κορδία, καὶ τοῦ στοίχισε πολυετῆ ἀλληλο-γραφία μὲ διάφορες βρεταννικὲς προσωπικότητες στὴν Κέρκυρα. Ὅλα αὐτὰ πιστοποιοῦνται ἀπὸ σειρά τριῶν ἐπιστολῶν ποῦ διατηροῦνται στὸ Ἀρχεῖο τοῦ Ἀρχαιολογικοῦ Μουσείου τῆς Μυκόνου καὶ δημοσιεύονται παρακάτω: Ἡ πρώτη γράφτηκε ἀπὸ τὸν Guilford στίς 19 Ἰουνίου 1827, στὴν Κέρκυρα, καὶ ἀποτελεῖ ἀπάντηση στὸ χαμένο γράμμα τοῦ Κορδία πρὸς αὐτόν, τῆς 10 Μαΐου 1827 — πρόκειται γι' αὐτὸ ποῦ εἶχε συνημμένο τὸν κατάλογο τῶν ἀποστελλομένων ἀρχαιοτήτων (41). Μὲ ἀόριστος πάλι ἐκφράσεις ὁ Guilford ἄφησε τὸν ὑποπρόξενο τῆς Μυκόνου νὰ καταλάβῃ ὅτι δὲν θὰ παρέλειπε νὰ τὸν πληρῶσῃ γιὰ ὅ,τι τοῦ εἶχε στείλει.

(Γραφὴ Guilford)

Corfù 19 giugno 1827

Illmo Signore,

La compitissima lettera della quale V.S. Illma mi ha onorato in data del 10 maggio p.p. contenente copia d'una del 9 aprile non ancora quinta, mi pervenne pochi giorni fa, e La ne ringrazio di vero cuore. Il capitano Frangopulo non ha ancora finita la sua contumacia, e per conseguenza, non ha potuto sbarcar i marmi da Lei a me così gentilmente

41. Βλ. σημ. 39.

mandati. Me ne rincresco sommamente, poichè parto in questo momento per Ancona, e non tornerò a Corfù prima del ventuno Ottobre. Intanto ho lasciato l' incombenza d'esaminar e di riceverli per me al Signor Dottor Sakellaropoulos Antiquario del Università. Egli non mancherà di darmi tutte le informazioni necessarie, e non mancherà da parte mia a contestar in questa come in tuttaltra occasione, l'alta stima colla quale,

*ho l'onore d'essere,
di V.S. Illma
Umilmo devmo servitore
Conte di Guilford*

*All' Illmo Signore
il Signor Pietro Cordia
Vice Console Britannico in Miconi*

*(Επί τοῦ νότου)
Τῷ Κυρίῳ Πέτρῳ Κορδία
Μίχωνος*

Ὁ Guilford ὅμως δὲν ἐπέστρεψε ποτὲ στὴν Κέρκυρα ἀπὸ τὸ ταξίδι τοῦ στὴν Ἀγγλία, γιὰτὶ πέθανε στὶς 2 Ὀκτωβρίου 1827. Ἔτσι γιὰ κάμποσον καιρὸ τὰ ἀρχαῖα ποῦ τοῦ εἶχε στείλει ὁ Κορδίας, παρὰ τὶς προσπάθειες ποῦ κατέβαλε νὰ μάθῃ γιὰ τὴν τύχη τους, γράφοντας στὸν Σακελλαρόπουλο — ὁ αὐτὸν εἶχε δώσει ἐντολὴ νὰ τὰ παραλάβῃ ὁ Βρεταννὸς λόρδος, ὅταν θὰ ἐφθάναν στὴν Κέρκυρα —, δὲν πῆρε καμμιά ἀπάντηση σχετικὰ. Ἐπίμονος ὅμως ὅπως ἦταν, καὶ ἐπιθυμώντας νὰ μὴ χάσῃ τὴν ἀμοιβή του, ἔγραψε στὶς 14 Μαΐου τοῦ 1829 στὸν Sir Frederick Adam, ἀρμοστὴ τότε τῶν Ἰονίων Νήσων. Τοῦ γράμματος αὐτοῦ διατηρεῖται τὸ παρακάτω σχέδιο μὲ ὠρισμένες διαγραφὰς ποῦ ἔχει κάμει ὁ συντάκτης τῆς ἐπιστολῆς:

(Γραφὴ Κορδία)

(Σχέδιο)

A S. Ecza Sir Frederichi Adam Lord Alto Come di S.M. il Re della Gran Bretagna nelle isole Ionie in Corfù

L'umile servo di E.V. ho l'onore di proporre che nel 1827 Maggio 10, avevo spedito costì al Memorabile Sig. Sig. Conte de Guilford una collezione di antichi marmi come dal occluso cattedalogo. Siccome S. Ecza Conte de Guilford era in quell'epoca nel punto da costì partire per Ancona, lasciò la cura direttiva di detti Marmi al Sig^{re} Dr Sachellarpulo antiquario dell'Università come dalla Letta occlusa in copia 19 giugno 1827.

Informatomi la morte con mio gran dolore del Memorabile Sig. Conte de Guilford, non mancai scrivere al Sir^{re} Sachellaropulo, e fin'oggi sono privo di risposta, ed avuto l'onore conoscere qui personalmente Sua Ecza il Sig^r N. Yood (?) Auditore Generale ebbi l'ardire seriverli alla 2 ottobre 1828 pregandolo sommamente aver la bontà scuotermi il quantitativo tallari 150 che ho disborsato per detti marmi antichi, ma fin ad ora non ebbi risposta.

Ecza siccome le mie circostanze e necessità non mi permettono più a selenziare, ricorro all'Equità di E. V. con questa umile mia, pregandola fervosamente (διαγραφῆ 8 λέξεων) su questo affare darmi ajuto (διαγραφῆ 3 λέξεων) per incassare quel che mi spetta (?) essendo necessitato. e per l'ardire preso, (διαγράφονται μερικὲς λέξεις) a ricorrere all'Equità e Umanità di E. V chiego perdono-

Miconi 14 Marzo 1829 =

Μόνο στις 2 Ἰουλίου 1829, ἀφοῦ εἶχε καὶ πάλι ὀχλήσει τοὺς ἀρμοδίους στὴν Κέρκυρα, πῆρε τελικὰ σαφεῖς πληροφορίες ὁ Π. Κορδίας ἀπὸ τὸν J. Woodhouse (42) — σ' αὐτὸν εἶχε ἀπευθυνθῆ, προσπαθώντας νὰ μάθῃ κάτι γιὰ τὰ ἀρχαῖα ποὺ πρὶν ἀπὸ δύο χρόνια εἶχε στείλει στὴν Κέρκυρα. (Στὸν Woodhouse εἶχε γράψῃ ἀπὸ τὸν Δεκέμβριο τοῦ 1828). Αὐτὴ τῆ φορά πῆρε τὴν εὐχάριστη εἰδηση πὼς τὰ «μάρμαρα» βρέθηκαν ἐπιτέλους στὸ Λοιμοκαθαριστήριο τῆς Κερκύρας. Πρέπει νὰ ὑπογραμμισθῆ μιὰ σπουδαία λεπτομέρεια τοῦ περιέχεται στὸ τέλος αὐτῆς τῆς ἐπιστολῆς: πὼς, κατὰ τὴ γνώμη τοῦ Βρεταννοῦ, οἱ ἐπιτύμβιες ἐκείνες στήλες — μερικὲς ἦταν ἀνεπίγραφες — δὲν εἶχαν ἰδιαιτέρω ἐνδιαφέρον, γιὰτὶ ἤδη βρισκόταν στὴν Κέρκυρα ἀμεγάλῃ ποσότης) ἀπὸ τὸ ἴδιο εἶδος (43), γι' αὐτὸ καὶ ἡ ἀξία τους ἦταν ἀσήμαντῆ. Θὰ ἦταν

42. Ἦταν Βρεταννὸς εὐγενῆς, «ἀρχων θησαυροφυλάξ» τῆς Ἰονίου Πολιτείας τότε. Κατὰ τὸ διάστημα τῆς παραμονῆς του στὴν Κέρκυρα εἶχε σχηματίσει, ἄγνωστο πὼς, ἀξιόλογη συλλογὴ ἀπὸ ποικίλα ἀρχαῖα: ἐπιγραφές, ἀγγεῖα, νομίσματα, σφραγιδολίθους, πῆλινα εἰδώλια, χρυσὰ κοσμήματα κ.ά. Βλ. σχετικὰ: Othlon Riemann, *Recherches Archéologiques sur les Îles Ioniennes. I. Corfou*, Παρίσι 1879 (Bibliothèque des Écoles Françaises d'Athènes et de Rome, fasc. 8) σελ. 54 κ.έ.

43. Σήμερα ὑπάρχουν στὸ Ἀρχαιολογικὸ Μουσεῖο Κερκύρας γύρω στὶς 30 στήλες τοῦ ἴδιου εἶδους (πληροφορία τοῦ Διευθυντοῦ τοῦ Μουσείου Ἀκροπόλεως, ἄλλοτε Διευθυντοῦ τοῦ Μουσείου Κερκύρας, κ. Γ. Δοντᾶ, ποὺ θερμὰ τὸν εὐχαριστεῖ ἡ ὑπογραφομένη καὶ ἀπὸ ἐδῶ γιὰ τὰ σχετικὰ στοιχεῖα). Οἱ στήλες αὐτὲς προέρχονται ἀπὸ τὴ Ρήγεια, δὲν καὶ ἀπὸ ἐδῶ γιὰ τὰ σχετικὰ στοιχεῖα). Οἱ στήλες αὐτὲς προέρχονται ἀπὸ τὴ Ρήγεια, δὲν καὶ ἀπὸ ἐδῶ γιὰ τὰ σχετικὰ στοιχεῖα). Οἱ στήλες αὐτὲς προέρχονται ἀπὸ τὴ Ρήγεια, δὲν καὶ ἀπὸ ἐδῶ γιὰ τὰ σχετικὰ στοιχεῖα). Μετὴν ἐπιστολὴ αὐτῆ δίνεται ἦταν ὅμως γνωστὸ πότε ἀκριβῶς ἐφθασαν στὴν Κέρκυρα. Μετὴν ἐπιστολὴ αὐτῆ δίνεται ἡ σημαντικὴ πληροφορία, ὅτι ὑπῆρχαν ἤδη τότε «πολλὲς» στήλες αὐτοῦ τοῦ εἶδους στὴν Κέρκυρα, γι' αὐτὸ καὶ ὁ Woodhouse, συλλογῶς καὶ ὁ ἴδιος, δὲν εἰδείξε ἐνδιαφέρον νὰ τίς ἀποκτήσῃ.

δμως δυνατόν νά πουληθοῦν στήν Κέρκυρα σέ χαμηλή τιμή. Σέ γενικές γραμμές, ἡ διατύπωση τῆς ἐπιστολῆς, ἀπό φόβο μήν παραπέση, εἶναι ἴσως ἠθελημένα ἀσαφῆς σέ ὠρισμένα σημεῖα:

Corfù li 2 luglio 1829

Signore,

In risposta alla sua lettera delle 2 Dicembre p.p. finalmente ho il piacere d'informala che dopo molte ricerche, trovo che i marmi antichi da Lei spediti al defunto Conte di Guilford esistono tutt'ora nei recinti Sanitari di quest'isola, nella stessa condizione come furono sbarcati dal Capitano del Temistocle; ed il tenore della risposta ch'io ho ricevuto in questo momento dal Signore incaricato degli Affari del Conte di Guilford è, che se ella può produrre qualche autorizzazione da... (44) Conte per la compera di questi articoli per conto suo, in quel caso il suo reclamo per il pagamento dev'essere ammesso, altrimenti, Ella deve considerarli come rimanenti alla di Lei disposizione, ed a tale scopo gli ordini relativi saranno impartiti alla Sanità.

Devo aggiungere solamente che in conseguenza della gran quantità di marmi dello stesso genere arrivati insequentemente in quest'Isola, quelli in questione sono ora di pochissimo valore in questa piazza. Io le accenno questo per la sua norma in riguardo alla loro disposizione, se devono essere venduti qui, o mandati altrove.

Sono
Di Lei Signore
Dev. ed Ummo Servore.
J. Woodhouse

(Ἐπί τοῦ νότου)

Al Signore

Il Sig. Pietro Cordia

Vice Console Britannico

Miconi

* * *

Ἡ ἀρχαιοκαπηλική δραστηριότης τοῦ Π. Κορδία ἐγίνε ἀντιληπτή ἀπό τίς τοπικές ἀρχές τῆς Μυκόνου. Ἐξάλλου, ὅπως φαίνεται, πέρα ἀπό τὸ ὅτι οἱ Δημογέροντες παρακολουθοῦσαν τὴν τύχη τῶν ἀρχαιοτήτων στή Δῆλο καὶ τὴ Ρήνεια, ὅσο τοὺς ἦταν δυνατόν, εἶχαν ἤδη λάβει ἀπό τὴν Ἐπαναστατική Κυβέρνηση, με τὸ ὑπ' ἀριθ. 1260 ἔγγραφο τῆς, ὠρισμένες ἐντολές. Ἀποφάσισαν τότε τὰ παρακάτω:

1. Νά συγκεντρώνουν τὰ ἀρχαῖα ποὺ βρίσκονταν στίς Δῆλες.

44. Λέξη δυσανήγνωστη.

2. Νὰ μὴν ἐπιτρέπουν μετάβαση κανενὸς στὴ Δῆλο καὶ τὴ Ρήνεια, ἀν δὲν εἶχαν δώσει προηγουμένως ἄδεια αὐτοὶ οἱ ἴδιοι.

3. Νὰ μὴν ἀγοράζῃ κανεὶς ξένος ἀρχαιότητες.

4. Νὰ φροντίζῃ ἡ Δημογεροντία νὰ ἀγοράζῃ τὰ ἀρχαῖα ποὺ βρίσκονταν, πληρώνοντας στοὺς εὐρέτες τὰ $2/3$ τῆς ἀξίας τους.

Ἦστερα ἀπὸ τὸ ἔγγραφο τῆς Κυβερνήσεως, ποὺ γιὰ πρώτη φορὰ γίνεται γνωστὸ (χωρὶς νὰ ἔχη βρεθῆ τὸ σχετικὸ κείμενο) ἀπὸ τὴν ὑπ' ἀριθ. 56 Διακήρυξη (45), ἡ ὁποία ἀναφέρεται στὸ ὑπ' ἀριθ. 81 ἔγγραφο τῆς 9 Αὐγούστου 1826, ποὺ τὸ «Ἐφορεῖον» τῆς Μυκόνου ἔστειλε στὸν ὑποπρόξενο τῆς Βρεταννίας στὸ νησί (46) —εἶναι ἀπάντηση σὲ ἐπιστολὴ τοῦ ὑποπροξένου—, φαίνονται τὰ μέτρα ποὺ πῆρε σχετικὰ ἡ τοπικὴ Διοίκηση.

Ἄρ. 81

Τὸ Ἐφορεῖον τῆς Μυκόνου

Πρὸς τὸν Εὐγενέστατον Βρεταννικὸν Ὑποπρόξενον Κον Πέτρον Κορδῖαν.

Κατὰ τὴν πρὸς τὸ Ἐφορεῖον τοῦτο ἔξοχον Διαταγὴν τῆς Σεβ. ἡμῶν Διοικητικῆς Ἐπιτροπῆς (47), ὑπ' ἀριθ. 1260, διὰ τῆς ὁποίας διοριζόμεθα νὰ φροντίζωμεν τὴν σύναξιν τῶν, ὅσα λείψανα τῆς ἀρχαιότητος ἀνευρίσκονται εἰς Δῆλος, ἐξεδώκαμεν τὴν 17. τοῦ παρελθόντος Διακήρυξίν μας ὑπ' ἀριθ. 56 διατάττονσαν νὰ ἐνεργηθῇ αὐτὸ, ὅτι νὰ μὴ δύνανται τις ν' ἀπέλθῃ εἰς Δῆλος ἀνευ ἀδείας τοῦ Ἐφορείου οὔτε ν' ἀγοράσῃ ἀρχαιότητας, διότι τ' ἀγορασθέν-

45. Τὸ ἔγγραφο τῆς Διακηρύξεως, ὅπως καὶ τὸ κείμενο τῆς διαταγῆς τοῦ Ἐκτελεστικοῦ (τῆς Διοικητικῆς Ἐπιτροπῆς, ὅπως ἀναφέρεται στὸ ἔγγραφο τοῦ Ἐφορείου τῆς Μυκόνου πρὸς τὸν Κορδῖαν) δὲν ὑπάρχουν στὸ Ἀρχεῖο τοῦ Μουσείου τῆς Μυκόνου. Ἰδιαιτέρη σημασία ἔχει ἡ διαταγὴ τοῦ Ἐκτελεστικοῦ, ὑπ' ἀριθ. 1260 (Σεβαστὴ Διοικητικὴ Ἐπιτροπὴ τὴν ὀνομάζει τὸ ἔγγραφο τοῦ Ἐφορείου Μυκόνου), μετὰ τὴν ὁποία, ὅπως φαίνεται, ὠρίζονταν ὅτι οἱ τοπικὲς ἀρχὲς τῶν διαφόρων περιφερειῶν τοῦ ἐπαναστατημένου κράτους, ἔπρεπε νὰ φροντίζουν ἀδιὰ τὴν σύναξιν τῶν ὅσα λείψανα τῆς ἀρχαιότητος ἀνευρίσκονται. Ἡ διαταγὴ αὐτὴ, ποὺ δὲν γνωρίζουμε σὲ ποιὰς ἀπὸ τίς κατὰ τόπους ἀρχὰς τῆς Ἑλλάδος ἀπευθύνθηκε, προηγεῖται Ἐγκυκλίου τῆς 12 Μαΐου 1828 τοῦ Ἰ. Καποδίστρια πρὸς τοὺς ἀπὸ τὸ Αἰγαίον πέλαγος Ἐκτάκτους Ἐπιτρόπους («Ἐσχωριστὰ ὀδηγία»), ποὺ ἐθεωρεῖτο ὡς σήμερα ἡ «πρῶτὴ ἐπίσημη ἐνδειξὴ κυβερνητικῆς στοργῆς ὑπὲρ τῶν ἀρχαιοτήτων». Γνωστὸ μόνον ἦταν τὸ ἄρθρο III' τῆς Γ' ἐν Τροιζήνι. Ἐθνικῆς Συνελεύσεως, σύμφωνα μετὰ ὁποῖο ὠρίζονταν ὅτι: «Ὁ Διοικητὴς χρεωστεῖ νὰ φροντίζῃ νὰ μὴ πωλῶνται ἢ νὰ μὴ μεταφέρονται ἐκτὸς τῆς Ἐπικρατείας αἱ ἀρχαιότητες» (βλ. Ἐμμ. Πρωτοφάλη, Ἱστορικὰ ἔγγραφα, σελ. 1α' καὶ ἔγγρ. ὑπ' ἀριθ. 22, σελ. 30, καὶ Ἀθ. Καλογεροπούλου-Μ. Φιλίπ, ὁ.π.

46. Διαγράφονται σ' αὐτὸ καθαρὰ οἱ παράνομες μέθοδοι ποὺ χρησιμοποιοῦσε ὁ ὑποπρόξενος γιὰ τὴν ἀπόκτηση ἀρχαίων.

47. Πρόκειται προφανῶς γιὰ τὸ Ἐκτελεστικὸ, ὅπως ὀνομαζόταν ἡ Προσωρινὴ Κυβέρνηση.

Τὸ σαθρὸν καὶ μάταιον θεμέλιον τοῦ γράμματος δὲν χρήζει ἀναιρέσεως ὡς αὐτο-ἀναίρετον καὶ βλῶς ἀνύπαρκτον διὰ τὴν κακὴν ἔννοιαν τοῦ περιεχομένου. Ἐπιμένομεν ἡμεῖς εἰς τὴν ἀνωτέραν μας ἀφεντικὸν ζήτησιν. Δὲν ἐλπίζομεν νὰ λάβῃ ἡ ζήτησίς μας τὴν ἀπὸ μέρους σας παραμικρὰν ἐναντιότητα. Ἀλλεστρόπως δὲ εἰς τὴν ἔλλειψίν της, ἐμμένοντος εἰς τὰ ἴδια καὶ ἰσχυρογνωμοῦντος, ἡμεῖς διαμαρτυροῦμεθα κατὰ χρέος εἰς τὸν πλέον ἐπίσημον τρόπον ἐπονόματι αὐτῆς τῆς Σεβαστῆς Σας Διοικησεως διὰ πᾶν, ὅ,τι δεινὸν ἀπευκταῖον ἤθελε συμβῆ εἰς τὸ τῆς Κοινότητός μας πολίτευμα δι' αὐτὴν σας τὴν ἔλλειψιν νὰ μένῃ εἰς βῆρος καὶ ἀπολογίαν Σας σήμερον καὶ ἐν καιρῷ ὅπου ἀνήκει, καθότι ἡμεῖς μὴ εἰσακούμενοι, θέλομεν ἀφεθῆ τοῦ λοιποῦ τοῦ Διοικητικοῦ ἡμῶν Ἐπαγγέλματος, καὶ πρὸς κανόνα σας.

Σᾶς ἐγγειοῖζεται τὸ παρόν μας διὰ τοῦ Φύλακος Γέροντος Δημητρίου Σαοργαντάνη. - Ἐρωσθε!

Τῆ 9ῃ Αὐγούστου 1826

ἐν Μυκόνῳ

Ὁ Ἐφορος Μυκῶ(νου)

Λεονάρδος Βαλέτας

Οἱ Δημογέροντες

ὁ Γραμματεὺς

Ἰωάννης (δυσανάγνωστον)

Γ. Φ. Γουπάρης

Μᾶρκος Χαφ. Καστρογεώργης

(σφραγίδα: Ἐφορία Μυκῶνου)

Ὁ ὑποπρόξενος τῆς Βρεταννίας ἀπάντησε στὴ Δημογεροντία διαστρέφοντας ἀρκετὰ τὴν ἀλήθεια, ἀλλὰ δείχνοντας καὶ περισσὴν ἀναίδεια. Διατηροῦνται σήμερα στὸ Ἀρχεῖο τοῦ Μουσείου δύο σχέδια τῆς ἐπιστολῆς πού ἔστειλε ὁ ὑποπρόξενος στὸ Ἐφορεῖον τῆς Μυκῶνου. Τὸ ἓνα ἔχει ἡμερομηνία 11 καὶ τὸ δεύτερο 22 Αὐγούστου. Καὶ στὰ δύο ἡ εἰσαγωγή εἶναι ἡ ἴδια, διαφέρει ὅμως ἡ συνέχεια, ὅπως φαίνεται ἀπὸ τὰ παρακάτω δημοσιευόμενα κείμενά τους:

(Γραφὴ Κορδία)

Πρὸς τοὺς εὐγενεστάτους κυρίους ἐφόρους καὶ δημογέροντας Μυκῶνου.

Ἐλαβον τὸ ὑπ' ἀριθ. 81 γράμμα σας εἰς τὸ ὁποῖον ἦδον τὰ ὄσα εἰς τὸ δοθὲν τῇ εὐγενείᾳ σας γράμμα μου ἀποκρίνεσθε διαφιλονηκοῦντες εἰς ἔκτασιν, μὴ βάνοντας βᾶσιν εἰς ὄσα ἐγὼ σᾶς εἰδοποίησα. ἦδον νὰ λέγετε ὅτι ἡ Διοικητικὴ Ἐπιτροπὴ ὑπ' ἀριθ. 1226⁽⁴⁹⁾: σᾶς ἐδιώρησε μὲ τὸ νὰ φροντίζετε

49. Ὁ Π. Κορδίας ἀναφέρει λαθασμένα τὸν ἀριθμὸ τῆς Διαταγῆς ὡς 1226 ἀντὶ τοῦ σωστοῦ 1260.

τὴν σέναξιν τῶν λειψάνων τῆς ἀρχαιότητος, ὅπου εὐρίσκονται εἰς τὰς Δῆλας ἐπισυμφωνίαν τὸ νὰ λαμβάνη ἡ Διοίκησις τὸ ἐν τρίτον τῶν εὐρισκομένων ἀρχαίων καὶ τ.λ. τοῦτο εἰς ἐμὲ ἦτον πάντῃ ἀγνώριστον, καὶ μῆτε καμίαν τοιαύτην προκλήρουν σὰς ἐγνωστοποιήθη. Διὰ τοῦτο μὴ ἔχοντας ἰδέαν ἐγὼ, ἀπαρabiάστως ἀγώρῃσα τὰ σθηθὲν σκουλαρίκια καὶ ἐν σπασμένον μάρμαρον ἀπὸ τοῦς πωλητὰς αὐτῶν, ἀπὸ τοῦς ὁποίους ἀγώρῃσαν καὶ ἄλλοι καὶ μάλιστα ἐν ᾧ αὐτοὶ οἱ ἴδιοι ὅπου ἀγώρῃσαν εἰς ἐξ αὐτῶν ἀναφανδῶν ἱμπαρκήσεν προημερῶν ἐν ἄλλον μάρμαρον μεγάλον εἰς τὴν σκάλαν σὰς καὶ τὸ ἐπῆγς εἰς Σῦραν, καὶ δὲν ἴδον εἰς αὐτὸ τὸ κήνημα καμίαν ἀντίστασι τῆς εὐγενείας σὰς. Διὰ τοῦτο ἀφ' ἐγὼ ἀγώρῃσα τὰ εἰρημένα μὲ συμφωνίαν ὡς σὰς ἐφανέρωσα μὲ τὸ προλαβόν μου, καὶ ἐπειδὴ τώρα βλέπω τὸ πρῶγμα νὰ ἐκατάντησεν εἰς τὴν παράλογον ἐπιμονήν, δι' εὐχαρίστησιν ἑνὸς ἀτόμου, διὰ τοῦ ὁποίου παρακηρίσθη τοῦ λοιποῦ ν' ἀφεθῆτε τοῦ ἐπαγγέλματός σὰς, ὡς μᾶς γράφετε, ἀφίροντες εἰς ἀναρχίαν τὴν πολιτείαν σὰς καὶ διὰ νὰ μὴ ἀκολουθήσῃ δευτέρου κακόν, παραβλέπω τὰ ἰσχυρὰ δέκαί μου καὶ κάμνον βιασμένους τὴν θέλησίν σὰς ὡς φιλήσυχος, στέλλωντάς σὰς τὸ εἰρημένον σκουλαρίκιον μὲ δύο Ἴωνικοὺς ὡς φιλιάνους, ἀντώνιον σβορόνον καὶ γεράσιμον σβορόνον διὰ νὰ σὰς τὸ παρακαπετανέους, ἀντώνιον σβορόνον καὶ γεράσιμον σβορόνον διὰ νὰ σὰς τὸ παραβούλα· καὶ ἐπειδὴ ἠδωποίησα τὴν αὐτὴν πρόβλεψιν μαζὺ μ' ἄλλα τοῦ ἑπονοργήματός μου τὴν ἐξοχότη του ἀμπιασατώρου μου, ἀφ' οὗ καὶ διὰ τὸν δῆκαιον νόμον ἔκαμα τὴν αὐτὴν πρόβλεψιν, ζητῶ ἀποφασιστικῶς κατὰ τὸν δῆκαιον νόμον νὰ στέκη, εἰς ἐπελόλητον καὶ ἀσάλευτον, εἰς χεῖρας τοῦ κυρίου Λεονάρδου βαλέτα ἐφόρου σὰς ὁμοῦ μὲ τᾶλλον ὁμοιον σκουλαρίκιον ὅπου κρατεῖ ὁ ἴδιος, διὰ νὰ κρηθῇ αὐτὴ ἡ ὑπόθεσις ἀπὸ ἀνωτέρους μᾶς καὶ τότε ἐπάγη μὲ ὅποιον ἀνήκουν, κτλ. ἐκ τοῦ ἐναντίου καὶ ἤθελε παραβλέψῃτε εἰς τὰ νομικὰ γεγραμμένα μᾶς καὶ τὰ πωλήσετε εἰς κανένα ἄλλο ἄτομον, τότε διαμαρτύρομε ἰσχυρῶς ἐπιπροσώπων οὔτινος ἀνήκει ἐναντίον οὔτινος ἀκαρτερῇ. Περὶ δὲ τὸ σπασμένον μάρμαρον, ὅπου ζητήτε, ἀγκαλᾶ καὶ οὐτιδανὸν τὸ ἀγώρῃσα διὰ γρῶσια δέκα πέντε ἀπὸ τέσσαρα ἄτομα καὶ εἰς τοῦτο δὲν ἠμπορῆτε νὰ προσάψῃτε καμίαν ἀξίαν καὶ ὕγαινετε.

Ἐν Μυκόνῳ τῇ 23: | 11 Ἀγούστου 1826 =

Ἄ βρεταννικὸς Β: κόνσολος =

Προκαλεῖ ἐντύπωσις ὅτι τὸ ἀπαντητικὸν γράμμα τοῦ Π. Κορδία πρὸς τὸ Ἐφορεῖον Μυκόνου, ὕστερα ἀπὸ μερικὲς μέρες γράφτηκε ξανά, μὲ διαφοροποίησι τοῦς ὅρους πού ἔθετε ὁ ὑποπρόξενος. Κανονικὰ, ἐφόσον εἶχε ἐκδοθῆ διαταγὴ τῆς Ἐπαναστατικῆς Κυβερνήσεως πρὸς τὸ Ἐφορεῖον, καὶ εἶχε γνωστοποιηθῆ μὲ εἰδικὴ διακήρυξιν τῶν Ἐφόρων καὶ Δημογερόντων στὴ Μύκονο, θὰ εἶχε καθῆκον καὶ ἂν δὲν εἶχε πληροφορηθῆ ὁ ὑποπρόξενος — πράγμα ἀδύ-

Ἐν Μυκόνῳ τῇ 22 Αὐγούστου 1826

ὁ Βρετανικὸς Β. Κόνσολος»

Στὸ μεταξύ, ὁ Π. Κορδίας φρόντισε νὰ γίνη ἐκτίμηση τῶν ἐνωτίων ποὺ εἶχε ἀποκτήσει μὲ παράνομο τρόπο, πιέζοντας, ὅπως φάνηκε ἀπὸ τὰ γραφόμενα τοῦ Ἐφορείου, τοὺς ἐντοπίους νὰ τοῦ τὰ παραδώσουν ἐναντι ἀμοιβῆς. Στὴν κατοχὴ του εἶχε ἐπίσης ἓνα «σπασμένο μάρμαρο» ποὺ ἀρνήθηκε νὰ τὸ παραδώσῃ. Γιὰ νὰ ξεκαθαρίσῃ τὴν ὑπόθεσιν τῶν ἐνωτίων, κατέφυγε σὲ ἓνα μέσον περιέργου, πιστεύοντας πῶς, μὲ τὸν τρόπο αὐτό, θὰ κατώρθωνε νὰ τακτοποιήσῃ τὸ πρόβλημα. Μὲ δική του ἀσφαλῶς προτροπὴ ἔγιναν οἱ «ἀθλοποιήσεις» ποὺ ἀκολουθοῦν — ἓνα εἶδος ἐνόρκων καταθέσεων. Στις 25 Αὐγούστου μάλιστα, βλέποντας πῶς ἡ ὑπόθεσιν ἐξακολουθοῦσε νὰ παραμένῃ ἀνοικτὴ, φαίνεται ὅτι ζήτησε ἀπὸ τὸν Ἐποπρόξενον τῆς Σουηδίας καὶ Νορβηγίας στὴ Μύκονο, Ἰ. Πρασακάκη, νὰ ἐπικυρώσῃ τὴν «ἀθλοποιήσιν», γιὰ νὰ μὴ ἐμφανίζεταί δική του ἀνάμιξη στὸ θέμα, ἀλλὰ καὶ γιὰ νὰ μὴ εἶναι δυνατὴ ἡ παραμικρότερη ἀμφισβήτησιν σχετικὰ μὲ ὅσα βεβαίωναν ἐνόρκως οἱ Μυκονιάτες. Οἱ δημοσιευόμενες ἀθλοποιήσεις εἶναι τρεῖς: μία ἔγινε στίς 8, ἡ δευτέρα στίς 10 καὶ ἡ τρίτη στίς 11 Αὐγούστου. Ἐπειδὴ ἡ ἐπικύρωσιν τῶν «ἀθλοποιήσεων» ἔγινε ἀρκετὲς ἡμέρες μετὰ τὴν ὑπογραφή τῶν «ἀθλοποιούντων», εἰκάζεται ὅτι εἶναι προχρονολογημέναι καὶ ὅτι ὁ Κορδίας τὴν κατασκεύασε γιὰ νὰ καλυφθῇ μὲ αὐτὲς τὸ ὀδυνηρὸν θέμα ποὺ εἶχε προκύψει μὲ τὴν τοπικὴν ἀρχὴν τῆς Μυκόνου.

(Γραφὴ Κορδία)

Ἀθλοποιούμενοι οἱ κάτωθεν ὑπογεγραμμένοι, ὅτι σήμερον παρουσιασθέντες εἰς τὸ ἐνταῦθα Βρετανικὸν Βίτζε κονσολάτο, ἦλθαν πέντε μικῶνιοι ὄνομαζόμενοι Θεοδωρῆς, Τριαντάφυλλος, Τζιανῆς, Ἀνδρέας καὶ Μπατῆς, οἱ ὁποῖοι ἦσαν τοῦ ἐνταῦθα κονσόλου, ὅτι τοὺς ἐστεῖλαν ἀπὸ τὸ ἐπαρχεῖον διὰ νὰ τοὺς δώσῃ ἐν σχολαρχικῇ παλεόν, τὸ ὅποιον τοῦ εἶχον φέρει οἱ ἴδιοι. Τοὺς ἀπεκρίθη ὁ κόνσολος ὅτι ἐγὼ ἔχω συμφωνίαν μαζί σας, ὅτι νὰ φέρωμε ἐπὶ παρησίαν σας τὸν χρυσεὶδὸν ὄνοματι μηγαλάκη κίτρινον καὶ νὰ τὰ στυμῶσιν ἐν καθαρῷ σπηδῶτι τὸ τὶ ἀεζίζουν, καὶ τότε, νὰ τοὺς δώσῃ καὶ πενήντα γρόσια περιπέλον ἀπὸ τὴν στίμα καὶ ἐπειδὴ ὁ Τζιανῆς εὐρισκόταν εἰς τὰ ἀμπέλια του εἶχαν συμφωνίαν νὰ ἔλθῃ σήμερον κάτου εἰς τὴν χωρὰν καὶ νὰ φέρουν καὶ τὸ ἄλλον σχολαρχικὴ εἰς τοῦ Κ. Κόνσολ(ου) νὰ γένῃ ἡ στίμα καὶ νὰ λάβῃ τὰ μετροητά, εἰς ὅλα αὐτὰ τὰ ἄνωθεν τοῦ ἀπεκρίθησαν, ὅτι τῷ ὄντι ἔχει τὴν ἄνωθεν συμφωνίαν, πλὴν τοὺς ἔπεισαν οἱ προεστοὶ καὶ τοὺς ἐπῆραν βίαια τὸ ἓνα σχολαρχικὴ καὶ τοὺς φοβερίζουν διὰ νὰ κάμουν τὴν θέλησίν τους. ταῦτα πάντα ἠκούσαμεν οἱ ὑπογεγραμμένοι ἀπὸ τοὺς εἰρημένους πέντε ἀνθρώπων(ους)

καὶ ἀπὸ τοῦ κυρι(ου) Κορσόλ(ου) καὶ ἐδώσαμεν τὴν παροῦσαν μας μαρτυρ(αν)
ὡς ἀληθῆ μεθ' ὄρκου:

μῆκοςος ἀγούστ(ου) 8 : 1826=
Ἰωάννης Χριστοδοῦλ(ου) Οἰκονόμ(ου) μαρτυρῶ
Ἄγγελος Παπαγιωργόπουλος μαρτυρῶ
Παναγιώτης Βελόνις μάρτυρας παρὼν

(Γραφὴ Πρασσακάκη)

Noi Giovanni Prassacachi V. Console di S. M. il Ré di Svezia e
Norvegia in Miconi-

Attestiamo per la pura verità che le soprascritte firme testimoniali in idioma Greco dei Sri Giovanni Cristodulo di Conomo Doganiere di questa isola e Faltra d'Angelo Pappagiorgopulo e Panajotti Velloni sono firme del loro pugno sottoscritte in fede.

Miconi 25 Agosto 1826
(Τ.Σ.) il V. Console di Svezia
Giovanni Prassacachi

Ἡ δευτέρα δημοσίευσίς ἀναφέρεται στὸ ἴδιο θέμα μὲ τὴν προηγούμενη, περιέχει ὅμως περισσότερα στοιχεῖα. Ὁ Κορδίας θὰ σκέφθηκε νὰ γίνῃ δευτέρῃ, συμπληρωμένη, «δηλοποιήσις» μετὰ τὴν ἐπιστολὴ ἀρ. 81 τοῦ τοῦ ἔστειλε τὸ Ἐφορεῖον Μυκόνου τὴν 9 Αὐγούστου 1826. Ὑπογραμμίζεται ὅτι τὸ σκοτὸ λαρίκι περιῆλθε στὴν κατοχὴ του πρὶν ἀπὸ τὴ Διακήρυξιν τῶν τοπικῶν ἀρχῶν, ἐπομένως ἔπρεπε νὰ τοῦ ἀναγνωρισθῆ ὅτι τὸ εἶχε ἀποκτήσει νόμιμα.

Διλοποιούμεν οἱ ὑπογεγραμμένη Ζανῆς Βαβούλης Νικόλαος ἀρμαράκης Θαλῆς(;) σαμουριανὸς ἀνδρεῖας γληπάρης, τριαντάφυλος ἀρμαράκης σταμάτης μοραίτης μπατῆς καπάτης ὅτοι ἔφερον ἓνα σχολαρίκι μαλαματένιο ὁποῦ ἐβρίσκαν εἰς τῆς δίλαις πρὶν νὰ εδγάλουν τὴν προκήρυξιν οἱ προεστῆ εἰς τὴν πιάτζαν, τὸ ὁποῖον σκουλαρίκιον τὸ ἔφεραν τοῦ κορσόλου ἐγκλέζου Κορδία καὶ τὸ ἐσυμφόνησαν μαζὴ μὲ τὸ ἄλλο τέρη του νὰν τὸ ἀγοράσῃ εἰς τὴν στίμα ὁποῦ κάμη ὁ ἐδὼ χρησαφὸς δίδοντάς τους καὶ περιπλέον γρόσια 50. λοιπὸν σήμερον ἦλθαν ἄλλοι ἄνωθεν εἰς τὸ κορσολάτιον ζητόντας ἀπὸ τὸν κόρσολον ἦτο σχολαρίκι ἦτὰ γρόσια. λοιπὸν ὁ κόρσολος τοὺς ἔπεν ὅτι ἐπειδὴ καὶ οἱ προεστῆ τοῦ γράφουν ὅτοι νὰν τοὺς τὸ στείλῃ εἰς τὸ ἐπαρχίον τοὺς λέγοντας ὅτοι τὸ ζητήτε ἐσεῖς μὲ τὸ νὰ σᾶς ἦπο χρεώνουν ποῖος κλέπτη τὸ ἐπῆραται, λοιπὸν ἀπὸ κρίνονται ἢ ἄνωθεν ὅτοι μὲ τὸν κόπον τοὺς τὰ ἐβρίσκαν εἰς δίλαις καὶ δὲν τὰ ἔκλεψαν κανεὸς καὶ διὰ τοῦτο ζητοῦμεν νὰ μᾶς δώσῃς κόρσολος ἦτὰ γρόσια ἦτὸ πρᾶμα ὁποῦ σοῦ φέρομαι καὶ ἐμᾶς μᾶς γνωρίζῃς διὰ τιμημένους καὶ ὄχη διὰ κλέπτες καὶ διὰ τοῦτο προτεστάρωμαι νὰ μᾶς

δόσης ἦτο πράγμα ἡτὰ γούσια. Ταῦτα πάντα φανερόνομεν ἢ ὑπογεγραμμέ-
νοι ἔμπροσθεν τὸν παρεβρεθέντων μαρτύρων καὶ μὲ τὸ γὰ μὴν ἠξέρομεν γὰ
γράφομεν ὑπογράφονται διὰ ἡμᾶς οἱ κάτωθεν τίμοι μάρτυρες:

Μύκονος τῇ 11 Αὐγούστου 1826—

γεώργιος μορφίνος βαλμάτης ἀπὸ τοὺς ἄνοθεν ἑπτὰ
μαρτυρῶ μὲ τὸ γὰ μοὶ ἠξέπρουν γράμματα οἱ ὅτιοι
βάνον γὰ σημίον τοῦ σταυροῦ:

ἀντώνιος σβορόνος μαρτυρο

γεράσιμος Ἰω. σβορόνος⁽⁵⁰⁾ μαρτυρο (ἑπτὰ σταυροὶ ἀντὶ ὑπογραφῆς).

(Γραφή Πρασσάκη)

Noi Giovanni Prassacachi V. Console di S. M. il Ré di Svezia
e Norvegia in Miconi—

Attestiamo per la pura verita che l'atteno firme testimoni-
ali in idioma Greco dei SS. Giorgio Morfino, Antonio Svorono, Gera-
simo Svorono, sono firmate al loro proprio pugno sottoscritte in fede-

Miconi 25 Agosto 1826
il Console di Svezia
Giovanni Prassacachi

Προχρονολογημένη πρέπει νὰ εἶναι καὶ ἡ «δηλοποιήσις» τοῦ χρυσοχόου
ποῦ ἔκαμε τὴν ἐκτίμησιν τῶν ἐνωτίων. Ὁ ὑποπρόξενος ἐνδιαφερόταν νὰ κατοχυ-
ρῶσιν ὅπωςδήποτε τὴν παράνομη ἀγορὰ τῶν ἀρχαίων. Ἀξίζει πάντως, νὰ
σημειωθῇ ὅχι μόνον ἡ παρουσία ὑποπροξένου τῆς Νορβηγίας καὶ Σουηδίας,
τότε, στὴ Μύκονο, ἀλλὰ καὶ ὁ ρόλος του στὴν ὑπόθεσιν Κορδία.

(Γραφή Κορδία)

«διλοποιῆ ὁ ὑπογεγραμμένος μαστρομηγαλίκης χρησιμὸς ὅτι εἰς τὰς ἑπτὰ
τοῦ τρέχοντος ἡμέρα σαβᾶτο τονέφερεν ὁ ἐκλαμπρότατος βρετανικὸς β: κόνσο-
λος κύριος Πέτρος Κορδίας εἰς τὸ κόνσολάτιον καὶ τοῦ ἔδιδεν ἕνα σχολαστι-
κὸν ἀντίκο μὲ τρία πετραδάκια λέγοντάς του ὅτι αὐτὰ τὰ σχολαστικά τὰ

50. Εἶναι φανερὸ ὅτι οἱ δύο καπετάνιοι, Ἀντώνιος καὶ Γεράσιμος Σβορόνος, ἦταν
πρόσωπα τῆς ἐμπιστοσύνης τοῦ ὑποπροξένου τῆς Βρετανίας, γιὰ αὐτοὺς χρησιμοποιοῦν
μόνιμα ὡς μάρτυρες στὴς «δηλοποιήσεις» ποῦ δημοσιεύονται παρακάτω, καὶ ποῦ εἶναι κα-
τασκευάσματα τῆς πονηρίας τοῦ Κορδία, γιὰ νὰ ἀποδείξῃ πὺς ἦταν ἀπολύτως ἐν τάξει
ἀπέναντι τῶν τοπικῶν ἀρχῶν, καὶ ὅτι τὰ ἀρχαία τοῦ εἶχαν παραδοθῆ κανονικά, καὶ ἄδικα
τὰ ζητοῦσε ἡ τοπικὴ ἀρχὴ τῆς Μυκόνου.

νοντάς του όλες τις σχετικές με τὸ πρόσωπο τοῦ ὑποπροξένου πληροφορίες, νὰ φροντίσῃ, χωρὶς νὰ δυσαρεστηθῇ ἡ Βρεταννία, τὴν ὁποία ἐκπροσωποῦσε στὸ νησί τους ὁ ὑποπρόξενος, νὰ ἀπομακρυνθῇ ἀπὸ τὴ θέση του καί, ἀκόμη, νὰ μὴ λάβουν οἱ ἀρχές ὑπ' ἑψη τους ἔγγραφα πού πληροφορήθηκαν ὅτι συγκέντρωσε — ἓνα εἶδος «πιστοποιητικῶν καλῆς διαγωγῆς» —, γιὰ νὰ παραπλανήσῃ τὴν Ἑλληνικὴ Κυβέρνηση ἐπὶ Καποδίστρια, ὅταν οἱ κατὰ τόπους Ἐκτακτοὶ Ἐπίτροποι, προσωπικότητες τῆς ἐποχῆς, φρόντιζαν γιὰ τὴν ὀργάνωση τῶν Νήσων τοῦ Αἰγαίου καὶ τῶν διαφόρων περιφερειῶν τῆς ἡπειρωτικῆς Ἑλλάδος, ὅσες εἶχε περιληφθῇ στὰ σύνορα τοῦ ἐλεύθερου πλέον κράτους.

Πρὸς τὸν Ἐκτακτὸν Ἐπίτροπον τῶν Βορείων Κυκλάδων
Κύριον Κωνσταντῖνον Μεταξᾶν
Ἐδγενέσταντε Κύριε,

Ἔργον τῶν καιρικῶν περιστάσεων ἐπῆρξε τὸ νὰ παρενοχλῆται ἀπὸ πολλοῦ ἀδιάλειπτα ἢ Κοινότης αὐτῆς τῆς Ν(ήσου) καὶ παντοίας ἀνησυχίας νὰ δοκιμάσῃ κατὰ συνέχειαν ἀπὸ τὰς ραδιοεργασίας ἐνὸς Πέτρου Κορδία, ἐλέγχοντος τόπον πράκτορος (agente) ἐγκαθῆθα τοῦ ἐν Τήρῳ Βρεταννικοῦ Ἀντιπροξένου, καὶ μολοντοῦτο νὰ ὑπομένῃ ἀναξιοπαθῶς μ' οὐκ ὀλίγην δυσαρεσκείᾳ τῆς, καὶ νὰ φυλάττῃ διὰ τὸν δέοντα καιρὸν τὰ ἐκ τῶν πολυπλόκων αὐτοῦ τεχνεμάτων προκίβραντα δεινά, ὅσα ἐκ μόνῃς τῆς φήμης δύνανται νὰ μάθῃ ἢ Ἐκτακτος αὐτῇ Ἐπιτροπῇ. Ὁ ἀνὴρ οὗτος καθὼ φέρεται μοχθηρὸς καὶ φιλοτάραχος, ἀπὸ τοὺς ὄρους τῶν καθηκόντων του παρεκτρέπομενος πάντοτε διὰ τὰς ἰδιοτελεῖς αἰσχροκερδεῖας του, δὲν ἔπασσε ποτε τοῦ νὰ μὴ ἀναφέρεται διαφοροτρόπως, ὡς ἡ πείρα ἔδειξεν, ὅτε μὲν ἐπιμβαινῶν εἰς τὸ ὑπὲρ αὐτόν, ὅτε δὲ ὑπεροπτικῶς κατὰ τὸν προυχόντων φερόμενος, ἄλλοτε τὰ ἱερὰ τῆς ἐξουσίας ὀλιγορῶν δικαιοῦματα, καὶ ἄλλοτ' ἄλλως πράττων, ὅπως ἢ ἐνοῦσα περίστασις ἤθελε τῷ ἐπιτρέφει. Ἀπόδειξις δὲ τοῦ λεγομένου σαφέστερα δὲ δύνανται νὰ δοθῇ ἄλλη, διὰ τὴν χρωματίσῃ πρὸς τοῖς ἄλλοις τὸν κάκιστον αὐτοῦ καὶ παμπόνηρον χαρακτήρα, ἀπὸ τὸ πρὸ καιροῦ τίνος θρασὺ καὶ παράνομον τόλμημά του εἰς τὰ ἐν τῇ νήσῳ τῆς Δήλου ἀνευρισκόμενα λείψανα τῆς ἀρχαιότητος, ἅτινα ἡμεῖς μὲν τὴν Σῆς Διοικήσεως ἐπιταγὴν τηροῦντες διὰ τὰ ἱερὰ τοῦ ἔθνους δίκαια, μὲ προκίρηξεν ἐδηλώσαμεν δημοσίως εἰς ἅπαντας, ἵνα κομίζονται εἰς τότε Ἐφορεῖον μας παρ' ὧν ἂν εὐρίσκονται, διὰ τὴν ταμιεύονται μόνον παρ' αὐτῷ κατὰ τὴν ἐπιταγὴν, αὐτὸς δὲ ἐξαπατήσας λάθρα καὶ διαφθείρας τινάς, χωρὶς νὰ σεβασθῇ τὴν διοικητικὴν ἀπαγόρευσιν, περιφρονῶν δὲ καὶ τὰς προκηρῦξεις, παρεκίνει τούτους μὲν ὡς ἀπλουστάτους νὰ μὴν εἰσακούωσιν, καὶ διὰ τινων πλαστῶν μέσων, ἅτινα μετέρχεσθαι πάντοτε εἶωθεν, ἤρπασεν μερικὰ ἐκ τῶν ἀρχαιότητων, τὰ ὁποῖα τοσάκις ἀτητήσαμεν παρ' αὐτοῦ, ἀλλ' ἐπιμένων εἰς τὸ ὑπεροπτικὸν ἕφος του τὰς κατακράτησεν, ἄλλους δὲ κατέστησεν, βλέποντες τὴν περὶ τὰ τοιαῦτα

λίαν τοῦ Ἀνδρέα Π. Κορδία, κατοίκου Μυκόνου, ὁ ὑποφαινόμενος κλητῆρ τοῦ Πρωτοδικικοῦ Σύρου, Σ. Ζορμπάνος ἐπέδωκα πρὸς τὸν Κόμισιν Νομάρχην Κυκλάδων τὴν ἀπὸ 15 Ἰουλίου ἐ.λ. αἴτησιν τοῦ αὐτοῦ Κορδία, δι' ἧς αἰτεῖ ἵνα εὐαρεστούμενος ὁ Κ. Νομάρχης ἐνεργήσῃ καὶ δοθῇ τῷ αὐτῷ Κορδία δικαία ἀποζημίωσις διὰ τὰ δεωρηθέντα παρὰ τοῦ δήμου Μυκόνου εἰς τὸν πρόην βασιλέα Ὀθωνα χρυσᾷ ἐνώτια, τοῦ ἀποβιώσαντος Πέτρου Κορδία, πατρὸς τοῦ αἰτούντος.

Εἰς ἐνδειξιν συνετάχθη ἡ παρούσα καὶ ἀναγνωσθεῖσα ἐκκρινῶς ὑπογράφεται ἐννόμως.

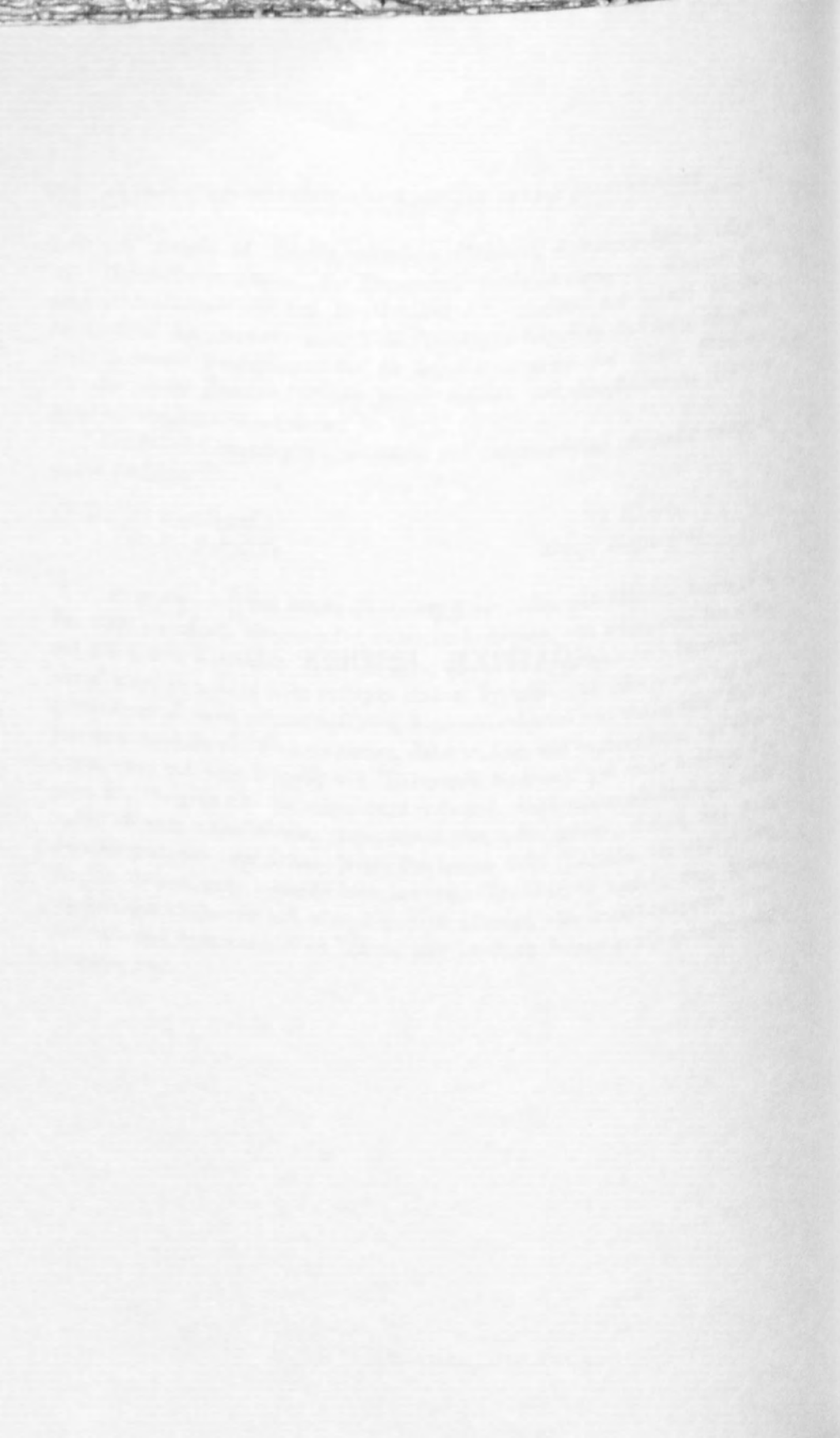
(Τ.Σ.) Ὁ Νομάρχης
Θ. Ρ. Θεοχάρης

Ὁ Κλητῆρ
Σπυρ. Ζορμπάνος

Ἡ περίπτωση τοῦ ὑποπροξένου τῆς Βρετανίας στὴ Μύκονο, δυστυχῶς, δὲν εἶναι μοναδική. Μεμονωμένα στοιχεῖα ὑπάρχουν, γιὰ παρόμοιες ἱστορίες, καὶ ἄλλοῦ στὶς Κυκλάδες. Ἡ σειρά ὅμως τῶν νέων ἐγγράφων ποὺ δημοσιεύονται σ' αὐτὴ τὴ μελέτη δίνει καθαρὴν εἰκόνα, ἔχει μόνον τῶν μέσων ποὺ ἐχρησιμοποιῶσαν οἱ κατὰ τόπους πρόξενοι, ἐκμεταλλεόμενοι τὴν πενία τῶν Ἑλλήνων στὴν περίοδο τῆς Τουρκοκρατίας, ἀλλὰ κυρίως, καὶ περισσότερο, τὴν ἀδιαφορία τοὺς γιὰ τοὺς Νόμους τοῦ Ἑλληνικοῦ Κράτους, γιὰ τοὺς ὁποίους ἔχι μόνον δὲν ἔδειχναν τὸν παραμικρότερο σεβασμὸ, ἀλλὰ προσπαθοῦσαν μὲ κάθε τρόπο νὰ τοὺς παραβαίνουν, χρησιμοποιώντας κάθε μέσον, ἀκόμη καὶ τοὺς συναδέλφους των τῶν ἄλλων ξένων Δυνάμεων στὴν Ἑλλάδα. Ἡ περίπτωση Κορδία ἀνήκει στὴν «μικρὴν ἱστορίαν» τῆς Ἑλλάδος, οἱ πτυχές της, ὅμως, προβάλλουν εὐγλωττα μιὰ πλευρὰ φοβερὰ ὀδυνηρὴ τῶν ποικιλόμορφων περιπετειῶν ποὺ ἔχει περάσει τὸ Ἔθνος μας κατὰ τὴ διάρκεια τῆς μακραίωνης ἱστορίας του.

IV
ΠΟΛΙΤΙΚΗ ΙΣΤΟΡΙΑ

ΔΗΜΗΤΡΙΟΥ ΓΡ. ΤΣΑΚΩΝΑ

Τακτικού Καθηγητοῦ
τῆς Παντείου Ἀνωτάτης Σχολῆς Πολιτικῶν Ἐπιστημῶν

ΚΟΙΝΩΝΙΚΟ - ΠΟΛΙΤΙΚΗ ΕΞΕΛΙΞΙΣ ΤΗΣ ΝΕΩΤΕΡΑΣ ΕΛΛΑΔΟΣ (1828 - 1922)

1. Περίοδος ἀπολυταρχίας.

Ἡ ἐποχὴ τῆς ἀπολυταρχίας (1828 - 1862) συνδέεται στενῶτα μετὰ δύο πολιτικὰς φυσιογνωμίας: τὸν πρῶτον Ἕλληνα κυβερνήτην Ἰωάννην Καποδίστριαν καὶ τὸν βασιλέα Ὀθωνα. Ὁ Καποδίστριας, τυπικὸς ἐκπρόσωπος τῆς πεφωτισμένης δεσποτείας, ἦτο περισσότερον ὁ ἱκανὸς διπλωμάτης μετὰ διοικητικὰ ἰδεώδη καὶ ὀλιγώτερον ὁ δημόσιος ἀνὴρ τοῦ ὁποίου εἶχεν ἀνάγκην ἢ χώρα. Ὁ ἴδιος ἐβλεπεν εἰς τὴν δεσποτείαν του τὴν ἀναγκαίαν μόνον προετοιμασίαν τῆς δημοκρατίας (1).

Εἰς τὰς εὐρωπαϊκὰς χώρας, προϋπόθεσις διὰ τὴν ὁμαλὴν καὶ συνειδητὴν μετάβασιν εἰς τὴν δημοκρατικὴν ζωὴν ὑπῆρξεν ἡ πεφωτισμένη δεσποτεία. Ὅσοι λαοὶ ἐπαιδεύθησαν εἰς τὰς ἀρχὰς τῆς διετήρησαν — καὶ ἔταν ἀκόμη ἡ παιδεία των ἐκείνη δὲν ἐπέφερε μόνιμα ἀποτελέσματα, πέραν τῶν στιγμιαίων παρεκτροπῶν των — τὴν πρὸς αὐτὰς ψυχικὴν ἐπαφὴν των (2).

Οἱ ἀγωνισταὶ ὅμως τοῦ 1821, ὅσονδῆποτε καὶ ἐάν ἦσαν ἠθικῶς ὀπλισμένοι ὑπάρξεις καὶ ἐδέχθησαν ὡς ἐσωτερικὴν των ἀνάγκην τὴν ἐλευθερίαν, μετὰ βίαν τοὺς δημοκρατικοὺς θεσμοὺς τῶν πρωτογόνων ἑλληνικῶν κοινοτήτων καὶ τὴν ἀντίθεσίν των πρὸς τὸν ὀθωμανικὸν δεσποτισμὸν, ἐστεροῦντο γενικωτέρας παιδείας καὶ δὲν εἶχον ζῆσει τὴν εὐνομούμενην κοινωνίαν τῆς Δύσεως.

Ὁ Καποδίστριας αἰσθάνεται ὡς ταξικὸς ἀποστάτης, σαφῶς ἀντιτιθέμενος εἰς τὰ ποικιλόμορφα συμφέροντα τῶν ἀνευθύνων μεγαλοαστῶν καὶ τῆς κομψομένης φαναριωτικῆς διανοήσεως. Ἐν τούτοις, ἡ διάστασις του μετὰ τοὺς ἀγωνιστὰς καὶ ἰδίως τὴν ἡγήτιδα τάξιν, ἡ ὁποία δὲν ἀναγνωρίζει τὸν δεσποτισμὸν τῆς διπλωματικῆς καὶ πνευματικῆς ὑπεροχῆς του, ἡμπόδισε τὴν ἐπούλωσιν τῶν ἐκ τοῦ Ἀγῶνος πληγῶν καὶ ὠδήγησεν εἰς τὴν δολοφονίαν του.

Πράγματι, ἡ μετάβασις ἐκ τῆς ἀπολύτου ἀναρχίας εἰς τὴν αὐστηρὰν πειθαρχίαν ἦτο ἀπότομος, ὑπὸ τὴν μορφήν δὲ αὐτὴν οὐχὶ ἀξιοσύστατος εἰς ἐποχὴν

1. Δ. Τσάκων, *Προβλήματα Ἑλληνικότητος*, Ἀθῆναι, 1972², σελ. 86.

2. Π. Κανελλοπούλου, *Ἡ πολιτικὴ νεοελληνικὴ κοινωνία*, εἰς «Μεγάλην Ἑλληνικὴν Ἐγκυκλοπαιδείαν» Πυρσοῦ, τόμος I, σσ. 861 - 862.

σκληρῶν αγώνων διὰ τὴν ἀνεξαρτησίαν, οἱ ὅποιοι ἀπῆλθον τὴν συμμετοχὴν ὅλου τοῦ λαοῦ (3).

Ὁ ἀσκητικὸς Καποδίστριας, καίτοι ἀνιδιοτελὴς φορεὺς τῆς πεφωτισμένης δεσποτείας, δὲν ἠδυνήθη νὰ ὑλοποιήσῃ τὸ σύνθημά του «ὅλα διὰ τὸν λαὸν ἀλλὰ τίποτε διὰ τοῦ λαοῦ». Πρωτίστως, δὲν κατώρθωσε νὰ διαμοιράσῃ τὰς ἐθνικὰς γαίας, παρὰ τὴν ἐπιθυμίαν του νὰ στηριχθῇ ἐπὶ τῶν μέσων καὶ κατατέρων στρωμάτων τοῦ λαοῦ· συνήσπισε δὲ καὶ τὴν ὀλιγαρχίαν ἐναντίον του, ἀποκαλέσας τοὺς ἡγέτας τῆς «Τούρκους μὲ ὀνόματα χριστιανικά». Ὁ οὐτοπισμὸς του ἀδυνατώφειλετο κυρίως εἰς τὸ ὅτι δὲν κατεδέχθη νὰ κολακεύσῃ τὴν πολιτικὴν ἀδυναμίαν τῆς ἡγήτιδος τάξεως, διότι ἦτο Εὐρωπαῖος τῆς ἐλληνικότητος, προτεσταντικῶς ἀπλοποιημένος ὀρθόδοξος, ἀναγεννητῆς τῆς σεμνότητος, συνειδητῶς «ἐμβαλωματικὸς» τῶν πληγῶν τοῦ ἔθνους (4). Δὲν ἦτο ἀληθῶς γηγενὴς καὶ δὲν ἐπροβληματίζετο κατὰ τὴν τακτικὴν τοῦ ὀθωμανικοῦ δοβλετίου, ὡς ἐπραττον οἱ νεοἔλληνες σύγχρονοί του, διὸ καὶ δὲν ἠκολούθησε τὴν συμβουλὴν τοῦ Κολοκοτρώνη: «Μὴν τὸ κάνεις μονομιᾶς φράγκικο, ἄφησέ το μισὸ ὀθωμανικὸ καὶ κοίταξε νὰ τὸ κάνης μισὸ φράγκικο».

Προσέτι, δὲν ἀντελήφθη ὅτι ἡ πεφωτισμένη δεσποτεία εἰς τὴν δυτικὴν Εὐρώπην ὑπῆρξεν ἀποτέλεσμα ἐνώσεως τῶν συμφερόντων, τὰ ὅποια συνέδεσαν τὸν ἡγεμόνα μὲ τὴν κυριαρχοῦσαν ἀριστοκρατίαν καὶ τὸν κληρὸν, ἐναντίον τῶν δουλοπαροίκων χωρικῶν καὶ τῆς ἀστικῆς τάξεως. Ἡ ἡγήτις ὅμως τάξις τῆς Ἑλληνικῆς Ἐπαναστάσεως δὲν ἦτο ἡ ἀριστοκρατία — τοιαύτη ἄλλωστε δὲν ὑπῆρχεν ἐν Ἑλλάδι —, ἀλλ' οἱ ἀγωνισθέντες ἀστοὶ ἐναντίον τοῦ ὀθωμανικοῦ δεσποτισμοῦ καὶ ὑπὲρ τῶν πολιτικῶν ἐλευθεριῶν, τὰς ὁποίας ὁ Καποδίστριας αὐθαιρέτως κατέλυσε (5). Συνεπῶς, οὐτοπιστικὴ ὑπῆρξεν ἡ ἀντίληψίς του ὅτι ἡ δεσποτεία προσιδιάζει εἰς λαοὺς ἀτιθάσους, ἰδίως μάλιστα ὅταν οἱ λαοὶ αὐτοὶ στεροῦνται ἰδίας ἀριστοκρατίας. Ἦγνῶει τὸ πνεῦμα τῆς ἐλληνικῆς κοινότητος, διὸ καὶ κατήργησε τὰς δημογεροντίας. Ἐὰν εἶχε ζήσει τὴν Ἐπανάστασιν καὶ διέθετε τὴν ἰκανότητα νὰ προσχωρήσῃ εἰς ἰσόμετρον κατανομήν τῶν οἰκονομικῶν βαρῶν, ἐκφράζων οὕτω τὸ βαθύτερον πνεῦμα τῆς ἐλληνικῆς κοινότητος, τὴν ἀδελφότητα, θὰ εἶχεν ἀποφύγει νὰ καταστῇ ἰδανικὸς αὐτόχειρ ἐφ' ὅσον μάλιστα συνειδητῶς ἠναντιοῦτο πρὸς πᾶσαν προβολὴν τοῦ ἀχαλινώτου συμφέροντος τοῦ ἰδιώτου, τὸν ἀστικὸν δηλαδὴ ματεριαλισμὸν τῶν λαῶν τῆς Δύσεως (6).

Ἐὰν ὁ Καποδίστριας εἶχεν ἐντονωτέρας ἐλληνικὰς καὶ ἀνατολικὰς ἐμπειρίας, θὰ εἶχε κατανοήσει τὴν διάφορον πνευματικὴν φυσιογνωμίαν τῶν λαῶν

3. Γ. Δασκαλάκη, *Συνταγματικὴ Ἱστορία*, Ἀθῆναι, 1947², σελ. 37.

4. Δ. Τσάκωνα, *ἐνθ' ἄνωκ.*, σελ. 106.

5. Γ. Σκληροῦ, *Σύγχρονα προβλήματα τοῦ Ἑλληνισμοῦ*, Ἀθῆναι, 1970, σελ. 131.

6. Δ. Τσάκωνα, *ἐνθ' ἄνωκ.*, σελ. 107.

Ούτοι, υπό καθεστώς πολιτικής αβεβαιότητας και ανασφάλειας εξηγγέλθη ὁ φιλελληνισμὸς καὶ ἡ ἀρχαιολατρία τῶν μεγάλων ἀπροστατίδων δυνάμεων, αἱ ὁποῖαι θὰ διησφάλιζον τὴν ἐθνικὴν ἀκεραιότητα τῆς χώρας. Ἐπὶ τῆς ιδέας αὐτῆς ἐστηρίχθησαν ἡ πολιτικὴ καὶ οἰκονομικὴ ἡγεσία τοῦ τόπου, ὡς καὶ αἱ ἐλπίδες ἢ παραισθήσεις διὰ τὸ μέλλον τῆς φυλῆς τὸ ἐξαρτώμενον ἐκ τῆς «ἐνό- πλου ἐπαιτείας», βάσει ἀπροσφόρων δανείων καὶ ἀντιστοιχῶν πτωχεύσεων.

Δὲν στερεῖται σημασίας, ὅτι μὲ τὴν ἄλωσιν τῆς Κωνσταντινουπόλεως (1453) καὶ τὸν θάνατον τοῦ Κωνσταντίνου Παλαιολόγου ὁ θεσμὸς τῆς βασι- λείας «εἰτάφη» μαζὶ τοῦ, διατηρήθη δὲ κατὰ τὴν τουρκοκρατίαν ὡς μῦθος, τοῦ «μαρμαρωμένου βασιλιᾶ», ὁ ὁποῖος ἐπέπρωτο νὰ ἀναστηθῆ μὲ τὴν ἐθνικὴν ἀποκατάστασιν. Παρὰ ταῦτα, οἱ ἀπόγονοι «βυζαντινῶν βασιλικῶν οἰκων» —καὶ ἐὰν ὑπῆρχον— οὐδένα ἐπαιξάν ρόλον, εἴτε κατὰ τὴν τουρκοκρατίαν εἴτε κατὰ τὴν Ἐπανάστασιν, ἡ ὁποία ἐπραγματοποιήθη ὑπὸ τοῦ ἑλληνικοῦ λαοῦ καὶ τῆς ἡγεσίας του, ὡς εἶχε διαμορφωθῆ ἀνεξάρτητος τῆς βασιλικῆς παραδόσεως» (9).

Ἐνταῦθα πρέπει νὰ σημειωθῆ ὅτι ἡ Δύσις, ἐνῶ εἶχεν ἀναπτύξει μέσῳ τῶν φιλελευθέρων κύκλων τῆς σπουδαίαν φιλελληνικὴν κίνησιν, οὐδέποτε διέκειτο εὐμενῶς πρὸς τὸ Βυζάντιον, τὸ ὁποῖον εἶχε λόγῳ τοῦ σχίσματος ἀμυ- ρωθῆ ἐκ τῆς πολεμικῆς τῆς Καθολικῆς Ἐκκλησίας. Συνεπῶς, διὰ τοῦ ἀπο- κλεισμοῦ «βυζαντινοῦ βασιλικοῦ οἴκου» ἡ δυτικὴ πολιτικὴ ἀπέβλεπεν εἰς τὸ νὰ μὴ ἐπιδιωχθῆ ἡ ἐθνικὴ ἐνότης δι' ὑπερφιάλων βλέψεων τῆς Ἑλλάδος τει- νουσῶν εἰς ἀναστάσασιν τοῦ ἀνατολικοῦ βυζαντινοῦ κράτους. Ἀντιθέτως, βασιλεὺς δυτικοευρωπαϊκῆς προελεύσεως θὰ ἐξησφάλιζε τὴν ἐθνικὴν ἐνότητα εἰς τὰ πλαίσια μετριοπαθοῦς δημοκρατίας καὶ θὰ εὕρισκετο περισσώτερον ὑπὸ τὸν ἑλεγχον τῆς δυτικῆς πολιτικῆς. Ὁ βασιλεὺς οὗτος ὄφειλε νὰ κυβερ- νήσῃ «ἐλέφ λαοῦ», ἐφ' ὅσον ὡς ξένος θὰ ἀπέιχεν κατὰ τεκμήριον ἐξ ἴσου ὄλων τῶν ἀντιμαχομένων κομμάτων, ἐνῶ εἰς βυζαντινὸς βασιλεὺς παρεῖχεν ὑπο- ψίας ὅτι θὰ ἐκυβέρνα «ἐλέφ θεοῦ». Διὰ τοῦτο καὶ ὁ ρόλος τῆς ἑλληνικῆς βασι- λείας ἦτο νὰ ἐξισορροπῆ τὰς ἀντιθέσεις τῶν προστατίδων δυνάμεων εἰς τὸν χῶρον τοῦ Αἰγαίου, χωρὶς νὰ προκαλῆ ὑπερθέρμανσιν τῶν διπλωματικῶν, πρᾶγμα- σεων μὲ τὰ ἄλλα κράτη ἐξ «ὑπερβολικῶν» ἐθνικῶν διεκδικήσεων, πρᾶγμα- εἰς τὸ ὁποῖον ἠδύνατο νὰ ὀδηγήσῃ ὁ πολυκομματισμὸς τοῦ δημοκρατικοῦ ρυ- τεύματος. Ὅσακις ἢ κυρία αὐτῆ ἀποστολῆ τοῦ στέμματος (δημοκρατικὴ ρυ- θμιστικὴ λειτουργία) ἔπαυε λειτουργοῦσα, διότι ὑπέκυπτεν εἰς ἴδια συμφέ- ροντα, οἱ βασιλεῖς ἠκολούθουν τὴν ὁδὸν τῆς ἐξορίας. Ἐὰν τοιοῦτος ρόλος εἶχε διαγραφῆ ὑπὸ τῶν προστατίδων δυνάμεων διὰ τὸν θρόνον τῆς Ἑλλάδος, τοῦτο δὲν σημαίνει ὅτι καὶ ἐτηρήθη ὑπὸ τῶν ἐκάστοτε βασιλέων. Μὲ μοναδικὴν ἐξαι-

9. Α. Π. Χριστοφιλοπούλου, *Λόγιον καὶ Ἱστορία*, Ἀθῆναι, 1973, σελ. 329. Γ. Δα- σκαλάκη, *Μαθήματα Συνταγματικοῦ Δικαίου*, Ἀθῆναι, 1971, τόμος Ι, σελ. 200.

ρουν τὸν Γεώργιον Α', πάντες παρενέβαινον διὰ τῶν συμβούλων των εἰς τὴν πολιτικὴν ζωὴν, παραβιάζοντες τὴν λαϊκὴν θέλησιν.

3. Ὀθων.

Ἰπ' αὐτάς τὰς συνθήκας ἐξελέγη ὑπὸ τῶν προστατίδων δυνάμεων πρῶτος βασιλεὺς ὁ Ἀλφρέδος· τούτου μὴ ἀποδεχθέντος τὸν ἑλληνικὸν θρόνον, ἐκλήθη νὰ βασιλεύσῃ ὁ Βαυαρὸς πρίγκιψ Ὀθων⁽¹⁰⁾, ἐνῶ αἱ προστατίδες δυνάμεις ἠγγυήθησαν τὴν ἑλληνικὴν ἀνεξαρτησίαν. Ὁ Ὀθων ἀπεβιβάσθη εἰς τὸ ἑλληνικὸν ἔδαφος συνοδευόμενος ὑπὸ 4.000 Βαυαρῶν στρατιωτῶν. Κατὰ τὰ δύο πρῶτα ἔτη οὐσιαστικῶς ἐβασίλευσεν ὁ κόμης Ἀρμανσμπεργκ, ἡ ἰσχυροδύο φησιγνωμία τῆς τριμελοῦς ἀντιβασιλείας, σχεδὸν ἀπολυταρχικῶς. Μετὰ τὴν ἐνηλικίωσίν του ὁ νεαρὸς βασιλεὺς ἀπέδεχθη αὐτὴν τὴν μορφήν διακυβερνήσεως, μηδὲν δὲ δικαιοῦσας τὰς προσδοκίας τοῦ λαοῦ διὰ δημοκρατικὴν διακυβέρνησιν. Ἐσχηματίσθη ἔθνη ἡ ἀντίληψις ὅτι ἐκυβέρνηα ἐν τῇ κλασικῇ χώρᾳ τῆς ἐλευθερίας ὡς αὐτοκράτωρ⁽¹¹⁾ θεωρῶν τὸν λαὸν ὅτι εὐρίσκεται εἰς νηπιακὴν ἡλικίαν⁽¹²⁾.

Ὁ νεαρὸς βασιλεὺς ὑπερέβη τὴν δεσποτικὴν παράδοσιν τοῦ Καποδίστρια, ἐφ' ὅσον μετὰ τὴν ἐνηλικίωσίν του ἔσπευσε, κατὰ τὸ καισαροπαπικὸν πρότυπον, νὰ ἀναγορευθῆ ἀρχηγὸς καὶ τῆς Ἐκκλησίας, εἰς αὐτὸν δὲ ὄφειλον νὰ ὁμώσουν πίστιν καὶ οἱ ἐπίσκοποι.

Ἡ σχηματιζομένη ὅμως νεοαστικὴ τάξις, ἀνήσυχος καὶ ἐμπλεὺς φαντασιώσεων, κατόπιν ἐνεαετοῦς πολέμου διὰ τὴν ἐλευθερίαν τῆς, κατέστη ἀδύνατον νὰ συμφιλιωθῆ καὶ μετὰ αὐτὴν τὴν μορφήν ἀπολυταρχικῆς ἐξουσίας. Παρακινήθησιν καὶ ὑπὸ ξένων διπλωματῶν ἤξιώσε συνταγματικὴν μεταρρύθμισιν, καίτοι ὀλίγοι ἠδύνατο νὰ ἐξηγήσουν εἰς τὸν λαὸν εἰς τί συνίσταντο τὰ πλεονεκτήματα τοῦ μαγικοῦ αὐτοῦ πολιτεύματος⁽¹³⁾.

Ἡ ἔλλειψις ἐλευθερίας εἰς ἐποχὴν κατὰ τὴν ὁποίαν εἰς ὅλον τὸν κόσμον ἠκμαζεν ὁ φιλελευθερισμός, ἡ κατάληψις τῶν σπουδαιότερων κρατικῶν θέσεων ὑπὸ Βαυαρῶν, ἡ παρουσία βαυαρικῶν στρατευμάτων, ἡ ἀποτυχία τῆς οἰκονομικῆς πολιτικῆς, ἰδίᾳ ἡ ἄσκοπος διάθεσις τοῦ δανείου τῶν 60 ἑκατομμυρίων, τὸ ὅποσον εἶχεν ἐπιτύχει ὁ Ὀθων, τέλος δὲ ἡ ἔστω καὶ ἐξ ἀρίστης προθέσεως

10. Daskalakis G., *Die Verfassungsentwicklung Griechenlands*, εἰς *Jahrbuch des Öffentlichen Rechts der Gegenwart* (24), Tübingen, 1937, σελ. 281 - 290· Bower and G. Bolitho, *Otho I King of Greece. A Biography*, London, 1939· The Wiedemann, *Über die Wahl des Prinzen Otto von Bayern zum König von Griechenland*, Nürnberg, 1832.

11. Klüber, *Pragmatische Geschichte*, σελ. 521.

12. Ζ. Μευνώ, *Οἱ πολιτικὲς δυνάμεις στὴν Ἑλλάδα*, σελ. 35.

13. Γ. Ἀσπρέζ, *Πολιτικὴ Ἱστορία τῆς νεωτέρας Ἑλλάδος*, τόμος Ι, Ἀθήναι (ἄ.ἔ.), σελ. 145.

ανάμειξις τοῦ βασιλέως εἰς τὴν διοίκησιν καὶ πᾶσαν, ἀκόμη καὶ ἀσήμαντον, λεπτομέρειαν τῶν κυβερνητικῶν ἐνεργειῶν ἤγαγον εἰς ἐξέγερσιν, διὰ τῆς ὁποίας ὁ λαός, ὁ στρατός καὶ τὸ Συμβούλιον τῆς Ἐπικρατείας (*) ἐπέβαλον τὴν ἐγκαθίδρυσιν τοῦ Συντάγματος (14).

Ἡ ἐπανάστασις τοῦ 1843 ὀφείλεται εἰς τὴν γεφύρωσιν τοῦ ἀγγλικοῦ κόμματος μετὰ τὸ ρωσικόν (15), εἰς τὴν μὴ ἱκανοποίησιν τῶν πολιτικῶν αἰτημάτων τῆς ἀστικῆς τάξεως· σκοπὸς τῆς ὑπῆρξεν ἡ μεταβολὴ τῆς ἀπολυταρχίας εἰς συνταγματικὴν μοναρχίαν. Ἐκτοτε ὁ βασιλεὺς δὲν βασιλεύει ἐλέω Θεοῦ, ἀλλὰ «μετὰ τὴν συγκατάθεσιν τοῦ λαοῦ». Κοινωνιολογικῶς ἡ ἐπανάστασις αὕτη ἦτο καθαρῶς ἀστική. Δὲν ἐστρέφετο κατὰ τοῦ βασιλικοῦ θεσμοῦ, ἀλλὰ κατὰ τῆς ἀπολυταρχίας. Μετὰ τὴν θέσπισιν τοῦ Συντάγματος κατηγορήθη ὁ βασιλεὺς ὅτι ἀποφεύγει τὴν ἐφαρμογὴν τῶν διατάξεών του καὶ ὅτι ἐπηρεάζει τὰς ἐκλογικὰς ἀναμετρήσεις. Ὑπ' αὐτὰς τὰς συνθήκας ἐξεδηλώθη δευτέρα ἐπανάστασις, ἡ ὁποία ὑπεχρέωσε τὸν Ὀθωνά να ἐγκαταλείψῃ τὴν χώραν (16).

Ὁ Ὀθων ἐξ ἀπόψεως πολιτικῆς ἱστορίας ἀντιπροσωπεύει τὴν τρίτην —κατ' ἐξοχὴν οὐτοπιστικὴν— φάσιν τῆς μεγάλης Ἰδέας. Πρώτη φάσις τῆς ὑπῆρξε τὸ αἶτημα συγκροτήσεως διαδικῆς ἐλληνορωμανικῆς αὐτοκρατορίας, μετὰ πρῶτεύουσαν τὴν Κωνσταντινούπολιν· ἡ δευτέρα φάσις τῆς συνεδουάσθη μετὰ τὸ αἶτημα τῆς παμβαλκανικῆς δημοκρατίας, τὴν ὁποίαν προέβαλεν ἡ ἐν Ρουμανίᾳ ἐπανάστασις τῆς Φιλικῆς Ἐταιρείας· τρίτη δὲ ὅπως νέα φάσις ἐθεωρήθη ἡ σκέψις τοῦ ρομαντικοῦ βασιλέως Ὀθωνος νὰ ἀναμετρηθῇ στρατιωτικῶς μετὰ τὴν ὀθωμανικὴν αὐτοκρατορίαν (17). Ἐπὶ μακρὸν ἡ Ρωσία ἐνίσχυε τὰς ρομαντικὰς καὶ ριψοκινδύνους προθέσεις του, ἐνῶ ἡ Ἀγγλία ἠκολούθει πολιτικὴν κατευνασμόν.

Ὁ Ὀθων ὠνευρεῖτο πολιτικῶς τὴν ἀνασύστασιν τῆς βυζαντινῆς αὐτοκρατορίας, μετὰ πρῶτεύουσαν τὴν Κωνσταντινούπολιν καὶ μετὰ μᾶλλον ἀκαθόριστα γεωγραφικὰ σύνορα. Ἡ σαφῶς ἀντιρωμανικὴ αὕτη θέσις ἠρέθιζε τὰς ὀθωμανικὰς δυνάμεις, ὥθει δὲ τὴν Μεγάλῃν Βρετανίαν εἰς ἀσκήσιν πολιτικῆς κατευνασμοῦ μεταξὺ Ἀθηνῶν καὶ Κωνσταντινουπόλεως. Στρατιωτικὴν ἐπίσης ἐκφρασὴν τῆς μεγάλης Ἰδέας ἐπέζητει καὶ ὁ Ἰ. Κωλέττης, ἀρχηγὸς τοῦ γαλλικοῦ κόμματος, τοῦ ὁποίου ἡ πολιτικὴ διέφερον ἐκείνης τοῦ Ὀθωνος κατὰ τὸ ὅτι εἶχεν ἐπίδρασιν τοῦ Ρήγα, δραματιζόμενος συμμετοχὴν καὶ ἄλλων βαλκανικῶν λαῶν εἰς αὐτὴν τὴν συγκρούσιν μετὰ τὴν ὀθωμανικὴν αὐτοκρατορίαν.

(*) Προκήρυξις τῆς 3ης Σεπτεμβρίου 1843.

14. Γ. Δασκαλάκη, *Ἑλληνικὴ Συνταγματικὴ Ἱστορία*, Ἀθῆναι, 1947, σελ. 48.

15. Π. Καρολίδου, *Σύγχρονος Ἱστορία τῶν Ἑλλήνων καὶ τῶν λοιπῶν λαῶν τῆς*

Ἀνατολῆς ἀπὸ τοῦ 1821 μέχρι τοῦ 1921, Ἀθῆναι, 1922, τόμος II, σελ. 428 κ.ε.

16. Γ. Σκληροῦ, *ἐνθ' ἀνωτ.*, σελ. 139 κ.ε. καὶ Δ. Τσάκωνα, *Κοινωνιολογία τοῦ*

νεοελληνικοῦ πνεύματος, Ἀθῆναι, 1969, σελ. 108.

17. Δ. Τσάκωνα, *Εἰσαγωγή εἰς τὸν νέον Ἑλληνισμόν*, Ἀθῆναι, 1971, σελ. 47.

4. Τὰ πρῶτα πολιτικά κόμματα.

Ὁ νεοελληνικὸς ἐθνισμὸς, ὡς προακτικὸς, δὲν ἐπεζήτησε νὰ κατακτήσῃ ξένους λαοὺς καὶ ἰδίως ξένας ἀγοράς. Καὶ ὅταν ἀκόμη ἐξεφράζετο μὲ τὸ αἴτημα τῆς μεγάλης Ἰδέας, ὑπῆρξεν ἀλυτρωτικὸν κίνημα, αἴτημα ἀπελευθερώσεως ὑποδούλων ἀδελφῶν (irredenta).

Αἱ ἐθνικιστικαὶ ἢ ἐθνιστικαὶ τάσεις ἀντικατοπτρίζονται ἐναργέστερον εἰς τὰς πολιτικὰς σκοποθεσίας τῶν πρῶτων κομμάτων, τὰ ὅποια ἐσχηματίσθησαν μετὰ τὴν συγκρότησιν τοῦ ἐλευθεροῦ κράτους—ἔφερον τὸ ὄνομα τῶν τριῶν προστατίδων δυνάμεων τῆς Ἑλλάδος (ἀγγλικόν, γαλλικόν, ρωσικόν) (17α).

Βάσιν τοῦ ἀγγλικοῦ κόμματος ἀπετέλεσαν οἱ κοσμοπολιτικῶς προσανατολισμένοι νησιῶται, οἱ ὅποιοι ἐπεδίωκαν νὰ συγκροτήσουν κεντρικὴν κυβερνησιν καὶ ἐνιαῖον ἐλληνικὸν κράτος μὲ φιλελευθέραν ἀστικὴν ἰδεολογίαν καὶ δημοκρατικὸν πολιτεύμα. Οἱ ὁπαδοὶ τοῦ ἐν λόγῳ «εὐρωπαϊζόντος» κόμματος δὲν εἶχον τάσεις ἀπομονωτικὰς· ἐπεζήτησαν μάλιστα ἐσωτερικὴν τάξιν διὰ συνταγματικῶν εὐρωπαϊκῶν μεθόδων, διό καὶ εἶχον τὴν ἐκτίμησιν τῆς εὐρωπαϊκῆς κοινῆς γνώμης καὶ ἰδίᾳ τῆς Ἀγγλίας, κλασσικῆς χώρας τῶν συνταγματικῶν καὶ πολιτικῶν ἐλευθεριῶν (18). Οἱ κάτοικοι τῶν νήσων ἀπέβησαν σὺν τῷ χρόνῳ ἀντιπροσωπευτικοὶ φορεῖς τῆς ἀστικοφιλευθερᾶς ἰδεολογίας, ἠξίωσαν Σύνταγμα κατὰ τὸ ἀγγλοσαξονικὸν πρότυπον καὶ κοινωνικὴν ἀνασύνταξιν δυτικοευρωπαϊκοῦ τύπου. Ἐκ τῆς Ἀγγλίας ἀνέμενον πάντοτε εὐνοίαν καὶ συμπαραστάσιν διὰ τὴν ἀνάπτυξιν τῆς χώρας. Οὕτω ἐξηγεῖται καὶ ἡ ἀντιθεσίς τῶν πρὸς τὴν πολιτικὴν τοῦ Καποδίστρια καὶ τοῦ Ὀθωνος (19). Τὸ ἀγγλικὸν κόμμα κατενόει τὴν ἀπειλητικὴν δύναμιν τῆς ὀθωμανικῆς αὐτοκρατορίας, ἐπιζητοῦν μετ' αὐτῆς συνεννόησιν καὶ ἔχι πόλεμον. Φυσικὸν ἦτο τὰ πεπαιδευμένα στοιχεῖα τοῦ ἐξωτερικοῦ νὰ τρέφουν συμπάθειαν πρὸς τὸ ἀγγλικὸν κόμμα καὶ εὐλόγως οἱ ὀλιγάριθμοι Φαναριῶται πολιτικοί, οἱ ὅποιοι κατέφθασαν εἰς τὴν ἀγωνιζομένην Ἑλλάδα, ἠγήθησαν, λόγῳ ὑψηλῆς διπλωματικῆς καὶ πολιτικῆς παιδείσεως (Α. Μαυροκορδάτος, Νέγρης κ.ά.), τοῦ κόμματος αὐτοῦ. Τὸ ἀγγλικὸν κόμμα, πέραν τοῦ ὅτι κατεπολέμησε τὰ καθ' οἷονδῆποτε τρόπον προβαλλόμενα δεσποτικά συστήματα, ἐπέτυχε, χάρις εἰς τὴν ἐνίσχυσιν καὶ συμμαχίαν τῆς Ρούμελης, νίκην ἐπὶ τοῦ ρωσικοῦ κόμματος τῶν Πελοποννησίων. Διὰ ἐφοπλιστῶν καὶ μεγαλεμπόρων ἐπλασιεῖσθη ἡ πολιτικὴ ἡγεσία τῶν νήσων, ἐνῶ οἱ πλοίαρχοι ὑπῆρξαν οἱ πολεμικοὶ ἀρχηγοὶ τοῦ στόλου καὶ οἱ ναῦται προήρχοντο ἐκ τοῦ λαοῦ.

17α. Πλεῖστον πρβλ. εἰς Χ. Κοριζῆ, *Ἡ πολιτικὴ ζωὴ εἰς τὴν Ἑλλάδα 1821-1910*, Ἀθῆναι, 1974, σελ. 44 κ.έ.

18. Γ. Σκληροῦ, *ἐνθ' ἄνωτ.*, σελ. 102.

19. Δ. Τσάκωνα, *Προβλήματα Ἑλληνικότητος*, σελ. 84.

Ὁ Μοριάς, χώρος κατ' ἐξοχήν γεωργικὸς συγκρινόμενος πρὸς τὰς νήσους καὶ τὴν Ρούμελην, ἐτέθη ὑπὸ τὴν ἐπὶ φρεῖαν τῶν μεγάλων γεωκτημόνων (ἡγήετις τάξις) καὶ τῆς πολυπληθοῦς τάξεως τῶν μεσαίων καὶ μικρῶν καλλιερρητῶν (λαός). Ὁ γεωργικὸς του περιγυρὸς προσδιώρισε τὴν συντηρητικὴν ἀστικὴν ψυχολογίαν τῶν κοινωνικῶν σχηματισμῶν του. Τούτους διεῖπον ἐπίσης αἱ ἀποκεντρωτικαὶ τάσεις τῶν ἐντοπιῶν πανισχύρων κοτζαμπάσηδων, οἱ ὅποιοι ἐπεκινῶνουν οἰανεὶ ἀνεξάρτητοι χωροδеспόται μετὰ τὴν κεντρικὴν ὀθωμανικὴν διοικήσιν τῆς Τριπόλεως⁽²⁰⁾. Κοινὸς παρονημαστὴς τῶν κοτζαμπάσηδων τοῦ Μοριά ἦτο ὅτι ἀπέφευγον νὰ ἀναμιχθοῦν εἰς τὰ ἐσωτερικὰ τῶν νήσων καὶ τῆς Ἑλλάδος, προκειμένου νὰ ἐπιβάλουν πολιτικὴν μὴ ἀναμίξεω τῶν λοιπῶν Ἑλλήνων ἐπὶ τοῦ Μοριά. Συντηρητικὴ καὶ τοπικιστικὴ ἢ ἰδιοσυγκρασία τῶν ἐδυστρόπει ἐπὶ τὴν κεντρικὴν συνταγματικὴν κυβέρνησιν. Ἀπώτερος σκοπὸς τῶν ἦτο ἡ καθιέρωσις ἰσχυρῆς μοναρχίας, ἢ ὅποια θὰ ἐσέβητο τὰς τοπικιστικὰς, ἀποκεντρωτικὰς τάσεις. Συνέπεια συντηρητισμοῦ ὑπῆρξεν ἡ ἀφοσίωσις τῶν πρὸς τὴν ὀρθοδοξίαν. Οὕτω δὲ προσεχώρησαν ἐξ ἀπόψεως ἐξωτερικῆς πολιτικῆς πρὸς τὴν τσαρικὴν Ρωσίαν, προστάτιδα δύναμιν τῶν ὀρθοδόξων ραγιαδῶν τῆς τουρκοκρατίας, καὶ ἱδρυσαν τὸ ρωσικὸν κόμμα. Ἡ Αὐστρία καὶ ἡ Ρωσία, ὡς αἱ πλέον συντηρητικαὶ δυνάμεις τῆς Εὐρώπης, θὰ προσδιώριζον περισσώτερον τὸ πολιτικὸν μέλλον τῆς Πελοποννήσου. Ὁρθῶς παρατηρεῖ ὁ Γ. Σκληρός, ὅτι ὡς τὸ νησιωτικὸν ἐμπορικὸν κόμμα φυσικῶς τῷ λόγῳ ἐκλίνετο πρὸς τὴν Ἀγγλίαν, οὕτω καὶ τὸ μωραϊτικὸν ἀγροτικὸν κόμμα ἐκλίνετο εἰς τὴν Ρωσίαν, διότι αἱ συντηρητικαὶ μοναρχικαὶ τάσεις του ἀνταπεκρίνοντο καλύτερον εἰς τὸ μοναρχικόν, θρησκευτικόν μεγαλεῖον τῆς Ρωσίας⁽²¹⁾. Αἱ πατριμοναλιστικαὶ, κοινοβιακαὶ ἀντιλήψεις τῶν ἡσύχων χωρικῶν τοῦ Μοριά ὑπετάγησαν τελικῶς εἰς τοὺς ὀπλαρχηγούς ὑπὸ τὸν Θ. Κολοκοτρώνην, ὁ ὅποιος ὡς ἀρχηγὸς τοῦ ὀρθοδόξου κόμματος ὑπεστήριξε τὰς μοναρχικὰς ἀντιλήψεις, ἀντιτερωσικῶς εἰς τὸν Μαυροκορδάτον⁽²²⁾ καὶ ἐνισχύσας ἐνθέρμως τὴν πεφωτισμένην δεσποτεῖαν τοῦ Καποδίστρια, χλιαρῶς δὲ τὰς δεσποτικὰς ἰδέας τοῦ Ὀθωνος.

Ἡ Ρούμελη, χώρα κατ' ἐξοχήν ὄρεινὴ καὶ ἀπρόσφορος διὰ τὴν γεωργίαν, τὸ ἐμπόριον καὶ ἄλλας βιοτεχνικὰς ἐργασίας, ἐφημιζετο ἀπὸ τῆς ἀρχαιότητος διὰ τὸν ἀτίθασον καὶ ἀτομικιστικὸν χαρακτῆρα τῶν κατοίκων τῆς, οἱ ὅποιοι ὑπῆρξαν οἱ πλέον σκληροτράχηλοι πολεμισταί. Τὰ ἐγκατασταθέντα ὑπὸ τῶν ὀθωμανῶν 17 ἀρματολίκια κατέστησαν πόλοι ἑλξεως διὰ τοὺς ἐπαγγελματίας αὐτοὺς τοῦ πολέμου, ἢ δὲ κατοχὴ τῶν ἐνεκαίνιασε τὴν ἐπαμφοτερίζουσαν πολιτικὴν τῶν κοινωνικῶς ἀκαθορίστων παλληκαριῶν τῆς Ρούμελης, τὰ ὅποια συνεκρότησαν τὸ γαλλικὸν κόμμα ὑπὸ τὸν Ἰ. Κωλέττην. Τὸ κόμμα αὐτό,

20. Γ. Σκληροῦ, *ἐνθ' ἀνωτ.*, σελ. 103.

21. *ἐνθ' ἀνωτ.*, σελ. 104.

22. Α. Π. Χριστοφιλοπούλου, *Δίκαιον καὶ Ἱστορία*, Ἀθήναι, 1973, σελ. 325.

χωρίς να αποβλέπη εις τὴν ἐσωτερικὴν διοργάνωσιν, κατέστη—μὲ τὴν περιώ-
 νυμον ἀγόρευσιν τοῦ Κωλέττη εἰς τὴν Βουλὴν τὸ 1844— τὸ συλλαβὸν τὴν με-
 γάλην Ἰδέαν ὑπὸ τὴν ἔννοιαν τῆς στρατιωτικῆς ἀναμετρήσεως μὲ τὴν ὀθωμα-
 νικὴν αὐτοκρατορίαν.

Οὗτος ἤξιωσε διὰ μίαν ἀκόμη φορὰν τὴν ἀπελευθέρωσιν ὄλων τῶν Ἑλ-
 λήνων, διὰ νὰ καταστῇ ἰσχυρὰ ἡ Ἑλλάς καὶ νὰ ἀπωθήσῃ τὴν αὐξανομένην
 ἀγγλικὴν ἐπιρροήν. Ἡ Ἀγγλία, κατέχουσα ἀκόμη τὴν Ἑπτάνησον καὶ ἐπι-
 θυμοῦσα λόγῳ τῆς ρωσικῆς ἀπειλῆς νὰ παρεμποδίσῃ ἐξασθένησιν τῆς ὀθωμα-
 νικῆς αὐτοκρατορίας, ἐστάθη διὰ τὸν Κωλέττην καὶ τὸ κόμμα του ὁ κυριώ-
 τερος ἀντίπαλος (23). Ἡ ἀγγλο - γαλλικὴ ἀντίθεσις εἰς τὴν Μεσόγειον ἤρχισεν
 ἀμέσως ἐμφανιζομένη καὶ εἰς τὴν ἐσωτερικὴν πολιτικὴν τῆς Ἑλλάδος. Ἐφ'
 ὅσον ἡ μεγάλη Ἰδέα ἤξιωσε τὴν ἀπελευθέρωσιν τῶν ὑποδούλων ἀκόμη Ἑλλή-
 νων, ἐστερεῖτο ἱμπεριαλιστικῷ χαρακτῆρος. Ὁ Κωλέττης, ὁ ὁποῖος κοινω-
 νικῶς ἐξέφραζε τὸν πένητα λαὸν καὶ τοὺς μικροαστοὺς (ἤξιωσε διανομὴν τῆς
 γῆς εἰς τοὺς ἀγρότας καὶ δραστηκὴν μείωσιν τῆς δεκάτης), εἶχεν ἀσπασθῆ
 τὰς ἰδέας τοῦ Ρήγγα καὶ ἐπίστευεν ὅτι ἦτο δυνατὴ ἡ πραγματοποιήσις τῆς
 μεγάλης Ἰδέας, ἔστω καὶ μὲ στρατιωτικὴν ἀναμέτρησιν πρὸς τὴν ὀθωμανικὴν
 αὐτοκρατορίαν. Ἐξεπροσώπει τὴν Γαλλίαν ὄχι τῆς παλινορθώσεως, ἀλλὰ τὴν
 ρομαντικὴν, τοῦ ἀνικανοποίητου λαοῦ (24). Τὸ ἀγγλικὸν κόμμα, ἐξ ἄλλου,
 ὑπὸ τὴν ἡγεσίαν τοῦ Φαναριώτου Ἀλεξάνδρου Μαυροκορδάτου, ἤξιωσε τὸ
 τέλος τῆς ἀντιοθωμανικῆς πολιτικῆς. Ἡ Ἑλλάς ἔπρεπε νὰ ἀρκεσθῇ εἰς τὴν
 ἐσωτερικὴν τῆς ἀνασυγκρότησιν καὶ ἐνδυνάμωσιν. Τέλος, τὸ ρωσικὸν κόμμα
 ἔτρεφε τὴν ἐλπίδα ἀποφασιστικῆς παρεμβάσεως τῆς προστάτιδος του δυνά-
 μεως. Ἡ ἑλληνικὴ πλειοψηφία εἶχε συνταχθῆ μὲ τὸν Κωλέττην, ὁ ὁποῖος
 ἀργότερον, κατόπιν γαλλικῆς πιέσεως, ὑπέκυψε καὶ μετέβαλε πολιτικὴν (25).

Στρατιωτικὸς ψευδορρομαντισμὸς ἀτάκτων ἐπεζήτηει τὴν ταύτισιν τῶν
 συνόρων τοῦ ἑλληνικοῦ κράτους (τὸ ὁποῖον ἀπετελεῖτο τότε μόνον ἀπὸ τὴν
 Ρούμελην καὶ τὸν Μορέαν) πρὸς ἐκεῖνα τοῦ ἑλληνικοῦ ἔθνους: μέχρι τῆς
 Τραπεζοῦντος καὶ τῆς Καισαρείας. Ὁ Γκιζὸ ἐνίσχυε τοὺς εὐφραντάστους
 ὀραματισμοὺς τοῦ Κωλέττη πρὸς στιγμὴν. Ἀλλ' ὅτε ἐφάνετο ἐπὶ θύραις ἡ
 στρατιωτικὴ ἀναμέτρησις τῆς ὀθωνικῆς «μικρᾶς ἀλλ' ἐντίμου» Ἑλλάδος μὲ
 τὴν ὀθωμανικὴν αὐτοκρατορίαν, ἡ γαλλικὴ πολιτικὴ ὀπισθοχώρει εὐρίσκουσα
 σημεῖον τι ἐξισορροπήσεως μὲ τὴν Μεγάλην Βρετανίαν. Διότι τελικῶς ἀμφό-
 τεραι αἱ μεγάλαι δυτικαὶ δυνάμεις ἐνδιεφέροντο διὰ τὸ δόγμα τῆς ἀκεραιότητος
 τῆς ὀθωμανικῆς αὐτοκρατορίας, τὸ ὁποῖον παρεκώλυε τὴν κἀθοδον τῆς Ρωσίας
 εἰς τὰ ὕδατα τοῦ Αἰγαίου.

23. Δ. Τσάκωνα, *Προβλήματα Ἑλληνικότητος*, σελ. 85.

24. Μισκόφ, *ἔνθ' ἄνωτ.*, σελ. 109.

25. Δ. Τσάκωνα, *ἔνθ' ἄνωτ.*

Τοὺς στρατιωτικοὺς προύχοντας τῆς Ρούμελης (ὄπλαρχηγούς καὶ ἀρχιτολούς), οἱ ὅποιοι συνεκρότουσαν τὴν ἡγήτιδα τάξιν, ἠκολούθουν ἄεργα παλληκάρια ἢ μισθωτοὶ στρατιῶται καὶ γεωργοποιμένες (λαοὶ). Πάντες οὗτοι, ἄγευστοι ἐξωτερικῆς πολιτικῆς, εὐλογον ἤτο νὰ ὑποταγοῦν πολιτικῶς εἰς τὸν Φαναριώτην Μαυροκορδάτον καὶ ἀργότερον εἰς τὸν Ἑπειρώτην Κωλέττην, διὰ νὰ ὀδηγηθοῦν εἰς συμμαχίαν μετὰ τοὺς νησιώτας καὶ νὰ ἐξασφαλίσουν οὕτω τὴν πολιτικὴν ἐπιβολὴν τοῦ ἀγγλικοῦ κόμματος ἐπὶ τοῦ ρωσικοῦ.

5. Συνταγματικὴ περίοδος.

Ἡ κοινοβουλευτικὴ περίοδος, τὴν ὁποίαν ἐγκαινιάζει ὁ δανικῆς καταγωγῆς βασιλεὺς Γεώργιος Α', διαρκεῖ περίπου ἡμισίον αἰῶνα (1862 - 1909). Ἡ συνταγματικὴ μοναρχία τῆς ἐποχῆς αὐτῆς ἀναζητεῖ νὰ ἀποκαταστήσῃ εἰς τὴν χώραν τὴν πολιτικὴν δημοκρατίαν καὶ τὴν κοινωνικὴν ἰσσοροπίαν. Κατὰ τὸν Γ. Δασκαλάκην, τὴν περίοδον αὐτὴν χαρακτηρίζει ἡ ἐναρξίς ριζικῆς μεταβολῆς εἰς τὴν κοινωνικὴν καὶ πολιτικὴν ζωὴν τῆς Ἑλλάδος. «Ἡ οικονομικὴ θέσις τῆς χώρας ἐβελτιώθη καὶ ἐπῆγαγε μεταβολὴν τῆς κοινωνικῆς συγκροτήσεώς της. Ἐρχισε δειλῶς ἀναπτυσσομένη ἐκ τῶν ἐμπόρων, μικροβιομηχανῶν καὶ ἐργατῶν ἀστικὴ τάξις. Αἱ παλαιαὶ ἀντιθέσεις μεταξὺ κοτζαμπάσηδων καὶ καπετανέων ἠμβλύθησαν καὶ τέλος ἐξηλείφθησαν ὀλοσχερῶς. Ἀμφότεραι αἱ τάξεις αὐταὶ συνηνώθησαν εἰς τὴν λεγομένην «ὀλιγαρχίαν» καὶ ἐζήτησαν νὰ ἐμποδίσουν τὴν τάξιν τῶν ἀστῶν νὰ ἀποκτήσῃ τὴν ἰδίαν τῆς κυριαρχίαν. Ἀπὸ πολιτικῆς ἀπόψεως, ἠδυνήθη ἡ ὀλιγαρχία αὐτὴ κατ' ἀρχὰς νὰ ἐπιτύχῃ ἐν γενικαῖς γραμμαῖς τοῦτο, καίτοι ἐστερεῖτο κυρίων ζωτικῶν στοιχείων καὶ πρὸ παντὸς ὀργανικοῦ δεσμοῦ πρὸς τὸν λαόν.

Ἐπὶ τοῦ πεδίου τῆς οικονομικῆς ζωῆς δὲν ἠδυνήθη ἡ ὀλιγαρχία νὰ πλάσῃ νέας ἀξίας, ὑπέστη δέ, ὡς ἐκ τῆς ἐλλείψεως οικονομικῆς πρωτοβουλίας καὶ τῆς προκαταλήψεως ἐναντι πάσης ἐμπορικῆς δραστηριότητος, συνεχῆ ὀπισθοδρόμησιν. Κατὰ τὸ πλεῖστον τὰ μέλη τῆς ἱκανοποιοῦντο μετὰ τὴν κατάληψιν δημοσίων θέσεων. Ἡ ὀλιγαρχία ἐξεπρσώπει ὡς ἐθνικὸν ἰδεῶδες τὴν καλουμένην «μεγάλην Ἰδέαν», ἥτοι τὴν συνένωσιν ὅλων τῶν Ἑλλήνων εἰς ἑνιαῖον κράτος, χωρὶς ἐν τούτοις νὰ ἐπιζητῇ τὴν πραγματοποίησιν τοῦ σκοποῦ αὐτοῦ διὰ τῆς αὐξήσεως τῆς κρατικῆς δυνάμεως, ἀλλὰ μόνον διὰ παραστάσεων καὶ παρακλήσεων πρὸς τὰς μεγάλας δυνάμεις» (26).

26. Γ. Δασκαλάκη, Ἑλληνικὴ Συνταγματικὴ Ἱστορία, σελ. 72 - 73. «Αἱ προσπάθειαι αὐταὶ ἀνελήθησαν ὑπὸ τῆς νέας συντηρητικῆς γενεᾶς, ἡ ὁποία δὲν εἶχε λάβει μέρος εἰς τὸν ἀγῶνα τῆς ἑλληνικῆς ἀνεξαρτησίας. Ἡ μεγάλη Ἰδέα ἀντεστάθμισε τρόπον τινὰ τὴν παντελῆ ἀπουσίαν πνευματικῆς καὶ κοινωνικῆς ζωῆς. Μία ρομαντικὴ ἐξωτερικὴ πολιτικὴ,

Ὁ λαὸς ἦτο πτωχὸς καὶ ἐλάχιστα μορφωμένος. Διὰ τοῦτο κατώρθωσεν ἡ ὀλιγαρχία νὰ ρυθμίξῃ μέχρι τοῦ 1909 τὰς πολιτικὰς τύχας τῆς χώρας. Κατὰ τὰς ἀρχὰς τῆς περιόδου τῆς βασιλευομένης δημοκρατίας ὑφίσταντο πέντε κόμματα, τῶν ὁποίων ἡ συγκρότησις δὲν διέφερε τῆς προηγουμένης περιόδου. Ἡγέται τῶν κομμάτων ἦσαν ἀνεξαιρέτως μέλη τῆς ὀλιγαρχίας, τῶν ὁποίων αἱ γνώμαι μὲν διέφερον μεταξύ των. Ὁ λαὸς ἠκολούθει τὸ ἓν ἢ τὸ ἕτερον αἰ γινῶμαι μὲν διέφερον μεταξύ των. Ἐνσάρκωσις τοῦ κόμματος ἦτο ὁ ἀρχηγὸς του, μὲ τὸν θάνατον τοῦ ὁποίου ἐξέλειπε καὶ τὸ κόμμα. Οἱ πέντε ἀρχηγοὶ ἦσαν: Δ. Βούλγαρης, Δεληγιάννης, Θρ. Ζαΐμης, Κουμουνοῦρος καὶ Ροῦφος. Ὑπὸ τὴν μορφήν αὐτὴν ὑφίσταντο τὰ κόμματα αὐτὰ μέχρι τοῦ 1880 φος. Ὑπὸ τὴν μορφήν αὐτὴν ὑφίσταντο τὰ κόμματα αὐτὰ μέχρι τοῦ 1880 φος. Ὑπὸ τὴν μορφήν αὐτὴν ὑφίσταντο τὰ κόμματα αὐτὰ μέχρι τοῦ 1880 φος. Ὑπὸ τὴν μορφήν αὐτὴν ὑφίσταντο τὰ κόμματα αὐτὰ μέχρι τοῦ 1880 φος. Ὑπὸ τὴν μορφήν αὐτὴν ὑφίσταντο τὰ κόμματα αὐτὰ μέχρι τοῦ 1880 φος.

Τὰ τρία προαναφερθέντα κόμματα (ἀγγλικόν, ρωσικόν, γαλλικόν) ἀπέτελεσαν, μετὰ τὸν θάνατον τῶν ἀρχηγῶν των, τὸν πυρῆνα τοῦ κόμματος τοῦ Χαριλάου Τρικούπη, ἐνῶ τὸ τοῦ Δεληγιάννη ἐσχηματίσθη ἐκ τμημάτων ὄλων τῶν κομμάτων. Τὰ κόμματα τοῦ Τρικούπη καὶ τοῦ Δεληγιάννη διετηρήθησαν μέχρι τὸ τέλος τοῦ αἰῶνος περίπου (ὁ Τρικούπης ἀπέθανε τῷ 1896 καὶ ὁ Δεληγιάννης τῷ 1905).

Ὁ Χ. Τρικούπης ἐγεννήθη τὸ 1832. Υἱὸς τοῦ πρωθυπουργοῦ Σπ. Τρικούπη, ἀνῆκεν ἐκ καταγωγῆς εἰς τὴν ὀλιγαρχίαν. Ἡ πολιτικὴ του προσπάθεια, ἐν τούτοις, ἀπετέλεσε τὴν ἀρχὴν συνασπισμοῦ τῶν ἀστῶν ἐναντίον τῆς θείας, ἐν τούτοις, ἀπετέλεσε τὴν ἀρχὴν συνασπισμοῦ τῶν ἀστῶν ἐναντίον τῆς θείας, ἐν τούτοις, ἀπετέλεσε τὴν ἀρχὴν συνασπισμοῦ τῶν ἀστῶν ἐναντίον τῆς θείας. Ὁ Τρικούπης διεξήγαγε τὸν ἀγῶνα του μὲ τὴν βοήθειαν τοῦ Τύπου, δὲν ἐφέεισθη δὲ οὐδὲ τοῦ προσώπου τοῦ βασιλέως, προσάψας (27) εἰς αὐτὸν τὴν εὐθύνην διὰ τὴν κρατοῦσαν πολιτικὴν ἀναρχίαν, καθ' ὅσον οὗτος ἀνέθεσε τὸν σχηματισμὸν κυβερνήσεως οὐχὶ εἰς τὰ κόμματα τῆς πλειοψηφίας, ἀλλ' εἰς τὴν κοινοβουλευτικὴν μειοψηφίαν (28).

Ὁ Χ. Τρικούπης κυβερνᾷ τὴν Ἑλλάδα ἀπὸ τοῦ 1882 μέχρι τοῦ 1895, μὲ μικρὰ διαλείμματα, κατὰ τὰ ὁποῖα ὁ ἀντίπαλός του κρατικὸν μηχανισμὸν βάνει τὴν ἐξουσίαν. Προσπαθεῖ νὰ ἀναμορφώσῃ τὸν κρατικὸν μηχανισμὸν (διοίκησιν, δικαιοσύνην, στρατὸν) καὶ νὰ καταπολεμήσῃ τὴν διαφθοράν, ἢ ὅποια παραμορφώνει τὴν λειτουργίαν τοῦ κοινοβουλευτικοῦ πολιτεύματος. Ἀφιερώνεται, ἐπίσης, εἰς τὴν κατασκευὴν δημοσίων ἔργων, τὰ ὁποῖα καθορίζουν τὸν ἐκσυγχρονισμὸν τῆς οἰκονομικῆς δραστηριότητος. Φιλοδοξία του

ἀγωνιζομένη νὰ στηρίξῃ τὰ ἱστορικὰ δίκαια τῆς Ἑλλάδος, ἐπεζητεῖ τὴν ἐνίσχυσιν τῶν φιλελλήνων τῆς Δύσεως. Τὰ πολιτικὰ κόμματα, ἐστερημένα πολιτικῶν ἰδανικῶν, οὐδὲν σταθερὸν πρόγραμμα εἶχον νὰ ὑποστηρίξουν. Οὕτε αἱ μεσαῖαι καὶ μικροαστικαὶ τάξεις, ἀνοργάνωται ὅπως καὶ οἱ ἐργάται, εἶχον ἀποκτήσει πολιτικὴν συνείδησιν». Δ. Τσάκωνα, *Προβλήματα Ἑλληνικότητος*, σελ. 95 - 96.

27. Εἰς τὸ γνωστὸν ἄρθρον του «Τίς πταίει;».

28. Γ. Δασκαλάκη, ἐνθ' ἄνωτ.

ἀρχικῶς ἐνεφανίσθη ὡς λαϊκὴ ἐπανάστασις. Τὸ δυνατόν ἀνορθωτικὸν ρεῦμα, τὸ ὁποῖον ἐξέφραζε τὴν δυσφορίαν τοῦ ταπεινωμένου ἔθνους, καὶ ἡ προσωπικότης τοῦ πολιτικοῦ ἢ ὅποια τὸ ἐνεσάρκωνεν ἐδημιούργουν τὴν ἐλπίδα ὅτι μετὰ τοῦ "Ἕλληνας θὰ ἐλευθερωτο καὶ ὁ ἄνθρωπος.

Ὁ πόλεμος τοῦ 1912 - 13, ὡς ἐπιτυχία ἢ ὅποια ἠκολούθησε τὴν μεταβολὴν, ἐδημιούργησε τὴν ἐντύπωσιν ὅτι τὸ νέον καθεστῶς διεῖπον μόνον ἀρεταῖ διὰ καὶ ἐλησμονήθησαν πρὸς στιγμὴν αἱ σοβαραὶ ὀργανικαὶ του ἀτέλεια, αἱ ὅποια ὅμως δὲν ἤργησαν νὰ φανοῦν μὲ ὄλας τὼν τὰς συνεπείας.

Ἡ στάσις τοῦ Γουδί ἦτο στρατιωτικὴ, μὲ ἐλατῆρια εὐγενῆ, ἀλλὰ πτωχὰ εἰς δημιουργικὴν πνεύν. Ἦντλει ἐκ τοῦ λαοῦ, ἀλλὰ δὲν εἶχε ρίζας εἰς λαϊκὰς μάζας ὀργανωμένας χάρις εἰς ἓνα κοινὸν σκοπὸν ἢ χάρις εἰς τὴν ὕλικὴν καὶ ἠθικὴν ἐπιβολὴν μιᾶς ἀρχῆς ὑπηρετούσης ἀνώτερον ἰδανικόν. Δὲν εἶχεν ἰδικὴν τῆς ἰδεολογίαν. Παρὰ δὲ τὸν δημοτικισμόν τῆς, μικρὰν συντεχνιακὴν κίνησιν τῆς ἐποχῆς, τοὺς κοινωνιολόγους καὶ τοὺς σοσιαλιστικούς ρομαντισμούς, δὲν ἠδυνήθη νὰ οικειωθῆ οἰανδήποτε ἄλλην ἰδεολογίαν. Διὰ τοῦτο δὲν ἠδυνήθη νὰ διασώσῃ τὸ παρὸν ἐκ τοῦ παρελθόντος, προκειμένου νὰ τροφοδοτήσῃ τὸ μέλλον. Εἰς ὄλας τὰς ἐκφράσεις τῆς δημοσίας ζωῆς, ἀπὸ τῶν ἀνακτόρων μέχρι τοῦ στρατοῦ, ἀπὸ τῆς βουλῆς μέχρι τοῦ σχολείου καὶ τῆς Ἐκκλησίας, ἀφῆκε σῶων καὶ ἄθικτων τὸν παλαιὸν κόσμον, ἀντὶ νὰ γίνῃ τάφος του καὶ συνάμα τὸ λίκνον ἐνὸς νέου κόσμου (34). Δὲν ἐσκέφθη νὰ μορφώσῃ μιᾶν νέαν γενεάν. Προχείρως ὀργανωμένη, μάλιστα δὲ ἐκ τῶν ἄνω, δὲν ἀντελήφθη ποῦ τὴν ὠδήγει τὸ ἔργον τὸ ὅποῖον τόσον αὐθαρημῆτως εἶχεν ἀναλάβει. Δὲν ἦτο ἐπανάστασις, δὲν ἦτο πραξικόπημα, ἦτο στάσις, διαμαρτυρία.

7. Βενιζέλος - Κωνσταντῖνος (Ἐθνικὸς διχασμὸς).

Τελικῶς, ἐπειδὴ οἱ ἀξιωματικοὶ δὲν ἠδυνήθησαν νὰ πραγματοποιήσουν τὸν ἐκσυγχρονισμόν τῆς κοινωνίας, μετεκάλεσαν τὸν Ἐλευθέριον Βενιζέλον (35). Ὁ Βενιζέλος ἐπεχείρησε νὰ ἀνανεώσῃ πνευματικῶς κράτος καὶ κοινωνίαν (36), κατὰ τὴν διακυβέρνησίν του δὲ ἡ πνευματικὴ ζωὴ ἐδέχθη τὴν μεγαλυτέραν ἐπίδρασιν ἐκ τῆς δυτικῆς Εὐρώπης. Ἀπώτερος πολιτικὸς στόχος του ὑπῆρξεν ὁ συγχρονισμὸς τῆς Ἑλλάδος μὲ τὴν δυτικὴν Εὐρώπην. Ἡ πολιτικὴ τῶν

34. Δ. Δακηλίδη, *Πολιτεία καὶ Παιδεία*, Ἀθήναι, 1936, σελ. 26 - 28.

35. H. A. Gibbons, *Vénizelos*, London, 1921· X. S. Combotheca, *La Grèce Venizélique*, Genève, 1921· J. Seligman, *The Victory of Venizelos, A Study of Greek Politics 1910 - 1918*, London, 1920· Θ. Βαζίδη, *Ἐλευθέριος Βενιζέλος*, Ἀθήναι, 1934.

Πρβλ. ἐπίσης Forster, *A short history of Modern Greece, 1821 - 1956*, London, 1960, σελ. 45.

36. Γρ. Δαφνῆ, *Τὰ Ἑλληνικὰ Πολιτικὰ Κόμματα*, Ἀθήναι, 1961, σελ. 110 - 111.

πρώτων ἐτῶν διακυβερνήσεως τοῦ Βενιζέλου ὑπῆρξεν ἐξόχως ἐπιτυχής. Κατὰ τοὺς βαλκανικοὺς πολέμους συνεκρότησεν ἔθνικὸν στρατὸν κατ' οὐσίαν ἀδέσμευτον κοινωνικῶν καὶ κομματικῶν προσδέσεων. Ἡ ἐνότης τοῦ ἔθνους ὡφείλετο κυρίως εἰς τὸ ὅτι κατὰ τὴν ἐν λόγῳ ἐποχὴν ἀνάκτορα καὶ κοινοβουλευτικὴ κυβέρνησις εἶχον τοὺς αὐτοὺς πολιτικοὺς σκοποὺς (37).

Ἡ στροφή τοῦ Βενιζέλου πρὸς τὴν Ἄνταν (38) κατὰ τὰς ἀρχὰς τοῦ πρώτου παγκοσμίου πολέμου ἀπετέλεσε τὴν ἀφορμὴν τοῦ ἔθνικου διχασμοῦ, λόγῳ ἰδία τοῦ προσανατολισμοῦ τοῦ βασιλέως Κωνσταντίνου πρὸς τὰς κεντροευρωπαϊκὰς δυνάμεις. Οὕτω διεσπάσθη ἡ ἐσωπολιτικὴ ἐνότης τῆς Ἑλλάδος καὶ ἀνέκυψαν δύο ἑλληνικὰ κράτη: τῆς Θεσσαλονίκης ὑπὸ τὸν Βενιζέλον καὶ τῶν Ἀθηνῶν ὑπὸ τὸν βασιλέα Κωνσταντῖνον. Ὁ ἔθνικὸς διχασμὸς, τὸν ὁποῖον προεκάλεσαν αἱ μεγάλαι δυνάμεις διὰ νὰ ἐξέλθῃ ἡ χώρα εἰς τὸν πόλεμον, ἀφῆκεν ἐπὶ μακρὸν τὰ ἴχνη του εἰς τὴν πολιτικὴν ζωὴν.

Κατὰ τὴν περίοδον τοῦ ἔθνικου διχασμοῦ καὶ τῆς μικρασιατικῆς ἐκστρατείας (1917 - 1922) ἡ δυναστεία καὶ ὁ ἀντιβενιζελισμὸς ἐνεφανίσθησαν οὐδετεροφίλοι καὶ εἰρηνοφίλοι, αὐτὸ δὲ τὸ ἀντιπολεμικὸν τῶν αἰσθημάτων ὑπῆρξεν ἀφορμὴ διὰ νὰ προσεγγίσουν πρὸς στιγμὴν τοὺς μικροαστοὺς καὶ ἐργαζομένους (καίτοι ἡ ἀντι - ανταντικὴ πολιτικὴ ρεαλιστικῶς μὲν ἐξυπηρετεῖ τὰς κεντρο - εὐρωπαϊκὰς δυνάμεις, ἰδεαλιστικῶς δὲ τὴν πιθανὴν διαδοχὴν τῶν Ὀσμανιδῶν).

Οἱ Ἕλληνες μικροαστοὶ ἔπαυσαν νὰ ἐμπιστεύωνται τοὺς ἀντιβενιζελικούς (Δ. Γούναρης κ.λπ.) ἀφ' ἧς οὗτοι, ἐνῶ ἐκήρυττον εἰρήνην, συνέχισαν τὸν πόλεμον οὕτω πρέπει νὰ ἐρμηνευθῇ ἡ μετὰ τὸ 1922 ἀδυναμία τῶν νὰ καταστατοῦν κόμμα προοδευτικόν. Ἀπὸ τοῦ μετριοπαθοῦς σοσιαλισμοῦ τῶν Δ. Γούναρη καὶ Ἰ. Δραγοῦμη τὸ Λαϊκὸν Κόμμα παρεδόθη εἰς τὸν συντηρητικὸν Παναγιῆν Τσαλδάρην.

Τὸ ὅτι ἡ λαϊκὴ πλειονοψηφία κατεπολέμησε τοὺς φιλελευθέρους (Βενιζέλον) μὲ μοναρχικὰ σύμβολα, αὐτὸ δὲν μειώνει καθόλου τὴν κοινωνικὴν ἀξίαν τοῦ ἐσωτερικοῦ αὐτοῦ πολέμου τῆς παλαιᾶς νοικοκυρικῆς οἰκονομίας πρὸς τὴν τοῦ ἐσωτερικοῦ αὐτοῦ πολέμου τῆς παλαιᾶς νοικοκυρικῆς οἰκονομίας πρὸς τὴν μεγαλοαστικὴν τάξιν τῶν βενιζελικῶν. Ἡ σύγκρουσις τῶν δύο ἀστικῶν μερίδων ἐξειλίχθη εἰς σύγκρουσιν τάξεων, κατὰ τὴν ὁποῖαν τὰ κοινωνικῶς καταπιεζόμενα στρώματα ὑψώσαν τὴν ἀντιβενιζελικὴν σημαίαν ὡς σύμβολον ἀγῶνος κατὰ τῆς οἰκονομικῆς ὀλιγαρχίας.

37. Σ. Μαξίμου, *Κοινοβούλιον ἢ δικτατορία; Θεσσαλονίκη*, 1928, σελ. 15.

38. A. Heisenberg, *Neugriechenland*, Berlin, 1935, σελ. 60. Πρβλ. ἐπίσης E. Adamov, *Die europäischen Mächte und Griechenland während des Weltkrieges*, Dresden, 1932. Forster, *Ἐπ' ἀνωτ.*, σελ. 75. ἐπ. Πρβλ. E. Schramm - von Thadden, *Griechenland und die grossen Mächte (1913 bis 1923)*, Göttingen, 1933.

8. Οί νεότουρκοί και ἡ μικρασιατικὴ καταστροφή.

Ἄλλὰ ἡ νεοελληνικὴ πολιτικὴ ἡγεσία δὲν εἶχεν ἀντιληφθῆ τὴν βαθυτάτην ἀλλαγὴν τὴν ὁποίαν ἐπεχειρεῖ κατὰ τὴν ἐποχὴν αὐτὴν εἰς τὸ ἐσωτερικὸν τῆς ὀθωμανικῆς αὐτοκρατορίας ἢ ἐπανάστασις τοῦ Κεμάλ. Αἱ νέαι ὑπὸ τὸν Κεμάλ τάξεις τῆς Τουρκίας ἠθέλησαν (ἀντιθέτως πρὸς τὴν ἑλληνικὴν στάσιν τοῦ Γουδί) νὰ διαδηλώσουν τὴν ὀριστικὴν ἀπικοπήν των ἐκ τοῦ ὀθωμανικοῦ παρελθόντος, νὰ προκειμένου νὰ ἀναλάβουν τὴν κοινωνικὴν καὶ πολιτικὴν ἡγεσίαν (39).

Ἡ κεμαλικὴ ἐπανάστασις δὲν ἐδίστασε νὰ καθαιρέσῃ τὸν σουλτάνον καὶ νὰ ἐξαφανίσῃ ἀπὸ τῆς πολιτικῆς σκηνῆς τὴν παλαιὰν ὀθωμανικὴν ἡγεσίαν. Κατεπολέμησε τὸν κληρον, διαχωρίσασα μουσουλμανικὴν ἐκκλησίαν καὶ τουρκικὸν κράτος. Ἀπηνήθη τὴν θείαν καταγωγὴν τῶν Ὀσμανιδῶν πρὸς ὄφελος μιᾶς ἐγκοσμίου ἀπῆς ὕλικῆς κυριαρχίας. Οὕτω, δὲν συγκρίνεται πρὸς τὴν ἐπιδερμικὴν στάσιν τοῦ Γουδί, διότι κοινωνιολογικῶς ὑπέβρε το ῥιζοσπαστικώτερον ἐξ ὅλων τῶν ἐθνικῶν κινημάτων τῆς βαλκανικῆς, «ἢ πλεον συνεπῆς ἐξωτερικεύσεις λαοῦ ἀστικῆς συγκροτήσεως» (40). Τοῦτο ὑπεβοήθησε τὰς δυτικὰς δυνάμεις, ἀνεξαρτήτως τῆς συμπαθείας των πρὸς τὴν χριστιανικὴν Ἑλλάδα, νὰ παραμείνουν πισταὶ εἰς τὸ δόγμα τῆς ἀκεραιότητος τῆς ὀθωμανικῆς αὐτοκρατορίας.

Ἡ μικρασιατικὴ καταστροφή συνετελέσθη διότι ἡ Ἑλλάς, κατὰ τὴν στρατιωτικὴν ἀναμέτρησιν μὲ τὴν ὀθωμανικὴν αὐτοκρατορίαν, διεξεδίκεi χῶρον τὸν ὁποῖον ἐποφθαλμοῦσε καὶ ἡ ρωσικὴ πολιτικὴ. Ἡ τουρκοσοβιετικὴ συμφωνία τῆς Μόσχας (16 Μαρτίου 1921), διὰ τῆς ὁποίας ἐδόθησαν χρήματα καὶ ὅπλισμός εἰς τὸν Κεμάλ, ἠνάγκασε τοὺς Ἀγγλο-Γάλλους νὰ συμπτύξουν τὰς φιλελληνικὰς των διαθέσεις τῆς συνθήκης τῶν Σεβρῶν, προκειμένου νὰ ἀποφύγουν πόλεμον μὲ τὴν κεμαλικὴν Τουρκίαν (41).

Ἀσφαλῶς οὔτε ἡ Σοβιετικὴ Ρωσία, οὔτε οἱ Ἀγγλο-Γάλλοι ἐπιθυμοῦν ὡς διάδοχον τοῦ ἀμεγάλου ἀσθενοῦς τοῦ Βοσπόρου» τοὺς Ἕλληνας, τὸ ἐπιχειρηματικὸν καὶ ναυτικὸν δαιμόνιον τῶν ὁποίων ἦτο διὰ τὰς μεγάλας δυνάμεις πολιτικῶς ὀλιγώτερον πρόσφορον τῆς μουσουλμανικῆς ἀκινήσιας καὶ οἰκονομικῆς καθυστερήσεως. Διὸ ὁ Ἀλέξανδρος Παπαναστασίου ἀπὸ τοῦ 1909 διεπίστωνεν ὅτι τὸ ἐθνικὸν συμφέρον τῶν Ἑλλήνων ἦτο στενωδῶς συνδεδεμένον μὲ τὴν πολιτικὴν ἐλευθερίαν εἰς τὴν Τουρκίαν. Πέραν τούτου, ἡ στάσις τῆς ὀθωμανικῆς αὐτοκρατορίας κατὰ τὸν πρῶτον παγκόσμιον πόλεμον παρὰ τὸ πλεον

39. Σ. Μαξίμου, ἐνθ' ἀνωτ., σελ. 17 κ.ε.

40. Ἐνθ' ἀνωτ., σελ. 18 κ.ε.

41. Σ. Μαρκεζίνη, Πολιτικὴ Ἱστορία τῆς νεωτέρας Ἑλλάδος, Ἀθῆναι, 1967, τόμος 3ος, σελ. 69, 71, κ.ε.· Ν. Ψυρούκη, Ἡ μικρασιατικὴ καταστροφή, Ἀθῆναι, 1973, σελ. 150-151, 157 κ.ε.· S. Aralov, *Vipolnaya oukazantsia lenina*, «Sovietskoiye ostokovedenie» No 2, Moskva, 1958, σελ. 18.

τῶν κεντρο - εὐρωπαϊκῶν δυνάμεων, παρακωλύουσα τὴν κάθοδον τῆς Ρωσίας εἰς τὸ Αἰγαῖον, συνέφερε τὰς δυτικὰς δυνάμεις.

Ἦδη ὁ Μάουρερ (μέλος τῆς ἀντιβασιλείας τοῦ Ὀθωνος) εἶχε προείπει ὅτι καὶ Ρωσία μὲ τὰς νέας πρὸς νότον τάσεις τῆς, στηριζομένη δὲ κυρίως ἐπὶ τῆς ταυτότητος τῆς Θρησκείας, ἔπρεπε κατ' ἀνάγκην νὰ προσβλέπη εἰς τὸν ἑλληνικὸν λαὸν ὡς πρὸς μέλλοντα μέγαν ἀντίζηλον. Τὸ ἑλληνικὸν κράτος θὰ εἶχε παρομοίας πρὸς τὴν Ρωσίαν βλέψεις, διότι εἰς αὐτὰς δὲν ὑπεστηρίζετο μόνον ὑπὸ τῆς Θρησκείας, ἀλλὰ καὶ ὑπὸ τῆς ὁμοιογενοῦς ἐθνικότητος. Ἦδη ὁ βασιλεὺς Ὀθων, ἅμα τῇ ἀφίξει του, ἐχαιρετίσθη ὡς βασιλεὺς καὶ πέραν τῶν ὁρίων τοῦ κράτους του, εἰς τὰς Ἰονίους Νήσους, ὡς καὶ εἰς τὴν Σμύρνην καὶ εἰς ἄλλα τμήματα τοῦ κλονιζομένου ὀθωμανικοῦ κράτους.

Ἐὰν ὡς ἄνω ὑπολογίσασα ἡ Ρωσία μετέβαλε τὴν ἔναντι τῶν Ἑλλήνων πολιτικὴν τῆς, ἤρχισε δὲ νὰ προσεγγίξῃ τοὺς ἰδικούς τῆς, ὡς καὶ τῶν Ἑλλήνων ἐθνικούς ἐχθρούς, τοὺς Ὀθωμανούς. Ἐγένετο μάλιστα — τίς ἠδύνατο νὰ τὸ ἐπιστεύσῃ; — ὁ θερμότερός των σύμμαχος καὶ συνεπῶς ἀποφασιστικὸς ἀντίπαλος τῆς ἑλληνικῆς ὑποθέσεως» (42).

ὑπεστηρίχθη ἡ ἄποψις ὅτι ἡ συνθήκη τῶν Σεβρῶν ἦτο συνθήκη τῶν συμμάχων τῆς Ἑλλάδος μὲ τὴν σουλτανικὴν κυβέρνησιν τῆς Κωνσταντινουπόλεως. Ὁ Κεμάλ ἦτο ἐπαναστάτης κατ' αὐτῆς. Καθ' ὅσον λοιπὸν ἡ νέα Τουρκία παρέμενε κυρία τῆς Παλαιστίνης καὶ τῆς Μεσοποταμίας, τῶν χωρῶν δηλαδὴ αἱ ὁποῖαι συνέδεαν τὴν Αἴγυπτον μὲ τὴν Περσίαν, δὲν συνέφερον εἰς τοὺς Ἀγγλο - Γάλλους νὰ βλέπουν ἐχθρικῶς τὴν νέαν Τουρκίαν. Συνεπῶς, ὁ Βενιζέλος ἔμενε μόνος κατὰ τοῦ Κεμάλ, χωρὶς νὰ ἔχῃ οὔτε ὀλόκληρον τὸν ἑλληνικὸν λαὸν μαζί του (43). Ἐὐλόγον ἦτο ἐπομένως ἡ κεμαλικὴ ἐπανάστασις νὰ ἐπιβάλῃ εἰς τὴν ἀντιφατικὴν καὶ διχασμένην ἡγεσίαν τῆς τότε Ἑλλάδος τὴν μικρασιατικὴν καταστροφὴν (1922), ἡ σημασία τῆς ὁποίας εἶναι μεγαλυτέρα καὶ τῆς Ἀλώσεως (1453). Πρὸ τοῦ ἀδιεξόδου τὸ ὁποῖον ἐδημιούργει ἡ μικρασιατικὴ καταστροφὴ ἦτο φυσικόν, ὡς σάνις ἐθνικῆς σωτηρίας, νὰ ἐκραγῇ ἡ δημοκρατικὴ ἐπανάστασις τοῦ 1922 εἰς τὴν Ἑλλάδα.

9. Ἡ ἀνακήρυξις τῆς ἑλληνικῆς δημοκρατίας.

Ἡ «ἐπανάστασις τοῦ 1922» εἶναι μία πρώτη μεταπολεμικὴ δικτατορικὴ ἐξουσία, στρατιωτικο-πολιτικὸς συνασπισμὸς μεγαλοαστικῶν καὶ μικραστικῶν στοιχείων, δειλὴ ἐμφάνισις τῆς μικραστικῆς δημοκρατίας, μὲ δικτατορικὸν ἔμβλημα. Τὸ ὑπὸ τὸν Βενιζέλον μεγαλοαστικὸν Κόμμα τῶν Φιλελευθέρων

42. Γ. Α. φὸν Μάουρερ, Ὁ ἑλληνικὸς λαὸς (Μετάφρασις Χ. Πράτσια - Ε. Καρκατάθη), Ἀθῆναι, 1943, τόμος Ι, σελ. 41.

43. Δ. Καλλονᾶ, Ἰ. Μεταξᾶς, Ἀθῆναι, 1938, σελ. 64 κ.ε.

ἀπέρχεται τῆς πολιτικῆς σκηνῆς ὡς ἀντίπαλον τῆς μοναρχίας. Ὅταν ὀργό-
τερον ἢ ἐργατικὴ ἀντίστασις θὰ καμρθῇ, θὰ ἐπανεμφανισθῇ ἐπὶ τῆς πολιτικῆς
σκηνῆς ὁ Βενιζέλος. Πρὸς στιγμὴν, τὴν θέσιν του καταλαμβάνουν οἱ ἄκροι
φιλελευθέρων (Γ. Παπανδρέου), οἱ κοινωνιολόγοι (Πετμεζῆς, Ἄ. Σβώλος),
οἱ ἡμισοσιαλισταὶ (Ἄ. Παπαναστασίου), ἀναμεμιγμένοι μὲ ἀδιάλλακτα συν-
τηρητικὰ στοιχεῖα τοῦ στρατοῦ (Γ. Κονδύλης, Θ. Πάγκαλος, Ν. Πλαστήρας)
καὶ τῆς οἰκονομίας (Χατζηκυριάκος).

Εἰς τὸ διάγγελμα τῆς «Ἐπαναστάσεως» (4 Ὀκτωβρίου 1922) περιέ-
χονται τρεῖς βασικῆς σημασίας ἀντιφάσεις. Ἀρχίζει μὲ τὴν δήλωσιν ὅτι:
«Ἡ Ἐπαναστάσις ἔχει ταχθῆ ὑπεράνω τῶν κομμάτων. Τοῦτο
σημαίνει ὅτι ἡ Ἐπαναστάσις οὔτε κομμικίζεται οὔτε φατριάζει. Καὶ θὰ τη-
ρήσῃ μέχρι τῶν ἐκλογῶν, κατὰ τὰς ὑποίας θὰ ἐκφρασθῇ ἐλευθέρως ἡ κυρί-
αρχος θέλησις τοῦ λαοῦ, καὶ δικαιοσύνην καὶ εὐνομίαν καὶ τάξιν». Ἐν τούτοις,
κατόπιν, τονίζει τὰ ἐξῆς ἀντιφατικά: «Ἐπίσης ἡ πολιτικὴ τῆς Ἐπαναστά-
σεως συνίσταται εἰς τὴν προσπάθειαν πρὸς πλήρη ἀνασύνδεσιν τῶν
συμμάχων σχέσεων τῆς Ἑλλάδος πρὸς τὰς μεγά-
λας δυνάμεις, ἐπειδὴ πιστεύει ὅτι μόνον τοιοῦτοτρόπως εἶναι δυνατὴ
ἡ ἐθνικὴ σωτηρία». Καί: «Συνεπῶς ἡ Ἐπαναστάσις εὐρίσκειται ἀντιμέτω-
πος καὶ θεωρεῖ ἐχθροὺς τῆς πατρίδος ὅλους ἀνεξαίρετως τοὺς πρωτοστατή-
σαντας παράγοντας τοῦ Κωνσταντινισμοῦ, εἰς τοὺς ὁποίους ὀφείλεται ἡ διάρ-
ρηξις τῶν σχέσεων μετὰ τῶν συμμάχων καὶ ἡ μεγάλη τραγωδία τοῦ Γε-
νοῦς» (44).

Ἐκτοτε οἱ προερχόμενοι ἐκ τῆς στάσεως τοῦ Γουδι ἀξιωματικοὶ θὰ
προσδιορίσουν τὴν πολιτικὴν καὶ κοινωνικὴν φυσιογνωμίαν τῆς νέας δημο-
κρατίας (1923 - 1935). Διότι, τελικῶς, ἐκ τῆς στρατιωτικῆς στάσεως τοῦ
Γουδι προήλθον δύο κινήσεις: ἡ νεωτέρα ἐλληνικὴ δημοκρατία καὶ ἡ δικτα-
τορία. Ἡ στάσις τοῦ Γουδι ἔφερεν εἰς τὴν πολιτικὴν σκηνὴν —τονίζει ὁ
Σ. Μάξιμος— νέον πολιτικὸν συγκρότημα, τὸ ὁποῖον ἐξεπροσώπει τὴν συμ-
μαχίαν τοῦ κεφαλαίου μὲ τὴν τρίτην τάξιν. Ὁ Ἐλευθέριος Βενιζέλος καὶ ὁ
Θεόδωρος Πάγκαλος, δηλαδὴ τὸ κόμμα τοῦ μεγάλου κεφαλαίου καὶ τὸ μικροα-
στικὸν κόμμα, ἡ δημοκρατία καὶ ἡ δικτατορία (45), ἔχουν ἄμεσον τὴν πολι-
τικὴν καταγωγὴν των ἐκ τῆς στρατιωτικῆς αὐτῆς στάσεως.

Ὁ Ἐλευθέριος Βενιζέλος, ἄνθρωπος σπανίας πολιτικῆς ἐνοράσεως, μὲ
διχασμένην ὅμως τὴν Ἑλλάδα εἰς τὴν ἐξωτερικὴν πολιτικὴν, προσεπάθησε
στρατιωτικῶς νὰ καταλάβῃ ὅ,τι ἦτο ἠθικῶς ἀδύναμος νὰ κρατήσῃ. Τοιοῦτο-
τρόπως, ὁ κύριος πόθος τῶν νέων ἀξιωματικῶν τοῦ Γουδι ἀπὸ τοῦ ὕψους τῆς
Μακεδονίας κατῆλθεν εἰς τὴν ἀτίμωσιν τῆς μικρασιατικῆς καταστροφῆς.

44. Σ. Μαξίμου, *ἔνθ' ἄνωτ.*, σελ. 36.

45. *Ἐνθ' ἄνωτ.*, σελ. 32 κ.ε.

Ἐκτοτε ὁ πολιτικός φορέας τοῦ κινήματος τοῦ Γουδί, ὑπερνηκημένος ὑπὸ τῆς «μαγείας» του ὅσον καὶ ὑπὸ τῶν γεγονότων, κινεῖται ὡς «φάντασμα» εἰς τὴν πολιτικὴν ζωὴν (1923 - 1935). Ὁ ἐκπρόσωπος τῆς στρατιωτικῆς ἀναμετρήσεως μετὰ τὴν ὀθωμανικὴν αὐτοκρατορίαν καὶ τῆς γεωγραφικῆς ἐπεκτάσεως τοῦ ἑλληνικοῦ κράτους—διὰ τῶν ὁποίων συνεχίζει τὴν πολιτικὴν τοῦ Ἔθνος—ἀναγκάζεται νὰ ὑπογράψῃ ἑλληνοτουρκικὸν σύμφωνον φιλίας (46).

Τελικῶς, ἐὰν ἡ κεμαλικὴ ἐπανάστασις διὰ τῆς ἀνατροπῆς τοῦ ὀθωμανικοῦ δεσποτισμοῦ συνεκρότησε τὴν νέαν δημοκρατικὴν Τουρκίαν, ἡ διαμαρτυρία τοῦ Γουδί δὲν ἠδυνήθη νὰ ὑλοποιήσῃ τὴν ἐπαγγελίαν τοῦ Βενιζέλου ὅτι τὸ «Ρωμέικο θὰ τὸ κἀν Ἑλλάδα». Τὸ Γουδί δὲν ἐξέκρινεν ὡς Βενιζέλος. Ὁ Βενιζέλος, πολιτικῶς ἀτυχήσας ἐκπρόσωπος τοῦ Γουδί, ἠττήθη εἰς τὴν Μικρὰν Ἀσίαν. Καὶ ἀπὸ τῆς στιγμῆς ἐκείνης τὸ αἶτημα τῆς ἐθνικῆς ὀλοκληρώσεως κατέστη θέμα ἐσωτερικόν.

Ἡ προσφυγὴ τῶν ἐκτριζομένων ἐκ τῆς Μικρᾶς Ἀσίας Ἑλλήνων εἰς τὸ ἐλεύθερον κράτος (τὸ 55 % τοῦ Ἑλληνισμοῦ εὑρίσκετο τότε ἐκτὸς τῆς ἐλευθέρας Ἑλλάδος) θὰ δημιουργήσῃ τὸ σοβαρώτερον κοινωνικὸν πρόβλημα. Ἐκτὸς τούτου, ἡ μικρασιατικὴ καταστροφὴ θὰ συγκλονίσῃ τὰς ἰδεολογικὰς βάσεις τῆς νεοελληνικῆς κοινωνίας, ἐξασθενοῦσα τὸν οικονομικὸν φιλελευθερισμόν, ὁ ὁποῖος μέχρι τότε ὑπῆρξεν ὁ κυριώτερος φορέας τῆς μεγάλης Ἰδέας. Οὕτως ἀπωλέσθη ὁ ὄρατός σκοπὸς τῆς ἑλληνικῆς πολιτικῆς. Ἡ ὀλοκλήρωσις τῆς μεγάλης Ἰδέας παρέμενε μέχρι τῆς μικρασιατικῆς καταστροφῆς θεμελιώδης πολιτικός καὶ πνευματικός προσανατολισμὸς τῶν περισσοτέρων Ἑλλήνων. Μετὰ ταῦτα ἡ Ἑλλὰς ὄφειλε νὰ προσαρμοσθῇ εἰς νέαν γεωγραφικὴν καὶ δημογραφικὴν πραγματικότητα, ἡ ὁποία τὴν ἀπεμάκρυνεν ἐκ τοῦ ἀνατολικοῦ μεσογειακοῦ τῆς περιγύρου. Ἀπὸ τῆς πρώτης διαμορφώσεως τοῦ νεωτέρου ἐθνικοῦ πυρήνος ἕως τὰς ἀρχὰς τοῦ εἰκοστοῦ αἰῶνος κυρία προσπάθεια τοῦ ἑλληνισμοῦ ὑπῆρξεν ἡ ἐθνικὴ ἀπελευθέρωσις καὶ ὀλοκλήρωσις. Εἰς τὴν μεγάλην Ἰδέαν προσηρόμωσθη ἐξ ὀλοκλήρου ὁ παλμὸς καὶ ἡ λειτουργία τοῦ ἐθνικοῦ βίου καὶ εἰς αὐτὴν ὑπετάγησαν καὶ ἐν μέρει ἐθυσιάσθησαν ἄλλαι ἐπιδιώξεις ἐσωτερικῆς κοινωνικῆς δραστηριότητος (47). Ἡ δημοκρατία ἡ ὁποία ὑπῆρξεν εἰς αὐτὴν τὴν σύγχυσιν ἐπεβλήθη (1923) ἦτο ἀσταθής, διὸ καὶ ὠδήγησεν εἰς δεκατρία πραξικοπήματα μέχρι τοῦ 1936. Δὲν εἶναι ἄνευ σημασίας, διὰ τὴν φυσιογνωμίαν τῆς δημοκρατίας αὐτῆς, τὸ γεγονός, ὅτι ὁ Βενιζέλος εἶναι ὁ πρῶτος ἀστὸς πολιτευτῆς ὁ ὁποῖος εἰσάγει εἰς τὴν Ἑλλάδα τὴν πολιτικὴν δημοκρατίαν διὰ μεθόδων ἀντιδημοκρατικῶν. Παρὰ ταῦτα, ὁ μέγας αὐτὸς πολιτικός ταυτίζεται πρὸς τὴν μοῖραν τοῦ Ἔθνος, ἡ δὲ θεελλώδης ἔλευσις του ἀναγεῶνει τὴν πολιτικὴν ζωὴν.

46. Δ. Τσάκωνα, *Δοκίμια Ἐπαναστάσεως*, Ἀθήναι, 1964, σελ. 22.

47. Δ. Τσάκωνα, *Προβλήματα Ἑλληνικότητος*, passim.

10. Σοσιαλδημοκρατικάί τάσεις.

Ὁ Ἀλέξανδρος Παπαναστασίου (1876 - 1936), ἀρχηγὸς τοῦ ἐργατο-ἀγροτικού κόμματος, προσπαθεῖ κατὰ τὴν μεσοπολεμικὴν περίοδον, ὅτε αἱ πόλεις πληθύνονται διὰ τῶν προσφύγων, νὰ κατασκευάσῃ τὴν νέαν μεγάλην Ἰδέαν τοῦ Ἑλληνισμοῦ μετὰ πρόπλασμα τῆν κοινωνικὴν καὶ οἰκονομικὴν δημοκρατίαν. Κηρύττει τὴν μεθοδικὴν ἐξυψώσιν τῆς ζωῆς τῆς ἐργατικῆς καὶ ἀγροτικῆς τάξεως, τὴν εἰλικρινῆ ἐφαρμογὴν τῶν δημοκρατικῶν ἀρχῶν, τὴν διεθνή συν-εργασίαν καὶ ὁμοσπονδιακὴν ἑνωσιν τῶν λαῶν τῆς νοτιοανατολικῆς Εὐρώπης. Ὁ μετριοπαθὴς φαβιανὸς σοσιαλισμὸς του ἀναπτύσσεται ὡς κίνημα πρὸς ἐπίσπευσιν τῆς ἀφομοιώσεως μετὰ τὴν Εὐρώπην. Παρὰ τὸ γεγονὸς ὅτι ὁ ἴδρυ-τῆς τῆς Ἑλληνικῆς Δημοκρατίας συγκροτεῖ ἰδίαν σχολὴν πολιτικῆς καὶ κοι-νωνικῆς μελέτης καὶ δράσεως, εἰς τὴν ὁποίαν καταφεύγουν διὰ νὰ παραδει-γματισθοῦν οἱ σημαντικώτεροι τῶν νεωτέρων γενεῶν, ἐν τούτοις ἔχει τὸ ἀτύ-χημα νὰ προτρέχῃ τῆς ἐποχῆς του. Τοῦτο συνέβη διότι ἀπὸ τοῦ 1922 μέχρι τοῦ 1935 διεκυβεύθη ἡ μοῖρα τοῦ ἔθνους εἰς πλῆθος ἀνευθύνων κινήματων, εἰς τὰ ὅποια ἐνεπλάκη ὀλιόκληρος ἡ πολιτικὴ ἡγεσία. Τὴν τραγικὴν μοῖραν τῆς δημοκρατίας ἀπειργάσθησαν εἰς τὴν Ἑλλάδα καὶ οἱ ἴδιοι οἱ ὑποστηρικταὶ τῆς. Ζῶντες τὸν σουλτανικὸν δεσποτισμὸν τοῦ 18ου αἰῶνος, δὲν ἠδύνατο νὰ κατανοήσουν ὅτι τὸ νεοελληνικὸν πρόβλημα κατέστη πλέον ἐσωτερικὸν καὶ εἶναι συνεπῶς ἀπρόσφορον νὰ ἐκβιάζουσι τὴν Ἱστορίαν. Τοιοῦτου εἶδους ἀπό-τὰ δεξιὰ» ἐκβιασμοὶ τῆς Ἱστορίας ὠδήγησαν διαλεκτικῶς εἰς τὴν κομμουνι-στικὴν ἐλεφαντίασιν καὶ ἐσημάδευσαν κατὰ τρόπον πρωτοφανῆ τὴν μετέπειτα πολιτικὴν ἐξέλιξιν (48).

Ἡ δημοκρατία δὲν ἔπαυσεν ἀπὸ τῆς γενέσεώς της (1923) νὰ καταπατῆ τὸ κοινωνικὸν της περιεχόμενον. Διὰ τοῦτο ὁ Παπαναστασίου ἐκήρυττεν ὅτι ἡ δημοκρατία δὲν εἶναι ἀπλοῦς τύπος.

Ἡ ἀποτυχία τοῦ Παπαναστασίου νὰ στερεώσῃ τὸν ἑλληνικὸν τύπον τῆς μετριοπαθοῦς σοσιαλδημοκρατίας, καὶ πρὸς τὰ ἀριστερὰ καὶ πρὸς τὰ δεξιὰ, εἶχεν ὡς ἀποτέλεσμα νὰ μετακινήθῃ ἀργότερον ἡ ριζοσπαστικότης τῶν ἐκλογέων πρὸς τὸ κομμουνιστικὸν κόμμα. Ἡ ἀπουσία ἐνὸς σοσιαλδη-μοκρατικοῦ κόμματος διώγκωνε τὴν πλῶσιν τῶν πολιτικῶν ἄκρων καὶ οὐδαμῶς διηκούλυε φιλελευθέρως διεξόδους εἰς τὴν ἔστω «βαλκανικὴν» δημο-κρατίαν, τὴν ὁποίαν αἱ λόγχοι τῶν στρατιωτικῶν ἀνίδρυσαν διὰ νὰ πειθα-ρήσουν τὰ δύο ἑκατομμύρια προσφύγων, οἱ ὅποιοι, ὄντες ἡγετικά στελέχη τῆς ἀστικῆς τάξεως ἐν τῇ ὀθωμανικῇ αὐτοκρατορίᾳ, κατέστησαν, λόγῳ ἀποτυ-χίας τῆς ἑλληνικῆς ἐξωτερικῆς πολιτικῆς, ἀπηθλιωμένοι προλετάριοι μιᾶς Ἑλλάδος στερουμένης βιομηχανικῆς ἀναπτύξεως.

48. Δ. Τσάκωνα, *Δοκίμια Ἐπαναστάσεως*, σελ. 23.

ΕΡΓΑ ΚΑΙ ΣΤΑΔΙΟΔΡΟΜΙΑ
ΣΤΡΑΤΗ Γ. ΑΝΔΡΕΑΔΗ

ΕΡΓΑ ΚΑΙ ΣΤΑΔΙΟΔΡΟΜΙΑ ΣΤΡΑΤΗ Γ. ΑΝΔΡΕΑΔΗ

Ὁ Καθηγητὴς Στρατῆς Ἀνδρεάδης, τρίτον τέκνον τοῦ Γεωργίου καὶ τῆς Πολυτίμης Ἀνδρεάδῃ, ἐγεννήθη εἰς τὸν Βροντάδον τῆς Χίου. Γόνος μεγαλοαστικῆς οἰκογενείας ναυτικῶν καὶ ἐφοπλιστῶν, ἤκουσε τὰ μαθήματα τοῦ Δημοτικοῦ Σχολείου εἰς τὸν Βροντάδον καὶ τὴν πόλιν τῆς Χίου, εἰς τὸ φημισμένον Γυμνάσιον τῆς ὁποίας εἰσῆλθεν ἀκολούθως.

Τὸ Γυμνάσιον τῆς Χίου, λαμπρυνθὲν διὰ τῆς διδασκαλίας κορυφαίων προσωπικοτήτων τῆς Ἐπιστήμης καὶ τῶν Γραμμάτων, ἀπετέλει τότε τὴν ἐξέλιξιν τῆς περιφήμου Σχολῆς Ὀμηριδῶν καὶ μιᾶς ἐκ τῶν Μεγάλων τοῦ Γένους Σχολῶν. Καὶ εἰς τὸ Γυμνάσιον ὁ Στρατῆς Ἀνδρεάδης ἐπρώτευσεν σταθερῶς ἀπὸ τάξεως εἰς τάξιν, ἀποσπῶν πάντοτε βραβεῖα καὶ ὑποτροφίας, ἐξῆλθε δὲ ἐξ αὐτοῦ μὲ πλήρες «ἄριστα».

Ἐνεγράφη, ἀκολούθως, εἰς τὴν Νομικὴν Σχολὴν τοῦ Ἐθνικοῦ καὶ Καποδιστριακοῦ Πανεπιστημίου Ἀθηνῶν. Μετὰ λαμπρὰς σπουδὰς ἔλαβεν, εἰς ἡλικίαν εἴκοσιν ἐτῶν, τὸ πτυχίον τῆς Σχολῆς ταύτης.

Μετὰ τὴν ἐκπλήρωσιν τῶν στρατιωτικῶν του ὑποχρεώσεων, εἰς τὸ Ναυτικόν, ἤρχισε δικηγορῶν ἐν Ἀθήναις, ἀπὸ τοῦ 1927, προαχθεὶς εἰς δικηγόρον παρ' Ἐφέταις τὸ 1931 καὶ εἰς δικηγόρον παρ' Ἀρείῳ Πάγῳ τὸ 1934, διακριθεὶς εἰς τὸν χειρισμὸν σοβαρῶν ἀστικῶν, ποινικῶν καὶ, ἰδίᾳ, διοικητικῶν ὑποθέσεων.

Τὸν κύκλον τῶν πανεπιστημιακῶν του σπουδῶν ὠλοκλήρωσεν εἰς Παρισίους, εἰς τὴν École des Sciences Politiques, τὸ δίπλωμα τῆς ὁποίας ἔλαβεν ἐν ἔτει 1931, καὶ εἰς τὴν Νομικὴν Σχολὴν τοῦ Πανεπιστημίου τῶν Παρισίων, τοῦ ὁποίου ἀνεκλήρωθη διδάκτωρ ἐν ἔτει 1932 (diplômes d'études supérieures d'Économie Politique et de Droit Public).

Ἐν συνεχείᾳ, καὶ παραλλήλως πάντοτε πρὸς τὴν ἄσκησιν τοῦ δικηγορικοῦ ἐπαγγέλματος, ἀνέπτυξε σύντονον συγγραφικὴν δραστηριότητα, συνεχισμένην μέχρι σήμερον, κυρίως ἐπὶ νομικῶν καὶ οἰκονομικῶν θεμάτων.

Ἐν ἔτει 1939 ἐξελέγη τακτικὸς καθηγητὴς τοῦ Διοικητικοῦ Δικαίου εἰς τὸ Πανεπιστήμιον Θεσσαλονίκης, κατὰ τὸ αὐτὸ δὲ ἔτος ἐξελέγη, μετὰ τινὰς μῆνας (τὴν 21ην Ὀκτωβρίου 1939), εἰς τὴν ἐν Ἀθήναις Ἀνωτάτην Σχολὴν Οἰκονομικῶν καὶ Ἐμπορικῶν Ἐπιστημῶν, μεθ' ἧς στενωῶς συνεδέθη, διδά-

ξας ἐπὶ τριάκοντα συναπτά ἔτη, διατελέσας καὶ πρῶτα ἐκ αὐτῆς ἐπὶ ἑπτὰ, ἐν συνόλῳ, ἔτη.

Ἡ συγγραφεὺς.

Ὁ Στρατῆς Ἀνδρεάδης ἀρχίζει ἐνωρίτατα τὴν συγγραφικὴν του δραστηριότητα, δημοσιεύει μελέτας καὶ ἄρθρα εἰς γαλλικὰ νομικὰ περιοδικά, ἤδη ἀπὸ τοῦ 1930.

Εἰς τὴν γαλλικὴν, ὁμοίως, γλώσσαν εἶναι συντεταγμένον τὸ πρῶτον μεγάλον σύγγραμμά του «*Le Contentieux Administratif des États Modernes*», ἐκδοθὲν εἰς Παρισίους, τὸ 1934, μετὰ πρόλογον τοῦ Gaston Jèze.

Κατὰ τὸν χρόνον τῆς ἐκδόσεως τοῦ ἔργου, τὸ Ἀμφισβητούμενον Διοικητικὸν εὐρίσκετο εἰς τὸ πρῶτον ἐπίπεδον τοῦ ἐνδιαφέροντος τῶν διεθνῶν νομικῶν καὶ πολιτικῶν κύκλων. Ἀπὸ τὴν νομικὴν φιλοσοφίαν ὅμως ἐλείπεν ἕν ἔργον, ὡς τὸ ἀνωτέρω, ἐκθέτον μεθοδικῶς καὶ πλήρως τὰ διάφορα συστήματα τοῦ Ἀμφισβητούμενου Διοικητικοῦ τῶν διαφόρων Κρατῶν.

Εἰς τὸ πρῶτον μέρος τοῦ ἔργου τούτου ἀναλύονται τὰ κυριώτερα συστήματα Διοικητικῆς Δικαιοσύνης, τὰ ὅποια ἐφηρμόζοντο, τότε, εἰς τὰ διάφορα Κράτη. Ἀναλύεται, εἰδικώτερον, ὁ μηχανισμὸς καὶ ἡ λειτουργία τοῦ Ἀμφισβητούμενου Διοικητικοῦ εἰς τὴν Γαλλίαν καὶ εἰς τὰς κυριώτερας εὐρωπαϊκὰς χώρας — συγκεκριμένως εἰς τὴν Γερμανίαν, Αὐστρίαν, Ἰσπανίαν, Οὐγγαρίαν, Ἰταλίαν, Ἑλβετίαν, Τσεχοσλοβακίαν καὶ Γιουγκοσλαβίαν —, τῶν ὁποίων ἡ Διοικητικὴ Δικαιοσύνη ἐπλησίαζε κατὰ τὰς γενικὰς γραμμὰς πρὸς τὸ γαλλικὸν σύστημα. Ἀντιπαρατάσσονται εἰς τὸ γαλλικὸν σύστημα τὸ δὲ γαλλικὸν σύστημα ἐκεῖνο, τὸ ὅποῖον ἐθεωρεῖτο ἀνεκὰθεν ὡς ἐκ διαμέτρου ἀντίθετον, δηλαδὴ τὸ ἀγγλοαμερικανικόν, ὡς καὶ τὸ ἐνδιάμεσον σύστημα, τὸ βελγικόν. Ἐπισημαίνονται αἱ χαρακτηριστικαὶ γενικαὶ ἀρχαὶ καὶ αἱ ἐκδηλωθεῖσαι τάσεις πρὸς ἐγκατάλειψιν τῶν ἐκ παραδόσεως γενικῶν τούτων ἀρχῶν, πρὸς τὸν σκοπὸν τοῦ ἐντονωτέρου διαχωρισμοῦ τοῦ Δημοσίου Δικαίου, ἰδιαιτέρως εἰς τὸν τομέα τῆς Διοικητικῆς Δικαιοσύνης, ἀπὸ τὰς ἀρχὰς τοῦ Ἰδιωτικοῦ Δικαίου. Ὡς τετάρτη μορφή τοῦ Ἀμφισβητούμενου Διοικητικοῦ μελετᾶται τὸ τότε ἐν ἰσχύϊ σύστημα τῆς Ρουμανίας, κατὰ τὸ ὅποῖον αἱ διοικητικαὶ διαφοραὶ ὑπήγοντο εἰς τὰ κοινὰ δικαστήρια, ἀλλ' εἶχε καθιερωθῆ πλῆρες δικαστικὸν σύστημα ἀκυρώσεως καὶ ἐλέγχου τῆς νομιμότητος τῶν πράξεων τῆς Διοικήσεως, ὡς καὶ καταλογισμοῦ εὐθυνῶν διὰ τὴν πλημμελεῖ ἄσκησιν τῆς Διοικητικῆς λειτουργίας.

Τὸ δεῦτερον μέρος τοῦ βιβλίου εἶναι ἀφιερωμένον, ἐξ ὁλοκλήρου, εἰς τὸ ἐν Ἑλλάδι σύστημα Διοικητικῆς Δικαιοσύνης. Ἀναλύεται συστηματικῶς ἡ ἐξέλιξις τῆς ἑλληνικῆς Νομολογίας καὶ ἐξετάζεται λεπτομερῶς ἡ ἱστορία τοῦ θεσμοῦ μέχρι τῆς ἐν ἔτει 1928 ἐνάρξεως λειτουργίας ἐν Ἑλλάδι τοῦ Συμβου-

λίου τῆς Ἐπικρατείας. Μελετᾶται ἡ ὀργάνωσις, ἡ σύνθεσις καὶ ἡ δικαιοδοσία τοῦ Ἀνωτάτου Διοικητικοῦ Δικαστηρίου, τὸ ὅποιον παρουσιάζει ὁμοιότητα πρὸς τὸ γαλλικόν. Ἀναλύονται ὠρισμένα εἰδικὰ διοικητικὰ δικαστήρια καὶ διατυπῶνται ἡ πρόβλεψις συστάσεως διοικητικῶν δικαστηρίων γενικῆς δικαιοδοσίας.

Τὸ ἔργον τοῦτο ἔσχε μεγάλην ἀπήχθησιν, ἐσχολιάσθη εἰς ἔγκυρα νομικὰ περιοδικὰ καὶ ἔτυχεν ἔκτενῶν καὶ ἐγκωμιαστικῶν κρίσεων ἐπιστημόνων διεθνοῦς κύρους. Μεταξὺ τούτων ἀναφέρονται: Ὁ προλογίζων τὸ ἔργον Καθηγητῆς τοῦ Πανεπιστημίου τῶν Παρισίων Gaston Jèze. Οἱ Γάλλοι Καθηγηταὶ R. Bonnard, J. Laferrière, Joseph Barthélemy, P. Reboud, L. Le Fur, F. Senn, J. Delpech, P. Duez, L. Delbez, J. Devaux, G. Gidel, H. Nézard, P. Lampué, G. Scelle. Οἱ Ἀντιπρόεδροι τοῦ γαλλικοῦ Συμβουλίου Ἐπικρατείας Teissier καὶ Romieu. Οἱ Γερμανοὶ Καθηγηταὶ Walter Jellinek, H. Nipperdey, R. Thoma καὶ R. Laun. Οἱ Αὐστριακοὶ Καθηγηταὶ Josef Redlich, Rudolf Herrnritt, A. Menzel, Heinrich Englaender. Οἱ Βέλγοι Καθηγηταὶ M. Vauthier, P. Orban, Vicomte Poulet, Xavier Janne, Henri Velge. Εἰς Ἑλβετίαν, ὁ Καθηγητῆς Fritz Fleiner. Εἰς Ἀγγλίαν, ὁ Καθηγητῆς Harold Laski. Εἰς Ἠνωμένας Πολιτείας τῆς Ἀμερικῆς, ὁ Καθηγητῆς James Garner. Εἰς Ἰσπανίαν, οἱ Καθηγηταὶ J. Gascon y Marin, R. Bielsa, J. Serrano καὶ A. Possada. Εἰς Ἰταλίαν, ὁ Καθηγητῆς Melani. Εἰς Τσεχοσλοβακίαν, ὁ Καθηγητῆς F. Weyr. Εἰς Βουλγαρίαν, οἱ Καθηγηταὶ P. Negulesco, G. Rancinesco, Dascovici καὶ Teodoresco. Καὶ εἰς τὴν Γιουγκοσλαβίαν, ὁ Καθηγητῆς S. Yovanovitch.

«Ἡ Ἀκυρωτικὴ Δικαιοδοσία τοῦ Συμβουλίου Ἐπικρατείας» εἶναι ὁ τίτλος τοῦ δευτέρου, κατὰ σειρὰν—εἰς τὴν ἑλληνικὴν συντεταγμένου—, μεγάλου συγγράμματος τοῦ Στρατῆ Ἀνδρεάδη. Ὁ πρῶτος τόμος τοῦ ἔργου ἐξεδόθη τὸ 1936, ὁ δὲ δεύτερος τόμος τὸ 1942.

Πρόκειται περὶ συστηματικῆς ἀναλύσεως—ἀπὸ θεωρητικῆς, ἱστορικῆς καὶ νομολογιακῆς ἀπόψεως— τοῦ ὅλου θεσμοῦ τῆς ἀκυρωτικῆς ἀγωγῆς καὶ τῆς ἀκυρωτικῆς διαδικασίας. Δι' ἕκαστον τῶν ἐπὶ μέρους θεμάτων ἐκτίθεται ἡ νομολογιακὴ, ἐν Γαλλίᾳ καὶ ἐν Ἑλλάδι, ἐξέλιξις καὶ ἀξιολογοῦνται ἀπὸ τῆς σκοπιᾶς τῆς οὐσιαστικῆς δικαιοσύνης αἱ ἐπὶ μέρους νομολογιακαὶ λύσεις, ὡς καὶ οἱ δι' αὐτῶν χαρασσόμενοι γενικώτεροι προσανατολισμοί. Ἀναλύονται οἱ λόγοι ἀκυρώσεως, τὰ διάφορα στάδια τῆς ἐπὶ τῆς αἰτήσεως ἀκυρώσεως ἀκολουθουμένης διαδικασίας ἐνώπιον τοῦ Συμβουλίου τῆς Ἐπικρατείας, ὡς καὶ τὸ περιεχόμενον καὶ αἱ συνέπειαι τῆς ἐπὶ τῆς αἰτήσεως ἀκυρώσεως ἐκδικημένης ἀποφάσεως. Τὸ ἔργον διακρίνεται διὰ τὴν σαφήνειαν καὶ βαθύτητα τῆς ἀναλύσεως καὶ τὴν ἀναζήτησιν λύσεων, ἱκανοποιουσῶν τὰ ζωτικὰ βιοτικά συμφέροντα καὶ τὴν οὐσιαστικὴν δικαιοσύνην, μακρὰν παντὸς νομικοῦ φορμαλισμοῦ.

και τους δυνατους και προσφορους τροπους χρησιμοποιήσεως των μέσων τούτων δια την επίλυση των καθόλου κοινωνικών προβλημάτων και των ειδικωτέρων προβλημάτων της ανάπτυξεως.

«Η περιφερειακή ανάπτυξις και η συγκρότησις αστικού δικτύου εις την Ελλάδα». Η μελέτη αυτή, δημοσιευθεῖσα ἐν ἔτει 1966, ἀφορᾷ εἰς τὸ πρόβλημα τῆς ἀδυναμίας τῶν περιοχῶν ἐν συνδυασμῷ πρὸς τὴν ἀστικοποίησιν και ἐχθρομηχανίσει εἰς τὰς ὑπὸ ἀνάπτυξιν χώρας και εἰδικώτερον εἰς τὴν Ελλάδα. Τὰ κύρια συμπεράσματα τῆς μελέτης εἶναι: α) Ἡ ἀδυναμία συγκροτήσεως «μονάδος» κοινωνικοοικονομικῆς ἀναπτύξεως εἰς τὸ ἐπίπεδον τοῦ νομοῦ και, ἐπομένως, ἡ ἀνάγκη διαμορφώσεως τῆς «περιφερείας» (τῆς ὁποίας δίδονται τὰ κριτήρια προσδιορισμοῦ), διὰ τὴν ἐπιτέλεσιν τοῦ ρόλου τούτου, ἐνοποιουμένων κοινωνικοοικονομικῶς και διοικητικῶς πολλῶν νομῶν και ὀργανουμένων «συνδετικῶν» ζωνῶν και τομέων. β) Ἡ ἀποδυναμωτική ἐπιρροή τοῦ κατακερματισμοῦ εἰς μὴ βιώσιμους οἰκισμοὺς-νάνους, διαμορφουμένους εἰς τοὺς ἀντίποδας τῶν ὑπερτροφικῶν αστικῶν κέντρων, και ἡ ἀνάγκη ὅπως προσελκυσθῇ ὁ πληθυσμὸς εἰς «μεσαίου μεγέθους» ἐπαρχιακοὺς οἰκισμοὺς, ἀναδεικνυμένους εἰς πραγματικὰς ἐστίας ἐγχορηγιασμοῦ-ἐμποριοποιήσεως τῶν ἀγροτικῶν περιοχῶν, και εἰς κέντρα ἀγροτικῶν βιομηχανιῶν, τεχνικῆς ἐκπαιδεύσεως, ὡς και πολιτισμικῆς προαγωγῆς.

Συνέχισιν, κατὰ τινὰ τρόπον, τῆς μελέτης ταύτης ἀποτελεῖ ἡ ἐν ἔτει 1971 δημοσιευθεῖσα (εἰς τὴν γαλλικὴν γλῶσσαν) μελέτη, ὑπὸ τὸν τίτλον «*Développement régional et croissance économique — Le cas de la Grèce*». Ἡ μελέτη αὕτη ἀναφέρεται εἰς τινὰ βασικὰ προβλήματα τῆς περιφερειακῆς ἀναπτύξεως εἰς τὴν Ελλάδα, ὡς ταῦτα σκιαγραφοῦνται κατὰ τὰ στατιστικὰ δεδομένα τῆς περιόδου 1961 - 1970 και κατὰ τοὺς καθορισθέντας στόχους τοῦ πενταετοῦς «Προγράμματος Οἰκονομικῆς Ἀναπτύξεως τῆς Ἑλλάδος, 1968 - 1972», ἐκθέτει ἐν συνόψει τὰ θεσπισθέντα κίνητρα διὰ τὴν ἀνάπτυξιν τῶν ἐπαρχιακῶν βιομηχανιῶν και βιοτεχνιῶν, ἀξιολογεῖ δὲ — ἐν τέλει — τὰς δια-
νογιόμενας προοπτικὰς περιφερειακῆς ἀναπτύξεως τῆς χώρας.

Δύο ἄλλαι μελέται τοῦ κ. Ἀνδρεάδη ἀναφέρονται εἰς τὴν ἀντιμετώπισιν, ἐπὶ διεθνούς ἐπιπέδου, τοῦ προβλήματος τῆς κοινωνικοοικονομικῆς ὑπανα-
πτύξεως.

Ἡ πρώτη τῶν μελετῶν τούτων ἐξεδόθη ἐν ἔτει 1969, εἰς τὴν ἀγγλικὴν και τὴν γαλλικὴν γλῶσσαν, ὑπὸ τὸν τίτλον «*The flow of capital to developing countries; the need to accelerate the flow of private capital*» («*Le flux de capitaux vers les pays en voie de développement; nécessité d'accélérer le flux de capitaux privés*»). Εἰς τὴν μελέτην ἐξετάζεται ἡ ἐξέλιξις τῆς ἐξ ἐξωτερικῶν πηγῶν χρηματοδοτήσεως τῶν ὑπὸ ἀνάπτυξιν χωρῶν ἀπὸ τοῦ 1960 μέχρι τοῦ 1968, ἀξιολογεῖται ἡ κατὰ τὸ χρονικὸν τοῦτο διάστημα παρασχεθεῖσα «βοήθεια ἀναπτύξεως» εἰς τὰς χώρας τοῦ «Τρίτου

Κόσμου» και, *έν συνεχείᾳ*, συνάγονται συμπεράσματα και διατυπώνονται προτάσεις επί των ληπτέων μέτρων διά την επίτευξιν ηῦξημένης ροῆς κεφαλαίων, ἰδίᾳ ἰδιωτικῶν, πρὸς τὰς χώρας αὐτὰς και διὰ τὴν πραγματοποιήσιν ἐπενδύσεων προαγουσῶν οὐσιωδῶς τὴν ἀνάπτυξιν των.

Δεδομένου ὅτι ἡ ἀνεπάρκεια τῆς ροῆς κεφαλαίων πρὸς τὰς καθυστερημένας χώρας συναρτᾶται και πρὸς τὰς γενικὰς συνθήκας τῆς διεθνούς οικονομικῆς συγκυρίας, διερευνᾶται — ἐν πρώτοις — τὸ διεθνὲς νομισματικὸν πρόβλημα, και δὴ αἱ μορφαὶ ὑπὸ τὰς ὁποίας ἐνεφανίσθη ἡ κρίσις τοῦ διεθνούς νομισματικοῦ συστήματος, και — ἀκολουθῶς — ἐξετάζονται αἱ αἰτίαι διαταραχῆς τῆς ἰσορροπίας τῶν ἰσοζυγίων πληρωμῶν, ἡ ἀποδιάρθρωσις τοῦ μηχανισμοῦ αὐτομάτου ἀποκαταστάσεως τῆς ἰσορροπίας ταύτης, ὡς και ὁ ἀποφασιστικὸς ρόλος τῶν ὁποίων δύνανται νὰ διαδραματίσῃσιν αἱ ὑπὸ ἀνάπτυξιν χώραι, ὄργανικῶς ἐντασσόμεναι εἰς τὴν διεθνή οικονομίαν, διὰ τὴν ἀποκατάστασιν τῆς οικονομικῆς ἰσορροπίας.

ὑποστηρίζεται ἡ σύνδεσις τῶν «ἰδικῶν δικαιωμάτων ἀναλήψεως» πρὸς τὴν χρηματοδότησιν τῶν ὑπὸ ἀνάπτυξιν χωρῶν, ἡ αὐξησις τῆς «βοηθείας ἀναπτύξεως» τῆς παρεχομένης ὑπὸ τῶν πλεονασματικῶν χωρῶν, ἡ ὀλοσχερῆς ἐγκατάλειψις τῆς τακτικῆς τῆς «δεσμευμένης βοηθείας», ὡς και ἡ ριζικὴ ἄντιμετώπισις τοῦ προβλήματος τῶν βασικῶν πρώτων ὑλῶν και τῶν «θραν ἐμπορίου». Ἡ ἐπισιόπησις τῶν δεδομένων τῆς ἀπὸ τοῦ 1960 μέχρι και τοῦ 1969 παρασχεθείσης βοηθείας εἰς τὰς ὑπὸ ἀνάπτυξιν χώρας ἀποκαλύπτει τὴν τραγικὴν ἀνεπάρκειαν ταύτης και τὴν δεινὴν ἐπιβάρυνσιν τῶν χωρῶν τούτων διὰ τὴν ἐξυπηρέτησιν τῶν χρεῶν των. Ἀναλύεται, τέλος, ἡ ἀνάγκη ἐπιταχύνσεως τῆς ροῆς ἰδιωτικῶν κεφαλαίων πρὸς τὰς ὑπὸ ἀνάπτυξιν χώρας και διατυπώνονται συγκεκριμέναι προτάσεις διὰ τὴν επίτευξιν ταύτης, ὑπογραμμίζεται δὲ ἡ βαρύνουσα σημασία τὴν ὁποίαν ἔχει διὰ τὰς τύχας τοῦ κόσμου τὸ πρόβλημα τῆς ἀναπτύξεως τῶν καθυστερημένων χωρῶν.

Ἀνάλυσις τῆς εὐρύτερας σημασίας τοῦ προβλήματος τούτου περιέχεται εἰς τὴν ἑτέραν μελέτην «Τὰ καινωτικὰ και οικονομικὰ θεμέλια τῆς διεθνούς ἰσορροπίας και εἰρήνης», ἡ ὁποία ἐδημοσιεύθη — ἑλληνιστὶ και ἀγγλιστὶ — τὸ 1970, ἐπὶ τῇ ἐνάρξει τῆς καλουμένης «Δευτέρας Δεκαετίας Ἀναπτύξεως». Εἰς τὴν ἀρχὴν τῆς μελέτης ταύτης τονίζεται ὅτι, λίγοντος τοῦ 20οῦ αἰῶνος, ἡ ἀνθρωπότης μαστίζεται — κατὰ τὸ μέγιστον μέρος τοῦ πληθυσμοῦ τῆς — ἢ ἀπὸ τὴν πείναν, τὸν ὑποσιτισμὸν και τὴν ἐξαθλίωσιν, παρὰ τὴν ἄνευ προηγουμένου τεχνολογικὴν πρόοδον και κατὰ προκλητικὴν ἀντιπαράθεσιν πρὸς τὸν τρόπον ζωῆς τῶν, συγκριτικῶς, πολὺ μικροτέρων, πληθυσμῶν τῶν ἐκβιομηχανισμένων πλουσιῶν χωρῶν, τῶν «ὑπερκαταναλωτικῶν» κοινωνιῶν. Ἡ καθυστέρησις αὕτη τοῦ «Τρίτου Κόσμου» ἐπιτείνεται μετὰ τὴν παραλλήλως σημειουμένην μεγάλην δημογραφικὴν αὐξησιν, διαγράφουσαν ἤδη σαφῶς τὴν ἀπειλὴν «δημογραφικῆς ἐκρήξεως». Ἐναντι τῆς καταστάσεως αὐτῆς, ἡ

ανεπάρκεια τῆς «βοηθείας ἀναπτύξεως» κατὰ τὴν Πρώτην Δεκαετίαν καταδεικνύεται τραγική, λίαν δὲ ἐπικινδύνως διευρύνεται τὸ χάσμα μεταξύ προηγμένων καὶ καθυστερημένων χωρῶν.

Ἐξ ἐτέρας πλευρᾶς, ἡ παγκόσμιος νομισματικὴ κρίσις, ὁ ἐνδημικὸς πληθωρισμὸς τῶν πλουσίων χωρῶν καὶ αἱ δυσχέρειαι ἀποκαταστάσεως τῆς ἰσορροπίας εἰς τὰ ἰσοζύγια πληρωμῶν ἀρχίζουν νὰ ἐκφράζωνται καὶ πρὸς τὴν κατεύθυνσιν ἐγκαταλείψεως τοῦ γενικωτέρου μεταπολεμικοῦ προσανατολισμοῦ τῆς οικονομικῆς πολιτικῆς τῶν βιομηχανικῶν χωρῶν πρὸς τὰς ἀρχὰς τῶν συμφωνιῶν τοῦ Μπρέττον - Γούντς περὶ πλήρους ἀπασχολήσεως καὶ συνεχοῦς οικονομικῆς ἀνάπτυξης. Τὰ ἀδιέξοδα αὐτὰ προκαλοῦνται ἀπὸ τὴν ἀντίθεσιν μεταξύ τῆς ὁλονὲν προωθουμένης παγκοσμιοῦς τῆς οικονομίας καὶ τοῦ διατηρουμένου καὶ διευρυνομένου διαχωρισμοῦ τῶν κοινωνικο-οικονομικῶν προβλημάτων τῶν ὑπαναπτύκτων χωρῶν ἀπὸ τὴν λειτουργίαν τοῦ κοινωνικοῦ καὶ οικονομικοῦ συστήματος τῶν ἀνεπτυγμένων χωρῶν. Ἄλλ' ἢ ἐπαρκῆς βοήθεια καὶ χρηματοδότησις τῶν ὑπαναπτύκτων καὶ τῶν ὑπὸ ἀνάπτυξιν περιοχῶν — πέραν τοῦ ὅτι ἀνταποκρίνεται εἰς ἠθικὸν αἶτημα ἢ, ἄλλως, εἰς «κατηγορικὴν προσταγὴν» — ἀποτελεῖ ἀναγκαιότητα δι' αὐτὴν τὴν συνέχισιν τοῦ ρυθμοῦ ἀναπτύξεως τῶν πλουσίων χωρῶν, τὴν ἐξασφάλισιν πλήρους ἀπασχολήσεως καὶ τὴν σταθερὰν καὶ διαρκῆ «ἐξαγίανσιν» καὶ «ἰσορροπίαν» τῆς οικονομίας των — τῆς παγκοσμίου οικονομίας, γενικώτερον.

Καὶ ἡ μελέτη καταλήγει μὲ τὸ συμπέρασμα, ὅτι εἶναι κατεπείγουσα ἡ ἀνάγκη νὰ συστηματοποιηθῇ καὶ νὰ ἀυξηθῇ μεγάλως ἡ βοήθεια ἀναπτύξεως καὶ νὰ ἐπιταχυνθῇ ὁ ρυθμὸς τῆς. Δὲν εἶναι ἐπιτρεπτόν νὰ ἀπολεσθῇ καὶ ἄλλος πολὺτιμος χρόνος. Ἡ κατάστασις τῆς ὑπαναπτύξεως συνεχῶς ἐπιδεινοῦται. Καὶ ἡ κατάστασις αὕτη συνιστᾷ κύριον παράγοντα μονίμου διαταραχῆς τῆς διεθνοῦς σταθερότητος καὶ ἐκτρέφει — ὑπὸ τὴν σημερινὴν τεχνολογικὴν καὶ πολιτικοστρατιωτικὴν συγκυρίαν — ἐνόπλους συγκρούσεις καὶ τὴν ἀπειλὴν γενικωτέρων πολεμικῶν συρράξεων. Καὶ ἡ παγκόσμιος εἰρήνη δὲν δύναται νὰ σταθεροποιηθῇ χωρὶς τὴν οἰκοδόμησιν τῶν κοινωνικῶν καὶ οικονομικῶν τῆς προϋποθέσεων.

Ὁ ἀκαδημαϊκὸς Διδάσκαλος — Ὁ Πρότασις.

Ἀπὸ τοῦ Ὀκτωβρίου τοῦ 1939 μέχρι τοῦ Ὀκτωβρίου τοῦ 1969, ὅτε ὁ Καθηγητῆς Ἀνδρεάδης ἀπεχώρησεν ἀπὸ τὴν Ἀνωτάτην Σχολὴν Οἰκονομικῶν καὶ Ἐμπορικῶν Ἐπιστημῶν, ἦται ἐπὶ μίαν ὀλόκληρον τριακονταετίαν, ἥσκησεν οὗτος συνεχῶς καὶ μετ' ἰδιαίτερας ἀφοσιώσεως τὰ καθήκοντα τοῦ ἀκαδημαϊκοῦ Διδασκάλου.

Ἡ διδασκαλία του, καλύπτουσα τοὺς τομεῖς τοῦ Διοικητικοῦ καὶ τοῦ

Συνταγματικού Δικαίου, ἤτο «ζωντανή» καὶ σαφής, διακρινόμενη ἰδίᾳ διὰ τὴν συστηματικότητά της, τὴν ἀναζητήσιν ἐμνηστῶν οὐσιαστικῆς δικαιοσύνης, καὶ τὸν συνεχῆ συσχετισμὸν τῶν νομικῶν ρυθμίσεων καὶ λύσεων πρὸς τὰ εὐρύτερα ἐξελικτικὰ ρεύματα τῆς κοινωνικῆς πραγματικότητος.

Αἱ μετὰ τῶν σπουδαστῶν σχέσεις του ἦσαν πάντοτε θερμαὶ καὶ ἡ μετ' αὐτῶν ἐπικοινωνία του τελεία. Διετήρησε πάντοτε ζωντὸν ἐνθουσιασμὸν διὰ τὸ ἔργον τοῦ ἀκαδημαϊκοῦ Διδασκάλου. Ὡς ὁ ἴδιος εἶπεν —εἰς πρόσφατον συνέντευξίν του (Νοέμβριος 1973) πρὸς τὴν ἐφημερίδα «Le Messenger d'Athènes», τῆς ὁποίας ὑπῆρξεν ἀνταποκριτὴς κατὰ τὰ ἔτη τῶν ἐν Παρισίοις σπουδῶν του— ἠσθάνετο ἱκανοποίησιν εἰς τὴν ἐκπλήρωσιν τοῦ δημιουργικοῦ τούτου ἔργου, ἡ δὲ συνεχὴς ἐπαφή του μετὰ τῶν σπουδαστῶν καὶ ἡ πανεπιστημιακὴ διδασκαλία τὸν ἐχαροποιοῦν μεγάλως.

Εἰς ἀναγνώρισιν τῆς προσηλωσέως του εἰς τοὺς σκοποὺς τῆς Σχολῆς καὶ τῶν δημιουργικῶν του ἱκανοτήτων, αἱ ἐν τῇ Σχολῇ συνάδελφοί του τὸν ἐξέλεξαν ἐξάκις πρύτανιν —γεγονὸς μοναδικὸν εἰς τὰ χρονικὰ τῆς Σχολῆς. Καὶ ὁ Πρύτανις Στρατῆς Ἀνδρεάδης ἐπραξε πολλὰ διὰ τὴν Σχολήν. Ἐπεδόθη, κατὰ τὴν ἐχθρικήν Κατοχὴν (1943 - 1944), εἰς τὸ τραχὺ ἔργον διασφαλίσεως τῆς ἐπιβιώσεως τῶν σπουδαστῶν καὶ τῆς ὁμαλῆς λειτουργίας τῆς Σχολῆς, ἀκολούθως δὲ —κατὰ τὰ λοιπὰ ἔτη τῆς πρυτανείας του— ἐπέτυχε τὴν οὐσιώδη ἐπέκτασιν τῶν κτηρίων τῆς Σχολῆς, τὴν ἀνανέωσιν καὶ τὸν ἐκσυγχρονισμὸν τῶν ἐγκαταστάσεων καὶ τοῦ ἐξοπλισμοῦ της, ὡς καὶ τὴν ἐνίσχυσιν καὶ διεύρυσιν τοῦ ἐκπαιδευτικοῦ της ἔργου.

Ἡ δραστηριότης εἰς τὸν οικονομικὸν τομέα.

α) Ὁ Τραπεζίτης.

Ὁ Καθηγητὴς Στρατῆς Ἀνδρεάδης, παραλλήλως πρὸς τὴν εἰς τὸν ἐπιστημονικὸν τομέα δραστηριότητα αὐτοῦ, ὡς συγγραφέως καὶ ἀκαδημαϊκοῦ Διδασκάλου, ἀνέλαβεν ἐνεργὸν ρόλον εἰς τὴν οικονομικὴν ζωὴν τῆς Ἑλλάδος, ἰδίᾳ ἀπὸ τοῦ ἔτους 1952, ὅτε ἐπωμίσθη τὰ καθήκοντα τοῦ Προέδρου καὶ Γενικοῦ Διευθυντοῦ τῆς Ἐμπορικῆς Τραπεζῆς τῆς Ἑλλάδος, τὰ ὁποῖα ἀσκεῖ ἀδιαλείπτως ἔκτοτε.

ὑπὸ τὴν διοίκησιν του, ἡ Τράπεζα αὐτὴ ἐγνώρισεν ἀλματώδη, τῷ ὄντι, πρόοδον· εἶναι σήμερον ἡ δευτέρα ἐμπορικὴ Τράπεζα τῆς χώρας, ἀποτελεῖ ἀπὸ ἐτῶν τὸν πυρῆνα Ὁμίλου Τραπεζῶν καὶ εἶναι τὸ κύριον ἰδρυτικὸν μέλος μεγάλων βιομηχανικῶν μονάδων καὶ ἄλλων ἐπιχειρήσεων.

Ἡ Ἐμπορικὴ Τράπεζα τῆς Ἑλλάδος διέθετεν, ἐν ἔτει 1952, 61 Καταστήματα εἰς ὁλόκληρον τὴν χώραν, ἐνῶ, κατὰ τὸ τέλος τοῦ 1973, τὸ δίκτυόν της περιελάμβανεν 184 Καταστήματα, 10 Ἀνταλλακτήρια Συναλλάγματος καὶ

38 γραμμὰς Αὐτοκινητοτραπεζῶν, ἤτοι κινήτων Τραπεζῶν διὰ τὴν ἐξυπηρέτησιν περιοχῶν εἰς τὰς ὁποίας δὲν ἔχουν εἰσέτι ἐγκατασταθῆ μόνιμα τραπεζικὰ Καταστήματα. Ἡ ἐντυπωσιακὴ αὐτὴ διεύρυνσις τοῦ δικτύου Καταστημάτων τῆς Τραπεζῆς συνοδεύεται καὶ ὑπὸ θεαματικῆς ἀνάδοι εἰς ἔλους τοὺς τομεῖς τῆς δραστηριότητός της. Οὕτως, αἱ παρὰ τῇ Τραπεζῇ καταθέσεις, ἀπὸ 242 ἑκατομμύρια (νέων) δραχμῶν, κατὰ τὸ 1952, ὑπερέβησαν τὰ 31 δισεκατομμύρια δραχμῶν κατὰ τὸ 1973. Αἱ χορηγήσεις τῆς Τραπεζῆς, ὑπολογισθεῖσαι ἐν ἔτει 1952 εἰς 231 ἑκατομμύρια δραχμῶν, ὑπερέβησαν κατὰ τὸ 1973 τὰ 17 δισεκατομμύρια δραχμῶν, ἀντίστοιχος δὲ ὑπῆρξεν ἡ αὐξήσις τῶν κερδῶν πρὸς διάθεσιν.

Ἡ ἀνοδος αὐτῆ τῆς Τραπεζῆς ἐπετεύχθη χάρις εἰς τὸν σταθερὸν προσανατολισμὸν, τὸν ὁποῖον ἐχάραξε καὶ ἐφῆρμοσεν ὁ Καθηγητὴς Στρατῆς Ἀνδρεάδης· προσανατολισμὸν ἀποβλέποντα εἰς τὸν συνεχῆ ἐκσυγχρονισμὸν τῶν τραπεζικῶν μεθόδων, τὴν αὐξοῦσαν μηχανοργάνωσιν τῶν ἐργασιῶν, τὴν ἐξειδικευμένην κατάρτισιν τῶν ὑπαλλήλων, τὴν ἐπέκτασιν τῶν ἐργασιῶν εἰς νέους τομεῖς καὶ τὴν εἰσαγωγὴν νέων θεσμῶν. Οὕτως, ἡ Ἐμπορικὴ Τράπεζα τῆς Ἑλλάδος διαθέτει πλῆρες Ἡλεκτρονικὸν Κέντρον (συγκρότημα ἠλεκτρονικῶν διερευνητῶν I.B.M. 370/45 καὶ I.B.M. 360/30) καὶ ἔχει ἐγκαταστήσει, δι' ὀλόκληρον τὸ δίκτυον τῶν ἀνὰ τὴν χώραν Καταστημάτων της, σύστημα τηλεπεξεργασίας στοιχείων (real time teleprocessing). Διαθέτει εἰδικὸν Ἰνστιτούτον Οἰκονομικῆς καὶ Τραπεζικῆς Μορφώσεως τῶν ὑπαλλήλων της, τὸ ὁποῖον ἴδρυσεν πρὸ δεκαπενταετίας καὶ διευθύνει προσωπικῶς ὁ Καθηγητὴς Στρατῆς Ἀνδρεάδης. Αἱ ἐργασίαι τῆς Τραπεζῆς ἐπεξετάθησαν καὶ εἰσῆχθησαν νέοι θεσμοί. Τοιοῦτοι εἶναι αἱ Αὐτοκινητοτράπεζαι, ἡ Αὐτόματος Ἀνάσασαν νέοι θεσμοί. Τοιοῦτοι εἶναι αἱ Αὐτοκινητοτράπεζαι, ἡ Αὐτόματος Ἀνάσασαν ληψὶς Καταθέσεων, ἡ Καταναλωτικὴ Πίστις, ἡ Ἐγκανιάσις Καταστημάτων drive-in, τὰ Πιστωτικὰ Δελτία (ἡ «Ἐμποροκάρτα»), ἐν συνεργασίᾳ μετὰ τῆς Bank of America, καὶ —διὰ τῆς συγγενοῦς Τραπεζῆς Ἐπενδύσεων— τὰ Ἀμοιβαῖα Κεφάλαια. Ἐξ ἄλλου, ἡ Διοίκησις τῆς Τραπεζῆς ἐπέδειξεν ἔμπρακτον ἐνδιαφέρον διὰ τὸ προσωπικὸν της, ἰδρύσασα εἰδικὰ Ἀσφαλιστικὰ Ταμεῖα καὶ Ταμεῖον Ὑγείας διὰ τοὺς ὑπαλλήλους της, ὡς καὶ Παιδικὴν Στέγην καὶ Παιδικὰς Κατασκηνώσεις διὰ τὰ τέκνα των.

Ἐν συνεχείᾳ καὶ με ἐπίκεντρον τὴν Ἐμπορικὴν Τράπεζαν τῆς Ἑλλάδος, ὁ Καθηγητὴς Στρατῆς Ἀνδρεάδης ὀργάνωσεν ἰσχυρὸν Ὀμίλον Τραπεζῶν. Τὸ πρῶτον βῆμα διὰ τὴν δημιουργίαν τοῦ Ὀμίλου τούτου ἐπραγματοποιήθη κατὰ τὸ 1957. Ἦτο τὸ ἔτος κατὰ τὸ ὁποῖον ἡ Ἐμπορικὴ Τράπεζα τῆς Ἑλλάδος ἀπέκτησε τὰ ἐνεργητικὰ στοιχεῖα καὶ τὸ δίκτυον Καταστημάτων τῆς Ἰονικῆς Τραπεζῆς. Κατὰ τὸ ἐπόμενον ἔτος, κατόπιν ἐνοποιήσεως μετὰ τῆς Λαϊκῆς Τραπεζῆς, συνεκροτήθη ἡ Ἰονικὴ καὶ Λαϊκὴ Τράπεζα Ἑλλάδος, ἡ ὁποία εἶναι σήμερον ἡ τρίτη ἐμπορικὴ Τράπεζα τῆς χώρας καὶ χαρακτηρίζεται ἀπὸ τὸν ἐπιτυχεῖ συνδυασμὸν τῆς μακρᾶς παραδόσεως τῶν Τραπεζῶν ἐκ τῶν

όποιον προήλθε και τῶν πλέον ἐκσυγχρονισμένων ἀντιλήψεων περὶ τῶν τραπεζικῶν ἐργασιῶν.

Κατὰ τὸ 1973, ἡ Ἴονική καὶ Λαϊκὴ Τράπεζα Ἑλλάδος εἶχεν ὑπερνεοπλασιάζει, ἐν συγκρίσει πρὸς τὸ 1958, τὰς παρ' αὐτῇ καταθέσεις, ἐπιτυχοῦσα παραλλήλως ἀνάλογον ἀξίησιν τῶν χορηγήσεων τῆς καὶ τῶν πρὸς διάθεσιν κερδῶν τῆς. Τὸ δίκτυον Καταστημάτων τῆς Τραπεζῆς μεγάλως διηυρύνθη: κατὰ τὰ τέλη τοῦ 1973 περιελάμβανεν 97 Καταστήματα, 7 Ἀνταλλακτήρια Συναλλάγματος καὶ 4 γραμμὰς Αὐτοκινήτοτραπεζῶν, ἐναντι 38 Καταστημάτων κατὰ τὸ 1958.

Κατὰ τὰ ἐπόμενα ἔτη ὁ ὑπὸ τὴν Προεδρίαν καὶ Γενικὴν Διεύθυνσιν τοῦ Καθηγητοῦ Στρατῆ Ἀνδρέαδῃ Ὁμίλος Τραπεζῶν διηυρύνθη ἔτι περαιτέρω. Τὸ 1962 ὑπήχθη εἰς τὸν Ὁμίλον ἡ Τράπεζα Πειραιῶς. Τὸ 1963 ἰδρύθη ὑπὸ τοῦ Ὁμίλου — μὲ συμμετοχὴν καὶ μεγάλων ξένων Τραπεζῶν (μεταξὺ τῶν ὁποίων περιλαμβάνονται καὶ ἡ Bank of America, ἡ Banque Nationale de Paris, ἡ Banque de Bruxelles, ἡ Algemene Bank Nederland καὶ ἡ Banca Nazionale del Lavoro, ἐσχάτως δὲ καὶ ἡ Barclay's Bank) — ἡ Τράπεζα Ἐπενδύσεων, ἡ πρώτη λειτουργήσασα εἰς τὴν Ἑλλάδα ἰδιωτικὴ Τράπεζα καλύπτουσα τὸν τομέα μεσομακροπροθέσμιον παραγωγικῶν ἐπενδύσεων, καὶ τὸ 1964 ἐνετάχθη εἰς τὸν Ὁμίλον ἡ Τράπεζα Ἀττικῆς, εἰς τὴν ὅποιαν συμμετέχει ἀπὸ τοῦ 1972 καὶ ἡ Banque Nationale de Paris. Οὕτω, παρέχεται πλήρης (γενικὴ καὶ εἰδικευμένη) τραπεζικὴ ἐξυπηρέτησις εἰς ὀλόκληρον τὴν Ἑλλάδα, διὰ δικτύου περιλαμβανόντος 309 Καταστήματα καὶ 42 γραμμὰς Ὑπηρεσίας Ὑπαίθρου (Αὐτοκινήτοτραπέζας).

Ἡ δραστηριότης τοῦ Ὁμίλου ἐπεκτείνεται καὶ ἐκτὸς τῆς Ἑλλάδος. Εἰς τὴν Ἀγγλίαν, ὁ Ὁμίλος ἐκπροσωπεῖται ὑπὸ τῆς, ὑπὸ τὴν Προεδρίαν τοῦ Καθηγητοῦ Στρατῆ Ἀνδρέαδῃ ἤδη ἀπὸ τοῦ 1952, Commercial Bank of the Near East. Τὸ 1970 ἰδρύθη εἰς τὴν Γαλλίαν ἡ Banque Commerciale de Grèce (μὲ Καταστήματα εἰς Παρισίους καὶ εἰς Μασσαλίαν) καὶ τὸ 1972, εἰς τὴν Γερμανίαν, ἡ Griechische Handelsbank, τῆς ὁποίας Καταστήματα λειτουργοῦν εἰς ἕξ πόλεις (τὴν Φραγκφούρτην, τὸ Μόναχον, τὴν Στουτγάρδην, τὸ Ντύσελντορφ, τὴν Νυρεμβέργην καὶ τὸ Χάγκεν). Ἔχει δέ, προσέτι, προγραμματισθῆ ἡ ἰδρυσις καὶ ἄλλων θυγατρικῶν Τραπεζῶν εἰς εὐρωπαϊκὰς χώρας καὶ εἰς τὰς Ἠνωμένας Πολιτείας τῆς Ἀμερικῆς.

β) Ἰδρυσις βιομηχανικῶν μονάδων. Ἄλλαι ἐπιχειρήσεις.

Ἡ συμβολὴ τοῦ τραπεζικοῦ Ὁμίλου τῆς Ἐμπορικῆς Τραπεζῆς τῆς Ἑλλάδος εἰς τὴν προσπάθειαν οἰκονομικῆς ἀναπτύξεως τῆς χώρας δὲν ἔχει περιορισθῆ εἰς μόνην τὴν τραπεζικὴν προσφοράν. Ὑπὸ τὰς ἑλληνικὰς συνθήκας ἀναγκαῖα παρίστατο καὶ ἡ ἄμεσος συμμετοχὴ τοῦ Ὁμίλου εἰς τὸν τομέα τῆς

παραγωγής. Χαρακτηριστικά, ἐν προκειμένῳ, εἶναι αἱ ἀκόλουθοι πρόσφατοι δηλώσεις τοῦ Καθηγητοῦ Στρατῆ Ἀνδρεάδη: «Ἀπὸ τῶν νεανικῶν μου χρόνων», εἶπεν οὗτος, «εἶχον διαμορφώσει τὴν πεποίθησιν ὅτι, εἰς τὴν Ἑλλάδα, ἡ ἰδιωτικὴ πρωτοβουλία πρέπει νὰ ἀναλάβῃ πλήρως τὰς εὐθύναις τῆς διὰ τὴν προωθῆσιν ἐνεργῶς τὸν ἐγχρηματισμὸν τῆς οἰκονομίας, τὴν ἐκβιομηχανίσαι καὶ τὸν καθόλου τεχνολογικὸν ἐκσυγχρονισμόν. Καὶ οἱ μεγάλοι οἰκονομικοὶ ὀργανισμοὶ πρέπει νὰ ἀναλαμβάνουν δημιουργικὴν δράσιν εἰς νευραλγικοὺς διὰ τὴν οἰκονομικὴν ἀνάπτυξιν τομεῖς, τοὺς ὁποίους ἡ συνήθης ἰδιωτικὴ πρωτοβουλία — ὑπὸ συνθήκας ἀνυπαρξίας ἢ λίαν ἀσθενοῦς κεφαλαιαγορᾶς — εἴτε εἶναι ἀπρόθυμος εἴτε ἀδυνατεῖ νὰ ἀναπτύξῃ, μάλιστα ὡς ἐκ τῆς ἐπιβαλλομένης μακροπροθέμου προοπτικῆς καὶ τῶν συναφῶν ἐπιβαρύνσεων. Ἡ πεποίθησις αὐτὴ μὲ ἐνέπνευσεν εἰς τὰς πρωτοβουλίας μου καὶ εἶναι, σήμερον, ζωηρὰ ἡ ἱκανοποίησις μου διότι οὕτως ἐπραγματοποιήθη σημαντικὸν ἔργον, ἀποτελοῦν οὐσιαστικὴν συμβολὴν εἰς τὴν οἰκονομικὴν καὶ κοινωνικὴν ἀνάπτυξιν τῆς χώρας».

Συμφώνως πρὸς τὸν προσανατολισμὸν αὐτόν, ὁ Ὀμίλος ἴδρυσεν, ἐν ἔτει 1961, τὴν Βιομηχανίαν Φωσφορικῶν Λιπασμάτων, τὰ ἐργοστάσια τῆς ὁποίας — εἰς Νέαν Καρβάλην Καβάλας — λειτουργοῦν πλήρως ἀπὸ τοῦ 1965. Ἡ βιομηχανία αὕτη καλύπτει ἀνάγκας τῆς ἑλληνικῆς γεωργίας, ἀποτελεῖ παράγοντα ἀναπτύξεως τῆς περιοχῆς εἰς τὴν ὁποίαν εἶναι ἐγκατεστημένη καὶ ἐξασφαλίζει εἰς τὴν χώραν μεγάλα ποσὰ συναλλάγματος, τόσον διὰ τῆς ὑποκαταστάσεως τῶν προϊόντων τῆς εἰς τὰ ἄλλοτε εἰσαγόμενα (ἐκ τοῦ ἐξωτερικοῦ) λιπάσματα, ὅσον καὶ διὰ τῆς πραγματοποιήσεως, ἀπὸ ἐτῶν ἤδη, ἐξαγωγῶν τῶν προϊόντων τῆς.

Τὸ 1962 ἰδρύθησαν ὑπὸ τοῦ Ὀμίλου τῆς Ἐμπορικῆς Τραπεζῆς τῆς Ἑλλάδος δύο ἄλλαι σημαντικαὶ βιομηχανίαι: Ἡ Ἑλληνικὴ Βιομηχανία Χυμῶν καὶ Κονσερβῶν, τὸ ἐργοστάσιον τῆς ὁποίας εὐρίσκεται εἰς τὸ Βέλον Κορινθίας, καὶ ἡ Ἑλληνικὴ Ἐταιρία Γενικῶν Ἐπιχειρήσεων, ἡ ὁποία διατηρεῖ Ναυπηγεῖον - Μηχανουργεῖον εἰς τὸ Πέραμα Πειραιῶς. Ἡ πρώτη ἀξιοποιεῖ προϊόντα τῆς ἑλληνικῆς γῆς, ἔχει ἐπεκτείνει (1965) τὰς ἐγκαταστάσεις τῆς καὶ ἐξάγει ὀλόκληρον τὴν παραγωγὴν τῆς. Τὸ Ναυπηγεῖον - Μηχανουργεῖον τῆς δευτέρας, χάρις εἰς τὸν ἄριστον ἐξοπλισμὸν του, ἐκτελεῖ ἐπισκευὰς, μετασκευὰς καὶ κατασκευὰς μικροῦ μεγέθους πλοίων καὶ συνεργάζεται μὲ μεγάλας, ἑλληνικὰς καὶ ἀλλοδαπάς, ναυπηγικὰς καὶ ναυτιλιακὰς ἐταιρείαις.

Τὸ 1965, ἰδρύθη ἡ Ἑλληνικὴ Βιομηχανία Σάκκων καὶ Εἰδῶν Πλαστικῆς Ἰλῆς, τὸ ἐργοστάσιον τῆς ὁποίας — ὁμοίως εἰς Νέαν Καρβάλην Καβάλας καὶ τοῦτο — ἐγκαινιάσθη τὸ 1967, τὸ δὲ 1972 ἐπεξετάθη δι' ἐγκαταστάσεις καὶ νέας μεγάλης μονάδος.

Τὸ 1969 ἤρριξεν ἡ λειτουργία μιᾶς ἀπὸ τὰς μεγαλυτέρας βιομηχανίας τοῦ Ὀμίλου, τῶν Ναυπηγείων Ἐλευσίνος. Κατὰ τὸ διαρρεῦσαν ἔκτοτε βραχὺ

χρονικόν διάστημα, τὰ Ναυπηγεῖα Ἐλευσίνος ἀνεπτύχθησαν ἀλματωδῶς: ἐπεξέτειναν τὰς ἐγκαταστάσεις των, ἐνεπλούτισαν τὸν ἐξοπλισμὸν των καὶ εἰσῆλθον ταχέως ἀπὸ τὸν ἐπισκευαστικὸν εἰς τὸν κατασκευαστικὸν τομέα. Τὰ Ναυπηγεῖα Ἐλευσίνος δύνανται νὰ ἐπισκευάζουν καὶ μετασκευάζουν πλοῖα οἰασδῆποτε χωρητικότητος, νὰ ἐκτελοῦν πάσης φύσεως κατασκευὰς καὶ νὰ ναυπηγοῦν πλοῖα χωρητικότητος μέχρις 150.000 τόνων d.w., τῆς ναυπηγικῆς ἱκανότητός των ἐπεκτεινωμένης ἤδη. Εἰς τὰ Ναυπηγεῖα Ἐλευσίνος καθεικόθη, τὸν Νοέμβριον τοῦ 1973, καὶ τὸ μεγαλύτερον μέχρι σήμερον ναυπηγηθὲν ἐν Ἑλλάδι σκάφος. Ἡ ἐπαίδευσις καὶ ἐξειδικεύσις τῶν ἐργατοτεχνιτῶν τῶν Ναυπηγείων ἐξασφαλίζεται διὰ δύο Σχολῶν, λειτουργουσῶν εἰς ταῦτα. Ἐκεῖ, ἐπίσης, λειτουργεῖ καὶ εἰδικὴ Σχολὴ Μηχανικῶν Θαλάσσης.

Πέραν τῶν βιομηχανιῶν, εἰς τὸν Ὀμιλὸν τῆς Ἐμπορικῆς Τραπεζῆς περιλαμβάνονται ἡ Ξενοδοχειακὴ Ἐπιχείρησις «Ἡ Ἴονικὴ», ἰδιοκτήτρια τοῦ ξενοδοχείου «Χίλτον Ἀθηνῶν», καθὼς καὶ τρεῖς μεγάλα ἀσφαλιστικὰ ἐταιρεῖαι: «Ὁ Φοῖνιξ», «Ἡ Ἴονικὴ» Ἀσφαλιστικὴ καὶ αἱ «Γενικαὶ Ἀσφάλειαι τῆς Ἑλλάδος». Καὶ εἰς τὰς ἐταιρεῖας αὐτάς, ἀπάσας, τὰ καθήκοντα τοῦ Προέδρου καὶ Γενικοῦ Διευθυντοῦ ἔχει ἐπωμισθῆ ὁ Καθηγητὴς Στρατῆς Ἀνδρεάδης.

γ) Ὁ Ἐφοπλιστής. Ὁ Πρόεδρος τῆς Ἐνώσεως Ἑλλήνων Ἐφοπλιστῶν.

Εὐθὺς μετὰ τὴν λῆξιν τοῦ Δευτέρου Παγκοσμίου Πολέμου ὁ Καθηγητὴς Στρατῆς Ἀνδρεάδης ἐπέδειξε ζοηρὴν ἐνδιαφέρον διὰ τὴν Ναυτιλίαν, ἀναδειχθεὶς ταχύτατα εἰς ἓνα ἐκ τῶν κυριωτέρων ἐφοπλιστῶν τῆς Ἑλλάδος. Ἐξεκίνησεν ἀπὸ δύο λίμπερτυς, ἠγόρασε καὶ ἄλλα δύο μεταχειρισμένα ἀμερικανικὰ φορτηγά, ἀπέκτησε κατόπιν ἓν τάνκερ T2 καὶ, συντόμως, ἐπροχώρησεν εἰς ναυπηγήσεις: παραγγέλλει, εἰς ἀγγλικά ναυπηγεῖα, τρία δεξαμενόπλοια καὶ ἀκολούθως, εἰς ἰαπωνικά ναυπηγεῖα, δύο φορτηγά καὶ τέσσαρα μεγάλα δεξαμενόπλοια. Μετὰ τὴν ναυτιλιακὴν κρίσιν τοῦ 1958, πραγματοποιεῖ νέον πρόγραμμα ναυπηγήσεων, περιλαμβάνον μεγάλα μάλκ - κάρριερς καὶ τάνκερς τῶν 65.000 καὶ 80.000 τόνων d.w. καὶ ἐν συνεχείᾳ σκάφη O.B.O. τῶν 150.000 τόνων d.w. Κατὰ τὴν παρούσαν περίοδον αἱ παραγγελίαι του ἐστράφησαν εἰς ναυπηγήσεις τάνκερς τῶν 250.000 τόνων καὶ τῶν 500.000 τόνων d.w. —τῆς ναυαρχίδος τοῦ ὑπὸ ἐλληνικὴν σημαίαν ἐμπορικῶν στόλου.

Παράλληλως, καὶ ὁμοίως ἀπὸ τῆς λήξεως τοῦ Δευτέρου Παγκοσμίου Πολέμου, κατὰ τὴν διάρκειαν τοῦ ὁποίου ὁ ἐλληνικὸς ἐμπορικὸς στόλος δεινῶς ἐπλήρη, ὁ Καθηγητὴς Ἀνδρεάδης ἐπεδόθη εἰς τὴν ἐπίλυσιν τῶν προβλημάτων τῆς Ἑλληνικῆς Ναυτιλίας—ἦτοι, ἐν τῇ οὐσίᾳ, τοῦ προβλήματος ἀναβιώσεως αὐτῆς—, ἀρχικῶς ὡς Ἀντιπρόεδρος τῆς Ἐνώσεως Ἑλλήνων Ἐφοπλιστῶν, καὶ ὡς Πρόεδρος αὐτῆς, κατόπιν, ἀπὸ τοῦ 1960 συνεχῶς μέχρι

καὶ σήμερον. Κατὰ τὸ διάστημα τοῦτο ἀντιμετώπισεν ἐπιτυχῶς τὰ πλεόν δυσχερῆ ναυτιλιακὰ θέματα καὶ ἐπέτυχε τὴν ἐδραΐωσιν σταθερᾶς καὶ ἀρμονικῆς τριμεροῦς συνεργασίας (μεταξὺ Κράτους, Ναυτικῶν καὶ Ἐφοπλιστῶν), συνιστώσης θεμελιώδη παράγοντα προαγωγῆς τῆς ναυτιλιακῆς προσπάθειας, ἤδη δὲ ἡ Ναυτιλία τῶν Ἑλλήνων κατέχει—ὡς γνωστὸν—πρωτεύουσαν θέσιν παγκοσμίως. Τὰ «Ναυτικά Χρονικά», τὸ ἐγκυρότερον ἑλληνικὸν ναυτιλιακὸν περιοδικόν, ἔγραψαν πρὸ ἐτῶν (τεῦχος 15.1.1969) τὰ ἀκόλουθα σχετικῶς: «Ὅ,τι μέχρι τοῦδε ἐδημιούργησεν [ὁ κ. Ἀνδρεάδης] ὡς Πρόεδρος τῆς Ἐνώσεως Ἑλλήνων Ἐφοπλιστῶν εἶναι μέγα, ἱστορικόν, συνυφασμένον μὲ τὸ θαῦμα τῆς φυλῆς μας εἰς τὸν θαλάσσιον στίβον, μὲ τὴν μεγάλην Ναυτιλίαν μας. Ζῆ τὰς ἡμέρας τῆς ὁ κ. Ἀνδρεάδης, εἶναι ὁ ἀντιπροσωπευτικώτερος τύπος τῶν ἀνθρώπων πού ἐσφυρηλάτησαν τὸ μεγαλεῖον τῆς Ναυτιλομένης Ἑλλάδος».

δ) Ὁ Πρόεδρος τοῦ Συνδέσμου Ἀνωνύμων Ἐταιρειῶν καὶ Ἐταιρειῶν Περιορισμένης Εὐθύνης.

Τὸν Ἰούλιον τοῦ 1959 ὁ Καθηγητῆς Στρατῆς Ἀνδρεάδης ἐκλέγεται παμψηφεί Πρόεδρος τοῦ ἐν Ἀθῆναις ἐδρεύοντος «Συνδέσμου Ἀνωνύμων Ἐταιρειῶν καὶ Ἐταιρειῶν Περιορισμένης Εὐθύνης», ἔκτοτε δὲ—ἐπανειλεγόμενος πάντοτε—ἀσκει, ἀδιαλείπτως μέχρι σήμερον, τὰ καθήκοντα ταῦτα.

Ἀπὸ τῆς ἀναλήψεως τῆς Προεδρίας τοῦ Συνδέσμου, ὁ κ. Ἀνδρεάδης ἐχάραξεν εὐρὴ πρόγραμμα ἀναδιαρθρώσεως καὶ ἀναπτύξεώς του, ὥστε τὸ ἔργον τοῦ Συνδέσμου νὰ ἀνταποκρίνεται, εἰς αὐξοῦντα διαρκῶς βαθμόν, εἰς τὰς ἀπαιτήσεις τῆς οἰκονομικῆς ἀναπτύξεως τῆς χώρας καὶ νὰ συμβάλλῃ ἐνεργῶς εἰς τὴν ταχύρρυθμον τῆς ἀναπτύξεως ταύτης πραγματοποιήσιν.

Οὕτως, ὁ Σύνδεσμος ἐπολλαπλασίαζεν ἔκτοτε, ἀπὸ ἔτους εἰς ἔτος, τὰ μέλη του, ἀναδιήρθωσε τὸ Καταστατικόν του καὶ ἀπέκτησε κατάλληλον ιδιόκτητον στέγην. Συνέβαλεν εἰς τὴν ἀναπροσαρμογὴν τῆς περὶ Ἀνωνύμων Ἐταιρειῶν Νομοθεσίας καὶ εἰς τὴν—διὰ παρεμβάσεών του εἰς τὰς ἀρμοδίας ἀρχὰς καὶ συνεργασίας του μετ' αὐτῶν—λήψιν τῶν ἐνδεικνυομένων διὰ τὴν ἀνάπτυξιν τῶν Ἀνωνύμων Ἐταιρειῶν καὶ τῶν Ἐταιρειῶν Περιορισμένης Εὐθύνης φορολογικῶν καὶ ἐν γένει διοικητικῶν μέτρων, ὡς καὶ εἰς τὴν ἐπίλυσιν τῶν ἀνακυπτόντων βασικῶν προβλημάτων τῶν ἑταιρειῶν τούτων. Ὁ Σύνδεσμος προσηγατολίσθη εἰς τὴν κατεύθυνσιν τῶν ἐκ τῆς συνδέσεως τῆς Ἑλλάδος μετὰ τῆς Εὐρωπαϊκῆς Οἰκονομικῆς Κοινότητος δημιουργηθεισῶν νέων συναλλακτικῶν καὶ ἐν γένει οἰκονομικῶν συνθηκῶν καὶ ἀποφασιστικῶς ἐβροήθησεν εἰς τὴν ἐν γένει ἀνάπτυξιν τῆς ἑλληνικῆς Κεφαλαιαγορᾶς καὶ τὴν εἰσαγωγὴν εἰς τὴν Ἑλλάδα προσφόρων συναφῶν θεσμῶν (ὡς εἶναι ὁ θεσμὸς τῶν ἑταιρειῶν ἐπενδύσεων καὶ ἀμοιβαίων κεφαλαίων), εἰς τὴν θέσπισιν κι-

νήτρων διά τὰς βιομηχανικάς ἐπενδύσεις καί τήν ἐν γένει ἀνάπτυξιν τῶν παραγωγικῶν χρηματοδοτήσεων.

ε) *Ἑλληνικοὶ Ἡλεκτρικοὶ Σιδηρόδρομοι.*

Εἰς τήν ἑταιρείαν «Ἑλληνικοὶ Ἡλεκτρικοὶ Σιδηρόδρομοι» ὁ Καθηγητῆς Στρατῆς Ἀνδρεάδης ἀνεμίχθη ἤδη ἀπὸ τοῦ 1941, ὡς ἐντεταλμένος Σύμβουλος, ἀναλαβὼν, ἀπὸ τοῦ ἔτους 1945, τὴν Διεύθυνσιν αὐτῆς. Κατὰ τὴν Κατοχὴν, τὸ δραματικὸν πρόβλημα ὡπερ καθημερινῶς ἀντιμετώπιζεν ἡ Διοίκησις τῆς ἑταιρείας, ἦτο αὐτὴ ἡ ἐπιβίωσις τῶν ἐργαζομένων εἰς αὐτὴν καὶ τῶν οἰκογενειῶν τῶν καὶ ἡ λειτουργία ταύτης. Κατόπιν, μετὰ τὴν Ἀπελευθέρωσιν, τὰ ἄμεσα προβλήματα τῆς ἑταιρείας—ἐπιφορτισμένης πάντοτε μετὰ κοινωνικῶν ἔργων ἐντὸς τοῦ παλαιδομικοῦ συγκροτήματος Ἀθηνῶν—Πειραιῶς—ἀνήγοντο εἰς τὴν ἀποκατάστασιν τῶν ζημιῶν, αἱ ὁποῖαι προεκλήθησαν ἀπὸ τὴν Κατοχὴν καὶ τὸ μετ' αὐτὴν στασιαστικὸν κίνημα, καὶ εἰς τὴν εὐρυτέραν ἀναδιοργάνωσιν ὁλοκλήρου τοῦ μηχανισμοῦ τῆς. Μετὰ τὴν, ταχέειαν καὶ πλήρη, ἐπιτέλεσιν τοῦ ἔργου τούτου, ἡ Διεύθυνσις τῆς ἑταιρείας ἐπεδόθη εἰς τὴν κατάστασιν καὶ ἐφαρμογὴν μακροπύου προγράμματος ἐκσυγχρονισμοῦ τοῦ ὅλικοῦ τῶν ἠλεκτρικῶν σιδηροδρόμων, ἀνεγέρσεως νέων μηχανουργείων, ἀμαξοστασίων, σταθμῶν καὶ κτηρίων, ἐπεκτάσεως τοῦ δικτύου τῶν ἠλεκτρικῶν σιδηροδρόμων καί, ἐν συνδυασμῷ πρὸς αὐτοὺς, λειτουργίας τῶν ἠλεκτρικῶν γραμμῆς τακτικῆς συγκοινωνίας μεταξὺ Ἀθηνῶν καὶ Πειραιῶς. Τὸ πρόγραμμα τοῦτο ἤρχισεν ἐφαρμοζόμενον ἀπὸ τοῦ 1950 καὶ εἶχε πλήρως πραγματοποιηθῆ ἐντὸς ἑπταετίας, ὅποτε (τὸν Αὐγούστου τοῦ 1957) ἐτέθη εἰς λειτουργίαν καὶ ἡ σιδηροδρομικὴ γραμμὴ Ἀθηνῶν—Κηφισίας. Ἐκτοτε ἡ ἑταιρεία συνεχίζει τὸν ἐμπλουτισμὸν καὶ τὴν συνεχῆ ἀνανέωσιν τοῦ ὅλικοῦ τῆς, ὡς καὶ τὴν ἐν γένει βελτίωσιν τῆς συγκοινωνιακῆς τῆς παροχῆς, ὁ ἧς ἀναγνώρισιν τῆς ἀποτελεσματικῆς ταύτης δραστηριότητός του, ὁ Καθηγητῆς Στρατῆς Ἀνδρεάδης ἐξελέγη, ἐν ἔτει 1965, Πρόεδρος τῆς ἑταιρείας τῶν Ἑλληνικῶν Ἡλεκτρικῶν Σιδηροδρόμων, ἔκτοτε δὲ ἀσκει, συνεχῶς ἕως ἄρτι, μέχρι σήμερον, τὰ καθήκοντα τοῦ Προέδρου καὶ Διευθυντοῦ τῆς. Ὁραματίζεται τὴν δημιουργίαν ὁλοκληρωμένου δικτύου ὑπογείου σιδηροδρόμου Ἀθηνῶν—Πειραιῶς, καταστράνει μελέτας εὐρείας προεκτάσεως τοῦ δικτύου ἠλεκτρικῶν σιδηροδρόμων εἰς τὸ λεκανοπέδιον Ἀττικῆς, πέραν τῶν Ἀθηνῶν, καὶ ἔχει ἤδη ἐπιτύχει τὴν γενικωτέραν συνειδητοποίησιν ἐπὶ τῆς ἀνάγκης πραγματοποιήσεως τῶν σχεδίων αὐτῶν καὶ τὴν προσχώρησιν τοῦ Κοινοῦ καὶ τῶν εἰδικῶν εἰς ταῦτα. Ἐπέτυχε, προσέτι, τὴν ἐφαρμογὴν ὑποδειγματικῶν θεσμῶν κοινωνικῆς προνοίας ὑπὲρ τῶν εἰς τὴν ἑταιρείαν ἐργαζομένων: τὴν λειτουργίαν εἰς Κηφισίαν (ἤδη ἀπὸ τοῦ θέρους τοῦ 1945) τῆς πρώτης Παιδικῆς Ἐξοχῆς, διὰ τὰ τέκνα τῶν ἐργαζομένων εἰς τὴν ἑταιρείαν,

και κατόπιν (ἀπὸ τοῦ θέρους τοῦ 1950) εἰς Βαρυμπόμπην, καθὼς και τὴν λειτουργίαν (ἀπὸ τοῦ Νοεμβρίου τοῦ 1958) Παιδικῆς Στέγης εἰς Νέον Φάληρον, διὰ τὴν διημέρευσιν και περιθαλψιν τῶν νηπίων, τῶν ὁποίων αἱ μητέρες ἐργάζονται εἰς τὴν ἐταιρείαν τῶν Ἑλληνικῶν Ἡλεκτρικῶν Σιδηροδρόμων και ἄλλας ἐταιρείας τοῦ Ὁμίλου Ἀνδρεάδη.

Δραστηριότης εἰς τὸν τομέα κοινωνικῆς προνοίας.

Ἄλλος τομεὺς, εἰς τὸν ὁποῖον ἔντονον ἀνέπτυξε δραστηριότητα ὁ Καθηγητῆς Στρατῆς Ἀνδρεάδης, εἶναι ὁ τομεὺς τῆς κοινωνικῆς προνοίας. Συγκεκριμένως, ἡ δραστηριότης του αὐτῆ ἐξεδηλώθη ὑπὸ τὴν ιδιότητά του ὡς Προέδρου τοῦ Διοικητικοῦ Συμβουλίου τοῦ ἐν Ἀθήναις Θεραπευτηρίου «Ὁ Εὐαγγελισμὸς», τόσον κατὰ τὰ ἔτη 1954 ἕως 1960, ὅσον και κατὰ τὸ ἀπὸ τοῦ 1969 μέχρι τοῦ τέλους τοῦ 1973 χρονικὸν διάστημα.

Κατὰ τὰς δύο ταύτας περιόδους, τὸ Ἴδρυμα ἐσημείωσε τοιαύτην πρόδον, ὥστε ἀποτελεῖ, ἀπὸ ἐτῶν ἤδη, τὸ πρῶτον νοσηλευτικὸν Ἴδρυμα τῆς χώρας και εἶναι ἐπάμιλλον τῶν ἀρίστων τοῦ εἴδους του διεθνῶς. Τὰ κτήρια τοῦ Θεραπευτηρίου οὐσιωδῶς ἐπεξετάθησαν, δι' ἀνεγέρσεως νέων πτερυγῶν, ὁ μηχανολογικὸς του ἐξοπλισμὸς εἶναι πλήρης και ἀπολύτως ἐσυγχρονισμένος, τὸ δὲ ἐπιστημονικὸν και ἐν γένει νοσηλευτικὸν του προσωπικὸν εἶναι, μὲ διεθνή κριτήρια, ἀνωτάτης στάθμης. Τὸ Θεραπευτήριον διαθέτει κλινικὰς ἀπάντων τῶν νοσολογικῶν κλάδων, ἔχει ἀποκτήσει πολλὰ νέα χειρουργεῖα, ἀκτινολογικὰ και μικροβιολογικὰ ἐργαστήρια, τμήματα ραδιοϊσοτόπων, ποιήλας εἰδικὰς θεραπευτικὰς μονάδας (ὡς εἶναι ἡ μονὰς παρακολουθήσεως και θεραπείας ἐμφραγματιῶν, ἐφωδιασμένη μὲ τὰ πλέον τέλεια ἠλεκτρονικὰ συστήματα, και τὸ καρδιολογικὸν - αἰμοδυναμικὸν ἐργαστήριον), ὡς και εἰδικὰ τμήματα ἱατρικῶν ἐρευνῶν, εὐρίσκεται δὲ εἰς ὀργανικὴν συνεργασίαν μὲ Πανεπιστημιακὰς Κλινικὰς και Ἱατρικὰς Σχολὰς τῆς Ἑλλάδος και ἄλλων χωρῶν. «Ὁ Εὐαγγελισμὸς» εἶναι σήμερον πρότυπον νοσηλευτικὸν Ἴδρυμα και —ταυτοχρόνως— ἐκπαιδευτικὸς ὀργανισμὸς ἑκατοντάδων ἱατρῶν, διαθέτει δὲ και ἰδίαν Σχολὴν Ἀδελφῶν Νοσοκόμων.

Ὁργάνωσις τοῦ Κέντρου Κοινωνικῶν Ἐπιστημῶν Ἀθηνῶν.

Τὸ 1960 ἱδρύεται εἰς Ἀθήνας, κατὰ συνεργασίαν μεταξὺ UNESCO και ἑλληνικῆς Κυβερνήσεως, Κέντρον Κοινωνικῶν Ἐπιστημῶν διὰ τὴν προαγωγὴν τῶν κοινωνιολογικῶν ἐρευνῶν, ὡς και ἐν γένει τῆς Κοινωνιολογίας και τῶν συγ-

γενῶν κοινωνικο-ἐπιστημονικῶν κλάδων, εἰς τὴν Ἑλλάδα. Τὰ καθήκοντα τοῦ Προέδρου τοῦ Κέντρου ἀνατίθενται εἰς τὸν Καθηγητὴν Στρατῆ Ἀνδρεάδην, ἀσκήσαντα ταῦτα μέχρι τοῦ 1967. Κατὰ τὸ διάστημα τοῦτο οὗτος ὀργανώνει τὸ Κέντρον, ἐπιτυγχάνει αὐσιώδη διεύρυνσιν τῶν οικονομικῶν πόρων του, ἐξασφαλίζει εἰς αὐτὸ ἐκλεκτὸν ἐπιτελεῖον Ἑλλήνων καὶ ξένων κοινωνιολόγων καὶ τὴν διεξαγωγὴν πλείστων ἐμπειρικῶν κοινωνιολογικῶν ἐρευνῶν, ὡς καὶ τὴν δημοσίευσιν σειρᾶς κοινωνιολογικῶν μελετῶν. Περαιτέρω, οὗτος ἐξασφαλίζει τὴν ἔκδοσιν ἰδίου κοινωνιολογικοῦ περιοδικοῦ τοῦ Κέντρου (τῆς «Κοινωνιολογικῆς Σκέψεως») καὶ ὀργανώνει εἰς Ἀθήνας, ὑπὸ τὴν αἰγίδα τοῦ Κέντρου, διεθνῆ Συνέδρια Κοινωνιολογίας καὶ Κοινωνικῆς Ἀνθρωπολογίας, εἰς τὰς ἐργασίας τῶν ὁποίων ἐνεργῶς μετέχει. Οὕτως, εἰς τὸ πρῶτον τοιοῦτον Συνέδριον, συνελθὼν ἐν Ἀθήναις τὸν Ἰούλιον τοῦ 1963, ὁ κ. Ἀνδρεάδης προβαίνει εἰς ἀνακοίνωσιν τῶν πορισμάτων κοινωνιολογικῆς ἐρεύνης του ἐπὶ τοῦ θέματος τῶν «Discontinuités sociales et problèmes de développement économique en Grèce». Ἡ μελέτη αὕτη (δημοσιευθεῖσα εἰς τόν, ὑπὸ τὸν ἐπιτίλον *Contributions to Mediterranean Sociology*, τόμον τῶν πεπραγμένων τοῦ συνεδρίου, Paris - Mouton & Co, 1968) ἀναφέρεται τόσον εἰς γενικώτερα μεθοδολογικὰ προβλήματα τῶν κοινωνιολογικῶν ἐρευνῶν, ὅσον καὶ εἰς τὰ κύρια κοινωνικο-οικονομικὰ χαρακτηριστικὰ καὶ τὰς διαγραφόμενας ἐξελικτικὰς τάσεις τῆς συγχρόνου ἑλληνικῆς κοινωνίας. (*Ἄλλαι κοινωνιολογικαὶ μελέται τοῦ κ. Ἀνδρεάδου ἐμνημονεύθησαν προηγουμένως).

Γενικωτέρα πνευματικὴ καὶ πολιτισμικὴ δραστηριότης.

Ἡ ὀργανωτικὴ καὶ ἐκπαιδευτικὴ δραστηριότης τοῦ Καθηγητοῦ Στρατῆ Ἀνδρεάδου ἔχει ἐκδηλωθῆ καὶ εἰς πολλοὺς ἄλλους τομεῖς (ὡς εἶναι λ.χ. ὁ τομεὺς τῆς ἐκκλησιαστικῆς ἐκπαίδευσως, μετὰ τὴν ὁποίαν ὁμοίως ἡσχολήθη, ὡς Πρόεδρος, ἐν ἔτει 1967, τοῦ Διοικητικοῦ Συμβουλίου τῆς ἐν Ἀθήναις «Ριζοσπαστικῆς Σχολῆς»).

*Ἄξιον ἰδιαιτέρας μνείας εἶναι, εἰδικώτερον, ἐν εὐρύτερον, διεθνoῦς ἀπὸ τῆς ἑγκαινιάσεως, πρόγραμμα πνευματικῶν καὶ πολιτισμικῶν ἐκδηλώσεων, τὸ ὁποῖον ἐγκαινιάσθη ὑπὸ τῆς Ἐμπορικῆς Τραπεζῆς τῆς Ἑλλάδος, ὡς καὶ τῆς Ἴονικῆς καὶ Λαϊκῆς Τραπεζῆς Ἑλλάδος, ἐν ἔτει 1957, καὶ τὸ ὁποῖον ἐπεξετάθη ἐν ἔτει 1970.

Τὸ πρόγραμμα τοῦτο —ἀπὸ δεκαεξαετίας σταθερῶς ἐκτελούμενον καὶ καλύπτον καὶ τὴν προσεχῆ δωδεκαετίαν— περιλαμβάνει:

α) Πλουσίας εἰκονογραφῆσεως καλλιτεχνικὰς ἐκδόσεις, παρουσιαζούσας τὰ γλυπτικά, ζωγραφικὰ καὶ ἀρχιτεκτονικὰ ἔργα τῆς Ἑλλάδος, ὡς καὶ τὰ

μνημεία τῶν διαφόρων ἱστορικῶν περιόδων ταύτης (ἀρχαίας, μεσαιωνικῆς καὶ νεωτέρας) *.

β) Τὴν ἐκδοσιν (ἐτησίως) καλλιτεχνικῶν ἡμερολογίων, προβαλλόντων τὴν ἑλληνικὴν τέχνην ἀπὸ τῆς ἀρχαιότητος μέχρι καὶ τῆς συγχρόνου ἐποχῆς**.

γ) Τὴν συγκρότησιν Ἀρχείου τῆς ἐν Ἑλλάδι Νεοκλασικῆς Ἀρχιτεκτονικῆς (περιλαμβάνοντος ἤδη 2.500 φωτογραφίας), ὥστε νὰ διασωθοῦν οἱ τύποι τῶν συνεχῶς, ἀνὰ ἐκάστην ἡμέραν, κατεδαφιζομένων κτηρίων τῆς

* Τοιαῦτα ἐκδόσεις εἶναι: «Ἕλληνες Ζωγράφοι τοῦ 19ου αἰῶνος» (1957), μετὰ κειμένου - σχολίων εἰς τὴν ἑλληνικὴν καὶ τὴν ἀγγλικὴν. Ὁ ζωγράφος «Θεόφιλος» (1966), μετὰ κειμένου Γιάννη Τσαρούχη, εἰς τὴν ἑλληνικὴν καὶ τὴν ἀγγλικὴν. «Νεοκλασικὴ Ἀρχιτεκτονικὴ στὴν Ἑλλάδα» (1967), μετὰ κειμένου Ἰ. Τραυλοῦ, εἰς τὴν ἑλληνικὴν, τὴν γαλλικὴν καὶ τὴν ἀγγλικὴν. «Ἀπόψεις ἀπὸ τὴς πρὸ περιώνυμες τοποθεσίας τῆς Ἀρχαίας Ἑλλάδος» τοῦ Théodore Aligny (1971), ὁμοίωτος ἐκδοσις τῆς ἀρχικῆς τοῦ 1845, μετὰ τοῦ συνοδευτικοῦ τῶν gravures κειμένου τοῦ Γάλλου καλλιτέχνη, εἰς τρεῖς γλώσσας. «Οἱ θναυροὶ τῆς Θήρας» (1972), μετὰ κειμένου - σχολίων τοῦ ἀρχαιολόγου ἀκαδημαϊκοῦ Σπύρου Μαρινάτου, εἰς τὴν ἑλληνικὴν καὶ τὴν ἀγγλικὴν. Ὁ γλύπτης «Γιαννούλης Χαλεπᾶς» (1972), μετ' εἰσαγωγικοῦ κειμένου τοῦ Ἱστορικοῦ τῆς Τέχνης, π. Διευθυντοῦ τῆς Ἐθνικῆς Πινακοθήκης, Μαρίνου Καλλιγᾶ, εἰς τὴν ἑλληνικὴν, γαλλικὴν καὶ ἀγγλικὴν. Εἰς τὰς ἐκδόσεις ταύτας, γενομένης ὑπὸ τῆς Ἐμπορικῆς Τραπεζῆς τῆς Ἑλλάδος, δεόν νὰ προστεθοῦν αἱ ἀκόλουθοι ἐκδόσεις τῆς Ἴονικῆς καὶ Λατικῆς Τραπεζῆς Ἑλλάδος: «Ναοὶ καὶ Μονῆς στὴν Ζάκυνθο» (1964), τοῦ Ντίνου Κονόμου, καὶ «Ὁ Ντελακρουά καὶ ἡ Ἑλλάς» (1971), μετὰ κειμένου τοῦ Γάλλου ἀκαδημαϊκοῦ René Huyghe, εἰς τὴν ἑλληνικὴν, τὴν γαλλικὴν καὶ τὴν ἀγγλικὴν. Ἡδὴ ἐτοιμάζονται, καὶ θὰ κυκλοφορήσουν προσεχῶς, τρεῖς ἄλλαι καλλιτεχνικαὶ ἐκδόσεις.

** Θέματα τῶν καλλιτεχνικῶν τούτων ἡμερολογίων εἶναι τὰ ἀκόλουθα:

α) τῆς Ἐμπορικῆς Τραπεζῆς τῆς Ἑλλάδος — «Ἕλληνες Ζωγράφοι» (1957, 1958, 1959, 1962), «Εἰκόνες τοῦ Βυζαντινοῦ Μουσείου» (1960), «Ἀρχαία Ἑλληνικὰ Νομίματα» (1961), «Μωσαϊκὰ Νέας Μονῆς Χίου» (1963), «Ἡ γυναικεία μορφή στὴν Ἑλληνικὴ Τέχνη» (1964), «Οἱ Κόρες τῆς Ἀκροπόλεως τῶν Ἀθηνῶν» (1965), «Ἀπὸ τὸν κόσμον τῶν θεῶν, τῶν ἡρώων, τῶν Καλῶν τῆς Ἀκροπόλεως τῶν Ἀθηνῶν» (1966), ὁ ζωγράφος «Ν. Σουδιᾶς» (1967), «Ὁ Ἅγιος Νικόλαος Ἀναπνοῆς τῶν Μετεώρων» (1968), «Βυζαντινὴ Τέχνη τῆς Κύπρου» (1969), «Οἱ Ζωγράφοι τῆς γενιᾶς τοῦ 1850 - 1880» (1970), «Ὁ Εὐγένιος Ντελακρουά» (1971), «Τὸ ἀθλητικὸ πνεῦμα στὴν ἀρχαιότητα καὶ οἱ Ὀλυμπιακοὶ ἀγῶνες» (1972), «Τὸ Πρωῖτο τῶν Καρῶν καὶ ὁ ζωγράφος Μανουὴλ Πανσέληνος» (1973), καὶ «Μωσαϊκὰ τῆς Κύπρου» (1974).

β) τῆς Ἴονικῆς καὶ Λατικῆς Τραπεζῆς Ἑλλάδος — «Θ. Βουτυρᾶ ἡ ἀπαγωγή» (1959), ὁ ζωγράφος «Θεόφιλος» (1960), «Μωσαϊκὰ τοῦ 5ου μ.Χ. αἰῶνος στὸ Ἄργος» (1961), «Εἰδώλια τῆς Τανάγρας» (1962), «Ψηφιδωτὰ τῆς Πέλλας» (1963), «Τὸ τοπίο στὴν ἑλληνικὴ ζωγραφικὴ» (1964), «Σιάτιστα» (1965), «Ἡ ζωγραφικὴ τῶν ἀρχοντικῶν τῆς Σιατίστης» (1966), «Προσωπογραφίες τοῦ Φαγιόδου» (1967), «Τὰ Μωσαϊκὰ τῆς Σπάρτης» (1968), «Τὰ χαλκὰ τοῦ Ἱεροῦ τῆς Ὀλυμπίας» (1969), «Ψηφιδωτὰ Ρόδου καὶ Κῶν» (1970), ὁ ζωγράφος «Γεράσιμος Πιτσαμᾶνος» (1971), «Κρητικὲς εἰκόνες στὰ Ἐπτάνησα» (1972), «Οἱ τοιχογραφίες στὸ Καμπινάρι τῆς Δυτικῆς Μάνης» (1973), καὶ «Οἱ τέσσερες ἐποχές, τοῦ Γ. Τσαρούχη» (1974).

περιόδου ταύτης τῆς νεοελληνικῆς τέχνης καὶ νὰ καθίσταται δυνατὴ εἰς τὸ μέλλον ἡ μελέτη ταύτης.

δ) Τὴν συγγραφὴν εἰδικῶν μελετῶν, ἀφορωσῶν εἰς τοὺς θησαυροὺς τῶν μεγάλων Μουσείων τῆς Ἑλλάδος καὶ τὴν παρουσίαν διαφόρων σημαντικῶν ἀρχαιολογικῶν καὶ καλλιτεχνικῶν ἐν γένει τόπων αὐτῆς, τὰ βυζαντινὰ καὶ μεταβυζαντινὰ μνημεῖα τῆς χώρας, τὴν Νεοελληνικὴν Τέχνην καὶ τὴν Ἱστορίαν τῆς Ἑλλάδος—προϊστορικῆς, ἀρχαίας, μεσαιωνικῆς καὶ νεωτέρας.

Τὸ εὐρὺ τοῦτο πρόγραμμα κατεστρώθη ὑπὸ τοῦ Καθηγητοῦ Στρατῆ Ἀνδρεάδη, ἐκινουῦντος ἀπὸ τὴν πεποίθησιν ὅτι—ὡς ὁ ἴδιος τὸ διετύπωσεν εἰς πρόσφατον συνέλευσιν του πρὸς ἀμερικανικὴν ἡμερίδα—οἱ μεγάλοι εἰς πρόσφατον οἰκονομικοὶ ὀργανισμοὶ ὀφείλου νὰ δρῶν οὐχὶ μόνον ἐν τῇ στενῇ σφύρῃ τῆς παροχῆς οἰκονομικῶν ἀγαθῶν καὶ ὑπηρεσιῶν (τῶν τραπεζικῶν, ἐνοίᾳ τῆς προκειμένης), ἀλλὰ καὶ νὰ σημειώνουν τὴν παρουσίαν τῶν καὶ μεταξὺ ἐν προκειμένῳ, ἀλλὰ καὶ νὰ παραγόντων ἐκείνων, οἱ ὅποιοι βελτιώνουν τὸ γενικὸν κοινωνικὸν κλίμα καὶ ἀνυψώνουν τὸ πνευματικὸν καὶ πολιτισμικὸν ἐπίπεδον τοῦ λαοῦ. Προσέτι, προκειμένου εἰδικῶς περὶ τῆς Ἑλλάδος, ἡ ὁποία διαθέτει ἀνυπερβλήτους καλλιτεχνικοὺς καὶ πνευματικοὺς θησαυροὺς, οὐσιαστικῶς ἡγνοημένους εἴτε ἀγνώστους εἰς τοὺς πολλοὺς (πέραν τῶν εἰδικῶν καὶ στενοῦ κύκλου βαθυτέρας καλλιτεχνίας προσώπων) τόσο εἰς τὴν Ἑλλάδα, ὅσον καὶ εἰς τὸ Ἐξωτερικόν, ἐσκέφθη ὅτι εἶναι κρίμα νὰ μὴ προβάλλωνται τὰ ἔργα αὐτὰ καὶ νὰ μὴ καθίστανται εὐρύτερον προσιτὰ εἰς τὴν χώραν μας καὶ ἀνὰ τὸν κόσμον. Πιστεύω ὅτι, διὰ τῆς εἰς τὸ Ἐξωτερικόν κυκλοφορίας τῶν ἐκδόσεων αὐτῶν (τὰ σχόλια καὶ τὰ συνοδευτικὰ κείμενα τῶν ὁποίων δίδονται καὶ εἰς ἄλλας, πέραν τῆς ἑλληνικῆς, γλώσσας), συμβάλλομεν εἰς τὴν ἐνίσχυσιν τῆς προσταθείας διὰ τὴν συνέχισιν τῆς οἰκουμένης παρουσίας τῆς Ἑλλάδος, ὡς πνευματικῆς ἀξίας—παρουσίας τόσο ἀπαραιτήτου εἰς τὴν ἐποχὴν μας, βεβαρημένην διὰ τῶν ἀξιώσεων τοῦ συγχρόνου τεχνολογικοῦ πολιτισμοῦ, καὶ τόσο κινδυνευοῦσης, ὑπὸ τὰς συνθήκας ταύτας. Ἐλπίζω ὅτι αἱ ἑλληνικαὶ πνευματικαὶ ἀξίαι, ὅσας ἀπέδειξαν τὸν ἄνθρωπον εἰς ἕκαστον πάντων χρημάτων, ὅς ἀκτινοβολήσονται καὶ πάλιν ἐν τῇ μέσῳ τῆς ἀπογνώσεως τοῦ συγχρόνου ἀνθρώπου, ὁ ὁποῖος τώρα συνθλίβεται ὑπὸ τὸ βῆρος καὶ τὸν ἀγχώδη ρυθμὸν τῆς τεχνολογίας.

Ἀντεπιστέλλον μέλος τῆς Ἀκαδημίας Ἠθικῶν καὶ Πολιτικῶν Ἐπιστημῶν (Institut de France). Συμμετοχὴ εἰς διεθνεῖς Ὄργανισμούς.

Τὸν Ἰούνιον τοῦ 1972 ὁ Καθηγητὴς Στρατῆς Ἀνδρεάδης ἐκλέγεται ἀντεπιστέλλον μέλος τῆς Ἀκαδημίας Ἠθικῶν καὶ Πολιτικῶν Ἐπιστημῶν (Institut de France), εἰς ἀναγνώρισιν τῆς συμβολῆς του εἰς τὸν ἐπιστημονικὸν τομέα

και τῆς γενικωτέρας δημιουργικῆς κοινωνικοοικονομικῆς του δράσεως.

Ἀπὸ ἐτῶν ἤδη ἡ Ἀκαδημία ἐγνώριζε τὸν ἄνθρωπον καὶ τὸ ἔργον του. Εἰδικώτερον, ἐνώπιον τῆς Ἀκαδημίας αὐτῆς ὁ Καθηγητῆς Στρατῆς Ἀνδρεάδης εἶχε προβῆ εἰς δύο ἀνακοινώσεις. Ἡ πρώτη, γενομένη τὴν 13ην Ἰουνίου 1966, ἀναφέρεται, ὡς καὶ ὁ τίτλος της δηλοῖ, εἰς τὰ «*Problèmes économiques de la Grèce contemporaine*». Αὕτη ἀφορᾷ, εἰδικώτερον, εἰς τὸ πρόβλημα τοῦ ἰσοζυγίου τῶν ἐξωτερικῶν συναλλαγῶν τῆς Ἑλλάδος, ἐν παραλληλισμῷ πρὸς τὰς δυσχερεῖας διατηρήσεως τῆς ἐσωτερικῆς ἰσοροπίας τῶν τιμῶν, τὴν ἀνεπάρκειαν χρηματοδοτήσεως τῆς οἰκονομικῆς ἀναπτύξεως, ἰδίᾳ δὲ τὰ θεσμικὰ κενὰ τοῦ μηχανισμοῦ διοχετεύσεως τῆς ἀποταμιεύσεως διὰ τὸν σχηματισμὸν παγίου κεφαλαίου. Ἐπισημαίνονται, ἐν συνεχείᾳ, ὠρισμένα βασικὰ θέματα τῆς συνδέσεως τῆς Ἑλλάδος μετὰ τῆς Εὐρωπαϊκῆς Οἰκονομικῆς Κοινότητος καὶ σκιαγραφοῦνται αἱ προοπτικαὶ ἀναπτύξεως, αἱ ὁποῖαι διανοίγονται διὰ τῆς συνδέσεως ταύτης, ὑπογραμμιζομένης τῆς ἀνάγκης ὅπως αὐξηθῶν αἱ εἰσροαὶ ξένων κεφαλαίων εἰς τὴν Ἑλλάδα διὰ τὴν πραγματοποίησιν παραγωγικῶν ἐπενδύσεων.

Ἡ ἐτέρα ἀνακοίνωσις του εἰς τὸ Institut de France ἐγένετο τὴν 17ην Νοεμβρίου 1969, θέμα δὲ ταύτης ἦτο «*La fonction des Banques dans le développement des pays en voie d'industrialisation*». Εἰς τὴν μελέτην τονίζεται, εἰσαγωγικῶς, ἡ σημασία τὴν ὅποιαν ἔχει ἡ ἀεσωτερικὴ ζήτησις διὰ κατανάλωσιν» εἰς τὴν κινητοποίησιν τοῦ μηχανισμοῦ οἰκονομικῆς ἀναπτύξεως, δεδομένου μάλιστα ὅτι εἰς τὰς ὑπαναπτύκτους καὶ τὰς ὑπὸ ἀνάπτυξιν χώρας εἶναι ἠύξημένη ἡ τάσις μιμήσεως τῶν καταναλωτικῶν προτύπων τῶν ἐκβιομηχανισμένων κοινωνιῶν, ἐν συγκρίσει πρὸς τὴν μίμησιν - υἰοθέτησιν τῶν προτύπων ἀποταμιεύσεως καὶ ἐπενδύσεως τῶν χωρῶν τούτων. Ἀναλύεται, ἀκολούθως, τὸ πρόβλημα τῆς χρηματοδοτήσεως τῶν παραγωγικῶν ἐπενδύσεων, τῶν ἄλλως καλουμένων (ἐπενδύσεων ἀναπτύξεως), καὶ ὁ ρόλος τῶν Τραπεζῶν εἰς τὴν ἐπίλυσιν τοῦ προβλήματος τούτου, εἴτε πρόκειται περὶ χρηματοδοτήσεως ἐξ «ἐξωτερικῶν πηγῶν», εἴτε περὶ τοιαύτης ἐξ «ἐσωτερικῶν πηγῶν». Ἰδιαιτέρως ἐξετάζεται ὁ ρόλος τῶν Τραπεζῶν, καὶ δὴ τῶν ἐμπορικῶν, εἰς τὴν δημιουργίαν καὶ ἐνίσχυσιν τῆς τάσεως πρὸς ἀποταμίευσιν — παραλλήλως πρὸς τὴν ἀπροθυμίαν νὰ θυσιασθῇ ἡ ρευστότης — καὶ εἰς τὴν κατὰ προτίμησιν διοχέτευσιν τῆς ἀποταμιεύσεως εἰς παραγωγικὰς ἐπενδύσεις. Ἀκολουθεῖ ἡ ἐξέτασις τῶν ἀποταμιευτικῶν περιθωρίων καὶ τῶν διαφορῶν πηγῶν χρηματοδοτήσεως, ὑπογραμμιζομένης τῆς σημασίας τὴν ὅποιαν ἔχει διὰ τὴν ἐνεργοποίησιν τοῦ μηχανισμοῦ οἰκονομικῆς ἀναπτύξεως ἡ ἐπαρκὴς καὶ ὀργανωμένη ἐξ ἐξωτερικῶν πηγῶν χρηματοδότησις. Ἐν τέλει τῆς μελέτης σημειοῦται ὅτι εἰς τὰς ὑπὸ ἀνάπτυξιν χώρας αἱ ἐμπορικαὶ Τράπεζαι ἐπιτελοῦν καὶ τὸ ἔργον τῆς (ἀνυπάρκτου ἢ λίαν ἀσθενοῦς) κεφαλαιαγορᾶς εἴτε συμπληροῦν τὰ κενὰ ταύτης καὶ ὅτι ἡ Ἑλλάς ἔχει ἀνάγκην ξένων κεφαλαίων δι' ἐπενδύσεις,

διά να διατηρήσει και να αυξήσει τον ρυθμόν της οικονομικής της ανάπτυξεως. (Κατά την επακολούθησάν συζήτησιν —και εις απάντησιν ἐρωτήσεων υποβληθεισών εις τὸν ὁμιλητὴν ὑπὸ τῶν κ.κ. Olivier Moreau-Neret, Gaston Leduc, Jean-Robert Debray, Emile James καὶ Edouard Bonnelous— παρέχονται στοιχεῖα περὶ τῶν πραγματοποιηθεισῶν εις τὴν Ἑλλάδα παραγωγικῶν ἐπενδύσεων, ἀπὸ τοῦ 1954 μέχρι καὶ τοῦ 1967, καὶ περὶ τῶν πηγῶν χρηματοδοτησεῶς τῶν, ἐξωτερικῶν καὶ ἐσωτερικῶν).

Ὁ Καθηγητὴς Στρατῆς Ἀνδρεάδης εἶναι μέλος πολλῶν διεθνῶν Ὀργανισμῶν καὶ μετέχει ἐνεργῶς τῶν ἐργασιῶν τῶν. Οὕτως, εἶναι μόνιμον μέλος τοῦ Institut International d'Études Bancaires, Ἀντιπρόεδρος τοῦ Συμβουλίου τοῦ Διεθνoῦς Ἐμπορικοῦ Ἐπιμελητηρίου (ἐκπροσωπῶν τὴν Ἑλληνικὴν Ἐθνικὴν Ἐπιτροπὴν τοῦ Διεθνoῦς Ἐμπορικοῦ Ἐπιμελητηρίου, ἧς τυγχάνει Πρόεδρος), ὡς καὶ μέλος τοῦ Συμβουλίου Διοικητῶν τοῦ Atlantic Institute for International Affairs.

Τιμητικαὶ διακρίσεις.

Εἰς τὸν Καθηγητὴν Στρατῆν Ἀνδρεάδην ἔχουν ἀπονεμηθῆ πλεῖστοι τιμητικαὶ διακρίσεις. Οὕτως, ὁ κ. Ἀνδρεάδης εἶναι: Ἀνώτερος Ταξιάρχης τοῦ Τάγματος Γεωργίου τοῦ Α', Ἀνώτερος Ταξιάρχης τοῦ Τάγματος τοῦ Φοίνικος καὶ Ταξιάρχης τοῦ Τάγματος Γεωργίου τοῦ Α' (Ἑλλάς). Grande Officiere nell'Ordine «al Merito della Repubblica Italiana». Officier de l'Ordre de la Légion d'Honneur (Γαλλία). Grosses Verdienstkreuz mit Stern (Ὁμοσπονδιακὴ Δημοκρατία τῆς Γερμανίας). Officier de l'Ordre de Léopold (Βέλγιον). Ἄρχων Μέγας Ρήτωρ τῆς Μεγάλης τοῦ Χριστοῦ Ἐκκλησίας (Ὀικουμενικοῦ Πατριαρχείου, Κωνσταντινούπολις). Ἀνώτερος Ταξιάρχης τοῦ Τάγματος Ὁρθοδόξων Σταυροφόρων Παναγίου Τάφου (Πατριαρχεῖον Ἱεροσολύμων).

Εἰς τὸν Καθηγητὴν Στρατῆν Ἀνδρεάδην ἔχουν ἀπονεμηθῆ, ἐπίσης: Ὁ Σταυρὸς Ἀποστόλου καὶ Εὐαγγελιστοῦ Μάρκου Α' Τάξεως (Πατριαρχεῖον Ἀλεξανδρείας). Ὁ Χρυσὸς Σταυρὸς Χιλιετηρίδος τοῦ Ἁγίου Ὄρους. Τὸ Χρυσοῦν Ναυτικὸν Μετάλλιον (τοῦ Ἰπουργείου Ἐμπορικῆς Ναυτιλίας, Ἑλλάς), τὸ Χρυσοῦν Μετάλλιον τῆς Ἐταιρείας «Τέχνηι - Ἐπιστήμαι - Γράμματα» τῆς Πόλεως τῶν Παρισίων, ὡς καὶ τὸ Χρυσοῦν Μετάλλιον τῆς Αυτοκρατορικῆς Πεντηκονταετηρίδος (Αἰθιοπίας).

(Δεκέμβριος 1973)

ΚΥΡΙΩΤΕΡΑ ΔΗΜΟΣΙΕΥΜΑΤΑ

Α' Συγγράμματα.

1. *Le Contentieux Administratif des États Modernes*. Πρόλογος τοῦ Καθηγητοῦ Gaston Jèze. «Librairie du Recueil Sirey», Paris 1934 (σελ. 587).
2. Ἡ Ἀκυρωτικὴ Δικαιοδοσία τοῦ Συμβουλίου Ἐπικρατείας. Ἀθῆναι, τόμοι 2. (Τόμος Α' 1936, 2α ἔκδοσις 1943, σελ. 376. Τόμος Β' 1942, σελ. 479).
3. Στοιχεῖα Συνταγματικοῦ Δικαίου. Ἀθῆναι 1953 (σελ. 152).
4. Στοιχεῖα Διοικητικοῦ Δικαίου. Ἀθῆναι 1956 (σελ. 491).
5. Μαθήματα Διοικητικῆς Δικαιοσύνης. Ἀθῆναι 1964 (σελ. 166).
6. Διοικητικὸν Δίκαιον. Ἀθῆναι 1968 (σελ. 628).

Β' Μονογραφίαι καὶ Μελέται.

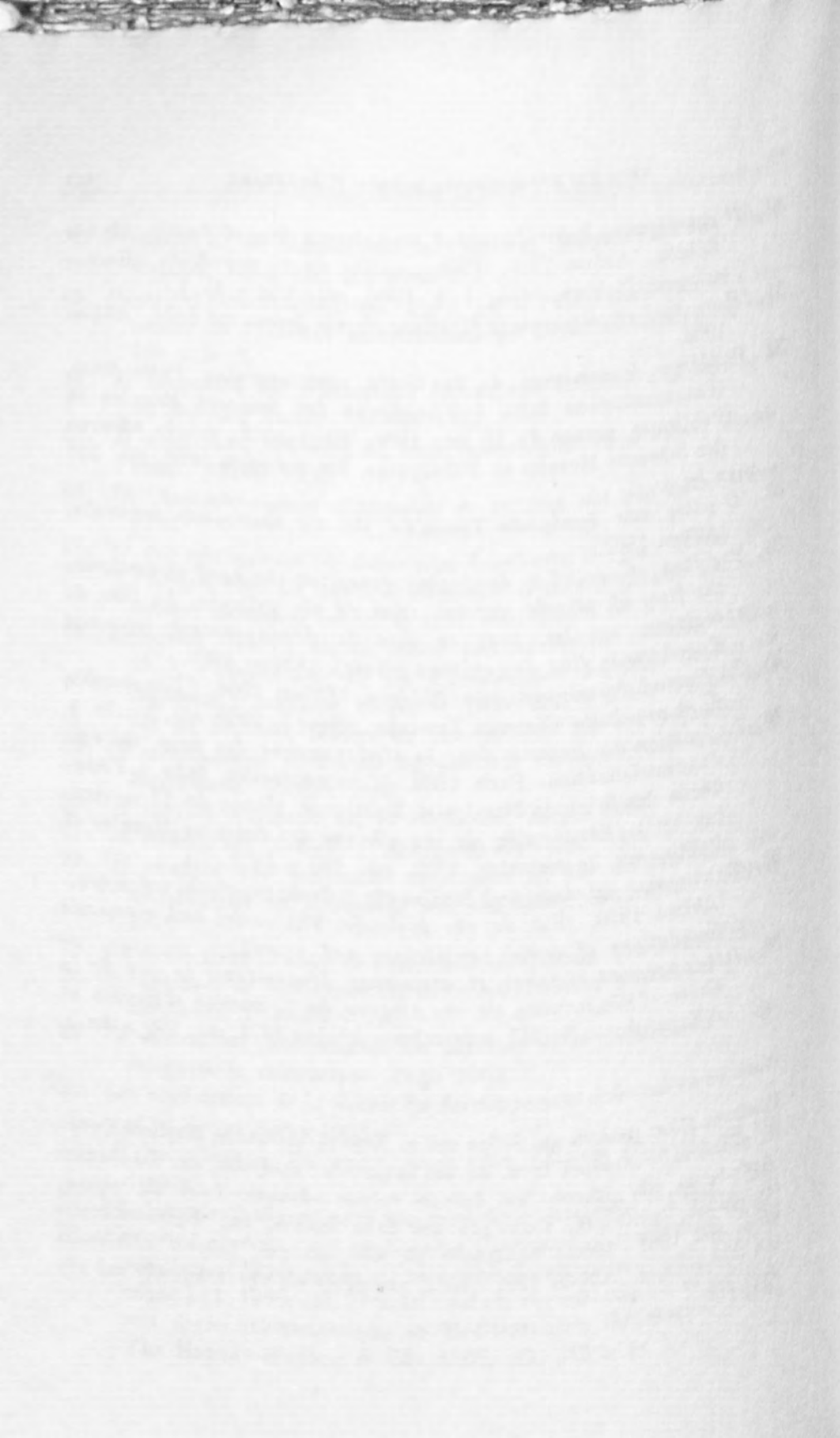
7. *Le Sénat Grec*. Paris 1930. (Ἐδημοσιεύθη εἰς τὸ «Annuaire de l'Institut International de Droit Public», 1930, σελ. 757 κ.ἐπ.).
8. *Le Conseil d'État en France et en Grèce*. Paris 1931. (Ἐδημοσιεύθη εἰς τὴν «Revue de Droit public et de la Science politique en France et à l'Étranger», juillet - août - septembre 1931).
9. *La législation grecque dans le domaine du droit public, pendant l'année 1931*. Paris 1932. (Ἐδημοσιεύθη εἰς τὸ «Annuaire de l'Institut International de Droit Public», 1932, σελ. 613 κ.ἐπ.).
10. *L'évolution du Contentieux Administratif en Suisse*. Paris 1934. (Ἐδημοσιεύθη εἰς τὸ «Bulletin de la Société de Législation Comparée», τ. 63, 1933 - 1934, σελ. 316 κ.ἐπ.).
11. *L'évolution constitutionnelle et politique en Grèce pendant les années 1930 - 1935*. Paris 1931 - 1936. (Μελέται δημοσιευθεῖσαι εἰς τὸ «Annuaire Interparlementaire», suppl., 1931, σελ. 361 κ.ἐπ. — 1933, σελ. 64 κ.ἐπ. — 1934, σελ. 143 κ.ἐπ. — 1935, σελ. 126 κ.ἐπ. — 1936, σελ. 157 κ.ἐπ.).
12. *Les modifications proposées à la Constitution*. Paris 1933. (Ἐδημο-

- σιεύθη εις τὸ «Annuaire de l'Institut International de Droit Public», 1933, σελ. 464 κ. ἐπ.).
13. *Questions Constitutionnelles*. Paris 1934. (Ἐδημοσιεύθη εις τὸ «Annuaire de l'Institut International de Droit Public», 1934, σελ. 489 κ. ἐπ.).
  14. Ἡ θεωρητικὴ καὶ νομολογιακὴ ἐξέλιξις τῶν πράξεων Κυβερνήσεως ἐν τῷ Δημοσίῳ Δικαίῳ. Ἀθῆναι 1937.
  15. Ἡ παράλληλος προσφυγὴ ὡς λόγος ἀνταρδέκτου τῆς αἰτήσεως ἀνερώσεως. Ἀθῆναι 1938.
  16. Τὸ Ἀμφισβητούμενον Διοικητικὸν ἐν τῇ ξέτῃ καὶ παρ' ἡμῶν. Ἀθῆναι 1940.
  17. Ὁ ἐπὶ τῶν ὀργάνων τῆς Διοικήσεως ἀσκούμενος ἔλεγχος. Ἀθῆναι 1957. (Ἐδημοσιεύθη εις τὴν «Ἐπιθεώρησιν Δημοσίου Δικαίου καὶ Διοικητικοῦ Δικαίου», τεύχος 2, 1957, σελ. 146 κ. ἐπ.).
  18. Σύγχρονοι ἐξελίξεις εις τὸ πεδίον τοῦ Διοικητικοῦ Δικαίου. Ἀθῆναι 1959. (Ἐδημοσιεύθη εις τὴν «Ἐπιθεώρησιν Δημοσίου Δικαίου καὶ Διοικητικοῦ Δικαίου», τεύχος 9, 1959, σελ. 5 κ. ἐπ. Ἐδημοσιεύθη καὶ εις αὐτοτελεῖς ἔκδοσιν εις τὴν γαλλικὴν καὶ τὴν ἀγγλικὴν).
  19. Οἱ αὐτοδιοικητοὶ ὀργανισμοὶ τῆς κρατικῆς διοικήσεως καὶ αἱ κρατικαὶ ἐπιχειρήσεις. Ἀθῆναι 1960.
  20. Ἡ κρατικὴ διάρθρωσις εις τὸ Βυζάντιον. Ἀθῆναι 1960.
  21. Ἡ ἐξέλιξις τῆς Ἑλληνικῆς Ἐμπορικῆς Ναυτιλίας. Ἀθῆναι 1960.
  22. Ἡ συμβολὴ τῶν κοινωνικῶν ἐπιστημῶν εις τὴν ἀντιμετώπισιν τῶν προβλημάτων τῆς κοινωνικῆς καὶ οἰκονομικῆς ἀναπτύξεως. Ἀθῆναι 1961.
  23. *La Grèce dans le cadre de l'économie européenne*. Francfort 1962.
  24. *Perspectives de développement de la collaboration économique gréco-allemande*. Düsseldorf 1962.
  25. *Le mouvement international des capitaux et le financement du développement économique*. Paris 1963.
  26. *Les applications de la théorie du développement économique en Italie et en Grèce*. Rome 1963.
  27. Ἡ Ναυτιλία τῶν Ἑλλήνων. Ἀθῆναι 1964. (Εἰς τὴν ἑλληνικὴν καὶ τὴν ἀγγλικὴν).
  28. Ἡ Δημοσία Διοικήσις κατὰ τὰς συγχρόνους ἀντιλήψεις. Ἀθῆναι 1965.
  29. Κοινωνικὴ ἀσυνέχεια καὶ προβλήματα Οἰκονομικῆς Ἀναπτύξεως. Ἀθῆναι 1966. (Ἐδημοσιεύθη εις τὸ περιοδικὸν «Κοινωνιολογικὴ Σκέψις», τόμος I-1, 1966, σελ. 27 κ. ἐπ., καὶ εις τὴν γαλλικὴν εις τὸ συλλογικὸν ἔργον «Contributions to Mediterranean Sociology», Paris, The Hague - Mouton & Co—1968, σελ. 315 κ. ἐπ.).

30. *Ἡ περιφερειακὴ ἀνάπτυξις καὶ ἡ συγκρότησις ἀστικοῦ δικτύου εἰς τὴν Ἑλλάδα*. Ἀθῆναι 1966. (Ἐδημοσιεύθη εἰς τὸ περιοδικὸν «Κοινωνιολογικὴ Σκέψη», τόμος I-2, 1966, σελ. 153 κ.έπ.).
31. *Ἡ συμβολὴ τῆς οἰκονομικῆς ἐξέλιξεως εἰς τὸν ἀγῶνα τοῦ 1821*. Ἀθῆναι 1966.
32. *Problèmes économiques de la Grèce contemporaine*. Paris 1966. (Communication faite à l'Académie des Sciences Morales et Politiques, séance du 13 juin 1966. Ἐδημοσιεύθη εἰς τὴν «Revue des Sciences Morales et Politiques», 1er semestre 1966, σελ. 245 κ.έπ.).
33. *Ὁ ρόλος τῶν ἐμπορικῶν Τραπεζῶν εἰς τὴν οἰκονομικὴν ἀνάπτυξιν*. Ἀθῆναι 1967.
34. *The flow of capital to developing countries; the need to accelerate the flow of private capital*. (Καὶ εἰς τὴν γαλλικὴν: *Le flux de capitaux vers les pays en voie de développement; nécessité d'accélérer le flux de capitaux privés*). Ἀθῆναι 1969.
35. *Τὰ Ναυτικὰ ἐπιτεύγματα τῶν Ἑλλήνων*. Ἀθῆναι 1969. (Ἐδημοσιεύθη εἰς τὸ περιοδικὸν «Ναυτικὰ Χρονικά», τεύχος 7, 1969, σελ. 3 κ.έπ.).
36. *La fonction des Banques dans le développement des pays en voie d'industrialisation*. Paris 1969. (Communication faite à l'Académie des Sciences Morales et Politiques, séance du 17 novembre 1969. Ἐδημοσιεύθη εἰς τὴν «Revue des Sciences Morales et Politiques», 2e semestre, 1969, σελ. 163 κ.έπ.).
37. *Τὰ κοινωνικὰ καὶ οἰκονομικὰ θεμέλια τῆς διεθνoῦς ἰσορροπίας καὶ εἰρήνης*. Ἀθῆναι 1970. (Καὶ εἰς τὴν ἀγγλικὴν: *The social and economic foundations of world equilibrium and peace*).
38. *Développement régional et croissance économique; le cas de la Grèce*. (Ἐδημοσιεύθη εἰς τὴν «Revue de la Société d'Études et d'Expansion», No 247, septembre - octobre 1971, σελ. 569 κ.έπ.).

* * *

Πλεῖστοι ἄλλαι μελέται καὶ ἄρθρα τοῦ κ. Στρατῆ Ἀνδρεάδη ἐδημοσιεύθησαν εἰς περιοδικὰ, συλλογικὰ ἔργα, ὡς καὶ ἐφημερίδας ἑλληνικὰς καὶ ἀλλοδαπὰς. Ἀριθμὸς ἐκ τῶν μελετῶν καὶ ἀρθρῶν τούτων—ἀναφερομένων εἰς νομικά, οἰκονομικά, ναυτιλιακά, τραπεζικὰ καὶ ἄλλα θέματα, καὶ δημοσιευθέντων μέχρι τοῦ 1961 - 1962—περιελήφθη εἰς τὴν τρίτομον ἔκδοσιν «Μελέται» τοῦ συγγραφέως, Ἀθῆναι 1961 - 1962, γενομένην εἰς τὴν ἑλληνικὴν καὶ τὴν ἀγγλικὴν.

THE CAREER
OF
STRATIS G. ANDREADIS

THE FARMER
OF
STATES OF AMERICA

THE CAREER OF STRATIS G. ANDREADIS

Professor Stratis Andreadis, the third child of Georgios and Polytimi Andreadis, was born in Vrondados, on the Island of Chios. A member of an upper class family of seamen and shipowners, he first attended elementary school in Vrondados and the city of Chios, and later enrolled at the famous Chios Highschool (Gymnasium), following strict entrance examinations.

The Chios Highschool had then benefited greatly by having on its faculty a number of leading personalities in Science and Letters. It was the evolutionary continuation of the famed School of Homerides and one of the Great Schools of the Nation. Stratis Andreadis was steadily distinguishing himself at highschool, always reaping awards and scholarships from one class to the other, until he graduated with high honours.

He later enrolled at the Law School of the University of Athens, from where he graduated, at the age of twenty, having completed his studies in a brilliant way.

Following his discharge from the Navy, he started working in Athens as an attorney in 1927. In 1931 he was promoted to an attorney entitled to appear before the Court of Appeal, and in 1934 he was granted authority to appear before the Supreme Court. He distinguished himself by handling several important civil, criminal and —especially— administrative cases.

Stratis Andreadis completed his circle of University studies in Paris. He attended the *École des Sciences Politiques*, whose diploma he was awarded in 1931. He also attended the Law School of the University of Paris, where he completed his doctorate in 1932 (*diplômes d'Études Supérieures d'Économie Politique et de Droit Public*).

Always in parallel with his professional practice of the law, he later developed an intense activity as a writer, which he carries out to date, mainly on legal and economic matters.

In 1939 he was elected Professor of Administrative Law at the University of Salonica, and a few months later inside the same year (on 21 October 1939) he was also elected Professor at the Athens Graduate School of Economic and Business Sciences, with which he was very closely associated and where he taught for thirty years, also serving as the School's Rector for a total of seven years.

The Author.

Stratis Andreadis commences his writing activity very early, publishing studies and articles in French legal periodicals as early as in 1930.

His first major work, *«Le Contentieux Administratif des États Modernes»*, published in Paris in 1934 with a preface by Gaston Jèze, was written in French.

At the time of publishing of that work, this branch of Administrative Law was at the highest level of interest among the international legal and political circles. Legal bibliography, however, was lacking a book like that one, which presented fully the various systems of *«Contentieux Administratifs»* in different countries.

The first part of that book analyzes the main systems of Administrative Justice which were then being applied in various countries. In specific, an analysis is made of the mechanism and operation of *«Contentieux Administratifs»* in France and in the several European countries, specifically in Germany, Austria, Spain, Hungary, Italy, Switzerland, Czechoslovakia and Yugoslavia, whose Administrative Justice along general lines was similar to the system prevailing in France. Set against the French system were the Anglo-American system, which was always considered to stand diametrically opposite the French system, and the Belgian system as standing between the two. Notice is taken of the characteristic general principles and trends towards a departure from those traditional general principles to the end of a more intense definition of Public Law, especially in the area of Administrative Justice, against the principles of Private Law. As a fourth form of *Contentieux Administratif*, the system of Rumania then in force is then studied. According to that system, *«administrative conflicts»* were under the common courts, but a comprehensive court system of invalidation and control of the legality of the acts of the Administration and of ruling on the responsibilities for the defective practice of administrative operations had been established.

The second part of the book covers the Greek system of Administrative Justice. The development of Greek jurisprudence is systematically analyzed, and the history of the institution is studied in detail, until the introduction in Greece of the 'Council of State', in 1928. A thorough review is made of the organization, composition and jurisdiction of this Supreme Administrative Court, which bears similarities with the corresponding French court. Certain special administrative courts are analyzed, and a forecast is made of the instigation of general jurisdiction administrative courts.

This was a widely discussed book. It received commentary in prominent juridical periodicals, and drew long and favourable reviews from internationally renown jurists, among whom: the author of the preface to the book, Professor Gaston Jèze, of the University of Paris; the French Professors R. Bonnard, J. Laferrière, Joseph Barthélemy, P. Reboud, L. Le Fur, F. Senn, J. Delpech, P. Duez, L. Delbez, J. Devaux, G. Gidel, H. Nézard, P. Lampué, G. Scelle. The Vice-Presidents of the French 'Council of State' Teissier and Romieu. The German Professors Walter Jellinek, H. Nipperdey, R. Thoma and R. Laun. The Austrian Professors Josef Redlich, Rudolf Herrnritt, A. Menzel, Heinrich Englaender. The Belgian Professors M. Vauthier, P. Orban, Vicomte Poulet, Xavier Janne, Henri Velge. In Switzerland, Professor Fritz Fleiner. In England, Professor Harold Laski. In the U. S., Professor James Garner. In Spain, Professors J. Gascon y Marin, R. Bielsa, J. Serrano and A. Possada. In Italy, Professor Melani. In Czechoslovakia, Professor F. Weyr. In Bulgaria, Professors Stainoff and Canev. In Rumania, Professors P. Negulesco, G. Rarincesco, Dascovici and Teodoresco. And in Yugoslavia, Professor S. Yovanovitch.

«*The Invalidating Jurisdiction of the 'Council of State'*» is the title of the second major work by Stratis Andreadis, written in Greek. The first volume was published in 1936, and the second one in 1942.

This is a systematic theoretical, historical and jurisprudential analysis of the entire institution of the invalidation act and the invalidating procedure. For each of the individual points considered, the jurisprudential evolution in France and in Greece is given, followed by an essential justice evaluation of the individual jurisprudential solutions, as well as the more general orientations indicated by the latter. There is an analysis of the reasons for invalidation, the various stages of the proper procedure followed on an invalidation petition before the 'Council of the State' (Conseil d'État), as well as the content and the consequences of the decision issued on such petition. The work is

distinguished by its clarity and the depth of its analysis and the pursuit of solutions which would satisfy vital life interests and essential justice beyond any legal formalism.

The basic subjects of the lectures of Stratis Andreadis in his capacity as Professor at the Graduate School of Economic and Business Sciences are included in three books: «*Elements of Constitutional Law*» (1953), «*Elements of Administrative Law*» (1956) and «*Lectures in Administrative Justice*» (1964).

The completion of his contribution to the systematic exposition and study of the material of this fundamental branch of public law is expressed in the third major work by Stratis Andreadis, «*Administrative Law*», which was published in 1968 in Greek. The following subjects are analyzed in this volume: (a) The State and State Functions, (b) The Content and the Sources of Administrative Law, (c) Administrative organization and its various systems; theories of state intervention, and the ways and forms of state intervention in private activity, (d) Public Law Agreements, and the theory and practice of administrative acts, (e) Administrative Justice, and (f) Civil Service Law —the characteristics of the civil service capacity, the legal status of the public servant, the duties, obligations and rights of civil servants, the instigation and termination of the civil service relation.

Professor Stratis Andreadis does not limit his writing activity only in the area of the law; he also expands into Economics, as well as Sociology and other Social Sciences*. A selection from his numerous studies is indicatively mentioned below:

«*The Contribution of Social Sciences to the Solution of Social and Economic Development Problems*» (1961). It is underlined here that the problem of social and economic development of the so-called «Third World» —the underdeveloped areas of the world— is clearly one of the most decisive questions of our times. Moreover, the problem of the «Third World» is closely linked with the very problem of stability and further development of the economies of the developed and overdeveloped countries. It is further emphasized that social science offers undisputed knowledge of the social and economic facts defining the world community, as well as an accurate picture of the potentialities and the means at our disposal. Social science is in a position to suggest

* A list of his main studies and articles (legal, economic, sociological and other) is given following this note (pp. 639).

the possible and profitable ways for utilizing these means towards the solution of the overall social problems and the special problems of development.

«*Regional Development and Urban Network in Greece*». This study was published in 1966 and deals with the problem of «organizing the regions» of the country considering urbanization and industrialization in countries under development and particularly in Greece. The main conclusions of the study are: (a) The inability to establish a «unit» of socio-economic development at the level of existing administrative regional division, and, consequently, the need for delineating «regions» (the definition criteria of which are also given) capable of assuming this role, through the unification of a number of existing administrative areas in terms of socio-economic characteristics and administrative requirements and the establishment of «linking» zones and sectors, (b) The deforcing influence of the break-down into non-viable dwarf-communities formed at the antipodes of the overdeveloped urban centers, and the need to attract the population into «medium-sized» provincial communities which would become real hubs of finance and commercialization of the farming districts and centers of farming industries, technical training and cultural promotion.

In a way continuing this study is «*Développement régional et croissance économique - Le cas de la Grèce*», which was published in French in 1971. It deals with certain basic problems of regional development in Greece, as seen under the statistical data of the period 1960 - 1970 and against the targets set by the five-year Economic Development Plan of Greece, 1968 - 1972. The study gives a summary of the incentives instituted for the development of provincial industries and small businesses, and also evaluates the prospects for the regional development of the country.

Two other studies by Professor Stratis Andreadis deal with the problem of socio-economic underdevelopment at an international level.

The first of these studies was published in 1969 in English and French under the title «*The Flow of Capital to Developing Countries; The Need to Accelerate the Flow of Private Capitals*». («*Le flux de capitaux vers les pays en voie de développement; nécessité d'accélérer le flux de capitaux privés*»). Here the development of outside financing of developing countries from 1960 until 1968 is examined, «development aid» granted to the Third World countries during that period is evaluated, and then conclusions are drawn and proposals put forth on the appropriate measures for the attainment of an increased flow of especially

private capital funds to these countries, and for the realization of investments substantially promoting the economic development of such countries.

Considering that the inadequate flow of capital to developing countries is also linked to the general conditions of the international conjunction, the international monetary problem is at first reviewed, especially the forms in which the crisis of the international monetary system appeared, and then the reasons for disturbing the equilibrium of the balance of payments are examined along with the deterioration of the mechanism for automatically restoring this equilibrium. The decisive role that developing countries can play in this respect by joining organically the world economy is also considered.

Linking up the «special drawing rights» with the financing of the developing countries is then supported, and so is the increase of «development aid» given by the surplus countries, the complete abandonment of the tactics of «tied aid», as well as the radical solution of the problem of basic raw materials and the «terms of trade». A review of the data on aid granted to developing countries from 1960 to 1969 reveals its tragic inadequacy and the heavy burden on these countries in trying to service their debts. Finally, there is an analysis of the need for accelerating the flow of private capital to developing countries, and a number of specific proposals are made in this respect, with an emphasis on the cardinal importance of the problem for the entire world.

An analysis of the wider significance of this problem is included in the other study, entitled «*The Social and Economic Foundations of International Equilibrium and Peace*», which was published in Greek and English in 1970 on the commencement of the so-called «Second Development Decade». The study first underlines that while the 20th century draws to an end, mankind is largely afflicted by hunger, under-nutrition and misery, despite the unprecedented technological progress that has been achieved and in provocative antithesis to the way of life of the comparatively smaller population of the industrialized rich countries, the «superconsumer» societies. This retardation of the Third World is worsened by a large population increase, which is already clearly pointing towards the threat of a «population explosion». Against this situation, the inadequacy of «development aid» during the First Decade is considered truly tragic, and the gap between developed and under-developed countries is widening dangerously.

From another point of view, the world monetary crisis, the endemic inflation of prosperous countries and the difficulties in restoring an

equilibrium in the balance of payments are starting to make themselves evident also in the direction of abandonment of the general post-war orientation of economic policy of the industrialized nations to the principles of the Bretton Woods agreements on full employment and continuous economic growth. Those difficulties are the result of the antithesis between the ever increasing internationalization of the economy and the persisting and expanding segregation of socio-economic problems of underdeveloped countries from the operation of the social and economic system of the developed nations. Moreover, adequate aid and financing of the underdeveloped and the developing nations does not only respond to a moral, «categorical» imperative, it also constitutes a must for the very continuation of the rate of growth of the rich nations, for securing full employment and for the steady and lasting «cleansing» and «balancing» of their economies, i.e. of world economy in general.

The study ends with the conclusion that there is a most urgent need to systematize and increase largely the development aid and to accelerate its rate. No more precious time should be lost. The condition of underdevelopment is worsening continuously. And this condition is a main factor of permanent disturbance of international stability harbouring—in today's technological and political-military conjunction—armed conflicts and the threat of more general incidents of war. World peace cannot survive without the build-up of its social and economic presuppositions.

The Academic Teacher; the Rector.

From October 1939 until October 1969, when Professor Andreadis retired from the Athens Graduate School of Economic and Business Sciences, i.e. for three full decades, he was devoted to his duties as an academic teacher.

His teachings covered Administrative and Constitutional Law, and they were «live» and clear, characterized by a systematic presentation, the pursuit of interpretations of essential justice, and the constant relation between legal controls and solutions and the wider evolutionary trends of social reality.

His relationship with the students was always warm, his communication with them always perfect. Professor Andreadis always maintained a strong enthusiasm for the work of the academic teacher. As

he said in a recent interview in November 1973 to «Le Messenger d'Athènes» (whose correspondent he was during the years of his studying in Paris), the realization of this creative work, his constant contact with the students and his university teachings had always been a source of great pleasure to him.

In recognition of his dedication to the objectives of the School and as a tribute to his creative abilities, his colleagues in the School elected him Rector six times—a unique accomplishment in the annals of the School. Rector Stratis Andreadis did a great deal for the School. During the enemy Occupation (1943 - 1944) he took up the tough task of securing the survival of the students and the smooth functioning of the School. In the years that followed he succeeded in expanding greatly the buildings of the School, in renewing and modernizing the installations and the equipment, as well as in the expansion and improvement of the School's educational work.

His Activity in the Economic Field.

(a) The Banker.

Parallel to his activity as a writer and academic teacher, Professor Stratis Andreadis also took an active part in the economic life of Greece, especially since 1952 when he undertook the duties of the Chairman of the Board of Directors and President of the Commercial Bank of Greece, which he continues to carry out to this date.

Under his chairmanship, this bank made a most remarkable progress. Today it is the second commercial bank of the country, and for years it has been the nucleus of a Banking Group, as well as the main founding company of large industrial units and other enterprises.

In 1952 the Commercial Bank of Greece had 61 branches all over the country, whereas at the end of 1973 its network included 184 branches, 10 Exchange Offices and 38 Mobile Banks routes for serving areas where no permanent bank branches have been established as yet. This impressive expansion of the bank's branches network is also accompanied by a comparable increase in all the fields of its activity. Deposits with the bank, from drs. 242 (new) million in 1952, they surpassed a total of drs. 31 billion in 1973. On loans, from drs. 231 million in 1952, they stood at over 17 billion in 1973, with a corresponding increase in profits.

The growth of the bank was made possible thanks to the steady

policy initiated by Professor Stratis Andreadis. This policy aims at the continuous modernization of banking practices, an increasing use of machine operations, the specialized training of the employees, the expansion into new fields, and the introduction of new methods. Today the Commercial Bank of Greece possesses a complete EDP Centre (with IBM 370/45 and 360/30 computers), and has installed a Real Time Teleprocessing System for all its branches in Greece. The bank also has a special Institute of Business and Banking Studies, which was established fifteen years ago and is personally directed by Professor Stratis Andreadis. The business of the bank was expanded, and new methods were introduced, e.g. the Mobile Banks, Automatic Drawings on Deposits, Consumers' Credit, Drive-In Branches, Credit Cards in co-operation with the Bank of America, and Mutual Funds through the Investment Bank. The Management of the bank has shown a real interest in its personnel by establishing special Insurance Funds, a Health Fund, and a Children's Home and Camp for the children of its employees.

Furthermore, with the Commercial Bank of Greece as a centre, Professor Stratis Andreadis organized a strong Banking Group. The first step for the establishment of that Group was taken in 1957, when the Commercial Bank of Greece acquired the assets and the network of branches of the Ionian Bank. In the following year, after a merger with the Popular Bank, the Ionian and Popular Bank of Greece was formed, and today stands as the third commercial bank of the country. It is characterized by a successful combination of the long tradition of the two banks with the most modern views on banking business.

In 1973 the Ionian and Popular Bank of Greece marked an increase of more than elevenfold since 1958 in deposits, with a parallel increase in profits. Its network of branches was largely expanded; at the end of 1973 it included 97 branches, 6 Exchange Offices and 3 Mobile Banks routes, as against only 38 branches in 1958.

In the years that followed, the Banking Group under the chairmanship and presidency of Professor Stratis Andreadis expanded even further. The Bank of Piraeus joined the Group in 1962. In 1963 the Group founded — with the co-operation of large foreign banks including the Bank of America, the Banque Nationale de Paris, the Banque de Bruxelles, the Algemene Bank Nederland and the Banca Nazionale del Lavoro, and lately Barclay's Bank — the Investment Bank, the first private bank in Greece covering the field of medium and long-term productive investments. In 1964 the Group was enlarged by the

Bank of Attica, in which the Banque Nationale de Paris participates since 1972. A comprehensive general and specialized banking service is thus offered throughout Greece by a network of 309 branches and 41 Mobile Banks routes.

The activities of the Group also expand outside Greece. In the United Kingdom the Group is represented by the Commercial Bank of the Near East, Limited, which has been under the chairmanship of Professor Stratis Andreadis since 1952. In 1970 the Banque Commerciale de Grèce was established in Paris, with a branch in Marseille and in 1972 the Griechische Handelsbank was formed in Germany (Frankfurt/Main) with branches in Munich, Stuttgart, Dusseldorf, Nuremberg and Hagen. There are plans for establishing more such banks in other European cities, as well as in the U.S.A.

(b) Establishment of Industrial Units; Other Enterprises.

The contribution of the Banking Group of the Commercial Bank of Greece into the effort for the economic development of the country has not limited itself only to banking. Under conditions in Greece, the Group also had to participate in the sector of production. As the Professor aptly put it recently: «Since my very young days», he said, «I had formed the belief that private initiative in Greece should fully undertake its responsibilities to promote actively the financing of the economy, industrialization and the overall technological modernization. Large business organizations must also undertake creative action in the key sectors of economic development which private initiative usually —under conditions of non-existent or very weak capital market— is either reluctant or unable to develop, indeed due to the long-term nature of the prospect and the inherent outlay. This belief has spurred me on to such initiatives, and today my satisfaction is deep, because considerable achievements have been attained as a substantial contribution to the economic and social development of the country».

According to this policy, in 1961 the Group formed the Phosphoric Fertilizers Industry, whose plant in Nea Karvali, near Kavala, has been fully operational since 1965. This industry covers the needs of Greek agriculture, it acts as a factor for the development of the area, and it earns the country considerable foreign exchange both by limiting imports of such fertilizers, and by exporting same.

The Group of the Commercial Bank of Greece founded in 1962 two more important industries: the Greek Juice Processing and Canning Industry, with a plant at Velo near Corinth, and the Greek General

Enterprises Company, which owns a shipbuilding and shiprepairing yard at Perama in Piraeus. The first company utilizes Greek produce, it expanded its installations in 1965, and it exports its entire production. The yard of the second company is fully equipped and it engages in repairs, conversions and construction of small-sized ships, at the same time co-operating with large Greek and foreign shipbuilding and shipping companies.

The Greek Industry for Sacks and Plastic Products Co., Ltd. was established in 1965. Its plant at Nea Karvali near Kavala was put into operation in 1967, and in 1972 it was expanded by the addition of a large new unit.

One of the largest industries of the Group, the Eleusis Shipyards, commenced operations in 1969. In a very short time, the Eleusis Shipyards grew at a very fast pace: they expanded their installations, they upgraded their equipment, and rapidly they passed from the repair to the construction field. Eleusis Shipyards can now repair and convert ships of any tonnage, make all sorts of metal constructions, and build ships of up to 150,000 dwt with their capacity further expanding. The largest ship ever built in Greece was launched at Eleusis Shipyards in November 1973. Training and specialization of the workers is secured by two schools operating inside the yard. There is also a School for Marine Engineers.

In addition to these various industries, the Group also includes «Ioniki» Hotel Enterprises Ltd., owners of The Athens Hilton, as well as three large insurance companies: «Phoenix», «Ioniki» Insurance and «General Insurance of Greece». All these companies are under the chairmanship and presidency of Professor Stratis Andreadis.

(c) The Shipowner; President of the Union of Greek Shipowners.

Following the Second World War, Professor Stratis Andreadis showed an immediate interest in shipping, and quickly distinguished himself as one of the most prominent Greek shipowners. He started off with two Liberties, bought two more second-hand American carriers, then acquired a T2 tanker, and soon he proceeded into new orders: three tankers at British yards, and then two carriers and four large tankers at Japanese yards. After the shipping crisis of 1958, he puts into action a new shipbuilding programme, including large bulk-carriers and 65,000 dwt and 80,000 dwt tankers, followed by 150,000 dwt O.B.O.s. In the present period his orders have turned towards the construction of 250,000 dwt and 500,000 dwt tankers, the latter being the

flagship of the merchant fleet under the Greek flag.

Again since the end of the Second World War, when the Greek fleet was gravely damaged, Professor Stratis Andreadis was engaged in the solution of the problems of Greek shipping, actually in the problem of the revival of Greek shipping. First he served as Vice-President of the Union of Greek Shipowners, and since 1960 he has continuously been its President. During that time he succeeded in solving several very complex problems, and laid the foundation for a steady and harmonious tri-partisan co-operation among the State, the Seamen and the Shipowners, thus greatly promoting the shipping effort in the country. And greek shipping is presently acknowledged world-wide as truly high-ranking. «Naftika Chronika», the most prominent Greek shipping magazine, has written (15.1.1969) that: «Whatever has been achieved to date [by Mr. Andreadis] in his capacity as President of the Union of the Greek Shipowners, is big, historical, associated with the miracle of our nation in the arena of the sea, with our large Merchant Marine. Mr. Andreadis is in its midsts, the representative type of person who has moulded the glory of Greek Shipping».

(d) *President of the Association of S.A. and Limited Liability Companies in Greece.*

In July 1959, Professor Stratis Andreadis was unanimously elected President of the Association of S.A. and Limited Liability Companies in Greece, a post to which he has been continuously elected since until today.

By undertaking the presidency of the Association, Mr. Andreadis initiated a wide programme of organization and development therein, so that the work of the Association can meet the ever increasing demands imposed by the economic development of the country and contribute actively towards the rapid attainment of that development.

The Association has since largely increased its membership, modified its Articles of Association and acquired its own proper offices. It has contributed in the review of Greek legislation concerning S.A. companies, and it has also intervened with the authorities in favour of measures covering the tax and other aspects of S.A. and Limited Liability Companies in Greece. It has also been instrumental in solving numerous basic problems of this category of companies. The Association was involved in the new orientation necessitated by Greece's link with the European Economic Community, i.e. by new exchange and economic conditions in general, and has assisted decisively in the de-

velopment of the Greek capital market and the introduction into Greece of numerous such favourable institutions (such as mutual funds and investment companies), the stipulation of incentives for industrial investments and the general development of productive financing.

(e) Hellenic Electric Railways.

Professor Stratis Andreadis was first involved with the Hellenic Electric Railways in 1941, when he was appointed Managing Director. In 1945 he took over the Direction of the company. During the Occupation the daily critical problem that the company had to face referred to securing the survival of its employees and their families and to keeping itself in operation. Later, after 1945, the immediate problems of the company, which was always entrusted with mass transit works inside the Athens-Piraeus area, were the restoration of damages inflicted during the Occupation and the civil war that had followed, as well as the wider re-organization of the entire machinery of the company. After the rapid and complete fulfilment of that task, the Direction of the company turned into setting forth and implementing a long-term programme for the modernization of its rolling stock, the construction of new workshops, stations and buildings, the expansion of the network of electric railways, and the combined operation of a regular bus line between Athens and Piraeus. That programme was first put into effect in 1950, and was fully realized within seven years, when (in August 1957) the railway line between Athens and Kifissia was put into operation. The company has not ceased the continuous renewal of its stock and the general improvement of its mass transit service.

In recognition of his effective activity, Professor Stratis Andreadis was elected President of the Hellenic Electric Railways, and since that time (1965) he has been both Director and President of the company. He plans the creation of a comprehensive network of an underground railway between Athens and Piraeus, he studies the wider expansion of the railways around the Attica area beyond Athens, and he has already achieved a general understanding among the public over the necessity for realizing these plans. Furthermore, he has established a number of model social measures in favour of the employees of the company: the first Children's Home operating in Kifissia since the summer of 1945 for the children of the employees, a similar establishment in Varibobi operating since the summer of 1950, and in Neo Faliro since November 1958, the latter for the very young children whose

mothers work for the Hellenic Electric Railways or for other companies of the Andreadis Group.

Activity in the Field of Social Service.

Another field in which Professor Stratis Andreadis has developed an intense activity is the field of social service. Specifically, he has been engaged in that field in his capacity as President of the «Evangelismos» Hospital in Athens from 1954 until 1960, and later from 1969 until the end of 1973.

During those two periods under the administration of Professor Andreadis that hospital made such remarkable progress that it has been acknowledged for years as the best hospital in Greece and an equal to similar institutions around the world. Buildings were substantially expanded by the construction of new wings, its mechanical equipment was completed and fully modernized, and the staff in general is of the highest professional calibre by international standards. The hospital has clinics for all the different fields of medicine, it has acquired many new operating rooms, X-ray and microbiological laboratories, radioisotopes departments, various special therapeutic units (such as the heart surveillance and therapy unit, equipped with the latest electronic systems, and the cardiological-emodynamic laboratory), as well as special departments of scientific research. The hospital is in organic co-operation with University clinics and Schools of Medicine in Greece and abroad, and is regarded today as an exemplary medical institution and at the same time a most successful educational organization for hundreds of doctors. It has its own Nursing School.

Organizing the Athens Social Sciences Centre.

Through the co-operation between UNESCO and the Greek Government, the Social Sciences Centre was established in Athens in 1960 aiming at the promotion of sociological research in Greece, and of Sociology in general as well as related social sciences. Professor Stratis Andreadis was appointed President of the Centre, a position he held until 1967. During that time, Professor Andreadis organizes the Centre, he secures a most substantial expansion of its financial resources, he builds up an excellent staff of Greek and foreign sociologists, and he

emerges into numerous empirical sociological research projects and the publication of a series of sociological studies. He also establishes the publication of the Centre's own sociological periodical (called «*Sociological Thought*»), and he organizes in Athens a number of international Congresses of Sociology and Social Anthropology, under the sponsorship of the Centre and with his active personal participation. During the first Congress which convened in Athens in July 1963, Mr. Andreadis announces the conclusions of his sociological research on the subject of «Social Discontinuities and Economic Development Problems in Greece». This study (published under the title «Contributions to Mediterranean Sociology» in the volume of the works of the Congress, in Paris, 1968, by Mouton & Co.) deals with general problems of methodology in sociological research, as well as with the main socio-economic features and evolutionary tendencies of modern Greek society. (Other sociological contributions by Professor Andreadis were already cited above).

Overall Cultural Activity.

The organizational and educational activity of Professor Stratis Andreadis has been manifested also in many other fields (e.g. church education, as President of the Athens «Rizarios Ecclesiastical School» in 1967), but space prevents us from expanding in detail.

Mention, however, must be made of a wider large-scale programme of cultural events initiated by the Commercial Bank of Greece and the Ionian and Popular Bank of Greece in 1957 and expanded in 1970.

This programme has been functioning continuously for the last sixteen years, and it also covers the next twelve years. It includes :

(a) richly illustrated artistic editions presenting Greek sculpture, painting and architecture, as well as the monuments of various periods of Greek history (ancient, Middle Ages and modern)*.

---

* Such editions are the following : «*Greek Painters of the 19th Century*» (1957), with text and commentary in Greek and English; the painter «*Theophilos*» (1966), with text by Yannis Tsarouchis in Greek and English; «*Neoclassical Architecture in Greece*» (1967), with text by J. Travlos in Greek, French and English; «*Views of the Most Celebrated Sites of Ancient Greece*» by Théodore Aligny (1971), an identical reprint of the original 1845 edition, with commentary on the gravures by the French artists in three languages; «*Treasures of Thera*» (1972), with text and commentary by the archaeologist and member of the Greek Academy, Mr. Spyros Marinatos,

(b) the annual publication of artistic calendars promoting Greek familiarization with art from ancient times until today **.

(c) the compilation of an Archive of Greek Neoclassical Architecture (which presently includes 2,500 photographs) to preserve the types of the ever diminishing number of buildings from that period of contemporary Greek art and to make possible its future study.

(d) undertaking special studies dealing with the treasures of the great Museums of Greece and the presentation of various significant archaeological and artistic sites, the Byzantine and post-Byzantine monuments of the country, Modern Greek Art and History - prehistory, ancient, Middle Ages and modern.

This expansive programme was established by Professor Stratis Andreadis in the belief that, as he put it during a recent interview with an American newspaper, «modern large corporations should act not only in the narrow sense of supplying financial goods and services —such as banking in this instance— but also to note their presence among those factors which improve the general social climate and elevate

in Greek and English; the sculptor *«Giannoulis Halepas»* (1972), with introductory text by Art Historian and former Director of the National Gallery, Mr. Marinos Kalligas, in Greek, French and English. To the above editions of the Commercial Bank of Greece, the following volumes, published by the Ionian and Popular Bank of Greece, should be added: *«Churches and Monasteries of Zakynthos»* (1964), by Dinos Conomos, and *«Delacroix and Greece»* (1971), with text by the member of the French Academy, René Huyghe in Greek, French and English; three more editions are currently in the course of preparation.

** The following are the subjects of these artistic calendars: (a) of the Commercial Bank of Greece: *«Greek Painters»* (1957, 1958, 1959, 1962); *«Twelve Byzantine Icons»* (1960); *«Ancient Greek Coins»* (1961); *«The Mosaics in the Nea Moni of Chios»* (1963); *«The Woman in Greek Arts»* (1964); *«The Korai of the Acropolis of Athens»* (1965); *«From the World of the Gods, Heroes and Beauties of the Acropolis of Athens»* (1966); *«N. Xydias the painter»* (1967); *«St. Nicholas Anapaasos of the Meteoras»* (1968); *«Byzantine Art in Cyprus»* (1969); *«Painters of the 1850-1880 Generations»* (1970); *«Eugène Delacroix»* (1971); *«The Athletic Ideal in Antiquity and the Olympic Games»* (1972); *«The Church of the Protaton of Karyes and the Painter Manuel Panselinos»* (1973); *«The Paphos Mosaics - The House of Dionysos»* by Th. Voutsinas (1974). (b) of the Ionian and Popular Bank of Greece: *«Kidnapping»* by Th. Voutsinas (1959); *«Theophilos the painter»* (1960); *«Mosaic Floor of the 5th Century in Argos»* (1961); *«Tanagra»* (1962); *«Pellas»* (1963); *«Greek Landscape-Painting»* (1964); *«Siatista»* (1965); *«The Painting in the Mansions of Siatista»* (1966); *«Fayum Portraits»* (1967); *«The Mosaics of Sparta»* (1968); *«The Bronzes of the Sanctuary of Olympia»* (1969); *«Rodos and Kos»* (1970); *«The Painter Yerasimos Pitsamanos»* (1971); *«Cretan Icons in the Ionian Islands»* (1972); *«The Frescoes of the Church of St. Nicholas at Campinari, Western Mani»* (1973); *«Yannie Tearouchis: The Four Seasons»* (1974).

the cultural level of the people. In the particular case of Greece, which has some unsurpassed artistic and cultural treasures virtually ignored or unknown to many—except for specialists and a few deeply cultured individuals—both in Greece and abroad, I thought it a pity that such works should not be exposed and made available to a wider public in this country and around the entire world. I believe that by distributing these editions abroad (with commentaries also in greek and other languages) we contribute to the effort for the continuation of the ecumenical presence of Greece as a cultural entity so very necessary in our times of pressing demands imposed by modern technologically dominated culture. I hope that Greek cultural values, which made man the «measure of all things», will shine again through the despair of modern man, who is being crushed under the weight of soulless technology».

Correspondent Member of the Academy of Moral and Political Sciences (Institut de France). Participation in International Organizations.

In June 1972 Professor Stratis Andreadis was unanimously elected as Correspondent Member of the Academy of Moral and Political Sciences (Institut de France) in recognition of his contribution to the scientific field and his general creative socio-economic activity.

The Academy had long known the man and his work. In particular, Professor Andreadis had made two announcements before the Academy. The first, on 13 June 1966, referred to the «*Problèmes économiques de la Grèce contemporaine*», is concerned with the problem of the balance of trade in connection with the difficulties for maintaining internal price stability, the inadequacy of economic development financing, and especially the institutional voids of the channelling mechanism for savings aiming at the formation of fixed capital. There follows a focus on certain basic questions on Greece's association with the European Economic Community, featuring the development prospects opening up after this association, with emphasis on the need for increasing the flow of foreign capital in Greece for the realization of productive investments.

The second announcement before the Institut de France was made on 17 November 1969 on «*La fonction des Banques dans le développement des pays en voie d'industrialisation*». It underlines firstly the importance of «domestic consumers demand» for the mobilization of the

economic development mechanism, considering that the tendency of imitating the consumer trends of the industrialized societies among the underdeveloped and the developing countries is much stronger than their tendency for adoption of the savings and investment trends of these countries. There follows an analysis of the problem of financing productive investments, also called «development investments», and of the role of banks in the solution of this problem, either concerning financing from «outside sources», or financing from «domestic sources». Special elaboration is made of the role of banks, and especially of the commercial banks, in the creation and reenforcement of the savings trend in parallel with the reluctance to sacrifice liquidity and in the preference for channelling savings into productive investments. Following is an analysis of the savings margins and of the various sources of financing, underlining the importance of sufficient and organized outside financing for the activation of the economic development mechanism. The study concludes by noting that in countries under development commercial banks also perform the task of the non-existent or extremely weak capital market, or fill in any such existing gaps. Greece is in need of foreign capital for investments to be able to maintain and increase the rate of its economic development. (At the discussion that followed, and in reply to questions submitted to the speaker by Messrs. Olivier Moreau-Néret, Gaston Leduc, Jean-Robert Debray, Émile James and Édouard Bonnefous, information was given on productive investments realized in Greece from 1954 to 1967, as well as on the sources of their financing—both foreign and domestic).

Professor Stratis Andreadis is a member of numerous international organizations, and he participates actively in the work of such bodies. He is a permanent member of the Institut International d'Études Bancaires; Vice-President of the International Chamber of Commerce, representing the Greek National Committee, of which he is the Chairman; member of the Board of Governors of the Atlantic Institute for International Affairs, etc.

Honourary Distinctions.

Professor Andreadis has been awarded numerous honorary distinctions: Knight Commander of the Order of George I and Knight Commander of the Order of the Phoenix (Greece); Grande Ufficiale nell'Ordine «al Merito della Repubblica Italiana»; Officier de l'Ordre de la Légion

d'Honneur (France); Grosses Verdienstkreuz mit Stern (Federal Republic of Germany); Officier de l'Ordre de Leopold (Belgium); Archon Megas Rhetor - Dignitary of the Ecumenical Patriarchate of Constantinople; Grand Commander of the Order of the Knights of the Greek Orthodox Patriarchate of Jerusalem.

Professor Andreadis has also been awarded the following: the Cross of Saint Mark (Class A) of the Greek Orthodox Patriarchate of Alexandria; the Golden Cross of the Millenary of Mount Athos; the Gold Medal of the Ministry of Merchant Marine - Greece; and the Gold Medal of the «Arts - Sciences - Lettres» Society of the City of Paris.

(December 1973)

MAJOR PUBLICATIONS

A. Major Works.

1. *Le Contentieux Administratif des États Modernes*. Preface by Gaston Jèze; Librairie du Recueil Sirey; Paris; 1934; pp. 587.
2. *The Invalidating Jurisdiction of the «Council of State»*. Athens; Two Volumes; in Greek; Volume I, 1936, second edition 1943, pp. 376; Volume II, 1942, pp. 479.
3. *Elements of Constitutional Law*. Athens; 1953; in Greek; pp. 152.
4. *Elements of Administrative Law*. Athens; 1956; in Greek; pp. 491.
5. *Lectures in Administrative Justice*. Athens; 1964; in Greek; pp. 166.
6. *Administrative Law*. Athens; 1968; in Greek; pp. 628.

B. Principal Monographies and Studies.

7. *Le Sénat Grec*. Paris; 1930; published in the «Annuaire de l'Institut International de Droit Public», 1930, pp. 757 ff.
8. *Le Conseil d'État en France et en Grèce*. Paris; 1931; published in the «Revue de Droit Public et de la Science Politique en France et à l'Étranger», July - August - September 1931.
9. *La législation grecque dans le domaine du droit public, pendant l'année 1931*. Paris; 1932; published in the «Annuaire de l'Institut International de Droit Public», 1932, pp. 613 ff.
10. *L'évolution du Contentieux Administratif en Suisse*. Paris; 1934;

- published in the «Bulletin de la Société de Législation Comparée», issue 63, 1933 - 1934, pp. 316 ff.
11. *L'évolution constitutionnelle et politique en Grèce pendant les années 1930 - 1935*. Paris; 1931 - 1936; published in the «Annuaire Inter-parlementaire», suppl., 1931, pp. 361, 1933, pp. 64, 1934, pp. 143, 1935, pp. 126, 1936, pp. 157 ff.
  12. *Les modifications proposées à la Constitution*. Paris; 1933; published in the «Annuaire de l'Institut International de Droit Public», 1933, pp. 464 ff.
  13. *Questions constitutionnelles*. Paris; 1934; published in the «Annuaire de l'Institut International de Droit Public», 1934, pp. 489 ff.
  14. *Theoretical and Juridical Development of 'Government Acts' in Public Law*. Athens; 1937; in Greek.
  15. *Parallel Recourse as a Ground for Inadmissibility of Petition of Invalidation*. Athens; 1938; in Greek.
  16. *Conflict of Administrative Law Abroad and in Greece*. Athens; 1940; in Greek.
  17. *Control Exercised over the Acts of State Agents*. Athens; 1957; published in Greek in the «Review of Public Law and Administrative Laws», issue 2, 1957, pp. 146 ff.
  18. *Contemporary Developments in Administrative Law*. Athens; 1959; published in Greek in the «Review of Public Law and Administrative Laws», issue 9, 1959, pp. 5 ff.; also published in French and English.
  19. *Self-Governing Agencies of the Administration, and State Enterprises*. Athens; 1960; in Greek.
  20. *State Structure in the Byzantium*. Athens; 1960; in Greek.
  21. *The Evolution of the Greek Merchant Marine*; Athens; 1960; in Greek.
  22. *The Contribution of Social Sciences in Facing the Problems of Social and Economic Development*. Athens; 1961; in Greek.
  23. *La Grèce dans le cadre de l'économie européenne*; Frankfurt; 1962.
  24. *Perspectives de développement de la collaboration économique gréco-allemande*. Düsseldorf; 1962.
  25. *Le mouvement international des capitaux et le financement du développement économique*. Paris; 1963.
  26. *Les applications de la théorie du développement économique en Italie et en Grèce*. Rome; 1963.

27. *The Merchant Marine of the Hellenes*. Athens; 1964; in Greek and English.
28. *Public Administration Today*. Athens; 1965; in Greek.
29. *Social Discontinuity and Problems of Economic Development*. Athens; 1966; published in Greek in «Sociological Thought», volume I 1, 1966, pp. 27 ff., and in French in the collective work «Contributions to Mediterranean Sociology», Paris, The Hague - Mouton & Co., 1968, pp. 315 ff.
30. *Regional Development and Urban Network in Greece*. Athens; 1966; published in Greek in «Sociological Thought», volume I 2, 1966, pp. 153 ff.
31. *The Contribution of Economic Evolution in the Independence War of 1821*. Athens; 1966; in Greek.
32. *Problèmes économiques de la Grèce contemporaine*. Paris; 1966; announcement before the Académie des Sciences Morales et Politiques, Meeting of 13 June 1966; published in the «Revue des Sciences Morales et Politiques», First Half of 1966, pp. 245 ff.
33. *The Role of Commercial Banks in Economic Development*. Athens; 1967; in Greek.
34. *The Flow of Capital to Developing Countries - The Need to Accelerate the Flow of Private Capital*. (also in French as : *Le flux de capitaux vers les pays en voie de développement; Nécessité d'accélérer le flux de capitaux privés*); Athens; 1969.
35. *The Shipping Achievements of the Greeks*. Athens; 1969; published in Greek in «Naftika Chronika», issue 7, 1969, pp. 3 ff.
36. *La fonction des banques dans le développement des pays en voie d'industrialisation*; Paris; 1969; announcement before the Académie des Sciences Morales et Politiques, meeting of 17 November 1969; published in the «Revue des Sciences Morales et Politiques», second half of 1969, pp. 163 ff.
37. *The Social and Economic Foundations of International Equilibrium and Peace*. Athens; 1970; in Greek and English.
38. *Développement régional et croissance économique; le cas de la Grèce*. published in the «Revue de la Société d'Études et d'Expansion», No. 247, September - October 1971, pp. 569 ff.

* * *

Numerous other studies and articles by Professor Stratis Andreadis have been published in periodicals, collective works and newspapers

in Greece and abroad. A number of these studies and articles dealing with legal, economic, shipping, banking and other subjects and published up to 1961 - 1962 has been included in the three-volume work under the title «*Studies*», Athens, 1961 - 1962, published in Greek and in English.

NOTICE BIOGRAPHIQUE
DE
STRATIS G. ANDRÉADIS

OFFICE OF THE
DEPUTY ATTORNEY GENERAL
STATE OF CALIFORNIA

NOTICE BIOGRAPHIQUE DE STRATIS G. ANDRÉADIS

Descendant d'une vieille famille de marins et d'armateurs, le Professeur Stratis Andréadis, troisième enfant de Georges et Polytimi Andréadis, naquit à Vrondashos de l'île de Chios. Il fit ses premières classes aux écoles primaires de Vrondashos et de la ville de Chios, puis entra au célèbre Gymnase de Chios.

Le Gymnase de Chios, renommé par la qualité de l'enseignement qu'y avaient dispensé des personnalités connues des Sciences et des Lettres, avait succédé, en quelque sorte, à la fameuse «École des Homérides» et à une des grandes «Écoles de l'Hellénisme». Toujours premier en classe, recueillant au passage prix et bourses d'études, Stratis Andréadis obtint son diplôme de fin d'études avec la plus haute mention.

Il s'inscrivit ensuite à la Faculté de Droit d'Athènes dont il devint, après de brillantes études, un des plus jeunes licenciés. Il avait alors vingt ans.

Ayant fait son service dans la Marine, il entra au Barreau d'Athènes (1927) où il se distingua au civil comme au pénal et surtout dans les questions de droit administratif.

Avocat à la Cour d'Appel (1931), puis à la Cour de Cassation (1934), Stratis Andréadis compléta ses études universitaires à Paris, à l'École des Sciences Politiques et à la Faculté de Droit de l'Université de Paris. Diplômé de l'École des Sciences Politiques en 1931, il fut nommé Docteur en Droit en 1932 et reçut les diplômes d'Études Supérieures d'Économie Politique et de Droit Public.

Parallèlement à l'exercice de sa fonction d'avocat, Stratis Andréadis commença à publier—activité qu'il continue encore aujourd'hui—une série d'études, principalement sur des sujets juridiques et économiques.

Élu en 1939 à la Chaire de Droit Administratif de l'Université de Thessalonique, il fut, le 31 Octobre de la même année nommé Professeur à la Haute École des Sciences Économiques et Commerciales

d'Athènes où il enseigna pendant trente années consécutives et dont il fut le doyen pendant sept ans au total.

L'Écrivain.

Stratis Andréadis commença très tôt sa carrière d'écrivain. Dès 1930, il publiait des études et des articles dans diverses revues françaises de Droit. Son premier grand ouvrage, *Le Contentieux Administratif des États Modernes*, également rédigé en français, parut à Paris, en 1934, avec une préface de Gaston Jéze.

A l'époque de la publication de cet ouvrage, le contentieux administratif était au premier plan de l'intérêt des cercles juridiques et politiques internationaux. Mais il manquait à la littérature juridique un ouvrage comme celui-ci, où étaient étudiés avec méthode et en détail, les systèmes de contentieux administratif des différents états.

La première partie de cet ouvrage analyse les différents systèmes de justice administrative appliqués à l'époque par les différents états et plus spécialement le fonctionnement du contentieux administratif en France et dans les principaux pays d'Europe — comme l'Allemagne, l'Autriche, l'Espagne, la Hongrie, l'Italie, la Suisse, la Tchécoslovaquie et la Yougoslavie — dont la justice administrative était dans ses grandes lignes semblable au système français. Le système anglo-américain, considéré depuis toujours comme diamétralement opposé au système français ainsi que le système belge, qui tient de deux, y sont également étudiés. On y voit aussi, nettement soulignés, les principes généraux sur lesquels ils se basent, ainsi que la tendance qui se manifeste à abandonner ces principes traditionnels pour parvenir à détacher encore plus, et plus spécialement dans le domaine de la justice administrative, le Droit Public des principes du Droit Privé. Un quatrième type de contentieux administratif est également étudié; celui alors en vigueur en Roumanie, selon lequel le contentieux administratif ressortissait des tribunaux ordinaires mais avec un système très complet d'annulation et de contrôle de la légalité des actes de l'administration, ainsi que de répartition des responsabilités dans l'exercice fautif de la fonction administrative.

La deuxième partie de l'ouvrage est consacrée en entier à l'étude du fonctionnement de la justice administrative en Grèce. L'histoire de cette institution ainsi que l'évolution de la jurisprudence grecque jusqu'à l'établissement du Conseil d'État en 1928 y sont examinés en

détail. L'organisation, la composition et la compétence de la Haute Cour Administrative qui présente tant d'affinités avec le Conseil d'État français y sont également étudiées. L'auteur y définit aussi les attributions de certains tribunaux administratifs de juridiction spéciale et prévoit l'établissement de tribunaux administratifs de juridiction générale.

Cet ouvrage eut un grand retentissement et fut élogieusement commenté par des juristes de réputation internationale. Nous citerons parmi ceux-ci, Gaston Jèze, de la Faculté de Droit de Paris, qui préface l'ouvrage; les professeurs français R. Bonnard, J. Laferrière, Joseph Barthélemy, P. Reboud, L. Le Fur, F. Senn, J. Delpech, P. Duez, L. Delbez, J. Devaux, G. Gidel, H. Nézard, P. Lampué, G. Scelle et les vice-présidents du Conseil d'État français M.M. Teissier et Romieu. Les professeurs allemands Walter Jellinek, H. Nipperdey, R. Thoma et R. Laun. Les professeurs autrichiens Josef Redlich, Rudolf Herrmann, A. Menzel, Heinrich Engländer. Les professeurs belges M. Vauthier, P. Orban, Vicomte Poulet, Xavier Janne, Henri Velge. Les professeurs Fritz Fleiner en Suisse et Harold Laski en Angleterre. Aux États-Unis, le professeur James Garner. En Espagne, les professeurs J. Gascon y Marin, R. Bielsa, J. Serrano et A. Possada. En Italie, le professeur Melani. En Tchécoslovaquie, le professeur F. Weyr. En Bulgarie, les professeurs Stainoff et Canev. En Roumanie, les professeurs P. Negulesco, G. Rarincesco, Dascovici et Teodoresco. Et en Yougoslavie, le professeur S. Yovanovitch.

«*Le recours en annulation devant le Conseil d'État*» est le titre du second grand ouvrage de Stratis Andréadis — rédigé en grec — dont le premier volume fut publié en 1936 et le second en 1942.

Il s'agit d'une étude très poussée de l'institution du pourvoi en annulation et de la procédure d'annulation examinés du point de vue théorique, historique et jurisprudentiel. L'évolution de la jurisprudence tant en France qu'en Grèce, ainsi que les solutions données et les orientations juridiques qui en découlent sont examinées dans chaque cas du point de vue de la justice substantielle. Les raisons d'annulation, les différents stades de la procédure suivie par devant le Conseil d'État au sujet du pourvoi en annulation y sont étudiés en détail ainsi que le contenu des arrêts prononcés sur les pourvois en annulation et les conséquences en découlant. La clarté et la profondeur de l'analyse sont les caractéristiques de cet ouvrage, ainsi que le souci constant de solutions satisfaisant les intérêts vitaux des requérants et la justice substantielle, loin de tout formalisme juridique.

La substance des cours de Stratis Andréadis à la Haute École des Sciences Économiques et Commerciales est contenue en trois ouvrages : «*Éléments de Droit Constitutionnel*» (1953), «*Éléments de Droit Administratif*» (1956), et «*Leçons de Justice Administratives*» (1964).

L'apport de Stratis Andréadis à cette branche essentielle du Droit Public a été complété par la publication, en 1968, de son troisième grand ouvrage «*Le Droit Administratif*», rédigé en grec. Dans cet ouvrage sont analysés les sujets suivants : a) L'État et la fonction publique. b) La matière et les sources du Droit Administratif. c) L'organisation administrative et ses différents systèmes, les théories de l'intervention étatique et en général la façon dont a lieu et les formes que prend l'intervention de l'administration dans l'activité privée. d) Les contrats administratifs ainsi que la théorie et la pratique des actes administratifs. e) La justice administrative, et f) Le statut juridique des fonctionnaires publics, les traits caractéristiques de la qualité de fonctionnaire public et les devoirs, les obligations et les droits des fonctionnaires publics, ainsi que l'établissement de la qualité de fonctionnaire et sa solution.

Le Professeur Stratis Andréadis n'a pas limité son activité d'écrivain à la seule étude du Droit. Il s'est également intéressé aux Sciences Économiques, à la Sociologie et aux autres Sciences Sociales*. Mentionnons, entre autres, les travaux suivants :

«*La Contribution des Sciences Sociales à la solution des problèmes de développement économique et social*» (1961). Selon l'auteur, la question primordiale de notre époque est celle du développement économique et social des régions arriérées de la Terre, celles que nous nommons le «*Tiers-Monde*»; question qui est par ailleurs étroitement liée à celle de la stabilité et du développement continu des pays riches et «*surdéveloppés*». Il y est dit aussi que les sciences sociales nous permettent d'avoir une connaissance généralement exacte de l'ordre de grandeurs des questions économiques et sociales de la société internationale, une image précise des moyens et des possibilités dont nous disposons aujourd'hui et la meilleure façon de les employer à la solution des problèmes sociaux en général et plus spécialement des problèmes du développement.

«*Le développement régional et l'établissement d'un réseau urbain en Grèce*». Cette étude, publiée en 1966, s'attaque au problème de l'organisation de la «*région*» en même temps qu'à ceux de l'urbanisation

* Voir plus loin (page 663), la liste des différents articles et études juridiques, économiques, sociologiques etc., dont le Professeur Stratis Andréadis est l'auteur.

et de l'industrialisation des pays en voie de développement et plus spécialement de la Grèce. Les conclusions de cette étude sont : a) L'impossibilité de constituer une unité économique et sociale dans le cadre du département, et la nécessité par conséquent, de la création de «régions» (avec indication des critères qui les déterminent) par la fusion administrative, économique et sociale de plusieurs départements; ces régions étant elles-mêmes englobées dans des zones plus vastes les reliant l'une à l'autre. Et b) L'influence néfaste, du point de vue économique et social, de l'existence, face à des centres urbains hypertrophiés, d'une poussière de villages incapables même de végéter, et la nécessité d'inciter au peuplement de villes de moyenne grandeur qui deviendraient de véritables foyers de développement agricole, avec leur économie commercialisée propre, leurs industries agricoles et leur artisanat, leurs écoles techniques et leur activité culturelle.

L'étude publiée en 1971, en français, et intitulée : *«Développement régional et croissance économique; le cas de la Grèce»* constitue, en quelque sorte, la suite de l'étude précédente. Elle se réfère à certains problèmes essentiels du développement régional en Grèce, problèmes esquissés d'après les données statistiques de la période 1961 - 1970 et examinés dans le cadre des buts assignés dans le «plan quinquennal 1968 - 1972 de développement économique» du pays. L'auteur passe brièvement en revue les mesures prises par l'État pour faciliter l'établissement d'industries en province et le développement de l'artisanat et examine, enfin, les perspectives de développement régional du pays.

Deux autres études du Professeur Stratis Andréadis se rapportent aux mesures à prendre pour faire face, sur le plan international, au problème du sous-développement économique et social.

La première de ces deux études, publiée en 1969 (en français et en anglais) sous le titre *«Le flux de capitaux vers les pays en voie de développement; nécessité d'accélérer le flux des capitaux privés»*, examine l'évolution et la diversification des sources de financement des capitaux étrangers investis de 1960 à 1968 dans les pays en voie de développement, ainsi que «l'aide au développement» donnée pendant cette même période aux pays du «Tiers - Monde». L'auteur tire les conclusions de cet état de choses et propose ses solutions sur les mesures à prendre pour pallier à l'insuffisance de ces capitaux et augmenter leur flux, celui principalement des capitaux privés, vers ces pays, pour la réalisation d'investissements contribuant à leur développement.

Étant donné que l'insuffisance des transferts de capitaux vers les pays sous-développés provient également de la conjoncture économi-

que internationale, l'auteur examine, en premier, le problème monétaire international et plus spécialement les formes revêtues par la crise du système monétaire international, puis les raisons de l'instabilité de l'équilibre des balances de paiements et du blocage du mécanisme de rétablissement automatique de cet équilibre. Il insiste aussi sur le rôle décisif que peuvent jouer, pour le rétablissement de l'équilibre économique, les pays en voie de développement s'ils s'intègrent organiquement dans le système de l'économie mondiale.

L'auteur propose le rattachement des «droits de tirage spéciaux» au financement des pays en voie de développement, l'augmentation de «l'aide au développement» donnée par les pays excédentaires, l'abandon total de la tactique de «l'aide liée», la nécessité de résoudre de manière radicale le problème du prix des matières premières et des produits de base et celui des termes des échanges. L'examen de la période 1960-1968 fait ressortir l'insuffisance tragique de l'aide accordée aux pays sous-développés et l'aggravation de leur situation économique par l'accroissement des charges qui pèsent sur eux pour le service de leur dette. Après avoir démontré la nécessité d'accélérer le flux des capitaux privés vers les pays en voie de développement, l'auteur définit les mesures à prendre pour y parvenir et insiste sur l'importance qu'a, pour le sort du monde, le problème du développement des pays arriérés.

La deuxième étude, intitulée «*Les bases sociales et économiques de l'équilibre mondial et de la paix*», a été publiée en 1970 (en grec et en anglais) à l'occasion du début de la «deuxième décennie de développement». Cette étude débute par la constatation qu'en cette fin du XXème siècle, l'humanité souffre, du moins dans sa plus grande majorité, de la faim, de la sous-nutrition et de la misère, et ceci en dépit d'un progrès technique sans précédent dont ne profite que la minorité relativement petite des populations des pays industriels riches, des sociétés de «superconsommations». Ce retard du «Tiers - Monde» est encore aggravé par l'augmentation constante de la population de ces pays, créant ainsi le danger d'une explosion démographique. En regard de cette situation, l'aide au développement, pendant la première décennie, a été d'une insuffisance tragique et le fossé qui sépare les pays industriels de ceux du «Tiers - Monde» s'élargit dangereusement.

Par ailleurs, la crise monétaire mondiale, l'inflation endémique dans les pays riches et les difficultés de rétablissement de l'équilibre des balances de paiements mènent à l'abandon des orientations générales de la politique économique des pays industriels, orientations conformes aux principes des accords de Bretton Woods pour le plein

emploi et pour un développement constant de l'économie. L'impasse dans laquelle nous nous trouvons est due à l'opposition entre la tendance actuelle à l'universalisation de l'économie et le fossé qui se creuse et sépare de plus en plus les pays sous-développés et leurs problèmes de ceux de la communauté des pays développés et de leurs systèmes économiques et sociaux. Mais si une aide et un financement suffisants des pays sous-développés ou en voie de développement peuvent être considérés comme une obligation morale ou mieux un « impératif catégorique » pour les pays riches, ils sont également indispensables à la continuation du rythme de développement de ces pays, à la sauvegarde de plein emploi, à l'assainissement et à l'équilibre de leur économie et de l'économie mondiale en général.

L'étude conclut à la nécessité urgente d'augmenter de beaucoup cette aide, de la rendre plus systématique et d'accélérer son rythme. Il n'est pas permis de laisser perdre encore un temps précieux. La condition des pays sous-développés s'aggrave constamment et cette situation est devenue le facteur principal de perturbation permanente de la stabilité politique internationale. Cette situation alliée à la technologie actuelle et à la conjoncture politique et militaire du moment a été la cause de nombreux conflits armés et fait peser sur le monde la menace de guerres plus importantes. Or, la paix mondiale ne pourra jamais se stabiliser sans l'établissement de conditions économiques et sociales qui lui soient favorables.

Le Professeur Universitaire. Le Recteur.

D'octobre 1939 à octobre 1969, date à laquelle il quitta la Haute École des Sciences Économiques et Commerciales, soit pendant trente années consécutives, Stratis Andréadis exerça avec un zèle exemplaire sa mission de Professeur.

Ses leçons de Droit Administratif et de Droit Constitutionnel étaient vivantes, claires et se distinguaient tant par leur présentation systématique et la recherche d'interprétations favorisant l'administration de la justice substantielle, que par la tendance à établir des rapports constants entre les solutions juridiques offertes et l'évolution des courants plus larges de la réalité sociale.

Les relations du Professeur Andréadis avec les étudiants étaient très cordiales et ses contacts avec eux très nombreux. Durant sa longue carrière de Professeur Stratis Andréadis a toujours conservé l'enthousiasme

siasme des premiers jours et la joie d'enseigner. Comme il le disait lui-même dans une récente interview (Novembre 1973) donnée au journal «Le Messenger d'Athènes», dont il avait été le correspondant pendant ses années d'étude à Paris : «J'ai toujours ressenti une grande satisfaction à accomplir cette œuvre créatrice; l'enseignement et mes contacts constants avec les étudiants m'ont toujours procuré une vraie joie.»

En reconnaissance de son attachement à l'École et de son talent d'administrateur ses collègues l'éluèrent six fois recteur. Et le Recteur Stratis Andréadis fit beaucoup pour l'École. Il s'adonna, pendant l'occupation (1943 - 1944), à la dure tâche constituant à assurer la survivance des étudiants et le fonctionnement sans entraves de l'École. Plus tard, durant les autres années de son rectorat, il procéda à l'agrandissement des bâtiments scolaires, à la modernisation de leurs installations et de leur équipement, ainsi qu'à l'extension et à l'amélioration des méthodes d'enseignement.

Son activité dans le domaine économique.

a) Le Banquier.

Le Professeur Stratis Andréadis, tout en poursuivant sa carrière universitaire, s'était de tout temps intéressé à la vie économique du pays. Il y assumait un rôle actif en 1952, quand il devint Président - Directeur Général de la Banque Commerciale de Grèce qu'il dirige sans interruption depuis lors.

Sous sa direction avisée cette banque a connu un développement sans précédent. Elle est aujourd'hui la deuxième banque commerciale du pays. Elle constitue, depuis quelques années, le noyau d'un groupe important de banques et est le principal fondateur de grandes industries et autres entreprises.

La Banque Commerciale de Grèce avait, en 1952, 61 succursales dans tout le pays. A la fin de 1973 son réseau bancaire comprenait 184 succursales, 10 bureaux de change et 38 banques mobiles pour le service de villages et de petites villes qui ne justifient pas encore l'installation d'une succursale. Cette extension impressionnante du réseau de succursales de la Banque Commerciale de Grèce a été accompagnée par un progrès spectaculaire dans tous les domaines de son activité. Ainsi les dépôts ont passé de 242 millions de Drachmes (nouvelles) en 1952 à plus de 31 milliards en 1973. Les avances et crédits alloués

par la Banque, évalués à 231 millions en 1952, ont atteint 17 milliards en 1973, avec une augmentation correspondante des bénéfices disponibles.

Ce développement de la Banque est dû à la politique suivie par Stratis Andréadis, politique dont il n'a pas dévié et qui consiste en une modernisation continuelle des méthodes bancaires, la mécanographie de plus en plus complète des opérations, le recyclage des employés, la recherche de nouveaux champs d'action et l'introduction de nouveaux systèmes. La Banque Commerciale de Grèce dispose d'un centre électronique complet (groupe d'ordinateurs IBM 370/45 et IBM 360/30) et a adopté pour tout son réseau de succursales le système du «real time processing». Elle dispose pour ses employés, d'un Institut d'Études Économiques et Bancaires fondé il y a quinze ans par Stratis Andréadis et dirigé personnellement par lui. Le champ d'activité de la Banque s'est développé et de nouvelles méthodes de travail ont été introduites. Ce sont les «banques mobiles», les guichets automatiques de dépôts et de retraits, le crédit de consommation, l'institution des «drive-in-banks», les cartes de crédit (en collaboration avec la Bank of America) et, par la Banque d'Investissements, les fonds mutuels. Par ailleurs, la direction de la Banque a montré l'intérêt qu'elle ressent pour son personnel par la création de caisses de retraite et d'assurances - maladies pour les employés, de crèches et de camps de vacances pour leurs enfants.

Plus tard et toujours avec la Banque Commerciale de Grèce comme noyau, le Professeur Stratis Andréadis parvint à organiser un puissant groupe bancaire. Le premier pas dans cette direction fut fait en 1957, lorsque la Banque Commerciale de Grèce réussit à acquérir le contrôle de la Banque Ioniennne qui, l'année suivante, par sa fusion avec la Banque Populaire de Grèce devint la Banque Ioniennne et Populaire de Grèce. Cette banque est aujourd'hui la troisième banque commerciale du pays et se distingue par un heureux amalgame de la longue tradition des banques dont elle provient et des conceptions les plus modernes d'organisation bancaire.

En 1973, les dépôts à la Banque Ioniennne et Populaire de Grèce avaient plus que décuplé en comparaison de ceux existant en 1958, avec une augmentation analogue des crédits alloués et des bénéfices disponibles. Le réseau des succursales de la Banque s'est aussi considérablement étendu. Il comprenait, fin 1973, 97 succursales, 6 bureaux de change et 3 lignes de banques mobiles, contre 38 succursales en 1958.

Dans les années qui suivirent, le groupe des banques dont le Pro-

esseur Andréadis est Président - Directeur Général s'élargit encore par l'acquisition en 1962 de la Banque du Pirée. En 1963, fut fondée la Banque d'Investissements. Cette banque, fondée avec le concours de grandes banques étrangères (comme la Bank of America, la Banque Nationale de Paris, la Banque de Bruxelles, l'Algemene Bank Nederland, la Banca Italiana del Lavoro auxquelles s'est récemment jointe la Barclay's Bank), est la première banque privée en Grèce procédant à des investissements à moyen et long terme pour l'exécution de grand travaux productifs. Le groupe Andréadis incorpora également en 1964 la Banque d'Attique à laquelle participe depuis 1972 la Banque Nationale de Paris. Le groupe Andréadis couvre ainsi, avec ses banques de dépôts et spécialisées, toute la Grèce d'un réseau de 309 succursales et de 41 lignes de «banques mobiles» pour le service des campagnes.

L'activité de ce groupe s'est également étendue hors de Grèce. En Angleterre nous avons, sous la présidence du Professeur Stratiss Andréadis depuis 1952, la «Commercial Bank of the Near East, Ltd.». En France, la «Banque Commerciale de Grèce» a été fondée en 1970, à Paris, avec une succursale à Marseille. En Allemagne, la «Griechische Handelsbank» a été fondée en 1972, à Francfort - sur le Main, avec un réseau de cinq succursales (à Munich, Stuttgart, Dusseldorf, Nuremberg et Hagen). Et l'établissement de nouvelles banques du groupe est envisagé pour d'autres pays de l'Europe et les États - Unis.

b) Création d'industries et d'autres entreprises.

L'apport du groupe de la Banque Commerciale de Grèce au développement économique du pays ne s'est pas limité au secteur bancaire. Les conditions de l'économie grecque rendaient nécessaire l'intervention directe du groupe dans le domaine de la production. Référons nous, à ce sujet, aux récentes déclarations du Professeur Andréadis : «J'avais, depuis ma jeunesse, la conviction qu'en Grèce, l'initiative privée se doit — assumant pleinement ses responsabilités — de participer activement au financement et à la commercialisation de l'économie, à l'industrialisation du pays et à la modernisation technologique. Les grands organismes économiques doivent entreprendre une action créatrice dans le secteur crucial pour le développement économique du pays, celui des grands travaux productifs que, dans les conditions actuelles du marché des capitaux en Grèce, l'initiative privée habituelle est, où bien hésitante, où bien incapable d'entreprendre, surtout parce qu'ils exigent des investissements à longue échéance avec toutes les charges

qui en découlent. Cette conviction m'a inspirée dans mes initiatives et je suis aujourd'hui extrêmement satisfait du fait que ce que j'ai pu réaliser constitue un appoint réel à l'œuvre de développement économique et social du pays».

Conformément à ces principes, le groupe Andréadis a créé en 1961 l'Industrie d'Engrais Phosphatés, dont les usines de Néa Carvali, près de Cavala, fonctionnent à plein depuis 1965. Cette industrie couvre les besoins de l'agriculture hellénique, contribue par son existence même au développement de la région où elle est établie et assure au pays une importante quantité de devises, non seulement par la diminution des importations d'engrais similaires, mais aussi par l'exportation, depuis des années déjà, de ses produits.

Deux autres industries importantes ont été fondées en 1962 par le groupe de la Banque Commerciale de Grèce : L' «Industrie Hellénique de Jus et Conserves» dont l'usine se trouve à Vélos près de Corinthe et la «Société Hellénique d'Entreprises Générales» de qui dépendent les Chantiers navals - ateliers de mécanique de Pérama, Le Pirée. La première valorise les produits du sol hellénique. Elle a étendu ses installations en 1965 et exporte la totalité de sa production. Les chantiers navals de la deuxième procèdent, grâce à leur outillage perfectionné, à la construction, la transformation et aux réparations de navires de faible tonnage et elle collabore avec de nombreuses grandes entreprises, grecques ou étrangères, de constructions navales ou d'armement.

L'«Industrie Hellénique de sacs et d'articles en matière plastique» a été fondée en 1965. Son usine de Néa Carvali, près de Cavala, a commencé à fonctionner en 1967 et son succès a été tel qu'une nouvelle usine a dû être construite en 1972.

Les «Chantiers Navals d'Éleusis», une des plus grandes entreprises du groupe Andréadis, ont été inaugurés en 1969. Leur développement, en ce court laps de temps, a été spectaculaire. Leurs installations ont été agrandies, leur équipement enrichi et ils ont rapidement passé de la phase des réparations à celle des constructions navales. Les Chantiers Navals d'Éleusis sont en mesure de transformer et de réparer des navires de n'importe quel tonnage, d'exécuter toutes sortes de constructions métalliques et ont des cales permettant la mise en chantier de navires jaugeant jusqu'à 150.000 tonnes. Et leur capacité de construction est en train de s'étendre. Le plus grand navire construit jusqu'à présent en Grèce vient d'y être lancé (novembre 1973). L'instruction et la spécialisation des ouvriers est assurée par deux écoles fonction-

nant sur place. Une école spéciale de mécaniciens de marine y fonctionne également.

L'entreprise hôtelière «Ioniki», propriétaire de l'hôtel Hilton d'Athènes, et trois compagnies d'assurances : le «Phoenix», l'«Ioniki» et les «Assurances Générales de Grèce» complètent le nombre des entreprises dont le Professeur Stratis Andréadis est Président - directeur général.

c) L'Armateur. Le Président de l'Union des Armateurs Hellènes.

Immédiatement après la fin de la deuxième guerre mondiale, le Professeur Stratis Andréadis, s'attachant au développement de la marine marchande, devint rapidement un des plus grands armateurs de Grèce. Il débuta avec deux «Liberty» et acheta bientôt deux vieux navires aux américains. Plus tard il acquit un tanker T2. Peu de temps après il commande trois pétroliers aux chantiers navals anglais et par la suite deux cargos et quatre grands pétroliers au Japon. A la fin de la crise des frêts de 1958, il établit un programme de constructions comprenant de grands «bulk carriers» et des pétroliers de 65 et 80.000 tonnes, de même que des navires O.B.O. de 150.000 tonnes. De nouvelles commandes viennent d'être passées au Japon pour la mise en chantier de pétroliers de 250 et 500.000 tonnes. Un de ces derniers, déjà construit, est le vaisseau-amiral de la marine marchande battant pavillon hellénique.

Parallèlement et également depuis la fin des hostilités en 1945, au cours desquelles la marine marchande grecque avait été presque totalement détruite, le Professeur Stratis Andréadis s'adonna, d'abord comme Vice-président, puis, depuis 1960, comme Président de l'Union des Armateurs Hellènes, à résoudre les problèmes qui se présentaient, soit, en fait, le problème de la reconstitution de la marine marchande grecque. Il réussit, pendant toute cette période, à établir une collaboration harmonieuse et stable entre l'État, les armateurs et les équipages, collaboration qui constitua la raison principale du développement de la marine marchande hellénique qui, on le sait, se range aujourd'hui parmi les plus puissantes du monde.

Les «Naftica Chronica», revue maritime qui fait autorité en Grèce, écrivaient il y a quelques années (15 Janvier 1969) en parlant du Professeur Andréadis : «Son œuvre comme Président de l'Union des Armateurs Hellènes est liée au miracle de la renaissance de notre flotte et restera inscrite dans l'histoire de notre marine marchande. M. Andréadis est le type le plus représentatif des hommes qui ont forgé la grandeur de la Grèce Maritime».

d) *Président de l'Association des Sociétés Anonymes et des Sociétés à Responsabilité Limitée.*

En juillet 1959 le Professeur Stratis Andréadis fut élu à l'unanimité Président de l'«Association des Sociétés Anonymes et des Sociétés à Responsabilité Limitée», dont le siège est à Athènes. Il a toujours été réélu depuis lors.

Dès son élection M. Andréadis a tracé un grand programme de restructure et de développement de l'Association pour qu'elle corresponde aux exigences de développement économique du pays et qu'elle y contribue de la manière la plus efficace.

L'Association a vu s'accroître d'année en année le nombre de ses membres. Ses statuts ont été révisés et elle est maintenant logée dans un immeuble lui appartenant. Elle a contribué à la mise à jour de la législation des sociétés anonymes et à la prise, par ses interventions et sa collaboration avec les autorités, de mesures fiscales et administratives favorables au développement économique de ces types de société. L'Association s'est nettement orientée vers les nouvelles conditions économiques et commerciales qui découlent du rattachement de la Grèce à la Communauté Économique Européenne. Elle a aidé de manière décisive au développement du marché des capitaux et à l'introduction en Grèce de nouvelles institutions financières (comme les sociétés d'investissements et de fonds mutuels) et à l'établissement de conditions favorisant les investissements productifs.

e) *Les «Chemins de Fer Électriques Helléniques».*

Le Professeur Stratis Andréadis, élu en 1941 administrateur - délégué de la Compagnie des «Chemins de Fer Électriques Helléniques», en prit la Direction en 1945. Pendant l'Occupation ce fut la subsistance des employés de la Compagnie et de leurs familles, ainsi que son fonctionnement, qui constituèrent le problème majeur, dramatique et quotidien auquel la Direction de la Compagnie dût faire face. Après la Libération le problème urgent qu'avait à résoudre à cette époque la Compagnie, qui assurait toujours une partie des transports en commun de la région Athènes - Le Pirée, était de réparer les dommages qu'elle avait subi, du fait de l'Occupation et de la rébellion qui lui succéda, et de procéder à la réorganisation de toute sa structure. Après avoir mené à bien cette tâche, la Direction commença la réalisation d'un plan de longue haleine de modernisation du matériel roulant, de construction de nouveaux ateliers et dépôts, d'extension du réseau ferroviaire

avec les gares et bâtiments nécessaires et de l'établissement d'une ligne régulière d'autobus entre Athènes et Le Pirée. Ce plan dont la réalisation avait commencé en 1950 fut complété, sept ans plus tard, par la mise en fonctionnement de la ligne Athènes - Kephissia. Depuis cette date la Compagnie continue sa politique de modernisation du matériel et d'amélioration, en général, des conditions de transport du public.

En reconnaissance de l'activité dont il fit preuve et des résultats obtenus, le Professeur Stratis Andréadis fut élu, en 1965, Président de cette Compagnie et exerce depuis lors les fonctions de Président-Directeur. Le Professeur Andréadis étudie la possibilité de la création d'un réseau complet de lignes souterraines de la région d'Athènes - Le Pirée et d'une large extension du réseau des Chemins de Fer Électriques qui conviendrait l'Attique au delà d'Athènes. Il a déjà réussi à convaincre l'opinion publique, les urbanistes et autres techniciens de la nécessité de réaliser ces plans. En outre, M. Andréadis a pris de nombreuses mesures de prévoyance sociale à l'égard du personnel de la Compagnie comme la création à Kephissia du premier camp de vacances pour les enfants des employés, camp qui a été transféré, depuis l'été 1950, à Varibobi, d'une crèche (novembre 1958) au Nouveau Phalère pour les enfants dont les mères sont employées à la Compagnie des Chemins de Fer Électriques et aux autres sociétés dépendant du groupe Andréadis.

L'activité dans le domaine de la prévoyance sociale.

Le Professeur Stratis Andréadis a également fait preuve d'une grande activité dans le domaine de la prévoyance sociale. Président, de 1954 à 1960 et de 1969 à décembre 1973, du Conseil d'Administration de l'«Evangélismos», un des plus anciens hôpitaux d'Athènes, il a réussi à en faire la première et la plus grande fondation hospitalière du pays, comparable en tout aux meilleurs établissements similaires de l'étranger.

L'hôpital a été agrandi par la construction de nouvelles ailes. Son équipement technique peut rivaliser avec les plus modernes et son état-major médical ainsi que son personnel hospitalier sont renommés pour leur compétence et leur dévouement. L'«Evangélismos» dispose de cliniques pour le traitement de toutes les maladies, de plusieurs nouvelles salles d'opérations, de laboratoires d'analyses microbiologiques et radiologiques, ainsi que d'unités de traitement par isotopes radio-actifs et d'unités spéciales pour le traitement de certaines maladies comme les

infarctus, équipées du matériel électronique le plus récent et d'un laboratoire cardio-hémodynamique. Il possède aussi une section de recherches médicales et est en collaboration constante avec les Cliniques Universitaires et les Facultés de Médecine de Grèce et de l'Étranger. L'«Evangélismos» est aujourd'hui un établissement hospitalier modèle en même temps qu'une école de perfectionnement pour des centaines de médecins. Il possède aussi une école d'infirmières brevetées.

Organisation du Centre de Sciences Sociales d'Athènes.

En 1960, l'UNESCO et le Gouvernement Hellénique fondèrent ensemble le Centre de Sciences Sociales d'Athènes pour l'avancement des recherches sociologiques, de la sociologie en général et des sciences qui y ont trait. La présidence du Centre fut offerte au Professeur Stratis Andréadis, présidence qu'il assumait jusqu'en 1967. Durant cette période le Centre fut organisé, ses moyens financiers accrus, la collaboration d'un état-major de sociologues distingués, grecs et étrangers, assurée. De nombreuses recherches empiriques sur des thèmes sociologiques furent poursuivies et une série d'études publiée. Plus encore, le Centre put assurer la publication de sa propre revue «*La Pensée Sociologique*» et organiser à Athènes, sous son égide, des congrès internationaux de sociologie et d'anthropologie sociale, aux travaux desquels M. Andréadis participa personnellement. Au premier de ces congrès, en Juillet 1963, le Professeur Andréadis fit une communication commentant les conclusions d'une enquête sociologique sur le sujet des «*Discontinuités sociales et problèmes de développement économique en Grèce*». Cette étude, publiée dans le volume des comptes-rendus du congrès intitulé «*Contributions to Mediterranean Sociology*» (Paris - La Haye, Mouton & Cie, 1968) se réfère tant aux problèmes généraux des méthodes de recherches sociologiques qu'aux caractéristiques principales, du point de vue social et économique, des tendances évolutives qui apparaissent dans la société hellénique actuelle. (D'autres études sociologiques du Professeur Andréadis ont été précédemment mentionnées.)

L'activité culturelle.

L'activité culturelle et le talent d'organisateur du Professeur Stratis Andréadis se sont manifestés dans plusieurs autres secteurs que le manque de place nous empêche de mentionner plus longuement. (Citons

seulement, à titre d'exemple, celui de l'instruction religieuse, quand en 1967 il fut nommé Président du Conseil des exécuteurs testamentaires de la fondation «Rizarios» — Grand Séminaire).

Nous ne devons pas, cependant, omettre les manifestations culturelles de la Banque Commerciale de Grèce et de la Banque Ionienne et Populaire de Grèce, manifestations très élogieusement commentées en Grèce et à l'Étranger. Le programme de ces manifestations, établi en 1957, a été élargi en 1970.

Réalisé sans interruption depuis seize ans, ce programme couvre également les douze années à venir. Il comprend :

a) Des éditions richement illustrées présentant l'œuvre des artistes de la Grèce Moderne (Peinture, Sculpture, Architecture), ainsi que des monuments historiques datant des trois périodes de la vie du pays, (Antique, Médiévale et Moderne)*.

b) La publication annuelle de calendriers artistiques** qui constituent une revue de l'art hellénique, de l'antiquité à aujourd'hui.

* Ces éditions sont : *Les Peintres Grecs du 19ème Siècle* (1957), texte en grec et en anglais. Le peintre *Théophilos* (1966), texte du peintre Jean Tsarouchis, en grec et en anglais. *L'Architecture Néo-classique en Grèce* (1967), texte de l'architecte J. Travlos, en grec, en français et en anglais. *Vue des Sites les plus célèbres de la Grèce Antiques* de Théodore Aligny (1971), reproduction de l'édition princeps de 1845, avec le texte accompagnant les gravures traduit en grec et en anglais. *Les Trésors de Thèbes* (1972), texte de l'archéologue Spyros Marinatos, de l'Académie d'Athènes, en grec et en anglais. Le sculpteur *Yiannoulis Halépas* (1972), avec une introduction du critique d'art Marinos Calligas, ancien directeur de la Pinacothèque Nationale, en grec, en français et en anglais. A ces publications éditées par la Banque Commerciale de Grèce nous devons d'ajouter celles de la Banque Ionienne et Populaire de Grèce qui sont : *Églises et Monastères de Zante* (1964), de Dino Conomou, et *Delacroix et la Grèce* (1971), texte de René Huyghe, de l'Académie française, en grec, en français et en anglais. L'édition de trois nouvelles publications artistiques est en préparation.

** Les sujets choisis pour les calendriers de la Banque Commerciale de Grèce sont : *Peintres Grecs* (1957, 1958, 1959, 1962), *Icônes du Musée Byzantin* (1960), *Monnaies Anciennes Grecques* (1961), *Mosaïques de la Née Moni de Chios* (1963), *La Forme Féminine dans l'Art Antique Grec* (1964), *Les Corai de l'Acropole d'Athènes* (1965), *Du monde des Dieux, des Héros et des 'Kaloï' de l'Acropole d'Athènes* (1966), Le peintre *N. Xydias* (1967), *Aghios Nicolaos d'Anapausa des Météores* (1968), *L'Art Byzantin à Chypres* (1969), *Les peintres de la Génération 1850 - 1880* (1970), *Eugène Delacroix* (1971), *L'Esprit Antique et les Jeux Olympiques* (1972), *Le Monastère de Karyès et le Peintre Manuel Panselinos* (1973) et les *Mosaïques de Chypres* (1974).

Pour ceux de la Banque Ionienne et Populaire de Grèce : *Th. Voutsina, l'enlèvement* (1959), le peintre *Théophilos* (1960), *Les Mosaïques d'Argos du Vème*

e) La constitution d'Archives de l'Architecture Néo - classique en Grèce (qui contiennent déjà 2500 photographies) afin de conserver le souvenir des constructions datant de cette période, aujourd'hui proie continuelle des démolisseurs, et rendre possible leur étude à l'avenir.

d) La publication d'études spécialisées concernant les trésors des grands Musées de Grèce et la présentation de différentes régions archéologiques et artistiques du pays, des monuments byzantins et post-byzantins, de l'art néo-hellénique et de l'Histoire de la Grèce (préhistorique, ancienne, médiévale et moderne).

Cet ample programme a été établi par le Professeur Stratis Andréadis et découle de sa certitude, comme il l'a lui-même dit au cours d'une récente interview avec un journaliste américain, que «l'activité des grands organismes économiques actuels doit être dirigée non seulement vers l'apport de services spécialisés, au sens étroit du mot (des services bancaires en l'occurrence), mais doit aussi se signaler par leur participation au mouvement qui tend à améliorer le climat social et à relever le niveau spirituel et culturel du peuple. De plus il s'agit de la Grèce qui possède d'incomparables trésors artistiques et spirituels généralement ignorés ou inconnus du grand public, ou connus seulement des spécialistes et d'un cercle étroit de personnes foncièrement cultivées; j'ai donc pensé qu'il était dommage de ne pas faire connaître ces œuvres et de ne pas les rendre accessibles au grand public de la Grèce et de l'Étranger. Je crois que la circulation de ces éditions à l'étranger (dont le texte et les légendes des illustrations sont rédigés en d'autres langues que le grec) contribuera à la présence spirituelle de la Grèce dans le monde, présence indispensable surtout à l'époque actuelle où notre civilisation se trouve en péril par le développement inconsidéré de la technologie. Je veux espérer que l'esprit grec, qui a toujours considéré l'homme comme la «mesure de toute choses», rayonnera de nouveau pour alléger le désespoir de l'homme moderne écrasé sous le poids de la technologie et le rythme angoissant de la vie actuelle».

Siècle av. J. C. (1961), «*Les figurines de Tanagra*» (1962), «*Les Mosaïques de Pella*» (1963), «*Le Paysage dans la Peinture Grecque*» (1964), «*Siatista*» (1965), «*Les peintures des maisons de notables de Siatista*» (1966), «*Portraits du Fayoum*» (1967), «*Les Mosaïques de Sparte*» (1968), «*Les Bronzes de l'Hiéron d'Olympie*» (1969), «*Mosaïques de Rhodes et de Cos*» (1970), le peintre «*Gerassimos Pitsamanos*» (1971), «*Icônes Crétoises des Iles Ioniennes*» (1972), «*Les Fresques de Kabinari du Magne Occidental*» (1973), et «*Les Quatre Saisons*» de Tsarouchis (1974).

Membre Correspondant de l'Académie des Sciences Morales et Politiques (Institut de France). Participation aux Organismes Internationaux.

Le Professeur Stratis Andréadis, en reconnaissance de sa contribution scientifique et de son activité créatrice dans le domaine économique et social, a été élu, en Juin 1972, Membre Correspondant de l'Académie des Sciences Morales et Politiques (Institut de France).

Depuis des années déjà l'Académie connaissait l'homme et son œuvre. Le Professeur Andréadis y avait fait deux communications. La première le 13 juin 1966, sur les «*Problèmes économiques de la Grèce contemporaines*», a plus spécialement trait au problème de l'équilibre de la balance commerciale de la Grèce, considéré du point de vue de la difficulté du maintien de l'équilibre des prix à l'intérieur, de l'insuffisance du financement de développement économique et surtout des lacunes institutionnelles existant dans le mécanisme de canalisation de l'épargne vers des investissements productifs. Il examine ensuite certains problèmes essentiels du rattachement de la Grèce à la Communauté Économique Européenne, et esquisse les perspectives de développement qui s'ouvrent par ce rattachement et souligne la nécessité d'augmenter le flux de capitaux étrangers en Grèce pour la réalisation d'investissements productifs.

Sa seconde communication eût lieu le 17 novembre 1969 et avait comme sujet «*La fonction des banques dans le développement des pays en voie d'industrialisation*». Cette communication souligne, au début, l'importance que revêt la «*demande de consommation intérieure*» dans la mobilisation du mécanisme de développement économique, étant donné que, dans les pays sous-développés ou en voie de développement, la tendance au mimétisme des modèles de consommation empruntés aux sociétés industrialisées est bien plus prononcée que l'adoption de leurs modèles d'épargne et d'investissement. Il analyse ensuite le problème du financement des «*investissements de développement*» et le rôle des banques dans la solution de ce problème, qu'il s'agisse de capitaux étrangers ou bien de financement provenant de sources intérieures. Il examine, plus spécialement, le rôle des banques commerciales dans le développement de la tendance à l'épargne et à sa canalisation de préférence, vers des investissements productifs. Suit l'examen des marges d'épargne et des sources de financement et de l'importance qu'a, pour la mise en marche du mécanisme du développement, un flux accru

de capitaux provenant de sources étrangères. En terminant cette communication, le Professeur Stratis Andréadis souligne le fait que dans les pays en voie de développement, les banques remplacent forcément le marché des capitaux, inexistant où extrêmement réduit, et que la Grèce a besoin de capitaux étrangers pour ses investissements à fin de maintenir et accroître le rythme de son développement. Dans la discussion qui suivit et en réponse aux observations présentées par M. M. Olivier Moreau - Néret, Gaston Leduc, Jean - Robert Debray, Émile James et Édouard Bonnefous, le Professeur Andréadis donna le détail des investissements en Grèce de 1954 à 1967 et de leurs sources de financement, grecques ou étrangères.

Le Professeur Stratis Andréadis est membre de plusieurs organismes internationaux aux travaux dequels il participe activement. Il est membre permanent de l'Institut International d'Études Bancaires, Vice-président du Conseil de la Chambre de Commerce Internationale (représentant du Comité Hellénique de la C.C.I. dont il est Président), ainsi que membre du Conseil des Directeurs de l'Institut Atlantique pour les Affaires Internationales, etc.

Distinctions Honorifiques.

De nombreuses distinctions honorifiques ont été décernées au Professeur Stratis Andréadis; ce sont celles de :

Grand Officier de l'Ordre de Georges 1er et Grand Officier de l'Ordre du Phénix (Grèce); Grande Ufficiale nel'Ordine «al Merito della Repubblica Italiana»; Grosses Verdienstkreuz mit Stern (République Fédérale Allemande); Officier de l'Ordre de la Légion d'Honneur (France); Officier de l'Ordre de Léopold (Belgique); Archon Megas Rhêtor (titre de dignitaire du Patriarcat Oecuménique, Constantinople); Grand Commandeur de l'Ordre des Chevaliers (du Patriarcat Grec Orthodoxe de Jérusalem); Croix de Première Classe de Saint Marc l'Évangéliste (Patriarcat d'Alexandrie); Croix d'Or du Millénaire du Mont Athos; Médaille d'Or de la Marine (Ministère de la Marine Marchande, Grèce); Médaille d'Or de la Société «Arts - Sciences - Lettres» de la Ville de Paris.

(Décembre 1973)

OEUVRES PRINCIPALES

A. *Ouvrages.*

1. *Le Contentieux Administratif des États Modernes*. Préface du Professeur Gaston Jèze, Paris 1934. Librairie du Recueil Sirey (587 p.).
2. *Le recours en annulation devant le Conseil d'État*. Athènes, 2 Volumes — en grec (Vol. A' 1936, 2ème édition, 1943 — 376 p.; Vol. B' 1942 — 479 p.).
3. *Éléments de Droit Constitutionnel*. Athènes 1953 (152 p.) — en grec.
4. *Éléments de Droit Administratif*. Athènes 1956 (491 p.) — en grec.
5. *Cours de Justice Administrative*. Athènes 1964 (166 p.) — en grec.
6. *Droit Administratif*. Athènes 1968 (628 p.) — en grec.

B. *Études et Monographies.*

7. *Le Sénat Grec*. Paris 1930. («Annuaire de l'Institut International de Droit Public», 1930, page 757 et suivantes).
8. *Le Conseil d'État en France et en Grèce*. Paris 1931. («Revue du Droit Public et de la Science Politique en France et à l'Étranger», juillet - août - septembre 1931).
9. *La législation grecque dans le domaine du droit public pendant l'année 1931*. Paris 1932. («Annuaire de l'Institut International de Droit public», 1932, page 613 et suivantes).
10. *L'évolution du Contentieux Administratif en Suisse*. Paris 1934. («Bulletin de la Société de Législation Comparée», vol. 63, 1933 - 34, page 316 et suivantes).
11. *L'évolution constitutionnelle et politique en Grèce pendant les années 1930 - 1935*. Paris 1934 - 1936. (Études publiées dans l'«Annuaire Interparlementaire», suppl. 1931, page 361 et suivantes — 1933, page 64 et suivantes — 1934, page 143 et suivantes — 1935, page 126 et suivantes — 1936, page 157 et suivantes).
12. *Les modifications proposées à la Constitution*. Paris 1933. («Annuaire de l'Institut International de Droit Public», 1933, page 464 et suivantes).
13. *Questions Constitutionnelles*. Paris 1934. («Annuaire de l'Institut International de Droit Public», 1934, page 489 et suivantes).
14. *L'évolution théorique et jurisprudentielle des Actes de Gouvernement en droit public*. Athènes, 1937 — en grec.

15. *Le recours parallèle en tant que cause d'irrecevabilité du recours en annulation.* Athènes 1938 — en grec.
16. *Le Contentieux Administratif dans les pays étrangers et en Grèce.* Athènes 1940 — en grec.
17. *Le Contrôle exercé sur les actes des organes administratifs.* Athènes 1957. (Publiée en grec dans la «Revue de Droit Public et de Droit Administratif», fasc. 2, 1957 page 146 et suivantes).
18. *Évolutions récentes en matière de droit administratif.* Athènes 1959. (Publiée en grec dans la «Revue de Droit Public et de Droit Administratif», fasc. 9, 1959, page 5 et suivantes, et aussi en français et en anglais).
19. *Les services publics décentralisés et les entreprises publiques.* Athènes 1960 — en grec.
20. *L'organisation de l'état à Byzance.* Athènes 1960 — en grec.
21. *Le développement de la marine marchande hellénique.* Athènes 1960 — en grec.
22. *La contribution des sciences sociales à la solution des problèmes de développement économique et social.* Athènes 1961 — en grec.
23. *La Grèce dans le cadre de l'économie européenne.* Francfort 1962.
24. *Perspectives de développement de la collaboration économique gréco-allemande.* Düsseldorf 1962.
25. *Le mouvement international des capitaux et le financement du développement économique.* Paris 1963.
26. *Les applications de la théorie du développement économique en Italie et en Grèce.* Rome 1963.
27. *La marine marchande des Grecs.* Athènes 1964 — en grec et en anglais.
28. *L'administration publique selon les conceptions contemporaines.* Athènes 1965 — en grec.
29. *Discontinuités sociales et problèmes de développement économique.* Athènes 1966. (Publiée en grec dans la revue «La Pensée Sociologique» vol. I 1, 1966, page 27 et suivantes et en français dans le compte-rendu du congrès de sociologie intitulé «Contributions to Mediterranean Sociology», Paris - La Haye, Mouton et Cie, 1968, page 315 et suivantes).
30. *Le développement régional et l'établissement d'un réseau urbain en Grèce.* Athènes 1966. (Publiée en grec dans la revue «La Pensée Sociologique» Vol. I 2, 1966, page 153 et suivantes).

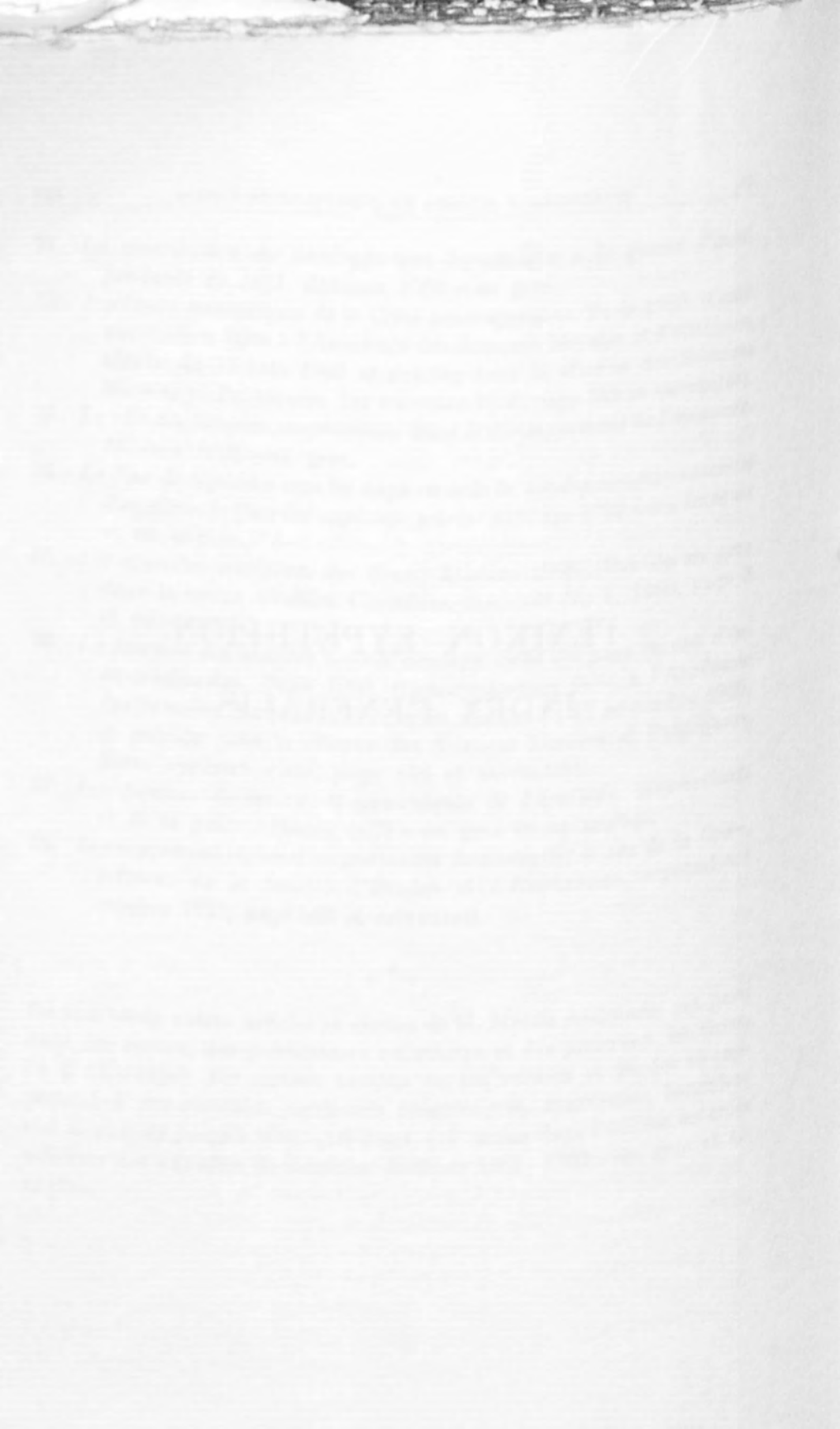
31. *La contribution du développement économique à la guerre d'indépendance de 1821*. Athènes 1966 — en grec.
32. *Problèmes économiques de la Grèce contemporaine*. Paris 1966. (Communication faite à l'Académie des Sciences Morales et Politiques, séance du 13 juin 1966 et publiée dans la «Revue des Sciences Morales et Politiques», 1er semestre 1966, page 245 et suivantes).
33. *Le rôle des banques commerciales dans le développement de l'économie*. Athènes 1967 — en grec.
34. *Le flux de capitaux vers les pays en voie de développement; nécessité d'accélérer le flux des capitaux privés*. Athènes 1969 — en français et en anglais.
35. *Les réussites maritimes des Grecs*. Athènes 1969. (Publiée en grec dans la revue «Naftica Chronica», fascicule No 7, 1969, page 3 et suivantes).
36. *La fonction des banques dans le développement des pays en voie d'industrialisation*. Paris 1969. (Communication faite à l'Académie des Sciences Morales et Politiques, séance du 17 novembre 1969, et publiée dans la «Revue des Sciences Morales et Politiques», 2ème semestre 1969, page 163 et suivantes).
37. *Les fondements sociaux et économiques de l'équilibre international et de la paix*. Athènes 1970 — en grec et en anglais.
38. *Développement régional et croissance économique; le cas de la Grèce*. («Revue de la Société d'Études et d'Expansion», septembre - octobre 1971, page 569 et suivantes).

* * *

De nombreux autres articles et études de M. Stratis Andréadis ont paru dans des revues, des publications collectives et des journaux, en Grèce ou à l'Étranger. Un certain nombre de ces articles et études se rapportant à des questions juridiques, économiques, maritimes, bancaires etc. et publiés jusqu'à 1961 - 1962 ont été inclus dans l'édition en trois volumes des «*Études*» de l'auteur. Athènes 1961 - 1962 — en grec et en anglais.

ΓΕΝΙΚΟΝ ΕΥΡΕΤΗΡΙΟΝ
INDEX GENERALIS

ΓΕΝΙΚΟΝ ΕΥΡΕΤΗΡΙΟΝ
INDEX GENERALIS

ΓΕΝΙΚΟΝ ΕΥΡΕΤΗΡΙΟΝ INDEX GENERALIS

	Τόμος Vol.	Σελίς Pag.
ABS, Hermann J. : <i>De la coopération monétaire à l'union monétaire européenne</i>	I	229
ΑΓΑΠΗΤΙΔΗΣ, Σωτήριος 'Ι. : <i>Περί τὰ θεμέλια τοῦ Ἑλληνικοῦ Δικαίου οἰκονομικῆς ἀναπτύξεως</i>	II	1
ΑΡΑΒΑΝΗΣ, Χρήστος 'Ι. : <i>Ἡ ἰσχυμικὴ νόσος τῆς καρδίας καὶ ἡ σημασία τῆς προλήψεως. (Δεδομένα ἐξ ἐπιδημιολογικῶν ἐρευνῶν ἐν Ἑλλάδι)</i>	III	355
ΒΑΒΑΡΕΤΟΣ, Γεώργιος Ἀχιλ. : <i>Ζητήματά τινα ἐκ τοῦ Συντάγματος 1958. (Ἡ ἀναδρομικότης τῶν νόμων. Ἡ ἀναπλήρωσις δικαστῶν. Τὰ κακουργήματα τῶν ἀνηλίκων. Ἡ πολιτικὴ ἀγωγή. Αἰτιολόγησις ἀποφάσεων στρατιωτικῶν δικαστηρίων. Ὁ χρόνος προφυλακίσεως. Τὰ μικτὰ ὄγκωτά.)</i>	II	33
ΒΑΡΕΛΤΖΙΔΗΣ, Ἀντώνιος - ΚΑΠΕΤΑΝΑΚΗΣ, Ἰωάννης : <i>Ἡ ἐξ ἐπαφῆς δερματίτις ὡς καθημερινὸν πρόβλημα</i>	III	449
BERTHOUD, Jacques : <i>Stratis G. Andréadis - Son rôle à l'Institut International d'Études bancaires</i>	I	23
BLONDEAU, Ange : <i>Réflexions sur l'arbitrage international de droit privé dans la jurisprudence française (à l'occasion d'un arrêt récent de la Cour de cassation de France)</i>	II	49
ΒΟΡΙΑΔΗΣ, Εὐτύχιος : <i>Ἡ ἐκ τῆς ἀθηροσκληρώσεως προφύλαξις</i>	III	369
ΒΟΥΡΒΕΡΗΣ, Κωνσταντῖνος 'Ι. : <i>Δύναμις καὶ πνεῦμα. (Προστασία πνευματικῶν ἀνθρώπων ὑπὸ ἰσχυρῶν)</i>	III	414
BURGEL, Guy : <i>Esquisse d'une étude géographique de la circulation bancaire en Grèce</i>	III	5
ΓΑΡΔΙΚΑΣ, Κ. Δ. : <i>Σκέψεις τινὲς ἐπὶ τῆς ἰατρικῆς προπτυχιακῆς ἐκπαίδευσως</i>	III	379
ΓΕΩΡΓΙΑΚΗΣ, Σπύρος - ΠΑΝΕΤΣΟΣ, Ἀχιλλεύς : <i>Διερεύνησις τοῦ κόστους συσκευασίας τοῦ γάλακτος ἐν Ἑλλάδι</i>	III	35
ΓΕΩΡΓΙΑΚΟΠΟΥΛΟΣ, Παναγιώτης Δημ. : <i>«Πρόληψις» καρδίου</i>	III	391
ΓΕΩΡΓΙΑΔΗΣ, Νικόλαος 'Ι. : <i>Ἡ διαβίωσις τῶν εἰλεοστομιτῶν καὶ κολοστομιτῶν</i>	III	413
GIULLI, Danilo : <i>Multinational Banks</i>	I	275
ΓΚΑΝΙΑΤΣΑΣ, Κωνσταντῖνος Α. : <i>Φύσις, φυσικὸν περιβάλλον, ζωὴ καὶ τεχνολογικὸς πολιτισμὸς</i>	III	123
ΓΚΟΦΑΣ, Δημήτριος Χ. : <i>Δύο φορτωτικά ἐκ Κερκίρας τῶν ἐτῶν 1799 καὶ 1804, ἀφορώσαι εἰς μεταφορὰς ἐλαίου</i>	II	55
COLLIN, Fernand : <i>L'inflation dans les pays en voie de développement</i>	I	247

	Τόμος Vol.	Σελίς Pag.
COMITÉ D'ÉDITION : <i>A Stratis G. Andréadis</i>	I	13
CONSTANTOPOULOS, Dimitris : <i>The Rupture of Diplomatic relations following the outbreak of War</i>	I	37
ΓΟΝΤΙΚΑΣ, Κωστής Δ. : <i>Ἡ ἀρμοδιότης τοῦ Συνταγματικοῦ Δικαστηρίου διὰ τὸν ἔλεγχον τῆς συνταγματικότητος τῶν νόμων</i>	II	67
CUMMINGS, Tildon : <i>The Emergence of U.S. banking in World finance</i>	I	253
ΔΑΣΚΑΡΟΑΗΣ, Γεώργιος Θ. : <i>Ἡ κοινωνία τοῦ Ἀμοιβαίου Κεφαλαίου</i>	II	89
DEBRAY, Jean - Robert : <i>Une rencontre: Gaston Berger-Stratis Andréadis</i>	I	25
ΔΕΡΤΙΑΗΣ, Παναγιώτης Β. : <i>Περὶ τῶν νέων διατάξεων, ἰδίως τῶν ἀρθρῶν 28 καὶ 82, τοῦ νέου Συντάγματος τοῦ ἔτους 1968</i>	I	71
ΔΗΜΟΠΟΥΛΟΣ, Κωνσταντῖνος Α. : <i>Ἡ Ἱστορικὴ Ἐπιστήμη εἰς τὸν αἰῶνα τῆς μηχανῆς</i>	III	421
ΔΙΑΜΑΝΤΑΚΟΣ, Στυλιανός Π. : <i>Ἡ ἐπὶ μισθώσεως κινηματογραφικῆς ταινίας διαγραφομένη ἑνδικος προστασία</i>	II	147
ΔΙΑΜΑΝΤΟΠΟΥΛΟΣ, Κ. Γ. : <i>Οἰκονομικαὶ διαταραχαὶ συνέπειά τοῦ Β' Παγκοσμίου Πολέμου καὶ μεταβιβάσεις ἀκινήτων</i>	I	263
ΔΟΝΤΑΣ, Νικόλαος Σπ. : <i>Τὰ νεοπλάσματα ὡς σύγχρονος κοινωνικὴ τάσις</i>	III	425
ÉCONOMOPOULOS, Cléomenis P. : <i>Aspects juridiques de Γ.Ο.Τ.Α.Ν. (N. A. T. O.)</i>	II	163
ΕΠΙΤΡΟΠΗΣ ΕΚΔΟΣΕΩΣ : <i>Πρὸς Στρατὴν Γ. Ἀνδρέαδην</i>	I	3
GUILLIEN, Raymond : <i>Cinquante ans d'étude sur le droit administratif français</i>	I	93
GUTH, Wilfried : <i>Are the Agreements of Brettan Woods dead?</i>	I	287
HENRION, Robert : <i>Le secret bancaire et son évolution</i>	I	101
ΗΛΙΟΠΟΥΛΟΣ, Κωνσταντῖνος Ν. : <i>Αἱ περὶ ἐργασίας ὡς οἰκονομικοῦ παράγοντος ἀντιλήψεις τοῦ Κικέρωνος</i>	III	139
HUTGHE, René : <i>Stratis Andréadis, fidèle au génie de son pays</i>	I	33
ΘΕΟΔΩΡΟΠΟΥΛΟΣ, Παῦλος Β. : <i>Τὸ συναλλακτικὸν δίκαιον ἐπὶ τῆν ἐπίρρειαν τῆς ἐξελίξεως τῆς οἰκονομικῆς καὶ κοινωνικῆς ζωῆς</i>	II	171
ΘΕΟΧΑΡΟΠΟΥΛΟΣ, Λουκάς Γ. : <i>Ἡ ἐπιταχνομένη φορολογικὴ ἀπίσβεσις ὡς μέσον ἐνθαρρύνσεως τῶν ἰδιωτικῶν παραγωγικῶν ἐπενδύσεων</i>	I	295
ΙΜΠΡΙΑΛΟΣ, Πέτρος - ΠΑΝΑΓΙΩΤΟΠΟΥΛΟΣ, Εὐθύμιος - ΧΟΛΕΒΑΣ, Μιχαήλ : <i>Ἡ ὀξειδοαναγωγικὴ κατάσταση τοῦ ἐργκεφάλου ἐπὶ ὀξέων ἐπεισοδίων αὐτοῦ</i>	III	503

	Τόμος Vol.	Σελίς Pag.
ΙΩΛΚΕΙΜΟΓΛΟΥ, Γεώργιος : <i>Ἡ σημασία τῶν διεθνῶν συμβάσεων διὰ τὴν καταπολέμησιν τῆς τοξικομανίας</i>	III	303
ΚΑΒΑΖΑΡΑΚΗΣ, Νικόλαος : <i>Ἡ καρδιοχειρουργικὴ καὶ αἱ μεταμοσχεύσεις τῆς καρδίας</i>	III	433
ΚΑΛΟΓΕΡΟΠΟΥΛΟΥ, Ἀθηνᾶ Γ. : <i>Ἡ περὶ τὰ Ἀρχαία δραστηριότης ὑποπροξένου τῆς Βρεταννίας στὴ Μύκονο (1821 - 1841)</i>	III	539
ΚΑΠΕΤΑΝΑΚΗΣ, Ἰωάννης - ΒΑΡΕΑΤΖΙΔΗΣ, Ἀντώνιος : <i>Ἡ ἐξ ἐπαφῆς δερματίτις ὡς καθημερινὸν πρόβλημα</i>	III	449
ΚΑΤΣΙΜΑΝΤΗΣ, Δημήτριος Μ. : <i>Αἱ ἐκ τοῦ ἐπαγγέλματος ἐπιπτώσεις ἐπὶ τῆς υἰείας τῶν ναυτιλλομένων</i>	III	455
ΚΟΝΙΑΒΙΤΟΥ - ΧΑΤΖΗΓΙΑΝΝΑΚΗ, Αἰκατερίνη - ΜΠΕΧΡΑΚΗΣ, Γεώργιος : <i>Αἱ σύγχρονοι ἀντιλήψεις ἐπὶ τῆς παθογενείας, ἐργαστηριακῆς διαγνώσεως, θεραπείας τοῦ ἀγγειονευρωτικοῦ οἰδήματος</i>	III	481
ΚΟΡΙΖΗΣ, Χαρίτων : <i>Μεθοδολογικὰ προβλήματα τῆς Ἱστορίας τῶν Πολιτικῶν Θεωριῶν</i>	III	181
ΚΟΥΣΟΥΛΟΣ, Ἰωάννης : <i>Τὸ ἔνδικον μέσον τῆς ἐφέσεως κατὰ τὸν Κώδικα Πολιτικῆς Δικονομίας</i>	II	241
ΚΟΥΤΗΦΑΡΗΣ, Βασίλειος : <i>Ἱατρικαὶ ὁδηγίαι διὰ τὴν γυναικα</i>	III	463
ΚΡΕΤΣΗΣ, Ἀγγελῆκος Δ. : <i>Τινὰ περὶ τῆς ἐξετάσεως τῶν διαδίκων ὡς μέσον ἀποδείξεως (ἐν τῇ πολιτικῇ καὶ τῇ φορολογικῇ δίκῃ)</i>	II	285
LATTRE, André de : <i>Aspects nouveaux du rôle de la Banque Centrale dans la conduite de la politique monétaire</i>	III I	25 345
LEDUC, Gaston : <i>Finances publiques et développement</i>	II	303
ΛΥΔΑΚΗΣ, Βασίλειος : <i>Νομοθέτησις, νομολογία, νομμοτύπη</i>		
ΜΑΚΡΗΣ, Κωνσταντῖνος Ἴ. - ΞΑΝΘΑΚΗΣ, Ἰωάννης Ν. : <i>Αἱ ἡλιακαὶ ἔρσειαι ἐν Ἑλλάδι</i>	III	315
ΜΑΣΟΥΡΙΔΗΣ, Νικόλαος Ἀ. : <i>Ἀναγνώρισις καὶ ἐκτέλεσις ἀλλοδαπῶν διατηρικῶν ἀποφάσεων εἰς τὴν Ἑλλάδα</i>	II	323
ΜΕΡΕΝΤΙΤΗΣ, Κωνσταντῖνος Ἰω. : <i>Εἰκόνας ἀφώσεως καὶ σποράς παρ' Ἡσόδω</i>	III	201
ΜΠΑΚΑΛΛΟΣ, Δ. : <i>Ἡ ἱατρικὴ ἐκπαίδευσις εἰς τὰς Ἠνωμένας Πολιτείας τῆς Ἀμερικῆς</i>	III	467
ΜΠΑΛΑΣ, Παναγιώτης : <i>Αἱ σημεριναὶ χειρουργικὰ δυνατότητες ἐπὶ τῆς ἀρτηριοσκληρύνσεως</i>	III	477
ΜΠΑΝΤΑΛΟΥΚΑΣ, Κλαύδιος Β. : <i>Μεθοδολογία οικονομομετρίας καὶ ἐπιχειρησιακῆς ἐρεῦνης</i>	I	361
ΜΠΕΧΡΑΚΗΣ, Γεώργιος - ΚΟΝΙΑΒΙΤΟΥ - ΧΑΤΖΗΓΙΑΝΝΑΚΗ, Αἰκατερίνη : <i>Αἱ σύγχρονοι ἀντιλήψεις ἐπὶ τῆς παθογενείας, ἐργαστηριακῆς διαγνώσεως καὶ θεραπείας τοῦ ἀγγειονευρωτικοῦ οἰδήματος</i>	III	481
ΜΠΟΤΣΟΣ, Ἀπόστολος Πλάτ. : <i>Τινὰ περὶ τοῦ, κατὰ τὴν ἐποχὴν τοῦ Καποδιστρίου, Ἐκκλήτου Δικαστηρίου τῆς Πελοποννήσου</i>	II	375

	Τόμος Vol.	Σελίς Pag.
ΞΑΝΘΑΚΗΣ, Ίωάννης Ν. - ΜΑΚΡΗΣ, Κωνσταντίνος 'Ι. : Αἱ ἡλικαὶ ἐρευναὶ ἐν Ἑλλάδι	III	315
ΟΙΚΟΝΟΜΟΣ, Σπυρίδων Ν. : Περὶ τῆς ἐσωτερικῆς ἀξίας τοῦ νεφροῦ παρὰ γάμοις εἰς τὰς μεγάλας πνευμονώσεως. (Ἡ προσωρινὴ λειτουργία τοῦ νεφροῦ. Διαγινόμεναι τοῦ νεφροῦ. Νεφρικὸν παράγωγιμα ἐν ἐφεδρείᾳ)	III	495
ΟΙΚΟΝΟΜΟΥ, Δημήτριος : Τὰ στοιχεῖα τῆς κλασσικῆς συνταγματικῆς Δημοκρατίας	II	381
ΟΙΚΟΝΟΜΟΥ, Ἡλίας Β. : Αἱ πιστωτικαὶ καὶ δανειοδοτικαὶ ἀντιλήψεις τῆς Παλαιᾶς Διαθήκης	II	453
ORBAN, Baron Paul Maurice : Faut-il réviser le statut de la cour internationale de justice?	I	119
ΠΑΝΑΓΙΩΤΟΠΟΥΛΟΣ, Εὐθύμιος - ΧΟΛΕΒΑΣ, Μιχαὴλ - ΙΜΠΡΙΑΛΟΣ, Πέτρος : Ἡ ὀξείδωσαναγωγικὴ κατάστασις τοῦ ἔγκεφάλου ἐπὶ ὀξείων ἐπεισοδίων αὐτοῦ	III	503
ΠΑΝΑΓΙΩΤΟΠΟΥΛΟΣ, Μάριος 'Ι. : Τὸ ἔργον τῆς διεθνούς ὀργανώσεως ἐργασίας	I	145
ΠΑΝΕΤΣΟΣ, Ἀχιλλεύς Γ. - ΓΕΩΡΓΙΑΚΗΣ, Σπύρος 'Α. : Διαφρήσεις τοῦ κόστους ἀσθενασίας τοῦ γάλακτος ἐν Ἑλλάδι	III	35
ΠΑΠΑΒΑΣΙΛΕΙΟΥ Ίωάννης Θ. : Θεωρητικαὶ ἀπόψεις ἐπὶ τῆς ἐφαρμογῆς τῶν προφυλακτικῶν ἐμβολιασμῶν	III II	523 465
ΠΑΠΑΓΩΝΝΟΥ, Ἀθανάσιος 'Ηλ. : Περὶ φορολογικῶν δικαστηρίων	III	227
ΠΑΠΑΤΖΩΝΗΣ, Τ. Κ. : Αἰσθητικὴ τοποθέτησις τῶν ἔργων τοῦ 'Αββᾶ Dubos	III	389
ΠΑΠΑΧΑΤΖΗΣ, Γ. Μ. : Αἱ ἐμεγάλαι ἐποχαὶ τοῦ οἰκονομικοῦ βίου εἰς τὸν Ἑλληνορωμαϊκὸν χρόνον καὶ εἰς τὴν Ἀσίαν	I	159
PATRY, Robert : L'évolution de la notion juridique de l'entreprise commerciale	I	411
PEPELASSIS, Adamantios : The Conventional Theory of development and the behavior of the propensity to save in the Growth process : the case of Greece	I I	425 445
PIEROTTI, Roland : The International Capital Market	I	469
PLATTEN, Donald D. : The European Challenge in the Seventies.	II	231
ΠΑΛΕΩΝΗΣ, Λεωνίδας Δ. : Ἱστορικὴ ἐμφάνισις καὶ θεμελίωσις τοῦ Ἰδιωτικοῦ Διεθνούς Δικαίου	III	257
ΠΟΥΛΟΠΟΥΛΟΣ, Στυλιανὸς Κ. : Τὰ χρονικὰ πρωτεῖα τοῦ ἑλληνικοῦ πολιτισμοῦ καὶ οἱ συγκεκριμέναι ἐπιστομικαὶ ἀξίαι του	III	257
ΠΟΥΡΝΑΡΟΠΟΥΛΟΣ, Γ. Κ. : Johann Wolfgang Goethe - Ὁ Ἀριστοτέλης τῆς Γερμανίας	III	481
ΡΟΥΣΙΑΣ, Γεώργιος : Διὰ δίκου καὶ ἰσότητος διαδίκου ἐν τῇ φορολογικῇ δίκῃ	II	277
ΡΩΣΑΝΑΣ, Μιχαὴλ Ε. : Ἰδιωτικὴ πρωτοβουλία καὶ κατανομή τοῦ ἐθνικοῦ εἰσοδήματος	III	

	Τόμος Vol.	Σελίς Pag.
ΣΑΡΑΝΤΙΔΗΣ, Στυλιανός Α.: Τὸ μακροοικονομικὸν ὑπόδειγμα τῶν φυσιοκρατῶν	I	453
ΣΚΑΛΤΣΑΣ, Εὐθύμιος: Τὸ δόγμα τῆς διακρίσεως τῶν ἐξουσιῶν κατὰ τὰς συγχρόνους ἀντιλήψεις	II	519
SMETS, François A.: <i>L'activité bancaire dans une période de haus- se accélérée des prix et ses perspectives</i>	I	459
ΣΤΕΡΙΩΤΗΣ, Πέτρος Ή.: Ἡ ἀνισότης κατανομῆς τῶν εἰσοδημάτων καὶ αἱ συναρτήσεις τῶν Gini καὶ Pareto	I	475
ΤΖΑΚΟΣ, Κωνσταντῖνος: Ἡ τεχνικὴ τοῦ <i>El Greco</i> ὁφείλεται εἰς ἀστι- γματισμὸν;	III	531
ΤΗΑΝΟΣ, Costas A.: <i>International Economic developments and Greece</i>	I	507
ΤΡΙΚΚΑΛΙΝΟΣ, J.: <i>Über die mesozoischen Schichten des Gebietes von Athen</i>	III	333
ΤΣΑΚΩΝΑΣ, Δημήτριος Γρ.: Κοινωνικο - πολιτικὴ ἐξέλιξις τῆς Νεωτέ- ρας Ἑλλάδος (1828-1922)	III	573
ΤΣΟΥΤΣΟΣ, Ἄθως Γ.: Αἱ ὑπηρεσιακαὶ ἐκθέσεις τῶν δημοσίων ὀπαλ- λῶν	I	491
ΤΩΜΑΔΑΚΗΣ, Νικόλαος Β.: <i>Αὐτοῦργρον - Παροιμία - ἀγροικικὴ, ἐγ- χώριος. (Βυζαντινὴ ὀρολογία γαιοκτησίας)</i>	III	283
VAUTHIER, Marcel: <i>Le conseil d'État de Belgique.</i>	I	213
WALINE, Marcel: <i>La motivation des décisions de justice</i>	II	545
ΧΑΡΗΣ, Πέτρος: Ἡ θάλασσα, οἱ ἄνεμοι, ἡ βροχὴ, ἡ ἐλευθερία	III	289
ΧΑΤΖΙΚΟΣ, Εὐάγγελος Ν.: Ἡ οικονομικὴ ζωὴ τῶν Ἑλλήνων κατὰ τὴν Ἐπανάστασιν μέχρι τοῦ Καποδιστριαίου	III	63
ΧΟΛΕΒΑΣ, Μιχαήλ - ΠΑΝΑΓΙΩΤΟΠΟΥΛΟΣ, Εὐθύμιος - ΙΜΠΡΙ- ΛΛΟΣ, Πέτρος: Ἡ ὀξειδοαναγωγικὴ κατάστασις τοῦ ἐγκεφάλου ἐπὶ ὀξέων ἐπεισοδίων αὐτοῦ	III	503
ΧΟΥΣΙΑΔΑΣ, Λάμπρος Β.: <i>Προχωρημένη ἡλικία καὶ ἀπόδοσις εἰς τὴν ἐργασίαν</i>	III	339
ΧΡΗΣΤΟΥ, Παναγιώτης Κ.: Οἰκονόμοι Θεοῦ. (Ἀξιολόγησις τοῦ πλού- του ὑπὸ τοῦ Μεγάλου Βασιλείου)	III	291
ΕΡΓΑ ΚΑΙ ΣΤΑΔΙΟΔΡΟΜΙΑ ΣΤΡΑΤΗΣ Γ. ΑΝΔΡΕΑΔΗ	III	593
THE CAREER OF STRATIS G. ANDREADIS	III	619
NOTICE BIOGRAPHIQUE DE STRATIS G. ANDRÉADIS	III	643

ΤΟ ΤΡΙΤΟΜΟΝ ΕΡΓΟΝ
«ΜΕΛΕΤΑΙ ΠΡΟΣ ΤΙΜΗΝ ΣΤΡΑΤΗ Γ. ΑΝΔΡΕΑΔΗ»

ΕΞΕΔΟΘΗ
ΥΠΟ ΤΗΣ ΑΝΩΤΑΤΗΣ ΣΧΟΛΗΣ
ΟΙΚΟΝΟΜΙΚΩΝ ΚΑΙ ΕΜΠΟΡΙΚΩΝ ΕΠΙΣΤΗΜΩΝ

ΕΣΤΟΙΧΕΙΟΘΕΤΗΘΗ ΚΑΙ ΕΞΕΤΥΠΩΘΗ
ΕΙΣ ΤΟ ΤΥΠΟΓΡΑΦΕΙΟΝ «Γ. ΤΣΙΒΕΡΙΩΤΗΣ», Ε.Π.Ε.

ΤΗΣ ΕΚΔΟΣΕΩΣ ΕΠΕΜΕΛΗΘΗΣΑΝ:
ΑΠ. Ν. ΘΕΟΦΑΝΟΠΟΥΛΟΣ — Κ. Ι. ΤΣΑΟΥΣΗΣ

ΑΘΗΝΑΙ, 1972 - 1974